Godišnjak BZK “Preporod” 2013

Godina XIII

Sarajevo, 2013.

SADRŽAJ

UVODNIK

Senadin Lavić: *Zaokruživanje: proces identitetnog definiranja Bošnjaka 1903-2013. i etabliranje države Republike Bosne i Hercegovine 1992.* 9

POLITIKA I DRUŠTVO

Safet Halilović: *Proširenja Evropske unije* 17
Nermin Tursić: *Bosna i Hercegovina u srpskim i hrvatskim velikodržavnim planovima u periodu 1992-1995. godine: osvrt na djelovanje međunarodne zajednice i Evropske unije* 35
Enver Halilović: *Bosna i Hercegovina na ledu između Zapada i Ruske Federacije* ... 47
Elvis Fejzić: *Antinomije direktne demokratije u nacifašističkim državama* 70
Dželal Ibraković: *Refleksije povodom zbivanja u i oko Tešnja danas* 88

TREĆI NAUČNI SKUP "BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRŽAVA I BOŠNJACI"

Rusmir Mahmutćehajić: *Bosanska politička filozofija: između fantazija i realnosti* 101
Lada Sadiković: *Bosna i Hercegovina kao demokratska i pravna država koja poštuje ljudska prava i slobode* 146
Džemal Sokolović: *Država (dejtonska) Bosna i Hercegovina između pozitivnog i prirodnog prava ili G. W. F. Hegel o Daytonu* 154
Jasna Bakšić-Muftić: *Koncept "good governancea" u Bosni i Hercegovini – kako "svoja" vlast vlada "svojim" narodom* 166
Samir Beglerović: *Odgovornost vjernika za državu* 182
Hariz Halilović: *Bošnjačka dijaspora kao integralni faktor bosanskohercegovačke države* 189
Mehmedalija Hadžić: *Bivanje muslimanom i oblici predstavljanja u društvu* 204
Vahidin Preljević: *Identitetske zamke: Kulturološke refleksije o bosanskohercegovačkim narativima u evropskom kontekstu* 213
Amra Hadžimuhamedović: *Arhitektura etnosimulacruma i turbofolk potkultura: supstituiranje bosanskog kulturnog naslijeđa krivotvorinama* 221
Tarik Kulenović: *Najbolje što Bosna ima – Bošnjaci Kulen-Vakufa i Ljutočke doline* ... 239
Senadin Lavić: *Bosna i Bošnjaci: ime, biće i identitetna historija: (izvod iz obimnijeg rada)* 254
Redžep Škrijelj: *Problem kulturnog identiteta sandžačkih Bošnjaka (1913-2013)* 275

GODIŠNJICE

Petstopedesetogodišnjica pada Bosanskog kraljevstva pod osmanlijsku vlast (1463-2013)

Enes Dedić: *Susret civilizacija. Pad Bosanskog kraljevstva* 289

Stodesetogodišnjica "Preporoda" (1903-2013)

BZK "Preporod" – 110 godina postojanja 295

Stogodišnjica rođenja književnika Envera Čolakovića (1913-2013)

Sanjin Kodrić: *Književno djelo izgubljeno u povijesti i njegovo mjesto u historiji književnosti danas* 299

Stogodišnjica rođenja književnika Ćamila Sijarića

Melika Pašalić: *Ćamil Sijarić (1913-1989): (povodom 100. godišnjice rođenja)* 313

Stogodišnjica rođenja orijentaliste Mehmeda Mujezinovića (1913-2013)

Enes Pelidija: *Osvrt na život i naučni doprinos Mehmeda Mujezinovića: (1913-1981-2013): u povodu stogodišnjice rođenja* 323

Sedamdesetogodišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu (1943-2013)

Amir Duranović: *ZAVNOBiH – sedamdeset godina poslije* 336

Desetogodišnjica smrti političara Alije Izetbegovića (2003-2013)

Hamza Karčić: *Diplomatske posjete Alije Izetbegovića Sjedinjenim Američkim Državama 1991-1995.* 339

IZ HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Sejfudin Isaković: *Tjentište u srednjem vijeku* 349

Esad Kurtović: *Vlah Drobnjak Žur Stipanović (1429-1459)* 373

Šerbo Rastoder: *Jedan manje poznat elaborat Vase Čubrilovića o rješavanju manjinskog problema u novoj Jugoslaviji od 3. novembra 1944.* 384

Mirza Džananović: *Pitanje stambene izgradnje u Zenici u prvim decenijama nakon Drugog svjetskog rata kao primjer socijalističke urbanizacije* 411

Zijad Šehić: *Uloga međunarodne diplomatije u procesu disolucije SFRJ* 418

KULTURNO STVARALAŠTVO BOŠNJAKA

Džemaludin Latić: *Večernje priče o Aliji Đerzelezu* 449

Haris Silajdžić: *Kome je dugo ležati* 455

Enver Čolaković: *Đerzelezu Ale* 458

Amir Talić: *Priča o lijepoj Fatmi* 459

Džemaludin Latić: *Bog u ćeliji: (književna logorologija)* 465

Munib Maglajlić: *Balada o Moraćima* 482

Nehrudin Rebihić: *Folklorni prostori u novijoj bošnjačkoj književnosti – modeli i paradigme: Figura roda i doma na primjeru bošnjačke pripovjedne proze i romana* 495

Tarik Ćušić: *Rečenica usmenog pripovjedača: (na primjeru zbirke A. Nametka)* 513
Mustafa Baltić: *Kulturno nasljeđe Bošnjaka Sandžaka od balkanskih ratova do danas: retrospektiva razbaštinjenja jednog naroda* 522

PRIJEVODI

Tri slike Sarajeva u njemačkoj putopisnoj literaturi sedamdesetih i osamdesetih godina XX stoljeća: Siegfried Gliewe: *Agave i munare*. *Putopisne slike iz Jugoslavije* (Agaven und Minarette, Reisebilder aus Jugoslawien, Bern-Stuttgart: Hallwag, 1973.) 535
Klaus Liebe: *Šest puta Jugoslavija jedan put Albanija* (6 Mal Jugoslawien 1 Mal Albanien, München-Zürich, 1974.) 545
Wolfgang Libal: *Sarajevo – zelena Poslanikova zastava* (Preveo s njemačkog Zijad Šehić) 548
Sezai Karakoç: *Mona Rosa.* (Prijevod i bilješka Džemaludin Latić) 552
Ibrahim Kadriu: *Čovjek šeta sam.* (Preveo s engleskog Džemaludin Latić) 554
Kofi Anydoho: *Mjesto koje zovemo zavičajem* (Preveo s engleskog Džemaludin Latić) 556
Abdul-Aziz Su'ud al-Babtin: *Šapat pustinje: ljubavne pjesme* (Preveo s arapskog Džemaludin Latić) 558

PRIKAZI I OSVRTI

Mustafa Sefo: *Uticaj i posljedice socijalnih medija na društvo* 565
Fahira Fejzić-Čengić: *Poruka Indijanaca nekad – poruka Bosne danas*: (*Poruka Indijanaca*. Priređivač i prevoditelj Mehmed Karahodžić, Sarajevo: Connectum, 2013) 569
Naida Osmanbegović: *Reprezentativni izbor novije bošnjačke pjesničke prakse*: (Ervin Jahić: *Zašto tone Venecija: bošnjačko pjesništvo od 1990. do naših dana*. Zagreb: KDBH "Preporod", 2012) 575
Nedim Rabić: *Staroslavenska čitanka u novom ruhu*: (Stjepan Damjanović, *Slovo iskona: staroslavenska / starohrvatska čitanka*. Treće popravljeno izdanje, Zagreb: Matica hrvatska, Biblioteka Theoria, 2012, 324 str.) 577
Amila Kasumović: *Lice i naličje britanske politike u Bosni i Hercegovini*: (Edin Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine − Od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije.* Sarajevo: Institut za istoriju, 2013, 422 str.) 582
Enes Pelidija: *Dvije decenije kontinuiranog uspješnog rada: u povodu 20-godišnjice Almanaha, časopisa za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana, Podgorica* 586
Enita Kapo: *Bosanskohercegovačka slovarica*: (Merima Čamo, *Urbana abeceda Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Autorsko izdanje, 2013) 588

Amer Osmić: *Dvodimenzionalno društvo*: (Prisching Manfred, *Die zweidimensionale Gesellschaft: Ein Essay zur neokonsumistischen Geisteshaltung*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften-GWV Fachverlage, 2009, 2. Auflage) 590

IZ "PREPORODOVE" DJELATNOSTI

Hatidža Duman: *Izvještaj o radu BZK "Preporod" Sarajevo za 2013. godinu* ... 595
Mirsada Baljić: *Izvještaj o radu Galerije "Preporod" za 2013. godinu* 602
Isma Kamberović: *Izvještaj o radu Biblioteke Instituta za bošnjačke studije BZK "Preporod" za 2013. godinu* 604
Aktivnosti općinskih društava BZK "Preporod" u 2013. godini 606
Adresar općinskih društava BZK "Preporod" 659

BOŠNJAČKI MERHUMI (2013)

Isma Kamberović: *Sudionici naše prošlosti − umrli u 2013. godini* 669

Autori priloga 679
Upute autorima 681

GODIŠNJAK2013

UVODNIK

Uvodnik

Zaokruživanje: proces identitetnog definiranja Bošnjaka 1903-2013. i etabliranje države Republike Bosne i Hercegovine 1992.

U periodu s početka 20. stoljeća, tačnije od 1903. godine, kada je pokrenut "Gajret", i 1906, kada je osnovana *Muslimanska narodna organizacija* s Alibegom Firdusom na čelu, do trinaeste godine 21. stoljeća, za bošnjački narod odigrali su se krucijalni događaji koji će bitno utjecati na bošnjačku egzistenciju i odnos prema svijetu u budućnosti. Bilo je to 110 stravičnih godina u kojima se otvoreno pokušalo iskorijeniti jedan stari evropski narod i izbrisati ga s mape svijeta, a njegovu državu Bosnu pretvoriti u posjed srpskih ili hrvatskih ekspanzionista. Već sa stvaranjem Kraljevine SHS i kasnije Kraljevine Jugoslavije projiciran je nestanak muslimana. A Bošnjaci su po vjeri bili muslimani! Bez obzira na velika stradanja tokom 20. stoljeća, Bošnjaci su se, prije svega, potvrdili kao *poseban* i *samosvojan narod* među drugim narodima i uspjeli su se oduprijeti strašnim procesima asimilacije i uništenja koje su im priredili prvi susjedi kroz hegemonijsko-militarna barbarstva i destrukcije koje su okončane u genocidu. Druga epohalna stvar, možda najvažnija stvar od 10. stoljeća, kad se ime Bosna prvi put spominje u nama poznatom izvoru,[1] jest međunarodno priznanje Republike Bosne i Hercegovine kao nezavisne i samostalne države.[2]

Od 1903. godine počinje bošnjački odgovor na velike izazove koje je prvi jasno nagovijestio Husein-kapetan Gradaščević 1831. stajući na čelo pokreta za autonomiju Bosne. On je u Carevoj džamiji u Sarajevu sa svojim saradnicima 12. septembra 1831. godine formalno

[1] U djelu Konstantina Porfirogeneta *De administrando imperio* (napisano oko 948-950).

[2] Velikosrpski i velikohrvatski hegemonizam i ideologije "velikih država" nisu pristali na ovu činjenicu i učinili su sve da Republika BiH nestane s lica svijeta. Otud je potekla agresija na bosansku Republiku.

proglasio autonomiju Bosne u sklopu Osmanskog carstva. To nisu podržali ni sultan ni evropske sile. Nakon toga uslijedila je stravična odmazda osmanskih ubica širom Bosne. Došla je 1878. godine Austro-Ugarska monarhija i nametnula svoje oblike života. Dobar dio Bošnjaka beznadno je iseljavao u pravcu preostalih dijelova Osmanskog carstva. Oni Bošnjaci koji su ostali na svojoj zemlji, bez obzira na to što ju je okupirao "Švabo", uspjeli su za dvadesetak godina od dolaska Austro-Ugarske monarhije (1878) da se usprave poslije promjene "slike svijeta" i da ponude odgovor "između Istoka i Zapada". O tome svjedoče Bašagić, Kapetanović Ljubušak, Mulabdić i mnogi drugi. Prvih dvadeset godina 20. stoljeća donijelo je, dakle, 1903. "Gajret", na čijem je čelu bio veliki i umni Safvet-beg Bašagić, 1906. Muslimansku narodnu organizaciju (MNO), koja je osnovana u Slavonskom Brodu, Prvi svjetski rat, koji je otpočeo 1914. pucnjima u Sarajevu na austrijskog nadvojvodu Ferdinanda, osnivanje JMO-a 1919, na čijem je čelu bio dr. Mehmed Spaho, nestanak Austro-Ugarske monarhije, potiskivanje imena Bošnjak za jedan stari narod... Između dva svjetska rata Bošnjaci su preživljavali strašnu agoniju "preobraćanja" u srpstvo ili hrvatstvo. Taj pokušaj "nacionaliziranja muslimana" predstavlja najsramniju stranicu povijesti bošnjačkih odnosa s prvim susjedima. Cvetković i Maček su se 1939. godine dogovorili da više nema Bosne!

Na Prvom zasjedanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja BiH (ZAVNOBiH) u Mrkonjić Gradu (Varcar Vakuf do 1924. godine) 25. novembra 1943. obnovljena je *državnost* Bosne i Hercegovine nakon 480 godina i ona je postavljena kao autonomna jedinica u federalnoj zajedničkoj državi. Mnogi Bošnjaci smatraju da su Titovi partizani osigurali opstanak bošnjačkog naroda tokom Drugog svjetskog rata i zaštitili ga od četničkih koljača Draže Mihailovića. Naravno, sami Bošnjaci su se uključili u Narodnooslobodilački pokret i antifašističku borbu, što predstavlja jednu od najsvjetlijih stranica u povijesti bošnjačkog naroda. Husaga Ćišić je pitao na Trećem zasjedanju AVNOJ-a u Beogradu za šestu baklju – za Bosnu i Bošnjake. Uputio je dvije predstavke 5. decembra 1945. i 6. januara 1946. godine. Umro je 1957. godine u svome rodnom Mostaru, zaboravljen i potisnut. Do danas mu Mostarci nisu napravili nikakav spomenik u gradu.

U studijskom izvještaju *Stav muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja* (Sarajevo, 1970) pojavila se paradoksalna koncepcija "muslimanske nacije". Priča o "muslimanskoj naciji" iz današnje perspektive pokazuje kako je u razdoblju socijalističkog političkog sistema u BiH nakaradno razumijevano i pogrešno postavljeno pitanje o naciji. Ono je u osnovi proizlazilo iz lansiranja lažnog pitanja V. S. Karadžića – kao da je on bio neki znanstveni kalibar za nacionalno pitanje – da se "muslimani u Bosni trebaju nacionalno opredijeliti". Pitanje je, kao i lažno rješenje, i dalje s jednim cijelim narodom operiralo kao s religijskom grupom. Koncepcija nacije kao proširenog plemena na nekoj teritoriji potpuni je izraz onovremenog razumijevanja pojmova u politici i znanstvenoj praksi koji se kaleme na Lenjin-Staljin-Kardelj liniju pojma nacije, pri čemu se izgubila distinkcija između naroda i nacije, između kulturnih obilježja naroda i pravno-političke određenosti života u državi. U ovom slučaju razumijevanje pitanja nacije na nivou je komunističke partije – ne na nivou nauke, a to znači da se ono određuje partijskim i izvanznanstvenim kriterijima koji su nametnuti politološkom, historiografskom i sociološkom razumijevanje i kontekstualiziranju pitanja. Zato je potisnuto staro i povijesno ime Bošnjaci i podmetnuto ime Muslimani za jedan cijeli narod. Religijsko ime je postavljeno za nacionalno ime – a nacionalno ime je Bosanac. To nije slučajno, jer je i tada bila jaka

ideologija koja nas je uvjeravala da "Bosna nema svoj narod" (Vasa Čubrilović), nego da je ona srpska i hrvatska zemlja.

Centar za društvena ispitivanja Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, koji je preuzeo ulogu nosioca projekta *Stav muslimana BiH u pogledu nacionalnog opredjeljivanja*, poslužio je komunističkoj politici da nametne nauci određeni neznanstveni i ahistorijski koncept nacije. Do danas je taj nakaradni koncept ostao djelatan na ovim prostorima – zato nemamo građane, nego plemena/etnije koje se bore za teritorije. Projekt je započeo 1967. godine, a završen 1970. godine. Inicijativu su pokrenuli Centar za naučnoistraživački rad pri FPN-u u Sarajevu i lično profesor Hamdija Ćemerlić, a povodom konkursa koji je 1967. raspisao Republički fond za naučni rad. "To su godine koje su bile obilježene relevantnim pojavama i tendencijama u političkom životu BiH uopšte, a posebno im je sadržaj činila problematika nacionalne identifikacije b-h Muslimana i državno-partijske politike prema Muslimanima" (Enver Redžić). Karakteristično je da je projekt bio povjeren Fakultetu političkih nauka, koji je predstavljao univerzitetsku instituciju partijskog rukovodstva, i da ga je u cjelini finansirala država, to jest Republički fond za nauku, a izvršenjem ovoga posla rukovodio je profesor Ćemerlić. Tim koji je ovom prilikom obrazovan sačinjavali su, pored Ćemerlića, viši predavač Fakulteta političkih nauka Hamdija Pozderac, docent Fakulteta Atif Purivatra, sekretar Komisije za istoriju naroda Bosne i Hercegovine pri Akademiji nauka i umjetnosti BiH dr. Muhamed Hadžijahić i asistent na FPN-u Đorđe Kočetkov. U tim se naknadno uključio i dekan Fakulteta Joco Marjanović. Rezultat je bio potpuni historijski promašaj oko imenovanja jednog naroda – ali tako je partija odredila!

U Sarajevu je 1990. osnovana *Stranka demokratske akcije* (SDA), na čijem je čelu bio Alija Izetbegović. Stranka je oformljena s ciljem političkog i kulturnog profiliranja bošnjačkog naroda i njegove budućnosti u novonastalom povijesnom kontekstu – kraj epohe socijalizma i proces globalizacije kapitalističke paradigme i demokratije. Republika Bosna i Hercegovina je 22. maja 1992. godine postala međunarodno priznata država i pretrpjela otvorenu agresiju velikosrpskog pa velikohrvatskog režima na čelu s Miloševićem i Tuđmanom. Pokazalo se šta je velikosrpska i velikohrvatska ideologija u 20. stoljeću pripremala onima koje je pogrdno zvala Turcima, poturicama, poturčenjacima, Muslimanima, muhamedancima... Agresija je bila genocidna po karakteru i njezin rezultat je entitet s imenom "republika srpska".

Na Bošnjačkom saboru 27. i 28. septembra 1993. u Sarajevu, koji je dijelom organizirao "Preporod", vraćeno je staro narodno ime, etnonim Bošnjak, čime je završena jedna licemjerna podvala oko imena naroda. Nigdje na svijetu nijedan narod nije nosio svoje religijsko određenje kao svoje narodno ime. Neki bošnjački intelektualci su govorili kako je komunistička partija definitivno riješila pitanje "muslimanske nacije", a tek devedesetih godina smo shvatili da to pitanje nije bilo riješeno. Partija, dakle, esencijalno posmatrano, nije riješila pitanje imena za jedan stari narod, nego je samo slijedila kompromis kojim se nije dovodio u pitanje srpsko-hrvatski interes oko Bosne. Jasno je da Partija nije bila zainteresirana za priznavanje i poštivanje starog narodnog imena za Bošnjake. Ova podvala je stalno dovodila u zabunu Bošnjake, jer su oni pomislili da je sasvim normalno da im neko, tako velikodušno, daje ime ili da "budu nacija". To je potpuno paradoksalno! Ne možemo zamisliti da jedan stari narod ne zna svoje povijesno ime. Isto tako, obmanjuje se da je nacija isto

što i etnička zajednica ili religijska skupina! Svijet u kojem živimo uređen je po sistemu nacija-država – zato su među Bošnjacima naivni i neobrazovani oni naivci koji se odriču nacije i ne vide da je bosanska nacija 1992. međunarodno priznata. S nepreciznim religijskim imenom jedan narod je ostavljen postrani, u povijesnom ćorsokaku i beznađu, a Bosna i dalje "nije imala svoj narod" koji je stoljećima gradi, poštuje, voli i čuva, nego je to srpska i hrvatska zemlja kako je govorio Vladimir Ćorović.

Naravno, ono što se događalo od 1967. godine trebamo shvatiti kao jednu fazu ili sekvencu u procesu bošnjačkog dostizanja slobode, pa i vlastitog imena. Ometanje Bošnjaka u *produkciji znanja* o sebi i svijetu odvija se na dvije ravni. Prva, spoljna ravan, može se pratiti kao svjesno i ciljano dezinformiranje o bitnim činjenicama vezanim za povijest i karakter bošnjačkog naroda, i ono se provodi pod patronatom ekspanzionističkog projekta velikosrpstva i velikohrvatstva, kojima uveliko pomaže bošnjačka neodgovornost i nemar. Drugo, unutarnje samoispitivanje bošnjačkog bića redukcionizmom, bilo da se radi o religijskom, ideološko-političkom ili regionalnom samodoživljavanju.

Treba imati u vidu da su 1993. osnovani Međunarodni sud pravde i Međunarodni sud za bivšu Jugoslaviju u Den Haagu. Prvi put se sudi zločincima za zločine protiv Bosne i Bošnjaka u vrijeme agresije 1992-1995. godine. Na ovaj stravičan način isplivala je istina o stradanju Bošnjaka devedesetih godina, ali se istovremeno počela razvijati svijest o projiciranom nestanku Bošnjaka već 1918. godine u Kraljevini SHS.

Bosna i Hercegovina je nakon 1991. godine "čekala" dvadeset i dvije godine i tek 2013. obavljen je popis stanovništva na kojem je ime Bošnjak definitivno potvrđeno i time je završen proces koji je počeo 1891-1903.[3] Bošnjaci sebe razumiju kao narod i tako se predstavljaju drugima. Niko više ne može da ih svodi na religijsku grupu koja se "treba" podvesti pod srpsko ili hrvatsko, imena koja su mnogi pokrili etiketom muslimani ili bosanski muslimani zarad velikosrpskih i velikohrvatskih hegemonijskih interesa. Time je završena hegemonijska i istrebljivačka kampanja protiv jednog starog naroda. Bošnjaci su se u toku stotinu i deset godina zaokružili kao narod u međunarodno priznatoj državi Bosni i Hercegovini.

Jedan od najvažnijih i najtežih događaja u 2013. godini bio je **popis stanovništva** u BiH. Zato je ciljano osnovana posebna fondacija "Popis 2013", koju su sačinjavali Islamska zajednica, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Bošnjački institut, Merhamet i BZK "Preporod". Prije svega, ovdje je potrebno iskazati zahvalnost Munibu Maglajliću, Hadžemu Hajdareviću, Hidajetu Repovcu, Aidi Abadžić-Hodžić, Esadu Zgodiću, Amri Hadžimuhamedović, Zlatku Topčiću, Muhamedu Filipoviću, Zvonki Mariću, Sejfudinu Tokiću, reisu-l-ulemi Huseinu ef. Kavazoviću i svim predstavnicima IZ-a u BiH, Njemačkoj i Austriji, prethodnom reisu-l-ulemi Mustafi Ceriću, Enesu Durmiševiću, Ibrahimu Pašiću, Smailu Čekiću i njegovim saradnicima iz Instituta, Enveru Ajanoviću, Abdulahu Sidranu, Omeru Ibrahimagiću, Nerminu Tursiću, Azri Gazibegović, Tariku Zaimoviću, Ćazimu Suljeviću, Bajri Džafiću, Jusufu Latifoviću, Adilu Kulenoviću, svim općinskim odborima BZK "Preporod" u BiH, VKBI-ju na čelu s predsjednikom Nedžadom Mulabegovićem i sekretarom Emirom

[3] Sjetimo se da je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak pokrenuo list *Bošnjak* 1891. godine, u kojem Safvet-beg Bašagić piše pjesme i tekstove kao uputu i opomenu Bošnjacima. Oni tada jasno pokazuju da znaju za svoje narodno ime Bošnjaci.

Zlatarom, Bošnjačkom institutu na čelu s direktoricom Aminom Džuvić-Rizvanbegović te predsjedniku Senata Bošnjačkog instituta Zlatku Lagumdžiji i članu Hilmi Neimarliji, MDD "Merhamet" na čelu s predsjednikom Hajrudinom Šahićem i Kerimom Fazlićem, Halidu Genjcu i parlamentarcima, Nazifu Salčinu, Senadu Hadžifejzoviću, Bekimu Bijediću i Albinu Smajloviću (*Rezervnom sastavu* iz Žepča), prijateljima koji su nas finansirali, a nisu tražili da reklamiramo njihovo ime. Ovi i mnogi drugi ljudi bitno su doprinijeli da se bošnjačko ime definitivno nađe u statističkim rubrikama i da se više nikada ne potisne ili zaboravi. Oni i mnogi drugi među nama nisu dozvolili da se manipulira imenom bošnjačkog naroda. Pokazali su hrabrost, požrtvovanost i dostojanstvo, te pomogli da 2013. zaokružimo ono što smo kulturno-politički započeli 1903. godine.

Sretni su oni među nama koji su mogli na bilo koji način doprinijeti uzdizanju bošnjačkog naroda u posljednjih dvadesetak godina. Na taj način stupili su na put koji je nekada postavljen od njihovih predaka. Bošnjaci su definitivno vratili svoje staro povijesno narodno ime. Prošlo je definitivno i nikada više neće biti da im drugi nameću ime i podvaljuju historijske mitove.

Sljedeći koraci su sasvim logični i Bošnjaci će sa svojim prijateljima hrabro raditi na tome da Bosna uđe u EU i postane stabilna evropska država.

Senadin Lavić

GODIŠNJAK2013

POLITIKA I DRUŠTVO

UDK 061.1 EU
327 (497.6)

Proširenja Evropske unije

Safet Halilović
Fakultet političkih nauka
Sarajevo

Evropska unija predstavlja nadnacionalnu zajednicu evropskih država, nastalu kao rezultat procesa saradnje i integracije koji je počeo pedesetih godina 20. stoljeća s ciljem zajedničkog promicanja mira i prosperiteta te ekonomske, političke, kulturne i ukupne društvene saradnje. Za zemlje zapadnog Balkana, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, ovaj proces integriranja u EU odvija se kroz politički okvir stabilizacije i pridruživanja kao alternative nedemokratiji, nestabilnosti i zaostajanju. Ubrzanje procesa evropske integracije BiH predstavljalo bi istovremeno i ubrzanje procesa unutrašnjih reformi i promjena, a samo članstvo u Evropskoj uniji bilo bi potvrda da je Bosna i Hercegovina postala stabilna i napredna evropska država.

Ključne riječi: EU, integracije, širenje, stabilizacija, BiH, pridruživanje, reforme, napredak, zemlje centralne i istočne Evrope, zapadni Balkan

Uvod

Evropska unija predstavlja nadnacionalnu zajednicu evropskih država, nastalu kao rezultat procesa saradnje i integracije koji je počeo pedesetih godina 20. stoljeća s ciljem zajedničkog promicanja mira i prosperiteta te ekonomske, političke, kulturne i ukupne društvene saradnje. Imajući u vidu da joj je temeljni zadatak ekonomska i socijalna integracija država članica, a njezine nadležnosti obuhvataju ekonomiju, industriju, ljudska prava, zajedničke unutrašnje i jedinstvenu vanjsku politiku – Evropska unija u cjelini predstavlja najvažniju evropsku integraciju.

Među primarne ciljeve Evropske unije spadaju promicanje ekonomskog i socijalnog progresa, uravnotežen i održiv razvitak, snaženje ekonomske i socijalne kohezije, uspostavljanje monetarne i ekonomske unije, uključujući i stvaranje zajedničke valute, te uvođenje državljanstva Evropske unije. Ciljevi EU su i očuvanje i razvijanje Unije kao prostora slobode, pravde i sigurnosti, kao i očuvanje i nadogradnja *acquis communautairea*. Svoj identitet na međunarodnoj sceni Evropska unija potvrđuje naročito provođenjem zajedničke vanjske i sigurnosne politike.

Evropska unija je specifična međunarodna organizacija (*sui generis*) kao novi oblik odnosa između država čiji je pravni osnov funkcioniranja nadnacionalnog odnosno suprana-

cionalnog karaktera. Evropska unija ima svoju samostalnu vlast sa suverenim pravima i nezavisnim pravnim sistemom. Ona se svojim obimom djelovanja i načinom rada razlikuje od svih međunarodnih organizacija, ali istodobno nema u cijelosti karakteristike federalne države. Pravni sistem Evropske unije je u njezinoj nadležnosti, obavezan je za države članice i građane EU, a pravac njezinog daljeg razvoja ide u smjeru snaženja nadnacionalne vlasti.[1]

Na početku evropskog integracijskog procesa, kada je stvorena Evropska unija sa svim onim što je danas čini – svaka evropska država mogla je da zatraži članstvo u Evropskoj zajednici/Uniji. Pristupanje Evropskoj uniji u međuvremenu je bilo uređeno odgovarajućim odredbama Ugovora o Evropskoj uniji gdje je precizirano da se Unija temelji na načelima slobode, demokratije, poštovanja ljudskih prava i temeljnih sloboda te i vladavini prava, kao zajedničkim načelima kojima se rukovode države članice, te da u skladu s tim zahtjev za članstvo u Evropskoj uniji može podnijeti svaka evropska država čiji se sistem zasniva na tim načelima. Detaljniji kriteriji koje države kandidatkinje moraju ispoštovati kao preduvjet za punopravno članstvo u Evropskoj uniji formalno su uvedeni u praksu 1990-ih godina i poznati su kao kriteriji iz Kopenhagena i Madrida.

Članstvo u Evropskoj uniji podrazumijeva dvije bitne komponente koje je karakteriziraju. *Prva* se odnosi na učešće država članica u različitim komponentama evropskih integracijskih procesa koji se odvijaju u okviru Evropske unija, a *druga* se tiče različitih prava koja se priznaju državljanima država članica Unije. Evropska unije danas ima 28 punopravnih članica – suverenih evropskih država (računajući i novoprimljenu Hrvatsku), i većina njih učestvuje na svim područjima politika i u svim programima Evropske unije.

Slično svojim državama članicama i drugim državama u međunarodnom poretku, Evropska unija svojim vezama sa inozemstvom nastoji da osnaži prosperitet i sigurnost. Mada nema svoju vojsku, kao što je imaju nacionalne države, Evropska unija raspolaže velikim spektrom instrumenata "meke moći", od trgovinskih koncesija, preko razvojne pomoći, do preferencijalnog zaduživanja kod Evropske investicione banke, koje ona može da upotrijebi u cilju izmjene ponašanja država nečlanica i oblikovanja ukupnog međunarodnog sistema. Povremeno štiteći tržište EU (a ne priznajući da je to protekcionizam) i osiguravajući pristup tržištima trećih zemalja, Evropska unija postiže primarni cilj svoje trgovinske politike, a to je dobijanje najpovoljnijih aranžmana za evropske proizvođače i potrošače. Pomažući siromašnim zemljama da ekonomski napreduju, posebno onima sa historijskim vezama sa državama članicama EU, ali bez rizika izlaganja politički osjetljivih evropskih sektora većoj konkurenciji, Evropska unija unapređuje primarne ciljeve svoje razvojne politike. Sporazumi Evropske unije sa zemljama u razvoju u najvećem broju imaju i uvjetujuće odredbe o poboljšanju zaštite ljudskih prava i standardima dobre vladavine, što je povezano sa trgovinskim koncesijama.

Evropska unija je razvila razgranatu mrežu međuregionalnih i bilateralnih veza trgovinske i političke naravi gotovo sa svakom državom u svijetu, provodeći time sopstvene ciljeve i interese sa inozemstvom. Većina ovih veza je institucionalizirana kroz godišnje samite, ministarske susrete, sastanke visokih zvaničnika i sesije međuparlamentarnih institucija.

[1] Rodin, S.: *Pravni sustav i institucije EZ.* Zagreb, 1990, str. 29.

Pitanje institucionalne strukture Evropske unije

Evropska integracija je politička konstrukcija kakva nije postojala u dosadašnjoj historiji – napisao je Goci, svojevremeno savjetnik Romana Prodija, predsjednika Evropske komisije,[2] koji je pokušao da odgovori na pitanje šta je zapravo Evropska unija. Razliku Evropske unije od tradicionalnih međunarodnih organizacija čine njezina institucionalna struktura i širok spektar zajedničkih politika i ciljeva. Evropska unija sadrži čitavu paletu nadležnosti sličnih nadležnostima vlada pojedinih zemalja, dok međunarodne organizacije specijaliziranog tipa kao MMF, SB i slično obično imaju jedan domen nadležnosti. Premda ima neke ovlasti i organe slične državi, EU u svojoj nadležnosti nema većinu onoga što države članice imaju, tako da Evropska unija nije država.

Tačan opis Evropske unije mogao bi biti preciziran i riječima da je ona zajednica država zasnovana na elementima različitih modela. Budući da je čine mnogobrojne države članice sa većinom ovlasti u svojim rukama, EU po tome nije unitarna država, ali nije ni federacija ni konfederacija, premda ima jedinstvenu valutu za sedamnaest zemalja, što je čini sličnom unitarnoj državi ili federaciji. EU ima zajedničko tržište i carinsku uniju, kao i niz zajedničkih politika, što podsjeća na ingerencije federacije, odnosno konfederacije. Međutim, slično konfederaciji, nacionalne vlade u Uniji imaju još uvijek mnogo važniju ulogu od centralnih organa u Bruxellesu, posebno u pitanjima poreza, zdravstva, penzija, obrazovanja, finansijskog tržišta, unutarnjih i vanjskih poslova ili politika odbrane. Uz to, slično klubu, EU neke politike provodi samo za članice koje ih prihvate (npr. valuta, režim migracija), dok određene politike čak provodi na način nezavisnih zemalja (trgovina, industrija, konkurencija). Naročito malo zajedničke politike, sa čak suprotstavljenim opcijama, ima kada je u pitanju vanjska i sigurnosna politika EU.

Za sada Evropska unija nema ustav, nego više međudržavnih ugovora koji obavljaju ustavnu funkciju. Tokom postojanja Evropske unije sadržaj ugovora se mijenjao, te se stoga govori o njegovoj rimskoj, mastrihtskoj, amsterdamskoj ili lisabonskoj verziji. Ugovor o Evropskoj uniji je složen i kompliciran dokument, sa više ključnih sektora, dok sam ugovor predstavlja samo dio ukupne regulative Unije koja je na snazi. Glavni ciljevi Evropske unije su da unapređuje ekonomski i društveni progres, političku, kulturnu, ekološku i sigurnosnu saradnju te građanske i duhovne vrijednosti. Prema Ugovoru ključne ustanove Evropske unije čine osovinu i daju ton integrativnim procesima u Uniji. Međutim, pored jedinstvenog konstitucionalnog dizajna temeljnih ustanova, postoje i drugi faktori koji utječu na pravila i tok igre, kao što su:

a. regulatorni model EU

b. sistem upravljanja na više nivoa

c. politička koordinacija

d. intenzivna međuvladina saradnja[3]

---

[2] Prema: Prokopijević, M.: *Evropska unija*, Uvod, Drugo dopunjeno izdanje, Beograd, 2009, str. 45.

[3] Ibid., str. 46.

Navedena četiri principa rada tiču se različitih razina ustanova i pravila. Kroz regulatorni model u temeljnim organima Unije ustalila se produkcija zakonodavstva EU koja, da bi mogla da funkcionira, mora da predstavlja skladnu i smislenu cjelinu koja vodi računa o nacionalnim, regionalnim i lokalnim zakonodavstvima. Uloga političke koordinacije i međuvladine saradnje je pokretanje novih inicijativa, usklađivanje djelovanja postojeće regulative te primjena usvojenih rješenja. Premda se mogu razlikovati tijela koja više ili manje imaju karakter pojedinih oblika vlasti, Evropska unija ne funkcionira na principu striktne podjele vlasti kao kod nacionalnih država. Glavna tijela Evropske unije u oblasti izvršne vlasti su Evropsko vijeće (*European Council*), sastavljeno od šefova država i vlada, Vijeće Evropske unije (*Council of European Union*), ranije Vijeće ministara (*Council of Ministers*), kojega čine odgovarajući resorni ministri, i Evropska komisija (*European Commission*), koja je također organizirana resorski. Temeljna ustanova u sudskoj oblasti je Evropski sud pravde (*European Court of Justice*). Evropski parlament (*European Parliament*) još uvijek ima nedovoljnu ulogu u zakonodavnoj oblasti i tu nadležnost dijeli sa Vijećem i Komisijom. Evropsko vijeće je odgovorno za ključne postupke integracije, za strateške pregovore i odluke, te za globalno oblikovanje paketa politika. Vijeće Evropske unije bavi se konkretizacijom pojedinih oblasti saradnje, što čini u uskoj saradnji sa Komisijom, koja ima ovlasti i oblikovanja i usvajanja zajedničkih politika. Odlučujuću ulogu u zakonodavnim poslovima još uvijek imaju ta tri organa izvršne vlasti, a ne Evropski parlament koji pri usvajanju legislative ima razne oblike partnerskog odnosa sa izvršnom vlašću. Međutim, Sud pravde ima ulogu kakvu uobičajeno obavlja sudska vlast u državama koje su članice Unije.

Najmanje su tri razloga striktne podjele vlasti. Njome se sprečava koncentracija vlasti u istim rukama, što predstavlja mehanizam zaštite ličnih sloboda, zatim podjela vlasti fokusira odgovornost na tačno određena tijela, čime se olakšava njihova demokratska kontrola, te najzad podjela vlasti znači i podjelu rada, što pospješuje specijalizaciju, koja povećava efikasnost državnih organa i administracija.

Razne institucionalne strukture Evropske unije

Premda bazirana na dvjema međunarodnim integrativnim organizacijama (Evropska zajednica i Evropska zajednica za atomsku energiju), kao i na području međuvladine saradnje, te ustrojena 1993. godine kao veoma složena politička struktura, Evropska unija, uprkos ovakvoj heterogenosti područja djelovanja i različitosti procedura za donošenje odluka, ima jedan jedinstveni nadnacionalni institucionalni okvir potvrđen i Ugovorom iz Nice (2003), gdje je precizirano: "Uniju će služiti jedinstveni (*single*) institucionalni okvir koji će osigurati konzistenciju i kontinuitet aktivnosti koje se poduzimaju radi postizanja njezinih ciljeva u poštovanju i izgradnji *acquis communautairea.*"[4] Pored nadnacionalnih institucija, koje predstavljaju najviši nivo njezinog institucionalnog okvira, Evropska unija obuhvata još i nacionalni i subnacionalni, kao dva institucionalna nivoa nižih stupnjeva. Oba nivoa zastupljena su u nadnacionalnim institucijama Evropske unije u donošenju odluka na najvišoj razini. Sva tri nivoa Evropske unije međusobno su isprepletena i svi zajedno čine sistem

[4] Ugovor iz Nice, član 3. stav 1.

Evropske unije ili EU-sistem (*EU-System*), a zbog njegovih različitih institucionalnih razina govori se i o "EU sistemu s više razina" (*EU-multi-level system*).[5]

a. Razinu područnih (regionalnih) jedinica državnih članica pokriva najniži stupanj institucionalne strukture Evropske unije, a tzv. subnacionalne vlade zastupljene su u Odboru regija i Odboru za ekonomska i socijalna pitanja.
b. Na nacionalnom nivou nosioci institucionalne strukture Evropske unije su vlade 28 država članica, koje su zastupljene u Vijeću Evropske unije i u Evropskom vijeću, ali, u okviru posebnih institucionalnih uvjeta, i nacionalni parlamenti, političke stranke i građani, koji direktno biraju članove Evropskog parlamenta.
c. Institucionalna struktura Evropske unije na nadnacionalnoj razini oličena je u Evropskoj komisiji, Vijeću Evropske unije, Evropskom parlamentu i Sudu pravde Evropskih zajednica.

Ovih pet institucija utemeljeno je osnivačkim ugovorima iz Pariza (1952) i Rima (1958), i jedine su koje imaju opće ovlasti za donošenje odluka od značaja za razvoj Unije i njezino djelovanje. Nazivani i trokutom za donošenje odluka (*decision-making triangle*), Evropska komisija, Vijeće Evropske unije i Evropski parlament donose opće normativne akte, dok sudska instanca Zajednice – Sud pravde Evropskih zajednica, donosi sudske presude i mišljenja. Evropski ekonomski i socijalni odbor (*The European Economic and Social Committee* – EESC) i Odbor regija (*The Committee of the Regions* – CoR) ubrajaju se u savjetodavna tijela, a ne među institucije Evropske unije u užem smislu. Institucionalnu organizaciju Evropske unije, prema odredbama Ugovora, čini dakle pet institucija: Evropski parlament, Vijeće, Komisija, Sud pravde i Revizijski sud, ali i niz pomoćnih organa i specijalizovanih agencija, a cilj ovakvog institucionalnog okvira je da osigurava "usklađenost i kontinuitet aktivnosti poduzetih radi ostvarenja njenih ciljeva, uz poštovanje i razvijanje tekovina Zajednice".[6] Ove institucije imaju potrebne ingerencije za funkcioniranje Zajednice, uključujući i donošenje pravnih akata i kontrolu njihove primjene, što ih čini zaokruženim i standardiziranim sistemom institucionalnog odlučivanja sa jasnim pravno obavezujućim karakteristikama, a ne pukim okvirom međunarodno organizovane saradnje, odnosno međuvladinog pregovaranja.[7]

Bitan dio institucionalne strukture EU čine Evropska centralna banka i Evropska investiciona banka, a posebno Evropsko vijeće, koje je političko tijelo koje utvrđuje opće političke smjernice i daje nužni podsticaj za razvoj Unije.

Ugovorom iz Lisabona (stupio na snagu 1. decembra 2009. godine) dotadašnji član 9. Ugovora o Evropskoj uniji mijenja se Odredbama o institucijama EU u članu 13, prema kojim je Unija utvrdila svoj jedinstveni institucionalni okvir u cilju unapređenja svojih vrijednosti, postizanja svojih ciljeva, očuvanja svojih interesa, interesa svojih građana i svojih država članica, kao i osiguranja koherentnosti, efikasnosti i kontinuiteta svojih politika

[5] Omejec, J.: *Vijeće Evrope i Evropska unija, Institucionalni i pravni okvir*, Zagreb, 2008, str. 107.

[6] Ugovor o Evropskoj uniji, čl. 3.

[7] Misita, N.: *Evropska unija, institucije*, Sarajevo, 2009, str. 39.

i akcija.[8] Svaka od institucija EU treba da djeluje u okviru nadležnosti koje su joj povjerene ugovorima i sa njima predviđenim procedurama i uvjetima, te da institucije međusobno ostvaruju korektnu saradnju.

Ugovor iz Lisabona donosi više bitnijih izmjena i dopuna u odnosu na institucionalni okvir i ključne nadležnosti nadnacionalnih institucija Evropske unije propisane Ugovorom iz Maastrichta (1993), uključujući njegove izmjene i dopune učinjene ugovorima iz Amsterdama (1999) i Nice (2003). Također, on modificira pojedina rješenja predviđena (neuspjelim) Ustavom za Evropu (2004). Ugovor iz Lisabona, za razliku od rješenja predviđenog u Ustavu za Evropu, a na zahtjev Velike Britanije, odustao je od uvođenja dužnosti ministra vanjskih poslova Evropske unije, a u korist uvođenja dužnosti visokog predstavnika Evropske unije za vanjske poslove i sigurnosnu politiku (*High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy*). Tom dužnošću bit će zamijenjena dotadašnja funkcija visokog predstavnika za zajedničku vanjsku i sigurnosnu politiku (*High Representative for the Common Foreign and Security Policy* – CFSP), koju je od 18. oktobra 1999. godine vršio Javier Solana, zajedno s dužnošću generalnog sekretara Vijeća Evropske unije.

I pored izostavljanja naziva ministra, dužnost visokog predstavnika ostat će slična rješenju iz predviđenog Ustava za Evropu, tj. pod krovom i Vijeća i Evropske komisije. Naime, visokog predstavnika imenovat će Evropsko vijeće kvalificiranom većinom glasova, uz saglasnost predsjednika Evropske komisije, a visoki predstavnik, koji je član Vijeća u formatu ministra vanjskih poslova, istovremeno će vršiti funkciju potpredsjednika Evropske komisije i predsjednika Vijeća za vanjske poslove (*Foreign Affairs Council*). U kapacitetu visokog predstavnika on će imati kontrolu nad široko uspostavljenom mrežom mnogobrojnih diplomata i službenika Evropske unije, a u kapacitetu potpredsjednika Evropske komisije važan utjecaj na budžet i dodjelu sredstava iz fondova Evropske unije.

Demokratski deficit institucija Evropske unije

Veći broj autora je ukazao na problem demokratskog deficita u funkcioniranju institucija Evropske unije. Jedna od najzanimljivijih je kritika ove anomalije koju je na račun EU upravio H. M. Enzensberger. On konstatira činjenicu da su zemlje koje su se udružile u EU sve do jedne demokratske, ali je također činjenica i to da su pri tome izgubile demokratske standarde postignute u nacionalnim državama, ako ih se nisu čak svjesno odrekle. Enzensberger navodi da se o razvijenoj demokratiji može govoriti samo tamo gdje postoji podjela vlasti. U Evropskoj uniji podjela vlasti je praktično dokinuta. Parlament se doduše bira, ali on nema pravo stvarne zakonske inicijative, takvo pravo ima samo Komisija. Međutim, Komisija je institucija u kojoj se demokratska legitimnost na koncu ruši, jer ona je ustvari aparat koji nije izabran niti se može smijeniti, a koji je poništio podjelu vlasti. Slijedom analize pisca Roberta Menassea, Enzensberger poentira da demokratskopolitički gledano trojstvo koje čine Parlament, Vijeće i Komisija stvara crnu rupu u kojoj nestaje ono za šta se do sada smatralo da je demokratija. Za tzv. demokratski deficit Enzensberger drži da nije nikakva bolest, nego da proizlazi iz toga što su se Ministarsko vijeće i Komisija

[8] Ugovor o EU, čl. 13. stav 1.

već pri osnivanju Evropske unije zajednički složili u tome da u donošenju odluka narod ne treba pitati za mišljenje. Taj demokratski deficit se u biti pokazuje kao pristojan izraz za političko lišavanje građana njihove suverenosti. Za razliku od klasičnih pravnih država, u režimu Evropske unije nema prave podjele vlasti jer Komisija praktički ima monopol na zakonsku inicijativu. Enzensberger čak pretpostavlja da lobisti koji su aktivni u Bruxellesu imaju više utjecaja na odluke Komisije od svih poslanika zajedno.[9]

Naravno, više je elemenata demokratskog deficita, među kojima je očigledan onaj da birači nemaju potreban utjecaj na politiku Unije, zatim da je došlo do narušavanja principa podjele vlasti, te da je u procesu integracija došlo do jačanja izvršne u odnosu na parlamentarnu vlast. Također je evidentno da iako je značajan dio ovlasti prenijet sa članica na Bruxelles, čime su nacionalni parlamenti izgubili kontrolu nad tim pitanjima, nije došlo do kompenzacije da Evropski parlament poveća svoju ulogu za onoliko utjecaja koliko su ga izgubili nacionalni parlamenti. Logičan zaključak bio bi da se demokratski deficit ne može otkloniti dok se Evropska unija ne konstituira kao demokratska zajednica, slično državama članicama koje je čine, što bi faktički vodilo transformaciji EU u federaciju, a za što još ne postoji dovoljno političke volje ni kod političara ni kod birača.[10]

Širenje Evropske unije

Naziv *Evropska zajednica*, koji su svom djelu dali osnivači ove nadnacionalne zajednice evropskih država, više govori o aspiracijama osnivača nego o stvarnim činjenicama, jer šest zemalja u srednjem dijelu zapadne Evrope koje su prvobitno činile ovu zajednicu, ma kako važne, nisu se mogle zvati Evropom.[11] Međutim, aspiracije su se potvrdile u stvarnosti kroz širenje Zajednice na skoro cijelu zapadnu te veliki dio srednje i istočne Evrope. Razvijaju se također vanjski odnosi i s većinom zemalja ostatka Evrope koje se još nisu priključile, ali se za to pripremaju.

Inače, proširenje je bilo glavno obilježje evropske integracije gotovo od samog početka Evropske ekonomske zajednice. Tokom vremena proširenje je pomoglo u oblikovanju institucija i politika Evropske unije, što je povratno utjecalo na oblikovanje političkog, ekonomskog i socijalnog karaktera postojećih država članica i država koje su pristupale. Više od prethodnih proširenja, ono iz 2004. godine podstaklo je Evropsku uniju da ubrza integraciju u raznim oblastima politike, a da paradoks bude veći istovremeno je otežavalo upravljanje tim politikama i njihovo provođenje, zbog čega je Evropska unija danas u većoj mjeri integrirana, ali i raznolikija, ćudljivija, i ima više različitih aspekata nego ikada ranije.[12] Širenje Evropske unije je izraz njezine temeljne politike na osnovu koje Evropska unija, kao grupacija ili klub baziran na određenim vrijednostima, promovira te vrijednosti uključivanjem novih članova – svojevrsna *Pax Europea.* Vrijednosti kojima se Unija rukovodila

[9] Enzensberger, H. M.: *Nježni monstrum Bruxelles ili Evropa lišena suverenosti*, Zagreb, 2013, str. 65.

[10] Prokopijević: Ibid., str. 90.

[11] Pinder, J.: *Evropska unija*, Sarajevo, 2003, str. 129.

[12] Dinan, D.: *Sve bliža Unija*, Beograd, 2009, str. 143.

bile su konstantne i postojane, ali je mijenjan skup uvjeta koje je trebalo ispuniti za članstvo. U svakoj sljedećoj fazi proširenja uvjeti su postajali brojniji, a njihovo ispunjavanje kompliciranije. Svojom generalnom politikom širenja Evropska unija je uspijevala da ostavi dojam da je otvorena za sve nove članove koji ispunjavaju potrebne uvjete i imaju želju da u nju uđu. Pri svemu, proširenje Evropske unije je složen proces u kojem su precizirani kriteriji ulaska, razvijani mehanizmi pomaganja zemljama potencijalnim kandidatkinjama, praćenja njihovog razvoja, kao i postupci odlučivanja koji se odnose neposredno na proširenje.

Motivi kandidata za članstvo su često različiti, ali većina želi ekonomsku korist i politički utjecaj. Motiv za Grčku, Portugal i Španiju je bila i konsolidacija demokratije. Slična je situacija i sa najvećim dijelom zemalja srednje i istočne Evrope, koje su nakon dugog perioda sovjetske dominacije željele priključenje evropskim tokovima i bolju sigurnosnu poziciju. Širenje ka istoku generalno podržavale su države članice Unije, smatrajući to proširenjem područja prosperiteta i sigurnosti tih zemalja kroz Evropsku uniju. Posebno je za Njemačku bila važna stabilna i sigurna granica sa susjedima na istoku.

Međutim, prihvatanje principa širenja na srednju i istočnu Evropu bilo je s različitim nivoom entuzijazma. Margaret Thatcher i mnogi drugi u Britaniji izražavali su bojazan da će ono dovesti do slabljenja veza u međuvladinim institucijama, dok su se Francuzi pribojavali razvodnjavanja velikog evropskog projekta. Prema Ugovoru, članstvo je otvoreno za svaku evropsku zemlju koja poštuje principe slobode, demokratije, ljudska prava i osnovne slobode, te vladavinu zakona. Sama procedura širenja odvija se na način da po prijemu prijave zemlje kandidatkinje Vijeće od Komisije traži mišljenje o osnovu po kome bi Vijeće moglo jednoglasno odobriti mandat za pregovore. Pod nadzorom Vijeća, Komisija pregovara i konačni ugovor o pristupanju, nakon saglasnosti Parlamenta, Vijeće usvaja jednoglasno, a završni čin je ratifikacija svih država članica. Primjer posebne vrste pridruživanja prije članstva je Ugovor o pridruživanju između Grčke i Zajednice iz 1962. godine, koji je omogućio uklanjanje trgovinskih barijera u prijelaznom periodu, određene forme saradnje i Vijeće za pridruživanje, nakon čega je Grčka 1981. godine postala članica EZ-a. Portugal i Španija također 60-ih godina nisu ispunjavali uvjete za pridruživanje zbog svojih nedemokratskih režima inkompatibilnih sa Zajednicom.

Uspostavljanjem demokratije 70-ih godina nakon pada diktatura, Španija i Portugal su ušli u pregovore o učlanjenju bez posebnih pripremnih pridruživanja. Pregovori su bili dugi zbog otpora protekcionista, naročito francuskih poljoprivrednika, a članstvo je realizovano 1986. godine. Za članice EFTA-e sa sjevera Evrope put u članstvo odvijao se na drugačiji način. Naime, Britanija, Danska, Norveška, Švedska i Švicarska držale su se na distanci od političkih implikacija članstva u Zajednici, a Austriju je blokirao njezin poslijeratni mirovni ugovor. Nakon De Gaullovog odstupanja sa vlasti prevaziđen je njegov dvostruki veto na članstvo Britanije u EEC-u (1963. i 1967.) i Britanija, Danska i Irska poslije završenih pregovora *pristupaju* Evropskoj zajednici u januaru 1973. godine, bez posebnih pridruživanja. Uklanjanjem sovjetskog problema, 1989. godine Austrija je aplicirala za članstvo u Evropskoj zajednici. Nedugo zatim isto su učinile Finska (mart 1992.), Norveška (novembar 1992.), Švedska (juli 1991.) i Švicarska (maj 1992.).

Iz bojazni da bi to moglo razvodniti Zajednicu, Jacques Delors, uspješni predsjednik Evropske komisije (1985-1995), pokušava da uspori njezino širenje time što je dao prijedlog za formiranje evropskog ekonomskog područja (*European Economic Area* – EEA) koje

bi okupljalo i zemlje članice Ekonomske zajednice. Međutim, vlade pet zemalja članica EFTA-e, želeći da i one učestvuju u mehanizmu odlučivanja u Zajednici, podnijele su prijavu za članstvo, koje, nakon kratkih pregovora olakšanih svojim već postojećim trgovinskim odnosima, ostvaruju u januaru 1995. godine. Norvežani u novembru 1994. godine na referendumu odbijaju članstvo a švicarski glasači odbili su čak i članstvo u Evropskom ekonomskom području, zadržavajući samo bilateralne sporazume o slobodnoj trgovini. Evropskom ekonomskom području ostalo je da povezuje Norvešku, Island i Lihtenštajn sa Evropskom unijom, a Uniji su pristupile sve druge zapadnoevropske zemlje, osim Malte i Kipra, koji to čine u maju 2004. godine. Inače, u komparaciji sa prethodnim i kasnijim proširenjima, ono iz januara 1995. godine, kada su Evropskoj uniji pristupile Austrija, Finska i Švedska, izgledalo je jednostavno i jasno. Ove države kao kandidatkinje stajale su u ekonomskom pogledu bolje od mnogih država članica. One su imale administrativne strukture s potrebnim kapacitetom da tumače i primjenjuju zakonodavstvo Evropske unije, ali i vlade koje su, i pored promjenjivog nivoa protivljenja javnosti, bile odlučne da svoje zemlje uvedu u EU.

Relativno kratko trajanje, "oko 15 mjeseci", pregovora o pristupanju Austrije, Finske i Švedske bilo je takvo zato što su ove države kao članice Evropskog udruženja slobodne trgovine (*European Free Trade Organization* – EFTA) već bile usvojile veliki dio obimnih pravnih tekovina Evropske unije (*acquis communautaire*). Samo u odnosu na unutarnje tržište radilo se o 1400 propisa, sa preko 10.000 stranica teksta. Evropska zajednica nije prihvatala nove članice dok nije bilo završeno "iberijsko proširenje" i proveden program jedinstvenog tržišta. Želeći da otkloni ubrzano novo učlanjenje, predsjednik Evropske komisije Jacques Delors je januara 1989. godine umjesto članstva predložio "novi oblik udruživanja (Evropske zajednice i EFTA) sa zajedničkim odlučivanjem i administrativnim institucijama".[13]

To je bio način nastanka Evropskog ekonomskog prostora (EEA), ogromnog integriranog tržišta koje je projicirano da obuhvati tadašnjih dvanaest članica Evropske zajednice i sedam članica EFTA-e (Austrija, Finska, Island, Lihtenštajn, Norveška, Švedska i Švicarska). EEA je postala najveći i najunosniji trgovinski blok na svijetu, sa 380 miliona stanovnika koji realizuju 40 posto svjetske trgovine. Premda je prvenstveno, prema prijedlogu Delorsa, bio zamišljen da spriječi proširenje Evropske unije, Evropski ekonomski prostor (EEA) je zapravo za većinu članica EFTA-e poslužio kao čekaonica za pristupanje Evropskoj uniji. Time su pregovori o EEA-i predstavljali svojevrstan prvi korak ka sljedećem proširenju Evropske unije. Naime, iako je poslije velikih natezanja i pregovora između EFTA-e i Ekonomske zajednice krajem maja 1992. godine potpisan Sporazum o Evropskom ekonomskom prostoru (EEA), odmah nakon toga Austrija, Finska, Norveška, Švicarska i Švedska ipak su podnijele molbe za članstvo u Evropskoj zajednici jer nisu bile zadovoljne članstvom u EEA-i.

Na referendumima o pristupanju Evropskoj uniji do kraja 1994. godine Austrija, Finska i Švedska su izglasale učlanjenje u EU. Norveška je glasala protiv, a u Švicarskoj je tijesnom većinom odbijeno članstvo, kao i na referendumu o učešću u EEA-i, tako da su ove dvije države ostale izvan okvira EU. Proširenje Evropske unije kada su joj u januaru 1995. godine zvanično pristupile Austrija, Finska i Švedska označilo je izvjesnu izmjenu Evropske unije jer se proširila do dalekog sjevera Evrope. To uvećanje je teritorijalno bilo 33 posto, a u pogledu stanovništva 6,2 posto. U ekonomskom pogledu proširenje je u Evropsku uniju

[13] *Bulletin* EC S/1-1989, str. 17.

uvelo tri bogate države članice (sve tri neto kontributori budžeta), a u političkom smislu osnažilo je tradiciju demokratije, učešće građana i otvorenost vlasti.

Pored otvaranja mogućnosti da se evropske neutralne zemlje (kao Austrija i dr.) kandiduju za članstvo u Evropskoj uniji, završetak hladnog rata izazvao je lavinu identičnih prijava i iz novih nezavisnih država centralne i istočne Evrope, kao i Kipra, Malte i Turske. Deset kandidata iz centralne i istočne Evrope bile su zemlje nove demokratije, ekonomski slabije i od najsiromašnijih država članica Evropske unije, prije toga izolirane od Zapadne Evrope bilo inkorporiranjem u SSSR (Estonija, Letonija i Litvanija) bilo sovjetskom okupacijom i dominacijom. Završetak hladnog rata i raspad Sovjetskog saveza pružili su Evropi historijsku mogućnost da se obnovi u ekonomskom, političkom i kulturnom pogledu. Poslije 1989. godine i urušavanja sovjetskog bloka, zemlje srednje i istočne Evrope vidjele su bastion prosperiteta i demokratije u Evropskoj zajednici i u vezivanju s njom, te su u članstvu u njoj vidjele svoju perspektivu. Njemačka demokratska republika, odnosno dio Njemačke pod sovjetskom kontrolom, 1990. godine, poslije pada Berlinskog zida, postaje dio Savezne Republike Njemačke, a Zajednica je izvršila sve potrebne tehničke prilagodbe da ujedinjena Njemačka nastavi svoje članstvo u Zajednici bez ikakvih zastoja. Drugim, novim demokratijama zemalja srednje i istočne Evrope, Evropska zajednica je odgovorila ugovorima o pridruživanju i kroz pomoć procesu transformacije u privrednoj reformi i strukturalnim promjenama. Očekivanja novih nezavisnih država centralne i istočne Evrope od Evropske unije, pored finansijske pomoći, pristupa tržištu i tehničke pomoći, bila su i u pogledu priznanja njihovog europejstva. S druge strane, Evropska unija stavljena je pred mogućnost i odgovornost da pomogne susjednim državama da se razvijaju ekonomski i demokratski, promovirajući na taj način stabilnost i sigurnost širom Evrope i provodeći istinsku panevropsku integraciju. Zapravo, pojava centralnoevropskih i istočnoevropskih reformskih pokreta sredinom 80-ih godina 20. stoljeća, koji su okončali hladni rat, učinila je upitnim pretpostavke Evropske zajednice o značenju i određenju "Evrope", te dometima i obimu evropske integracije, koja je za osnivače Evropske zajednice bila sinonim za *zapadnu* evropsku integraciju, sa centrom na Rajni.

EU i zemlje centralne i istočne Evrope

Godina 1989. je posebno značajna što tada Evropska zajednica u okviru PHARE programa u decembru pruža finansijsku i tehničku pomoć Poljskoj i Mađarskoj, a koordinator te pomoći je bila Evropska komisija.

Na samitu sedam najrazvijenijih zemalja svijeta (Samit grupe G7) koji je održan u Parizu uspostavljen je PHARE program (*Poland and Hungary: Assistance for Economic Reconstruction*), koji je, kao što puni naziv govori, prvobitno obuhvatao samo Poljsku i Mađarsku i koji je kao program pomoći imao za cilj da kroz investicije i stručno osposobljavanje pruži podršku procesima političke i ekonomske reforme ovih zemalja. PHARE program je 1990. godine proširen i na druge države centralne i istočne Evrope, a iste godine potpuno su suspendirane kvote i druge vrste kvantitativnih ograničenja na proizvode iz Poljske, Mađarske, Bugarske, Rumunije i Čehoslovačke.

Poslije uspostavljanja mreže sporazuma Evropske unije sa zemljama centralne i istočne Evrope (CIE zemlje), čime su uspostavljeni bliži ekonomski odnosi, uslijedio je dakle proces

uspostavljanja višeg nivoa veza između ovih država i evropskih integracija. Do ideje o uspostavljanju *pridruživanja Uniji* dolazi zbog političkih i ekonomskih razloga, poslije velikih promjena i izvršenih višestranačkih izbora u ovim zemljama, kada je sazrilo opredjeljenje za uspostavljanje bliže veze sa EU. Tada su zemlje centralne i istočne Evrope podnijele zvaničan zahtjev za otpočinjanje pregovora o sklapanju *sporazuma o pridruživanju.*

Temelj za odnose pridruživanja uspostavljene između Evropske unije i zemalja centralne i istočne Evrope jeste *druga generacija sporazuma,* bilateralni Evropski (Evropa) sporazumi, zaključeni u periodu od 1990. do 1996. godine, koji predstavljaju osnovni okvir za nove odnose Unije i zemalja centralne i istočne Evrope. Sa nazivom Evropski sporazumi, ovi novi sporazumi trebali su da naprave razliku u odnosu na postojeće sporazume o pridruživanju koje je koristila Evropska zajednica, a imali su za cilj da osnaže političke i ekonomske reforme ovih zemalja, stvarajući na taj način uvjete za njihovo konačno članstvo. Evropske sporazume kasnije su dobile sve zemlje regije, sa sličnom strukturom, ali sa različitim sadržajem, prilagođenim potrebama svake pridružene države.

Ovi sporazumi o pridruživanju svojim nazivom – *Europe Agreement*, upućuju na značaj političke inicijative koju oni predstavljaju i odgovor na aspiracije ovih država za povratkom svojim evropskim korijenima. Istodobno, zemlje centralne i istočne Evrope, uz dobijanje pridruženog statusa Uniji, postaju i članice Vijeća Evrope, i statusa pridruženog partnera Zapadnoevropske unije, organizacije zadužene za pitanje vojne sigurnosti evropske integracije. Zapravo, članstvo u Vijeću Evrope je nezvanično preduvjet za stupanje u članstvo Evropske unije.[14]

Stupanjem na snagu ovih sporazuma o pridruživanju prestali su sa važenjem ranije zaključeni sporazumi o trgovini i saradnji. Odnos između Unije i svake države pridruživanja, u vremenu između zaključivanja svakog Evropskog sporazuma o pridruživanju i njegovog stupanja na snagu, reguliran je posebnim privremenim (ili prijelaznim) sporazumom (*Interim Agreements*), i oni su sastavni dio Evropskih sporazuma, a tretiraju pitanja liberalizacije i trgovine. Cilj prijelaznih sporazuma je da omoguće da se prije stupanja na snagu sporazuma o pridruživanju započne s provođenjem samo onih odredaba koje se odnose na trgovinu, odnosno oblasti koje su u isključivoj nadležnosti Evropske unije, a ne njezinih članica. Prijelazne sporazume tražila je potreba uređivanja procesa za period između potpisivanja i stupanja na snagu sporazuma o pridruživanju, koji je u nekim slučajevima trajao i više od dvije godine. Stupanjem na snagu Evropskih sporazuma o pridruživanju prestajalo je važenje prijelaznih sporazuma.

Sporazumima o pridruživanju (Evropski sporazumi) uspostavlja se pridruživanje između Evropske unije i njezinih članica, s jedne strane, i svake pridružene zemlje centralne i istočne Evrope, s druge strane. Kao osnovu pridruživanja, strane ugovornice su vidjele u potvrđivanju svoje potpune i obostrane predanosti pluralističkoj demokratiji utemeljenoj na vladavini zakona, ljudskim pravima i osnovnim slobodama; višepartijskom sistemu sa slobodnim i demokratskim izborima; te načelima tržišne ekonomije i socijalne jednakosti.

[14] Mišćević, T.: *Pridruživanje Evropskoj uniji*, Beograd, 2009, str. 128.

Pridruživanje i članstvo zemalja centralne i istočne Evrope

Iako potencirana od država centralne i istočne Evrope (kao zainteresiranih strana), rasprava o članstvu u Evropskoj uniji nije otvarana do završetka postreferendumske krize nakon usvajanja Ugovora o EU iz Maastrichta.

Inače, nemali broj pripadnika evropske političke elite smatrao je da je pridruživanje pomoć koju su države centralne i istočne Evrope dobile od Unije i prvi korak veoma dugog tranzicionog procesa čije trajanje se mjeri godinama. Isto tako, stav prema prijemu u članstvo novih evropskih demokratija nije bio jednoglasan. Protivnici prijema su smatrali da su ove države potencijalni problem budući da imaju znatan broj manjinskih zajednica; drugi su se pribojavali migracije radne snage sa istoka na zapad Evrope, a treći navodili da je skupo primiti istočnoevropske države prije nego što se njihove ekonomske institucije osposobe za konkurenciju na unutarnjem tržištu Evropske unije.

Ovo su bili razlozi što su razgovori o proširenju smješteni najprije u okvir pridruživanja, u kome je Unija nastojala da preko Evropskih sporazuma zadrži težište na slobodnoj trgovini i na pitanju tehničke pomoći, gdje pristupanje dospijeva u drugi plan. Mada su države članice nastavile sa debatom o praktičnim posljedicama proširenja, sve veći moralni i politički pritisak na EU da se obaveže doveo ju je do formalnog priznanja onoga što je bilo neminovno i do preciziranja preduvjeta da do toga dođe.[15]

Imajući u vidu razvoj tranzicijskih zemalja, Evropska unija je, na osnovu općih akata i političkih ciljeva, tokom devedesetih godina na nekoliko svojih samita formulirala kriterije za ulazak zemalja u Uniju. Pri tome je Unija izrazila želju da nove članice primi bez usporavanja procesa dalje integracije. Samit u Kopenhagenu bio je prvi korak u tom pravcu, na kome su članice Evropske unije konstatirale težnju tranzicijskih i drugih zemalja da se pridruže Uniji i, shodno tome, potvrdile opredjeljenje da ih prihvate u članstvo ako zadovolje određene uvjete, poznate kao Kopenhagenski kriteriji.

Kopenhagenski kriteriji

Prvi put u historiji proširenja Zajednica i Unija precizno definiraju koja pitanja (uvjeti) moraju biti zadovoljena da bi država mogla da postane članica Unije. U ranijim proširenjima naglasak je bio na ispunjenju uvjeta definiranih članom 237. Ugovora o EEC-u[16] kojim se utvrđuje da će uvjeti pristupanja biti predmet sporazuma o pristupanju između članica Unije i države kandidatkinje. Kriteriji iz Kopenhagena su i sačinjeni kako bi došlo do uspostavljanja veze između starih i novih članica u odnosu na njihove političke i ekonomske sisteme i u odnosu na prihvatanje politika i prava Unije – onoga što se naziva komunitarni *acquis*.[17] Tri su osnovna kriterija prema kojima će države kandidati biti ocjenjivane za prijem: ekonomski (tržišna privreda sa težištem na konkurentnosti), politički (stabilne demokratske institucije i vladavina prava, uz poštovanje ljudskih prava) i pravni (prihvatanje

[15] Dinan: op. cit., str. 155.

[16] Danas član 49. Ugovora o EU

[17] Miščević: op. cit., str. 147.

komunitarnog *acquisa*). Evropsko vijeće je, prepoznajući vjerovatni utjecaj proširenja na samu Evropsku uniju, te da je zaštiti od prekomjernog proširenja, također odredilo da će "... sposobnost Unije da apsorbuje nove članove i istovremeno održi zamah evropske integracije (biti) važan faktor za razmatranje" u procesu prijema. Neki kritičari ovaj navod prepoznaju kao mogući izgovor u funkciji odgađanja proširenja. Na samitu u Madridu (decembar 1995. godine) navedenim uvjetima dodat je i novi, a to je da država kandidatkinja mora imati takav administrativni aparat koji će moći da odgovori na sve obaveze koje proistječu iz članstva.

Kontroverze najvećeg proširenja

Peto proširenje Evropske unije (2004-2007), ili "istočno proširenje", pri kome se Evropskoj uniji priključilo 12 zemalja sa 105 miliona stanovnika, čini ovo proširenje najvećim do sada i jednom od najvažnijih političkih odluka u historiji Evropske unije. Zato se ovo proširenje označava i nezamislivim scenarijem proširenja (Dinan). Različito od prethodna četiri proširenja, ukazuje se na to da u petom nisu bili standardni aplikanti za članstvo, nego zemlje sa višedecenijskim socijalističkim režimima, a poslije toga su imale petnaestak godina burne tranzicije. Pošto su gotovo sve bile siromašnije od starih članica, Unija je izvršila izvjesne modifikacije za postupak prijema. Tranzicijske zemlje vodila je nada da će ulaskom u Uniju profitirati u ekonomskom, političkom i svakom drugom pogledu. Zemlje koje su 2004-2007. pristupile Evropskoj uniji, naročito tranzicijske, pogriješile su ako su imale iluziju da će samim ulaskom u Evropsku uniju riješiti sve svoje probleme razvoja i standarda građana. Nakon pristupanja Uniji manje razvijene zemlje nisu automatski postale razvijene.

Već za vrijeme provođenja raznih faza proširenja i produbljivanja odnosa između Evropske unije i deset zemalja kandidatkinja čuli su se prigovori da ih Evropska unija i njezini organi ne tretiraju ravnopravno. Uz postavljanje uvjeta koji su podlijegali reviziji, Evropska unija je, navodi se, i diktirala čitav proces pregovora, što nije karakteristika pregovora ravnopravnih partnera. "Otuda širenje Unije pomalo podsjeća na kolonizaciju."[18] Razumljivo da 12 kandidata sa BRD-om od 5,9 posto Unije nema istu pregovaračku snagu kao EU-15, no Unija se nije trudila čak ni da osigura privid ravnopravnosti. Dvanaest zemalja kandidatkinja ni u jednom trenutku pregovora nisu uspijevale da se ujedine u zajedničkom pregovaranju sa Evropskom unijom.

Sasvim je jasno da sve zemlje koje su ušle u sastav Unije nisu u istoj mjeri realizirale propisane uvjete. Najmanje su dva uzroka nejednakom ispunjavanju navedenih uvjeta: jedan je ležao u tome što su neki kriteriji bili nedovoljno precizni i jasni, a drugi u tome što su razne zemlje bile različito kapacitirane da ispune kriterije u pojedinim područjima.

U pogledu političkih ustanova i demokratije razlike nisu bile velike ni među novoprimljenim zemljama, ni u odnosu njih spram EU-15. Međutim, nove članice Evropske unije imale su vrlo različite ekonomske poretke. Komisija EU je u godišnjim redovnim izvještajima referirala da nove članice EU konstantno napreduju i da su ispunile tražene uvjete, međutim

[18] Prokopijević: op. cit., str. 575.

nisu rijetka gledišta koja govore da je evidentirani napredak vrlo skroman. Sve upućuje na to da promjena temeljnih pravila, da bi rezultirala značajnijim institucionalnim prilagođavanjem, za taj cilj zahtijeva decenije, a ne kratak vremenski period. Tako se pokazalo da je u proširenju 2004-2007. prevalirala politička volja u odnosu na faktičko stanje, sa odlukom da se uspješne tranzicijske zemlje prime u članstvo sa uvjerenjem da će one postepeno postati slične starim članicama Unije s obzirom na funkcionalnost ustanova demokratije, tržišne privrede i vladavine prava. Ili, drugačije formulirano, peto proširenje je bilo veliki kredit starih članica novim članicama.[19] Peto, 'historijsko proširenje', bilo je najveće proširenje u historiji Unije u pogledu teritorije i broja stanovnika. Izrazitije nego bilo koje prethodno, peto proširenje ima formu misije *Pax Europea*, sa prihvatanjem novih demokratija s nižim dohotkom u sigurnije i bogatije okrilje.

Peto proširenje, od nekih nazivano i 'velikim praskom' (*Big Bang*), prema analizama, ustvari i nije proizvelo velike šokove. Strahovalo se prije ovog proširenja i postavljana su pitanja kako će se tako veliki broj novih članica integrirati u aktivnosti i dinamiku Unije, te kako će na to reagirati nove države članice. Neki smatraju da je Unija od ovog proširenja zapravo imala značajne političke i ekonomske benefite. Evropska komisija je sačinila zvanični izvještaj u kome je prezentirala svoje nalaze u pogledu procjene na temelju objektivnih parametara o rezultatima nakon pet godina od proširenja iz 2004. godine. Prema izvještaju Komisije, peto, najveće proširenje, učinilo je Evropsku uniju jačom i kulturno bogatijom, i ono je korak prema ujedinjenju Evrope. Uz to, ovaj proces proširenja pomogao je konsolidaciji demokratije, ojačao evropsku sigurnost, te pripremio Evropu da se nosi sa izazovima globalizacije, čineći je znatno konkurentnijom. Evropska ekonomija dostigla je 30 posto svjetskog BDP-a i više od 17 posto svjetske trgovine.

Također, strah prije proširenja da bi veliki broj članica mogao da izazove probleme u procesu odlučivanja u Evropskoj uniji pokazao se neutemeljenim. Ustvari, veliki broj predstavnika država članica, sa velikim brojem različitih interesa, suprotno bojaznima, nije doveo do velikih neslaganja u procesu odlučivanja, prvenstveno u Vijeću ministara. Unatoč ovim parametrima, "zamor od proširenja" ostaje glavna prepreka suštinskoj raspravi o daljim proširenjima.[20] Taj zamor se prije svega tiče regije zapadnog Balkana, kao preostale evropske regije koja svoju budućnost dovodi u vezu sa perspektivom daljeg evropskog proširenja i na zemlje ovog prostora.

Proces stabilizacije i pridruživanja Bosne i Hercegovine Evropskoj uniji

Pitanje evropskih integracija i uključenje Bosne i Hercegovine u ovaj ključni projekt ovog stoljeća od prvorazrednog je značaja prvenstveno za našu zemlju u cilju stabiliziranja kao države i prosperiteta njezinih građana. Proces evropskih integracija traje šezdesetak godina i od prvobitnih šest zemalja zapadne Evrope, koje su željele da zaliječe tragične posljedice Drugog svjetskog rata, u kome su neke od njih bile na suprotnim stranama (kao npr. Francuska i Njemačka), i onemoguće u budućnosti nešto slično, danas Evropska unija obuhvata 28 zemalja sa 4,3 miliona km^2 sa oko 500 miliona stanovnika, i što je posebno

[19] Ibid., str. 593.

[20] Miščević: op. cit., str. 150.

značajno, čiji je BDP 12.600 milijardi dolara (oko 30 posto svjetskog BDP-a), odmah iza SAD-a sa 16.200 milijardi dolara, a ispred Kine sa BDP-om oko 9.000 milijardi dolara. Sve je to Evropska unija postigla zahvaljujući ciljevima za koje se zalagala, kao što su promicanje ekonomskog i socijalnog progresa, uravnoteženog i održivog razvoja, uspostavljanje monetarne i ekonomske unije, uključujući i stvaranje zajedničke valute, uvođenjem državljanstva EU, te razvitkom Unije kao prostora slobode, pravde i sigurnosti. I to sve mirnim putem, bez ratova. Za zemlje zapadnog Balkana, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, ovaj proces integriranja u EU odvija se kroz politički okvir stabilizacije i pridruživanja kao alternative nedemokratiji, nestabilnosti i zaostajanju.

Javnost BiH nedovoljno, pa i vrlo površno, razumijeva EU, kao da je to proizvoljni klub odabranih koji drugima na selektivan način kroji sudbinu i gdje birokratija Bruxellesa brine prije svega o sebi i svojim interesima, spašavajući finansije bogatih, a vještom trgovinskom politikom izvlači dobit od siromašnijih zemalja.

Ključni ljudi u Evropskoj uniji naravno da razumiju Bosnu i Hercegovinu i njezine probleme i aktuelne procese. Međutim, mnogo je pokazatelja da se u EU nedovoljno suptilno razlikuju prefinjene niti multikulturalnog bića BiH kroz prošlost, ratni period i tranzicijsku fazu, pri čemu ono najbolje iz bića BiH naprosto biva previđeno, a u korist tzv. realpolitičkog pristupa i takvih metoda.

Također, zablude znatnog dijela političkih faktora iz BiH su domaća pitanja i problemi u centru svijeta, pa i EU, i da se mogu beskonačno neodgovorno ponašati i prema svojoj zemlji i prema EU, ne provodeći potrebne korake, reforme i zadatke koji su nužni za napredak BiH na putu evropske budućnosti, ali i snošljivije egzistencijalne pozicije svojih građana. Zablude Evropske unije su u uvjerenju da će svi politički lideri BiH na odgovoran i racionalan način provesti preporuke i uvjete EU za napredak zemlje kroz evropske integracije.

Razumljivo je da svaka država koja je suverena i subjekt međunarodnog prava preuzima odgovornost za svoje funkcioniranje, razvoj i prosperitet. Međutim, iako je BiH članica UN-a i želi u članstvo EU, ona nema svoj na legitiman način od građana usvojen najviši pravni akt, tj. ustav, koji bi demokratski utvrdio pravni poredak zemlje, već tu ulogu ima Aneks IV Dejtonskog mirovnog sporazuma kao dio međunarodnog ugovora o miru, koji je zaustavio rat, ali zamrznuo konflikt defektnim mehanizmom vlasti sa mnoštvom blokada koje onemogućavaju demokratsko i efikasno funkcioniranje bez ugrađenog međunarodnog mehanizma OHR-a. Put od dejtonske ka briselskoj strukturi BiH treba da eliminira mogućnost beskonačnih višestrukih blokada kako bi sistem demokratskih institucija služio svim građanima i omogućavao progres. Dotle međunarodna zajednica snosi dio odgovornosti za tu demokratsku tranziciju do potpunog unutarnjeg konsenzusa.

Glavne članice Evropske unije su 1990/91. u skladu sa međunarodnim pravom precizirale uvjete i način uspostavljanja nezavisnih država zapadnog Balkana, a putem Badinterove arbitražne komisije i za BiH, a, uz SAD, bile su ključni kreatori Dejtonskog mirovnog sporazuma za BiH, čime je zaustavljen rat, ali i zamrznut konflikt, te navučena "čuvena luđačka" košulja iz koje Bosna i Hercegovina ne može sama, uz dogovor domaćih lidera i njihovog konsenzusa, da izađe. Tako je za Balkan kreirano "balkansko rješenje" (D. Owen), zbog čega BiH ide usporenim hodom ka EU. Znatan broj domaćih političkih lidera ponaša se destruktivno, brinući samo o svojim malim stranačkim kraljevstvima, ali i rigidna i nefleksibilna politilka uvjetovanja Evropske unije često je neprilagođena složenoj i krhkoj strukturi Bosne i Hercegovine. Umjesto da daju pune rezultate, mobilizirajući sve društvene

snage u našoj zemlji na ispunjenje evropskih uvjeta i standarda za priključenje EU, ovi uvjeti često pružaju upravo tim destruktivnim snagama priliku da, komplikujući ispunjenje zadatih uvjeta, kao npr. u predmetu Sejdić – Finci, neprestano otvaraju nova pitanja svih globalnih političkih problema ustroja države Bosne i Hercegovine, zaustavljajući tako napredak BiH na putu ka Evropskoj uniji. Što EU propušta da sankcioniše.

Ilustrativan primjer za to je što je Evropska komisija dopustila da se umjesto provedbe presude Sejdić –Finci stvar zamijeni rješavanjem konstruiranog problema Krišto – Čović, koji cijelu Bosnu i Hercegovinu drže taocem svojih nerealnih političkih ciljeva koje su u BiH projicirali još u ratnim uvjetima Tuđman – Boban, a što svesrdno podržava Dodik, kome je to alibi za secesiju RS-a i disoluciju BiH. Među takvim postupcima su i aktuelni koraci predsjednika RS-a na stvaranju Savjeta za zaštitu ustavnog poretka RS-a, što je otvoreno oživljavanje Službe državne bezbjednosti Republike Srpske, koja je, nakon četverogodišnje reforme sigurnosnog segmenta vođene od međunarodne zajednice, ukinuta kao jedan od uvjeta za potpisivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između BiH i EU 2008. godine. A o tome predstavnik EU u Sarajevu Sorensen sa 200 službenika Delegacije EU ne progovara ni riječi. Dodik također ovih dana otvoreno izjavljuje da je on "definitivno promijenio politiku na planu evropskih integracija BiH. EU je ranije tražila funkcionalnu BiH i insistirala na evropskoj klauzuli koja je podrazumijevala da sve što je u nadležnosti EU bude nadležnost BiH... To više nije tako zahvaljujući politici koju smo vodili. Sada je na sceni model koordinacije, a ne funkcionalne BiH... Nismo to dozvolili i danas je RS uključena i ima jasnu ulogu u evropskim procesima".[21] Valjda bi i o ovome Sorensen i Delegacija EU imali što reći.

Dakle, nije sporno da BiH mora riješiti problem Sejdić – Finci i pitanje mehanizma koordinacije i druge standarde kao preduvjet za stupanje na snagu sa EU već potpisanog Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju iz 2008. godine, kao uvjet za kredibilnu aplikaciju za pregovore o pristupanju EU.

Realna opasnost da BiH ostane izolirano ostrvo izvan Evropske unije u suprotnosti je ipak sa geostrateškim i sigurnosnim interesima Evrope. Uprkos ozbiljnoj finansijskoj, političkoj, pa i moralnoj krizi Evropske unije, kada ima dosta i onih koji sumnjaju u njezin opstanak, Bosna i Hercegovina svojim pluralnim bićem, multilateralizmom i multikulturalnim vrijednostima naprosto je prirodno upućena na budućnost u Evropskoj uniji, gdje bi podijelila zajedničku sudbinu sa sebi sličnima, ali u zajednici sa većim narodima, snažnim ekonomijama i demokratskim sistemima. Jer evropska budućnost BiH je neminovna, makar dinamika ostvarenja tog puta bila neizvjesna.

Jasno da proces integracije u Evropsku uniju mora prvenstveno poslužiti kao sredstvo za postizanje unutarnjeg mira i stabilnosti, jačanje demokratije i vladavine prava, kao i ekonomskog prosperiteta i sveukupnog napretka svake države priključenja u EU, te bi naravno i ubrzanje procesa evropske integracije BiH predstavljalo istovremeno i ubrzanje procesa unutrašnjih reformi i promjena, a samo članstvo u Evropskoj uniji bilo bi potvrda da je Bosna i Hercegovina postala stabilna i napredna evropska država.

Međutim, pri svemu tome, Bosni i Hercegovini kao krhkoj postratnoj tranzicijskoj zemlji potrebna je i stalna potpora do postizanja punog unutrašnjeg političkog konsenzusa.

---

[21] *Glas Srpske:* 6-9. 1. 2014.

Literatura i izvori:

Bache, I., George, S.: *Politics of the European Union.* Oxford: Oxford UP, 2006.

Beach, D.: *The dynamics of European integration. Why and when EU institutions matter:* Basingstone: Macmillan, 2005.

Bosna i Hercegovina i Pakt stabilnosti: Sarajevo: Ministarstvo za evropske integracije, 2002.

Bosna i Hercegovina 2013, Bosnia and Herzegovina 2013, Progress Report, Brussels: European commission, 1. 10. 2013.

Brnčić, A., Leppee, P., Mošnja, I.: *Hrvatska na putu u Evropsku uniju: od kandidata do članstva.* drugo izdanje: Zagreb, 2004.

Bulmer, S. & Lequesne, C. (Eds): *The member states of the European Union.* Oxford: Oxford UP, 2005.

Cini, M. (Ed): *European Union Politics.* Oxford: Oxford UP, 2005.

Dinan, D.: *Sve bliža Unija, Uvod u evropsku integraci.,* Beograd: JP Službeni glasnik, 2009.

Enzesberger, H. M.: *Nježni monstrum Bruxeles ili Evropa lišena suverenosti.* Zagreb: Neandar Media, 2013.

Habermas, J.: *Eseji o Europi.* Zagreb: Školska knjiga, 2008.

Halilović, S.: *Savremena diplomatija i diplomatska služba BiH.* Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2012.

Hiks, S.: *Politički sistem Evropske unije.* Beograd: Službeni glasnik, 2007.

Izvještaj o napretku BiH u 2012: Brisel. Evropska komisija, 10.10.2012.

Misita, N.: *Evropska unija, institucije.* Sarajevo: Revicon, 2009.

Miščević, T.:, *Pridruživanje Evropskoj uniji.* Beograd: JP "Službeni glasnik", 2009.

Omejec, J.: *Vijeće Europe i Europska unija. institucionalni i pravni okvir,* Zagreb: Informator, 2008.

Pinder, J.: *Evropska unija.* Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2003.

Pojmovnik evropskih integracija. Sarajevo: Direkcija za evropske integracije, 2010.

Prokopijević, M.: *Evropska unija.* Uvod, II. dopunjeno izdanje, Beograd: Službeni glasnik, 2009.

Ren, O.: *Budući dometi Evrope.* Beograd: Konrad Adenauer Stiftung, 2007.

Strategija integriranja Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju. Sarajevo: Direkcija zaevropske integracije Vijeća ministara BiH, 2006.

Strategija proširenja i ključni izazovi za 2012-2013. Brisel: Evropska komisija, 10. 10. 2012.

Velikonja, M.: *Evroza, kritika novog eurocentrizma.* Beograd, 2007.

ENLARGEMENTS OF THE EUROPEAN UNION

Safet Halilović

Summary

The European Union represents a supranational community of European states, created as a result of cooperation and integration process that began in the fifties of the 20th century, with the aim of promoting peace and common prosperity, and economic, political, cultural and social cooperation overall. For the countries of the Western Balkans, including Bosnia and Herzegovina, the EU integration process is taking place through the political framework

of the stabilization and association as alternatives to non-democracy, instability and lagging. Acceleration of the European integration process of BiH would at the same time represent acceleration of the internal reform and change processes, and membership in the European Union by itself – would be confirmation that Bosnia and Herzegovina has become a stable and prosperous European state.

Key words: EU, integrations, expansion, stabilization, B&H, association, reforms, progress, countries of the Central and Eastern Europe, Western Balkans

UDK 323.13 (497.1:497.5=163.41/42) ‘’1992/1995”
341.31(497.6) ‘’1992/1995”: 061.1 EU

Bosna i Hercegovina u srpskim i hrvatskim velikodržavnim planovima u periodu 1992-1995. godine: osvrt na djelovanje međunarodne zajednice i Evropske unije

Nermin Tursić
Dom za kulturu
Srebrenik

Rad predstavlja pogled na bosanskohercegovačka zbivanja u periodu 1992-1995. godine. Pored uvoda i zaključka, podijeljen je u tri dijela. Predmet rada su aktivnosti u pravcu realizacije projekta “Velika Srbija”, koji se eksplicitno očitovao u namjeri za teritorijalnom pretenzijom na Bosnu i Hercegovinu, a time i agresijom. Drugi dio rada koncipiran je na sličnim osnovama, s tim da su predmet istraživanja hrvatski politički pogledi i odnosi prema BiH. Treći dio rada posvećen je međunarodnoj zajednici, Evropskoj zajednici/uniji, kao i međunarodnim vodećim čelnicima, odnosno akterima političkog djelovanja prema navedenom problemu. Prije svega, odnosi se na nekonzistentnost i neprincipijelnost politike spomenutih država i njihovih vlada prema Bosni i Hercegovini i njenim građanima, što je direktno utjecalo na konačnu cijenu odbrane i broj žrtava u BiH.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Evropska zajednica/unija, međunarodna zajednica, Hrvatska, Srbija, agresija

Uvod

Teško je pronaći državu u svijetu sličnu Bosni i Hercegovini, koja se toliko puta uspjela oduprijeti i nadživjeti pokušaje njenog nestanka. Dosadašnje historijsko iskustvo ukazuje na konstantnu obilatost političkih i teritorijalnih pretenzija koje su poduzimane od raznih sila, ali i njenih susjeda. Jedan od takvih pokušaja, sa epitetom najtežeg, pokrenut je od tadašnje SR Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) na kraju dvadesetog stoljeća. Tačnije, početkom 1992. godine, nakon proglašenja neovisnosti bosanske države i njenog prijema u UN. Naime, po nekim procjenama tadašnja četvrta vojna sila Evrope, već srbizirana JNA, uz pomoć domaćeg pravoslavnog stanovništva, krenula je ka realizaciji velikodržavnog

projekta. Legitimitet vojnih aktivnosti politički vrh spomenutih jugoslavenskih republika nastojao je da opravda kroz dva osnova:

Prvi, "legalni" (ustavni), iznalazili su u preambuli ustava SFRJ, u kojoj je JNA bila garant vanjskih granica, ali i garant očuvanja unutrašnjeg ustavnopravnog poretka jugoslavenske federacije.

Drugi, "legitimni" osnov, proizlazio je iz sveopćeg odobravanja srpskog stanovništva za "očuvanjem Jugoslavije", što je samo predstavljalo paravan za ostvarivanje projekta "Velika Srbija", i trebao je prvi put u historiji da okupi sve "srpske zemlje".

S druge strane, imamo politiku dr. Franje Tuđmana, koja je bila opterećena teškim bremenom pseudohistorijske ideje o "Velikoj Hrvatskoj" zasnovanoj na projektu sporazuma Cvjetković –Maček. Cijena takvih teritorijlanih apetita prema Bosni i Hercegovini morala je da se naplati preko jednog naroda, Bošnjaka, koji nije prihvatio niti jedan od ponuđenih koncepata, jer su bili usmjereni ka nestanku države Bosne i Hercegovine sa političke karte svijeta. Kao rezultat odbijanja proizašla je agresija na suverenu i međunarodno priznatu Republiku Bosnu i Hercegovinu. Odbrana i očuvanje države Bosne i Hercegovine plaćeni su ogromnom cijenom. Zbog toga, a vođen ničeanskom mišlju da prošlost možemo sagledavati samo iz najviše snage sadašnjosti (jer bi se u suprotnom historija mogla svesti u sferu radoznalosti), predstavlja osnovni motiv nastanka ovog rada. Kakva je unutrašnja istina događaja i njena vanjska refleksija kreirana putem stavova pojedinih čelnika i država međunarodne zajednice, kao i Evropske zajednice, odnosno Evropske unije i njenih država članica, prema bosanskohercegovačkom problemu, tema je ovog rada.

Srpske teritorijalne pretenzije i agresija na Bosnu i Hercegovinu

Pripreme agresije na Bosnu i Hercegovinu od Savezne republike Jugoslavije (Republika Srbija i Republika Crna Gora) počele su paralelno sa reanimacijom ideje o Velikoj Srbiji. Takva ideja je skrojena u akademskim centrima, odnosno akademskoj zajednici, u saradnji sa najvećim vojnim umovima, i sveopći "blagoslov" Srpske pravoslavne crkve. Oslanjajući se na ideje stare više od jednog i po stoljeća, čiji su tvorci Ilija Garašanin, Stevan Moljević, pa i Draža Mihajlović, te njihovom reanimacijom kroz ideologiju Dobrice Ćosića, praćenom izjavama historičara (nacionalističke provenijencije) Milorada Ekmečića, vršeno je "uspaljivanje" nacionalne svijesti srpskog naroda. U djelima nabrojanih autora, kao i u ostatku nacionalističko-akademskog korpusa koji je djelovao u ime velikosrpstva, pored ostalih, lahko su primjetne ideje i Nikole Stojanovića,[1] koje su itekako bile inkorporirane u ideološki okvir politike SDS-a. Da podsjetimo, spomenuti autor prije više od jednog stoljeća prikazuje srpski ekskluzivizam kroz srpske narodne pjesme, što predstavlja jednu od primijenjenih receptura djelovanja početkom devedesetih godina prošlog stoljeća. Također ističe naprednu srpsku mesijansku svijest koja je nosilac napredne kulture i civilizacije, pozicionirajući okvir teritorijalnog nacionalizma u odnosu na druge narode koji žive u Bosni i Hercegovini. Kompatibilnost i prepoznatljivost takvih ideja iznesena je od Radovana Karadžića na

[1] Za više podataka pogledati: Esad Zgodić: *Bosanska politička misao u periodu austro-ugarske uprave*, Sarajevo: DES, 2003.

skupštinskom zasjedanju (Republike Bosne i Hercegovine) 12. maja 1992. godine, kada je govorio o ciljevima bosanskih Srba. Tom prilikom između ostalog iznio je sljedeće:

> Srpska strana u BiH donijela je strateške prioritete srpskog naroda. Prvi je razdvajanje od druge dvije nacionalne zajednice, tj. državno razdvajanje, (...) drugi je koridor između Semberije i Krajine, (...) treći je uspostavljnje koridora u dolini rijeke Drine kao granice između dva svijeta, (...) četvrti je uspostavljanje granice na rijeci Uni i rijeci Neretvi, (...) peti je podjela Sarajeva na srpski i muslimanski dio i uspostavljanje u svakom od ova dva dijela efektivne državne vlasti te konstitutivne države, ... jer Alija nema državu dok mi imamo dio Sarajeva, (...) šesti strateški cilj je izlazak srpske republike BiH na more...

Danas je poznato da je takva namjera bila sastavni dio planova koji su trebali da zadovolje potrebe velikodržavnih apetita bosanskohercegovačkih istočnih susjeda. Provedene akcije usmjeravane su ka dekonstrukciji historijske osobenosti i bosanske multietničnosti, u namjeri cijepanja državnog teritorija kroz oblik srpske i hrvatske teritorijalne segregacijske politike. I to sve sa jednim ciljem – realizacije planiranog čina monoetničke getoizacije, kao jednog od preduslova konačnog ostvarenja projekata "Velika Srbija" i "Velika Hrvatska".

Ovakve namjere danas su empirijski dokazane i velikim dijelom naučno elaborirane. Međutim, nije naodmet ponovo spomenuti neke od njih, i to po kvalifikaciji hronoloških zbivanja. S tim u vezi istakao bih stavove Aloisa Mocka, koji je primijetio da pred kraj osamdesetih i početak devedesetih godina prošlog stoljeća

> Političko vodstvo u Beogradu sve otvorenije ide na ostvarenje velikosrpske ideje: nakon što su Kosovo i Vojvodina već osjetili vojnu i političku premoć Srba (…) oduzimanjem autonomnog statusa, donošenjem novog srpskog ustava po kojem su degradirani na obične dijelove Srbije – prešlo se na to da se iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine silom izdvoje područja u kojim žive Srbi. Ponajprije u Krajini, zatim u Slavoniji, a kasnije također i u Bosni i Hercegovini – uvijek po istoj shemi (prostudiranoj još u komunističkoj školi revolucije i stalno primjenjivoj u praksi).[2]

Kao potvrda istinitosti ovih navoda, dolazi lično od Slobodana Miloševića, koji je rekao da bi

> s Republikom Srpskom, u BiH, koja će pre ili posle da postane deo Srbije, rešio 90 odsto srpskog nacionalnog pitanja, kao što je Tuđman rešio nacionalno pitanje Hrvatske sa Herceg Bosnom…[3]

Za realizaciju ovakvog projekta neophodno je bilo instalirati ekspoziturnu politiku unutar same Bosne i Hercegovine. Naravno, to je i učinjeno preko SDS-a, čiji je zadatak bio formiranje jedinstvene javne svijesti srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u ispravnost očuvanja jugoslovenske federacije. Iz nje bi proizašla i određena vrsta legitimiteta za aktivnosti koje su trebale uslijediti. Da bi se takvo što uspjelo realizovati, bilo je potrebno instalirati matricu

> da se sa Bošnjacima ne može živjeti, da im se ne može vjerovati, te da je politika ubijanja i progon Bošnjaka najefikasniji način rješenja srpskog pitanja u Bosni i Hercegovini.[4]

---

[2] Kasim Trnka: *Ustavno pravo*, Sarajevo, 2006, str. 151-152.

[3] Hrvoje Šarinić: *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem 1993-95 (98*). Zagreb: Globus, 1999, str. 43-44.

[4] Suad Kurtćehajić: Omer Ibrahimagić, *Politički sistem Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2007.

Ostvarenju ovakvog nauma kao dodatni oslonac poslužila je i Srpska pravoslavna crkva, čije je glavno uporište bilo izraženo u prevelikoj mesijanskoj identifikaciji srpskog kolektiviteta sa ranijom crkvenom mitologizacijom. Takvo stanje nije ostalo neprimijećeno ni u vanjskim krugovima. Naprotiv, doslovno ga je opisao ugledni američki diplomat Richard Charles Albert Holbrooke, ističući

> da je religijski simbolizam zauzimao važno mjesto među razlozima kojima su Srbi pravdali rat. Premda su "Muslimani" ti koji su shvaćeni kao sinonim jedne vjere, Srbi su ti koji su najenergičnije povezivali religiju i nacionalizam, posebno upotrebljavajući srpski pravoslavni križ uokviren ćiriličnim slovima za svoj moto "Samo sloga Srbina spašava".

Isti diplomat je primijetio i posebnu činjenicu da su vođe pravoslavne crkve, a naročito njen poglavar Pavle, davale svoj blagoslov strategijama bosanskih Srba. Takav oblik crkvene podrške, ali i čestog poziva na odbranu pravoslavlja, podstakao je mnoge vojne dobrovoljce iz drugih "pravoslavnih zemalja", kao npr. Ruse, Ukrajince, Grke, Rumune i slično da ratuju na strani bosanskih Srba. U pravcu sličnih namjera, ali i izjava, koje su bile usmjerene ka dokazivanju "više srpske vrijednosti", izdvaja se ona od haškog optuženika Vojislava Šešelja, koji je kao komandant jedne srpske nacionalističke paravojne organizacije, u svom obraćanju, rekao:

> Mi se borimo 1000 godina, milion Srba su dali živote, i nećemo se odreći onoga što je naše. Kako bi naglasio tu obavezu, Šešelj je zaprijetio da za svakog mrtvog Srbina treba platiti životima najmanje 100 muslimana.[5]

Osim toga, u svome radu objavljenom u kragujevačkom časopisu "Pogledi" novembra 1991. godine, savjetovao je politički i vojni vrh Srbije da po svaku cijenu mora očuvati instituciju JNA i spriječiti njeno nestajanje. Naime, u radu se ukazuje na to da bi formalnim prestankom postojanja JNA i njenom zamjenom za novoformiranu Vojsku Srbije nestala mogućnost "legaliteta" u provođenju vojnih operacija u cilju stvaranja "Velike Srbije". Odnosno, taj čin bi promijenio karakter vojnih operacija i pretvorio ih iz unutrašnjeg u vanjski oblik, što bi ujedno značilo napad na druge, suverene države. Taj proces bi proizveo stanje u kom bi Srbija od međunarodne zajednice vrlo brzo bila optužena za agresiju. Na kraju zaključuje da JNA i njeno postojanje daje određenu vrstu legitimiteta i legaliteta za vojni angažman u susjednim republikama. Zbog prihvatanja ovakvih stavova od srpske vlasti, ali i srpske javnosti, formiran je "sveopšti konsenzus srpskog naroda" koji je pretočen u neku vrstu "javnog legitimiteta" za agresiju Srbije i Crne Gore na Bosnu i Hercegovinu. Ovakvim pravno-političkim manevrom otklonjena je svaka mogućnost zastoja za vojne aktivnosti, te je otvoreno uslijedila agresija SR Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) na međunarodno priznatu Republiku Bosnu i Hercegovinu.

Hrvatska pretenzionistička politika prema Bosni i Hercegovini u periodu 1992-1995.

Za razliku od Slobodana Miloševića, koji je otvoreno i javno nastojao da ostvari velikodržavne planove, s druge strane imamo Franju Tuđmana, predsjednika Republike Hrvatske,

---

[5] David Campbell: *Nacionalna dekonstrukcija - Nasilje, identitet i pravda u Bosni*, Sarajevo: Forum Bosne, 2003, str. 59.

koji je svoj naum o stvaranju "Velike Hrvatske" držao u "zatvorenijoj formi". Odnosno, nikada nije dozvolio da ona bude predmet građanske javnosti. Iako je sve pripremne aktivnosti u saradnji sa vodstvom HDZ-a BiH proveo već krajem 1991. godine, tačnije 12. novembra 1991. godine, *kada je HDZ BiH u Bosanskom Brodu proglasio tzv. Hrvatsku zajednicu Posavine, a šest dana kasnije, 18. novembra 1991. godine, u Grudama je uspostavljena Hrvatska zajednica Herceg-Bosna*[6] kao ekspoziture Zagreba. Kada pogledamo i kompariramo stavove hrvatske javnosti sa ranije opisanim stavovima javnosti Srbije, primijetit ćemo da stavovi hrvatskog javnog mnijenja prema bosanskom pitanju nisu imali velikog utjecaja na donošenje političkih odluka u tom periodu. Pasivan stav javnog mnijenja otvorio je prostor prema stranačkom upravljačkom hegemonizmu, što je u to vrijeme predstavljalo ekvivalent personaliziranom tuđmanovskom načinu vođenja i upravljanja državom. To je ujedno značilo slijepu i nekritičku sljedbenost vladajućeg – stranačkog establišmenta, naspram politike Franje Tuđmana, bez bitnijeg utjecaja demokratičnije opozicije. Sagledavajući takvo stanje, koje je na neki način bilo suprotno od srbijanskog, ali sa istim efektom, dolazi se do odgovora zašto se ta politika odrazila na pogoršanje situacije u Bosni i Hercegovini u periodu agresije. Kakva je bila "predsjednička politička vizija dr. Tuđmana", na vrlo jasan način opisuje Carla del Ponte: *Franjo Tuđman nije mogao podnijeti ni samu pomisao o postojanju Bosne i Hercegovine (...) kao suverene države,* ističući da je napokon pružena prilika za proširenje hrvatske države na štetu državnog teritorija Bosne i Hercegovine: *Došlo je vrijeme (...) da iskoristimo priliku i okupimo hrvatski narod unutar najširih mogućih granica.*[7] Uz navedeno, nije naodmet podsjetiti se na još neke izjave Franje Tuđmana, usmjerene ka teritorijalnoj ambiciji. Tako, drugom prilikom izjavljuje:

> ... jedan od naših ljudi u Bosni napravio je neki prijedlog o takvom razgraničenju gdje bi hrvatska područja i ona koja ste vi obuhvatili u ovoj Zajednici Herceg Bosna i u Zajednici Hrvatske Posavine, bi vjerovatno pripale Hrvatskoj u slučaju razgraničenja, osim te dvije zajednice vjerovatno zbog geopolitičkih razloga i cazinska, bihaćka krajina, to bi bilo gotovo optimalno zadovoljenje hrvatskih nacionalnih interesa.[8]

Iz ovog se da lahko zaključiti da Franjo Tuđman kao prvi čovjek Republike Hrvatske nije imao senzibiliteta, niti razumijevanja za pitanje državnosti Bosne i Hercegovine. Naprotiv, svoju politiku je temeljio na postulatima historijski anahronog sporazuma Cvetković – Maček, smatrajući da je pripajanje državnog teritorija Bosne i Hercegovine Republici Hrvatskoj najbolje rješenje. Tj. svom političkom naumu nedvojbeno je težio ka rekonstrukciji Banovine Hrvatske u koncepciji HSS-a. Takve namjere jasno potvrđuje Mate Granić, koji je u to vrijeme obavljao funkciju ministra vanjskih poslova Republike Hrvatske, u intervjuu datom magazinu *Dani*. U njemu ističe:

---

[6] Zdravko Sančević: *Pogled u Bosnu* Zagreb: Naprijed, 1998, str. 115.

[7] Carla del Ponte i Chuk Sudetic: *Gospođa tužiteljica (Suočavanje s najtežim ratnim zločinima i kulturom nekažnjivosti).* Zagreb: Profil, Zagreb, 2008, str. 49.

[8] Iz stenograma, sa sastanka Tuđmana sa čelnicima HDZ-a BiH, u Zagrebu 27. decembra 1991. godine, 7/3JG, 00850410, 7/4 JG, 00850411. Vidi: Ciril Ribičič, *Geneza jedne zablude*, str. 131 i 132, preuzeto. Omer Ibrahimagić, spomenuto djelo.

> ... ponavljam, da je (...) dr. Franjo Tuđman istodobno sanjao o Banovini Hrvatskoj, skupa s "Turskom Hrvatskom" (...) Također, takvoj situaciji znatno je doprinosila i međunarodna zajednica koja je bila mišljenja da se BiH može i treba podijeliti, u nedostatku volje i sposobnosti da zaustavi rat. To se lijepo vidi po mnogim tadašnjim izjavama i službenim prijedlozima Davida Owena, Thorvalda Stoltenbega, Cyrusa Vancea, Josea Cutillera itd. Treba shvatiti, dakle, da je tu bio Milošević, koji je želio prisvojiti cijelu Bosnu, dok ga Hercegovina nije baš zanimala, zatim i međunarodna zajednica koja je u svoje planove uključivala takvog Miloševića, kao ravnopravnog sudionika u svim pregovorima.[9]

Nasuprot takvoj opciji stoji Ivan Cvijić, koji smatra da je u tom periodu Republika Hrvatska mogla i morala pokazati više senzibiliteta za Muslimane i cjelovitost države Bosne i Hercegovine. Ali ovakva dinamika, ili pak ustrojena politička akcija, nije mogla odgovarati predsjedniku Hrvatske Franji Tuđmanu, jer ona direktno isključuje ostvarenje projekta "Velika Hrvatska". Na kraju, ipak je morao da prihvati razočarenje koje je uslijedilo zbog nemogućnosti podjele Bosne i Hercegovine po zamišljenoj recepturi. Nije shvatao da su skrojeni planovi bili jednostavno neizvodivi, te nisu bili dorasli političkoj i vojnoj situaciji. Treba spomenuti i to da su krojeni od nerealnih i preambicioznih političara, koji su u potpunosti isključivali volju najmnogobrojnijeg naroda Bosne i Hercegovine – Bošnjaka. Pored iznesenog, osnovni problem neuspjeha u realizaciji projekta je taj što nisu uzeli u obzir ranije historijsko iskustvo sa kojim se Bosna i Hercegovina susretala, i koja je svojom historijskom opstojnošću već jednom nadživjela takve planove uoči početka Drugog svjetskog rata.

Ciljevi i pravci političkog djelovanja međunarodne zajednice i Evropske zajednice prema bosanskom pitanju

Kada je riječ o stavu međunarodne zajednice prema bosanskom problemu u periodu 1992-1995. godina, najbolje ga oslikavaju termini neusaglašenost i neefikasnost. Ovi termini se instaliraju kao važeći na osnovu velikog broja pogrešnih procjena, pa i predrasuda međunarodne zajednice. Nažalost, pogreške su znatno više išle u prilog srpskim separatističkim pozicijama nego poziciji legalne i legitimne bosanske vlasti.[10] Različiti oblici nejedinstvenih stavova nacionalnih političkih diskursa unutar vodećih država međunarodne zajednice, ali i same Evropske zajednice, probudili su historijsku različitost i neusaglašenost, projicirajući podijeljeni geopolitički utjecaj prema ovim prostorima. Nažalost, takav odnos bio je prisutan i kod Sjedinjenih Američkih Država. Naime, povodile su se matricom političkog promišljanja da vanjsku politiku Sjedinjenih Država prema Bosni i Hercegovini treba doživljavati kao "unutrašnje" pitanje Evrope. Takvo stajalište pokazalo se kao potpuno pogrešno. Stvarni odnos evropskih država prema problemu jugoslavenske federacije na vrlo jednostavan način opisao je Urs Altermatt riječima:

> ...kao iz neke tamnice povijesti na početku konflikta nanovo su proizašli stari nacionalistički uzori Evrope: Nijemci su stali na stranu Hrvatske, Francuzi su podržali

[9] Intervju s Matom Granićem, *Dani*, juni, 2005.

[10] Urs Altermatt: *Etnonacionalizam u Evropi: svjetionik Sarajevo.* Sarajevo: Jež, 1996., str. 63.

> Srbe. Kada su zapadni Evropljani zapazili nacionalističku zamku, rat je već toliko eskalirao da su ga samo Amerikanci poslije dugog oklijevanja mogli obustaviti.[11]

Pored ovakvog stajališta koje pozicionira Sjedinjene Države kao ključnog međunarodnog faktora u mogućnosti rješenja bosanskog problema, u periodu do 1995. godine ta mogućnost nije bila znatno primjetna. Već naprotiv, u toku 1994. godine francuska je vlada *pozvala Sjedinjene Države da izvrše pritisak na bosansku vladu da prihvati plan podjele Bosne i Hercegovine*.[12] U istom periodu američki sekretar William Perry je izašao sa konstatacijom da su bosanski Srbi zauzimanjem 70 posto državnog teritorija pobijedili u "bosanskom sukobu". Na to su upućivala i trenutna dešavanja, prije svih ofanziva Vojske RS-a prema bihaćkom džepu i Goraždu. Odnos Francuske (kao jedne od vodećih država Evropske unije) prema Bosni i Hercegovini tek će se promijeniti majskim predsjedničkim izborima 1995. godine i pobjedom Jacquesa Renéa Chiraca. Za razliku od svog prethodnika Francoisa Mitteranda, imao je znatno jasniji stav usmjeren u korist Republike Bosne i Hercegovine i njene državne vlasti, a time i više senzibiliteta o pitanju bosanskog problema. Kako ističe Richard Holbrooke, Mitterand je pripadao staroj generaciji političara koji je neskriveno, zajedno sa velikim brojem Francuza, pokazivao prosrpske simpatije i pozitivne osjećaje. Oni su bili prožeti historijskim savezništvom, tj. otporom srpskog naroda prema Njemačkoj u dva svjetska rata. Nasuprot njemu, Jacques Chirac je bio nekompromisan prema agresiji na BiH, jednostavno političar sa suprotnim stavovima. Nije dozvolio da ga prilikom donošenja predsjedničkih odluka pritišće breme prošlosti, davnih historijskih savezništava, ali ni svih skorašnjih dešavanja. Ovakve navode potvrđuje u knjizi *Završiti rat*, ističući:

> Chirac je bio drugačiji, i po stilu i po suštini; osjećao je da je situacija u Bosni dospjela do mrtve tačke i da će zapadne sile ili pojačati svoje snage i kazniti Srbe ili se povući. Podstaknuti Chiracom, Britanci, Francuzi i Holanđani najavili su 3. juna stvaranje novih snaga Rapid Reaction Force – Snage za brzu reakciju.[13]

Takve promjene inicirale su i određenu promjenu "međunarodne" javne svijesti, koja se ogledala u tome da je i sama *međunarodna zajednica zahvaljujući pritisku međunarodnog javnog mnijenja, posebno u Americi, kao i razumijevanju nama prijateljskih zemalja, konačno spoznala, zločinačku prirodu paljanskog režima i s njim prestala komunicirati*.[14] I pored promjena političkih prilika prema bosanskoherce-govačkom problemu unutar vodećih država međunarodne zajednice, umjesto kompromisa, politička i vojna vlast Republike Srpske odlučuje se prema daljnjim vojnim osvajanjima. Prvi korak je bio osvajanje međunarodno zaštićene zone Srebrenica, 11. jula 1995. godine. Inspiraciju za takav čin oslikavaju riječi Ratka Mladića, koji je prilokom ulaska u Srebrenicu izjavio: *Ovaj grad dajem na dar srpskom narodu.* Dodajući: *Napokon posle bune dahija, došlo je vreme da se osvetimo Turcima u ovom regionu* – što je aluzija na srpsku pobunu protiv Turaka koja je 1804. bila brutalno ugušena. Mladićevo poistovjećivanje današnjih bosanskih muslimana sa Turcima od prije 191 godinu otkrivalo je njegov opasno iskrivljen um.[15] Ovaj čin je "ujedno i najveće masovno

---

[11] Ibidem, str. 11.

[12] Ibidem, str. 65.

[13] Richard Holbrooke: *Završiti rat*. Sarajevo: Šahinpašić, 1998., str. 69.

[14] Omer Ibrahimagić: *Državnopravni i politički razvitak Bosne i Hercegovine:* Sarajevo, 2009, str. 389.

[15] Richard Holbrooke: op. cit.,

ubistvo u Evropi nakon Drugog svjetskog rata, dok spoljni svijet nije činio ništa da zaustavi tragediju". Tako je za samo tri dana ubijeno više od 8.000 uglavnom muškaraca, ali i žena i djece, bošnjačke nacionalnosti. Takva zlodjela Ratka Mladića i njegovih sljedbenika ne bi bila izvodiva da ih nije politički vrh Republike Srpske na čelu sa Radovanom Karadžićem prethodno pripremio i institucionalizovao, jer takav zločin ne može biti *(...) usputni incident, slučajna anomalija. On je događaj koji predstavlja političku instituciju.*[16] Poslije srebreničkog egzodusa došlo je do ponovne eskalacije ratnih djejstava. Istočni prostor Bosne i Hercegovine, odnosno posljednji dijelovi enklava Žepa i Goražde, potencijalno su bili otvoreni za zauzimanje od strane Vojske Republike Srpske. U tom trenutku na prostoru sjeverozapadne Bosne situacija je izgledala vrlo slična onoj na istoku. Tačnije, stvorena je takva situacija da je izgledalo da će Bihać jednostavno biti presječen na dva dijela. Da bi bilo još gore, uz sve to obnovljeni su napadi na Sarajevo. U tom trenutku "vašingtonska politika" našla se u dilemi koju je izazivao raniji stav o nemiješanju u evropski problem i sve veći utjecaj javnog mnijenja. Inicijativa za promjenu ovog stava došla je u formi reakcije predsjednika američkog Kongresa Gingricha, koji je ovakvo stanje okarakterisao kao najgore poniženje zapadnih demokratija od 30-ih, dok je Chirac dodao: "Ne možemo zamisliti da će UN snage ostati samo da osmatraju i, na izvjestan način, budu saučesnici u situaciji. Ako je tako, bolje je da se povuku. ...Premijer John Major javno je odbacivao neprestane Chiracove prijedloge da se pomogne Srebrenici i pojača Goražde. Umjesto toga, Major je predložio međunarodni krizni sastanak kojim će on, 21. jula, predsjedavati u Londonu.[17] Takav prijedlog je i usvojen, a konferencija je održana u zakazanom terminu. Uprkos predsjedavanju Johna Majora, ličnost konferencije bio je američki državni sekretar Warren Christopher, na čije zalaganje su doneseni izuzetno pozitivni rezultati za interese Republike Bosne i Hercegovine u formi zaključaka, i to:

− Prvo, NATO će povući "crtu u pijesku" oko enklave Goražde

− Drugo, odluku da li u Goraždu upotrijebiti ili ne upotrijebiti zračnu silu i u kojoj mjeri donijet će samo NATO, isključujući UN i njihovu ovlast tzv. dvostrukog ključa u pogledu Goražda.

Kao takvi, naišli su na veliki otpor određenih evropskih političara, a posebno premijera Johna Majora. U neku ruku to je i razumljivo, jer je dvije godine ranije u službi premijera britanske vlade uputio pismo svome državnom sekretaru za vanjske poslove i poslove Komonvelta, Douglasu Hoggu, u kome stoji sljedeće:

> Neophodno je da se nastavi sa prevarom "Vance-Owenovim" razgovorima da bi se događala kakva-takva akcija sve dok Bosna i Hercegovina ne prestane postojati kao važeća država, a njeno muslimansko stanovništvo ne raseli iz svoje zemlje...

Pored ostalih, svakako je nezaobilazan i Carl Bildt, koji je kao ministar vanjskih poslova Karaljevine Švedske bio jedan od najizričitijih zagovornika embarga na uvoz naoružanja u periodu agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, tvrdeći *da ga u ovom regionu ima i previše*. Nema dileme kada je u pitanju ostvarenje koristi zaštite interesa ovakvim službenim

---

[16] *Suveren i suverenost - između pojma fikcije i političke emocije*. Priredili Petar Bojanić i Ivan Milenković, Beograd: Službeni glasnik, 2009, str. 74.

[17] Ibidem.

diplomatskim diskursom. Neusaglašena stanovišta koja su dolazila iz država članica Evropske unije anulirana su preuzimanjem jače inicijative Sjedinjenih Država. Tim činom ujedno se mijenja i situacija u Bosni i Hercegovini. Tu sigurno pomaže i pokrenuta ofanziva Hrvatske vojske augusta 1995. godine. Vojni uspjesi koji su se desili na terenu ne samo da su iznenadili već i dodatno podijelili Amerikance i Evropljane, ali i same vrhove američke vlade i vlada država članica Evropske unije. To je ujedno bio dodatni impuls Vojsci Republike Srpske da 28. augusta 1995. godine granatira pijacu Markale u Sarajevu. U masakru je poginulo više od 40 građana. Poslije tog čina svima je bilo jasno da se jedno-stavno mora zaustaviti takva genocidna politika. Poslije tog čina i *bosanski Srbi shvataju da su gadno pogriješili granatirajući tržnicu. Nastojeći da umanje šanse za zračne udare, preuzeli su tri jasna koraka*,[18] koji su se odnosili na polje diplomatskih aktivnosti, ali bez bilo kakvih pozitivnih rezultata. Razočarani neuspjehom odlučili su se za drugi pravac djelovanja – hapšenje 370 predstavnika UN-a i njihovo vezivanje za potencijalne mete NATO napada. Taj čin je samo ubrzao zračne udare koji su počeli narednog dana, tj. 30. augusta 1995. godine, u dva sata ujutro. Trajali su dvije sedmice i završili se 13. septembra 1995. godine. Meta napada bili su vojni ciljevi i infrastruktura Republike Srpske. Cijela operacija nosila je naziv "Deliberate Force" (Promišljena snaga). U njoj je učestvovalo preko šezdeset aviona. To je ujedno bila i *najopsežnija akcija u istoriji NATO-a. Tome se pridružila bitanska i francuska artiljerija iz Rapid Reaction Force, ciljajući kasarne u Lukavici, jugozapadno od Sarajeva.*[19] Predsjednik Alija Izetbegović ovu akciju opisao je riječima: *Svijet je napokon učinio ono što je trebalo davno, davno prije učiniti.*[20] Sličnog je stava bio i William Pfaff, koji je uočio ono za što su drugima trebali mjeseci da prosude: da je bombardovanje NATO-a označilo historijski razvoj u posthladnoratovskim odnosima između Evrope i Sjedinjenih Država. U vezi s tim je rekao: *Poniženje Evrope u onom što bi se moglo pokazati kao jugoslovenska završnica još treba da se ocijeni u metropolama Evrope.* Dalje je, u International Herald Tribuneu 1. septembra te iste godine napisao: *Danas su Sjedinjene Države ponovo lider Evrope; nema drugog. I Busheva i Clintonova administracija pokušale su i nisu uspjele ubijediti evropske vlade da preuzmu vodstvo u Evropi.*[21] U međuvremenu pokrenuta je i vojna akcija Armije Republike Bosne i Hercegovine, kao i vojna akcija "Oluja 95" Hrvatske vojske. Te akcije su praćene od Amerikanaca, koji su im ujedno dali političko opravdanje. Prema velikim vojnim uspjesima međunarodna zajednica je prvobitno pokazala zbunjenost, ali i nerazumijevanje promjene odnosa snaga na terenu koja je vodila Srbe u konačni poraz. Oslobađanjem velikog dijela bosanskog državnog teritorija, kao i padom Knina, pala je i ideja o "Velikoj Srbiji". Novonastalo stanje pokrenulo je pregovore između predstavnika bosanskih Srba, Hrvata i Bošnjaka, te Srbije i Hrvatske, pod patronatom Kontakt-grupe. Napori uloženi u pregovore rezultirali su prihvatanjem plana iz juna 1994. godine, koji su dogovorili ministri spoljnih poslova Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije, Francuske, Njemačke i Rusije.[22] Konačni sporazum postignut je u Daytonu, država Ohajo, SAD, a *potpisan je u Parizu 14. decembra 1995.*

[18] Ibidem, str. 101.

[19] Ibidem, str. 104.

[20] Ibidem, str. 105.

[21] Ibidem, str. 105.

[22] Richard Holbrook:op. cit., str. 78.

godine.[23] Predviđao je jedinstvenu i suverenu, ali prostu i decentralizovanu državu Bosnu i Hercegovinu, u njenim historijskim odnosno avnojevskim granicama i sa unutrašnjom podjelom na dva entiteta: Federacija BiH i Republika Srpska, u teritorijalnom omjeru 51:49 posto, sa glavnim gradom Sarajevom, centralnom vladom, zajedničkom monetom – konvertibilnom markom, parlamentom. Da je realpolitika prevagnula u rješenju "bosanskohercegovačkog sukoba", potvrdio je Urs Altermatt riječima: *Međutim, ako su velike sile doduše okončale rat, one su ugovorom iz Dejtona i Pariza postale indirektnim egzodusima novih granica koje su stvorene oružanom silom. Geopolitički mir je kupljen etničkom podjelom.*[24]

Zaključak

Kada se analizira period agresije na Bosnu i Hercegovinu, dolazi se do zaključka da je strah od same ideje da bi Bosna i Hercegovina mogla postati "islamskom snagom u Evropi" davao određenim evropskim i američkim političkim liderima rezonansu opravdanja srpskim aktivnostima u periodu 1992-1995. godina. Na ovakvu situaciju velikim dijelom utjecao je završetak hladnog rata i kraj bipolarne ere, te pojava novog monopolarnog svjetskog poretka. Novonastalo stanje je ideološki propraćeno djelom Samuela Hantingtona *Sukob civilizacija*.[25] U njemu autor postavlja tezu da će budućnost međunarodnih odnosa biti obilježena sukobima islamske i zapadne civilizacije. Pomoću tako postavljenih premisa, autor isključuje alternativu ratu – mir, a time i svaku mogućnost mirnog suživota među različitim civilizacijama. Uz tu tezu, Hantington je uspio da zamijeni starog neprijatelja novim, tj. komunizam islamom, dok je *između islama i terorizma stavljen znak jednakosti*, kako bi to rekao Pol Tejlor.[26] Nekritičnim prihvatanjem ovakvih shvatanja projiciran je i strah od moguće pojave "bosansko-muslimanskog fundamentalizma". Među prvim evropskim političarima koji su tražili pomoć za Bosnu i Hercegovinu u cilju preventive ove mogućnosti je Margaret Thatcher. Ona je javno upozoravala vlade Evropske zajednice *da ako Zapad ne intervenira, ogorčeni Bosanci će se pokrenuti u pravcu fundamentalizma, što bi stvorilo "islamsku tempiranu bombu" na mekom trbuhu Europe.*[27] Na kraju ipak ostaje paradoks da, i pored svih tih političkih kalkulacija, *glavne žrtve agresije bosanskohercegovački Muslimani nisu gubili nadu čitavog trajanja rata u egzistencijalni spas koji bi im donijela međunarodna zajednica.*[28] Mada, i pored takve vjere, određene blage fundamentalnosti koje su se i javile u Bosni i Hercegovini proizvod su evropske pasivnosti prema stradanjima Bošnjaka. Tačnije, Evropa nije doživljavala fizičku egzistenciju Bošnjaka kao jednog od svojih naroda, pa samim tim ništa samostalno nije niti poduzela u sprečavanju takvog stanja. Naprotiv. Tako je

---

[23] Omer Ibrahimagić: *Državnost i nezavisnost Bosne i Hercegovine.* Sarajevo: VKBI, 1997, str. 31.

[24] Urs Altermatt: op. cit., str. 11.

[25] Pogledati, Samuel Hantington: *Sukob civilizacija.* Podgorica: CID: Banja Luka: Romanov, 2000.

[26] Pol Tejlor: *Kraj evropske integracije*. Beograd: Albatros plus - Službeni glasnik, 2010.

[27] Yahaya M. Sadowski: Bosnia's Muslims: A Fundamentalist Threat?", *Brookings reviev*, 1995, str. 10.

[28] Cviić - Sanfey: *Jugoistočna Europa: od konflikata do suradnje*. Zagreb: EPH Liber, 2008, str. 108. "No, vodstvo Srba/JNA u Beogradu imalo je drugačije mišljenje, a ono se naposljetku pokazalo ispravnim. Naime, ohrabren dotadašnjim izrazima nevoljkosti Zapada da se umiješa u sukob, Beograd je zaključio da se nema čega bojati ako zapadnim vladama s vremena na vrijeme pruži neki prigodan izgovor da ne interveniraju."

Chris Patten, član komisije zadužene za odnose sa inostranstvom od 1999. do 2004. godine, zabilježio sljedeće: *Narodi zapadnog Balkana jesu Europljani kao i mi. Mi ne možemo da operemo ruke od njih. Sjetimo se posljedica rušenja našeg odbijanja da se umiješamo (...) Užasna opsada Sarajeva. Mrtvačnica u Srebrenici. (...) Europska unija nije počinila ove zločine. Ali 200.000 ili više Europljana je umrlo samo u Bosni i Hercegovini. Kao Europljani, mi ne možemo da izbjegnemo dio odgovornosti za ono što se desilo.*[29] Ovakvi navodi kanališu zaključak da su evropska bahatost i nehumani odnos jednostavno natjerali bošnjački narod da radi vlastitog opstanka traži pomoć na drugoj strani, tj. u muslimanskim državama. Koliko god danas taj čin bio prigovaran i osuđivan od pojedinaca, moraju znati da je on bio legitimno pravo Bošnjaka u borbi za biološki opstanak. Ali, sve u svemu, i pored svih golgota koje su preživjeli – od ubijanja, protjerivanja, etničkog čišćenja, silovanja, pa do genocida, pokazali su Evropi i svijetu da su ipak jedan od najcivilizovanijih naroda Evrope, koji je spreman na praštanje i pomirenje, isključujući svaki oblik revanšizma, što predstavlja jedinstven primjer u dosadašnjoj poznatoj historiji. Nasuprot tome, kako ranije tako i u daljnjoj budućnosti, Bošnjaci će predstavljeti sinonim za narod koji je u konstantnom procesu zadobijanja nečijeg povjerenja, što u suštini predstavlja prateći historijski paradoks. Nažalost, i danas vrlo često Evropljani ne žele prihvatiti činjenicu da ne postoji sukob civilizacija, nego samo sukob interesa koji diktira političke i vojne akcije u međunarodnoj zajednici.

Literatura:

Altetmatt, Urs: *Etnonacionalizam u Evropi: svjetionik Sarajevo*. Sarajevo: Jež, 1996.

Campbell, David: "Nacionalna dekonstrukcija - nasilje, identitet i pravda u Bosni", *Forum Bosne*, Sarajevo, 2003.

Carla del Ponte i Chuk Sudetic: *Gospođa tužiteljica (Suočavanje s najtežim ratnim zločinima i kulturom nekažnjivosti*). Zagreb: Profil, 2008.

Cviić-Sanfey: *Jugoistočna Europa od konflikta do suradnje*. Zagreb: EPH Liber, 2008.

Dani, Sarajevo, juni, 2005.

Dnevni avaz, 19/20. januar 2005.

Hantington, Samuel: *Sukob civilizacija*. Podgorica: CID, Banja Luka: Romanov, 2000.

Hoolbruke, Richard: *Završiti rat.* Sarajevo: Šahinpašić, 1998.

Ibrahimagić, Omer: *Državnost i nezavisnost Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: VKBI, 1997.

Ibrahimagić, Omer: *Državnopravni i politički razvitak Bosne i Hercegovine.* Sarajevo, 2009.

Kurtćehajić, Suad - Ibrahimagić, Omer: *Politički sistem Bosne i Hercegovine.* Knjiga treća. Sarajevo, 2007.

Suveren i suverenost-između pojma fikcije i političke emocije, Priredili: Petar Bojanić i Ivan Milenković, Beograd:Službeni glasnik, 2009.

Šarinić, Hrvoje: *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem 1993-95 (98*). Zagreb: Globus, 1999.

Tejlor, Pol: *Kraj evropske integracije*, Beograd. Albatros plus - Službeni glasnik, 2010.

Trnka, Kasim: *Ustavno pravo.* Sarajevo, 2006.

Tursić, Nermin: *Ugovorno i ustavno uređenje Europske unije.* Osijek: ESSEG, 2012.

Zgodić, Esad: *Bosanska politička misao: austrougarsko doba*. Sarajevo: DES, 2003.

[29] Nermin Tursić: *Ugovorno i ustavno uređenje Europske unije*. Osijek: ESSEG, 2012, str. 123.

BOSNIA AND HERZEGOVINA IN SERBIAN AND CROATIAN GREATER PLANS FROM 1992 TO 1995: WITH EMPHASIS ON THE ACTION OF INTERNATIONAL COMMUNITY AND EUROPEAN UNION

Nermin Tursić

Summary

This paper represents the views of the Bosnian events during 1992nd to 1995th years. In addition to an introduction and conclusion, is divided into three parts. The subject of the action towards the realization of the Greater Serbia project that is explicitly manifested in teritoral intent to occupy Bosnia and Herzegovina, but also aggression. The second part, concept on similar grounds, but it is the subject of Croatian political views and concerns to Bosnia. The third part is dedicated to the international community, the European Community / Union, international top leaders, actors and political work under the above problem. First of all, the lack of principles and policies ancostistency mentioned countries its goverment to Bosnia and Herzegovina to its citizens, which is directly influenced the final price defender in terms of casualties in BiH.

Key words: Bosnia and Herzegovina, the European Community, the international community, Croatia, Serbia, aggression

UDK 327: 355.012 (4+470+497.6)

Bosna i Hercegovina na ledu između Zapada i Ruske Federacije

Enver Halilović
Univerzitet u Tuzli

Bosna i Hercegovina nije više u orbiti strateških interesa SAD-a. To je prostor interesnog susreta EU, Ruske Federacije i Turske. Od nastanka *istočnog pitanja* pa do danas BiH je dio ruskog interesa za pitanja pravoslavnog slavenstva na Balkanu. U tom kontekstu može se shvatiti odnos Ruske Federacije prema Balkanu i njegovim otvorenim političkim pitanjima danas, prema političkom statusu BiH, Kosova, Makedonije, ali i ulasku južnoslavenskih država, posebno Srbije, u NATO i druge euroatlantske asocijacije. Iako je Otomansko carstvo sačuvalo i spasilo pravoslavlje Južnih i Istočnih Slavena od zapadnog latinizma i katoličanstva, Ruska Federacija ne nalazi u Turskoj političkog partnera u iznalaženju prihvatljivog rješenja političkih odnosa slavenskih država na Balkanu bez obzira na to što je u njima veoma značajan muslimanski kulturni faktor. Ruska Federacija ima veoma visok stupanj ohrabrenja i tolerancije srpskog separatizma i iredentizma u BiH, što je ovdje dokumentirano i ilustrirano brojnim političkim, diplomatskim, ekonomskim, kulturnim, naučnim primjerima i činjenicama. Ruska Federacija svrstava RS u kontekst *zamrznutih konflikata* bivšeg SSSR-a (Južna Osetija, Abhazija, Nagorno Karabah, Prdnjestrovlje), s jedne, i Kosova, s druge strane.

Ključne riječi: slavenofilstvo, istočno pitanje, ruski sadržaj istočnog pitanja, Južni i Istočni Slaveni

Uvod

Rusija u kontinuitetu, duže od dvadeset godina, direktno ili indirektno ima veoma tolerantan odnos i visok nivo razumijevanja srpskog separatizma u Bosni i Hercegovini. Bosna je u fokusu političkog interesa Rusije od nastanka "istočnog pitanja". Tada, kao i danas, politički interes Rusije za Bosnu je dio ruskog interesa za pitanje pravoslavnog slavenstva na Balkanu. Historijski posmatrano, "istočno pitanje" postavljeno je prvi put na Veronskom kongresu Svete alijanse 1822. godine. "Evropske sile su počele brinuti o tome šta će biti poslije smrti 'bolesnika na Bosforu', kako su osmansku imperiju onda nazivali, i svaka je imala planove kako mogući politički vakuum popuniti radi obezbjeđivanja svojih

interesnih sfera i uticaja na Balkanu."[1] "Istočno pitanje" i pravoslavno slavenstvo za carsku Rusiju međusobno su veoma bliska pitanja kako u sadržinskom tako i historijskom smislu, te su od velikog značaja za ukupni duhovni i politički život Rusije od prve polovine 18. stoljeća do danas. Rusija tada kao i danas vidi sebe između ostalog i kao historijskog nasljednika nekadašnjeg Istočnog bizantskog hrišćanskog carstva.

Rano slavenofilstvo je izvorno ruska ideologija, uslovno kazano, politička doktrina, pogled na svijet koji se temelji na postavci da je slavenstvo ne samo posebna već i vrijednosno nadmoćna civilizacija. Zemlja rođenja političke ideje pravoslavnog slavenofilstva je Rusija. Historijski posmatrano u doktrinarno-političkom smislu, slavenofilstvo[2] je nastalo tridesetih godina 19. stoljeća. Prvu konceptualnu formulaciju dobilo je 1839. u članku A. S. Homjakova "O starom i novom", na koji je te iste godine Ivan Kirejevski napisao "Odgovor A. S. Homjakovu". Značajan broj ranih ruskih slavenofila zastupao je stanovište da su Istok i Zapad, Rusija i Evropa, dva ne samo različita već i suprotna svijeta. Oni su u stalnoj međusobnoj borbi: vjerski, kulturno, ekonomski, nacionalno. Istovremeno s formiranjem ideje slavenofilstva kao duhovnog i kulturološkog modela shvatanja i tumačenja historije i kulture nastala je i politička koncepcija "istočnog pitanja". Istočno pitanje u ruskoj verziji označava pitanje historijskog rješenja pravoslavnog slavenstva. Prema ruskim slavenofilima fundamentalne odlike slavenstva su: pravoslavlje, općina, narodna država. One su temelj pravoslavne slavenske civilizacije, ali među njima suštinska karakteristika slavenstva je pravoslavlje. Brojni ruski, kako rani tako i današnji slavenofili, identificiraju slavenstvo i pravoslavlje.

Slavenstvo je bilo duhovni okvir ideologije carske Rusije. Njegova ograničenja u svakodnevnoj društveno-historijskoj praksi bila su Otomansko carstvo i Zapad. Svi ruski ratovi sa osmanskom Turskom bili su politički motivirani pravoslavnim slavenstvom i njegovim tzv. potrebama i interesima. Pravoslavno slavenstvo je veoma jak duhovno-politički osnov vanjske politike savremene Ruske Federacije. U tom kontekstu mogu se posmatrati savremeni odnosi Ruske Federacije i Balkana, odnos Ruske Federacije prema otvorenim političkim pitanjima na Balkanu, prema BiH, Kosovu, Makedoniji, ali i pitanju ulaska država zapadnog Balkana, posebno Srbije, u NATO i druge euroatlantske asocijacije.

Ideja slavenstva u Ruskoj Federaciji ojačala je i dobila status građanstva već u prvom mandatu predsjednika V. Putina, kako u diplomatskom tako i u ekonomskom pogledu. Trasa naftovoda i gasovoda kroz države zapadnog Balkana prema zapadnoj Evropi ima, pored finansijske, i političku dimenziju. Nije to samo i primarno najkraći put, koji je zbog toga i finansijski najisplativiji za njegovu gradnju, već je i način "namicanja" prihoda državama kroz koje on prolazi, a uz to još im se daje međunarodno sigurnosni značaj.

Iako *istočno carstvo* u vremenu nastanka i postavljanja "istočnog pitanja" nije faktički društveno-historijski postojalo, tadašnje moćno Rusko carstvo sebe je smatralo zaštitnikom i čuvarom istočnog-bizantijskog hrišćanskog carstva.

---

[1] Safet Bandžović: *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci,* Sarajevo, 2013, str. 34.

[2] Ruska Federacija obnovila je glavne geopolitičke ideje carske Rusije: slavenstvo, zapadnjaštvo i evroazijstvo. Vidi knjigu: Enver Halilović: *Postsovjetski geopolitički prostor i Balkan*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2012.

Krajnja tačka Bizantijskog carstva, istočnog hrišćanstva, na zapadu je zapadna granica BiH. Inauguracijom "istočnog pitanja" Rusija je iskazala svoj interes za političku budućnost Slavena na krajnjoj tački zapadne granice Otomanskog carstva. Smatrajući to svojim kulturnim, etničkim, vjerskim prostorom, iskazala je interes za njegovu budućnost nakon nestanka Otomanskog carstva.

U diplomatskom, naučnom, političkom, vojnom smislu "istočno pitanje" je postavljeno u vrijeme realne procjene propasti Otomanskog carstva. Rusija je bila u skoro neprestanom ratu sa Osmanskim carstvom. Nesporno je da je Rusija bila isfrustrirana činjenicom da je poglavar Pravoslavne patrijaršije bio pod osmansko-muslimanskom vlašću u Carigradu, koji je bio turska administrativna, kulturna, duhovna i politička prijestolnica, ali je važnija od toga bila činjenica da je Otomansko carstvo upravljalo velikim brojem pravoslavnih slavenskih naroda i njihovim teritorijem. Vojno i u svakom drugom smislu moćna slavenska pravoslavna država Rusija sebe je smatrala pozvanom i historijski odgovornom da zaštiti sve svoje saplemenike i istovjernike, a posebno one koji su pod političkom vlašću druge vjere, kao što su bili oni pod osmansko-muslimanskom. Ako se posmatraju ratovi bilo kojeg od pravoslavnih naroda s osmanskom državom, zapaža se činjenica da je Rusija uvijek bila manje ili više, otvoreno ili prikriveno, na strani tih naroda. Tako gledano moglo bi se kazati da su pravoslavni narodi južne i jugoistočne Evrope vodili nacionalne ratove sa Turskom uz veliku pomoć Rusije, da čak nisu ni imali samostalne nacionalne ratove s Turskom.[3]

Ruski sadržaj istočnog pitanja i otomanski spas pravoslavlja Južnih i Istočnih Slavena

Poznati ruski slavenofil Nikolaj J. Danilevski[4] shvata "istočno pitanje" kao pitanje odnosa slavenskog svijeta i zapadnoevropske civilizacije. Ono se postavljalo u svakom historijskom momentu značajnom za taj odnos. Ovaj slavenofil čije su ideje utjecale posebnom jačinom na vođu Radikalne stranke Srbije Nikolu Pašića i ondašnju Naprednu stranku Srbije[5] razlikuje četiri perioda historije "istočnog pitanja".

Prvi period "istočnog pitanja" bio je od Filipa Makedonskog do Karla Velikog; drugi period je od Karla Velikog do ruske carice Katarine Velike. To je, smatra Danilevski, najteži period slavenstva u historiji njegovog odnosa sa zapadnoevropskom civilizacijom. U tom periodu značajan dio slavenskog naroda je pod snažnim pritiskom romansko-germanske kulture napustio pravoslavlje i primio katoličanstvo. Pravoslavni Slaveni na prostoru od Jadranskog mora i srednjeg Dunava do obala Baltičkog mora, i od Laba do Dvine i Dnjepra, nisu uspjeli da odbrane svoje pravoslavlje, te su pod germanskim pritiskom latinizirani. U to vrijeme nije postojao moćan centar slavenstva. "Bez duhovnog uporišta latinizacija i germanizacija zapadnih Slovena bila je neizbežna." Rusija tada nije bila regionalna sila da bi ih zaštitila. Opstalo je slavenstvo i pravoslavlje pod upravom Otomanskog carstva.

---

[3] Vidi: С. А. Романенко: *Југославија, Росия, и "С лавянская идея", Вторая половина XIX - начало XXI века*.Москва, 2002.

[4] Nikolaj J. Danilevski: *Rusija i Evropa*. Beograd: Dosije, 2007.

[5] Vidi: Latinka Perović: "Rusija i Evropa N. J. Danilevskog i njeni odjeci u Srbiji". *Republika*, god. VI (1994), januar, tematski broj 8: Sloveni i Zapad.

Opšta ideja, suštinski smisao muhamedanstva sadrži se, dakle, u toj nehotičnoj i nesvjesnoj usluzi koju je ono učinilo pravoslavlju i slovenstvu, ograđujući ga prvo od pritiska latinstva, spašavajući ga, i drugo, od proždrljivosti romano-germanstva u vremenu kada su njegovi direktni i prirodni zaštitnici ležali na odru staračke iznemoglosti ili u dječjim pelenama.[6]

Tu misao da je Otomansko carstvo sačuvalo i spasilo slavenstvo i pravoslavlje Južnih i Istočnih Slavena od zapadnog latinizma izrekao je među prvima konstantinopoljski patrijarh Anfimije u vrijeme "Grčkog plana Katarine Velike" protiv Otomanskog carstva. "Grčkim planom" naziva se ideja Katarine da istjera Turke iz Evrope, da evropski prostor Turske podijeli s Austrijom, i da postavi na prijesto obnovljenog istočnog bizantijskog hrišćanskog carstva svog unuka Konstantina Pavloviča. Katarina Velika procijenila je tada da je pravi trenutak da se na ruševinama Osmanskog carstva sagradi i obnovi grčko bizantijsko carstvo, jer je Engleska tada bila oslabljena ratom protiv nezavisnosti SAD-a, a Austrija i Pruska su bile iscrpljene u međusobnom ratu oko Bavarske. "Grčki plan Katarine Velike" nije podržavao konstantinopoljski patrijarh Anfimije, ali ne zato što mu se ideja obnove Bizantijske imperije nije dopadala, već zato što je s jedne strane imao drugačiju procjenu odnosa snaga između tadašnjih moćnih zapadnoevropskih država, Rusije i Turske, nesigurnost predviđanja njihovih međusobnih političkih interesa i različitih kombinacija vojnih saveza, a s druge strane zato što, kako on kaže, "proviđenje je izabralo vladavinu osmanlija radi zamene pokolebanog pravoslavlja u vizantinskoj imperiji (upravo bi trebalo reći imperatorstvu) kao zaštitu protiv zapadne jeresi".

Treći period "istočnog pitanja" počinje rađanjem ruske misli o obnovi Istočne imperije poznate kao "Grčki plan Katarine Velike". Plan je izložen (1782) u dva Katarinina pisma austrijskom vladaru Josifu II u vidu ideje o međusobnoj podjeli Turske.[7] To je vrijeme, kako kaže Danilevski, otpora Istoka Zapadu, otpora slaveno-grčkog germanskom svijetu, ali i borbe protiv Otomanskog carstva. Krimskim ratovima završava se treći period "istočnog pitanja".

Četvrti period "istočnog pitanja" je period rješenja "istočnog pitanja" nastao u vrijeme početka raspada Otomanskog carstva. "Istočno pitanje" je postalo realna historijska činjenica onog momenta kada je postao jasan i evidentan kraj Otomanskog carstva. Sasvim izvjesna činjenica njegovog kraja bio je Krimski rat. U isto vrijeme kada je Otomansko carstvo bilo na zalasku Rusija je bila na vrhuncu svoje moći i na osnovu toga je vidjela svoju historijsku šansu da "oslobodi slovenske narode i grke". U vrijeme Katarine Rusija se teritorijalno veoma uvećala, osvojila je Krim, Ukrajinu, Gruziju i polovinu Poljske. Rusija je postavila *istočno pitanje* na dva načina: vojnički i diplomatski; vojnički ulaskom u Krimski rat i vojnom logistikom nacionalnih ratova slavenskih naroda, a diplomatski političkim zalaganjem za pravo slavenskih naroda na nacionalnu političku slobodu.

Rusko postavljanje "istočnog pitanja" na historijsku scenu išlo je kao jedinstven vojno-diplomatsko-politički proces otvaranjem direktnih ratova s Osmanskim carstvom, jakom vojnom logistikom ratova slavenskih pravoslavnih naroda za oslobođenje, kao i širokim i intenzivnim političkim i diplomatskim lobiranjem kod zapadnoevropskih država za njihovu

---

[6] N. J. Danilevski: *Evropa i Rusija*, str. 246.

[7] Austrijsko-ruski savez i međusobna podrška u borbi protiv Turske tada je funkcionirao i potvrdio se u ruskoj aneksiji Krima (1780-1783).

opravdanu borbu za političku nacionalnu slobodu. Ruski san o Istočnom rimskom carstvu objedinjenom sa Rusijom kao njegovim tvorcem činio se tada realno mogućim. Tada Rusija ulazi u česte i direktne sukobe s Turskom, ali i sa državama Zapada. Rusko postavljanje "istočnog pitanja" nastupilo je sa vlašću ruske carice Katarine Velike, Mudre, Mati Otadžbine[8]. "Ona je zavela korporativnu organizaciju društvenih staleža, dajući im pravo da slobodno rukovode poslovima svoga staleža i izvesno učešće u mesnoj upravi. Ona je od plemstva načinila najvažniji stalež isto toliko u ekonomskoj oblasti koliko i u javnom životu."[9] Imala je vrlo aktivnu vanjsku politiku i veoma je uvećala teritorij Rusije. U njeno doba Rusija postaje zaštitnicom pravoslavlja i slavenstva. S njenom vladavinom završava se viševjekovni pritisak latinizma, romansko-germanskog, katoličkog i protestantskog svijeta na pravoslavno-grčki svijet, koji je trajao sve od vremena Karla Velikog. Od vremena Katarine Velike započinje aktivan odbrambeni otpor Istoka Zapadu, slaveno-grčkog romano-germanskom svijetu. Kraj Otomanskog carstva Rusija je vidjela kao priliku i vrijeme definitivnog rješenja "istočnog pitanja". Rusija je imala nekoliko scenarija rješenja istočnog pitanja. Prvo rješenje bilo je podjela slavenskog etničkog prostora između Rusije i Austrije. S takvom opcijom ovog pitanja nastao je savez ruske carice Katarine sa Josifom II. Drugo rješenje bilo je formiranje saveza slavenskih država otomanskog prostora na čelu s Rusijom. Treće je bilo oslobađanje tih naroda i uspostava samostalnih nacionalnih država. Četvrto rješenje bilo je formiranje saveza južnoslavenskih država na čelu sa Bugarskom.

Evidentne političke i druge činjenice o ruskom utjecaju na politički status Bosne i Hercegovine danas

Ruske "dobrovoljačke" snage učestvovale su u srpskoj agresiji na BiH. Akademik prof. dr. Jelena Guskova, direktorica Balkanskog instituta Akademije nauka Ruske Federacije, član analitičkog tima UN-a za Balkan u toku ratova devedesetih godina 20. stoljeća na prostoru bivše Jugoslavije, gorljivi "zastupnik" političkih ideja velikosrpstva, svjedok generala Stanislava Galića na Sudu u Haagu kao "naučni ekspert", u svojoj knjizi *Historija jugoslavenske krize 1990-2000.*[10] govori o *200 ruskih dobrovoljaca u Vojsci Republike Srpske* koji su bili zasebna jedinica. Njihov komandant bio je Aleksandar Muharev. Također, knjiga Jurija Hamkina *Zapažanja dobrovoljca* (Moskva, 2004) nedvojbeno svjedoči o kontinuiranom prisustvu ruske "dobrovoljačke jedinice" u vojsci RS-a od 1992. do 1995.

Rusija je igrala aktivnu diplomatsko-političku ulogu u kreiranju postavki i sadržaja Dejtonskog mirovnog sporazuma; predstavnici najviših nivoa državne vlasti Rusije, osim predsjednika države, dolazili su na Pale u posjetu vlasti tadašnje Republike Srpske dajući

[8] Ove zvučne titule nuđene su Katarini za života, ali nijednu nije prihvatila. Tim povodom i u momentu kad su joj nuđene kazala je: "Ostavljam naraštajima koji dolaze da nepristrano sude o onome što sam učinila."

[9] Pavle Miljukov, Šarl Senjobos, Luj Ezenman: *Istorija Rusije*. Beograd: Narodna kultura, 1939, ponovljeno izdanje, Zagreb, 2009, str. 350.

[10] Гуськова Е. Ю: *История Югославскоој кризиса* (1990-2000). Moskva: Русский национальный фонд, 1996.

joj diplomatski legitimitet. Isto tako, Rusija je primala u posjetu u Moskvi Radovana Karadžića i Ratka Mladića[11], sastajali se s njima i drugim predstavnicima vlasti Republike Srpske u Beogradu.

Rusija se protivila svakom odgovoru NATO-snaga na zločine srpske vojske, o čemu svjedoče brojne knjige ruskih autora.

Ruski oficiri u mirotvornim snagama UN-a u BiH nisu bili politički neutralni niti objektivni. Naprotiv. Bili su na strani srpskih vojnih i političkih interesa i ciljeva.

Tekst Andreja Demurenka[12] pod naslovom "Mučila me sumnja"[13] u knjizi *Naši mirotvorci na Balkanu* vrlo pregnantno svjedoči o neobjektivnosti ruskih oficira u mirovnim snagama UN-a u BiH. Pukovnik Ruske armije, zamjenik načelnika štaba i zamjenik komandanta Međunarodnog mirotvornog kontingenta UN-a sektor Sarajevo, govori o tome kako je i zašto poduzeo ličnu balističku ekspertizu pogibije više od 80 i ranjavanja oko 200 civila na tržnici Markale 28. augusta 1995. godine u Sarajevu. Ekspertizu ovog slučaja vršio je prvo MUP BiH, a potom UNPROFOR. Dva sata poslije UNPROFOR-ove ekspertize rukovodilac Press-službe UNPROFOR-a general Rupert Smith održao je konferenciju za štampu na kojoj je nedvosmisleno izjavio da je granata na Markalama ispaljena sa srpskih vojnih položaja sa Jahorine. Nakon ovih dviju ekspertiza, koje su pokazale i potvrdile da je granata na tržnici Markale došla sa položaja srpske vojske, balističku analizu te tragedije poduzeo je Andrej Demurenko na svoju ruku.

U tekstu "Mučila me sumnja" Demurenko opisuje svoje psihološke dileme, sumnje, nesigurnosti, nelagodnosti ovom UNPROFOR-ovom analizom. Njegovim pažljivim čitanjem vidljiv je predtekst da je Demurenko[14] bio u vrlo bliskoj vezi sa srpskim vojno-komandnim strukturama. Znao je da je njegova "ekspertiza" privatnog karaktera, da je besmislena. Također je znao da time narušava princip subordinacije i rukovođenja u vojnim snagama UN-a, da dovodi u pitanje svoj status i ostanak u internacionalnim vojnim snagama.

---

[11] Vidi: Jelena Guskova:"Jahorina", u knjizi *Naši mirotvorci na Balkanu.* Moskva: Indrik, 2007.

[12] Andrej Demurenko je pukovnik Ruske armije, prvi ruski oficir koji je studirao na američkom vojnom koledžu *Fort Leaventworth* u Kanzasu 1992/93. Bio je načelnik štaba UN sektora Sarajevo. Kako navodi SRNA 1. juna 1996. godine Demurenko je dao intervju "Komsomoljskoj pravdi" dan prije u kojem je rekao, između ostalog, da će se "Republika Srpska ujediniti sa Srbijom, a hrvatsko-muslimanska Federacija sa Hrvatskom bez konflikta velikih razmjera". U jutarnjem izdanju vijesti 31. maja 1996. godine TV Srbija je saopćila da je visoki komandant "Plavih šljemova" ruski pukovnik Andrej Demurenko okarakterizirao komandanta Vojske RS-a generala Ratka Mladića kao "talentiranog čovjeka i veoma obrazovanog". U Demurenkovom dnevniku objavljenom u *Komsomoljskaja pravda* on tvrdi da ne može da objasni Ratku Mladiću zašto mu, kao komandantu Vojske RS, nije dopušten sastanak sa ruskim ministrom odbrane Pavelom Gračovim u vrijeme njegove posjete Jugoslaviji.

[13] Andrej Demurenko:"Mučila me sumnja", u knjizi *Naši mirotvorci na Balkanu*, str. 61-67.

[14] *Thimoty L Thomas*, (Inostrane vojne studije, Fort Leavenworth, Kanzas) objavio je članak u *Vojnom pregledu*, septembar-oktobar 1996. pod naslovom "Ruske lekcije naučene u Bosni" u kojem je dao iscrpnu i objektivnu ocjenu Demurenka kao oficira UN snaga u Bosni.

Sistem subordinacije u armiji, posebno, u mirotvornom kontingentu UN-a ne dopušta preduzimanje samostalne aktivnosti. Čovjeku vojske ne predlaže se ulaziti u takve sfere za koje nema ovlašćenje, za koje nije opunomoćen. Razmišljao sam o tome da će me odmah razriješiti iz službe, ne govoreći o tome da sam mogao biti ubijen,[15] kaže Demurenko.

Opisujući svoja razmišljanja prije započinjanja "ekspertize", pred očima mu je bio lik ruskog generala Pereljakina koji je na nedjelju prije završetka mandata bio otpušten iz mirotvornih snaga UN. "Bio je to, uopće, šamar Rusima, ruskoj vlasti, ruskim mirotvorcima, ruskim oficirima. U suštini ja sam ponovio takvu situaciju."[16] Iako je bio svjestan u svakom pogledu šta znači pristupiti balističkoj analizi ovog događaja bez ovlašćenja i legitimiteta UN-a, Demurenko je poduzeo ovu aktivnost zbog ideološko-političkih razloga. Cilj mu je bio da ospori i relativizira oficijelnu analizu UNPROFOR-a. Preispitivanje i dokazivanje neistinitom ekspertize stručnjaka UNPROFOR-a Demurenko je izveo u dogovoru i uz podršku srpskih političkih lidera i oficira, što sam priznaje.

Bio je još jedan važan detalj: Srbi na nivou operativne komande su rekli da me podržavaju. U principu podrška se svodila na dvije stvari. Prvo: oni bi mi pomogli, nadao sam se, da se evakuiram. Drugo: vjerovatno bi me sakrili, ako bi na mene počeo lov od "bosanskih muslimana".[17]

"Svoj nalaz" augustovskog granatiranja Markala Demurenko je prvo saopćio (2. septembra) američkoj agenciji Associated Press, dao joj izjavu od 10 minuta. Potom je sazvao konferenciju za štampu u Sarajevu na kojoj je, kako kaže, bilo prisutno više od 100 svjetskih agencija. Odmah poslije ove konferencije general Rupert Smith donio je rješenje o deportaciji Demurenka iz Sarajeva za 24 sata. Demurenko kaže da je imao telefonski poziv kojim mu je rečeno "umrijet ćeš", da je na njega dva puta pucano iz snajpera, ali ne kaže direktno ni ko ga je zvao, ni ko je, navodno, pucao. Međutim, prva rečenica iza one u kojoj govori o dva snajperska pucnja na njega i prijetnji telefonom da će umrijeti upućuje na to za koga sve to vezuje. "Muslimani su, vjerovatno, shvatili da je moj komentar usmjeren protiv njih", kazao je Demurenko. Nakon konferencije za štampu, koju je sazvao i održao na svoju inicijativu, kaže da je imao poziv američkog i hrvatskog ambasadora u Bosni, a da ruska diplomatija nije imala nikakvu reakciju. U osnovi, Demurenko je tekstom Mučila me sumnja prikazao svoje igre na strani srpskih političkih interesa kroz mirovne snage UN-a. Na osnovu neprofesionalnog i politički jednostranog zastupanja jedne strane u ratu ruskih oficira u snagama UN-a u BiH, a posebno kroz slučaj pukovnika ruske vojske Andreja Demurenka, Thimoty L. Thomas napisao je tekst "Ruske lekcije naučene u Bosni"[18].

Ruska Duma u vrijeme rata u BiH, ali i kasnije, donijela je niz rezolucija o BiH koje su štitile srpsku stranu. Iako skupština nema veliki politički utjecaj na vanjsku politiku Rusije, ipak su njene rezolucije, stavovi skupštinskih komisija koje se bave vanjskom politikom Rusije, kao što su Komisija za međunarodne odnose, Komisija za geopolitiku, Komisija

---

[15] Demurenko: *"*Mučile me sumnje", u knjizi *Naši mirotvorci na Balkanu*, str. 63.

[16] Ibid., str. 63.

[17] Ibid., str. 64.

[18] Tekst "Svjedočenja ruskih mirotvoraca o Bosni", autora Envera Halilovića u knjizi *Postsovjetski geopolitički prostor i Balkan*, str. 289-293.

za sigurnost, Komisija za odbranu, stvarale tada, ako ništa više, javni ambijent za političke stavove i djelatnost MVP-a i predsjednika Rusije. Povodom smrti S. Miloševića u sudskoj ćeliji Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju u Haagu, optuženog za ratne zločine u BiH, Hrvatskoj i na Kosovu, državna Duma je donijela rezoluciju (15. 3. 2006.) pod nazivom *O smrti bivšeg predsjednika Savezne republike Jugoslavije S. Miloševića*. U navedenoj rezoluciji državna Duma: (1) okrivljuje Međunarodni krivični tribunal u Haagu za smrt Miloševića, (2) kritikuje njegov dosadašnji rad, i (3) traži od njegovog osnivača, Vijeća sigurnosti UN-a, preispitivanje svrsishodnosti daljeg postojanja ovog suda. U rezoluciji se kaže da rad Tribunala od njegovog nastanka karakterizira politizacija i visok stupanj predrasuda. Dvojni standardi su postali norma njegovog rada, smatraju ruski državni parlamentarci. Iako se ne kaže šta se podrazumijeva pod dvojnim standardima rada Haškog tribunala, ipak se, s obzirom na sadržaj rezolucije, naslov i povod njenog nastanka, zna na šta se misli. Od Suda se očekuje da optuži jednak broj ljudi iz svih tzv. zaraćenih strana na prostorima bivše SFRJ, da im se izriču presude jednake dužine trajanja itd. jer su "svi podjednako krivi". Pošto Sud ne radi tako, ruski parlamentarci ga osuđuju i ocjenjuju da radi po dvojnim standardima. Smrt S. Miloševića u sudskoj ćeliji Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, napominju ruski parlamentarci, "nije prvi slučaj smrti zatvorenika predstavnika bivšeg srpskog rukovodstva". Oni ne spominju ime lidera hrvatskih Srba Milana Babića, ali misle na njega. Tribunal po njihovoj ocjeni drastično krši ljudska prava optuženih. Na kraju, državni parlament države koja je dala saglasnost u UN-u za formiranje ovog suda traži da Sud u što je moguće kraćem roku završi započete istrage i prestane dalje raditi. Državna Duma poslala je rezoluciju *O smrti bivšeg predsjednika Savezne republike Jugoslavije S. Miloševića* parlamentima država članica NATO-a, Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju u Haagu i generalnom sekretaru UN-a Kofiju Annanu. Rezolucija državne Dume je sinteza odnosa političkih stranaka Ruske Federacije prema ratnoj prošlosti na prostoru bivše Jugoslavije devedesetih godina 20. stoljeća.

Brojni ruski zvaničnici, predstavnici ruskog parlamenta, njegovih komisija, ruske vlade, predsjednici političkih stranaka bili su više puta u posjeti paljanskoj vlasti, o čemu svjedoče brojne knjige objavljene u Moskvi.[19] Medijski je posebno eksponiran slučaj posjete Vladimira Žirinovskog ratnim linijama Vojske RS-a iznad Sarajeva. On je u februaru 1995. posjetio Pale i ratno rukovodstvo RS-a, obišao vojne položaje nad opkoljenim Sarajevom. Vođa ruske *Liberalno-demokratske stranke*, smiješeći se nad razvaljenim Sarajevom, govorio je o rusko-srpskom prijateljstvu. "Želio je pomoći Karadžiću da ovaj grad (misli se na Sarajevo) potpuno uništi, doveo je jednog od najvećih trgovaca oružjem u svijetu Nicolasa Omana kako bi srpski arsenal naoružanja upotpunili sa nekoliko bombi stravične razorne moći."

Ruski dužnosnici u civilnim organima UN-a u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. bili su neobjektivni i na srpskoj strani: Rusi su u toku rata u Bosni obavljali visoke dužnosti zvaničnika UN-a: (1) Andrej Viktor Aleksandrovič, specijalni predstavnik generalnog sekretara UN-a, bio je u Sarajevu na toj dužnosti od novembra 1992. do januara 1995. godine; (2) akademik prof. dr. Jelena Guskova, jedan od tri člana Analitičkog štaba UN-a za Balkan 1993-1995; na tu dužnost imenovao ju je Jasushi Akashi, specijalni predstavnik generalnog

[19] Vidi: Statin Nikiforov: *Между кремлем и республикой сербской.* Moskva, 1999.

sekretara UN-a za Balkan. Kao predstavnicima UN-a bila im je obaveza da budu nepristrasni, objektivni. Međutim, bili su veoma pristrasni i neobjektivni. Nisu bili ni politički ni faktički neutralni, što je vidljivo, između ostalog, u njihovim "svjedočenjima" iznesenim u knjizi *Naši mirotvorci na Balkanu*. Za nas su sada i ovdje zanimljiva vlastita pripovijedanja Andrejeva Viktora Aleksandroviča i akademika prof. dr. Jelene Guskove o njihovom radu u strukturama UN-a u BiH tokom agresije na BiH (1992-1995).

a) Andrejev Viktor Aleksandrovič, saradnik Sekretarijata UN-a u New Yorku, bio je istaknuti dužnosnik UN-a. U dva mandata, 1975. do 1980. i 1984. do 1992, bio je saradnik Uprave vrhovnog komesara UN-a za pitanja prognanika u Ženevi; od 1995. do 1997. bio je šef Uprave vrhovnog komesara UN-a u Gruziji; od 1997. do 1999. bio je šef Misije UN-a u Namibiji; od 1989. do 1990. bio je šef Građanskog komiteta u Kini, u misiji UN-a u bivšoj Jugoslaviji, šef Građanskog komiteta UN-a i delegat specijalnog predstavnika generalnog sekretara UN-a u Sarajevu 1992. do 1995. Svoje viđenje rata u BiH izložio je u tekstu pod naslovom "Strasti – po sarajevski",[20] objavljenom u knjizi *Naši mirotvorci na Balkanu*. Rat u Sarajevu počeo je na rođendan Andrejeva. Prva činjenica o kojoj priča kao o svom doživljaju u Sarajevu jeste da je izgubio neseser u hotelu "Holiday Inn" prvog dana kada se u njemu smjestio, ali da mu je UN kasnije kompenzirao novac koji je tom prilikom izgubio. Tog dana je bila gužva oko hotela i u hotelu, počela su djejstva po ulicama, nastupio je košmar u gradu. Naravno, nije dobro to što mu se desilo, ali koliko je nedužnih Sarajlija tog dana izgubilo živote, zapaljeni im stanovi, kuće, automobili itd., pitanje je koje čitalac nužno postavlja kad čita tekst kojim on opisuje nestanak nesesera. Sarajlijama koji su izgubili mnogo štošta, nedužnim i nevinim, isto kao i Andrejev, niko nije nadoknadio ni jednog feninga. Najteže su tokom rata u Sarajevu, kaže Andrejev, živjeli Srbi. "Odmah po izbijanju rata oni su lišeni humanitarne pomoći, postalo im je rizično izlaziti po gradu", piše Andrejev. "Vojnici iz takozvanih sarajevskih brdskih brigada", kakva je bila brigade kojom je komandovao Caco, "hapsili su sarajevske Srbe, ubijali ih i odvodili na kopanje rovova prema položajima Srba s druge strane", kaže Andrejev. On govori o tome kako se u gradu na početku rata govorilo kako su Muslimani sami pucali na svoja naselja da bi te žrtve prikazivali rezultatom djejstava Srba. Na početku rata to nisu znali da kamufliraju, ali su to naučili u kasnijoj etapi rata. "Ja sam lično prisustvovao susretu s predsjednikom Izetbegovićem kada mu je general Morion predao neosporne dokaze jednog od takvih minobacačkih granatiranja svoje teritorije, od strane bosanske armije, što je rezultiralo žrtvama civilnog stanovništva. Žrtva jednog od takvih granatiranja bio je zamjenik premijera Bosne i Hercegovine Zlatko Lagumdžija, koji je tada ranjen. Ja lično znam da je to bilo tako, ja sam imao priliku pitati ga o tome, zna li on to, kada sam ga posjetio u bolnici."[21] "Sjećam se još jednog slučaja kada je general Morion u mom prisustvu predao Izetbegoviću pismene dokaze jednog britanskog kaplara o minobacačkom granatiranju bolnice u gradu, koja se nalazi na regionu Koševo. Ta bolnica je bila na spisku bosanskog rukovodstva za oficijelne posjete inostranih delegacija. U vrijeme takvih posjeta gostima su pokazivana razbijena stakla na prozorima, a medicinsko osoblje je živopisno opisivalo detalje srpskih bombar-

[20] A. V. Aleksandrovič: "Strasti - po sarajevski", u knjizi *Naši mirotvorci na Balkanu*, str. 9-61.

[21] Ibid., str. 17.

dovanja."[22] "U to vrijeme Bosanci još nisu znali finese tog prljavog rata i predsjednik Izetbegović uplašio se našeg saopćenja; bio je nezadovoljan grubim radnjama njegove armije. Obećao nam je kazniti počinioce i zamolio nas da ne objelodanjujemo taj slučaj."[23]

"...U svojim lažima i konstrukcijama Andrejev ne staje na ovome, već, kao i Guskova, kaže kako je malo kome poznato da je balistička ekspertiza koju su izveli eksperti misije UN poslije granatiranja centralne tržnice u Sarajevu 1994., od čega je poginulo 75 ljudi, dokazala da je po svemu sudeći to bila granata ispaljena sa bosanske strane. Taj ekspert bio je ruski pukovnik Andrej Demurenko, koji je u to vrijeme bio zamjenik načelnika Štaba sektora UN u Sarajevu. "Ja znam dobro Andreja kao prekrasnog znalca svog posla i veoma poštenog čovjeka. On i danas tvrdi da je zaista bilo tako."[24]

Navedeni citat je činjenično potpuno netačan. Prvo, on govori o "granatiranju centralne tržnice u Sarajevu 1994. od čega je poginulo 75 ljudi", što nije tačno. U prvom granatiranju tržnice Markale sa srpskih vojnih položaja iznad Sarajeva poginulo je 68 a ranjena su 144 civila, a ne, kako kaže Andrejev, 75 ljudi. Poginule tom prilikom ne naziva civilima. Drugo, tzv. ekspertiza ruskog oficira, tada zamjenika načelnika Štaba UN sektora u Sarajevu Andreja Demurenka, koju je radio nakon drugog granatiranja tržnice Markale sa položaja srpske vojske iznad Sarajeva 28. augusta 1995. da bi osporio ekspertizu koju je radio UNPROFOR i za granatiranje okrivio Armiju BiH, nije nikada ni od koga usvojena. U suštini cilj njegove tzv. ekspertize bio je odbrana srpske vojske od eventualne odgovornosti za ovaj zločin. Njom je htio da problematizira izvršioca zločina i tako spriječi međunarodne vojne i političke strukture da poduzmu vojne operacije protiv srpske vojske. Kao što je poznato, Demurenko nije postigao cilj. Zbog tog neprofesionalnog, vojno-politički nemoralnog postupka, on je smijenjen s dužnosti iz komande UN-a i vraćen u Rusiju.

Kontakt osoba Andrejeva u bosanskoj vladi bio je Hasan Muratović, tada premijer Republike BiH, za kojeg kaže da je "potpuno razuman i prilično iskusan, radio je nekoliko godina u inostranstvu i dobro govori engleski". Andrejev ne propušta priliku da kaže kako su bosanske optužbe protiv kanadskog brigadnog generala Lewisa Mackenzija za seksualne odnose sa muslimanskim zarobljenicama u restoranu "Sonja" (MaMa 3OA) neosnovane. Mackenzie je zbog te optužbe otpušten iz armije, posvetio se politici u Kanadi i "napisao knjigu u kojoj je pokazao kampanju bosanskog rukovodstva protiv njega". "Lično sam znao Mackenzija kao časnog i visokoprofesionalnog oficira, koji je imao, za razliku od većine generalskog i oficirskog sastava naše misije, bogato iskustvo u operacijama UN za podršku miru." Andrejev je imao priliku, kako kaže, da pročita Mekenziejevo pismo upućeno komandantu snaga UN-a, generalu Satishu Nambiaru i političkom zapovjedniku misije Sedriku Tornberiju, koji se u tom momentu nalazio u Kini. Ono je bilo puno emocija i gorčine, a Mackenzie potpuno "argumentirano obrazlaže" razloge "političke kampanje bosanske vlade protiv njega". Za bosansko rukovodstvo Andrejev kaže da su svi pili alkohol, osim A. Izetbegovića i H. Silajdžića, da su se trudili da pokažu pred njim kao Rusom da vole alkohol. Izetbegović nije pio alkohol, jer je bio u godinama, a za H. Silajdžića kaže da

[22] Ibid., str. 17.

[23] Ibid., str. 18.

[24] Ibid., str. 18.

je govorio da je privržen istinskom islamu i da ne pije alkohol. Andrejev nije ispustio da saopći svoje iskustvo prelazaka preko vojnih punktova "sve tri strane". "Oni su se primjetno međusobno razlikovali jedan od drugog, na nekima su nas propuštali bez ikakvih problema, na drugima su nas izvodili iz auta i tražili nam da im pokažemo šta imamo unutra." Na većini "srpskih kontrolno-propusnih punktova odnos prema nama je bio neposredan − pozivali su nas da uđemo unutra i čak nam nudili da popijemo rakiju, domaći jak napitak sličan samogonu, ali ukusniji". Iako se u vojnom štabu često govorilo o Srbima u smislu njihovog neodobravanja, ipak nikada nisu odbili popiti rakiju. U kontekstu opisa srpskog gostoprimstva kao "neotuđivog dijela njihove kulture", Andrejev napominje da je uvijek poslije pregovora sa srpskom vlasti na Palama Karadžić priređivao obilne večere. On smatra da su Srbi neopravdano optuženi za nehuman odnos prema Sarajevu, a kao obrazloženje svoje tvrdnje navodi da je UN dobio aerodrom u Sarajevu "5. jula 1992. godine direktno iz ruku Srba", ali ne kaže da srpska strana na njega nije ni imala nikakvo pravo. Primopredaju su izvršili Nikola Koljević, tada zamjenik R. Karadžića, u ime Srba, i S. Tornberi u ime UN-a. "Obično se ova činjenica u zapadnim sredstvima masovnog informiranja zaobilazi, jer se ne uklapa u naviknutu sliku o nehumanoj srpskoj blokadi Sarajeva. Dogovor je predvidio dostavu u grad humanitarne robe i korišćenje aerodroma za druge potrebe UN-a, uključujući dostavu za personal. Srbima je ostalo pravo kontrole tovara, kako se ne bi njim dostavljalo oružje."[25] Govoreći o tome kako je spriječio delegaciju Venecuele u VS UN-a na čelu sa Diegom Arriom da vidi sve što se događalo na području općine Srebrenica nakon donošenja rezolucije UN-a o Srebrenici kao zaštićenoj zoni 1993. godine, ovaj visoki međunarodni predstavnik u našoj zemlji sam se razotkrio kako je "nepristrasno" radio. I ovo je jedna od bezbroj činjenica iz njegovog kazivanja o agresiji na BiH 1992-1995., koje pokazuju u kojoj su mjeri on i drugi ruski dužnosnici UN-a u Bosni bili zastupnici stavova UN-a, odnosno okorjeli ruski nacionalisti. Zanimljiva je Andrejevljeva ocjena ruske politike prema, kako on kaže, "jugoslavenskom konfliktu". "Po meni, ona je bila kratkovida i neprofesionalna." On se, priznaje, nije htio povezivati s njom, o čemu je "za ručkom direktno rekao tadašnjem ministru vanjskih poslova Andreju Kozirjevu, kada je bio moj gost u Sarajevu u jesen 1993". Andrejev ne kaže direktno kakvu politiku je Rusija trebala voditi prema "jugoslavenskom konfliktu", ali po tome što je naziva kratkovidnom i neprofesionalnom, kao i po tome šta je on radio kao visoki zvaničnik UN-a, vidljivo je da on misli da je Rusija trebala voditi oštriju politiku prema tom prostoru tada i ne dopustiti razvoj situacije kakav je navodno diktirao i vodio Zapad. Specijalni predstavnik ruskog predsjednika Borisa Jeljcina za pitanje BiH bio je Vitalij Čurkin, do tada savjetnik u Ambasadi Rusije u SAD-u, kasnije šef stalnog predstavništva Rusije u UN-u. Prema tvrdnji Andrejeva bosanska vlast je održavala blokadu Sarajeva.

Bosansko rukovodstvo smatralo je važnim podržati predstavu u cijelom svijetu o blokiranom gradu Sarajevu, okruženom hordama Srba, gradu u kojem svakodnevno ginu nevini mirni stanovnici. Sam položaj blokiranog grada davao im je često više preimućstva.[26]

Dakle, prema Andrejevu, blokadu Sarajeva nisu održavale srpske vojne snage, već bosanska vlast. Čitajući ovaj tekst čovjek ne može da dođe sebi, ne može da vjeruje da čita nešto

[25] Ibid, str. 23.

[26] Ibid, str. 33.

što je izrekao tako visoki zvaničnik UN-a. Prema ovom svjedočenju uključenje bivšeg američkog predsjednika Jimmyja Cartera u mirotvorne aktivnosti i političke pregovore u BiH je njegova zasluga, zasluga Andrejeva. Ideju je izložio Nikoli Koljeviću. Rekao mu je i da taj posao treba da odradi srpski lobi u SAD-u, kako se i dogodilo. Radnu posjetu J. Cartera Palama Andrejev ocjenjuje uspješnom. Bosanska strana nije prihvatila Carterov plan, kako kaže Andrejev, zato što je bila "uvjerena da vrijeme radi za nju".[27] On smatra da je Carterov plan bio dobar, da su Srbi pristali na ustupke koje su ranije potpuno odbacivali.

Andrejev govori o Radovanu Karadžiću samo u pozitivnom smislu. On je gostoprimljiv, poslije svakog sastanka priređuje gošćenje, što je, kako kaže, kulturološka karakteristika Srba, predao je aerodrom u Sarajevu UN-u, prihvatio je molbu Harisa Silajdžića da omogući prolazak do aerodroma grupi ranjenika i Caci da odu na liječenje sa aerodroma u Sarajevu, omogućio je izlazak autobusa sa Srbima iz Sarajeva itd. Andrejev i ovdje netačno govori; Caco nije nigdje išao na liječenje. Iz onog što govori o R. Karadžiću, njegovoj plemenitosti, izgleda kao da bi mu trebalo odati visoko priznanje, a ne suditi mu za ratne zločine i genocid. Ratko Mladić je, kaže on, bio uvijek prisutan na sastancima Radovana Karadžića sa strancima, ali mnoge je i sam držao u svojoj rezidenciji na Jahorini.

On, kao i svi Srbi, bio je gostoprimljiv domaćin, trudio se dobro najesti i napiti strane goste i u veoma teškom vremenu. Stol je uvijek bio pun raznovrsnih ukusnih jela, a bilo je uvijek i rakije... Sam Mladić nije bio ljubitelj pića, ali je znao da pije a da se ne opija. Ja sam dosta često bio gost Mladića u prvoj etapi naše misije, tj. u Kninu i Srpskoj Krajini u Hrvatskoj, gdje je Mladić bio naš prvi oficijelni domaćin. Mnogo puta bio sam i na Jahorini (kod Mladića), gdje sam često i noćivao. Vrlo često smo s njim igrali bilijar u Kninu i u Bosni... U jednom periodu života počeo je piti ozbiljno..., nije izlazio među ljude nekoliko nedjelja. To se dogodilo poslije samoubistva njegove jedine kćerke.[28]

Andrejev svjedoči da su Ratko Mladić i komandant savezničkih NATO snaga za Evropu (1997-2000) general Wesley K. Clark razmijenili poklone pred odlazak generala Clarka sa ove dužnosti. Mladić mu je poklonio pištolj "Zastava" sa ugraviranim imenom, koji su mu oduzeli na aerodromu u Zagrebu prilikom povratka kući. Tada su se R. Mladić i W. Clark fotografirali, Andrejev kaže da je vidio tu fotografiju. Ne navodi kakav poklon je general Clark dao Mladiću. Uobičajen ruski stav o jeziku u BiH Andrejev je izrekao opisom svog razgovora sa Srbima Konjević Polja 1995. nakon genocida i okupacije Srebrenice govoreći o tome kako mu nije bio poseban problem razumjeti se s njima jer je "ruski jezik vrlo blizak srpsko-hrvatskom, tako da sam se mogao obratiti Srbima".[29]

b) U knjizi *Naši mirotvorci na Balkanu*, pored Uvodne riječi, akademik prof. dr. *Jelena Guskova* ima dva teksta: "Jahorina"[30] i "Tribunal u Hagu, lični utisci"[31] Tekst o Tribunalu u Haagu napisan je u martu 2003. godine, dok za tekst "Jahorina" nema informacija kad je

[27] Ibid, str. 36.

[28] Ibid., str. 49.

[29] Ibid., str. 53.

[30] Tekst "Jahorina", autorice Jelene Guskove: u knjizi *Naši mirotvorci na Balkanu*, str. 151-162.

[31] Tekst "Tribunal u Hagu, lični utisci", autorice Jelene Guskove: u knjizi *Naši mirotvorci na Balkanu*, str. 207-210.

napisan. U tekstu *Jahorina* Guskova opisuje svoj put od Moskve do Pala, noćenje u nekom, kako kaže, hotelu na Palama u kojem nije bilo vode ni svjetla, ali u kojem su prema njoj zaposlenici bili vrlo ljubazni, za nju su zagrijali vodu, pripremili joj pristojnu večeru, potom piše o susretu sa Radovanom Karadžićem i Ratkom Mladićem. Razgovor akademika Jelene Guskove sa Radovanom Karadžićem i Ratkom Mladićem nije bio ni slučajan ni usputan. Guskova opisuje kako je imala teškoću prilikom izbora poklona za Karadžića na aerodromu Šeremetjevo u Moskvi i kako se opredijelila da mu kao čovjeku za kojeg zna da je vjernik kupi drveno pashalno jaje, što govori da je susret bio oficijelno ugovoren i planiran. U ovom tekstu nije dat pregled sadržaja niti tema njihovog razgovora. Jedino što spominje iz tog razgovora jeste njen stid zbog nedovoljne pomoći Rusije Karadžiću. Susret sa generalom Mladićem predstavila je kao susret s dragim i cijenjenim čovjekom koji ima, kako ona kaže, "jednostavnu životnu filozofiju". To što ona naziva jednostavnom životnom filozofijom u suštini jeste "jednostavna", ali Guskova ne kaže da je i historijski netačna. Prema toj, kako kaže, "Mladićevoj prostoj životnoj filozofiji", "srpski narod je mnogo stradao kroz svoju historiju, preživio je nekoliko genocida, ali je uvijek praštao i bio dobar, želio dobro svojim susjedima. Narod nije vjerovao da mu se tragedija može ponoviti. I u ovom ratu on je ponovo stradao, ponovo je izložen genocidu".[32] Kad izlaže tzv. Mladićevu životnu filozofiju, ne citira ga, već parafrazira na takav način da se vidi da ona dijeli njegovo mišljenje. Citira samo sljedeće riječi Mladića: "Ja činim sve da se to (genocid, dodao E. H.) ne bi ponovilo. Srpski narod u BiH živjeće u samoslanoj državi".[33] Guskova, iako je znanstvenik historičar, ne demantira Mladića, ne kaže da bosanskohercegovački narod nikada nije počinio nikakav genocid nad srpskim narodom ni u BiH ni izvan nje, da se Mladić nije borio protiv genocida, već da ga je počinio, da srpski narod u BiH neće imati samostalnu državu. Naprotiv. Ona sve to odobrava, pa zadivljena njime kaže i to:

On je fenomenalno pametan, zna ruske pjesnike i pisce. Mladić je prekrasan pripovjedač. On krasno reproducira scene sa ručka s engleskim lordom (ne navodi s kojim, dodao E. H.), susret sa američkim vojnim atašeom na stepenicama MVP u Moskvi, razgovore s francuskim generalima.[34]

Iako nema ama baš nikakvih empirijskih pokazatelja, Guskova kaže da ga veoma vole njegovi vojnici i srpski narod, što, prema njenoj ocjeni, njemu daje uvjerenje u ispravnost onog što radi, a narodu uliva nadu da stvara vlastitu državu. Guskova je, dakle, vrlo izdašna u pohvalama R. Mladića, iskazuje o njemu vrlo pozitivna uvjerenja bez ikakvog faktičkog utemeljenja. U tekstu "Tribunal u Hagu, lični utisci" Guskova opisuje svoje svjedočenje u svojstvu znanstvenog eksperta na suđenju generalu Stanislavu Galiću okrivljenom za blokadu Sarajeva. Njena "ekspertiza", kako sama kaže, bila je na 120 stranica teksta na srpskom jeziku koji je preveden na engleski. U tekstu se detaljno opisuje enterijer sobe u kojoj je bila smještena i hodnika od sobe do sudnice. Ona je, kao navodni znanstveni ekspert, prikazala stradanje hiljada Srba u Sarajevu 1992. i 1993. godine, dokumentirala nalaze ruskog oficira u mirovnim snagama UN-a Aleksandra Demurenka da su zločine

[32] Ibid., str. 153.

[33] Ibid., str.153.

[34] *Naši mirotvorci na Balkanu*, Moskva: Indrik, 2007, str. 153-154.

u Sarajevu u ulici Vase Miskina i dva stravična masakra na tržnici Markale izveli Muslimani da bi u međunarodnoj zajednici proizveli javnu osudu Srba. Na međunarodnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, Guskova je, kako kaže, nastojala dokazati da postoji zakonomjernost u muslimanskom proizvođenju provokacija iza kojih su slijedile kazne, kako kaže, "samo jedne strane u konfliktu".

Tako je nastala tragedija u redu za hljeb u ulici Vase Miskina 27. maja 1992., za šta su bili okrivljeni Srbi, iza čega je uslijedilo uvođenje sankcija protiv Jugoslavije 30. maja; poslije prvog granatiranja tržnice Markale 5. februara 1994. godine, zbog kojeg su opet okrivljeni Srbi, uslijedio je početak NATO bombardiranja srpskih položaja. Markale-2 po istoj shemi nastale su u avgustu 1995. godine.[35]

Guskova, kao što vidimo, ne upotrebljava nacionalno ime Bošnjak, već Musliman, agresiju i genocid nad Bošnjacima naziva konfliktom. Po mišljenju Guskove, granatiranje tržnice Markale 5. februara 1994. godine, kao i 28. augusta 1995. godine, izveli su Muslimani da bi međunarodna zajednica okrivila i kaznila Srbe. U namjeri zaštite srpskih oružanih snaga od krivice za dva stravična masakra civila na Markalama ona ne vodi računa ni o kakvim materijalnim činjenicama, pa tako kaže da je NATO bombardovanje srpskih položaja u BiH došlo nakon prvog masakra na Markalama 5. februara 1994. godine, što nije tačno. Kao što je općepoznato, NATO bombardovanje posebnih srpskih vojnih objekata i vojnih položaja izvedeno je poslije drugog masakra na tržnici Markale.

O uvođenju sankcija zbog granatiranja u ulici Vase Miskina i Markale-1 raspravljali smo na Tribunalu dva dana. Ja sam nastojala dokazati da postoje izjave visokih dužnosnika međunarodnih organizacija, saglasno kojima su prvorazredni UN balistički stručnjaci dokazali nevinost Srba,[36] kaže Guskova da je tvrdila na Međunarodnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju prilikom odbrane Stanislava Galića u svojstvu tzv. znanstvenog eksperta. Njen dokaz da srpske vojne snage nisu granatirale Markale temelji se na samovoljnom, ni od koga prihvaćenom, sa srpskom vojskom dogovorenom, balističkom istraživanju ruskog oficira Andreja Demurenka, pukovnika ruske armije, zamjenika načelnika štaba i zamjenika komandanta Međunarodnog mirotvornog kontingenta UN sektor Sarajevo. Guskova je bila dobrovoljni svjedok odbrane generala Stanislava Galića kao znanstvenik i član Analitičkog štaba UN-a za Balkan.

Prema svjedočenju Andrejeva Viktora Aleksandroviča u ovoj knjizi,[37] Guskovu je postavio za člana Analitičkog štaba UN-a za Balkan 1993. godine Jasushi Akashi. Tada je i Akashi imenovan za specijalnog predstavnika generalnog sekretara UN-a za Balkan. U Analitički štab UN-a za Balkan, pored Guskove, ušli su još jedna Amerikanka i jedan Italijan. Po ocjeni Viktora Aleksandroviča, Guskova je napisala "veoma istinitu knjigu o tom ratu". Radi se o njenoj knjizi *Historija jugoslovenske krize (1990-2000).* Iako Andrejev ne kaže da je Guskova ušla u Analitički štab UN-a za Balkan po njegovom prijedlogu, vidljivo je iz njegovog teksta da jeste, jer ističe svoje prijateljstvo sa Akashijem, s jedne, i naglašava

[35] *Naši mirotvorci na Balkanu*, str. 209.

[36] Ibid., str. 209.

[37] Ibid., str. 57.

da je veoma dobra stvar da je u taj štab ušla "istaknuti specijalista za Balkan E. Guskova", s druge strane. Da je Guskova "istaknuti specijalista za Balkan", Akashi je saznao od Andrejeva. Međutim, da se zaista ne radi ni o kakvom specijalisti, već o ideološko-političkom manipulantu i falsifikatoru historijskih činjenica, pokazuju njena dva članka u knjizi o kojoj je ovdje riječ.

Rusi su imali vrlo važnu ulogu u formuliranju i podršci Karadžićevih zahtjeva pri koncipiranju Dejtonskog mirovnog sporazuma, ali i svih koji su mu prethodili, što je također vidljivo iz ruskih knjiga koje govore o tom vremenu.[38]

Od uspostave Dejtonskog mirovnog sporazuma Rusija je članica Vijeća za implementaciju tog sporazuma. Kao članica Vijeća stalno je na strani političkih i drugih zahtjeva RS-a insistirajući na: konsenzusu entiteta, na tzv. nenametanju rješenja sa strane, na nacionalnom konsenzusu o svakom pitanju, na ukidanju OHR-a, na zatvaranju Međunarodnog tribunala u Haagu, na otporu reformi policije u BiH u skladu s principima Evropske komisije.

Rusija je faktički zamrznula rad visokog predstavnika UN-a u BiH[39] nakon što se usprotivila najavi visokog predstavnika UN-a u BiH Miroslava Lajčaka (2007) da će upotrijebiti izvanredna bonska ovlaštenja za realizaciju pitanja iz oblasti integracije BiH u EU. Ona je insistirala na svom stavu da visoki predstavnik može koristiti svoja ovlaštenja isključivo u slučajevima koji se neposredno odnose na Dejtonski mirovni sporazum. Rusija je tada zauzela čvrst stav o potrebi zatvaranja Ureda visokog predstavnika u BiH i predaji odgovornosti za sudbinu države zakonito izabranoj vlasti u BiH, znajući i videći da je ta vlast i u najboljim političkim okolnostima institucionalno nemoćna, da je više reprezentativna nego upravljačka. Rusija je tada kroz Vijeće za implementaciju mira i diplomatskim utjecajima izvan te institucije faktički zamrznula rad visokog predstavnika u BiH. Rad visokog predstavnika je u suštini prestao 30. juna 2008. godine pod utjecajem Rusije. Nakon odlaska Miroslava Lajčaka sa dvojne dužnosti, visokog predstavnika UN-a i specijalnog predstavnika EU, počeo je s radom Ured EU u BiH, ali bez ikakvih pravno-politički institucionaliziranih moći i utjecaja na političke tokove integracije BiH i njen ulazak u EU. Sa faktičkim ukidanjem Ureda visokog predstavnika u BiH zaustavljeni su procesi funkcionalne integracije BiH i integracije BiH u EU.[40]

Ruska Federacija nije prihvatila Zakon o Memorijalnom centru Srebrenica-Potočari. Ministarstvo vanjskih poslova Ruske Federacije ne podržava Zakon o Memorijalnom centru Srebrenica-Potočari koji je donio visoki predstavnik UN-a i specijalni izaslanik Evropske unije u BiH Christian Schwarz-Schilling 25. juna 2007. godine. Na pitanje novinara kako komentira činjenicu da je "25. juna 2007. godine visoki predstavnik međunarodne zajednice u BiH Christian Schwarz-Schilling donio Odluku o Memorijalnom kompleksu za žrtve Srebrenice, koji se nalazi na teritoriji Republike Srpske, obezbijedivši mu status državnog instituta BiH", zvanični predstavnik MVP-a RF-a Mihail Kaminin odgovorio je:

Rješenje visokog predstavnika predstavlja ozbiljno kršenje Međunarodnog sporazuma o Bosni i Hercegovini s obzirom na to da se radi o oduzimanju dijela teritorije Republike Srpske bez njene saglasnosti, uz primjenu tzv. posebnih bonskih ovlaštenja. Korak, koji je učinio

---

[38] Vidi: *Naši mirotvorci na Balkanu*, Moskva: Indrik, 2007.

[39] Vidi Saopštenje za javnost MVP RF br. 937-27-06-208. Vidi knjigu: Enver Halilović: *Post-sovjetski geopolitički prostor i Balkan*, str. 269-274.

[40] Vidi Saopštenje za javnost Ministarstva vanjskih poslova RF br. 2079-27-122007.

C. Schwarz-Schilling izazvao je oštar protest stanovnika Republike Srpske, stvorivši još veću napetost u već ionako složenoj situaciji u Bosni i Hercegovini. Očekujemo da će Miroslav Lajčak, koji je stupio na dužnost visokog predstavnika UN u BiH 2. jula na osnovu odluke SB OUN ispraviti grešku svog prethodnika i dosljedno tražiti kompromis među bosanskim stranama, forsirati liniju prenošenja odgovornosti za stanje u zemlji na njih, izbjegavajući pri tome korištenje "bonskih ovlaštenja", posebno u slučajevima koji se direktno ne odnose na izvršavanje Mirovnog sporazuma o BiH.

Miroslav Lajčak nije ukinuo Zakon o Memorijalnom centru Srebrenica-Potočari, ali je u toku njegovog mandata nastupilo zamrzavanje rada visokog predstavnika UN u BiH i njegovo ograničenje isključivo i samo na doslovnom provođenju slova, ali ne i duha Mirovnog sporazuma o BiH. Ministarstvo vanjskih poslova Ruske Federacije dalo je izjavu za javnost 3. jula 2007. u kojoj kaže da je "29. juna Savjet bezbjednosti UN, na osnovi projekta, koji je pripremila ruska delegacija jednoglasno prihvatio rezoluciju 1764 s odobrenjem da se Miroslav Lajčak imenuje na dužnost visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini. Ova odluka je u skladu s Dejtonskim sporazumom kao i s prethodnim rezolucijama Savjeta bezbjednosti koje se odnose na Bosnu i Hercegovinu. Očekujemo da će se novi visoki predstavnik u svom radu pridržavati odmjerenog i konstruktivnog pristupa, usmjerenog na podršku bosanskim stranama u postizanju kompromisnih rješenja putem konstruktivnog dijaloga. Polazimo od toga da će ambasador Miroslav Lajčak provoditi liniju u kojoj će biti maksimalno prisutni političko-diplomatski mehanizmi, podržavanje inicijativa mjesnih vlasti i prevaziđena praksa neograničenog korištenja 'bonskih ovlaštenja'".[41]

Posljednju reformsku odluku visokog predstavnika UN-a u BiH, koja je donesena u vrijeme mandata Miroslava Lajčaka o načinu rada organa vlasti BiH, kojom je djelimično unaprijeđen rad i efikasnost Vijeća ministara BiH, Rusija nije prihvatila. Direktor Odjela za informiranje i glasnogovornik MVP-a Ruske Federacije Mihail Kaminjin (5. 11. 2007) dao je ocjenu unutarnjopolitičke situacije u BiH povodom mjera koje je donio visoki predstavnik UN-a za BiH Miroslav Lajčak 19. oktobra 2007. godine. Prema njegovoj ocjeni: (1) u BiH je pogoršana unutarnjopolitička situacija nakon mjera koje je donio M. Lajčak 19. oktobra 2007. godine; (2) uzrok pogoršanja unutarnjopolitičke situacije u BiH su uvedene mjere visokog predstavnika UN-a u BiH; (3) uvedene mjere visokog predstavnika su izmjene načina rada zakonodavnih i izvršnih organa vlasti BiH; (4) uvedenim izmjenama u radu organa vlasti BiH suprotstavlja se jedan od tri konstitutivna naroda u BiH, bosanski Srbi; (5) Rusija je veoma uznemirena povodom donesenih mjera; (6) mjere visokog predstavnika direktno protivrječe saglasnosti međunarodne zajednice o prenošenju ovlasti u BiH na bosanske strane; (7) donesene mjere utječu destabilizirajuće ne samo u BiH već i na situaciju u regionu; (8) visoki predstavnik može donijeti bilo kakve mjere isključivo putem konsenzusa bosanskih strana, putem konstruktivne saradnje rukovodstva BiH i entiteta, a ne primjenom posebnih ovlaštenja. Na pitanje novinara kako komentira pogoršanje unutarnjopolitičke situacije u BiH, M. Kaminjin, direktor Odjela za informiranje MVP-a i glasnogovornik MVP-a RF, odgovorio je:

[41] Vidi: Enver Halilović: *Postsovjetski geopolitički prostor i Balkan*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2012.

Poslije donesenih mjera visokog predstavnika M. Lajčaka o izmjeni načina rada zakonodavnih i izvršnih organa vlasti BiH situacija u zemlji se veoma pogoršala zbog neslaganja s tim mjerama jednog od tri državotvorna naroda, bosanskih Srba. Podnio je ostavku predsjednik Vlade BiH Nikola Špirić. Na sjednici Vijeća za implementaciju mira održanoj u Sarajevu 31. oktobra 2007. ruska delegacija je saopćila da je veoma uznemirena povodom donesenih mjera visokog predstavnika, koje direktno protivrječe saglasnosti međunarodne zajednice o prenošenju ovlasti u BiH bosanskim stranama. Nesrazmjerno korištenje mehanizama utjecaja na stanje u BiH sadrži u sebi destabilizirajuće rizike za unutarnji razvitak u zemlji i u cijelom regionu. Rusija ima namjeru da i dalje utječe na implementaciju Mirovnog sporazuma i učvršćenje državnosti BiH. Uvjereni smo da je potrebno donositi odgovarajuće mjere isključivo konsenzusom bosanskih strana, putem konstruktivne saradnje rukovodstva BiH i entiteta, a ne primjenom posebnih ovlaštenja.

Pritisak Ruske Federacije u sprezi s političkom elitom RS na Vijeće ministara BiH da se donese odluka o mogućnosti prodaje naftnih proizvoda ruske kompanije "Neftgazinkor" B. Brodu i Modriči na cijelom prostoru BiH, bez obzira na njihov kvalitet i činjenicu da se ti proizvodi ne mogu prodavati na evropskom tržištu, jer sadrže veću količinu sumpora od zakonima zemalja EU dozvoljenog procenta. Odluka Vijeća ministara BiH o prodaji naftnih proizvoda ruske kompanije "Neftgazinkor" donesena je kao posljedica što direktne što posredne ruske političke moći u Vijeću za implementaciju mira u BiH i drugim međunarodnim institucijama i tijelima. Ondašnji ambasador RF u BiH Konstantin Šuvalov u vrijeme donošenja specijalne Odluke o kvalitetu naftnih proizvoda u Bosanskom Brodu na Vijeću ministara BiH izrekao je prijetnju Bosni da će preporučiti ruskim privrednicima da razmisle o ulaganju u bosansku privredu ako Vijeće ministara BiH ne donese Odluku.

Ruski zvaničnici susreću se sa zvaničnicima BiH srpske nacionalnosti iz RS bez ograničenja, dok se susreti i posjete zvaničnika BiH bošnjačke nacionalnosti uvjetuju postojanjem nekog konkretnog razloga. U prvoj polovini 2006. nije došlo do susreta Terzić – Fratkov, odnosno Tihić – Putin, iako je postojala zvanična inicijativa s bosanske strane, jer, kako su nalazili ruski diplomati, nije bilo nekog konkretnog povoda. Takav konkretan povod nije tražen za sastanak ministra vanjskih poslova Ruske Federacije Lavrova sa M. Dodikom (13. juna 2006), kao ni za susret ministra Lavrova sa ministrom Mladenom Ivanićem u vrijeme nedefiniranog statusa Ivanića kao ministra, kad je bio pod ostavkom. Čak i u takvim okolnostima Lavrov se sastao s Ivanićem na marginama Samita OSCE-a u Ljubljani 6. oktobra 2005. godine bez prethodnog međuministarskog dogovora.

Rusija je privrednom saradnjom sa RS veoma olakšala Miloradu Dodiku da dođe na vlast na izborima 2006. On je na svakom izbornom skupu 2006. godine govorio ne samo o ruskoj kupovini energetskog sistema u RS već i o svim drugim ruskim investicijama u sve one projekte koje je naveo minister Lavrov na sastanku s njim na marginama 10. internacionalnog ekonomskog foruma u Sankt Peterburgu. Nakon izbora u BiH (juli 2006.) autoritarizam vlasti u RS dobio je oblik klasične političke autokratije kojim Rusija može vrlo jednostavno dirigirati. Rusija to već radi sa naprijed više puta spomenutim ni od kog priznatim republikama bivšeg SSSR-a (Abhazija, Južna Osetija, Pridnjestrovlje). Nakon ruske kupovine i izgradnje energetskih objekata u Modriči i Bosanskom Brodu privreda i politika RS postale su u dobroj mjeri zavisne od Rusije. Općepoznata je činjenica da Rusija pomoću prirodnih energenata nafte i gasa utječe na izbore u svim njoj susjednim evropskim državama. Poznat je slučaj njenog utjecaja na predsjedničke i parlamentarne izbore

u Ukrajini. Isporuka energenata i njihova cijena su vrlo moćno sredstvo ruske vanjske politike. Tu činjenicu su istakli državnici Zapada na Samitu G8 u S. Peterburgu (15-17. juli 2006). BiH treba iznaći modus snabdijevanja plinom koji neće direktno zavisiti samo od Rusije.

U udžbenicima historije i lingvistike, u slavističkim naučnim krugovima Akademije nauka Ruske Federacije, na univerzitetima RF, na Institutu za Balkan Akademije nauka RF negira se ime i identitet bosanskog jezika i nacionalno ime Bošnjak. Ove naučne institucije, posebno Centar za izučavanje savremene krize na Balkanu i Institut za Balkan Akademije nauka Ruske Federacije, u vrlo bliskom su odnosu sa Odsjekom za Balkan MVP-a RF.

a. Šef Odsjeka slavistike na Filološkom fakultetu Državnog univerziteta Lomonosov prof. dr. Gutkov[42] negira postojanje i ime bosanski jezik. On ignoriše činjenicu da je *Povelja Kulina bana* napisana na tom jeziku, da postoje gramatike bosanskog jezika stare više od 100 godina. Svoje viđenje bosanskog jezika Gutkov je iznio u svojoj knjizi *Slavenski svijet: problemi historije i savremenost* (2007).[43]
b. U dvotomnoj knjizi *Historija Južnih i Zapadnih Slavena*, izdavač Moskovski univerzitet (prvo izdanje 1998, drugo izdanje 2005), koja se, prema preporuci Ministarstva obrazovanja Ruske Federacije, koristi kao studentski udžbenik, umjesto nacionalnog imena Bošnjak koristi se ime "Bosanski muslimani", i to tako što se kaže "takozvani Bosanski muslimani". Prema ovom udžbeniku Slaveni se dijele na osnovu, kako se kaže, "etnografskih osobina", na: istočne, zapadne i južne. U istočnu grupu Slavena ulaze plemena koja čine rusku, bjelorusku i ukrajinsku naciju: u zapadnu preci današnjih Poljaka, Čeha, Slovaka i Lužičkih Srba; u južnu: Srbi, Hrvati, Slovenci, Bugari, Makedonci i "takozvani Bosanski muslimani".[44]

U brojnim naučnim i popularnim publikacijama u Rusiji se krivotvori odbrana BiH (1992-1995). U Moskvi je (2007) štampan prvi zbornik svjedočenja nekoliko Rusa, jednog Kirgistanca i jednog Kazahstanca, koji su neposredno učestvovali u mirovnim misijama na Balkanu pod naslovom *Naši mirotvorci na Balkanu*. To je u suštini zbornik proizvoljnosti, neistina, konstrukcija i laži o ratu u BiH. Pripovjedači zbornika su vojni posmatrači, policajci, saradnici humanitarnih organizacija i znanstvenog štaba sektora "Sarajevo", novinari i znanstvenici. Među njima su, između ostalih, akademik prof. dr. Jelena Guskova, koja je bila tzv. ekspert odbrane Galića na Međunarodnom sudu u Haagu, potom komandant ruskog bataljona UN-a u Sarajevu Andrej Demurenko, koji se "ubio" da dokaže da je Armija BiH granatirala Markale. Knjiga je puna raznovrsnih konstrukcija.[45]

Savez književnika Rusije i Akcionarsko društvo pisaca 1994. godine *dodijelili su Radovanu Karadžiću "Nagradu Mihail Šolohov"*, i to, kako je kazano, za "izuzetan doprinos riznici slavenske kulture" i zaštitu nacionalnog interesa Slavena.

---

[42] В. П. Гудков: *Исследование частных вопросов истории славянских языков*. Москва: Издательство Московского Университета, 2007.

[43] Vidi moje otvoreno pismo upućeno Gutkovu u knjizi: Enver Halilović: *Postsovjetski geo-politički prostor i Balkan,* str. 302.

[44] Vidi opširnije prikaz ove knjige u knjizi: Enver Halilović: *Postsovjetski geopolitički prostor i Balkan,* str. 300-301.

[45] Citirana knjiga *Naši mirotvorci na Balkanu,* ali i brojne druge.

Za neke ratne zločince Moskva je bila životno utočište; u augustu 2005. nakon višegodišnjeg skrivanja u Rusiji uhapšen je haški bjegunac Dragan Zelenović, optužen za stravične zločine koje je tokom rata počinio u Foči. Živio je u sibirskom mjestu Hanti-Mansijsk sa falsificiranim srbijanskim dokumentima. Samo mjesec dana kasnije, nakon dužeg skrivanja u Rusiji, Haškom tribunalu se predao i Sredoje Lukić, optužen za ratne zločine počinjene u Višegradu. Vrlo je vjerovatno da su posljednjih godina, skrivajući se od Tribunala, u Rusiji boravili ratni zločinci Radovan Karadžić i Ratko Mladić.

Pritisak na sud BiH; u oktobru 2006. skandalozan pritisak poslanika državne Dume RF Nikolaja Kurijanoviča, člana Vijeća sigurnosti državne Dume Ruske Federacije u mandatu od 2004. do 2008. godine, na Sud BiH, uz optužbe da ova vodeća pravosudna institucija u BiH "vrši pravnu odmazdu nad Srbima".

Akademik Ruske akademije nauka prof. dr. Jelena Guskova svjedočila je na Međunarodnom tribunalu u Haagu kao "naučni ekspert" UN-a za Balkan u odbrani generala Stanislava Galića. Naučnici iz Balkanološkog instituta i Fonda za istraživanje slavenstva Akademije nauka Ruske Federacije napisali su nekoliko vrlo tendencioznih knjiga koje se odnose na period srpsko-hrvatske agresije na BiH sa velikosrpskih političkih pozicija.[46]

Ruska Federacija daje diplomatsku i političku podršku separatističkim težnjama i aktivnostima rukovodstva RS-a. Ozbiljan zastoj i permanentno usporavanje procesa reformskog približavanja BiH Evropskoj uniji nastali su u RS od onog momenta kada je Milorad Dodik za svoje bosnoskeptične aktivnosti i stavove dobio jasnu i nedvosmislenu političku podršku od ministra Sergeja Lavrova u S. Peterburgu 15. juna 2006. godine. Sastanak ministra Lavrova i Milorada Dodika održan je u Sankt Peterburgu na marginama 10. međunarodnog ekonomskog foruma u prostoriji foruma. Na ovom sastanku Lavrov je jasno i nedvosmisleno rekao Miloradu Dodiku: (1) da RF želi "paralelne dobre odnose sa RS-a i sa Sarajevom", (2) da podržava stav tadašnjeg vršioca dužnosti premijera RS Dodika u takvoj reformi policije u BiH koja podrazumijeva opstanak policije RS, (3) da podržava stav premijera RS-a Dodika da OHR u BiH treba ukinuti i transformisati u Kancelariju Evropske unije, jer se na taj način suspendiraju bonska ovlaštenja visokog predstavnika i odgovornost u BiH preuzima u svoje ruke lokalna vlast, (4) složio se sa pozitivnim ocjenama premijera Dodika o radu visokog predstavnika UN-a Schwarz-Schillinga, do njihovog susreta, jer, kako je rečeno, ne zloupotrebljava bonske ovlasti, (5) podržao objašnjenje premijera RS-a o tome kako je prijedlog o održavanju referenduma u RS-u o izdvajanju iz BiH posljedica pritiska bošnjačke strane za ukidanjem RS-a zbog genocidnog načina njenog nastanka, (6) iskazao interes Ruske Federacije za investicije i privatizaciju u RS-u. Govoreći o ekonomskim odnosima, ministar Lavrov ponovio je ono što je rekao na radnom sastanku ministru Ivaniću 5. maja 2006. godine u Moskvi, da RF nije zadovoljna nivoom ekonomskih odnosa sa BiH, da ima loše iskustvo u privatizaciji sa rudnikom "Sase" u Srebrenici, ali da je veoma zainteresirana za investicije i privatizaciju u RS, ne samo u izgradnji gasovoda kroz RS, Brčko – Bosanski Novi već i u investicijama radova i opremanju aerodroma u Banjoj Luci,

[46] U tekstu "Tribunal u Hagu, lični utisci" od 207. do 310. stranice u knjizi *Naši mirotvorci*, Moskva, 2007, akademik Jelena Guskova opisuje sadržaj svog svjedočenja na suđenju za ratne zločine Stanislavu Galiću u Hagu.

Željeznica RS, izgradnji turističkih objekata na Jahorini, izgradnji autoputa 5C kroz RS, rješavanje pitanja obezbjeđenja posla za oko 200 radnika u preduzeću "Energoinvest" u Istočnom Sarajevu itd., (7) podržao je prijedlog premijera Dodika, prijedlog nije formuliran na samom sastanku nego nekad negdje ranije, da Vlada RS-a preuzme na sebe rješavanje međusobnih dugovanja RF i BiH, duga BiH za plin 1992-1995. i duga RF prema BiH iz sovjetsko-jugoslavenskog doba itd.

Rusija stavlja RS u isti kontekst sa tzv. zamrznutim konfliktima bivšeg SSSR-a (Južna Osetija, Abhazija, Nagorno Karabah i Pridnjestrovlje), s jedne, *i sa Kosovom*, s druge strane. Odmah nakon što je diplomatskim i medijskim putem nagoviještena mogućnost proglašenja nezavisnosti Kosova, Putin je na konferenciji za novinare u Rimu, nakon završetka samita o nuklearnom programu Irana, u januaru mjesecu 2006. godine, reagirao pred zapadnom javnošću i zvaničnicima stavovima da bi to: (1) bio negativan presedan u međunarodnim odnosima ukoliko bi to bilo rješenje samo za Kosovo ili (2) bi to postao model rješavanja pitanja nezavisnosti (a) tzv. zamrznutih konflikata, politički spornih područja, bivšeg SSSR-a, (Abhazije, Južne Osetije, Pridnjestrovlja, Nagorno Karabaha), (b) na Balkanu (Makedonija i BiH) i, (c) širom svijeta. RF je veoma istrajno protiv bilo kakvog političkog statusa Kosova kojeg ne prihvata Srbija; nezavisno Kosovo proizvodi teške posljedice na Balkanu, prije svega u BiH, jer i RS traži otcjepljenje od BiH.[47] Tu matricu osporavanja mogućnosti nezavisnosti Kosova i ucjene međunarodne zajednice primjenom tog rješenja na BiH (RS) ne upotrebljavaju samo političari u Srbiji i srpski politički lideri u BiH, već i sve političke, znanstvene i javne ličnosti Rusije. Predstavnici međunarodnih i nacionalnih političkih i sigurnosnih institucija, posebno zapadnih zemalja, odbacili su rusko-srpsko izjednačavanje svih navedenih konfliktnih područja objektivnim, tačnim i politički ispravnim stavom da se u svakom od njih radi o zasebnom i specifičnom slučaju, te da se svi ne mogu ni posmatrati ni rješavati na isti način.

Mediji u Ruskoj Federaciji često jednostrano opisuju situaciju u BiH i blagonaklono predstavljaju srpski separatizam u BiH. Na državnom "Telekanalu Russia" u centralnoj dnevnoj informativnoj emisiji "Vesti" 19. 2. 2008. u 20 sati emitiran je prilog pod naslovom "Srbi izišli na barikade". U sklopu tog prikaza, koji je, po slobodnoj procjeni, trajao oko 10 minuta, data je kraća informacija s foto prilogom o demonstracijama studenata u Banjoj Luci 18. februara 2008. povodom proglašenja nezavisnosti Kosova. Autor priloga je Vječeslav Duhin. U komentaru se kaže da "ovdašnji Srbi su također izašli na ulice protestirajući protiv nezavisnosti koju su Albanci proglasili na Kosovu. Hiljade studenata vikalo je 'Kosovo je dio Srbije' i kamenovali su Konzulat SAD-a u Banjoj Luci. Oni su zapalili bosanske zastave, a u rukama nosili srpske. Kao što se moglo pretpostaviti, Srbi koji ne žive u svojoj državi zakonito su tražili odvajanje od Bosne i pripajanje Srbiji".

Mjesečni poslovni časopis PBK u Moskvi u br. 8/07. objavio je gnusan tekst o Bosni i Hercegovini na četiri stranice pod nazivom "Pod zelenom zastavom", pun neistina, falsifikata, insinuacija. Nediskutabilno je da njegov stvarni autor nije novinar. Vjerovatno je njegov

[47] O ruskom političkom povezivanju Kosova i Republike Srpske vidi u knjizi: Enver Halilović: *Postsovjetski geopolitički prostor i Balkan,* više tekstova i izvornih dokumenata.

glavni izvor tzv. srpski ekspert za terorizam Darko Trifunović, čije ime se u tekstu i spominje, ali nije samo on. Cilj teksta je politička denuncijacija Bošnjaka i Bosne i Hercegovine.[48]

Rusija tretira RS dijelom panpravoslavnog svijeta; MVP Ruske Federacije podržao je i organizirao tzv. konferenciju "Međuparlamentarne skupštine pravoslavlja" u organizaciji Međunarodnog društvenog fonda jedinstva pravoslavnih naroda Ruske pravoslavne crkve u Banjoj Luci 18. 2. 2008. Avionom "Gasproma" Moskva – Banja Luka doputovali su poslanici – parlamentarci državne Dume RF, parlamenata Bjelorusije, Ukrajine, Armenije, Latvije, Litve, Moldavije, Kazahstana. Narodna skupština RS-a i Vlada RS-a izvršile su pritisak na MVPBiH da se učesnicima konferencije izdaju vize na aerodromu u Banjoj Luci, umjesto u ambasadama BiH u tim zemljama.

Međunarodni društveni fond jedinstva pravoslavnih naroda osnovala je Ruska pravoslavna patrijaršija 1995. Njegovo sjedište je u Moskvi. Jedno od vrlo bitnih dostignuća Fonda, kako je rekao njegov izvršni direktor, jeste osnivanje pokreta *Međuparlamentarna skupština pravoslavlja* (1995) sa sjedištem u Atini. Fond ima svoju godišnju nagradu "Za doprinos djelatnosti jačanja jedinstva pravoslavnih naroda". Nju su do 2008. godine dobili: predsjednik Ruske Federacije V. Putin, predsjednik Bjelorusije A. G. Lukašenko, predsjednik Bugarske G. Pervanov, predsjednik Grčke Konstantinos Stefanopulos, predsjednik Republike Kipar Tassos Papadopulos, predsjednik Estonije Arnold Rjujtelj, predsjednik Armenije R. Kočarjan, predsjednik Republike Moldavije V. N. Voronjin, princeza Katarina, supruga prestolonasljednika Srbije Aleksandra II Karađorđevića, svi patrijarsi u Evropi, Africi, Australiji, Balkana, Baltika, Bliskog istoka i drugih regiona svijeta. Osnovna funkcija Fonda, na međunarodnom planu, jeste jačanje panpravoslavnih veza.

Bosna kao odbrana srpstva

Od 1. jula 2008. godine BiH je ispala iz orbite ozbiljnog interesa SAD-a. Ustupljena je EU i Ruskoj Federaciji, te su tako potisnuta civilizacijska politička pitanja u korist ruskih prirodnih energenata, nafte i gasa. Ruski interes za BiH više je indirektan nego direktan. Direktan je u mjeri u kojoj je u RF danas snažno istočno-slaveno-pravoslavno pitanje, a indirektan je u mjeri koja se tiče interesa Srbije u BiH. Između Rusije i Srbije postoje savezнички odnosi koji podrazumijevaju međusobnu zaštitu, što znači makar političko-diplomatsku. Za Srbiju danas Bosna je glavni politički cilj. U vrijeme aneksijske krize, početkom 20. stoljeća, glavni cilj Srbije bio je Skoplje zbog interesa Srbije da izađe svojim teritorijama na Jadransko more. Premijer Srbije iz tog doba Milivoje Milovanović u odgovoru bugarskom kolegi Toševu napisao je, između ostalog: "Za mene bi bilo suvišno skrivati da je jedan od naših glavnih ciljeva Skopje. Najveći dio Makedonije će, naravno, biti vaš, ali ako je Skopje u pitanju, vi ga morate po pravu ustupiti nama. Dok za vas to mjesto ima drugorazrednu vrijednost, za nas je ono od najveće moguće vrijednosti. Jedino na taj način mi možemo osigurati naš prilaz Jadranskom moru."[49] Makedonija nije podijeljena

[48] Vidi tekst "Pod zelenom zastavom" u knjizi: E. Halilović. *Postsovjetski geopolitički prostor i Balkan*, str. 262-265.

[49] Andrew Rossos: *Rusija i Balkan*, Zagreb: Globus, 1992, str. 33.

zato što Rusi nisu tvrdo podržali srpski zahtjev za njenom podjelom. U odnosu na Austro-Ugarsku i Njemačku tada Rusija nije mogla podržati srpski zahtjev za podjelom Makedonije. U toku raspada SFRJ-a i uspostave nezavisnosti Kosova Rusija je imala značajne ne samo ekonomske, privredne već i političke probleme i nije mogla stati naspram Zapada u zaštiti srpskih interesa na Kosovu, s jedne, a Zapad nije bio u ratu s terorizmom, čitaj islamskim, s druge strane, Nakon 11. septembra 2001. Zapad je radikalno promijenio vanjsku politiku. Rusija je u toj novoj politici Zapada dobila ulogu saveznika u borbi protiv terorizma. Od tada niko Rusiju ne pita za ljudska prava muslimanskih naroda na južnom Kavkazu. "Nekad je Čečenija na sastancima s kolegama parlamentarcima iz EU bila prvo pitanje, danas zadnje, ili uopće nije predmet razgovora", navodi Boris Reitschuster u knjizi *Vladimir Putin, kamo vodi Rusiju.*[50] Rusija u ovom momentu ima veoma važnu političku ulogu u globalnom ratu protiv terorizma i zato Zapad prema njoj ima visok nivo tolerancije. Drugi razlog popustljivosti Zapada prema Rusiji jeste u njenom ogromnom bogatstvu prirodnim energentima, naftom i plinom. Zbog rata protiv terorizma Zapad "želi smanjiti svoju zavisnost o uvozu sirovina iz islamskih zemalja", jer nekupovanjem u tim zemljama smanjuje finansijske mogućnosti terorizma. NATO je bombardovao Srbiju prije početka rata protiv terorizma. Tada je Rusija bila na drugoj strani od Zapada.

U ovom momentu ključni cilj Srbije je BiH.[51] Srpsko proglašenje Bosne posljednjom odbranom srpstva Ruska Federacija prihvata s obavezom da RS pravno, moralno, historijski, kulturno i na svaki drugi način zaštiti. U takvoj konstelaciji Zapad drži bosansko pitanje na ledu. Problem pravno nije zamrznut, ali je na ledu; daje se prilika da na neku stranu isklizne. Uz sve to Bosna zbog svog islamskog *backgrounda* ima dodatno "opterećenje". Da bi se asocijacija između Bosne i islama "efikasno" generirala, neki obavještajni krugovi vrlo brižljivo bilježe sve incidente na njenom prostoru, i smještaju ih u svoje fajlove.

BOSNIA AND HERZEGOVINA ON ICE BETWEEN WEST AND RUSSIAN FEDERATION

Enver Halilović

Summary

Bosnia and Herzegovina is no longer in an orbit of strategic interests of the United States. It is an area of interest- meeting the EU, the Russian Federation and Turkey. Since appearance of *Eastern Question* up to the present, Bosnia and Herzegovina has been a part of Russia's interest regarding the Orthodox Slavic peoples in the Balkans. In this context, one can understand the relationship of the Russian Federation to the Balkans and its open political issues today, according to the political status of Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Macedonia,

[50] Ibid., str. 166.

[51] Vidi projekt Dobrice Ćosića o Bosni kao posljednjoj odbrani srpske istine u knjizi: E. Halilović: *Postsovjetski geopolitički prostor i Balkan,* pod naslovom "Kosovo između SAD i Ruske Federacije", str. 207-213.

and joining South Slavic countries, especially Serbia, in NATO and other Euro-Atlantic associations. Although the Ottoman Empire preserved and saved the Southern and Eastern Orthodox Slavs of Western Latinism and Catholicism, the Russian Federation has not considered Turkey as a political partner for finding an acceptable solution of political relations between the Slavic countries in the Balkans, regardless the important Muslim cultural factor among them. The Russian Federation has very high degree of encouragement and tolerance of Serbian separatism and irredentism in Bosnia and Herzegovina that was documented and illustrated here by a number of political, diplomatic, economic, cultural, scientific facts and examples. The Russian Federation ranks Republika Srpska in the context of *frozen conflicts* of the former Soviet Union, South Ossetia, Abkhazia, Nagorno -Karabakh, Prednjestrovlje on one hand, and Kosovo, on the other.

Key words: "slavenofilstvo", Eastern question, Russian contents of Eastern question, Southern and Eastern Slavs

UDK 321.7: 329.18

Antinomije direktne demokratije u nacifašističkim državama

Elvis Fejzić
Fakultet političkih nauka
Sarajevo

Nacifašistički režimi vlasti stjecali su legitimitet putem različitih formi neposredne demokratije. Taj oblik vladavine bio je zasnovan na načelu vladavine za narod. Vlast je u ime naroda stvarao vođa. Stoga, vladavina za narod ima obilježja apsolutističke diktature. Nacifašistički režimi počivali su na bezuslovnoj sakralizaciji volje vrhovnog vođe. Uz pomoć demagogije, propagande i agitacije nacifašističko vodstvo pribavljalo je podršku izmanipulirane mase koja mu je asistirala, zapravo, u ostvarivanju proklamovanih ekspanzionističkih ciljeva. Na masovnim skupovima, marševima i demonstracijama manipuliralo se – putem neposredne političke komunikacije i agresivne političke retorike – osjećajima naroda, čija se volja, uz to, uzurpirala i na kontroliranim, nelegalnim i lažnim referendumima i plebiscitima. Imajući to u vidu, autor tvrdi da je nacifašističko iskustvo direktne demokratije markirano mnoštvom antinomijskih atributa.

Ključne riječi: nacizam, fašizam, nacifašistički režimi, totalitarna država, antinomije direktne demokratije, aklamacijska demokratija, korporativizam, političko vodstvo

U radu ćemo istraživati, detektirati te, uz to, analitički prezentirati *oblike neposredne demokratije* koji su prakticirani u *totalitarnim režimima vlasti*. Nacifašistički režimi razvijaju posebnu vrstu vladavine koju nazivamo *totalitarna demokratija, nacifašistička demokratija* ili *aklamacijska demokratija*. Ovaj oblik demokratije nije zasnovan na principu *vladavine naroda*, nego na načelu *vladavine za narod*. Prema tome, vlast u totalitarnim demokratijama nije strukturirana *odozdo prema gore*, već u skladu s modelom *odozgo prema dolje*. Vlast u ovim režimima ne stvara narod ni posredno ni neposredno – ili, pak, tek u neznatnoj mjeri ima mogućnost da participira u politici – ali je zato u ime naroda stvara *vođa*, koji, ustvari, vjeruje da najbolje zna – živeći u uvjerenju da ima nadnaravne sposobnosti i moć harizmatskog lidera – šta je narodu potrebno. U ovom slučaju demokratija se, zapravo, svodi na nivo *apsolutističke diktature*. Režimi *nacifašističke demokratije* počivali su na bezuslovnoj *sakralizaciji volje vrhovnog vođe*, s kojim su *ograničenu političku komunikaciju* ostvarivali na *masovnim okupljanjima, marševima* i *demonstracijama*. Zbog toga su *pristalice predstavničke demokratije* tražile da *učestvovanje naroda u politici* bude isključivo vezano za čin *glasanja*, zato što su vjerovali da *građani* ne posjeduju mudrost, obrazovanje i iskustvo da neposredno, stalno i trezveno *vladaju u svoju korist*.

Politički proces u *nacifašističkim državama* apsolutno je podređen *nelimitiranoj volji vrhovnog političkog vođe*. On je tvorac i kreator *vladavine za narod* – umjesto naroda, kojem je politička volja nametnuta – a u njegovoj ličnosti je koncentrirana cjelokupna državna vlast. Deskribirani *politički odnosi* između vođe i naroda pripadaju sferi *političke realnosti* u apsolutističkim diktaturama. Svaki totalitarni režim počiva na *jednoumlju*, koje zagovara neprikosnoveni vođa, i funkcionira po formuli "… istomišljeništvo protiv rasuđivanja: takav je totalitarni program, fašistički ili komunistički".[1] Želja nacifašističkih vođa za stjecanjem *apsolutne vlasti* je neograničena i iracionalna. Štaviše, i naknadno preuzeti *nadimci* totalitarnih vođa, ustvari, asociraju na njihovu težnju za osvajanjem *apsolutne vlasti*. S tim u vezi, Musolini je sebe nazivao *II Duce*, ili, pak, Hitler je koristio nadimak *Der Führer*. U ovom slučaju nije zamišljeno da *vođstvo*[2] bude situirano unutar *ustavnih granica*, ono je izraz *harizmatskog autoriteta* i vladavini nacifašističkih lidera daje epitet *apsolutističke diktature*. Prema tome, *harizmatski autoritet* je neograničen i apsolutan.

U totalitarnim nacifašističkim režimima vrijedi dogma po kojoj je *vlast vođe* iznad svih pisanih normi i političkih institucija. U totalitarnoj državi vođa je *centralna politička figura*, on je *uvijek u pravu* i *njegova politička volja* ne podliježe proceduri provjeravanja i ograničavanja. Druge *političke institucije* i *politički instrumenti* – kao što su *izbori, parlament* i *političke partije* – obavezno bivaju ukinuti ili im se, pak, nadležnosti radikalno reduciraju kako ne bi bili u stanju da reguliraju i limitiraju *političku volju vođe*. Štaviše, u takvim režimima jedino vođa ima *monopol na ideološku mudrost* te, uz to, pravo da bude *kreator sudbine vlastitog naroda*. Ove režime vlasti označavamo kao *panpolitičke, svepolitičke,* ili *režime totalne politike*. Režim totalitarne demokratije – u svom čistom obliku – razvio se u nacističkoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji.[3]

Neprikosnovene *harizmatske vođe*[4] u totalitarnim državama vlast štite i legitimiraju uglavnom uz pomoć *političke demagogije* i *manipulacije*. Štaviše, u totalitarnim režimima

---

[1] Finkielkraut, Alain: *Mudrost ljubavi*. Sarajevo: "Zid", 1997, str. 183.

[2] Kada se suočimo sa izraženim, uočljivim i beskompromisnim utjecajem jednog ili više pojedinaca na ostale članove grupe, onda tu pojavu označavamo kao *vođstvo*. No, blisko značenje imaju pojmovi *vođstvo, vođa* i *rukovođenje*, odnosno između njih nema suštinskih razlika. U nastojanju da identificira stvarne razlike između pojmova vođstvo, vođa i rukovođenje, Nikola Rot konstatira da je "… vođstvo poseban odnos između dve ili više osoba pri kome postoji uzajamni uticaj ali je pri tom uticaj jedne ili više osoba veći od uticaja ostalih. … Rečju vođa označava se osoba koja zauzima poseban položaj i ima posebnu ulogu u grupi, što joj omogućava veći uticaj na ostale članove. … Treći termin, rukovođenje, označava osnovne aktivnosti vođe i osnovne funkcije koje vođstvo ima a koje su važne za održavanje grupe, njeno funkcionisanje i ostvarenje njenih ciljeva" (Rot, 2010: 283). Prema tome, moguće je diferencirati apostrofirane pojmove i detektirati stvarne razlike između njih.

[3] Detaljnije pogledati u: Arendt, Hannah: *Izvori totalitarizma: I. izdanje*. Beograd: "Feministička izdavačka kuća 94", 1998.

[4] *Harizmatski vođa* je lider čija je vladavina zasnovana na sopstvenoj *harizmi*. Pojam harizma imao je prvobitno *teološko značenje*. Tako je, recimo, ona bila *izvor moći* koju je Isus Hrist imao nad pristalicama njegovog vjerskog učenja. No, u sociologiji i politologiji harizma se odnosi na *šarm* ili *moć ličnosti*, odnosno sposobnost da se uspostavi vođstvo putem *psihološke kontrole drugih*. S tim u vezi, *harizmatska vlast* obično podrazumijeva sposobnost "… izazivanja odanosti, emotivne

vlasti često se *različite forme neposredne demokratije* – služe kao *instrumenti produžene ruke* – koriste u *manipulativne svrhe*. *Nacifašistički diktatori*, recimo, učestalim organiziranjem *javnih zborova* – na kojima se direktno obraćaju *pokornoj masi* – pokušavaju iznuditi *legitimaciju* svoje vlasti. Totalitarni režimi počivaju na *dinamičnoj mobilizaciji masa* koje neprikosnoveni vođa – koristeći se *populističkim* i *manipulatorskim sposobnostima* – podređuje svojim *partikularnim interesima* i pretvara u moćno *političko oruđe*. U totalitarnim oblicima vlasti događa se, ustvari, svojevrstan *politički paradoks* zato što se siromašni "… ugnjetavaju u ime sirotinje".[5] U totalitarnim demokratijama ne teži se isključivanju i eliminiranju masa iz politike – kao u tradicionalnim diktatorskim režimima vlasti – već, naprotiv, cilj je – obično kroz prakticiranje demagogije, propagande i agitacije – pridobiti *simpatije masa* i upotrijebiti ih za ostvarivanje *političkih ciljeva*. Upravo zbog toga se u ovim režimima nerijetko prakticiraju različiti *oblici direktne demokratije* – kao što su referendumi, plebisciti, mobilizacijske tribine i demonstracije – kroz čiju *manipulativnu upotrebu* totalitarne vlasti stječu legitimitet naroda.

Treba znati da ni najbrutalnija autoritarna vlast neće sebe nikad nazvati nedemokratskom i diktatorskom – svaka vlast, pa i ona totalitarna, nastoji se legitimirati pred narodom – zbog čega svaki politički režim tvrdi da odražava *volju građana*. Imajući to u vidu, Erih From (Erich Fromm) govori o *sadističkom* i *nekrofilnom karakteru* totalitarnih političkih lidera koji ne biraju sredstva u ostvarivanju svojih iracionalnih pannacionalističkih i ekspanzionističkih ciljeva. Stoga, totalitarizam ne treba shvatiti kao *višak politike* zato što on predstavlja praktično i teorijsko *poricanje politike*. Politika i totalitarizam nalaze se u *antinomijskom odnosu*. Tretman pojedinaca i njihovih *prava i sloboda* u totalitarnim državama – kao što su nacifašističke – poražavajući je, dehumanizirajući i nedopustiv jer u "… totalitarnom režimu čovek nije priznat kao čovek. Vrednovan je jedan poseban kolektiv – jedna klasa ili rasa. Totalitarizam se zasniva na *apriornom* isključivanju – a potom i ubijanju – jednog dela čovečanstva – što protivreči projektu demokratskog univerzalizma".[6] U manipulativnoj i populističkoj borbi za *političku podršku* marginaliziranih socijalnih stratuma, recimo, *dva najpoznatija nacifašistička režima* izvjesno vrijeme su se predstavljali kao *socijalistički oblici vlasti*. S tim u vezi, važno je akcentirati da je, naprimjer, Mussolini bio "… uticajni član italijanske socijalističke partije i urednik njenih novina *Avanti*, dok se Nacistička partija zalagala za filozofiju koju je nazvala 'nacionalni socijalizam'".[7] No nacifašistički režimi *de facto* nisu imali nikakve *dodirne veze* sa izvornom *socijalističkom dogmatikom*, već su *referiranjem na socijalizam* pokušali, ustvari, dobiti simpatije i podršku

---

zavisnosti, pa i obožavanja. Iako se obično smatra 'prirodnom sposobnošću', sve političke vođe svoje harizmatske kvalitete neguju propagandom, vežbanjem govorništva, predstavljanjem, itd. Veber je pravio razliku između *individualne* harizme (povezane s ličnošću) i *administrativne* harizme (povezane s položajem)" (Hejvud, 2004: 404). Harizmatska vlast je, ustvari, zasnovana na *vjerovanju u nadnaravne sposobnosti vođe* koji svoju vlast legitimira upotrebom *demagoškog vokabulara, populističkih govora* i *raznih manipulativnih tehnika*.

[5] Finkielkraut, Alain: *Mudrost ljubavi*. Sarajevo: "Zid", 1997, str. 182.

[6] Tanze, Nikola: *Politika*. Beograd: "Plato", 1999, str. 78-79.

[7] Hejvud, Endru: *Političke ideologije*. Beograd: "Zavod za udžbenike", 2005, str. 234.

radničke klase. Nacifašističko vođstvo osmislilo je zaista osebujan način *infiltriranja u mase* kako bi vlastitu ideologiju učinilo što popularnijom među običnom svjetinom i nižim društvenim staležima. Štaviše, ono nije biralo sredstva u pridobijanju naklonosti širokih narodnih masa, što itekako upućuje na zaključak da je svakoj vlasti bitna *podrška naroda*, pa čak i onoj totalitarnoj.

Prema tome, i u totalitarnim državama važno je osigurati *široku podršku mase* – zato što jedino uz pomoć desubjektivizirane, izmanipulirane i zavedene mase režim može ostvariti svoje političke ciljeve i interese – i njen *konformistički odnos*[8] prema političkoj vlasti. *Konformistički svjetonazor* nalaže građanima nekritičko i bezuslovno prihvatanje zvanične politike – Fromm smatra da je to jedan od osnovnih oblika *bijega od slobode* – pa makar ona bila totalitarna i neslobodna, jer to je jedini način – uvjereni su *konformisti* – za preživljavanje u autoritarnom društvu. Konformizam pruža izrazite mogućnosti diktatorskoj vlasti da *manipulira građanima, drži ih pod kontrolom* i *zavodi njihov um*, zbog čega predstavlja "… najefikasniji sustav društvene kontrole i manipulacije. Na psihološkoj potrebi da se pripada, osmisli i stekne sigurnost, uzdiže se cjelokupna društvena i kulturna nadgradnja manipulacije potrebama i osjećajima".[9] S druge strane, pak, *nonkonformizam* je prisutan, recimo, u slučaju kada neki pojedinac u svakodnevnom životu svojim ponašanjem odstupa od *mišljenja većine*, odnosno od *dominirajućih normi* i *vrijednosti*. Međutim, postoje različita shvatanja nonkonformizma, odnosno *odstupanja od grupnih normi* i *grupnog pritiska*. Vrijedi apostrofirati da u *politiziranim društvima* – kao što su, recimo, nacifašistička – postoje puno bolji uslovi za instaliranje *konformističkih odnosa* nego u istinskim demokratskim društvima – iako ni ona nisu imuna na *konformistički mentalitet* – koja su zasnovana na poštivanju ljudskih prava i temeljnih sloboda.

Klasične totalitarne demokratije – ako posmatramo odnos vlasti i građana – suštinski se ne razlikuju – u našem uvidu – od *novih totalitarnih režima*. Konsekvence njihove vladavine jednako su pogubne za građanska prava i slobode. Pojedinac nije neslobodan samo u nedemokratskim režimima. Naime, građani su i u liberalno-demokratskim režimima često izloženi raznim oblicima *političkog manipuliranja*. Štaviše, u savremenim liberalno-demokratskim režimima vlasti pojedinac je nerijetko *usamljen u gomili*, a sastavnim dijelom mase postaje *konformiranjem* – što se ostvaruje putem *masovnih medija* – s dominirajućim vrijednosnim sistemom. Stoga, pitamo se da li pojedinac u *savremenoj demokratskoj epohi* i *kibernetičkom dobu* sve više postaje *subjekt manipulacije* kao i u rigidnim nacifašističkim režimima vlasti.

---

[8] *Konformizam* se višestruko tumači u sociologiji i politologiji, ali najbolje ga je – u našem uvidu – definirati kao "… izrazito i nekritičko prihvaćanje grupnih normi bez vlastitog osmišljavanja činjenica i osobnog stava, prikrivanje vlastitih interesa i slabosti uranjanjem u bezličnost grupa" (Šiber, 1998: 162-163). Moguće je diferencirati nekoliko vrsta konformizma. Štaviše, svako ponašanje u skladu sa *grupnim normama* može se označiti kao konformizam. Do *konformiranja* može doći i uslijed djelovanja i utjecaja *većine* na izvjesnog pojedinca. *Konformisti* bespogovorno prihvataju stanje *status quo* – bez bilo kakvog polariziranja i sukobljavanja sa zvaničnim režimom vlasti – kako bi zaštitili lične interese i sigurnost.

[9] Šiber, Ivan: *Osnove političke psihologije*. Zagreb: "Politička kultura", 1998, str. 166.

* * *

Njemački nacistički režim bio je zasnovan na politikama *arijevstva* i *antisemitizma*. Radi se o surovom diktatorskom sistemu vlasti koji je bio inspiriran *ekspanzionizmom, šovinizmom* i *rasizmom*. Nacistički rasizam predstavljao je krajnji vid *rušilačkog rasizma*, koji je težio istrebljenju, eliminaciji i egzekuciji *Drugog* i *drugačijeg*. Nacisti su bili pristalice *strogih hijerarhijskih odnosa u društvu* i podjela na *zatvorene socijalne staleže*. Nije im bila *strana* diferencijacija ljudi na superiorne i inferiorne ili, pak, na više vrijedne i manje vrijedne. Nacistička apsolutistička diktatura – praktično ju je uspostavio Adolf Hitler – predstavljala je najekstremniji vid totalitarne demokratije jer je počivala na bezobzirnoj zloupotrebi i manipuliranju građanima. Najpoznatiji i jedan od najozloglašenijih ideologa njemačkog nacifašizma, ali i duhovni tvorac totalitarnog *aklamacijskog modela demokratije* – putem kojeg je reguliran politički proces u nacističkoj Njemačkoj – bio je Carl Schmitt. Treba istaći da je *Katolička crkva* pružala snažnu podršku Hitlerovoj nacifašističkoj diktaturi i provođenju *nacifašističkih političkih akcija* – one su poslije od *međunarodnih sudskih instanci* proglašene zločinačkim i nečovječnim. Mišel Onfe (Michel Onfray) navodi veliki broj primjera koji ukazuju na *nečasni pakt* između Katoličke crkve i nacističkog režima.[10] Prema tome, njemački nacistički režim nije bio usamljen, odnosno osim *zvaničnih političkih saveznika* imao je i *druge asistente* u ostvarivanju ekspanzionističkih i rasističkih politika.

Odnos nacifašističkog političkog vođstva prema direktnoj demokratiji bio je kontroverzan. *Karakter vođstva* imao je ulogu opredjeljujućeg i regulirajućeg faktora u procesu stvaranja politike u nacističkoj Njemačkoj. Na *nacističko poimanje vođstva* uticala je Ničeova ideja (Friedrich Nietzsche) o *Übermenschu*, odnosno *natčovjeku*,[11] koji ima nadnaravne sposobnosti.

---

[10] S tim u vezi, Mišel Onfre navodi da *katolička crkva* svesrdno odobrava ponovno "… naoružavanje Njemačke, idući protiv Versajskog ugovora, zacelo, ali i protiv jednog dela Isusovih učenja, naročito onih koja veličaju mir, blagost, ljubav prema bližnjem; Katolička crkva potpisuje konkordat sa Adolfom Hitlerom od dolaska kancelara na čelo države 1933. Katolička država ćuti o bojkotovanju jevrejskih trgovaca, ona ćuti povodom proklamovanja rasističkih zakona u Nimbergu 1935, drži zatvorena usta za vreme Kristalne noći 1938; Katolička crkva dostavlja svoju rodoslovnu arhivsku knjigu nacistima koji, prema tome, znaju ko je hrišćanin, dakle, nejevrejin; Katolička crkva traži zauzvrat 'pastirsku tajnu' da ne saopšti imena Jevreja koji su se preobratili u Hristovu veru ili stupili u brak sa jednim ili jednom od njih; Katolička crkva podržava, brani, podupire ustaški pronacistički režim Ante Pavelića u Hrvatskoj; Katolička crkva daje svoj oproštaj kolaboracionističkom režimu Višija od 1940; Katolička crkva, mada obaveštena o političkom istrebljenju započetom 1942, ne osuđuje ni privatno ni javno, ona nikad ne naređuje nijednom svešteniku ili biskupu da žigoše zločinački režim pred vernicima" (Onfre, 2005: 226). Štaviše, Katolička crkva nastavila je da podržava naciste nakon otkrića koncentracionog logora Aušvic i masovnih grobnica, što uopće nije imanentno trezvenom ljudskom umu. Naprotiv, ni Adolf Hitler, ali ni njegovi glavni saradnici nisu zbog svojih zlodjela bili isključeni iz Katoličke crkve.

[11] Fridrih Niče je smatrao da je *natčovjek* pojedinac koji se "… izdiže iznad 'instinkta stada', konvencionalnog morala i živi u skladu sa sopstvenom voljom i željama. Fašisti su, međutim, ideal natčoveka preokrenuli u teoriju o vrhovnom i bespogovornom političkom vođstvu" (Hejvud, 2005: 233-234). Dakle, volja nacističkog vođe je neograničena, ona ne smije biti propitivana i regulirana.

Totalitarno vođstvo – kakvo je, naprimjer, bilo nacifašističko i staljinističko – pokazuje sklonost ka *paranoidnim tendencijama*. No nacifašističko vođstvo privrženo je i *sadističkim metodama*[12] – iako su nacisti, recimo, tvrdili da *ubistva* moraju biti izvršena na *ljudski način*, ili, pak, bez sadističkih atribucija – u ostvarivanju političkih ciljeva. U političkoj praksi nije uvijek jednostavno razlikovati *sadizam* i *mazohizam* zbog njihove međusobne povezanosti, pa se češće govori o *sadomazohističkom karakteru*[13], iako je obično jedan od dva spomenuta fenomena dominantniji kod određene osobe. *Sadomazohistički karakter* ne može se potpuno shvatiti bez pozivanja na Freudov pojam *analnog karaktera*, koji se – u Freudovom razumijevanju – manifestira u *sindromu* karakternih crta: tvrdoglavosti, urednosti, štedljivosti, tačnosti i čistoće.

Adolf Hitler imao je sve *karakterne atribucije* jednog totalitarnog vođe. Značajan broj socijalnih psihologa tvrdi da *najranije djetinjstvo* i *odgojni utjecaj roditelja* ostavljaju veliki trag na *karakter djeteta*. No to je izgleda u Hitlerovom slučaju bilo drugačije jer izučavanje "… karaktera Hitlerovih roditelja koliko pokazuju poznati podaci, donosi iznenađenje: i majka i otac izgleda da su bili stabilni, dobronamjerni i nedestruktivni ljudi".[14] Naprotiv, Hitler je bio jako *narcisoidna* i *destruktivna osoba*. Nije imao zanimanja za bilo koga i za bilo šta – osim za ono što mu je neposredno koristilo – bio je hladan i distanciran od svakoga, tako da nije skoro ni imao nikad istinskih prijatelja. Imao je izraženu sposobnost uvjeravanja drugih ljudi – već od ranog djetinjstva – što je itekako koristio u političke svrhe. Štaviše, često je koristio moć *zavođenja očima* oponenata i političkih neistomišljenika, čije je dejstvo bilo poput *magnetizma* i imalo je *preobraćujući utjecaj*. Hitler se, uz to, predstavljao i kao *siguran vođa, mesija* i *spasitelj* koji vjeruje u *izvjesnost svojih ideja*, što mu je svakako pomoglo u manipuliranju osjećajima izbezumljenog njemačkog naroda u vremenu između dva svjetska rata. Također, imao je izraženu osobinu za *pretjerano pojednostavljivanje* i *oponašanje* u držanju političkih govora, čime je osvajao simpatije *priprostih masa* na masovnim okupljanjima i marševima, ali ponekad i simpatije političkih protivnika. Međutim, Hitlerov talent da *impresionira druge* neodvojiv je, ustvari, od prezentiranja njegovih iznenadnih, ali dobro kontroliranih i planiranih *napada bijesa*, što je često koristio kako bi *upravljao emocijama* sebi podređenih.

---

[12] Erich Fromm smatra da je neka osoba sadist zato što se osjeća "… nemoćnom, neživom ili bespomoćnom. Ona taj nedostatak pokušava kompenzirati moći nad drugima, transformiranjem gusjenice kakvom se osjeća, u boga. Ali čak i sadist koji ima moć pati od svoje ljudske nemoći" (Fromm, 1989: 121). Adolf Hitler i Heinrich Himmler su, recimo, imali tipične *sadističke sklonosti* kombinirane sa *analnim karakterom*.

[13] *Sadomazohista* ima *autoritarni karakter*, a to je, ustvari, prijevod "... psihološkog vida njegove karakterne strukture u termine političkog držanja. Taj pojam nalazi svoje opravdanje u činjenici da osobe čije je političko držanje općenito opisano kao autoritarno (aktivno i pasivno) obično izražavaju (u našem društvu) crte sadomazohističkog karaktera: vladanje onima ispod i podređivanje onima iznad" (Fromm, 1989: 121). Sadomazohizam u politici nije korespodentan sa *demokratskim ethosom* zbog rušilačkih obilježja.

[14] Fromm, Erich: *Anatomija ljudske destruktivnosti: Druga knjiga*. Zagreb: "Naprijed", 1989, str. 204.

Režim vlasti koji su preferirali nacisti označavamo kao aklamacijski, totalitarni, ili, pak, nacifašistički. *Aklamacijska demokratija* utemeljena je na *neposrednoj građanskoj participaciji* i *masovnim okupljanima* koja regulira vođa agresivnom populističkom i demagoškom retorikom, pri čemu pokušava homogenizirati masu i pridobiti njenu podršku. Karl Šmit (Carl Schmitt) tvorac je nacističkog koncepta *aklamacijske demokratije*. Međutim, on je na pogrešan način protumačio Rusoovu koncepciju *volonte générale*, odnosno isključivo kao *plebiscitarnu ekstazu* i *aklamaciju*. Bio je pristalica *apsolutističke diktature* zato što je to – u njegovom razumijevanju – oblik vlasti koji je privržen modelu aklamacijske demokratije. S tim u vezi, vjeruje da diktatura "… nije suprotnost demokratiji, jer se u diktaturi ostvaruje demokratska istovetnost vođe i podanika. … Dok je u ranom radu o diktaturi tvrdio da sam primalac aklamacije, u kojoj se izražava demokratska istovetnost vladajućih i onih nad kojima se vlada, može biti kako demokratski diktator tako i apsolutni monarh i vođa, u radovima iz tridesetih godina Šmit će to pravo preneti isključivo na vođu".[15] Šmitovo poimanje *izvanrednog stanja* i *uloge vođe u vanrednim političkim okolnostima* – vođa je *vrhovni suveren*[16] – čini važan segment njegovog poimanja aklamacijske demokratije. Vrhovni vođa je – u njegovom uvidu – imalac *apsolutnog suvereniteta* jer njegova politička volja nije i ne može biti ničim limitirana. On je, ustvari, zastupnik *decizionističkog koncepta politike*.[17] Naime, u njegovoj političkoj teoriji, koja je zasnovana na totalitarnoj dogmatici "... liberalizam je odbačen, pluralizam prezren, višepartizam ozloglašen, predstavnička država bačena u arheološko, normativni svijet (svijet Prava i Zakona) razoren, sve građansko bačeno pod noge mitske cjeline čas države, čas naroda, čas rase, i, napokon Vođe."[18] Stoga, Šmita smatramo političkim teoretičarom *anahrone mitske politike* – predstavljena je u formi *nacističke dogmatike* – koja je inspirirana iracionalizmom, intolerancijom i stereotipima.

Šmitovo shvatanje praktične politike inspirirano je političkim načelom *prijatelj-neprijatelj*. On je, recimo, *žrtvovao* i svog univerzitetskog kolegu Hansa Kelzena kako bi tim činom ukazao na značaj *borbe protiv neprijatelja*.[19] Diferencirajući *javnog* i *privatnog (ličnog)*

---

[15] Kuljić, Todor: *Teorije o totalitarizmu*. Beograd: "Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije", 1983, str. 44.

[16] Sakralizirajući političku ulogu vođe, Šmit samouvjereno tvrdi: "Suveren je onaj koji odlučuje o izvanrednom stanju" (Zgodić, 1997: 220). Prema tome, suveren predstavlja samo sebe jer nema *izborni legitimitet naroda* koji mu – prema Šmitovom mišljenju – nije ni potreban.

[17] Šmitovo shvatanje *decizionizma* – kao pravnog mišljenja koje se zasniva na *odluci* – utemeljeno je "… pre svega na kritici normativizma. U decizionizmu poslednja pravna osnova svih pravnih važenja i vrednosti može se naći u voljnom događaju, u odluci, koja tek kao odluka uopšte stvara 'pravo' i čija se pravna snaga ne može izvoditi iz pravne snage pravila na kojima se zasniva odluka" (Kuljić, 1983: 46, 47). Po uzoru na Hobsa smatra da je onaj ko uspostavlja *mir, sigurnost* i *red* suveren, odnosno da ima sav *autoritet* i da može donositi *naredbe* i *političke odluke*.

[18] Zgodić, Esad: *Kult suvereniteta*. Sarajevo: "DES", 1997., str. 219.

[19] *Politika prijatelj-neprijatelj* u političkoj praksi provodila se, između ostalog, i kroz nehumane *političke akcije čišćenja* njemačkih univerziteta od "… nepodobnih nastavnika (njih 11% je na kraju izgubilo posao), među kojima se našao i Jevrejin Hans Kelzen, koji je sa Šmitom radio na Univerzitetu u Kelnu. Peticiju u korist Kelzena su odmah potpisali svi profesori, osim jednog jedinog – Karla Šmita – koji je svoj gest indirektno obrazložio u 'Dobrom pravu nemačke revolucije': pošto

neprijatelja, Šmit tvrdi da samo država ima pravo na proglašavanje javnog neprijatelja, dok privatni neprijatelj, recimo uopće nije neprijatelj u političkom smislu. U njegovom uvidu, *političar* – umjesto *vojnika* – određuje ko je neprijatelj političkog režima. Ipak, da bismo bolje razumjeli njegovu političku teoriju, treba apostrofirati da je na *njegov politički svjetonazor* snažan uticaj izvršila *katolička dogmatika*, tako da su, ustvari, neke njegove temeljne *političke ideje*, ustvari, samo *sekularizirane dogme* katoličke teologije. Strogi *hijerarhijski* i *piramidalni* princip političkog upravljanja u rimokatoličkoj crkvi najviše je fascinirao Šmita, što je bio direktan povod da taj mehanizam ugradi u svoju *političku doktrinu o vođstvu*. Zbog toga je on, ustvari, gorljivi zagovornik političkih ideja o *totalnom vođi, totalnoj državi i totalnom građaninu*. Imajući to u vidu, nije teško zaključiti da njegov koncept politike predstavlja *nasilje* prema demokratiji, liberalizmu i pluralizmu, zbog čega je – u našem poimanju – prevladan i nema nikakav značaj za *savremenu emancipatorsku političku teoriju*.

Manipulacija i zloupotreba povjerenja naroda od strane nacističkog režima ostvarivala se, između ostalog, i kroz učestalu praktičnu primjenu različitih formi neposredne demokratije. No, općenito prilikom raspisivanja *referenduma* i *plebiscita o nekim političkim pitanjima* uvijek postoji opasnost od *političkih zloupotreba*. Tako, naprimjer, referendumi i plebisciti o *nacionalnom samoopredjeljenju* uvijek uključuju opasnost od zloupotrebe *principa samoopredjeljenja*. Obično se u ime nacionalističkih i ekspanzionističkih ciljeva vrše demagoška i populistička eksploatiranja načela nacionalnog samoopredjeljenja. Štaviše, taj politički princip je i u savremenoj politici "… sam po sebi podložan manipulacijama. Političari bi se lako mogli pozivati na taj princip – kao što je to činio Hitler – u nameri da opravdaju vojne invazije i aneksije".[20] Manipulirajući upotrebom instrumenata direktne demokratije te, uz to, predstavljajući se kao *nacionalni spasitelj*, Hitler je, ustvari, stekao bespogovornu podršku naroda za provođenje *osvajačke, nekrofilne* i *iracionalne politike*.

Naime, njemački narod nije bio u početku zadivljen Hitlerovom *ekspanzionističkom politikom*, niti joj je davao svesrdnu podršku. S tim u vezi treba apostrofirati da je *oduševljenje* naroda "… u trenutku kada je Hitler napao Poljsku i tako otpočeo drugi svjetski rat bilo praktički nikakvo. Narod je, usprkos godinama teške militarističke indoktrinacije, pokazao vrlo jasno da ne želi voditi taj rat. (Hitler je čak morao režirati lažni napad na šlesku radiostanicu od strane navodnih Poljaka – u stvari prerušenih nacista – da bi pobudio osjećaj

---

su Nemci napokon kao narod počeli ponovo da uče da razlikuju prijatelja od neprijatelja, u tome ih ne smeju sprečiti obziri koje (kao individualni građani!) imaju prema onim nesumnjivo dobrohotnim Jevrejima (nav. prema: Rüthers, 1990, 68) – kao što je bio Hans Kelzen. Od tada pa sve do 3-4. oktobra 1936, kada je organizovanjem savetovanja pod naslovom `Nemačka pravna nauka u borbi protiv jevrejskog duha´ načinio poslednji veliki pokušaj da se izvuče iz živog blata nemilosti u koje je ubrzano upadao, Šmit je oduševljeno pozdravljao sve mere novih vlasti koje su imale za cilj uspostavljanje pretpolitičke celovitosti i političke homogenosti nemačkog naroda, a samim tim i obezbeđivanje osnovnih pretpostavki za istinsku totalnost države." (Molnar, 2010: 164) Dakle, Šmit u potpunosti podržava i odobrava destruktivnu, segregirajuću i nehumanu politiku nacizma, za koju vjeruje da može praktično ostvariti viziju *totalne države*.

[20] Kaseze, Antonio: *Samoodređenje naroda*. Beograd: "Službeni glasnik", 2011, str. 61.

obrane protiv napada.)“[21] No stalna politička agitacija, mitinzi, marševi i masovna okupljanja – na kojima je nacistička vlast homogenizirala osjećaje, stavove i opredjeljenja građana – promijenili su mišljenje izmanipuliranog i prevarenog njemačkog naroda. Prema tome, nacisti bi bez primjene *političke manipulacije* vjerovatno teško uvjerili narod u neophodnost vođenja osvajačkih ratova. Da li to znači da se instrumenti direktne demokratije u nacističkom režimu nisu koristili za omogućavanje *autentične narodne vladavine*, već, naprotiv, kao sredstvo manipulacije građanima? Ko je imao koristi od primjene elemenata neposredne demokratije u nacističkoj Njemačkoj, narod ili nacistička politička elita? Na ova pitanja odgovore ćemo dati naknadno, odnosno kada budemo *detektirali antinomije* direktne demokratije u nacifašističkim režimima.

* * *

Italijanski fašistički režim predstavljao je *radikalni oblik etatizma*. No, fašizam je, uz to, bio i vid *ekstremnog nacionalizma*. Roger Griffin tvrdi da je fašizam imao za cilj da *rekonstruira naciju* nakon perioda krize i propadanja, pri čemu je terminom *palingenetika* – što znači ponovno rađanje iz pepela – pokušavao okarakterizirati fašizam. Hannah Arendt je tvrdila da, ustvari, suština fašizma leži u upotrebi *terora*. U fašističkoj Italiji Benito Musolini – vladao je kao *harizmatski vođa* – bio je najvažnija persona u *procesu političkog upravljanja*. On je, znači, istovremeno bio praktični egzekutor fašističkih politika, nacionalni mesija i heroj. Imajući u vidu da se za *totalitarno vođstvo* obično vežu različite *psihološke defekcije* i *poremećaji*, nije drugačije bilo ni u slučaju fašističkog vođstva. Tako je, naprimjer, Musolini u politici igrao ulogu *agresivnog hrabrog mužjaka*, dok je, recimo, lično bio izuzetna *kukavica*.[22] Gledajući u cjelini, fašistički pokret bio je *antiracionalistički, antiintelektualni* i *antiprosvjetiteljski*, zbog čega ima izrazito *negativan karakter*.[23] No, u suštini fašizam je, ipak, *elitistička* i *patrijarhalna ideologija* koja odbacuje i negira *ideju političkog egalitarizma.* Fašističke

---

[21] Fromm, Erich: *Anatomija ljudske destruktivnosti: Druga knjiga*. Zagreb: “Naprijed”, 1989, str. 37.

[22] Angelica Balabanof – bila je jedan od urednika časopisa *Avanti* u Milanu, dok je Musolini još bio socijalist – potvrdila je da je jedan ljekar – što je prethodno Musoliniju izvadio krv tokom pregleda – rekao da je rijetko viđao čovjeka koji se u toj situaciji tako kukavički ponašao kao Musolini. Ona je, uz to, istakla da ju je Musolini svakog poslijepodneva čekao nakon posla da bi se mogao s njom prošetati do kuće, jer se – tako joj je govorio – *bojao svake sjene i svakog drveta*. No, osim navedenih, postoji još mnogo drugih primjera njegovog kukavičluka (Detaljnije se informirati u: Fromm, 1989).

[23] Fašistička dogmatika bila je uveliko suprotstavljena temeljnim idejama *liberalne* i *prosvjetiteljske epohe*. Štaviše, *intelektualna elita* bila je obezvrijeđena i marginalizirana. Fašizam je detronizirao i prezirao *intelektualni život* jer je “… hladan, suv i beživotan. Umesto toga, fašizam se obraća duši, emocijama i instinktima. U njegovim idejama je malo koherencije ili strogosti, one teže da iskoriste privlačnost mita” (Hejvud, 2005: 228-229). Fašističko vođstvo poticalo je *aktivizam*, tako da su Musolinijevi najomiljeniji slogani bili *‘Akcija, a ne priča’* i *‘Neaktivnost je smrt’*. No, fašističko učenje bilo je umnogome *konfuzno*, zbog čega je, recimo, znatno jasnije čemu se fašisti protive nego za što se zalažu.

ideje zasnovane su na političkom uvjerenju, učenju i vjerovanju da su "… apsolutno vođstvo i vladavina elite prirodni i poželjni. Ljudska bića se rađaju s radikalno različitim svojstvima i sposobnostima, što se ispoljava kroz činjenicu da se oni s retkim kvalitetom vođstva, borbom uspinju iznad onih koji su sposobni da budu samo sledbenici".[24] Dakle, fašisti su bili privrženi – kao sljedbenici politike *patrijarhalizma* – idejama *hijerarhijskog ustrojstva društva* i *podjele na izolirane socijalne stratume*, iako nikad nisu, ustvari, otvoreno prihvatali i zastupali ideje arijevstva i antisemitizma.[25] Zbog toga *kritičari totalitarnih režima* ističu da je Musolinijev politički režim, ipak, bio manje surov i totalitaran u odnosu na Hitlerov nacistički režim.

U nacifašističkim režimima postoji *čvrsta sprega* između *vođe, partije* i *države*, što je pretpostavka za implementiranje njihovih ekspanzionističkih ciljeva.[26] Cilj svake *totalitarne partije* je da – nakon dolaska na vlast – čim prije uspostavi *kontrolu nad državom* – Musolini je jedan od prvih totalitarnih vođa koji je to praktično iskušao – te iskoristi njen *aparat sile* za podjarmljivanje *građanskog društva*. Musolini je, ustvari, bio – kao i Hitler – tipični *politički agitator*. Zainteresiranost za *političke ideje* i *teorije* pokazivao je isključivo zbog njihove moći "… da pobuđuju emocionalni odgovor i podstrekavaju mase na akciju. Fašizam tako praktikuje 'politiku volje'. Ipak, fašizam nije puki iracionalizam. Ono što je specifično za fašizam nije njegovo pozivanje na neracionalne nagone i emocije, već pre na specifičan niz verovanja i vrednosti kojima on pokušava da angažuje emocije i proizvede politički aktivizam".[27] Primarni cilj *talijanskog fašističkog vođstva* bio je da stvori *mobiliziranu nacionalnu zajednicu* u kojoj "… svi dijelovi populacije trajno demonstriraju svoju ljubav prema režimu, i u kojoj bi 'novi fašistički čovjek' pronašao ispunjenje u službi režimu" (Passmore, 2004: 26). Nacifašistički režim u Italiji – što je bio slučaj i u Njemačkoj – želio je da postigne *nacionalno jedinstvo* gušenjem *nacionalnih neprijatelja* te, uz to, inkorporiranjem *svih socijalnih staleža* i *oba spola* u permanentno mobiliziranu naciju. Prema tome, fašisti su po svaku cijenu nastojali *homogenizirati bezimenu masu*, napraviti od nje *emocionalnu gomilu* i dobiti njenu *podršku* kako bi jednostavnije mogli njome upravljati. To znači da je fašistički režim bio zasnovan na beskrupuloznom i bezobzirnom manipuliranju građanima i njihovim potrebama te nehumanom regrutiranju i mobiliziranju masa za potrebe totalitarne vlasti. Naime, zbog toga je dogmatika fašizma suštinski suprotstavljena temeljnim načelima demokratije. Demokratskom svjetonazoru je, ustvari, nepoznata *stroga hijerarhijska konstituiranost društva* i *podjela na zatvorene staleže*, čemu je, naprotiv, u potpunosti bilo privrženo nacističko i fašističko učenje.

---

[24] Hejvud, Endru: *Političke ideologije*. Beograd: "Zavod za udžbenike", 2005, str. 232.

[25] Tako su, recimo, nacifašisti vjerovali da je društvo "… sastavljeno iz tri vrste ljudi. Prvo i najvažnije, tu je vrhovni, svevideći vođa koji poseduje neuporedivi autoritet. Drugo, tu je elita `ratnika´, isključivo muška, koja se, suprotno tradicionalnim elitama, odlikuje heroizmom, vizijom i sposobnošću samopožrtvovanja. U Nemačkoj je ova uloga bila dodeljena SS jedinicama, koje su prvobitno činili telohranitelj i, ali su se one, u toku nacističke vladavine, razvile u državu u državi. Treće, tu su mase koje su slabe, inertne i pune neznanja i čija je sudbina bespogovorna poslušnost" (Hejvud, 2005: 232) .Stoga, nacifašistička vizija društva je *s onu stranu* demokratske konstitucije društvenih odnosa.

[26] Detaljnije se informirati u: Sternhell, 2006.

[27] Hejvud, Endru: *Političke ideologije*. Beograd: "Zavod za udžbenike", 2005, str. 228-229.

Jedna od temeljnih *dogmi* fašističke ideologije bio je *korporativizam*, odnosno vjera u *korporativni način upravljanja*. Klasični fašistički korporativizam namjeravao je *poslodavce* i *radnike* uključiti u *proces političkog upravljanja*. Suštinski cilj bio je stvoriti *korporativnu državu*.[28] Fašističku verziju *korporativne države* markirale su politike *sindikalizma, futurizma* i *nacionalizma*. Dakle, u *procesu vladavine* u korporativnom sistemu upravljanja trebali bi ravnopravno participirati radnici, poslodavci i politička vlast. Musolini je korporativizam proglasio *trećim putem*, između kapitalizma i socijalizma. Štaviše, fašisti u Italiji bili su ukinuli parlament, a zamijenio ga je "… sustav predstavništva putem korporacija. Premda je predstavnički značaj te korporativističke države bio tlapnja ispod koje se pritajila moć fašističke države i tiranskog režima, taj naglasak na državnim organizacijama u određivanju svrha pojedinaca osebujno je obilježje fašizma".[29] U političkoj praksi je, dakle, model korporativne države bio samo *dio ideološkog instrumentarija* fašističke partije, putem kojeg je ostvarivala *političku kontrolu* nad građanskim društvom, sferom rada i biznisa. Ipak, nikada do sada nijedno društvo nije bilo organizirano po *čistom modelu korporativizma*, ali se korporativistički nacrt "… za talijanski sustav za vrijeme Mussolinija najbliže približio tom idealu".[30] Musolini i Gentile – bio je jedan od glavnih *ideologa italijanskog fašizma*, dok je, naprimjer, tu ulogu u nacističkoj Njemačkoj imao Karl Šmit – odredili su italijanski fašistički režim kao *totalitaran*, čime su htjeli reći da fašistička korporativna država ima *sveobuhvatnu moć* i *kontrolu* nad građanima.

Korporativizam preferira *direktnu političku participaciju* i *neposredno sudjelovanje građana u političkom odlučivanju*, ali prije svega u *sferi rada*. Radnici i vlasnici sredstava za proizvodnju trebali su imati *direktan pristup* u kreiranju politika u fašističkoj državi. No, fašistička vlast nije bila *iskrena* u namjeri da *decentralizira proces donošenja odluka*, već je politiku korporativizma koristila kao *manipulativno sredstvo* za mobiliziranje i regrutiranje naroda. Ipak, ova politika je u praksi nužno vodila *čvršćoj političkoj kontroli* u području rada i privređivanja, zbog čega je označavamo kao jednu od antinomija direktne demokratije u nacifašističkim režimima.

---

[28] Tokom 1927. godine u Italiji osnovane su desetine korporacija, a svaka od njih predstavljala je *poslodavce, radnike* i *vladu*. Spomenute korporacije imale su mandat da *kontrolišu* razvoj "… svih glavnih industrija u Italiji. Svoj vrhunac 'korporativna država' je dostigla 1939. godine, kada je stvoreno Veliko fašističko veće korporacija, kao zamena za italijanski parlamant. Ipak, u fašističkoj Italiji je postojala jasna podela između korporativističke teorije i stvarnosti ekonomske politike. 'Korporativna država' je bila nešto malo više od ideološkog slogana, dok je korporativizam u praksi bio samo nešto malo više od instrumenta pomoću kojeg je fašistička država kontrolisala glavne ekonomske interese. Organizacije radničke klase su bile razorene, a privatni biznis zastrašivan" (Hejvud, 2005: 240, 241). Prema tome, korporativistička država bila je više *ideološko oruđe* u rukama fašističkog vođstva nego model *političkog upravljanja* i *privređivanja*.

[29] Axford, Barrie; Browning K., Gary; Huggins, Richard; Rosamond, Ben; Turner, John; Grant Alan: *Uvod u politologiju.* Zagreb: "Politička kultura", 2002, str. 232.

[30] Cawson, Alan: *Korporatizam*. u: Miller, David: *Blackwellova enciklopedija političke misli.* Zagreb: Demetra, 2003, str. 315-316.

* * *

Nacifašistički režimi upotrebljavali su – u svojstvu *manipulativnih instrumenata* – diferentne praktične elemente neposredne demokratije. *Javni nastupi* nacifašističkih vođa na *masovnim skupovima* pažljivo su pripremani i režirani kako bi se ostavio dojam savršenstva, efikasnosti i pripremljenosti. Tako, naprimjer, Hitlerove javne nastupe na skupovima "… u Nirnbergu pažljivo je režirao Albert Šper. Svaka Hitlerova reč i pokret bili su uvežbani i koreografisani do detalja; čitav događaj je organizovan tako da stvori emotivnu napetost koja se oslobađala Hitlerovim pojavljivanjem".[31] Masovna okupljanja u nacifašističkim režimima bila su obilježena *populističkim vokabularom* i *demagoškom retorikom*[32]. Naime, pluralistička demokratija bila je u potpunosti zamijenjena *populističkom* ili, pak, *aklamacijskom demokratijom*, koja se temeljila na metodama i praksama direktne demokratije. U savremenim demokratijama je, naprimjer, *transformaciono političko vođstvo* često povezano sa *populizmom* i odražava želju političkih lidera da se predstave kao ljudi koji izražavaju interese naroda, zbog čega ni ono nije imuno na pojavu autoritarnih praksi i ideološke rigidnosti. Nacizam je svojim građanima prisilno nametao *režim mobilizacije* – kako bi se što bolje etablirao – te nastojao da u mase ugradi smisao za kolektivnu moć i povjerenje. Nacisti su težili jednom trajno *mobilnom društvu* koje će bez pobune pružati podršku svom vođstvu te, uz to, na *namještenim plebiscitima* uvijek glasati sa *'da'*.[33]

Aklamacija je uglavnom zasnovana na *agitacijskom uvjeravanju*.[34] Šmit tvrdi – u čemu slijedi Rusoa – da je ono što *narod jednoglasno želi* uvijek dobro – to je važnije od svih normi i programa – i da bez *vrline* – što je Ruso označavao kao *supstancu demokratije* ili *prirodno pravo* – jednoglasnost svih građana ne znači ništa. Tako je, naprimjer, Šmit iskoristio katoličke vrline *autoriteta* i *reprezentacije* u konstruiranju *nacističkog koncepta političke homogenizacije*. Bio je uvjeren da je *aklamacija okupljenog naroda* na javnim mjestima jedini *demokratski način* za stvaranje *političke homogenosti*. No, pogriješio je kada je izjednačio *narod u gradu-državi* – može se okupiti na jednom mjestu – i *narod u savremenoj nacionalnoj državi* – živi na velikoj teritoriji i nikad se ne može pojaviti cjelokupan na jednom mjestu. Uprkos tome, smatra – preferirajući političku logiku koju su

---

[31] Hejvud, Endru: *Politika*. Beograd: "Clio", 2004, str. 649.

[32] Kao politički svjetonazor i ideologija, *populizam* uključuje i podrazumijeva verovanje da "… instinkti i želje naroda daju najveći legitimitet političkom delovanju. Zato se populistički političari direktno obraćaju narodu i tvrde da iznose njegova najveća nadanja i strahovanja, a da u sve posredničke institucije nemaju poverenja." (Hejvud, 2004: 652) Populistički režimi vlasti su, zapravo, *prikriveni autoritarni režimi vlasti*, dok je *populistička demokratija* veliki neprijatelj pluralističke demokratije.

[33] Opširnije se informirati u: Volin, 2007.

[34] Agitacijsko uvjeravanje je proces u kojemu jedan akter – pri čemu ne dovodi u pitanje nadmoćnost svojih stavova ili argumenata – ne birajući sredstva utječe na "… druge aktere pomoću uvjeravanja i/ili agitacije. Ako je uspješan, drugi aklamacijom prihvaćaju stav aktera koji ih je uvjeravao, bez temeljitog ispitivanja njegova stajališta. Tipičan akt agitacijskog uvjeravanja je uporaba retoričkih trikova i manipulativno pozivanje na emocije" (Rucht, 2008: 71). Dakle, *aklamacija* i *agitacija* se u političkoj praksi obično ne prakticiraju jedna bez druge.

prakticirali *jakobinci* – da je najefikasniji, najsigurniji, štaviše, i jedini "… garant demokratije i u nacionalnoj državi (poput Francuske ili Nemačke) 'okupljanje naroda'na ulicama i trgovima, bez obzira na broj ljudi koji se okupio, povod ili cilj: 'Samo ako je narod uopšte okupljen, bez obzira na cilj, samo ako se ne pojavljuje kao organizovana interesna grupa, kao na uličnim demonstracijama, pri javnim proslavama, u pozorištima, na trkalištima ili na stadionu, postoji ovaj aklamirajući narod, a, barem potencijalno, i politička veličina. Dovoljno često je potvrđeno iskustvo da svako, pa i prividno isprva nepolitičko narodno okupljanje, u sebi sadrži neočekivane političke mogućnosti.'"[35] Politika *homogenizacije masa na javnim skupovima* – koju su prakticirali nacisti – predstavljala je *protudemokratski režim vlasti*, zasnovan na beskrupuloznoj političkoj manipulaciji i licemjerju.

Politika *prijatelj-neprijatelj* čini bazu aklamacijske demokratije. U Šmitovom razumijevanju, političko i demokratija povezani su kroz *aklamacije*, zato što je pomoću njih *opća volja* stvarala *krug prijatelja* koji su na javnim mestima jasno i nedvosmisleno detektirali *neprijatelja njemačkog naroda* i iskazivali svoju spremnost da ratuju protiv njega.[36] Politička logika prijatelj-neprijatelj koja je činila suštinu nacističke politike – u Molnarovom uvidu – ne poznaje *neutralne*, zbog čega se broj neprijatelja – misli se i na unutrašnje, ali i na vanjske neprijatelje – permanentno uvećavao. Privatna egzistencija je komplementarna svrstavanju uz vanjskog neprijatelja. Šmit je smatrao da vođa treba sam *detektirati neprijatelja*, dok je, recimo, *aklamacijom* – nije podrazumijevala *aktivnu ulogu naroda* – isključivo osiguravao demokratsku legitimaciju i naklonost indoktriniranog naroda. Šmit je bio skeptičan prema nacističkom pokretu do 1933. godine. No, imajući u vidu da je njegove političke ideje mogao u djelo provesti samo vrstan *politički manipulator* te *surov* i *odlučan v*ođa, postao je pristalica i simpatizer Hitlerove apsolutističke diktature.[37]

Aklamacijska ili plebiscitarna demokratija nacifašističkog tipa ima *decizionistička obilježja*, jer minimizira, sotonira i marginalizira *diskusiju* i *raspravu*. Naime, u *decizionističkom diskursu* ističe se, zapravo, da decizionista želi "… odlučivati, ali ne diskutirati. Pristalice

---

[35] Schmitt, 1957: 244; Molnar, 2010: 166, 167.

[36] Detaljnije pogledati u: Molnar, 2010.

[37] Nacistička ulična okupljanja, protesti i demonstracijska divljanja – kao i Hitlerov *'pokušaj puča'* iz novembra 1923. godine – bili su više bliski *Šmitovoj koncepciji plebiscitarne demokratije* koju je "… zagovarao u *Ustavnom učenju* nego svi sazivi Rajhstaga proistekli iz slobodnih izbora, uključujući i onaj najnesrećniji, iz marta 1933. A što je još najparadoksalnije, ako je hteo da postupa shodno vlastitoj teoriji, Šmit nije smeo da plebiscite koji se održavaju na način referenduma prizna kao legitimne aklamacije, pošto su se i u tim prilikama opredeljivali pojedinačni građani, ćuteći i tajeći jedni od drugih kako glasaju. Zato je konačna konsekvenca njegove teorije plebiscitarne demokratije bila jedna gruba proizvoljnost, koja je o valjanosti pojedinih plebiscita (u dijapazonu od referenduma do spontanih linčeva) mogla da prosuđuje samo *ex post facto,* na osnovu njihove elementarne uspešnosti sa stanovišta 'gospodara koji štiti' nemački narod. U tom se smislu može shvatiti i njegova opomena da ne treba olako posezati za plebiscitom, zato što je on opasan i neizvesan, tako da slaba ruka ili polovična volja mogu da izazovu samo suprotan efekat" (Schmitt, 1980/ 94). (Molnar, 2010: 172, 173) Dakle, Šmitovu koncepciju demokratije mogao je provesti u političkoj praksi samo *vođa čvrste ruke*, kakav je uostalom bio Hitler.

diskusije žele diskutirati, ali ne odlučivati".[38] *Decizionističke teorije politike* osporavaju i demoniziraju, ustvari, koncept sadržajnih i detaljnih rasprava pri kreiranju političkih odluka. *Plebiscite* nije mogao provoditi bilo kakav politički vođa jer su od njegove spremnosti i političke volje zavisili *rezultati plebiscitarne volje*. Vjerovao je da, recimo, plebiscite treba da organiziraju "… samo vešti politički manipulatori, demagozi velikog formata i revolucionarne vođe koje imaju dovoljno moći da od zastrašenog naroda iznuđuju odgovore koji su im po volji. Zato nimalo ne čudi što je Šmit kao primer uspešnih plebiscita navodio referendume koje su sprovodile revolucionarne i napoleonske vlade u Francuskoj (dok je u mirnoj i sređenoj Švajcarskoj uvek bilo obrnuto). Decizionistički argument … ovde je samo polovično tačan: referendumi u revolucionarnoj Francuskoj mogli su biti priznati za uspešne plebiscite zato što su teror i mahinacije aktuelnih vlastodržaca već prethodno stvorili onu 'homogenost naroda' (odnosno 'demokratsku supstancu') koja je odgovarala kriterijumima Šmitove teorije i koja je te 'unapred donete odluke' prikazivala u njihovom pravom svetlu – kao represivno prinuđivanje zastrašene amorfne mase ljudi da se konformiraju s odlukama koje vlast donosi, pretvarajući se da je demokratska, a realno delajući kao da je i dalje apsolutistička".[39] Šmit je *nacističke izbore* koji su održani petog marta 1933. godine – što je do kraja kontroverzno i paradoksalno – proglasio validnim te im, uz to, dao epitet *punopravnog plebiscita*.[40]

Kao sljedbenik Rusoa, tvrdio je da narod *ne može biti predstavljen* jer on u demokratiji uvijek mora aktivno sudjelovati u politici. Štaviše, vjerovao je da narod samo kao okupljen na javnom mjestu može da čini "… ono što je suština demokratije – da aklamuje, tj. da kroz jednostavno uzvikivanje iskazuje (po pravilu) svoje odobravanje i (u neuporedivo manjoj meri) neodobravanje.[41] Aklamacija je stoga uvek uslovljena postojanjem neke 'vlade i ličnog vođstva', koje ne samo što okupljenom narodu daje predlog za izjašnjavanje nego i oblikuje javno mnjenje, odnosno formira vrline kao 'demokratsku suštinu'. Zbog toga je Šmit morao da ponovo posegne za *Društvenim ugovorom* i da iz njega iščita drugačiji stav o reprezentaciji naroda: princip narodne homogenosti ima granicu u 'vladi i ličnom vodstvu', pošto bi u suprotnom bilo ugroženo samo 'političko'".[42] Prema tome, došao je do zaključka

---

[38] Ottmann, Henning: "Decizionistički modeli politike". *Politička misao*, god. 47. (2010), br. 1, str. 129-141.

[39] Molnar, Aleksandar: *Sunce mita i dugačka senka Karla Šmita: Ustavno zlopaćenje Srbije u prvoj dekadi 21. veka*. Beograd: "Službeni glasnik; Institut za filozofiju i društvenu teoriju", 2010, str. 172-173.

[40] Ni protuzakonito, iznuđeno i antidemokratsko ponašanje Hitlera prije *martovskih izbora 1933. godine* nije moglo pokolebati i razuvjeriti Šmita u vjeri i podršci koju je pružao nacistima. *Pravo* i *zakon* očigledno nisu predstavljali nikakvu formalnu prepreku Šmitu – zbog čega ih je često svojim praktičnim postupcima činio irelevantnim – zato što je njegova vjera u *nacističku misiju* i *Hitlerovo poslanje* bila snažnija.

[41] Schmitt, 1957, 243.

[42] Molnar, Aleksandar: *Sunce mita i dugačka senka Karla Šmita: Ustavno zlopaćenje Srbije u prvoj dekadi 21. veka*. Beograd: "Službeni glasnik; Institut za filozofiju i društvenu teoriju", 2010, str. 174-175.

da *princip predstavništva* mora da postoji i da bude, uz to, usaglašen s *principom političke homogenosti*. *Plebisciti* i *aklamacije* su – u Šmitovom uvidu – politički instrumenti koji na najbolji način čuvaju narodne interese, a čiji sveukupni značaj još više raste u doba vanrednog stanja, ratova i revolucija. Konstatira da se njemački narod u novembru 1918. godine *plebiscitarno* izjasnio protiv monarhije i za republiku, ali mu nije omogućeno da kaže kakvu republiku želi, zbog čega je bio primoran da ponovo iskušava svoju *plebiscitarnu volju*.

Fašistički režim vlasti – kao, zapravo, i nacistički politički režim – zloupotrebljavao je *volju naroda*, obično putem *direktnih kontakata sa masama* na demonstracijama, paradama i drugim masovnim okupljanjima. Fašističko totalitarno vođstvo tražilo je bezuslovnu i bespogovornu podršku od *homogeniziranih* i *depersonaliziranih masa* na masovnim skupovima – kojima je prethodno *populističkim govorima* i *nerealnim mesijanskim obećanjima* na osmišljen način *ispiran mozak* i utiskivan *mentalitet rušilačke horde* – kako bi ostvarilo svoje *ekspanzionističke* i *nekrofilne političke ciljeve*. Ovakav režim vladavine – u kojem postoji samo *jednosmjerna politička komunikacija*, odnosno *zahtjevi* koje formulira političko vođstvo, pri čemu očekuje da ih desubjektivizirane mase *obavezno prihvate* – blizak je, zapravo, nacističkom konceptu *aklamacijske demokratije* koji smo detaljno rekonstruirali i kritički prezentirali. Vlast u fašističkom političkom režimu stvarana je prema principu *odozgo prema dolje*, dok, recimo, *izmanipulirane narodne mase* nisu imale mogućnost da stvaraju i mijenjaju predložene politike zato što im je jedino bio ostavljen izbor da bezuslovno prihvate *ponuđeni politički koncept* i *političku viziju*. Imajući u vidu da u nacifašističkim režimima nije postojala *sloboda izbora*, svrstavamo ih u grupu *antidemokratskih režima vlasti*.

* * *

Praktičnu primjenu elemenata direktne demokratije u nacifašističkim režimima vlasti markiraju različite *antinomije*. Ipak, važno je znati da svaki totalitarizam definiraju njegove *političke aktivnosti*. S tim u vezi treba apostrofirati da su *fašizam, nacizam* i *staljinizam* – kao radikalni vid revizionističkog marksističkog političkog učenja – bili "… jednostranački režimi, ali i međusobno vrlo različiti diktatorski sustavi, a svjetovi su dijelili ciljeve koje su si postavili".[43] Dakle, u ovom diskursu tvrdi se da između njih postoje velike razlike u *dogmatskom* i *praktično-političkom smislu*. S druge strane, Peter Sloterdijk oštro kritizira nacifašizam i staljinizam – pri čemu ne isključuje mogućnost da između njih postoje izvjesne sličnosti – kao *najbrutalnije političke svjetonazore* prve polovine dvadesetog stoljeća. S tim u vezi, tvrdi da akcentirani totalitarni režimi predstavljaju pokušaj da se "… moderna zajednica stvori kratkim spojem između monarhije i komune – u slučaju fašizma preko fuzione politike koja firera, sudbinskog kralja, sa narodnom zajednicom stapa u jedan omamljujući totalitet hiperhorde; u slučaju lenjinizma-staljinizma preko direktnog povezivanja diktature – paracarizma – i elemenata saveta (hordi) zamišljenih tako da pokrivaju komunalnu bazu. Obe politike su propale zbog pogrešnih projekcija malog u veliko. U oba slučaja moglo se videti šta se može dogoditi kada velika država, koja koristi ljude, direktno nastupi

[43] Sternhell, Zeev: *Fašizam: Refleksije o sudbini ideja u povijesti dvadesetog stoljeća*, u: Freeden, Michael: *Političke ideologije: Novi prikaz*. Zagreb: Algoritam, 2006, str. 164.

kao intimna grupa koja stvara čoveka: tada - inkubatori postaju bojna polja, a državna teritorija grobnica naroda."[44] Zajedničku odliku totalitarnih režima – u našem uvidu – predstavlja njihova sklonost ka *političkoj paranoji* i pronalaženju *političkih neprijatelja*. Izmišljanjem *imaginarnih političkih protivnika* i *virtuelnih opasnosti za politički režim* totalitarizmi uspijevaju *homogenizirati mase* i *osigurati njihovu podršku* za implementaciju unaprijed zamišljenih *megalomanskih politika*.

No ono što je sasvim sigurno zajedničko nacifašizmu i staljinizmu jesu njihove *antinomijske atribucije* koje su, zapravo, nastale kao konsekvenca *režirane manipulacije* instrumentima neposredne demokratije i direktne građanske participacije. Totalitarne oblike vlasti – kao što su nacifašistički i staljinistički – označavamo i kao *režime svepolitike* ili, pak, *totalne politike*, gdje se negiraju "… vrednosti i značaj ljudske ličnosti i time vrednosti i uticaj ljudske slobode i demokratije".[45] U takvim režimima postoji samo *jedan vođa, jedan svjetonazor* i *jedna istina*, zbog čega oni, između ostalog, nemaju nikakav stvaralački, emancipatorski i demokratski potencijal. Takvi režimi vlasti nalaze se *s onu stranu demokratije*, zbog čega svako pozivanje na *narodnu volju* – od strane ovih političkih režima – istovremeno podrazumijeva i njenu *zloupotrebu*.

Nacistička partija imala je potpuno kontrolu nad *masovnim medijima*, putem kojih je *homogenizirala kulturu* i *mišljenje* prema svojim *dogmatskim principima*.[46] Koncept aklamacijske demokratije nije bio u funkciji prezentiranja *stvarne volje naroda*, već je korišten kao politički instrument putem kojeg se *volja političkog vođe* nametala njemačkom narodu. Tako da su masovna okupljanja, parade i demonstracije – na kojima su se građani okupljali u velikom broju – isključivo imale svrhu *potvrđivanja* i *prihvatanja političke vizije* koju predlaže vođa, zato što je njemački narod mogao samo da aklamuje, ali ne i da bira, odlučuje i raspravlja. Stoga, njemački narod nije imao nikakve koristi od *direktne komunikacije* s neprikosnovenim vođom, jer je na *neposrednim susretima sa vođom* mogao samo aklamativno prihvatiti – nije se dogodilo nikad da, recimo, odbije neki politički prijedlog – već pripremljene *političke projekte*. *Jednosmjerna politička komunikacija* – koju nudi model nacističke aklamacijske demokratije – bila je zasnovana, zapravo, na potpunom marginaliziranju, minimiziranju i zloupotrebljavanju *volje naroda*.

Propagiranje i zalaganje političke vlasti za upotrebu *plebiscita* i *referenduma* ne znači istovremeno da će narodna volja biti uvažena i prezentirana na legalan način. Nacistička vlast je, recimo, preferirala učestalo prakticiranje plebiscita kako bi mogla *lažirati plebiscitarnu volju naroda* i *manipulirati rezultatima plebiscita*. Prema tome, insistiranje nekog političkog režima na neposrednoj političkoj komunikaciji i neposrednoj demokratiji, ustvari, ne znači da je on istovremeno demokratski u političkoj praksi. Naprotiv, praktična iskustva i konsekvence *nacističke aklamacijske* i *plebiscitarne demokratije* svjedoče i uvjeravaju nas da *direktna građanska participacija* može biti u funkciji održavanja totalitarnog sistema vlasti.

---

[44] Sloterdijk, Peter: *U istom čamcu*. Beograd: "Beogradski krug", 2001, 52-53.

[45] Đorđević, Jovan: *Svepolitika: Reformom protiv svepolitike*. Niš: "Prosveta", 1989, str. 5.

[46] O kontroli i neželjenim konsekvencama nadzora nad masovnim medijima možete se detaljnije informirati u: Volin, 2007.

Korporativistički režim vlasti – koji je prakticirala fašistička Italija – težio je stvaranju *konformističkog društva*. Štaviše, zagovornici kritičko-emancipatorskog diskursa u politologiji tvrde da je to bio savremeni oblik feudalizma. Fašističko vođstvo nije težilo, ustvari, *decentraliziranju političkog odlučivanja*, već, naprotiv, stvaranju *zavisnog* i *konformističkog društva*, u kojem se ukida *autonomija* i *nezavisnost pojedinaca* od političkog poretka. Prema tome, fašistički koncept *korporativističke demokratije* bio je samo *politička maska*, zato što nije težio istinskoj demokratizaciji političkih odnosa, odnosno *inkluziji radnika* i *poslodavaca* u proces političkog odlučivanja. *Fašistički korporativizam* insistirao je na uključivanju radnika i poslodavaca u politički proces, ali ne kako bi ravnopravno participirali u političkom odlučivanju, već kako bi ih *neprikosnoveni vođa* mogao kontrolirati. Vlast se u *fašističkom korporativističkom sistemu* stvarala, zapravo, u skladu sa anahronim političkim principom *odozgo prema dolje*, iako se u političkoj praksi vješto *maskirala* modelom korporativističkog upravljanja. Stoga, koncept *decentralizacije političkog odlučivanja* nije uvijek u funkciji afirmacije i efikasnije prezentacije narodne volje, nego se može koristiti, naprimjer, kao *politički instrument* putem kojeg totalitarna vlast homogenizira i drži pod kontrolom građane.

Fašističko nastojanje da *mobilizira cjelokupnu naciju* i od nje napravi *emocionalnu gomilu* – koju je jednostavnije regrutirati za potrebe političkog režima – korespondira sa nacističkim projektom aklamacijske demokratije, gdje su bezimene i desubjektivizirane mase mogle samo aklamirati. Dakle, ni fašističkom vođstvu nije bila potrebna *nezavisna intelektualna elita* – fašistički režim ju je progonio i prezirao – kao ni *autonomni pojedinci*, već *depersonalizirana* i *emocionalna masa* – čijim je osjećajima i stavovima najjednostavnije manipulirati – uz čiju podršku je jedino moglo ostvariti svoje političke ciljeve. Homogeniziranje i regrutiranje masa *fašističko vođstvo* vršilo je na masovnim paradama i skupovima – kroz *direktne kontakte* sa građanima – manipulirajući voljom, osjećajima i stavovima okupljenog naroda. Dakle, prakticiranje neposredne demokratije u talijanskom fašističkom režimu nije imalo *demokratski kapacitet*, već je bilo *efikasan manipulativni instrument* u rukama totalitarne vlasti.

Literatura:

Arendt, Hannah: *Izvori totalitarizma: I. izdanje*. Beograd: "Feministička izdavačka kuća 94", 1998.

Axford, Barrie; Browning K., Gary; Huggins, Richard; Rosamond, Ben; Turner, John; Grant Alan: *Uvod u politologiju.* Zagreb: "Politička kultura, 2002.

Cawson, Alan: *Korporatizam*. U: Miller, David: *Blackwellova enciklopedija političke misli.* Zagreb: Demetra, 2003.

Đorđević, Jovan: *Svepolitika: Reformom protiv svepolitike*. Niš: "Prosveta", 1989.

Finkielkraut, Alain: *Mudrost ljubavi*. Sarajevo: "Zid", 1997.

Fromm, Erich: *Anatomija ljudske destruktivnosti: Druga knjiga*. Zagreb: "Naprijed", 1989.

Hejvud, Endru: *Političke ideologije*. Beograd: "Zavod za udžbenike", 2005.

Hejvud, Endru: *Politika*. Beograd: "Clio", 2004.

Kaseze, Antonio: *Samoodređenje naroda*. Beograd: "Službeni glasnik", 2011.

Kuljić, Todor: *Teorije o totalitarizmu*. Beograd: "Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije", 1983.

Molnar, Aleksandar: *Sunce mita i dugačka senka Karla Šmita: Ustavno zlopaćenje Srbije u prvoj dekadi 21. veka*. Beograd: "Službeni glasnik; Institut za filozofiju i društvenu teoriju", 2010.

Onfre, Mišel: *Ateološka rasprava: Fizika metafizike*. Beograd: "Rad", 2006.

Ottmann, Henning: "Decizionistički modeli politike". *Politička misao*, god. 47. (2010), br. 1, str. 129-141.

Passmore, Kevin: *Fašizam: Kratak uvod*. Sarajevo: "Šahinpašić", 2004.

Rot, Nikola: *Psihologija grupa*. Beograd: "Zavod za udžbenike", 2010.

Rucht, Dieter: "Deliberativna demokracija i moć u pokretima za globalnu pravdu". *Politička misao*, god. 45. (2008), br. 3-4, str. 59-90.

Sloterdijk, Peter: *U istom čamcu*. Beograd: "Beogradski krug", 2001.

Sternhell, Zeev: *Fašizam: Refleksije o sudbini ideja u povijesti dvadesetog stoljeća*, u: Freeden, Michael: *Političke ideologije: Novi prikaz*. Zagreb: Algoritam, 2006.

Šiber, Ivan: *Osnove političke psihologije*. Zagreb: "Politička kultura", 1998.

Tanze, Nikola: *Politika*. Beograd: "Plato", 1999.

Volin S., Šeldon: *Politika i vizija*. Beograd: "Filip Višnjić; Službeni glasnik", 2007.

Zgodić, Esad: *Kult suvereniteta*. Sarajevo: "DES", 1997.

ANTINOMY OF DIRECT DEMOCRACY IN NAZI-FASCIST STATES

Elvis Fejzić

Summary

Nazi-fascist ruling regimes have gained legitimacy through various forms of direct democracy. That form of government was based on principle of the rule for people. The authorities were created by leaders in the name of the people. Therefore, the rule for people has characteristics of absolutist dictatorship. Nazi-fascist regimes are based on unconditional sacralisation of the supreme leader's will. With help of demagogy, propaganda and agitation, Nazi-fascist leadership provides the support of manipulated masses that actually assisted them in achieving of proclaimed expansionist goals. At mass gatherings, marches and demonstrations - through direct political communication and aggressive political rhetoric - the people's feelings were manipulated, and besides, their will was usurped during controlled, illegal and fake referendums and plebiscites. Having this in mind, the author argues that the Nazi-fascist experience of direct democracy was marked by plenty attributes of antinomy.

Key words: Nazism, fascism, Nazi-fascist regimes, totalitarian state, antinomy of direct democracy, democracy by acclamation, corporatism, political leadership

UDK 323:341.38 (497.6Tešanj)

Refleksije povodom zbivanja u i oko Tešnja danas

Dželal Ibraković
Fakultet političkih nauka
Sarajevo

Gle, gle, govorili su, sada će ga secirati; biće to zabavno. Na isti način, znate, gospođo, svaki spektakl zabavlja ljude; oni na isti način idu u marionetsko pozorište, na karneval, u komičnu operu, na veliku misu, na sahranu.

Voltaire

Hoće li biti pjesme, hoće li pjevati ljudi u mračnim vremenima? Pjevaće, kako da ne! Pjevaće – o mračnim vremenima!

Bertolt Brecht

Odbrana Bosne i Hercegovine se cijelo vrijeme postavlja u negativni kontekst. Ona se po velikodržavnim projektima nije ni trebala dogoditi i tako bi se na ruševinama SFRJ formirale pojedinačne nacionalne države Srba, Hrvata i Slovenaca, onih istih koji su i formirali zajedničku državu upravo pod tim nazivom 1918. godine (Kraljevina SHS). Zato se na primjeru negiranja herojske veličine odbrambeno-oslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini primjenjuju sve oprobane metode – od kojih su najvažnije: kriminaliziranje odbrane, ali i negiranje genocida u Bosni i Hercegovini, sprečavanje obnove suživota i tolerancije, te ometanje funkcioniranja države. Uspješni centri odbrane i poslijeratnog razvoja su trn u oku svima. Uz retrogradne političke procese, to stalno drži nemogućim i samu ideju Bosne i Hercegovine, ali i pogoduje zadržavanju postojećeg stanja, opstanku istog ideološko-političkog koncepta i stalnu smjenu afera i senzacija koje nikada nemaju konačni epilog, što proizvodi miješanje stvarnosti i ideoloških fikcija koje se pojavljuju kao višesmisleni govor za različitu upotrebu.

Ključne riječi: Tešanj, odbrana, genocid, velikodržavni projekti, Bosna i Hercegovina

Negativni diskurs spram tekovina oslobodilačkog rata jedan je opći trend koji je trajao, može se komotno ustvrditi, i prije nego što je sam rat započeo. Negiranje prava na odbranu započelo je, naime, negiranjem prava na nacionalno izjašnjavanje, negiranjem Bošnjacima prava na ime, na vlastiti naziv jezika, ali, u konkretnijim gestama, i razoružanjem Teritorijalne odbrane, stacioniranjem JNA u Bosnu i Hercegovinu, te embargom na uvoz oružja – što je uspostavljeno kao opća zabrana, ali ona se, u stvarnosti, odnosila samo na probosanskohercegovačke snage, od kojih su veliku većinu činili Bošnjaci. Dakle, može se iznijeti hipoteza, koja bi zasluživala širu elaboraciju, o tome da je bh. otpor agresiji bio unaprijed osuđen, čak i prije nego što se desio.

Tu je jasno da se ima posla sa vrlo organiziranim elementima nacionalne države, ma koliko nam se SFRJ predstavljala kao multinacionalna država. Radi nužnog podsjećanja, valja naglasiti da se ona u svom početnom obliku zvala realno: država Srba, Hrvata i Slovenaca, i kao takva nastavila je da funkcionira – dobivajući samo različite državne kontekste. Ona se i raspala onoga trenutka kada više nije bila u skladu sa prvobitnim nazivom, koji je postao upitan, jer bi se po broju stanovnika iz posljednjeg popisa (1991) trebala u najmanju ruku zvati država Srba, Hrvata, Muslimana i Slovenaca, s tim što je bilo jasno da su neke nacionalne manjine, poput Albanaca, bile na putu da po broju preteknu "konstitutivni trolist" koji je svojim dogovorima i uspostavio i ukinuo državu, prelazeći na klasični model nacionalnih država (Srbija, Hrvatska i Slovenija – a ostali su samo trebali, kroz pregovore o tome kojoj od njih šta pripada, da se u "takve" *nacionalne države* uklope).

Da je takvo stanje upravo na djelu i u savremenom diskursu, govori i činjenica da se ne postavlja upitnom vojna organizacija, pa ni otpor, Hrvatske i Slovenije, ali se stalno tretira pitanje otpora u BiH, jer do njega, očito, nije trebalo ni doći. Tako se stalno otvaraju "slučajevi", izjednačava krivica itd. Ovo ima i svoju specifičnu *tešanjsku paradigmu* – koja se s vremena na vrijeme mistificira, najčešće kao storija o moćnom političkom i ekonomskom centru, pa samim tim i *profiterskom gnijezdu*, s obzirom na činjenicu da je u opticaju retorika koja poslijeratnu Bosnu i Hercegovinu (uglavnom) posmatra kao mjesto smjenjivanja lopovskih garnitura i kriminalnu državu, ali i društvo. Odnosno, to treba i dalje da bude "nemoguća država", i sve se čini da to tako i bude – u čemu se (po svemu sudeći) slažu svi akteri: i Srbija i Hrvatska, tu i tamo i Slovenija, ali i Evropska unija, kao i ono što se u cjelini imenuje međunarodnom zajednicom.

1. Negiranje genocida i formiranje iluzionističkog stanja: "Svi su krivi", ili "Ništa se nije dogodilo"

Prva refleksija, koja je možda i najvažnija, jest ona sa udaljene i sigurne distance, odakle se negiraju i agresija na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima. Israel Charny identificira pet kategorija poricatelja genocida, uz razjašnjenje njihovih odbrambenih mehanizama, koji su zapravo samoopravdavanje stava poricanja[1]. To su:

[1] Ovdje možemo reći da u velikom procentu na strani otvorenih, prikrivenih i tajnih protivnika Bosne i Hercegovine imamo njihovu zajedničku karakteristiku, a to je poricanje zločina genocida, kao planskog pokušaja uništavanja demografske supstance BiH, ali i promjene krajolika, tradicije, promjena sadržaja i tumačenja historije.

"1. *Nevino i samoispravno poricanje*

Ovaj tip negatora tvrdi da je njihov cilj samo da se ustanovi prava istina. Štaviše, on ne vjeruje da ljudska bića mogu biti tako okrutna kao što se to tvrdi u opisima genocida. A čak i da se to sve desilo u prošlosti, vrijeme je da se to sve sad ostavi na stranu, zaboravi i oprosti.

2. *Naučni stav u službi kreiranja konfuzije*

Ova pozicija naizgled je najnevinija – mi ne znamo dovoljno da bismo tvrdili šta su naučne činjenice, i umjesto da se odredimo koga da osuđujemo, moramo pričekati konačne rezultate istraživanja.

3. *Praktičnost, pragmatizam i realpolitika*

Argument ovog modela jest da je 'raščišćavanje povijesti' nepraktično i da neće donijeti mir u svijetu u kojem sada živimo. Moramo biti realistični i u stvarnosti poštivati principe realpolitike.

4. *Iskrivljeno vezivanje ideja i njihovo situiranje u pogrešan vremenski period*

5. *Izbjegavanje, definisanje i izluđivanje*

Ova vrsta negiranja poznata je za akademike koji ulaze u raspravu oko definicije, te se spore oko toga da li određeni primjer genocida zaista odgovara čistoj formi definicije genocida."[2]

Ova refleksija o vezi konkretnih događaja i negiranja genocida, koja sasvim sigurno ima svoga odraza i u sadašnjem aktueliziranju "slučaja Tešanj", ima svoje korijene u aktuelnom trendu islamofobije, ali se nikada ne smije zanemariti da je ta konstanta prisutna kao odnos Evrope spram *drugog* i *drugačijeg* iz mnogo ranijih vremena − kada se to *drugo* nije zvalo "islamski fundamentalizam" ili "terorizam sa vjerskim predznakom". Ne treba ni podsjećati da je Tešanj i prije rata bio grad i općina sa apsolutnom većinom Bošnjaka u etničkoj strukturi.

Analizirajući agresiju na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine, Jean Baudrillard tvrdi da se genocid nad Bošnjacima tolerirao zbog toga što su oni muslimani, te kaže: "To Bosanci znaju. Oni znaju da ih je osudio međunarodni demokratski poredak, a ne nekolicina anahronizama ili čudovišnih izraslina zvanih fašizam."[3] Slično govori i Tomaž Mastnak: "Musliman je simbolički neprijatelj Europe, i ja ne vjerujem da je slučajnost što je euro-srpska politika Bosance učinila Muslimanima. Bila to slučajnost ili ne, ovo zasigurno nije nedosljedno… , i najnovija sablast, ona 'islamskog fundamentalizma' uznemirava zapadne političare i intelektualce. Kada su jednom bili nazvani 'Muslimanima', Bosanci, koji su se odbili pridružiti ili predati, bilo srpskim ili hrvatskim etno-fundamentalističkim formacijama, postali su totalni stranci za Europu. Da su, kao Muslimani, bili isključeni iz Europe, religijski, kulturno i politički, to je bilo za očekivati. Više iznenađuje forma njihove rasne isključivosti. Zato što su Bosanci − Slaveni, najčešće korišten argument protiv pružanja efektivne pomoći

---

[2] Israel W. Charny: "The Psychological Satisfaction of Denials of the Holocaust or Other Genocides by Non-Extremists or Bigots, and Even by Known Scholars", u: *Idea: A Journal of Social Issues*. July 17. 2001.Vol. 6. No.1 (http://www.ideajournal.com/articles.php?id=27, pristupljeno 4. 1. 2014.) Prijevod iz: Bećirević, 2009, gdje se može naći i široka i dragocjena argumentacija poricanja genocida kao njegove "osme faze".

[3] Bodriar, 1999: 151.

bosanskoj vladi − da bi ovo moglo ražalostiti Ruse koji duboko suosjećaju sa svojim 'prijateljskim Slavenima', Srbima − je zapravo nonsens. Čak izvan takvog predmeta, europska politika je 'komponirana i napravljena'. Slaveni su, to je točno, samo druga klasa, ili potencijalni Europljani, ali Muslimani jednostavno ne pripadaju Europi. Zato je prihvaćeno da Bosanci nisu Slaveni".[4] Mastnak je i eksplicitan naglašavajući da je "rat protiv Bosne (je) bio evropski rat par excellence".[5] Kontinuitet negiranja genocida, kako u srpskoj tako i u svjetskoj javnosti, u ovom kontekstu ima dubokog smisla. U toj optici treba posmatrati i davanje medijske pažnje negiranju genocida u BiH od javnih ličnosti iz svijeta književnosti, filma, određenih političkih koncepcija, pa i predstavnika Instituta za istraživanje holokausta upravo na početku 2014. godine, kakav je primjer Efraima Zuroffa, koji predsjedava Institutom "Simon Wiesenthal", a koji negira genocid u BiH.[6]

Refleksije ovakve situacije stalno će se umnožavati kroz poricanje, zamagljivanje stvarnosti i brisanje tragova i ostataka neumoljive istine, što je bilo i sastavni dio samog čina ubijanja (o čemu, kao najnoviji primjer, zorno svjedoči masovna grobnica Tomašica). Poricanje je neizbježna faza u razvoju genocida koji prevazilazi granice praktične svrhe; poricanje se nadovezuje na složenu motivaciju koja, inače, nadahnjuje prvu fazu genocida.[7] U tom smislu, jedan od vrlo izraženih i efikasnih načina negiranja jest opća akcija da se na "drugoj strani" nađe "nešto" kako bi se, prije svega u Srbiji i Republici Srpskoj, mogla u drugi plan potiskivati Srebrenica (kao *presuđeni zločin genocida*), ali i Tomašica (Prijedor), Brčko i drugi oblici genocidnih − zločinačkih radnji koje su bile dio organiziranog i planskog načina "rješavanja pitanja BiH".

Kad je riječ o ovom negiranju, vjerovatno je potrebno mnogo više stručnog pristupa i cjelovitog sagledavanja s ciljem dostizanja adekvatnijih odgovora, a ne samo korištenje autoriteta ili stalna povika i podjela na lojalne i nelojalne medije, pri čemu se izokreću razlozi, pa se i na taj način zamagljuje pravi uzrok. Naravno, ovim ne umanjujem ulogu medija, ali poznato je da su − barem kroz do sada procesuirane zločine − mediji, ali i intelektualci, književnici, pa čak i politički podstrekači, bili abolirani i od samog sudjelovanja u ratovima.

2. Isti akteri: eufemizmi, dvosmislenosti, šifrovani govor

Poznato je da je nakon poraza nacizma zabranjena Nacionalsocijalistička partija. Time je sa političke scene otišao, i relaksirao je problem katarze, ideološko-politički koncept

---

[4] Mastnak, 1998.

[5] Cijelo V poglavlje knjige T. Mastnaka (*Evropa: istorija političkog pojma*) nosi naziv "Od progona Turčina iz Evrope" do "etničkog čišćenja" (str. 83-110) sadrži i vrlo značajne izvore pozivanja na historijat ideje odnosa prema evropskom "drugom" i drugačijem. Između ostalog, poziva se i na izjavu upravo J. Baudrillarda, jednog od rijetkih intelektualnih velikana 20. stoljeća, koji je, kao Evropljanin, Srbe jasno nazvao "naši": bili su to "objektivno gledano, naši saradnici u etničkom čišćenju Evrope". Izjava u listu *Ljiljan*, god, IV, br. 132, 26. jula - 2. augusta 1995. godine (prema Mastnak, 2007: 110)

[6] Hajnal, 2014.

[7] Koen, 2003: 24.

koji će uvijek vidjeti problem u nekom "drugom", a opravdavati vlastitu ulogu. Ostankom istog političkog okvira u BiH koji je uspostavljen 1990. godine, ostavljen je isti ideološki prostor u kojem se traga za razlozima upotrebe nasilnih sredstava, uz političku propagandu u smislu da se "ništa nije dogodilo", i da se tako doprinosi zaboravu kao vlastitom prilogu realpolitičkom stanju i uspostavljanju "mira u kući".

Time se na javnoj sceni proizvodi jedna vrsta "zone sumraka između znanja i neznanja", uz poricanje učešća u velikim stradanjima ljudi i dobara, što se dešavalo i u samom činu agresije, gdje je poricanje bilo *podrazumijevajući dio* samog čina agresije. I u izvršavanju, a posebno u njegovom poricanju, koriste se eufemizmi, razni oblici dvosmislenosti, tajanstvenosti, dvostrukog, ili čak i trostrukog kolosijeka. Taj jezik razumljiv je samo odabranom krugu i političkim sljedbenicima i istomišljenicima, što se u šifrovanim porukama nastavlja i nakon rata. Naprosto se podrazumijeva kako se ponašati i koji se tajni jezik šifri upotrebljava *prema vani*, u prisustvu međunarodne zajednice, u razgovoru sa unutarnjim nosiocima političkog života i nužnosti "suživota" (koji se često i pretjerano ističe), a sve da bi se dokazalo da "BiH nije ni postojala", da je "nemoguća", da jest i da se imenuje *postdejtonskom* itd.

Kad su posrijedi refleksije povodom zbivanja u i oko Tešnja danas, prvi dio analize predstavljaju velikodržavne koncepcije. One događaje u i oko Tešnja posmatraju u kontekstu "izazivačkog" i "ratobornog" Tešnja, kao i svakog drugog centra otpora agresiji, pa ga tako unaprijed proglašavaju *kriminalnim*, stoga i "zločinačkim" − kako bi se umanjio realni doprinos koji je cijelo ovo područje dalo u odbrani države. Dakle, mogli bismo uslovno kazati da su posljednji događaji išli i da i dalje idu naruku onim snagama koje minimiziraju, kriminaliziraju i nacionaliziraju, pa i teologiziraju odbrambeno-oslobodilački rat. Tešanj se objektivno pojavljuje kao jedna od najvrednijih jezgri bh. otpora koja se suprotstavila i jednom i drugom agresoru, sa specifičnostima na prostoru Tešnja koje su ostavile mogućnosti za realan izlaz i stvarnu pobjedu multilateralnosti odbrambeno-oslobodilačkog rata i pobjedu bh. koncepta.

Kad smo već kod ovog izraza (*bh. koncept*), onda da obrazložimo da je to borba za državu Bosnu i Hercegovinu u kataklizmičkom rasturanju SFRJ i njene preobrazbe u nacionalne države što su se kao takve (i jedino one) vidjele na prostoru jugoistoka Evrope u procesu nacionaliziranja i reafirmiranja poznatog Wilsonovog koncepta o pravu naroda na samoopredjeljenje, nastalog nakon Prvog svjetskog rata.[8] Ideje Ilirskog pokreta udružile su tri najbrojnija

[8] Predsjednik SAD-a Woodrow Wilson bio je na stanovištu da koncept samoopredjeljenja treba služiti kao vodeće načelo prilikom određivanja granica država nastalih na ruševinama tri velika carstva nestala u vrtlogu Prvog svjetskog rata: Ruske carevine, Austro-Ugarske monarhije i Otomanskog carstva. U svom obraćanju Kongresu 1918. godine pod nazivom *Ciljevi rata i uslovi mira* Wilson je izložio program koji je trebao da služi kao osnov regulisanja odnosa i stvaranja dugoročnog mira u poslijeratnoj Evropi, tzv. 14 tačaka, u kojima značajno mjesto zauzima načelo samoopredjeljenja. Ipak, treba naglasiti da je samoopredjeljenje smatrano, prije svega, političkim načelom i da nastojanja američkog predsjednika da mu da pravnu čvrstinu unošenjem u Statut Lige naroda nisu urodila plodom. Osnovna ideja iza njegove inicijative bila je kreiranje nacionalnih država kako bi se preduprijedilo nastajanje konflikata u budućnosti. Nacionalne države su, dakle, smatrane osnovnim i prirodnim oblikom političkog organizovanja (Gavrilović, 2013).

južnoslavenska naroda, a ostale narode, zapravo, niko nije ništa posebno ni pitao: oni nisu smatrani nacijama koje treba da imaju državu, i to se i dalje uzima kao najvažniji opravdavajući argument za dogovore o podjeli i samoj agresiji. U tretiranju zločina genocida, koji su izvršile jedinice JNA i njima pridružene paravojne formacije, koristi se šifrovani govor, a čak i u običnoj sumnji o zločinu prema pojedincima na drugoj strani koriste se najteže kvalifikacije i miješaju se vremena bitke na Kosovu, bune protiv dahija, Jasenovca − za što su krivi "drugi", koji su dehumanizirani i kao takvi se i dalje tretiraju. To su u principu Bošnjaci, ali i sve probosanskohercegovačke snage. A stalni "argument", na kojem se insistira u javnom diskursu, jeste neproporcionalnost u suđenjima za ratne zločine − pri čemu se nikada ne gleda stvarna statistika i karakter zločina, nego statistika suđenja i procesuiranih slučajeva.

3. Zašto baš Tešanj, i postoji li (uopće) tešanjska paradigma?

Dakle, osnovni pristup je da događaji iz prošlosti imaju refleksiju na zbivanja iz devedesetih godina prošlog stoljeća – kroz agresiju na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima, sa osnovnim ciljem da se, i u tadašnjem trenutku i u budućnosti, osujeti svaki pokušaj da se uspostavi samostalna država Bosna i Hercegovina i učini nemogućim (i *ogadi se*, ako je preostao) zajednički život koji je izdržao stoljetna iskušenja i potvrđivao se kroz njih. U tom smislu, područje nekadašnje dobojske regije (kao prirodnog regionalnog koncepta) u svom sastavu imalo je i srednju i sjeveroistočnu Bosnu, naslanjalo se na plodnu Semberiju, odnosno Posavinu, sa mješovitim nacionalnim sastavom stanovništva, što je smatrano velikom prednošću i bogatstvom. To područje, veoma plodno i pogodno za život, značajno saobraćajno čvorište koje BiH vezuje za Evropu, ali i kao potencijalno plovno područje preko rijeke Save, postalo je vrlo interesantno u osvajačkim planovima i konceptima podjele Bosne i Hercegovine. I tu će biti stalna refleksija − povezana sa teritorijalnim apetitima, s nastojanjem da se razbijaju prirodne veze i uspostavljaju lokalne zajednice i regionalne administrativne cjeline koje će spriječiti potencijalni prosperitet.

Uspostavljanjem kapitalističkih uzusa Tešanj je na širem planu postao paradigmom inventivnosti i poduzetništva, pa je, objektivno, mogao biti motorna snaga razvoja cijele dobojsko-tešanjske regije − u koju spadaju i Tešanj i Teslić, ali i Maglaj i Doboj Jug, pa i sam grad Doboj. Kao centar vrlo uspješnog otpora, Tešanj je u tom periodu iskazao već rečenu inventivnost, sposobnost za maksimalno korištenje resursa, posebno ljudskih, za preorijentaciju privrede na ratnu proizvodnju, za jačanje solidarnosti sa prognanim stanovništvom Doboja, Teslića, Maglaja...

Ne smije se nikako izgubiti iz vida da je Tešanj izgradio i kadrove što su, kako bi to rekao Edgar Morin, bili u skladu sa *duhom vremena* koje je donijelo potpuno nove izazove, ali i iskušenja da se, možda, padne u revanšizam, da se granice pojačaju. A to je, u suštini, bio osnovni strateški cilj agresije: da se izazovu animoziteti prema zajedničkom životu. Planeri su imali u vidu vitalnost "multikulturnog" bosanskog modela življenja, koji je izdržao stoljeća iskušenja u za njega nikada povoljnim vremenima. Mirovne sporazume potpisuju političari, ali mir i život izgrađuju "obični" ljudi koji "probijaju led" u novim trgovačkim centrima, u kulturnoj produkciji, u sportskim susretima, u razmjeni onog što posjeduju i što proizvode, pa i u saobraćaju, u zajedničkim projektima i dr. Taj proces nezaustavljivo

je krenuo, a izgradnja brojnih trgovinskih centara − od Matuzića, preko Jelaha, sve uz saobraćajnice, uključujući i Tešanj, ali i Šije s druge strane − otvorila je brojne prozore, radna mjesta, obnovila neka stara prijateljstva... Taj proces praćen je i novom vrstom elana koji nas je počeo podsjećati na gradilišta i izgled naselja na Zapadu, a to je uočljivo kad se, recimo, koristi saobraćajnica Doboj − Teslić...

Sve to ne odgovara retrogradnim snagama, jer one i dalje žele ostvarenje ciljeva s početka agresije, a uz to su i same pod pritiskom mnogo značajnijih centara moći − i iz susjedstva Bosne i Hercegovine i iz šireg inozemstva. Stoga im valja činiti sve da se ovi pozitivni procesi zaustavljaju, da se ta slika kvari, da se voda muti... I zato se proizvode negativne refleksije u ogledalima koja jesu i mediji, ali jesu i politički odnosi u kojima je na značajnim pozicijama prisutan jedan broj ličnosti upravo sa ovog prostora. Stvarala se i zavist – i unutar Tešnja i šire, što je podsticano aferama koje su se s vremena na vrijeme pojavljivale, a nisu rješavane na adekvatan način.

4. Iznutra, ili: u samom Tešnju − seciranje kao reality show

Ova *tešanjska paradigma*, da je tako uslovno nazovemo, postala je zgodna senzacionalistička poštapalica umjesto priče o ponosu na postignuto, posebno u vremenu odbrane, koja se odvijala u principijelnom odnosu spram Bosne i Hercegovine kao cjeline i koja nije ulazila ni u kakve kalkulacije što su se nudile. U sociološkom pogledu, to je već postala pomalo uobičajena slika poslijeratne Bosne i Hercegovine − u kojoj su mnoga očekivanja iznevjerena, a na javnoj sceni su se smjenjivali pomalo tragikomični prizori i umnožavanje afera koje traju sve dok ne dođu nove, obavezno povezane sa sudskim procesima. Ovo je izgrađivalo *nemušti jezik*, sa izraženom mimikrijom i igranjem određenih uloga, pri čemu se nerijetko pomiješaju fikcija i realnost. Otprilike tako funkcionira ta javna, polujavna i tajna scena (zavisno od ugla posmatranja). I to je, možda, najveći problem, jer dovodi do potpune zbunjenosti, pa i raspamećenosti stanovništva, pri čemu su Bošnjaci vjerovatno najveći gubitnici, ali je jasno da su, u konačnici, gubitnici svi.

Od svih aktera u političkom životu prihvaćena je osnovica svake izborne aktivnosti unutar vlastitog nacionalnog korpusa, a njihova međusobna borba za vlast zasniva se na ocrnjivanju *one druge strane* kao "lopovske", "izdajničke" i slično. Tako je, htjelo se to ili ne, stvoreno javno mišljenje da je *sve lopovsko* iako su na javnoj sceni obećanja o *boljem životu*. Seciranje i prozivke izazivaju navijanje i priželjkivanje da stradaju i oni "na vrhu", sa vrlo izraženim općim nepovjerenjem, što su i željeli stratezi velikodržavnih projekata: učiniti nemogućim zajednički život, a to se najbolje može postizati kroz teškoće i njihovu kontinuiranu proizvodnju u dugom protoku vremena. Nema sumnje da i realna ponašanja aktera na političkoj sceni, svjesno ili ne, uglavnom pogoduju ovim ciljevima.

Ne smije se izgubiti iz vida da to u datim trenucima odgovara i pretendentima na vlast, jer stalno podizanje tenzija barem održava biračko tijelo na (jedno)nacionalnoj strani. Komoditet života u miru najčešće je povezan sa ostvarivanjem vlastitih očekivanja individue i afirmacije njenog mjesta i uloge, te priznanja šire društvene zajednice, a to znači uglavnom putem pojedinaca koji su "na vlasti".

Za savremeni politički život u BiH karakteristično je dugo opstajanje istih garnitura u strukturama vlasti, što je veliko iskušenje, koje, u nedostatku sistemskog funkcioniranja

države i povjerenja u nju, razvija *parainstitucionalne forme lične vlasti*, ma koliko pojedinci bili protiv toga i ma kako to bilo u suprotnosti sa njihovim habitusom po kojem su postali prepoznatljivi. Ovakav devijantni način vladanja neizbježno proizvodi *pogubni model podaničke vlasti*, *partijske poslušnosti i bezuslovne lojalnosti pojedincu ili neformalnoj grupi koja je uzurpirala i prisvojila javni prostor* – što je, uz sve ostalo, i recidiv ovdje nikada do kraja prevladanog i napuštenog feudalističkog psihomentalog sklopa i na njemu zasnovanih društvenih odnosa. Naravno, sa ovim je u sociopatološkoj simbiozi i naslijeđe socijalizma, tj. njegove "moralno-političke podobnosti". Sve se to održalo i u novim okolnostima mutiralo do prethodno ukratko naglašenog oblika vladavine i ukupnih društvenih odnosa.

Na planu pojedinačnih očekivanja, tu često dolazi i do neostvarenih ambicija sudionika zbog nesrazmjere mišljenja o vlastitoj vrijednosti i dostignutoga društvenog statusa, što veliki broj pojedinaca često odvodi u kategoriju razočaranih i frustriranih, pa i u opoziciju zvaničnoj politici. To nije nova pojava: njome su se bavili, između ostalih, i Hegel i Nietzsche, ali i stari filozofi Platon i Aristotel, a od novijih i značajni američki teoretičari kao što su Francis Fukuyama, Charles Taylor i drugi.[9] Kada mišljenje o sebi i svojim zaslugama dođe u sukob sa nepriznavanjem okoline, onda se krivica projektuje na nosioce vlasti. Na javnoj sceni to dovodi do povećavanja broja onih koji priželjkuju "pad" jedne garniture na vlasti, te, i ne želeći, postaju dio ukupnog razvoja pesimizma, apatije, bezizlaznosti − kao projektovanog društvenog stanja. A seciranje je, o tome nas je davno učio Voltaire, oduvijek bilo popularno. U savremenom dobu ono je postalo dio *reality showa* koji je upravo zbog te znatiželje veoma "atraktivan" za široke mase.

U refleksiji povodom ovih najnovijih događaja u i oko Tešnja treba, dakle, tragati i za vanjskim faktorima: velikodržavnim projektima, unutarstranačkim borbama za vlast pred (još jedne) izbore, ali nikada ne treba smetnuti s uma osnovnu činjenicu da protok vremena djeluje kao poguban faktor na kod nas i inače nerazvijenu *kulturu pamćenja*. Prije svega na onu o značaju i veličini odbrambeno-oslobodilačkog rata i na njegovu pozitivnu percepciju kao osnovni podsticaj za razvijanje optimizma i vrednota za budućnost. Njihovo stalno potiskivanje i nedovoljna briga za njihovu prezentaciju i utemeljenje, po mom mišljenju, predstavljaju mnogo veći problem, jer samo je vrijednost borbe bila ta koja je spasila cijelo ovo područje od još jednog planiranog zločina. Zato mislim da je Tešanj, kao uspješan centar otpora na ovom prostoru Bosne i Hercegovine, trn u oku mnogima, pa se zato može reći da je on i paradigma stanja u BiH, ujednačavanja, optužbi za "zločin" itd.

Vjerovatno je da upravo zbog te povijesne pozicije u narednom periodu možemo očekivati još i čudovišnije oblike zamjene teza ovog *novogovora*, smišljenog da se negira osnovni uzrok agresije, a to je bila promjena etničke strukture BiH i njeno teritorijalno prisajedinjenje, većim dijelom ili u cjelini, novoformiranim nacionalnim državama. Tešanj, kao uspješan model, *mora biti ocrnjen*, a perspektiva zajedničkog života, dokazana i u izuzetno složenim uvjetima, npr. spašavanjem pravoslavnih relikvija i očuvanjem svih vjerskih objekata, ali i sudjelovanjem pripadnika svih nacija u komandnim strukturama i u boračkom sastavu, treba da bude minimizirana.

Kriminaliziranje situacije u Tešnju, insinuacije za ratne zločine prema nebošnjačkom stanovništvu... – naravno da sve to nije dobronamjeran čin, ali moraju se objektivno analizirati

[9] Fukuyama, 1994.

sve konsekvence velikodržavnog projekta koji ima za cilj da reducira svaki pozitivan primjer, da ga obezvrijedi, ili da ga lukavo preobrazi u njegovu suprotnost. Zbog toga u aktivnostima svih kojima je na srcu Bosna i Hercegovina treba biti mnogo strpljenja, jer projekat negiranja BiH, kao osnovna refleksija Memoranduma SANU i drugih velikodržavnih dokumenata, uvijek će, dokle god postoje njegovi sljedbenici, izazivati animozitete spram uspješnih sredina, također i spram nosilaca značajnih društvenih i državnih funkcija. Ali, da se ne zavaravamo, i prema svima drugima − koji *još nisu prozvani*, ili koji čak i misle da su, iz najdobronamjernijih pobuda, prešli liniju i postali univerzalniji od zbivanja u jednoj lokalnoj bh. sredini.

S obzirom na tezu koju sam iznio na početku, a ona se sastoji u tome da je svaka vrsta otpora agresiji unaprijed osuđena, jasno je da u ovom trenutku teško može biti prihvaćena takva vrsta univerzalnosti, ma koliko se nama činilo da smo to sve prevazišli i da je odbrana Bosne i Hercegovine imala karakter odbrane univerzalnih principa ljudske zajednice u globalnom smislu. Ona to zaista i jeste bila, ali upravo zbog drugih ciljeva, prije svega velikodržavnih, njoj će taj kvalitet uporno biti negiran. Rat protiv Bosne i Hercegovine nije završen onako kako se većina ratova završava: pobjedom ili porazom, a zanimljivo je da se u javnom diskursu kod svih epilog rata tretira kao vojnička pobjeda koja, onda, podrazumijeva sve što iz nje proističe, što je posebna tema, koja na najširem planu zaslužuje mnogo više pažnje i koja će i u budućnosti izazivati brojne nedoumice, nerazumijevanja, i biti izvorom podjela.

Zaključak

Jasno je da nije nimalo ugodno kada se iz dana u dan u brojnim medijskim sadržajima ponavljaju slučajevi iz konkretne ("naše") sredine, pa se to onda vezuje i za ono što jeste i što nije, a posebno je zabrinjavajuće što ta negativna predstavljanja imaju i privremenih uspjeha. Koliko će razni "slučajevi" u funkciji velikodržavnih projekata, koji su otvoreni i otvaraju se i dalje, imati uspjeha, zavisi od onih koji, sve i da hoće, ne mogu odustati od ideje Bosne i Hercegovine, jer ne postoji nikakva alternativa. A Bosna je izdržala mnogo više nego što mi, sadašnja generacija, možemo i pretpostaviti. Jer ona je ideja za koju su se ustrajno borile desetine generacija, pa je ona, stoga, i amanet za svaki sljedeći naraštaj.

Ne smije se ta odbrana od agresije rezervirati samo za sebe, niti svojatati kao isključivo *svoj* uspjeh − ideološki, politički, ili bilo kakav drugi. Danas je jasno da smo suočeni sa izvjesnim elementima ekskluzivnog svojatanja uspjeha borbe, ili njenog proglašenja uspjehom koji je okončan. Na drugoj strani je, naravno, negiranje rezultata borbe i njeno kriminaliziranje. Zalažući se za istinu o odbrambeno-oslobodilačkom ratu i borbi koja je bila i herojska i viteška, jasno je svakom dobronamjernom da je ona imala svoje brojne heroje sa poznatim imenom i prezimenom, ali i mnogo više onih koji se nisu eksponirali i koji pripadaju onom soju bosanskog čovjeka što, kako to Smail Balić kaže, predstavlja poštenje svojim načinom života, povjerljivošću, odanošću i težnjom ka istini.[10]

Vraćanje digniteta moralnoj čistoti onih koji su 1992. godine grubo napadnuti, pa su oni i sebe i svoju državu Bosnu i Hercegovinu branili na uzvišeni način, može se ostvarivati

[10] Balić, 1952.

kroz nove forme borbe koja nije završena: borbe protiv *oholosti* − koja se pojavljuje u postupcima pojedinaca, njihovog samouzdizanja i svojatanja zasluga, kroz rezervu spram onih koji smatraju da je vrijeme da se uživa u plodovima borbe, ali i kroz borbu protiv brzopletosti, naivnosti, pa i apriornog odbacivanja drugačijeg mišljenja, borbu protiv neuvažavanja nauke i kritika koje dobronamjerno preispituju uspostavljene odnose i društvene tendencije.

Teret ovih novih borbi ne može iznijeti samo mali broj ljudi, sve i da jesu istinski opredijeljeni i ispravno usmjereni, jer ovo je teško breme izgradnje, borbe za bolji život, ali i borbe za pobjedu istine i pravde, što je veliki dug spram onih koji su dali svoje živote i dijelove tijela u agresiji i odbrani. U taj novi zamah reafirmacije borbe protiv agresije i vrednovanja njenih najsvjetlijih primjera potrebno je uvoditi mladost, i to ne samo onu "poslušnu" nego i onu koja će imati kritički stav, a prema kojoj se sada uglavnom nema povjerenja. Uvijek se mora imati u vidu da su veliki dio i boračkog i komandnog sastava Armije RBiH, pa i nosilaca političkog i kulturnog života u toku rata, činili mladi ljudi. A to su bila najteža iskušenja. I ovi novi izazovi nesumnjivo su itekako teški, pa i oni traže svoje heroine i heroje.

Literatura:

Balić, Smail: *Etičko naličje bosansko-hercegovačkih muslimana.* Beč: Vlastito izdanje, 1952.

Bećirević, Edina: *Na Drini genocid, istraživanje organiziranog zločina u Istočnoj Bosni.* Sarajevo: Buybook, 2009.

Bodriar, Žan: *Savršeni zločin.* Beograd: Beogradski krug, 1999.

Charny, Israel W.: "The Psychological Satisfaction of Denials of the Holocaust or Other Genocides by Non-Extremists or Bigots, and Even by Known Scholars", u *Idea: A Journal of Social Issues.* July 17. 2001. Vol. 6. No.1 (http://www.ideajournal.com/articles. php?id=27, posjeta 4. 1. 2014.) prijevod - prema Bećirević, 2009.

Fukuyama, Francis: *Kraj povijesti i posljednji čovjek.* Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.

Gavrilović, Bojan: *Istorija prava na samoopredeljenje (R)evolucija prava na samoopredeljenje)*, dostupno na http://bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/ 2013/11/Istorija-prava-na-samoopredeljenje.pdf (posjeta 10.1. 2014).

Hajnal, Marjan: *Slom poretka humanosti i pravde – antinacist Efraim Zuroff negira genocid u Bosni* http://solonovpolis.wordpress.com/2014/01/02/slom-poretka-humanosti-i-pravde-antinacist-efraim-zuroff-negira-genocid-u-bosni-marjan-hajnal/ (posjeta 11. 1. 2014).

Koen, Stenli: "Stanje poricanja", *Reč*, br. 69/15 (2003), str. 21-83.

Mastnak,Tomaž : "Dnevnik kužnih godina (Bilješke o evropskom antinacionalizmu)", *Most*, br. 102 (1998). http://w1.500.telia.com/ (posjeta 15. 10. 2011).

Mastnak, Tomaž: *Evropa: istorija političkog pojma*. Beograd: Beogradski krug: Centar za medije i komunikacije, 2007.

REFLECTIONS ON EVENTS IN AND AROUND TEŠANJ NOWADAYS

Dželal Ibraković

Summary

The defense of Bosnia and Herzegovina has been placed in negative context for a long time. This defense was never supposed to happen, according to hegemonic project that predicted the forming of single nation states of Serbs, Croats and Slovenes on the ruins of former Yugoslavia. The same three nations had formed a common state under the same name in 1918 (Kingdom of SHS). Therefore, in the example of the heroic greatness of Bosnia's defense and liberation they apply all possible and previously trialed methods, including the criminalization of defense, denial of genocide in Bosnia and Herzegovina, preventing the restoration of coexistence and tolerance as well as disruption of a functioning state. Successful centers of defense and post-war development is a thorn in everyone's eye. Retrograde political processes not only implicates that the very idea of Bosnia and Herzegovina is impossible, but favors the retention of current state and retention of the same ideological - political concept and permanent existence of scandals and sensations without a final epilogue. The end result is a blend of reality and ideological fiction that appear as a highly ambiguous communication that can be utilized in many different ways.

Key words: Tesanj, defense, genocide, large state projects, Bosnia and Herzegovina

TREĆI NAUČNI SKUP "BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRŽAVA I BOŠNJACI"* ____

* Ova rubrika sadrži pristigle referate sa Trećeg naučnog skupa "Bosanskohercegovačka država i Bošnjaci", koji je održan 1. 6. 2013. godine u organizaciji BZK "Preporod" iz Sarajeva.

UDK 323.1:316.3 (497.6)
141.7:172.15(497.6)

Bosanska politička filozofija*
Između fantazija i realnosti

Rusmir Mahmutćehajić
Međunarodni forum Bosna
Sarajevo

Svaka politička teorija nastaje u društvenoj krizi i iz nje. Bosanska društvena kriza traje stoljećima, ali u njoj i iz nje nije nastala prepoznatljiva politička teorija. Bosna jest predmet različitih političkih teorija. U viđenjima koja su uobličena u tim teorijama, Bosna je nemoguća kao političko društvo, pa je tumačena kao historijska nužnost, prijelazno stanje i neriješeno nacijsko pitanje njenih susjeda. I pored ogromnih moći koje su ulagane u takvu sliku Bosne, uz pothvate njenog razaranja, sve do danas traju i ideja i osjećanja čovjeka, društva i politike Bosne kao pluralne nužnosti i poželjnosti. Ako bi kriza Bosne bila izvedena u otvorene kognitivne vidike, te istraživana u skladu s razvijenim političkim teorijama, bilo bi moguće, smatra autor, cijelo bosansko pitanje razumijevati na način koji je drukčiji od svih sada vladajućih političkih pristupa. Tako bi bilo moguće u pojmu Bosne, kojem nacijski ideolozi nastoje poreći sve sadržaje osim onih srpske i hrvatske regije, mrtvog ugla između Srbije i Hrvatske, otkriti i artikulirati obećavajuću političku filozofiju posve skladnu s najuzvišenijim težnjama ljudi ovog doba.

Ključne riječi: Bosna, politička filozofija, Bošnjaci

Posle, dolazio je još jedan momenat: za koga on čini ovo delo? Gorštački sin, on nije podnosio vazduha gradova u kojima je korupcija uzdrmala sve redove. Čaršija mu je bila odvratna, naročito tašlihanski moral. I on je onda rekao one reči koje nikad ne mogu zaboraviti: Kada bih Sarajevo mogao sabiti u kutiju šibica, ja bih ga zapalio!"

Vladimir Gaćinović o Gavrilu Principu[1]

* Dio ove rasprave izložen je 1. juna 2013. godine u Sarajevu, na Trećem naučnom skupu "Bosanskohercegovačka država i Bošnjaci".

[1] U: Borivoje Jevtić: *Sarajevski atentat: Sećanja i utisci.* Sarajevo: Štamparija Petra N. Gakovića, 1923, 35.

Proslov

Kada je 1850. godine pohodom maršala Omer-paše Latasa, vojnom silom te utamničenjima i progonima bosanskih ljudi potvrđena podvrgnutost Bosne Osmanskom sultanatu, smatrano je da bosansko pitanje dobiva novi i postojan odgovor u okviru tadašnjeg osmanskog političkog poretka. Tako je smatrano i 1878. godine, kada su, još većom silom i okrutnošću, Bosna i njezini ljudi podvrgnuti Habsburškome carstvu. Jednako je smatrano i 1918. godine, kada su i ta zemlja i njezini ljudi uključeni u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. (Valja odmah naglasiti da Bosna nikada nije graničila sa Slovenijom, te da je tim imenom potvrđena ideologijska postavka da u njoj nema nikog drugog do Srba i Hrvata, i da je, u skladu s time, ona srpska i hrvatska.) Čvrsta ideologijska postavka o jednome narodu s tri plemena – srpskom, hrvatskom i slovenačkom – u društvenoj zbilji Kraljevine pokazivala je brojne nepopravljive rascjepe. Nastojanja da se ta ideologijska konstrukcija popravi snaženjem državnog centralizma dobila su 1929. godine izraze u kraljevskoj diktaturi, novom imenu države i administrativnoj podjeli. Cijeli državni prostor podijeljen je u devet novih upravnih oblasti, tako da je u šest tih banovina srpsko stanovništvo bilo u većini, iako u cijeloj državi nije dosezalo ni polovinu od ukupnog stanovništva. Tako se činilo da je i Bosna kao jezgra slavenske društvene pluralnosti konačno iščezla s pozornice historije. Njeno uništenje smatrano je i rješenjem njenoga pitanja. Ali ništa od napetosti unutar ideologijski izmaštane nacije nije iščezlo. Prividno iščezli i Bosna i njezin narod i dalje su bili poprište političkih sukobljavanja u društvu, kulturi i politici Kraljevine. Zato su 1939. godine i Bosna i njezini ljudi još jednom razdijeljeni između političkih predstavnika Srba i Hrvata u Kraljevini, uz pretpostavku da će tako biti riješeno hrvatsko pitanje u Jugoslaviji. Smatrano je da su između tih naroda određene i tvarne granice kroz bosanski prostor. To je bio još jedan pokušaj koji je u sebe uključivao rješenje bosanskog pitanja njegovim potpunim zanemarivanjem. Napetosti i sukobe u toj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je nedugo poslije nazvana Kraljevina Jugoslavija, komunisti su smatrali posljedicom neriješenog pitanja nacija uključenih u tu državu. Zato su zagovarali onaj isti obrazac koji je Vladimir Iljič Lenjin nametnuo kao revolucionarni način izbavljenja iz tamnice Ruskoga carstva. Tako je antifašistički i oslobodilački rat u Jugoslaviji donio i federalno rješenje za komunističku Jugoslaviju. Uspostavljene su federalne republike, ali ispod te konstrukcije ostali su gotovo svi sadržaji starih nacijskih pitanja. Narodnooslobodilačka vojska, koju su organizirali i vodili jugoslavenski komunisti, uspostavlja novu pozornicu za rješenje bosanskog pitanja. Tvrdeći da ga razumiju na osnovi uvida u prethodna rješenja, vijećnici Prvog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine istakli su 1943. godine da Bosna nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, već i srpska i hrvatska i muslimanska.

Činilo se da taj princip – *ni-ni-ni* već *i-i-i* – preuzet iz sovjetskih obećanja o rješenju nacijskih pitanja kao dijela procesa koji obuhvata svjetska revolucija, otklanja laži o Bosni i njenim ljudima. Komunističko obećanje rješenja bosanskog pitanja prihvatili su oni kojih se ono sudbinski ticalo kao revolucionarnu promjenu u odnosu na sva stanja kroz koja su prolazili sve do tada. Ali ono je skrivalo isti sadržaj iza promijenjene forme: Bosna je i srpska i hrvatska, pri čemu je tu riječ o pretpostavljenim i priznatim nacijama, te i muslimanska, pri čemu su muslimani priznati kao neosporiva realnost, ali ne i kao politički narod usporediv s drugim takvim narodima, jer ako bi bili priznati na drukčiji način, to bi ih stavilo nasuprot učvršćenom vjerovanju da Bosna nema i da ne može imati svoj, što znači bosanski politički narod.

Ali, uz topove i tenkove jugoslavenske vojske, uz pameti odškolovane u socijalističkoj Jugoslaviji, Bosna od 1991. godine ponovno postaje pozornicom razaranja i uništavanja svega što je smatrano njezinim. U svim komunističkim strukturama tadašnje komunističke Jugoslavije na političke površine – iz zatamnjenih dubina – izbijaju strasti, postavke i tumačenja u kojima je bosansko pitanje sa svim njegovim poricanim sadržajima presudno za oživljavanje starih sukoba u novim rovovima.

I devetnaesto i dvadeseto stoljeće protekli su s obećanjima i vjerovanjima da je riješeno bosansko pitanje. I prije i poslije tih rješenja zbivala su se stradanja bosanskih ljudi. Osporavanja i ponižavanja te progoni i ubijanja obuhvataju sve bosanske ljude i sve što je njihovo. Ali nijedno od obećanja koje im je dano i koje su prihvatili nije i ispunjeno. Bosansko pitanje je i danas jednako duboko i bolno, zamršeno i nejasno. Odgovori na njega su i sada, nekako kao i prije, tu u njemu. U njemu, što znači u ljudima. Te odgovore nije moguće naći izvan tih ljudi koji ih sada nemaju. Odsutnost tih odgovora je jamstvo stalne mogućnosti da budu nađeni. Bosanski ljudi danas imaju gotovo sva iskustva prihvatanja i/ili nametanja različitih slika čovjeka, društva i države, od nacionalizma do kozmopolitizma, od fundamentalizma do ekumenizma, od fašizma do liberalizma, od tradicionalizma do scijentizma. Uz to, sve do sada nema nijednog sadržaja u tim iskustvima koji je preispitan i posljedično osviješćen. Svaki od njih je u dubokoj i nerazriješenoj iskustvenoj traumi bosanskih ljudi. Neznanja i posljedični strahovi, s mržnjama i njima pokretanim strastima, prožimaju bosanske ljude. Obećanja rješenja koja su domišljana izvan i mimo bosanskih ljudi udaljuju ih od onog što je u njima, u tim predjelima najvećeg i najžešćeg rata za čovjeka. Kada se danas govori o razlučenosti bosanskog društva, jasno je da u njemu žive pojedinci i skupine najgorih izopačenosti ljudskosti, ali i pojedinci i skupine koji su svjedoci za sve što bi u budućnosti moglo biti bolje od ovog što je danas. Ako bi čovječanstvo u cjelini ili neki njegov dio bio prepušten strastima nekog ili nekih od svojih pojedinaca, zasigurno bi bio neizbježan njegov sunovrat u propast. Politički poredak je potreban naspram te stalno prijeteće propasti. Iako je neodvojiv od srijede ljudskosti, politički poredak se nerijetko izdvoji u zasebnu silu koja postaje opakija i razornija od svake ljudske pojedinačnosti. A ta pojedinačnost je uvijek izvorna i neponovljiva pojava. Nije svediva ni na sebe samu niti na bilo koji poredak u svijetu. "Stil nije samo čovjek", piše Pablo Neruda, "već i ono što čovjeka okružuje."[2] Kaže li se to drukčije, stil je ukupnost postojanja, s obje svoje strane – i vidljive i nevidljive. Nevidljivu obznanjuje i svjedoči vidljiva. U cijeloj svojoj rasprostranjenosti, i jedna i druga sabrane su u čovjeku, u obje njegove strane – i vidljivoj i nevidljivoj. Sve to jeste stil. Značenje tog otvara se tek usvajanjem da Stil jest Um, prvo što je Bog stvorio.[3]

Um je objedinjenost svega što pokazuje postojanje u neprestanome protjecanju. Da bi to sve sabirao, čovjek na prvoj razini svoje uključenosti u postojanje, a to znači svaki čovjek, odražava opću umnost u svojoj raz-umnosti. U tome je on u neprestanom osviješćivanju poretka kojem su izvor i ušće Um, ali vazda preko raz-Uma. Bivanje Uma u svemu pokazanom

---

[2] Pablo Neruda: *Priznajem da sam živeo: Memoari*, prev. Gojko Vrtunić. Beograd: Beogradski grafičko-izdavački zavod, 1975, 109.

[3] O tome vidjeti više u: Rusmir Mahmutćehajić: *Iz Jerusalema: O jednosti, vjesništvu i povratku.* Zagreb: Profil, 2011, 97-104.

nameće nužnost njegove neograničljivosti: on je jedan, ali kao počelo svega u što se svojim protjecanjem spušta. Zato je raz-Um moguć jedino u svijetu granica, i to tako da na granici ništa ne završava, već na njoj počinje. Shvatanje i osvješćenje granice znači nadlaženje zatočenja. Raz-Um dovodi do granice, ali je sam nikada ne nadlazi. Bude li pojam "stil" shvaćen kao odraz čovjekove najviše mogućnosti, što znači kao njegov razlog i njegova svrha, shvaćen kao vazdanja uskraćenost u odnosu na savršenost prema kojoj se pojedinac okreće, politički poredak u svakome od svojih oblika odražava oboje – i čovjeka i njegovo okruženje, ali u nastojanju da se iz tog uzađe u bolji svijet. Zato je opravdano reći da su i čovjek i društvo u neprestanoj krizi i njezinome nadlaženju. Ni u jednome od stoljeća svog milenijskog trajanja Bosna nije bila izvan svoje političke krize. Vjerovatno je tako sa svakim trajanjem društva u historiji. Današnja osjećanja i shvatanja pojma "bosanska kriza" određena su dubokim i oštrim raskolom između ovodobne egzistencijalne uključenosti u tu krizu, na jednoj, i imaginacija o nekoj boljoj prošlosti, na drugoj strani. Ni Bosnu ni njenu političku krizu u današnjim gledanjima njenih ljudi nije moguće tumačiti izvan utjecaja komunističkih obećanja i postignuća u Jugoslaviji, te razarajućih i ubilačkih sunovraćenja tog poretka u novo uskrsnuće bosanskog pitanja u svoj njegovoj žestini i važnosti.

Nastanak i propast jugoslavenske države nisu shvatljivi izvan društvenih, kulturnih i političkih tokova na širem evropskom prostoru. Razlozi nastanka te države su u tokovima koje je opravdano nazvati modernošću. Uzroci njene propasti su u ideologijskim pojednostavljenjima modernih zamisli o napretku, nacijskim teleologijama, stvaranju novog čovjeka i novog svijeta, pri čemu su zanemareni najvažniji sadržaji zbilje pluralnih društava i slobode pojedinca kao principa svakog konstruiranja društva i nacije.

Raspad Jugoslavije bio je predvidljiv, jer je u ideologijskom konstruiranju te države bilo uključeno više zanemarenja nego priznanja realnosti društava od kojih je bila sagrađena. Oni koji su raspad podsticali kao poželjnu pojavu nisu mogli predvidjeti sve njegove ishode. A među ishodima koji su gotovo posve bili nepredvidljivi glavnim pokretačima i sudionicima raspada Jugoslavije jest opstanak i državni suverenitet Bosne. I suverenitet i otpor pothvatima njegovog razaranja ozbiljeni su kao pojava nepredviđena na neprijateljskoj strani. (Onima koji mogu osjećati nelagodu, pa se i protiviti ovakvom korištenju imena Bosna, predlažemo da se strpe do dijela ovog izlaganja u kojem će biti iznijeti razlozi za to.)

Ni netom spomenute nepredvidljivosti i predvidljivosti nisu najveći paradoks u ishodu raspada Jugoslavije i uspostavljanja državnog suvereniteta Bosne. Najveći paradoks tog događaja je u činjenici da su zagovornici i branitelji bosanske državne suverenosti i prije i sada bez jasnih teorijskih uvida u razloge i svrhu svojih zalaganja. I prije i sada, u njihovome odnosu prema bosanskom političkom poretku, taj paradoks je proistjecao prvenstveno iz emocijskog odnosa prema onim snagama koje su ga nastojale osporiti, spriječiti i razoriti. Većinu zagovornika i branitelja bosanske državnosti prožimala su osjećanja onog što oni neće, dok su i osjećanja onog što oni hoće također bila i ostala nejasna. Bosanska kriza u posljednja dva stoljeća bila je hronična, pri čemu su svi njeni znakovi bili zapriječeni strahom od goreg. To gore bilo je povezano s osjećanjima da Osmanski sultanat može nestati, da Habsburško carstvo može zauzeti zemlju, te da se Srbija i Crna Gora mogu proširiti prema zapadu. Takav strah je uzrokovan jasnim viđenjem promjena koje su nametala nastajanja osviješćenih naroda, pokretanih i vođenih idejom društvenog i nacijskog oslobođenja. Bosanska društvena složenost, kao zbilja dugog trajanja, nikada nije zadobila nijednu konzistentnu

i uvjerljivu vlastitu filozofijsku predstavu. Uz to, svaka njena predstava kao društva, kulture i politike koja je tu, u stalnoj mogućnosti ozbiljenja, nije bila uključiva ni u jednu od okružujućih nacijskih teleologija. Zato je sve bosansko, što se pokazivalo izvan tih teleologija, moralo biti porečeno, prognano ili uništeno.

U šesnaestome i sedamnaestome stoljeću Bosna je bila obuhvaćena susjednim zemljama koje su također bile u okviru Osmanskog sultanata. Na ta je područja bosansko stanovništvo dolazilo s različitim ciljevima – radi boljih životnih uvjeta, u svojstvu službenika i vojnika Carstva, te pridruživanja novim obraćenicima u njihovu vjeru.[4] Tako je bilo i s područjima Dalmacije i Like. Nakon što je u tim područjima propala osmanska vlast, sve muslimansko stanovništvo je imalo tri mogućnosti – ili iseljenje ili pokrštenje ili smrt.[5] Nestajanje muslimana i gotovo svega što je s njima u vezi u tim krajevima dogodilo se na temelju tih triju pojava. Mnogi su protjerani, mnogi pokršteni, a mnogi ubijeni. Sudbina muslimana u zemljama sjeverno i zapadno od Bosne nije odvojiva od tokova oblikovanja mentaliteta bosanskih ljudi tokom osamnaestoga i devetnaestoga stoljeća. Isti usud pogodio je i muslimane Srbije i Crne Gore tokom devetnaestoga stoljeća.[6] Na cijelom prostoru današnje Srbije, i u selima i u gradovima, živjeli su muslimani istog jezika i porijekla kao i njihovi pravoslavni susjedi. U ustancima hrišćanskih Srba na prijelomu između osamnaestoga i devetnaestoga stoljeća borba protiv feudalne tiranije poistovjećivana je s potpunim uništenjem svih muslimana i svega njihovog. Zamisao slobodne hrišćanske države, u koju bi bila ozbiljena prava potlačenih, isključivala je mogućnost zajedničkog života s muslimanima. Svi muslimani su poistovjećivani s Turcima, pa je njihovo uništenje i kao vanjskih i unutarnjih neprijatelja smatrano uvjetom dostizanja nacijskog cilja.[7]

Oni koji su krajem sedamnaestog i tokom osamnaestoga stoljeća uspjeli izbjeći iz svojih zavičaja sjeverno i zapadno u odnosu na današnje granice Bosne, noseći uspomene na strašne pokolje i uništavanja, često predstavljajući rijetke svjedoke pokolja muslimana, doprinosili su kulturi straha i nesigurnosti. Izbjeglice iz zemalja svuda oko Bosne, s uspomenama na stradanja, značajno su utjecali na oblikovanje bosanske krize, koja je od tada pa sve do sada u odnosu s učincima i razvojem evropske modernosti u Jugoistočnoj Evropi.

Uz to valja naglasiti da su oslobodilački pokreti naroda slavenskog juga tokom devetnaestoga i dvadesetoga stoljeća redovito uključivali borbu seljaka protiv osmanskog feudalnog poretka. U toj borbi za društvenu i političku slobodu neprijatelji su bili Turci. Razdioba

---

[4] O etničkom sastavu doseljenika u prostore sjeverno od Bosne vidjeti, npr., u: Klára Hegyi: "Balkan Garrison Troops and Soldier-peasants in the *Vilayet* of Buda"; u: Ibolya Gerelyes i Gyöngy Kovács, ur.: *Archaeology of the Ottoman period in Hungary.* Budapest: Hungarian National Museum, 2003, 23-40.

[5] O tome vidjeti više u: Rusmir Mahmutćehajić: *Tajna Hasanaginice.* Sarajevo: Buybook, 2009.

[6] O tome vidjeti više u: Safet Bandžović: "Muslimani u Smederevskom sandžaku: Progoni i pribježišta (1804-1862)"; u: Mirsad Arnautalić, ur.: *150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije.* Orašje: Medžlis Islamske zajednice, 2013, 9-49; Galib Šljivo: "Protjerivanje stanovništva islamske vjere iz Kneževine Srbije 1830-1878 godine"; u: isto, 51-70.

[7] Vidjeti: Vasa Čubrilović: *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka.* Beograd: Narodna knjiga, 1982, str. 72.

je bila potpuna: Turci su i politički i teološki i vanjski i unutarnji neprijatelji svega "našeg". Tako su razlozi turskog feudalnog gospodstva nalaženi u njihovom muslimanstvu, a razlozi borbe protiv njih u hrišćanstvu. Potlačeni seljaci su razloge za svoje borbe otkrivali u svemu što je bilo naspram turčijata, u svome hrišćanstvu i sjećanjima na doba u kojem nisu bili potčinjeni tuđim gospodarima, da bi postigli ono do čega su drugi evropski narodi u svome razvoju već došli.

Iz stanja krize bosanskog naroda – razdijeljenog različitim religijskim i političkim lojalnostima, te opterećenog nerazriješenim traumama nastalim i produbljivanim kroz više stoljeća – nije izvedena zajednička svijest o odgovornosti za artikuliranje političke filozofije koja bi bila njegov odgovor na smrtne prijetnje svim sudionicima bosanske društvene pluralnosti. Cjelovitog političkog odgovora na promjene u zemlji i okruženju nije bilo unutar Bosne. Činilo se gotovo svakome da takav odgovor nije ni moguć, jer Bosna nema ni granice niti svoj narod kojima bi bila razlučena od Srbije i Hrvatske. Nije nikako moguće reći gdje počinje i gdje prestaje jezička razlika između srpskog, hrvatskog, crnogorskog i bosanskog jezika. Nije moguće reći ni gdje su početne razlike između katoličanstva, pravoslavlja i muslimanstva, niti koji dio bosanskog kulturnog naslijeđa može biti dodijeljen samo jednim, a posve oduzet od drugih sudionika bosanske pluralnosti. Ni u Bosni ni u susjednim zemljama nikada nije bilo izvornog poretka ljudi kojem bi razlozi bili u nekoj neposrednoj vjesničkoj vezi s Transcendentnim. Nije bilo ni originalnih filozofskih, teoloških i političkih mislilaca. Oni na koje se najčešće poziva u govorenju o Bosni, Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori nisu ni djelovali u svojoj zemlji niti su pisali na svome maternjem jeziku, pa je potreba za vanjskim vođama i sucima odražavala i neodgovornost elita unutar naroda prema njemu. Jednostavno je pokazati da kriza bosanskog društva, pa tako i paradoks nepostojanja odgovarajuće političke teorije, i pored sudbinske potrebe za njom, traje i danas. Nemoguće je dati pouzdane dokaze da se nešto u tome stanju mijenja. Ali jasna je nužnost izlaska iz tog stanja psihološke i kognitivne zapriječenosti gotovo svega što je bosansko. A to je moguće prije svega u artikuliranju političke filozofije koja nastaje iz kritički istraživane bosanske društvene krize.

Sadržaji ovodobne bosanske političke krize su brojni. Obuzetost ljudi samo nekim od njih – religijskim i modernim, pravoslavnim i srpskim, katoličkim i hrvatskim, muslimanskim i bošnjačkim, balkanskim i evropskim, partijskim i korporacijskim, itd – onemogućuje razumijevanje cjeline i izvođenje zajedničkog imenitelja za bliskosti i različitosti, spojivosti i oprečnosti, te obećavajuće i prijeteće sadržaje tog društvenog trajanja.

1. U ideologijskom razdoru

Najradikalnija osporavanja svih zasebnosti u historijskom trajanju Bosne osnovana su na postavci da to ime ne označava ništa drugo do geografski pojam.[8] Kada tome pojmu budu dodana nacijski usmjerena historiografska, antropogeografska i druga istraživanja u okviru nacijskih ideologija i imperijalnih nacrta, jasno je da njemu nije moguće dodijeliti nikakve sadržaje do srpske i/ili hrvatske.

---

[8] Vidjeti, npr., Jovan Cvijić: *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje.* Beograd: Marso, 2011, str. 74.

Bude li cijelo pitanje prevedeno u područje nacijskih ideologija, ta dva radikalno suprotstavljena zahtjeva nude politički kompromis prema kojem je Bosna djelomično srpska a djelomično hrvatska. Nje u takvome gledanju zapravo i nema kao cjeline. To su dvije teritorije na kojima se na složen način dotiču i prepliću dva povijesna naroda koji imaju političku svijest, to jest Srbi i Hrvati. U tu složenost uključeni su muslimani, koji su zapravo Srbi i/ili Hrvati. Kao muslimani, uključivi su u srpsku ili hrvatsku naciju. Kao Turci, isključivi su iz njih obje, te najhumanije rješenje za njih je iseljenje u Tursku. A kada hoće da ozbilje svoje bivanje političkim narodom unutar svog bosanstva, što znači u osvješćenju sebe izvan nametanih im uključenja u druge nacije, uzrok su nemogućnosti izvođenja spomenutog političkog kompromisa u trajno rješenje razgraničenja Srbije i Hrvatske, pa su najgori unutarnji neprijatelji zamisli o nacijskoj i društvenoj slobodi svojih kršćanskih susjeda. Tada ih je nužno predstaviti kao zapreku i bauk naspram svega što je zamišljeni put prema nacijskom cilju. Nemogućnosti razgraničenja među Srbima i Hrvatima kroz tijelo Bosne nameće odgovarajućim ideologijama dodatne ideologijske odnose prema Bošnjacima. U takvim je konstrukcijama neprihvatljivo da bilo ko od onih koji su lojalni ideologijskom srpstvu i ideologijskom hrvatstvu bude Bošnjak, iako je to ime koje svojom obuhvatnošću nadlazi svaku od modernih nacijskih konstrukcija. U poricanju mogućnosti bosanskog političkog naroda, bošnjaštvu je nužno oduzeti sve sadržaje koji bi mogli značiti išta drugo do ideologizirano muslimanstvo. Odvajanje Bošnjaka od svake mogućnosti da tome imenu naroda dodijele sadržaje političkog obuhvatanja potrebno je provesti svim sredstvima koja su na raspolaganju nacijskim elitama, jer to je nužan sadržaj snaženja teleologija nacijskog srpstva i nacijskog hrvatstva. Tako su Bošnjaci svedeni na onaj dio stanovništva koji ne pristaje uz ideologiju srpstva i hrvatstva, na one koji se tim ideologijama suprotstavljaju svojom pseudonacijskom religioznošću.

Ime Bošnjak odgovara imenu naroda. Za tvrdnju o nerazdvojivosti imena naroda i imena zemlje presudnu ulogu nema nijedan od mogućih odgovora na pitanje: Šta je starije – ime naroda ili ime zemlje, te ko je kome dao ime – zemlja narodu ili narod zemlji? Budući da Bosna pripada legitimno svim njenim stanovnicima, od kojih su neki Srbi a neki Hrvati, ime Bošnjaci postaje u nekim ideologijskim vidicima nelegitimno, jer ono uključuje polaganje prava tih ljudi na cijelu Bosnu. U skladu s takvim gledanjima, Bošnjaci su samo muslimani, religijska zajednica koja se suprotstavlja tokovima nacijskog osvješćenja naroda na prostorima slavenskog juga. A ta religijska zajednica nije ništa drugo nego ostatak turske vladavine, poturčeni dio srpskog i hrvatskog naroda, narod turske kulture, pa tako i nelagoda u cjelinama tih evropskih naroda.[9] A zapravo Bošnjaci u sebi i svome trajanju imaju, prema tvrdnjama dijela bošnjačke elite, sve što je potrebno za nacijsko osvješćenje i njemu odgovarajuću političku realizaciju. U vidiku evropske nacijske emancipacije muslimani ne mogu postati politički narod. Tek kada prihvate nacijsku teleologiju Srba ili Hrvata, oni mogu

[9] U: *Konvencija koja regulira iseljenje turskog stanovništva iz područja jugoistočne Srbije u Jugoslaviji*, koju su 1938. godine potpisali predstavnici Kraljevine Jugoslavije i Republike Turske, a stanovništvo tih krajeva, uglavnom ili gotovo isključivo Albanci i Bošnjaci, određeno je kao "jugoslavenski muslimanski podanici turskog porijekla i jezika i turske kulture". Vidjeti: http://www.albanianhistory.net

polagati pravo na vjersku autonomiju. Ako se toj mogućnosti suprotstavljaju, oni su neprijatelji, i to u svoj ambivalentnosti bivanja i unutarnjim i vanjskim zaprekama nacijskom oslobođenju kršćanskih naroda. Takvo oslobođenje za pravoslavne stanovnike Bosne, koji su se emancipirali u srpskoj naciji, znači ozbiljenje u srpskoj državi, za što razlozi moraju postojati u njihovoj slici historije. Zato je Bosna u vidicima nacijskih nacrta koji vode prema zamišljenoj državi samo gradivo, neuređena teritorija koju valja osvojiti, urediti i ujediniti s nacijskom državom. Tokom devetnaestoga stoljeća Bosna je samo jedno od područja nacijske imaginacije o oslobođenju i ujedinjenju. Njena jedinstvenost osporavana je na različite načine. U dijahronijskom trajanju ona ima granicu na kojoj početke muslimanstva nije moguće nikako spojiti ni sa čime što tome prethodi. Uzme li se stav gotovo svih ideologa srpske nacije o nužnosti prisajedinjenja Bosne Srbiji, kao nacijski odnos prema Bosni, jedini mogući odgovor muslimana na njeg jest njegovo odbijanje. Užasavajuće je cijelo muslimansko iskustvo sa Srbijom i zalaganjima za njeno nacijsko oslobođenje. Zamisao o društvenom i nacijskom oslobođenju Srba tokom devetnaestoga i dvadesetoga stoljeća u najvećoj mjeri temeljena je na antimuslimanstvu, pri čemu su muslimani predstavljani i kao vanjski i kao unutarnji srpski neprijatelji. Ni u jednom vidiku oslobođenja i nacijske emancipacije naroda slavenskog juga muslimani nisu prihvatani ni kao postojeći ni kao mogući zasebni narod. Zato je njihovo odvajanje od svakog kolektivnog prava na Bosnu kao domovinu bitan sadržaj ideologijskih nacrta nacijskog oslobođenja Srba i Hrvata. Cijelo iskustvo Bosanskih Muslimana sve od Bečkog rata pa do ovoga doba moguće je sabrati u pet riječi: progoni, ubijanja, pokrštavanja, ponižavanja i razaranja. Začudno je da ni Veselin Masleša, kao ni gotovo svi ostali marksistički pisci s južnoslavenskoga prostora, ne prepoznaje taj okvir za razumijevanje psihičkog i društvenog stanja Bosanskih Muslimana. On piše:

> Srpski seljaci bili su nacionalno svesni i tu svest više niko nije mogao da potisne. Muslimanska masa, politički potpuno pod uticajem begova i aga, nije predstavljala nacionalno svestan i određen elemenat, i baš zbog toga je mogla da bude ona državotvorna snaga na koju bi se Austrija naslanjala.[10]

Tako određena prikladnost muslimana da budu "državotvorna snaga" u okviru okupacije Austro-Ugarske uključuje njihovu suprotstavljenost srpskoj nacijskoj teleologiji unutar koje su ideja društvenog i nacijskog oslobođenja glavni činitelji svih tadašnjih i budućih promjena. Muslimani ne poznaju te promjene, pa su nesvjesno sredstvo onih imperijalnih snaga koje im se suprotstavljaju. Tu državotvornu snagu određivali su njeno muslimanstvo, položaj feudalnih gospodara i veza sa Osmanskim sultanatom. Nositelji srpske nacijske oslobodilačke ideologije oblikovali su svoj subjektivitet u žestokoj suprotstavljenosti svemu tome. Nikakvi oblici muslimanstva, nasljeđivanja gospodstva i turske političke ostavštine nisu bili uskladivi sa srpskim nacionalizmom. Veselin Masleša u vezi s time zaključuje:

> Samo postojanje dveju samostalnih i nezavisnih srpskih nacionalnih država bez begova i kmetova, sa slobodnom zemljom, bilo je već dovoljno da deluje na razvoj nacionalne svesti kod Srba u Bosni i Hercegovini. Njihovo postojanje kao srpskih država značilo je praktično ostvarenje svega onoga što je pravoslavna raja u Bosni i Hercegovini želela: sloboda na zemlju i sloboda vere. I jedini politički zaključak iz toga saznanja mogao

[10] Veselin Masleša: *Mlada Bosna.* Sarajevo: Veselin Masleša, 1990, 91.

je da bude: negacija muslimanskog feudalizma i turske države. I ona je u istinu postala glavni sadržaj srpskog nacionalizma.[11]

Srpska nacionalna svijest je u takvome vidiku određena negativnim odnosom prema svakoj mogućnosti transformiranja predstave o turčijatu, gospodstvu i muslimanstvu, transformiranja koje bi dovelo do osvješćenja bosanstva kao političke filozofije. Uz očitost da je begovat kao najvažniji kontrapunkt srpske nacionalne svijesti neodrživ u političkim procesima, ideologijsko rekonstruiranje tog odnosa usmjereno je prema muslimanstvu kao novom kontrapunktu. Takvu sliku muslimana podupiralo je austrougarsko korištenje ostataka muslimanskog feudalnog gospodstva kao sredstva protiv nacijske emancipacije muslimana u modernu bošnjačku naciju. Nacijsko oslobođenje Srba znači dokidanje potčinjenosti hrišćanskog naroda muslimanskoj feudalnoj gospodi. A to uključuje otklanjanje turskog političkog okvira u kojem je osiguran odnos gospodara i kmeta. Tako srpski kmet svoju slobodu vidi u svome hrišćanskom dostojanstvu naspram muslimanstva poistovjećenog s feudalnim gospodstvom. Kada taj slobodom pokrenuti narod postane politički svjestan, njegov politički partner je Turska kao nositelj političkog poretka, a ne njena religijska i politička ispostava u obliku bosanskog muslimanstva. Kada nestane moć nositelja političkog poretka, mijenjaju se i svi društveni odnosi, pa se muslimanstvo javlja kao perenijalni sadržaj poraženog feudalnog gospodstva. Veselin Masleša zaključuje: "Savez Srba i Muslimana bio je nesumnjivo jedna velika potreba bosanske politike, ali je savez begova i čaršije bio najveća smetnja tome savezu."[12]

Begovi i čaršija u tome kazivanju označavaju prvenstveno onaj dio muslimanskog naroda koji je očuvanje svojih feudalnih privilegija, pa tako i političkih poredaka koji bi ih mogli štititi, isticao kao najvišu vrijednost sveg muslimanstva. Muslimanstvo je tako bilo svedeno na štićenje feudalnog poretka protiv kojeg su pravoslavni Srbi i katolički Hrvati vodili borbu radi svog društvenog i nacijskog oslobođenja. Što je politička prisutnost Osmanskog carstva bila slabija, to su nositelji preostalih feudalnih privilegija nastalih u okviru tog Carstva postajali sve strasniji i bezobzirniji zagovornici turčijata u muslimanskome narodu. Tako su zamračivali vidike u kojima bi se taj narod osvijestio u svojoj bošnjačkoj naciji, i to uz uvažavanje svog odnosa s drugim nacijama istog prostora. U takvome viđenju bosanske politike srpstvo nije odvojivo od pravoslavlja, pri čemu ni begovatu ni muslimanstvu nije moguće priznati bilo kakvu nacijsku teleologiju povezivu s bosanstvom. Svođenje sveg bosanskog muslimanstva na to "što su deset hiljada njegovih istoveraca bili age i begovi"[13] jest temeljna ideologijska postavka integralnog srpstva u kojem je dokazni oslonac tražen u uzvratnom integralnom hrvatstvu. Politička emancipacija srpskog naroda vodi općoj mogućnosti razrješenja nesporazuma i sukoba s drugim političkim narodima iz bližeg ili daljeg susjedstva. Politička emancipacija Hrvata je komplementarna političkoj emancipaciji Srba, pa njihova sposobnost da se politički sporazumijevaju uključuje redovito i "muslimansko pitanje" kao zajedničko, te tako i razrješivo u sporazumijevanju vladajućih elita tih dviju nacija. Taj paradoks, koji će trajati kao zapreka bosanskoj političkoj filozofiji, Veselin Masleša određuje na sljedeći način:

---

[11] Isto, 111.

[12] Isto, 138.

[13] Isto, 142.

> Priznavajući, dalje, begovat kao političko vođstvo Muslimana, prva generacija srpske inteligencije nije radila na ublažavanju ideološke suprotnosti pravoslavni-Muslimani, nego, naprotiv, na njenom jačanju, pošto je stvarnu feudalnu suprotnost kmet-beg želela da prevaziđe na način koji nije mogao da prihvati srpski kmet. Politikom jedinstva sa srpskim seljakom i politikom jedinstva sa Muslimanima, a ne sa begovima, mogla se jedino ukloniti istorijska i ideološka suprotnost pravoslavni-Muslimani, koja je, uistinu, bila velika smetnja u bosanskoj politici.[14]

Zamisao prevazilaženja suprotnosti pravoslavni – musliman ne uključuje čak ni mogućnost osvješćenja bosanstva naspram srpstva. Ne uključuje, jer bi relativiziranje vjerovanja srpskih nacionalista da je Bosna srpska pokrajina značilo nužnost transformiranja najvažnijih postavki srpske nacijske ideologije. Vladimir Gaćinović piše: "Bosna je stara srpska zemlja. Po svojoj psihologiji, kulturi, celom životu."[15] U takvome vidiku shvatljiv je stav Veselina Masleše: "Za Srbe u Bosni i Hercegovini osamnaesta znači nacionalno oslobođenje, kraj feudalne eksploatacije."[16] A zapravo riječ je o proširenju Srbije nad ideologijski konstruiranu sliku nacijske cjeline.

U takvoj ideologijskoj zamisli Bosne, za muslimane je samo jedna "prirodna" mogućnost: osvješćenje postojeće izoliranosti iz koje je izlaz u srpstvu kao nacijskom i društvenom oslobođenju. Borivoje Jevtić o tome njihovom položaju i pojedincima koji njime nisu zadovoljni, promatrajući ga u odnosu na revolucionarni polet srpskih nacionalista u organizaciji "Mlada Bosna", piše:

> Muslimanski elemenat, mada je dao nekoliko izrazitih nacionalnih radnika, ostaje po strani; nad njim visi agrarno pitanje kao avet, i Austro-Ugarska, mandator Berlinskog Kongresa za rešenje agrara u Bosni – tog stalnog podjarivača nemira u okupiranim pokrajinama – čini sve da stvori što jačom i čvršćom izolaciju muslimana.[17]

Izolacija muslimana jest presudna za cijelo bosansko pitanje. Iako su srpska i hrvatska teleologija konstruirane uglavnom na prijelazu devetnaestoga u dvadeseto stoljeća, te sve do ovog doba ostale podložne promjenama, izoliranje muslimana je bitan sadržaj njihovog odnosa prema svemu bosanskome. U konstruiranju transhistorijske naravi tih nacija, muslimani se javljaju kao posljedica osmanske vojne okupacije, a ne kao posljedica promjene unutar njih samih i onog što jesu, budući da oni niotkud ne dolaze u svoje bosanstvo. Njima je nametana potpuna odvojenost od svega kršćanskog, iako su u njihov muslimanski subjektivitet uključeni i svi razlozi njihovog nekadašnjeg bivanja kršćanima. Njihovo muslimanstvo uključuje kognitivni prijevod sveg njihovog nekadašnjeg bivanja kršćanima.

Dijahronijska neprekinutost bosanskog muslimanstva u odnosu s bosanskim kršćanstvom, koja je gorljivo poricana, iako očita, omogućavala je dostojanstvo granice između sinhronijskog trajanja različitih pripadanja. A upravo to je osporavano u nacijskim teleologijama. Izoliranje muslimana koje je nametano kroz nacijske ideologije srpstva i hrvatstva, te prihvatano

---

[14] Isto, 143.

[15] Vladimir Gaćinović: "Mlada Bosna"; u: Pero Slijepčević, ur.: *Spomenica Vladimira Gaćinovića.* Sarajevo: Štamparija Petra N. Gakovića, 1921, 32-34, 32.

[16] Masleša: *Mlada Bosna*, 188.

[17] Jevtić: *Sarajevski atentat*, 5.

u okviru različitih odnosa samih muslimana prema sebi i drugim, moguće je razumjeti kao najvažniju zapreku bosanskoj političkoj filozofiji.

2. Historiografska konstruiranja

U tekstu "Istorijski osnovi Republike Bosne i Hercegovine"[18], pročitanom 1968. godine pred gotovo svim sudionicima političke, naučne i kulturne javnosti zemlje u kojoj je rođen, Vasa Čubrilović kaže:

> Ove naše dve zemlje kao republika nemaju etničku osnovu, ujednačenu političku, kulturnu i istorijsku tradiciju kao Srbija i Hrvatska, nisu odraz težnji za nacionalnom i kulturnom samosvojnošću svoga naroda kao Slovenija i Makedonija. Jednom reči, Bosna i Hercegovina nemaju državni narod, koji bi svojim poreklom, istorijskom i državnom tradicijom bio nosilac njihove državne misli. Pored svega toga, ove dve naše zemlje bile su vekovima ili samostalne države ili su imale poseban položaj u okviru većih država.[19]

Iako je ta historiografska konstrukcija svojstvena gotovo svim nacijskim viđenjima Bosne, valja odmah istaknuti da nijedan sadržaj u navedenoj tvrdnji Vase Čubrilovića nije tačan. Sve njegove tvrdnje su ideologijske konstrukcije u kojima je polazište neprijepornost njegovoga prihvatanja dvaju nacijskih programa – srpskog kao temeljnog i hrvatskog kao njemu posljedičnog i komplementarnog. Iako je država, Bosna (Bosna i Hercegovina) nema, prema danome navodu, svoj državni narod. Taj paradoks je razrješiv jedino u konstrukciji o toj državi kao tehničkom pitanju dva državna naroda, srpskome i hrvatskome.

Prema tome, osvješćenje očito postojećeg bosanskog naroda, osvješćenje koje bi ga usmjeravalo prema njegovoj državi, ne vodi prema tom cilju, već prema ujedinjenju s narodima ili dijelovima naroda izvan nje. Ako nema bosanskog državnog naroda, ne može biti ni bosanske nacije, što znači ni politički osviješćenog bosanskog naroda. Kada je usvojena takva pretpostavka, za njenog zagovornika je nebitno da li je ona posljedica nepostojanja ujednačene politike, kulturno-historijske tradicije te kulturne i nacionalne samosvojnosti, ili je upravo to uzrok nepostojanja bosanskog političkog naroda.

Iako i taj autor, kao i mnogi drugi iz njegove nacijske zajednice historiografa, i tu i na drugim mjestima, manje ili više vješto krije svoju postavku o transhistorijskoj naravi srpske nacije, jasno mu je da bi, i kad bi njegove tvrdnje bile tačne, bosanska nacija ili bosanski politički narod bio očita pojava, jer bosansko pitanje i *de facto* i *de iure* opstaje i pored užasavajućih pothvata da bude razriješeno i perom i mačem i ognjem.

A šta je zapravo ta nacija, taj osviješćeni narod, taj politički narod u ime kojeg kroz stoljeća osporavaju bosansku mogućnost u tome što jest? Može li ne postojati to što je potrebno ustrajno poricati i razarati? Ima li imaginacijski svijet, u kojem se to nepostojanje smješta, veću zbiljnost od tog što jest? Karl Deutsch ovako odgovara na ta pitanja: "Nacija, tako se kaže u jednoj žalosnoj evropskoj izreci, jest skupina ljudi ujedinjena zajedničkom zabludom o njihovom zajedničkom porijeklu i zajedničkom mržnjom svojih susjeda."[20]

---

[18] Vasa Čubrilović: "Istorijski osnovi Republike Bosne i Hercegovine", *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, 4 (1968): 23-42.

[19] Isto, 23.

[20] Karl Wolfgang Deutsch: *Nationalism and its Alternatives.* New York: Knopf, 1969, 3.

Konstrukcija Vase Čubrilovića uključuje dijahronijsko apsolutiziranje srpske nacije i isključivanje bosanskih muslimana kao mogućeg političkog naroda izvan turske okupacije hrišćanskih zemalja. Uz navedenu tvrdnju Vase Čubrilovića valjalo bi, radi ovdje pokrenutih i raščišćavanih pojmova, uvesti i zaključak Hazima Šabanovića o Bosni promatranoj u vidiku njegovih istraživanja njenog položaja u Osmanskom carstvu:

> Bosanski paša držao je pod svojom vlašću područje veće nego ijedan bosanski kralj. U tom prostranom sklopu, koji je hvatao od Šapca do mora i od Zvečana do Virovitice, Bosna je kao središnja oblast predstavljala neku vrstu matice koja je sada dobila veći značaj. Taj značaj Bosne porastao je još više kasnije kada je ona postala pogranični i periferijski pašaluk Osmanskog Carstva skoro na svim tačkama.
>
> Jedna osobenost bosanskog pašaluka jeste i to što je to bio u označenom periodu jedini pašaluk čije je sjedište i sva teritorija bila na jugoslavenskom području, a matica u srcu jedne naše ranije države.
>
> Kako je bosanski ajalet obuhvatio mnogo šire područje od područja nekadašnjeg kraljevstva, tako je sada i pojam Bosne postao mnogo širi.[21]

Pojam Bosne je doista postao mnogo širi. On je, uz početne razloge za to, obuhvatio društvo religijske pluralnosti. Katolici i pravoslavci te muslimani i jevreji uključeni su u to društvo. Njihova uključenost nije bila posljedica ni prostog političkog realizma niti ravnodušnosti prema religijskim razlikama. Različite puteve prema Bogu te nepovredivost ljudskog prava da pripada bilo kojem od njih svima njima jamčio je niko drugi do Bog, i to preko objave vjesniku Hvalu.

A kada god bude postavljen u prostor i vrijeme koji nisu transcendirani ni natpojedinačnošću ni Duhom, nacijski cilj postaje bog. Iskustvo s prisutnošću drugog i drukčijeg u susjedstvu, onog koji ima početne razloge da bude to što hoće, postaje nepodnošljivo, jer njegov bog mora biti krivi. Mora, jer u apsolutiziranom nacijskom cilju nema mjesta za dva početa.

U vidiku Vase Čubrilovića, koji je paradigmatična suma antibosanske ideologije, navedena cjelina se postavlja između dviju ideologijskih konstrukcija – ur-Srbije i ur-Hrvatske, koje su kao historiografska utjelovljenja asimilirane u moderne nacijske ideologije. On kaže:

> Dinarske planinske oblasti, gde se nalaze Bosna i Hercegovina, matice su prve srpske i prve hrvatske države. Srpska država nastaje u slivovima gornjeg toka reke Drine, Zapadne Morave i Ibra, prva Hrvatska država nastaje u slivovima severno-dalmatinskih reka Une i Vrbasa.[22]

Te ideologijski konstruirane ur-Srbija i ur-Hrvatska jesu, u nacijskim teleologijama, perenijalno nepreispitive premise. One, i pored različitih utjecaja Bizanta i Bugarske, na jednoj, te Venecije, Austrije i Ugarske, na drugoj strani, ostaju, kako ističe Vasa Čubrilović, stožeri oko kojih se zbivaju sve južnoslavenske nacijske teleologije u njihovoj dijahronijskoj usmjerenosti prema budućnosti pripadajućih im nacija i država. Prostor između njih je, prema njegovom tumačenju, mrtvi ugao. On kaže:

---

[21] Hazim Šabanović: *Bosanski pašaluk: Postanak i upravna podjela.* Sarajevo: Svjetlost, 1982, 79-80.

[22] Čubrilović: "Istorijski osnovi Republike Bosne i Hercegovine", 23-24.

> Tako središnji deo dinarskih oblasti ostaje u mrtvom uglu, i u gornjem toku reke Bosne još od ranog srednjeg veka počeće se izgrađivati istorijska pokrajina, što je danas zovemo Republika Bosna i Hercegovina.[23]

Izgrađivanje te pokrajine, prema Vasi Čubriloviću, nije i jest država. Nije, jer njegovoj ideologijskoj konstrukciji o ur-Srbiji, kojoj je ur-Hrvatska potrebna kao logički konstrukt, svaki novi ur-entitet postaje zapreka, pa njegovo generiranje, što je historijska očitost, može biti samo na podlozi njegovog ur-konstruiranja, kako to izričito kaže:

> Tako je srednjovekovna Bosna imala da zahvali svome zaklonjenom središnjem položaju i dobrim saobraćajnim vezama sa susednim srpskim i hrvatskim zemljama što se vrlo rano počela širiti na račun srednjovekovne Srbije i Hrvatske. Ove dve države, kako smo rekli, više okrenute prema spolja, bilo zbog kretanja svog stanovništva ili zbog odbrane nezavisnosti, zanemaruju svoje unutarnje planinske oblasti, što su graničile sa starom Bosnom. Ova to iskorišćava da se osamostali, a posle i da se proširi na njihov račun.[24]

Cijela zamisao Vase Čubrilovića o toj dvojini obuhvata dijahronijsku ukupnost slavenskog juga. U srednjovjekovnoj Bosni nema i ne može biti ni njenog teritorija niti njenog naroda. I jedno i drugo izvedeno je iz spomenute primordijalne dvojine, kako to konstruira taj pisac:

> U njoj žive Srbi i Hrvati, a po verskom pripadništvu narod se delio na Bogumile, pravoslavne i katolike. Verski sukobi, praćeni ratovima i pritiscima iz Ugarske, ostaviće od XII do XV veka duboke tragove na društvene i kulturno-političke odnose u zemlji. Nedostatak jedinstvene etničke osnove i veće povezanosti kulture naroda iz novih oblasti sa državnom maticom u središnjoj Bosni, bio je praćen separatističkim težnjama velikih feudalnih gospodara. Sve je to ometalo izgrađivanje jedinstvene državne tradicije i narodne svesti u srednjovekovnoj Bosni.[25]

I ta konstrukcija je nužno netačna, jer sva promatranja su posljedica pristajanja da nacija postoji izvan historijskih procesa konstruiranja i dekonstruiranja političkih pripadanja i nepripadanja. Najveći dio bosanskog stanovništva, kako priznaje i Vasa Čubrilović, proći će kroz promjene svog vjerskog pripadanja, pa će muslimani te zemlje postati i njeni ključni branitelji od pokušaja kršćana da je osvoje. A takva prisutnost Bosanskih Muslimana nije objašnjiva izvan i mimo njihove političke osviješćenosti.

Upravo u toj promjeni svijesti ne događa se nikakav prekid, jer oni u svem svome kršćanskom naslijeđu nalaze razloge za osviješćenje svog muslimanstva, a nikako ne u bilo čemu izvan sebe kao presudnijem od njih samih. Oni su, kaže Vasa Čubrilović, "osujetili sve pokušaje stranih vojska da dublje prodru u njihovu otadžbinu".[26] O toj odlučnosti muslimana da brane svoju otadžbinu Vasa Čubrilović govori samo onda kada to odgovara njegovoj dihotomijskoj srpsko-hrvatskoj slici. Tako, on ističe: "Još za vreme austrougarske okupacije 1878. oni su dali takav otpor ulasku strane vojske u svoju zemlju da ga je Beč mogao slomiti tek onda kad je doveo u Bosnu nekoliko korpusa."[27]

---

[23] Isto, 24.

[24] Isto.

[25] Isto, 25.

[26] Isto, 27.

[27] Isto.

Ta neosporiva veza s otadžbinom nije i ne može biti, prema ideologijskoj konstrukciji Vase Čubrilovića, nikakva posljedica njihove političke svijesti. A može li takva borba za otadžbinu biti pokrenuta bez političke svijesti, bez jedinstvene etničke osnove i povezanosti kulture naroda?! Da bi učvrstio svoja ideologijska domišljanja, koja inače u svome temelju imaju laž, Vasi Čubriloviću i sličnim zagovornicima nepostojanja političkog bosanstva potrebna je i dodatna konstrukcija:

> Osećanje bosanskih muslimana da su nešto posebno u muslimansko-islamskoj zajednici u Turskom Carstvu nije bilo posledica neke srednjovekovne bosanske državne tradicije koju bi oni sačuvali. Ova tradicija izumire kod bosanskih muslimana kad prelaze na islam. Osećanje posebnog izrastalo je iz njihovog uverenja da su po svom poreklu, po svom jeziku, načinu života vezani za Bosnu, i da su nešto drugo, različiti ne samo od pravih Osmanlija već i od drugih islamskih naroda u Turskom Carstvu. Samo, ovo osećanje posebnog kod bosanskih muslimana nikad nije tako daleko išlo da bi vodilo kidanju sa Carstvom.[28]

I tu je riječ o ideologijskoj konstrukciji prepunoj očitih netačnosti, te i nužnih proturječnosti. Priznanje da su Bošnjaci nešto posebno, i pored toga što su i muslimani, jest zapravo relativiziranje njihove usporedivosti s bilo kojim drugim narodom. I nije začudno da upravo tu Vasa Čubrilović uvodi zamračenu riječ "islam". Pojam islam ima u autorovom vidiku značenje utjelovljene i svakoj ideologijskoj potrebi prilagodljive pojave. Nikada i nigdje ni on ni pisci sličnih ideologijskih vidika ne izlaze iz opredmećene predstave o islamu. A upravo takva predstava potrebna im je radi konstruiranja razlučenja razumskog subjekta, koji odgovara Zapadu, od svega što kao niže treba potčiniti, čemu odgovara opredmećeni Orijent kao objekt.

Autor potvrđuje da su bosanski muslimani sačuvali svijest o svome bosanstvu, što znači da su u cijelosti vezani za jezik, zemlju i običaje koje nasljeđuju od jednog do drugog naraštaja. Ali nije tačna tvrdnja da srednjovjekovna bosanska tradicija izumire s prelaskom Bošnjaka na islam. Za takvu tvrdnju autor ne navodi nijedan dokaz. Ne navodi ga, jer ga i nema i ne može biti mimo ideologijskih imaginacija. Upravo u toj promjeni bosanska srednjovjekovna tradicija nalazi svoje uznesenje, dozrijevanje i obnovu.

Kroz cijelo svoje srednjovjekovno trajanje Bosna je bila pozornica borbe za pravo na religijsku pluralnost. Istini za volju, to je bila borba za pravo na različite ekleziološke puteve prema Isusu Kristu i za pravo zasebnog tumačenja njegovog naslijeđa. Takvo pravo im je osporavano. Savezi crkvenih i političkih moći u inkvizicijskim pothvatima protiv njih ispunjavaju to doba bosanskog trajanja. Ta borba u novim okolnostima nalazi do tada neviđeni okvir: hrišćani/kršćani, i istočnog i zapadnog obreda, muslimani i jevreji postaju društvena zbilja, za što su principijelni razlozi u samoj muslimanskoj tradiciji. U onoj okrutno osporavanoj kršćanskoj okrenutosti Kristu, u potrazi za pravom na vlastiti put prema njemu, događa se otkrivanje novih vidika istog svjedočenja, vidika u kojima je vjesnik Hval prihvaćen kao milost svjetovima.

Kada ističe da posebnost Bosanskih Muslimana nikada nije vodila tako daleko da bi oni prekidali veze s Carstvom, Vasa Čubrilović u tome ne vidi – a to je nužna posljedica zatvorenosti njegovog nacijskog vidika – njihovu privrženost najuzvišenijem idealu bosanskog naslijeđa – idealu religijski pluralnog društva.

---

[28] Isto.

Kidanje veze s Carstvom oni su osjećali i iskušavali kao smrtonosno sunovraćenje u propast religijske pluralnosti, što znači i njihovo nestajanje. Istina je da su veze Bošnjaka s tim Carstvom, i zbiljne i ideologijski im nametane, bile najpoželjnije stanje tih ljudi, jer su ih isključivale iz nacijskih teleologija i pravdale njihovo uništavanje. Što su više bili Turci, Bošnjaci su više odgovarali nacijskim konstrukcijama o oslobođenju, jedinstvu i ujedinjenju.

Onemogućenost Bošnjaka da razloge i kognitivna sredstva branjenja religijske pluralnosti svoje zemlje nađu u evropskim tokovima devetnaestoga i dvadesetoga stoljeća jesu i njihova krivica, ali i posljedica okrutnosti kojom su poricani kao sadržaj bosanske cjelovitosti i kao sudionici u promjenama na širem geopolitičkom području. Njihova uključenost u Osmansko carstvo sve dok je ono trajalo bila je *de facto* uvjet njihovog opstanka. Oslobođenje podanika tog Carstva pretpostavljalo je potpuno razlučenje od svega što je s njime u vezi. Gdje god je to Carstvo poraženo – kako je to slučaj posvuda izvan granica Bosne – nestajala je religijska pluralnost, što jest bitan sadržaj posebnosti Bosanskih Muslimana.

Za Vasu Čubrilovića je nebitna činjenica da bosanski muslimani nigdje nisu mogli vidjeti osiguranje svog prava na preživljenje, te da je upravo to pravo jezgra njihove političke slike svijeta. Razmatrajući dalje sadržaje koji ih isključuju iz njegove nacijske ideologije, isti pisac kaže:

> U Bosni feudalna anarhija nije dovela do izrastanja moćnih feudalnih dinasta kao Bušatlija u severnoj Albaniji ili Ali-paše Janjinskog u južnoj Albaniji. Time se više ističe snaga i značaj mnogobrojne sitne i krupne muslimanske vlastele u Bosni XVIII i XIX veka. Njihov uticaj u to doba bio je tako moćan da su veziri u Travniku često držali vrlo malo vlasti u svojim rukama.[29]

Ako su veziri u Travniku odražavali prisutnost osmanske politike u Bosni, a držali vrlo malo vlasti, opravdano je upitati se: kakva je onda bila politika te većine bosanskih muslimana? Teško je bilo gdje među balkanskim narodima pokazati toliko saglasnosti o najvećem broju pitanja koja odražavaju zajedničko pripadanje. Upravo je taj narod, u tome što im priznaje i Vasa Čubrilović – dokaz protiv njegove tvrdnje o nepostojanju ujednačene politike, kulturno-historijske tradicije te težnje za nacionalnom i kulturnom samosvojnošću. Ali tu je riječ o bosanskim muslimanima. A oni u nacijskim entelehijama Evrope nisu uključivi u sliku političkog poretka kao politički narod.[30] A srpsko i hrvatsko nacijsko osvješćenje jest proces uključenja u evropske historijske tokove, a nasuprot svemu što je u više stoljeća ranije bila zbilja balkanskih društava. Gradnja novog političkog poretka je vođena uz konstruiranje vanjskog i unutarnjeg neprijatelja naspram kojeg se događa osvješćenje naroda u nacije.

3. Antimuslimanstvo

Na temelju premise o Bosni kao srpskoj zemlji nastaloj između ur-Srbije i ur-Hrvatske izgrađen je cijeli nacrt o oslobođenju i ujedinjenju srpske nacije, što je u političkoj strategiji

---

[29] Isto.

[30] O tome vidjeti više u: Talal Asad: "Muslims and European Identity: Can Europe represent Islam?"; u: Anthony Pagden, ur.: *Idea of Europe: From Antiquity to the European Union.* Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 209-227, 209.

uvijek provođeno kao širenje Srbije na susjedne teritorije. Svojim bivanjem između dviju nacija koje se otkrivaju i određuju u pothvatu razgraničenja Bosna se pokazuje kao anomalično područje, kao sivo etničko područje čije otklanjanje je nužda unutar dviju komplementarnih nacijskih teleologija. Ta siva etnička zona su zapravo muslimani, koji su u nacijskim ideologijama i Turci i poturice, ona druga i tuđa strana svega što je nacijski "naše". Za njih Ivo Andrić piše:

> Po geografskom položaju Bosna bi zapravo trebalo da povezuje zemlje Podunavlja sa Jadranskim morem, a to znači dve periferije srpsko-hrvatskog elementa i ujedno dve različite oblasti evropske kulture. Potpavši pod islam, Bosna ne samo da je bila lišena mogućnosti da ispuni ovaj zadatak, koji joj je po prirodi pripadao, i da učestvuje u kulturnom razvoju hrišćanske Evrope (kojoj pripada po svojim etnografskim i geografskim obeležjima), nego je, štaviše, zbog domaćeg islamiziranog elementa postala moćna prepreka hrišćanskom Zapadu. U tome neprirodnom položaju Bosna je ostala za sve vreme turske vladavine.[31]
>
> Od odlučujućeg značaja je to da je Bosnu, u najkritičnijem trenutku njenog duhovnog razvoja, u doba kada je previranje duhovnih snaga dostiglo vrhunac, osvojio jedan azijatski ratnički narod čije su društvene institucije i običaji značili negaciju svake hrišćanske kulture i čija je vera – nastala pod drugim klimatskim i društvenim uslovima i nepodesna za svako prilagođavanje – prekinula duhovni život zemlje, izobličila ga i od tog života načinila nešto sasvim osobeno.[32]

U tim i njima sličnim ideologijskim konstrukcijama Ivo Andrić sabire i sažima stavove o bosanskome muslimanstvu kakvih je gotovo neizbrojivo mnogo u nacijskim kulturama ranijih stoljeća. Takvi stavovi su prvo postavljani u okvir evropskih predstava o oslobođenju i napretku. Za prostore jugoistočne Evrope kognitivna osnova takvih gledanja je uključena u balkanologiju i s njom povezane ustanove. Potom, iz balkanološke cjeline izdvojeno je sve što se odnosi na društvene, kulturne i političke sadržaje muslimanstva, te predstavljeno kao orijentalno i shvatljivo jedino u vidiku orijentalističkih studija, koje su izvedive jedino u razumskoj slici svijeta svojstvenoj za neorijentnog subjekta povijesti.[33]

---

[31] Ivo Andrić: *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft/ Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, prev. Zoran Konstantinović, *Sveske Zadužbine Ive Andrića*, 1/1 (1982): 7-258, 53.

[32] Isto, 51.

[33] Ideologijska osnova Zemaljskog muzeja u Sarajevu, uspostavljanje i djelovanje Balkano-loškog instituta u okviru njega, osnivanje 1950. godine Orijentalnog instituta u Sarajevu, u koji su pohranjene sve rukopisne knjige na arapskom, turskom, perzijskom jeziku i bosanskom jeziku pisane arebicom, te "turska arhiva", do tada čuvani u Zemaljskome muzeju, uz istodobno osnivanje katedre za orijentalne jezike Filozofskog fakulteta u Sarajevu, jasno potvrđuju opsežni pothvat orijentaliziranja sveg bosanskog muslimanstva u pothvatu njegovog isključivanja iz moguće rekonstrukcije bosanstva. Sve to se događa u vrijeme najokrutnijih razaranja bosanskog muslimanstva kao ometajuće pojave na putu društvenog, kulturnog i političkog napretka. (O tome vidjeti više u: Rusmir Mahmutćehajić: "On Ruins and the Place of Memory: A Bosnian Post-Script to Communism", *East European Politics & Societies*, 25/1 (2011): 153-192)

Tako je izgrađen potpuni okvir ideologijskog isključivanja muslimanskih sadržaja društva, kulture i politike kao sinhronijskih i dijahronijskih činitelja one pluralnosti društva i kulture koju je potrebno svladati u okviru i nacijskih teleologija. Nikada nije bilo moguće utemeljiti i razviti cjelovitu historiografiju koja bi bila posve izvan navedenih ideologijskih konstrukcija. Zato nastaje teško razlučiva povezanost historiografije i umjetničkog pripovijedanja. Tamo gdje historiografija ne uspijeva savladati orijentaliziranje i isključivanje muslimanskih sadržaja otvoreni su prostori za umjetničko pripovijedanje koje je prihvatano kao istinitije i uvjerljivije od svakog razumskog preispitivanja historijskih pojava. Može se reći da je svima njima epitom djelo *Gorski vijenac* vladike Petra Drugog Petrovića Njegoša.[34]

Bosna je, prema Ivi Andriću, moćna prepreka hrišćanskome zapadu. Razlog za to je, misli on, domaći islamizirani element. Taj domaći element je, domaštava taj pripovjedač, izobličen i tako izdvojen iz svog prirodnog položaja uslijed usvajanja tuđe vjere, nepodesne za svako prilagođavanje. U takvim gledanjima, to je sve ono što je nasuprot svega našeg hrišćanskog. Zato su, prema nacrtima koje je moguće pratiti u dugome razdoblju, potrebna i rješenja "bosanskog pitanja". Bez uzimanja u obzir domišljanja tih rješenja i njihovih izvođenja nije shvatljiva nijedna nacijska teleologija na slavenskome jugu. Ako je to zanemareno, nije moguće misliti ni o fantazijskim ni o zbiljnim sadržajima bosanske političke filozofije. Radi prikaza radikalnih oblika postavljanja muslimana u središte bosanskog pitanja, ovdje su dani samo neki iz začudno velikog mnoštva zagovora uništavanja bosanske religijske pluralnosti uništavanjem njenih muslimana.

Nekoliko desetljeća nakon Ivana Frane Jukića, koji bez ustezanja za bosanske muslimane kaže da su sljedbenici lažnog proroka,[35] tumačeći željeni ishod bosanske pluralnosti u njenom kršćanskom homogeniziranju, fratar Mijo Vjenceslav Batinić piše:

> Sultan Mahmund II. neprestano je mislio na to, da svoju, prostranu, ali u prosvjeti zaostalu državu podigne do one visine na kojoj su bile kršćanske države u Evropi. On je dobro uvidjao da njegova carevina iz dana u dan sve to većma propada, slabi i gubi sjaj, koji ju je njegda okružavao. Ostavljen samu sebi, nije odabrao tomu prilična sredstva: on je mislio, kada se rieši samovoljnih jenjičara, poprimi evropejsko odielo, zakone i običaje, preustroji vojsku po novoj vojničkoj taktici, a financije uredi po zapadnom kalupu, da je sve učinio. Nu dublje je trebovalo to pitanje proučiti, temeljitije preinake zavesti, pa i vjeru Muhamedovu Isukrstvom zamieniti, ako se je htjelo dati života truhlomu carstvu, koje su raztrovala sama načela muhamedanske nauke. To bi mu odtudjilo azijske narode, preveć opojene muhamedanstvom, nu zaisto evropejske bi pokrajine lahko na to sklonuo, imenito Bošnjake i Albaneze, koji se i tako živo sjećaju svoga kršćanskoga poriekla, te su se ovom i drugimi prilikami iskazivali spremnimi nu povratak, čim to i političke okolnosti budu savjetovale.[36]

---

[34] O tome vidjeti više u: Rusmir Mahmutćehajić: "Andrićism: An aesthetics for genocide", *East European Politics & Societies* 27/4 (2013).

[35] Vidjeti: Slavoljub Bošnjak, [fra Ivan Frano Jukić]: *Zemljopis i poviestnica Bosne.* Zagreb: Narodna tiskarnica dr. Ljudevita Gaja, 1851; u: Ivan Frano Jukić: *Sabrana djela.* Sarajevo: Svjetlost, 1973, 171-249, 187-88.

[36] Fra Mijo Vjenceslav Batinić: *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka*, 1–3, Zagreb: Dionička tiskara, 1881, 1883, 1887, 3:197-198.

O ozbiljenju navedenih fantazija povratka muslimana tamo gdje im tumači njihovog pripadanja vide mjesto domišljana su različita sredstva. Nažalost, najčešće su oni na taj fantazijski povratak prisiljavani izborom između života i smrti. Milivoje Blaznavac, oficir i državnik u vladi Knjaževine Srbije, 1870. godine u Beogradu kaže Antunu Kneževiću, bosanskom franjevcu koji istražuje mogućnosti oslobođenja svoje zemlje od tuđinske vlasti: "Dok se dignete, odmah na Turke izdajte proglas: ol nek se odmah krste, ol odmah nek sele kuda znadu, ako ne misle biti sasječeni!"[37]

Još u toku Prvog svjetskog rata za Bosanske Muslimane je, prema svjedočenju Ivana Meštrovića, srpski političar Stojan Protić predložio konačno rješenje: "Kad pređe naša vojska Drinu, dat ću Turcima dvadeset i četiri sata, pa makar i četrdesetosam, vremena da se vrate na pradjedovsku vjeru, a što ne bi htjelo, to posjeći, kao što smo u svoje vrijeme uradili u Srbiji."[38] Rješenje bosanskog pitanja, što znači uništenje muslimanske prisutnosti na nacijski određenim teritorijima, u vidiku Stevana Moljevića, zamišljeno je ovako:

> cilj – da stvore i organiziraju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive; način – preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih.[39]

Moguće je navesti veliki broj dokumenata u kojima su zagovarani takve zamisli i prijedlozi o uništavanju bosanske cjelovitosti. Kao sadržaj nacijskih teleologija na prostorima slavenskog juga antibosanstvo i antimuslimanstvo se održavaju i kao ideologija i kao operativna politika. O njihovoj prisutnosti neosporiv dokaz su i događaji krajem dvadesetog stoljeća, u raspadu druge Jugoslavije, kojima je središnji i najvažniji sadržaj bio rat protiv Bosne. Aleksa Buha, predsjednik skupštinskog kluba Srpske demokratske stranke, krajem 1991. godine, u prisustvu autora ove rasprave, kaže: "Mi hoćemo potpunu podjelu teritorija. To je uvjet za bilo koji politički dogovor." Ako bosansku religijsku pluralnost iz doba kraljeva, koju prema Vasi Čubriloviću čine bogumili, pravoslavni i katolici, zamjenjuje doba Bosanskog pašaluka u kojem tu pluralnost čine muslimani, pravoslavni i katolici, kojima se uskoro pridružuju i jevreji kao doseljenici, jasno je da muslimani ostaju u dijahronijskoj i sinhronijskoj povezanosti i s prethodnim i s novim stanjima. Muslimani niotkud ne dolaze u Bosnu. Promjena koja ih uvodi u to novo bivanje, unutar njihove zemlje i trajanja, ne može prekinuti njihovu uzajamnost s pripadanjima njihovih predaka. Kredo muslimana ne znači odbacivanje njihovog bivanja kršćanima. Naprotiv. To je samo, prema njihovom vjerovanju, upotpunjenje tog što jesu. Njihovo bivanje muslimanima je preobražaj unutar njihovog kršćanstva, kojem su razlozi prije svega unutarnji, u njima samim, i tek potom vanjski, što su društvene i političke okolnosti u kojima se ta promjena zbiva. Da je tako, jasno je iz činjenice da njihovi srodnici

---

[37] Antun Knežević: *Njeke moje bilješke iz zadnjih godinah.* Beograd/Banja Luka: Rad/Besjeda, 2001, 54.

[38] Navod u: Ivan Meštrović: *Uspomene na političke ljude i događaje.* Buenos Aires: Knjižnica Hrvatske revije, 1961, 73; preuzeto iz: Ivo Banac: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, prev. Josip Šentija. Zagreb: Durieux, 1995, 84.

[39] Stevan Moljević: "Homogena Srbija"; u: Bože Čović, ur.: *Izvori velikosrpske agresije.* Zagreb: August Cesarec, 1991, 141-147, 141.

i susjedi koji su pravoslavni i katolici u sebi nalaze razloge da to budu i dalje u istim društvenim i političkim okolnostima. Kako god bila objašnjena činjenica otpornosti bosanskog muslimanstva složenim i okrutnim pritiscima izvana, njihov opstanak uz ustrajavanje na religijski pluralnom društvu jest činjenica najvišeg političkog značaja. Konstruiranja srpske i hrvatske nacije uključivala su odstranjenje prisutnosti Bosanskih Muslimana iz vremena i prostora prema kojim su usmjereni nacijski razvoji. Opiranja tom nestajanju shvatana su kao neprijateljstvo koje ima i političke i teološke sadržaje. Njima je u nacijskim teleologijama neprestano nametana i prigovarana veza s Turskom, iako je u njihovoj zajedničkoj svijesti bosanstvo vazda imalo veći značaj. Ni nacijska osvješćenja Srba i Hrvata, te uračunavanja Bosne u nacrte o državama koje će nastati oslobođenjem i ujedinjenjem, nisu mogla razoriti tu političku jedinstvenost Bosanskih Muslimana, iako je ona bila posve na drugoj strani srpskih i hrvatskih nacijskih nacrta. Pluralno društvo kojem su pripadali podvrgnuto je ideologijskom razbijanju. Ono što je iz tog nastajalo smatrano je oslobođenjem radi ujedinjenja i napretka. A muslimani su u tome smatrani nužnim ostatkom, povijesnim smetljem koje nekako treba otkloniti ili preraditi.

U tim nacrtima Bosni se nameću dva izvanjska središta, a njenim pravoslavcima i katolicima dodjeljuje uloga nacijskog zauzimanja bosanskih teritorija. Vasa Čubrilović o tome piše:

> Kada kod Srba i Hrvata počinje u XIX veku nacionalno buđenje, i jedan i drugi narod stvaraju svoja kulturna i politička središta izvan Bosne: Srbi u Srbiji, Hrvati u Hrvatskoj. U tom pravcu se okreću i bosanski Srbi i bosanski Hrvati. I srpski i hrvatski narod težio je svom ujedinjenju i pri tome računao na svoje sunarodnike u Bosni i Hercegovini. Posebice se veoma oseća težnja kod Srba u XIX veku da se Bosna ujedini sa Srbijom, a Hercegovina sa Crnom Gorom.[40]

Među bosanskim muslimanima i jedna i druga težnja smatrane su ugrožavanjem njih i njihove domovine. Iako je među njima bilo moguće naći odlučne podržavatelje srpskih oslobodilačkih težnji, to nikada nije značilo i pristajanje na relativiziranje bosanske cjelovitosti o kojoj su oni imali manje ili više jasnu svijest. Da je tako, jasno je vidljivo iz njihovog otpora austrougarskoj okupaciji 1878. godine. Vasa Čubrilović o tome piše: "Otpor bosanskih muslimana okupaciji bio je tako jak da se u leto i jesen 1878. morala dovesti velika vojska da bi taj otpor bio slomljen, a Bosna i Hercegovina zaposednuta."[41] Ni to za Vasu Čubrilovića nije posljedica političke svijesti, jer ona, prema njegovom mišljenju, nije moguća ni u jednom muslimanskom nebivanju Srbima ili Hrvatima. O tome on piše:

> Mlađi naraštaji u Bosni i Hercegovini, usklađujući svoje društvene i nacionalno-političke težnje sa pokretima u drugim jugoslovenskim zemljama, sasvim drukčije gledaju na položaj svoje otadžbine nego stariji naraštaji. Bili oni Srbi ili Hrvati, za njih ona nije smela da bude kamen spoticanja među njihovim narodima. Zato su odbacivali i velikosrpsku i velikohrvatsku državnu misao koje su predviđale pripajanje Bosne i Hercegovine bilo Srbiji, bilo Hrvatskoj. Prema shvatanju novog naraštaja, prije svega o školama, ove dve zemlje imale su istorijski zadatak da povezuju, a ne da razdvajaju Srbe i Hrvate. Zajedničko posedovanje Bosne i Hercegovine u okviru zajedničke jugoslovenske države,

[40] Čubrilović: "Istorijski osnovi Republike Bosne i Hercegovine", 28-29.

[41] Isto, 29.

bilo je prema njegovom mišljenju najbolje rešenje kako za narod u ovim zemljama, tako i za Srbe i Hrvate uopšte.[42]

Takvo najbolje rješenje odražavano je u političkim nastojanjima da Bosna bude ili pokrajina u centraliziranoj Jugoslaviji ili razdijeljena između dva politička naroda, srpskog, što znači pravo-slavnog, i hrvatskog, što znači katoličkog. U tome su muslimani jednostavno pretpostavljeni kao nepolitički narod, što znači nenacionalan i tuđ u tokovima rješavanja nacionalnog pitanja. O tome stanju političkih volja u Kraljevini Jugoslaviji Vasa Čubrilović piše:

Kad su osetili da je centralistički pokušaj propao, vratili su se trijalističkoj ideji. Ako već država ne može da se održi centralistički uređena, onda da se njeno federativno uređenje izvrši na osnovu etničke podele naroda: Srbija, Hrvatska i Slovenija.[43]

Ni u jednom od pokušaja uređenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca odnosno Kraljevine Jugoslavije Bosna nije uvažavana kao mogući politički subjekt te cjeline. Ona je jednostavno bila nerazriješeni historijski i demografski arhipelag srpstva i hrvatstva. Sabirući dvadeset godina te historije, Vasa Čubrilović piše:

Vidovdanski ustav je deli na županije, Uredbom o osnivanju banovina 1929. podeljena je na banovine, a sporazumom Cvetković-Maček u avgustu 1939. podeljene su između Srbije i Hrvatske. Ovakvo njihovo deljenje bez obzira na njihovu istorijsku tradiciju, na navike i težnje njihovog stanovništva, moralo je izazvati otpore. Podela od 1939. nije stišala nacionalne strasti među Srbima i Hrvatima, već ih je još više raspalila. Danas je istorijski utvrđeno da je ovakvo vođenje državne politike od strane vodećih društvenih i političkih snaga, pre svega buržoazije, u predvečerje drugog svetskog rata, bilo jedan od glavnih uzroka brzog sloma države u aprilskom ratu 1941. Bosna i Hercegovina će najviše osetiti posledice ovakve politike. Deljena između dva rata, ona će još više biti podeljena u toku drugog svetskog rata, gde će je raspaljene nacionalne i verske strasti dovesti do takvih obračunavanja među narodima i verama kakve oni jedva da pamte u svojoj inače burnoj istoriji.[44]

Drukčijeg gledanja na Bosnu nije bilo ni u svem vremenu druge Jugoslavije. Činjenica nerazrješivoga pitanja muslimana smatrana je anomalijom za koju su komunističke vlasti nudile samo površna tumačenja. U nacijskim vidicima, koji su u tim vremenima bili zastrti različitim oblicima ideologijskih simbioza, muslimani su predstavljani kao siva etnička zona. Veselin Đuretić o onoj nužnosti Bosne kakvu spominje Vasa Čubrilović i muslimanima a zapravo Bošnjacima piše:

U toku formiranja nove jugoslavenske države Srbi su svoje nacionalne ciljeve podređivali ne samo nadnacionalnim ciljevima nego su tom opredeljivanju podređivali i svoje društveno i državno organizovanje. Zbog te zanesenosti nisu mogli dovršiti ono što su kao narod morali da dovrše: nisu izvršili homogenizaciju ni onoga svog etničkog prostora koji je bio oslobođen u toku antiturskih i antigermanskih ratova. Čitavi predeli koje Karađorđeva buna nije bila zahvatila, kao i oni koji nisu bili obuhvaćeni bunom u Crnoj Gori, Hercegovini, Bosni, ostali su nacionalno nekoherentni. Ostali su kao sive etničke zone,

[42] Isto, 31.

[43] Isto, 37.

[44] Isto, 38-39.

na kojima će se kasnije izvoditi socijalni eksperimenti različitog smera: i oni eksperimenti koje je usmeravala Crna katolička multinacionala i oni koje je usmeravala Crvena (komunistička) internacionala.[45]

4. Nacijske imaginacije

Za shvatanje stanja društva i politike u Bosni na početku trećeg kršćanskog milenija potrebno je prije svega objasniti i dekonstruirati prevladavajuća uvjerenja o transhistorijskoj naravi nacija. To znači, potrebno je pokazati da nacije nastaju u ideologijskim konstruiranjima tako što su neporecivi sadržaji zbilje uključeni u imaginacije koje bi trebale nadići i samu zbilju. U pretpostavci o transhistorijskoj naravi nacija smatrano je da one započinju nekad u davnini, u nekom svom savršenom početku, te da im je telos neuništiv. Uloga nacijske avangarde jest jedino u tome da taj telos otkrije, podrži i vodi narod putem prema njemu.

Na cijelom južnoslavenskom prostoru sve nacije u njihovom sadašnjem razumijevanju su inscenirane. Zato su predstave o njima nužno opterećene lažima koje su prekrivane zbiljnim iskustvima i događajima, vizijama i proroštvima. Posljedica tog insceniranja je zahvat u postojeći društveni poredak. Od njegove pluralnosti, koja je neodvojiva od vladajuće slike svijeta i psihološke učvršćenosti, nacijska avangarda gradi novu predstavu. Prema toj predstavi, potrebno je u postojećoj društvenoj cjelini odrediti "naše" i "njih", te takvu razdiobu nametnuti kao presudnu za nacijsko osvješćenje. Nacijske "druge" potrebno je odrediti kao političke i teološke neprijatelje, kao zapreku društvenom i nacijskom oslobođenju. Ukupnost političkog i kulturnog djelovanja mjerena je upravo tom razdiobom. Nije začudno da Ivo Andrić na samome početku svog pripovjedačkog programa postavlja 1924. godine takvu matricu: "Ove pripovetke o Turcima i o našima jesu samo deo (otprilike srednji) jednog rada, započetog pripovetkom *Put Alije Đerzeleza* i do danas nezavršenog."[46] U vezi s tim konstruiranjima nacijskih izdvajanja iz narodne pluralnosti Marie-Žanin Čalić piše:

> Kao i svuda u Evropi, "pronalazak nacije" prevashodno su inscenirali intelektualci, političari i predstavnici crkve. Na mikroravni ona se u početku činila kao apstraktna tvorevina. Suživot s pripadnicima drugih vera za mnoge je bio svakodnevno, društveno strukturisano iskustvo, uglavnom bez sukoba. Svakome je uvek bilo jasno ko je kojem narodu pripadao: ovo je stavljano do znanja imenom, odećom, religijskim praksama i socijalnim barijerama, kao što je, na primer, zabrana sklapanja braka između hrišćana i muslimana.[47]

Nacija nastaje u procesu osvješćivanja naroda, pri čemu zavičajna konkretnost biva podvrgnuta nacijskoj apstrakciji. Taj proces nikada ne nastaje iz skokovitog obrata, već započinje u gotovo posve neprepoznatljivim stanjima pojedinaca i skupina, te narasta do

---

[45] Nikola Đuretić: "Političke ideologije XX veka i srpsko etničko biće"; u: Radovan Samardžić i Milan Duškov, ur.: *Srbi u evropskoj civilizaciji.* Beograd: SANU – Balkanološki institut, 1993, 64-70, 65.

[46] Ivo Andrić: *Pripovetke.* Beograd: Srpska književna zadruga, 1924, 3.

[47] Marie-Žanin Čalić: *Istorija Jugoslavije u 20 veku*, prev. Ranka Gašić i Vladimir Babić, Beograd: Clio, 2013, 31.

prevlasti slike svijeta u odnosu na svijet, ideologije u odnosu na društvenu zbilju. Ljudske nevolje i egzistencijalne zapitanosti predstavljaju se u odnosu na političkog i teološkog neprijatelja. Sva stradanja i žrtve koje su spojive s tim neprijateljem postaju neprestano uveličavano i snaženo sredstvo sataniziranja drugog. Takvi procesi nikada i nigdje nisu sinhroni za sve narode. Ali oni koji budu njime obuhvaćeni snažnije, shvatajući ih kao ubrzanu evoluciju, s prezirom gledaju na one koji u tome procesu zaostaju. Te koji kasne smatraju predmetom svog djelovanja radi njihovog osvješćenja i uključenja u glavne nacijske tokove. Oni koji kasne su, u takvome vidiku, na nižoj razini razvoja. Njihovo potčinjavanje je smatrano pothvatom civiliziranja. A kada se oni tome opiru, opravdano je njihovo prisiljavanje na bivanje onim što nisu i poricanje onog što jesu.

Radi postizanja osvješćenja neosviješćenih, često su primjenjivana i nasilna sredstva. Ako se zakašnjeli opiru nametanoj nacijskoj ideologiji, oni postaju ili unutarnji ili vanjski neprijatelji nacije koje je potrebno odstraniti. Tako je u devetnaestome i dvadesetome stoljeću bosanska društvena pluralnost shvatana užasavajućom zaprekom u pothvatima ozbiljenja teleologija srpske i hrvatske nacije.

Bosanski muslimani u svojoj društvenoj zbilji jesu nešto drugo u odnosu na nacije koje se oslobađaju, ujedinjuju i napreduju prema nacijskom cilju. Nasuprot nama kao napredujućim nacijama Bosanski Muslimani su, prema izrazu tog u vidiku Ive Andrića i njemu sličnih sudionika nacijskih teleologija, politički neprijatelji, što znači Turci. Kad prestaju biti politički neprijatelji, oni su teološki nasuprot svemu što je kršćansko, pa su tada unutarnji neprijatelji. U konfuznim viđenjima nacijske teleologije, koja su se raspoređivala od revolucionarnog ateizma i republikanizma do autoritarnih, militarnih i klerikalnih shvatanja svijeta, nigdje u tome idejnom i ideologijskom spektru shvatanja nacijskog oslobođenja, ujedinjenja i napretka nije bilo mjesta za pluralno bosanstvo, što znači ni za principijelno priznanje slavenskog muslimanstva. Kada su balkanske zemlje (Srbija, Crna Gora, Bugarska i Grčka) 1921. godine pokrenule, uz poticaj, nadzor i podršku Rusije, rat za oslobođenje preostalih balkanskih područja pod osmanskom vlašću, to je bio pohod s ciljem totalnog uništenja svega muslimanskog na tim područjima. Svi muslimanski sadržaji slavenskih zemalja poistovjećivani su s turčijatom. Oslobođenje od turske vlasti posve je poistovjećivano s potpunim uništenjem svega muslimanskog. Lev Bronshtein, poznat kao Lav Trocki, pišući o balkanskim ratovima izvještava kako se Srbi u svome "nacionalnom stremljenju da isprave podatke etnografskih statistika koji im baš ne idu u korist, bave jednostavno sistematskim uništenjem muslimanskog stanovništva".[48] U svemu što se zbivalo tokom balkanskih ratova u odnosu prema muslimanima prepoznatljivi su oni isti obrasci nacijskog oslobođenja koji su primjenjivani na cijelom prostoru jugoistočne Evrope i prije i poslije. Njih ideologijski i operativno sabire Vasa Čubrilović u dva dokumenta, prvi napisan za vlasti Kraljevine Jugoslavije[49], a drugi za komunističko vodstvo Narodnooslobodilačkog rata.[50]

---

[48] Navod u: Noel Malcom: *Kosovo: Kratka povijest*, prev. Senada Kreso, Sabina Berberović i Amira Sadiković. Sarajevo: Dani, 2000, 298.

[49] Vasa Čubrilović: "Iseljavanje Arnauta"; u: Čović: *Izvori velikosrpske agresije*, 106-124.

[50] Isti, "Manjinski problem u novoj Jugoslaviji", 3. novembar 1944; u: Arhiv Srbije, fond Prezidjuma Narodne Skupštine Republike Srbije, AS-G 16-F1. Iako je važan za razumijevanje

Različiti tokovi osvješćenja naroda u odgovarajuće nacije proizvodili su u Bosni napetosti i pometnje. Marie-Žanin Čalić o tim nesinhronim tokovima nastajanja nacija piše:

> Na prelasku 19. u 20. vek proces građenja nacije je – uz izvesna odlaganja – u čitavom regionu još u punom jeku. Protonacionalne zajednice (kasniji Srbi, Hrvati, Muslimani itd.) nisu se još bile potpuno konstituisale kao moderne nacije što i nije specifično južnoslovenski fenomen.[51]

Proces modernizacije na slavenskom jugu značajno je ubrzan u toku komunističkog preoblikovanja Jugoslavije. U taj proces uključene su manje ili više uobličene nacijske ideologije s njihovim zamislima političnosti kao odnosa prema drugim kao nacijskim neprijateljima.[52] Ideolozi i drugi sudionici komunističkog pokreta u južnoslavenskim zemljama regrutirani su uglavnom iz oslobodilačkih i socijalnih pokreta usmjerenih protiv Osmanskog sultanata i Austro-Ugarskog carstva. Koliko god bile velike, razlike u poimanju mjesta i uloge Bosne u komunističkoj rekonstrukciji slike Jugoslavije ne nadlaze njihovu principijelnu istost s viđenjima u nacijskim ideologijama. Bosna je u toj slici samo pokrajina, a njezin narod nema i ne može imati političku subjektivnost izvan srpstva i hrvatstva. Kada joj je dodijeljen status federalne jedinice u komunističkoj Jugoslaviji, njen politički subjektivitet proistječe iz činjenice da u njoj žive jedino Srbi i Hrvati.[53] Govoreći o komunističkoj rekonstrukciji rješenja bosanskog pitanja u labirintu historije, Vasa Čubrilović piše:

> Istupajući protiv svih starih društvenih snaga i protiv svih starih političkih i kulturnih vrednosti, Komunistička partija uspela je i u Bosni pod najtežim uslovima iznenađujuće brzo da otrgne mase od starih reakcionarnih snaga i privuče ih sebi.[54]
>
> Jedan od prvih zadataka koje je Veće [Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine] sebi postavilo bio je "snaženje oružanog bratstva Srba, Hrvata i Muslimana".[55]

Krajnja stanja ljudskosti i nesigurnost ishoda rata učinili su i jasnijom nemogućnost svođenja bosanske ukupnosti na dvije nacijske konstrukcije – srpsku i hrvatsku. Na tu nemogućnost jasno ukazuje uvođenje muslimana kao nezanemarljivog sadržaja sveg bosanstva. Ali način na koji je taj sadržaj tada uveden jasno svjedoči o ustrajavanju na ideologijskom

---

tumačenja i izvođenja etničkog homogeniziranja teritorija na slavenskome jugu, tekst je dugo vremena bio pokriven zavjerom šutnje. Objavljen je tek u vremenu raspada Jugoslavije i novih pothvata na realiziranju njegovih ideja. Vidjeti: Vladimir Petrović: "Dosije – Vasa Čubrilović, 'Manjinski problem u novoj Jugoslaviji'", *Hereticus* 5/1 (2007): 377-378; referat je objavljen na stranicama 379-391.

[51] Čalić: *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, 32.

[52] O odnosu prijatelj-neprijatelj kao pretpostavljenome temeljnom sadržaju zamisli političnosti vidjeti u: Carl Schmitt: *The Concept of the Political*, prev. George Schwab. Chicago: The University of Chicago Press, 2007, 27-29, 36 i 54.

[53] Iako su izričito spominjani u dokumentima ZAVNOBIH-a, Muslimani nisu uključeni u prvi ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Tako je Bosna neizravno određena kao srpska i hrvatska teritorija. U tome vremenu jugoslavenski komunisti muslimanskog porijekla, uz zanemarljive izuzetke, iskazivali su se kao Srbi, jer to je od njih traženo kao dokaz nacijske osviještenosti.

[54] Čubrilović: "Istorijski osnovi Republike Bosne i Hercegovine", 40.

[55] Isto, 41.

isključenju svakog političkog bosanstva iz razumijevanja jugoslavenskog federalizma i s njime povezanih nacijskih rekonstrukcija. Konstruiranja i dekonstruiranja historiografskih prikaza Bosne i bosanstva tokom devetnaestoga i dvadesetoga stoljeća primila su u srpskim i hrvatskim nacijskim teleologijama neizmirljive a nerijetko i karikaturne sadržaje. U njima su oblikovani prikazi nevinosti jednih i krivice drugih, stradanja jednih u zločinačkim pothvatima drugih. Ali u svima njima postojala je, iako na različite načine uobličena, saglasnost o Turcima i poturicama kao zajedničkim vanjskim i unutarnjim neprijateljima. Bosanski muslimani, predstavljeni kao Turci, bili su esencijalni neprijatelji. Stalno i iznova su predstavljani kao neprijatelji, i to kao politički i teološki, te kao vanjski i unutarnji, kao neprijatelji transhistorijskim utemeljenjima i tokovima nacijskih teleologija srpstva i hrvatstva. Uz uništavanja njihove prisutnosti u područjima koja su graničila s Bosnom – Slavonija, Dalmacija i Lika te Srbija i Crna Gora – njihova fizička prisutnost usred pretpostavljenog srpskohrvatskog područja zahtijevala je novo razgraničenje kojim bi oni ponovno postali smetnja na samoj granici Srba i srpstva i Hrvata i hrvatstva. Koliko god historiografija bila shvatana kao sredstvo takvih nacijskih nadmetanja, umjetničko pripovijedanje je shvatano kao moćnije sredstvo u oblikovanju slika koje odgovaraju duhu nacijske historije. Marie-Žanin Čalić piše:

> Stručna istoriografija ni u kom slučaju nije bila jedino poprište borbe za konstrukciju i dekonstrukciju predstava o nacionalnoj istoriji. Bar isto toliko uticajni bili su istorijski romani, filmovi i politička publicistika, koja je snabdevala publiku gladnu istorije velikim pričama o prošlosti. Za razliku od naučnih tekstova, književna proza ima tu nedostižnu prednost da lako pronalazi smisaone narative – sasvim nezavisno od realnih istorijskih događaja. Istovremeno književno ambiciozno i emocionalno potresno, monumentalni romani Dobrice Ćosića, *Vreme smrti* i *Vreme zla*, ili Vuka Draškovića, *Nož*, transponovali su priče o patnjama srpskog naroda, u liku protagonista romana, u istorijske kulise Prvog svetskog rata ili turskog perioda.[56]

Nijedan pjesnički ili pripovjedački prikaz domaštane historije nije toliko okrutno korišten u pothvatima nametanja zbilji njenih slika, uz uništavanje svega što nije odgovaralo tim slikama, koliko djelo Petra Drugog Petrovića Njegoša. Polazeći od tog djela kao neupitnog epitoma zamisli o nacijskoj slobodi, Ivo Andrić je svoje pripovijedanje postavio u okvir iste nacijske teleologije. Antimuslimanstvo je bitan sadržaj njegove slike svijeta, što se pokazuje kao potpora razaranju bosanske društvene pluralnosti.[57] Tako su ta dva djela, oslanjajući se jedno na drugo, postala možda najmoćnija sredstva u promicanju ideologijskih slika Bosne i bosanstva. Nastojeći odgonetnuti odnos historije i pripovjedačke slobode u djelu Ive Andrića, Radovan Samardžić kaže:

> Iako je bio do osetljivosti privržen istorijskom podatku, Andrić nije pisao o prošlosti s namerom da realistički oživi jedan njen trenutak. Svet njegovih romana i pripovedaka izgleda stvaran, i čitalac manje književno obrazovan prihvata sadržinu njegovih dela kao svaku drugu realnost. Kao moderan umetnik, Andrić je, međutim, oživljavao svet prošlosti kao svet svoje mašte.[58]

---

[56] Čalić: *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, 357.

[57] O tome vidjeti više u: Mahmutćehajić: "Andrićism: An aesthetics for genocide".

[58] Radovan Samadržić: *Pisci Srpske istorije.* Beograd: Aleksandrija, 2009, 1043.

Spomenuto prihvatanje izmaštanih slika historije Bosne i bosanskih ljudi, u kojima su muslimani poistovjećeni s Turcima i njihovom poturačkom suštinom, proizvodilo je užasavajuće strahove i pokretalo ljude da djeluju iz njih. Nastojanja da neznanja o Bosni i bosanstvu budu preoblikovana doživljavana su kao desakralizacija sakraliziranih predstava o sadržajima nacijskih teleologija. Čitanjima pisaca kakvi su Petar Drugi Petrović Njegoš i Ivo Andrić dodijeljene su granice. Tako su nastali tabui i jednog i drugog pisca, poistovjećeni s njihovim djelima i nametnutim im značenjima. Svako prelaženje tih granica doživljavano je kao ugrožavanje općeprihvaćenog tabua. A suština tog bila je u obrtanju vidika da bi zločin bio shvaćen kao dobro djelo, a progon i ubijanja kao oslobođenje i čišćenje. Tako su uobličena nacijska mistva, što njihove sudionike čini nesposobnim za odnose s drugim i drugačijim na osnovi etike sjećanja. U romanu *Na Drini ćuprija* izmaštana ubijanja Srba na Višegradskome mostu, načelno govoreći, u okviru čitanja umjetničkog djela ne bi bila sporna, jer riječ je o slobodi pripovijedanja. Ali ona su izmaštana nasuprot istini o trajanju Mosta kroz stoljeća, nasuprot neposrednom viđenju pripovjedača o ubijanju bosanskih muslimana upravo na tome Mostu i oko njega, ubijanja koja su podsticana maštovitim predstavama o tim ljudima i njihovim krivicama. U svim tim predstavama etika sjećanja je izobličena i porečena. Tako "čitalac manje književno obrazovan" prihvata izmaštanu laž kao istinu, pa djeluje na osnovi nje, uvjeren da je njegov zločin opravdiv pothvat nacijskog oslobođenja i očišćenja. Višegradski most i prostor oko njega bili su doista stratišta na kojima su ubijani bosanski muslimani, pri čemu su ubice na taj pothvat podsticane usvajanjem mašti pjesnika i vladike Petra Drugog Petrovića Njegoša i pripovjedača Ive Andrića i njima sličnih. Ti zločini su nerijetko podsticani i vršeni kao osvećivanja preko kojih su jedino moguća njihova posvećivanja, u skladu sa široko usvojenim vjerovanjem sažetim u izreku: Ko se ne osveti, taj se ne posveti. I doista, na Višegradskome mostu na najokrutniji način ubijani su muslimani, pa bi odvajanje te činjenice o zločinu od čitanja romana *Na Drini ćuprija* bilo nemoguće u onoj mjeri u kojoj je nemoguće tu građevinu prevesti u magline pripovjedačke mašte, te imaginaciju predstaviti kao zbiljniju od onog što ju je podstaklo.[59] A "čitalac manje književno obrazovan", ističe Radovan Samardžić, "prihvata sadržinu njegovih dela kao svaku drugu realnost", što znači i kao zbilju koja pravda zločine protiv prisutnih ljudi, neodvojivih od onih iz ispripovijedanih maštarija. Još 1924. godine pripovjedačko djelo Ive Andrića je prihvaćeno kao moćno umjetničko doprinošenje orijentaliziranju svih muslimanskih sadržaja bosanstva. Za to su mu odavana priznanja i otvarana vrata državnih privilegija. Ali i u drugoj Jugoslaviji, uz prijenos ključnih obrazaca teleologija srpstva i hrvatstva, njemu su otvoreni društveni, kulturni i politički prostori, pa su njegova djela *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika* promicana i tumačena kao stupovi nove jugoslavenske kulture.

Političko zagovaranje tih umjetničkih maštarija, te prihvatanje kao vjernih odraza bosanske zbilje, nametnulo je orijentaliziranu sliku Bosne i bosanstva, što znači posve krivu i posljedično razornu, u jugoslavenski komunistički integrizam koji je konzervirao nacijske teleologije s antimuslimanstvom i antibosanstvom kao njihovim bitnim sadržajem. Kriza jugoslavenskog društva u osamdesetim godinama dvadesetog stoljeća pokazivana je u dva bitna sadržaja

[59] O ubijanju bosanskih muslimana na Drinskoj ćupriji i oko nje u toku posljednjeg rata protiv Bosne vidjeti u: Edina Bećirević: *Na Drini genocid.* Sarajevo: Buybook, 2004, 197-206.

koje je komunistička ideologija zastirala uz tvrdnju da ih je riješila. Prvi sadržaj je nerazriješenost pitanja društvene pluralnosti s obzirom na njene počelne razloge. A drugi je da su nacijske elite u postojanju drugih, koje je moguće predstaviti zaprekom ozbiljenju nacijskog cilja, vidjele stare neprijatelje u novim političkim i kulturnim okolnostima. Iskustvo rata, koje je predstavljano kao vrhunac narodne borbe za oslobođenje, neprestano je dozivano u sjećanje, i to tako da je bauk međusobnih sukoba stalno korišten za legitimiranje očinskog autoriteta vođe i političkog poretka kojem je on središte i jamac. Ali, iskustvo ratova nije predstava koju je moguće učvrstiti u neizmjenjivi spomenik u svijesti. Ta predstava se mijenja u sjećanjima i jezičkim uobličavanjima. U društvenom okruženju sjećanja i predstave historije bivaju iznova preoblikovani. Šta se doista događalo u prošlosti manje je važno od nužnosti da političke elite imaju opravdanja za to što hoće. One političku sadašnjost stavljaju u okvir svojih vidika, te u njima tumače prošlost radi nalaženja novog smisla za legitimitet svojih djelovanja. Rat protiv Bosne u posljednjoj deceniji dvadesetoga stoljeća nije uzrokovan onim što se doista zbivalo prije, već time što su slike prošlosti podsticale strahove osnovane na osjećanjima i mišljenjima nepoznatog.

Nacijske elite u svojim političkim pothvatima koristile su upravo te strahove širene i snažene u narodu. Kako je jugoslavenska kriza postajala dublja i obuhvatnija, kako su slabila uporišta komunističkog legitimiteta, muslimansko pitanje, što je zapravo bosansko pitanje, postajalo je sve prisutnije. Umjetnička imaginacija historije i bosanskih muslimana u njoj kao Turaka i poturica također je postajala sve prisutnijom i važnijom u tumačenjima Bosne kao središnjih pitanja raspada Jugoslavije.[60]

5. Nerazriješeni paradoks

Razvoj bošnjačke nacije u složenoj cjelini bosanstva nije shvatljiv izvan sličnih procesa kroz koje prolaze srpska, hrvatska i crnogorska nacija. Onako kako su te nacije povezane s pravoslavljem i katoličanstvom, tako je i bošnjačka povezana s muslimanstvom. Pitanje inkarnacije muslimanstva u bošnjaštvo je slično slučajevima srpstva, hrvatstva i crnogorstva. Biti musliman ne znači i biti Bošnjak, i obrnuto – biti Bošnjak ne znači biti i musliman. I bošnjaštvo je kao i svaka druga nacijska konstrukcija pred stalnom opasnošću da svoju teleologiju zatvori u historiju. Kad god se to dogodi, bošnjaštvo izdaje bosanstvo kao onu otvorenost koja nadlazi svaku nacijsku konstrukciju. Ako je nacija politički osviješćeni narod, religijski sadržaji u tome mogu biti i osnaženi i iznevjereni, ali nikada poistovjećeni s nacijskom ukupnošću. Religijska slika svijeta je i posve uključiva i posve isključiva. Uključiva je jer su u njenome vidiku istina o svijetu i čovjeku. Isključiva je jer ne pristaje na bilo kakvu manjkavost razloga i svrhe svijeta i čovjeka bez obzira na njihova iznevjerenja u historiji. Tako su religija i politika u vazdanjem usklađivanju i suprotstavljanju. Tomislav Šagi-Bunić, hrvatski katolički teolog, piše 1966. godine:

[60] O ulozi srbijanskih orijentalista i orijentalističkih tumačenja u pripremi rata protiv Bosne vidjeti: Michael Sells: *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia.* New York: The University of California Press, 1998; i Norman Cigar: "Serbia's Orientalists and Islam: Making Genocide Intellectually Respectable", *The Islamic Quarterly*, 38 (1994): 147-170.

> (...) biti katolik i biti Hrvat nije isto, to nas je sad moralo poučiti i uvjeriti ne samo postojanje muslimanske vjerske zajednice našega jezika i naše krvi nego i činjenica da sad već imamo priličan broj ljudi među nama koji nemaju nikakve vjere. Bog je u svojoj Providnosti dopustio da nas, i Hrvate i Srbe, ova novost što se među nama pojavio ateizam prisili da uvidimo da zaista nije isto biti Hrvat i biti katolik ni biti Srbin i biti pravoslavac, jer valjda nitko ni u šali ne može tvrditi da naši ateisti nisu Hrvati i Srbi.[61]

Ta inkarnacija vanjskih duhovnih utjecaja u narodu nije ni onda kada je riječ o Bosni nikada jasno razlučena i proučena. Narod je živo tkivo unutar kojeg inkarnacija prima različite oblike. Ali nijedan od oblika inkarnacije nije nadvladao, a nije ni mogao nadvladati narod u njegovoj otvorenosti za prilagođavanja, te ostavljanja starog i primanja novog. I za muslimanski, jednako kao i za pravoslavni i katolički narod Bosne, kao i cijelog balkanskog prostora, moguće je reći da u njemu nikada nisu postojali jasni i prepoznatljivi vjesnički – kršćani bi rekli proročki – pokreti koji su proistjecali iz tog naroda. I vjesnička iskustva i velika svetačka prisegnuća ovdje su bili strani ili u pogledu vremena i mjesta, ili u pogledu jezika. Zaokupljenosti njima kao izvanjskim pojavama, svojstvenim za tuđe povijesti i krajeve, uglavnom su se pokazivale kao zanemarivanje svog naroda. Tako su zanemarivani najvažniji svjedoci jednosti Boga, poslanosti ljudske savršenosti i povratka Njemu kao mogućnosti u svakome narodu i vremenu. Takvo zanemarivanje je najizrazitije u slučaju Bosanskih Muslimana, i to u njihovoj izloženosti modernim utjecajima koje sami nisu osvijestili. Njima je u predmodernome dobu pripadala gusta mreža bosanskih vrela, uzvisina i raslinja, te grobalja i pojedinačnih grobova dobrih. Preko te žive hagiografije i hagiogeografije, u njihovome svetom kalendaru, otkrivane i održavane su veze svetog nauka o jednosti Boga, poslanosti Hvala i povratka svega Bogu u dijahronijskom i sinhronijskom trajanju njihovog bosanstva. Nije bilo ničeg vrijednog u njihovome odnosu sa svijetom ako nije podsjećalo jastvo na mogućnost njegovog ozbiljenja u savršenosti. Sve to je razarano i nestajalo u navalama modernih racionaliziranja i s njima povezanih predstava o čovjeku, svijetu i Bogu. U tim razaranjima jastvo saznavajućeg čovjeka je svođeno prema ništavilu te učinjeno nebitnim u znanju koje se činilo neovisnim o saznavatelju. U toj uronjenosti u neosviješćenu modernost bosanski narod nije uziman kao ključna pojava unutar koje su razlozi za sva prihvatanja i sva ostavljanja onih pologa koji se tiču jastva svakog pojedinca, pri čemu je njihovo vremensko i prostorno porijeklo nebitno za ozbiljenje ili izbavljenje konkretnog čovjeka, a koje se, htjeli to ili ne htjeli, uvijek događa u neosporivoj konkretnosti. Uputno je taj zaključak usporediti sa sličnim zaključkom Tomislava Šagi-Bunića: "Teško je naći neki ozbiljan i dalekosežan, velik hrvatski kršćanski pokret. Naši su sveci s periferije ili su živjeli u tuđini. Naši teolozi ili nisu originalni ili su opet bili u tuđini, pisali na tuđim jezicima."[62] Misleći na Hrvate, zaključak tog pisca da je "najveća naša nesreća potcjenjivanje svoga vlastitog naroda"[63] vrijedi u njegovoj stostrukosti za odnos muslimanskih intelektualaca prema svome narodu, i to naročito u onim historijskim procesima koje je moguće odrediti kao modernizacijske.

---

[61] Navod u: Ivo Banac: *Hrvati i Crkva: Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti.* Zagreb/Sarajevo: Profil/Svjetlo riječi, 2013, 125-126.

[62] Isto, 127.

[63] Isto.

Stare pučke hagiografije i hagiogeografije, jednako kao i njima odgovarajući kalendar, odražavale su neodvojivost naroda od njegovog jezika i njegove zemlje. U općoj sublimaciji muslimanskog pripadanja, odraženoj u izreci – Do podne Ilija, od podne Alija!, postavljen je okvir unutar kojeg su opći sadržaji religijskog pripadanja dobivali živu konkretnost. A upravo to je u procesima moderniziranja poricano i uništavano.

Potcjenjivanje naroda koji nije odvojiv od bosanskog muslimanstva i muslimanskog bosanstva primilo je traumatske sadržaje u modernim konstrukcijama srpske i hrvatske nacije. Ta dva komplementarna procesa traju kao kolebanja između naglašavanja razlika i naglašavanja sličnosti. Tako, Srbi i Hrvati su u nekim gledanjima dva zasebna naroda s različitim historijskim iskustvima i političkim tradicijama. U drugim gledanjima oni su zapravo jedan narod razlučen u dva iskustva i dvije tradicije. U oba gledanja neosporivi su zajednički sadržaji u procesima nastajanja i razvoja tih nacija. Marie-Žanin Čalić podsjeća na zajednički sadržaj tih procesa:

> Kao i sve mlade evropske nacije, i Južni Sloveni su pokušavali da potvrde legitimitet svog nacionalnog postojanja vraćanjem na istorijske tradicije, kao i da utemelje socijalno, emocionalno jedinstvo preko istorijskih sadržaja koji su činili da nacija izgleda kao prirodna, a ne kao politički stvorena zajednica. Kao niko drugi, jezički reformator Vuk Karadžić je u doba romantizma zbirkom epskih i narodnih pesama doprineo formiranju srpske nacionalne ideologije.[64]

U srpskoj nacionalnoj ideologiji postuliran je prostor srpskih zemalja. Taj prostor je očito pripadao narodu različitih kulturnih i političkih naslijeđa. Njegova složenost nije obuhvatljiva nijednom nacijskom ideologijom, a da u to ne budu uključena brojna zanemarenja i pojednostavljenja, te poricanja, ponižavanja i isključivanja očitih kulturnih razlika i zasebnosti. Shvatljivo je da u nacijskoj ideologiji zamišljeni prostor može biti osvojen samo ujedinjenjem. Nikola Pašić ističe 1910. godine:

> Teorija o jednom narodu, koja odgovara i nauci i faktičkom stanju, ima sve dobre strane ideje o narodnom jedinstvu, a ne smeta ni jednom delu naroda da svoje osobine i istorijske uspomene neguje i razvija.[65]

Taj jedan narod su, prema Nikoli Pašiću, Srbo-Hrvati ili Jugoslaveni. Kao politički narod, određen je svojim neprijateljima, i to vanjskim i unutarnjim. Njegovi vanjski neprijatelji su Osmanski sultanat i Austro-Ugarsko carstvo. Ali potpuni neprijatelj, koji presudno određuje nacijski koncept političnosti, jesu Turci, koji se razlažu u dvojinu vanjskog i unutarnjeg neprijatelja. U vremenu moderne iščezava vanjski neprijatelj, ali ne i unutarnji. Ni velika jugoslavenska sinteza ne isključuje antimuslimanstvo, što znači ni zamišljenu nužnost razaranja bosanske religijske pluralnosti kao cjeline koja, kad god pokazuje mogućnost političkog osvješćenja, priječi srpsko-hrvatsko narodno jedinstvo u jasnoj razlučivosti kao uvjetu njegovog uspostavljanja. Nikada u odnosima prema ideologijskim zamislima o uzdizanju, oslobođenju i ujedinjenju srpske nacije – čemu su kroz oba stoljeća, i devetnaesto i dvadeseto, smjerove odredili kulturna revolucija Vuka Stefanovića Karadžića i geopolitička

---

[64] Čalić: *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, 61.

[65] U: Milan St. Protić: *Uspon i pad srpske ideje.* Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti – Balkanološki institut, 1994, 75.

vizija Ilije Garašanina, dana u dugo prikrivanome spisu *Program spoljne i nacionalne politike Srbije*, poznatom kao *Načertanije*[66] – nisu preispitivani sadržaji takvih koncepata u ideologijskome dogmatiziranju antibosanstva kao antimuslimanstva, niti posljedice tog na potvrđene neodrživosti i prve i druge Jugoslavije. Zamisao o oslobođenju i ujedinjenju južnoslavenskih naroda kao uzvišenome cilju, uz podrazumijevajuće razaranje Bosne i bosanstva, pokazivala se u oba stoljeća kao paradoksni sadržaj gotovo svih političkih ideologija i s njima povezanih pothvata.

Vasa Čubrilović se istraživački osvrće na srpsku političku misao i mjesto *Načertanija* Ilije Garašanina u njoj – čini to u vrijeme kada je komunistička Jugoslavija na svome razvojnom vrhuncu – pa zaključuje da je načertanijski koncept u građanskim, konzervativnim autoritarnim i militarističkim tokovima te srpske nacijske politike preovladavao sve do 1941. godine, te da je uzrok sloma Kraljevine Jugoslavije.[67] Ali on ne vidi – ili možda vidi, pa prešućuje – da su bitni sadržaji te iste politike u koju je i sam bio uključen i dalje prisutni u brojnim komunističkim razumijevanjima bosanske društvene pluralnosti. Da je tako, dovoljan dokaz bio bi već spomenuto njegovo predavanje u Sarajevu 1968. godine.

Bez takve prisutnosti srpske nacijske politike proširenja silom na bosanske teritorije, uz ideologijsko sataniziranje njezine pluralnosti, nije moguće razumjeti ni rat protiv Bosne krajem dvadesetoga stoljeća niti suvremene odnose vladajuće srpske politike prema posljedicama tog rata i sadašnjem stanju bosanskog društva. Načertanijski koncept među utjecajnim nositeljima srpske nacijske politike preživio je i drugu Jugoslaviju i Vasu Čubrilovića kao njegovog kritičara.

Za bosanske muslimane su, u skladu s ideologijskim konstrukcijama narodnog jedinstva, određeni korijeni upravo u onim historijskim pojavama čije uništenje jest onaj najviši nacijski uzor koji oblikuje sve moderne težnje ujedinjenja naroda. Za njih je dopustivo da budu vjerska zajednica, i to tako da sve što ih određuje bude što je moguće više tuđe, tursko i arapsko, orijentalno i strano. Ali za njih nikako nije dopustivo da u istoj historiji, koja je riznica svih nacijskih razloga za političko jedinstvo naroda, u obuhvatnome bosanstvu, nalaze i usvajaju bilo šta čime se mogu osvijestiti kao politički narod.

Kada su shvatani kao politički neprijatelji, Turci su samo tijelo protiv kojeg je borba nužna sve dok ne budu izgnani iz tvarne cjeline određene u nacijskoj ideologiji oslobođenja, ujedinjenja i napretka. A kada su unutarnji neprijatelji, Turci su zapravo poturčenjaci, ranije otpali a sada neosviješćeni dio nacije, jer su kao muslimani bez počela, kako to kazuje Ivo Andrić preko doktora Galantija, junaka njegove priče "Mrak nad Sarajevom". Doktor Galanti odnosno pisac priče ističe "da ne može trajati to što je nastalo slučajno, mimo zakona i protiv smisla života".[68] Zato je, prema istom vidiku, potrebno oduprijeti se "tome principu koji je ne samo zao i štetan nego i nesiguran, slab, od danas do sutra".[69]

---

[66] O ulozi *Načertanija* Ilije Garašanina u srpskoj nacijskoj teleologiji vidjeti u: Čubrilović: *Istorija političke misli u Srbiji XIX* veka, 126-167.

[67] Isto, 149-152, 181.

[68] Ivo Andrić: "Mrak nad Sarajevom"; u: isti, *Sabrane pripovetke*, Drugo, dopunjeno izdanje. Beograd: Zavod za udžbenike, 2012, 154-155, 155.

[69] Isto.

Oslobođenje, ujedinjenje i napredak nacije pretpostavlja isključenje svega turskog kao opreke principu. Više osjećajući nego razumijevajući to, Marie-Žanin Čalić ističe:

> Kao šifra jugoslovenskog nacionalnog etosa kulturni stvaraoci iz oblasti književnosti, vajarstva i likovne umetnosti otkrili su herojstvo srpske narodne epike, čiji su junaci i motivi sada bivali transportovani u žanrove kulturne visoke moderne. Hrvatski skulptor Ivan Meštrović je 1911. godine u Rimu izložio maketu za Vidovdanski hram, koji je sećao na godišnjicu Kosovske bitke. On je kombinovao katoličke i pravoslavne, kao i stilske elemente secesije, i na taj način stvorio idealnotipsku reprezentaciju jugoslovenstva.[70]

Ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu u svim pretpostavljanim inačicama odražavalo je brojne razloge u subjektivitetima i položajima tih naroda u odnosu na vladajuće političke poretke. Njihove svijesti o sebi oblikovane su u različitim vremenima i okolnostima. Zamisli o slobodi, te o kulturnim jezgrama koje tim društvima osiguravaju okupljenosti i mogućnosti da se usmjeravaju prema željenoj budućnosti, dobivale su u svim ideologijskim tumačenjima nužno nepotpune slike. Zato su te zamisli na zbiljnim političkim pozornicama nailazile na brojne oprečnosti i iznevjerenja svojih očekivanja.

Kako god da su mijenjale svoje oblike na društvenoj pozornici, te zamisli, pa i osjećanja i očekivanja povezana s njima, uključivale su uvjerenje da sve ono što povezuje Srbe, Hrvate i Slovence u njihovu trojednost nekako, ali ipak zasigurno jest nasuprot svega što je muslimansko. Ideologijski je postulirano da kršćanstvo u svim svojim varijantama – pa i onda kada prima posve sekularizirani oblik revolucionarne kulture, zamisli o napretku i oprečnosti klerikalizmu i dogmatizmu – nije i ne može nikako biti izvor i nasljedstvo muslimana u jedinstvenosti bosanske društvene pluralnosti. U vezi s time, Marie-Žanin Čalić nadalje ističe:

> Društvena i kulturna praksa jugoslovenstva bila je svakako "polivalentna", tj. mogla je istovremeno da priziva jugoslovenski identitet, kao i ekskluzivno nacionalne, odnosno regionalne tradicije. Istorijski događaji, narodna kultura i mitovi mogli su se uklopiti u obe ove konstrukcije identiteta. Monumentalna skulptura Grgura Ninskog, rad vajara Meštrovića, postavljena 1929. u Splitu, mogla je odražavati istovremeno, zavisno od gledišta, hrvatsku nacionalnu ili jugoslovensku istoriju. Sveštenik koji se u 10. veku borio za slovensku liturgiju i glagoljicu i suprotstavljao se Rimu, mogao je biti doživljen jednako kao preteča borbe za hrvatsku samostalnost ili kao simbol južnoslovenske svesti. Predstava, tumačenje i negovanje sopstvene istorije, tj. sopstvene nacije, moglo je, dakle, služiti sasvim različitim potrebama.[71]

U oba slučaja simboliziranja južnoslavenskog jedinstva, i Vidovdanski hram i spomenik Grguru Ninskome, historijski korijeni nacije pokazivani su u ćirilo-metodskom kršćanskom naslijeđu. Takvo naslijeđe je ideologijski posve odvajano od svega muslimanskog. A upravo u toj kršćanskoj tradiciji, u tom nastojanju za sakralno življenje u vlastitome jeziku jesu presudni razlozi sveg bosanskog muslimanstva. Nema ničeg u muslimanskom vjerovanju što nije povezano upravo s tim naslijeđem, i to u njegovom početnom sadržaju. Upravo to je ideologijski poricano u svim zamislima o oslobođenju i ujedinjenju naroda slavenskog juga, čemu je antibosanstvo bila nužna posljedica.

---

[70] Čalić: *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, 76-77.

[71] Isto, 141-142.

Dvadeseto stoljeće na prostorima jugoistočne Evrope je vrijeme političkih previranja u kojem nastaju dva državna projekta ujedinjenja Srba i Hrvata. Oba su propala u sukobu oko sadržaja i budućnosti tog ujedinjenja. Iako su u nacijskim tumačenjima svega što je zasebno i zajedničko smatrani neodlučnim pojavama, Bosna i bosanstvo su uglavnom, na neosviješćen način, u samome središtu sukoba između srpskih i hrvatskih elita. Tako prikrivano i poricano bosansko pitanje jest u središtu svega što je okupljano u jugoslavenske državne projekte. Nerazumijevanje i posljedično nepriznavanje Bosne i bosanstva kao neizdvojivog sadržaja društvenih, kulturnih i političkih odnosa u jugoistočnoj Evropi i epitoma jedinstvo u razlikama karakterizira zamisao vladajuće ideologije političnosti i s njima povezanih historiografijskih konstrukcija. Marie-Žanin Čalić u svome pokušaju da historiografski predstavi te procese ne uspijeva prepoznati tabuizirane predstave o Bosni i bosanstvu, pa kaže:

> Pošto se izgradnja nacija u istorijskim regionima Jugoslavije odvijala neistovremeno, pa je zato bilo starijih i mlađih naroda, stvorene su političke asimetrije. Samo su Slovenci, Hrvati i Srbi 1918. imali već prilično jasno prepoznatljivu samosvest, dok su ih Muslimani, Crnogorci i Makedonci u tome dostigli tek u Drugom svetskom ratu.[72]

To se prepoznavanje, prema mišljenju navedene autorice, događa poslije. Nužno je, što znači i kasno u odnosu na ona srpska i hrvatska. Zato je nužno da su ona anomalije u navodno prirodnom toku drugih nacijskih entelehija. Tako su ta sviješćenja nužno i neprijateljska u zamisli političkog razvoja "starih naroda". I samo je jedan korak od tog do uobličavanja stalno prisutnog, ali nikad posve određenog bauka bosanstva, koji svoj ogoljeni oblik prima u fantaziji bauka muslimanstva, onog bauka kojem je moguće dodjeljivati užasavajuće sadržaje, ovisno o potrebama i okolnostima u kojima se zatiču nositelji vladajućih nacijskih entelehija.

Zamisao oslobođenja i političkog ujedinjenja Srba i Hrvata – kojoj su Slovenci bili konstrukcijski dodatak i pravdanje za ideologijsku utajenost pred gotovo nemogućim određenjem granica između teritorija na kojima žive Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati i Srbi – tumačena je preko prodora evropske moderne i pretpostavke o mogućnosti uobličenja homogenih nacija. Taj prodor donosio je uvjerenje da je cijela društva moguće oblikovati i usmjeravati prema razumskim projekcijama i na osnovi jednakih modela razvoja.

U takvome pothvatu različiti sadržaji evropskog naslijeđa tumačeni su kao suštinski sadržaj moderne. Postojanje takvih sadržaja među muslimanima je poricano. Sve što ih je činilo uključenim u historiju Srba i Hrvata predstavljeno je za njih tuđim, te dokazom da oni nisu ništa drugo do Srbi i Hrvati koje je prihvatanje tuđe vjere izdvojilo iz njihovog izvornog bivanja. Takva tuđost je u zapadnom mišljenju uvedena u razdiobu subjekt-objekt. Čovjek koji je sebe shvatao kao uzdignutog nositelja razumnog odnosa prema svemu u svijetu kao objektu koji treba potčiniti izmaštao je kao svoj orijent one ljude s kojima se nije mogao poistovjetiti. Takav izmaštani objekt trebalo je potčiniti i preinačiti u skladu s obrascima koji su svojina subjekta. A zapravo ta razdioba u samom subjektu predstavljala je uzdizanje svijesti nad podsviješću i razuma nad strastima, pri čemu je u vanjskome svijetu mraku podsvijesti i strastima u njoj dodjeljivan lik nerazumnog i neosviješćenog Orijenta. Svijetu Orijenta dodjeljivane su slike vanjskih i unutarnjih neprijatelja zapada, i to u slikama Saracena, Arapa i Turčina, Jevreja, Cigana, heretika i drugih.[73] Odnos tih navodno ranih

---

[71] Isto, 414.

[73] O tome vidjeti više u: Gil Anidjar: *The Jew, The Arab: A History of the Enemy.* Stanford: Stanford University Press, 2003.

nacijskih elita prema bosanskim muslimanima kao vanjskom i unutarnjem neprijatelju uveden je u to orijentaliziranje svijeta koji je stajao naspram osvajačkih pothvata subjekta historije na putu prema njenome kraju. Tvrdnja Đorđa Magaraševića o Turcima i poturicama iz 1827. godine dobivala je i ranije i poslije brojna ideologijska i pripovjedačka uobličenja, ali nikada, ni u jednoj od brojnih artikulacija, nije iznevjeravala suštinu svoje poruke. Zato je ona ovdje navedena kao paradigmatični odnos prema svemu muslimanskom, i to u dugome trajanju: "Primivši tuđ zakon, odrekli su se roda i kolena i fanatismom zaslepljeni poturice jesu mnogo gori od Turaka."[74]

Tako je u protonacijskom vidiku predstavljen muslimanski sadržaj na južnoslavenskim prostorima. Njegovo otklanjanje provođeno je na najokrutniji način – izgonom, pokrštavanjem ili ubijanjem. Nema u tome gledanju ni tračka muslimanskog ideala o nepovredivosti prava ljudi na različite puteve prema Bogu. A kada su komunisti ponudili svladavanje socijalnih problema seljaka i radnika, otklanjanje eksploatacije i strane vladavine, te nacionalno pomirenje preko "bratstva i jedinstva", ništa od tog nije bilo spojivo s pluralnošću bosanskog društva kojem su muslimani bili bitan sadržaj, a ne nesretnom sudbinom umetnuti Turci i poturice. Uključivanje bosanskih muslimana u politiku kojom bi navedena obećanja bila i ozbiljena pretpostavljalo je i prihvatanje i odbacivanje slike njih napravljene u nacijskim ideologijama, te im potom podmetane kao jedine ispravne. Što su muslimani više zagovarali svoju stranost u prostorima koje su nastanjivali, više su podržavali stavove onih kojima su Bosna i bosanstvo bili neprihvatljivi. Još uvijek je neobjašnjeno kako su Bošnjaci preko djelovanja dviju nacijskih elita uvedeni u shvatanja sebe kao isključivo vjerske zajednice koja je poveziva s dalekim imaginacijskim narodnim kulturama, a udaljeni od sebe u svome jeziku i trajanju.

6. *Zaborav*

Osporavanje bosanstva kao društvene, kulturne i političke cjeline moguće je jedino u konstruiranju lažne slike tog i njenome promicanju na višu razinu od same zbilje. Da bi Bosna i sve što je u vezi s njome bili isključeni iz vidika potrebnog za oblikovanje njihovog uključenja u srpsku i hrvatsku nacijsku teleologiju, nužni su poricanje i zaborav svega bosanskog što ne doprinosi zadanome cilju. Kao i svaku ideologiju, tako i nacijsku određuju pretpostavke koje su očito netačne, ali su toliko temeljne za cijelu konstrukciju da je njihovo preispitivanje nedopustivo. Takve pretpostavke su tabuizirane, pa se ovisno o odnosu prema njima određuju nacijski prijatelji i neprijatelji. Razmatrajući konstrukcijske sadržaje nacijskih ideologija, Ernest Renan piše: "Zaborav, a reći ću čak i historijska pogreška, oblikuje suštinskog činitelja u stvaranju svake nacije; i zato napredak historijskih studija često može biti opasan za nacionalnost."[75]

Mogućnostima izvođenja svih sadržaja bosanstva kao političke nacije koja ne iznevjerava bosansku društvenu pluralnost, ali istodobno nadlazi opasnosti da bude prosti uzvrat okružujućim

---

[74] Đorđe Magarašević: *Putovanje po Srbiji u 1827. godini.* Pančevo: Knjižara braće Jovanovića, 1882, 15.

[75] Ernest Renan: "What is a Nation?"; u: isti, *The Poetry of the Celtic Races and Other Essays.* London: The Walter Scott Publishing Co., 2008, 61-83, 66.

nacijskim pothvatima, izazov i podrška, te istodobno i smetnja i zapreka, bili su tokovi snaženja programa srpstva i hrvatstva kao integralnih i monocentričnih nacija na području složenih i suprotstavljenih društvenih, kulturnih i političkih iskustava. U svem bosanskom naslijeđu i društvu devetnaestoga stoljeća postojale su mogućnosti za uobličenje cjelovite nacijske teleologije, ali uz uvažavanje religijske pluralnosti. Ako je razlučenje pravoslavlja i katoličanstva u Bosni bilo osnova za usmjeravanje prema nacijskom srpstvu i nacijskom hrvatstvu, muslimanstvo je ostajalo u tome razlučenju i odvojeno od Bosne i vezano za nju.

Dok su u svojoj obespravljenosti pravoslavci i katolici vidjeli glavne razloge podsticanja i uobličavanja ideologija nacijskog i društvenog oslobođenja, muslimani su povezivani prije svega s njihovim begovatom, to jeste s nestajućim feudalnim gospodstvom, pa je njihova nacijska teleologija ostala bez zbiljnog oslonca u društvenim, kulturnim i političkim promjenama u užem i širem geopolitičkom okruženju. Tako je moguće objasniti i razloge neuspjeha bosanske nacije kakvu je zagovarao Benjamin Kalaj.[76]

U ideologijskom konstruiranju nacijskih teleologija Bosna i bosanstvo su shvatani kao ona povijesna anomalija koju je nužno otkloniti u tokovima nacijskog oslobođenja. Vladimir Ćorović o tome piše:

> Bosna je pala skoro kao primer države, koja nije imala ni neke svesne historiske misije ni neke jasne ideje vodilje. Njen polet u 14. veku malaksao je brzo i skoro bez traga. Njena prošlost, kao nešto suviše složeno, tuđe i daleko, nevezana sudbinski za njezinu narodnu dušu, zaboravila se čak u vlastitom narodu i na sopstvenom području. Za nju skoro ne zna ne samo naša tako bogata epska poezija, nego ni lokalna predanja, koja na drugim stranama mogu biti tako uporna. S Bosnom je 1463. god. nestalo jedne države, koja je nastala i živela pretežno samo kao geografska jedinica i koja je samo u jednom izuzetnom periodu pokušala iz svog geografskog položaja stvoriti jednu historisku misiju.[77]

Čak i iz one građe koju je koristio u konstruiranjima svojih historiografskih gledanja na Bosnu, jasna je netačnost svih navedenih tvrdnji Vladimira Ćorovića. Ako bi bilo prihvaćeno da je Bosna imala neku svjesnu historijsku misiju i neku jasnu ideju vodilju, te da njena prošlost nije ni suviše složena, ni tuđa ni daleka, da je upravo to što ona jest – odraz najuzvišenijih razina njene narodne duše, one razine koja nikada ne može biti posve zaboravljena, tada ne bi bilo moguće tu cjelinu ljudskog trajanja svesti samo na "geografsku jedinicu" uključivu jedino u ideologijsku konstrukciju srpske nacije uz slobodu poricanja i razaranja svega što nije u skladu s takvom imaginacijom. Da je takva imaginacija potreba nacijskog konstruiranja u koje je i sam uključen, ne taji ni Vladimir Ćorović. On kaže:

> U 19. veku, kad je počelo oslobađanje od Turaka, niko više nije tražio da se obnovi ta stara država, nego je težnja svih bila da se uđe u okvir svojih drugih nacionalnih zajednica, odnosno kod većine da se stvori prava srpska nacionalna država.[78]

Opravdano je reći da su svi ljudi i onog i svakog drugog vremena željeli slobodu. Ali oslobođenje o kojem tu govori Vladimir Ćorović nije imalo isto značenje za Srbe i njihove

---

[76] O tome vidjeti više u: Enver Redžić: *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1993, 46-47.

[77] Vladimir Ćorović: *Historija Bosne*, 1. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1940, 559-560.

[78] Isto, 607.

muslimane, onaj jedan narod razdijeljen u okviru vladajućeg feudalnog poretka, ali narod punog susjedstva i jednog jezika. Oslobođenje Srba od Turaka za muslimane je značilo uglavnom isključenje iz prava na život u takvoj slobodi, i to ne kao imaginacija, već kao iskustvo kojem nigdje na oslobođenim teritorijima nije bilo izuzetka.

Ako je izuzetaka i bilo, riječ je samo o privremenosti koju nameće politički realizam.[79] Knjaz Miloš Obrenović piše 1815. godine Petru Dobrinjcu: "Mi smo do sad srećno na sve strane postupili, i Bog nam je pomogao te smo sve palanke istrebili, samo jošte u četiri grada i u Ćupriji Turaka se nahodi."[80]

U konstruiranju nacijske teleologije muslimani su Turci, vanjski i unutarnji neprijatelji Srba na njihovome putu oslobođenja i ujedinjenja. Zato Bosna u srpskoj nacijskoj ideologiji postaje najsloženije pitanje nacijskog oslobođenja i ujedinjenja. Sve dok u njoj postoji narod koji nije svediv na Turke, koji nije moguće ni prognati ni uništiti ni asimilirati, ni oslobođenje ni ujedinjenje nisu završeni. Na historijskom putu prema cilju, koji Vladimir Ćorović određuje kao "prava srpska nacionalna država", potrebno je ideologijski konstruirati vidik Bosne i bosanstva koji bi tome i odgovarao. To znači ideologijsko poricanje bosanske društvene, kulturne i političke cjelovitosti i ideologijsko konstruiranje jedinstva s one strane svega što s time nije uskladivo. Ozbiljenje takve potrebe moguće je u isključenju svega što transcendira nacijski cilj i apsolutiziranju nacije kao jednog, kao nerazdvojnog, što znači pravog Boga za kojeg je potrebno podnijeti svaku žrtvu. Sve estetsko i etično mora proistjecati iz odnosa s tim bogom. Vladimir Ćorović piše:

> I kad je 1913. god., posle balkanskih ratova, Jovan Skerlić krenuo ponovo pitanje, da li da se primi kao opšte književno južno ili istočno narečje, svi srpski pisci Bosne i Hercegovine izjasnili su se potpuno za istočno kao narečje Srbijino. Svetozar Ćorović pisao je tada reči svih nas: "Ja bih da uzmemo istočno narečje i zato, i kad ne bi drugih razloga ni bilo samo zato – jer njime govore junaci sa Kumanova i Bregalnice. Oni su nas rastresli, razbudili, digli; oni su, onako veliki i slavni, ginući za brata, prvi učinili da pravo osjetimo: kako smo i koliko smo jedno, nerazdvojno."[81]

Prema istraživanjima Adema Handžića, početkom sedamnaestoga stoljeća 71% stanovišta Bosne su muslimani a 29% kršćani.[82] Ti brojčani odnosi bili su različiti u različitim vremenima. Bosanska muslimanska zajednica nastala je unutar spektra bosanskih kršćanskih očekivanja i odnosa među različitim tumačenjima naslijeđa Isusa Krista. I ona je, jednako kao i drugi dijelovi bosanskog društva, bila uključena u društveni i politički poredak koji se kroz stoljeća mijenjao.

---

[79] Vidjeti: Čubrilović, npr.: *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, 103.

[80] Navod u: Tihomir R. Đorđević: "Turci u Srbiji za prve vlade Kneza Miloša"; u: isti, *Naš narodni život*, 6. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1932, 3-25, 22; o povijesti pojma etničkog čišćenja u srpskome jeziku vidjeti: Vladimir Petrović: "Etnicizacija i čišćenja u reči i nedelu: Represija i njena naučna legitimizacija", *Hereticus*, 5/1 (2007): 11-35.

[81] Vladimir Ćorović: *Bosna i Hercegovina.* Beograd: Srpska književna zadruga, 1925, 198.

[82] U: Adem Handžić: "O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća"; u: isti, *Studije o Bosni: Historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda.* Istanbul: Research center for Islamic history, art and culture, 1994, 235-251, 242.

U uzdizanju i razvoju nacijskih konstrukcija u devetnaestome stoljeću bosansko muslimansko stanovništvo je zatečeno u dvostrukoj povezanosti s turskim političkim poretkom. Prva povezanost bila je u činjenici da su dijelovi bosanske muslimanske zajednice bili posve uključeni u turski feudalni poredak. A druga povezanost je u činjenici da su u nastajućim nacijskim ideologijama i pokretima nacijskog oslobođenja i ujedinjenja glavni neprijatelji određeni u Turcima kao nositeljima vladajućeg društvenog i političkog poretka, s kojim su poistovjećivani svi muslimani, pa su psihološke veze s tim poretkom bile posljedica straha od drugih. Nastojeći odrediti složene odnose vladajućeg turskog poretka i bosanskih muslimana, Enver Redžić ističe:

> Kada je trebalo pokazati ko je prvi gazda u bosanskom pašaluku, muslimansko bosansko plemstvo nije prezalo od konfrontacija sa Portom. Afirmacija i podizanje autoriteta bosanskih feudalaca podrazumijevali su i porast njihove ekonomske snage, koju oni nisu crpili iz vlastitog angažovanja u proizvodnji, već u povećavanju eksploatacije raje.[83]

O nerazdvojivosti Bosne od Osmanskog carstva u vidiku bosanskih feudalaca isti autor također kaže:

> Bilo bi pogrešno tvrditi da su bosanski feudalci bili spremni da interesu cjeline Turskog Carstva žrtvuju Bosnu, odnosno interesu Bosne integritet Turskog Carstva. Takvo pitanje za njih nije postojalo. Naime, u svijesti bosanskih feudalaca i njihovom opredjeljenju Bosna i Tursko Carstvo činili su nerazdvojno jedinstvo.[84]

Zamisli i pokreti nacijskog oslobođenja i ujedinjenja Srba proistjecali su uglavnom iz osjećanja poniženosti i patnje srpskog seljaka. Uzroci te poniženosti i patnje bili su u vladajućem turskom poretku koji su muslimani predstavljali i održavali. Tako je u srpskoj nacijskoj teleologiji oživljavanje i promicanje narodne svijesti bio uvjet za oslobođenje i ujedinjenje. Nasuprot tome stajalo je tursko feudalno gospodstvo koje se nudilo cijelom bosanskome muslimanstvu kao utjelovljenje njegovih potreba i težnji.

U tome raskolu uzrokovano je slabljenje svijesti bosanskih muslimana o bosanstvu kao njihovom idealu, čije bi vrijednosti trebale nadići svaki politički poredak, idealu koji je zajednički svim ljudima – imati pravo na zaseban put prema savršenosti, uz uvažavanje nužnosti pluralnog susjedstva kao pozornice potvrđivanja svake ljudskosti. Tako je bosanstvo zamračeno nacijskim teleologijama, te u njima svođeno na turčijat, muslimanstvo i bošnjakluk kao preživjele oblike otpora oslobođenju, ujedinjenju i napretku.

Dana 2. jula (20. juna) 1876. godine objavljen je "Proglas naroda bosanskog", koji su potpisali vojvoda Golub Babić i sedamdeset i jedan ustanički četovođa od Prologa do Vučjak-planine. Oni tako obznanjuju:

> U ime toga našeg velikog saveznika Boga, mi vaskolike vođe ustaničkih četa bosanskih jedini zakoniti predstavnici srpske zemlje Bosne posle tolikog čekanja i bez nade na ikakvu pomoć rešavamo, da od danas za navek kidamo sa nehrišćanskom vladom carigradskom i želeći s braćom našom Srbima deliti sudbinu pa ma kakva ona bila, proglašavamo, da se domovina naša Bosna prisajužava kneževini Srbiji, zakonitom i pravom

[83] Redžić: *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, 30.

[84] Isto, 32.

> nasljedniku države starih naših kraljeva i careva i proglašavamo našim naslednim gospodarom knjaza srpskog Milana M. Obrenovića.[85]

Takav stav o Bosni ostavlja neriješenim pitanje o njenome, na različite načine isticanome bivanju između ur-Srbije i ur-Hrvatske, koje su uključene u moderne nacrte o oslobođenju i ujedinjenju. Podržavanje zamisli o oslobođenju i ujedinjenju nije moguće bez odnosa prema objema monarhijama, i Osmanskoj i Habsburškoj. Zato Vasa Čubrilović dosljedno isključuje svaku mogućnost bosanskog odgovora na pitanje o oslobođenju i ujedinjenju. Sve što se toga tiče jest srpsko-hrvatsko pitanje. On piše:

> Bosna je 1875-1878 postala kamen spoticanja među Srbima i Hrvatima. I jedni i drugi s pravom su mogli tvrditi da bez nje nema njihova ujedinjenja; ali upravo stoga, ona nije mogla razdvajati, nego samo spajati Srbe i Hrvate; zajednički posed Bosne u jednoj zajedničkoj narodnoj državi zadovoljio bi i Srbe i Hrvate i osigurao i jednima i drugima slobodni nacionalni i kulturni razvitak u toj zemlji.[86]

Bosanska ukupnost kao osporavani, ali ipak neosporivi politički potencijal, kao dugotrajno opiranje živih ljudi nacijskim nastojanjima da politička imaginacija bude nametnuta umjesto političke filozofije, moćno se pokazala u nemogućnosti prve Jugoslavije, s oba njena imena – Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevina Jugoslavija. I pored uvjerenja da je postignuto željeno ujedinjenje te da su na raspolaganju sva sredstva državnog poretka za njegovo učvršćivanje, razdvojenost srpskih i hrvatskih razumijevanja Bosne i države kojom je ona obuhvaćena djelovala je kao nesvladivo sukobljavanje i razlaženje političkih sila na teritoriji te Jugoslavije. Postavka o ujedinjenju ili smrti dobila je izraze u zagovaranjima očuvanja države kao centralističke ili kao federalne. U svemu tome Bosna je ostajala središnje pitanje u svakom domislivom vidiku političke budućnosti južnoslavenskih naroda. O tome stanju Enver Redžić piše:

> Značajno je da srpske i hrvatske političke stranke od velikog uticaja u Bosni i Hercegovini, svoje centrale imaju u nacionalnim maticama, za razliku od JMO, koja je po izvoru svoga nastanka jedina bosanska stranka. U njihovom divergentnom djelovanju izražavaju se nacionalno-političke aspiracije prema Bosni i Hercegovini. Ukidanje istorijskih pokrajina praćeno je konfrontacijom srpske i hrvatske politike; centralizma i federalizma. Ne postoje unutrašnji uslovi da se država učvrsti. Tek što je bila stvorena, otpočele su da je razdiru suprotnosti, kojima se ne traži lijek zajedničkog ublažavanja već, naprotiv, prepuštaju stihiji da ih nosi i produbljuje. Federalizam je optužen za separatizam, a državni centralizam za nacionalno obespravljivanje.[87]

I u nacijskim i u komunističkim gledanjima na Bosnu, u svim njihovim varijantama, nije osviješćena očitost bosanstva kao neporecivog naslijeđa svih koji su tragali za oslobođenjem i dostojanstvom čovjeka. Kako god su ideolozi i sudionici tih gledanja tumačili Bosnu i bosanstvo – bilo u vidicima realne politike, ravnodušnosti prema religijskim i etničkim razlikama ili prihvatanju autonomnosti jastva – bosansko pluralno društvo, koje je kulturno

---

[85] Vasa Čubrilović: *Bosanski ustanak 1875-1878*, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1930, 209.

[86] Isto, 415.

[87] Redžić: *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, 86.

i politički opstajalo nasuprot njegovoj neuskladivosti s nacijskim teleologijama srpstva i hrvatstva, nije bilo moguće opravdati i prihvatiti unutar vladajućih političkih filozofija. Ali zbilja bosanske društvene cjelovitosti, s uključenom religijskom pluralnošću, jest prisutnost onog što u političkim potrebama svakog pojedinačnog čovjeka i svijeta kao cjeline valja dosezati kao trajnu vrijednost. Nikada društva nisu bila bez te potrebe za ozbiljenjem tog što imaju. Zato su nacijska konstruiranja unutar bosanske cjeline uzrokovala povređivanja, sukobe i patnje, ali nikad nisu donosila sigurnost u suočenju s izazovima onog što može biti.

7. Putevi Mira

Onako kako su pitanja pluralnosti postojećih društava u cijelome svijetu izazovi u političkoj filozofiji općenito, tako su izazovi i otkrivanja prisutnih, ali nikada do sada posve shvaćenih mogućnosti bosanstva kao konkretne političke filozofije. Na svjetskoj pozornici nema ni društava ni kultura ni politika koji, s obzirom na neodgovorena pitanja o političkim porecima, ne bi podržavali to otkrivanje političkog bosanstva.

U svim nacijskim teleologijama u koje su uključivani i Bosna i bosanstvo muslimanstvo je bila ključna enigma. Otpori bosanskih muslimana nacijskim redukcijama i destrukcijama bosanstva kao zbilje pluralnog društva kršeni su na najokrutnije načine. Ali uz razloge i snagu koji su još uvijek neshvaćeni, bosanska pluralnost opstala je sve do sada. Ono što se smatralo bosanskom uskraćenošću, moglo bi se u potpunijim vidicima političke filozofije pokazati kao sačuvano blago koje pripada svima. Ako je tako, valjalo bi iznova preispitati pojmove Bosna i bosanstvo u njihovoj do sada neotkrivenoj otvorenosti prema budućnosti.

U historijskom trajanju Bosne mijenjala su se značenja svih pojmova u vezi s njome i njenim imenom. To što Bosna i s njome povezani pojmovi političkog mišljenja danas znače proistječe uglavnom iz modernih nacijskih teleologija, koje su, bez ijednog izuzetka, u bosanstvu imale svoju i teorijsku i praktičnu oprečnost. Preko istraživanja sadašnjih značenja, koja su također podvrgnuta promjenama, bilo bi moguće procijeniti njihove sadržaje u budućnosti. Ali takva procjena pretpostavlja razumijevanje tokova kroz koje su ti pojmovi prošli u prethodnim stoljećima.

Pojmom Bosna označavana je, kako to ističe Vasa Čubrilović, samo geografska jedinica. Ali nikada taj pojam nije bio svediv samo na taj sadržaj. On je uvijek obuhvatao i narod i povijest, i društvo i politiku, i kulturu i svijest. Sve to, i još više, činilo je Bosnu cjelinom u kojoj je svaki promatrač mogao naći i sličnosti s drugim pojavama u svijetu, ali i one razlike koje to trajanje čine i izvornim i neponovljivim. Upravo te razlike prikazivane su u nacijskim teleologijama kao nešto tuđe i daleko, što znači sudbinski nevezano za narodnu dušu. Nikada u svome trajanju Bosna nije bila religijski jedinstvena. Ali, i pored tog, ona je u svojoj ukupnosti trajala kao cjelovito društvo. To nikako ne znači da unutar njega nisu postojala strukturiranja i okupljanja oko različitih pojedinačnih i skupnih uzora i potreba. Ali nijedna od granica tih unutarnjih zasebnosti nije ostajala neprolazna u oba smjera, iz unutarnjosti prema vani, i izvana prema unutarnjosti. U takvoj prolaznosti trajali su odnosi solidarnosti i uvažavanja, pa su unutarnje podjele potvrđivale etičku zasnovanost i cjeline i njenih dijelova. Uz to, takvo društvo bilo je vazda trudno mogućnošću otvaranja razgovora među njegovim činiteljima, onog razgovora preko kojeg je moguće otkrivati viša obzorja ljudskosti. Različite religijske zajednice uključene su u to društvo, i to preko osjećanja

nerazlučivosti onog što jest ljudskost i odgovornost za nju. U nacijskim teleologijama tradicijska društvena cjelovitost jest onaj bauk koji je nužno uništiti u pothvatima društvenog i nacijskog oslobođenja. Za Bosanske Muslimane, te izmaštane krivce i smetnju na putevima nacijskog oslobođenja i ujedinjenja, razlozi za tu društvenu cjelovitost, za pravo na zasebne religijske puteve, ima počelno utemeljenje u samoj njihovoj tradiciji.
Kada su 1941. godine muslimanski prvaci u Bijeljini, kako su to činili njihovi sunarodnici u mnogim sličnim slučajevima u drugim vremenima i na drugim mjestima, podigli glas protiv progona i ubijanja svojih pravoslavnih susjeda, razloge za to mogli su naći u općoj ljudskosti, ali i u svome religijskom pripadanju. Oni ističu:

> Vjera neka nas ne razdvaja već neka nas ujedinjuje blagotvorno djelujući na sve nas da budemo na prvom mjestu ljudi koji ne dozvoljavaju da njima vladaju pobunjeni životinjski nagoni ubijanja i pljačkanja, koje kulturan čovjek treba da obuzda.[88]

Kad god se pretpostavljeno nacionaliziranje muslimana pokazuje neizvedivim, i pored primjene svih raspoloživih sredstava za postizanje takvoga cilja, nužno je i Bosnu i bosanstvo prikazati kao odvojene pojmove, te u krajnjoj nuždi podsticati muslimansku nacijsku teleologiju u dva njena poželjna ishoda: prvi je u religijskom fundamentalizmu i osjećanju dovoljnosti u odnosu na druge; a drugi je u prostom nacijskom uzvraćanju tako da oni postanu surogat onog čemu se suprotstavljaju.

Bosna je prostor na kojem žive različite narodne zajednice s različitim uobličenjima religijskih i nacijskih pripadanja. Kada se to uzme kao zbilja, nije moguće poznati nikakvu presudnu razliku između bilo kojeg njihovog člana na sjeveru od onog na jugu, ili onog na zapadu od onog na istoku. Njih sve objedinjuje bosanstvo, bez obzira na to kakav je njihov ideologijski odnos prema tome pojmu. Nijedan od sudionika te pluralnosti nije razlučen hercegovinstvom ništa više nego svojim krajišništvom, semberijstvom ili bilo kojom drugom zavičajnošću. Nema u cijeloj bosanskoj historiji ni opravdanijeg ni prikladnijeg imena za svu tu raznolikost od Bosne i bosanstva. Takva prikladnost, sa svim mogućnostima koje nosi, jest najveća riznica za izvođenje političke filozofije koja bi bila u skladu s najuzvišenijim idealima savremenog svijeta.

Za svakog sudionika pluralnog bosanstva je i opravdano reći da je Bosanac. Ali unutar tog okvira nastaju brojna razlučivanja koja odražavaju život pluralnog društva. "Golema većina Bošnjaka je", kako tumači Inoslav Bešker, "kulturalno obilježena bosanskom akulturacijom islama, a znatna većina i religijski (bilo vjerski, bilo tradicijski) orijentirana muslimanski."[89] Navedena akulturacija Bošnjaka kao derivata Bosanaca, njihova akulturacija islamom, jest u nacijskim teleologijama srpstva i hrvatstva najpoželjnije stanje tog dijela naroda. Što su više odvojeni od svog bosanstva, a to znači drukčiji u odnosu na svoje kršćanske pretke i savremenike, oni se pokazuju više tuđim, dalekim i nevezanim za narodnu dušu Bosne. Na taj način potvrđuju i pravdaju bosansko pitanje kao zapreku u rješavanju srpskog i hrvatskog nacijskog ozbiljenja.

---

[88] "Proglas Muslimana grada i kotara Bijeljine 2. decembra 1941"; u: Vladimir Dedijer i Antun Miletić: *Genocid nad Muslimanima 1941-1945: Zbornik dokumenata i svjedočenja.* Sarajevo: Svjetlost, 1990, 80-83, 82.

[89] Inoslav Bešker: "Bosanac i/ili Bošnjak", *Jutarnji list*, 16. listopada 2013, 15.

Ali cijela konstrukcija, kojoj je dani navod iz teksta Inoslava Beškera samo ilustracija, uključuje nekoliko ideologijski opredmećenih pojmova stavljenih u službu tabuiziranih predstava o Bosni i bosanstvu. Prizna li se da je *islam* samo arapska imenica sa značenjem "mirenje", imenica koja u svim značenjskim poljima Učenja (arapski *Kur'an*) znači odnos mirnog čovjeka (arapski *muslim*) s Bogom koji jest Mir (arapski *al-salam*), navedena akulturacija ne može biti ništa drugo do još jedno živo oblikovanje odnosa bosanskih ljudi prema sebi, svijetu i Bogu. U tome nema nikakvog počelnog izdvajanja iz onog što isti pojmovi znače u Tori i Evanđelju. Ako je tako, a jest, onda bi u bosanskom muslimanstvu, koje je u nacijskim teleologijama vazda smatrano povijesnom anomalijom, bilo moguće otkriti počelne razloge za štićenje i razvoj bosanskog politički pluralnog društva.

U prethodna dva stoljeća političkih odnosa na slavenskom jugu smatrano je da na srpskome i hrvatskome etničkom prostoru treba razriješiti muslimansko pitanje. Njima treba, prema vidicima nacijskih teleologija, poreći svaku mogućnost emancipiranja u bosanstvu kao političkoj ideji koja bi mogla biti suprotstavljena srpskoj i/ili hrvatskoj nacijskoj teleologiji. Zato ih izoliranje, što znači dijahronijsko i sinhronijsko getoiziranje, preinačuje u tuđe i daleke, koji nisu ništa drugo do vjerska manjina. Vasa Čubrilović 1937. godine o njima piše: "Oni postaju verska manjina, jedina muslimanska na Balkanu, a ta će činjenica ubrzati njihovo nacionalizovanje."[90]

Snaženje tuđosti i udaljenosti, kao promjena koje će sve više sudbinski odvajati muslimane od bosanske narodne duše, postiže se podsticanjem među njima onih svojstava koja ih prvo getoiziraju, a potom guraju u emotivne veze s turčijatom, arapstvom i drugim imaginacijskim osloncima njihovog postojanja. Vasa Čubrilović, slično drugim zagovornicima srpsko-hrvatskog rješenja za Bosnu, u tome računa na razvijanje poželjne psihoze među muslimanima, koja bi ih onemogućila u političkom osvješćenju, pa ističe:

> Poznato je da muslimanske mase u opšte vrlo lako podležu uticaju, naročito verskom, da su lakoverne, čak i fanatične. Zato je potrebno prvenstveno, za iseljavanje među Arnautima pridobiti njihovo sveštenstvo i prve ljude od uticaja, ili novcem ili pretnjama. Treba, što pre naći agitatore, koji će agitovati za iseljavanje naročito ako bi nam htela sama Turska da dade. Oni ima da opisuju lepotu novih krajeva u Turskoj, lak i ugodan život tamo, da raspaljuju u masama verski fanatizam i bude u njima turski državni ponos. Naša štampa može da učini ogromne usluge opisujući udobno iseljavanje Turaka iz Dobrudže i lepo njihovo smeštanje u novim krajevima.[91]

Tako zagovarano iseljavanje muslimana iz krajeva u kojima žive te provođenja mjera kojima će to biti i ozbiljeno vršeni su s namjerom da bude uništena postojeća društvena pluralnost. Nacijske teleologije se čine nemogućim bez tog uništenja. A sva društva su pluralna. To je nužnost kojoj je razlog u izvornosti i zasebnosti svake ljudske pojedinačnosti. Ozbiljenje pojedinca moguće je samo u slobodi koja nije ograničljiva ničim do pravom svakog pojedinca da bude usmjeren prema vazda prisutnoj svojoj višoj mogućnosti. Sloboda znači i mogućnost pojedinca da u svakome času mijenja svoja znanja, stavove i ponašanja. Niko ne može drugom nametati svoja znanja, stavove i ponašanja mimo principa prema

[90] Čubrilović: "Iseljavanje Arnauta", 110.

[91] Isto, 113.

kojem nijedan čovjek nije obvezan na poslušnost drugom čovjeku, ili bilo čemu drugome, ako to nije etički opravdivo.

Kako god bila opisana bosanska društvena pluralnost, u svakome od njenih mogućih pripadanja nužno je otkrivati etički princip koji je općenit i čije iznevjerenje znači pristajanje uz uskraćeno znanje o čovjeku i svijetu. Mjerilo svakog političkog govorenja i djelovanja ne može biti ništa drugo do taj opći etički princip.

Ideologijska razlučivanja bosanske društvene ukupnosti prema religijskim pripadanjima i nacijskim teleologijama i pravdana i branjena su kao opće dobro, ali i okrivljivana za sve nesreće i stradanja bosanskih ljudi. Zato središnje pitanje bosanske političke filozofije može biti: Je li u religijskim posebnostima bosanskih ljudi doista moguće naći razloge za sadašnje pogubne pometenosti, suprotstavljenosti i mržnje među njima?

Ako bi odgovor na to pitanje bio potvrdan, slijedi logički neosporiv zaključak: Zabluda su nastojanja pojedinaca i društava kojima oni pripadaju da se ozbilje u odnosu s Bogom, i to u mnoštvu različitih tradicija. Ali takav se zaključak pokazuje neodrživim pred očitim činjenicama. U svim naraštajima jevreja, hrišćana/kršćana, muslimana, konfučijanaca, budista, hindusa i drugih postoje dobri, oni ljudi čija vrlina nije osporiva, postoje djela kojima su pojedinci kroz naraštaje podsticani na vrlinu, a za što su okvir nalazili u svojoj okrenutosti na putu prema Istini, koju su iskazivali u svome umskome naslijeđu. Ipak, u svim naraštajima takvih pripadanja postoje i najopakija iznevjerenja vrline. Ali princip nije to prema čemu su usmjerena ta izopačenja. Zato je u bosanskoj političkoj filozofiji ključno pitanje: Kako na društvenu pozornicu, što znači i na kulturnu i na političku, iznijeti saglasnost o etičkom učenju koje jest zajedničko svim religijskim pripadanjima? Kad god neki pojedinac smatra da je njegov odnos s Bogom uvjet i put ozbiljenja ljudskosti, valja mu priznati da on može imati samo predstavu o Bogu, te da Bog nije svediv u granice bilo koje pojedinačnosti. Zato je put ozbiljenja ljudskosti preko odnosa s Bogom i otvoren i nedovršiv. Bog Se pokazuje u svakoj pojedinačnosti, ali ni u jednu nije zatočiv. Predstava o Bogu je onoliko koliko je ljudi i njihovih sada. Iako Se objavljuje u stalnome toku tih ljudskih predstava, Bog jest Jedan.

Svakome čovjeku odgovara njegova predstava Boga. Nijedna od njih ne može biti uzdignuta na razinu čvrstog i svima dostupnog mjerila. Zato je odnose među ljudima opravdano mjeriti jedino etičnošću njihovih stavova i ponašanja. Ničija djela nisu ružna ili dobra na osnovi tog što on za sebe kaže ili osjeća. Ona su to što jesu – dobra ili zla, lijepa ili ružna. Stanja ljudske unutarnjosti iskaziva su u stavovima i ponašanjima. Zato je politički poredak, kao etično utemeljenje estetičnosti, trajna mogućnost, i to uz uključenost svakog pojedinca. A pojedinac je uvijek u sinhronijskoj i dijahronijskoj mreži svog društva. Smisao te uključenosti je u svijesti o poretku. Ako je odnos pojedinca s Bogom način njegovog ozbiljenja, Mir kao razlog i svrha težnje za političkim poretkom jest jedno od Božijih imena. Vjesnik Hval se obraća Bogu riječima: "Moj Bože, Ti si Mir i Mir je od Tebe."[92] Pojedinac koji se ozbiljuje u takvom odnosu s Mirom jest mirni. A odnos mirnog čovjeka i Boga, Mira, jest mirenje. Taj princip je ključni sadržaj svake potpune tradicije. On je i razlog i svrha čovjeka i svijeta. Budući da jest princip, on ne ovisi ni o jednom pojedinačnom jeziku, ni o jednom poje-

[92] Imam Muslim: Al-Jāmī'-uṣ-Ṣaḥīḥ, prev. 'Abdul Hamīd Ṣiddīqī. Riyadh: International Islamic Publishing House, s. a, 1:292.

dinačnom društvu, niti o bilo kojem političkom poretku. Ne ovisi ni o jednoj historijskoj pojavi, ni o jednoj zemlji, niti o bilo kojoj pojedinačnoj društvenoj ustanovi. Upravo zato je i prisutan kao mogućnost svakog jezika, naroda i političkog poretka, svake historijske pojave, zemlje i ustanove.

Bosna je jezični, društveni i politički okvir, te historija, zemlja i ustanova u kojima traju jevreji, hrišćani/kršćani i muslimani. Ta religijska društva su iskazi bosanske cjelovitosti. Njihova unutarnja razlučenost obuhvata nužnu zasebnost i izvornost svakog pojedinca u rasponu njegovog ja – od najniže niskosti do najljepše uzvišenosti. Kada se imenu jevrej dodaju pridjevi "aškenaski" ili "sefardski", navedena razlučenost nije ograničena, jer se ona tiče ljudskosti. Tako je i s hrišćanima/kršćanima. Kada se tome imenu dodaju pridjevi "pravoslavni" i "katolički", ljudskosti, u punome značenju tog pojma, ništa nije ni dodano niti oduzeto. A imenom "kršćanin" označeno je bivanje pomazanim, pri čemu je Bog Taj Koji pomazuje.

Pravoslavlje ili ortodoksnost je sve ono čime je navedeni princip čuvan i prenošen u svoj njegovoj čistosti od jednog do drugog naraštaja. A katolik je onaj koji sve to vidi u neograničenoj općenitosti, u nesvodivosti na bilo koju prostornu i vremensku uskraćenost. Može li onda neko biti kršćanin, a da ne nastoji biti i ortodoksan i katolik? Konkretnost ljudskog postojanja, što znači i izvornost svakog pojedinca, koja se pokazuje u njegovoj uključenosti u jezično, društveno i političko pripadanje, u odredljivu historiju, zemlju i ustanovu, ne izmiče jednom i istom principu. Princip koji je iskazan u odnosu mirnog čovjeka s Bogom, Mirom preko mirenja, uključuje sva osvješćenja pripadanja bosanskih ljudi u konkretnu i živu cjelinu.

Tako, ako poimenični pridjevi "ortodoksni", "katolik" i "muslim" budu uzeti u njihovom izvornom i doslovnom značenju, može li iko poreći svoje nastojanje da njima odredi svoju okrenutost cilju puta, tog puta prema sebi u najuzvišenijoj mogućnosti? Potvrda bivanja ortodoksnim, katolikom i muslimom nije moguća ni u čemu do u odnosu s Principom. Kad god je Princip zamijenjen bilo čime odredljivim, što znači i ograničljivim, pripadanje je preinačeno u idolatriju, u usvajanje bogova mimo Boga. Za bogove mogu biti uzeti strast, očevi, tradicija, jedinstvo naroda i cilj prema kojem je narod usmjeren. A najgora iznevjerenja nepovredivosti ljudskosti, što znači pojedinca, provedena su radi bogova. Nebitno je kakva su imena dana tim bogovima – dostojanstvo, narod, otadžbina, jedinstvo, religija, nacija, suverenost, partija ili vođa.

Bog dodjeljuje čovjeku njegovu ucijepljenost u Biće. Kakvom god se pokazivala, ucijepljenost ima savršen razlog i savršenu svrhu. Na čovjeku je otkrivanje te savršenosti, što jest ozbiljenje ili vraćanje Bogu. Čovjeka na to podsjećaju sve pojave u obzorjima i jastvima. Podsjećaju ga i vjesnici preko kojih mu Bog govori u njegovome jeziku. U ukupnome vremenu čovjeka takvih vjesnika je stotinu i dvadeset četiri tisuće. Nema naroda kojem Bog nije poslao Svog vjesnika. Svaki od njih kazivao je na jeziku svog naroda to što mu je Bog spuštao kao Svoj govor. Gotovo svi od njih su kao konkretne historijske pojave zaboravljeni.

Oni vjesnici o kojima je uspomena sačuvana u naslijeđu svijeta samo su primjeri općeg i obuhvatnog vjesništva. Ali zato su narodi sa svojim jezicima nositelji te stalne povezanosti sa živim Počelom. Tako su svi ljudski jezici Božiji znakovi, a svi narodi s istim razlogom i istom svrhom. U njima je kazivana ista suština Božijeg podsjećanja ljudi, ali vazda u drukčijem obliku. Ta suština ne ovisi ni o jednom pojedinačnom jeziku, ni o jednoj historijskoj pojavi, ni o jednome predjelu svijeta. Ako bi ovisila, pa neki jezici, narodi, doba i krajevi imali prednost u odnosu na druge, Bog bi bio nepravedni, a Njegove objave neopćenite. A nije

i ne može biti tako. Vjesnici su svjedoci jedan za drugog. Vjesnik Hval im je, prema muslimanskom vjerovanju, i maternost i pečatnost. Njegovo pokazanje u svijetu je podsjećanje na jednu maternost i jedno opečaćenje svih Božijih vjesnika, što znači i različitih puteva slijeđenja njih u otkrivanju čovjeka u njegovoj najvišoj mogućnosti. Kada god osjeti primanje dobra i ljepote, čovjek izriče, manje ili više svjesno, hvalu njenome izvoru ili posredniku. Tako u sebi otkriva i potvrđuje svoju vezu s vjesnikom Hvalom kao maternim počelom ljudskosti. A vjesnik Hval je podignut među Arabljanima. Zato je arapski njegov jezik. Ali poslan je kao milost svjetovima, najljepši primjer i svjetleća lampa.

Zato je Hval vjesnik svim narodima. Objava koju Bog preko njega šalje ljudima kao radosnu vijest ne može ovisiti ni o jednom pojedinačnom jeziku, pa ni o arapskome na kojem je izvorno saopćena u povijesti. Ona pripada svim ljudima, što znači i svim jezicima. Ako ne bi bilo tako, Bog ne bi bio ni Milosni niti Premilosni, a vjesnik Hval ne bi bio poslan svim ljudima niti bi bio milost svjetovima. Tada ljudi i narodi ne bi imali istu mogućnost izbavljenja, a pojedinac ne bi bio odgovoran za se. Postojali bi i odabrani i odbačeni narodi. Pozornica ozbiljenja ljudskosti je čistota tog što joj je dano kao njezina izvorna ucijepljenost, koja se u vremenu otkriva u jeziku, narodu, zemlji i dobu. U priznanju i prihvatanju tog jest preduvjet za nošenje vlastitog tereta, u skladu s Božijim pozivom:

Vjerni, budite zaštitnici pravde, svjedoci za Boga,
pa makar to bilo i protiv vas, ili vaših roditelja i srodnika,
bio čovjek imućan ili siromašan;
Bog je najbliži i jednim i drugim.
I ne slijedite strast, da se ne biste kolebali;
jer, ako se snebivate ili okrenete,
Bog je svjestan toga što činite.[93]

Zaslov

Bauk bosanstva kola u žilama većine ljudi ovog područja u koje su prostor i vrijeme Bosne i svega njezinog urasli tako da se iz njih mogu iščupati jedino ubijanjima i razaranjima, kola onako kako sotona, onaj u kojem je cijelo mnoštvo pojava odvraćanja čovjeka od njega samog, kola u ljudskoj krvi. A bosanstvo nije ništa drugo do ljubav za ljudsku savršenost. Takvoj ljubavi je i izvor i ušće u ljudskoj pojedinačnosti, u njenoj slobodi da odabere put i sličan ostalim i od svih njih drukčiji. U izboru svoga puta slobodan putnik ne poriče drukčije izbore drugih ljudi. Voli ih, jer se nada da i oni kao i njegov vode ozbiljenju u istoj zbilji koja se obznanjuje u neprestanome protjecanju preko kojeg se stalno otkriva i skriva, i to vazda na drukčiji način.

Bosansko muslimanstvo u svojoj neporecivoj izvornosti, u ljudskome jastvu kao živome vrelu i ušću, nije odvojivo od bosanskog hrišćanstva/kršćanstva. Voljenje Boga i slijeđenje Hvala, uz nadu da će i Bog voljeti te koji Ga vole i slijede njegovog Poslanog i oprostiti im grijehove, u bosanstvu se obznanjuje kao voljenje svega što na to podsjeća. Nikakva mržnja prema drukčijim putevima Bogu nije uključiva u takvo bosanstvo.

[93] Kur'an, 4:135.

U nacijskim teleologijama mržnja je i gradivna tvar i sredstvo. Tek kada bosanski muslimani budu shvaćeni kao otpadnici od prave vjere, sljeditelji lažnog proroka, te mrženi kao sve ono što njihovi mrzitelji nisu i neće da budu, a oni sami prihvate da mrze svoju neizdvojivost iz bosanske cjeline, u tome nerazrješivom strahu, u toj mržnji prema sebi i drugim uzdiže se bauk bosanstva kao prijetnja nacijskim teleologijama.

Bude li uobličen u političku dvojinu prijatelj-neprijatelj, taj bauk u sebe uključuje neposredne religijske i nacijske susjede, što znači katolike/Hrvate, pravoslavce/Srbe, muslimane/Bošnjake, Jevreje, Rome i druge, kao zbiljne neprijatelje, dok su prijatelji domaštavani u dalekim i nepoznatim narodima i njihovim nacijskim teleologijama. Tako su društvena i politička zbilja zamijenjene fantazijom,a fantazija shvaćena kao zbilja.

A zbiljni neprijatelji svima njima, svim bosanskim ljudima, jesu jad i nepravda koje im svojim lažima zastiru pseudonacijske, pseudoreligijske i pseudogospodarske oligarhije. Fantazija preinačena u društvenu i političku zbilju postaje anestezija svima njima u društvenom i političkom jadu, te u neizbrojivome mnoštvu nepravdi koje trpe i kojima sami doprinose.

Ni suprotstavljenosti ni mržnje među bosanskim zajednicama ne doprinose domaštavanju bauka koji lebdi nad bosanskim društvom. Taj bauk je nastao iz politizacije razlika u modernome masovnom društvu devetnaestoga i dvadesetoga stoljeća. Društva, nacije i kulture nisu transhistorijski entiteti. Oni nastaju te prolaze kroz stalna historijska mijenjanja. Odnosi među činiteljima pluralnog društva, u cijelom njihovom rasponu od skladnog dopunjavanja i oplođivanja do iscrpljujućih zaprečivanja i razaranja, nikada nisu bili učvrstivi u nekoj političkoj želji. Zato su i iz najgorih stanja ti odnosi izvedivi u bolje i prikladnije za pojedinca i društvenu cjelinu. Intelektualnu odgovornost pred takvom mogućnošću opravdano je odrediti kao podsjećanje na počelne razloge društvene pluralnosti u jezgrama različitih tradicija.

Religijska pluralnost je temelj sveg iskustva bosanskih ljudi. U njoj i s njome, u svim svojim naraštajima, bosanski ljudi su preživjeli. Tek u tome iskustvu i s njime moguće je razumijevati i snažiti bosansku političku filozofiju. Odnosi prema bosanskoj pluralnosti ovise o stanovištu pojedinca i dijelu društva kojem on pripada. O prihvatanju ili trpljenju drugog traženi su razlozi u političkom pragmatizmu, ravnodušnosti prema religiji ili u modernoj zamisli o autonomnome jastvu. Ali bosanska religijska pluralnost je zagovarana i održavana prvenstveno na osnovi unutarnjih metafizičkih, kozmoloških i antropoloških razloga koje su bosanski muslimani nalazili u tome što jesu. Za njih religijska pluralnost, nepovredivost različitih religijskih zajednica u jedinstvenome bosanskome društvu, jest Božiji zahtjev, što znači i nepovredivo pravo na različite puteve prema Njemu. U osporavanoj i ranjenoj zbilji bosanske pluralnosti, u svemu njenome i iza nje, moguće je poznati Božiji nalog ljudima:

> Dopuštenje je dano onima koji se bore zato jer im je učinjena nepravda – Bog je doista moćan da im pomogne – koji su bez razloga prognani iz svojih zavičaja, ni zašto drugo jer kažu: "Naš Gospod je Bog!" Da Bog ne uzvraća ljude jedne drugim, bili bi razoreni samostani i crkve, sinagoge i mesdžidi, u kojima je Božije ime često spominjano. Doista će Bog pomoći onome koji pomogne Njemu – Bog je zasigurno Silni, Moćni – koji, ako ih učvrstimo na zemlji, klanjaju, plaćaju čistin, te naređuju časno i zabranjuju nečasno. A ishod svega Bogu pripada.[94]

[94] Isto, 22:39-41.

Da Bog ne uzvraća ljude jedne drugim, zemlja bi zasigurno bila pokvarena. Ali Bog je blagostiv svim svjetovima.[95]

Uzvraćanje, branjenje i održavanje jednog naroda drugim je uvjet poželjnog stanja društva, što se pokazuje, pored ostalog, i u njegovoj religijskoj pluralnosti. Odnos čovjeka s Puninom moguć je jedino iz njegovog bivanja slobodnim. Svaka prisila u tome odnosu preinačuje Puninu u njenu sliku, što znači u njenu uskraćenost. Kada je pluralnost razorena, kada je spominjanju Božijeg imena porečena nužnost različitih oblika, zemlja je pokvarena.

Zaštićenost različitih puteva prema Bogu u jednom prostoru i vremenu jest ono stanje ljudskosti kojem prijeti razaranje samostana, crkava, sinagoga i mesdžida, i to kao pokvarenost na zemlji. Takvo stanje nepravde nužno je otkloniti suprotstavljanjem čiji su nositelji ljudi koji su osvijestili razlog i svrhu svog bivanja na zemlji. Ako ne bi bilo tako, progonjenja ljudi bila bi pravdana uzimanjem jednog puta prema Bogu umjesto Boga, jednog shvatanja Boga umjesto Boga.

U navedenim stavcima ukazano je na uzrok nepravde i nasilja – na nastojanje ljudi da svoje shvatanje Boga i s Njime povezani put prema Njemu predstave kao jedine, te da ih nametnu svim drugim ljudima. Tako osviješćeno pripadanje zajednici ili narodu svodi Boga u tu svijest, s osjećanjem i mišljenjem da svaka druga zajednica ili narod jest bez Boga ili s krivim bogom. A čovjek zapravo nikada nema ništa drugo do svoju predstavu o Bogu, i to u njenom neprestanom mijenjanju. Koliko je ljudi, toliko je takvih predstava. A kako bi čovjek u svem mnoštvu predstava o Bogu i njihovom stalnom protjecanju mogao potvrđivati njihovu valjanost?

Čovjek je razlučen između svog najljepšeg uspravljenja kao razloga i svrhe bivanja u svijetu i potpune oprečnosti tome. Njegovo se postojanje pokazuje u udaljavanju ili spuštanju od te izvorne savršenosti do najnižih od niskih, do tog stanja u kojem postaje najgori od svih živih bića. U sebi i svome poimanju svijeta čovjek je vazda između zla ili tmina svog neznanja i onog što je lijepo, onog čime mu Se stalno obznanjuje Bog kao dobri imatelj najljepših imena. Odnos prema zlu određuje ga kao onog kojeg je Bog podučio svim imenima. Bog u Učenju kaže: "Nisu jednaki lijepo i zlo djelo. Uzvraćaj time što je ljepše i, gledaj, onaj s kojim si bio u neprijateljstvu postat će ti poput odanog prijatelja."[96]

Nema dijela svijeta u kojem religijska pluralnost ne postaje prisutnija i važnija. Uz svijest da je iz svih tih razlika moguće izvesti i promicati jezgru opće etike domisliva je budućnost u kojoj različiti putevi prema Bogu mogu biti putevi mira i za pojedinca i za narode. A razlika između politike mira i politike rata nije odredljiva sve dok i jedna i druga ne budu promatrane u etičkom vidiku koji nadlazi sve razlike unutar čovječanstva, ali tako da jednako vrijedi u svakoj pojedinačnoj ljudskosti i iz nje izvedenoj društvenosti.

Nije moguće govoriti ni o kakvom obuhvatnom bosanstvu unutar kojeg ne bi bila priznata njegova mogućnost bez društvene, kulturne i političke uključenosti pravoslavnih i Srba, katolika i Hrvata, ali i svih drugih sudionika te cjelovitosti – Jevreja, Roma i muslimanskih Bošnjaka. Svaka zamisao političkog izdvajanja bilo kojeg od tih sadržaja, uz pretpostavku da su oni održivi kao zasebnosti i neovisnosti u odnosu na druge, vodi nužno imaginaciji o

[95] Isto, 2:251.

[96] Isto, 41:34.

etičkoj uskraćenosti i onog koji se izdvaja i onih u odnosu na koje se izdvaja. I politika osnovana na takvim izdvajanjima je nužno etički uskraćena. Njeni zagovornici pozivaju se na građenje bolje budućnosti onih kojima se obraćaju kao osnovi svog legitimiteta, a zapravo opako razaraju etičku zasnovanost tradicija iz kojih proistječu zasebnosti u bosanskom jedinstvu.

BOSNIAN POLITICAL PHILOSOPHY BETWEEN FANTASY AND REALITY

Rusmir Mahmutćehajić

Summary

Every political theory arises in and from a social crisis. Bosnia's social crisis has lasted for centuries, but has not given rise to an identifiable political theory. Bosnia, however, is the subject of various political theories. In the perceptions shaped within these theories, Bosnia is not viable as a political society, and so is regarded as a historical necessity, a transition stage, and an unsolved 'national question' for its neighbours. Despite the huge forces invested in such images of Bosnia and beside the projects to destroy it, the sense of Bosnia's people, society and politics as a pluralist imperative and desire has endured till the present day. Were the crisis of Bosnia to be viewed in a cognitively open light – that is, analysed according to sophisticated political theories – it would be possible, the author believes, to understand the whole Bosnian question differently than in all prevailing political frameworks. Thus the concept of Bosnia, where nation-based ideologies strive to deny all content beyond that of Serbian and Croatian region, of no-man's-land between Serbia and Croatia, might serve to reveal and articulate a fruitful political philosophy perfectly suited to the highest aspirations of humankind today.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, Bosnian political philosophy

UDK 342.7 (497.6):342.3 (497.6)

Bosna i Hercegovina kao demokratska i pravna država koja poštuje ljudska prava i slobode

Lada Sadiković
Fakultet za kriminalistiku,
kriminologiju
i sigurnosne studije
Sarajevo

Moderna demokratska i pravna država koja poštuje ljudska prava ima veliki značaj, svakako, za razvoj ekonomije, društvenih integracija i drugog napretka. Međutim, ona ima isto tako veliki značaj kako za višenacionalne tako i za višereligijske zajednice. Država Bosna i Hercegovina je prema Ustavu Bosne i Hercegovine – Aneksu 4 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, određena kao demokratska i pravna država sa slobodnim i demokratskim izborima. U tom smislu, država Bosna i Hercegovina se obavezala da će osigurati najveći nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i fundamentalnih sloboda. Stoga je Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava dobila specijalni status odredbom člana 2.2 Ustava Bosne i Hercegovine, gdje se navodi da se ljudska prava i slobode primjenjuju direktno u Bosni i Hercegovini i da imaju prioritet nad svakim drugim pravom, uključujući tu i ustavno pravo. Bosna i Hercegovina je poput drugih modernih demokratskih i pravnih država potpisala i sve druge međunarodne i regionalne instrumente za zaštitu ljudskih prava. Prema tome, insistiranjem na zaštiti ljudskih prava, trebalo je u Bosni i Hercegovini, kao i u ostalim demokratskim i pravnim državama, osigurati da se svi ljudi dovedu u jednaku poziciju prema državi i prema vlasti, čime bi se prevladali antagonizmi nastali na osnovu vjerskih, etničkih, rasnih i nacionalnih različitosti bosanskohercegovačkog društva.

Ključne riječi: demokracija, vladavina prava, ljudska prava i slobode, država Bosna i Hercegovina, rezolucije, Vijeće Evrope, ustavna reforma

Uvod

Država Bosna i Hercegovina je prema Ustavu Bosne i Hercegovine – Aneksu 4 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, određena kao demokratska i pravna država sa slobodnim i demokratskim izborima.[1] U tom smislu, država Bosna i Hercegovina se obavezala da će osigurati najveći nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i fundamentalnih sloboda.[2] Stoga je Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava dobila specijalni status odredbom člana 2.2 Ustava Bosne i Hercegovine, gdje se navodi da se ljudska prava i slobode u Bosni i Hercegovini primjenjuju direktno i da imaju prioritet nad svakim drugim pravom, uključujući tu i ustavno pravo.[3] Ovom prilikom načinjen je izuzetak u odnosu na sve druge evropske zemlje, koje su mogle prihvatiti Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava samo nakon prijema u Vijeće Evrope. Insistiranjem na zaštiti ljudskih prava Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava, koja se inače mogu osigurati samo u efikasnoj demokratskoj i pravnoj državi, trebalo je da se svi građani u Bosni i Hercegovini dovedu u jednaku poziciju prema državi i prema vlasti, u namjeri da se prevladaju svi antagonizmi koji bi nastali usljed rata i genocida na okupiranoj teritoriji Bosne i Hercegovine.

Država Bosna i Hercegovina je pristupila Vijeću Evrope 24. aprila 2002. godine, a Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava, koja se inače oficijelno tretira kao "ustavni instrument evropskog javnog poretka"[4], ratificirala je 12. jula 2002. godine. Prema članu 3. Statuta Vijeća Evrope "svaka država članica Vijeća Evrope priznaje načelo vladavine prava i načelo prema kojem svaka osoba pod njezinom jurisdikcijom mora uživati ljudska prava i temeljne slobode te se obavezuje da će iskreno i djelotvorno surađivati na postizanju cilja određenog u poglavlju I". Uvjeti iz člana 3. Statuta Vijeća Evrope zajednički su i za Evropsku uniju i za NATO. Svaka evropska država može podnijeti zahtjev da postane član Unije ako poštuje principe Ugovora o Evropskoj uniji kao što su "sloboda, demokracija, zaštita ljudskih prava i osnovnih sloboda i vladavina prava"[5]. U stavu 2 se dodatno predviđa da su ta ista ljudska prava zaštićena Evropskom konvencijom, potpisanom u Rimu 4. novembra 1950. godine, i da proizlaze iz ustavne tradicije zajedničke državama članicama kao "općih načela prava zajednica".[6]

Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju, koji je država Bosna i Hercegovina potpisala u junu 2008. godine, već u Preambuli naglašava "opredijeljenost strana za poštivanje ljudskih prava i vladavine prava, uključujući i prava pripadnika nacionalnih manjina, te demokratske

[1] Član 1.2 Ustava Bosne i Hercegovine – Aneksa 4 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini

[2] Član 2.1 Ustava Bosne i Hercegovine – Aneksa 4 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini

[3] Član 2.2 Ustava Bosne i Hercegovine – Aneksa 4 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini

[4] Loizidou v. Tourkey Case, 23 March 1995, A 310, 75.

[5] Ugovor o Evropskoj uniji, član 6. (1)

[6] Ugovor o Evropskoj uniji, član 6. (2)

principe ostvarene kroz višestranački sistem sa slobodnim i fer izborima"[7]. Država Bosna i Hercegovina se tim Sporazumom obavezala da će poći od "stanovišta opredijeljenosti za potpuno provođenje svih principa i odredbi Povelje UN-a i OSCE-a, naročito onih sadržanih u Završnom aktu Konferencije o sigurnosti i saradnji u Evropi (Helsinški završni akt), sa ključnim dokumentima Madridske i Bečke konferencije, Pariškoj povelji za novu Evropu, kao i izvršavanja obaveza iz Dejtonskog/Pariškog mirovnog sporazuma i Pakta stabilnosti za jugoistočnu Evropu, radi doprinosa regionalnoj stabilnosti i saradnji zemalja u regiji"[8]. I konačno, Preambula NATO-a (*North Atlantic Treaty Organisation*) egzaktno navodi da države članice NATO-saveza, što je jedan od strateških ciljeva države Bosne i Hercegovine, "štite slobodu, zajedničko naslijeđe i civilizaciju svojih naroda, i zasnovane su na principu demokracije, individualne slobode i vladavine prava"[9].

Očuvanje i daljnje provođenje ljudskih prava i osnovnih sloboda kao cilj Vijeća Evrope

Cilj Vijeća Evrope prema Statutu Vijeća Evrope jeste "ostvariti veće jedinstvo između svojih članica radi očuvanja i promicanja ideala i načela koja su njihova zajednička baština i poticati ekonomski i socijalni napredak"[10]. Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava potvrđuje da je cilj Vijeća Evrope ostvarenje "većeg jedinstva među njegovim članicama i da je jedan od načina postizanja tog cilja očuvanje i daljnje provođenje ljudskih prava i osnovnih sloboda"[11]. Navedeni cilj Vijeća Evrope ostvaruje se "putem organa Vijeća, raspravljanjem pitanja od zajedničkog interesa, sklapanjem sporazuma i usvajanjem zajedničke akcije na ekonomskom, socijalnom, kulturnom, znanstvenom, pravnom i administrativnom polju, kao i očuvanjem i razvojem ljudskih prava i temeljnih sloboda"[12].

U trenutku prijema u Vijeće Evrope država Bosna i Hercegovina nije ispunjavala sve uvjete iz člana 3. Statuta Vijeća Evrope, i tako zapravo ulazi u Vijeće Evrope s namjerom i uz prešutnu saglasnost da će u tim okolnostima lakše doći do ispunjenja uvjeta koje ta organizacija zahtijeva od svake države članice.

Prijem države Bosne i Hercegovine u Vijeće Evrope nametnuo je, očekivano, veliki broj obaveza po kojima je BiH trebala hitno postupiti, pa su upravo te obaveze nametnule karakter ustavnih promjena u Bosni i Hercegovini. Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda ima veliki značaj za BiH zato što na taj način potvrđuje "svoju duboku vjeru u one osnovne slobode koje čine temelje pravde i mira u svijetu, a koje se s jedne strane najbolje štite stvarnom političkom demokracijom, a s druge zajedničkim shvatanjem i poštivanjem ljudskih prava o kojima ovise. Vrlo je važno za državu Bosnu i Hercegovinu

---

[7] Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) između evropskih zajednica i njihovih država članica i Bosne i Hercegovine, Preambula, paragraf 6

[8] Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) između evropskih zajednica i njihovih država članica i Bosne i Hercegovine, Preambula, paragraf 7

[9] North Atlantic Treaty Organisation, Preambula

[10] Statut Vijeća Evrope, London, 5. maj 1949. godine, član 1.(a)

[11] Preambula Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, par. 4

[12] Statut Vijeća Evrope, London, 5. maj 1949. godine, član 1.(b)

da su vlade evropskih zemalja odlučne da "s istim strijemljenjima i zajedničkim naslijeđem političkih tradicija, ideala, slobode i vladavine prava, preduzmu prve korake ka zajedničkom provođenju određenih prava navedenih u Univerzalnoj deklaraciji"[13]. Još važnije je, svakako, da je Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, koju je Parlament države Bosne i Hercegovine ratificirao 2002. godine, 'referentni dokument' za pristupanje svake države pa i Bosne i Hercegovine Evropskoj uniji kao pretežno ekonomskoj evropskoj integraciji.

Dinamika ustavnih promjena u Bosni i Hercegovini

Izvještaj Evropske komisije o napredovanju Bosne i Hercegovine navodi da je "sveukupna dinamika reformi bila veoma ograničena"[14]. Parlamentarna skupština Vijeća Evrope, kao organ Vijeća Evrope koji stoji na raspolaganju svim državama članicama Vijeća Evrope, pa i državi Bosni i Hercegovini, naglašava da je Bosna i Hercegovina, kao država članica VE, obavezna da se uskladi sa osnovnim principima Vijeća Evrope[15]. Samim tim nametnuta je i dinamika ustavnih promjena u Bosni i Hercegovini koja prvo zahtijeva samo određene ustavne promjene kako bi država Bosna i Hercegovina bila u stanju da ispuni evropske kriterije i postane punopravni kandidat za članstvo u Evropskoj uniji, da bi u drugoj fazi Vijeće Evrope zauzelo stav da je državi Bosni i Hercegovini neophodan novi ustav.

U skladu sa prvim zahtjevom Vijeća Evrope iz 2002. godine zauzet je vrlo jasan i principijelan stav, koji uopće ne odudara od stava koji je primijenjen prema drugim državama članicama Vijeća Evrope. Stoga je Parlamentarna skupština Vijeća Evrope već 2002. godine uočila veliku slabost državnih institucija i naložila državi Bosni i Hercegovini da svoje državne institucije ojača na račun institucija na entitetskom nivou, ukoliko bude potrebno i revizijom Ustava Bosne i Hercegovine – Aneksa 4 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini[16].

Druga faza dinamike ustavnih promjena pokazuje da Parlamentarna skupština Vijeća Evrope smatra da jačanje državnih institucija na račun entitetskih institucija neće biti dovoljno da država Bosna i Hercegovina napreduje prema euroatlantskim integracijama, pa stoga zauzima stav da je državi Bosni i Hercegovini neophodan novi ustav koji bi bio pripremljen i usvojen. Novi ustav bi sadržavao odredbe u kojim bi se mehanizam etničkog predstavljanja zamijenio građanskim predstavljanjem, čime bi se konačno okončala ustavna diskriminacija protiv tzv. kategorije 'ostalih'. Pored toga, uočeno je da je u Bosni i Hercegovini apsolutno blokiran proces donošenja političkih odluka, pa se u tom smislu nalaže državi da se u novom ustavu nađu efikasne i racionalne procedure donošenja političkih odluka. I kao treća najveća slabost države Bosne i Hercegovine uočena je njena teritorijalna organizacija, koja se pokazala kao smetnja uspješnom funkcioniranju države Bosne i Hercegovine i njenom napredovanju ka euroatlantskim integracijama. U tom smislu, i Parla-

[13] Preambula Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, par. 6

[14] Izvještaj o napretku Bosne i Hercegovine u 2011. godini, Bruxells, 20. 10. 2011, SEC (2011) 1206, str. 4

[15] Rezolucija 1384 (2004), par. 5 i 6

[16] Mišenje br. 234 iz 2002. godine o Zahtjevu BiH za članstvo u Vijeću Evrope, par. 4

mentarna skupština Vijeća Evrope naložila je državi Bosni i Hercegovini da preispita teritorijalnu organizaciju države i njenu podjelu na entitete, kantone, općine i podjelu nadležnosti između države i nižih nivoa vlasti s ciljem jačanja efikasnosti i samoodrživosti. Uz to, Parlamentarna skupština Vijeća Evrope uočila je i veliki zaostatak u cilju unapređenja pravosuđa, tako da bi u novom ustavu trebao ponovno biti uspostavljen vrhovni sud na državnom nivou.[17]

Analiza efikasnosti i racionalnosti sadašnjih ustavnih i pravnih aranžmana u Bosni i Hercegovini

Organi Vijeća Evrope, na čelu sa Parlamentarnom skupštinom Vijeća Evrope, potvrdili su 2004. godine da Bosna i Hercegovina nije ostavljena da se sama bori sa novonastalim problemima. Stoga upućuju zahtjev Evropskoj komisiji za demokraciju putem prava (Venecijanska komisija) da napravi sveobuhvatnu procjenu saglasnosti Ustava Bosne i Hercegovine sa Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i Evropskom poveljom o lokalnoj samoupravi (ETS No. 122), kao i analizu efikasnosti i racionalnosti sadašnjih ustavnih i pravnih aranžmana u BiH.[18] Evropska komisija za demokraciju putem prava (Venecijanska komisija) je, u skladu sa zahtjevom koji joj je uputila Parlamentarna skupština Vijeća Evrope, 2005. godine dostavila svoje Mišljenje o ustavnoj situaciji i ovlaštenjima visokog predstavnika u BiH[19], u kojem je dala prijedloge za urgentne ustavne promjene u Bosni i Hercegovini.

Pitanje ustavnih promjena u Bosni i Hercegovini putem primjene Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava postavlja se, nažalost, tek u decembru 2009. godine, kada je donesena presuda Sejdić - Finci protiv Bosne i Hercegovine u korist aplikanata, koja ni do današnjeg dana nije implementirana.[20] Presuda Sejdić- Finci, iako samo jedna u nizu presuda koje su donesene protiv države Bosne i Hercegovine, ima veliki značaj jer je stavljajući na dnevni red pitanje diskriminacije tzv. ostalih građana otvorila zapravo, prvi put, pitanje ustavnih promjena. Samim tim postalo je više nego očigledno da su preporuke Vijeća Evrope o urgentnoj potrebi za ustavnim promjenama zapravo bile od krucijalnog značaja za državu Bosnu i Hercegovinu. U vrlo kratkom periodu se očekuje presuda "Dr. Ilijaz Pilav protiv Bosne i Hercegovine", koja otvara pitanje diskriminacije 'konstitutivnih naroda'. Naime, doktor Pilav prije šest godina je tužio Bosnu i Hercegovinu Evropskom sudu za ljudska prava u Strasbourgu zbog nemogućnosti da se kao Bošnjak kandidira za člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine iz bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska.

---

[17] Rezolucija PSVE 1513 iz 2006. godine, par. 20.1- 20.3, 21.7, 17, i Rezolucija PSVE 1626 iz 2008. godine, par. 10.4.1

[18] Rezolucija 1384 (2004) Jačanje demokratskih institucija Bosne i Hercegovine, par. 13

[19] Mišljenje Evropske komisije za demokraciju putem prava o ustavnoj situaciji i ovlaštenjima visokog predstavnika u BiH CDL-AD (2005) 004

[20] http://www.mhrr.gov.ba/ured_zastupnika/novosti/default.aspx?id=1008&langTag=bs-BA, Presuda Sejdić – Finci protiv Bosne i Hercegovine, (Aplikacije br. 27996/06 i 34836/06)

Ukoliko presuda bude u korist doktora Pilava, država Bosna i Hercegovina će morati napustiti dejtonski model uređenja države.[21] Iako je Sud za ljudska prava prihvatio aplikaciju u slučaju dr. Pilava 2013. godine, Vijeće Evrope je uočilo nekompatibilnost Ustava Bosne i Hercegovine sa Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava već 2010. godine, i naložilo državi Bosni i Hercegovini da ukloni ustavnu diskriminaciju konstitutivnih naroda koji nisu rezidentni u entitetu gdje je njihova etnička grupa u većini, čime se oni sprječavaju u kandidaturi za člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine.[22] Sve zajedno ukazuje na obavezu države Bosne i Hercegovine koju je trebala izvršiti još prije osamnaest godina, a to je usaglašavanje Ustava Bosne i Hercegovine sa odredbama Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, čime bi Bosna i Hercegovina postala demokratska i pravna država koja štiti ljudska prava i osnovne slobode.

Zaključci

Država Bosna i Hercegovina se trenutno nalazi u izrazito teškoj poziciji. Jedina je od zemalja u Evropi koja u Ustavu sadrži diskriminacijske odredbe, i koja time krši Privremeni sporazum o stabilizaciji i pridruživanju.[23] Jedan od brojnih problema sa kojima se država Bosna i Hercegovina danas suočava jeste i nedovoljna angažiranost međunarodne zajednice, prije svega institucija Vijeća Evrope i savjetodavnog tijela Vijeća Evrope, Evropske komisije za demokraciju putem prava (Venecijanske komisije), institucija Evropske unije, i to posebno diplomatskog tijela pod nazivom European External Action Service (EEAC), koje je počelo sa radom 2011. godine, pod vodstvom gospođe Catherine Ashton. Spomenuto diplomatsko tijelo i Komisija trebalo je da "iniciraju široke i otvorene konsultacije kao i javne diskusije sa svim nosiocima vlasti u državi o promjeni ustava; naglašavajući da sve partije i zajednice moraju u potpunosti biti uključene u proces izmjene ustava, koji bi trebao voditi ka konkretnim rezultatima".[24]

Radi rješenja brojnih nagomilanih problema, Dejtonski sporazum je uveo instituciju visokog predstavnika međunarodne zajednice, koji upravo zbog 'kompleksnosti situacije' i 'provedbe civilnih aspekata mirovnog rješenja', čiji proces još uvijek nije završen, obuhvata: "nastavak pružanja humanitarne pomoći dok je god to potrebno; obnovu infrastrukture i privrednu obnovu; uspostavljanje političkih i ustavnih institucija u Bosni i Hercegovini; promoviranje poštivanja ljudskih prava i povratak prognanika i izbjeglica te održavanje slobodnih i poštenih izbora prema rokovima u Aneksu 3 Općeg okvirnog sporazuma. U

---

[21] http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/slucaj-pilav-presuda-do-proljeca-bih-mora-napustiti-dejtonski-model, Monika Mijić, agent Bosne i Hercegovine pred Evropskim sudom u Strasbourgu potvrdila da je "postupak tek sada aktivno počeo". Tužba je dostavljena Bosni i Hercegovini, te se sada očekuje očitovanje države; 23. 10. 2013. godine.

[22] Rezolucija PSVE 1725 iz 2010, par. 3

[23] Mišljenje Evropske komisije za demokraciju putem prava o ustavnoj situaciji i ovlaštenjima visokog predstavnika u BiH, CDL-AD (2005) 004

[24] European Parliament Rezolution on the 2012. Progress Report on Bosnia and Herzegovina (2012/2865(RSP)); B7-0161/2013; par. 15

nastavku se navodi da će veliki broj međunarodnih organizacija i agencija biti pozvan kako bi pomogao tom procesu".[25]

Još jedna neostvarena specifičnost institucije visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini jeste njegova obaveza da, u skladu sa svojim mandatom, saziva i predsjedava komisijom (Zajednička civilna komisija) u Bosni i Hercegovini, koja bi se sastojala od viših političkih predstavnika svake stranke, zapovjednika IFOR-a ili njegovog predstavnika te predstavnika onih civilnih organizacija i agencija koje visoki predstavnik smatra potrebnim.[26] Takva komisija nije nikad formirana, pa je tako direktna mogućnost učešća predstavnika civilnog društva i davanje prijedloga za izlazak iz duboke krize u kojoj se država Bosna i Hercegovina našla ovim potezom dosadašnjih visokih predstavnika direktno onemogućena.

Zastoj u pogledu ustavne reforme ugrožava provođenje neophodnih reformi u ključnim sektorima kao što su demokratske institucije, vladavina prava i ljudska prava, te usporava napredak države prema euroatlantskim integracijama. Vlasti BiH moraju pristupiti ustavnoj reformi te ispuniti, što je moguće prije, postprijemne uvjete. Bosna i Hercegovina nije u stanju da započne ozbiljan institucionalizirani proces za pripremu obimnog "paketa" ustavnih amandmana, u skladu sa postprijemnim obavezama uz asistenciju Evropske komisije za demokraciju putem prava (Venecijanske komisije). Taj proces bi bio baziran na jasnom političkom mandatu i koji bi uključivao veliki broj domaćih pravnih eksperata kako bi se, uz odgovarajuće učešće civilnog društva, na temelju odgovarajuće analize postojećih odredbi, napravio paket konkretnih amandmana koji bi u konačnici proizveo opći konsenzus unutar ključnih političkih nosilaca vlasti. Parlamentarna skupština Vijeća Evrope poziva sve međunarodne partnere, a posebno Evropsku uniju, da u potpunosti podrže institucionalizirani proces za pripremu ustavnih amandmana u cilju snaženja države i njenog napretka prema euroatlantskim integracijama.

Literatura:

Aneks 10 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini

Aneksa 4 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini

European Parliament Rezolution on the 2012 Progress Report on Bosnia and Herzegovina (2012/2865(RSP); B7-0161/2013

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda

Izvještaj o napretku Bosne i Hercegovine u 2011. godini, Bruxelles, 20. 10. 2011, SEC (2011)1206

Loizidou v. Tourkey Case, 23 March 1995, A 310, 75

Mišljenje br. 234 iz 2002. godine o Zahtjevu BiH za članstvo u Vijeću Evrope, par. 4

Mišljenje Evropske komisije za demokraciju putem prava o ustavnoj situaciji i ovlaštenjima visokog predstavnika u BiH CDL-AD (2005) 004

North Atlantic Treaty Organisation

Rezolucija 1384 (2004)

Rezolucija 1384 (2004) Jačanje demokratskih institucija Bosne i Hercegovine

Rezolucija PSVE 1513 iz 2006. godine, par. 20.1- 20.3, 21.7, 17, i Rezolucija PSVE 1626 iz 2008. godine, par. 10.4.1

[25] Aneks 10 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, član I

[26] Aneks 10 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, član II, par. 2

Rezolucija PSVE 1725 iz 2010.
Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) između evropskih zajednica i njihovih država članica i Bosne i Hercegovine
Statut Vijeća Evrope, London, 5. maj 1949.
Ugovor o Evropskoj uniji
http://www.mhrr.gov.ba/ured_zastupnika/novosti/default.aspx?id=1008&langTag=bs-BA, Presuda Sejdić –Finci protiv Bosne i Hercegovine, (Aplikacije br. 27996/06 i 34836/06)
http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/slucaj-pilav-presuda-do-proljeca-bih-mora-napustiti-dejtonski-model

BOSNIA AND HERZEGOVINA AS DEMOCRATIC AND THE STATE BASED ON THE RULE OF LAW RESPECTING HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

Lada Sadiković

Summary

The modern democratic and the State based on the Rule of Law which respects the Human Rights and Freedoms is very important for development of economy, society's institutions and all other progress. However, such State is very important for multinational as well multi-religious community. According to the Annex 4 of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina, the State Bosnia and Herzegovina is democratic and the State based on the Rule of Law with free and democratic election. In this sense, the State Bosnia and Herzegovina has obliged to secure the highest level of internationally recognized human rights and fundamental freedoms. So, according to the Article 2.2 of the Constitution of Bosnia and Herzegovina the European Convention on Human Rights became the special status. This article stated that the 'rights and freedoms set forth in the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and its Protocols shall apply directly and shall have priority over all other law', including the constitutional law. The State Bosnia and Herzegovina, as all other modern and states based on the rule of law, signed all other international and regional instrument for the protection of human rights. Insisting to respect human rights and fundamental freedoms, as in all other democratic and the states based on the rule of law, all people should be brought in the equal position before the law, in order to overcome antagonism on ground of religious, ethnical, racial and national differences of the society of Bosnia and Herzegovina.

Key words: democracy, rule of law, human rights and freedoms, the State Bosnia and Herzegovina, resolutions, Council of Europe, constitutional reform

UDK 342.1 (497.6)
341.382: 342.4 (497.6)

Država (dejtonska) Bosna i Hercegovina između pozitivnog i prirodnog prava ili *G. W. F. Hegel o Daytonu*

Džemal Sokolović
Bergen, Norveška

Autor nastoji da u Hegelovoj filozofiji prava pronađe premise za fundamentalnu kritiku Dejtonskog sporazuma, tj. Ustava BiH u njemu sadržanog, i političkog realiteta koji je nastao kao posljedica ovog pravnog akta. Ta premisa se sadrži u Hegelovom distingviranju prirodnog od pozitivnog prava. Ustav države Bosne i Hercegovine, a time i država (dejtonska) Bosna i Hercegovina, počiva na pozitivnom pravu, a ne na prirodnom pravu. Za prirodno pravo Hegel kaže da je pravo koje je umno i pravedno. Pozitivno pravo je, također prema Hegelu, međutim pravo koje proizlazi iz okolnosti. Ustav države Bosne i Hercegovine, prema tome, nije ni pravedan ni uman. Okolnosti koje su dovele do Dejtonskog sporazuma i sadašnjeg Ustava Bosne i Hercegovine, i koje su mu davale značenje i svrhu, bile su rat i zločini. Te okolnosti više ne postoje. Zato autor zaključuje, zajedno s Hegelom, da je taj akt pozitivnog prava ostao i bez značenja i bez svoje svrsishodnosti. Ergo, Ustav (dejtonske) Bosne i Hercegovine treba mijenjati iz fundamentalnih razloga.

Ključne riječi: prirodno i pozitivno pravo, Ustav Bosne i Hercegovine, G. W. F. Hegel

§ 1

U Sarajevu postoje dva fakulteta, pravni i filozofski, od čijih se sposobnih i vještih (lat. *facultas* – sposobnost, vještina) ljudi očekivalo (a neki još očekuju) da progovore *suštinski* o Dejtonskom sporazumu. Suštinski u ovom slučaju znači – sa stanovišta filozofije prava. Učeni ljudi, međutim, uglavnom šute. Možda je razlog njihove šutnje to što filozofi baš i nemaju interesa za zbilju, jer je smatraju banalnom, profanom i vulgarnom, dok pravnici misle da nema smisla baviti se filozofijom zato što je apstraktna, nerazumljiva i – beskorisna.

Iz tog su se razloga, vjerovatno, Dejtonskim sporazumom počele baviti široke narodne mase. To je, naravno, i razlog zašto im to ne treba zamjeriti. Međutim, to je i razlog što od tog populističkog bavljenja Dejtonskim sporazumom neće biti velike koristi.

Realitetom, zbiljom, dakle i Daytonom, trebalo bi da se bave umni ljudi. Jer, "filozofija je, budući da je *proč onostranoga*, koje bi bogzna gdje trebalo biti..."[1] Zato će Hegel, naravno ne samo zbog učenih ljudi sa sarajevskog i inih bosanskih univerziteta, uzviknuti:

Što je umno, to je zbiljsko;
a što je zbiljsko, to je umno

a zatim, i:

Hic Rhodus, hic saltus.

Ali, avaj! Da bi se učeni ljudi mogli baviti onim zbiljskim, onim ovdje i onim sada, oni sami moraju biti umni. Učeni ljudi zaboravljaju da je i ono ovdje, Rhodus, dio univerzuma, a sadašnjost, baš ovaj trenutak, dio vječnosti. Prema tome, nauka ne gubi ništa od svoje svetosti time što se bavi onim zbiljskim i onim ovdašnjim, uključujući i Dejtonski sporazum i realnost koja se iz njega (iz)rodila.

§ 2

Dejtonskim sporazumom se, dakle, i ne pitajući za dozvolu, pozabavila filozofija prava, davno prije nego je i sklepan. G. W. F. Hegel, naime, u *Osnovnim crtama*… izriče svoj sud o ovom pravnom čudu. Ako ne vjerujete, pogledajte. Otkuda, međutim, Hegelu interes za Dejtonskim sporazumom? Otuda što njegovo bavljenje njegovim Rodosom, Njemačkom i Evropom, i njegovim vremenom, vremenom od prije dvije stotine godina, proizlazi iz njegova uma.

Dejton accords je, smatra Hegel, rezultat 'okolnosti'. Ustav u njemu sadržan ima "svoje značenje i svrsishodnost u *okolnostima*..."[2] Da Hegel zaista smatra da je Dejtonski sporazum rezultat okolnosti, proizlazi iz toga što on drži da su svi zakoni i sva prava koja ljudi prave rezultat okolnosti; svi zakoni i sva prava koja su napravili ljudi, dakle, nalaze svoje značenje i svrsishodnost u okolnostima. Ono što dolazi iz Hegelova uma, mada se odnosi na Njemačku i Evropu, i njegovo vrijeme, opće je i ne može biti opće a da se ne odnosi i na naše vrijeme i na Bosnu, ovakvu kakva jest, i njen Dejtonski ustav, koji ju je i napravio ovakvom kakva jest, a kakva nikada nije bila.

Prije nego što ustanovimo zašto su okolnosti bitne – zbog čega ih Hegel i naglašava (kurzivom!), za određenje prave prirode prava i zakonâ koje prave ljudi, da vidimo kako stoje stvari s okolnostima u kojima je dejtonska Bosna nastala, i naravno ljudima (budući da Dejtonski sporazum nije djelo ni prirode ni neke metafizičke sile) koji su je napravili. Koje su to dakle okolnosti u kojima je nastao Dejtonski sporazum, a koje su mu odredile značenje i svrhu? I možda još važnije: kao djelo ljudi, što se podrazumijeva, važno je također znati koji i kakvi su to ljudi svojim potpisom prihvatili Dejtonski sporazum.

---

[1] Hegel, G. W. F.: *Osnovne crte filozofije prava*, preveo Sulejman Bosto, Sarajevo. "Veselin Masleša" – "Svjetlost", Biblioteka Logos, 1989, Predgovor, str. 16.

[2] Ibidem, § 3, str. 28.

Okolnosti u kojima je nastao Dejtonski sporazum, i koje su mu dale, itekakvo, i značenje i svrhu, bile su, malkice, rat i, uglavnom, zločini, mali i veliki, zločini protiv čovječnosti, ratni zločini i, kao najveći, mada skrojen po ICC mini modi i sveden samo na slučaj Srebrenice – genocid.

Dobro je znano ko je napravio taj pravni akt; dobro je znano i gdje je taj pravni akt konačno ovjeren. (U zemlji Voltaira!) Zna se, prema tome, da je taj pravni akt napravljen u Americi, a ovjeren u Evropi. Ali upravo zbog toga treba stalno podsjećati kakvi su ljudi potpisali ovaj pravni akt: neki od njih su bili sumnjičeni, neki istraživani, a neki i suđeni za − zločine. A svi su, manje-više, učestvovali u stvaranju okolnosti koje su Dejtonskom ustavu i dejtonskoj Bosni dali značenje i smisao.

Okolnosti su bitne zato što samo one daju značenje i smisao Dejtonskom sporazumu i određuju pravu prirodu prava čiji je on rezultat. *Dayton accords* je, naime, paradigma *pozitivnog* prava, a Ustav, u njemu sadržan, *pozitivan* je zakon. Ustav (dejtonske) države BiH dakle nije utemeljen na *prirodnom* pravu. Ako hoćemo da znamo, a trebalo bi, šta je nužna posljedica ove proste, a supstancijalne distinkcije, potrebno je ustanoviti − zbog pravnika koje ne zanima filozofija, ali i filozofa koji se ne bave pravom − u čemu je razlika između pozitivnog i prirodnog prava.

§ 3

Da bismo odgovorili na fundamentalno pitanje o razlici između prirodnog i pozitivnog prava, pozabavimo se, još malo, banalnim *okolnostima*, dakle onim što pozitivnom pravu daje i "značenje i svrsishodnost". Šta je to sa zakonima koji su određeni okolnostima? Okolnosti su ono što zakone čini vrijednim, djelotvornim (*workable*) i, dakle, pozitivnim. Okolnosti u kojima je nastao Dejtonski sporazum, i koje su mu davale i značenje i svrhu, ni rat ni zločini, međutim, više ne postoje. Okolnost koja *danas* određuje Dejtonski sporazum, i njegovo značenje i njegovu svrsishodnost, jeste da okolnosti zbog kojih je napravljen više *ne postoje*. Razlog zbog kojeg je Hegel naglasio ulogu *okolnosti* u davanju značenja i smisla zakonima koje prave ljudi sadržan je u neporecivoj činjenici da se okolnosti *mijenjaju*. Zbog toga se nužnim pokazuje pitanje: šta biva s pravom ili zakonima kada se okolnosti, koje su im davale i značenje i svrhu, promijene? Jednostavno, ostaju i bez značenja i bez svrhe. *Ergo*, Dejtonski sporazum je izgubio i svoju svrhu i svoje značenje s nestankom okolnosti zbog kojih je nastao. Zato Dejtonski sporazum više ne treba da postoji. Ovakav kakav jest, Dejtonski sporazum je izgubio svoj *raison d'être*. Za razliku od sarajevskih pravnika i filozofa, to stanovište izražava Hegel. On kaže da takvi, 'pozitivni' zakoni, koji svoje značenje i svrsishodnost nalaze u okolnostima, sasvim logično, "imaju samo historijsku vrijednost, stoga i jesu prolazne prirode".[3] Dejtonski sporazum, dakle, treba da ode, uz sve počasti njegovim vrijednostima, u – historiju.

Međutim, upravo zbog toga ne treba reći da je Dejtonski sporazum negativan. Dayton je mrtav, a to znači da je Bosna umrtvljena, a o mrtvacima treba govoriti lijepo, i s poštovanjem, zbog živih, onih koji su pravili Dayton, Amerikanaca, a i nas koji smo umrtvljeni,

[3] Ibidem, § 3, str. 28.

ili uspavani, ili se samo pretvaramo da smo uspavani, kao što je slučaj s pravnicima, filozofima, i Evropljanima. Šutnja učenih ljudi nije slučajna ni bez razloga, a halabuka širokih narodnih masa neće ih probuditi, jer se ne mogu probuditi oni koji se pretvaraju da spavaju. Kao što Bosnu treba probuditi, ako spava, tako i Dejton treba oživjeti.

§ 4

Dejtonski sporazum, iako su se izmakle njegove pretpostavke – *okolnosti*, kao što znamo, čvrsto stoji. Zbog toga treba istražiti ne samo zašto opstaje jedan akt pozitivnog prava čak i kada se izmaknu njegove okolnosti nego i nešto drugo, mnogo važnije. Naime, treba istražiti kakav je odnos zakona koji je ostao i bez "svoga značenja i svrsishodnosti" prema okolnostima koje su mu davale i značenje i svrsishodnost, a kojih više nema. Prvo ovo prvo.

a) Dejtonski sporazum čvrsto stoji zato što nije tačno da on odgovara samo onima koji su krivi za okolnosti – rat i zločine, a koji su njime nagrađeni, nego odgovara i onima koji su bili žrtve tih okolnosti. O toj strani Dejtonskog sporazuma Hegel kaže: "Jedno pravno određenje dade se na osnovu *prilika i opstojećih* pravnih institucija, pokazati kao savršeno *obrazloženo i konzekventno*, a po sebi i za sebe ipak može biti nepravedno i neumno, poput mnoštva određenja rimskog privatnog prava..."[4] Šta je to u dejtonskom Ustavu Bosne i Hercegovine što se može "pokazati kao savršeno *obrazloženo i konzekventno*", i pored toga što je i "nepravedno i neumno"? Dejtonski sporazum je održiv zato što "pravno određenje" u njemu sadržano konzekventno proizvodi prilike i pravne institucije koje ga savršeno obrazlažu. Naravno, sa stanovišta koje je kreiralo okolnosti, tj. rat i zločine, dejtonski Ustav Bosne i Hercegovine ne treba da se mijenja jer je upravo to stanovište bilo nagrađeno sa 49 posto teritorije Bosne, etnički očišćene svim sredstvima, uključujući i genocid, i političkom tvorevinom poznatom pod kompromitirajućim imenom Republika "s". Sasvim logično, tj. savršeno obrazloživo, i konzekventno.

Dejtonski sporazum čvrsto stoji i zato što se rješenja u njemu sadržana pokazuju kao "savršeno obrazloživa i konzekventna" i sa stanovišta onih koji su pravili "Herceg-Bosnu", mada nedavno osuđenih zbog *sredstava i metoda* kojima su se služili u stvaranju te političke tvorevine. Pošto to stanovište, tj. samo pravljenje "Herceg-Bosne", u Haagu nije osuđeno, ono još uvijek postoji kao politička opcija. Zahtjev sadašnjih hrvatskih političara za trećim, tj. hrvatskim entitetom, sasvim je *konzekventan* rješenju koje je sadržano u Dejtonskom sporazumu, i može se *savršeno obrazložiti*. Ako je, naime, srpski secesionizam u Bosni, čak i nakon agresije i zločina, bio nagrađen političkom tvorevinom zvanom entitet, onda je zahtjev hrvatske političke elite sasvim obrazloživ i konzekventan razvitak pravnog rješenja sadržanog u Dejtonskom sporazumu, tj. Ustavu Bosne i Hercegovine. Budući da je i hrvatski secesionizam pokušao doći do svog cilja ratom, zločinom (presuđenim i u Haagu) i izdajom, onda se i njegov zahtjev za trećim entitetom pokazuje sasvim dosljednim, i u skladu s bingom srpskog secesionizma i Dejtonskim ustavom koji mu je dodijelio taj dobitak. Štaviše, današnji zahtjev za hrvatskim entitetom opravdava i postojanje entiteta "s".

[4] Ibidem, § 3, str. 26.

Najzad, da li bi Dejtonski sporazum čvrsto stajao da on ne odgovara i bošnjačkom nacionalizmu? Ako je vjerovati logici sadržanoj u Hegelovoj ocjeni da se jedno i "nepravedno i neumno" pravno određenje može "pokazati i kao savršeno *obrazloženo i konzekventno*", onda se stanovište bošnjačkog nacionalizma ne razlikuje bitno ni od srpskog ni od hrvatskog. Ponašanje bošnjačke političke elite to i potvrđuje. Ako ta elita uistinu stoji na stanovištu integralne Bosne, zašto ne čini ništa na njenoj integraciji.[5]

O tome da je dejtonska Bosna i "neumna i nepravedna", i pored svoje obrazloživosti i konzekventnosti, sa stanovišta interesa sva tri ova naroda, i srpskog i hrvatskog i bošnjačkog – u paragrafu 5.

b) A sad i o onom drugom, možda važnijem. Kakav je, naime, odnos jednog pozitivnog pravnog rješenja prema okolnostima koje su mu davale i "značenje i svrsishodnost", a koje više ne postoje. *In medias res*, kakve su posljedice Dejtonskog sporazuma koji više nema ni značenja ni svrsishodnosti?

Da bi opravdao "svoje značenje i svrsishodnost", jedan pozitivni pravni akt će učiniti sve da nanovo uspostavi upravo okolnosti koje mu osiguravaju razlog postojanja. Kao što su rat i zločini davali "značenje i svrsishodnost" Dejtonskom sporazumu, tako i Ustav Bosne i Hercegovine u njemu sadržan, odnosno država Bosna ovako konstruirana, čini sve da nanovo povrati svoje i značenje i svrsishodnost. A to će moći samo ako ponovo uspostavi okolnosti zbog kojih su i nastali. Zato nas stalno plaše novim mržnjama, novim ratovima, novim zločinima. I optužbama da je problem na drugoj strani entitetske linije, a ne linija sama. Zato je Dejtonski sporazum, a naročito Ustav Bosne i Hercegovine u njemu sadržan, paradigmatski slučaj mirovnog sporazuma čija svrha nije bila mir, nego samo prekid rata.[6] Zato je Dejtonski sporazum, danas, i država Bosna, nastala na tom sporazumu, prijetnja miru u Bosni, i slutnja rata – u Evropi. Ovakva Bosna hoće svoje okolnosti; Dejtonski sporazum priziva i rat i zločine.

§ 5

A sad nešto o onom glavnom. Kako može biti "nepravedno i neumno" jedno pravno rješenje koje se pokazuje "savršeno obrazloženo i konzekventno"? I sa čijeg je stanovišta to rješenje i nepravedno i neumno?

Okolnosti koje su proizvele Dejtonski sporazum, i u njemu sadržan vrhovni pravni akt jedne države, dakle više ne postoje, ali se zato uspostavljaju i umnožavaju '*prilike i opstojeće* pravne institucije' koje ne dopuštaju da se on ukine ili prevaziđe, svejedno. Ustvari, te '*prilike i opstojeće* pravne institucije' su umnožene Dejtonskim sporazumom. Umnožene su ustavom koji je definirao Bosnu kao tronacionalnu državu, podijelio je na dva entiteta

[5] Skorašnja izjava S. Tihića, šefa SDA, kojom odbija i kako odbija ideju o ukidanju većeg entiteta, to i potvrđuje. Vidjeti: http://www.oslobođenje.ba/vijesti/bih/sulejman-tihić-sda-ne-želi-ulaziti-u-vlast-čovićev-zahtjev-za-ukidanje-fbih-je-nerealan-i-nemoguć. I ideja o ukidanju Federacije i njeno odbijanje došli su nakon što je ovaj tekst objavljen u svojoj prvobitnoj verziji. Vidjeti: http://isd-bh.org/documents/Hegel_on_Dayton_accords.pdf; http://tacno.net/novosti/g-w-f-hegel-o-daytonu/

[6] Sokolović, Džemal: "Kultura rata – Od izvora rata do pojma rata", *Odjek*, jesen 2009, Sarajevo; http://isd-bh.org/documents/CULTUREofWAR.bosanski.pdf

na nacionalnoj osnovi, od kojih je jedan, manji, jednonacionalan, a drugi, veći, dvonacionalan. Ovakva (ras)podjela zemlje i države Bosne nastala je na 'okolnostima' (ratu i zločinu) kojih više nema. U dvonacionalnom entitetu, koji je trebalo da bude dokaz o mogućnosti višenacionalnog političkog rješenja, te 'prilike' se dodatno umnožavaju njegovom podjelom na deset jedno - ili dvonacionalnih kantona. Mada savršeno 'obrazloženo i konzekventno', ovo 'pravno određenje' (Ustav Bosne i Hercegovine) je i 'nepravedno i neumno', baš kao i 'mnoštvo određenja rimskog privatnog prava' iz Hegelova vremena.

Budući da se Dejtonski sporazum, tj. "jedno pravno određenje", može prikazati kao "savršeno *obrazloženo i konzekventno*", a na osnovu "*prilika i opstojećih* pravnih institucija", onda nije čudno što se to i "neumno i nepravedno" pravno određenje nastoji multiplicirati. Zahtjev za trećim, "hrvatskim" entitetom, nije ništa drugo nego neumno i nepravedno rješenje upravo sa stanovišta hrvatskog naroda. Kao što su Hrvati u Republici "s" ostavljeni na milost i nemilost osnivanjem (i) "njihovog" entiteta "F", tako bi Hrvati koji bi ostali izvan "hrvatskog" entiteta, u tada već ekskluzivno "bošnjačkom" entitetu, postali žrtve i neumnog i nepravednog pravnog rješenja. Oni koji traže "hrvatski" entitet namijenili su Hrvatima u Federaciji sudbinu Hrvata u Republici "s". Iako žrtve dejtonske Bosne, skoro kao i Bošnjaci, Hrvati bi mogli postati žrtve politike njihove vlastite nacionalističke elite. Umjesto da traže ukidanje kantonâ i entiteta koji se zove "bošnjačko-hrvatski", što bi bila pretpostavka ukidanja i manjeg entiteta i povratka suvereniteta i Hrvata i Bošnjaka (i Srba, naravno) na tlu čitave Bosne, vođe tog naroda traže "hrvatski" entitet. Treći, "hrvatski" entitet, bio bi neuman i nepravedan upravo sa stanovišta naroda koji se zove hrvatski. Treći, tzv. hrvatski entitet, može se "savršeno obrazložiti" i pokazati "konzekventnim" jedino sa stanovišta hrvatske (čitaj: hercegovačke) elite, i one tajkunske i one političke – ako ih je uopće moguće i odvojiti.

Isto ovo vrijedi i za "srpski" entitet, za koji se također može reći da se može "savršeno obrazložiti" i pokazati "konzekventnim", ali sa stanovišta one političke elite koja njime upravlja. Kompromitirajući karakter njegovog naziva sastoji se u njegovom imenu. Republika "s" je rezultat zločina i rata, za što je i osuđena za genocid presudama njenim oficirima. Sam atribut te 'republike', dakle narodni atribut, kolektivno optužuje čitav narod za ono što je ta politička tvorevina učinila. Zato ga i izbjegavam upotrebljavati, jer ne smatram da je za zločin, za koji su osuđeni oficiri, odgovoran čitav jedan narod. Srpski narod nije počinio zločin, a pogotovo ne genocid, jer se taj narod čak borio i protiv te tvorevine, u Armiji Bosne i Hercegovine.

Samo se po sebi razumije da se isto konzekventno, samo još drastičnije, odnosi na bošnjački narod. Istina, bošnjačka politička elita ipak ima problema kako da baš "savršeno obrazloži" svome narodu zašto ga nema tamo gdje je stoljećima živio.

§ 6

Podsjećajući na rimsko pravo, Hegel ustvari cilja na građansko društvo, što Evropa priželjkuje da bude ili uobražava da već jeste: ne može se praviti građansko društvo na pretpostavkama – rimskom pravu, koje su proizašle iz rimskih okolnosti. Rimsko pravo, naime, "ne zadovoljava ni vrlo male zahtjeve uma"[7]; problem Evrope, one iz Hegelova

[7] Hegel, G. W. F.: Ibidem, § 3, str. 29.

vremena i ove savremene, jest u tome što za građansko društvo treba pravo koje će biti umno, barem minimalno. A to onda znači da Evropa i Bosna dijele istu kob: nedostatak filozofije prava, konzekventno prirodnog prava, prava koje će biti umno i pravedno.

Dejtonski Ustav Bosne i Hercegovine, mada napravljen u Americi, i mada suprotstavljen američkim okolnostima, a i pravnim principima, usklađen je s evropskim okolnostima; problem Bosne je u tome što njen ustav počiva na najboljim tradicijama pozitivnih pravnih osnova Evrope. Kad su Amerikanci pravili Dejtonski sporazum, i ustav, onda su ga, umjesto u skladu sa svojim principima, pa i okolnostima, pravili u skladu s evropskim okolnostima, i zato je ovaj, umjesto da bude pravedan i uman, tek *pozitivan*. Dejtonski sporazum dakle nije proizašao iz američkog uma, nego iz svijesti koja je sa (američkog) svjetla došla u tamu (evropske) pećine. Da bi se Bosna uskladila s evropskom *idejom* prava, Evropa mora doći do *pojma* prava i *ozbiljiti* ga. Evropa, a ne Bosna, mora zadovoljiti 'zahtjeve uma', makar minimalne, da bi Bosna bila umna. A to je predmet *filozofijske pravne znanosti*.[8] Međutim, to je već zadatak prevelik i za evropsku filozofiju prava, a kamoli sarajevsku.

§ 7

Rimsko pravo je bilo pozitivno pravo jer je počivalo na ondašnjim okolnostima, dakle *ropstvu*. Današnje evropsko pravo je pozitivno pravo jer počiva na današnjim okolnostima, dakle *naciji*. Najzad, dejtonski Ustav BiH je pozitivni pravni akt jer počiva na *evropskim* okolnostima. Ustvari, svako pravo, svaki pravni sistem, svaki zakon koji su napravili ljudi, jeste *pozitivno* pravo.

Hegel pravi paralelu između rimskog prava i zakonika evropskih država. "Tako npr. u rimskom pravu ne bi bila moguća nikakva definicija o *čovjeku,* jer se rob ne bi mogao supsumirati pod nju; u njegovu je stanju onaj pojam, štaviše, povrijeđen..."[9] Pa zaključuje: "Hvala Bogu, u našim se državama može definicija čovjeka – kao pravno sposobnoga – staviti na čelo zakonika – a da se ne upadne u opasnost da će se naići na određenja o čovjekovu pravu i dužnostima čovjeka koja protivrječe pojmu čovjeka."[10]

Može li se, koristeći isti komparativni metod, napraviti paralela između Evrope i Bosne? Pokušajmo.

Tako npr. u današnjem stanju evropskog pozitivnog prava ne bi bila moguća nikakva definicija o *građaninu*, jer se Francuz, Nijemac, ili Italijan, kao pripadnici *nacije*, a pogotovo pripadnik neke nacionalne manjine, pa makar se on zvao Finci ili Sejdić, ne bi mogao supsumirati pod nju, tj. pod definiciju građanina. U njegovom stanju, stanju Evropljanina, a bolje je reći – jer je upitno da li takvo nešto uopće postoji – u njihovom je stanju, tj. stanju nacionalno definiranih, i manjinskih i većinskih, onaj pojam, tj. pojam građanina, štaviše, povrijeđen. A zatim, i da, kao i Hegel, zaključim: Hvala bogu, u Bosni se, naravno davno prije Daytona, definicija građanina – čak i kao pravno nedefiniranog, mogla primijeniti na svakog čovjeka samim tim što je stajao na zemlji koja se, slučajno, zvala i Bosna. I to je bio rezultat okolnosti,

[8] Ibidem, § 1, str. 20.

[9] Ibidem, § 2, str. 22.

[10] Ibidem, § 2, str. 23-24.

nekadašnjih, ali i *prirodnog* prava, jer je bilo i "umno i pravedno" da svaki čovjek, bez obzira na to šta je, bude i Bosanac samim tim što stoji na zemljici koja se zvala Bosna, a koja se nekada zvala i Dalmacija i Ilirikum, i ko zna kako još.

Međutim, u Bosni stvari danas stoje drugačije zahvaljujući Dejtonskom sporazumu – i evropskim okolnostima.

U tronacionalnoj državi Bosni nisu politički povrijeđeni Ustavom samo 'građani' Finci i Sejdić, nego i svi Bošnjaci, Srbi i Hrvati. U pojmu 'konstitutivnih naroda', konstituiranom dejtonskim Ustavom Bosne i Hercegovine, nisu dakle povrijeđeni samo pripadnici manjina, nego je povrijeđen *građanin* kao takav. U Evropi nisu povrijeđeni samo 'građani' Bosne, nego i svi tobožnji građani svih nacionalnih država. U Evropi nacionalnih država, a uz to još i kršćanski definiranih, antisemitizam, islamofobija, mržnja prema Romima, čak antiamerikanizam, a sada već i antieuropeizam, jednom riječju – ksenofobija, napadna je *okolnost* zbog koje Evropa ne može dalje od pozitivnog prava, dalje od ideje prava, do pojma prava i njegovog ozbiljenja.

§ 8

EU hipokritski postavlja pitanje Fincija i Sejdića, dok istovremeno jedna njena punopravna država članica čak ne priznaje ni postojanje manjina u svome društvu. Ono što Evropa traži od Bosne je upravo ono što Evropi nedostaje. Nastranu to da je to upravo ono što je upravo Bosna imala prije Dejtonskog sporazuma, i prije autohtono bosanskih nacionalističkih zločina. Bosanci su naime bili građani a da pri tome nisu morali biti povrijeđeni srozavanjem na nivo Bošnjaka, Srba i Hrvata da bi uopće bili državljani. Odgovornost Evrope se ne sastoji u tome što danas, kroz *Office of High Representative*, nije u stanju da *regenerira* multietnički karakter bosanskog društva kroz pravo koje će biti umno i pravedno, jer to nedostaje i njoj samoj. Evropa je odgovorna zato što je dopustila da se pred njenim očima, u njenom središtu, nacionalizmom *degenerira* jedno društvo u kome niko nije bio manjina, zato jer niko nije bio većina. Evropa je odgovorna zato što je dozvolila da nestane jedina evropska 'no man's land', zato jer je bila jedina evropska *zemlja svih ljudi*, 'every man's land'. Evropa je odgovorna zato što je dozvolila da pred njenim očima nestane jedno *građansko* društvo koje je moglo i moralo biti njen vlastiti uzor. Pravo ljudi da budu građani je u Bosni bilo *zbiljsko* i prije nego što su došli do ideje prava. Do *pojma* građanina Bosanci su došli iz svoje *egzistencije*, koja nije bila ni jednonacionalna ni monoreligijska. Ili, da budemo dosljedni Hegelovu vokabularu: tamo (ovdje) se do duše došlo iz tijela.[11]

§ 9

Bosansko, a naročito bošnjačko, tijelo je, nažalost, uništeno izdajom, ratom i zločinom. Zato je Bosna ostala i bez svoje, građanske duše. Ako je Dejtonski sporazum, kao rezultat tih okolnosti, još tu, pa čak i ako je i obrazloživ i konzekventan za one kojima bi također trebalo da bude i neuman i nepravedan, tu je i bosanski um. A um može djelovati umno čak i kroz pozitivno pravo.

[11] Ibidem, § 1, str. 21.

Ako Bosanci, mislim na one koji hoće promjenu Ustava, dakle Bošnjaci, zaista hoće građansku Bosnu, onda ne treba da čekaju na Evropu niti zavise od Republike "s". Ako bošnjačka politička elita zaista hoće *građansko* umjesto *nacionalnog*, onda neka s tim počne na svom pragu, u svojoj avliji. Niko im ne brani da odustanu od svog entiteta zasnovanog na također *nacionalnim* okolnostima. Ako je *građanin* stanovište onih koji hoće da ukinu dejtonski Ustav Bosne i Hercegovine, onda to umno i pravedno, dakle stanovište prirodnog prava, može biti ozbiljeno barem na nivou danas jedno- i dvonacionalnih kantona. *Hic Rhodus, hic salta!*

Da, ali um nije nacionalan, nije čak ni kad je − i srpski, i hrvatski, i bošnjački.

§ 10

Dejtonski sporazum je najviši, i stoga najočigledniji, primjerak "zakona prava".[12]

Pored zakona prava postoje i "zakoni prirode".[13] Dejtonski sporazum nije zakon prirode ili zakon prirodnog prava.

Zato je vrlo važno, i nužno, ustanoviti šta to znači da Dejtonski sporazum jeste to što jeste, naime 'zakon prava', ili, preciznije – zakon pozitivnog prava, s jedne strane, i šta to znači, s druge strane, da Dejtonski sporazum nije to što bi htio da bude, naime da nije 'zakon prirode', ili, preciznije – zakon prirodnog prava. Evo kako Hegel objašnjava razliku između zakonâ prirode i zakonâ prava. "Zakoni prirode su opći i važe onakvi kakvi jesu… Da bismo znali šta je zakon prirode, mi ga moramo upoznati, jer ovi zakoni su tačni; pogrešne mogu biti samo naše predstave o njima. Mjerilo ovih zakona je izvan nas i naše spoznavanje im ništa ne pridodaje, ne podstiče ih: proširiti se može samo naše saznanje o njima."[14] Nasuprot ovih zakona stoje zakoni prava. "Zakoni prava su ono što je *postavljeno, ono što potječe* od čovjeka…jer mu njegov interes uvijek govori kako bi trebalo biti…u zakonu prava stvar ne važi zato što ona jest, nego svako zahtijeva da ona mora odgovarati njegovom vlastitom kriteriju."[15] Zakoni prava ne dolaze iz uma nego iz interesa. Interesi su, dakle, ono što zakonima ne dâ da budu napravljeni onako kako um govori kako bi trebalo da bude. Interes, ali ne samo njihov nego i naš, jest ono što nama, kao i njima, govori kako bi trebalo da bude. Zato su 'zakoni prava' ne samo različiti od 'zakona prirode', nego i tlo sukoba unutar pozitivnog prava kao sukob između "onoga što jest i onoga što bi trebalo da bude".[16] Zakoni prava su stoga različiti; štaviše, isti zakoni prava se različito posmatraju, i već kao takvi, različito viđeni, jer se posmatraju sa stanovišta interesa, a ne uma, izvor su sukoba.

Zato će Hegel reći da "već različitost zakona upozorava na to da oni nisu apsolutni".[17]

To jest: da ih treba mijenjati. A ja bih dodao: već različita percepcija zakona upozorava da ih se mora mijenjati.

---

[12] Ibidem, Predgovor, str. 10, Dodatak

[13] Ibidem

[14] Ibidem

[15] Ibidem

[16] Ibidem

[17] Ibidem

§ 11

O Dejtonskom sporazumu ne treba govoriti negativno samo zato što dolazi iz pozitivnog prava. Da bismo to razumjeli, treba postaviti pitanje da li je pozitivno pravo, samo zbog toga što je rezultat okolnosti, *eo ipso* protivno prirodnom pravu. Hegel se tome suprotstavljao: "Bio bi veliki nesporazum ako bi se to što su prirodno pravo i filozofsko pravo različiti od pozitivnoga preokrenulo u to da su oni međusobno suprotstavljeni ili protivni..."[18] Ustvari, može se reći da je pozitivno pravo samo proširivanje "našeg saznanja" o zakonima prirode. Iako Dejtonski sporazum nije čin prirodnog prava, bilo je i umno i pravedno zaustaviti rat i zločine. Ima u Dejtonskom sporazumu još nešto i umno i pravedno što ga čini značajnim proširenjem našega saznanja o zakonima prirode. Zato će biti zanimljivo istražiti šta je to u Dejtonskom sporazumu što ga, čak i kao zakon pozitivnog prava, ne čini suprotstavljenim ili protivnim prirodnom pravu, što ću i učiniti u sljedećem paragrafu.

§ 12

Iako zakon koji proizlazi iz okolnosti, tj. u njima nalazi svoje značenje i svoju svrsishodnost, Dejtonski sporazum se pokazao i kao uman i pravedan. Pored rata i zločina, okolnosti koje su njime uklonjene, Dejtonski sporazum nije zaboravio na još jednu okolnost u kojoj je našao svoje značenje i svrsishodnost: povratak izbjeglica. Razlika između ove dvije vrste okolnosti, rata i zločina, na jednoj strani, i povratka izbjeglica, na drugoj, sastoji se u tome što ova druga okolnost – predviđeni povratak izbjeglica, još uvijek postoji. Izbjeglice se nisu vratile. Znači li to da upravo ta okolnost, za razliku od rata i zločina, opravdava uporno opstojanje tog sporazuma? Naprotiv, činjenica da od povratka izbjeglica nije bilo u suštini ništa, ni nakon dvadeset godina njegovog postojanja kao pozitivnog prava, govori da on, ovakav kakav je, treba da ode upravo u interesu umnosti i pravednosti. Nepovratak izbjeglica svojim domovima govori da Dejtonski sporazum, kojim je taj povratak bio garantiran, više nema ni značenja ni svrhe.

§ 13

Hegel je rekao da zakoni "nisu apsolutni" već i zbog toga što su različiti. U slučaju Dejtonskog sporazuma, konkretno zakonskog prava izbjeglica na povratak, stvar je još složenija. Ovdje se na povratak izbjeglica, dakle na jednu okolnost koju je trebalo zakonom promijeniti, različito gleda, pa je i to razlog zbog kojeg treba zaključiti da taj zakon nije apsolutan.

Kome je stalo da Dejtonski sporazum, i Ustav, predstavi apsolutnim. To su, naravno, lokalni nacionalisti, i oni i ovi. Ali to su također i Amerikanci. Oni to čine ne zato što nisu svjesni njegovih mana i njegove prolaznosti. Uostalom, sam je arhitekt tog sporazuma rekao da ga treba rušiti čim je vidio kakve su njegove posljedice kada su nestale okolnosti koje su ga stvorile. Naročito mu je smetao atribut entiteta koji je konstruirao. Amerikanci to čine iz – sujete. Ipak je Bosna već treća zemlja kojoj oni prave ustav. Bit će mnogo

[18] Ibidem, § 3, str. 25.

lakše osloboditi Amerikance sujete nego nacionaliste – interesa. Zato Dayton moraju mijenjati oni koji su ga i napravili, ako ni zbog čega drugog, ono barem iz – sujete.

Dejtonski sporazum se ne mijenja i iz još jednog razloga – evropskog kompleksa inferiornosti. Mada svjesni njegove nesavršenosti, dakle i nepravednosti i neumnosti, oni upravo zbog toga ne mijenjaju Dejtonski sporazum. Jer on, takav kakav je, kompromitira one koji su ga napravili.

§ 14

Dejtonski sporazum dakle nije apsolutan; sve što nije apsolutno može se mijenjati. Treba ga mijenjati ne zato što je loš, jer on nije loš, nego ga treba mijenjati zato što su različite percepcije tog sporazuma i ustava u njemu sadržanog. Promjena Dejtonskog sporazuma je nužna zato što on podstiče različitost interesa. Kao takav Dejtonski sporazum postaje izvor sukoba. Zato je Dejtonski sporazum veoma loš. Ono što je u datim okolnostima bilo dobro, možda i veoma dobro, jer je zaustavilo rat, i zločine, sada je postalo veoma loše, jer može voditi novom sukobu, novom ratu, novom zločinu. To je ono što danas malo ko shvata, baš kao što je bilo malo onih koji su shvatali da Dejtonski sporazum neće biti dobar ni onda kada je pravljen i potpisivan, a kada je bio dobar. A bilo ih je. Malo, ali ih je bilo. Zato što je i tada bilo onih koji su znali da se zakoni mogu praviti i sa stanovišta prirodnog prava, stanovišta "zakona prirode", stanovišta uma i pravednosti. Dejtonski sporazum dakle nije dobar zato što je, dok je pravljen, mogao biti bolji, umniji, pravedniji. Pa ipak, Amerikanci nisu griješili kada su pravili sporazum zato što su ga prilagođavali evropskim okolnostima; Amerikanci griješe danas jer vjeruju da Evropa može popraviti Dayton usklađujući ga s američkim okolnostima. Dejtonski sporazum, današnja Bosna, mina je koju je napravila *nužda i samovolja*. I nedostatak saznanja o zakonima prirode, nedostatak uma.

§ 15

Upravo u tome, u činjenici koja "samovolju čini pravom, leži potreba da se temeljito uči spoznavati ono pravedno".[19] Samo pravednošću se može samovolja spriječiti da postane pravom. Da bi se moglo spoznati ono pravedno čovjek mora biti uman. Tek umni ljudi mogu praviti zakone koji su u skladu s prirodom, dakle pravedne zakone. "Umnost prava" je u suprotnosti "sa pozitivnom pravnom znanošću".[20] Umnost prava se dakle suprotstavlja Dejtonskom sporazumu. "Svaki čovjek ima prste, može imati kist i boje, ali zato još nije slikar. Isto tako je sa mišljenjem." [21] Svi oni koji su smislili Dejtonski sporazum, a naročito oni koji su ga potpisali − skoro da sam siguran – imaju mozak, dakle organ za mišljenje. Ali to ne znači da znaju misliti. Svi među onima koji hoće da mijenjaju Ustav Bosne i Hercegovine, uključujući i Vijeće Evrope, imaju mozak, prste, kist i boje. Ali hoće li, takvi kakvi jesu, znati naslikati Bosnu, barem onakvu kakva je bila?

Ako je umnost pretpostavka Bosne, onda je Bosna pretpostavka Evrope. Zato se bojim za Evropu. Bosna bi mogla biti tek − kolateralna šteta.

---

[19] Ibidem, Dodatak, str. 11.

[20] Ibidem

[21] Ibidem

THE STATE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (DAYTON) BETWEEN POSITIVE AND NATURAL LAW OR *G. W. F. HEGEL ON DAYTON*

Džemal Sokolović

Summary

The author tries to find out in Hegel's philosophy of law the premises for fundamental critique of the Dayton Agreement, i.e. the Constitution of Bosnia and Herzegovina, and the political reality that has emerged as a result of this legal act. That premise is contained in Hegel's distinction between natural of positive law. The Constitution of Bosnia and Herzegovina, and thus (Dayton) State of Bosnia and Herzegovina, is based on the positive law, not on natural law. For natural law, Hegel said that reasonable law was the fair one. Positive law, also according to Hegel, however is the law that arises from circumstances. The Constitution of Bosnia and Herzegovina, therefore, is neither fair nor ingenious. The circumstances that led to the Dayton Agreement and the current Constitution of Bosnia and Herzegovina, and that gave it meaning and purpose, were war and crimes. These circumstances do not exist any more. Therefore, the author concludes, as well as Hegel, that the act of positive law remained without meaning and without their expediency. Ergo, the Constitution (Dayton) Bosnia and Herzegovina should be changed for fundamental reasons.

Key words: natural and positive law, the Constitution of Bosnia and Herzegovina, G. W. F. Hegel

UDK 342.51 (497.6): 342.6 (497.6)

Koncept "good governancea" u Bosni i Hercegovini – kako "svoja" vlast vlada "svojim" narodom

Jasna Bakšić-Muftić
Pravni fakultet
Sarajevo

U ovom tekstu analiziraju se principi koncepta *good governancea* i apliciraju na situaciju u Bosni i Hercegovini. Početno polazište za analizu je postojeća teritorijalno-politička organizacija Bosne i Hercegovine, teritorijalna etnička homogenizacija stanovništva i dominantna etnička većina u strukturama vlasti. Pokazalo se da etničkoj strukturi stanovništva na određenoj teritoriji u potpunosti odgovara etnička struktura vlasti. Nestali su "etnički drugi" koji bi mogli ugroziti proces donošenja političkih odluka ili zakona na određenoj teritoriji, ali vlast (etnička) pokazuju loše rezultate u poštivanju vrijednosti vladavine prava, transparentnosti, efikasnosti i stvaranja ambijenta za ekonomski razvoj. Bez obzira na etničku strukturu vlasti, pokazuju se jednako loši rezultati njenog djelovanja na svim dijelovima Bosne i Hercegovine; visoki stepen nezaposlenosti, niska primanja, loš životni standard, loš kvalitet javnog servisa i izostanak blagostanja građana/naroda. Politička vlast je netransparentna, troši visoki iznos budžetskih sredstava i ne pokazuje odgovornost prema svom biračkom tijelu. Podudarnost etničke strukture stanovništva i etničke strukture u organizacijama vlasti te ukupni loši rezultati upravljanja/vladanja ozbiljno dovode u pitanje popularnu tezu da je nacionalna država (teritorija, nacija, organizacija vlasti) izlaz iz svih problema u kojima se nalaze narodi i država Bosna i Hercegovina.

Ključne riječi: good governance, teritorijalna organizacija i etnička vlast, rezultati vladanja u kantonima, entitetima, državna struktura BiH

Uvod

Prvo pitanje koje se može postaviti odnosi se na značaj ispitivanja koncepta "dobrog upravljanja" na slučaju Bosne i Hercegovine. Postoje najmanje dva razloga koji opravdavaju njegovu provjeru; prvi je vezan za iskustvo komunizma i komunističkog načina vladanja karakteristično za vrijeme postojanja Bosne i Hercegovine unutar Socijalističke federativne republike Jugoslavije sve do njenog raspada (1991). Snagom

inercije etablirane matrice koncept vladanja je zadržan u vremenu političke i ekonomske tranzicije. Drugi razlog vezuje se za iskušenja izgradnje države nakon stjecanja nezavisnosti 1992. godine, razornog rata (1992-1995) i izgradnje države na principima Dejtonskog mirovnog sporazuma, čiji je Aneks IV ujedno i Ustav BiH. Njime je određena nova politička i organizaciona struktura Bosne i Hercegovine, bitno drugačija u odnosu na prethodnu, koja BiH po efikasnosti približava državama Trećeg svijeta. Dodatni razlog koji koncept *good governancea* čini relevantnim za Bosnu i Hercegovini je implicitno dobivanje odgovora na pitanje koliko je nacionalna država ključ za rješavanje svih problema kako je predstavljeno u aktuelnim nacionalnim političkim retorikama.

Komunistička partija/Savez komunista, kao politička avangarda radničke klase koja je imala misiju izgradnje efikasne socijalističke države – besklasnog društva, ostavila je iza sebe koncept države bez jakih institucija – paralelni sistem vlasti, bez vladavine prava – koncept partijske države, bez koncepta zaštite ljudskih prava – prezir prema građanskim vrijednostima, bez izgrađene političke odgovornosti – koncept partijske odgovornosti, i bez efikasne privrede – državni intervencionizam. Naslijeđeni koncept – neefikasna država i glomazni birokratski aparat, slabe državne institucije – uz jake političke centre moći, kolektivni politički identitet – slijep za razlike, partijska lojalnost i odgovornost – uz zanemarivanje volje izbornog tijela, sada pokazuju sve slabosti u novim, izmijenjenim političkim i pravnim okvirima Bosne i Hercegovine. Avangarda radničke klase zamijenjena je nacionalnim/etničkim avangardama, koje u političkom djelovanju zanemaruju opći državni interes na račun parcijalnih etničkih/stranačkih/ličnih interesa. Jačanje parcijalnih političkih interesa dešava se na štetu zajedničkih državnih interesa proizvodeći političku i ekonomsku nestabilnost države. Kao posljedica takovog stanja za Bosnu i Hercegovinu se koriste izrazi "nedovršena država", "frankeštajn država", "država zamrznutog sukoba", "invalidna država". Bosna i Hercegovina je ostala zaglavljena između koncepata devetnaestog stoljeća – država, nacija suverenitet, i zahtjeva moderne države − efikasna organizacija, vladavina prava i održivi razvoj. Politički ciljevi usmjereni na članstvo u Evropskoj uniji pokazuju stremljenja pridruživanja državama Centra, a realno stanje u kojem se nalazi Bosna i Hercegovina približava je državama periferije – Trećeg svijeta.

Dvadeset godina (1992-1995) je prošlo od rata protiv Bosne i Hercegovine i rata u Bosni i Hercegovini. Uz punu svijest o razornim posljedicama koje su ostavile traga na pokidanom društvenom, političkom i ekonomskom tkivu Bosne i Hercegovine, u ovom radu su namjerno zaobiđeni uzroci rata i počinjeni ratni zločini. Međutim, veza između ostvarivanja ekonomskog razvoja, političke stabilnosti i mira ulazi u segmente koncepta *good governancea* – dobrog upravljanja. Iako je koncept dobrog upravljanja primjenljiv na sve države, problemi izgradnje države u postkonfliktnom društvu približavaju relevantnost ovog koncepta za kontekste država Trećeg svijeta, prije nego kontekstu koji se primjenjuje u razvijenim državama, imajući u vidu postojeće uvjerenje da se demokratske institucije i mir smatraju preduslovima razvoja.

Okvir za analizu koncepta jeste postojeća državna organizacija i izmijenjena demografska karta Bosne i Hercegovine. Bez obzira na to što je popis stanovništva održan 2013. godine, a rezultati će biti poznati početkom 2014. godine, već sada postoje realni indikatori za procjenu etničkog teritorijalnog rasporeda stanovništva Bosne i Hercegovine koji ukazuju na postojanje etnički gotovo homogenih teritorija. Dominantne etničke većine koje formiraju

vlast na određenom teritoriju bez prisustva *drugih*, koji mogu predstavljati kritičnu masu sposobnu da ostvari snažan politički utjecaj na vlast, pokazuju način na koji *svoja (etnička) vlast vlada svojim (etničkim) narodom.* Ostvareni rezultati su pokazatelji političke zrelosti, sposobnosti upravljanja i provjera ideoloških vrijednosti na koje se vlast i nacionalne elite pozivaju. To je istovremeno i mali test za provjeru ideje da je nacionalna država okvir za rješavanje svih problema. Ovaj test na slučaju Bosne i Hercegovine dobiva na težini imajući u vidu globalno iskustvo koje pokazuje da je manji problem imati nacionalnu državu u odnosu na pitanje kako je učiniti "dobrim mjestom za življenje". Dobro mjesto za življenje nije metafora iz nacionalističke retorike, nego realan prostor koji podliježe provjeri na osnovu objektivno ustanovljenih kriterija kojima barata koncept dobrog upravljanja: vladavina prava, participativnost, orijentiranost ka konsenzusu, odgovornost, transparentnost, odgovaranje na potrebe stanovništva, pravičnost i inkluzivnost.

Cilj ovog rada jeste provjera kriterija dobrog upravljanja na Bosni i Hercegovini i utvrđivanje iskušenja za implementaciju ovog koncepta.

Značenje koncepta good governancea u kontekstu Bosne i Hercegovine

Traženje odgovarajućeg prijevoda ove sintagme na naš jezik nailazi na poteškoće. U EU dictionary (englesko-hrvatski)[1] ova sintagma nije navedena, postoje samo prijevodi za riječ *good* – dobro, sigurno, sretno, valjano, i *governance* – izvršavanje vlasti, uprava, upravljanje, vlast, tako da koncept pod ovim imenom nije naveden. Ista je situacija s konceptom *poor governancea*, koji se kao sintagma ne navodi, samo se daju značenja za *poor* – bijedan, jadan jeftin, loš, neplodan, nesretan, nevoljan, oskudan, slab. Spajanjem značenja riječi *good* i *governance* i *poor* i *governance* dobivamo dobro upravljanje, dobru vlast i loše upravljanje i slabu vlast.

Ova dva koncepta se navode u suprotstavljenom značenju, i to da je loša vlast (upravljanje) uzrok društvenog zla, a dobra vlast (upravljanje) uslov razvoja i stabilnosti. Na toj dihotomiji dobra/loša vlast (upravljanje) razvija se čitav koncept *good governancea*. Već iz same ove činjenice, kao i kasnijih definicija, jasno je da se koncept dobrog upravljanja podudara s demokratskom vlasti i demokratskim upravljanjem – i da je razvijen u državama Centra. Pojam Centra određuje realna vojna, ekonomska i politička moć, a odnosi se na razvijene, demokratske, liberalne države. Ako se kritičke opaske čitavog koncepta *good governancea*, koje počivaju na argumentima kulturnog relativizma i kritiziraju zanemarivanje lokalnog konteksta kojem se nameće jedan drugačiji koncept vrijednosti, mogu uzeti u obzir u drugim dijelovima svijeta, u Bosni i Hercegovini, koja ima politički cilj članstva u Evropskoj uniji, ovaj koncept mora biti shvaćen ozbiljno. Sve bivše socijalističke države koje su uspješno okončale proces političke i ekonomske tranzicije morale su prihvatiti vrijednosti koncepta dobrog upravljanja – demokratske vlasti, i pored činjenice da nije razvijan u njihovim političkim kulturama i tradicijama.

Međutim, koncept dobrog upravljanja ostaje relevantan i za razvijene zemlje i primjenjuje se na drugu vrstu izazova kojima treba odgovoriti u vremenu globalizacije i rastuće ekonomske

[1] http://eudict.com/index.php?lang=engcro&word=good%20governance&results=0

krize koja pogađa i razvijene i zemlje u razvoju. Zato je kriterije za *good governance* razvio i OECD[2], ne samo kao pomoć zemljama u razvoju nego i kao set standarda za vlastitu upotrebu u situacijama izazova u vlastitim državama. U svakom slučaju, koncept dobrog upravljanja – vlasti, pokriva široki spektar oblasti i primjenljiv je na različite situacije – od izgradnje državnih kapaciteta do sposobnosti vlasti da se nosi sa izazovima rastuće globalizacije, državnog budžetskog deficita, pritisaka i traženja odgovora na finansijsku krizu, od primarne izgradnje državne infrastrukture za zadovoljavanje potreba do iznalaženja funkcionalnog modela za efikasan javni servis koji zadovoljava potrebe stanovništva, od kreiranja javnih politika do njihove efikasne implementacije. U konceptu OECD-a postoji konsenzus da koncept dobrog upravljanja – vlasti, uključuje sljedeće međusobno povezane ili uslovljene elemente: *tehničke i upravljačke sposobnosti* (državnih službenika, uz obavezu kontinuirane edukacije), *organizacioni kapacitet* (kvalitet organizacije baziran na razvojnim potrebama i socijalnoj koheziji), *pouzdan sistem, predvidljivost i vladavinu prava* (odluke vlasti moraju biti zasnovane na pravu, a privredna društva i pojedinci zaštićeni od arbitrarnog ponašanja vlasti, vlast mora biti oslobođena od korupcije, nepotizma, bliskosti s privatnim interesnim grupama, garantirati imovinu, lična prava i određen stepen socijalne i političke stabilnosti), *odgovornost* (shvaćena kao demokratska vrijednost i razvoj djelotvorne organizacije, moć se mora koristiti na odgovarajući način i u skladu s javnim interesom, političari i državni službenici su odgovorni za odluke i djelovanje), *transparentnost i otvoren informacioni sistem* (informiranje na način da pojedinci mogu donositi svoje odluke) i *participativnost* (konsultacije u procesu donošenja razvojnih politika i u procesu odlučivanja).

Definicije "dobrog upravljanja" nalazimo u pojmovniku koji daju Ujedinjene nacije (UN), Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD)[3], Međunarodni monetarni fond[4], Svjetska banka[5], literatura koja se bavi ovim pojmom, pa sve do razvijanja Vodiča za dobro upravljanje[6], čiji je cilj da precizira značenje pojmova koji ulaze u vokabular "dobrog upravljanja".

---

[2] Države članice OECD-a: Australija, Austrija, Belgija, Kanada, Čile, Češka Republika, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Njemačka, Grčka, Mađarska, Island, Irska, Izrael, Italija, Japan, Koreja, Luksemburg, Meksiko, Holandija, Novi Zeland, Norveška, Poljska, Portugal, Slovačka Republika, Slovenija, Španija, Švedska, Turska, Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države

http://www.oecd.org/general/listofoecdmembercountries-ratificationoftheconventionontheoecd.htm

[3] The Good Governance Guide was produced by the Municipal Association of Victoria (MAV), Victorian Local Governance Association (VLGA), Local Government Victoria (LGV) and Local Government Professionals (LGPro) to promote good governance in local government:

http://www.gdrc.org/u-gov/doc-oecd_ggov.html

[4] Official website of the Bank: http://www.imf.org/external/pubs/ft/exrp/govern/govindex.htm

[5] Official website of the United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (ESCAP) http://www.unescap.org/pdd/prs/ProjectActivities/Ongoing/gg/governance.asp

Good governance and World Bank , Based on research by Elizabeth Drake, Ambreen Malik, Ying Xu, Ioanna Kotsioni, Rasha El-Habashy, and Vivek Misra, LSE Masters students 2001-2 http://www.ucl.ac.uk/dpu-projects/drivers_urb_change/urb_economy/pdf_glob_SAP/BWP_Governance_World%20Bank.pdf

[6] http://www.goodgovernance.org.au/about-good-governance/

U definiciji Međunarodnog monetarnog fonda (1996) promoviranje koncepta dobrog upravljanja kao okvira za ekonomski prosperitet uključuje osiguranje vladavine prava, efikasnost i odgovornost javnog sektora i suzbijanje korupcije.[7] U programu Svjetske banke koncept *good governancea* se posmatra u postojećoj relaciji između države, tržišta i civilnog društva u dužničkim državama. Liberalni ideal minimalne države zamijenjen je pojmom efikasne države. Da bi bila efikasna, država mora utjecati na tržište i na civilno društvo. Svjetska banka je fokusirana na tri društvena aspekta vlasti: na tip političke vlasti, na procese u vlasti za osiguranje razvoja u pogledu upravljanja ekonomskim i društvenim resursima te na sposobnost vlasti da formulira i efektivno implementira usvojene politike. Tako se Svjetska banka u proučavanju *good governancea* fokusira na državu i institucije. Principi *good governancea* povezani su s "nastojanjima Svjetske banke da se u dužničkim državama uspostavi funkcionalno tržište sa stabilnim pravima vlasništva, poštivanje ugovornih obaveza, visoki nivo transparentnosti i nizak nivo korupcije Počiva na uvjerenju da razvoj u državama mora dolaziti unutar samih država jer pomoć koja im se daje za razvoj može imati rezultate samo u dobrom političkom okruženju".[8] U UN-ovoj definiciji navodi se da dobro upravljanje ima osam karakteristika: vladavina prava, participativnost, orijentiranost ka konsenzusu, odgovornost, transparentnost, odgovaranje na potrebe stanovništva, pravičnost i inkluzivnost.

U Vodiču za dobro upravljanje daju se karakteristike dobrog upravljanja – vlasti, pa se navodi odgovornost,[9] transparentnost,[10] vladavina prava,[11] odgovaranje na potrebe zajednice,[12] pravičnost i inkluzivnost,[13] učinkovitost i sposobnost,[14] participatornost.[15]

---

[7] Good governance is important for countries at all stages of development... Our approach is to concentrate on those aspects of good governance that are most closely related to our surveillance over macroeconomic policies–namely, the transparency of government accounts, the effectiveness of public resource management, and the stability and transparency of the economic and regulatory environment for private sector activity. Michel Camdessus http://www.imf.org/external/ pubs/ ft/ exrp/govern/govindex.htm

[8] http://www.ucl.ac.uk/dpu-projects/drivers_urb_change/urb_economy/pdf_glob_SAP/BWP_Governance_World%20Bank.pdf

[9] To je osnovni zahtjev za dobru vlast – upravljanje. Lokalna vlast ima obavezu da izvještava, objašnjava i odgovara za posljedice odluka koje je donijela u ime lokalne zajednice koju predstavlja. *Dobra vlast (upravljanje) je odgovorna – Dobra vlast (upravljanje) je transparentna*. Narod mora biti u mogućnosti pratiti i razumjeti proces donošenja odluka. To znači da mora jasno biti pokazano zašto i kako je odluka donesena, na kojim informacijama, sugestijama je zasnovana i koju zakonsku regulativu slijedi.

[10] *Dobra vlast (upravljanje) je odgovorna – Dobra vlast (upravljanje) je transparentna*. Narod mora biti u mogućnosti da prati i razumije proces donošenja odluka. To znači da mora jasno biti pokazano zašto i kako je odluka donesena, na kojim informacijama, sugestijama je zasnovana i koju zakonsku regulativu slijedi.

[11] *Dobra vlast (upravljanje) slijedi vladavinu prava.* Odluke su zasnovane na odgovarajućoj legislativi.

[12] *Dobra vlast (upravljanje) odgovara na potrebe*. Lokalna uprava (vlast) uvijek treba da slijedi potrebe zajednice dovodeći u ravnotežu suprotstavljene interese i da pronađe odgovarajući način za njihovo zadovoljavanje.

U literaturi[16] koja razvija koncept *good governancea* navodi se da se kvalitet vlasti poboljšava bliskim povezivanjem javnog servisa s potrebama građana, približavanjem vlasti interesima ljudi kojim treba služiti, osiguranjem odgovornosti javnog sektora. Kao kriteriji provjere kvaliteta vlasti/upravljanja uzimaju se sljedeći kriteriji: osiguranje političke transparentnosti i odgovaranje na potrebe građana, osiguranje efikasnog javnog servisa, promoviranje zdravlja i blagostanja svih građana, kreiranje ambijenta za stabilan ekonomski rast.

Kao što se vidi, riječ je o političkim i pravnim vrijednostima i koncept dobrog upravljanja (vlasti) čini skup standarda i principa na osnovu kojih se vrši procjena stanja u određenoj državi/društvenoj zajednici. U državama i političkim kulturama (podaničke i autoritarne političke kulture) u kojima ove vrijednosti nisu razvijane iznutra one ne čine obrazac političkog ponašanja učesnika u vlasti s jedne i standard za procjenu učinaka vlasti od biračkog tijela s druge strane. Koncept dobrog upravljanja se uči, dizajniran je kao lekcija koju trebaju naučiti svi: političari/političarke koji učestvuju u vlasti – o principima i ciljevima vlasti, biračko tijelo – koje treba na osnovu određenih vrijednosti birati vlast i vršiti procjenu njene efikasnosti. Konceptom političke odgovornost za socijalno i ekonomsko stanje u jednoj državi obuhvaćeni su svi njeni građani bez obzira na to da li biraju ili su birani i zajednički i u različitom stepenu dijele odgovornost. U državama/društvima bez demokratske tradicije koncept dobrog upravljanja/vlasti treba utjecati na promjenu usvojene percepcije vlasti kao neograničene moći i države kao primarno organizacije s monopolom fizičke prinude. Promjena percepcije vlasti kao neograničene i nesputane moći koja ispunjava visoke ciljeve u izvršavanju historijske misije i države kao primarne organizacije s monopolom fizičke prinude ima posebnu težinu u Bosni i Hercegovini. Bez postojanja takve percepcije vlasti teško bi se mogli prihvatiti katastrofalni rezultati i pokazatelji ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine koji karakterizira visoka stopa nezaposlenosti,[17] nizak nivo životnog standarda (odnos između

---

[13] *Dobra vlast je pravična i inkluzivna.* Blagostanje zajednice i svih njenih članova koji trebaju imati osjećaj da su njihovi interesi uzeti u obzir u procesu donošenja odluka. To znači da sve grupe, a posebno one ranjive, trebaju imati mogućnost učestvovanja u procesu odlučivanja.

[14] *Dobra vlast je učinkovita* i *sposobna*. Lokalna vlast treba implementirati odluke, na najbolji način koristiti resurse, odgovarajuće ljude, postižući na taj način najbolji rezultat za zajednicu.

[15] *Dobra vlast (uprava) je participatorna.* Članovi zajednice moraju biti uključeni u proces donošenja odluka – informiranjem, traženjem mišljenja i stavova, davanjem mogućnosti za preporuke.

[16] Jeff Huther and Anwar Shah "Applaying a Simple Measure of Good Governance to the Debate on Fiscal Decentralization" The World Bank, 1988.

http://books.google.ba/books?hl=hr&lr=&id=GCBu3Z7FixMC&oi=fnd&pg=PA1&dq=good+governance+definition&ots=EiFLh37uM1&sig=illKw3NUzJuV4Ur_bt7hf70iJTw&redir_esc=y#v=onepage&q=good%20govern

[17] Stopa registrirane nezaposlenosti za juli 2013. godine je 44,6%. Na evidencijama službi zavoda za zapošljavanje u BiH u julu je registrirano 553.036 nezaposlenih osoba (38.834 s visokom stručnom spremom). Podaci Agencije za rad i zapošljavanje Bosne i Hercegovine, web stranica: www.arz.gov.ba.

prosječne potrošačke korpe i prosječne zarade je među najvišim u Evropi),[18] ekonomska nesigurnost,[19] visok stepen korupcije u javnom i privatnom sektoru.[20] Iste karakteristike su prisutne u svim dijelovima države i slika u pojedinim dijelovima (entiteti, kantoni, gradovi i općine) bitno ne odstupa od opće slike Bosne i Hercegovine kao cjeline.

Ekonomski pokazatelji iz SWOT analize razvoja ekonomije BiH[21] u dijelu koji se odnosi na njene slabosti ističu nestabilan poslovni ambijent, neformalnu ekonomiju i korupciju,

---

[18] Prema podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine prosječna mjesečna bruto plaća po zaposlenim u pravnim osobama za august 2013. iznosila je 1293 KM, što pokazuje nominalni pad za 0,5% u odnosu na decembar 2012. godine. Prosječna isplaćena neto plaća po zaposlenom u pravnim osobama u BiH za august 2013. iznosila je 828 KM, što pokazuje pad plaće od 0,4% u odnosu na decembar 2012. godine. Na svim portalima je objavljena vijest da potrošačka korpa u Federaciji Bosne i Hercegovine iznosi 1600 KM, a prosječna plaća 817 KM, a u Republici Srpskoj potrošačka korpa je 1740 KM, dok je prosječna plaća 811 KM (pokrivala je neophodne troškove četveročlane porodice u iznosu od 45,41% po izjavi predstavnika Sindikata RS-a. Istovremeno, po izjavi iz sindikata RS-a plaće u najniže plaćenim oblastima iznosile su: ugostiteljstvo 540 KM, u oblasti umjetnosti, rekreacije i zabave 541 KM, administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti 545 KM, u građevinarstvu 553 KM, u prerađivačkoj industriji 585 KM, u saobraćaju 606 KM, trgovina 613 KM, poljoprivreda, šumarstvo i ribolov 636 KM. Podaci na zvaničnim web stranicama Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine, Federalnog zavoda za statistiku FBiH, Zavoda za statistiku RS-a, Penzionog fonda Republike Srpske, Saveza sindikata Republike Srpske
http://www.oslobodjenje.ba/ekonomija/potrosacka-korpa-u-rsu-duplo-skuplja-u-odnosu-na-prosjecnu-zaradu

[19] Prema podacima Agencije za statistiku BiH u junu 2013. godine broj zaposlenih u pravnim osobama BiH iznosio je 686.299, a od ukupnog broja 281.912 su žene. U odnosu na maj 2013. broj zaposlenih u pravnim osobama je povećan za 0,1%, a broj zaposlenih žena se smanjio za 0,1%. Broj nezaposlenih se povećao za 0,2% i broj nezaposlenih žena također se povećao za 0,2% u odnosu na maj 2013. (Saopćenje Agencije za statistiku BiH, od 15. augusta 2013, br. 6)
http://www.bhas.ba/saopstenja/2013/ZAP_2013M06_001_01_bos.pdf

[20] Korupcija u BiH, analiza stanja "Na osnovu analize može se konstatirati da BiH ima brojne zakone koji su bazirani na dobroj međunarodnoj praksi, ali koji se kao rezultat nedostatka političke volje, neusaglašenosti na različitim nivoima vlasti i slabih mehanizama koordinacije nedosljedno provode. U odnosu na zemlje regiona BiH već godinama vidno zaostaje, stoga je procesuiranje najtežih oblika korupcije hitno neophodno kako bi se izbjeglo daljnje urušavanje pravnog poretka i institucionalnog okvira... Uprkos višegodišnjim reformama i angažmanu međunarodne zajednice, u BiH je i dalje prisutna sistemska korupcija, bez odgovarajućih institucionalnih kapaciteta i stvarne političke volje za njeno suzbijanje."

"Prema posljednjem Indeksu percepcije korupcije koji je Transparency International sačinio za 2011. godinu, na listi od 182 zemlje BiH s indeksom 3,2 dijeli 91-94. mjesto s Liberijom, Trinidadom i Tobagom te Zambijom, što jasno ukazuje na činjenicu da u BiH nije ostvaren napredak, te da je, zajedno s UNMIK Kosovo, BiH najlošije pozicionirana u regionu i ponovo na samom dnu liste evropskih zemalja." "*Human Rights In Bosnia and Herzegovina 2011 – Legal Provisions, Practice and International Human Rights Standards with Public Opinion Survey, Human Rights Centre University of Sarajevo*, str. 127. http://ljudskaprava.ba/korupcija -u-bih-analiza-stanja-11/

[21] Fuad Bajraktarević, Predrag Duduković, Saša Grabovac i Slobodan Subotić: "Analiza opterećenja privrede u Bosni i Hercegovini", iz novembra 2011. Ova studija je izrađena uz potporu Među-

visok nivo javnih rashoda, slab pristup finansijama (posebno za mikro i mala preduzeća), nedovoljan i fragmentiran okvir za razvoj nebankarskih institucija, zastarjela znanja, vještine i tehnologiju te metode upravljanja preduzećima, nedovoljna ulaganja u istraživanja i razvoj, obrazovni sistem nedovoljno uključuje populaciju i nije dovoljno prilagođen potrebama tržišta, nedovoljno razvijeno tržište unutar BiH (uslovi za registraciju, porezi na dobit, doprinosi i sl.), neizgrađenost i nelicenciranost postojećih institucija kontrole kvaliteta roba u izvozu, nerazvijenost infrastrukture (fizičke, poslovne, naučne) i nizak nivo njenih usluga, tehnološki usmjerena strana preduzeća već napuštaju BiH zbog nedostatka tehnološki visokokvalificirane radne i istraživačke radne snage, ogromno neracionalno korištenje energije, nedostatak institucija (organa, laboratorija itd.), zakona i dokumenata (strategija, pravilnika investicionih dokumenata) te sporo prihvaćanje globalnih i EU standarda, velike površine potencijalno obradivog zemljišta pod minama.

Lista prednosti koja se u studiji navodi je daleko manja: relativno stabilan makroekonomski ambijent (stabilna unutrašnja i vanjska vrijednost valute), stabilan bankarski sektor, geo-položaj (blizina EU i mediteranskih tržišta, industrijska tradicija, dobro postavljena osnovna transportna i energetska mreža, diverzificiranost proizvodne energije i sigurnost nabavke, izvrsni prirodni resursi, nezagađeno zemljište, klima itd.

Usporedba prednosti i slabosti pokazuje da se prednosti odnose na faktore nezavisne od vlasti – geo-položaj, klima, resursi, te na naslijeđe – industrijska tradicija, osnovna energetska i transportna mreža. Nabrojane slabosti pokazuju rezultate djelovanja vlasti na stvaranje uslova za ekonomski razvoj, na kreiranje sigurnog poslovnog ambijenta, na rezultate reforme uprave, obrazovanja, na ulaganja u infrastrukturu, na efikasnost razvojne strategije, na upravljanje državom.

U studiji se navodi i da je najveći izazov bosanskohercegovačke ekonomije nekonkurentnost. Bosna i Hercegovina pripada najnekonkurentnijim evropskim ekonomijama (Grčka 67. mjesto, Rumunija 68, Ukrajina 72, Bugarska 76, Srbija 85, Makedonija 89, Moldavija 95, BiH 107, Albanija 108. mjesto). Zajedno sa ostalim zemljama jugoistočne Evrope čini najnekonkurentniju regiju Evrope. Značajno je primijetiti da su, izuzev Grčke, sve nabrojane zemlje bivše socijalističke države u kojima je pola stoljeća bila vladajuća komunistička ideologija i da se primjenjivala ista ideološka matrica – moć partije i njenih čelnika, snažan represivni državni aparat, nepoštivanje vladavine prava, netransparentnost vlasti, neodgovornost vlasti za trenutnu situaciju. Vrijednost unaprijed postavljenih ideoloških ciljeva bila je dovoljna da ekskulpira od odgovornosti vlast za loše postojeće stanje. Proizvođeno je uvjerenje o izvjesnosti dolaska svijetle budućnosti, a loša stvarnost je prikazivana kao privremeno iskušenje na tom putu. U skladu s tim konceptom vlast je odgovorna pred budućnosti i pred sudom historije, a ne pred narodom. Ovo su samo dijelovi iz tadašnjeg političkog vokabulara, a naslijeđe takve političke retorike, u Bosni i Hercegovini sigurno, ima snažan utjecaj na oblikovanje političke svijesti i načina vladanja. U slučaju Bosne i Hercegovine, narod,

---

narodne organizacije rada kroz finansiranje osigurano iz Austrijske agencije za razvoj projekta Konsolidiranje pravnog i institucionalnog socijalnog dijaloga u zemljama zapadnog Balkana i Moldavije. Autori Fuad Bajraktarević (Analiza opterećenja privrede Federacija BiH), Predrag Duduković i Saša Grabovac (Analiza opterećenja privrede RS-a) i Slobodan Subotić (Analiza opterećenja privrede Distrikta Brčko). http://www.upfbih.ba/attachments/ article/182/Analiza% 20bos%20verzija.pdf

čije interese politička vlast predstavlja, jest etnicizirani narod. Umjesto ranijih ostvarivanja interesa radničke klase/radnog naroda, sada se zastupaju interesi etnički shvaćenog naroda.

Koncept *good governancea* je indikator za provjeru nacionalne/etničke vlasti; koliko demokratski i odgovorno vlada na dijelovima etnički homogeniziranih teritorija nastalih kao posljedica rata, odnosno njene sposobnosti da pokrene ekonomski razvoj i napredak. Etnički narod je dobio/izabrao svoju etničku vlast. Teritorijalna etnička struktura se podudara s etničkom strukturom vlasti na lokalnom, na kantonalnom i na entitetskom nivou. Ako se na državnom nivou organizacije vlasti loši rezultati napretka Bosne i Hercegovine mogu pravdati složenom državnom strukturom i načinom odlučivanja, neusaglašenim stavovima o funkcijama i ciljevima države, o perspektivama razvoja Bosne i Hercegovine, na nižim nivoima vlasti ti razlozi ne postoje. Kantoni[22] odnosno entiteti[23] imaju dovoljno ustavnih nadležnosti da

---

[22] Kantoni imaju sve nadležnosti koje nisu izričito povjerene federalnoj vlasti. Posebno su nadležni za:
a) uspostavljanje i nadziranje policijskih snaga koje će imati jedinstvene federalne uniforme s kantonalnim oznakama,
b) utvrđivanje obrazovne politike, uključujući donošenje propisa o obrazovanju i osiguranje obrazovanja
c) utvrđivanje i provođenje kulturne politike
d) utvrđivanje stambene politike, uključujući donošenje propisa koji se tiču uređivanja i izgradnje stambenih objekata
e) utvrđivanje politike koja se tiče reguliranja i osiguranja javnih službi
f) donošenje propisa o korištenju lokalnog zemljišta, uključujući zoniranje
g) donošenje propisa o unapređenju lokalnog poslovanja i dobrotvornih aktivnosti
h) donošenje propisa o lokalnim postrojenjima za proizvodnju energije i osiguranje njihove dostupnosti
i) utvrđivanje politike u vezi sa osiguranjem radija i televizije, uključujući donošenje propisa o osiguranju njihovog rada i izgradnji
j) provođenje socijalne politike i uspostava službi socijalne zaštite
k) stvaranje i primjenu politike kantonalnog turizma, razvoj turističkih resursa
l) finansiranje djelatnosti kantonalne vlasti ili njenih agencija oporezivanjem, zaduživanjem ili drugim sredstvima, član 4 Ustava Federacije Bosne i Hercegovine

[23] Član 1.

U isključivoj nadležnosti Federacije su:
a) vođenje vanjskih poslova
b) organiziranje i vođenje odbrane Federacije i zaštita njenih granica, uključujući ustanovljene zajedničke komande armijskih snaga Federacije, nadzor nad vojnom proizvodnjom i zaključivanje vojnih sporazuma
c) državljanstvo
d) utvrđivanje ekonomske politike, uključujući planiranje i obnovu i politiku korištenja zemljišta na federalnom nivou
e) uređivanje trgovine, uključujući carine, međunarodnu trgovinu i finansije, trgovinu unutar Federacije, prava industrijskog vlasništva, standardizaciju proizvoda, papire od vrijednosti i komunikacije
f) uređivanje finansija i finansijskih institucija, uključujući uspostavljanje i kontrolu monete Federacije, utvrđivanje monetarne i fiskalne politike i osnivanje centralne banke
g) suzbijanje međunarodnog i međukantonalnog kriminala, posebno terorizma, neovlaštene trgovine drogom i organiziranog kriminala, kao i saradnju s Interpolom

stvore politički i ekonomski okvir za razvoj. Kao kriteriji provjere kvaliteta političke vlasti uzeti su kriteriji transparentnosti, inkluzivnosti, efikasan javni servis, promocija zdravlja i blagostanja te stvaranje ambijenta za ekonomski razvoj.

U Republici Srpskoj vlast je organizirana na općinskom nivou, na nivou gradova i entiteta. Ima široke ustavne nadležnosti[24], posebno imajući u vidu ustavnu odredbu da nadležnost ide u korist entiteta, a ne države Bosne i Hercegovine.[25]

Kao posljedica rata u ovom entitetu došlo je do etničke homogenizacije Srba, pa tako i struktura vlasti u entitetu pokazuje njihovu apsolutnu dominaciju.[26] U sastavu etničke strukture Narodne skupštine Republike Srpske, bez obzira na stranačku pripadnost, Srbi učestvuju

---

h) dodjela elektronskih frekvencija za radio, televiziju i za ostale potrebe
i) utvrđivanje energetske politike, uključujući raspodjelu između kantona i osiguranje i održavanje potrebne infrastrukture
j) finansiranje djelatnosti federalnih vlasti i ustanova i institucija koje federalne vlasti osnivaju oporezivanjem, zaduživanjem ili na druge načine
http://skupstinabd.ba/ustavi/f/ustav_federacije_bosne_i_hercegovine.pdf

[24] Član 61.

Republika jamči minimum socijalne sigurnosti građana i obezbjeđuje funkcionisanje javnih službi u skladu sa zakonom.
Finansiranje javnih službi vrši se preko fondova i budžeta u skladu sa zakonom. Član 62.
Republika i opština budžetom utvrđuju javne prihode i javne rashode.
Sredstva budžeta su porezi, takse i drugi zakonom utvrđeni prihodi.
Član 63.
Obaveza plaćanja poreza i drugih dažbina je opšta i utvrđuje se prema ekonomskoj snazi obveznika.
Član 64.
Republika štiti i podstiče:
- racionalno korišćenje prirodnih bogatstava u cilju zaštite i poboljšanja kvaliteta života i zaštite i obnove
sredine u opštem interesu;
- očuvanje i obogaćivanje istorijskog, kulturnog i umjetničkog blaga
- naučnoistraživački rad
- štednju u svim njenim oblicima, a posebno štednju koja je usmjerena na privredne aktivnosti i otkup stanova
- zadruge i zadrugarstvo
- zanatstvo
- fizičku kulturu i sport
Član 65.
Zaposleni imaju pravo učešća u upravljanju preduzećem, u skladu sa zakonom.
U upravljanju fondovima i dobrima u državnoj svojini zakonom se obezbjeđuje uticaj građana.
http://www.ads.gov.ba/v2/attachments/1953_ustavrslat.pdf

[25] "Sve vladine funkcije i ovlasti koje se u ovome Ustavu izričito ne dodjeljuju ustanovama Bosne i Hercegovine bit će one koje postoje u entitetima." – Ustav BiH, član III: Nadležnosti i odnosi između ustanova Bosne i Hercegovine i entiteta

htp://www.oscebih.org/dejtonski_mirovni_sporazum/BS/annex4.htm

[26] U Narodnoj skupštini RS-a imaju 83 zastupnička mjesta. Većina članova su Srbi, 72 (86,7%), zatim Hrvati i Bošnjaci po 4 (4,8%) i Ostali 3 (3,6%). Među izabranim zastupnicima 20,5% su žene.

u procentu od 86,7%, u spolnoj strukturi dominiraju muškarci sa 79,5%, i to većina u starosnoj dobi između 50 i 59 godina (38,6%). Mlađih od 30 godina nema.[27] Već sami pokazatelji o spolnoj i dobnoj zastupljenosti pokazuju političku marginalizaciju žena i mladih te nedovoljan stepen političke inkluzije svih dijelova populacije. Prema kriterijima za provjeru kvaliteta vlasti vidljivo je da vlast nema transparentnost u svom radu, da ne uzima u obzir interese svih građana (etničke, spolne, dobne manjine), da nema efikasan javni servis (korupcija[28] u zdravstvu, obrazovanju, javnoj upravi, kulturi), da građani, osim dobivanja verbalne podrške promociji zdravlja i blagostanja, objektivno imaju loš životni standard, izloženi su visokoj stopi nezaposlenosti i socijalne nesigurnosti. U pogledu kreiranja ambijenta za ekonomski razvoj pokazalo se da vlast nije kreirala poslovni ambijent za stimuliranje ekonomskog razvoja.[29]

Drugi entitet, Federaciju Bosne i Hercegovine, čini 10 kantona. Etnička teritorijalna homogenizacija stanovništva podudara se s etničkom strukturom vlasti. Efikasnost vlasti će se analizirati s nivoa kantonalne teritorijalno-političke organizacije i entiteta Federacija Bosne i Hercegovine, na osnovu zvaničnih podataka Federalnog zavoda za statistiku.[30]

U pet kantona Bošnjaci imaju etničku većinu, što je vidljivo iz strukture etničke zastupljenosti u kantonalnim skupštinama, u kojima, bez obzira na stranačku pripadnost, Bošnjaci čine dominantnu većinu. Procentualna većina Bošnjaka u strukturi vlasti u Unsko-sanskom kantonu[31] iznosi 70%, u Tuzlanskom kantonu[32] 85,7%, u Zeničko-dobojskom kantonu[33]

---

[27] Podaci Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine, rezultati općih izbora 2010.

[28] U Nacrtu strategije borbe protiv korupcije (2013-2017) navodi se da je korupcija prisutna u zdravstvu, obrazovanju, javnoj upravi i kulturi, a kao strateške ciljeve odredila je utvrđivanje disciplinske odgovornosti, jači inspekcijski nadzor i reviziju te jači nadzor nad javnim radovima: http://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=91114

[29] "Privreda Republike Srpske opterećena je mnogim materijalnim i nematerijalnim obavezama. Neke od njih su: 35 plaćanja po raznim osnovama, većina od tih plaćanja su na mjesečnom nivou. Da bi preduzeće nesmetano obavljalo djelatnost, neophodno je da se pridržava više od 20 zakona vezanih za plaćanje raznih fiskalnih i parafiskalnih dažbina i oko 30 zakona kojima su, ako ih se ne pridržava, predviđene kaznene odredbe. Preduzeće je dužno da u toku godine preda 150 raznih prijava i obrazaca. Kamatne stope na kredite su duplo veće od kamata u EU. Porezi i doprinosi na lična primanja nisu više najmanji u okruženju. Rigorozni uslovi za dobijanje kredita. Skuplje tarife komunalnih usluga (el. energija, voda, grijanje) za 50% domaćinstva."

[30] Federalni zavod za statistiku, *Godišnji bilten* 2012, podaci o broju zaposlenih/nezaposlenih osoba i prosječnoj bruto/neto plaći: http://www.fzs.ba/god_bilteni/Zap186.pdf

Federalni zavod za statistiku, *Godišnjak* 2012, podaci o površini i broju stanovnika: http://www.fzs.ba/Godisnjak2012.pdf

[31] Skupština Unsko-sanskog kantona ima 30 mjesta. Većina su Bošnjaci, 21 (70%), zatim Hrvati 4 (13,3), Srbi 2 (6,7), Ostali 3 (10%). U sastavu skupštinskih zastupnika su 3 (10%) žene. U starosnoj dobi do 27 godina imaju 2 zastupnika, a 15 ih pripada starosnoj grupi od 40 do 49 godina (50%). Prema podacima Federalnog zavoda za statistiku, *Godišnjak* 2012. godine, navodi se da je površina ovog kantona 4125 kvadratnih kilometara, a ukupan broj stanovnika je 287.835 (2011. godina).

[32] Skupština Tuzlanskog kantona ima 35 mjesta. Većina su Bošnjaci, 30 (85,7%), zatim Hrvati 3 (8,6%), Srbi 2 (5,7%). U sastavu skupštinskih zastupnika je 6 žena (17,1%). U starosnoj dobi do 29 godina su 4 (11,4%) zastupnika, a u starosnoj dobi od 50 do 59 godina je 31,4% zastupnika.

[33] Skupština Zeničko-dobojskog kantona ima 35 mjesta. Većinu zastupnika čine Bošnjaci, 26 (74,3%), zatim Hrvati 7 (20%), Srbi 2 (5,7%). U sastavu skupštinskih zastupnika je 5 (14,3%)

74,3%, u Bosansko-podrinjskom kantonu[34] 76% i u Sarajevskom kantonu[35] 68,6%.

Prema podacima Zavoda za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine navedeni kantoni bilježe visoki stepen nezaposlenosti (izuzev Sarajevskog i Bosansko-podrinjskog kantona, u ostala tri kantona s bošnjačkom većinom broj nezaposlenih je bio veći u odnosu na broj zaposlenih osoba[36]). Uz izuzetak Kantona Sarajevo, prosječna plaća je niža od entitetskog prosjeka, postoji neravnomjeran razvoj općina u kantonima u odnosu na kantonalne centre.[37]

U tri kantona Hrvati imaju etničku većinu, što je vidljivo iz strukture etničke zastupljenosti u kantonalnim skupštinama, u kojima, bez obzira na stranačku pripadnost, Hrvati čine dominantnu većinu. Procentualna većina Hrvata u strukturi vlasti iznosi u Posavskom kantonu[38] 76,2%, Zapadnohercegovačkom kantonu[39] 91,3% i Livanjskom kantonu[40] 76%.

žena. U starosnoj dobi do 29 godina su 2 (5,7%) zastupnika, a u starosnoj dobi od 50 do 59 godina 40% zastupnika.

[34] Skupština Bosansko-podrinjskog kantona ima 25 mjesta, Bošnjaci su većina, 19 (76%), Hrvati 2 (8%), Srbi 1 (4%), Ostali 3 (12%). U sastavu skupštinskih zastupnika je 6 (24%) žena. U starosnoj dobi do 29 godina su 2 (85) zastupnika, a u starosnoj grupi od 50 do 59 je 48% zastupnika.

[35] Skupština Kantona Sarajevo ima 35 mjesta. Većinu zastupnika čine Bošnjaci, 24 (68,6%), Hrvati 2 (5,7), Srbi 3 (8,6%), Ostali 6 (17,1%). U sastavu zastupnika je 6 (17,1%) žena. U starosnoj grupi do 29 godina je 1 (2,9%) zastupnik, a u starosnoj dobi od 40 do 49 godina je 42,9% zastupnika.

[36] Podaci Zavoda za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine (*Statistički bilten*, 186/2013), s danom 31. decembra 2012, korišteni su za broj zaposlenih/nezaposlenih i prosječnu plaću, a podaci za površinu Kantona i ukupnog stanovništva iz Statističkog godišnjaka iz 2012. godine.

U Unsko-sanskom kantonu (površina 4125 km^2, 287.835 stanovnika) broj zaposlenih je iznosio 31.683 osoba, od kojih 13.187 žena, a broj nezaposlenih 44.734 osobe, od kojih je 21.425 žena. Prosječna plaća u Kantonu je iznosila 1178 KM bruto, odnosno 776 KM neto.

U Tuzlanskom kantonu (2649 km^2, 499.221 stanovnik) broj zaposlenih osoba bio je 80.767, od kojih su 28.962 žene, a broj nezaposlenih 98.289 osoba, od kojih je 50.031 žena. Prosječna plaća u Kantonu je iznosila bruto 1111 KM, odnosno 735 KM neto.

U Zeničko-dobojskom kantonu (3343 km^2, 399.856 stanovnika) broj zaposlenih osoba iznosio je 68.649, od kojih su 25.409 žene, a broj nezaposlenih 69.212, od kojih su 34.042 žena. Prosječna plaća u Kantonu iznosila je bruto 1088 KM, odnosno 720 KM neto.

U Bosansko-podrinjskom kantonu (504,6 km^2, 32.818 stanovnika) broj zaposlenih osoba je iznosio 6036, od kojih su 2659 žene, a broj nezaposlenih 3637 osoba, od kojih je 1948 žena. Prosječna plaća u Kantonu je iznosila bruto 1117 KM, odnosno 733 KM neto.

U Kantonu Sarajevo (1276 km^2, 436.757 stanovnika) broj zaposlenih osoba iznosio je 126.265, od kojih je 55.481 žena, broj nezaposlenih iznosio je 73.017 osoba, od kojih je 43.681 žena. Prosječna plaća iznosila je bruto 1564 KM, odnosno 1013 KM neto.

[37] Usporediti podatke Federalnog zavoda za statistiku koji se daju za općine u Federaciji BiH (2012) koji pokazuju razlike među općinama u odnosu na kantonalno sjedište u pogledu broja zaposlenih/nezaposlenih, prosječnih plaća, visine penzija: http://www.fzs.ba/god_bilteni/Zap186.pdf

[38] Skupština Posavskog kantona ima 21 mjesto. Većina su Hrvati, 16 (76,2%), a Bošnjaci 5 (23,8%). U sastavu skupštinskih zastupnika je 1 žena (4,8%). Većina zastupnika pripada starosnoj dobi od 40 do 49 godina (57,1%).

[39] Skupština Zapadnohercegovačkog kantona ima 23 mjesta. Većinu zastupnika čine Hrvati, 21 (91,3%), Bošnjaci 1 (4,3%), Srbi 1 (4,3%). U sastavu skupštinskih zastupnika su 4 (17,4) žene.

Prema podacima Federalnog zavoda za statistiku i u ovim kantonima je visoka stopa nezaposlenosti,[41] plaće u kantonima su niže od federalnog prosjeka (iako su, izuzev Kantona Sarajevo, više nego u kantonima s bošnjačkom većinom) i primjetan je neravnomjeran razvoj općina u ovim kantonima.

U dva mješovita kantona Bošnjaci i Hrvati su zastupljeni s neznatnim većinama u etničkim strukturama kantonalnih skupština, i to u Srednjobosanskom kantonu[42] većina su Bošnjaci, 50%, dok su Hrvati zastupljeni sa 43,3%. U Hercegovačko-neretvanskom[43] kantonu većina su Hrvati, 46%, dok su Bošnjaci zastupljeni 40%.

Prema podacima Federalnog zavoda za statistiku stopa nezaposlenosti u Hercegovačko-neretvanskom kantonu je visoka[44] i u dvije općine ovog kantona veći je broj nezaposlenih u odnosu na zaposlene osobe. Prosječna plaća je viša od federalnog prosjeka i prisutan je neravnomjeran razvoj općina u kantonu. U Srednjobosanskom kantonu[45] stopa neza-

---

U starosnoj grupi do 29 godina je 1 (4,3) zastupnik, a većina pripada starosnoj grupi od 30 do 39 godina (43,5%). Obrazovna struktura zastupnika u ovom kantonu razlikuje se u odnosu na ostale. Dok je u drugim kantonima dominantna većina s visokim obrazovanjem, ovdje je značajan udio zastupnika koji imaju srednju stručnu spremu, većina (30,4%), zatim višu (26,1%) i visoku (43,5%).

[40] U skupštini Livanjskog kantona ima 25 mjesta. Većina su Hrvati, 19 (76%), Bošnjaci 2 (8,0%), Srbi 4 (16%). U sastavu skupštinskih zastupnika su 2 (8%) žene. U starosnoj grupi do 29 godina je 1 (4,0%) zastupnik, a u starosnoj grupi od 50 do 59 godina je 48% zastupnika.

[41] U Posavskom kantonu (površina 324,6 km^2, 39.585 stanovnika) broj zaposlenih je 5739, od kojih je 2410 žena, a broj nezaposlenih 5602 osobe, od kojih su 2452 žene. Prosječna plaća iznosila je bruto 1037 KM, a neto 684 KM.

U Zapadnohercegovačkom kantonu (površina 1362 km^2, 81.414 stanovnika) broj zaposlenih je 16.462, od kojih je 6900 žena, nezaposlena 9741 osoba, od kojih su 5404 žene. Prosječna bruto plaća 1230 KM, a neto 810 KM.

U Livanjskom kantonu (površina 4934 km^2, 79.879 stanovnika) broj zaposlenih osoba je bio 9569 osoba, od kojih je 3749 žena, broj nezaposlenih 8.900, od kojih su 4343 žene. Prosječna bruto plaća je 1237 KM, a neto 814 KM.

[42] Skupština Srednjobosanskog kantona ima 30 mjesta. U njenom sastavu su Bošnjaci, 15 (50%), Hrvati 13 (43,3), Srbi 1 (3,3%) i Ostali 1 (3,3%). U sastavu skupštinskih zastupnika je 7 (23,3%) žena. U starosnoj dobi do 29 godina su 3 (10%) zastupnika, a u starosnoj dobi između 50 i 59 godina je 30% zastupnika.

[43] Skupština Hercegovačko-neretvanskog kantona ima 30 mjesta. Većina zastupnika su Hrvati, 14 (46,7%), zatim Bošnjaci 12 (40%), Srbi 2 (6,7%), Ostali 2 (6,7%). U strukturi zastupnika je 7 žena (23,3%). U starosnoj strukturi do 29 godina je 5 (16,7%) zastupnika, a procentualno najbrojnija skupina zastupnika pripada starosnoj grupi od 40 do 49 godina.

[44] U Hercegovačko-neretvanskom kantonu (površina 4401 km^2, 224.902 stanovnika) broj zaposlenih osoba je bio 45.442, od kojih je 19.200 žena, broj nezaposlenih 31.362 osobe, od kojih je 16.230 žena. Prosječna bruto plaća 1373 KM, a neto 897 KM. U pojedinim općinama (Stolac i Prozor) broj nezaposlenih je veći od broja zaposlenih osoba, i prosječna neto plaća je različita po općinama (najniža u Čitluku, 670 KM, a najviša u Jablanici, 1021 KM).

[45] U Srednjobosanskom kantonu (površina 3.189 km^2, 254.003 stanovnika) broj zaposlenih osoba je bio 38.719, od kojih 15.492 žene, a broj nezaposlenih 40.356, od kojih 18.086 žena. Prosječna plaća je bila bruto 1068 KM, a neto 708 KM.

poslenosti je viša u odnosu na stopu zaposlenosti (samo u tri[46] od dvanaest općina u ovom kantonu zabilježen je veći broj zaposlenih u odnosu na nezaposlene osobe), prosječna plaća je niža u odnosu na kantonalni prosjek i neravnomjeran je razvoj općina u ovom kantonu.

Entitet Republika Srpska ima viši stepen centralizacije vlasti i etnički homogeno stanovništvo, koje predstavlja etnički homogena struktura vlasti. Drugi entitet, Federacija Bosne i Hercegovine, ima visoki stepen decentralizacije vlasti, u deset kantona postoji etnički homogeno stanovništvo, kojem odgovara etnički homogena, kantonalno organizirana vlast. Rezultati načina vladanja, stepen ekonomskog razvoja i nivo blagostanja građana na etnički homogenim teritorijama ne pokazuju znatna odstupanja. Pored toga što prolaze test kriterija kvaliteta vlasti s dosadašnjim lošim rezultatima, odgovaraju na drugo značajno pitanje prisutno u Bosni i Hercegovini: koliko je nacionalna organizacija (teritorija, stanovništvo i nacionalne institucije vlasti) rješenje prisutnih problema u Bosni i Hercegovini i preduslov za prosperitet naroda. Realna postojeća situacija u kojoj etnički narod ima dominantnu većinu na određenoj teritoriji, institucije lokalne vlasti koja ima ustavne nadležnosti i mogućnosti da odgovara potrebama lokalne zajednice (politička i kulturna autonomija, obrazovanje, socijalna zaštita, okoliš, lokalni razvoj) i ne stvara uslove za povoljan ekonomski razvoj.[47] Pokazalo se da *svoja vlast loše vlada svojim narodom.*

U Bosni i Hercegovini na svim nivoima zakonodavne vlasti (općine, gradovi, kantoni, entiteti, država) učestvuje 3797 osoba, u organima izvršne vlasti na svim nivoima 304 osobe, što znači da ukupno u svim zakonodavnim i izvršnim organima na svim nivoima vlasti u Bosni i Hercegovini učestvuje 4101 osoba.[48]

Ovako impresivan broj ljudi koji direktno učestvuju u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti na svim nivoima državne organizacije sugerirao bi sliku države s visokim stepenom demokratičnosti, inkluzivnosti i senzibilnosti za potrebe lokalne zajednice. Međutim ovaj broj aktivnih učesnika u organima izvršne i političke vlasti na svim nivoima u Bosni i Hercegovini treba posmatrati u svjetlu naslijeđene autoritarne političke matrice vladanja iz vremena komunističke vlasti. Etablirane političke elite naslijedile su netransparentni način rada i trošenja budžetskih sredstava, što se najuočljivije vidi iz načina finansiranja političkih stranaka i izvještaja revizora o trošenju budžetskih sredstava. U općem zaključku izvještaja Transparency Internationala Bosna i Hercegovina pod nazivom "Monitoring finansiranja političkih partija

---

[46] Kiseljak – broj zaposlenih 3382, a broj nezaposlenih 2793, Travnik – broj zaposlenih 10.980, a broj nezaposlenih 8014, Vitez – broj zaposlenih je bio 5463, a broj nezaposlenih osoba 3975.

[47] "Na osnovu analize aktuelne situacije u BiH može se konstatovati da se privrednici suočavaju s ogromnim brojem formalizovanih administrativnih i finansijskih obaveza u želji da održe i razviju svoju poslovnu djelatnost. Privreda BiH nije konkurentna iz više razloga, pri čemu su ključni mali broj kvalitetnih proizvoda za plasman na inostrano tržište, i neodgovorni odnos Vlade prema vlasnicima preduzeća i preduzetnicima." Citirana studija dostupna na

http://www.upfbih.ba/attachments/article/182/Analiza%20bos%20verzija.pdf

[48] Opširnije u tekstu Jasna Bakšić-Muftić: "Political Rights and Political Presentations as Human Rights with Special Focus on Bosnia and Herzegovina. U: *Rule of Law, Human Rights and Europena Union.* Skopje: GIZ, 2012.

u Bosni i Hercegovini"[49] istaknuti su brojni nedostaci koji se odnose na finansiranje političkih stranaka u Bosni i Hercegovini. Nedostaci se odnose kako na samo zakonsko reguliranje[50] tako i na primjenu zakona, na nemogućnost dobivanja potpunih informacija o privatnim doniranim sredstvima političkim strankama, o načinu trošenja sredstava, o različitim imenima pod kojim se nalazi finansiranje političkih stranaka u općinskim, kantonalnim i entitetskim budžetima. Način finansiranja političkih stranaka je po ovim nalazima netransparentan i ostavlja prostora brojnim manipulacijama.

Činjenica je da postoje brojni statistički pokazatelji koji pokazuju stepen siromaštva, loš kvalitet javnih usluga, netransparentnost načina vladanja političkih stranaka, loš položaj etničkih, rodnih, dobnih manjina, autoritarni način vladanja, izostanak vladavine prava u Bosni i Hercegovini i u svim njenim dijelovima. Zbog ograničenosti teksta izdvojen je samo jedan broj podataka i indikatora dovoljan za testiranje koncepta dobrog upravljanja/vlasti u Bosni i Hercegovini.

Ako se i generalna slika ekonomske situacije u Bosni i Hercegovini može dovesti u vezu s političkim problematiziranjem i opstrukcijama usmjerenim na slabljenje države Bosne i Hercegovine, na redukciju nadležnosti na državnom nivou i na smanjenje razvojnih perspektiva, slika ekonomske situacije na nižim teritorijalnim nivoima vlasti u uslovima potpune etničke dominacije jednog naroda pokazuje realne rezultate dobrog/lošeg upravljanja.

Zaključak

Koncept *good governancea* je značajan koncept, koji služi kao politički vodič političarima i test pomoću kojeg biračko tijelo vrši provjeru kvaliteta vlasti. U literaturi koja razvija koncept *good governancea* navodi se da se kvalitet vlasti poboljšava bliskim povezivanjem javnog servisa s potrebama građana, približavanjem vlasti interesima ljudi kojim treba služiti, osiguranjem odgovornosti javnog sektora. Kao kriteriji provjere kvaliteta vlasti/upravljanja uzimaju se sljedeći kriteriji: osiguranje političke transparentnosti i odgovaranje na potrebe građana, osiguranje efikasnog javnog servisa, promoviranje zdravlja i blagostanja svih građana, kreiranje ambijenta za stabilan ekonomski rast. Ovaj koncept je posebno značajan u državama u kojima navedene vrijednosti nisu razvijane unutar njihovog historijskog, političkog i pravnog razvoja, nego predstavljaju nove, usvojene vrijednosti. Takav je slučaj u Bosni i Hercegovini, koja baštini komunističku, autoritarnu političku kulturu, koja ne poznaje vladavinu prava, transparentnost u načinu vladanja i političku odgovornost biračkom

[49] Transparency International "Monitoring finansiranja političkih partija u Bosni i Hercegovini" (2010-2011), objavljen marta 2012: http://ti-bih.org/wp-content/uploads/2012/08/Monitoring-finansiranje-partija-2011.pdf

[50] U navedenom izvještaju se navodi: "Zakon o financiranju političkih stranaka iz budžeta Federacije BiH još uvijek nije usvojen, što je jasan nagovještaj nedostatka političke volje da se ovo pitanje u FBiH kvalitetnije riješi. Upravo nepostojanje ovog zakona utječe na transparentnost dodjele sredstava iz budžeta Federacije, kao i kantonalnih i općinskih budžeta u FBiH. S druge strane, u Zakonu RS postoji odredba po kojoj se za redovno finansiranje strankama iz budžeta izdvaja minimum 0,2%, a za finansiranje kampanje minimum 0,05%, pa se na ovaj način ostavlja mogućnost da ova sredstva budu i veća. Kada se uzme u obzir da vladajuće stranke čine većinu u parlamentu, te samim tim i izglasavaju visinu finansiranja, ostavlja se mogućnost manipulacije ovim iznosima, pa teoretski stranke same sebi mogu izglasati znatno veće iznose, po potrebi."

tijelu. Pad komunizma, ratni sukobi, masovni zločini i etničko čišćenje izmijenili su demografsku strukturu Bosne i Hercegovine i rezultirali novom teritorijalno-političkom organizacijom vlasti, definiranom u Dejtonskom mirovnom sporazumu.

Evidentno je stvaranje etnički homogenih teritorijalnih jedinica u čijim strukturama vlasti postoji dominantna etnička politička većina koja može po ustavnim nadležnostima doprinijeti ekonomskom razvoju teritorijalnih jedinica. Evidentno je da realni pokazatelji rezultata vlasti pokazuju odsustvo vladavine prava, netransparentnost u radu, nepostojanje pravičnosti i inkluzije, nepostojanje efikasnog javnog servisa i nepostojanje ambijenta za ekonomski razvoj. Politička vlast u kojoj učestvuje 4101 osoba u izvršnim i zakonodavnim organima na svim nivoima teritorijalno-političke organizacije BiH, na čije finansiranje odlazi gotovo polovina državnog budžeta, pokazala je nesposobnost da doprinese blagostanju građana/etničkih naroda koji žive na teritoriji Bosne i Hercegovine. Politička retorika zamagljuje realno siromaštvo, visok procent nezaposlenosti, loš životni standard i socijalnu nesigurnost u kojoj živi stanovništvo Bosne i Hercegovine, bez obzira na etničku pripadnost ili teritoriju na kojoj se nalazi. Svi su u jednakoj – lošoj situaciji. Pokazao se način *na koji svoja vlast vlada svojim narodom* i ozbiljno je dovedena u pitanje popularna teza da je stvaranje nacionalne države (teritorija, nacija i političke institucije vlasti) rješenje svih postojećih problema.

"GOOD GOVERNANCE" CONCEPT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA – HOW DOES THE GOVERNMENT RULES ITS OWN PEOPLE

Jasna Bakšić-Muftić

Summary

This paper analyzes the concept principles of "good governance" and applies to the situation in Bosnia and Herzegovina. The initial starting point for the analysis is existing territorial-political organization of Bosnia and Herzegovina, territorial ethnic homogenization of population and the dominant ethnic majority in government structures. It turned out that the ethnic composition of the population living in a particular area, perfectly corresponds to the ethnic structure of government. The category - "ethnic other" are gone who might threaten the political decision making process, or the law of particular territory, but authorities (ethnic) show bad results in respect of the value of the rule of law, transparency, efficiency and creating the environment for economic development. Despite the ethnic structure of government, equally bad results appear regarded its actions in all parts of Bosnia and Herzegovina, high level of unemployment, low wages and poor living standards, poor quality of public services and the lack of citizens / people's prosperity. Political authorities are not transparent, they consume high amount of budget funds and show no responsibility to the electorate. The compatibility of the ethnic structure of the population and ethnic structure of government organizations, the overall bad results of management / governance, seriously lead to doubt the popular idea that the national state (territory, nation, government organizations) is the only way out of all problems that overcome people and the state of Bosnia and Herzegovina.

Key words: good governance, territorial organization and ethnical authorities, governing results in Cantons, Entities, state structure of Bosnia and Herzegovina

UDK 322 (497.6=163.43*)

Odgovornost vjernika za državu

Samir Beglerović
Fakultet islamskih nauka
Sarajevo

Rad tretira fenomene religije i države kao moderne ideologijske konstrukte koji se, kao osnovni izazovi savremenog čovječanstva, manifestiraju kroz tri različita aspekta: kroz razumijevanje religije kao ekskluzivne zajednice, kroz prihvatanje ideje sekularizacije kao epistemološki neupitne kategorije, te kroz uspostavljanje specifičnog uređenja države, po svojoj naravi antitradicijskog. Insistiranje na apsolutnoj vjerodostojnosti ovih načina razumijevanja pojmova religije, sekularnoga uređenja društva te modernoga koncepta države rezultiralo je, sasvim prirodno, promjenom odnosa novih generacija prema drugome, karakteriziranom prije svega isključivošću, što se, uslijed prenaglašavanja vlastite nepovredivosti utemeljene na stalnome "povređivanju" drugoga, i to kao pojedinca i kao bilo kojeg "apstraktnog" pojma, manifestira razvojem krajnje neodgovornoga odnosa prema državi i društvu.

Ključne riječi: religija, moderni koncept religije, država, sekularizacija, korupcija, vjera i društvo

Ako se uzme u obzir brojnost literature napisane iz svih znanstvenih oblasti, koja je naročito porasla u modernome dobu nakon izuma stroja za štampanje te sada sa razvojem savremenih oblika globalne komunikacije, kao i skoro nepregledan broj napisanih političkih, filozofskih, teoloških, moralnih i drugih teorija vezanih za fenomen uređenja države, moglo bi se zaključiti da je uređenost modernih država i položaj čovjeka u njima danas na izuzetno visokome stepenu, štaviše, najvišemu u cijeloj ljudskoj povijesti. I zaista, slijedeći stavove brojnih savremenih državnika, pretpostavljeni zaključak mogao bi se podržati s obzirom na to da se u njihovim javnim obraćanjima ističe neupitna snaga demokratske opredijeljenosti modernih društava te visok stepen demokratskih ideja ugrađenih u pozitivne zakone savremenih država.

Međutim, ne želeći ovom prilikom govoriti o savremenom, bitno izmijenjenom razumijevanju samoga koncepta društvenih vrijednosti (poput pitanja slobode, jednakosti, apsolutnosti prava svake *individue* na vlastiti javni izražaj i sl.) na osnovu kojih se, sasvim sigurno, i izvode ocjene, pozitivne ili negativne, o stepenu civilizacijske razvijenosti nekoga društva, a osvrćući se na kontekst Bosne, izrečena pretpostavka ne može se podržati. Iako

su u modernoj povijesti, pa i srednjovjekovnoj te predindustrijskoj, država Bosna i njeno društvo bili izloženi mnogima krizama, ipak, slobodni smo zaključiti da je sadašnja postratna kriza dvostruko specifičnija.

S jedne strane, ono po čemu se ova kriza razlikuje od ranijih iskazano je u promjeni općih karakteristika modernoga u odnosu na predmoderna društva, dodatno usložnjenog posebnostima savremenoga društva koje su naglo došle do izražaja u proteklih trideset godina.[1] Također, uslijed povremenih ali kontinuiranih ratova na bosanskim prostorima, bosansko društvo, njegova inteligencija, nije bilo u mogućnosti ozbiljnije ni detektirati a kamoli pružiti adekvatne odgovore na sve izazove stalnih promjena, i o ovome treba krajnje otvoreno i kritički govoriti.[2] S druge strane, upravo ona u uvodu spomenuta realnost velikoga broja teorija o fenomenu države, njenome uređenju i načinu vođenja, trebala bi značiti i postojanje sasvim jasne perspektive za rješavanje problema u odnosu na ranije periode. Drugim riječima, a na što ćemo se i koncentrirati u ovome radu, činjenica da ni pored velikoga broja već postojećih sistematiziranih ideja o pitanju države i odnosa prema njoj, uz puno uvažavanje složenog i teškog položaja savremene Bosne, sasvim dostatno otkriva da rješenje trenutnog teškog položaja bosanskohercegovačkih građana, po našem dubokom uvjerenju, ne može biti dato u formi neke nove teorije strogo političke naravi, niti u pukom multidisciplinarnom pristupu fenomenima modernog i savremenog oblika državnoga uređenja. Ključni problemi savremene Bosne odnose se na primjetan neodgovoran odnos velikoga broja osoba na visokim društvenim pozicijama prema povjerenim državnim položajima, te na veliku nebrigu prema čovjeku svakodnevlja.

Smatramo da su moderni ideologijski konstrukti razumijevanja naravi fenomena religije i države osnovni izazovi savremenoga čovječanstva, pa tako i savremenog bosanskog društva. Ti izazovi manifestiraju se kroz tri aspekta.

Prvi aspekt odnosi se na razumijevanje religije kao ekskluzivne zajednice nastale uslijed duboke frustriranosti pojedinaca pred dinamikom društvenoga života čija institucionalna organizacija služi isključivo radi stjecanja moći, koja, opet, treba poslužiti potčinjavanju svih oblika funkcioniranja lokalnog društva interesima predvodnika religijske zajednice.[3] Ovakvo definiranje religije, razvijano naročito u vremenu postprosvjetiteljstva, prihvaćano je, dijelom svjesno a dijelom nesvjesno, i izvan crkava i vjerskih zajednica, ali i iznutra, što je, nadalje, dovelo do strašne, skoro isključive, polarizacije društva. S jedne strane, crkve i vjerske zajednice uglavnom su se opredijelile za njegovanje identiteta ekskluzivnosti, koji je, prvo, podrazumijevao isključivanje drugih crkava i vjerskih zajednica iz "opće povijesti spasenja" te iz toga razvijen moderni koncept religije kakvu mi danas poznajemo, a potom i neprijateljski odnos prema pripadnicima iste religijske tradicije, ali koji ne učestvuju u potpunosti

---

[1] Vidi npr.: Thomas L. Friedman: *The World is Flat: A Brief History of the Twenty-First Century.* New York: Picador, 2007, str. 8-9.

[2] Međutim, ovdje vrijedi spomenuti jednu od prvih studija, antropološko-političkih, o bosanskim muslimanima koju je uradio musliman, i to veoma kritički toniranu: Ahmed Muradbegović. "Problem jugoslovenske muslimanske izolacije", u časopisu *Nova Evropa*, Zagreb, god. III, 1921, br. 4, str. 107-116.

[3] Usporedi: Talal Asad: *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1993, str. 2-8.

u vjerskom životu svoje zajednice.[4] S druge strane, ti "isključeni" članovi zajednice na taj opći trend "isključivanja drugoga", baš kao i crkve i vjerske zajednice, odgovorili su također ekskluzivitetom, insistirajući na jasnome razdvajanju pozicija u javnome životu, koji je, zapravo, postao skup različitih identiteta baziranih na međusobnom isključivanju.[5]

Ovakav odnos prouzročio je drugi ideologijski konstrukt – ideju sekularizacije. Bez obzira na uobičajeno predstavljanje sekularizacije kao ideje suprotstavljenosti države i religije, zapravo je riječ samo o drugome polu jednoga sistema koji je u svojoj osnovi posljedica težnje za isključivanjem drugoga. Ukoliko je uopće moguće zamisliti neko društvo lišeno bilo kojega izraza vjerovanja u dragoga Boga, to bi istovremeno značilo i nesuvislost daljnjega razgovora o sekularizaciji.[6] Iako je riječ o sasvim logičnoj postavci, navika savremenoga čovjeka da religiju i javni prostor percipira na prethodno opisan način sasvim prirodno određuje njegov identitet utemeljen na isključivanju drugoga. Tako i osobe, sasvim "otvorene" za drugoga, kako ih često oslovljavamo, odnosno demokratske institucije, tu svoju otvorenost također baziraju na vlastitome ekskluzivitetu. Ovo je dovelo do nastanka i demokratskoga legitimiranja pozicije tzv. brokerâ moći, pozicije koja predstavlja artificijelnu moralnu i pravnu kompetentnost neke osobe ili institucije da donosi kvalifikacije o ontološkoj i egzistencijalnoj relevantnosti drugoga.[7] Pojednostavljeno, zahvaljujući toj poziciji, neka religiozna osoba osjeća se pozvanom govoriti o krajnjem, eshatološkom učinku života nekog drugog, odnosno osoba na visokoj društvenoj poziciji osjeća se kompetentnom valorizirati stepen pravâ druge osobe.

Spomenute dvije ideologijske konstrukcije nemoguće je bilo aktualizirati izvan uspostavljanja specifičnoga oblika uređenja države, razvijanog još između XIV i XVI stoljeća, a koji je svoju puninu doživio u XIX stoljeća. Najkraće rečeno, uvriježena postavka da je država, onakva kakvu je mi danas poznajemo, arhetipski, skoro neupitni, neki autori koriste čak i pojam "perenijalni", oblik uređivanja nekoga društva, krajnje je neprecizna.[8] Međusobna lojalnost stanovnika u tradicionalnim društvima građena je na međusobnoj bliskosti, plemenskim vezama i sl. No, još od XIV stoljeća ta vrsta lojalnosti, koja je predstavljala udruživanje radi stvarnoga objektivnoga interesa subjekata, zamijenjena je konceptom organiziranja na principu suvereniteta, koji je podrazumijevao dvoje: lojalnost prema nekom konstruiranom "centru" te strogo poštivanje geografskih granica.[9]

Još od vremena prvoga čovjeka na Zemlji, blagoslovljenoga Adema, stanovnici Zemlje, njegovi potomci, slijedeći univerzalne, objavljene vrijednosti, međusobnu lojalnost uspostavljali su i utvrđivali upravo snagom poštivanja nebeskih principa, i time odgajali

---

[4] Vidi: Brent Nongbri: *Before Religion: A History of a Modern Concept*. New Haven i London: Yale University Press, 2013, str. 65.

[5] Vidi: Talal Asad: *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity.* Stanford: Stanford University Press, 2003, str. 161.

[6] Ibid.

[7] Usporedi: Lukas Cukalis: *Kakva Evropa?* Beograd: Zavod za udžbenike, 2012, str. 33-43.

[8] Vidi: William T. Cavanough: *Migrations of the Holy: God, State, and the political meaning of the Church*. Cambridge: Grand Rapids, 2011, str. 9-18.

[9] William T. Cavanough: *Migrations of the Holy*, str. 13-15.

prvotna društva. S formiranjem moderne države, a kroz instrumentarij prisile, državno vodstvo, "centar", uspostavilo je vlastite vrijednosti, koje su, vremenom, bivale sve dalje od nebeskih, i uz pomoć kojih je na svoj način, shodno vlastitim interesima, oblikovalo društvo. Stoga je ispravnije reći da zapravo država, u opisanome smislu, kreira društvo, ili barem ima snažniji utjecaj na njega, negoli što savremeno društvo utječe na državu. Osnovni *agens* u događanju toga privlačenja, vezanja društva za državni "centar", najčešće su krize (političke, finansijske i sl.) i rat. Ovim putem, gradeći svijest modernoga čovjeka na način razumijevanja religije kao ekskluzivne zajednice te prihvatanja procesa sekularizacije kao jedinoga vida zaštite od "magijskog" naučavanja crkava i vjerskih zajednica, moderna je država postala osnovni garant zaštite i osiguranja daljnjega monopola "centra" odnosno interesne grupe na vlasti.[10] Otuda i ideje metafizičke, "nebeske" utemeljenosti neke države, zapravo krajnje kontingentnoga entiteta, samim tim i podložnog kvarenju (*fasād*). Važno je napomenuti da na ideji "nebeskoga" utemeljenja razloga uspostavljanja neke države ne insistiraju samo velikonacionalne ideologije, već, u većoj ili manjoj mjeri, većina savremenih političkih učenja, kako onih nacionalnih tako i demokratskih odnosno liberalnih.

Prihvatanje i insistiranje na ideji apsolutne neupitnosti prethodno opisanoga modernog oblika uspostavljanja države, kao najadekvatnijega sredstva zaštite "općega dobra"[11], značenjski prilično nejasnog i konstantno mijenjajućeg pojma, u mentalitetu novih generacija prouzročili su i u odnosu na tradicionalna društva bitno izmijenjen odnos i prema državi i prema vlastitoj ulozi u organiziranom društvu. Ta relacija karakterizirana je također principom isključivosti, koji se u svakodnevnom životu, te u profesionalnim i radnim obavezama savremnih ljudi, pokazuje u vidu neodgovornoga odnosa prema državi i uopće prema društvu, te u vidu nebrige prema drugome.

Neodgovornost prema dobivenim pozicijama najjasnije se izražava kroz za sada, čini se, nezaustavljiv proces opće korupcije, o kojoj se mnogo govori i piše, a koja je u svakodnevnome životu čak i snažnije izražena. O tome se svako osvjedočuje iz dana u dan, obavljajući redovne dnevne obaveze. Međutim, ovaj koruptivni odnos bitno je tretirati kako u njegovom ontološkom smislu tako i u pojavnom, ali u svim fazama njegovoga pokazanja, ne samo čisto političkim. Tako, duboka međusobna posvađanost nastavnika u akademskim zajednicama, brojni iznutarnji nedolični montirani procesi, manjega i većega obima, koji se periodično ali konstantno događaju unutar struktura crkava i vjerskih zajednica, neobuzdana međusobna zavidnost radnika u firmama i trgovaca i slično, slobodni smo zaključiti, zapravo je posljedica takvoga djelovanja "centra" vlasti, grupe koju ne predstavljaju tek najjače političke stranke i njihovi predstavnici, već je riječ o zajedničkome djelovanju pojedinaca i zajednica koje povezuje nekritički odnos prema modernim formama čovjekovoga otuđenja kao i želja za moći.

S jedne strane, ako bismo ih reducirali tek na političke stranke na vlasti, to bi značilo jednostran pristup problemu, samim time i nepotpun, ali, s druge strane, definirajući ih odveć načelno, kao neku apstraktnu, "mističnu" grupu, zapravo bismo odgovornost za opću *kvarnost*

---

[10] Usporedi npr. poziciju nacionalne elite: William T. Cavanough: *Migrations of the Holy*, str. 33-39.

[11] Samo bismo podsjetili na dva sjajna teološka djela o zadaći države koja su napisali Augustin i Fārābī: Aurelije Augustin: *O državi Božjoj/De Civitate Dei.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1995; al-Fārābī: *'Ārā ' Ahl Al-Madīna al-Fāḍila*. Kairo: Nahḍa Miṣr, (s. a.)

(*fasād*) savremenoga društva prenijeli također u imaginarni svijet, odnosno time bismo isključili vlastitu odgovornost.[12] Ovo su i razlozi pa današnje najdominantije kritike neodgovornoga odnosa prema obavezama i društvenim pozicijama završavaju u obliku tendencijalno senzacionalističkih vijesti plasiranih kroz informativne medije u kojima se pažnja usmjerava uglavnom na skandale javnih ličnosti, odnosno u formama govora o raznim teorijama zavjere ili okultnim silama.

Jednako tako je pogrešno isticati koncept zajedničke odgovornosti s obzirom na to da takva odgovornost ne postoji, već postoji odgovoran, manje odgovoran ili neodgovoran odnos svakoga pojedinca prema vlastitim preuzetim obavezama.

Što se tiče nedovoljne brige, ili nebrige, o drugome, ona je također posljedica specifičnoga mentaliteta savremenih generacija, plod općih promjena kroz koje je prolazilo savremeno društvo. Postindustrijska transformacija društva od onog industrijskog, nakon agrikulturnog, pa do savremenog, "uslužnog", sada je izražena snažno birokratiziranim mentalitetom ljudi, zbog čega je svaki pojedinac, odnosno svaki segment organiziranoga društva, postao svrha sam sebi. Aktuelnom praksom izmještanja radnih pogona izvan određenoga teritorija, izvan države, proces koji se odvija već dvadesetak godina, kod rukovodstva nacionalnih i multinacionalnih kompanija, samim time i kod države/država, stvorena je birokratsko-upravljačka svijest, koja, opet, u praktičnom smislu, podrazumijeva rast i jačanje birokratije u svim segmentima društvenoga života, čime se, nadalje, snaži mentalitet "upravljanja", koji, sasvim prirodno, za sobom povlači i porast svijesti o vlastitoj višoj vrijednosti u odnosu na drugoga, odnosno uvjerenje da je nečiji visok položaj u društvu kategorička datost. Stoga se naprimjer rad u državnim organima danas uglavnom doživljava kao sjajna prilika za razvoj vlastite karijere, umjesto kao izazov odgovornoga načina života manifestiran u formi staranja o drugim ljudima.

Vještački nametnuta podjela javnoga života na religijski i sekularni dio istovremeno znači i podjelu čovjekove odgovornosti na imaginarnu religijsku komponentu, shvaćenu kao krajnje apstraktan entitet, gdje se, ustvari, dešava ono što vođe ekskluzivne religijske zajednice zamisle da se treba dešavati, i na realnu, ali zato nezbiljsku sekularnu komponentu u kojoj kriterije odgovornosti uspostavlja ideologijski "centar", i stalno ih, shodno vlastitim interesima, mijenja. Želeći navesti samo po jedan primjer, dovoljno je obratiti pažnju na vjerska glasila, koja su uglavnom ispunjena moralnim osudama drugoga, i mada brojni prigovori mogu biti utemeljeni na doktrini, ipak, kao jedna od osnovnih karakteristika savremenih crkava i vjerskih zajednica, može se istaći zapostavljanje osnovne zadaće – pružanje utočišta drugome, s obzirom na to da doktrinarna kritika ne znači isto što i poslanje, razlika koja se, skoro u cijelosti, previđa u moderniziranim crkvenim i vjerskim institucijama.

S druge strane, odgovor demokratskih država na pojačanu opasnost od jedne od najvećih perverzija u povijesti čovječanstva – seksualno napastvovanje djece (pedofilija), nije dat samo u obliku javne kritike, koja je adekvatno medijski praćena, već, uporedo s time, nažalost, i snižavanjem dobne granice djeteta, čime je enorman broj djece, u pravnome smislu, pretvoren u mlade osobe, što je, zapravo, značilo svojevrstan vid, uslovno rečeno, "razu-

[12] Na ovome tragu nastala je brojna literatura o teorijama zavjere kao praktičnim planovima vođenja države i uređenja društva. Npr. vidi: Michael Barkun: *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 2003, naročito poglavlje: "Conclusion: Millennialist from Outer Space", str. 170-189.

mijevanja" snaga "centra" za spomenutu perverzivnu sklonost. Posljedica toga su sve češći javni otvoreni promotivni istupi pojedinaca iz pedofilskih udruženja, snažnije promoviranje pedofilskoga sadržaja u erotskim časopisima, čak i znanstvenoga, uslovno rečeno, "moralno neutralnoga" pristupa krizi seksualnosti, zapravo, perverzivnim agresivnim pojavama, koje, iz straha pred sve snažnijim pedofilskim lobijem mnogi izbjegavaju tako kvalificirati u javnosti.

Vještački nametnut dualitet "religijsko – sekularno" praćen je i formiranjem straha javnosti pred tzv. teokratskim oblicima državnoga uređenja. Uzevši u obzir brojne koruptivne aktivnosti crkvenih i vjerskih službenika, strah od teokratskoga uređenja sasvim je opravdan. Međutim, kroz studiranje izvora vjere i intelektualne tradicije nastale na njima, a dovoljno je spomenuti koncepte "Države Božije" Augustina i "Najodabranije države" al-Fārābīja, izbor "religijsko – sekularno" sasvim jasno se prepoznaje kao ideologijski konstrukt. Poput vremenski još starijega koncepta Platonove "Idealne države", tradicijski oblici državnoga uređenja ne podrazumijevaju pozicioniranje crkava i vjerskih zajednica na vlast, već odan odnos duhovno zreloga pojedinca prema vlastitim obavezama. Jednostavnije rečeno, tradicijski koncept upravljanja državom počiva na odgovornom odnosu vjernika prema drugome, koji treba biti građen kroz harmonično smještanje svake stvari na njeno mjesto, na način slijeđenja vječne mudrosti odražene u harmoničnom i tačno preciziranom položaju i ulozi svakoga stvorenja u kosmosu. Snaga i autentična briga za društvom ne bi se trebala mjeriti stepenom upravne i administrativne moći tradicionalnih vjerskih i crkvenih institucija, već bi se morala bazirati na snažnom moralnom autoritetu vjernika, koji, u prvome redu, podrazumijeva otvorenu konstruktivnu kritiku svih oblika devijantnosti društva. Ili, sasvim otvoreno rekavši, postizanje potpunoga povjerenja građana u državu izravno zavisi od odgovornoga odnosa vjernika prema drugome, i to drugome kao pojedincu, i kao zajednici. U suprotnome bespotrebno je pozivati se na različite obrasce državnoga ustroja. Shodno praksi posljednjega Božijeg poslanika blagoslovljenog Muhammeda, snaga i visok stepen razvijenosti društva ogleda se u stepenu institucionalne zaštite najslabijega pojedinca. Naprosto, umjesto od državnoga "centra" prema društvu, obrasci društvenoga življenja trebaju biti izvođeni iz iskrenog i odgovornog odnosa pojedinca prema drugome. Svaki čovjekov postupak rezultat je njegovoga svjedočenja, i osvjedočenosti, u Istinu, i jednostavno, po svojoj naravi, ne trpi relativiziranje niti laž. Odgovoran odnos prema povjerenim obavezama odraz je autentičnosti odnosa prema dragome Bogu, prema "nebu". Samo iz ovoga se i mogu razviti teorije adekvatne i za naše vrijeme. Odgovornost je na svakome pojedincu.

BELIEVER RESPONSIBILITY FOR THE STATE

Samir Beglerović

Summary

The paper deals with phenomena of religion and state as a modern ideological constructors, that as main challenges of modern humanity, manifested through three different aspects: the understanding of religion as an exclusive community, through

the acceptance of the idea of secularism as unquestioned epistemological categories, and through the establishment of a specific structure of the state, for its nature anti-traditional one. Insisting on absolute authenticity of these ways of understanding the concepts of religion, secular organization of society and the modern concept of state, has resulted in, quite naturally, by changing the relationship of new generation one to another, primarily characterized by intolerance, which is due to overemphasis of self inviolability founded on constant "injury" of the other, as an individual and as any "abstract" notion, manifested by developing extremely irresponsible attitude towards the state and society.

Key words: religion, modern concept of religion, state, secularization, corruption, faith and society

UDK 314.7 (100=163.43*)

Bošnjačka dijaspora kao integralni faktor bosanskohercegovačke države

Hariz Halilović
Monash University, Australia

Bošnjaci danas čine jednu od najbrojnijih, globalno najrasprostranjenijih i društveno najorganiziranijih iseljeničkih grupacija iz bivše Jugoslavije. Razlog brojnosti i rasprostranjenosti, kao i organiziranosti bošnjačke dijaspore, može se naći u prisilnom raseljavanju/iseljavanju Bošnjaka, koje nije bilo samo posljedica nego i direktan cilj genocida protiv ovoga naroda i agresije na njihovu matičnu domovinu Bosnu i Hercegovinu od 1992. do 1995. godine. Protjerani iz svojih zavičaja i svoje domovine, Bošnjaci su postupili po obrascima sličnih prognaničkih grupa u modernoj historiji: formirali su se, prije svega, kao politička dijaspora, čiji su egzistencija i političko biće direktno vezani za sudbinu BiH. U ovom članku – baziranom na etnografskom istraživanju bošnjačkih iseljeničkih grupa u Australiji, Sjevernoj Americi i Evropi – autor opisuje globalni profil i posebnosti bošnjačke dijaspore kao deteritorijaliziranoga dijela bošnjačkog korpusa, te nudi uvide u načine njihovoga političkog djelovanja usmjerenog k promoviranju i očuvanju bosanskohercegovačke države s ciljem stvaranja povoljnih uvjeta za dostojanstven povratak svojoj kući i svojoj zemlji.

Ključne riječi: bošnjačka dijaspora, zavičaj, transnacionalizam, translokalizam

Uvod

Nedavno provedeni popis stanovništva u Bosni i Hercegovini, uz sve svoje nedostatke, statistički je potvrdio ono što se već godinama zna, a počesto ignorira: Bosna i Hercegovina je između dva zadnja popisa, onog 1991. i ovoga 2013., izgubila preko trećinu svojeg stanovništva − djelomično zbog gubitka ljudskih života za vrijeme agresije na BiH (1992-1995), a većim dijelom usljed migracija i masivnih pomjeranja stanovništva u toku zadnje dvije decenije. Ovdje se, dakle, ne radi o nekim spontanim ili ekonomski uvjetovanim migracijama stanovništva, nego o prisilnom raseljavanju (iseljavanju, protjerivanju, izgonu, "humanom preseljenju", "etničkom čišćenju"...) iza kojih su stajali jasno definirana

politika i mehanizmi prisile. Kao takve, ove prisilne migracije su neodvojive od politički motiviranog nasilja i naslijeđa ratnih dešavanja u BiH[1]. Osim toga, one su također neodvojive od genocidnog plana usmjerenog ka zatiranju bosanskohercegovačke državnosti i eliminiranju Bošnjaka kao naroda koji svoj kolektivni identitet i svoj habitus – u kulturološkom, političkom i egzistencijalnom smislu – vezuje za i crpi iz ideje i postojanja bosanskohercegovačke države.

Pomjeranje stanovništva u ratu i poraću je, pored etničke homogenizacije u okviru novonastalih entiteta, također dovelo do niza drugih demografskih promjena neviđenih u novijoj povijesti zemlje i regiona. Pored jasnog etničkog obrasca, u kojem je prednjačilo progonjenje bošnjačkog naroda u okupiranim dijelovima BiH, jedna od bitnih činjenica vezanih za prisilne i politički uvjetovane unutarnje migracije je da su one skoro isključivo bile iz ruralnih područja u urbane dijelove i veće urbane centre. Sličan trend su imale i vanjske migracije u evropske i prekookeanske zemlje. Ove dramatične promjene su, pored traume, kulturnog šoka i kidanja veza s ljudima i mjestima porijekla, dovele i do promjena kako u napuštenim mjestima tako i u mjestima preseljenja. Prvotna mjesta su ostala bez ljudi koji su ta mjesta činili, a useljenička mjesta su dobila doseljenike s drugačijim običajima, jezikom, dijalektom i osjećajem lokalne pripadnosti.

Od prisilnih migracija do dijaspore

Dok se o fazama prisilnog iseljavanja domicilnog stanovništva Bosne i Hercegovine može govoriti kao o procesu koji se odvijao još od vremena srednjovjekovne bosanske države te kroz razne periode okupacija i stranih dominacija, kada je bosanska državnost bila suspendirana, obnova pune državnosti i samostalnosti Bosne i Hercegovine 1992. godine dovela je do jednog, u povijesti ove zemlje, neviđenog demografskog fenomena – ne samo do masovnog pomjeranja (emigracije) stanovništva izvan granica BiH nego i do formiranja prepoznatljive bosanske, prvenstveno bošnjačke dijaspore, u većem broju zemalja svijeta. Tako danas migranti porijeklom iz Bosne i Hercegovine predstavljaju jednu od najbrojnijih i geografski najrasprostranjenijih iseljeničkih zajednica s područja bivše Jugoslavije. Prema procjenama, iseljenička bh. zajednica – ili bh. dijaspora – broji oko 1,7 miliona ljudi, prisutnih u oko 100 zemalja svijeta[2]. Dok je ogromna većina njih završila u iseljeništvu kao rezultat prisilnih migracija u ratnom periodu od 1992 do 1995, iseljenički trend se nastavio i u poraću, uglavnom tzv. lančanim migracijama (*chain migration*), sve do 2003. godine, nakon čega emigracija iz BiH jenjava, ali ne prestaje u potpunosti.[3]

---

[1] Halilović, H.: "Beyond the sadness: memories and homecomings among survivors of 'ethnic cleansing' in a Bosnian village". *Memory Studies Journal,* IV (1), 2011, str. 42-52.

[2] Valenta, M. i Ramet, S. P. "Bosnian migrants: an introduction". U: Valenta, M. i Ramet, S. P. (ur.) *The Bosnian Diaspora: Integration of Transnational Communities*. Farnham: Ashgate, 2011, str. 1-23; Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine. *Pregled stanja bosanskohercegovačkog stanovništva*. Sarajevo: Sektor za iseljeništvo, 2008.

[3] Halilović, H.: "Rekonstrukcija zavičajnih identiteta u dijaspori: translokalne zajednice u Australiji i Sjedinjenim Američkim Državama". U: Emirhafizović, M. (ur.), *Migracije iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: UNSA i Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, 2011, str. 63-72.

Cilj ovoga rada, međutim, nije geografski, niti historijski pregled bošnjačke dijaspore, kao niti njeno statističko i demografsko profiliranje, nego prije svega osvrt na specifične okolnosti u kojima su se iseljeničke zajednice iz BiH (re)konstruirale u novim sredinama, kao i veze ovih zajednica s mjestima porijekla. Opisani primjeri i zaključci temelje se na terenskom istraživanju, tj. etnografiji u nekoliko zemalja, i na tri kontinenta, a moja osobna pozicioniranost, kao autora, u odnosu na ovu problematiku je također bitan faktor u zanimanju za ovu temu, kao i njeno interpretiranje i razumijevanje. Ta pozicioniranost je određena samom činjenicom da sam i sam dijelom ratne migracije i onoga što se danas zove bosanskom i bošnjačkom dijasporom. No, prije nego što nastavim s daljnjom upotrebom termina dijaspora, želim ukazati na konceptualne i političke izazove i problematičnost koju neki znanstvenici, političari i komentatori vide u samom terminu dijaspora.

(Ne)sporna dijaspora

Prihvatanje činjenice da je više od trećine stanovništva permanentno iseljeno iz zemlje je kako demografsko tako i puno više političko, socijalno, pa i psihološko pitanje. Naime, mnogi obični bh. građani kao i političari i intelektualci imaju problema akceptirati ovu novu silom nametnutu stvarnost, jer prihvatiti je isto je što i prihvatiti fakt da je etničko čišćenje bilo uspješan projekt te da je Aneks 7 Dejtonskog mirovnog sporazuma propao. Dakle, da je državnost BiH ozbiljno potkopana. Stoga ne iznenađuje da se sam pojam, kao i postojanje bošnjačke dijaspore, osporava, problematizira i često ignorira. Tako je, naprimjer, profesor Muhamed Filipović, na skupu "Dani bh. dijaspore", održanog u Sarajevu u julu 2007, osporio status dijaspore prisilno raseljenim i u treće zemlje useljenim bh. građanima. Profesor Filipović je pri tome insistirao da se bh. emigranti nazovu emigracija umjesto dijaspora, napominjući kako oni nisu dijaspora u klasičnom značenju toga pojma pošto, iako su protjerani, još uvijek imaju svoju matičnu domovinu.[4]

Činjenica je međutim da su bh. izbjegličke grupe formirale iseljeničke transnacionalne zajednice, odnosno dijasporu, i bh. građani u zemljama useljenja sebe tako doživljavaju, dok su znanstvenici koji se bave istraživanjem migracija to također potvrdili.[5]

Dok je pojam dijaspora u upotrebi nekoliko milenija – i prvobitno je označavao raseljenost (ili tačnije rečeno *rasijanost*) starih Grka, Židova i sličnih naroda koji su ostali bez domovine i otjerani u izgnanstvo – u novije vrijeme dijaspora je, u širem diskursu, postala sinonim za prepoznatljive imigrantske zajednice u zemljama useljeništva. Pri tome, brojnost iseljenika iz određenog područja u zemlji domaćina nije najbitniji faktor u formiranju dijaspore. Isto tako, globalna rasprostranjenost i mobilnost određene raseljene grupe ne garantira uspostavljanje dijaspore. Ono što dijasporu čini dijasporom, to jest specifičnom deteritorijaliziranom društvenom zajednicom, jeste postojanje osjećaja kolektivnog identiteta baziranog na zajedničkoj viziji, sjećanju ili mitu o domovini, te aktivna veza članova iseljeničke zajednice sa zemljom porijekla, zavičajem i kulturom. Dijaspora je dakle bazirana na formalnim i neformalnim

[4] Filipović, M.: "Fenomen dijaspore". *Nezavisne novine*. 25. juli (2007).

[5] Vidi npr. Franz (2005), Valenta i Ramet (2011), Lavić (2012), Coughlan (2011) i Halilović (2006; 2012; 2013a).

vezama ljudi koji dijele subjektivni osjećaj pripadnosti, to jest spomenute karakteristike kolektivnog identiteta, često konkretiziranog u praksi raznim društvenim aktivnostima. Zajednička prošlost, kolektivni osjećaj pripadnosti te kolektivni identitet bazirani su kako na socijalnoj stvarnosti tako i na imaginarnom osjećaju pripadnosti jednom narodu ili jednoj zemlji. Pored ostalih, i ovaj članak nastoji potvrditi da suvremena bošnjačka dijaspora ispunjava sve ove navedene karakteristike dijaspore.

Dok je brojčanost i rasprostranjenost bh./bošnjačke dijaspore direktan rezultat rata i politički motiviranih progona predominantno usmjerenih protiv bošnjačkog stanovništva, rudimenti bošnjačke dijaspore, kao politički i nacionalno osviješćenog dijela bh. emigracije, postojali su još odranije. U periodu nakon Drugog svjetskog rata bošnjačka dijaspora je, prije svega, bila vođena aktivnostima nekolicine naprednih bošnjačkih intelektalaca i disidenata u egzilu, predvođenih dr. Adil-begom Zulfikarpašićem i prof. Smailom Balićem.[6]

Iako životno djelo doajena bošnjačke dijaspore zaslužuje temeljitiji osvrt od onoga koji se može ponuditi u jednom ovakvom radu, bitno je istaći da je Adil-beg Zulfikarpašić, u egzilu u Švicarskoj – u vremenima koja ne samo da su bila politički konfuzna nego i vrlo često po život opasna – u rasponu od četrdeset godina, na političkom i kulturnom planu, radio na promoviranju ideje bošnjaštva i obnove bosanskohercegovačke državnosti, uporedo gradeći jedinstvenu kolekciju kulturno-historijske građe, od unikatnih historijskih dokumenata do rijetkih knjiga i publikacija vezanih za Bosnu i Hercegovinu. Kao što je poznato, taj dugogodišnji istraživački i kolekcionarski rad je vremenom izrastao u modernu instituciju – Bošnjački institut. Pored aktivnog istraživačkog rada, političkog aktivizma u okviru liberalnih evropskih demokrata te odgovorne i vrlo uspješne poslovne karijere, Zulfikarpašić je sa grupom istomišljenika, intelektualaca iz Bosne i Hercegovine, pokrenuo i godinama objavljivao i uređivao *Bosanske poglede*, što je bio prvi stručni časopis za društvena pitanja u historiji bošnjačke dijaspore.[7] Upravo će, u toku 1990-ih i 2000-tih, ovo iskustvo poslužiti kao obrazac za formiranje i aktivnosti bošnjačke dijaspore u zapadnoevropskim zemljama, Skandinaviji, Sjevernoj Americi i Australiji – zemljama u kojima je završio značajan broj izbjeličke emigracije iz BiH, u ratnom i poratnom periodu.

Pored novonastalih emigrantskih zajednica diljem svijeta, po kojima je bošnjačka dijaspora danas poznata i jasno prepoznatljiva, interesantan fenomen se desio u Turskoj, u kojoj su potomci bošnjačkih doseljenika odranije oživjeli bošnjački identitet i institucionalizirali svoje veze s Bosnom. Ova, prema procjenama potencijalno višemilijunska bošnjačka dijaspora, danas, prvi put, ima svoje priznate kulturne institucije i medije u Turskoj i pokazala se bitnim faktorom jačanja međudržavnih odnosa između Turske i BiH.[8] Pored domicilnih

---

[6] Imamović, Mustafa: *Bošnjaci u emigraciji: monografija "Bosanskih pogleda": 1955-1967*. Sarajevo: Bošnjački institut, 1996; Halilović, H. "Bosanskohercegovačka dijaspora u vrtlogu globalnih migracija: šanse i izazovi za Bosnu i Hercegovinu". *Pregled,* LXXXVI (3), 2006, str. 193-220.

[7] Imamović, Mustafa: *Bošnjaci u emigraciji: monografija "Bosanskih pogleda": 1955-1967*. Sarajevo: Bošnjački institut, 1996.

[8] Bandžović, Safet: *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006.

bošnjačkih zajednica u Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu, Bošnjaci u zemljama nastalim raspadom bivše Jugoslavije su se također organizirali kao dijaspora i na razne načine održavaju veze kako jedni s drugima tako i s matičnom domovinom BiH.

Prekookeanska dijaspora

Dok su u periodu 1992-1995. u većini evropskih zemalja građani BiH prisutni u tim zemljama bili tretirani i tolerirani kao privremene izbjeglice koje će se, milom ili silom, "vratiti kući" čim se za to ukaže minimum potrebnih sigurnosnih uvjeta, dotle su bh. građani koji su tih godina pristigli kao izbjeglice u Australiju, SAD i Kanadu bili smatrani (i sebe smatrali) kao emigranti u potrazi za trajnim useljenjem. U poređenju s evropskim zemljama, traženje sigurnog utočišta u ovim prekookeanskim zemljama je bilo sporadično u toku samoga rata; međutim, ove destinacije postaju jako aktualne nakon 1995. godine, tj. po završetku rata. Jedan od razloga za promjenu tog migracijskoga trenda jeste prijetnja prisilne repatrijacije bh. izbjeglica iz evropskih zemalja (npr. Njemačke), zbog koje su se, u nedostatku boljih mogućnosti, bh. prognanici odlučivali za prijavljivanje za useljeničke programe Australije, Kanade i SAD-a. Ogromna većina njihovih useljeničkih zahtjeva je pozitivno i promptno rješavana, te se može reći da su, u toku 1990-ih i ranih 2000-tih, bh. građani bili posebno privilegirana migrantska grupa u okviru američkih, kanadskih i australskih useljeničkih programa.[9] Dodatni razlog povećanja emigracija u ove zemlje u poraću jeste prisustvo više stotina hiljada interno raseljenih osoba u BiH (IDPs), koje su tek po okončanju rata dobile priliku za iseljenje.

Kao i u slučaju drugih, sličnih migracijskih tokova, svako (pre)seljenje ("deteritorizacija") iz BiH bilo je praćeno novim nastanjenjem ("reteritorizacijom") u zemlji useljeništva (*dispacement* vs. *emplacement*). U tom procesu iseljenja/nastanjenja važnu ulogu su igrali – i još uvijek igraju – pre-migracijski socio-kulturološki faktori, ali i društveno-političke okolnosti u zemljama i lokalnim sredinama prijema. Useljenička politika, ili nedostatak iste, kao i kulturne posebnosti društava "domaćina" bitno su utjecale na socijalnu morfologiju bh. zajednica u dijaspori. S druge strane, od pre-migracijskih faktora, lokalni, tj. zavičajni identiteti imali su odlučujuću ulogu u uspostavljanju migracijskih trendova, biranju destinacija za selidbu, "lančanoj migraciji" i (re)konstruiranju iseljeničkih/useljeničkih zajednica u mjestima prijema. U toku protekle dvije decenije ti (re-)konstruirani ili "presađeni" zavičajni identiteti rezultirali su formiranjem prepoznatljivih translokalnih zajednica u zemljama i mjestima prijema – kako u Australiji i SAD-u tako i u mnogim drugim zemljama.[10]

---

[9] Franz, B.: *Uprooted and Unwanted: Bosnian Refugees in Austria and the United States*. College Station: Texas A&M University Press, 2005; H.: "Bosanskohercegovačka dijaspora u vrtlogu globalnih migracija: šanse i izazovi za Bosnu i Hercegovinu". *Pregled,* LXXXVI (3), 2006, str. 193-220.

[10] Halilović, H.: "Trans-local communities in the age of transnationalism: Bosnians in diaspora". *International Migration,* 50 (1), 2012, str. 162-178; Halilović, H.: *Places of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-torn Communities*. New York - Oxford: Berghahn, 2013.

Bošnjačka dijaspora kao politički i istraživački izazov

Bosanskohercegovačka država, sve i kada bi htjela, ne može ignorirati dalekosežne demografske, socijalne, kulturne i političke posljedice koje su ova masivna pomjeranja stanovništva izazvala kako u okviru tako i mimo granica zemlje. Bez obzira na ove činjenice, istraživanje prisilnih migracija u okviru i izvan BiH je donekle ostalo tabu tema, jer govoriti o prisilnim migracijama ne može proći bez spominjanja rata, a rat je rizična tema, koju bi mnogi, ako je ikako moguće, nekako zaobišli. Stoga ne iznenađuje da su, u BiH i regionu, dominantni koncepti i istraživački pristupi migracijama postali *brain gain* vs. *brain drain*, finansijske doznake transferirane iz dijaspore u domovinu, mogućnost pretvaranja društvenog kapitala emigranata u finansijski kapital usmjeren u maticu, itd. Ipak, niz publikacija autora – poput npr. Franza, Toala i Dahlmana, Valente i Ramet, Lavića i Halilovića – potvrđuju da se temama migracija, prisilnih i inih, može baviti na način da se ukaže kako na uži lokalni, tako i širi regionalni kontekst bez zapadanja u apolitične, ekonomske interpretacijske okvire. Na koncu, cilj ovih istraživanja nije ostajanje na pukim deskripcijama i statistikama, nego pružanje empirijskih podataka za formiranje preporuka i konkretnih politika i zakona temeljenih kako na relevantnim teorijama i metodologijama tako i na stvarnom stanju na terenu – umjesto njihovog daljnjeg politiziranja ili tabuiziranja.

Moje osobno iskustvo u bavljenju ovim temama, kao i ono nekih mojih kolega, pokazuje da se pri istraživanju prisilnih migracija ne možemo baviti samo višim i širim *makro* i *mezo* nivoima, i na osnovu njih donositi validne znanstvene zaključke. Naime, kako bi se utvrdili neki ustaljeni obrasci i socijalna morfologija migracijskih trendova iz BiH, nužno je zaviriti u niže i uže, tj. *mikro,* lokalne ili zavičajne kontekste.[11] Uz to, istraživati i pisati o migracijama zahtijeva kontinuitet praćenja mobilnosti stanovništva kroz duži vremenski period, jer migracije, prisilne i ine, obično se dešavaju u etapama i po lokalnim obrascima.

Transnacionalnost i translokalnost u prekograničnim prostorima

Kao što sam ranije pisao, a na temelju etnografskih uvida različitih migracijskih konteksta, čini se da se pri njihovoj interpretaciji ne možemo isključivo zadržati na promatranju događaja iz perspektive transnacionalizma (engl. *transnationalism*), dominantnog teorijskog okvira unutar kojega se u posljednja gotovo dva desetljeća opisuju i analiziraju iseljeničke teme.[12] Proučavajući transnacionalne veze koje pojedinci i skupine u migracijskom kontekstu

[11] Halilović, H.: "(Per)forming 'trans-local' homes: Bosnian diaspora in Australia". U: Valenta, M. i Ramet, S. P. (ur.) *Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities.* Farnham: Ashgate, 2011, str. 63-81; Halilović, H.: "Beyond the sadness: memories and homecomings among survivors of 'ethnic cleansing' in a Bosnian village". *Memory Studies Journal,* IV (1), 2011, str. 42-52; Halilović, H.: "Trans-local communities in the age of transnationalism: Bosnians in diaspora". *International Migration,* 50(1), str. 162-178, 2012; Halilović, H.: *Places of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-torn Communities*. New York - Oxford: Berghahn, 2013.

[12] Basch, L. *et al.: Nations unbound: Transnational Projects and the Deterritorialised Nation-state*. New York: Gordon and Breach, 1994; Glick Schiller, N...(*et al.*): "Trans-nationalism: a new analytic framework for understanding migration". U: Vertovec, S. i Cohen, R. (ur.) *Migration,*

ustanovljuju i održavaju *preko* granica nacionalnih država, istraživači nerijetko ostaju zarobljeni u (etno)nacionalne obrasce mišljenja i reprezentacije jer se oslanjaju na nacionalne/etničke grupe analize razmatrajući ih prije svega u odnosu na njihovu etničku domovinu/nacionalnu državu i njihovu nacionalnu identifikaciju.[13] Taj dominirajući *ethno-gaze* (etnicizirani pogled)[14] ili oslanjanje na etničku grupu/naciju kao jedinicu analize[15] što ga istraživači migracijskih transnacionalnih društvenih polja primjenjuju u svojim istraživanjima implicira da su migranti primarno određeni nekim oblikom etnokulturnog identiteta omeđenog teritorijaliziranom nacionalnom državom.[16] Takav pristup reproducira nacionalni model mišljenja i pisanja, odnosno, paradoksalno s obzirom na to da se istraživači bave transnacionalnim pojavama, i nadalje ostaje zarobljen u metodološkom nacionalizmu[17] ili metodološkom etnicitetu.[18] Metodološki nacionalizam objašnjava ponašanja migranata – i unutar države naseljavanja i u njihovim transnacionalnim praksama – kroz pretpostavku njihove etničke pripadnosti, pred- i pod-razumijevajući pripadnost ukupne migracijske populacije zajednici ljudi određena etniciteta, kulture i identiteta omeđenoga granicama nacionalne države iz koje potječu. Stoga takve analize u transnacionalnom prostoru migrante tretiraju prije svega kao dislocirane članove njihove nacije ili nacionalne države.

Privilegiranjem etničke/nacionalne prizme u transnacionalnim istraživanjima previđaju se paralelni oblici identifikacije migranata – od profesionalnih, rodnih, obiteljskih, generacijskih, klasnih, društvenih do uže teritorijalnih (zavičajnih), a migracijske populacije poimaju kao uniformne, homogene zajednice bez unutrašnje diferencijacije, koje su određene prije svega pripadnošću naciji/etniji. Na razini prakse i djelovanja ta prizma zanemaruje ona djelovanja migranata koja transcendiraju granice etničkih organizacija i etnonacionalnih identiteta, odnosno ne-etničke oblike integracije u društvo primitka i participacije u trans-

---

Diasporas and Trans-nationalism. Cheltenham: Edward Elgar Publishing,1999, str. 26-50; Kearney, M.: "The local and the global: the anthropology of globalisation and transnationalism". *Annual Reviews Anthropology*, 25, 1995, str. 547-565; Guarnizo, L. E. i Smith, M. P.: "The Locations of transnationalism". U: Smith, M. P. i Guarnizo, L. E. (ur.) *Transnationalism from Below*. New Brunswick-London: Transaction Publishers, 1998, str. 3-34.

[13] Čapo, J. i Halilović, H.: "La Localisation du Transnationalisme: Pratiques Tranfrontalières Bosniaques et Croates". *Ethnologie française,* 43 (2), 2013, str. 291-301.

[14] Glick Schiller, N.: "Transnational social fields and imperialism: bringing a theory of power to transnational studies". *Anthropological Theory*, 5 (4), 2005, str. 439-461.

[15] Glick Schiller, N.: "Beyond methodological ethnicity: local and transnational pathways of immigrant incorporation". *Willy Brandt Series of Working Papers*, 2/8, Malmö: Malmö University, 2008.

[16] Glick Schiller, N.: "Transnational social fields and imperialism: bringing a theory of power to transnational studies". *Anthropological Theory*, 5 (4), 2005, str. 439-461.

[17] Wimmer, A. i Glick Schiller, N.: " Methodological nationalism, the social sciences and the study of migration: an essay in historical epistemology". *International Migration Review*, XXXVII (3), 2003, str. 576-610.

[18] Glick Schiller, N.: "Beyond methodological ethnicity: local and transnational pathways of immigrant incorporation". *Willy Brandt Series of Working Papers*, 2/8, Malmö: Malmö University, 2008.

nacionalnim društvenim poljima – obiteljske i prijateljske, poslovne, političke, religijske te uže teritorijalne (lokalne) identitete.[19]

Pripadnost u transnacionalnom migracijskom prostoru ne mora nužno biti vezana uz nacionalnu državu porijekla ili etničku/nacionalnu skupinu; ona može biti uža, lokalna, zavičajna, i u svakodnevici nevezana isključivo uz vjersko, nacionalno ili etničko. Ta dimenzija *pripadanja*, a ujedno i *bivanja* u transnacionalnom prostoru – heuristički se čini teško odijeliti to dvoje – preteže u transnacionalnim praksama migracijskih skupina. Stoga smo je, u svojim odvojenim i zajedničkim radovima, kolegica Čapo Žmegač i ja nazvali *translokalnošću.*[20] U njima smo došli do zaključka da *translokalnost*, prije nego transnacionalnost, bolje objašnjava socijalnu morfologiju i življene stvarnosti migrantskih populacija, uključivo i oblike njihove socijalne interakcije, organizacijske obrasce, kulturne prakse i različite druge aktivnosti i djelovanja koja prakticiraju u odnosu na svoje domovine, kao i na svoje translokalne sunarodnjake u drugim zemljama. Odabirom termina translokalnost za opis migrantskih praksi, za razliku od termina transnacionalnost, željeli smo naglasiti da dugoročni, svakodnevni interesi migranata, nisu nužno vezani uz nacionalnu ili državnu politiku (no to mogu postati u izvanrednim okolnostima, kakve su npr. bile one devedesetih godina prošloga stoljeća prilikom nastajanja novih država na krhotinama raspadnute Jugoslavije), nego sasvim specifični lokalni problemi, posebice oni vezani uz dislocirane oblike obiteljskih odnosa u tzv. transnacionalnim obiteljima[21] i ulaganja u mjesto

---

[19] Glick Schiller, N.: "Transnational social fields and imperialism: bringing a theory of power to transnational studies". *Anthropological Theory*, 5 (4), 2005, str. 439-461. Glick Schiller, N.: "Beyond methodological ethnicity: local and transnational pathways of immigrant incorporation". *Willy Brandt Series of Working Papers*, 2/8, Malmö: Malmö University, 2008; Povrzanović Frykman, M.: "Materijalne prakse bivanja i pripadanja u transnacionalnim društvenim prostorima". *Studia ethnologica Croatica*, 22 (1), 2010, str. 39-60; Conradson, D. i Mckay, D.: "Translocal subjectivities: mobility, connection, emotion". *Mobilities*, II (2), 2007, str. 167-174; Peleikis, A.: "The emergence of a translocal community: the case of a South Lebanese village and its migrant connections to Ivory Coast". *Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le Monde Turco-Iranienn*, 30, 2000, str. 297-317; Wise, A. i Velayutham, S.: "Second-generation Tamils and cross-cultural marriage: managing the translocal village in a moment of cultural rupture". *Journal of Ethnic and Migration Studies*, XXIV (1), 2008, str. 113-131.

[20] Halilović, H.: "Beyond the sadness: memories and homecomings among survivors of 'ethnic cleansing' in a Bosnian village". *Memory Studies Journal,* IV (1), 2011, str. 42-52; Halilović, H.: "Trans-local communities in the age of transnationalism: Bosnians in diaspora". *International Migration,* 50 (1), 2012, str. 162-178; Halilović, H.: *Places of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-torn Communities*. New York - Oxford: Berghahn, 2013; Čapo-Žmegač, J.: "Dva lokaliteta, dvije države, dva doma: transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu". *Narodna umjetnost: Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research*, 40 (2), 2003, str. 117-131; Čapo J. i Halilović, H.: "La Localisation du Transnationalisme: Pratiques Tranfrontalières Bosniaques et Croates". *Ethnologie française,* 43 (2), 2013, str. 291-301.

[21] Čapo-Žmegač, J.: *Strangers Either Way: The Lives of Croatian Refugees in Their New Home*. New York-Oxford: Berghahn Books, 2007; Čapo-Žmegač, J.: "Dva lokaliteta, dvije države, dva doma: transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu". *Narodna umjetnost: Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research*, 40 (2), 2003, str. 117-131.

porijekla, njegovanje lojalnosti i podrške napuštenim mjestima, očuvanje, oživljavanje i rekonstruiranje lokalnih identiteta konstrukcijom "doma daleko od doma" i sl.

Konceptualiziranje zavičajnog translokalizma

Oblici transnacionalno (u smislu transdržavno) kontekstualiziranih odnosa i praksi u etnografski istraživanim migracijskim populacijama iz BiH ukazuju na njihov prije svega translokalni karakter, odnosno da su uzemljene djelovanjem na lokalnoj i zavičajnoj razini, ponajviše vezane uz obiteljske prilike i ulaganja u uži ili širi kraj porijekla i uz pomaganje, obnovu i rekonstrukciju ili, alternativno, imaginaciju napuštene lokalne sredine u kontekstu izmještenosti iz prvotne lokacije. Ovo pokazuje da se svakodnevni interes migranata za njihov kraj porijekla *pretežno* sužava na uže, lokalne zavičaje, i obiteljske prilike. Čak i onda kad su potaknute nacionalnim interesom, prekogranične prakse migranata bivaju lokalizirane i upisane u konkretna mjesta porijekla migranata.

Translokalnost nije isključivo obilježje bošnjačke dijaspore i sličnih izbjegličkih migracija; ipak, najintenzivniji oblici translokalnih praksi pokazuju se upravo u kontekstu takvih prisilnih iseljavanja i vezani su uz činjenicu da su prvotni domovi bili prisilno napušteni, da su, uostalom kao i cijela susjedstva i sela, uništeni. Domovi i mjesta porijekla prisilnih migranata su najčešće nepovratno izgubljeni, u fizičkom smislu i/ili u smislu da u kraju porijekla migranti se više ne osjećaju "kao kod kuće". Budući da mjesta porijekla za migrante imaju identitetni značaj, oni ih kroz konkretne dimenzije sjećanja, naracija i uprizorenja, u susretima s bivšim sumještanima, nastoje utjeloviti u novim mjestima stanovanja, stvarajući tako "novi dom daleko od doma", istodobno i sličan i različit od onoga koji su napustili. Privrženost ideji "staroga" mjesta kao doma stoga nije prepreka integraciji u novim mjestima naseljavanja.[22] Upravo suprotno, ona im daje "osjećaj mogućnosti" da stvore svoj novi dom oko "želje da razviju osjećaj bivanja *tamo ovdje*".[23] Uostalom, zavičaja odnosno doma *tamo*, u onom obliku kakav je bio i kakav su poznavali i zapamtili, više nema, jer zavičaj nije samo mjesto, nego ga čine i ljudi i odnosi; zavičaj je prisnost i intimnost s fizičkom okolinom, s društvenim i kulturnim okolišem.[24] Izgubljena zajednica i osjećaj pripadnosti mogu se ponovno stvoriti samo u sjećanjima i pričama kojima se bivši stanovnici nekadašnjih mjesta prepuštaju prilikom druženja sa svojim bivšim sumještanima u mjestima koja danas nastanjuju. Ta mjesta nisu više locirana u prostoru *tamo*, nego u *prošlom* vremenu i u prostoru *ovdje*. Migranti, egzilanti i drugi putnici pronalaze novi dom u rutinskim praksama, susretima s poznatim osobama, u sjećanjima i pričama o prošlom vremenu, u okusima i mirisima, odnosno, kako je rekla Leslie Van Gelder, "ljudi u dijaspori ne ukorjenjuju se u mjestu, nego jedni u drugima".[25]

---

[22] Hage, G.: "At home in the entrails of the West: multiculturalism, 'ethnic food' and migrant home-buildin". U: Grace, H. ..(et al.) (ur.) *Community and Marginality in Sydney's West*. Annandale: Pluto Press, 1997, str. 99-153.

[23] Ibid

[24] Halilović, H.: "Beyond the sadness: memories and homecomings among survivors of 'ethnic cleansing' in a Bosnian village". *Memory Studies Journal,* IV (1), 2011, str. 42-52.

[25] Van Gelder, L.: *Weaving a Way Home: A personal Journey Exploring Place and Story*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008.

Nekoliko autora se bavilo pitanjem koliko je važna udaljenost u translokalnim i transnacionalnim praksama.[26] Na prvi pogled udaljenost nije nevažna, ali nije ni odlučujuća. Bošnjački (i bosanski) emigranti raspršeni u Evropi, Americi i Australiji su hiljadama kilometara udaljeni od svojih zavičaja. U potrazi za prisnošću i sigurnošću poznatoga ove će iseljeničke populacije intenzivno uranjati u translokalno i težiti stvaranju i održavanju društvenih mreža među nekadašnjim sumještanima, neovisno o njihovom današnjem boravištu i odlascima u "stari kraj". Udaljenost se stoga ne čini odlučujućim faktorom translokalnosti, pogotovo u eri digitalnih telekomunikacijskih tehnologija kao što su internet, mobilni telefoni i satelitska televizija.[27]

Naposljetku, translokalnost dijaspore se može realizirati kao *bi*lokalnost, povezanost između dvaju lokaliteta, i kao *poli*lokalnost, povezanost između nekoliko lokaliteta. Ta razlika vezana je uz oblike prekograničnih praksi koje te populacije prakticiraju: odvojeni obiteljski život, zavičajnu endogamiju i reteritorijalizaciju.

Više od nostalgije za izgubljenim

Mnoge formalne i neformalne aktivnosti i veze migranata u zemljama useljeništva prilika su da se u sjećanja prizovu i podijele uspomene na zajednički grad/mjesto/zavičaj i (d)oživi osjećaj zajedničke pripadnosti mjestu svoga porijekla i nekadašnjeg življenja. Ove se aktivnosti i veze mogu jedino u potpunosti razumjeti u *lokalnom* ili *zavičajnom kontekstu.* Nakon što je taj lokalni kontekst radikalno promijenjen, poput onoga diljem Bosne i Hercegovine, ljudi u migracijskoj situaciji (re-)kreiraju svoje zavičaje kroz translokalne prakse s onima s kojima dijele osjećaj pripadnosti i zajedničke uspomene na mjesta porijekla.

Lokalne i regionalne, dakle zavičajne veze, ili "identiteti odozdo" ispripliću se s "identiteta odozgo", tj. nacionalnim, etničkim i vjerskim identitetima, ali su ove prve primarne jer su bazirane na izravnim živim iskustvima i zajedničkim utjelovljenim sjećanjima, nekadašnjim društvenim odnosima i statusima, dijalektu i načinu govora, smislu za humor, hrani i piću itd. Vidjeti druge i biti viđen načini su održavanja starih identiteta i nekadašnjega statusa u novom životnom kontekstu, u kojemu, nerijetko, stari socijalni identiteti i uloge postaju neupotrebljivi. Kad se susretnu, naprimjer, Brčaci koji žive u raznim predgrađima Melbournea, ili Prijedorčani koji žive u St. Louisu, opet su "komšije", a titule i status iz zavičaja se poštuju bez obzira na njihovu neupotrebnu vrijednost izvan zajednice Brčaka, odnosno Prijedorčana. Njihova međusobna uvažavanja i oslovljavanja s *profesore*, *doktore* ili *komšija*

---

[26] Portis-Winner, I.: *Semiotics of Peasants in Transition: Slovene Villagers and Their Ethnic Relatives in America*. Durham: Duke University Press, 2002; Baldassar, L.: "Transnational families and the provision of moral and emotional support: The relationship between truth and distance". *Identities*, 14, 2007, str. 385-409; Brickell, K. i Datta, A.: Introduction: translocal geographies. U: Katherine B. i Datta, A. (ur.) *Translocal Geographies: Spaces, Places, Connections*. London: Ashgate, 2011, str. 3-22.

[27] Halilović, H.: "Trans-local communities in the age of transnationalism: Bosnians in diaspora". *International Migration,* 50 (1), 2012, str. 162-178.

2013a. Halilović, H.: *Places of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-torn Communities*. New York - Oxford: Berghahn, 2013.

jedino imaju puno afektivno i socijalno značenje među onima koji su dijelili prošlost u kojoj su ove titule bile vezane za konkretne društvene pozicije u lokalnoj zajednici. U velikom broju slučajeva taj status je danas uglavnom simboličan jer se društveni kontekst u potpunosti promijenio. Moglo bi se reći da Brčaci, Prijedorčani, Podrinjci u dijaspori trebaju jedni druge ne samo kako bi se družili u sadašnjosti već i stoga kako bi, kroz zajednička sjećanja, potvrdili ono što su i ko su bili u prošlosti. Ta zajednička sjećanja o domu i zavičaju tamo u prošlosti se nadopunjuju živim iskustvima doma – novoga doma, ovdje i sada, u iseljeništvu.[28]

Dislocirani zavičaji kao dinamični, mobilni identiteti

Pored onih u Austriji, Švedskoj i Australiji, prakse očuvanja, oživljavanja i rekonstruiranja lokalnih identiteta u iseljeništvu istraživao sam i zabilježio i među pripadnicima bosanske dijaspore u američkom gradu St. Louisu, "najmnogoljudnijem bosanskom gradu izvan BiH", u kojem se u zadnja dva desetljeća skrasilo oko 75.000 bosanskih migranata, pretežno Bošnjaka iz Podrinja i Prijedora, protjeranih za vrijeme rata iz svojih zavičaja.[29] Ono što čini ovu bosanska zajednicu "vidljivom" jesu brojne gostionice, dućani s proizvodima uvezenim iz BiH, društveni i sportski klubovi, a članovi zajednice također imaju i svoje radijske programe, novine i magazine, pa čak i svoju televiziju. Međutim, prava heterogenost ove iseljeničke zajednice tek se da razaznati kada zavirite u domove i susjedstva bosanskih migranata, ili pak sjednete za njihov stol u nekoj od gostionica na Gravois Avenue u predgrađu Bevo – dijelu St. Louisa gdje se mogu naći cijela bosanska sela u jednoj ulici, ili u jednom kvartu. Ispod niza slojeva širih kolektivnih identiteta – od američkoga i bjelačkoga do bosanskoga i bošnjačkoga – utjelovljeni, intimni identiteti koje Bošnjaci u St. Louisu svakodnevno žive su prije svega zavičajni, tj. translokalni. Pažljivom slušatelju će "za uho zapasti" niz lokalnih dijalekata i narječja kojima bosanski migranti u St. Louisu govore. Dok se u većim urbanim sredinama u BiH lokalni dijalekti doseljenika (unutarnjih migranata) vrlo brzo zamijene standardiziranim jezikom i urbanim slengom, dotle se u dijaspori, u mjestima poput St. Louisa, ti lokalni dijalekti iz starih zavičaja ljubomorno čuvaju, održavaju i čine bitan faktor diferenciranja pojedinaca i grupa u okviru bošnjačke dijaspore. Slično

[28] Čapo, J. i Halilović, H.: "La Localisation du Transnationalisme: Pratiques Tranfrontalières Bosniaques et Croates". *Ethnologie française,* 43 (2), 2013, str. 291-301; Halilović, H.: *Places of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-torn Communities*. New York - Oxford: Berghahn, 2013; Halilović, H.: "Rekonstrukcija zavičajnih 9U: Emirhafizović, M. *et al* (ur.), *Migracije iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: UNSA i Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, 2013, str. 63-72; Halilović, H.: "Istraživanje i konceptualiziranje prisilnih migracija na Zapadnom Balkanu". U: Vajzović, E. i Rašidagić, E. K. (ur.), *Mediji između slobode i zavisnosti: mediji i političke elite u kontekstu izbjeglih i raseljenih osoba u Bosni i Hercegovini i Srbiji*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka UNSA, Institut za društvena istraživanja, 2013, str. 19-32.

[29] Coughlan, R.: "Transnationalism in the Bosnian Diaspora in America". U: Valenta, M. i Ramet, S. P. (ur.) *Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities.* Farnham: Ashgate, 2011, str. 105-22; Halilović, H.: "Trans-local communities in the age of transnationalism: Bosnians in diaspora". *International Migration,* 50 (1), 2012, str. 162-178.

je i s drugim oblicima utjelovljenih i senzornih izražaja tih lokalnih identiteta prisutnih kroz razne lokalne posebnosti, poput pite *kvrguše*,[30] zaštitnog znaka Prijedorčana St. Louisa, ili izvorne muzike, specifične za Podrinje i istočnu Bosnu. I okusi hrane i muzički ukusi – isto kao i govor i niz drugih lokalnih običaja, priča i uspomena – dio su palete zavičajnih identiteta raseljenih Bošnjaka. Uprizorenje tih lokalnih identiteta se odvija na razne načine, kako u privatnosti domova tako i u javnom prostoru.

Svakodnevno življenje translokalnih identiteta uključuje i niz drugih aktivnosti kako s rodbinom, nekadašnjim susjedima, poznanicima i prijateljima u St. Louisu i drugim gradovima u SAD-u tako i s onima koji su migrirali u druge zemlje ili su ostali u BiH. Da se ne radi samo o nostalgiji za izgubljenim zavičajem, već o rekonstruiranim zavičajnim identitetima u drugačijem kontekstu, potvrđuje i skoro prevalentna – i svakako poželjna – zavičajna endogamija; mladim ljudima se sugerira da se žene "našima", pri tome misleći na osobe istoga zavičajnog porijekla. Ovaj trend uzajamnih ženidbi i udaja pripadnica i pripadnika istih zavičajnih grupa Bošnjaka raseljenih diljem svijeta također dodatno, na vrlo utjelovljen način, učvršćuje i potvrđuje translokalne identitete.

Premda afirmira značenje napuštenoga mjesta za razne migrantske populacije, ova interpretacija ne implicira esencijalistički, statički pogled na odnos ljudi, mjesta i identiteta. Ona ne implicira da su translokalne dijasporske zajednice "fiksirane i nepromjenjive" u svom identitetu smještenom u nekom prošlom vremenu i prostoru. Prakse translokalnosti pokazuju kako kulturno mjesto i utjelovljeni lokalni identiteti transcendiraju geografski prostor i kronološko vrijeme – kako mobilnost i privrženost mjestu nisu intrinzično kontradiktorni, nego mogu biti komplementarni procesi.[31] One potvrđuju dinamizam i fluidnost složenoga odnosa u kojemu identitet mjesta kao skup utjelovljenih praksi transcendira svoju prvotnu geografsku lokaciju i postaje translokalan ili polilokalan. U novom, dijasporskom prostoru, migranti *stvaraju mjesto* (od engl. *place-making*) – u smislu da ga prisvajaju i usvajaju kao značenjsko i identitetno mjesto[32] – kroz *translokalni proces* koji uključuje intervenciju drugih lokaliteta (porijekla), mreža i djelovanja izdaleka. Budući da se u migracijskom kontekstu osjećaj mjesta nužno stvara i transformira u translokalnom okruženju – koje uključuje barem jedno *ovdje* i jedno *tamo* – taj proces ne nastaje samo u mjestima naseljavanja već i u mjestima porijekla, prilikom posjeta i povratka migranata. Translokalnost, dakle, obuhvaća širok spektar praksi i odnosa u artikulaciji distinktivnih (trans)lokalnih identiteta – i u migraciji i u kraju porijekla – otkrivajući kako se te prakse i odnosi rekonstruiraju, prilagođavaju i iznova stvaraju u mobilnome svijetu. Ovakve translokalne prakse i veze tako igraju značajnu iako nedovoljno priznatu ulogu (i) u socioekonomskoj transformaciji i opravku lokalnih mjesta i zajednica u BiH.

---

[30] Pita od komada pilećeg mesa poredanih po tijestu i zaljevena kiselim vrhnjem.

[31] Halilović, H: "(Per)forming 'trans-local' homes: Bosnian diaspora in Australia". U: Valenta, M. i Ramet, S. P. (ur.) *Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities.* Farnham: Ashgate, 2011, str. 63-81; Čapo, J. i Halilović, H.: "La Localisation du Transnationalisme: Pratiques Tranfrontalières Bosniaques et Croates". *Ethnologie française,* 43 (2), 2013, str. 291-301.

[32] Gulin Zrnić, V.: *Kvartovska spika: Značenja grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku - Jesenski i Turk, 2009.

Zaključak

Iako na prvi pogled može izgledati kao politički marginalno vrijedno, očuvanje i rekonstrukcija zavičajnih identiteta u dijaspori, kao i razni vidovi veza s mjestom porijekla u BiH, od ključne su važnosti za državu BiH i njenu budućnost. Naime, kroz održavanje lokalne kulture, sjećanja, dijalekta, narodnih običaja i drugih posebnosti zavičaja koje su u genocidu uništene, translokalne aktivnosti i identiteti u okviru globalne bošnjačke dijaspore potvrđuju državnost i ideju cjelovite BiH na cijelom njenom teritoriju. Također treba napomenuti da su ljudi koji su stvorili i čine suvremenu bošnjačku dijasporu upravo iz područja koja su sustavno etnički očišćena i gdje su se desili najveći zločini u toku rata, dakle iz Podrinja, Bosanske krajine i Posavine. Mnogi od njih su preživjeli torture, logore i poniženja, a skoro svaki prognanik je izgubio nekog bliskog iz kruga porodice, komšija i prijatelja. Cilj genocidnog nasilja je upravo bio usmjeren protiv ideje zavičaja kao mjesta intimne teritorijalne, sociokulturne pripadnosti u okviru BiH. Sistematsko nasilje kojim su uništavani ljudi i veze koje su činili ta mjesta također je imalo namjeru da ljude otuđi od njihovih zavičaja i na afektivnoj razini, da se sjećanje na zavičaj vezuje za ružne epizode nasilja i ratnih zločina, na epizode patnje i poniženja uz koje je progon Bošnjaka iz njihovh zavičaja bio propraćen. Međutim, ljudi koji danas čine bošnjačku dijasporu ne samo da nikada nisu i neće prihvatiti *de facto* stanje okupacije i apartheida u svojim otetim zavičajima nego također svojim postojanjem i političkim aktivizmom ukazuju na to nepravedno stanje u svjetskim demokracijama, čiji su, u međuvremenu, postali građani i državljani. Činjenica je da se danas lakše osjećati Bošnjakom (i Bosancem) iz Žepe, Zvornika, Brčkog ili Prijedora u dalekim gradovima poput St. Louisa, Beča, Melbournea ili Malmöa nego u mjestima gdje se ova mjesta nalaze u BiH. Rekonstrukcija i održavanje transloklanih identiteta u dijaspori je upravo odgovor na nemogućnost punog življenja tih identiteta u stvarnim zavičajima. Prakse translokalnosti nisu prihvaćene kao alternativa stvarnim zavičajima, nego kao način čuvanja i održavanja lokalnih identiteta do mogućnosti dostojanstvenog povratka u otete zavičaje, od kojih su mnogi još uvijek reducirani na zarasle ruševine i masovne grobnice. Možda je najveća važnost postojanja i održavanja translokalnih identiteta u dijaspori upravo taj prkos preživjelih kao dokaz da su njihovi zavičaji samo privremeno transformirani, da još uvijek žive bez obzira na sve nasilje kojima su bili izloženi. Na koncu, mjesta čine ljudi i njihovi običaji, sjećanja, priče i emocije, a ne puka geografija, i dok oni postoje, postojat će i sva ona spaljena, uništena i oteta mjesta diljem BiH.

Literatura

Baldassar, L.: "Transnational families and the provision of moral and emotional support: The relationship between truth and distance". *Identities*, 14, (2007), str. 385-409.

Bandžović, Safet: *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006.

Basch, L. *et al.: Nations unbound: Transnational Projects and the Deterritorialised Nation-state*. New York: Gordon and Breach, 1994.

Brickell, K. i Datta, A.: Introduction: translocal geographies. U: Katherine B. i Datta, A. (ur.) *Translocal Geographies: Spaces, Places, Connections*. London: Ashgate, 2011, str. 3-22.

Conradson, D. i Mckay, D.: "Translocal subjectivities: mobility, connection, emotion". *Mobilities*, II (2), 2007, str. 167-174.

Coughlan, R.: "Transnationalism in the Bosnian Diaspora in America". U: Valenta, M. i Ramet, S.P. (ur.) *Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities.* Farnham: Ashgate, 2011, str. 105-22.

Čapo J. i Halilović, H.:"La Localisation du Transnationalisme: Pratiques Tranfrontalières Bosniaques et Croates". *Ethnologie française,* 43 (2), 2013, str. 291-301.

Čapo-Žmegač, J.: "Dva lokaliteta, dvije države, dva doma: transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu". *Narodna umjetnost: Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research*, 40 (2), str. 117-131, 2003.Čapo-Žmegač, J.: *Strangers Either Way: The Lives of Croatian Refugees in Their New Home*. New York-Oxford: Berghahn Books, 2007.

Filipović, M.: "Fenomen dijaspore". *Nezavisne novine*. 25. juli (2007).

Franz, B.: *Uprooted and Unwanted: Bosnian Refugees in Austria and the United States*. College Station: Texas A&M University Press, 2005.

Glick Schiller, N.: "Transnational social fields and imperialism: bringing a theory of power to transnational studies". *Anthropological Theory*, 5 (4),2005, str. 439-461.

Glick Schiller, N.: "Beyond methodological ethnicity: local and transnational pathways of immigrant incorporation". *Willy Brandt Series of Working Papers*, 2/8, Malmö: Malmö University, 2008.

Glick Schiller, N... (*et al.)*: "Trans-nationalism: a new analytic framework for understanding migration". U: Vertovec, S. i Cohen, R. (ur.) *Migration, Diasporas and Trans-nationalism*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 1999, str. 26-50.

Guarnizo, L. E. i Smith, M. P.: "The Locations of transnationalism". U: Smith, M. P. i Guarnizo, L. E. (ur.) *Transnationalism from Below*. New Brunswick-London: Transaction Publishers, 1998, str. 3-34.

Gulin Zrnić, V.: *Kvartovska spika: Značenja grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku - Jesenski i Turk, 2009.

Hage, G.: "At home in the entrails of the West: multiculturalism, 'ethnic food' and migrant home-buildin". U: Grace, H. ...(et al.) (ur.) *Community and Marginality in Sydney's West*. Annandale: Pluto Press, 1997, str. 99-153.

Halilović, H.: "Bosanskohercegovačka dijaspora u vrtlogu globalnih migracija: šanse i izazovi za Bosnu i Hercegovinu". *Pregled,* LXXXVI (3), 2006, str. 193-220.

Halilović, H.: "(Per)forming 'trans-local' homes: Bosnian diaspora in Australia". U: Valenta, M. i Ramet, S. P. (ur.) *Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities.* Farnham: Ashgate, 2011(a), str. 63-81.

Halilović, H.: "Beyond the sadness: memories and homecomings among survivors of 'ethnic cleansing' in a Bosnian village". *Memory Studies Journal,* IV (1), 2011.(b), str. 42-52.

Halilović, H.: "Trans-local communities in the age of transnationalism: Bosnians in diaspora". *International Migration,* 50 (1), 2012, str. 162-178.

Halilović, H. :*Places of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-torn Communities*. New York - Oxford: Berghahn, 2013 (a)

Halilović, H.: "Rekonstrukcija zavičajnih identiteta u dijaspori: translokalne zajednice u Australiji i Sjedinjenim Američkim Državama". U: Emirhafizović, M. *et al* (ur.), *Migracije iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: UNSA i Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, 2013 (b), str. 63-72.

Halilović, H.: "Istraživanje i konceptualiziranje prisilnih migracija na Zapadnom Balkanu". U: Vajzović, E. i Rašidagić, E. K. (ur.), *Mediji između slobode i zavisnosti: mediji i političke elite u kontekstu izbjeglih i raseljenih osoba u Bosni i Hercegovini i Srbiji*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka UNSA, Institut za društvena istraživanja, 2013. (c), str. 19-32.

Imamović, Mustafa: *Bošnjaci u emigraciji: monografija "Bosanskih pogleda": 1955-1967*. Sarajevo: Bošnjački institut, 1996.

Kearney, M.: "The local and the global: the anthropology of globalisation and transnationalism". *Annual Reviews Anthropology*, 25, 1995, str. 547-565.

Lavić, S.: Bosanskohercegovačka dijaspora i migracije: njihov značaj za bosanskohercegovačko društvo. Institute for Research of Genocide: (2012)

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine. *Pregled stanja bosansko-hercegovačkog stanovništva*. Sarajevo: Sektor za iseljeništvo, 2008.

Portis-Winner, I.: *Semiotics of Peasants in Transition: Slovene Villagers and Their Ethnic Relatives in America*. Durham: Duke University Press, 2002.

Peleikis, A.: "The emergence of a translocal community: the case of a South Lebanese village and its migrant connections to Ivory Coast". *Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le Monde Turco-Iranienn*, 30, 2000, str. 297-317.

Povrzanović Frykman, M.: "Materijalne prakse bivanja i pripadanja u transnacionalnim društvenim prostorima". *Studia ethnologica Croatica*, 22 (1), 2010, str. 39-60.

Toal, G. i Dahlman, C.T.: *Bosnia Remade: Ethnic Cleanisng and Its Reversal*. Oxford i New York: Oxford University Press, 2011.

Valenta, M. i Ramet, S. P.: "Bosnian migrants: an introduction". U: Valenta, M i Ramet, S. P. (ur.) *The Bosnian Diaspora: Integration of Transnational Communities*. Farnham: Ashgate, 2011, str. 1-23.

Van Gelder, L.: *Weaving a Way Home: A personal Journey Exploring Place and Story*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008.

Wimmer, A. i Glick Schiller, N. : "Methodological nationalism, the social sciences and the study of migration: an essay in historical epistemology". *International Migration Review*, XXXVII (3), 2003, str. 576-610.

Wise, A. i Velayutham, S.: "Second-generation Tamils and cross-cultural marriage: managing the translocal village in a moment of cultural rupture". *Journal of Ethnic and Migration Studies*, XXIV (1), 2008, str. 113-131.

BOSNIAKS DIASPORA AS AN INTEGRAL FACTOR OF BOSNIAN-HERZEGOVINIAN STATE

Hariz Halilović

Summary

Nowadays, Bosniaks are one of the largest, globally widespread and socially best organized immigrant groups from Ex-Yugoslavia. The reason for the abundance and distribution, as well as the organization, the Bosniaks Diaspora can be found in the forced displacement / emigration of Bosniaks, which was not only a consequence but also a direct target of genocide against this people and aggression against their homeland of Bosnia and Herzegovina during 1992-1995. Expelled from their native places and their homeland, Bosniaks followed similar patterns of refugee groups in modern history: they become formed primarily as a political Diaspora, whose existence and political being were directly tied to the destiny of Bosnia and Herzegovina. In this article - based on ethnographic research of Bosniaks immigrant groups in Australia, North America and Europe - author describes a global profile and particularity of Bosniaks Diaspora as a part of ex-territorial Bosniaks corpus, and offers insights into the ways of their political activities directed towards the promoting and preserving the state of Bosnia and Herzegovina, for the purpose of creating favourable conditions for a dignified return to ones home and country.

Key words: Bosniaks Diaspora, homeland, transnationalism, translocalism

UDK 28-4: 28.7 (497.6)

Bivanje muslimanom i oblici predstavljanja u društvu

Hadžić Mehmedalija
Rijaset Islamske zajednice u BiH
Sarajevo

Bivanje muslimanom je određeno svjedočenjem jednosti Boga, poslanstva Muhammeda i povratka svega Bogu. Takvo bivanje je uvijek iz konkretnih uvjeta, ali nikad nije posredovano nikakvom vanjskom pojavom. Iz takvog bivanja proistječu i čovjekove odgovornosti prema Bogu, sebi, svim ljudima, i prema svemu što jeste u postojanju. Priznanje realnosti tog svega je uvjet za čovjekovo ispunjenje Božije zapovijedi da čini dobro i sprečava zlo. U bivanju muslimanom nema obaveznog crkvenog poretka, pa posljedično ni bilo kakvog svećenstva. Nijedan pojedinac niti ijedna organizacija ne drži u svojim rukama sakrament kojim bi bilo uvjetovano ili ograničeno bivanje muslimanom. Uključenost muslimana u društvo i politički poredak znači da u tome postoje različiti oblici predstavljanja i zastupanja. Svaki od tih oblika je u muslimanskom vidiku procjenjivan sa stanovišta njegovog doprinošenja dobru ili zlu, u skladu s Božijom zapovijedi čovjeku da bezuvjetno čini ono što je dobro. U političkim porecima u kojima je zajamčena sloboda vjerskog opredjeljenja svako udruživanje na temelju vjerskog pripadanja je dobrovoljno, pa su i svi oblici predstavljanja i zastupanja u takvom organiziranju također dobrovoljni, i to prema principu ravnoteže prava i dužnosti. U javnosti su česti slučajevi odlučivanja u vezi s predstavljanjem i zastupanjem koji se nude kao obvezujući za sve muslimane. Potrebno je, u skladu s time, razmotriti doktrinarne razloge za takve oblike javnog predstavljanja i zastupanja. U ovome radu bit će ukazano na neke od nejasnih pitanja predstavljanja i zastupanja u štićenju dostojanstva individualnog bivanja muslimanom i u različitim oblicima uključenosti tog bivanja u društvo.

Ključne riječi: Bog, Poslanik, musliman, sloboda, društvo, politički poredak, Islamska zajednica

> *Nasuprot čitavoj epohi i unatoč tolikoj rječitosti i stvarnim žrtvama, sloboda – općenito nije, istinu govoreći, nikakav Razlog – čak ni u političkoj oblasti. (...) Čovjek jest slobodan, a to znači da se u svakom trenutku nalazi pred dvojakom mogućnošću: činiti dobro koje Bog hoće, i koje će njega izbaviti; ili ono koje hoće njegova lakomost, i koje će ga ubrzo podjarmiti. (...) Ali, ako budete slobodni prigrliti i ispuniti poziv koji vam je Bog uputio, tada ćete umaći mehaničkom kolu u koje ste ubačeni svojim rođenjem i svojom rasom, svojim grijesima i vladajućim mnijenjem.*
>
> Denis de Rougemont

Dva moguća čovjekova bivanja

Čovjek je vazda pred dvojakom mogućnošću: bivanjem čovjekom i bivanjem muslimanom. Početna razlika između ova dva bivanja jeste što je prvo Bogom (za)dato, dok se u drugo ulazi slobodnim voljom i odlukom svakog pojedinca. Ljudski (društveni, politički) poredak koji omogućuje da se moći u čovjeku spremljene za jedno ili drugo njegovo (ljudsko) bivanje pokazuju i razvijaju nesmetano je u tradicijskoj slici svijeta validan. Poznatom muslimanskom pravniku Ibn Tejmiji pripisuje se izjava da je "pravedna država ako je i nevjerujuća bolja od nepravedne države makar bila vjerujuća".[1] Navedene čovjekove mogućnosti pokušat ću obrazložiti u recima koje dolje ispisujem.

Bivanje čovjekom

Zamjetno je da u Kur'anu Časnom bivanje čovjekom stoji prije bilo kojeg drugog njegova bivanja, pa tako i bivanja muslimanom. Tako je u tradicijskom učenju uopće. U tom učenju izvor čovjekova dostojanstva jeste Bog, Koji jasno obznanjuje: "Pa, zaista, Mi smo dali dostojanstvo djeci Ademovoj, Mi ih nosimo kopnom i morem i opskrbljujemo ih blagodatima, i dajemo im prednost daleko iznad većine Naših stvorenja."[2]

Među pokazanjima tog dostojanstva su i sljedeća: Bog je čovjeka "stvorio Svojom rukom"[3]; "udahnuo u njega od duha Svoga"[4]; "podučio ga imenima svim"[5]; "zapovjedio melekima da mu se poklone"[6]; "potčinio mu sve u nebesima i sve na Zemlji"[7]; "učinio ga namjesnikom na njoj"[8] sa zadaćom da je obrađuje i na njoj red i mir održava. Da bi to dostojanstvo bilo ozbiljeno, Bog je čovjeku zajamčio sva prava i zapovjedio njihovu zaštitu i održavanje.[9] Tako, život svakog čovjeka je svet; njegova imovina je nepovrediva; sloboda njegova je neotuđiva, i to od slobode vjerovanja, mišljenja i izbora zanimanja do slobode korišćenja institucija; pa dalje, čovjekovo je pravo da sebi odabere prebivalište gdje god želi, da stanuje gdje hoće i da zemljom putuje nesmetano; Bog nije dozvolio da čovjek bude nepravedno

---

[1] Također: "Bog će pomoći pravednu državu ako je i nevjerujuća, a neće pomoći nasilničku državu makar bila i vjerujuća." Hani' al-Džuber*: El-emr bil-ma'ruf ve en-nehj 'anil-munker*, str. 48.

[2] Vidi: Kur'an, 17, 72.

[3] Isto, 38, 75.

[4] Isto, 15, 29. i 38, 72.

[5] Isto, 2, 31.

[6] Isto, 2, 34.

[7] Isto, 31, 20.

[8] Isto, 2, 30.

[9] "Svi su ljudi podjednako obdareni osnovnim ljudskim pravima, uključujući pravo da slobodno izaberu svoju religiju bez prisile, jer unutar islamskog učenja prostor onog 'drugog' je čuvan i zaštićen. Islam nije isključiva religija, i niti jedno ljudsko biće, svećenstvo ili neko drugi, nema dopuštenje postavljati granice Božijoj milosti i oprostu, ili u Njegovo ime govoriti o podjeli nagrade ili kazne. Konačni sudija je jedino Bog što se jasno vidi iz kur'anskog stavka 6, 154." Hassan Hathout*: Reading the Muslim Mind*, American trust Publication, March 1995, str. 13.

proganjan ili zatvaran; On ga je zaštitio u slobodi mišljenja i javnoj obznani njegovoj, zatim da se neometano obrazuje i odgaja; Bog jasno upozorava da je pravo gladnog da bude nahranjen, golog da bude odjeven, bolesnog da bude liječen, uplašenog da bude oslobođen od straha, bez obzira na boju kože, vjeru, rasu, jezik i dr.

U kur'anskom vidiku je poštivanje ovih čovjekovih prava dug Bogu. Njihova primjena u stvarnom životu je čin kojim se čovjek uzdiže Stvoritelju i Gospodaru svom, baš kao što Mu se približava klanjanjem (*salat*) i drugim zapovjeđenim i pohvalnim vidovima robovanja (*ibadet*).

A čovjekova je dužnost da svoj odnos s Bogom, koji znači potpunu predanost i potčinjenost samo Njemu (*islam*), ozbilji i(li) ras-krije svoje dostojanstvo. To dostojanstvo ne može *a priori* ovisiti ni o čemu što čovjek nema u svojoj izvornoj naravi (*fitra*). Ozbiljiti se znači ras-kriviti svoju izvornu narav ili vratiti se Bogu. Taj povratak ne može biti određen svijetom niti zatvoren u njeg.

Ovo su neki od vidova bivanjem čovjekom u kur'anskom vidiku.

Bivanje muslimanom

Bivanje muslimanom je određeno svjedočenjem jednosti Boga, poslanstva Muhammedova i povratka svega Bogu. Takvo bivanje je vazda iz konkretnih uvjeta, ali nikad nije posredovano nikakvom vanjskom pojavom. Iz takvog bivanja proistječu i čovjekove odgovornosti prema Bogu, sebi, svim ljudima, i prema svemu što jeste u postojanju. Priznanje realnosti tog svega je uvjet za čovjekovo ispunjenje Božije zapovijedi da čini dobro i sprečava zlo.

U bivanju muslimanom nema obaveznog crkvenog poretka, pa posljedično ni bilo kakvog svećenstva. Nijedan pojedinac niti ijedna organizacija ne drži u svojim rukama sakrament kojim bi bilo uvjetovano ili ograničeno bivanje muslimanom.[10] Svaka osoba koja svjesno i iskreno priznaje da "nema Boga osim Boga i da je Muhammed poslanik Njegov" jeste predana Bogu (musliman).[11]

Međutim, podijeljena su mišljenja o tome da li je u vidiku islamskog učenja nužno potrebna neka vrsta "posredovanja" u cilju tumačenja i primjene kur'anskog teksta. Riječ

[10] "Pojedinac može tražiti oprost u Boga izravno, bilo kad i bilo gdje. Nije mu potreban posrednik niti zagovaratelj, jer svako, i muškarac i žena, ima pravo na izravnu vezu sa svojim Stvoriteljem: kad god Ga dozovu tražeći milost i oprost, On se odaziva i (o)prašta im. Odlazak nekom smrtniku, koji je smrtan upravo kao i vi, kako biste se ispovijedili, poslije čega ta osoba izgovori nešto u smislu: 'Idi, dijete moje, oprošteno ti je!', neprihvatljiv je u vidiku islamskog učenja. Oprost je isključivo u Božijem domenu i niko nikada nije u stanju uzeti Njegove atribute. Zapravo u islamu nema svećenstva..." Hassan Hathout*: Reading the Muslim Mind*, American trust Publication, mart 1995, str. 34.

[11] "Ispunjenje ove jednostavne definicije pripadanja islamskom učenju jeste sve što islamski zakon traži od članova islamske zajednice. Samo se jedanput osoba testira i dokazuje svoju odgovornost, i to kroz dvije izjave: da je Božije biće samo Allah i da je Muhammed Njegov poslanik, i, nakon toga, od nje se više ne traži nikakav legalni dokaz njene vjere, a u prednosti je jer, kao ličnost, uživa sva prava i obaveze koje proistječu iz islamskog zakona." Ismail Faruqi: *Islam*, prijevod Jasmina Dizdarević i Hasan Džilo, Lukavac: D. J. L. ELL-2, 1998, str. 14.

je o posredovanju između svetog (religijskog teksta) i date realnosti.[12] Mnogi su upozoravali na opasnost zloupotrebe spomenutog posredovanja, koja je i danas vrlo prisutna.[13]

Oblici predstavljanja u društvu

U muslimanskoj slici organizirane ljudske zajednice nosilac suvereniteta (možda, pozajmljenog) jeste narod, a ne vladar, odnosno ummet (zajednica), a ne halifa. Prema tome, suveren je narod, a vladar je unajmljenik (ar. *edžir*) ili opunomoćenik (ar. *vekil*). Pravo je zajednice i, istovremeno, dužnost da smijeni vladara kad god za to postoji opravdan razlog.

U islamskom vjerozakonu (Šerijatu) vjera vazda ostaje izvor zakona i vrijednosti, a nikada izvor vlasti. Imam šejh Muhammed Abduhu je jedan od onih koji su još na početku minulog stoljeća odlučno odbili prihvatiti da je vlast uspostavljena na principima islamskog učenja – vjerska vlast. On podsjeća da je jedan od temelja koji ovo učenje posebno cijeni "rušenje vjerske vlasti i njezino dokidanje u samom temelju".[14]

---

[12] "Iako u principu u islamu nema posebne organizirane vjerske institucije u funkciji posredovanja između Božije Riječi i čovjekovih djela, ipak postoji nužna potreba za nekom vrstom 'posrednika' u cilju tumačenja, odnosno primjene njezina sadržaja. To je posredovanje između svetog (religijskog) teksta i realnosti. No u procesu ovog 'ljudskog posredovanja' javljaju se sve pogreške i pristrasnosti kojima su izloženi ljudi. Ako je riječ o tekstu koji je svet (nepovrediv), onaj ko ga tumači i primjenjuje je čovjek sa svim ljudskim slabostima. Ono što je ovdje najopasnije jeste da čovjek koji primjenjuje i tumači sveti tekst, bilo da je riječ o visokom vjerskom dostojanstveniku ili vlastodršcu čija se vlast temelji na religijskoj osnovi, pridodaje sebi neki vid svetosti, više ili manje, od svetosti teksta koji tumači i primjenjuje. Tako on svoje naloge ili pravno mišljenje predstavlja kao izraze samog vjerskog stajališta, a ne svoga vlastitog razumijevanja vjere. Stoga, on svoje osporavatelje opisuje kao neprijatelje vjere, a ne kao protivnike njegova načina tumačenja same vjere." Fuad Zekerija*: Al-sahva al-islamijja fi mizani al-akl,* Dar al-fikr li al-dirasati ve al-nešr ve al-tevzi', Kairo, 1989, str. 23.

[13] "Postoji jedno drugo mišljenje koje je u oprečnosti sa spomenutim (obaveznosti i nužnosti zajedničkog rada za boljitak muslimana): ono prihvaća zajednički rad kao obavezu, ali tu obavezu ograničava na određenu skupinu smatrajući da samo ona predstavlja pravu istinu, a da je sve drugo neistina. (…) Drukčije rečeno, ovakve grupe ističu za sebe da su 'zajednice muslimana' i da osim njih ne postoji 'zajednica muslimana' i da, dokle god su oni zajednica muslimana, svako ko se odvoji od njih odvojio se od zajednice, i svako ko im nije pristupio nije u zajednici muslimana! (…) Njima se mogu pridodati i oni koji istinu pripisuju svojoj zajednici ili partiji isključujući druge. (…) Ove fetve, koje su plod neznanja i bahatosti ljudi koji nisu upućeni u nauk Šerijata, vode zajednicu muslimana u najgore odredište i propast (…) Neki pravnici u prošlim vremenima su kazali kad su vidjeli fetve nekih od onih koji sebe smatraju upućenim u znanje: 'Doista, neki koji danas izdaju fetve ljudima zaslužuju više da budu u zatvoru nego kradljivci jer kradljivci upropašćuju ljudima njihov ovaj svijet, dok im ovi kvare vjeru njihovu!' A šta bi tek ti znalci islamskog prava rekli kad bi vidjeli kakve mi sve fetve čitamo ili slušamo u naše vrijeme…?!" Jusuf al-Karedavi: *Savremene fetve 2*, prijevod s arapskog: Ahmed Hatunić, Amir Hodžić, Halili Mehanović, Osman Kozlić i Mustafa Prljača, Sarajevo: El-Kalem, 2010, str. 658-659.

[14] Na drugom mjestu u svom tekstu dodaje "da islam ruši zgradu takve vlasti i briše je tako da od nje u narodu ne ostanu ni ime ni trag. I niko, osim Bog i Njegov Poslanik, nema vlast nad bilo čijom vjerom niti kontrolu nad bilo čijim vjerovanjem. Božiji Poslanik – Blagoslovi i mir Božiji s njime! – bijaše samo priopćitelj i opominjatelj, a nikako nadzornik niti vlastodržac. Svevišnji

Ovdje ćemo ukratko ukazati na neke od vidova spomenutog predstavljanja.

Porodica

Iz slike svijeta kojoj čovjek pripada voljno ili nevoljno, sa znanjem ili neznanjem, proistječu njegova shvatanja izvora prava. U svakoj ideologijskoj slici pravo je konstruirano na osnovi zadanog cilja. A u tradicijskoj slici pravo je utemeljeno na Božijoj Objavi. Ako je tako, onda je i shvatanje porodice drukčije u te dvije slike. U ideologijskoj slici svijeta porodica je ili načelo ili smetnja. U tradicijskoj ona je samo dio okvira u koji je smještena ljudska pojedinačnost.

Odgovornost pojedinca prema njegovoj zajednici započinje s porodicom, koja je samo dio okvira u koji je smještena njegova ljudska pojedinačnost Od svakog pojedinca očekuje se bezuvjetno činjenje dobra drugim ljudima, ali i bezuvjetno odbijanje da se bilo kome prizna početni značaj u određivanju Puta i Pravila čovjekovog ozbiljenja. Nijedan čovjek u eshatološkome ishodu neće i ne može nositi breme drugog čovjeka. Niko nikoga od ljudi ne može konačno spasiti, bez obzira na njihove položaje u odnosu prema Bogu.

Narod

Svaki pojedinac rođen je u svome narodu[15] (a to znači u određenome dobu i jeziku). Nijedan od naroda ne može imati *a priori* prednost u odnosu na drugi. Svaki narod, bez obzira na zemlju koju nastanjuje i jezik koji govori, može biti dijahronijski i sinhronijski okupljen oko autoriteta Knjige (*Kitab*), koju mu je Bog objavio preko nekog od Svojih vjerovjesnika. Nijedna od tih knjiga nije dostupna čovjeku kao potpuno i završeno (konačno) tumačenje. Njezino potpuno tumačenje ostaje uvijek u Boga. Čovjekova težnja da popravlja svoje tumačenje, a to znači da sudjeluje u zajednici tumačenja, jeste i način vraćanja Bogu. Nikada i niko u "narodu Knjige" ne može preuzeti mjesto najvišeg autoriteta. Zato je i simbolički i suštinski za svaki narod od presudne važnosti ta otvorenost središta za pristup svakom pojedincu.

---

o tome kazuje: 'I ti opominji, ti si samo opominjatelj, nisi vlastodržac nad njima!' (Kur'an, 88, 21-22). Nikom od njegovih sljedbenika nije dato da on razvezuje niti da vezuje, ni na nebu ni na Zemlji; vjernik je oslobođen od svakog nadzornika u onom što je između njega i između Boga jedinog (…) U islamskoj vjeri nema nikakve vjerske vlasti osim vlasti lijepog savjeta i pozivanja u dobro i odvraćanja od zla. A tu vlast Bog je prenio na najprostijeg među muslimanima i njom odbio najuglednijeg među njima; i On je tu vlast prenio na najuglednijeg među njima kritikujući njom najneuglednijeg među njima." *Al-'amalul-kamilah lil-Imam Muhammed Abduhu*, realizacija dr. Muhammed 'Immara, tom 3, str. 286.

[15] "Ko sačinjava narod? Jesu li to porodice ili pojedinci (individue)? Općenito, na Zapadu će biti odgovor da su to individue, jer je u tamošnjim društvima individualizam jaka vrijednost. U islamskom svijetu stvarnost je sasvim drukčija jer u tamošnjim društvima, tačnije zajednicama, porodica predstavlja jednu cjelinu čiji su članovi međusobno tijesno povezani i solidarni. Naravno, društvo će, ako njegova ideja zaživi u tim zemljama, nastojati ukinuti ili oslabiti te tijesne porodične povezanosti. No to je dugačak proces i dosta bolan, naravno, i teško je da će ikada biti prihvaćen." Thomas Hylland Eriksen*: Paranoja globalizacije, islam i svijet poslije 11. septembra*. S norveškog preveo: Rasim Muratović, Sarajevo: Sejtarija, 2002, str. 141. i dalje.

Nacija

Ono što u muslimanskoj intelektualnoj tradiciji odgovara "narodu Knjige" u modernome dobu određeno je kao "nacija" ili kao narod osviješćen oko nametnutog mu autoriteta.

U ideologijskoj slici svijeta središte naroda ili društva pripada autoritetu ideologijske elite koja određuje cilj i načine njegovog postizanja. Nikada ideologijska elita, pa makar ona bila ona najdemokratskija, ne može pristati na otvorenost središta i autoriteta koje zauzima za tumačenje svih koji su usmjereni prema tako postavljenom autoritetu.

Država

U svakome od svojih stanja čovjeku je potrebna zaštita njegove smještenosti u porodicu i društvo. Ta zaštita je vladavina prava. U savremenome svijetu politički poredak ili *polis*, što znači uređenost u odnosu na neko nepovredivo središte, jeste nacija-država. Svaki narod svoje osvješćenje posvjedočuje sposobnošću da uspostavi i održava ustrojstvo kojim štiti dostojanstvo i prava pojedinca. To ustrojstvo ili taj poredak jeste država. Ona je i za "narod Knjige" i za naciju sredstvo za osiguranje pojedinačnih i skupnih prava, ali se, kako i prošlost i sadašnjost jasno pokazuju, jednostavno transformira u cilj, pa tako i u tiraniju i nasilje nad pojedincem. Država je, valja stalno naglašavati, sredstvo za osiguranje uvjeta u kojima će biti zaštićeno čovjekovo dostojanstvo.

Danas se uglavnom poželjna država imenuje kao "sekularna". To bi trebalo da znači da poželjna država nije "perenijalna". I to je posve jasno. Svi oblici državnog ustrojstva promjenljivi su u skladu s procjenama interesa njezinih ljudi. Ali to ne znači da sekularnost ("promjenljivost") države može dovoditi u pitanje perenijalnost ("trajnost") izvora čovjekovog individualnog i kolektivnog dostojanstva. Bog kao Stvoritelj čovjeka, kao Pravedni Stvoritelj i Vladar svega što je u postojanju, ne može biti isključen kao izvor čovjekove slobode i dostojanstva, čovjekovih prava i dužnosti, da bi umjesto Njega bio uspostavljen bilo koji drugi autoritet (oblik uređenja države: republika, monarhija; nacija, elita, religijska zajednica itd.).

Budući da je država sekularna, onda su sve njezine promjene, kao načini prilagođavanja i usklađivanja s potrebama njezinih konkretnih ljudi, njezinih građana, koji mogu biti muslimani i nemuslimani, kršćani i nekršćani, gnostici i agnostici, teisti i ateisti, uvijek takve da ne dovode u pitanje perenijalne (trajne) izvore čovjekovih dužnosti prema drugim ljudima, svijetu i Bogu, dužnosti iz kojih proistječe čovjekovo pravo na povratak Bogu u savršenosti.

Zamjenjivanje tih perenijalnih dužnosti i prava muslimana, koji ne mogu biti izmijenjeni u bilo kojem državnom uređenju, bilo kojom ideologijskom imaginacijom ma kako imenovana bila, pokazuje se danas, a tako je gotovo stoljećima, kao način izbjegavanja odgovornosti za neotrpljivo kršenje perenijalanih prava muslimana na svakom koraku zemlje i neotrpljivu šutnju ljudi koji imaju odgovornost za štićenje tih prava.

Sekularnost države je neosporna. Ali to ne znači da je svaka sekularnost i dobra, te da u dovoljnoj mjeri i na jednak način štiti perenijalnu mudrost, perenijalno dostojanstvo, neosporivu slobodu volje, pravo na mnoštvo tumačenja Knjige itd.

Zapravo, problem s državom nastaje onda kada se ona proglašava apsolutnim suverenom. Ta dogma o njezinom suverenitetu nad teritorijem, ljudima koji ga nastanjuju, nad njihovim životima, djelatnostima, ostvarenjima, vrijednostima, sve do njihovih ideja, i danas je na djelu na mnogim dijelovima planete.

Sve je veći broj onih koji smatraju da koncept sekularne države proistekao iz protestantsko-katoličkog sukoba i njegovog razrješenja Vestfalskim mirom (1648) ne može biti univerzalno primijenjen iz činjenice da su iskustva raznih zemalja različita.[16]

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini

Poseban oblik predstavljanja u Bosni i Hercegovini jeste Islamska zajednica.[17] Ona po svojoj definiciji baštini cjelokupno tradicijsko vjersko naslijeđe i islamsku (muslimansku) kulturnu baštinu bosanskih muslimana. Zaista, riječ je o obilnom i raskošnom tradicijskom naslijeđu i golemoj i raskošnoj kulturnoj baštini ovdašnjih muslimana čije je glavno ishodište u njihovoj (bosanskoj) recepciji Božanske Riječi dostavljene čovjeku preko Poslanika Muhammeda, a.s., i njihovom pristajanju uz njega kao najljepšeg uzora. Sada se ovdje nameće pitanje da li je naš odnos prema ovome što imamo ispravan, da li tim odnosom pomažemo da to naše naslijeđe i dalje traje, ili, pak, prekidamo njegovo trajanje i uništavamo ga. Ako je odgovor da naš sadašnji odnos prema tradicijskoj i kulturnoj baštini koju smo naslijedili od naših predaka predstavlja, zaista, nastavak njihova trajanja, onda imamo pravo i sve druge podsticati da i oni postupaju slično. Međutim, brojni su primjeri koji zorno govore o, najblaže rečeno, našoj nebrizi o najvažnijim segmentima naše kulturne baštine.

U viđenju velikog broja svjesnih i savjesnih vjernika i pripadnika Islamske zajednice današnja Islamska zajednica odaje silno nesnalaženje i odsustvo koordiniranog djelovanja kako unutar tako i (iz)van sebe, pa se dobija percepcije općepoznatog bh. fenomena: (ne)kontrolirane filozofije haosa. Tako zajednica postaje sve više i više nemušta u suočenju s istinskim problemima bh. društva. Vidljivo odsustvo kritičkog modela mišljenja i kritičkog propitivanja cjelokupne situacije sve više odvaja administraciju IZ-a od intelektualaca, napose svjetovne

[16] Rijetki su danas oni koji kažu da je ovakav koncept države glavni krivac postojeće globalne krize koja sve više prijeti uništenju Čovjeka, Svijeta i Života uopće. Mudri su s razlogom zabrinuti, i stoga tragaju za mogućim izlazom. "Možda se mora cijeli ovaj međuperiod – vrijeme svjetskih ratova, hladni rat i veliko vrijeme nacionalnih država – zaboraviti prije nego što se sačini jedna konstruktivna politička teorija u bližoj budućnosti? U tom slučaju, zapadni teoretičari ne nalaze se puno dalje ispred muslimana u političkom razmišljanju. Imamo li mi nešto naučiti od muslimanskog mišljenja i prakse u ovom kontekstu? Ovo je jedno nečuveno mišljenje za mnoge koji su naviknuti misliti o muslimanskom društvu kao, po definiciji, reakcionarnom i antimodernom. Možda ipak oni nama mogu objasniti da se može graditi jedna dostojna ljudska zajednica sa vrijednostima srednjeg puta i da postoje više vrijednosti nego individuina nesputana sloboda? Možda ne? U jednom budućem dijaloškom dnevnom redu bit će obavezno i davati i uzimati. Kao jedan prvi korak u tome zapadnjaci mogu početi s priznavanjem svojih historijskih grešaka i sadašnjih nedostataka. Kada se dvojica svađaju, to se računa kao dobar takt i signalni tonovi za onog najjačeg da izađe s najvećim priznanjima" – Thomas Hylland Eriksen, nav. djelo, str. 162.

[17] "… I.Z. je fakultativna organizacija vjernika, koja ne pretendira da se interpolira između osoba, koje vjeruju u Boga, nego vjernicima prepušta da sami odluče da li će pristupiti, ostati ili istupiti iz I.Z. (Katolička i pravoslavna crkva su obligatorne organizacije, budući da se samo posredstvom svećenika – sakrament krštenja! – može postati katolikom odnosno pravoslavcem)." Halid Čaušević, "Društveno-pravni aspekti osnovanosti namjeravanja reorganizacije Islamske zajednice" (dokument, 19. 4. 1993. godine, u vlastitom posjedu).

inteligencije, kao i samog naroda, i čini je neosjetljivom za njihove egzistencijalne probleme. Umjesto služenja Bogu, pa time i narodu, često se nastoji manipulirati u dnevnopolitičke svrhe i kalkulacije, zapadajući i propadajući istodobno u ideologiziranje islama i tzv. fenomen zarotirane religije (to je svaka religija koja umjesto služenja Bogu služi zapravo interesima pojedinaca, određenih političkih partija itd.). Uočljive su i pojave redukcionizma najgore vrste, i, shodno tome, temeljno islamsko učenje gubi snagu iscjeljenja postojećih bolesti današnje civilizacije; uz to preovladava puka redundantna parola koja ne unapređuje život vjernika, već isključivo istrajava na povećanju broja pripadnika.

Dodatni problem, dobro uočen, prepoznat i zloupotrijebljen od novonastalih vjerskih skupina na ovom prostoru, jeste ustrajavanje na rigidnom institucionalnom (domalo crkvenom) karakteru oficijelne zajednice, s jasnom subordinacijom koja je sve više autokratska i autarkična, i ne počiva na moralnim principima, već na odranije uspostavljenom staleškom udruženju vjerskih službenika s jasno izraženim željama da se stečene privilegije sačuvaju i prošire bez interesa za aktualni trenutak i stanje naroda. Sve ovo dodatno produbljuje sumnje i podozrenja. Kako drukčije razumjeti koaliranje Islamske zajednice s pojedinim političkim strankama i njihovim liderima, to jest zapadanje u svijet političkog prizemlja umjesto njegovog prevladavanja u svrhu općeg državnog i nacionalnog interesa.

Što je onda moguće pribježište u mišljenju i djelovanju?

Cjelovit zaokret u pogledu postojeće prakse i obnova principa ‘šura‘ (najširi konsenzus svih uključenih i raspoloživih kapaciteta *pro* i *contra*, napose onih intelektualnih); udaljavanje od politike biranja podobnih umjesto sposobnih; napuštanje katastrofalne politike svođenja Bošnjaka na vjersku skupinu, jer IZ ne može i ne smije kompenzirati državne institucije (npr. iz nekih izjava bivših prvih ljudi vidljivo je da IZ sebe smatra nasljednicom osmanske države na ovom prostoru); povlačenje iz dnevnopolitičkih upotreba i zloupotreba pojma islama i nuđenje percepcije univerzalnog, pluralnog i integriranog pripadanja i predanosti Bogu koji su sposobni doprinijeti svekolikoj obnovi čitavog regiona, i to ne samo u sklopu regionalnih već i ukupnih globalnih kretanja i procesa; transparentnost u finansijskim tokovima, uz poštivanje pozitivnih zakonskih propisa u tom pogledu više od bilo koga drugog u društvu; zaokret prema ‘malom’, običnom čovjeku, i usredotočenje na njegove probleme u iznalaženju modusa vivendi umjesto dosadašnjeg paktiranja s poslijeratnim tajkunima; okretanje ka bosanskim džematima u oba dijela BiH i ozbiljno sagledavanje postojećih problema, uz naglasak na izgradnju i odgoj članova džemata, a ne džamija/građevina; stalno insistiranje na univerzalizmu i inkluzivizmu te interkulturalnim susretanjima, umjesto zapadanja u partikularna i ekskluzivistička tumačenja islamskog učenja; naglasak na socijalnoj pravdi u bh. društvu, jer je insistiranje na apsolutnoj pravdi i genocidu – apsolutna nepravda, budući da se time na neizravan način niječe Dan konačnog Božijeg Suda (niko do On nije i ne smije biti konačni presuditelj); ukazivanje na opasnosti i pogibelji filozofije žrtve, kao i (ne)svijesti o iščekivanju bilo čijih donacija umjesto pouzdavanja u svoje vlastite snage i resurse; insistiranje na cjeloživotnom obrazovanju kadrova IZ-a itd., ali i izgradnji cjelokupne agende bošnjačkog naroda i ovdašnjih muslimana po listi egzistencijalnih a ne političkih prioriteta itd.

Zaključak

Čovjekova veza ili uzajamnost s Bogom Svevišnjim, odnosno sjećanja Njegova Imena, sudbonosna je za njega i na Ovom i na Drugom svijetu. O tom sjećanju čovjek nosi znanje u svom unutarnjem biću koje ne ovisi ni o čemu što je prenijeto izvana, ni o kakvom znanju koje proistječe iz slijeđenja nekog ili nečeg. Istinski odgoj omogućava čovjeku da mu to znanje ima prednost u odnosu na svako drugo. Uvjeti u kojima se on ozbiljuje su prirodno i društveno okruženje.

Ako izrečene naznake o osobnom razumijevanju teme koju sam ovim tekstom započeo privuku ičiji interes, onda je njegova osnovna svrha postignuta. Pitanja koja sam ovdje naznačio važnija su od odgovora koje sam ponudio.

BEING MUSLIM AND FORMS OF INTRODUCTION IN SOCIETY

Hadžić Mehmedalija

Summary

Being Muslim is determined by testimony of the Almighty God, prophet hood of Mohammad and return all to God. Suchlike being is always for specific conditions, but never mediated by any external phenomenon. From such being arise man's responsibility to God, to oneself, to all people and to all that exists. Reality recognition of everything is condition for man's fulfilment of God's commandments to act well and prevent evil. Being Muslim, there is neither mandatory church order, and consequently nor clergy. Neither individual nor an organization hold in their hands the sacrament which would be conditioned or limited to be Muslim. Muslim's involvement in society and in political system means that exist different forms of representation and advocacy. Each of these forms, for the Muslim horizon, were estimated from the standpoint of its contribution to good or evil, according to God's commandments for a man to unconditionally do good. In political orders that guarantee freedom of religious belief, any association based on religious affiliation is voluntary, therefore all forms of representation and advocacy in such organization are also voluntary, according to the principle of the balance of rights and duties. In public there are frequent cases of decision-making concerning the representation and advocacy that are offered as obliging for all Muslims. It is necessary, accordingly consider the doctrinal reasons for such forms of public representation and advocacy. In this paper we will point at some unclear questions of representation and advocacy to protect dignity of individual being a Muslim in a variety of forms for involvement that being in society.

Key words: God, Prophet, Muslim, freedom, society, political order, Islamic community

UDK 323.1:316.7 (497.6=163.43*)

Identitetske zamke Kulturološke refleksije o bosanskohercegovačkim narativima u evropskom kontekstu

Vahidin Preljević
Filozofski fakultet
Sarajevo

Sa aspekta moderne kulturologije gledano, identitet nije i ne može biti neki jednom zanavijek prošiveni označitelj. Postupak stvaranja fiksiranih identiteta koji nemaju dovoljnu širinu često je povezan i sa totalitarnim političkim praksama. Povijest pokazuje da takvi "monološki" identiteti, ako već nisu osuđeni na propast, tavore na veoma niskom stupnju civilizacijskog razvoja. To se čini osobito važnim u kontekstu Bosne i Hercegovine i njenih identiteta, pa i bošnjačkog. Težnja posebnosti koja odlikuje svaku praksu očuvanja ili stabiliziranja identitetskih granica, i bez koje uistinu i nema identiteta, uvijek prijeti da se prometne u egzaltiranu ekskluzivnost. U tom slučaju ona neprestano sužava prostor potencijalnim pripadnicima. U neku ruku postaje "sudbinska" (A. Sen), zakovana u neprobojne okvire, pa se pretvara u neku vrstu "identitetske klopke" i pribježišta u strahu od izazova (post)moderne. U svom će prilogu referent iz ove kulturološke perspektive osmotriti takve identitetske strategije u BiH, koristeći se kulturnopovijesnim paralelama u Evropi, posebno na njemačkom govornom području.

Ključne riječi: identiteti, kultura, kulturni identiteti, bošnjački identitet

Ubilački identiteti i kulturna moderna

Osjećaj pripadnosti nekom identitetu, kaže indijsko-britanski ekonomist i nobelovac Amartya Sen, može znatno osnažiti, obogatiti i intenzivirati naše odnose prema drugima, te nas osloboditi "egocentričnog vođenja života"[1].

[1] Amartya Sen: *Die Identitätsfalle. Warum es keinen Krieg der Kulturen gibt*. München, 2010, str. 18.

Upravo u moderni, koja se odlikuje disperziranošću prostora i vremena, socijalne i kulturne zajednice, veli Zygmunt Bauman[2], premda izuzetno nestabilne, postaju izuzetno važne kako bi donekle ublažile prazninu koju ostavlja atomistički individualizam. Ipak: takozvani kraj povijesti pokazao nam je da su identiteti (i to etničko-religijski, pomalo i kulturalni) postali važniji nego ikad. Nakon sloma dvoblokovske podjele svijeta sukobi se gotovo isključivo vode, barem nominalno, barem na razini diskursa, na razini etničkih razlikovanja, a u ime nečega što je libanski pisac Amin Maalouf nazvao "ubilački identiteti", fundamentalističko isključivanje drugog i njegovo identificiranje kao neprijatelja vlastitome.[3] "Ubilačke" koncepcije identiteta ne priznaju složenost strukture personalnog i kolektivnog sopstva; u najboljem slučaju pobornici takve ideologije prihvataju postojanje miješanih karaktera (djece iz, recimo, dvoetničkih brakova), ali to smatraju problematičnom situacijom, pa, kao što Maalouf kaže, opet tragaju za nekim autentičnim jezgrom koje se krije iza višerasne, interkulturalne oblande, pa takvog problematičnog građanina pitaju: a šta si ti zapravo "u najvećoj dubini svoje duše".[4]

Znamo da u pozadini svih ratova djeluju i djelovat će i neki drugi faktori, prije svega konkretni interesi elita, no nesumnjivo je da ništa ne može mobilizirati i militarizirati građanstvo, pogotovo, hajde da kažemo, u kulturološki manje osviještenim društvima, više od pozivanja na odbranu vlastitog identiteta. Povratak priče o identitetu u politikama krajem 20. stoljeća predstavlja na prvi pogled jedan anahronizam, no, sagledamo li stvari u njihovom povijesnom razvitku, usudio bih se reći da su ideologije blokovske podjele svijeta samo nakratko suspendirale ideologiju nacionalizma kao bitnog činioca političke prakse. Zapravo, niti Evropa, što pokazuju fenomeni ksenofobije u zemljama s imigrantskom populacijom, a pogotovo ne zakašnjeli balkanski nacionalizmi, nisu osvijestili vlastiti odnos prema onome što bi trebao biti identitet u nečemu što bismo ovdje nazvali "kulturna moderna". Zadržat ću se nakratko kod ovog pojma: kulturna moderna, dakle jedno poimanje kulture a i identiteta u suglasju sa svim onim što čini moderno doba možda je najbolje opisati jednom metaforom koju koristi Robert Musil u svom romanu *Čovjek bez svojstava*: u jednom poglavlju na početku romana pod naslovom *Kakanija* što predstavlja izvedenicu iz skraćenice k-u.k. za Habsburšku monarhiju, Musilov pripovjedač esejistički se osvrće na problem "karaktera", pa kaže: "svaki stanovnik neke zemlje ima najmanje devet karaktera, karakter profesije, nacionalni, državni, klasni, geografski, spolni, svjesni, nesvjesni, a možda još i privatni karakter, on ih u sebi sve objedinjuju, no oni ga ujedno i rastaču, pa je on samo jedno malo, od puno potočića isprano korito, u koje se oni ukapaju, i iz kojeg opet izlaze, da bi se s drugim potočićima slili u naredno korito. E sad, upravo zbog toga", kaže pripovjedač dalje, "svaki stanovnik Zemlje ima još i jedan deseti karakter, a on nije ništa drugo nego pasivna fantazija neispunjenih prostora; on čovjeku dozvoljava sve, ali samo jedno ne: da uzme za ozbiljno ovo što čine prethodnih najmanje devet

[2] Zygmunt Bauman: *Flüchtige Moderne*. Frankfurt/M, 2003.

[3] Amin Maluf (Maalouf): *Ubilački identiteti*. Beograd, 2003.

[4] Maalouf, 2003, str. 6.

karaktera, niti ono što se s njima događa, dakle drugim riječima, upravo ne ono što ga treba ispuniti".[5] Ova metafora korita s devet karaktera koji se ulijevaju i desetim koji bi trebao reflektirati ovo ispunjavanje i držati ga, takoreći, na distanci upravo mi se čini inspirativnim opisom onoga što čini kulturnu modernu: refleksivnost u tom smislu da se ne dopusti, tako da kažem, potonuće u ono Musilovo korito, odnosno potpuna identifikacija s bilo kojim karakterom ili, hajde da kažemo, identitetom, upravo da bi bili svjesni toga da smo kao individue silom prilika ili srećom podijeljeni u više pripadnosti. Historija je pokazala da su sirene etničkog identiteta posebno glasne i posebno zavodljive, jer obećavaju potpuno utapanje svih ostalih "karaktera", njihovo dokidanje, pa i poništavanje svih tegoba, razmirica koje oni nose sa sobom, naročito u moderno doba.

Kako bi se onemogućilo ovakvo "skraćivanje identiteta", trebalo bi po Amartyji Senu, ofanzivno insistirati na konceptu konstruktivnosti identiteta. Citiram: "Ne radi se samo o tome da priznamo identitete i njihove mnogostrane implikacije; odsudan je po meni i uvid da prisilna snaga i značaj određenih identiteta sa njihovom neumitnom raznolikosti jeste zapravo stvar našeg slobodnog izbora."[6] Bilo bi zanimljivo ispitati koliko pojedini identiteti na određenim prostorima i u određenim vremenima uopće mogu biti stvar slobodne volje, a koliko je upisivanje, ukoliko su Musilovi potočići toliko snažni, da subjekt zapravo i nema mogućnost oduprijeti se tome i izgraditi bilo kakvu alternativu, kao što je slučaj u patrijarhalnim društvima. Posebno je pitanje da li uistinu svi identiteti i trebaju biti izbor slobodne volje; ne predstavlja li to radikalno isključivanje nužnosti i jednu problematičnu dimenziju individualističke postmoderne, koja može završiti u proizvoljnosti? Ovo treba imati na umu, premda sad nije mjesto i vrijeme da se opširnije progovori o tome.

Senovo insistiranje na nesvodivoj raznolikosti i voljnoj dimenziji identiteta treba shvatiti kao regulativni koncept koji u doba agresivnih politika identiteta predstavlja poželjnu i civiliziranu alternativu revitalizaciji predmodernih isključivosti. Kulturna moderna otuda bi počivala na prepoznavanju i relativiziranju iluzije o *jednoj sudbinskoj pripadnosti*, izbjegavanju "identitetske zamke", potpunom utapanju u jedno identitetsko korito.

Nacionalni narativi

Ne postoji nikakva dvojba o tome, kaže bečki kulturolog Wolfgang Müller-Funk, da sva kolektivna, nacionalna pamćenja imaju podlogu u pripovijestima, odnosno određenim pripovjednim matricama, koje konstituiraju politiku identiteta.[7] Kulture su otuda uvijek i pripovjedačke i ispripovijedane zajednice, koje se mogu razlikovati upravo po svom pripovjednom fundusu. Tako narativna podloga kulturnog pamćenja

---

[5] Robert Musil: *Der Mann ohne Eigenschaften*. Bd. 1, Reinbeck bei Hamburg, 1999, str. 34.

[6] Sen, 2010, op.cit., str. 20.

[7] Vidi Wolfgang Müller-Funk: *Kultur und ihre Narrative. Eine Einführung.* 2. überarb. u. verändert. Auflage Wien/New York, 2008.

odsudno razlikuje zemlje i zajednice koje dijele isti jezik, kulturni kanon, i dobar dio zajedničke povijesti kao što su Njemačka i Austrija. Dok je u ovoj posljednjoj dominantan "habsburški mit", kako ga zove Claudio Magris[8], a od Drugog svjetskog rata i narativ neutralnosti, dotle je u Njemačkoj poslije 1945. godine ostvaren prekid sa starijim kulturalno-nacionalnim narativima, a njihovo mjesto je, kako procjenjuje Aleida Assmann, zauzela pripovijest o Auschwitzu.[9] To generira određeni kvalitet političkog diskursa i političkog identiteta, pa je tako u Njemačkoj do danas postalo nezamislivo da neka politička stranka dobije izbore na rasističkim ili antisemitskim parolama ili koketiranju s nacionalsocijalizmom, kao što je to svojevremeno bio slučaj u Austriji, a recimo i u Italiji.[10]

Konstitucija kulturnog identiteta iz narativa se, kako tvrdi Müller-Funk, odnosi kako na mitove tradicionalnih zajednica tako i na moderne velike pripovijesti. Pritom bivša Jugoslavija može poslužiti kao dobar primjer šta se događa kada se raspadnu velike pripovijesti: mit o narodnooslobodilačkoj borbi i partizanima kao glavnim junacima ove pripovijesti, koji se neprestano celebrirao o svetkovinama i godišnjicama, institucionalno potvrđivao u udžbenicima i školskoj nastavi, te prezentirao u brojnim filmovima i drugim medijskim formatima. Političkom raspadu Jugoslavije prethodio je proces rehabilitiranja alternativnih pripovijesti o Drugom svjetskom ratu, koje su postepeno ulazile u javnu sferu, probijale granice kazivosti, ulazile u poredak, te naposljetku ovladale diskursom krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina. Uspjeh ovih alternativnih pripovijesti bazirao se na tome da su one aktivirale određen sloj tzv. pučkog sjećanja, koje se nije poklapao sa zvaničnim narativom. Ovdje, međutim, treba naglasiti sljedeće: to pučko sjećanje, na koje su se i pozivali ex-jugoslavenski nacionalistički narativi, daleko je od toga da predstavlja nekakvo nepatvoreno izvorište, koje samo treba artikulirati i kojemu treba dati nekakav izvorni oblik. U tu zamku *retorike autentičnosti i izvornosti*, koja često odlikuje nacionalističke naracije, upale su mnoge intelektualne elite tog vremena, njegujući kult nekakve autohtone, izvorne etnokulture.[11] Takvo izvorno sjećanje ne može postojati već i zbog toga što je i ono samo preformirano porodičnim i privatnim pripovijestima, koje i same predstavljaju konstrukciju, odnosno koje imaju svoje pripovjedačke instance kao institucije moći (bilo da se radi o predstavnicima vjerskih zajednica, očevima, djedovima itd.). Osim toga, alternativni narativi krajem osamdesetih naslanjali su se na isti način na već formirane mitove i legende, koji su u socijalističkoj naraciji potisnuti na rub. Otuda između ovih narativa nije postojala razlika u njihovom suštinskom

[8] Claudio Magris: *Der habsburgische Mythos*. Wien, 2000.

[9] Aleida Assmann: *Arbeit am nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee*. Frankfurt; New York, 1993.

[10] Da se možda u Njemačkoj u tom pogledu nešto mijenja, ili bi se moglo promijeniti, svjedoči ogromni uspjeh knjige Thile Sarrazina, koja se protivi daljem naseljavanju stranaca ocrtavajući apokaliptičnu sliku Njemačke koja je izgubila svoju vlastitu kulturnu matricu.

[11] O ovome vidi već klasične studije u zborniku *Izmišljanje tradicije* koji su pripredili Eric Hobsbawm i Terence Ranger (naš prijevod: Beograd, 2011), te izvanrednu zbirku eseja Ivana Čolovića: *Balkan – teror kulture*. Beograd, 2008.

izvorištu, u tom smislu da je jedan bio umjetni, nametnut, a drugi prirodan, "naš": oba su rezultat konstrukcijskih operacija, oba su dakle jednako "izvorna" i oba su proizvod ideološkog diskursa. Razlika između pojedinih narativa ne sastoji se dakle u kvalitetu njihovog porijekla, nego u trenutnoj konstelaciji moći i onome što bih ja nazvao "ideološki efekt". Jugoslavenski narativ je imao jednu, da kažemo, humanističku i univerzalističku dimenziju, njegova teleologija je, barem iznutra, smjerala na povezivanje različitog, dok su se nacionalistički narativi uglavnom zasnivali na retorici separacije. No gledajući strukturalno, socijalistički narativ zasnivao se također na priči o posebnosti jugoslavenskog puta između istoka i zapada, ekvidistanci prema komunizmu i diktaturi ruskog i istočnoevropskog tipa s jedne i truhlom kapitalizmu Zapada s druge strane. Poznata je osnovnoškolska ilustracija iz nastave geografije, koja je osamdesetih, dakle još u mojoj generaciji, imala začuđujuću narativnu snagu, a to je da je "Jugoslavija okružena 'brigama'", pri čemu slova posljednjeg dijela sintagme aludiraju na početna slova susjednih zemalja. Stoga je, strukturalno gledajući, socijalistički narativ, koji po svom tipu pripada "herojskim narativima" (Müller-Funk), zapravo prenesen na nacionalističke diskurse, i tamo u svojoj konfiguraciji multipliciran, premda, dakako, popunjen drugačijim sadržajem.

Raspad socijalističkog narativa dogodio se iz drugih razloga, i mislim da je to sa svoje strane poučno za bosanskohercegovački slučaj: on se raspao *zbog toga što nije dopuštao postojanje paralelnih naracija, koje bi ga relativizirale i civilizirale* te onemogućile *identitetski fundamentalizam koji vodi u konflikt i sukob.* Revolucije rijetko donose nešto stvarno novo, već, kako i etimologija riječi to sugerira, povratak starog i potisnutog. *Uske granice diskurzivnog poretka,* tipične za diktature, koje se ustanovljavaju potiskivanjem pa i poricanjem alternativnih pripovijesti, vrlo često – ovdje se uz svu skepsu možemo nasloniti na psihoanalitičku teoriju kulture – imaju za posljedicu da se uruše upravo pod pritiskom traumatskog, latentnog sadržaja – traume, osobne i kolektivne, uglavnom dobijaju na snazi kada se potisnu u prostor odnosno ne-prostor kazivog. Otuda je odnos latentnog i manifestnog u kulturološkom promatranju identiteta od ključnog značaja.

BiH u kontekstu južnoslavenskih identiteta

Sve ovo što je prethodno rečeno naravno vrijedi samo u slučaju stabilnog "poretka imena", kako kaže njemački romanist i kulturolog Matthias Waltz[12]. Istina, imena su, da parafraziramo poznato mjesto iz Goetheovog *Fausta*, samo zvuk i dim, a osjećaj je sve. U kulturalnim diskursima, nažalost, upravo je obrnuto. U konkretnom slučaju BiH, nejasnoće oko naziva za različite etničke grupe trajale su dugo, na neki način još uvijek traju; naročito se to iz različitih razloga odnosi na odrednicu "Bošnjak".

No upravo ovo relativno "kašnjenje" u stabiliziranju diskurzivnog poretka, koje određeni nacionalni osviješteni" narativi, obično označavaju kao veliki nedostatak, Bosni i Hercegovini i Bošnjacima daje priliku da ne ponove stranputice srodnih

[12] Mathias Waltz: *Die Ordnung der Namen*. Frankfurt, 1993.

južnoslavenskih identiteta. Mislim da nije pretjerano reći da su se "nacionalna oslobođenja" i stjecanja nacionalnih identiteta južnoslavenskih zajednica u 20. stoljeću događala na jedan način koji je imao za posljedice razaranja, sukobe, zločine. Dakle, "naša" (južnoslavenska) emancipacija ne odvija se baš na neki nedužan način, kako je to nastojala predstaviti historiografija naših naroda i narodnosti, uključujući i onu u socijalističkom periodu naše povijesti. Ogledan primjer jesu naše bivše zajedničke utemeljiteljske pripovijesti koje se uglavnom baziraju na "junačkoj krvi", kako je P. Slijepčević rekao za Aleksu Šantića, a nedavno jedan historičar izgovorio da opiše Gavrila Principa, kao onu historijsku figuru u kojoj se očitava ideološko zastranjenje južnoslavenskih zajednica i njihovih diskursa o utemeljivanju vlastite posebnosti.[13]

Iz toga slijedi da se u koncipiranju bosanskohercegovačkog i bošnjačkog identiteta trebaju izbjeći predmoderna mitologiziranja povijesti, kao što se trebaju izbjeći i zamke fiksiranja identiteta, koja bi ove identitete zakovala u neke arhaične semantike čija je ključna odrednica zatvorenost i suprotstavljenost modernosti. Drugim riječima: trebalo bi izbjeći imaginiranje nekog ur-bosanskog ili ur-bošnjačkog identiteta s tačno određenim elementima i obrascem koji bi modelirali pojedince – pripadnike tog identiteta. Fantazma autentičnosti nacionalnog identiteta, koja obično počiva na figurama, slikama i pripovijestima neke zamišljene nepatvorenosti, vodi radikalnoj redukciji svijesti, a često se suprotstavlja nečemu što se interpretira kao pošast modernog doba i nezdravi dio nacionalnog bića. Najčešći primjeri takvog bolesnog tkiva nacije jesu "drugovjerci", ateisti, LGBT zajednice itd. Bosanskohercegovački/bošnjački identitet trebao bi upravo biti inkluzivni, integrativni: dopuštati pa i poticati postojanje paralelnih pripadnosti i paralelnih naracija. Nasilno kodiranje i modeliranje identiteta koje bi vodilo isključivanju određenih segmenata ponovilo bi greške nekih južnoslavenskih zajednica čije su radikalne politike u ime te isključivosti u 20. stoljeću počinile ogromne zločine i natovarile sebi teret povijesne krivnje, kojom će se još generacije baviti.

U jednom eseju o utemeljiteljskim kulturalnim pripovijestima njemački germanist Albrecht Koschorke zastupa tezu da je bez nekog središnjeg narativa nemoguće govoriti o nekoj kulturnoj zajednici, a posredno i o državi. (Zaoštreno rečeno, EU, koja ima većinu parametara jedne konfederalne državne zajednice samo zbog toga još nije država, jer nema objediniteljski narativ, koji bi se celebrirao u zajedničkoj javnosti.) Tu dolazimo do Bosne i Hercegovine. Evidentno je da Bosna i Hercegovina u stanju sadašnje podijeljenosti ne posjeduje zajednički kulturni kod koji bi se manifestirao preko zajedničke simbolike. Da li je moguće, da li je uopće poželjno da ga zadobije? Pseudorealistična, nacionalistička teza, koja se često može čuti u recentnom političkom diskursu, sastoji se u tome da uopće nije potrebno vršiti separacije i dodatna odvajanja, jer će se, eto, Bosna i Hercegovina urušiti sama od sebe. Ona se upravo zasniva na ovom uvidu da bez zajedničkog pripovjednog fundusa i vezujućih simbola nije moguće oformiti onaj zajednički emocionalni rezervoar koji čini osnovnu identifikaciju građana s državom. Često kulturološki slijepa odbrana BiH poziva se na stoljetnu

[13] Vidi Slobodan Šoja: "Principijelno o Principu". *Slobodna Bosna*, 25. 4. 2013. Vidi i moj komentar na tekuće diskurse o stogodišnjici 1914, objavljen u *Oslobođenju* 25. 5. 2013. pod naslovom "Čija ja 1914. Napomene o Sarajevskom atentatu i politikama sjećanja".

tradiciju multikulturalnosti i zajedništva, zanemarujući notornu činjenicu da stoljeća "komšiluka" u političkom smislu ništa ne znače ako se ne prenesu na refleksivnu i konstruktivnu razinu, to jest ako se ne prevedu u jezik političke moderne. Upravo je to onaj aspekt na koji se treba fokusirati. *Odlika političke moderne je ta da velike pripovijesti danas mogu funkcionirati samo ako omoguće pluralnost u diskursu, tj. samo ako se insistira na relativnosti postojećih separatnih naracija*. Mit o "interkulturalnom biću" Bosne jeste mit, on jeste iluzija, on jeste konstrukcija, ali je njegova prednost u odnosu na separirajuće diskurse u tome što u svojoj osnovi, i u svom ideološkom efektu, ima izraženu univerzalističku notu.

Jer, ključna karakteristika kulturalnih narativa je i u tome, o tome sam ovdje premalo rekao, da ne mogu opstati ako se ne prilagode svom vremenu. Kosovski mit, primjerice, barem u svojoj militantnoj verziji[14], i danas opterećuje Srbiju jer više nije kompatibilan s globalnom političkom kulturom, koja se, pored svih poteškoća koje imamo, ipak zasniva na verificiranom znanju, ili barem tome stremi. Pritom, dakako, ne treba zaboraviti da je vidovdanski narativ bio usađen u stvaranje jugoslavenske države nakon Prvog svjetskog rata, te da su "brigu o njemu" bile preuzele i ostale južnoslavenske elite; karakterističan primjer je Vidovdanski hram Ivana Meštrovića. On je na neki način, sa svojom karakterističnom strukturom, prisutan u osnovama svih naših političkih identiteta u 20. stoljeću.

Ono što predmoderne narative čini izuzetno ranjivim jeste radikalna redukcija povijesti, odnosno negiranje kompleksnosti povijesnih epoha. Danas kulturalni narativi imaju šansu da opstanu jedino ako u sebi otvore mogućnost diferencije, pa i proturječja. U tom kontekstu treba sagledavati i problem identiteta Republike Srpske kao entiteta unutar BiH i najizraženijeg primjera težnje za omeđivanjem jedne predmoderne etno-teritorije. Je li moguće danas bez potpunog zatvaranja diskursa zasnovati uvjerljivu naraciju iz koje bi, recimo, bili potpuno isključeni genocid u Srebrenici, dugogodišnja opsada Sarajeva i nebrojeni drugi organizirani zločini za koje su presuđeni skoro svi važniji pripadnici političke i vojne elite? Ako su ovakvi poduhvati i bili mogući, odnosno u skladu s "duhom vremena", u doba oko Prvog svjetskog rata, oni su danas u nepomirljivoj koliziji s dominantnim diskursima evropske integracije.

Ne vidim stoga kako se u BiH s kulturološkog aspekta mogu trajno održati nacionalistički narativi u BiH. Ukoliko se integrativni interkulturalni narativ ne bude nametao silom, ne bude − ne želim navoditi na pogrešne analogije − ponovio jugoslavensku grešku, te bude dopuštao diferenciranost i prijepornost u sebi, mislim da će se on, zbog svoje principijelne otvorenosti i, kako bi Lévi-Strauss to nazvao: zbog svog kumulativnog karaktera[15], da tako kažem, "prirodnim putem" nametnuti kao onaj narativ

[14] Do danas neprevaziđena kulturološka studija o kosovskom mitu jeste ona Miodraga Pavlovića: *Vidovdan i časni krst*. Beograd, 1976, citirano prema četvrtom izdanju iz 2007: "Budeći ratničke instinkte i raspaljujući iskonsku mržnju, kosovski mit pripremao je duhove za krvavi obračun s Turcima. To je bilo baš ono što je, u tom trenutku, najviše odgovaralo državotvornom srpskom građanstvu, zaoukupljenom duhovnom i materijalnom pripremom za rat protiv Turske. Kosovski mit kao spona između ratničkih masa i vodećeg građanskog sloja, neposredno se uključivao u nacionalnu propagandu: od mita postajao politička stvarnost srpskog naroda." str. 166.

[15] Claude Lévi-Strauss: *Rasse und Geschichte*. Frankfurt, 1972.

koji može odgovoriti na izazove modernog doba. Ako je ovo posljednje što sam rekao nesmotrena prognoza koja ne uzima u obzir realnost na terenu (da upotrijebim jednu od, u recentnim bosanskohercegovačkim političkim diskursima, omiljenih vojnih metafora), onda možda može poslužiti kao regulativna ideja, kao utopijski obris jedne "naše" kulturne moderne.

IDENTITY TRAPS
CULTURAL REFLECTIONS ON BOSNIAN-HERZEGOVINIAN NARRATIVES IN EUROPEAN CONTEXT

Vahidin Preljević

Summary

Taking the modern culturology view, identity is not and can not be some signifier sewed for good. The process of fixed identities creation that does not have sufficient breadth is often connected with totalitarian political practices. History shows that such "monological" identities, if they are not already doomed to failure, vegetate at a very low level of civilization development. This seems particularly important in the context of Bosnia and Herzegovina and its identities, even the Bosniaks one. Striving of special features that distinguish any practice of preserving or stabilizing identity boundaries, and without it there is no identity indeed, always threatens to turn into exalted exclusivity. In such case, it continually narrows the space to prospective members. In a sense, it becomes "fatal" (A. Sen), nailed to impenetrable frames, so it turns into a kind of "identity trap" and refuge in a fear of (post)modernity challenge. In this paper, from the cultural perspective, the author will observe such strategies of identity in Bosnia and Herzegovina, using the cultural- historical parallels in Europe, particularly in German-speaking areas.

Key words: identities, culture, cultural identities, Bosniaks identity

UDK 72: 711.164 (497.6)
316.752.4 *(497.6)*

Arhitektura etnosimulacruma i turbofolk potkultura: supstituiranje bosanskog kulturnog naslijeđa krivotvorinama

Amra Hadžimuhamedović
Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika
Sarajevo

Ovaj rad usmjeren je na moguće objektiviziranje pojave *simulacruma* u savremenoj bosanskoj arhitekturi, iskazanog kroz kopije, krivotvorine i arhitektonske fikcije. Kroz analizirane slučajeve korištenja kopija postojećih građevina velike simboličke vrijednosti, korištenja nagađanja i fikcije za rekonstrukciju objekata koji su srušeni i prije više od jednog stoljeća, i arhitektonskog simuliranja historije kakva nikad nije bila savremenim arhitektonskim hibridima koji nose naziv etnosela moguće je ukazati na dva ključna poticaja etnosimuliranju kulturnog naslijeđa: 1. ostvarivanje finansijske dobiti kroz masovni turizam sa etnobrendom; 2. supstituiranje ili novo konstruiranje identiteta, ekskluzivističko zatvaranja etnoteritorija i preoblikovanja bosanskih historijskih urbanih krajolika. Definicija različitih razina pozajmljivanja ili iznevjerivanja kulturnog naslijeđa u Bosni oslonjena je na kategorije koje postavlja J. Baudrillard kroz prikaz sukcesivnih faza slike od reprezentacije do *simulacruma.* Pojava *etnosimulacruma* u novoj bosanskoj arhitekturi ima izravan utjecaj na kulturno naslijeđe s obzirom na to da je konstituirana na razgradnji značenja bosanskog kulturnog pamćenja, na njegovom obezvređivanju i izravnom fizičkom destruiranju (ili kroz kalemljenje arhitektonskih fikcija na arheološke ostatke građevina, ili spolijiziranjem fragmenata naslijeđa u simulacije historijske arhitekture). Ta pojava, koja nosi lokalne specifičnosti potkulture, svoje prve značajnije izričaje dobija početkom 21. stoljeća u Srbiji, a u cijelosti je naslonjena na kontekst nastanka, sadržaj i sociološko značenje muzičkog manira poznatog kao turbofolk. Nakon skoro deceniju i po od registriranja značajnijih oblika etnosimulacija u bosanskoj arhitekturi, moguće je govoriti o arhitektonskom i društvenom trendu, njegovim modelima i utjecajima na kulturno naslijeđe. Trend *etnosimulacruma* u Bosni usporediv je sa sličnim trajućim pojavama u nekim drugim dijelovima svijeta, posebno s trendom kopija i mimikrija naslijeđa u postsocijalističkim zemljama bivšeg Sovjetskog saveza i postkomunističkoj Kini, ali moguće ju je smjestiti i u globalni kontekst zbivanja koja su okarakterizirana kao poticaj na promjenu paradigme zaštite kulturnog naslijeđa uopće.

Ključne riječi: Bosna, arhitektonsko naslijeđe, simulacrum, kopija, krivotvorina, fikcija, etnosela

1. Kulturno naslijeđe – vrelo stvaralaštva ili pozajmište utrživih roba

Ako je bogatstvo izgubljeno, ništa nije izgubljeno
Ako je zdravlje izgubljeno, nešto je izgubljeno.
Ako je karakter izgubljen, izgubljeno je mnogo.
Ako je naslijeđe izgubljeno, ti si izgubljen.

Izreka sikskih učitelja (Lowenthal, 1998)

Razaranje kulturnog naslijeđa i nastojanje da ono ponovno bude uspostavljeno iz ulomaka fizičkog gradiva i iz sjećanja učinili su Bosnu jednim od prostora globalnog preispitivanja teorijskih određenja i praktičnih usmjerenja sadržanih u savremenoj doktrini zaštite naslijeđa. (Napomena: naziv Bosna korišten je u geografskom i geopolitičkom smislu kao oznaka za prostor i državu koja u savremenom dobu nosi naziv Bosna i Hercegovina. Posljedično, na isti način je korišten i etnikum Bosanac. Izuzetak je navođenje zvaničnih naziva institucija i dokumenata, kada su oni navedeni doslovno i citiranja ili parafraziranje korištenih izvora. Pridjev bosanski označava sve ono što je izvedeno iz, na ovaj način korištenog, imena Bosna.) Iako su fizička ugroženost kulturnog naslijeđa nasiljem i njegovo značenje u uspostavi mira, pomirenja i okvira za dostupnost ljudskih prava ključni odreditelji mogućeg doprinosa bosanskog iskustva integrirane zaštite naslijeđa univerzalnom mozaiku raznovrsnosti, nisu zanemarive brojne različite, nerijetko specifične pojave, koje svojim utjecajem na naslijeđe proizvode nove stručne i naučne izazove.

Ovaj rad je usmjeren na trajuću pojavu simuliranja kulturnog naslijeđa savremenom arhitekturom u Bosni, koju je, korištenjem analogije s konvencionalnim nazivima nekih njenih izražajnih oblika – kao što su etnosela – moguće nazvati arhitekturom *etnosimulacruma*. Upotreba oznake etno ovdje je uvedena formalno, i potpuno je izvan znanstvenog etnološkog uporišta. Kroz upotrebu etnološkog znanstvenog instrumentarija bilo bi moguće potvrditi da taj izričaj ne ispunjava sadržaj definicije etnološke pojave, nego se oslanja na narodne sadržaje i oblike, ponekad na narodnu epiku i bajke, i predstavlja eklektičku mješavinu historicističkih, vernakularnih i fiktivnih elemenata. Riječca etno, kako zaključuju Čiča i Mlinar, korištena je u savremenim marketinškim tokovima za brendiranje turistički privlačnih i finansijski iskoristivih proizvoda, uključujući prije svega arhitektonske objekte, komplekse i cijela naselja, bez sudjelovanja etnologa u bilo kojem dijelu procesa.[1]

Kulturno pamćenje, čiji je najznačajniji sadržatelj i gradivni element kulturno naslijeđe, u posljednjim desetljećima izloženo je najizričitijim filozofskim preispitivanjima, koja zadiru u ključna polja njegovog određenja, kao što su vrijednosni, sadržajni, značenjski, vremenski obuhvat i autentičnost.[2] Svaka od navedenih kategorija je u savremenom teoretskom

[1] Čiča, Z., Mlinar, A.: "Etno-sela između očuvanja identiteta i poduzetničkog trenda". *Etnološka tribina*, 33 (40), 2010, str. 117-128

[2] Araoz, G. F.: "Preserving heritage places under a new paradigm". *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 1(1), 2011, str. 55-60.

maniru dekonstruirana i podvrgnuta raspravama, koje se kreću od temeljnih pitanja, poput onog *Who owns the past*[3], do tumačenja razloga za savremenu obuzetost naslijeđem i ukazivanja na društvene koristi i štete koje naslijeđe nosi.[4]

Rasprave ukazuju na potrebu univerzaliziranja svakog od postavljenih pitanja kroz poznavanje i regionalnih i kulturnih različitosti i priznavanje njihove korektnosti i prihvatljivosti, ali ukazuju i na misaone labirinte, poput, naprimjer, tri reprezentativna paradoksa: 1. materijalne autentičnosti iskaza nematerijalnog naslijeđa, ili 2. internacionalnog stila u zaštiti i interpretaciji kulturnog naslijeđa, ili 3. unutarnje nepomirljivosti zaštite i restauracije naslijeđa stila moderne i izvorne zamisli tog stila.

U tom globalnom kontekstu pojava *etnosimulacruma* u Bosni i njoj susjednim zemljama predstavlja slučaj koji dodatno usložnjava svaki od navedenih paradoksa i ima potencijal da bude prihvaćena kao novi arhitektonski iskaz globalne, ili, u najmanju ruku, u mnogim područjima prihvaćene, pop-kulture. Proizvođenje novog pseudo etnoizričaja konstruiranjem hibrida ili fiktivnih predstava tradicionalnih lokalnih narodnih više ukusa i ukrasa nego znanja i običaja, iskazanih kroz savremeno građenje, proces je suprotstavljen procesu transnacionalnog i univerzalnog vrednovanja kulturnog naslijeđa, koji traje od početka 20. stoljeća, sa sasvim jasnom artikulacijom u preambuli Haške konvencije iz 1954. godine, a potom najizravnije i precizno u Konvenciji o svjetskoj baštini iz 1972. godine i njenim brojnim teoretskim i doktrinarnim razradama i komentarima.

Tu opasnost univerzaliziranja sada regionalne pojave *etnosimulacruma* dodatno najavljuje i brojnost, narastanje i širenje izazova koji se vezuju za interpretiranje, korištenje i zaštitu naslijeđa. Skoro svaki stav na otvoreno pitanje suočen je s mnoštvom njegovih negacija, što proizvodi zbunjujuće stanje novih određenja kulturnog naslijeđa i konteksta u kojem disciplina njegove zaštite funkcionira. "Nikada se prije nije toliko ljudi bavilo s tako puno različitih prošlosti. Povezujući stoljeća od prethistorije do prošle noći, naslijeđe stapa mezozojska čudovišta s Marilyn Monroe, egipatske piramide s Elvisom Presleyjem."[5]

U strategijama vrednovanja, zaštite i korištenja kulturnog naslijeđa na transnacionalnoj razini istaknuta je uloga naslijeđa da potiče savremeno stvaralaštvo i djeluje kao vrelo nadahnuća za budućnost.[6] UNESCO-va Univerzalna deklaracija o kulturnim različitostima iz novembra 2001. godine članom 7 izričito obrađuje kulturno naslijeđe kao izvorište stvaralaštva. U široki raspon ljudskog odnosa prema naslijeđu − od ustrajavanja na autentičnosti do kontinuiranja vrijednosti u novim zamislima i oblicima − smještene su nebrojene mogućnosti djelovanja.

---

[3] Gibbon, K. F. (ur.): *Who owns past? Cultural Policy, cultural property and the law.* New Brunswick, New Jersey and New London in association with American Council for Cultural Properties Rutgers University Press, 2005.

[4] Lowenthal, D.: "The heritage crusade and the spoils of history". New York: Cambridge University Press, 1968, str. 5.

[5] Lowenthal, D.: "The heritage crusade and the spoils of history". New York: Cambridge University Press, 1968, str. 3.

[6] Koers, W., Van der Giessen, A., Van Weelden, M., Becker, J.: "Future of Cultural Heritage Impact of external developments". *Background Paper to the 18 December 2012 European Policy Workshop, Brussels*, http://www.foresight-platform.eu/wp-content/uploads/2012/12/EFP-Cultural- Heritage-Background-Paper_18122012.pdf

To djelovanje može biti usmjereno isključivo na očuvanje autentičnosti kroz primjenu metoda konzervacije, restauracije i rekonstrukcije; može predstavljati i složenu zadaću traženja balansa između očuvanja autentičnosti naslijeđa i nove kreativnosti kroz metode adaptacije, revitalizacije, rehabilitacije; ali može služiti i kao poticaj za savremena djela primjenom metoda poput transponiranja, asocijacije, redukcije, apstrakcije, negacije, kontrastiranja, dekonstrukcije naslijeđa. Ta opća mjesta u teoriji integrirane zaštite kulturnog naslijeđa i teoriji arhitekture neophodno je spomenuti kako bi bilo jasno naglašeno da pojave koje su obuhvaćene istraživanjem sažetim u ovom radu predstavljaju sasvim novi odnos savremene arhitekture i kulturnog naslijeđa, koji nije nikako ili je samo sporadično znanstveno objektiviziran.

Etnosimulacrum i turbofolk postkultura

Posezanje za fragmentarnim i selektivno vrednovanim iskazima kulturnog naslijeđa i njihovo naljepljivanje na savremeni, značenjem potpuno suprotstavljeni predložak, u pravilu je svođenje predmeta i zamisli u lahko utržive oblike, kako u svom rječniku postmodernizma Felluga definira kič.[7] Ta pojava u savremenoj arhitekturi Bosne, ali i ostalih balkanskih zemalja, ne bi privlačila pažnju u sklopu teoretskih rasprava o očuvanju kulturnog naslijeđa kada bi naslijeđe unutar nje bilo korišteno isključivo kao vrelo nadahnuća ili pozajmište arhitektonskih ideja i elemenata. Ona je, međutim, znakovita s obzirom na to da u cijelosti proizlazi iz nastojanja da kulturno naslijeđe bude supstituirano ne samo u fizičkom prostoru nego i u sociološkom i mentalnom obuhvatu njegove učinkovitosti, a da njegove vrijednosti budu prisvajane ili odbacivane novim kriterijima etničkog određenja.

Etnosimulacrum u Bosni ima tri najjasnije utvrdiva iskaza: kopija, krivotvorenje i fikcija, ali je najčešće prisutna njihova kombinacija. Ta pojava ima sve karakteristike manipuliranja kulturnim pamćenjem u svrhu poticanja populističkog konzumerizma i ostvarivanja izravne finansijske dobiti, potaknutih pohlepom, ali nerijetko i ksenofobičnom mržnjom, šovinizmom i isključivošću. Elementi kulturnog naslijeđa, veza s njim ili asocijacija na odabrane iskaze kulturnog naslijeđa korišteni su pritom kao pomoćna sredstva kolektivne hipnoze, kojima kulturno pamćenje biva modificirano, konstruirano, potisnuto, izbrisano. *Etnosimulacrum* može proizvesti konfuziju, ali i probuditi nostalgiju za simuliranom izgubljenom zbiljom – onom koja nikada nije bila stvarna zbilja.

Korištenje krivotvorina, kopija i fiktivnih iskaza arhitekture iz prošlosti u svrhu produkcije novog identiteta usporedivo je s pojavama koje su prisutne i u drugim segmentima savremene kulture, od kojih je, s obzirom na transgraničnu rasprostranjenost, najslikovitija usporedba s turbofolk muzičkim pravcem koji biva oblikovan devedesetih godina u Srbiji, a koji konvencionalno ime nosi na osnovi ironičnog određenja koje mu je dao crnogorsko-srbijanski pjevač čije je estradno ime Rambo Amadeus.[8] I *etnosimulacrum* u arhitekturi je nedvojbeno

---

[7] Felluga, D., Terms Used by Postmodernists. *Introductory Guide to Critical Theory*. [posljednja izmjena u januaru 2012]. Purdue U. [6. aprila 2013]. <http://www.purdue.edu/guidetotheory/postmodernism/terms/>

[8] Grujić, M., Community and the Popular: *Women, Nation and Turbofolk in post-Yugoslav Serbia, sumbited to Central European University.* Department of Gender Studies, in partial fullfilments of the requirements for the degree of Doctor of Phylosophy, supervisor prof. Elissa Helms: Budimpešta, 2009.

dio već oblikovane turbofolk potkulture, koja je proizvod jasnih ideologija i klasne podvojenosti u društvima u kojima nastaje, ali je i, uzvratno, postala sredstvo snaženja i održavanja tih ideologija i klasne podvojenosti.

Mejremić se poziva na muzikološko određenje turbofolka kao hibridne pojave proizvedene postmodernističkim manirom korištenja formi izmiješanih stilova narodne muzike na Balkanu datih u savremenom elektronskom plesnom predlošku, ali naglašava saglasnost istraživača da je turbofolk nastao kao dio ratnog instrumentarija režima Slobodana Miloševića i da ta potkultura određuje srbijansku elitu na prijelazu dvadesetog u dvadesetprvo stoljeće.[9]

Određenje turbofolk pravca kao potkulture koja u prvoj deceniji dvadesetprvog stoljeća ima tendenciju fuzije s normiranom kulturom − imajući u vidu sva neslaganja s korištenjem termina potkultura − u ovom radu je, bez ulaženja u rasprave o terminu, uvedeno njegovo korištenje na osnovi sugestija definicija koje su, između ostalog, sadržane u *Leksikonu podkultura* Radomira Đorđevića[10] kako bi bila napravljena distinkcija između normirane kulture i pojave koja je nastoji ili supstituirati ili preplaviti, a koja obuhvata veliki broj činitelja neke kulture – muziku, poeziju, arhitekturu, modu, govor, stanovanje. Pokazatelj, ali i simbolični iskaz političkog određenja turbofolk potkulture i njenog kaskadiranja između granica zakona jeste brak između vodeće srbijanske vodeće turbofolk muzičarke Cece i Arkana, srbijanskog gospodara ratišta i srbijanskog podzemlja, najsurovijeg paravojnog egzekutora Miloševićeve srpske hegemonističke politike i istrebljenja drugih u Bosni i Hrvatskoj.[11]

Kopije, krivotvorine i fikcije koje za svoje pozajmište i prostor supstitucije određuju kulturno naslijeđe ideološki su smještene u isti politički kontekst, koji ustrajava i nakon Miloševića, i prisutan je u različitim etnoinačicama. Obuhvatna studija te pojave ukazala bi na činjenicu da, bez obzira na lokaciju prve balkanske savremene kopije u svrhu potcrtavanja etnološkog određenja nekog prostora ili prvog savremenog etnosela, Srbija predstavlja domovinu te pojave, jednako kako je domovina turbofolka. Slobodan Bogunović definira arhitekturu beogradskih vila na Dedinju nastalih u ozračju Miloševićeve vladavine, čiji su vlasnici srbijanski nacionalistički orijentirani političari, gospodari rata, kriminalci, ratni zločinci i turbofolk muzičari kao dio turbofolk potkulture i dodjeljuje joj naziv turbo-arhitektura, koju karakterizira *a nationalist mania for mythmaking based on incorrect readings of national history*, *reinterpretation and politization of folklore*, s teatralno nakićenim motivima i detaljima.[12] Razlika između arhitekture o kojoj piše Bogunović, koja nastaje istovremeno s turbofolk muzikom, i *etnosimulacruma*, koji se pojavljuje skoro deceniju kasnije, jeste da turbo-arhitektura nije iskaz nastojanja da supstituira kulturno naslijeđe.

---

[9] Mejremić, M.: "Slušanost i negativni uticaji turbofolka". *Gračanički glasnik*, http://www.gracanickiglasnik.ba/wp-content/uploads/2013/01/Pages-from-gg25-4.pdf, Gracanica's messenger, http://www.gracanickiglasnik.ba, broj 25/13, 2008.

[10] Đorđević, R.: *Leksikon podkultura.* Niš: Zoograf, 2002.

[11] Archer, R.: "Paint me Black and Gold and Put me in a Frame: Turbofolk and Balkanist Discourse in (post)Yugoslav cultural space, sumbited to Central European University, Nationalisms Studies Program, in partial fullfilments of the requirements for the degree of master of Arts", advisors: dr. Florian Bieber, dr. Mária Kovács: Budimpešta, 2009.

[12] Bogunović, S.: *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX vijeka*, 3 toma. Beograd: Beogradska knjiga, 2005; Norris, D.: *Belgrade:A Cultural History.* Oxford University Press, 2008.

Imajući u vidu da su proizvedeni u Srbiji, i turbo-arhitektura i *etnosimulacrumi* su, međutim, prisutni i u Bosni, Crnoj Gori, Makedoniji i Hrvatskoj. Budući da formiraju graditeljski i prostorni kontekst narastajuće turbofolk potkulture u Bosni, oni postaju prevlađujući savremeni arhitektonski oblik, koji jednako kao i turbofolk muzika djeluju hipnotizirajući privlačno na one čije je kulturno pamćenje izravno izloženo zamagljivanju i uništavanju njihovom izgradnjom. Ta moć ideološki punjenog kiča da nesmetano djeluje kao političko sredstvo pokoravanja i osvajanja, kojem se žrtva na svojevrstan hedo-mazohistički način potčinjava, uočena je i u turbofolk muzici. Na ratnim pijacama okruženih i bombardiranih bosanskih gradova i diljem ratom opustošene Hrvatske nosači srbijanskih turbofolk pjesama su prodavani jednako kao i esencijalne prehrambene namirnice. Grujić ukazuje da je malo fenomena u historiji jugoistočne Evrope koji su poput turbofolka istovremeno izazivali oduševljenje i gnušanje.[13]

Ovaj rad će, predstavljanjem primjera koji ispunjavaju kriterije određenja simulacija u ideološke svrhe, ukazati na razmjere i značenje te pojave u Bosni, s posebnim naglaskom na njene tri posljedice: 1. zanemarivanje i oštećivanje kulturnog graditeljskog naslijeđa; 2. supstituiranje graditeljskog naslijeđa krivotvorinama, kopijama i fikcijama, i 3. preuzimanje uloge kulturnog graditeljskog naslijeđa u procesu preoblikovanja kulturnog identiteta.

Kopija i kopija kopije

Temeljna definicija kopije jest da je ona ekvivalentna reprezentacija originala. Uzimajući u obzir Baudrillardovo upozorenje da kopija nije znak zbilje, nego je njena *the visible and intelligible mediation,* svaka kopija je simulacija koja uspostavlja aktivnu društvenu i prostornu refleksiju, bit će analizirane pojave kopije u savremenoj bosanskoj sakralnoj arhitekturi. "Dok predstavljanje pokušava usisati simulaciju tumačeći je kao lažno predstavljanje, simulacija obavija cijelu strukturu samog predstavljanja kao određeni *simulacrum*."[14]

Pojava kopije u savremenoj bosanskoj arhitekturi nije izoliran slučaj, ali je različit u odnosu na ostale slučajeve kopija koje u savremenom dobu nastaju u svijetu s obzirom na ideološko nacionalističko punjenje koje bosanske kopije nose. Bosker taj paradoks jedinstvenosti razloga za upotrebu kopije u različitim društvima objašnjava potrebom da određena kultura u određeno vrijeme ima potrebu da zadovolji sasvim specifičnu skupinu simboličkih i pragmatičnih planova. Upotreba kopija u savremenoj arhitekturi u različitim kulturnim kontekstima je različita i po promjeni koju proizvodi u dubljoj strukturi te kulture.[15] (Korištenje kopije u sklopu pojave *etnosimulacruma* u Bosni bit će pokazano na odabranom primjeru novih pravoslavnih crkava, čiji oblik služi konstruiranju s jedne strane razlikovnog etnoidentiteta

[13] Grujić, M.: *Community and the Popular: Women, Nation and Turbofolk in post-Yugoslav Serbia*, sumbited to Central European University, Department of Gender Studies, in partial fullfilments of the requirements for the degree of Doctor of Phylosophy, supervisor prof. Elissa Helms: Budimpešta, 2009.

[14] Baudrillard, J.: *Simulacra and Simulation (The Body, In Theory: Histories of Cultural Materialism*), University of Michigan Press, 1995.

[15] Bosker, B.: *Original Copies: Architectural Mimicry in Contemporary China (Spatial Habitus)*, University of Hawaii Press, 2013.

u odnosu na ostale etničke zajednice bosanskog društva, a s druge strane simboličkog transgraničnog povezivanja srpskog pravoslavlja i potiranja svih kulturnih razlika među Srbima ma gdje oni živjeli, uključujući tako i uništavanje zasebnih kulturnih zajednica pravoslavnih kršćana – Srba u Bosni, Hrvatskoj, Srbiji, na Kosovu, u Crnoj Gori.

Kopija kao savremeni arhitektonski izraz prisutna je u američkoj arhitekturi, u Rusiji, u Ujedinjenim Arapskim Emiratima, naprimjer. U Americi je ona nastala iz nostalgije doseljeničkih zajednica za prepoznatljivim prostorima njihovog izvornog nacionalnog identiteta. U svijetu globalnih migracija kopiranje sa istim poticajem prisutno je diljem svijeta i prepoznatljivo posebno u arhitekturi objekata visoke simboličke vrijednosti, kao što su sakralni objekti ili društveni centri, i u svim tim slučajevima posuđivanje od arhitektonskih izvora usmjereno je na kulturu s kojom se savremeni plagijatori identificiraju, s obzirom na to da u novom kulturnom okruženju još uvijek nisu ostvarili odnose davanja i primanja koja bi oblikovala njima prijemčiv i udoban identitet.[16]

Međutim, nisu svi slučajevi savremenih kopija nastali kao iskaz nostalgije u novim multikulturnim društvima u svijetu. Kina je zemlja koja u prvoj deceniji dvadesetprvog stoljeća prednjači u kopiranju. Diljem Kine nastaju kopije evropske arhitekture, najčešće kulturnog naslijeđa, od historijskih gradova i četvrti do ikoničnih građevina: *collective farms now boast sparkling versions of Paris, Venice, Amsterdam, London*, a usred Kine su nikli klonovi *Corbusier's Ronchamp chapela*, Ajfelovog tornja, a kopija još nezavršene Wangjing Soho građevine koju je Zaha Hadid projektirala za Peking bit će sagrađena u južnokineskom megagradu i prije samog izvornika. Imaju li kopije utjecaj na izvornik? Jesu li one dokaz visoke vrijednosti izvornika ili predstavljaju neku vrstu spolijiziranja ideja i tehničkih dostignuća? To su pitanja univerzalnog značaja bez obzira na programe kojima kopije u različitim kulturama i različitim vremenima služe.

Pitanje utjecaja kineskih kopija na izvornike pokrenuto je kako u Kini tako i u međunarodnoj javnosti. Kopiranje biva procjenjivano i s etičkog i s pravnog stanovišta. Slučaj klona čuvene kapele u Ronchampu, koji je pred sudom pokrenula Le Corbusierova fondacija, rezultiralo je time da kopija bude djelimično srušena – što se, zapravo, sudeći prema dostupnim fotografijama, nije desilo u potpunosti, pa građevina sada služi kao neka vrsta nadrealne pozadine za restoran podignut ispred nje.[17] Zaha Hadid također najavljuje sudski proces u kome će biti pokrenuto pitanje plagijarizma.

Kinesko kopiranja je iskaz nestigmatiziranja replike u kineskoj kulturi od davnina, ali istovremeno i jedan od načina kako nova kineska postkomunistička elita iskazuje svoju moć ovladavanja svim što predstavlja najveća dostignuća čovječanstva. Bianca Bosker

---

[16] Dodds, J. D.: New York Masjid/Mosques Of New York, powerHouse Books, 2002; Roose, E.: *The Architectural Representation of Islam. Muslim-Commissioned Mosque Design in The Netherland*s, Amsterdam University Press/Leiden ISIM, 2009.

[17] Yang, X.: "Management Disaster'A German Ghost Town in the Heart of China", Spiegelonline, 10. februara 2011, http://www.spiegel.de/international/world/management-disaster-a-german-ghost-town-in-the-heart-of-china-791392.html; Xeroxed Village: Chinese Secretly Copy Austrian UNESCO Town 06/16/2011)http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,768754,00.html; Wainwright, O., Seeing double: what China's copycat culture means for architecture, *guardian.co.uk*, 7. januara 2013.

objašnjava da su kineske *simulacrascapes − are manifestations of cultural constants that include deeply rootedattitudes toward replication and a long-standing tradition of the imitative appropriation of the alien. The "culture of the copy" can be situated within traditional Chinese philosophy, value systems, and power relations.*[18]

Kopije kao oblikovni činitelj historije arhitekture predstavljene su na izložbi Muzej kopiranja, koju je oblikovao britanski arhitektonski studio FAT, a kojim upravljaju Sean Griffiths, Charles Holland i Sam Jacob, na 13. venecijanskom bijenalu arhitekture. Arhitekti FAT-a dekonstruiraju kopiju kao pasivnu reprezentaciju originala i zalažu se za potencijal kopije *invent ways of manufacturing new versions of the world.*[19]

Sredinom 2012. godine vijest da je austrijsko alpsko selo Hallstadt, koje je upisano na Listu svjetske baštine kao kulturni krajolik, s obzirom na svoju jedinstvenost i univerzalnu vrijednost, kopirano u Guangdong provinciji na suptropskom jugu Kine, uključujući i cijeli prirodni krajolik s jezerom, otvorila je brojne rasprave o legitimnosti kopiranja onog čija je vrijednost, između ostalog, i u njegovoj jedinstvenosti. Dvanaest godina prije toga u Bosni je na dominantnom brdu u središtu grada Trebinja na osnovi projekta beogradskog arhitekte Predraga Ristića podignuta crkva koja je u cijelosti kopija čuvene crkve svetog Navještenja iz manastira Gračanica kraj Prištine iz 14. stoljeća, a koja je, kao jedinstven primjer univerzalne vrijednosti, 2004. godine upisana na Listu svjetske baštine. Sama crkva je najčešće nazivana Gračanica, prema imenu manastira. Da li je Ristićeva crkva u Trebinju kopija Gračanice s Kosova ili je kopija njene kopije, čija je gradnja na osnovi projekta arhitekte Milojka Perišića 1984. završena u mjestu Thirdlake kraj Čikaga u Americi, ili je kopija kopije kopije Gračanice koju su kao crkvu. sv. Marka u Beogradu 1940. godine projektirali arhitekti Branko i Petar Krstić?[20]

Nijedna od kopija nije izazvala razmatranja njihovog utjecaja na jedinstvenost univerzalnih vrijednosti Gračanice, kao i etičkih i pravnih aspekata kopiranja, kako lokalno tako i na razini Centra za svjetsku baštinu i njegovih savjetodavnih tijela.

Nova Gračanica je u cijelosti armiranobetonski, na moderan način konstruirani objekt srednjovjekovnog prostornog rješenja, obložen alterniranom kamenom sedrom i opekom – savremena mimikrija svog uzora, njegova simulacija. "Simulacija, naprotiv, proizlazi iz utopije počela jednakostine, iz radikalne negacije znaka kao vrijednosti, iz znaka kao obrtanja i smrtne presude svakoj referenci."[21]

Srednjovjekovna crkva u Gračanici kraj Prištine smještena je u prostranoj ravnici; njena porta je okružena zidovima i manastirskim objektima, i doima se kao blago udubljena u odnosu na neznatno zatalasanu geomorfologiju Gračanice. Raskoš arhitektonskog rješenja

---

[18] Bosker, B., *Original Copies: Architectural Mimicry in Contemporary China (Spatial Habitus*), University of Hawaii Press, 2013.

[19] FAT, Villa Rotunda Redux, 13th Architecture Biennale, Venice, 2012. http://www.strangeharvest.com/VillaRotundaRedux.pdf

[20] Matović, M. Č.: "Srbija u Americi: pravoslavne crkve i manastiri preko Atlantika. Nova Gračanica ulepšala Ameriku". *Vestionline*, http://www.vesti-online.com/Stampano-izdanje/20-02-2011/Zavicajnik/118352/Nova-Gracanica-ulepsala-Ameriku/print, 20. 2. 2011.

[21] Baudrillard, J.: *Simulacra and Simulation (The Body, In Theory: Histories of Cultural Materialism)*, University of Michigan Press, 1995.

nije saglediva ni iz daljine ni iz prostora izvan porte. Crkva se otvara nježno prema onom ko joj prilazi i stapa s oblicima visokih stabala u njenom dvorištu. Ono što arhitekturu crkve čini univerzalno vrijednom jest njena nenametljivost, nenapadni sklad volumena u vanjskom iskazu, i ushićujuća hijerarhija snopa vertikalnih prostora u unutarnjosti crkve, koji su živopisom i kupolama na njihovim vrhovima dematerijalizirani. Nova Gračanica je podignuta na vrhu sa svih strana iz Trebinja vidljivog brda, kojem je 1992. godine nametljivo uveden naziv Crkvine, kako bi bilo legitimizirano podizanje monumentalne crkve na njemu neposredno nakon rušenja svih trebinjskih džamija i protjerivanja svih nesrba iz tog grada.

U Trebinju i u selima oko njega sačuvan je još uvijek veliki broj starih pravoslavnih crkava, koje autentičnošću svoje arhitekture svjedoče bosanski manir građenja. One su jednobrodne kamene građevine, sa zvonikom na preslicu, koji se stapa s crkvenim krovom, na jednak način kako se drvene munare stapaju s konstrukcijom krovova bosanskih džamija. Takve crkve su u Bosni gradili i pravoslavni i katolički kršćani, a u središtu Ljubinja, Trebinju susjednog grada, sačuvane su do danas jedna do druge.

Uvođenjem neobizantijskog stila, raške i moravske škole kroz kopije ili historicizam u savremenoj arhitekturi bosanskih pravoslavnih crkava biva provođen jasan ideološki program – oduzimanje bosanskog identiteta pravoslavcima koji stoljećima nastanjuju Bosnu, nametanje identiteta koji je u novim programima srpskog jedinstva odabran kao identitet "srca Srbije", motiviranje svih Srba, ma gdje oni bili, da u Kosovu prepoznaju svoju pradomovinu, a da svoju zbiljnu domovinu, u ovom slučaju Bosnu, napuste i, poželjno je, prezru kao kulturu i kao mogućnost ostvarenja srpskog identiteta. Dok nova Gračanica u Čikagu može oslikavati nostalgiju imigrantske srpske pravoslavne zajednice i nastojanje ugrađivanja svog identiteta u multikulturni mozaik nove domovine, nova Gračanica u Bosni predstavlja otuđivanje od stare domovine, njeno razgrađivanje i razgrađivanje svog identiteta kako bi bio konstruiran novi svesrpski jedinstveni identitet. Taj identitet, uz to, vidljivo je iz kopije Gračanice, treba biti fundamentalno srpski, bez primjesa, utjecaja i zajedničkih elemenata s bilo kojim drugim dijelom bosanskog identiteta. I sam položaj nove Gračanice u Trebinju znakovit je za razumijevanje agresivnosti nametanja razlikovnog, dominantnog, fundamentalnog srpskog identiteta ne samo Srbima nego Trebinju, čime i oblikovno, i funkcionalno, i simbolički jedan od najznačajnijih historijskih urbanih krajolika na Balkanu biva izmijenjen.

Nova Gračanica u Trebinju nastala je iz namjere da tim nacionalno-konfesionalnim fundamentalističkim iskazima i oblicima dominacije bude supstituirano kulturno nasljeđe koje je u toku rata u Trebinju srušeno. Istovremeno je ono nasljeđe koje je sadržano u starim pravoslavnim crkvama u trebinjskom kraju obezvrijeđeno kao neautentični iskaz kome nedostaje veza s novim fundamentalnim srpskim identitetom. Kopije poput trebinjske Gračanice, predstavljene kao oznaka novog narodnog identiteta, predstavljaju onaj oblik *etnosimulacruma* u Bosni iza kojeg stoji cijeli akademski i naučni aparat, a koji računa na promjenjivost kulturnog pamćenja i spremnost ratom opijenog naroda da prihvata ponuđene gotove fundamentalističke modele vlastitog identiteta.

Proizvođenje prošlosti koja treba popraviti identitet − fikcija i krivotvorina

Pitanje autentičnosti i izmišljotine nikako nije isključivo vezano za savremeno doba. Krivotvorine svih vrsta − dokumenata, pečata, svetačkih likova na religijskim slikama,

dio su poznate historije evropskog srednjovjekovlja i renesanse, u kojima je značajnu ulogu imala fikcija. "Fikcija je virtualna zbilja koja je smještena pored zbilje za potrebe poređenja, ludičkog argumenta, zadovoljstva ili utopijske projekcije. […] Fikcija je u teoriji objašnjavana kao *res ficta quae tamen fieri potuit*, izum koji je usprkos tome, možda, istina."[22]

Fikcije u savremenoj bosanskoj arhitekturi uvijek su vezane za kulturno naslijeđe i proistječu iz kvazi- ili pseudonaučnog odnosa prema naslijeđu, koji nije uvijek rezultat neobrazovanosti i naučne ili stručne nekompetentnosti autora, ali je uvijek u službi provedbe određenih ideoloških programa.

Fikcije nastaju procesom pretvaranje pretpostavki u dokaze i pogrešnim zaključivanjem na osnovi neprovjerenih i konstruiranih mogućnosti. Slikovit nebosanski primjer fikcije u procesu restauracije kulturnog naslijeđa je slučaj izgradnje crkve sv. Klimenta i sv. Pantelejmona na Plaošniku u Ohridu na njenim arheološkim ostacima. U svrhu obilježavanja 2000 godina kršćanstva, Ministarstvo kulture Makedonije, na zahtjev pravoslavne eparhije i uz sudjelovanje ohridskih institucija nadležnih za zaštitu naslijeđa, uz punu prisutnost Lazara Šumanova, koji je u to vrijeme obavljao dužnost predsjednika Nacionalnog komiteta ICOMOS-a, u samo dvije godine uklonjeni su objekti iz 15. stoljeća, provedena arheološka istraživanja prostora i na nađenim temeljima sagrađena crkva sv. Pantelejmona na osnovi pretpostavke o njenom izgledu. Pretpostavke, koje su poslužile kao osnova za zaključivanje, u ovom slučaju su proizvod miješanja narodne predaje i historijskih izvora da je prvi slavenski nadbiskup, došavši u Ohrid u 9. stoljeću, na Plaošniku rekonstruirao nestalu crkvu iz 7. stoljeća, te da je ta crkva rekonstruirana nekad u razdoblju između 13. i 15. stoljeća. Osim temelja, nijedan relevantan dokaz o obliku crkve nije postojao, ali je ona rekonstruirana na osnovi fikcije – fikcija je bila osnova i za rekonstrukciju živopisa crkve.

"Hipoteza je jedna vrsta izmišljenog modela, zapravo historiografska fikcija", tvrdi Wood. Hipoteza kao historiografska fikcija utemeljena je u principu analogije. U sklopu pojave bosanskih *etnosimulacruma* takav metodološki postupak proizvođenja fikcije u slučajevima rekonstrukcije crkava na arheološkim lokalitetima za koje ne postoje dovoljni i pouzdani historijski izvori najčešće ni o njihovom rušenju, a pogotovo ne o njihovom obliku, koristi Milijana Okilj, koja je, kao i Lazar Šumanov, članica Nacionalnog komiteta ICOMOS-a Bosne i Hercegovine. Projekt rekonstrukcije crkve sv. Pavla u sklopu arheološkog područje na kojem su očuvani ostaci graditeljske cjeline crkava sv. Petra i sv. Pavla s nekropolom stećaka u Čičevu kod Trebinja primjer je primjene fikcije u svrhu manipuliranja pamćenjem. Arheološko područje je odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika iz 2003. godine proglašeno nacionalnim spomenikom. U obrazloženju navedene odluke dat je detaljan pregled arheoloških istraživanja koja su na njemu provođena, uključujući neslaganja o datiranju i arhitektonskim osobinama crkve sv. Pavla.[23] Okilj objašnjava svoja polazišta proizvođenja fikcije čija je namjera ne samo simulirati historijsku istinu nego je i supstituirati,

---

[22] Wood, C. S.: Forgery, Replica, Fiction: *Temporalities of German Renaissance Art*, Chicago: The University of Chicago Press, 2008.

[23] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine: "Odluka o proglašenju nacionalnim spomenikom Arheološkog područja – ostaci graditeljske cjeline crkava sv. Petra i sv. Pavla s nekropolom stećaka u Čičevu". *Službeni glasnik BiH*, broj 21/04, http://kons.gov.ba/main. php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1819, 2004.

kroz oblikovanje pretpostavki, a potom kroz primjenu tipoloških ili modela zasnovanih na repliciranju pretpostavljenih analognih poznatih objekata.

Dva su arheologa vršila značajnija istraživanja ostataka crkve sv. Pavla – Marko Popović 1968. i Đorđe Janković 2001. godine.[24] (Janković nalazima i pretpostavkama zasnovanim na analogiji iznosi neslaganje s Popovićevima datiranjem crkve u 11. ili 12. stoljeće i na osnovi nalaza krstionice i antičkih ulomaka predlaže njeno datiranje "po svoj prilici" u 5. stoljeće nakon Krista. Osim u datiranju, Popović i Janković se ne slažu ni u interpretaciji nalaza ni u pretpostavkama o glavnom ulazu, načinu pokrivanja broda crkve, položaju i postojanju narteksa, i još u mnoštvu interpretacija pojedinosti pri opisivanju pretpostavljenog izvornog stanja crkve. Popović, naprimjer, tvrdi da je podužni brod crkve s obzirom na nađenu debljinu zidova mogao biti pokriven samo dvovodnim krovom na drvenoj konstrukciji. Ni Janković ni Popović nisu sa sigurnošću mogli utvrditi vrijeme zadnjeg rušenja crkve, ali su utvrdili četiri građevinske faze[25], ili četiri rušenja.[26]

Imajući dostupne sve raspoložive podatke o arheološkim nalazima i dva različita seta pretpostavki, Okilj vrši izbor hipoteza na osnovi poželjnog ideološkog predloška i odlučuje da ima dovoljno podataka za rekonstrukciju nepoznatog oblika objekta, pa rekonstruira "prvobitni izgled ranovizantijskog hrama". U opisu fikcije kojom krivotvori izvorni oblik crkve sv. Pavla, Okilj nastavlja: "Rekonstruiše se hram sa kupolom iznad krstionice. Kupola na pandatifima ima pravougaonu osnovu. Kupola je rekonstruisana na osnovu analogije sa sačuvanim građevinama, slične osnove iz ranovizantijskog perioda, mauzoleja Gale Plasidije u Raveni i kapele Marije Formoze u Puli. Oblik svoda takođe je rekonstruisan na osnovu analogija a prema zadatim rasponima." Ovakvom metodom izmišljanja i odabira objekata s kojih će biti posuđeni elementi za izvođenje analogije Okilj iznevjerava stručnu etiku, koja je, između ostalog, sadržana i u članu 9 Venecijanske povelje, koji naglašava: "Proces restauracije je visoko specijalizirani poduhvat. Njegov cilj je zaštititi i otkriti estetsku i historijsku vrijednost spomenika, i ona je zasnovana na poštovanju za izvorni materijal i autentične dokumente. Ona mora biti zaustavljena na onom mjestu na kojem nagađanje počinje."[27]

Model rekonstrukcije utemeljen na hipotezi, iz koje se izvode sadržaji tipološkog određenja objekta koji je predmet rekonstrukcije, ili čak i potpunog repliciranja drugih objekata, neprofesionalan je, ideološki punjen pristup konstruiranja poželjnog identiteta manipuliranjem graditeljskim naslijeđem. "Izmišljanje prošlosti je također oblik proricateljstva, a moderno proizvođenje artefakata i slika je jedan oblik historiografije."[28]

---

[24] Popović M.: "*Manastir svetog Petra de Campo kod Trebinja". Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* u Sarajevu, Arheologija, Nova serija, XXVII/XXVIII, Sarajevo, 1973, str. 313-346; Janković, Đ.: "*Late Antique Triconchal Church of St. Apostoles Peter and Paul Monastery Near Trebinje". Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 18, Beograd, 2002, str. 99-124.

[25] Popović M.: "*Manastir svetog Petra de Campo kod Trebinja". Glasnik Zem-aljskog muzeja Bosne i Hercegovine* u Sarajevu, Arheologija, Nova serija, XXVII/XXVIII, Sarajevo, 1973, str. 313-346.

[26] Janković, Đ.: "*Late Antique Triconchal Church of St. Apostoles Peter and Paul Monastery Near Trebinje". Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 18, Beograd, 2002, str. 99-124.

[27] Venecijanska povelja, 1964.

[28] Wood, C. S.: *Forgery, Replica, Fiction: Temporalities of German Renaissance Art*. Chicago: The University of Chicago Press, 2008.

Kombinacija kopije, fikcije i krivotvorine u slučaju crkve sv. Pavla u Čičevu proizvela je, osim proizvoljne interpretacije kulturnog naslijeđa, nereverzibilnu gradnju kojom je zatvorena mogućnost daljeg vođenja rasprava o neriješenim pitanjima važnim za vrednovanje i razumijevanje objekta.

Fikcije u arheologiji i graditeljskom naslijeđu predstavljaju opasnu kontaminaciju prostora, jer se izmišljeno miješa i poistovjećuje sa izvornim dijelovima objekta ili mjesta, pa navodi na pogrešnu sliku o hronološkom, stilskom, funkcionalnom, oblikovnom, tehničkom, dokumentarnom određenju objekta ili cjeline čiji je dio krivotvoren. Definicija koju daje Johnson za arheološke krivotvorine i koja doslovno može biti prenesena na arhitektonske objekte: "… namjerno proizvođenje ili manipulacija nekim objektom u svrhu obmanjivanja i akademskih i neakademskih zajednica i njihovog navođenja da vjeruju da se radi o legitimnom dijelu arheološkog nalaza"[29] (Johnson, 2007).

Spolijizacija i krivotvorenje kulturnog naslijeđa – etnosela u Bosni i Hercegovini

Etnosela, koja u toku posljednjih deset godina preplavljuju Bosnu, mogu biti samo početno uspoređena s evropskim muzejima na otvorenom ili eksperimentalnim i interpretacijskim arheološkim parkovima, koji nastaju najprije na sjeveru Evrope koncem 19. stoljeća, u sklopu tada prevladavajućeg muzeološkog koncepta pasivne zaštite kulturnog naslijeđa. Muzeji na otvorenom komponirani su od originalnih (najčešće drvenih) kuća, njihovog pokućstva i simuliranih okućnica – koji bivaju premješteni ili replicirani na prostoru određenom za njihovo prezentiranje i interpretiranje. Formiranje i održavanje muzeja na otvorenom je projekt u kojem sudjeluju muzeolozi, etnolozi i različiti profili stručnjaka za zaštitu i interpretaciju naslijeđa, a njihov osnovni cilj je očuvanje, prezentacija i interpretacija kulturnog naslijeđa.[30]

Čiča i Mlinar utvrđuju tri kategorije etnosela u Hrvatskoj: 1) autentična sela koja su konzervirana *in situ*; 2) sela koja su nastala kao rekonstrukcija tradicijskih sela kombinacijom izmještenih izvornih objekata, i 3) kompleksi koji su nastali inscenacijom.[31]

Etnosela u Bosni su svojevrsni brikolaži, nastali spolijiziranjem, repliciranjem, interpretiranjem i simuliranjem historijskih objekata i prostora i postavljanjem tako nagomilanih historicističkih i lažno historicističkih elemenata kao dekora ili obloge na savremenim objektima I moguće ih je svrstati u treću kategoriju u skladu s kategorizacijom koju daju Čiča i Mlinar.

Prvo bosansko etnoselo Stanišić kraj Bijeljine nastalo je kao nacionalistički projekt njegovog vlasnika Borisa Stanišića 2003. godine u sklopu provođenja programa etničke homogenizacije u Bosni, a odmah potom je preraslo u komercijalni poduhvat, u kome se, u obliku gotovog proizvoda, "u kojem se tradicijska kulturna baština iskorištava samo kao terminološki i scenografski celofan, u koji je zapravo zapakirana prije i iznad svega komercijalna

[29] Johnson, E. (2007): The Players, the Problems, and the Persistence of Forgeries in Biblical Archaeology, *PARA Research Paper* A-01, http://pseudoarchaeology.org/a01-johnson.html

[30] Rentzhog, S.: *Open air museums: The history and future of a visionary idea*, Stockholm and Östersund: Carlsson Jamtli Förlag, 2007.

[31] Čiča, Z., Mlinar, A.: "Etno-sela između očuvanja identiteta, i poduzetničkog trenda". *Etnološka tribina*, 33(40), 2010, str. 117-128.

motivacija bez stvarnog autentičnog reprezentativnog učinka".[32] U etnoselu Stanišić kombinirane su izvorne kuće i gospodarski objekti preneseni iz srednjobosanskih sela u Stanove kod Bijeljine sa izmišljenom strukturom, planskom osnovom i pejzažnim uređenjem, na koje su nakalemljene, i s replikama i fikcijama pravoslavnih vjerskih objekata iz različitih dijelova svijeta, kao i s hotelima i restoranima, koji su oblikovani na osnovi opisa građevina iz srpskih narodnih epskih pjesma.

Nakon etničkog čišćenja provedenog u toku rata protiv Bosne 1992-1996, kojim je izvršena etnička homogenizacija bosanskih prostora, ubijanjima, izgonima, preseljenjem stanovništva, i razaranjem kulturnog naslijeđa, konstruirana je matrica koja je omogućavala djeljivost Bosne po etnički postignutim granicama. U toj matrici stanovništvo i njemu programski dodijeljeni elementi bosanske kulture podijeljeni su u tri skupine homogenizirane na tri prostora, zacrtana ratnim planom razaranja Bosne.

Prva zamisao Borisa Stanišića sastojala se u prijenosu srpske vernakularne arhitekture i svega što je uz nju vezano s Nišićke visoravni, iz sela srednjobosanskih općina u blizini Sarajeva – Ilijaša, Vareša, Olova – u okolinu Bijeljine. Premještanje kuća u kojima su prije rata stanovali Srbi dio je njihovog trajnog iskorjenjivanja s prostora srednje Bosne, mnogo više nego nastojanje da, u maniru muzeja na otvorenom, bude prikazana kultura stanovanja u srednjobosanskom selu. Plasiranje premještenih kuća u etnobrikolažu kao komercijalnog turističkog proizvoda dio je vikend manipuliranja pamćenjem i proizvođenje nostalgije za zbiljom koja to nikad nije bila.

Etničko čišćenje Bijeljine i njenog okruženja provedeno je 1992. godine, uz aktivno sudjelovanje Arkana Ražnatovića i njegovih paravojnih trupa, i označilo je model protjerivanja nesrba i uklanjanja tragova njihove prisutnosti kroz razaranje kulture koji je kasnije slijeđen u cijeloj Bosni, o čemu su dostupni brojni dokumenti prezentirani u toku suđenja Momčilu Krajišniku na Međunarodnom sudu za ratne zločine.[33] Potom je srpsko stanovništvo iz srednje Bosne poticano, dodjelom kuća i okućnica, da se preseli u područje Semberije. Prenošenjem petnaest objekata vernakularne srednjobosanske arhitekture, koja je pripadala porodicama Blagojević, Trifković, Todorović, Stanišić, Čemerčić, Tomić, Lalić, Adžić i Josipović − uključujući kuće-čardaklije, brvnare, kolibe, mljekarnik, hambar, mlinice i kovačnicu − bez odobrenja lokalnih vlasti i bez provođenja zakonske procedure njihovog valoriziranja, razoreni su historijski krajolici i izvršeno etničko čišćenje kulture. Objekti su preneseni u područje zemlje koje je etnički homogenizirano − iz zavičaja u kojem su svjedočili bosansku kulturu različitosti u novi konstruirani vještački zavičaj u kojem svjedoče fundamentalni srpski identitet. Ta fundamentalnost identiteta dodatno je naglašena izgradnjom kopija i fikcija pravoslavnih crkava.

U deset godina od nastanka etnosela Stanišić diljem Bosne nikli su brojni brikolaži skupina kuća ili sela, nakićenih šindrom i kamenom pločom, daščanom ili kamenom fasadom nalijepljenom na betonske zidove; kolskim točkovima i volovskim kolima; limenim kantama, kovačkim nakovnjima, sedlima i obijenim šerpama; lusterima, lampama i svijećnjacima; tevsijama, sačevima, starim puškama, mačetama, opancima, preslicama i saksijama; kapama, ordenjem i saksijama. Predmeti, komadi predmeta, ponekad i cijela groblja, sakupljeni su iz

[32] Isto.

[33] (ICTY, IT-00-39)

različitih dijelova Bosne, gdje su iskidani iz svog konteksta, razarani i spolijizirani u novi kontekst turističkog proizvoda, oblikovanog ksenofobičnim, ekskluzivističkim manirom.

Za razliku od etnosela Stanišić, etnosela koja nastaju kasnije uglavnom ne sadrže izvorne kuće, nego njihove bajkovite i etno ojačane simulacije. U Begovom selu, u mjestu Borak na Nišićkoj visoravni − u kome su elementi bosanske planinske seoske kuće kombinirani s elementima štrumfogradske organizacije i dekoracije zgrada i dvorišta − uz džamiju postavljenu na rubu sela, postoji groblje s desetak autentičnih nišana, od kojih je jedan star, izuzetno vrijedan i vrlo velik. Zbunjena jedinstvenom pogrešnom orijentacijom grobova na tom "starom muslimanskom groblju" s vrijednim nadgrobnicima, na pitanje da mi kaže nešto više o starim nišanima, dobijam odgovor domaćina: "Sviđa li vam se? Ima toga još, ali snijeg je pa nismo uspjeli dovesti." Ima "toga" – starih bosanskih nadgrobnika − još na prostorima na kojima graditelji bosanskih *etnosimulacruma* pabirče odabrane fragmente bosanskog identiteta i, ugrađujući ih u svoje brikolaže, konstruiraju novu kulturu, a onu od koje posuđuju, koju kopiraju i simuliraju, nepovratno obezvređuju i razgrađuju.

Etnoselo najčešće legitimira odabrani etnički/konfesionalni identitet postavljanjem vjerskog objekta ili vjerskog simbola – pravoslavnom crkvom, katoličkom kapelom, križem, džamijom − koji su samo oznake i dekoracija, ispražnjene od sadržaja.

Ako izostavimo manje skupine etnokuća i manje profitabilne turističke etnotvorevine, u Bosni su do sada sagrađena ili su u procesu planiranja i gradnje sljedeća etnosela: Stanišić (Bijeljina), Šibovi (Banja Luka), Herceg (Međugorje), Kotromanićevo (Doboj), Čardaci (Ustikolina), Međeđa (Višegrad), Babići (Rostovo, Travnik), Vijaka (Vareš), Čardaci (Vitez), Zelinja Gornja (Pelagićevo), Etnoavlija (Banovići), Begovo selo (Nišići, Ilijaš), Remić (Menjik, Prozor), Karanovac (Gračanica), Dražin do (Trebinje), Ravna Romanija (Han-Pijesak), Tišila (Trnovo), a politički najznačajniji i ideološki najsnažnije napunjen je Andrićgrad u Višegradu, koji na najslikovitiji način odražava strukturu turbofolk potkulture i njeno uporište kako u institucijama normirane kulture tako i u zvaničnim političkim i vladajućim krugovima. Andrićgrad je najveći *etnosimulacrum* do sada u Bosni; trenutno je u izgradnji na zemljištu neposredno uz zaštitnu zonu Višegradskog mosta, koji je 2007. godine upisan na Listu svjetske baštine.

Veza između Emira Kusturice, voditelja gradnje tog *etnosimulacruma* i reditelja koji u svoja filmska djela uvodi teme i strukture turbofolk potkulture, i Milorada Dodika, predsjednika Republike Srpske, promotora ideje razgradnje Bosne, ukazuje na političke i ideološke izvore pojave *etnosimulacruma* i njeno korištenje u sklopu političkih programa, na jednako simboličan način kako je brak između Cece i Arkana simbolizirao ratnu i političku angažiranost turbofolk muzike. Veza Kusturica – Dodik, s obzirom na normiranost djelovanja Kusturice kao filmskog reditelja u polju kulture i Dodika u polju zakonite vlasti kao predsjednika Republike Srpske, može dodatno simbolizirati hibridizaciju kulture, ili njeno potpuno preklapanje sadržajima turbofolk potkulture.

O tome kakav je utjecaj Andrićgrada na ljude, pamćenje i historijski urbani krajolik Višegrada, kao i koje su materijalne i simboličke posljedice manipuliranja pamćenjem kroz projekt Kusturicinog *etnosimulacruma*, na drugom je mjestu analizirano obuhvatnije.[34] Ovdje

[34] Hadžimuhamedović, 2013.

će biti date samo neke naznake kako projekt Andrićgrada izravno utječe na kulturno naslijeđe njegovim negiranjem, simuliranjem i maskiranjem zbilje.

Emir Kusturica u brojnim intervjuima objašnjava svoj projekt na sljedeći način: "Moja namjera je da Višegrad bude sličniji njegovoj predstavi u Andrićevom romanu nego svojoj stvarnoj historiji." "Napravit ćemo grad koji će izgledati kao da je sazidan prije četiri vijeka." Kusturica objašnjava da je renesansa zaobišla Srbe u njihovoj historiji jer su njenu pojavu spriječili osmanski stilovi. Zato, tvrdi, cilj projekta Andrićgrad jeste da interpolira renesansu u historijsku arhitekturu Višegrada. Mjesna višegradska novinarka Mira Andrić slavi projekt iz istih razloga: "Onaj dio starine koji je nedostajao ovom gradu bit će uskoro rođen pored Sokolovićevog mosta…" Ona navodi Kusturicine riječi da će novi grad biti pomalo od svega − Istanbul, Trebinje i Dubrovnik.[35]

A vrhunac pritiska Kusturicinog tržišnog produkta na bosansko kulturno naslijeđe proistječe iz njegovog objašnjenja da će sve građevine biti podignute od modernih materijala, a onda obložene kamenom sa starih kuća u Hercegovini (južnom dijelu zemlje). Ta zastrašujuća prijetnja da će dio vernakularnog bosanskog naslijeđa biti izložen akvizicijskom vandalizmu realizirana je uskoro nakon izricanja. Sredinom juna 2012. godine građani Trebinja su zaustavili rušenje austrougarske utvrde Petrinja i odvoženje kamena iz njenih zidova u Višegrad. Ta građanska reakcija ukazala je na to da iza rušenja ne samo austrougarske utvrde nego i napuštenih željezničkih stanica s prijeloma 19. u 20. stoljeće starih seoskih škola, kuća imućnijih porodica, od kojih su mnoge napuštene, a iz nekih su vlasnici protjerani koncem dvadesetog stoljeća, diljem bosanskog juga ne stoji sam Emir Kusturica, nego cijeli aparat vlasti Republike Srpske, uključujući i moćna javna poduzeća koja upravljaju najvećim javnim kapitalom, uz podršku crkvenih struktura.

Iako nekatalogizirano, naslijeđe koje Kusturica spolijizira u svoj *etnosimulacrum* nesporno svjedoči o bosanskom identitetu svim kriterijima svjedočenja – oblikom, materijalom, bojom, organizacijom prostora koja zrcali društveni poredak, odnosom prema okruženju, obradom, detaljima. Emir Kusturica spolijiziranje tog naslijeđa naziva "sakupljanjem smeća prošlosti" i pravda ksenofobičnom devalorizacijom s obzirom na to da on premješta kamen samo bezvrijednih tragova poraženog okupatora u prostor koji će kreirati i podučavati srpski identitet. *Etnosimulacrum* koji nastaje iz veze Dodik – Kusturica smješten je u Podrinje, dio Bosne u kojem je ubijeno na desetke hiljada nesrba.

Zaključak

"Historija je sirovina za nacionalističke, etničke ili fundamentalističke ideologije, onako kako su makovi sirovina za ovisnost od heroina… Ako nema odgovarajuće prošlosti, ona uvijek može biti izmišljena", kazao je Eric Hobsbawm.[36] Izmišljanje odgovarajuće prošlosti i njeno prilagođavanje trajućim procesima redefiniranja identiteta kroz savremenu arhitekturu čija je namjena da preklopi ili supstituira kulturno naslijeđe u Bosni pojava je koja svojom silinom i rasprostranjenošću ukazuju na tendenciju širenja i univerzaliziranja.

---

[35] Andrić, M.: Višegrađani podržavaju gradnju Kamengrada, Višegrad gradski portal, 22. februara 2011, http://www.visegrad.ba/visegradani-podrzavaju-gradnju-kamengrada/

[36] Hobsbawm, E.: "The New Threat to History". *New York Times Review of Books*, 16. decembra 1993.

Trajući trend selektivnog posuđivanja nepovezanih i smisleno nepovezivih, često izmišljenih elemenata kulturnog naslijeđa, ili lažnog pozivanja na kulturno naslijeđe i njegove etnološke sadržaje u savremenoj bosanskoj arhitekturi, u ovom radu označena kao *etnosimulacrum*, predstavlja posve novi izvor utjecaja na bosansko kulturno naslijeđe, s posljedicama koje su usmjerene na preoblikovanje sustava vrijednosti, a nose sposobnost manipuliranja pamćenjem s obzirom na to da "simulacija ugrožava razliku između 'istinitog' i 'lažnog', 'zbiljnog' i 'imaginarnog'".[37] Posezanje za arhitektonskim sadržajima čija je funkcija da prizovu i najčešće oblikuju etnoizričaje, a ne da kontinuiraju vrijednosti kulturnog naslijeđa, dio je političke strategije – koja je prerasla u društvenu zbilju – etniciziranja u svrhu razgradnje bosanske kulture.

Imajući u vidu širinu savremenog pristupa i trajuće rasprave o promjeni paradigme zaštite kulturnog naslijeđa, ovim radom je − korištenjem ekoloških termina – pokazana održivost teze da krivotvorine, kopije i fikcije u savremenoj bosanskoj arhitekturi predstavljaju zagađenje historijskih urbanih krajolika s trajnim i mogućim katastrofalnim posljedicama, ne samo na bosansko kulturno pamćenje nego i na recepciju kulturnog naslijeđa uopće.

Literatura:

Andrić, M.: "Višegrađani podržavaju gradnju Kamengrada", Višegrad gradski portal, 22. februara 2011, http://www.visegrad.ba/visegradani-podrzavaju-gradnju-kamengrada/

Araoz, G. F.: "Preserving heritage places under a new paradigm". *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 1(1), 2011.

Archer, R.: *Paint me Black and Gold and Put me in a Frame: Turbofolk and Balkanist Discourse in (post) Yugoslav cultural space.* Sumbited to Central European University, Nationalisms Studies Program, in partial fullfilments of the requirements for the degree of master of Arts, advisors: dr. Florian Bieber, dr. Mária Kovács: Budimpešta, 2009.

Baudrillard J.: *Simulacra and Simulation (The Body, In Theory: Histories of Cultural Materialism*), University of Michigan Press, 1995.

Bogunović, S.: *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX vijeka*, 3 toma. Beograd: Beogradska knjiga, 2005.

Bosker, B., Original Copies: *Architectural Mimicry in Contemporary China* (Spatial Habitus), University of Hawaii Press, 2013.

Čiča, Z., Mlinar, A.: "Etno-sela između očuvanja identiteta, i poduzetničkog trenda". *Etnološka tribina*, 33(40), 2010.

Dodds, J. D.: *New York Masjid / Mosques Of New York*, powerHouse Books, 2002.

Đorđević, R.: *Leksikon podkultura.* Niš: Zoograf, 2002.

FAT, Villa Rotunda Redux, 13th Architecture Biennale, Venice, 2012. http://www.strangeharvest.com/VillaRotundaRedux.pdf

Felluga, D.: Terms Used by Postmodernists. *Introductory Guide to Critical Theory*. [zadnja izmjena januar 2012]. Purdue U. [6 april 2013]. <http://www.purdue.edu/guidetotheory/postmodernism/terms/>.

Gibbon, K. F. (ur.): *Who owns past? Cultural Policy, cultural property and the law,* Rutgers University Press: New Brunswick, New Jersey and New London in association with American Council for Cultural Properties, 2005.

[37] Baudrillard, J.: *Simulacra and Simulation (The Body, In Theory: Histories of Cultural Materialism*), University of Michigan Press, 1995.

Grujić, M.: *Community and the Popular: Women, Nation and Turbofolk in post-Yugoslav Serbia, sumbited to Central European University.* Department of Gender Studies, in partial fullfilments of the requirements for the degree of Doctor of Phylosophy, supervisor prof. Elissa Helms: Budimpešta, 2009.

Hadžimuhamedović, A.: "Viva la memoria: A Dialogue with an Urban Landscape". *Icomos international scientific Commite for Theory and Phyilosophy of Conservation VII meeting* – Heritage under Pressure – Perspectives of HUL: Baku (Azerbejdžan), 25-29. aprila 2012.

Hobsbawm, E.: "The New Threat to History'. *New York Times Review of Books*, 16. decembra 1993.

International charter for the conservation and restoration of monuments and sites (The Venice charter 1964), ICOMOS, http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf

Janković, Đ.: "*Late Antique Triconchal Church of St. Apostoles Peter and Paul Monastery Near Trebinje".Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 18, Beograd, 2002.

Johnson, E.: "The Players, the Problems, and the Persistence of Forgeries in Biblical Archaeology", *PARA Research Paper* A-01, 2007, http://pseudoarchaeology.org/a01-johnson.html

Koers, W. &Van der Giessen, A. & Van Weelden, M. & Becker, J.: "Future of Cultural Heritage Impact of external developments" – *Background Paper to the 18 December 2012 European Policy Workshop, Brussels*, http://www.foresight-platform.eu/wp-content/uploads/2012/12/EFP-Cultural-Heritage- Background-Paper_18122012.pdf

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, "Odluka o proglašenju nacionalnim spomenikom Arheološkog područja – ostaci graditeljske cjeline crkava sv. Petra i sv. Pavla sa nekropolom stećaka u Čičevu", *Službeni glasnik BiH*, broj 21/04, http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1819, 2004.

Lowenthal, D.: *The heritage crusade and the spoils of history*. New York: Cambridge University Press, 1968.

Matović, M. Č.: "Srbija u Americi: pravoslavne crkve i manastiri preko Atlantika". Nova Gračanica ulepšala Ameriku, *Vestionline,* http://www.vesti-online.com/Stampano-izdanje/20-02-2011/Zavicajnik/118352/Nova-Gracanica-ulepsala-Ameriku/print, 20. februara 2011.

Mejremić, M.: "Slušanost i negativni uticaji turbofolka". *Gračanički glasnik*, http://www.gracanicki glasnik.ba/wp-content/uploads/2013/01/Pages-from-gg25-4.pdf Gracanica's messenger, http://www.gra canickiglasnik.ba, broj 25/13, 2008.

Norris, D.: *Belgrade: A Cultural History.* Oxford University Press, 2008.

Popović M.: "M*anastir svetog Petra de Campo kod Trebinja". Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Arheologija, Nova serija, XXVII/XXVIII, Sarajevo, 1973.

Rentzhog, S.: *Open air museums: The history and future of a visionary idea.* Stockholm and Östersund: Carlsson Jamtli Förlag, 2007.

Roose, E.: *The Architectural Representation of Islam. Muslim-Commissioned Mosque Design in The Netherland*s,

Amsterdam University Press / Leiden ISIM, 2009.

Wainwright, O.: "Seeing double: what China's copycat culture means for architecture", *Guar dian.co.uk*, 7. januar 2013.

Wood, C. S.: *Forgery, Replica, Fiction: Temporalities of German Renaissance Art.* Chicago: The University of Chicago Press, 2008.

Yang, X.: "Management Disaster'A German Ghost Town in the Heart of China". Spiegelonline, 10. decembra 2011, http://www.spiegel.de/international/world/management-disaster-a-german-ghost-town-in-the-heart-of-china-a-791392.html; Xeroxed Village: Chinese Secretly Copy Austrian UNESCO Town (06/16/2011) http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,768754,00.html

ARCHITECTURE OF ETHNO SIMULACRUM AND TURBO FOLK OF SUBCULTURE: SUBSTITUTING OF BOSNIAN HERITAGE BY FORGERIES

Amra Hadžimuhamedović

Summary

This paper is intended to provide a possible scientific objectification of simulacra in contemporary Bosnian architecture, expressed in the form of copies, forgeries and fiction. By analyzing instances of the replicating the existing buildings of great symbolic value, of conjectural and fictive reconstructions of buildings demolished a century or more ago, and of architectural simulations of history that never was by the forms of the modern architectural hybrids known as ethno-villages, two key motives for the ethno-simulation of cultural heritage can be identified: 1) the financial gain to be obtained from large-scale ethno-branded tourism; 2) the supstitution or new construction of identity, exclusivist demarcation of ethno-territory and remodelling of Bosnia's historic urban landscapes. The definition of the different levels of borrowing or betrayal of the cultural heritage in Bosnia is based on the categories suggested by Jean Baudrillard in his list of stages of sign-order from faithful image to pure simulation.

The appearance of ethno-simulacra in recent Bosnian architecture has a direct impact on the cultural heritage, being constituted on the distortion of the meaning of Bosnian cultural memory, on its devaluation and direct physical destruction (either by giving the archaeological remains of a building a veneer of fictive architecture or plundering the heritage sites for new simulations of historic architecture).

This phenomenon, that has local attributes of a subculture, found its first major expression in Serbia in the early 21st century, and is based entirely on the context of the origins, content and sociological significance of the music known as turbofolk. Almost a decade and a half since significant forms of ethno-simulation were first registered in the Bosnian architecture, it is fair to describe is as an architectural and social trend and to consider its impact on the cultural heritage. The ethno-simulacrum trend in Bosnia is comparable with some on-going phenomena in various other parts of the world, particularly that of heritage copies and mimicry in the post-socialist countries of the former Soviet Union and post-communist China, but may also be set in the global context of events characterized as instigating a paradigm shift in cultural heritage protection in general.

Key words: Bosnia, architectural heritage, simulacrum, copy, counterfeit, fictive, ethno-village

UDK 908 (497.6=163.43* Kulen-Vakuf)
341.485 (497.6=163.43* Kulen-Vakuf)

Najbolje što Bosna ima – Bošnjaci Kulen-Vakufa i Ljutočke doline

Tarik Kulenović
Filozofski fakultet
Zagreb

Rad obrađuje populaciju Bošnjaka Ljutočke doline, mikrocjelinu, njene kulturalne, arheološke i biološke osobitosti. Područje poznato kao *Dolina heroja* i *Epska krajina*, danas dijelom u sastavu *Nacionalnog parka Una*, poprište je brojnih povijesnih događaja te zavičaj ličnosti poput Oraščanina Tala, Muje Hrnjice i Kulin-kapetana. Oni nisu i jedini. U Kulen-Vakufu je rođen i prvi bošnjački reisu-l-ulema Mustafa Hilmi ef. Hadžiomerović. Ljutočka je dolina i poprište jednog od najvećih masovnih zločina nad Bošnjacima prije Srebrenice, kada su srpski nacionalisti 6-8. rujna 1941. poubijali oko 2,5 tisuća Bošnjaka, 50 posto Ljutočke doline. Zločin je rijetko obrađivan u službenoj historiografiji iako je riječ o jednom od najvećih pojedinačnih djela nasilja nad Bošnjacima prije Srebrenice 1995. i uvodu u kasnija četnička ratna djelovanja. Ljutočani transgeneracijski prenose identitet s roditelja na djecu kao Bošnjaci i religijski muslimani iskazujući kolektivnu i individualnu svijest o sebi. Generacijama graničari i ratnici, Ljutočani su i u ovoj generaciji u ratu potvrdili rečenicu epskog junaka Mustajbega Ličkog kako su oni *najbolje što Bosna ima*.

Ključne riječi: Bosna, islam, Ljutočka dolina, identitet

Uvod

Ljutočka se dolina nalazi na krajnjem sjeverozapadu BiH. Omeđena je planinom Ljutoč na sjeverozapadu, rijekom Unom na zapadu, magistralnim Putem Petog korpusa na istoku i Kulen-Vakufom na jugu. Prostorno je mala, oko 20 km dugačka i 5 km široka. Ovo zabačeno kraško područje, *slijepo crijevo Krajine*, kako ga mještani znaju nazivati, umnogome je neobičan kraj BiH, mnogo značajniji nego što njegova veličina sugerira. Na samom skretanju za dolinu na Dubovskom stoji tabla za *jumbo* plakate i na njoj natpis: *Dobro došli u Dolinu heroja*, izblijedio kao i cijela tabla od sunca i kiše. Putokazi, skinuti u ratu i ponovo postavljeni, govore kako se tu odvaja put za Ćukove, Orašac, Klisu i Kulen-Vakuf. Nakon spuštanja cestom kroz šumu dolazite pred šehitluke − šehidsko mezarje na kojem su sahranjeni ubijeni u ratu 1992-1995. godine. Na samom ulazu u dolinu vidljivi

su brojni simboli Bosne. Govorimo li o zastavama, prva je zelena, vjerska, na ulazu u šehidsko mezarje. Nekoliko metara dalje, na samom zavoju je i spomen-ploča prvom poginulom Ljutočaninu, pored nje zastava Republike Bosne i Hercegovine – *modra boja na bijelom platnu, šest ljiljana vezenih u zlatu*. Cesta se nastavlja spuštati i ubrzo izlazi na prvo naselje Ljutočke doline – Ćukove. Za njima niz cestu slijede Duljci, potom i središnje naselje Ljutočke doline – Orašac. Nakon njega oranice uz cestu, šuma, zaselak Lužine, polja uz rijeku Unu, u daljini Klisa, pored ceste površinski kop gipsa, vakufske bare, zavoj i… Otvara se jedan od najljepših pogleda koji doživite u životu, Kulen-Vakuf.[1]

Ova zabačena dolina rodno je mjesto nekih značajnih ličnosti bošnjačke historije i epike. Uz povijesne ličnosti i epske junake, Ljutočka dolina je poprište i jedne od najvećih bošnjačkih tragedija, pokolja civila u rujnu 1941. godine.

Kao da nije dovoljno što su Kulen-Vakuf i Ljutočka dolina bremeniti historijom, prirodni elementi se poigravaju njima. Grad smješten na rijeci Uni povremeno biva zahvaćen proljetnim poplavama, kada se otopi snijeg u planinama gdje izvire Una. Šumski požari također se javljaju, potvrđujući izreku kako će: *Vakuf ili voda potopiti ili vatra uništiti*.

Tale Oraščanin

Jedan od značajnijih epova kulturalne baštine čovječanstva, *Ženidbu Smailagić Mehe*, najduži europski ep, duži i od *Ilijade* i od *Odiseje*, stvorio je Bošnjak, Avdo Međedović iz sela udaljenog šest sati hoda od Bijelog polja, na Sandžaku. Avdo je bio nepismen jer je, kako sam kaže, bio lijen učiti pisati. No to ga nije omelo da stvori junački ep čiji tonski zapis i danas postoji u sveučilišnoj knjižnici na Harvardu, SAD, zahvaljujući zapisivaču Milmanu Parryju.

Njegova radnja glasi: Smailagić Meho, sin Smail-age, beglerbega Undžurovine (Madžarske), ide u Kanjižu preuzeti dužnost od oca. Na putu nailazi na kočiju u kojoj je djevojka koju napadaju razbojnici. Meho posiječe razbojnike i spasi djevojku Fatu. Ona je nasljednica velikog bogatstva kojeg se želi dočepati budimski vezir. Hoće je udati za svog kompanjona Petra Đenerala i na taj se način domoći njenog bogatstva. Spašena se Fata obeća mladom junaku. Meho se potom vraća u Bosnu da bi skupio vojsku s kojom će doći u Undžurovinu osloboditi Fatu i njenu majku zatočeništva i oženiti se Fatom.

Uz ljubavne, tu su i politički razlozi. Kroz razgovor Smail-age i bošnjačkih uglednika saznajemo kako je budimski vezir izdajica koji se u suradnji s Petrom Đeneralom sprema udariti na samog sultana i Osmansko carstvo. Zaključuju kako sultan neće vjerovati Bošnjacima na riječ. Stoga moraju vojno poraziti budimskog vezira i tako odbraniti Osmansko carstvo.[2]

---

[1] Kada je prvi put u životu ugledao Kulen-Vakuf, engleski je putnik Arthur Evans 1877. napisao: *From the brow of the hill the first view on Kulen Vakuf broke upon me and its position is one of the most beautiful that can be imagined* (Evans, 1877: 97).

[2] Bošnjačka uživljenost u Osmansko carstvo i doživljaj da su upravo oni odgovorni za sudbinu Osmanskog carstva mnogostruko je prisutna kako u epu i narodnoj epici, tako i u povijesnim dokumentima. Bošnjaci su nazivani/sebe su nazivali *lavovima islama*, a Bosna *ključanicom carstva*. Bašagić navodi 20 velikih vezira u Osmanskom carstvu u 16. stoljeću.

Među povodima za bošnjački ustanak Husein-kapetana Gradaščevića je i zahtjev za smjenom *đaur-sultana* (sultana nevjernika) u Istanbulu. Smjena vladara ako je nevjernik jedina je islamski legitimna nasilna smjena vladara. Fascinantno je kako Bošnjaci sebe u tom razdoblju doživljavaju

Mehin otac Smail-aga okuplja bosansku vojsku za odlazak u rat, u svatove njegovog sina. Pod Kozarom se okuplja vojska, bosanski prviši i junaci, begovi, age, janjičari, paše i subaše... Izgledalo je kako se okupila sva Bosna i mogu krenuti u pohod. No Mustajbeg Lički, mudra sijeda glava, objavljuje da ne mogu krenuti u rat jer *nema nama najboljega druga, od Orašca Ličanina Tala*. Okupljeni se bune jer oni su elita Bosne, begovi i carske paše, tko u Bosni može biti bolji od njih? No Mustajbeg Lički ustraje u svom naumu i šalje glasnika koji dovodi Tala i Oraščane. Bosanska vojska kompletirana odlazi pred Budim gdje nakon brojnih obrata vodi odlučni krvavi boj na rijeci Klimi. Gubici su strahoviti na obje strane. Rijekom Klimom prvi su dan plovile bošnjačke čalme, drugi dan čalme i kalpaci, a treći dan kalpaci neprijatelja. U boju je poginulo oko polovice Bošnjaka. No, pobijedili su. Potreseni ogromnim gubicima, bošnjački prvaci predlažu da se vojska vrati u Bosnu, oporavi i onda vrati pod Budim.

Tale govori kako su sada tu i trebaju zauzeti Budim, a on će to i učiniti, makar i sam. Budimski ga janjičari puštaju u grad gdje zarobljava budimskog veziri koji mu otkriva skrivenu riznicu blaga koje je pljačkao godinama. Tale potom zarobljenog vezira vodi kroz Budim, u muci jer je dao riječ da vezira neće ubiti. Utom nailazi Mujo Hrnjica sa zarobljenim Petrom Đeneralom. Tale vezira predaje Muji Hrnjici da ga on objesi, jer je dao riječ i on neće ubiti vezira. Mujo vješa Petra Đenerala i budimskog vezira na budimska gradska vrata, svakog s jedne strane vrata. Ep završava svadbom Smailagić Mehe sa lijepom Fatom i povratkom bosanskih svatova kući, a Tale se nakon uspješnog ratovanja vraća kući s velikim bogatstvom.

Junački ep *Ženidba Smailagić Mehe* fascinantan je na više razina.[3] Upravo je tim epom Milman Parry dokazao kako je moguće da jedan autor napravi ep duljine Ilijade i Odiseje. No, *Ženidba...* ne fascinira samo duljinom. Glavni lik epa, Oraščanin Tale, jedinstvena je pojava

---

odgovornim za sudbinu svjetskog carstva. Istovremeno Bošnjaci sebe doživljavaju kao pravovjerne muslimane i razloge za rat (*casus belli*) tumače islamskim šerijatskim propisima.Vezanost uz Osmansko carstvo pokazuje i korištenje naziva musliman u etničkoj identifikaciji. Osmansko je carstvo bilo uređeno u sustavu milleta, gdje su svi pripadnici jedne religije sačinjavali jedan millet. U Bosni se tijekom 19. stoljeća odvijala nacionalizacija milleta, pa su se tako pripadnici pravoslavnog milleta nacionalizirali u Srbe, a katoličkog u Hrvate. Tako su u Bosni, gdje su Bošnjaci činili katolički, pravoslavni i muslimanski millet, samo muslimani ostali Bošnjaci. Promjenom vrhovnog suverena 1878. godine nakon austrougarske okupacije, Bošnjaci su se zatekli usred historijske promjene. Nakon 415 godina muslimanske vlasti, Bosna je došla pod kršćansku vlast, protiv koje su Bošnjaci stoljećima ratovali. Stoga nije čudno što je identifikacija *biti musliman* bila primarna Bošnjacima kroz 19. i 20. stoljeće. Odbijanje da se bude nešto drugo, pa i kroz sintagmu: *Musliman u etničkom smislu, nacionalno neopredijeljen*, pokazatelj je postojanja skupine koja odbija druge identifikacije. Promjena nacionalnog naziva iz Musliman u Bošnjak pokazuje kako je skupina dovoljno osnažila da jasno istakne svoj identitet. Pojam Bošnjak u 21. stoljeću donosi novi kvalitet u odnosu na pojam Musliman i pokazuje jasan etnonacionalni osjećaj pripadanja.

[3] Ep ima strukturu *Ilijade*. Ljubavni zaplet, kojeg slijedi veliki rat. Kao u *Ilijadi*, vojska se okuplja i čeka glavnog epskog heroja, Grci Ahila, a Bošnjaci Tala. Nakon njegovog dolaska odlaze u rat u kojem uz velike gubitke izbore pobjedu. *Ženidba* ima vremenski zgusnutiju radnju od Ilijade čija se radnja odvija 10 godina, dok je u *Ženidbi* riječ o dijelu godine. U *Ilijadi* su opisane obje zaraćene strane, dok je u *Ženidbi* puna pažnja posvećena tek Bošnjacima. Budimski vezir, Petar Đeneral i njihove vojske tu se nalaze samo kao protivnici. *Ženidba* govori o građanskom ratu u kojem se sukobljavaju Bošnjaci i Turci, dok je poglavar carstva, sultan Al-Osman negdje daleko. Također, ona sretno završva, negativci su poraženi, glavni su junaci živi i vraćaju se kući, a Smailagić Meho se ženi lijepom Fatom.

u cjelokupnoj indoeuropskoj epskoj tradiciji – pučanin, niska roda i neotesanog ponašanja, na prvi pogled najviše sliči dvorskim ludama europskih dvorova. No samo na prvi pogled. Tale je najbolji ratnik Bosne, koji, kako se ep razvija, zapovjeda cijelom vojskom i donosi glavne odluke. Njega slušaju begovi i carske paše. I zapovjednik bosanske vojske, aga Mujo Hrnjica, dobrovoljno se zaklinje njemu na poslušnost.[4]

Oraščanin Tale nije junak samo u Međedovićevom epu, on je jedan od glavnih aktera brojnih bošnjačkih narodnih pjesama. Uz Đerzelez Aliju, Muju Hrnjicu i Kulin-kapetana, Oraščanin Tale, znani kao Tale Ličanin i Budalina Tale, vjerovatno je najopjevaniji bošnjački epski heroj. Otkrivanje zanemarivane i prešućivane bošnjačke narodne baštine odvijalo se u okviru bošnjačke nacionalne emancipacije koja je u 19. i 20. stoljeću prošla trnovit put od odbrane namjerama potpunog biološkog zatiranja[5] preko prisvajanja dijelova ili cjeline kulturalne posebnosti do nacionalnog afirmiranja kroz krvav, genocidni rat, protiv Bosne u 1990-ima. *Ženidba Smailagić Mehe* je samo detalj te velike slike, no opravdano je postaviti pitanje zašto je nepismeni autor sa Sandžaka kao središnjeg lika svojeg fascinantnog djela odabrao junaka sa skroz drugog kraja Bosne, njenog sjeverozapadnog ugla?

No, Tale nije sam. Uz njega jaše i hodža Šuvaija, muslimanski svećenik koji uči iz Kur'ana i pije iz pljoske *s četir' litre vina*, Belaj bajraktar, zastavnik koji zastavu nosi okrenutu naopako, kao što i konja jaše naopako, leđima okrenut prema glavi životinje. A za njima tristo Oraščana naoružanih samo sabljama. Kakvi su to ljudi? Kakav je to kraj koji rađa tako silne junake, a opet skroz naopake? Ne ide knjiga s pljoskom, govore bezi. Imaju oni *oba adeta i oba ćirameta*, objašnjava Mustajbeg Lički ljute Ljutočane. No, nedoumica ostaje.

Kroz ep Tale i Oraščani pokazuju svoju pravu vrijednost kao najbolji ratnici koje Bosna ima. Tale pokazuje da nije samo mahniti ratnik kojem je sva pamet u vitlanju sabljom. Susret s njim u epu je susret sa siromašnim čovjekom koji živi u štali jer ga je žena istjerala iz kuće s optužbom da nije u stanju priskrbiti hranu djeci. Njegova sestra, mahnita Aziza, duševno je poremećena i noću gola hoda po ulicama. Tale je svjestan da mahnitu bez novaca nitko neće, a ratova više nema, pa tako ni mogućnosti zarade na maču, da donese novaca za djecu i da ga žena primi natrag u kuću.

---

[4] Kad su Bošnjaci došli pred Budim, vezir ih je pozvao da se pogoste i proslave svadbu. Bosanski prviši, predvođeni Mujom Hrnjicom, rado su se odazvali pozivu. Tale je objašnjavao Muji Hrnjici kako je riječ o vezirovoj varci kojom želi kupiti vrijeme potrebno da njegov saveznik Petar Đeneral dođe sa svojom vojskom do rijeke Klime. Tako bi se Bošnjaci našli između dva neprijatelja. Mujo Hrnjica je odbacio Talina upozorenja i odveo prviše na gozbu. Dok su oni slavili, vojska Petra Đenerala je došla do Klime i utaborila se. Kad je uvidio svoju grešku, Mujo Hrnjica se ispričao obvezavši se da sluša Tala kao pametnijeg i promućurnijeg.

[5] Tendencija srpskog nacionalizma ka potpunom zatiranju muslimana (u ovom slučaju Bošnjaka) sa tzv. srpskih etničkih prostora proteže se kroz sve ratove u Bosni u posljednja dva stoljeća. Srpski je ekstremni nacionalizam istrebljenje muslimana, *Turaka* kako su zvani, činio na svim prostorima koje je osvajao u 19. i 20. stoljeću. Isti je scenarij primjenjivan kako u Bosni tako i na Sandžaku, Kosovu, Staroj Hercegovini i u Makedoniji. O povlačenju srpske vojske kroz Albaniju 1915. godine i njenoj golgoti u tom bjekstvu brojne su stranice ispisane i pjesme ispjevane. Brutalnost s kojom su Albanci napadali vojsku u povlačenju šokantna je neupućenom promatraču. No, ne spominje se brutalnost srpske vojske prema Albancima nekoliko godina ranije prilikom osvajanja Kosova i Makedonije, a to je samo jedan primjer.

Kada otprema glasnika Talu, Mustajbeg Lički mu daje dukate, carske madžarije, da ih dadne Talu. Bez toga Tale neće ni ustati, a kamoli doći. To govori o Talovoj neimaštini, ali i o svijesti o vlastitoj vrijednosti. *Takvi su tabijati Talu*, kaže ep o njemu. Bezi kad negoduju zbog Talovog izgleda dobijaju objašnjenje da bi on *taki i pred sultana*. Čakšire od jarca, jandžik od magarca, sablja skoro ispala iz korica, pištolji iz futrola, prsti provirili iz čizama, koljena iz čakšira. No, takav je Tale. *U ratovima uz i niz Česarsku* uvijek prvi. Gdje su *najviše zidine i najdublji hendeci*, Tale i Oraščani prolaze gdje se drugi ni ne usude. Za njega su svi čuli, nitko ga ne poznaje.

Čudna izgleda, odrpan, oštra jezika, taj je nahereni heroj najbolji ratnik Bosne, što više puta pokazuje. Za razliku od drugih epskih heroja, on je niska roda, sa stvarnim obiteljskim i društvenim problemima. Heroj koji živi u štali. Možda je to činio Grk Herkules kad je čistio Augijeve štale. No njemu je otac bio vrhovni bog Zeus. Tko je bio Talov otac to ni povijest ni ep ne pamte.

Kulen-Vakuf

Kulen-Vakuf je čvorište puteva od davnine. U vremenu Rimskog carstva tuda je prolazila cesta koja je od Zadra povezivala rimske provincije Dalmaciju i Panoniju. Carstvo je propalo, no cesta je ostala. Put se koristio i kasnije, a njegov značaj potvrđuje i utvrda sagrađena na brdu Ostrovici u 12. stoljeću. Izgrađena na temeljima starije ilirske gradine, ova je utvrda obnavljana krajem 17. stoljeća, kada je poprimila današnji izgled. Na uglovima tvrđave sagrađene su okrugle kule, a zidovi tvrđave su popravljeni i dodatno ojačani.

Plićina zavoja Une i most sagrađen na njoj čini Kulen-Vakuf strategijski vrlo značajnim mjestom. Uz staru cestu koja vodi u i iz njega, most preko Une je jedino mjesto uzvodno od Bihaća gdje kolski prijevoz može preći preko rijeke. Od Kulen-Vakufa do Bihaća Una većinom teče u kanjonu i kolski je prijelaz nemoguć. Važnost prijelaza i obilje utvrda oko njega potvrđuje i staro ime mjesta Džisri kebir[6] (Veliki most). Posljednja velika potvrda važnosti prijelaza dogodila se 1995. godine, kada su se vojska i civili tzv. Republike srpske krajine iz Like povlačili u Bosnu upravo preko kulenvakufskog mosta.

Samo mjesto bilo je utvrđeno, a oko mjesta je iskopan kanal spojen s Unom. Tako je Kulen-Vakuf od poluotoka postao otok. Austro-Ugarska monarhija je porušila zidine nakon okupacije 1878. godine. Zidine su vidljive na sačuvanim grafikama, a danas su od njih ostali samo temelji. Kulen-Vakuf je stradao u velikom požaru 1903. godine, kada je izgorio veći dio mjesta. Stara arhitektura gotovo je u potpunosti uništena, a urbanistički je jedino organizacija mjesta.

Kao i cijela Ljutočka dolina, Kulen-Vakuf je svoju današnju formu poprimio krajem 17. stoljeća, nakon *Bečkog rata* 1683. godine. Ljutočku dolinu možemo zvati i *turskom Likom*, odnosno ostatkom pokrajine Osmanskog carstva koja se pružala do Udbine u Hrvatskoj. Muslimani Like habsburškim su udarom nakon propasti opsade Beča bili prisiljeni napustiti Udbinu i povući se na novu granicu na rijeci Uni. Mir 1699. godine u Sremskim Karlovcima donio je Bosni nove granice, no lički su Bošnjaci i dalje bili graničari.

[6] Prvi sačuvani naziv mjesta je Džisri kebir (Veliki most), koje se javlja nakon turskog osvojenja 1523. godine. Mjesto mijenja ime u 18. stoljeću od kada se prema vakifu naziva Palanka Mahmut-paše Kulenovića. U 19. stoljeću mjesto mijenja ime u Kulen-Vakuf kako se i danas zove.

Utvrđivanje doline preduzeto je pod vodstvom Salih-paše Kulenovića[7], kapetana kapetanije Ostrovice i Bišća. Nakon njegovog pogubljenja u Travniku 1722. godine kapetanija se dijeli u dvije: ostrovičku i bihaćku.

Utvrđivanje nove granice predstavljalo je masivan građevinski poduhvat. Rezultiralo je novosagrađenim i obnovljenim kulama i utvrdama na području kapetanije od planine Ljutoč do Martin Broda[8]. Novodoseljeni Ličani sačuvali su svoju reputaciju odličnih boraca, zabilježenih i u narodnim pjesmama, *Krajiškom ciklusu*. U njemu glavne uloge imaju epski heroji Tale Oraščanin i Mujo Hrnjica, praćeni brojnim epskim ličnostima, npr. Mustajbegom Ličkim, Halilom Hrnjicom, Cifrić Hasan-agom… Zanimljivost je kako je jedno geografski malo područje iznjedrilo toliko herojskih likova. Treba napomenuti da to nije specifičnost isključivo muslimana. Herojske likove, krajiške četovođe, nalazimo na svim stranama granice, osmanskoj, habsburškoj i mletačkoj, kako ličke age nabodice tako i hajduke Stojana Jankovića. Herojske osobine i ratna vještina Ličana ostaju kao stoljetna konstanta. U Osmanskom carstvu Krajišnici su bili na glasu kao odlični ratnici, poglavito Ličani. U Austro-Ugarskom carstvu Ličani su također bili cijenjeni ratnici, a njima je npr. za carevanja Marije Terezije popunjavana carska dvorska garda.

Prva bitka u ratu za Bosnu 1737. godine odigrala se upravo kod Kulen-Vakufa. Rusko-tursko-austrijski rat 1736-1739. počeo je ruskim napadom na osmanska područja oko Crnog mora. Habsburška se Austrija uključila u rat naredne godine provalom austrijskih postrojbi u Bosnu. Rat je započeo opsadom tvrđave Ostrovica iznad Kulen-Vakufa od 12. do 22. srpnja 1737. godine.[9] Austrijski zapisi govore kako su se branitelji Ostrovice hrabro borili, muškarci, ali i žene, koje su oblačile oklope i borile se zajedno s njima. To je izrodilo legendu o ostrovičkim Amazonkama. Opsjednutoj je tvrđavi upućena pomoć iz Travnika. U bici na Bilajskom polju u blizini Kulen-Vakufa porazili su invazionu vojsku i razbili opsadu. Vijest o ovoj pobjedi, prvoj u ratu za Bosnu 1737. godine, stigla je u glavninu bosanske vojske pred polazak u pomoć Banjaluci i predstavljala je veliki moralni podstrek koji se ispoljio i u bici pod Banjalukom.

Kulin-kapetan (Mehmed/Muhamed-kapetan Kulenović), vremenski je posljednji u nizu heroja *turske Like*. Ova povijesna ličnost, kapetan kapetanije Ostrovica, ubijena je 1806. godine u boju na Mišaru. Kako navodi Hamdija Kreševljaković, on je najopjevaniji od svih bosanskih kapetana. Razlog tome je vjerovatno njegov kratak i pustolovinama bogat život.

---

[7] U njegovoj su osobi i funkciji jedini put ujedinjene bihaćka i ostrovička kapetanija u jednu. Nakon njegovog pogubljenja 1722. u Travniku kapetanija se dijeli na dvije: bihaćku i ostrovičku, a njega kao kapetan Ostrovičke kapetanije nasljeđuje sin, Mahmut-paša Kulenović

[8] Sagrađena je kula na Kliševiću, tvrđave Havala i Vrnograč, dozidane su okrugle kule na tvrđavama Ostrovica i Orašac, obnovljena je palanka Ćovka i tvrđava Rmanj.

[9] Rat za Bosnu i pobjeda kod Banjaluke 1737. godine jedno je od temeljnih identitetskih uporišta Bošnjaka. Vjerovatno u namjeri da se dodatno ne provocira Austrija dok se Osmansko carstvo brani od napada Ruskog carstva, iz Istanbula je bosanskom paši Alipaši Hekimogluu (Hećimoviću – liječnikovom sinu) došla zapovijed da ne mobilizira bosansku vojsku. Alipaša je, uznemiren izvještajima o mobilizaciji austrijskih snaga, proveo mobilizaciju u Bosni USPRKOS zapovijedima Porte u pravom trenutku. Naime, austrijske su trupe napale Bosnu u nekoliko pravaca. Jedan je iz Like, preko Ostrovice, išao u Krajinu. Glavni krak napada bio je usmjeren na Banjaluku.

Ubojstvo[10] Kulin-kapetana 1806. godine u bici na Mišaru, kao i neuspjeh pokreta za bosansku autonomiju Husein-kapetana Gradašćevića 1830-1832. godine, okončali su samostalnu vladavinu bosanskih feudalaca. Posljedica je bilo ukinuće kapetanija kao osnove feudalne moći.

Iz njihovih ruku moć počinje prelaziti agama, koji su se transformirali iz vojnog u trgovački stalež. On tokom 19. stoljeća jača stvarajući domaću buržoaziju. Liberalnost trgovačkog staleža predstavlja dodatni plus za njegov napredak. Osim muslimana, koji transformiraju esnafsku i zanatsku proizvodnju u modernije oblike, u trgovačkom sloju možemo identificirati pravoslavne, katoličke i židovske Bošnjake, koji ravnopravno sudjeluju u ekonomskom životu zemlje.

Ukinuće kapetanija nakon neuspjeha ustanka Husein-kapetana Gradaščevića (1830-1832) i uspjeh vojnog pohoda Omer-paše Latasa 1852. godine pacificirali su i uvijek nemirnu Krajinu. No, mir je trajao dvadesetak godina. Ustanak pravoslavnih Vlaha 1875-1878. godine, potpomagan od strane Srbije, proizveo je velika zlodjela i doveo do austrougarske vojne intervencije, koja je rezultirala okupacijom Bosne 1878. godine i njenim pripajanjem Austro-Ugarskoj monarhiji 1906. godine.

Pobuna je izravno utjecala i na muslimane Ljutočke doline. U *Ilirskim pismima* Arthur Evans opisuje svoj dolazak u Kulen-Vakuf 1877. godine. U gradu susreće muslimane koji su izbjegli u utvrđeno mjesto iz okolnih sela zbog napada pobunjenih kmetova. Evans je izrazito negativno nastrojen prema lokalnim Bošnjacima, koje naziva *hordom pomahnitalih muslimanskih fanatika*. Riječ je o domicilnom stanovništvu muslimanske vjere koje se iz okolnih naselja sabilo u Kulen-Vakuf, tada utvrđeno mjesto, radi zaštite od pobunjenika koji su vršili nasilje nad civilima, pljačkajući i ubijajući. Evans prema muslimanima nema nimalo simpatija. On muslimanske Bošnjake smatra smetnjom na putu napretka. Iako begovsku zemljoposjedničku klasu uspoređuje s engleskom, on u liberalnom duhu traži moguće nositelje napretka u trgovačkoj klasi. Iako registrira postojanje različitih religijskih skupina – muslimana, pravoslavnih i katoličkih kršćana, Evans navodi kako su oni svi Bošnjaci, Srba u Bosni nema, a Hrvate navodi kao izmišljenu naciju. Svoj boravak u Kulen-Vakufu Evans detaljno opisuje, navodeći kako je mjesto puno ljudi povišenih emocija. On opisuje svoje susrete s lokalnim uglednicima, navodi njihove stavove i daje svoje prijedloge za moguće razrješenje problema koji ih tište.

Taj nadasve čudni posjet jednog svjetskog putnika, istraživača, arheologa i novinara, za kojeg mnogi i danas govore kako je ustvari bio agent britanske obavještajne službe, za sobom je ostavio etnografski vrijedan zapis koji govori o krajevima kroz koje je prolazio, pa tako i o Kulen-Vakufu. U svojim zapisima Evans Kulen-Vakuf karakterizira kao muslimanske Delfe. Jedna je obitelj donijela sa hadža predmete (kamenje) kojima pripisuju veliku moć. Evans navodi kako svakog dana pripadnici te obitelji s velikim poštovanjem donose to kamenje u džamiju i pomoću njih proriču budućnost.

[10] Na prvi pogled bizarno je govoriti o ubojstvu u bitci. No, prema srpskim izvorima, tokom Boja na Mišaru, Kulin-kapetana je na dvoboj izazvao jedan srpski poglavica. Ujedno je dao zapovijed jednom srpskom ustaniku da puca u Kulin-kapetana ako vidi da pobjeđuje u dvoboju. Pobunjenik je poslušao svog poglavicu i ubio s leđa Kulin-kapetana.

Nakon austrougarske okupacije 1878. godine gradski su zidovi Kulen-Vakufa porušeni. Danas su od njih vidljivi samo temelji. Do 1918. godine Kulen-Vakuf je bio provincijsko mjesto Austro-Ugarskog carstva. Veliki požar 1903. godine uništio je mjesto spalivši ga gotovo cijelog. S porazom Centralnih sila u Prvom svjetskom ratu Kulen-Vakuf je prešao u sastav kratkotrajne Države SHS, koja je odlukom o ujedinjenju prvog prosinca 1918. godine spojena s Kraljevinom Srbijom u novu državu, Kraljevinu SHS.

U vremenu nakon ujedinjenja u Državu SHS ušla je srpska vojska, koja je svoj ulazak zapadno od Drine shvatila kao okupaciju, tako se i ponašajući. Saveznik im je bilo domaće pravoslavno stanovništvo koje se, po osnovi iste religije i mogućnosti novčanih dobitaka, pohrlilo nacionalno izjašnjavati kao Srbi.

Identifikacija nije stala samo na verbalnoj razini. Domaće se pravoslavno stanovništvo počelo organizirati u naoružane grupe – *komite*,[11] vođeni idejom osvete Turcima koja se nalazi u središtu srpskog nacionalnog mita.[12] Nekažnjavanje zločina i zločinaca kod stanovništva je dovelo do gomilanja frustracija koje su eksplodirale uspostavom Nezavisne države Hrvatske 1941. godine. U prvim mjesecima rata pojedinci su se osvećivali nošeni osobnim motivima, no većina je muslimanskog stanovništva ostala izvan političkih konflikata. To nije smetalo lokalnom pravoslavnom stanovništvu da identificira sve muslimane kao ustaše. Prema dostupnim podacima, 1941. godine je u Ustaškom pokretu bila 51 osoba, 31 musliman i 20 katolika iz i oko Ljutočke doline. Dolina je 1941. godine brojala oko 5 300 stanovnika. Broj pripadnika KPJ, SKOJ-a i simpatizera nije poznat. Stranka je bila ilegalna i njeni su članovi bili tajni. No, prema dostupnim sjećanjima i podacima njihov je broj bio približno jednak broju pripadnika Ustaškog pokreta, a zajedno su činili nešto preko 1% stanovništva. Takva polarizirana situacija postojala je prije 2. svjetskog rata u brojnim mjestima Kraljevine Jugoslavije. Raspad te države u Aprilskom ratu 1941. godine, okupacija i uspostava novih država nisu Bošnjake ostavili po strani. Bosna je u cjelini ušla u sastav nove države, Nezavisne države Hrvatske. To je mnogo više odgovaralo Bošnjacima od srpsko-hrvatske nagodbe Cvetković – Maček 1939. godine. Najveća bošnjačka stranka Jugoslavenska muslimanska organizacija iskazuje lojalnost novom režimu. Kao potvrdu, Pavelić u vladu NDH za potpredsjednika postavlja Osmanbega Kulenovića, brata predsjednika JMO Džaferbega Kulenovića. Osmanbeg ostaje kratko na funkciji potpredsjednika vlade (travanj – srpanj 1941.) i podnosi ostavku zbog ustaških zločina nad Srbima, Romima i Židovima. Na njegovo

[11] Nakon Prvog svjetskog rata komite su haračile po Bosni, pogotovo Bosanskoj krajini, ubijajući muslimansko civilno stanovništvo. Postojeće su jugoslavenske vlasti tolerirale te zločine i nisu progonile i kažnjavale zločince. Hamač, koji je mog oca spasio s Kliševića 1941. godine, navodno je naoružan samo noževima sam poklao desetak civila 1941. godine osvećujući se za pokolj svoje obitelji početkom 1920-ih. Pokolj su počinile komite koje nikada nisu odgovarale za to zlodjelo.

[12] Jedan zapis govori kako je za vrijeme francuske vladavine dijelovima Hrvatske došao u Travnik turskom paši francuski konzul da se žali kako je neka grupa naoružanih ljudi provalila u Hrvatsku, pobila nekoliko ljudi i spalila nekoliko kuća. Turski mu je paša odgovorio kako je to *Krajina koja je uvijek bila i biti će nemirna. Nema smisla da naša dva velika carstva ratuju zbog Krajine*, rekao je i savjetovao mu da skupi grupu koja će provaliti u Krajinu, spaliti par kuća i pobiti par ljudi. I mirna Bosna.

mjesto u studenom 1941. godine Pavelić imenuje Džaferbega Kulenovića, koji ostaje na funkciji do kraja rata i propasti NDH.[13]

Pokolj

Burno ljeto 1941. godine u Ljutočkoj je dolini svoju kulminaciju doživjelo napadom ustanika na Ljutočku dolinu 4-8. rujna 1941. godine. Nakon napada, osvajanja i pljačke Kulen-Vakufa uslijedio je pokolj mještana, vjerojatno najtamnija točka tzv. antifašističke borbe na prostorima nekadašnje Jugoslavije. Zašto kažemo tzv. antifašistička? Prema dostupnim podacima u napadu na Ljutočku dolinu sudjelovalo je oko 1 000 četnika i 70-ak komunista. Nakon zauzimanja Kulen-Vakufa zarobljen je dio zbjega, oko tri tisuće mještana Ljutočke doline i izbjeglica iz Boričevca. Oni su vraćeni u mjesto, gdje je oko 2 300 ljudi poubijano na najbrutalniji način, a Kulen-Vakuf je temeljito opljačkan i spaljen.

Točne je podatke teško ustanoviti. Procjene ubijenih se kreću od 1,5 do 3,5 tisuća ljudi, ovisno o procjeniteljima. Prema popisu stanovništva u Ljutočkoj je dolini 1941. godine živjelo oko 5 300 ljudi. Po popisu koji je napravljen po pristizanju zbjega, u Bihać je došlo oko 2,5 tisuća ljudi. Računa se kako su komunisti uspjeli spasiti oko 400 ljudi, uglavnom žene i djecu. Dio stanovništva je izbjegao prije izbijanja sukoba, a dio stanovništva Boričevca i okolnih hrvatskih sela se povukao zajedno s ustašama u Kulen-Vakuf.

Motiv pokolja u Kulen-Vakufu bio je osveta Turcima. Iako je iz tog kraja bilo 150 partizana, a komunistička je ćelija bila jaka, mržnja pravoslavnih Vlaha prema muslimanskim Bošnjacima je nadvladala sve druge veze. Uslijed stravičnog događaja, skloni smo sve sudionike ustaničkog osvajanja Kulen-Vakufa proglašavati zločincima, kao što je zločinačka i velikosrpska ideologija koja stoji iza događaja. Početak ustanka bio je i pokušaj spajanja dviju ideologija, komunizma i srpskog nacionalizma, u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, okupatorskog njemačkog nacizma, talijanskog i ustaškog fašizma.[14] Pokušaj je završio

---

[13] Kao opravdanje za počinjeni zločin nad Kulen-Vakufom 1941. godine poslije 2. svjetskog rata pravoslavno stanovništo Like i Bosanske krajine navodi kako su "svi muslimani ustaše". Kako su dva brata Kulenovića iz Rajnovaca bila u vodstvu NDH, to bi moglo poslužiti kao opravdanje da nije nekoliko činjenica. Osmanbeg Kulenović podnio je ostavku na funkciju potpredsjednika vlade dva mjeseca PRIJE zločina u Kulen-Vakufu. Njegov je brat Džaferbeg prihvatio funkciju dva mjeseca NAKON zločina u Kulen-Vakufu. Zločini četnika nad Bošnjacima 1941. godine odnijeli su živote preko deset tisuća civila. Stoga je razumljivo prihvaćanje funkcije potpredsjednika vlade od strane predsjednika JMO, najveće bošnjačke političke stranke, Džaferbega Kulenovića. Njegovu odluku potvrđuje i Izvještaj SUBNOR-a iz 1986. godine koji navodi: Još uvijek nemamo političke hrabrosti da ljudima kažemo istinu. Vrijeme je da se ljudima kaže da smo u prvim danima rata izgubili desetine hiljada Muslimana (Bergholz, 2011: 111).

[14] Ustaški je pokret ideološki bio motiviran primarno talijanskim fašizmom na što je utjecala i dugogodišnja internacija ustaša u fašističkoj Italiji. Pokušaj korporativne organizacije države slijedio je talijanski fašistički model. Okretanje ustaškog režima Njemačkoj bilo je motivirano talijanskom dvostrukom igrom s krajnjim ciljem pripajanja hrvatske obale fašističkoj Italiji. Fašistička je vlast štitila četnike kao protupartizansku miliciju i potencijalne saveznike u namjeri otcjepljenja obalnih područja od Hrvatske. Tako je stvorena shizofrena situacija u kojoj je novonastala NDH bila podijeljena na njemačku i talijansku okupacionu zonu. Dok su u njemačkoj

međusobnim sukobom i pobjedom partizana u borbi protiv četnika 1943. godine u Bitci na Neretvi.

Sličan se pokušaj zajedničkog nastupa u borbi protiv okupatora odvijao u Srbiji u razdoblju od dizanja ustanka do sloma *Užičke republike* krajem 1941. godine. Pobjeda četnika u Srbiji i službena tzv. Nedićeva Srbija svrstali su se na stranu Sila Osovine te su i službeno bili dio fašističkih snaga. Tek osvajanjem Beograda 1944. godine od partizanskog NOV-a i sovjetskog Trećeg ukrajinskog fronta maršala Tolbuhina poražen je srpski fašistički režim i ekstremni je srpski nacionalizam stavljen u hibernaciju do uskrsnuća sredinom osamdesetih godina prošlog stoljeća.

Srpska narodna pjesma *Boj na Mišaru* opisuje događaje tijekom Prvog srpskog ustanka za nacionalno oslobođenje, preciznije, bitku između Srba, pobunjenih protiv Osmanskog carstva, i Bošnjaka, koji su dio protupobunjeničkih osmanskih snaga. Pjesma opisuje sukob Bošnjaka i Srba na Mišaru 1806. godine. U pjesmi predvodnik je bosanske vojske Kulin-kapetan, a njegova se pogibija slavi kao simbol poraza Srbima omraženih *bosanskih Turaka*. Dapače, pjesma počinje stihovima o preletu sokola sa lošim vijestima preko Kulen-Vakufa *proklete čaršije* prema Prkosima, kuli Kulin-kapetana. U razdoblju velike srpske neobrazovanosti narodne su pjesme u desetercu bile učestali medij prenošenja i učvršćivanja identiteta. Jedan od prenesenih elemenata je i mržnja prema *Turcima*. To se potvrdilo i 1995. godine kada je srpska vojska ušla u Srebrenicu. Na pitanje što će sad, srpski zapovjednik Ratko Mladić rekao je da će se osvetiti Turcima. Kako su Turci otišli iz Bosne još 1878. godine postavlja se logično pitanje kome su se to osvećivali Srbi, kako pod Mladićem tako i pod ranijim zapovjednicima poput Alekse Đilasa, majora vojske Kraljevine Jugoslavije, koji je došao na čelo četničkog puka koji je poklao stanovništvo Kulen-Vakufa, i Đoke Jovanića, vođe ustanka i zapovjednika, osvojenog Kulen-Vakufa 1941.

Zločin u Kulen-Vakufu 1941. godine svakako je obilježio 20. stoljeće Ljutočke doline. Naknadne su interpretacije govorile kako je Kulen-Vakuf bio jako ustaško uporište koje su ustanici zauzeli nakon žestokih borbi. Žrtve nisu spominjane, a u slučaju da su i spomenute objašnjavane su kao posljedica pravednog gnjeva i osvete narodnih masa. Nekoliko je činjenica omogućilo javnu tišinu oko događaja u Kulen-Vakufu u rujnu 1941. Zapovjednici i sudionici napada na Kulen-Vakuf kasnije su ostvarili visoke vojne i političke funkcije u SFRJ i nije ih bilo moguće sudski goniti. Također datum okupljanja napadača na Kulen-Vakuf 27. srpnja 1941. godine bio je proglašen Danom ustanka naroda BiH i Hrvatske. To je otežavalo jasnu identifikaciju zločina i zločinaca. Oko 2 300 stanovnika Ljutočke doline, pretežno Kulen-Vakufa i okolnih zaselaka, ubijeno je u pijanoj orgiji smrti ustanika. No, zločin je ostao zataškan. Ubojice su se pridružile pobjedničkoj vojsci i zahvaljujući moćnoj vojno-političkoj zaštiti ostali su nekažnjeni za zločin.

Zastrašujuće je što su masovno ubijani i pljačkani civili čiji je jedini grijeh što su *Turci* – Bošnjaci muslimanske vjere. Iako je u mjestu postojala organizirana grupa komunista i njihovih simpatizera, iako su se stanovnici suprotstavljali progonu i ubijanju srpskog

---

okupacionoj zoni potpomagani Hrvati i progonjeni Srbi, u talijanskoj su progonjeni Hrvati i štićeni Srbi. Istovremeno je u obje zone vođen rat protiv partizana. Talijani su na teritoriju pod svojom kontrolom naoružavali i pomagali četnike kao *antipartizansku miliciju*.

stanovništva, dapače organizirano su pomogli evakuaciji srpskog stanovništva na teritorij koji su kontrolirali ustanici, to nije pomoglo.[15]

Preživjeli su se stanovnici Kulen-Vakufa poslije rata vratili u svoje mjesto i nastavili život pokušavajući obnoviti ga. Iako je u dolini bilo više simpatizera KPJ-a i komunista muslimanske vjeroispovijesti, a stanovništvo nikada nije iskazivalo radikalne stavove prema pravoslavnoj populaciji, područje je u poslijeratnoj mitologizaciji Narodnooslobodilačke borbe definirano kao ustaško mjesto, dok su svi stanovnici muslimanske vjeroispovijesti proglašeni ustašama. *Svi muslimani ustaše*, parola je koja i danas kruži među pravoslavnim stanovništvom Like i Bosanske krajine. U stvarnosti, riječ je o opravdanju masovnog pokolja civilnog stanovništva, pljački i uništenju koje se današnjom terminologijom ispravno može okarakterizirati genocidom, urbicidom i etničkim čišćenjem. Kao što je genocid u Srebrenici 1995. godine najavio kraj rata, tako je i genocid u Kulen-Vakufu 1941. godine najavio početak rata.[16]

Dokle je išla ta mržnja zorno pokazuje uništeno muslimansko groblje na Havali iznad Kulen-Vakufa. Iako najstariji grobovi sežu u 17. stoljeće, a cijelo groblje ima i vrijednost kulturno-historijskog spomenika, nadgrobne su ploče brutalno razbijane, dok su nišani (nadgrobna obilježja) čupani i bacani na zemlju. Želja za potpunim uništenjem *svega što je tursko* vidljiva je i na preživjelim povijesnim spomenicima − ostacima kula i tvrđava, kao i u odsustvu ruševina koje su trebale biti tu, no jednostavno ih nema.

---

[15] Iako je naknadno proglašavan ustaškim mjestom, u Kulen-Vakufu 1941. godine nije bilo ustaša. Posadu mjesta činila je četa/satnija domobrana sa zapovjednikom satnikom Weberom. Ustaše, pod zapovjedništvom gostioničara Miroslava Matijevića, nisu dolazili u samo mjesto. Baza im je bila u njegovoj gostionici na Vakufskom buku. Kroz mjesto su prolazile ustaše Maksa Luburića na putu prema Lici gdje su činili zločine. U barem jednom slučaju ustaše su od djece iz Kulen-Vakufa tražile fesove (Mušeta: 2013) koje su nosili tokom činjenja zločina ne bi li tako odgovornost za zločine svalili na muslimane.

[16] Srpski nacionalizam ratove najavljuje prijenosima posmrtnih ostataka (mošti) s jednog na drugo mjesto, a započinje masovnim ubojstvima poput onog u Bijeljini 1992. godine. Masovno ubojsto Kulenvakufljana 1941. godine samo je jedan izraz takvih ratnih običaja.

Srpska masovna ubojstva obilježavaju i kraj rata. Masakr zarobljenika u Srebrenici 1995. godine obilježio je i kraj bosanskog rata (1992-1995) kao vrhunac zloćudnosti srpskog nacionalizma. Netko će reći kako 2. svjetski rat u Jugoslaviji nije završio četničkim pokoljem zarobljenika. Srpski nacionalisti - četnici - ipak su bili među onima koji su izgubili rat. To bi značilo olako preći preko činjenice masovnih ubojstava koje je partizanska strana počinila nad zarobljenim pripadnicima Hrvatske vojske i drugih osovinskih formacija, danas poznatih kao blajburški zločin i *Križni put*. Prilikom britanske primopredaje zarobljenih osovinskih vojnika Jugoslavenskoj armiji na Bleiburgu nije bilo masovnijih ubojstava, no procjenjuje se da je na "križnom putu" poubijano između 60 i 80 tisuća ljudi. Mjesta poput Kočevskog roga i napuštenih rudnika po Sloveniji i danas kriju ostatke tisuća poubijanih ljudi, a masovne se grobnice i danas otkrivaju na mjestima poput zagrebačke Kustošije gdje su poubijani ranjenici i bolesnici iz zagrebačkih bolnica 1945. godine.

Zanimljiv je detalj kako su se ubojice Kulen-Vakufa većinom pridružile Dinarskoj četničkoj diviziji Momčila popa Đujića pod zapovjedništvom fašističke Italije. Nakon kapitulacije Italije 1943. dobar dio Đujićevih četnika nastavio je ratovati dijelom i u 6. ličkoj diviziji. Ta je jedinica JA svoj ratni put završila upravo na *Križnom putu*, te je imala udjela u masovnim egzekucijama zarobljenika. Velika je vjerovatnost da su neki od pripadnika 6. ličke svoj ratni put počeli pokoljem Kulen-Vakufa, a završili ga na Bleiburgu i K*rižnom putu*.

Zaselak Klišević pored Kulenovića kule[17] u planini Ljutoč dobar je primjer takvog djelovanja. Napravljena krajem 17. stoljeća, kula je odolijevala vremenu i bila u različitim funkcijama. Zaselak je do Drugog svjetskog rata brojao oko 300 stanovnika, od kojih je, ugrubo, religijska distribucija bila pola-pola. Muslimani su živjeli u zaseoku oko kule, dok su kuće pravoslavnih stanovnika bile razbacane po rubovima visoravni.

Prema izjavama preživjelih stanovnika i njihovih potomaka sukob je 1941. započeo Asim Crnkić, ustaša iz Ćukova, koji je došao na Klišević predvodeći svoju grupu. Oni su počeli okupljati lokalno pravoslavno stanovništvo u obor pored nekadašnje škole na Kliševiću u seoskoj kući pored izvora Bukovac na ulazu u visoravan Klišević.

Tome se usprotivio učitelj. Njemu je Asim Crnkić također naredio da klekne, on je odbio jer je imao odijelo koje nije htio uprljati klečeći na zemlji. Tada ga je Crnkić zaklao na nogama. Ustaše su namjeravale poubijati zarobljene pravoslavce, no tome se usprotivio Ahmedbeg Kletac Kulenović, koji je uspio otjerati ustaše. Lokalni zapovjednik ustanika, komandant Blanuša, zahvalio mu je tako što je muslimanskim stanovnicima Kliševića omogućio slobodan prolaz prema Ripču i Bihaću. Prema izjavama potomaka preživjelih nakon događaja kod škole, isti ili sljedeći dan, iz šume se čuo glas: *Bezi, komandant Blanuša vam daje slobodan prolaz 24 sata.* Stanovnici su poslušali glas i evakuirali se. No, naselje nije slijedilo njihovu sudbinu. U potpunosti je opljačkano, uništeno i spaljeno.

Prema popisu stanovništva iz 1931. godine u naselju je samo porodica Kulenović imala 11 kamenih kuća. Danas na mjestu nekadašnjih kuća rastu trava, šipražje i podivljale voćke. Zanimljiv je detalj da kuća više jednostavno nema. S obzirom na to da je došlo do pljačke i paljenja, za očekivati je da se na lokaciji nalaze ruševine kuća. No, poslije Drugog svjetskog rata lokalno je pravoslavno stanovništvo ukralo kamen sa porušenih kuća i sebi izgradilo nove kamene kuće.

Krađa je kamena izgleda uobičajena pojava u Ljutočkoj dolini. Tako je, primjerice, na svim tvrđavama i kulama u dolini izvađen ugaoni (tesani) kamen iz građevina. Kamen gradskih zidova Kulen-Vakufa i Orašca je upotrijebljen za gradnju kuća, kao i ugaoni kamen kula na Kliševiću i na Prkosima. Jedan nas etnografski zapis upućuje kako je pravoslavno stanovništvo Ljutočke doline počelo graditi kamene kuće nakon Drugog svjetskog rata. S obzirom na manjak cijelog sela na Kliševiću i ugaonih kamenova na svim utvrdama u Ljutočkoj dolini, logično je zaključiti kako je kamen upotrijebljen za gradnju kuća u pravoslavnim podljutočkim naseljima ukraden i donesen sa uništenih muslimanskih kuća na Kliševiću i u drugim naseljima Ljutočke doline.[18]

---

[17] Kulenovića kula na Kliševiću sagrađena je krajem 17. stoljeća. Njen je prvi vlasnik bio Halilbeg Kulenović, sin Mahmut-paše. Spominje se u *Kulama i odžacima u BiH* Hamdije Kreševljakovića.

[18] Ne treba okrivljavati samo pravoslavne stanovnike Ljutočke doline zbog devastacije kulturalne baštine. U ruševinama Havale, tvrđave iznad Kulen-Vakufa, nalazi se i ruševina jedne kuće. U jednom njenom zidu, pored prozora, nalazi se kamen koji je izgleda nekada bio muslimanski nišan (nadgrobni spomenik), a njen je posljednji stanovnik bio jedan hodža (muslimanski svećenik).

Iako je stanovnike Kulen-Vakufa tokom trajanja Jugoslavije pratila stigma *ustaša,*[19] mjesto se uspjelo obnoviti,[20] dapače i napredovati. Prvo razdoblje, od završetka Drugog svjetskog rata do 1960-ih i pada Rankovića i njegovih suradnika, prvenstveno generala Đoke Jovanića, obilježeno je prisilnim suživotom ubojica i njihovih preživjelih žrtava. Drugo razdoblje, do raspada SFRJ-a 1991. godine, označava ekonomski i demografski oporavak Kulen-Vakufa i Ljutočke doline. Prema pričanjima mještana u Vakufu nije radio samo onaj tko *nije htio raditi*. U svaku je kuću dolazilo nekoliko plaća, što je utjecalo i na obnovu mjesta.[21] Gradska džamija, uništena 1941. godine, obnovljena je nakon skoro četrdeset godina. Kulen-Vakuf i Ljutočka dolina u socijalizmu su bili i izletište imućnijih Bišćana. Iznad mjesta, pored tvrđave Ostrovica postavljen je i natpis TITO složen od kamenih kocki. Ipak, to nije bilo dovoljno da odvrati Kulen-Vakuf od ponovnog napada 1992. godine.

Napadači, ovaj put u uniformama JNA, napali su Ljutočku dolinu na Bajram 11. svibnja 1992. godine. Dolina je opkoljena sa svih strana, s očitom namjerom etničkog čišćenja. Stanovništvo, u namjeri da mu se ne ponovi 1941. godina, organizirano je napustilo dolinu. Stanovništvo Kulen-Vakufa se evakuiralo u Klisu, zatim su zajedno prešli Unu i nastavili za Orašac. Tu su se pridružili stanovništvu Orašca, Duljaca i Ćukova, te su se zajedno preko oraškog starog grada uputili kroz šumu prema proplanku Radolje, ispod Ljutoč planine. Zbjeg je tu prenoćio, a delegacija otišla na Klišević dogovoriti predaju. Zbjeg je uspio doći do pješačkog mosta na Štrbačkom buku, gdje je agresor počeo razdvajati muškarce od žena i djece. Da nije bilo predstavnika UNPROFOR-a, vjerovatno je da bi cijeli zbjeg bio pobijen, kao što su kasnije zarobljeni muškarci poubijani u zarobljeničkom logoru u Ripču.

Nakon 40 godina stanovnici su Ljutočke doline ponovo postali izbjeglice, istjerani iz vlastitih domova. Nakon što su prešli preko pješačkog mosta u Hrvatsku, sprovedeni su u Donji Lapac, a potom u Bihać, gdje su kao izbjeglice proveli cijeli rat. Koliko je to bila tragedija za Ljutočane, za opkoljeni Bihać oni su predstavljali veliko pojačanje. Od izbjeglica je formiran bataljon Ljutoč 501. brigade bosanske vojske,[22] jedna od najuspješnijih jedinica 5. korpusa ARBiH.

Identitet

Ljutočani su ratnici. Ljutočani su muslimani. Ljutočani su Bošnjaci. To je neupitno. To su ujedno i prve informacije koje dobijate o dolini silazeći prema njoj. Šehidsko mezarje, zelena zastava, česma i ljiljani na zastavi pored spomen-ploče na mjestu gdje je poginuo prvi Ljutočanin u prošlom ratu.

---

[19] Iako je mjesto imalo više muslimana prvoboraca i sudionika NOR-a, oznaka *ustaškog* ga je pratila cijelo vrijeme trajanja SFRJ-a.

[20] Boričevac je selo u Hrvatskoj koje je doživjelo istu sudbinu kao i Kulen-Vakuf 1941. godine. No, za razliku od Kulen-Vakufa, Boričevac je ostao uništen i napušten za vrijeme trajanja SFRJ-a, a povratka stanovnika nije bilo.

[21] Dvojica Vakufljana, general potpukovnik dr. Hajro Kulenović i general major Ismet Kulenović, bili su načelnik saniteta JNA zapovjednik RV i PVO JNA. Oraščanin Muhamed Zulić bio je zastupnik u Hrvatskom saboru.

[22] Odred TO Ljutoč sa četama iz Orašca, Kulen-Vakufa, Ćukova i Ripča je bio u sastavu 1. bihaćke pješačke brigade (kasnije 501. brigada ARBiH) od njenog osnivanja.

Prolaskom kroz dolinu uočljivo je kako svako mjesto ima džamiju, a današnje središte Ljutočke doline, Orašac, ima dvije, fasada obojenih u zeleno, što je rijetka pojava u Bosni gdje su fasade obično bijele ili od kamena kao u Hercegovini. Nema određenih religijskih razloga zbog kojih bi muslimani fasade svojih vjerskih objekata bojili u zeleno. Pretpostavljamo da je riječ o pučkoj pobožnosti kojom se želi pokazati jakost muslimanskog religijskog identiteta. Kad se ulazi u Orašac, džamije su odmah vidljive. Zelena boja ih čini još uočljivijima.[23]

Ljutočani su, na svoj način, najbolji muslimani. I u epu *Ženidba...* Oraščanin Tale *glave siječe i ezana uči*. Ratnički mentalitet i ponosno pokazivanje svoje islamske pripadnosti nije samo Talin specifikum. Ljutočani obilježja svog identiteta ne skrivaju, podnoseći nedaće i dijeleći radosti koje on sobom nosi. Religijski je identitet oblikovan stoljećima i specifičan je oblik pučkog islama, povezan sa tradicionalnim zanimanjem Ljutočana kao ratnika graničara. Islam su u Bosnu donijeli osmanski Turci. Prethodnicu njihovih vojski činili su i akindžije – laka konjica koja se, koristeći svoju pokretljivost, zalijetala u neprijateljski teritorij izviđajući prostor na koji je dolazila glavnina osmanske vojske. Bosna je, nakon osmanskog osvajanja, bila krajište – polazište daljnjih osmanskih osvajanja usmjerenih prema Madžarskoj i Austriji.[24] Nazivi Krajište i Krajina upućuju na rubnost Bosne u Osmanskom carstvu. Bošnjaci su svoju vrijednost dokazali intenzivno sudjelujući u osmansko-habsburškim ratovima u Podunavlju (15-18. stoljeće), a potom u odbrani Bosne i Osmanskog carstva (18-19. stoljeće). Krajišnici su stalno uključeni u ratovanje, kao izvidnici, graničari i ratnici. Unatrag više od deset generacija sudjelovanje u ratu sastavni je dio života muških, a često i ženskih pripadnika ljutočkih porodica.

No, ratovanje nije jedini oblik egzistencije Ljutočana. Šumovito brežuljkasto područje uvjetovalo je bavljenje stočarstvom, te uzgoj poljoprivrednih kultura i voća kojima odgovara klima.

Kroz stoljeća Ljutočka se dolina manifestirala kao zasebna cjelina s nekoliko ključnih uporišta identiteta. Islam i pripadnost Bosni svakako su među njima. Veliko herojstvo i velike tragedije obilježavaju povijest ove doline, ali i brojni uspješni pojedinci. To nam svjedoči o uspješnom transgeneracijskom prenošenju uporišta identiteta i u praksi potvrđuje narodnu tradiciju Ljutočana kao najboljeg što Bosna ima.

---

[23] Kolika je važnost boje džamije u identitetu pokazuje i sljedeći razgovor. Pokazujući mi novu džamiju, prijatelj Oraščanin mi je rekao: Vidiš ti naše džamije. Vidim, odgovorio sam mu. *Jes' zelena*, rekao je. *Jes'*, odgovorio sam mu. *Didovi naši*, nastavio je. *Hoće zeleno. I hoće.* Kroz razgovor sam saznao kako prilikom izgradnje boja fasade nikada nije bila upitna. Uvijek se znalo da će džamija biti zelena. No, rasprava o najboljoj nijansi zelene boje za fasadu potrajala je danima.

[24] Narodna tradicija dovišta Ajvatovica u Pruscu održava se preko 500 godina. Smotra vjernika, parada konjanika i bajraka ima porijeklo u vojnoj smotri pred polazak u rat.

Literatura:

Bergholz, Max: "Čudna šutnja - Zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni u Drugom svjetskom ratu?", *Historijska traganja*, 8, 2011.

Evans, Arthur: *Ilyrian Letters - A Revised Selection of Correspondence from the Illyrian Provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia, and Slavonia, Addressed to the Manchester Guardian During the Year 1877.* London: Longmans, Green, 1878.

Kreševljaković, Hamdija: "Kulen-Vakuf", *Narodna uzdanica*, kalendar za 1936. godinu. Sarajevo: "Narodna uzdanica", 1935.

Međedović, Avdo: *Ženidba Smailagić Mehe – Junački ep*. Wupertal: Bosanska riječ, 1994.

Mušeta, Abas: *Tragedija Kulen-Vakufa* (neobjavljeno), 2013.

Truhelka, Ćiro: *Studije o podrijetlu - Etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine*. Zagreb: Matica hrvatska. (Pretisak Hrvatsko društvo folklorista), 2012.

THE BEST THAT BOSNIA HAS - BOSNIAKS OF KULEN VAKUF AND LJUTOČKA DOLINA

Tarik Kulenović

Summary

The paper deals with population of Bosniaks from Ljutočka dolina, micro-unity, its cultural, archeological and biological peculiarity. This area, known as *The valley of heroes* and *Epic Border-land,* today's part of *Una National park* is the scene of many historical events and homeland of personalities such as Oraščanin Tale, Mujo Hrnjica and Captain Kulin. They are not the only ones. In town Kulen Vakuf was born the first Reis-ul-Ulema (Islamic superior) Mustafa Hilmi ef. Hadžiomerović. Ljutočka dolina was the scene one of the biggest mass crimes against Bosniaks, before the crime in Srebrenica, when Serbian nationalists killed about 2,500 Bosniaks from 6th to 8th September 1941, 50% of Ljutočka dolina population. This crime is rarely analyzed in official historiography, although this was one of the largest single acts of violence against Bosniaks before Srebrenica in 1995 and it was introduction in subsequent Chetniks war activities. People from Ljutočka dolina through generations transmitted their identity from parents to children as Bosniaks and religious Muslims expressing collective and individual self-awareness. Frontier guards and soldiers for generations, people from Ljutočka dolina, as well as generation during recent war, confirmed the sentence of epic hero Mustajbeg Lički that they are: *The best that Bosnia has*.

Key words: Bosnia, Islam, Ljutočka dolina, identity

UDK 323.1 (497.6=163.43*)

Bosna i Bošnjaci
Ime, biće i identitetna historija
(Izvod iz obimnijeg rada)

Senadin Lavić
Fakultet političkih nauka
Sarajevo

Autor u ovome rade pokušava osvijetliti neke dijelove identitetne historije bošnjačkog bića koristeći se relevantnim metodskim sredstvima analize, komparacije i zaključivanja. Rekonstrukcija konstruiranog povijesnog lika uvijek je izraz narasle potrebe da se oslobodimo suvišnih, netačnih i zavodljivih interpretacija koje su bile izraz povijesnog konteksta. U izmijenjenim povijesnim okolnostima pokazuje se da su veliki dijelovi naših "teorija" više neupotrebljivi, jer su njihovi sastojci bili ispoljavanje ideološki motiviranih kazivanja. Pred svakom generacijom mislećih ljudi stoji zadatak rekonstruktivno-reinterpretacijskog djelovanja, koje oslobađa potisnuto znanje o sebi ili drugima, i koje, pritom, otvara polje novih interpretacijskih mogućnosti slobodnog mišljenja. Dakle, ono što je nekada bilo postavljeno u naš epistemički okvir kao "sveta istina" danas se pokazuje kao ideološko-dogmatska predrasuda i pogrešna interpretacija.

Ključne riječi Bosna, Bošnjaci, identitetna historija, historiografija, ime, narod

Moguće je rekonstruirati liniju postojanja Bosne i identitetnu historiju Bošnjaka na osnovu spoznaja koje proizlaze iz historiografskih, arheoloških, kulturoloških, politoloških, sociooloških, etnoloških, lingvističkih, onomastičkih i drugih studija koje su poznate i dostupne za znanstvenoistraživački interes te potkrijepljene prvorazrednim izvorima. U ovim studijama postoje brojne kontroverze koje su donekle određene nepoznavanjem i nedostatkom cjelovitih historijskih izvora, neprimjerenim korištenjem znanstvenih metoda i metodoloških pristupa, izvanznanstvenim utjecajima i nalozima, ideološkim stereotipima, predrasudama, politikantskim konstrukcijama, hegemonijskim pretenzijama i najmizernijim lažima i falsifikatima.[1]

[1] Primjer historiografskog falsificiranja povijesti Bosne predstavljaju, naprimjer, knjige Vladimira Ćorovića *Bosna i Hercegovina* (1925) i *Historija Bosne* (1940), u kojima se ni slučajno

Ime jedne savremene međunarodno priznate države (stare zemlje spomenute kao "to horion Bosona", "plemenite baštine", prostora, geografske cjeline, banovine, kraljevine, republike) i naroda koji je naseljava nisu stvar nekog trenutnog povijesnog izmišljanja ili proizvoljnosti. Promišljanje imena Bosne i Bošnjaka opterećeno je povijesnim kontekstom u kojem je nacionalistička infekcija poprimila epidemijske razmjere. U mnogim slučajevima, nažalost, zapada se u krute naracije o kontinuitetu nepromjenljivog bića, a narod je živo i dinamično biće koje se neprestano transformira u vremenu i pokazuje u novom svjetlu, isto kao i forma i kontekst u kojem je zadešen u svome postojanju. Gotovo da nema oblasti ljudskog djelovanja i društvenog života čovjeka u današnjoj Bosni koja nije reducirana ideologiziranim naracijama i lažnim interpretacijama. Ovovremene koncepcije transponiraju se u daleku prošlost, gdje uopće nemaju nikakvog smisla. Bošnjaci nisu Iliri ili Goti bez obzira na to što u njihovim korijenima ima ilirskih i gotskih elemenata. Bošnjaci su davno izrazili svoju vlastitu bošnjačku svijest i nadvisili plemensko-etnička određenja, koja su ostala iza njih kao faza njihove identitetne historije i forme društvenosti. Bošnjaci su, nažalost, kroz sistem obrazovanja u 20. stoljeću "podučavani" da nemaju vlastite prošlosti (povijesti), svoje porijeklo, svoje naracije o svijetu, svoje ličnosti u velikim događajima, odnosno da su "islamizirani Slaveni" koji su s jedne strane "Srbi islamske vere", a s druge strane "cvijeće hrvatskog naroda".[2] U takvim tendencioznim ideologijama i historiografskim mitovima živjela je sasvim nenormalna, ovovremena ideja, da se Bosna potčini nekom velikodržavnom hegemonijskom projektu. Iz tog ideološko-mitskog galimatijasa ubačena je u bošnjačku svijest netačna i opasna informacija koja je iznutra nagrizala narodni bošnjački identitet. Ta nesretna ideologizirana svijest postala je mjera cjelokupnog sadržaja života ljudi, a s njom se znanost mora kritički obračunati. Najopakiji primjer podmetnute netačne historijske informacije jeste krunisanje bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića 1377. godine. Velikosrpska historiografija "gura" Tvrtka u manastir Mileševa kod Prijepolja i crkvu sv.

---

ne dopušta postojanje etničke posebnosti Bošnjaka i samostalne Bosne, a pritom se vrlo grubo i tendenciozno podmeće hipoteza o Bosni kao "srpskoj zemlji". To je povijesni falsifikat. Takve falsifikate nalazimo kod D. Obradovića, S. Stanojevića, Vuka S. Karadžića (*Srbi svi i svuda*, napisana 1836, a štampana 1849. u Beču), J. Cvijića (antropogeografska istraživanja srpske rasprostranjenosti na Balkanu), V. Čubrilovića, M. Ekmečića (*Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*, Treće, dopunjeno izdanje, Beograd: Evro-Giunti, 2010), u knjizi optužuje Bošnjake za disoluciju Jugoslavije) ili kod Dominika Mandića, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* (Rim, 1967), i Franje Tuđmana. U njima se Bosna pretvara "historiografskom čarolijom" u staru "hrvatsku" ili staru "srpsku" zemlju. Uz njih idu pravaška ideologija A. Starčevića u drugoj polovini 19. stoljeća ili velikosrpski ekspanzionizam iz *Načertanija* (1844) I. Garašanina.

S druge strane, srpski historičar Ilarion Ruvarac nikada nije pristao na "znanstveni konsenzus" o srednjovjekovnoj Bosni kao srpskoj zemlji.

[2] Bošnjaci nisu nastali kada su Osmanlije došle na Balkansko poluostrvo i ratnički osvojili kraljevinu Bosnu 1463. godine. Povijest Bosne i Bošnjaka, dakle, ne počinje s dolaskom Osmanlija na Balkan. Ovo je polazni aksiom ***bošnjačke samosvijesti***. Bošnjaci su stari evropski narod čija je sudbina specifična i vrlo kompleksna, a posebno pitanje njihovog imena u 20. stoljeću. Malo je naroda u Evropi i svijetu koji su doživjeli sličnu sudbinu – da mu zabrane ime i jezik (austrougarska vlast dekretom zabranjuje bosanski jezik 1907. godine) i prognaju/potisnu narodno ime (etnofagija i glotofagija).

Save, te tako nameće znanstveno nedokazivu hipotezu o srpskom porijeklu krune bosanskog kralja.[3] Tvrtko I krunisan je u Milama kod Visokog 1377. godine u kralja. Sasvim valjane argumente o tome nude Đ. Basler, P. Anđelić, S. M. Džaja, I. Pašić, D. Lovrenović i dr. O tome bosanski historičar D. Lovrenović kazuje:

> Bosanska kruna endogenog je podrijetla, a osoba koja je u duhu biskupskih kompetencija vrijedećih na cijelom evropskom prostoru okrunila prvog bosanskog kralja može biti samo djed Crkve bosanske – njezin prvi gospodin episkop, kako se titulirao početkom 1404. godine. Ovaj događaj praktično i teoretski odredio je sadržaj ugarsko-bosanskih odnosa sve do 1463, pa i kasnije kada su imenovanjem marionetskih kraljeva u Bosni do 1477. Osmanlije i Ugari nastavili davno započeti obračun na ovome području.[4]

Dugo traje pokušaj da se povijesna sadržina Bosne i Bošnjana pretvori u nešto što nikada nije bila, a to, naprimjer, možemo pratiti od programskog spisa *Načertanije* (1844), koji je redigirao Ilija Garašanin za potrebe srbijanske vlade. U toj falsifikatorski provođenoj djelatnosti učestvuju znanstvenici iz polja historiografije, politologije i sociologije, etnologije i antropologije, književnici i književni historičari, te pored njih političari, teolozi, svećenici i drugi falsifikatori. Svi falsifikatori skupa pokušavaju pokazati od druge polovine 19. stoljeća da je Bosna samo dio susjednih država i da imaju "povijesno" pravo na nju. Naravno, u tome "dokazivanju" stradale su povijesne činjenice koje su prilagođene u spornim interpretacijama onim hegemonijskim koncepcijama koje su jedno vrijeme predstavljale ključnu orijentaciju beogradskih i zagrebačkih intelektualnih krugova.[5] Nikada ne treba smetnuti s uma činjenicu – Bosna nikada nije bila srpska ili hrvatska zemlja, a Bošnjani su od srednjovjekovlja svjesni svoje narodne posebnosti. Oni imaju svoje narodno ime! Ni Bosna ni Bošnjaci ne mogu biti negirani ili ignorirani hegemonijski potaknutim historiografijama mnogih pseudo-znanstvenih tumača povijesnog događanja. Velikodržavni ekspanzionizam prvih susjeda kamufliran je u "znanstvene konceptualizacije" povijesti, države i imena naroda. U tom polju predstoji rad kritičke svijesti koja treba znanstvenim sredstvima dezavuirati laži i konstrukcije koje su kao falsifikati "funkcionirale" u znanstvenim teorijama o Bosni i Bošnjacima. U novom povijesnom kontekstu gdje slobodna misao može iskazati svoje stanovište pokazuje se da su mnoge ideološke interpretacije došle svome kraju.

---

[3] Preko djela *Il regno degli Slavi* (*Kraljevstvo Slavena*, 1601) dubrovačkog benediktinca i historičara Mavra Orbinija uselila se u povijesne spise "priča o Mileševu" koju su slijedili mnogi historičari. Oni su previdjeli Orbinijevo identificiranje lokaliteta Mili s imenom Mileševo, tako da nisu čitali cjelinu izvješća ovoga historičara koji jasno kazuje da je u "Mileševu u Bosni ban Stjepan II Kotromanić za svoga života podigao [...] i u njoj bio pokopan, crkvu Male braće sv. Nikole". D. Lovrenović upozorava da je ovo dovoljan razlog kojim se rješava spor oko krunjenja bosanskog kralja i upozorava da su se srpski kraljevi krunili u Petrovoj crkvi, ili u Žiči ili u Peći, čime srpsko-pravoslavna Mileševa kod Prijepolja ispada iz bilo kakvih razmatranja oko krunisanja bosanskog kralja Tvrtka I u 1377. (v. D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, str. 232).

[4] Dubravko Lovrenović: *Bosanska kvadratura kruga.* Sarajevo – Zagreb: Dobra knjiga - Synopsis, 2012, str. 233.

[5] U ovome procesu spinovanja stradala je društvena znanost u potpunosti i pretvorila se u dogmatsko područje očuvanja ideoloških predrasuda i neistina kojima se krivotvori sadržaj društvenog i kulturno-povijesnog života ljudi na prostoru Bosne i jugoistočne Evrope.

Narod kao kulturna forma

Nemoguće je zamisliti jedan narod, etniju, bez kulture u kojoj se razvijaju raznovrsni sadržaji. Ti sadržaji, između ostalog, mogu biti komparirani s drugim ili sličnim sadržajima, iz čega nastaje svijest o kulturnim sadržajima, o našim bliskostima, sličnostima ili razlikama. Kulturne forme sa svojim sadržajima su pluralne i bogate smislom, tako da predstavljaju prave riznice ili značenjske tokove za interpretatore. Njihova semantičko-antropološka vrijednost priziva interpretacijski um na akciju. "Antropologija proučava fenomen čovjeka, ne prosto čovjekov um, njegovo tijelo, evoluciju, porijeklo, oruđa, umjetnost ili grupe same, nego kao dio ili aspekt općeg modela ili cjeline. Da bi naglasili ovu činjenicu i učinili je dijelom njihovog tekućeg pokušaja, antropolozi su uveli generalnu riječ u rasprostranjenu upotrebu da stoji za taj fenomen, a to je riječ *kultura*."[6] Antropolog uzima svoju vlastitu kulturu da studira druge ili kulturu uopće. Klasični racionalistički antropolozi pretendirali su na apsolutnu "objektivnost". Pluralnost sadržaja kulture je povijest kulture jedne narodne kulturne forme.

Vrlo je teško objasniti ljudsku naviku i postaviti pitanje o tome zašto se cjelina jednog društva kakvo je bosansko pokušava reducirati na jednu "bitnu karakteristiku", bilo da je riječ o naraciji koja nas upozorava da je "bosansko društvo u cijeloj svojoj povijesti bilo multi-religijsko", da je to "podijeljeno društvo", da je to "multilateralno društvo", da je "Bosna zemlja mržnje" ili "zemlja konflikta", da je Bosna "ostatak osmanskog svijeta", da je samo "avnojevska tvorevina" i tako redom. Broj ovih pokušaja da se navede jedna bitna karakteristika bosanskog bića ili povijesnog društvenog života bosanskog bića ukazuje na pluralnost odredbi povijesnog bosanskog bića i relativnost reduciranja na jednu "bitnu crtu". Reduciranje cjeline na jednu povijesnu dimenziju života služi uvijek sadašnjem trenutku za njegove interpretacije. Zato je "sadašnji trenutak" zavodljiv za cjelinu i treba ga raskrinkati, demaskirati kao laž. I danas se primjećuje da je, naprimjer, oko imena Bošnjak nametnuta jednodimenzionalna predrasuda iz koje nas "upozoravaju" da su to *bosnian muslim*, dakle ponovo cjelinu postojanja jednog naroda reduciraju na religijsku dimenziju kao primarnu. A to je samo jedna od mogućih oznaka za njegove bitne sadržaje. Ali to ne bi bio problem kada bi u printanim ili elektronskim medijima isto tako potcrtavali za bosanske Srbe da su pravoslavci ili ateisti i za bosanske Hrvate da su katolici ili ateisti. Samo se još za Bošnjake potcrtava *religijska* dimenzija, koja je samo jedna od brojnih oznaka njihovog narodnog bića i najzad samo njihova "privatna" stvar.

Ideja kulture postavlja istraživača u poziciju jednakosti s njegovim predmetom: svako "pripada kulturi". Zato što svaka kultura može biti razumljena kao specifična manifestacija ili primjer fenomena čovjeka i zato što ne može biti otkrivena infalibilna metoda za "gradaciju" (*grading*) diferentnih kultura i sortiranje ovih u njihove prirodne tipove, mi pretpostavljamo da je svaka kultura kao takva ekvivalentna svakoj drugoj kulturi. Ova pretpostavka se naziva "kulturni relativizam" (*cultural relativity*).[7]

---

[6] Roy Wagner: *The Invention of Cultures.* Chicago and London: The University of Chicago Press, 1982, str. 12.

[7] Roy Wagner, ibid., str. 12-13.

Kulturne promjene

Na Zapadu je donedavno postojala predrasuda da je *napredak* neprekidan i da su ostale, nezapadne civilizacije, definitivno prevaziđene i zaostale. Evolucionistički pristup kulturi unutar antropologije reducirao je puninu kulturnog djelovanja na jedan dominantan smjer i naraciju o napretku. No vremenom je koncept društvene i kulturne evolucije prema jednom važećem obrascu odbačen sa stanovišta znanosti, ali se održao i multiplicirao na općem političkom, ekonomskom i religijskom planu. To poprima kvaziznanstveni iskaz u Huntingtonovoj naraciji o *the clash of civilizations*.

U 19. i 20. stoljeću postojalo je neopravdano shvaćanje kulture jedne društvene grupe kao nečeg statičnog, zaokruženog, završenog, konačno datog. Spram toga, međutim, razvijeno je jedno sasvim drugačije stanovište u kojem je kultura određena kao dinamičan fenomen koji prevazilazi sheme krutog poimanja društveno-povijesnih procesa jednog kulturnog bića. Bošnjacima je, nažalost, višestoljetno nametana kulturna stigma koja je svoje potpuno semantičko ispoljavanje imala konačno u genocidu. S jedne strane, njihova kultura je "zaostala" u odnosu na okruženje. Stoga se oni moraju vratiti u "pravu kulturu", naprimjer u kulturu "pradedovske vere" koju su "izdali" prihvaćanjem islama.[8] Na takav kontinuirani kulturni hegemonizam i procese akulturacije Bošnjaci su odgovorili prenaglašavanjem religijske dimenzije svog kulturnog postojanja. U kulturnom smislu ta reakcija je sasvim očekivana jer se na religijskoj osnovi, pored jezika, najrazgovjetnije odražava razlika između društvenih narodnih grupa u povijesnoj zbilji – u razlici religija dobijaju se jasna distinktivna obilježja. Na osnovu razlike – religijske, jezičke, fizičke, prostorne, običajne, epistemičke – uspostavlja se postojanje pojedinačne etničke zajednice i specifične kulturne forme.[9] Ovim se potkopava tradicionalno univerzalističko shvaćanje kulture koja bi bila nadređena ili superordinirana svim etničkim zajednicama bez obzira na njihove specifičnosti i naglašava se koncept *pluraliteta kultura* (ili *kulturnih formi*) koji podrazumijeva da je povijest čovječanstva višesmjeran proces, nesvodiv na jedan univerzalni i "pravi" oblik kulture, te da unutar te povijesti treba misliti i na *pluralitet naroda*. U tom pluralitetu se nalaze i Bošnjaci s vlastitim kulturnim

[8] Stojan Protić pred stvaranje Kraljevine SHS predlaže rješenje "muslimanskog pitanja" i na taj način od 1918. godine projicira genocid kao sredstvo za rješavanje postojanja Bošnjaka i Bosne (v. Ivan Meštrović: *Uspomene na političke ljude i događaje.* Buenos Aires: Knjižnica Hrvatske revije, 1961).

[9] Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak je u tekstu *Šta misle muhamedanci u Bosni* (1886) rekao: *Baška je vjera, baška je narodnost*. Time je jasno iskazao znanje i svijest o diferenciji narodnog/etničkog i religijskog dijela bošnjačkog identiteta.

Nakon okupacije Bosne 1878. godine okupacijska vlast je počela, u administraciji i štampanim medijima, upotrebljavati termin *muhamedanac* (njem. *Muhammedaner*) za muslimane u Bosni. Naziv, međutim, narod nije prihvatio, i dalje je koristio nazive Bošnjak ili musliman. Ali, usljed potrebe za jasnom diferencijacijom u odnosu na nacionaliziranje pravoslavaca i katolika u Srbe i Hrvate u drugoj polovici 19. stoljeća oznaka Musliman postaje dominantna i isključuje druge, da bi oko 1900. intelektualna javnost zatražila da se neadekvatni i neprecizni naziv muhamedanac sasvim isključi iz službene upotrebe i zamijeni nazivom Musliman. Naravno, to nam kazuje da Bošnjaci u tome periodu još uvijek nemaju jake društvenoznanstvene inteligencije koja će definitivno završiti pitanje narodnog identiteta i očuvanja starog narodnog imena Bošnjak.

oblikom postojanja među drugim narodima. Oni nisu pokleknuli u očuvanju svoga bića tokom stravičnih iskustava 20. stoljeća. Uvijek su znali istaknuti neku specifičnost i čuvati je kao svoju bez obzira na to što su ih primoravali da se izjašnjavaju kao Srbi ili Hrvati.

Dvostruka stigmatiziranost Bošnjaka dovela je do multipliciranja njihove kulturne dinamike od izgubljenosti i straha, s jedne strane, do kulturne isključenosti i mimikrije, s druge strane. Pokušaj da se kultura definira preko religijskog sadržaja nije rijetkost na prostoru jugoistočne Evrope.[10] Nakon stoljeća dominacije Osmanskog carstva ostala je slika religije kao vrhovne ili superordinirane institucije ili superstrukture u društvenom životu etničkih zajednica koje su se stoljećima razlikovale samo kao "religijske zajednice". Čak je izgledalo da je jedina distinktivna karakteristika naroda u 20. stoljeću bila religija kao "primarni okvir kolektivnog identiteta".[11] Tako je poslije odlaska Osmanske carevine u povijesni muzej kod Bošnjaka ostalo sjećanje i ideja o važnosti religijskog u društvenom životu čovjeka. Naravno, u ovome se moglo prepoznati skretanje u eskapizam i nespremnost da se suoči s novim historijskim izazovima za jedan cijeli kolektivitet ili narod koji se morao brzo odvojiti od feudalnog doba. Povijesna je činjenica da je od 1882. godine Islamska zajednica bila jedina institucija koju su Bošnjaci imali kao stožer oko kojeg su se okupljali – a 1903. osnovali su *Gajret*, te 1924. *Narodnu uzdanicu*, dva kulturna društva koja su od 1946. objedinjena u *Preporod*, koji je ugašen 1949. Daleke 1906. osnovali su Muslimansku narodnu organizaciju (MNO), od 1919. postoji Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) na čelu s Mehmedom Spahom, te 1990. osnivaju Stranku demokratske akcije (SDA) s Alijom Izetbegovićem na mjestu predsjednika.

Kad jedna kultura bude obuhvaćena religijom ili svedena na religiju, ona prestaje biti kultura jer se okameni u religijsko-svećeničkoj formi koja pokušava konzervirati život, a epistemičko-heurističku dimenziju života reducirati na očuvanje već date istine i smisla postojanja. Svođenje cjelokupne kulture jedne etničke zajednice na religijsku (klerikalnu) dimenziju pretvara kulturu u klerikalno-dogmatski sistem zabrana, dogmi, obredoslovlja kojim upravljaju svećenici. Epistemička skepsa se isključuje iz normi života. Istraživači se moraju potčiniti čuvarima "vječnih istina". Tada se kultura okameni i umrtvi jer u njoj prestaje mišljenje izvan zadatog obrasca. Tamo gdje nema mišljenja kao da nema života. Zato joj je potreban racionalni poziv ili okret da bi ostala u životu.[12]

---

[10] Konfesionalna razlika ključna je za stvaranje posebnosti Srba i Hrvata.

[11] Š. Filandra smatra da se posebnost bošnjačkog naroda "ogledala u tome što je kod ovog naroda tokom 20. stoljeća religija bila primarni okvir kolektivnog identiteta..." (Šaćir Filandra: *Bošnjaci nakon socijalizma.* Sarajevo: Zagreb: BZK "Preporod": Synopsis, 2012, str. 13).

[12] Bošnjake su u prvim decenijama 21. stoljeća pokušali, preko postojećih islamskih koncepcija, raspolutiti na oštro konfrontirane sekte koje bi u perspektivi trebale dovesti do unutarbošnjačkog haosa. To bi trebalo osigurati potčinjavanje bošnjačkog bića nezadovoljenim i nesmirenim hegemonijskim koncepcijama srpskog i hrvatskog nacionalizma i potisnulo bi iz njihovog vidokruga i političkog djelovanja pitanja države, finansija, ekonomije, narodnog i nacionalnog interesa. Reduciranje bošnjačkog interesa na unutarreligijski konflikt apsolutno nije poteklo iz nutrine bošnjačkog bića koje je neovisno od toga iskazalo volju da bude slobodno u državi Bosni. Pokušaj reduciranja Bošnjaka na religijsku skupinu znači da je vjerovanje jednog naroda uhvaćeno u mrežu politike koja ga sistemski destruira i zloupotrebljava. Zato je proces gradnje nezavisne države Bosne i Hercegovine njihov interes od kojeg nikada ne smiju odustati.

Bosna je na kraju 19 stoljeća bila dio "istočnog pitanja" ili procesa rješavanja istočnog pitanja od strane evropskih država i velikih sila. Na kraju 20. stoljeća Bosna je postala dio "zapadnog pitanja" ili odnosa evropskih država prema multietničkom društvu i njegovoj kulturnoj pluralnosti. Posebno je bitno da se na Bosni primjećuje odnos Evrope prema islamu.

Druga stigmatizirajuća podvala koja dolazi izvan bošnjačkog bića jeste ona iz velikosrpskog propagandnog sklopa u kojem se već odavno manipulira najprimitivnijim lažima i falsifikatima. U toj stigmatizirajuće propagandnoj, a u osnovi antibosanskoj i antibošnjačkoj kampanji, koja traje od 19. stoljeća i stvara razorne procese za Bosnu i Bošnjake u 20. stoljeću, bošnjačkom narodu se odriče subjektivitet (subjektnost) i ne priznaje ime, posebnost, autohtonost, kultura, odnosno postojanje uopće, i predstavlja ih se kao otpadnike od srpstva ili hrvatstva. Kratko rečeno – radi se o *negaciji bošnjačkog bića*! Time se hoće kazati da su Bošnjaci, navodno, napustili srpstvo ili hrvatstvo, izdali "pradedovske korene". Primitivni pokušaj srpskog i hrvatskog hegemonizma da se Bošnjaci posrbe ili kroatiziraju, kako je to urađeno s bošnjačkim katolicima i pravoslavcima u drugoj polovini 19. stoljeća, predstavlja se kao krivnja Bošnjaka za izdaju neke "pradedovske" prošlosti i "slavenske braće", koja je ustvari izmišljotina i laž. Pred nas iskrsavaju dva velika mita iz 19. stoljeća: 1) mit o pradedovskoj vjeri koji potkrepljuje osvajačke namjere velikosrpske politike (koja je to "vera" pravjera? Iz koje vjere dolaze u kršćanstvo/hrišćanstvo današnji Hrvati i Srbi? Da li je to Crkva bosanska ili nešto drugo? Zašto se pokušava pravoslavizirati bosansko srednjovjekovlje?, i 2) mit o "slavenstvu" i panslavistička metafizika (očito je da su ove naracije u 19. stoljeću imale svoje razloge postojanja, važnu ulogu u geopolitici, stvarale predstavu na rasnim osnovama o jedinstvu "slavenskih naroda" na osnovu jezika).[13] Povijesno je utvrđeno da Crkva bosanska nije pravoslavna (bez obzira na podmetanja Vase Glušca, Teofila Petranovića i sličnih "znanstvenika") i da to nije bila neka srpska crkva.[14] Naravno, jeste bila dio kršćanskog metafizičkog okvira vjerovanja. U srednjovjekovlju Bosna nije bila srpska zemlja ni država, niti hrvatska. Bosanski vladari od bana Borića do kralja Tvrtka I Kotromanića nisu bili "srpski"" vladari ni "hrvatski" – u etničkom pogledu. Svi oni su bili Bošnjani i vladali su Bosnom – pripadali su bošnjanskom narodu. Imali su pod svojom vlašću mnoge dijelove teritorije koji danas pripadaju susjednim državama. Tvrtko je u jednom povijesnom času svojoj tituli kralja dodao i "vladar Srbljem" – ali nije bio nikakav etnički Srbin jer se u to vrijeme u Bosni ne spominje postojanje srpskog etničkog elementa!

Podmetanjem lažnih konstrukcija Bošnjaci se trebaju dovesti u stanje da se neprestano pravdaju za nešto s čim oni nemaju nikakve veze. Tako su stalno *okrivljeni* za nešto i iz te *okrivljenosti* se nikako ne mogu iščupati, izbaviti ili osloboditi. Danas ih, naprimjer, velikosrpski propagandni mehanizam predstavlja kao glavne uzročnike konflikata na području jugoistočne Evrope i bivše zajedničke države.[15] Bošnjaci su, s jedne strane, "došljaci",

---

[13] Bugari su, naprimjer, uvršteni u *slavenske* narode zbog jezika kojim govore, a oni su porijeklom neslavenski narod *hunsko-onogurskog* etničkog porijekla.

[14] Tek u drugoj polovini 19. stoljeća nastaje oznaka Srpska pravoslavna crkva, koja do tad nije postojala pod tim imenom. Treba naglasiti da je pravoslavlje na Balkanu za vrijeme Osmanlija bilo u rukama Fanariota, grčkih svećenika koji su odlučivali o sudbini Pravoslavne crkve.

[15] Tako M. Ekmečić okrivljuje Aliju Izetbegovića za disoluciju Jugoslavije i ratove koji su vođeni zbog toga (M. Ekmečić: *Dugo kretanje između klanja i oranja*). D. Ćosić piše knjigu *Bosanski rat* kao da se radi o nekom slučajnom događaju bez učesnika i sadržaja, bez agresora i žrtve.

mrski Azijati, "Turci" koji su zauzeli "slavensku zemlju" ili "slavenski prostor" (kako kaže posrbljeni Mehmedalija Nuhić u svojim fantazmagorijama), a s druge strane "izdali" su "pradedovsku veru" prihvaćajući islamski vjerski put. Danas se jednostavno zaboravlja da je Stefan Prvovenčani bio katolik, dakle srpskog kralja krunisao je papa. Stefan, Lazarov sin, bio je šura Bajazita I, Muratovog sina! Tako su Turci i Srbi postali rođaci i prijatelji odmah poslije Kosovskog boja 1389. godine.

Velikosrpska "antropologija" se od 19. stoljeća, a prije svega kroz radove Jovana Cvijića, odnosi prema Bošnjacima kao prema "nižem", "stranom" biću ili etničko-religijskoj zajednici. To je sasvim vezano uz eurocentričke antropološke predrasude o Istoku, drugačijem, drugim narodima i kulturama. U ovoj lažnoj antropološkoj slici drugi/drugačiji se doživljavaju kao primitivni, zaostali, divlji, na pogrešnom putu, u pogrešnoj vjeri ili u zabludi. Drugog je zato potrebno vratiti na "pravi put" ili iskorijeniti. Zato se etničko iskorjenjivanje i genocid pojavljuju kao metoda i tehnika ostvarenja rasne, plemenske i etničke "čistoće" ili tehnike konzekventnog poništavanja razlika. Zato se ruše vjerski hramovi ili bogomolje drugih i drugačijih. Zato se drugima ne dozvoljava njihovo staro narodno ime...

Razlike se pojavljuju u jeziku, historiji, ličnostima, običajima i navikama, odnosno u kulturnom bivstvovanju zajednice. Antropologija uvećava vlastiti epistemički kapacitet saznavanjem razlika i iz postojanja razlike gradi saznajni mozaik o različitim ljudskim zajednicama. Na taj način čuva se znanje o postojanju različitih i drugačijih ljudskih zajednica širom svijeta koje se u procesima globalizacije stavljaju u pogon kulturnog ujednačavanja i time – nestajanju u homogenom i uniformnom obliku. Stoga su kritika zapadnog društva i kritika "balkanske" antropologije dio istog racionalnog demitologiziranja okamenjenih predrasuda, rasističkih stavova, religijskih fundamentalizama i kvaziznanstvenih interpretacija u 19. i 20. stoljeću.

Ime označava šta jeste

Ime je jezički znak za biće. Imenom se biće sakuplja u poredak, klasifikaciju, prepoznatljivost. Iz toga se za čovjeka koji ima sposobnost da razumijeva pojavljuje semantičko prostranstvo. Stoga je ime, na jedan način, sveta stvar za pojedinca ili grupu ljudi. Prema imenu ljudi se odnose vrlo često kao prema svetinji. Ime i biće su povezani značenjem. Biće je ono što jeste na neki konkretan način. Filozofija pod bićem podrazumijeva *ono što jeste*. Preko imena se postojanje bića definira, precizira, pokazuje. Imenovanje je vrhunska ljudska djelatnost. Čovjek je taj akter koji vrši imenovanje bića. U djelatnosti imenovanja čovjek označava sebe i svijet oko sebe na način kako to on u određenom povijesnom času smatra da je potrebno. Tamo gdje nema imena kao da ne postoji biće, da parafraziramo Hölderina

Naravno, u Ćosićevoj interpretaciji za rat su krivi "muslimanski fundamentalisti" koji su htjeli potčiniti srpski narod itd. Vrlo je interesantna i poučna knjiga Muhameda S. Mujkića *Bosanski rat Dobrice Ćosića* (Brčko, 2012), koja raskrinkava sve njegove velikosrpske podvale, laži i mitove. Ćosić, naime, nigdje ne spominje genocid u Srebrenici i smatra da je velikosrpska agresija na međunarodno priznatu državu Republiku Bosnu i Hercegovinu ispravan i opravdan odgovor "srpskog naroda" na disoluciju Jugoslavije. Zar je Jugoslavija bila samo srpska država i interes? Ćosić je svakako ratnohuškač i veliki sljedbenik laži!

i Heideggera. Ime precizira biće u postojanju. Posebno je važno i vrijedno vlastito ime (*Eigenname*/*proper name*) za pojedinca ili zajednicu ljudi. Latini bi rekli: *Nomen est omen*.

Stari horonim i etnonim: ime Bosna i Bošnjaci

Dosadašnja znanja upućuju nas da je ime *Bosna*, u obliku *Bosona* (grč. Βὸσωνα), hronološki prvi put spomenuo Konstantin Porfirogenet u djelu *De administrando imperio* (oko 950. godine). Ovo je prvi povijesno potvrđeni spomen imena *Bosna* iz sredine 10. stoljeća. Historijski spomen imena *Bosona* kazuje nam da ime postoji otprije, najvjerovatnije već nekoliko stoljeća.[16] Tamo se izričito spominje "to horion Bosona" (*τὸ χωριον Βὸσωνα*), odnosno "zemljica Bosna", "oblast Bosna". Porfirogenet je i u drugim slučajevima koristio za jednu te istu zemlju izraz hora (*χωρα*) i horion (*χωριον*), zemlja i zemljica.[17] Porfirogenetov spomen Bosne je prvorazredni historijski izvor koji ima historijsku, kulturološku, politološku, državnopravnu vrijednost za promišljanje Bosne. Njega se ne može ignorirati u znanstvenim analizama.

Rađanje bosanske srednjovjekovne države predstavlja poseban znanstveni izazov i problem. Ovo pitanje se do sada na razne načine podređivalo ekspanzionističkim interesima prvih susjeda. Tako Nada Klaić primjećuje da bi "upravo rađanje srednjovjekovne bosanske države moralo pobuđivati posebnu pažnju i to ne samo zato što je ona, izgleda, među svojim susjedima *najstarija*, nego i zato što se hrvatska ili srpska 'formula', nikako nisu dale primijeniti na Bosnu",[18] u nastanku bosanske države. Bosna je počela kao banovina i već u 14. stoljeću je kraljevina.

U mlađem prijepisu Povelje bana Kulina, napisane 29. augusta 1189. godine, nalazi se izraz 'ban bosenski Kulin', koji sadrži oblik *bosenski* (Босєньски), iz čega proizlazi oblik Bosena (Босєна). Isti oblik Босєна proizlazi iz dvije povelje bana Matije Ninoslava (1240. i 1249) u kojima stoji da je on "ban bosenski" (Бань Босєньски). I u ostalim srednjovjekovnim izvorima ime se pojavljuje i piše različito, naprimjer: Босна, Босана, Босина. U latinskim izvorima ime je zabilježeno kao *Bossona* (pismo Stjepana II Kotromanića od 13. oktobra 1334. godine), *Bossina* (dubrovačka pribilješka uz Tvrtkovu povelju iz 1375), *Bosna*. Dukljanski vladar Vukan 1199. u pismu papi Inoćentiju III piše oblik *Bessina*. Smatra se da izvorni i najstariji naziv zemlje i rijeke Bosne jeste u obliku *Bosona*.[19]

---

[16] "A ime *Bosna* nastalo je kontrakcijom od *Bosona*; ime *Bosna* mlađe je od *Bosona* i u tome ne može biti dvojbe. Ignorira se onomastička znanost, a u onomastici slogovno duži jezički oblici zakonomjerno su stariji od kraćih. Kontrakcija *Bosona* > *Bosna* nastala je u skladu s općom jezičkom tendencijom za pojednostavljivanjem jezičkih oblika" (Ibrahim Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka. Tračko ime Bosna i Tračani u Bosni.* Sarajevo: BZK "Preporod", 2012, str. 60).

[17] Muhamed Hadžijahić: *Povijest Bosne u IX i X stoljeću.* Sarajevo: BZK "Preporod", 2004, str. 15.

[18] Nada Klaić: *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe* (1377), Zagreb: Eminex, 1994, str. 5.

[19] F. Miklosich: *Monumenta Serbica.* Spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii, Graz, 1964, str. 28, 32, 79, 101; Ibrahim Pašić: *Predslavenski korijeni Bošnjaka. Tračko ime Bosna i Tračani u Bosni.* Sarajevo: BZK "Preporod", 2012, str. 27, 40, 41, 47. i dr.

U Bosni se od najstarijih vremena vrhovni poglavar zvao *ban*, a u susjednoj Raškoj veliki *župan*.[20] Do danas pamtimo bana Borića, bana Prijezdu, bana Kulina i njegovu povelju Dubrovčanima od 29. augusta 1189. godine, velikog i moćnog bana Stjepana II Kotromana, koji je pripremio Tvrtku I poziciju, i mnoge druge. Sima Ćirković piše: "Tek što je postao sused Bosne župan Nikola Altomanović je došao u neprijateljstvo prema banu Tvrtku..."[21] Bosanski ban Tvrtko I Kotroman (Kotromanić) se 1377. krunisao za kralja u Milama kod Visokog, tako da je Bosna otada postala kraljevina. Nedugo od dana kada je Tvrtko I stavio na glavu kraljevsku krunu, naime 1390. godine, s ponosom je obznanio svoju titulu s ovim oznakama: "Stephan Tvrtko, po božijoj milosti kralj Bosne, Dalmacije, Raške, Hrvatske i Primorja". Nažalost, Tvrtko I je sklopio oči 1391. godine u naponu moći. Bosna je, dakle, bila banovina pa kraljevina, a onda su je Osmanlije zauzele i pretvorile u sandžak,[22] pa u ejalet (beglerbegluk). Za vrijeme osmanske vlasti Bošnjaci su 12. septembra 1831. godine u Sarajevu proglasili autonomiju Bosne u sklopu Osmanskog carstva. To je čuveni pokret za autonomiju s Husein-begom Gradaščevićem na čelu. U tom vremenu u Bosni još uvijek nema imena hrvatskog i srpskog naroda, svi su Bošnjaci s tri vjere. Taj proces počinje poslije 1862. godine, kada se planski provodi posrbljivanje i kroatiziranje bosanskog i bošnjačkog naroda. Dolaskom Austro-Ugarske 1878. Bošnjaci su masovno počeli da se iseljavaju u Tursku, ali su dvadeset godina poslije okupacije Bosne uspjeli da se dignu i pokrenu kulturni preporod na čelu sa Safvet-begom Bašagićem i drugima kulturnim poslenicima. Bašagić je 1903. stao na čelo "Gajreta". U sastavu Kraljevine SHS od 1918. godine bošnjačko biće je potisnuto i prisiljeno da se "izjašnjava" i "opredjeljuje" za srpsko ili hrvatsko narodno ime – ali ne za bošnjačko.

Bosna je bila pravno-politička jedinica u federalnoj Jugoslaviji, republika, čija je državnost obnovljena 25. novembra 1943. godine na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu (Varcar-Vakufu),[23] a od 22. maja 1992. godine internacionalno priznata republika, kao 177. članica OUN-a.

---

[20] Vladimir Ćorović: *Historija Bosne*, str. 113.

[21] Sima Ćirković: *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd, 1964, str. 133.

[22] Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka.* Sarajevo: BZK "Preporod", 1997, str. 107.

[23] Bosna i Hercegovina obnavlja svoju državnost na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, u Mrkonjić Gradu, 25. novembra 1943. godine. Održavanje ZAVNOBiH-a u predvečerje Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu kasnilo je zbog neusklađenih i različitih koncepcija o političko-pravnom statusu BiH u budućoj jugoslavenskoj federaciji. Radilo se o dvije koncepcije o statusu BiH: prva zagovara status autonomne pokrajine u okviru Srbije ili neke druge jugo-republike, odnosno u okviru Federacije, a druga zagovara BiH sa statusom federalne jedinice unutar jugoslavenske federacije, sasvim ravnopravne Srbiji, Hrvatskoj, Makedoniji, Crnoj Gori i Sloveniji. Izgleda da je, prema historijskim izvorima, upravo Josip Broz Tito donio presudnu prevagu da BiH bude federalna jedinica unutar tadašnje Demokratske federativne Jugoslavije (DFJ). Dakle, federalni status BiH unutar DFJ definitivno je utvrđen odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Možemo reći, sasvim opravdano i prema historijskim činjenicama argumentirano, da ZAVNOBiH ponovo uspostavlja odnosno *obnavlja* državnost BiH. Odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a Bosna i Hercegovina je utemeljena kao država njezinih građana i ravnopravnih naroda: Bošnjaka, Hrvata, Srba i pripadnika drugih naroda.

Bosna u povijesnom kontinuitetu ima jednu od najstarijih regionalnih organizacija u Evropi. Dobro je poznato da te regije nikada nisu bile utemeljene samo na etničkom, nego i na *historijskim*, *saobraćajnim*, *geografskim* i drugim *ekonomsko-političkim* principima koji su omogućavali efikasno funkcioniranje sistema. "Upravo je na tim principima ustrojena BiH ušla u savremenu povijest. Bosanski se vilajet uoči Berlinskog kongresa i austrougarske okupacije 1878. sastojao od sedam sandžaka: bihaćkog, travničkog, zvorničko-tuzlanskog, hercegovačkog, banjalučkog, sarajevskog i novopazarskog, koji nije obuhvaćen okupacijom nego je ostao u sastavu Osmanskog carstva. Austro-Ugarska je zadržala ovu zatečenu osmansku političko-administrativnu strukturu prostim preimenovanjem sandžaka u okruge. Kako je članom 135. Vidovdanskog ustava iz 1929. garantiran teritorijalni integritet BiH, to su njenih šest okruga postali oblasti."[24] Naravno, ovi sandžaci, a kasnije okruzi, rezultat su višestoljetnog političko-ekonomskog razvitka od ranog srednjeg vijeka i pojavili su se mnogo prije konstitucije današnjih triju etničkih grupa na tlu Bosne i Hercegovine koje pokušavaju izvršiti etnoteritorijalizaciju države. Osmanlije su samo nastavile s teritorijalnom organizacijom države na onoj osnovi koju su zatekli – ona se sastojala iz više oblasti ili "zemalja". Tako je, naprimjer, uz "unutarnju jezgru" matične zemlje Bosne (oko izvora i gornjeg toka rijeke Bosne i gornjeg Podrinja) kralj Tvrtko pripojio Polimlje, onda je uz to Usora i Soli (Tuzlanski bazen), Donji kraji (Bosanska krajina) i Hum (od XV stoljeća Hercegovina), a Osmanlije su pridodale Pounje s Bihaćem (1592) i župom Pset (Krupa), Cazinom i Kladušom (1633). Tim oblastima je davno zaokružena teritorijalna cjelina današnje države Bosne i Hercegovine.

Muhamed Hadžijahić smatra da je prvo dato ime za *prostor* iz kojeg je nastao horonim (ime za zemlju) Bosna, po kojem je kasnije nazvana rijeka (hidronim *Bosna*) koja teče kroz taj prostor.[25] Naravno, čovjek je ono biće koje imenuje stvari oko sebe. Oni koji su imenovali taj prostor, smatra I. Pašić, najvjerovatnije su bili *Basanisi*, gotizirano tračko pleme koje se naselilo u visočku dolinu u šestom stoljeću.[26] Dakle, rijeka Bosna i zemlja Bosna, najvjerovatnije, dobile su ime od etnonima *Basanisi*. Muhamed Hadžijahić je u tekstu "Ko su preteče Bošnjaka" spomenuo hipotezu o Besima.[27] Hronološki i lingvistički fakti koji stoje u vezi s imenom Bosna "pokazuju da je ime Bosna nastalo kontrakcijom od oblika *Bosona* (*Bosona* > *Bosna*). Pritom, s oblikom *Bosna* kontrakcija je riješila disimilaciju dvostrukog *o* u *Bosona*".[28] U historijskim izvorima susrećemo se brojni oblici imena Bosna koji se različito pišu. Mnoštvo tih različitih zapisa imena zemlje Bosne kazuje nam da je

---

[24] Mustafa Imamović: *Knjige i zbivanja.* Sarajevo: Magistrat, 2008, str. 492.

[25] Muhamed Hadžijahić, ibid., str. 162-166.

[26] Desetine historičara pisali su o činjenici da je *ime Bosna* tračkog porijekla. O tome su pisali, naprimjer, Bonifinis Antonio (ugarski historičar, umro 1503), Sebastian Münster (1489-1552), Cerva Ludovik Tubero, Mavro Orbini (*Kraljevstvo Slavena*, 1601), Caroli du Fresne, Daniel Farlati, Gian Antonio Bomman. Ivan Frano Jukić, Pasko Vasa efendija, E. Picot de Saint-Marie, Abel Lukšić, fra Anto Knežević, Ibrahim Pašić i dr. Većinu ovih imena spominje Muhamed Hadžijahić u tekstu "Ko su preteče Bošnjaka".

[27] Muhamed Hadžijahić: "Ko su preteče Bošnjaka", *Odjek*, god. XXI, broj 5, od 1. marta 1969, Sarajevo, 1969, str. 16.

[28] Ibrahim Pašić, ibid., str. 29.

naziv zemlje vrlo star i sigurno predslavenski. "Različite jezičke adaptacije imena, u slavensko-bosanskom, srednjegrčkom i vulgarnolatinskom, prije svega, pokazuju da ime Bosna ne pripada tim jezicima."[29] Jezgreno tlo Bosne, prvi "sveti krug" njenog razvitka, prema istraživanjima Pave Anđelića, jeste u oblasti današnjeg Visokog, odakle se koncentrično širi na okolni prostor.[30] Anđelić je naveo šest faza ili prstenova širenja imena Bosna, s tim da nije datirao prvu fazu, a zadnja se završava u 12. stoljeću, kada se u Bosnu uklapaju prostrane oblasti Donjih krajeva, Usore, Soli, Podrinja i Zagorja. Ljudi (narod) koji na tom prostoru žive sebe su imenovali Bošnjanima. Tvrtko I je u 14. stoljeću pridodao i Polimlje u sastav Bosne. U tom prostoru Bosne stoljećima žive Bošnjani (kasnije Bošnjaci) – Bosna (*Bosona*) je zemlja i država Bošnjana.[31] Iz tog samoodređenja razvila se svijest o sebi i vlastitom biću "na svojoj, na plemenitoj baštini". Dakle, može se tvrditi da već odavno postoji bošnjanska/bošnjačka samosvijest i da su Bošnjani/Bošnjaci prirodno generiran narod iz starih plemensko-etničkih osnova.

Identitetna historija Bošnjaka

Bošnjaci su autohtoni evropski narod koji stoljećima živi na jedinstvenoj teritoriji i u vrlo starim granicama Bosne. U brojnim historijskim spisima, kakve su primjerice povelje i diplomatska pisma, nalazimo staro ime Bošnjani za narod koji živi u Bosni. Stari etnički oblik Βοσενικος (Bosenikos), koji se nalazi u titularu bizantijskog cara Mihajla Komnena iz 1166. godine, svjedoči o postojanju starog imena za narod Bosne... Kad franjevci 1291. dolaze u Bosnu, oni zatiču narod, etnikum koji se zove *dobri Bošnjani*... U poveljama bosanskih banova i kraljeva spominje se ime Bošnjani. To znači da je ono starije i da se za njega već zna. Također, Tvrtko I Kotromanić spominje u poveljama ime Bošnjani. U glavne elemente identitetne specifičnosti Bošnjaka spadaju oznake: vezanost za zemlju Bosnu ("plemenita baština"), samostalna Crkva bosanska (crkva bosanskih krstjana) i gnostička učenja, bosanski jezik (od pisma bosančice do savremnog doba i latiničnog pisma), nadgrobni spomenici stećci[32] ("nadgrobni spomenici plemena bosanskog") koji se rasprostiru tamo gdje je bila

---

[29] Ibrahim Pašić, ibid.

[30] Pavo Anđelić: *Visoko i okolina kroz historiju*, 1, Visoko, 1984, str. 111.

[31] Ovdje je jasno da je narod dao ime zemlji, rijeci, ili prostoru općenito. Ime bosanskog naroda, dakle, Bošnjana, odlučujuće je u nastanku imena *Bosna*.

[32] Postoje brojni pokušaji da se stećci odvoje od povijesti Bosne i pridodaju nekim drugim izvanbosanskim tradicijama. Stećak, to je sasvim jasno, nikako ne pripada "tradicijama katoličke i pravoslavne crkve i njegova pripadnost bosanskim katolicima i pravoslavcima ima privremen i sporadičan karakter" (I. Pašić: *Mile i Moštre*, 134). Obje crkve, u brojnim slučajevima, koriste stećke kao *građevni* materijal. Stećak, primarno i nesumnjivo, pripada "autohtonom bosanskom stanovništvu koje je, u vjerskom smislu, pripadalo vjeri bosanskoj i Crkvi bosanskoj" (I. Pašić: *Mile i Moštre*, str. 134). Etnička struktura tog stanovništva uglavnom je ilirskog porijekla i začela se još u antici na jezgrenom području rimske provincije Dalmacije, na zapadu od Jadrana i Cetine do istočnih granica provincije koje se poklapaju s granicama Tvrtkove države. Od 4. stoljeća n. e. na tlo današnje Bosne uz Ilire pojavljuju se i Goti, koji slijede arijansko učenje. "I upravo će arijanski Goti, u znatnom broju istočnjaci, s prostora današnje Sirije na bosansko-hercegovačko tlo donijeti tradiciju svog zavičajnog nadgrobnika koji će se ukrstiti s bosanskom

srednjovjekovna bosanska država, prijelaz iz kršćanstva u islamsku vjeru, izvornost i starost na bosanskom prostoru, autohtonost.

Mnogi *toponimi* u Bosni potječu iz antičkog i srednjovjekovnog doba zahvaljujući Osmanlijama koji su ih očuvali u svojim defterima. Alija Džogović upozorava:

> Osmanlije su, u osvojenim zemljama, zatekle toponomastički fond dvojakog porijekla: prvi, naslijeđen iz najstarijih balkanskih jezičkih sistema (grčko-vizantijski, ilirsko-trački, ilirsko-keltski, romanski), uglavnom kao supstrate; i mlađi toponomastički sloj – slovenski (u likovima mikrotoponima i modifikovanih mikrotoponima). Turci nijesu mijenjali stare (naslijeđene) nazive mjesta, kao što su to poslije njih činili drugi balkanski narodi. Starim toponomastičkim likovima oni su, po zakonitostima svoga jezika, dodavali samo relevantne morfološke strukture (finalna pozicija, kompozitni oblici, prefiksi i afiksi, atributivne lekseme) i fonetski ih modificirali prema duhu svoga jezika. Kao graditeljski narod, Turci su podizali nove varoši, kasabe, palanke, sela, gradili drumove, sakralne objekte i vakufe, gradili mostove, česme i šadrvane, u prigradskim naseljima kaldrmisane sokake, uređivali mahale i bašče u njima. Novim građevinama i lokalitetima, naravno, davali su imena iz leksičkog korpusa svoga jezika. Tako je formiran jedan bogat i raznovrstan toponomastički resurs specifične morfološke strukture, za svaku jezičku areu u Carevini. Ovaj toponomastički resurs, uz onaj antroponimski i uz već prilagođene i stabilne orijentalizme, predstavlja veliko bogatstvo današnjih neturskih jezika čiji su narodi pripadali velikom Osmanlijskom carstvu i njegovoj sociokulturi.[33]

Kada su Osmanlije zauzele Bosnu, oni su pravili deftere i popisivali stanovništvo. Prvi popis stanovništva u Bosni Osmanlije su izvršile 1468. godine i tada se bilježi da u Sarajevu žive kršćani i muslimani.[34] U prvim defterima Sandžaka Bosna navodi se da u Bosni žive krišćani (katolici i grčko-istočna vjera) i krstjani (pripadnici Crkve bosanske). U tom vremenu, dakle, zabilježeno je da je Bosna već bila multireligijska država i politička činjenica. Etnički su stanovnici u tome vremenu nazivani Bošnjani, a u osmanskom periodu oni se nazivaju Bošnjaci (tur. *Boşnaklar*). To ime za cjelinu bosanskog naroda ostat će sve do druge polovice 19. stoljeća, kada počinju velikodržavni projekti srpskog i hrvatskog nacionalizma. Često se pripadnici Crkve bosanske, *bosanski krstjani*, nazivaju "bogumili", što nije precizno određenje. U radovima Franje Račkog od polovice 19. stoljeća razvija se narativ o "bogumilima", a zanemaruje se da su stanovnici Bosne narod koji se zove

---

tradicijom kasnoantičkih sarkofaga i ilirskih nadgrobnika" (I. Pašić: *Mile i Moštre*, str. 135). Najvažniji, osnovni period bosanskog stećka je njegov krstjanski period i ne može se anulirati kratkim prijelaznim vjerskim periodima kada su neki bosanski katolici i pravoslavci podizali stećke, ali ne kao katoličke ili pravoslavne nadgrobne biljege, već kao svoje "nekadašnje tradicionalne bosanske spomenike od kojih se nisu mogli odvojiti na prečac i preko noći" (str. 136). (I. Pašić: *Predslavenski korijeni Bošnjaka*. Knjiga II. *Mile i Moštre. Ilirsko-gotski korijeni bosanske vladarske dinastije, stećka i Crkve bosanske.* Sarajevo: Autorsko izdanje, 2009).

[33] Alija Džogović: "Toponomastika turskog porijekla i njena prilagođenost u sistemima južnoslovenskih jezika", *Almanah*, br. 33-34, Podgorica, 2006, str. 145.

[34] Behija Zlatar: *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće).* Sarajevo: Svjetlost, 1996.

Bošnjani, odnosno Bošnjaci. Bošnjaci su od 15. stoljeća prihvatili islamsku vjeru i nisu prestali biti Bošnjaci, odnosno nisu promijenili etničku strukturu vlastitog bića. Promjena vjere nije nikako mogla dovesti do promjene etničkog identiteta i povijesti naroda. Bošnjaci su u islamu ostali – Bošnjaci. Oni su svojoj identitetnoj historiji dodali još jednu specifičnost, to jest islamsku vjeru... Time nisu postali Turci ili neko drugi. Osmanlije su poslije osvojenja Kraljevine Bosne koristile Vlahe kao značajan "društveni, politički i vojni faktor... U borbi za potiskivanje hercega Stjepana i njegovih nasljednika i za konačno zauzimanje cijele Hercegovine, oni su se koristili suprotstavljanim pozicijama Vlaha i vlaških starješina i ostataka domaće feudalne klase."[35]

Situaciju Bošnjaka između dva narastajuća nacionalna pokreta srpskog i hrvatskog porijekla opisao je Josip Ljubić, poznat pod pseudonimom Ild Bogdanov, u brošuri *Spor između Srba i Hrvata* (Zadar, 1895) u kojoj naglašava:

- Kad se Bosna i Hercegovina iz stoljetna sna prenula u život, pohitiše Srbi i rekoše Bošnjacima:
- 'Amo k nama, vi ste Srbi'. Kad to opaziše Hrvati, pohitiše i oni i rekoše Bošnjacima: 'Ne k Srbima, već k nama, vi ste Hrvati'.
- Ali Bošnjaci nijesu bili lude. Prije nego što bi se odlučili il' na desno il' na lijevo, prohtjelo im se, da vide da li je ta hitnja 'bratska ljubav' ili što drugo, pa kad vidješe o čemu se radi, tad jednostavno, logično, sasma logično dođoše do zaključka: 'Ni amo ni tamo, već svak za se.' Evo logike kojom se poslužiše:
- Kad se Hrvati i Srbi smatraju 'dva naroda', a jezik im je isti, zašto ne bi i mi, kad govorimo kao i oni, bili 'treći' narod?
- Kad Srbi i Hrvati kažu da ne mogu da budu isti narod, jer su im 'dva' imena, zašto ne bi i mi, kada nam je ime drugačije nego li njihovo, bili 'treći' narod?
- Kad Srbi i Hrvati kažu da ne mogu da budu isti narod, jer nisu nad njima u prošlosti isti kraljevi vladali, zašto ne bi i mi, kada smo vlastite kraljeve imali, bili 'treći' narod?
- Kad Srbi i Hrvati kažu da ne mogu da budu isti narod, jer su jedni pravoslavni, a drugi katolici, zašto ne bi i mi, kad smo muhamedovci, bili 'treći' narod.[36]

U ovom pretpostavljanju bošnjačkog rezoniranja u jednoj povijesnoj situaciji Ljubić je naveo četiri distinktivna elementa u kojima se etnicitet može prepoznati kao specifičnost u odnosu na neki drugi, a to su *jezik*, *narodno ime*, *vladari u prošlosti* i *religija naroda*. Ali slijepa primitivnost nacionalističko-hegemonijskih projekcija prema Bosni i Bošnjacima postala je, nažalost, sastavni dio kulturnih matrica prvih susjeda u kojima se kontinuirano negira i poništava bošnjačka specifičnost, jednom akademskim, a drugi put militarnim sredstvima.[37]

Ne postoji narod u Evropi kojemu je tako nasilno i barbarski negiran identitet i pravo da bude ono što misli, osjeća i zna da jeste, kako je to slučaj s Bošnjacima. Tokom cijelog 20. stoljeća nad njima su se provodile primitivne prakse velikodržavnog "nacionaliziranja",

---

[35] Nedim Filipović: *Osmanski feudalizam u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Armis Print, 2007, str. 433.

[36] Cit. prema Muhamed Hadžijahić: *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Zagreb, 1990, str. 37.

[37] Esad Zgodić: *Politike poricanja*, Sarajevo, 20.

teror s nametanjem tuđeg imena, planska zlodjela srpskog i hrvatskog hegemonizma i nacionalistički pokušaj da ih potčine i pretvore u pripadnike svoga naroda. To primitivno negiranje i nepriznavanje bošnjačkog identiteta značilo je kulturno i fizičko uništavanje bošnjačkog bića u vremenu i prostoru. Tokom cijelog 20. stoljeća iskorjenjuju ih i uništavaju na najmonstruoznije načine.[38] Krajem 20. stoljeća negacija Bošnjaka okončala se u agresiji i genocidu nad Bošnjacima pred kamerama cijeloga svijeta. Bošnjačka borba za vlastiti identitet pokazala se kao borba za opstanak između dva neprijateljska hegemonijska projekta koja su se na kraju pokazala kao projekti za istrebljenje Bošnjaka i uništenje države Bosne.

Možemo reći da su Bošnjaci stari evropski narod koji ne može biti sveden na jednu dimenziju postojanja narodnog bića, naprimjer religijsku, jezičku, historijsku ili neku drugu karakteristiku etniciteta, nego se moraju gledati holistički kao narodno povijesno biće u totalitetu, koje ima svoju evolucijsku putanju, postaje, sadržaje, smjerove, događaje. Tek kad se posmatra kao cjelina, bošnjački narod se pokazuje i otvara nam punu sliku svoga postojanja u povijesti. Zanemarivanje te cjeline falsificira veliki dio sadržaja slike Bošnjaka u povijesti.

U strukturi bošnjačkog etničkog bića povijesno se sakupilo svega pomalo. Ako u bošnjačkom biću ima ilirskog, gotskog, keltskog, tračkog, slavenskog elementa, ne znači da se Bošnjaci danas mogu svesti isključivo na samo jedan od sastavnih elemenata.[39] Njihova *identitetna historija* nije svodiva na povijesne stanice ili elemente iz kojih se razvija jedno narodno biće. Zato je naivno i pogrešno svako ono pojedinačno svođenje Bošnjaka na Ilire, Gote, Kelte, Tračane, Slavene, jer se ne smije zanemariti povijesni kontekst u kojem se javlja određeno ime. Pojmovi mijenjaju svoj sadržaj kroz vrijeme, to jest oni semantički nisu istog značenja koje se nekada vezalo uz njih i ne odnose se na isto biće. Današnji Bošnjaci nisu ono od čega su povijesno sastavljeni, jer po tome naivnom shvaćanju nikada ne bi mogli da se razviju u cjelovito i samosvjesno narodno biće. Uvijek bi se morali reducirati na sastojke od kojih prepoznajemo tragove, crtice, sličnosti. Cjelina koja je danas osviještena nije svodiva na dijelove ili elemente.[40]

Današnji Bošnjaci su mnogo, mnogo više od pukog mehaničkog zbira sastavnih povijesnih dijelova koji su u strukturalnom višestoljetnom jedinstvu neizdvojivi iz njihovog bića. I naivno je na svim povijesnim linijama praviti neupitan kontinuitet narodnog bića koje se, to nikada ne smijemo zaboraviti, povijesno i kulturno transformira, mijenja, preoblikuje.

---

[28] Šemso Tucaković: *Prešućeni genocid. Zločini srpskih snaga na Drini 1941-1945.* Sarajevo: Amos Graf, 2013.

[39] Švicarski institut IGENEA pokazao je genetski sastav strukture stanovništva u Bosni i Sandžaku. Etnički supstrat čine: Iliri 40%, Kelti 15%, Goti 20%, Slaveni 15%, Huni 6% i Tračani 4%. Nema tu nikakvih Srba i Hrvata od "stoljeća sedmog", što dovodi u pitanje brojne historiografske falsifikate.

[40] Hegel u *Fenomenologiji duha* koristi sliku s pupoljkom, cvijetom i plodom. On kaže: "Pupoljak se gubi u izbijanju cvijeta, te bi se moglo reći da cvijet opovrgava pupoljak; tako isto plod oglašava cvijet za neko lažno postojanje biljke, te kao istina biljke nastupa plod na mjesto cvijeta. Ove se forme ne samo razlikuju, već se također uzajamno potiskuju kao međusobno nepodnošljive. Ali, njihova prolaznost čini ih u isto vrijeme momentima organskog jedinstva, u kome one ne samo ne protivrječe jedan drugoj, već je svaka isto tako nužna kao i svaka druga; i tek ta jednaka nužnost sačinjava život cjeline" (G. W. F. Hegel: *Fenomenologija duha.* Beograd: BIGZ, 1974, str. 2).

Narod se kroz povijest mijenja – u tome nema ništa sporno. Ono što je bilo jučer već danas više nije. Bošnjačka svijest se razvija, obrazuje, oblikuje u odnosu prema drugima. Dakle, Bošnjaci su već stoljećima imenovani kao Bošnjaci bez obzira na to što u njihovim starim rodovsko-plemenskim korijenima možemo prepoznati ilirske, gotske, tračke ili keltske i slavenske korijene.[41] Pluralitet današnjeg narodnog bića već odavno je objedinjen u imenu Bošnjani i Bošnjanke (ime u srednjovjekovlju), odnosno Bošnjaci i Bošnjakinje (ime od osmanskog doba do danas). Ne može se identitetna historija reducirati na samo jednu etničku komponentu koja je bila jedna od njezinih razvojnih objedinjavajućih faza.

Ime za narod *Bošnjaci*, naprimjer, pronalazimo kod Marka Marulića u *Molitvi suprotivoj Turkom* napisanoj između 1493. i 1500. godine:

Boj su bili š njimi [Turcima, op. S. L.] *Harvati, Bošnjaci,*
Garci ter Latini, Sarbli ter Poljaci.

Povlačiti ova imena u Marulićevoj pjesmi iz povijesnog konteksta (Harvati, Bošnjaci, Sarbli) da bi se pokazalo tobožnje postojanje triju zasebnih naroda u srednjem vijeku u Bosni nije opravdano. Historijski izvori pokazuju da u srednjem vijeku ne postoje u Bosni Srbi i Hrvati kao narodi.[42] A nacije su mnogo više i složenije od "imaginarne zajednice" (B. Anderson) koje se pojavljuju tek krajem 18. i u 19. stoljeću. Kod nas se, nažalost, naivno, neznalački i neopravdano provodi izjednačavanje nacije i naroda, što je znak nerazumijevanja razlike između naroda, koji se određuje preko kulture, i nacije, koja se vezuje za državu.[43] Tek od druge polovine 19. stoljeća u Bosni se odvija proces preimenovanja bošnjačkih katolika i pravoslavaca u bosanske Hrvate i bosanske Srbe.[44] U *Načertaniju* iz 1844. godine,

---

[41] Regija *Balkan* je raskršće kojim kroz povijest prolaze brojni narodi u svojoj ovozemaljskoj potrazi za "smislom".

[42] Prvi velikodržavni projekti počinju u 19. stoljeću – kod velikosrpskog ekspanzionizma počinju s *Načertanijem* (1844) koje je priredio I. Garašanin, a kod velikohrvatskog ekspanzionizma šezdesetih godina 19. stoljeća s idejama A. Starčevića. U njima se radi o svojatanju Bosne i planiranju njezinog potčinjavanja velikodržavnim ambicijama srpskog i hrvatskog nacionalizma. Iz toga su proizašle brojne "teorije", podvale, laži i izmišljotine koje imaju zadatak da opravdaju hegemonijske projekte nasrtljivog nacionalizma i etnoklerikalizma.

[43] U tom smislu *Bosanci* su nacija (politički narod, *demos*), nacionalnost, državljanstvo ili oni koji su državljani Bosne i Hercegovine, a Bošnjaci su narod (*ethnos*) koji živi u Bosni i širom svijeta.

[44] U Bosni nije postojala srpska narodna ni nacionalna svijest u 19. stoljeću, tačnije do 1863. godine, kada je u Sarajevu potaknut projekt za *širenje srpskog narodnog imena u Bosni*, na čijem je čelu bio Bogoljub /Teofil/ Petranović (Drniš, 1830. – Šibenik, 1887), jeromonah pristigao iz Savine. Petranović je po nalogu vlade iz Srbije došao u Bosnu 1862. sa zadatkom da propagandno djeluje među pravoslavnim bošnjačkim stanovništvom i priprema ga za bunu protiv osmanske vlasti. Službeno Petranović dolazi u Bosnu kao učitelj da se bavi učiteljskim i književnim radom (prikupljanje narodnih pjesama), a stvarno je plaćeni srbijanski agent koji ima zadatak da širi "srpsku narodnu svijest" među bošnjačkim pravoslavcima i priprema bunu, čime se intenzivno bavi sve do 1869. godine, kada je protjeran iz Bosne. Sadržaj Petranovićeva rada u Bosni ogledao se u širenju svijesti među bošnjačkim pravoslavcima o veličini srpstva i o pravoslavnoj Rusiji koja stoji kao zaštitnica iza slavenske pravoslavne braće. To je bio dio zadataka koji su postavljeni

koje je redigirao Ilija Garašanin, a napisali Franjo Zah i Adam Čartiorski, Bošnjaci se spominju pod svojim historijskim etničkim imenom, ali se planira pridobijanje i prevođenje bošnjačkih pravoslavaca, katolika i muhamedanaca pod srpsko ime. U drugoj polovini 19. stoljeća Bošnjaci pravoslavci i katolici postali su meta nacionalne propagande iz Srbije i Hrvatske. Od bošnjačkih katolika nastaju bosanski Hrvati, a od bošnjačkih pravoslavaca nastaju bosanski Srbi.

Tridesetih godina dvadesetog stoljeća Bošnjaci su postavljali odgovorna pitanja o svome identitetu. U Kikićevom *Putokazu* (Zagreb, 1937-1939) lijevo orijentirana bošnjačka inteligencija je pred Drugi svjetski rat iskazala svijest o svojoj posebnosti i jasno postavila pitanje o svome identitetu. Skender Kulenović je u tekstu *Jedna žalost i jedna potreba* (1939) opisao teško stanje naroda u Bosni koji se bori za opstanak, bačen u epohalnu zaostalost, u "opći narodni potop", gdje se bosanski čovjek guši "u močvari bijede, neznanja i kriminala". On upozorava da je pored žalosnog stanja u kojem se nalazi narod, stanje kod intelektualaca takvo da postoje pojedinci koji su "nacionalne orijentacije mijenjali kao košulje" iz trgovačko-karijerističkih razloga. Kulenović podvrgava kritici neodgovornost intelektualaca koji nisu obradili bitne teme i pitanja bošnjačkog naroda. Tako se pokazuje da intelektualci nisu uradili svoje zadatke i objasnili postojanje bošnjačkog naroda i njegov narodni i nacionalni problem (stvaranje države), ulogu bošnjačke inteligencije u određenim odsjecima historije, položaj žene Bošnjanke, stanje omladine u čaršiji, karakter agrarne reforme od 1918. godine, njenu historijsku uslovljenost, način provođenja, učinke na društvenu strukturu Bošnjaka te stvarne rezultate za katoličke i pravoslavne seljake, pitanje vakufa, kritičku ocjenu rada dvaju kulturno-prosvjetnih društava (*Gajret* i *Narodna uzdanica*), pitanje postanka i razvoja bosanske štampe i književnosti, pitanje alkoholizma, spolnih bolesti, pauperizacije, prostitucije, pitanje opredjeljivanja Bošnjaka za određene ideologije,

---

u *Načertaniju* 1844. Novak Kilibarda smatra da "nacionalno egzaltiranom Petranoviću takva Bosna izgledala je kao obećana zemlja". Zato ne treba sumnjati u Petranovićevu izjavu da je pošao u Sarajevo "sa plamenim oduševljenjem". Kilibarda napominje da je Petranović "u Sarajevu bio na čelu odbora koji je imao cilj da se iskorjenjuje pogrdni naziv Vlasi, a da se popularište ime Srbin. Fra Grga Martić, koji je živio u Sarajevu u isto vrijeme kada i Petranović, sjeća se 1906, u svojim *Zapamćenjima*, da je Teofil Petranović bio glavni organizator srpske propagande u Bosni. Vladislav Skarić, odličan poznavalac sarajevske prošlosti, veli da je Teofil bio duša srpskog pokreta u Sarajevu i da je rukovodio srpskim odborom koji je imao "revolucionarnih ciljeva". Jovan Skerlić dokazuje da je *Omladinsko društvo* u Sarajevu osnovano 1866. godine, kada i *Spomenica* u Temišvaru i *Srbenda* u Pragu. Javno se zvalo *Društvo za kupljenje narodnih umotvorina*, a u stvari bilo je središte omladinskog pokreta u Bosni" (Novak Kilibarda: *Narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*, knjiga VIII. Sarajevo: "Svjetlost", 1989; Novak Kilibarda: "Bogoljub Petranović kao sakupljač narodnih pjesama", Srpska akademija nauka i umetnosti, u: *Zbornik istorije književnosti,* knj. VIII, Beograd, 1974; htt://www.rastko.rs/rastko-bl/umetnost/knjizevnost/bpetranovic/nkilibarda -bpetranovic_l.html).

Po ugledu na srpsko, tih se godina osniva slično *Društvo za širenje hrvatskog nacionalnog imena*, tj. ukidanje naziva Šokac, a usvajanje nacionalne odrednice Hrvat. Na čelu Društva je bio dragoman pruskog konzulata u BiH, izvjesni Klement Božić. O ovome je pisao Tomo Herkalović u "Obzoru", br. 78, od 19. marta 1911. i još ranije u knjizi *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Hercegovina* (Zagreb, 1906). (Šaćir Filandra: *Bošnjačka politika u 20. stoljeću.* Sarajevo: Sejtarija, 1998)

pitanje životnog standarda u odnosu na prirodna bogatstva Bosne itd. Sve te teme su neobrađene, zanemarene, nenačete, zaboravljene, a postoje samo neka nagađanja, površne procjene, tapkanja u mraku, "sve je to još zavijeno mrakom, sve je to još puno feudalizma". Kulenović smatra da bi intelektualci bili dužni da ovu problematiku istražuju i dođu do odgovora koji bi pomogli razrješenju teškog stanja bošnjačkog naroda. Odgovori na ova teška i netaknuta pitanja bili bi jedan korak naprijed u razvijanju bošnjačkog naroda.[45]

Poslije Drugog svjetskog rata pitanje identiteta Bošnjaka ponovo je zamagljeno podmetanjem imena Musliman kao imena za narod. Time je narod reduciran na vjersku skupinu i prostu priču o velikom i malom slovu *m*. S druge strane, moglo bi se razumijevati iz današnje perspektive, to je bila samo jedna stepenica u koračanju Bošnjaka ka svome povijesnom i starom imenu.

Na Bošnjačkom saboru koji je održan 27. i 28. septembra 1993. godine vraćeno je staro narodno ime *Bošnjak* za narod koji je do tada imenovan kao *Muslimani*, a već 1994. dodati su amandmani na Ustav Republike Bosne i Hercegovine gdje je jasno naznačeno da se dotadašnje ime *Muslimani* ima nadomjestiti imenom *Bošnjaci*. Time je ponovo prihvaćeno staro historijsko ime za narod. To naravno ne znači da se ime Bošnjak nije spominjalo i koristilo tokom 20. stoljeća, naprimjer u Turskoj naš narod zovu Bošnjaci, na Kosovu, Crnoj Gori i Albaniji, dakle drugi narodi znaju naše narodno ime. Naravno, i unutar Bosne tokom 20. stoljeća postoje brojni tekstovi gdje se jasno vidi da autori znaju koje je ime naroda – "Bošnjaci mogu biti samo Bošnjaci" kako je govorio Vasif-beg Biščević 1911. godine.[46] Treba se podsjetiti Suljage Salihagića, Šukrije Kurtovića, Husage Ćišića i brojnih drugih autora.

Hadžijahić je smatrao da je V. S. Karadžić bio taj koji je podmetnuo narativ o "nacionaliziranju" muslimana kao Srba.[47] Ova lansirana koncepcija je od velikosrpskih ideologa općenito prihvaćena i do danas zastupana bez obzira na to što nema nikakve veze sa znanošću i historijskim činjenicama.

---

[45] Skender Kulenović: "Jedna žalost i jedna potreba", *Putokaz*, Zagreb, III/1939, 1-3; vidjeti također tematski broj *Života*, XXVI / 1977, knj. LI, 5, 628-634, posvećenog *Putokazu* koji je uređivao H. Kikić u Zagrebu.

[46] U *Hrvatskom dnevniku* od 7. juna 1911. godine, Vasif-beg Biščević piše: "Ja svagdje, pa evo i ovdje, velim da niti sam Srbin niti sam Hrvat te da neću niti jednu, a niti drugu propagandu uvlačiti u našu zemlju. A niti predviđam za naše interese kakve opasnosti a niti potrebe da moramo u kojekakve veze i pakte stupati. Kad bi uistinu prijetila kakva opasnost interesima našeg islamskog naroda u ovim pokrajinama, imamo ići našem vladaru, koji nam je svojom carskom riječi sva naša prava zajamčio. Zar da tražimo spas u Zagrebu, odnosno u Hrvatskoj, koja ni sama sebi pomoći ne može, nego ječi pod teškim ugarskim jarmom. 'Bosna Bošnjacima, narodnost bosanska i jezik bosanski' – moja su lozinka. Neću da se povlačim za onim neiskusnim mladićima kojima su Hrvati učitelji u Beču i Zagrebu ulili hrvatstvo, kao i za svima kojima su Srbi učitelji ulili u glavu srpstvo te ni za njihovim – usljed toga nastalim komešanjem; tako da jedni ističu hrvatstvo a drugi srpstvo...

Osim toga, kad bi naši mladići proputovali svoju domovinu i proučili osjećaje svoga naroda, tek tada bi vidjeli koliko je uz srce našeg naroda, prirasla istina da Bošnjak može biti samo Bošnjak, i da govori samo bosanski, uvjeren sam da im ne bi nikada ni na um palo osjećati se kakvim tuđinom, odnosno Hrvatom ili Srbinom, tako kao ni meni."

[47] Muhamed Hadžijahić: *Od tradicije do identiteta...*

Srpska i velikosrpska historiografija

Srpska historiografija zadržala je nacionalistički ethos (*a nationalistic ethos*) u pisanjima J. Cvijića i V. Čubrilovića.[48] Oni su posebno na "znanstven" način ustrajavali na dogmi "svi Srbi u jednoj državi", odnosno, kako kaže L. Perović, "jedinstveno državno rješenje za cijeli srpski narod".[49] U toj vrsti historiografskog rada pokušalo se od historiografije napraviti "sveto slovo", nesumnjiv iskaz o prošlosti, a zaboravilo se, naprimjer, da se historija može posmatrati kao jedan *narativ*, odnosno da se historijska djela mogu uzeti kao jedan *oblik narativa*. Hayden White je upozorio da su historijska objašnjenja retorička i poetička po prirodi.[50]

Bošnjaci su krajem 19. i velikim dijelom tokom 20. stoljeća bili isključeni iz političke moći i *pisanja* povijesti. A kada drugi o Bošnjacima pišu povijest onda se može svašta dogoditi što nema nikakve veze s povijesnim činjenicama. To znači da su bili onemogućeni da odlučuju i donose bitne odluke o sebi. Zato su im srpski i hrvatski historiografi "pravili" povijest, to jest pisali je prema svojim političkim interesima. S te tačke posmatrano, Bošnjacima predstoji težak zadatak dezavuiranja i razaranja povijesnih konstrukcija u kojima su stvari postavljene na lažne interpretacije. Može se posmatrati povijest Bošnjaka kao proces planskog relegiranja i postepenog privikavanja na potčinjenost, porobljenost, nemoć, neslobodu i mnogovrsne vidove diskriminacije. Konstruiranje lažnih pripovijesti o Bosni i Bošnjacima ima samo jedan cilj – da se oni negiraju i da se Bosna prisvoji. Zato je metodološko-epistemološki zahtjev pred nama da se oslobodimo "pogrešne" literature i da počinjemo sumnjati u podmetnute konstrukcije i spinovanu povijest hegemonijske historiografije.

Nametanje velikosrpske historiografske mitologije Bošnjacima pretvorilo se u pravu bolest koja se već proširila kroz cjelokupnu mrežu srpske kulture u kojoj ordinira kao aksiomatska osnova djelovanja. Velikosrpski historiografi, nažalost, još uvijek misle da mogu pripovijedati "historijske bajke" o sebi i drugima. Takva historiografija je također ostavila traga i na bošnjačko definiranje vlastitog bića i svijeta u kojem živi. Ta opasna mitomanska infekcija posebno se odnosi na falsifikate o porijeklu, jeziku, teritoriju, historijskim događajima, religiji, simbolima, slavnim ličnostima, naciji, narodu itd. Ona sve prilagođava sebi i svom interesu. Čini se, naime, da je mitomanski diskurs zauzeo prostor društvenih znanosti i potpuno ih neutralizirao, odnosno potčinio svojim zahtjevima. Tako političari i svećenici definiraju sve naše istine u kulturnom okviru. Tamo gdje su društvene znanosti trebale znanstvenom argumentacijom utvrditi pojmove, stanja, događaje ili procese, stupila je mitomanska svijest i sve to zamutila. Danas je pred nama zadatak razbistravanja "zamućenih tokova", ustvari veliki posao kritičkog razračunavanja s mitomanskom sviješću koja je postala dominantna u svakodnevnom životu i u znanstvenim sadržajima.

---

[48] Robert Stallaerts: "Historiography in the Former and New Yugoslavia". *BTNG | RBHC*, XXIX, 1999, 3-4, 315-336.

[49] Latinka Perović u intervjuu "Ostrašćenost je naša druga priroda", *Vreme*, br. 1176, 18. jula 2013.

[50] Hayden White: *Metahistory: the historical imagination in nineteenth-century Europe.* Baltimor: John Hopkins University Press, 1973, str. ix.

Dezavuiranje mitomanskih naslaga s činjenica, kao nesumnjivih i definitivnih interpretacija, samo od sebe je važan poduhvat, ali će neprestano biti pod pritiskom politiziranog i ideologiziranog govora o zbilji. Takav politizirani govor je omamljujući i može nas skrenuti s pravog puta. Znanost je dužna da razvija govor koji se ne potčinjava politizaciji i izmiče joj nezaustavljivo. Iz tih hrabrih suočavanja mora se pojaviti drugačija misao, svijest, znanje, oblik, nada. Mi se, dakle, prvo moramo suočiti s jezikom i jezičkim očitovanjima ljudi u znanostima i političko-ideološkim stanovištima. Jezik u društvenom kontekstu nije zatvorena i nepromjenljiva supstancija iz koje crpimo trajna značenja. "Jezik se mijenja na svim razinama – od glasova (fonologija), oblikâ (morfologija), ustroja rečenicâ (sintaksa), značenja (semantika) pa sve do riječî (leksika)."[51] Jezik historičara, njihove analize i interpretacije povijesnih događaja, primjena i razumijevanje metoda, njihove predstave o logici, metodologiji i epistemologiji, moraju biti otvoreni za multiaspektne analize, kritike, propitivanja i argumentirane diskurse znanstvenika iz oblasti društvenih i humanističkih nauka. Tada će se pokazati, u višestrukom suočavanju i disciplinarnoj optici, o čemu se radi u hegemonijskoj historiografskoj slici svijeta koja nam se nudi kao neupitna i definitivna "istina" o povijesnom svijetu. Vidjet ćemo da je historiografija često ignorirala preciznu upotrebu pojmova i rad na njihovom osavremenjivanju kroz kvalitetne definicije. Latinka Perović upozorava:

> Neprecizna upotreba pojmova u srpskoj istoriografiji (*nacija*, *država*, *demokratija*, *liberalizam*, *socijalizam*, *radikalizam*, *modernizacija* i *modernost*) posledica su ignorisanja teorije. Ali i shvatanja distance isključivo u hronološkom, a ne i u razvojnom smislu. Različita recepcija određenih pojmova ispunjavala ih je drugim sadržajem i udaljavala od njihovih izvornih značenja. Istraživač srpske države i društva u moderno doba mora da računa sa normativnim cinizmom, inače bi mogao zaključiti da je Srbija već u XIX veku bila moderna država u zapadnoevropskom smislu reči, to jest država zasnovana na vladavini prava. Srećom, akteri istorije su često bivali jasniji od njenih istraživača. Tek celine koje nastaju kao rezultat dugih sinhronih istraživanja omogućuju razlikovanje distance kao razumevanja istorijskog procesa od distance kao pukog protoka određenog vremena. Za distancu u prvom smislu potrebne su dve pretpostavke: razvoj koji sam po sebi znači novo stanje, kao poziciju sa koje je moguće uspostaviti odnos prema prošlosti, i slobodu istraživača za implicitne i eksplicitne zaključke. Ove dve pretpostavke se međusobno uslovljavaju.[52]

Jezik Bošnjaka

Bošnjaci povijesno i lingvistički svoj jezik nazivaju *bosanskim jezikom*. Njihov jezik spada u porodicu slavenskih jezika. Najstariji poznati dokument za povijest bosanskog jezika jeste *Povelja bana Kulina* od 29. augusta 1189. godine. Slavenizacija Bosne bila je uslovljena slavenskom zemljoradnjom. Brojni slavenski termini iz zemljoradnje, od koje se živi, vremenom su potisnuli predslavenske jezike Bosne, gotski, trački, vulgarnolatinski, koji je odranije prevladao ilirski.

---

[51] Mate Kapović: *Čiji je jezik.* Zagreb: Algoritam, 2010, str. 16.

[52] Latinka Perović: *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI).* Beograd*:* Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Jedan od najstarijih tragova njihove jezičke svijesti je rječnik bosansko-turskog jezika, poznat pod imenom *Magbuli arif* ili *Potur-Šahidija*, koji je 1631. godine napravio Muhamed Hevaji Uskufi. Mula Mustafa Bašeskija u svome *Ljetopisu* piše: "Taj čovjek je bio mlad, punačak u licu, na bosanskom to kažu *rumen*." Svoje sevdalinke Bošnjaci pjevaju na bosanskom jeziku. V. S. Karadžić ih je htio predstaviti kao "srpske pesme" i uzeo je dio bosanskog jezika za osnovu srpskog jezika.

Na kraju, prizivamo riječi Nedžada Ibrišimovića iz njegovog intervjua *Bosna je dobrim sjemenom posijana* (1994):

> Bošnjački narod je posljednjih, otprilike sto i sedamdeset godina, od pokreta Huseina-kapetana Gradaščevića, do prije dvije godine, bio u nekoj vrsti polusna. Kada je bošnjački narod prije dvije godine promolio glavu, dobio je granatu u tu istu glavu.[53]

Danas su se Bošnjaci probudili iz "polusna" i tu su, na svjetskopovijesnoj sceni s drugim narodima...

BOSNIA AND BOSNIAKS
NAME, BEING AND HISTORY OF IDENTITY
(A part of comprehensive paper)

Senadin Lavić

Summary

The author of this paper tries to highlight some parts of the Bosniaks identity history, using the relevant methodical means of analysis, comparison and conclusion. Reconstruction of constructed historical character is always an expression of the growing needs to get rid of clutter, false and seductive interpretations that were an expression of the historical context. In changed historical circumstances it has been shown that large parts of our "theories" were more useless, because their constituents were the expressing of ideologically motivated narratives. In front of each generation of thinking people is the task of reconstructive-reinterpretational action, which releases suppressed knowledge about themselves or the others, and by doing so, opens the field of new interpretative possibilities of free thinking. So, what was once put in our epistemic frame as "gospel truth" now is presented as a dogmatic ideological prejudice and misinterpretation.

Key words: Bosnia, Bosniaks, history of identity, historiography, name, nation

[53] Nedžad Ibrišimović: *Ruhani i šejtani inspiracija.* Sarajevo: Legološko udruženje BiH, 2013, str. 141.

UDK 323.1 (497.1=163.43*) “1913/2013”

Problem kulturnog identiteta sandžačkih Bošnjaka (1913-2013)

Redžep Škrijelj
Državni univerzitet
Novi Pazar

Pitanje kulturnog identiteta sandžačkih Bošnjaka je od primarnog značaja za definisanje kulturne politike i cjelokupnog društvenog razvoja Sandžaka, kulturno i vjerski podvojenog vještačkom granicom dviju država u okviru kojih danas postoji. Nacionalni savjeti Bošnjaka u južnom (Crna Gora) i sjeverozapadnom (Srbija) Sandžaku nastoje da, institucionalnim putem, sveukupnu bošnjačku kulturnu seharu integrišu u “multikulturni” organizam srbijanskog i crnogorskog društva. Aktivnost kulturnih politika ovih država svedena je na paušalnu određenost prema identitetu bošnjačke nacionalne zajednice i nizu apstraktnih paradigmi odvojenih od suvremenih evropskih kulturnih tokova. Sve intenzivniju težnju dviju država za integracijom u evropski kulturni prostor slijedi upornost ovdašnjih Bošnjaka za očuvanje vlastitog identiteta i tradicionalnih kulturnih vrijednosti.

Ključne riječi: kulturni identitet, Sandžak, Bošnjaci, Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina

Uvod

Uslijed stoljetnjeg procesa asimilacije, nametanjem sopstvenih nacionalnih i kulturnih vrijednosti, većinsko srbijansko-crnogorsko društvo nije pokazivalo interes za integraciju ovdašnjih regionalnih kultura u sveukupni kulturni ambijent. Ovakav *ad acta* položaj tzv. provincijalnih kultura otvara pitanje cjelokupne državne i kulturne politike Srbije i Crne Gore prema Sandžaku.[1] Spomenuto pitanje izaziva brojne političke

[1] Sandžak (tur. *sancak*) je jedini preostali među nekada mnogobrojnim sandžacima (administrativne jedinice drugog reda) Osmanlijske imperije. Danas je Sandžak regija koja je do 1912. godine predstavljala područje nekadašnjeg Novopazarskog sandžaka. Naziv Sandžak je potvrđen i odlukama Berlinskog kongresa iz 1878. godine, kada je Austro-Ugarska izdejstvovala “pravo” da izvrši aneksiju Bosne i Hercegovine, iz čijeg je sastava, kao dio teritorije dotadašnjeg Bosanskog vilajeta, izuzet Novopazarski sandžak. Austro-Ugarska je istom odlukom stekla pravo da u Sanđaku nastani svoj garnizon (Pljevlja). Prisustvo dviju vlasti (austrougarske i osmanlijske) govori koliki je strateški

implikacije i potrebu njihovog jasnijeg određenje prema nacionalnim i kulturnim politikama egzistirajućih etničkih zajednica.

Žestoki ratovi na zapadnom Balkanu, raspad SFR Jugoslavije, agresija na Bosnu i Hercegovinu i Bošnjake uticali su na fragmentaciju bošnjačkog kulturnog identiteta. Danas se u razdvojenom Sandžaku nameće potreba njegovog redefinisanja. Bošnjaci nastoje istrajati u naporima da vlastite aktivnosti usklade sa postojećim korpusom prava na kulturni identitet određen normama evropske, kao i legislativa državica u kojima egzistiraju.

Sandžak u XX stoljeću

Problem *kulturnog*, *historijskog* i *obrazovnog* identiteta[2] u Sandžaku se u minulom stoljeću (1913-2013) javlja kao posljedica burnih socijalno-historijskih previranja i problema koje su kao historijska *aporema* nastupile okončanjem balkanskih ratova, okupacije, decenija terora, progona, masovnih migracija i velikih zločina koji su se u njemu dogodili.

Sva istraživanja balkanske i regionalne političke historije XX stoljeća pokazuju nasilje i netoleranciju prema Bošnjacima u Srbiji i Crnoj Gori. Do 1912. godine Bošnjaci su bili okosnica građanskog društva u Srbiji (Smederevski, Niški, Novopazarski i ostali sandžaci), koja je bila multietnička, multikonfesionalna zemlja. Znatno proširenje teritorije Srbije, nakon osvajačke ekspanzije ostvarene 1912/13. godine, nije mnogo doprinijelo toleranciji i pristanku Srba za egzistiranje sa drugima (Bošnjaci, Albanci, Turci…), o čemu neke statistike ukazuju "da bi bilo bolje da drugih i nema". Naviknuti na situaciju u kojoj je Osmanlijska imperija svojim *millet-sistemom*[3] priznala relativnu autonomiju vjerskim zajednicama, omogućivši

značaj Sandžak imao kao regija. Preciznije se Sandžak može definirati kao nekadašnja teritorija Novopazarskog sadnžaka izuzev Kosovke Mitrovice, u to vrijeme poznate i kao Pazarska Mitrovica, koja je kasnije bila priključena Kosovu. Uz ranije izdvojenu teritoriju Plava i Gusinja (1868), Novopazarski sandžak predstavlja nacionalno heterogenu regiju koja je do 1912. godine ostala pod osmanlijskom upravom. Nakon balkanskih ratova (1912/13), Sandžak je okupiran i podijeljen između Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore. Danas se Sandžak nalazi u sastavu Republike Crne Gore (Južni Sandžak), Republike Srbije (Sjeverni/Sjeverozapadni Sandžak), a svojim manjim dijelom i Bosne i Hercegovine (općina Rudo i dr.), i bori za svoje historijsko pravo na kulturnu i teritorijalnu autonomiju.

[2] Riječ *identitet* je latinskog porijekla; u antičkom latinskom postoji riječ "idem" u značenju "isto" i pridjev "identidem" u značenju "ponovljeno", ali ne i imenica "identitas". Starogrčka imenica "tautos", koju upotrebljava Aristotel baveći se problemom identiteta, potiče od riječi "autos" (sebe i sam), a kasnije, nakon prevođenja na latinski kao "identitas", biva korišćena u sholastičkim raspravama; u novovjekovnu filozofsku i socijalnu misao termin identitet prvi među teoretičarima ponovno uvodi David Hume. U ovom značenju identiteta, ističe svijest subjekta o kontinuitetu sopstvenog postojanja koja je sadržana u relaciji identiteta. Upravo takvo shvatanje identiteta je preuzeto u individualnoj i razvojnoj psihologiji: individualni/lični identitet predstavlja jedinstvo ličnosti u toku određenog vremenskog perioda. (Vidjeti: Antoni Smit: *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1998)

[3] Detaljnije: Реџеп Шкријељ "Балкански немуслимани у османлијско-исламском "Millet" систему". *Исламобалканика,* бр. 1, Београд, 2010, 51-58.

očuvanje i mobilizaciju religijskih – kasnije etničkih i nacionalnih – identiteta. Sandžak je regija u čijoj su prošlosti stanovnici različitih religijskih i vjerskih tradicija uvijek živjeli nerazmrsivo pomiješani.[4]

Ako sve to promatramo kroz prizmu integrativne bioetike, opći je utisak da se borba za očuvanje nacionalnog identiteta odvijala u veoma teškim društveno-političkim okolnostima. Izložen aspiracijama dviju hegemonističkih država (Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore) Sandžak kraj Prvog svjetskog rata dočekuje kao austrougarska okupaciona zona. Bilans prvog poslijeratnog popisa stanovništva u okviru Kraljevine SHS iz 1921. godine kazuje da su u Sandžaku živjela 167.632 stanovnika, te da je stanje u seoskoj privredi bilo veoma složeno, bez pravih uvjeta za njen razvoj, uz primitivno ratarstvo (obrada drvenim ralom) i stočarstvo, bez efikasnih sredstava za razvoj seoskih gazdinstava. Nerazvijena putna mreža, uz veoma ekstenzivan saobraćaj duž nesređenih, nerazvijenih i teško prohodnih cesta (veoma sličan današnjem), dodatno je usporavao ono malo privrednog i kulturnog progresa koji je zaustavljen po odlasku Osmanlija. Sandžak zaobilazi i predviđena željeznica kojom se planiralo njegovo povezivanje sa Bosnom i dalje sa Solunom i jugoistokom. Stagnacija u razvoju zdravstvene i socijalne zaštite pogađa sve slojeve stanovništva. Čitavim regionom harale su epidemije, svakodnevno odnoseći ljudske živote, a ne jenjavaju ni ratna djejstva, veoma teško siromaštvo, glad i permanentni progon napaćenog bošnjačkog stanovništva. Teško se opstajalo u krajevima u kojima je instalirano više žandarmerijskih nego zdravstvenih i veterinarskih stanica. U čitavom Sandžaku bilo je samo pet bolnica sa jedva stotinjak ležajeva i minimalnim brojem ljekara. Oskudne socijalne i zdravstvene prilike su uprkos visokoj stopi nataliteta u Sandžaku uzrokovale neočekivani mortalitet stanovništva, koji je uvećavan čestim epidemijama tifusa i tuberkuloze. Veliki strah i ogromno nepovjerenje vladalo je prema vlastima nove Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koje su umjesto prosvjete, zdravstva i kulture na prostoru Sandžaka forsirale pravoslavlje, uzrokujući osjetni zastoj u edukaciji bošnjačke omladine. Uzroci su visokog procenta prividno "nepismenih"[5], prinuđenih da se na dokumentima novih vlasti "kraljevina" (Srbije, Crne Gore, a kasnije Jugoslavije), pred polupismenim administratorom, potpisuju mastiljavim palcem. Sudeći po takvim statistikama, u tu skupinu je ubrajano 80 posto muškog i nevjerovatnih 100 posto ženske populacije. Na cijelom sandžačkom prostoru nije bilo novčanih zavoda, štedionica, banaka, stručnih i visokih škola, elektrocentrala, rudokopa, centara za otkup ili plasman poljoprivrednih proizvoda i drugih neophodnih privrednih objekata. Brojčano desetkovani zbog kontinuiranog iseljavanja, ekonomskog posrnuća, nezaštićenosti, nad Bošnjacima se provode procesi deidentifikacije i nagle stagnacije koja je izazvala sve dublje potonuće, besperspektivnost i nemoć stanovništva. Izlaz iz takvog stanja se nije nazirao. Ondašnje su vlasti u naše krajeve slale i vršile raspored najgorih kadrova, sastavljenih od degradiranih

[4] Jakob Fišer: "Socijalni, politički i kulturni identitet Sandžaka (Stanovništvo Sandžaka 1912–2012)". *Almanah*, br. 53-54, Podgorica, 2012, 57-58.

[5] Riječ je o većinskom bošnjačkom stanovništvu kom je nametnuta latinica i ćirilica – pisma koja nisu poznavali i za koja nisu snosili krivnju jer ih u prethodnom periodu nisu izučavali u školi. Pitanje "opće nepismenosti" stanovništva u Sandžaku je veoma diskutabilna pojava. Da li je za populaciju odgojenu uz osmanlijsko, arapsko, perzijsko pismo, čak i bosančicu, ta konstatacija održiva?

i korumpiranih ljudi – "činovničkog ološa" bez radnih ambicija, kako bi doprinijeli "preobražaju i progresu" stanovništva. Česte zloupotrebe i nepravde, potkradanje i pljačka mještana dostižu vrhunac. Korumpirana žandarmerija, birokratija i sudije ostali su upamćeni zbog neviđene okrutnosti, zlodjela i nepravde prema lokalnom stanovništvu. Veoma je važno istaći da su spomenutu činovničku strukturu predvodili kadrovi regrutirani iz Crne Gore, čiji je broj iz dana u dan rastao i zagorčavao sudbinu dezorijentiranog muslimanskog stanovništva. Rapidan porast nasilja i očite nebrige nebošnjačke populacije intenzivira iseljavanje i depopulaciju sandžačkih Bošnjaka i ostalih muslimana. Burne godine nakon završetka Prvog svjetskog rata (1914-1918), kada bahatost i revanšizam, koji provode takozvani zaslužni "solunci", izaziva širok talas iseljavanja bošnjačkog stanovništva Berana, Bijelog Polja, Pljevalja, Gusinja, Plava, Nove Varoši, Prijepolja, Kladnice, Sjenice, dugopoljske općine i okolnih mjesta. Odnos prema Bošnjacima proklamiran je kao odnos prema "mrskim i poraženim Turcima". U kraljevinama SHS i Jugoslaviji pravo i pravda su za Bošnjake dvosjekli "Damoklov mač" nadvijen nad njihovom sudbinom. Sve je ukazivalo na to da je stvorena unitarna, pravoslavna država, u kojoj muslimani postaju građani drugog reda. Izloženi ogromnim asimilatorskim i političkim pritiscima koje provode ondašnji hizmećari režima i proklamatori teze o Bošnjacima kao Srbima muslimanske vjere ("Brat je mio koje vere bio!").[6] U općoj psihozi straha, besperspektivnosti i otvorene diskriminacije, Bošnjaci su se obreli izvan kolosijeka općih privrednih i kulturnih tokova, stekavaši tretman "otpadnika", odnosno nepoželjnog, "tuđeg" elementa.[7]

Permanentno iseljavanje imućnijeg bošnjačkog stanovništva (vjerska ulema, zanatlije i trgovaci) u Tursku doprinosi da se siromašni sloj Bošnjaka ostavi u strahu i neizvjesnosti. Ostanak na ognjištu zavičaja doživljavan je kao stanje beznađa i neizvjesnosti, pri čemu se puka lojalnost državi činila nedovoljnom da ublaži prisutnu anksioznost od progona i terora. Uslijed permanentne depopulacije, ekonomskih i drugih oblika pritiska, stari sandžački gradovi lagahno zamiru svođenjem na rang nekadašnjih kasaba. Ogromna nepismenost stanovništva pokazala se kao najjača prepreka. Statistike popisa iz 1931. godine kazuju da se njihov broj kretao između 76,54 i 89,2 procenta (lica starija od 10 godina). Uzroke tome vidimo u nepovjerenju, slaboj organiziranosti i nedovoljnom broju škola, naročito stručnih i prosperitetnih (dvije osmorazredne gimnazije: Pljevlja i Berane; četverorazredne: Bijelo Polje, Prijepolje, Nova Varoš i Novi Pazar). Formiranje Velike medrese Kralja Aleksandra I u Skoplju (1924) zaustavlja započeti trend depopulacije i deidentifikacije sandžačkih Bošnjaka. U ovoj elitnoj obrazovno-odgojnoj ustanovi priliku za školovanje dobija veći broj mladih i talentiranih kadrova, pretežno iz imućnijih obitelji, čiji je utjecaj na bošnjačko stanovništvo u Sandžaku bio nesumnjiv. Medresa će biti rasadnik kadrova koji će u poslijeratnom Sandžaku generirati privredno-političke tokove, ali neće uspjeti da zaustave uništenje i devastaciju bošnjačke nacionalne i kulturne baštine. Pod izgovorom rušenja dekadentnog feudalnog naslijeđa orijentalno-islamske kulture sa kulturne mape nestaju brojni artefakti sakralne i materijalno-duhovne kulture, pisana i arheološka građa.

---

[6] Slogan časopisa *Бра'ство* koji je izlazio kao list Društva Svetog Save – od 1887. do 1941. godine.

[7] Redžep Škrijelj: "Sandžak i Bošnjaci (1912-2012)". *Bošnjačka riječ*, br. 26-28, Novi Pazar, april-decembar 2012, 3-4.

Nakon godina rata i raspada Jugoslavije, Bošnjaci u Sandžaku nastavljaju egzistiranje u Srbiji i Crnoj Gori, u kojima je za dvije decenije došlo do usporavanja nacionalnog i identitetskog pitanja. Pomenute godine nacionalističke ostrašćenosti i "bolesnog, ksenofobičnog i borbenog nacionalizma"[8] svojih kršćanskih susjeda proveli su u strahu i neizvjesnosti. Kroz izrazito buran, stoljetni, historijski razvoj Sandžaka, kao jednog od najnerazvijenijih područja Kraljevine SHS i zatim Jugoslavije[9], i pokušaj njegovog ekonomskog razvoja i industrijalizacije nakon Drugog svetskog rata ugrožava osjetna žestina "nacionalističkih turbulencija raspada SFRJ"[10].

Bošnjački identitet Sandžaka

Pored ogromne depopulacije tokom XX stoljeća, i velikog broja iseljenih Bošnjaka tokom ratnih devedesetih, Sandžak je ostao multietnička regija u kojoj je očuvana stabilnost i zajednički život različitih nacionalnih i religijskih zajednica. Promjene u sastavu bošnjačkog stanovništva po pojedinim okruzima i općinama unutar Sandžaka imale su presudan uticaj na njegovu sveukupnu identifikaciju.

Regija se u posljednjim godinama našla u začaranom vrtlogu snažnog procesa asimilacije, pritisaka i težnje zagovornika ukidanja Sandžaka, kao i napora za distinkciju Bošnjaka između bošnjačke i muslimanske identifikacije. Ovakve aspiracije je vrlo teško razumjeti bez detaljnijeg historijskog pregleda, neophodnog za razumijevanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti sandžačke regije.

U tom začaranom krugu se umjesto brzog ekonomskog razvoja i industrijalizacije javljaju novi oblici prisile i pokušaja da se iz jedne prepoznatljive autohtone nacionalno-bošnjačke identifikacije Sandžak kao region izbriše nametanjem historijski neodrživog termina Raška oblast, i pretvori u nešto što bi prema ocjeni B. Andersona bilo u suprotnosti "identifikacije sa narodom kao zamišljenom zajednicom".[11]

Bošnjaštvo se kao kulturna podloga i dominantna duhovna matrica Sandžaka održalo zahvaljujući sposobnosti bošnjačkih institucija predvođenih Bošnjačkim nacionalnim vijećem i ostalih udruženja i organizacija. One su uspjele da se uzdignu iznad religijskog oblika organiziranja i ponude ekonomske, političke, znanstvene i druge oblike, kao jedan od najboljih odgovora na različite konstrukcije i mogućnost adekvatnog usklađivanja *egzistencijalne orijentacije Bošnjaka u srbijanskom i evropskom društvu.*[12] Zahvaljujući tome, danas jača težnja za bošnjačkim konsenzusom u Sandžaku, koji predviđa da se u narednoj 2014. godini

---

[8] Aleksandar Gatalica: "Identitet kao zdrava pripadnost, evropski pokret u Srbiji". *Identitet kao osnova tranzicije - (okrugli sto, održan 22. aprila 2004*) Beograd: Fridrih Ebert Stiftung, 2004, 8.

[9] Nakon uspostave Kraljevine Jugoslavije (6. januara 1929.) i podjele na devet banovina, teritorija Sandžaka je djelimično ulazila u sastav Moravske i Zetske banovine.

[10] Jakob Fišer: *Socijalni, politički i kulturni identitet Sandžaka…* 57-90.

[11] Benedict Anderson: *Zamišljene skupnosti* Ljubljana: Studia humanitatis, 2007, 59-69.

[12] Senadin Lavić: "Globalizacijski procesi, evropske integracije i bosanske perspektive. Bošnjačko sazrijevanje". *Bošnjačka pismohrana*, *Zbornik radova XVII. simpozija Europski identitet Bošnjaka od minulog iskustva do suvremene afirmacije*, sv. 11, broj 34-35, Zagreb, 2012, 66.

sandžački Bošnjaci moraju ujediniti oko realizacije tri osnovna cilja: prvi, ekonomski razvoj i upošljavanje; drugi, bošnjačko školstvo, zaštita kulturnog naslijeđa i drugih kolektivnih prava; i treći, autonomija Sandžaka u Srbiji i Crnoj Gori, o čemu se očekuje javna debata i izjašnjavanje svih političkih stranaka i javnih ličnosti u Sandžaku!

Historija i religija kao identitetske determinante

Njegovanje preostale, vrlo devastirane, materijalne-duhovne kulture govori o snažnom uticaju islama na formiranje duhovnog i kulturnog identiteta Sandžaka. Uzimajući u obzir osnovu identifikacije sandžačkog stanovništva, nailazimo na poteškoće pri razjašnjavanju pitanja toka stvari oko onoga što nazivamo nacionalni bošnjački identitet Sandžaka. Legitimiran mladom, vitalnom i moćnom osmanlijsko-islamskom artefakturom, raščerečen između Srbije i Crne Gore, Sandžak je izložen bezuspješnim pokušajima da se prikaže perifernim, marginalnim i dalekim izvanbošnjačkim getom. To se u medijima postiže naglašavanjem tzv. fundamentalističke strane i pokušajem da bude prikazan kao teroristično žarište i ozbiljna prijetnja regiji i čitavoj jugoistočnoj Evropi. Permanentne su optužbe i konstrukti o Sandžaku kao "izvoru religioznog animoziteta i generatoru perpetuiranja kulturoloških predrasuda"[13] u kome jačaju destruktivne antisrbijanske snage inkarnirane u muslimanima i islamu, na "isključivo srpskoj zemlji" u čijim gabaritima egzistira stari "Ras" – srpska prijestolnica i topos kulturološkog uspona srpskog pravoslavlja.

I pored postojanja objektivnih historijskih izvora koji prošlost vide drugačije, ovdašnja skolastička teorija nastavlja operirati konstruktima o izvorno srpskom i pravoslavom identitetskom porijeklu Sandžaka. Sudeći na osnovu tih sadržaja, historija je u srbijanskom edukativnom sistemu, još uvijek, nauka koja educira primarno nacionalnom identitetu i patriotizmu, što pripadnike manjina udaljava od učenja i kritičkog mišljenja. U Sandžaku, u kome su se u prošlosti dešavale najveće zloupotrebe sile, takva historija još uvijek nije prepoznata kao ozbiljna kritička nauka, već štivo sa naglašenom romantičarskom dimenzijom (Karađorđe, Njegoš, sveti Sava). Nametanje srbijanskog identiteta, koje u školskim klupama traje bar stoljeće, bazira se na nacionalnom egocentrizmu koji vidimo kao svjesno reduciranje bošnjačkog identitetskog bogatstva i raznolikosti na jednu pripadnost, koja se koristi u funkciji jedne ideje, odnosno asimilatorske misije, u uvjetima kada većinski narod nije računao na autohtone regionalne identitete. Poznati francuski historičar Francois Bedarida izražava bojazan da Francuska kao društvo ne postane opterećena prošlošću.[14]

Nastojanje da se "učiteljica života" usmjeri ka sticanju znanja putem određenih historijskih primjera mora imati akcenat na generiranju kritičkog mišljenja, usprkos postojanju snažnog patriotizma iskorišćenog kao sintagma za termin "nacionalni identitet". Jedna od prepreka je pokušaj "dobijanja izgubljenih ratova" koji se manifestuje na heterogenom prostoru.

---

[13] Ferid Muhić: "Mit o kršćanskoj Europi i islamskom Orijentu – Bosna kao povijesna i kulturna paradigma Europe". Bošnjačka pismohrana, *Zbornik radova XVII. simpozija Europski identitet Bošnjaka od minulog iskustva do suvremene afirmacije*, sv. 11, broj 34-35, Zagreb, 2012, 94.

[14] Vidjeti: François Bédarida: *Lhistoire et le métier dhistorien en France, 1945-1995*. Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 1995.

Postojeći sistem iziskuje konkretnu državnu edukativnu politiku koju treba zasnivati na sadržajima koji vode ka zrelom evropskom društvu lišenom mitova i demagogije. U jednom prilično ksenofobičnom srbijanskom društvu osjetan je i nedostatak civilnih vrlina.

Sva istraživanja političke historije u 20. stoljeću pokazuju nasilje i netoleranciju prema Bošnjacima u Srbiji i Crnoj Gori. Do 1912. godine Bošnjaci su bili okosnica građanskog društva u Srbiji (Smederevski, Niški, Novopazarski i ostali sandžaci), koja je bila multietnička, multikonfesionalna zemlja. Znatno proširena teritorija Srbije nakon osvajačke ekspanzije 1912/13. godine nije mnogo doprinijela toleranciji i odobravanju egzistiranja sa drugima (Bošnjaci, Albanci, Turci…), o čemu neke statistike ukazuju "da bi bilo bolje da drugih i nema". Sticanje prava nastave na bosanskom jeziku daje mogućnost da se nađe zajednički sadržalac u regionalnoj historiji, koja pruža metod multiperspektivnosti. To podrazumijeva uporedo objavljivanje različitih viđenja događaja fundiranih na historijskim izvorima koji ne preferiraju nametanju jedne ("naše") istine. Udžbenik treba vidjeti kao katalizator koji škole oslobađa od etnocentrizma i strepnje o nedovoljnoj zastupljenosti naroda (Bošnjaka i Srba) u najnegativnijem svjetlu.

To je rezultat procesa partikularizacije, kao dijela moderne (globalne) historije, kada se procesi fragmentacije (razdvajanja) smjenjuju vrtoglavom brzinom tako da se čak i najsavremenije, najnovije i najotvorenije teorijske platforme, čiji je cilj pružanje okvira i hermeneutičkog objašnjenja identiteta – pokazuju nemoćnim i, praktično, već na samom početku, zastarjelim. Zašto, usprkos tome, u južnoslavenskim državama mediji, školstvo i političari ustrajavaju na tvrdnji o nacionalnoj kulturi i nacionalnom identitetu može se objasniti time što vjera u nacionalnu kulturu i nacionalni identitet čini ljude podložnijima manipulaciji od strane nacionalnih elita i spremnijima da podnesu raznorazne žrtve za interese tih elita jer su uvjereni da prirodno i neraskidivo pripadaju tome nacionalnom kolektivu.[15] Imajući u vidu da je osmanlijski uticaj na konstituiranje Bošnjaka u Sandžaku bio dosta skroman, presudnu ulogu ima povijesni, ekološki, psihološki, sociološki, kulturološki i duhovni faktor, kao i ličnosti o kojima u suštini veoma malo znamo (Mehmed-paša Bajrović, Ibrahim Biočak, Nedžib i Ferhat Draga, Jusuf Mehonić, Aćif Hadžiahmetović, Rifat Burdžović, Muhamed Abdagić, Ćamil Sijarić, Hilmi-beg Kajabegović i dr.), kao što su mala i naša saznanja o 20. stoljeću u kome se događa najveća depopulacija i dekonstrukcija homogenizacije bošnjačke nacionalne i kulturne paradigme.

Problem političkog, kulturnog i obrazovnog identiteta

Pitanje identiteta je najčešće traženje odgovora na pitanje šta je sandžačke Bošnjake u minulom vijeku činilo akterom jednog asimilatorskog i netolerantnog društva. Pritom je teško bliže definirati elementarne osobine pojedinca u procesu koji je njegov položaj više otežavao nego što je olakšavao njegovu participaciju u privrednim procesima i društvenoj podjeli materijalnih vrijednosti.

[15] Snježana Kordić (Mainz): *Ideologija nacionalnog identiteta i nacionalne kulture.* "U čast Pera Jakobsena" (urednici: Dejan Ajdačić i Persida Lazarević Di Đakomo), Beograd, 2010., 225-239.

U godinama nakon okupacije i podjele Sandžaka dolazi do zamjene jednog obrazovnog sistema drugim. Postojeći sistem osmanlijskog obrazovanja, zasnivan na sabiranju postojećih znanja, na Balkanu i među muslimanskom populacijom zamjenjuje se hrišćansko-crkvenom varijantom, koja polaznika u saznavanju i sazrijevanju vodi ka potpunoj asimilaciji i deindentifikaciji. Na zametke tako nametnutog sistema obrazovanja nailazimo i izvan područja Sandžaka, naročito u oblastima koje su nove balkanske državice stekle ratom i okupacijom. To su događaji o kojima u suštini veoma malo znamo, kada se u Sandžaku događa ogromna depopulacija i dehomogenizacija bošnjačke nacionalne i kulturne paradigme.

Problem bošnjačkog identiteta u Sandžaku[16] postaje aktuelniji u trenutku kada se Bošnjačko nacionalno vijeće[17] javilo kao tijelo koje će zaustaviti dalju asimilaciju i deidentifikaciju. Sandžački Bošnjaci su čitavo stoljeće "projekat odozgo". U njemu srbijansko-crnogorska politička elita, uz pomoć dijela lokalne intelektualne elite, teži asimiliranju veoma tvrdokornog i uglavnom homogenog i teškom mukom čuvanog nacionalnog identiteta. To je doprinijelo višestranoj modernizaciji sandžačkog, kao segmenta svebošnjačkog kolektiviteta, koja je uglavnom svedena na borbu za sticanja političke pozicije i ekonomske moći kao najbitnijeg sredstva ili pokretačke snage u sferi odbrane identiteta. Formulišu ga prilično netolerantni (većinski) identiteti koji tu identitetsku granicu resko povlače.

Kao jedan od segmenata "tranzicionog" jugoslavenskog društva, sandžački Bošnjaci su, kao i njihovi sugrađani u spomenutim republikama, bili prinuđeni da napuštaju socijalističke kulturne modele, koji nisu uvažavali elementarna identitetska obilježja (jezik, naciju i kulturu). Među glavnim preprekama vidimo odsustvo želje da se drugi i različitiji vidi u svjetlu vlastitog i istinskog kulturnog identiteta, što producira negativan uticaj na osnovni status pojedinca u jednom ksenofobičnom i egocentričkom društvu kakvo je ranih devedesetih i mnogo ranije bilo srbijansko i crnogorsko. Vidjeti bošnjačku naciju kao "veliki kolektivni organizam"[18] je suštinska odlika tolerantnih društava, nasuprot nenaviknutosti i nepromenljivosti srbijanskog stava o razumijevanju hiljadugodišnjeg bošnjačkog identiteta, koji se nakaradno i namjerno čitavo stoljeće proglašava identitetom u nastanku, premda je riječ o "političkom problemu shvatanja identiteta", nerazumijevanju i neprihvatanju drugoga.[19] Zapostavljanjem materijalne i duhovne kulture i tradicije sandžačkih Bošnjaka ovamo se dugo na čitavu stvar ukazivalo kao na nešto što predstavlja "srpsku duhovnu vertikalu", na prostoru na kome heterogeno lokalno stanovništvo ne dijeli čak ni isti jezik. Nije teško utvrditi te razlike jer se po redoslijedu običaja i kultura ovdašnji identiteti odvijaju. Potreba za apostrofiranjem višeznačnosti bošnjačkog identiteta u Sandžaku javlja se kao potreba otpora stoljetnoj asimilaciji i deidentifikaciji, u uvjetima kada o bošnjačkom identitetu raspravljaju neuki. Vidljiva

---

[16] Nijedan politički program koji su Bošnjaci ikada podržavali nije podrazumijevao doktrinu i koncept "jedan narod, jedna država". Naprotiv, u proglasu SDA iz 1993. godine nedvojbeno se tvrdi da je biološki, nacionalni i svaki drugi opstanak bosanskih muslimana i teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine usko i posljedično povezan.

[17] Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka je formirano 11. maja 1991. godine, koji je u Republici Srbiji određen kao Dan bošnjačke zastave.

[18] Ljubiša Rajić: "Preduslovi rasprave o identitetu". *Identitet kao osnova tranzicije - (okrugli sto, održan 22. aprila 2004)*, Beograd: Fridrih Ebert Stiftung, 2004, 8-11.

[19] Ibidem, 12.

differentia specifica bošnjačkog identiteta u Sandžaku ne teži postavljanju demarkacione linije među entitetima lokalnog multietničkog šarenila, već jasno određenje prema sebi i svom identitetu. Manja prepreka su "poltroni" koji iz osobne koristi i interesa ne pate od bošnjačke etničke sentimentalnosti. Umjesto upoznavanja sa identitetskim različitostima Srba, Crnogoraca, Bošnjaka i ostalih, traže mogućnost diskontinuiteta i narušavanja umjerene ekvidistance, pri čemu se od tih usamljenih pojedinaca – lokalnih, režimima naklonjenih muslimana (Bošnjaka), utvrdi njihova što veća "sprskost".

Kulturni identitet Bošnjaka Sandžaka očuvan je kontrastiranjem, odnosno strpljivim hodom kroz minulo stoljeće progona, terora, asimilacije i akulturacije. Unatoč bošnjačkoj težnji ka interkulturalnosti, taj proces teče, ali se danas drastično ubrzava, prije svega zbog globalizacije, koja snažno utiče na identitet. Historičarka Branka Prpa ocjenjuje da je "Srbija u tranzicionom periodu već dve stotine godina i da je identitet, upravo zbog te dve stotine godina tranzicije, konfliktna kategorija".[20] U raspravama često čujemo besmislena pitanja šta čini ovdašnji bošnjački nacionalni identitet. Ona imaju za cilj da se postojeći identitet prikažu kao konstrukciju i upotrijebe kao antibošnjačko propagandno sredstvo. Nacionalni identitet većinskog naroda se u minulom vijeku vrlo komercijalizovao na štetu Bošnjaka. U školama smo kao đaci gledali filmove u kojima ratuju Srbi i muslimani, aplaudirajući protiv svojih. Tumačenje vjere kao "irelevantnog segmenta identiteta" pobijaju prisutna tumačenja patrijarha SPC-a Pavla, po kojim je Srbin samo onaj građanih koji je pravoslavne vjere.

Fragmentacija i nejednaka percepcija Sandžaka usložnjavaju zajedničko pitanje identiteta Bošnjaka južnog (crnogorskog) i sjeverozapadnog (srbijanskog) dijela. Već više od dvije decenije dio tamošnje intelektualne elite, idući naruku režimu Mila Đukanovića, sve žešće briše odrednicu Sandžak, zamjenjujući je "ekvivalentom" sjeverna Crna Gora. Ista interesna grupa dugi niz godina fragmentira i nacionalno ime Bošnjak, čineći kod njih zabunu. Iz istih razloga, za jedan te isti – bošnjački narod, fabrikovano je pet popisnih odrednica: *Bošnjak, Musliman-Bošnjak, Crnogorac, Cnogorac-Musliman i Musliman*; sa ciljem da upisani broj Bošnjaka bude što manji u zvaničnim statistikama, a samim tim i predviđene kvote o zastupljenosti u institucijama vlasti. I pored postojanja Bošnjačkog nacionalnog vijeća Crne Gore, pitanje *bosanskog jezika* u školstvu i administraciji se perfidno podvodi pod floskulu *maternji*. Slično je i sa nastavnim sadržajima u kojima još uvijek bošnjačka djeca uče neprihvatljive sadržaje (Njegoš, Karađorđe i drugi), a na kraju godine se đacima dodjeljuje Njegoševa "Luča".

Međutim, neke aktivnosti dobijaju drugačiji tok. Nakon što su sandžačku oblast Bihor etnički očistili od Bošnjaka, tamošnja Petnjica je postala općina. Sliču sudbinu očekuje muhadžirsko Gusinje, koje je kroz minulo stoljeće sa ranga kapetanije svedeno na status mjesne zajednice. Zanimljiv je i podatak da ovaj drevni grad obiluje prirodnim vodama a da stanovništvo kupuje prerađenu iz Bijelog Polja, Beograda i drugih srbijanskih fabrika.

Uspješna saradnja Bošnjačkog nacionalnog vijeća donijela je značajne rezultate bošnjačkoj nacionalnoj zajednici u Srbiji. Ministarstvo obrazovanja i nauke je 21. februara 2013. godine odobrilo uvođenje pripremne, a od 2. septembra 2013. godine redovnu nastavu na bosanskom

---

[20] Branka Prpa: "Posmatranje identiteta kao konfliktne kategorije: u tranziciji dve stotine godina". *Identitet kao osnova tranzicije - (okrugli sto, održan 22. aprila 2004*). Beograd: Fridrih Ebert Stiftung, 2004, 48-50.

jeziku. Odobreni su i adekvatni udžbenici i nastavna sredstva. Očekuje se da nastavni proces obuhvati općine Novu Varoš, cijelu općinu Prijepolje i Priboj. U Vojvodini je Bošnjačko nacionalno vijeće izdalo certifikate zainteresovanim osobama koje su izrazile želju da budu sudski tumači i lektori u nadležnim općinskim institucijama. Opći je utisak da su ostvareni rezultati mali korak za Bošnjake, a veliki korak za Srbiju na putu ka evrointegracijama.[21]

Zaključak

Izgrađenost bošnjačkog identiteta u Sandžaku oponira nacionalističkoj svijesti susjeda da se sudbina Bošnjaka mora svesti na negiranje nacionalnosti i historijske osobenosti Bošnjaka, čiju su kulturnu tradiciju i djelatnost pripisivali Osmanlijama. Pri utvrđivanju osnovnih komponenata bošnjačkog nacionalnog identiteta Sandžaklija nedopustivo je prihvatanje stava o izjednačavanju prošlosti Bošnjaka sa prošlošću Srba i Crnogoraca.

Poslijeratna pozicija nacionalno nepriznatog naroda i pripisivanje optužbi za podgrijavanje nacionalizma (montirani procesi od 1946. do 1983. i nakon 1993) izaziva raseljavanje u svim pravcima. Dezorijentiranost i negiranje identiteta Bošnjaka naš filozof R. Muminović ocjenjuje: "Ne priznati nekome da je ono što se osjeća, već ono što mu drugi nameću, znači ne dopustiti mu da se ravnopravno uključi u društveni život, odnosno stvaranje uslova za ostvarivanje smisla demokracije".[22] U Sandžaku su tokom minulog stoljeća vladajuće državne strukture u redovima "bošnjačkog naroda sprovodile politiku isključivanja vidjevši ga kao pasivni element koji želi da ga se učinkovitije nadzire ili štiti od utjecaja stranih kultura".[23] Vladajuće srbijansko-crnogorske strukture su permanentno provodile nadzor nad sveukupnom materijalnom i nematerijalnom tradicijom i kulturom, koja je prisvajana ili falsifikovana na različite načine. Velika iseljavanja Bošnjaka i animozitet prema njima producirali su oni koji su provodili progon. Sandžak je opstajao u zajednici u kojoj nije jenjavala glad za materijalnom dobiti i odsustvo elementarnog zanimanja za eminentne kulturne vrijednosti Bošnjaka sa ovih prostora. Gledajući sa vremenske distance, nameće se pitanje razloga opće političke dezorganiziranosti i nedovoljne odgovornosti Sandžaklija koje "Srbi i šaka Crnogoraca dave stoljećima a da oni ne uzvraćaju", što indicira da ih "predstavljaju infantilnim".[24]

Bošnjački identitet Sandžaka kao historijska i ovovremena činjenica, ali i kao konkretna pojava, ima svoje korijene u historijskom vremeplovu (Bosanski ejalet/vilajet). Put njegove historijske egzistentnosti danas mu omogućava atribute pravno-političkog subjekta u porodici identiteta koji se čitav vijek borio da ne bude istisnut iz porodice priznatih identiteta. To je u većoj mjeri izraz stečenog i neprevaziđenog identiteta u kulturološkom i historijskom smislu.[25]

---

[21] Opširnije: Muratka Fetahović: "Nakon cjelovjekovnog odsustva bosanski ponovo jezik nastave u školama". *Bošnjačka riječ*, br. 26-28, Novi Pazar (april-decembar) 2012, 191-195.

[22] Rasim Muminović: *Hadži Murad i Sandžak*. Sarajevo, 2005, 11.

[23] Ajka Tiro Srebreniković: *Identitet - jezik i bosanska književnost*. Zagreb, 2007, 14.

[24] Rasim Muminović: *Hadži Murad...* 10.

[25] Ibrahim Bakić: "Bošnjački identitet Sandžaka". *Društveni i državno-pravni i kontinuitet Sandžaka*. Sarajevo, 1996, 41-46.

Problem vladajućeg zapadnog modela nacionalne države, koji podrazumijeva "jednu državu, jedan jezik, jednu religiju…"[26] prijetnja je nestanku multietničkog i multikonfesionalnog šarenila na ovim prostorima.

Zbog arogancije tzv. režimskih historija i historičara ne shvata se prošlost i duh vremena, a još manje mogućnost za saopćavanje konačne istine o prošlosti Bošnjaka. Ideja o pisanju zajedničke crnogorsko-bošnjačke historije je bespredmetna.[27] Ona služi za privatne potrebe i samonametanje vlastima. Uprkos lijepim željama i poltronstvu, s pravom se može zaključiti da *Albanci i Bošnjaci ne mogu imati zajedničku historiju sa Crnogorcima*. Ona je fundirana na uzajamnim sukobima i ratnim žrtvama (Crnogoraca i Bošnjaka − "Turaka"). Ali to ne znači da ne možemo imati sadašnjost i budućnost zasnovanu na umjerenoj građanskoj ekvidistanci.[28]

Period duge i neizvjesne, stoljetne asimilatorske prošlosti Sandžaka može se tematizirati kao "vrijeme zuluma". O tome će pisati nove generacije Bošnjaka i njihovih egzekutora. Autizam i egocentričnost našeg društva ne treba biti povod da se ne učini potrebni iskorak ka objektivnom tumačenju i razumijevanju činjenica o prošlosti. Usprkos odvojenosti mišljenja, kojoj doprinose nakaradne lokalne historiografije, mora se tragati za istinom. U svojoj osnovnoj premisi, čitav svijet počiva na toleranciji. Zbog toga i ovaj sve složeniji problem zahtijeva trajno rješenje, pa ga treba realizirati izvan političkih konteksta.

Na ovakvim primjerima bošnjačka historija mora tražiti puteve izlaza iz kolopleta tuđih, nejasnih, ali i namjerno krivotvorenih predstava o vlastitoj prošlosti. Historija ne može biti plašt ispod koga treba kriti ono ružno što smo napisali jedni o drugima. Manje je tragično i bolno ukoliko se napiše jezikom argumenata, a ne jezikom mitomanski neodrživog koncepta nacionalnog romantizma. Hrabro i odgovorno sučeljavanje sa činjenicama može doprinijeti nadilaženju nesporazuma i objektivnom prikazivanju historije. Kultura jednog naroda je osnov svake posebne kulture ukoliko potvrđuje i izražava identitet naroda kome pripada i na taj ga način povezuje sa kulturama svijeta u kome živimo.[29]

---

[26] Džon Ralston Sol: *Propast globalizma i preoblikovanje sveta*. Beograd: Arhipelag, 2011.

[27] U tekstu pod naslovom: Dvojica režimskih istoričara: Živko Andrijašević i Šerbo Rastoder', Slavko Perović ističe: "U rukama mi je kratka Istorija Crne Gore objavljena 2006-te čiji su autori dvojica režimskih istoričara: Živko Andrijašević i Šerbo Rastoder. Ova knjiga je objavljena uz pomoć Ministarstva prosvjete i nauke i ministarstva kulture Crne Gore, ali i Blaža Sredanovića, sramotnog režimskog mafijaškog sluge iz San Franciska. Sami ovi podaci govore i o samoj prirodi 'istorije' čija je jedina namjera da se ispričaju događaji na taj način koji pere mafijaša Đukanovića, ali da se u njihovu suštinu nikako ne uđe, da se sve 'prikaže' glatko, fino, izglancano, i da ratnom huškaču i savezniku Slobodana Miloševića, zločincu, pljačkašu i mafijašu Đukanoviću pripane, nazdravlje Svetom Petru cetinjskom, 'svetopetrovsko' mjesto u najnovijoj crnogorskoj istoriji, pi!" (Prema: slavkoperovic.wordpress.com)

[28] Redžep Škrijelj: "Strah od pokrštavanja i agresivnog kršćanskog prozelitizma kao uzrok iseljavanja stanovništva plavsko-gusinjskog kraja (1913-1970)". *Almanah (Vakat zuluma: Plav-Gusinje 1912-1913),* br. 55-56, Podgorica, 2013, 401-403.

[29] Nebojša Bradić: "Tuđe i naše". *Identitet kao osnova tranzicije - (okrugli sto, održan 22. aprila 2004.)*. Beograd: Fridrih Ebert Stiftung, 2004., 8-29.

U svojoj ocjeni povodom izdanja knjige *Sandžak – historija*, profesor Ričard Krempton, predavač istočnoevropske historije na Univerzitetu Oksford ističe: *Sandžak zauzima ključnu poziciju na zapadnom Balkanu. Povremeno, u njegovoj varirajućoj povijesti bio je u žiži evropske i svjetske pažnje. Ako zapadni Balkan eruptira, Sandžak bi opet mogao postati regija od kritične važnosti. Njegovu raznoliku historiju treba dakle znati, a Morrison i Roberts su dali izvrstan uvod u tu historiju.*[30]

THE ISSUE OF CULTURAL IDENTITY OF BOSNIAKS FROM SANDŽAK (1913-2013)

Redžep Škrijelj

Summary

The issue of cultural identity of Bosniaks from Sandžak has primary importance for definition of cultural policy and overall social development in Sandžak, culturally and religiously ambivalent by artificial border between two countries that exist today. National Council of Bosniaks in the southern part (Montenegro) and northern part (Serbia) of Sandžak keep trying to integrate overall Bosniaks cultural treasure chest, through institutional channels, into the "multicultural" body of the Serbian and Montenegrin society. Cultural policy activities of these countries are reduced to a lump-determination according to the Bosniaks national community, and a series of abstract paradigms separated from contemporary European cultural processes. More intense aspiration of these two countries to be integrated into the European cultural space, is followed by the persistence of local Bosniaks to preserve their identity and traditional cultural values.

Key words: cultural identity, Sandžak, Bosniaks, Serbia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina

[30] Kenneth Morrison/Elizabeth Roberts: *The Sandžak a histori*. Oxford University Press, Inc. UK 2013, 287.

GODIŠNJAK2013

GODIŠNJICE

UDK 94 (497.6) “1463”: 394.46

Susret civilizacija. Pad Bosanskog kraljevstva

(550 godina od pada srednjovjekovne bosanske države)

Enes Dedić
III ciklus (Doktorski studij)
Filozofski fakultet
Sarajevo

Svaki historijski proces kao svoju finalizaciju ima jedan krajnji događaj čija se pojava na hronološkoj ljestvici markira poput međa njegova postojanja. Takve slučajeve ponajbolje demonstriraju markantne podjele prošlosti na periode: antike, srednjeg i novog vijeka. Svaka od navedenih epoha niti je započela niti završila istovremeno u različitim geografskim područjima. Kako je srednjovjekovni razvojni luk u različitim zemljama tekao diferentnom linijom, i njegov silazak sa historijske pozornice ograničen je različitim parametrima. U slučaju srednjovjekovne Bosne ti se parametri odnose na osamdeset godina dug proces koji je svoj epilog dobio 1463. godine u vojnom pohodu sultana Mehmeda II, kada je ovaj prostor integriran u Osmansku imperiju. U osmanskom višestoljetnom naletu točak historije im je na put donio Bosnu, koja je nestala u vrtlogu historijske bujice, te će čekati nekoliko stoljeća da ponovo bude otkrivena. Zauzimanje srednjovjekovne Bosne predstavljat će polaznu tačku za nove procese, vjerske, kulturne, političke, privredne i demografske, koji će svoje gravure duboko ucrtati u mnogim segmentima modernog bosanskohercegovačkog života.

Ključne riječi: srednjovjekovna Bosna, pad, Osmanlije, osvajanje, godišnjica

Iako u očima savremenika početne i krajnje linije historijskih etapa nisu imale dimenziju koju bi moderno oko sa današnje tačke gledišta uočilo, ovim prijelomnim vremenima, kako u naučnim krugovima tako i u javnom mnijenju, pridavana je najveća pažnja, te su ona ponajviše interpretirana. Ove godine navršeno je 550 godina otkako je formalno prestalo da postoji Bosansko kraljevstvo, koje je s većim ili manjim odstupanjima inkorporirano u sastav Osmanskog carstva. Ovaj događaj od iznimne je važnosti u historiji Bosne i Hercegovine, jer je uspostavom osmanske vlasti ovaj prostor upleten u jedan drugačiji civilizacijski tok, čiji su segmenti i danas evidentni.

Finalna epizoda nestanka Bosanskog kraljevstva 1463. godine svoje korijene povlači u događajima koji su se odigrali osamdeset godina ranije. Naime, najraniji kontakti Bosne

i Osmanlija ostvareni su 1386. godine, kada je odred osmanskih akindžija, brze i lake konjice, napravio upad sve do sliva Neretve. No, jaka i centralizirana vlast, usidrenost "vjerne službe" i nekompromisan otpor učinili su da se osmanski odredi krajem XIV i početkom XV stoljeća iz Bosne vraćaju podvijena repa. Nakon kraćeg interregnuma, konsolidacijom Carstva nastali su i novi problemi za bosansku državu. Njih je u prvom redu izazvao u to vrijeme najmoćniji bosanski vlastelin vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić. U želji da se odupre utjecaju ugarskog kralja Sigismunda, Hrvoje povlači koban potez i u pomoć poziva Osmanlije, koji će ga uistinu i zaštititi od Sigismunda, kojeg poražavaju u poznatoj bitki kod Lašve u februaru 1415. godine. Od ovog momenta posmatramo jednu sasvim novu dimenziju političkih odnosa u Bosni. Oni se više nisu dali odvijati odvojeno od sultanovog utjecaja. Osmanski odredi, izvanredno uvježbani za ratna djelovanja, postaju veoma interesantno oružje koje će bosanski feudalci koristiti u međusobnim razmiricama sve do samog pada kraljevstva. Opasnost šurovanja sa osmanskim zapovjednicima ubrzo je demonstrirana kroz prizmu neslavnog završetka kneza Petra Pavlovića 1420. godine čije je ubistvo naredio skopski namjesnik Isa-beg.

Dvadesetih godina XV stoljeća Osmanlije su etablirali svoje pozicije u Bosni kroz prizmu nametanja vazalstva najmoćnijim vojvodama Sandalju Hraniću i Radosavu Pavloviću, te kralju Tvrtku II Tvrtkoviću. Ulazak Osmanlija u krug bitnih čimbenika u pogledu usmjerenja bosanske politike nije bio toliko očit, sve do izbijanja Konavoskog rata početkom tridesetih godina, koji je poslužio kao pogodan poligon za demonstraciju njihova već ostvarenog utjecaja. Isprepletena mreža seniora i vazala te ukorijenjeni strah od Osmanlija onemogućili su zajedničko djelovanje svih bosanskih velmoža u ovom ratu. Kao logičan slijed osmanske ekspanzionističke politike u narednom periodu uslijedilo je i formiranje prvih teritorijalnih jedinica na prostoru Bosne pod osmanskom vlašću u obliku Bosanskog krajišta ustanovljenog 1448. godine. Međusobnim sukobima posljednje generacije moćnih vlastelina i kraljeva, hercega Stjepana Vukčića Kosače i kralja Stjepana Tomaša, stvarane su pukotine koje su osmanski činovnici precizno popunjavali etablirajući svoj utjecaj u svim segmentima života srednjovjekovne Bosne. Kada je već bilo jasno da je osmanski mač prodro duboko u pore kraljevstva, Stjepan Tomašević je tražio izlaz u papskoj kruni i progonu heretika, što je samo još više uzburkalo strasti pred velike događaje.

Bijeg od Osmanlija tražio se na zapadu, ponajviše u Veneciji i Rimskoj kuriji, čija pomoć za protuuslugu ne bi imala zahtjev za bosanskom krunom, kao što je to slučaj sa Ugarima. Oslonio se posljednji bosanski kralj na neosnovanu priču papskog legata Nikole Modruškog, uskrativši sultanu Mehmedu II danak, samo mu je poklonio legitimitet pohoda na Bosnu. Kada je na vidjelo isplivala istina kako je Bosna uistinu bedem između kršćanstva i islama, ali usamljeni bedem koji ima samostalno da se odupre tadašnjoj najjačoj svjetskoj sili, kod Tomaševića se javila ideja da se ipak vrati u vazalitet prema sultanu, što više nije bilo izvodivo. Ni kasnije buđenje svijesti o potrebi uzajamnog djelovanja kralja, hercega i hercegova sina u proljeće 1463. godine više nije moglo uroditi plodom. Osmanlije su osvojili Bobovac, obezglavili "najplemenitiju" bosansku glavu i riješili Bosnu njena srednjovjekovnog postojanja. Kao što se iz priloženog može uočiti, Bosna je od 1386. do 1463. "uspješno" prošla čitav razvojni luk osmanske ekspanzionističke politike, te se napad iz 1463. godine ne smije promatrati kao zaseban događaj, nego kao završni dio čitavog jednog procesa. Stjepan Tomašević ponio je nesretnu titulu glavnog lika završetka Bosanskog kraljevstva,

a u taj ga je kontekst ubacila prevrtljiva bujica historijskih zbivanja. Više je on nesretnik historijskog konteksta nego "megaloman bez talenta", jer varamo se ukoliko smatramo da bi neki drugi "megaloman" u samo dvije godine preusmjerio historijski tok u korist Bošnjana.

Izvorne i historiografske konstrukcije o padu srednjovjekovne bosanske države kao uzroke sloma kraljevstva markiraju različite elemente koji su pružili odskočnu dasku osmanskom osvajanju. Držanje bosanskih vlastelina u osamdesetogodišnjem razdoblju zajedničke prošlosti srednjovjekovne Bosne i Osmanskog carstva često je opisivano iz pera medievalista koji su se zanimali ovim problemom. Njihov grijeh manifestuje se u traženju pomoći osmanskih vojnih odreda u njihovoj borbi protiv drugih vlastelina. Ovu nepopularnu praksu prvi je započeo vojvoda Hrvoje 1414. godine, kada je braneći se od Sigismundovih nasrtaja kucao na brojna vrata, a spremnost da se upletu u ovu sagu pokazale su samo Osmanlije. Otvarajući osmanska vrata, prihvatajući pomoć Ishak-bega, Hrvoje je ponio teške epitete sumnjive slave koja je Bosnu dovela u status osmanskog tributara. Ovu matricu slijedili su i njegovi savremenici, te ona postaje ustaljeni sistem zaštite jednih feudalaca od drugih. Već dvadesetih godina XV stoljeća rivalstvo Sandalja Hranića i Radoslava Pavlovića prouzrokovalo je brojne pozive Osmanlijama. U toku poznate maratonske kupoprodaje Konavala Osmanlije osvojivši 1420. godine Pavlovića dio Konavala poklonili su ga Sandalju, koji neće izostaviti reći kako ovaj teritorij "milostju i darom božjim i velikoga cara sultana Mehmed bega priđe u naše ruke". Deceniju kasnije, u vrijeme Konavoskog rata, kada osmanski utjecaj na prilike u Bosni bude izišao na vidjelo, Sandalj i kralj Tvrtko II se neće angažirati bez dozvole sultana, pa će čak pokušati od njega otkupiti Radoslavljeve teritorije, inače oblasti koje pripadaju bosanskom kraljevstvu.

Dvije decenije nakon ovih događaja mikroregion Konavle opet bosansku prošlost i njene aktere dovodi u paradoksalnu situaciju. Ovaj put je kralj Tomaš u igri sa Dubrovčanima protiv hercega Stjepana Vukčića Kosače, uz uslov da ne bude imao "teškoće ali kakve vojske turske na sebi", govori Dubrovčanima kako u posjed hercegovih zemalja, inače dijela Bosanskog kraljevstva, mogu doći "ali s portom turskom, ali s pinezom, ali s moćju svojom ali inih, ali po koji godire nim drago način". Samo nekoliko godina kasnije i herceg Stjepan će dati svoj doprinos u prilog tezi o niskom nivou svijesti o pripadnosti zajedničkom kraljevstvu. Naime, u ispravi iz 1453. godine herceg koristi sintagmu "i gospodara velikoga gospodina mi cara Amir sultana Mehmed bega" i pritom obavezuje sina Vladislava "da će biti vjeran polag mene gospodaru velikomu". Pred sami kraj bosanske samostalnosti ionako nemoćan otpor osmanskim osvajanjima još će više narušiti držanje vojvode Vladislava. U nastojanjima da se domogne očevih teritorija Vladislav je po hercegovim riječima doveo osmanske trupe "nekim klancima kuda ranije nijedan Turčin nije mogao proći". Koliko je Vladislavljevo držanje narušilo krhku stabilnost kraljevstva svjedoči hercegova srdžba izražena nakon pada Bosne s riječima "i kada bi imao hiljadu života bilo bi pravo da ih izgubi".

Kao poseban aspekt pada srednjovjekovne Bosne izdvaja se obećavana pomoć zapadnih moćnika, među kojima se ponajviše izdvajaju rimski papa, mletački dužd, te ugarski kralj. Iznimno velika pomoć u vrijeme kada je sultan sa desetinama hiljada osmanskih vojnika prelazio bosansku granicu očekivala se i od Dubrovčana s kojima je Bosna stoljećima njegovala veoma dobre susjedske i trgovačke odnose. Odlukom vijeća umoljenih iz maja 1463. godine kojom se neće izići u susret Tomaševićevim željama za davanjem plaćenika, Dubrovčani su historiografiji podastrli povod da baci mrlju na njihove odnose sa Bosnom u posljednjim

danima kraljevstva. Sličan slučaj je i s Mlečanima. Na molbe za pomoć od strane kralja i hercega u posljednjim mjesecima kraljevstva Mlečani su odgovarali kako "Bosna neće ostati usamljena", a realnost se ovaj put krila u značaju što dužeg opstanka Bosne kao bedema prema Osmanlijama. Zbog neodgovorne djelatnosti papskog legata Nikole Modruškog u pogledu savjeta o uskraćivanju tributa, Rimska kurija je u naučnom opusu pretrpjela posebne kritike. Papa Pio II nije uspio u svojim nastojanjima oko formiranja antiosmanske koalicije, nije čak uspio motivirati niti uspavane Ugre, iznevjerene u njegovo krunjenje Stjepana Tomaševića nekoliko godina ranije. U tim okvirima se i zatvorio krug pomoćnika Bosne, koji se analogno činjenicama pretvorio u "krug nijemih posmatrača pada kraljevstva", koji su se sa Bošnjanima oprostili sintagmom sadržanom u venecijanskom pismu Firenci *ardent ante oculos opulentissimus regnum* (Pred očima svijeta gori jedno ugledno kraljevstvo).

Presudni historijski događaji su se u praksi pokazali kao pogodan poligon za stvaranje mitoloških predodžbi. Od ove pošasti nije oslobođeno niti osmansko osvajanje bosanske države. Tako je kroz pisanje papskog legata Nikole Modruškog stvoren mit o izdajničkom držanju bobovačkog kaštelana, kraljeva strica, krstjanina Radaka. Konstrukcija ovog mita zasnovana je sa ciljem opravdanja postupka Modruškog, koji se našao u nezgodnoj poziciji nakon Tomaševićeve smrti izazvane postupanjem po njegovom receptu. Radak je predstavljao pogodan izbor, donedavno se deklarisao kao pripadnik sekte odbjegle iz krila Kurije. Trogirski izvještaji kraljeva diplomate Nikole Teste koji govore o snažnom otporu branitelja, te arheološka iskopavanja na Bobovcu demantuju navode legata Modruškog. Romantičarska historiografija lansirala je i mit o masovnom prelasku bogumila na islam po dolasku sultana Mehmeda II u Bosnu. U ovakvim tvrdnjama bogumilima se smatraju bosanski krstjani, koji su nezadovoljni politikom posljednjeg bosanskog kralja objeručke prihvatili novu vjeru. Izvorna podloga ne podupire ovakve tvrdnje, ona ih demantuje kroz migraciju gosta Radina sa preostalim sljedbenicima. U određenim parametrima mitskoj konstrukciji pripada i tobožnje obnavljanje Bosanskog kraljevstva od strane Ugara. Akcije Matijaša Korvina nakon 1463. godine i postavljanje marionetskog kralja treba isključivo posmatrati kroz objektiv osvajanja prostora sjeverne Bosne, a nikako kao neki vid oslobađanja.

Činjenica kako isti historijski događaj u različitim političkim uslovima dovodi do suprotstavljenih historiografskih konstrukcija primjenjiva je i na problematiku pada Bosne. U ovom slučaju radi se o suprotnim viđenjima vrednovanja bosanskog otpora. Historičar Vladimir Ćorović ponesen političkom zbiljom svoga vremena i preuzimajući doslovno trogirske izvještaje konstatuje kako je "Bosna pala brzo, bez ikakve borbe, šapatom ... Turci su jednim udarom noge srušili zgradu koja je bila sva crvotočna ... nestalo je jedne države koja je nastala i živela pretežno samo kao geografska celina". Ovakvim shvatanjima suprotstavio je svoja viđenja medievalist Marko Šunjić, koji na Ćorovićeve riječi kaže kako "ipak nije bilo tako, jer Turci su prethodno, punih 77 godina stalno ugrožavali i potkopavali Bosnu da bi, u posljednjem obračunu upotrijebili 150-200 hiljada vojnika. Turska je tada bila najjača svjetska velesila koja je prethodno srušila bizantinsko carstvo, ostatke srpske i bugarske države ... Srednjovjekovna bosanska država nije dakle sama od sebe propala".

Pad srednjovjekovne Bosne i postepeno uklapanje u sastav Osmanske imperije sa sobom je donio i niz novih elemanata koji su svoje gravure ocrtali na gotovo svim segmentima života tadašnjeg stanovništva. Ovaj proces, kao što je i inače slučaj sa promjenama velikih dimenzija, manifestovao se u dužem vremenskom intervalu i sporim intenzitetom. Inkorporiranje

prostora u novi timarski sistem značilo je i oproštaj od višestoljetnog srednjovjekovnog feudalnog ustrojstva. Vremenom je dolazilo i do sve većeg etabliranja islama kod ovdašnjeg stanovništa, a njihov jezik je poprimio mnoge elemente turskog jezika. Došlo je i do promjene u onomastičkom sistemu, kod stanovništva koje bude prelazilo na novu vjeru ukorijenit će se osmanska lična imena. Kako vrijeme bude odmicalo mnoge istaknute ličnosti na sultanovom dvoru potjecat će iz Bosne. Čini se kako je vremenom kod stanovništva sve više blijedilo sjećanje na pretke i srednjovjekovnu prošlost. Ovaj fenomen je namarkantnije izražen na primjeru srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika o kojima se u XIX stoljeću nije ništa pouzdano znalo iako su nepomično stajali gotovo pola milenija i neumorno svjedočili o bosanskom srednjovjekovlju. Njih kao i kompletnu srednjovjekovnu prošlost nauka je tek trebala ponovo otkriti. Takav je slučaj i sa narodnom predajom koja je u pogleduu srednjovjekovne tematike jako siromašna. Diskontinuitet u kolektivnom sjećanju na čitavu jednu epohu mogao bi biti objašnjen samim događajima iz prve polovine XV stoljeća, kada je u eri sve veće samostalnosti feudalnih magnata sve više blijedio osjećaj pripadnosti jednom kraljevstvu, a do izražaja dolazila pripadnost jednom užem teritoriju pod vlašću vlastelina ili kralja.

Godišnjicu osmanskog osvajanja srednjovjekovne bosanske države na našem prostoru u toku 2013. godine obilježile su aktivnosti Društva za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije kroz prizmu prezentacije naslovljene "550 godina od pada srednjovjekovne Bosne (1463-2013)", koja je gostovala u nekoliko bosanskohercegovačkih gradova, te organiziranja okruglog stola na temu "550 godina od osmanskog osvajanja bosanske kraljevine" u režiji Instituta za istoriju u Sarajevu. Izražen je bio i interes javnosti za ovaj jubilej, dnevna štampa i ostala sredstva javnog oglašavanja informirala su javnost o značaju ove godine za bosansku prošlost.

Literatura:

Ančić, Mladen: "Renesansna diplomacija i rat. Primjer pada Bosne 1463." *Zbornik diplomatske akademije*, Zagreb, 1999, 143-177.

Бабић, Анто:"Прије 500 година". *Годишњак* Друштва историчара Босне и Херцеговине, Година XIV, Сарајево, 1964, 5-10.

Ћирковић, Сима: *Историја средњовековне босанске државе*, Београд. Српска књижевна задруга, 1964.

Ћирковић, Сима: "Пад Босне и покушаји отпора турском освајању". *Историја српског народа*, књига 2, Београд, 1982, 390-402.

Ћирковић, Сима: "Властела и краљеви у Босни после 1463. године". *Историјски гласник,* 3, Београд, 1954, 123-131.

Ћоровић, Владимир: *Хисторија Босне*, Београд: Српска краљевска академија, 1940. (Посебна издања 129, Историски и друштвени списи; 53)

Džaja M., Srećko: "Osmansko osvojenje Bosne i Rimska kurija". *Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 500. obljetnice smrti Fra Anđela Zvizdovića*, Sarajevo-Fojnica, 2000, 219-228.

Džaja M., Srećko: "Rimski izvori o propasti bosanskog kraljevstva 1463". *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine (Predemancipacijski period 1463-1804*), Sarajevo: Svjetlost, 1992, 217-221.

Goldstein, Ivo: "Bizantski izvori o osmanskom osvajanju Bosne 1463. godine". *Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 500. obljetnice smrti Fra Anđela Zvizdovića*, Sarajevo-Fojnica, 2000, 229-237.

Ковачевић, Десанка: “Пад босанске државе према дубровачким изворима”. *Годишњак* Друштва историчара Босне и Херцеговине; година XIV, Сарајево, 1964, 205-220.

Nilević, Boris: “O moralnom stanju Bosne pred 1463. godinu”. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Vol. 40 (1990), Sarajevo, 1991, 115-123.

Šabanović, Hazim: *Bosanski pašaluk*. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1959.

Šabanović, Hazim: “Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463. g.”. *Godišnjak* Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, Godina VII, Sarajevo, 1955, 37-51.

Šunjić, Marko, “Trogirski izvještaji o Turskom osvojenju Bosne (1463)“. *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine,* Knjiga XXIX. Sarajevo, 1989, 19-157

Šunjić , Marko: *Bosna i Venecija* (odnosi u XIV. i XV. st.), Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo *Napredak*, 1996.

Šunjić, Marko: “Uništenje srednjovjekovne bosanske države”. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998, 83-96.

MEETING OF CIVILIZATIONS. THE FALL OF BOSNIAN KINGDOM (550 YEARS FROM THE FALL OF MEDIEVAL BOSNIAN STATE)

Enes Dedić

Summary

Every historical process as its finalization has one final event that occurs on the chronological scale and marks like the boundary of its existence. Such cases are best demonstrated by striking division of past periods: ancient, medieval and modern times. Each of these epochs neither began nor ended at the same time in different geographic areas. Since medieval development arch in different countries has been running along the differential line and its descent from historical stage was limited by different parameters. In case of medieval Bosnia, these parameters were related to eighty years long process that concluded in 1463 during military campaign of Sultan Mehmed II, when this area was integrated into the Ottoman Empire. During the Ottomans centuries-long attack, Bosnia was brought on their way by the wheel of history. Bosnia disappeared in the whirlpool of historical flood, and it will wait a few centuries to be discovered again. Occupation of medieval Bosnia was a starting point for new processes, religious, cultural, political, economic and demographic that inscribed its deep engravings into many aspects of modern Bosnian-Herzegovinian life.

Key words: Medieval Bosnia, fall, Ottomans, occupation, anniversary

BZK "Preporod" – 110 godina postojanja

Historija "Preporoda" počinje 1903. godine osnivanjem kulturno-prosvjetnog i humanitarnog društva "Gajret", društva za potpomaganje muslimanskih učenika i studenata. Društvo "Gajret" su na osnivačkoj skupštini 20. februara 1903. godine u Sarajevu osnovali Safvet-beg Bašagić i Edhem Mulabdić, koji su bili i osnivači časopisa *Behar* (prvog porodičnog bošnjačkog lista u Bosni i Hercegovini). Osnivanje "Gajreta", nakon pokretanja lista *Behar*, predstavlja vrlo važan korak u kulturnom i prosvjetnom životu Bošnjaka Bosne i Hercegovine u stanju potčinjenosti Austro-Ugarskoj monarhiji. Predsjednik društva bio je Safvet-beg Bašagić do 1907. godine, kada "Gajret" preuzimaju pristalice Muslimanske narodne organizacije (prva bošnjačka politička stranka, osnovana 3. decembra 1906. godine u Slavonskom Brodu, a vodio ju je Egzekutivni odbor na čelu s Alibegom Firdusom).

"Gajret" je nastavio s radom i između dva svjetska rata, kada se formira još jedno društvo nazvano "Narodna uzdanica". Nakon Drugog svjetskog rata, tačnije 1946. godine, dolazi do spajanja "Gajreta" i "Narodne uzdanice" i formiranja "Preporoda". Međutim, već 1949. godine "Preporod" doživljava sudbinu svih drugih organizacija koje se brinu za kulturu naroda, u ovome slučaju bošnjačkog. Odlukom tadašnjih vlasti "Preporod" je ugašen, a njegova imovina prebačena Savezu kulturno-prosvjetnih društava BiH. "Preporod" je 1990. godine obnovio svoj rad, ne prekidajući ga ni u teškim uvjetima koje je donio rat. "Gajret", bošnjačko kulturno-prosvjetno društvo koje je osnovano 1903. godine u Sarajevu, prinudno je likvidiran 1941. Ovo društvo je 1945. godine naslijedio "Preporod", ali i on je vrlo brzo ugašen, da bi se tek 1990. godine ponovo obnovio njegov rad.

Od kraja 1913. godine, kada su državne vlasti suspendirale Upravni odbor društva, uveden je Komesarijat. Od 1919. godine "Gajret" proširuje svoj rad i pored davanja stipendija učenicima i studentima osniva i konvikte (ustanove u kojima đaci imaju stan i hranu) za srednjoškolce u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Banjoj Luci, Bihaću i Foči. Pored brige za školovanje i prosvjećivanje napredne bošnjačke djece te osnivanja časopisa *Gajret*[1], društvo je pokrenulo svoju vlastitu biblioteku, a kasnije i banku, koja se zvala Gajret-banka. Društvo "Gajret" održavalo je i razne tečajeve, kakvi su, naprimjer, analfabetski kurs, tečaj za propagiranje zadrugarstva i dr.

---

[1] *Gajret*. List istoimenog prosvjetno-humanitarnog društva Bošnjaka "Gajret" koje se bavilo potporom nadarenim i kvalitetnim đacima srednjih i visokih škola. List *Gajret* je izlazio u Sarajevu od 1907. do 1914. godine, a zatim od 1921. do 1941. godine, s prekidom u 1923. godini. Uređivali su ga Edhem Mulabdić, Mustaj-beg Halilbašić, Osman Đikić (od 1909. do 1912.), dr. Murad Sarić, Avdo Sumbul, Šukrija Kurtović, Abdurezak Bjelevac, Hamid Kukić, Hamza Humo, zatim ponovo Hamid Kukić.

List *Gajret* je u jednom trenutku predstavljao tendenciju unutar Bošnjaka da se nacionalno približe srpskom elementu, te se vidno razvijaju muslimanskosrpske koncepcije. To će se zaustaviti s pokretanjem časopisa *Biser* 1912. godine, koji će razvijati panislamističke ideje i voditi bošnjački narod u nove neizvjesnosti.

Tokom svoga postojanja društvo "Gajret" izdavalo je istoimeni časopis i poznati kalendar. Historija društva "Gajret" u prvoj polovini 20. stoljeća najuže je vezana s kulturnim, prosvjetnim, političkim, nacionalnim i ekonomskim razvojem tadašnjih Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. Za sagledavanje odnosa "Gajreta" i Jugoslovenske muslimanske organizacije dosta valjanih informacija nudi rad Atifa Purivatre "Jugoslovenska muslimanska organizacija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca".

Davno je bila 1903. godina, kada je bošnjačka inteligencija, koja se već iskazala radom oko lista *Behar* (Safvet-beg Bašagić, začetnik kulturnog preporoda Bošnjaka u 20. stoljeću, E. Mulabdić, H. Fazlagić, S. Aličehić, A. Šćeta i dr.), pokrenula kulturno-prosvjetno društvo "Gajret" u Sarajevu. Smatra se da su ideju za osnivanje jednog ovakvog društva dala braća Defterdarević, Ahmed-beg i Ibrahim-beg, koji su spadali u prvu generaciju fakultetski obrazovanih Bošnjaka.

Prvi predsjednik "Gajreta", dakle, bio je Safvet-beg Bašagić. Ovo društvo imalo je svoju ekspozituru u Beogradu. Naime, 1923. godine u tom gradu je pokrenut "Beogradski Gajret – Osman Đikić", koji je vremenom bošnjačku omladinu koja je dolazila da studira na Beogradski univerzitet počeo da "preokreće" za srpsku nacionalnu ideju i projekte. Zato je ovo društvo imalo veliku podršku i pokroviteljstvo prestolonasljednika Petra. Na tu podvalu Bošnjaci su brzo reagirali 1923. i na prijedlog Hamzalije Ajanovića krenuli u osnivanje drugog društva, koje bi se suprotstavilo srbiziranju Bošnjaka, a naročito fakultetske omladine. Tek nakon godinu dana, jer vlasti nisu davale saglasnost za osnivanje, tačnije 17. oktobra 1924. godine, pokrenuto je društvo "Narodna uzdanica" u prostorijama Jugoslavenskog muslimanskog kluba, u tadašnjoj kiraethani na Bembaši. Ime društva motivirano je stihovima Safvet-bega Bašagića: "Ustaj omladino mila, uzdanico roda svoga". Iza njega je stajala Jugoslavenska muslimanska organizacija i njen predsjednik dr. Mehmed Spaho. Već tada je bilo jasno da će se tokom dvadesetog stoljeća voditi velika političko-propagandna i militarna borba oko bošnjačkog naroda i države Bosne i Hercegovine.

Te dvije linije unutar bošnjačkog kulturnog djelovanja objedinjene su u "Preporod" 1946. godine. No već 1949. zabranjen je rad narodnih kulturnih društava. Tek 5. oktobra 1990. obnovljen je rad "Preporoda" i za njegovog predsjednika izabran je prof. dr. Muhsin Rizvić. "Preporod", dakle, nasljeđuje "Gajret" i "Narodnu uzdanicu", odnosno od 1946. godine "Preporod" nastavlja rad prijeratnih kulturnih društava Bošnjaka. Kulturna društva Bošnjaka imala su za cilj da obrazuju i odgajaju nadarenu bošnjačku omladinu prema potrebama vremena. Stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. nastavljena je politika nacionalnih pokreta na tlu Bosne i Hercegovine kojom se Bošnjaci navode da se izjasne kao Srbi ili kao Hrvati, tako da bi Bosna postala srpska ili hrvatska zemlja. Bošnjaci, nažalost, nisu imali narodne ni nacionalne (državne) strategije u prvoj polovini dvadesetog stoljeća. Bili su nemoćni u punom smislu riječi. Srpski propagandni mehanizam je bio zahvatio "Gajret" dvadesetih godina 20. stoljeća i bitno utjecao na njegovu prosrpsku orijentaciju. Na to se odgovorilo formiranjem "Narodne uzdanice" 1924. godine. U tom društvu, s druge strane, počelo se s prohrvatskom orijentacijom, što je dovelo do jedne tužne i opasne raspoloćenosti Bošnjaka između srpstva, hrvatstva i jugoslavenstva. Tek ratne 1993. godine na Bošnjačkom saboru u Sarajevu ta je raspoloćenost dokinuta povratom starog narodnog imena za narod – imena Bošnjak. Otada nema više nikoga ko među Bošnjacima ne zna svoje narodno i nacionalno ime, Bošnjak i Bosanac.

Ni srpski a ni hrvatski etnički sadržaj u Bosni i Hercegovini nisu bili "orijentirani" prije druge polovine 19. stoljeća. To je rezultat svjesne političke propagandne djelatnosti Crkve i kulturno-političkih tijela i pojedinaca koji su radili na tome zadatku iz Beograda i Zagreba. Taj proces je direktno povezan s političkom, religijskom i svakom drugom vrstom moći, koju bošnjački etnički element tada, na početku 20. stoljeća, nije imao u toj mjeri da se može nositi s dvama nacionalnim projektima prvih susjeda.

Od Obnoviteljske skupštine, 1990. godine, "Preporod", to treba posebno naglasiti, nikada nije imao problema s identitetom naroda za čiju se kulturu odgovorno brine. O "identitetskim nedoumicama" između dva svjetska rata može biti govora, ali i to treba shvatiti kao dio bošnjačke strategije preživljavanja u teškom i nepovoljnom kontekstu. Od 1990. godine predsjednici "Preporoda" prof. dr. Muhsin Rizvić, prof. dr. Enes Duraković, prof. dr. Munib Maglajlić, prof. dr. Šaćir Filandra i prof. dr. Senadin Lavić sasvim jasno, nedvosmisleno i odgovorno predstavljaju ličnosti koje bošnjački identitet zastupaju u punom intelektualnom kapacitetu. Oko pitanja bošnjačkog identiteta više nema dvojbe niti nerazumijevanja unutar bošnjačke inteligencije i naroda u Bosni i širom svijeta. Dostignuta narodna svijest o sebi (samosvjesnost) i bošnjačko ime su završena stvar i više niko ne može manipulirati bošnjačkim narodom. "Preporod" je bio organizator Bošnjačkog sabora 1993. godine na kojem je vraćeno staro narodno ime Bošnjak.

U tzv. gluhom dobu (1950-1990) nije baš sve bilo prazno, besadržajno, bez glasa ili lika. Krajem šezdesetih godina počinje velika promocija Bosne, Bošnjaka (od 1968. govori se o Muslimanima kao narodu, koji će postati ustavna kategorija 1971. godine, i navodno se rješava pitanje "muslimanske nacije", kao da se takva pitanja rješavaju dekretom političke partije). Pojavljuje se kvalitetna književnost po kojoj se Bosna i Bošnjaci prepoznaju među drugim narodima u tadašnjoj Jugoslaviji. U sedamdesetim godinama Bosna i Sarajevo su veliko kulturno žarište. Znanstveno, umjetničko, ekonomsko, sportsko, općekulturno djelovanje ljudi sedamdesetih i osamdesetih godina napravilo je od Bosne prepoznatljivu činjenicu, nezaobilazan realitet ispunjen kulturnim energijama koje su imale važan utjecaj na mnoge generacije Bosanaca. A sve to je kulminiralo 1984. godine s organizacijom Zimskih olimpijskih igara u Sarajevu.

Nekad nedostaje svijesti o vlastitoj kulturi, a nekad svijesti o svome političkom identitetu i interesu, svijesti o stanju kolektiva i društveno-povijesnih procesa u kojima se nalazimo. Bošnjaci su u tome periodu radili mnogo u oblasti književnosti i književne kritike, umjetnosti, ali nisu, naprimjer, imali većih rezultata u stvaranju jedne historiografske slike o sebi zasnovane na znanstvenim činjenicama. Nisu napisali savremenu historiju Bosne. Tek je prof. dr. Mustafa Imamović napisao *Historiju Bošnjaka* (koju je izdao "Preporod") pri kraju dvadesetog stoljeća. Naravno, bilo je tu pojedinih kvalitetnih radova (disertacije, pojedinačna istraživanja i slično), ali nije bilo planskog, znanstvenog istraživanja, s ciljem da se dođe do preciznih uvida u vezi s Bosnom i njenom povijesno-kulturnom strukturom. Zato je oko Bosne i Bošnjaka velikosrpska i velikohrvatska "znanstvena" orijentacija isplela mnoge opasne mitove koje treba razbiti znanstvenim radovima i objašnjenjima. Sada bi Bošnjaci morali u polju filozofije i znanosti (kulturne i socijalne antropologije, historiografije, sociologije, politologije, etnologije, pravnih nauka i dr.) mnogo više raditi i predstaviti se svijetu i drugim narodima.

Koji su glavni djelatni tokovi BZK "Preporod"? Prije svega radi se o ediciji *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* koja je do sada izdala 11 kola (jedno kolo 5 knjiga), o pet stotina pripremljenih natuknica za Bošnjački bibliografski leksikon, o izdavanju Imamovićeve *Historije Bošnjaka*, časopisima *Godišnjak* i *Bosnian studies: Journal for research of Bosnian thought and culture*, održavanju naučnih skupova posvećenih najznačajnijim književnicima (Nedžad Ibrišimović, 2007; Irfan Horozović, 2008; Tvrtko Kulenović, 2009; Dževad Karahasan, 2010; Abdulah Sidran, 2011; Sead Mahmutefendić, 2012), zatim je pripremljen i na Izvršnom odboru "Preporoda" usvojen Elaborat za ediciju *Filozofija, znanost, umjetnost*, koja bi obuhvaćala bošnjačko stvaralaštvo u ovim oblastima, o naučnim skupovima o političkim i društvenim procesima koji se bitno odnose na Bošnjake (naučni skup *Bošnjački identitet*, Sarajevo, 2003) te drugim projiciranim aktivnostima koje su u toku (međunarodni naučni skup "Bosanskohercegovačka država i Bošnjaci", Sarajevo, 2011, 2012, 2013). Sada treba razmišljati o perspektivama razvoja na svim poljima društvenog života i prosperitetu bosanskohercegovačke države.

"Preporod" je ponos Bošnjaka na početku 21. stoljeća. To je institucija koja, uz prekid rada u nekim godinama socijalističkog razdoblja našeg društva, traje više od jednog stoljeća i svjedoči o našem kulturno-povijesnom angažmanu i odgovornosti. Danas je BZK "Preporod" bošnjačka institucija kulture koja baštini sve bitne sadržaje, događaje i procese unutar bošnjačke i bosanske kulture u dvadesetom stoljeću. Njeno sjedište (Matični odbor) je u Sarajevu, a širom Bosne i Hercegovine su brojne podružnice ili općinska društva BZK "Preporod" – danas ih ima oko sedamdeset. "Preporod" je razgranat u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Sandžaku, Kosovu, Norveškoj, Švedskoj... Općinska društva su postala sastavnim dijelom bošnjačkog identiteta na lokalnim razinama i nezamislivo je bošnjačko djelovanje u kulturi bez njih.

Iza "Preporoda" je stalo 110 godina postojanja.

Literatura:

Hasanbegović, Zlatko: *Jugoslovenska muslimanska organizacija 1929 - 1941. U ratu i revoluciji 1941 – 1945*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2012.

Hauptman, Ferdo (ur.): *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*. Sarajevo: Arhiv BiH, 1967.

Imamović, Mustafa: *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914*. Sarajevo: Svjetlost, 1976.

Kemura, Ibrahim: *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana (1903.-1941.)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1986.

Kruševac, Todor: *Sarajevo pod Austro-Ugarskom upravom*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1960.

Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom. Sarajevo: Arhiv BiH,1968.

Purivatra, Atif: *Jugoslovenska muslimanska organizacija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo, 1974.

Rizvić, Muhsin: *Behar. Književnohistorijska monografija*. Sarajevo: Svjetlost, 2000.

UDK 821.163.43*.09 Čolaković, E.

Književno djelo izgubljeno u povijesti i njegovo mjesto u historiji književnosti danas
(U povodu 100. godišnjice rođenja Envera Čolakovića)*

Sanjin Kodrić
Filozofski fakultet
Sarajevo

Izuzev u vremenu između dvaju svjetskih ratova te u toku Drugog svjetskog rata, književno djelo Envera Čolakovića desetljećima je bilo zanemareno kako čitalački, tako i u perspektivi tradicionalne historije književnosti. Razlozi za ovakvo što s jedne strane jesu ideološki, dok se s druge strane tiču kulturalno-poetičkih značajki Čolakovićeva književnog rada. Međutim, upravo kulturalno-poetičke značajke Čolakovićeva književnog djela jesu ono što danas, u nešto drugačijoj, savremenoj književnohistorijskoj perspektivi ovom piscu i njegovu književnom radu može osigurati znatno važniju poziciju u inače specifičnim povijesno-razvojnim procesima i pojavama novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti.

Ključne riječi: Enver Čolaković, novija bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost, kulturalno-poetičke značajke, postpreporodni tradicionalizam i modernost

1.

Godišnjice su jedan od posebno važnih fenomena pamćenja kulture – trenutak kad se jedna kultura prisjeća svoje povijesti i tako, na temeljima onog što je prošlost, iznova razumijeva kako svoju sadašnjost koju živi, tako i pretpostavke za budućnost kojoj teži. U tom smislu, godišnjice su – svugdje i uvijek – osoben susret prošlosti,

* Rad je ostvaren u okviru naučnoistraživačkog projekta *Modeli proučavanja i podučavanja književnosti naroda BiH* pod pokroviteljstvom Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke (voditelj projekta: prof. dr. Sanjin Kodrić), a predstavlja djelimično izmijenjenu verziju plenarnog izlaganja na Međunarodnom znanstvenom simpoziju povodom 100. godišnjice rođenja književnika Envera Čolakovića "Trajni književni znamen Envera Čolakovića", koji je održan u Zagrebu 14. 11. 2013. godine u organizaciji Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske "Preporod", Društva hrvatskih književnika i Bosanskog filološkog društva iz Sarajeva.

sadašnjosti i budućnosti kulture, kao i prilika za makar tek i načelna ponovna propitivanja vlastite povijesti, što je slučaj i onda kad je riječ o historiji književnosti kao važnom diskursu kulturalne samosvijesti. Štaviše, historija književnosti svoj stvarni smisao doseže upravo onda kad prestane biti tek čin pukog hronološkog nizanja "pisaca i djela" i kad tako preraste u, između ostalog, i čin savremenog dijaloga s književnom prošlošću, a zapravo s onim što su književni procesi i pojave prošlih vremena. A ovakvo što, kao posebno važan izazov za historiju književnosti danas, naročito je značajno onda kad su u pitanju u jednom trenutku zaboravljeni pisci i njihovo književno djelo, baš kao i isto tako u zaborav prošlih vremena potisnuti književni procesi i pojave kojih su oni dio.

Upravo ovakav književnohistorijski izazov u našem današnjem trenutku jeste i slučaj književnog djela Envera Čolakovića (Budimpešta, 1913. – Zagreb, 1976.), pisca vrlo rijetke i vrlo neobične, pa čak na neki način i nesretne književne sudbine, iako ne nužno dokraja nerazrješive. Čolaković je bio pjesnik, pripovjedač, romansijer, esejist, publicist i prevodilac, čak i komediograf i libretist, pisao je na tri (ili čak četiri) jezika – na bosanskom (i/ili hrvatskom), mađarskom i njemačkom, i bio vezan za najmanje četiri književnosti – za bošnjačku i bosanskohercegovačku te hrvatsku i mađarsku, a ipak književnohistorijski jedva da je iole ozbiljnije tretiran. Izuzev prvih godina njegova aktivnog književnog rada i vremena do kraja Drugog svjetskog rata, kad se smatrao značajnom književnom pojavom, naročito unutar muslimansko-bošnjačkog književnog kruga, Čolaković je nakon rata te u kasnijim desetljećima, praktično sve do smrti, bio uglavnom zaboravljen i čitalački gotovo u potpunosti nepoznat, mada njegova bibliografija – kako se tvrdi – sadrži preko 400 bibliografskih jedinica, mahom još uvijek neobjavljenih i nepoznatih književnih tekstova.[1] To je i razlog da o njegovu književnom djelu i nije, zapravo, moguće dokraja cjelovito govoriti, ali i novi izazov za historiju književnosti danas, iako je – istina – svaki pokušaj ove vrste unaprijed osuđen na nepotpunost, problematičan već u startu, i ograničen tek na djeliće onog što je Čolakovićeva književna ostavština, koja još uvijek čeka na ono što je u književnosti najelementarnije – da bude barem objavljena i čitalački dostupna.

Kao pisac svojevremeno cijenjen i uvažavan, Čolaković je imao sreću da mu je 1944. u Zagrebu objavljen prvi roman – *Legenda o Ali-paši*[2] i da je još prije ovog nagrađen nagradom Matice hrvatske za najbolji roman 1943. godine. To je, međutim, istovremeno bila i piščeva nesreća te početak njegove neobične književne sudbine, jer će upravo zbog *Legende o Ali-paši* i nagrade koju je ovaj roman dobio, a potom i zbog svojih književno-publicističkih priloga u periodici objavljivanoj u NDH, kao i zbog mjesta povjerenika Vlade NDH za kulturnu razmjenu u Mađarskoj, Čolaković odmah po završetku Drugog svjetskog rata biti proglašen "saradnikom okupatora", pa čak i "fašistom". A upravo ova kvalifikacija

[1] Usp.: Zlatan Čolaković, "Bibliografija Envera Čolakovića", u: Enver Čolaković, *Izabrane pjesme*, Izabrao iz rukopisne pjesničke ostavštine i dnevničkih zapisa, pripremio i bio-bibliografskim bilješkama popratio dr. Zlatan Čolaković, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1990, str. 407–426, odnosno: Zlatan Čolaković, "Bilješka o piscu", u: Enver Čolaković, *Lokljani – Iz Bosne o Bosni*, prir. Zlatan Čolaković, Islamska zajednica, Zagreb, 1991, str. 318.

[2] Enver Čolaković, *Legenda o Ali-paši*, Matica hrvatska, Zagreb, 1944.

donijela mu je i zabranu objavljivanja u novoj, socijalističkoj Jugoslaviji tokom naredna dva desetljeća (1945–1965), naročito autorskih književnih tekstova, pa čak i prijevoda (uz vrlo rijetke prevodilačke izuzetke), a isti ideološki prijestup za Čolakovićevo ime i književno djelo vezivan je i znatno kasnije, pa tako i danas, kao npr. onda kad se gotovo po automatizmu zaključuje kako "Čolaković nije umakao ideologizaciji teksta", pa tako ni "stereotipima i predrasudama recentne ideologije nacizma", kao ni onome što je "uticaj tadašnjih rasističkih teorija"[3], bez stvarne argumentacije i elaboracije.

Istina, u isto vrijeme, na drugoj strani stoje sasvim suprotne tvrdnje – da je Čolaković bio, zapravo, "humanist i nepokolebljivo antifašističkog opredjeljenja"[4], odnosno da "on ne prihvata status quo, on ne može prihvatiti zločine četnika nad muslimanima, niti ustaške pogrome nad Srbima, niti Hitlerove zločine nad cijelim svijetom", čime se "jasno stavio na stranu antifašizma"[5]. Pa ipak, ma koliko zasnovana na nesumnjivo cjelovitijem uvidu u ono što je autorova životna i književna ostavština i ma koliko otud važna kao prilog potpunijem sagledavanju Čolakovićeva slučaja, ova i slična drugačija viđenja Čolakovića i njegova književnog djela ne samo da nisu riješila problem ideološkog prijestupa stavljenog na teret piscu i njegovu književnom radu, već su, isto tako, nedovoljna za razrješenje one situacije u kojoj je Čolaković nekoć bio nesumnjivo cijenjen i uvažavan autor, dok je kasnije, pa tako i danas (p)ostao tek jedan od zaboravljenih pisaca, i to ne samo jedne već čak četiri književnosti.

Bez obzira na ovakav ili onakav mogući ideološki sud o Čolakoviću i njegovu književnom radu, upravo ovakvo što nadaje se kao temeljni problem u susretu s književnim djelom ovog pisca sagleda li se ono u perspektivi savremene historije književnosti, a ne neke od prošlih ili sadašnjih ideologija: Kako je, dakle, moguća ovakva radikalna promjena?! Kako je moguće gotovo sa samog vrha ljestvice književnih vrijednosti jednog vremena pasti takorekuć najednom u gotovo potpuni ne samo čitalački već i književnohistorijski zaborav? I jesu li razlozi za ovakvo što *isključivo ideološki* ili je, pak, uz ideološki faktor u pitanju i neka naročita *književnohistorijska okolnost* i šta bi, u tom slučaju, ona mogla biti? Konačno, kako, onda, Čolakovićevo književno djelo književnohistorijski razumijevati danas?

Na važnost ovih pitanja upućuju već i činjenice naizgled tek formalne prirode. Jer, uz tekstove razasute u periodici objavljivanoj između dvaju svjetskih ratova i u vremenu NDH,[6] objavljeni i danas čitalački dostupni dio književnog djela Envera Čolakovića uglavnom je dosta skroman i ograničen, a trenutno ga, uza spomenuti roman *Legenda o Ali-paši*, čini tek nekoliko drugih knjiga, objavljenih nakon dugog niza godina: pjesnička zbirka

---

[3] Enver Kazaz, *Bošnjački roman XX vijeka*, Naklada Zoro, Zagreb – Sarajevo, 2004, str. 66.

[4] Zlatan Čolaković, "Bilješka o piscu", u: Enver Čolaković, *Lokljani – Iz Bosne o Bosni*, prir. Zlatan Čolaković, Islamska zajednica, Zagreb, 1991, str. 317.

[5] Vojislav Vujanović, "Knjiga etičkih vertikala", u: Enver Čolaković, *Knjiga majci*, prir. Zlatan Čolaković, Općina Hadžići, Hadžići, 2012, str. 352, 358.

[6] Usp.: Zlatan Čolaković, "Bibliografija Envera Čolakovića", u: Enver Čolaković, *Izabrane pjesme*, Izabrao iz rukopisne pjesničke ostavštine i dnevničkih zapisa, pripremio i bio-bibliografskim bilješkama popratio dr. Zlatan Čolaković, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1990, str. 407–426.

Izabrane pjesme[7], pripovjedačka zbirka *Lokljani – Iz Bosne o Bosni*[8], roman *Mali svijet*[9], pjesnička zbirka *Bosni*[10], roman *Jedinac*[11] i, zasad najnovija, *Knjiga majci*[12], žanrovski hibridna knjiga piščevih autobiografsko-ispovjednih tekstova iz njegove književne ostavštine, a čemu se može dodati još jedino sasvim nedavni izbor iz dosad također potpuno nepoznatih Čolakovićevih pjesničkih zbirki *Minijature*, *Haiku* i *Biblijske priče XX. stoljeća*[13]. Pritom, među ovim Čolakovićevim književnim radovima, jedino je roman *Legenda o Ali-paši* objavljen pravovremeno – završen do kraja 1942, objavljen je tek dvije godine kasnije, dakle relativno brzo za onovremene i usto ratne prilike[14], dok su svi drugi spomenuti piščevi književni radovi objavljeni sa značajnim zakašnjenjem – *Izabrane pjesme*, kao i pjesnička zbirka *Bosni*, javljaju se više od 60 godina nakon Čolakovićevih pjesničkih početaka s pjesmama pisanim tad najprije na mađarskom jeziku[15], pripovjedačka zbirka *Lokljani – Iz Bosne o Bosni* s prve tri pripovijetke započeta je između 1936. i 1939, kao cjelina napisana je 1943/44, dopunjena 1953. godine, a objavljena čak 47 ili, u najboljem slučaju, 38 godina kasnije[16], roman *Mali svijet* Čolaković je počeo pisati tokom šezdesetih godina 20. st., a

---

[7] Enver Čolaković, *Izabrane pjesme*, Izabrao iz rukopisne pjesničke ostavštine i dnevničkih zapisa, pripremio i bio-bibliografskim bilješkama popratio dr. Zlatan Čolaković, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1990.

[8] Enver Čolaković, *Lokljani – Iz Bosne o Bosni*, prir. Zlatan Čolaković, Islamska zajednica, Zagreb, 1991.

[9] Enver Čolaković, *Mali svijet*, prir. Zlatan Čolaković, Nakladni zavod Matice hrvatske – Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1991.

[10] Enver Čolaković, *Bosni*, prir. Esad Čolaković, Izdanje Esada Čolakovića, Zagreb, 1998.

[11] Enver Čolaković, *Jedinac*, prir. Zlatan Čolaković, Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, Zagreb, 2005.

[12] Enver Čolaković, *Knjiga majci*, prir. Zlatan Čolaković, Općina Hadžići, Hadžići, 2012.

[13] Enver Čolaković, "U zasjenku Allahova vrta (Neobjavljene pjesme iz ostavštine: *Minijature*, *Haiku*, *Biblijske priče XX. stoljeća*)", pripremili Zlatan Čolaković i Esad Čolaković, izabrao Sead Begović, *Behar*, br. 114, *Književni podlistak*, br. 5, Zagreb, 2013, str. 67–84.

[14] Usp.: Zlatan Čolaković, "Biografija Envera Čolakovića", u: Enver Čolaković, *Izabrane pjesme*, Izabrao iz rukopisne pjesničke ostavštine i dnevničkih zapisa, pripremio i bio-bibliografskim bilješkama popratio dr. Zlatan Čolaković, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1990, str. 400.

[15] Usp.: Zlatan Čolaković, "Biografija Envera Čolakovića", u: Enver Čolaković, *Izabrane pjesme*, Izabrao iz rukopisne pjesničke ostavštine i dnevničkih zapisa, pripremio i bio-bibliografskim bilješkama popratio dr. Zlatan Čolaković, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1990, str. 399–400.

[16] Usp.: Zlatan Čolaković, "Biografija Envera Čolakovića", u: Enver Čolaković, *Izabrane pjesme*, Izabrao iz rukopisne pjesničke ostavštine i dnevničkih zapisa, pripremio i bio-bibliografskim bilješkama popratio dr. Zlatan Čolaković, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1990, str. 401, odnosno: Zlatan Čolaković, "Dnevnički zapisi Envera Čolakovića o *Lokljanima* i pripovijetkama", u: Enver Čolaković, *Lokljani – Iz Bosne o Bosni*, prir. Zlatan Čolaković, Islamska zajednica, Zagreb, 1991, str. 297.

objavljen je s gotovo tri desetljeća kašnjenja[17], a drastičan je i slučaj romana *Jedinac*, koji je pisan od 1947. do 1962. godine, da bi bio objavljen tek nakon cijele 43 godine[18], kao i slučaj *Knjige majci*, koja je završena do kraja 1942, nadopunjena 1955. godine, a objavljena sa zakašnjenjem od gotovo nevjerovatnih 70, odnosno 57 godina[19]! Slično stoji i s izborom iz Čolakovićevih pjesničkih zbirki *Minijature*, *Haiku* i *Biblijske priče XX. stoljeća*, pri čemu su *Minijature* pisane između 1960. i 1963. godine, a objavljene 53, odnosno 50 godina kasnije, *Biblijske priče XX. stoljeća* nastale su između 1960. i 1974. godine, a objavljene sa zakašnjenjem od također 53, odnosno 39 godina, dok je pjesničku zbirku *Haiku* Čolaković pisao još od 1967. godine pa sve do svoje smrti, da bi bile objavljene tek nakon 46, odnosno 37 godina.[20]

U ovakvoj situaciji, istinski vrlo rijetkoj i neobičnoj u književnoj historiji, Čolakovićevo književno djelo ne samo da je tek parcijalno prisutno u javnosti književnog života nego je ono, isto tako, i književnohistorijski gotovo u potpunosti *dekontekstualizirano* – praktično vještački izmješteno iz kulturalno-poetičkih konteksta u kojima je nastajalo, u kojima se oblikovalo, koje je i samo moglo oblikovati, u kojima je moglo biti pravovremeno i valjano vrednovano, i u kojima se, pri svemu ovom, moglo razvijati i mijenjati na način kao kod drugih, u ovom smislu sretnijih pisaca uobičajene dinamike književnopovijesnih procesa i pojava, te tako do nas doći možda i drugačije. Istina, ovakva pretpostavka primjerenija bi bila nekoj književnoj futuristici negoli historiji književnosti, ali savremeni književnohistorijski pristup Čolakovićevu književnom radu, posebno onaj koji u obzir uzima i širi kulturalni kontekst, danas mora računati i na ovakvo što te s ovim u vezi, uz problem ideološkog prijestupa zbog kojeg je Čolakovićevo književno djelo bilo isključeno iz javnosti književnog života, mora uzeti u obzir i problem bilo užeg – poetičkog, bilo šireg – kulturalnog određenja Čolakovićeva književnog stvaranja i upravo na taj način pokušati odgovoriti na ona važna pitanja koja postavlja neobična sudbina književnog rada Envera Čolakovića. Jer, riječ je – konačno – o književnom djelu *izgubljenom u povijesti*.

Upravo zato, iako se najčešće ističe i iako je nesumnjivo posebno važna, Čolakovićeva ideološka – nasilna i vještačka isključenost iz javnosti književnog života nije, ipak, i jedini razlog objektivnog karaktera koji je uvjetovao piščevu neobičnu književnu sudbinu. Ovome treba, naime, dodati upravo i unutarknjiževne značajke Čolakovićeva književnog djela,

---

[17] Usp.: Zlatan Čolaković, "Biografija Envera Čolakovića", u: Enver Čolaković, *Izabrane pjesme*, Izabrao iz rukopisne pjesničke ostavštine i dnevničkih zapisa, pripremio i bio-bibliografskim bilješkama popratio dr. Zlatan Čolaković, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1990, str. 403.

[18] Usp.: Remzija Hadžiefendić-Parić, "*Jedinac* est arrivé!", u: Enver Čolaković, *Jedinac*, prir. Zlatan Čolaković, Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, Zagreb, 2005, str. 5.

[19] Usp.: Zlatan Čolaković, "Predgovor", u: Enver Čolaković, *Knjiga majci*, prir. Zlatan Čolaković, Općina Hadžići, Hadžići, 2012, str. 5.

[20] Usp.: Zlatan Čolaković, "Zbirke poezije nastale u doba Čolakovićevog najzrelijeg stvaralaštva", u: Enver Čolaković, "U zasjenku Allahova vrta (Neobjavljene pjesme iz ostavštine: *Minijature*, *Haiku*, *Biblijske priče XX. stoljeća*)", pripremili Zlatan Čolaković i Esad Čolaković, izabrao Sead Begović, *Behar*, br. 114, *Književni podlistak*, br. 5, Zagreb, 2013, str. 68.

posebno njegovu apostrofiranu poetiku, onakvu kakvu je pisac uspio ostvariti s obzirom na njegov položaj u književnom životu, a koja je zasigurno i sama bila pogođena njegovom javnom izolacijom u godinama nakon Drugog svjetskog rata, ali koja je, isto tako, i sama na važan način odredila poziciju Čolakovićeva književnog rada u historiji književnosti, naročito sagleda li se u široj, kulturalnoj perspektivi, koja također zaslužuje posebnu pažnju. A sve ovo zajedno – konačno – upućuje i na važnost kulturalno-poetičkih konteksta najprije produkcije, a potom i recepcije Čolakovićeva književnog djela, ili barem onog njegova objavljenog i poznatog dijela.

2.

Čolaković je, nesumnjivo, interliteraran i interkulturalan pisac, izvorno vezan za različite književne i kulturalne tradicije, čime je imao neposrednu mogućnost njihova međusobnog povezivanja, komuniciranja i dijalogiziranja, a otud i mogućnost stvaranja barem potencijalne osnove za nove, sinkretičke i liminalno-hibridne vrijednosti u svakom od književnohistorijskih ili kulturalno-poetičkih konteksta za koje je bio vezan.

Jedan od ovih njegovih temeljnih konteksta ove vrste svakako je i onaj bošnjački te bosanskohercegovački. Uz početni mađarski te kasnije i hrvatski (koji će Čolakoviću postati važan naročito u toku te nakon Drugog svjetskog rata), za ovaj književnohistorijski ili kulturalno-poetički kontekst Čolaković je vezan ne samo *kolektivnim* aspektima ličnog i književnog identiteta[21] – svojim paternalnim porijeklom i svim onim na što upućuje još daleko djetinje piščevo sjećanje sebe kao bosanskog "muslimančića" među njegovim mađarskim rođacima po majčinoj liniji[22], već – znatno više od ovog aspekta, koji ne mora nužno imati odlučujuću važnost – upravo samim svojim književnim djelom, koje je posebno vezano za bosanski i bosanskomuslimanski, bošnjački svijet, naročito onda kad je u pitanju Čolakovićev prozni, pripovjedački i romaneskni književni rad, s kojim je i ušao u bošnjačku i bosanskohercegovačku književnost, a koji je, u skladu s prirodom literarne naracije, više nego poezija češće otvoren neposrednosti života i njegovih sadržaja. Reprezentacijski, posebno u piščevoj prozi, ovaj svijet, dakle, dominira njegovim književnim djelom, što Čolakovića za bošnjački i bosanskohercegovački književnohistorijski i kulturalno-poetički kontekst vezuje i u važnom *pragmatičkom* smislu[23], a što je, pak, posebno izraženo i na još jednoj

[21] Usp.: Robert Hodel, "O kriterijima kodifikacije nacionalnih književnih kanona", u: *Południowosłowiańskie sąsiedztwo: Slawistyka i komparatystyka dzisiaj*, pod redakcją Bogusława Zielińskiego i Ewy Szperlik, Instytut Filologii S*łowiańskiej UAM*, Komisja Badań Porównawczych nad Literaturami Słowiańskimi Międzynarodowego Komitetu Slawistów, Poznań, 2012, str. 91–97.

[22] Usp.: Enver Čolaković, "O mom pjesničkom razvoju", u: Enver Čolaković, *Izabrane pjesme*, Izabrao iz rukopisne pjesničke ostavštine i dnevničkih zapisa, pripremio i bio-bibliografskim bilješkama popratio dr. Zlatan Čolaković, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1990, str. 365.

[23] Usp.: Robert Hodel, "O kriterijima kodifikacije nacionalnih književnih kanona", u: *Południowosłowiańskie sąsiedztwo: Slawistyka i komparatystyka dzisiaj*, pod redakcją Bogusława Zielińskiego i Ewy Szperlik, Instytut Filologii S*łowiańskiej UAM*, Komisja Badań Porównawczych nad Literaturami Słowiańskimi Międzynarodowego Komitetu Slawistów, Poznań, 2012, str. 91–97.

naročito važnoj – *kulturalno-poetičkoj* razini, odnosno razini *književnog sistema*, gdje piščev književni rad – ni u kojem slučaju ne sporeći mogući značaj i drugih potencijalnih okvira – vrlo vidno korespondira s kulturalno-poetičkim osobenostima upravo sistema bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti vremena u kojem se Čolaković javlja kao pisac i književno djeluje.[24]

U bošnjačku i bosanskohercegovačku književnost, sa svim specifičnostima njihove pozicije i statusa u jugoslavenskokraljevskom vremenu, Čolaković se uključuje tridesetih godina 20. st., kad i konačno dospijeva u Sarajevo i kad, nakon prvih književnih, tad tek pjesničkih radova na mađarskom i njemačkom jeziku, počinje pisati na bosanskom (ili hrvatskom, što je bila nominacija jezika dostupna piscu u ovom trenutku), i to upravo prije svega prozu, s kojom se javlja prvenstveno u periodici, već od svoje prve pripovijetke *Bajram Muje Halvadžije*[25] vezujući se prije svega za bosanski milje i bošnjački svijet, koji će mu i kasnije ostati ključni književni izazov i inspiracija. Nestanak "starog vakta" i iskušenja "novog vremena", sadržina života čitavog jednog post- ili sad već pseudoorijentalnog svijeta koji se u njemu tad još uvijek nedovoljno bliskom i stranom zapadno-evropskom poretku našao u naročitoj, za ukupnu bošnjačku i bosanskohercegovačku kulturu karakterističnoj poziciji raskršća između svoje izgubljene prošlosti (koja se uglavnom s čežnjom idealistički doživljava) i teške savremenosti (koja se najčešće nastoji nekako preživjeti), baš kao i u strahu od budućnosti (koja se u pravilu sa zebnjom naslućuje), jednako kao i vrlo intenzivno prisutan dramatično-traumatični doživljaj povijesti i tradicijski šok – neki su od ključnih momenata koji će dominantno odrediti bošnjačku i bosanskohercegovačku književnu praksu između dvaju svjetskih ratova i u trenutku kad se u njoj javlja Čolaković. Zato će ona i u međuratnom dobu nastaviti brojne književne pojave iz svojeg ranijeg, preporodnog perioda s kraja 19. i početka 20. st., uz postepeno usvajanje i novijih, tad aktuelnih književnih tendencija, prije svega onih iz okvira međuratne književne avangarde, a kasnije, nešto prije Drugog svjetskog rata, i iz okvira "lijevo" orijentiranog pokreta socijalne literature, dakle, s jedne strane, i dalje pokazujući elemente tzv. "zakašnjelog" književnog razvoja, odnosno, s druge strane, sve više sustižući povijesnorazvojne procese i pojave u drugim južnoslavenskim i evropskim literaturama, na način književnopovijesne pravovremenosti i aktuelnosti. Ovakvu situaciju "kašnjenja" u književnopovijesnoj dinamici u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnoj povijesti u trenutku kad se u njoj javlja Enver Čolaković moguće je odrediti imenom *postpreporodnog tradicionalizma* kao specifičnog književnog pravca bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse u međuraću, kao i kasnije, a koji se, dakle, u ovom kontekstu javlja uporedo s pojavama različitih avangardizama, prije svega s pojavom ekspresionizma, kao i s kasnijom pojavom tzv. socijalne literature, ali i s pojavama poetičkih alijansi novijih i starijih književnih moda te s ovim povezanih neoizama,[26] pri čemu se upravo postpreporodni tradicionalizam, uz tek elemente novijih književnih tendencija, nadaje kao

---

[24] Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 59 –200.

[35] Enver Čolaković, "Bajram Muje Halvadžije", *Svijet 7 dana*, br. 45, Zagreb, 1939.

[26] Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 147–161.

nesumnjivo *najprimjereniji* kulturalno-poetički okvir i Čolakovićeva književnog djela, naročito proznog, i to ne samo u vremenu njegovih spisateljskih početaka.

U ovakvim kulturalno-poetičkim datostima, dakle, književno, a posebno prozno Čolakovićevo djelo u osnovi nastavlja tek unekoliko modificiranu literarnu matricu prvih bošnjačkih i bosanskohercegovačkih pripovjedača novijeg doba poput npr. Edhema Mulabdića ili Osmana Nurija Hadžića (Osmana – Aziza) i drugih, s jakom kako kulturalnomemorijskom, tako i socijalnom, pa čak katkad i aktivno-propedeutičkom ulogom književnosti,[27] slično slučaju niza drugih bošnjačkih i bosanskohercegovačkih međuratnih pisaca, među kojima su, istina, najbrojniji tzv. književni "saputnici", mada su ovdje u nekim primjerima prisutni i neki od istaknutih autora glavnog toka bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti između dvaju svjetskih ratova, naročito onda kad je riječ o njihovim prvim književnim radovima, kako je to, između ostalih, slučaj čak i kod kasnije "lijevo" angažiranog Hasana Kikića. Ovakvo što na svoj način prati se u najvećem broju Čolakovićevih pripovijetki te u njegovim romanima, pa tako – tek primjera radi – u osnovi međuratna pripovjedačka zbirka *Lokljani – Iz Bosne o Bosni* saobražava se s jednim specifičnim tradicionalim svijetom koji je već u trenutku nastajanja ove zbirke bio povijesno dotrajao, u nestajanju i pred svojim konačnim krajem, i to vrlo, do nerazlikovanja blisko onome kako su o ovom svijetu pisali njegovi prvi, preporodni pripovjedači s kraja 19. i početka 20. st. Slično ovom, roman *Legenda o Ali-paši*, sa svojom jednakom folklornoromantičarskom osnovom i uopće jednakim tradicionalno insceniranim svijetom, iako nastao krajem međuratnog doba i početkom Drugog svjetskog rata isto tako vjerno slijedi istu ovu preporodnu književnu matricu, neodoljivo podsjećajući na ono što je npr. Mulabdićeva "priča kao sanjarija"[28], s istina unekoliko prisutnim, ali vrlo ograničenim brojem dodirnih tačaka s književnim aktuelnostima i novim poetičkim trendovima međuraća, odnosno svojeg vremena, a – uz svemu ovom sličan roman *Mali svijet*, "roman iz naše nedavne prošlosti" – još je egzemplarniji gotovo drastični slučaj poratnog romana *Jedinac*. Ostvaren u stihovima (sveukupno 13.542 stiha), ovaj roman još bliži je tradicionalnom svijetu usmene književnosti i njezinu folklornom naslijeđu te uopće osobenoj folklornoromantičarskoj doživljajnosti, doslovno baš kao u preporodnoj književnoj praksi s prijelaza dvaju stoljeća, čak najsličniji njoj u ukupnosti poznatog Čolakovićeva književnog djela, odnosno s višedesetljetnim poetičkim povratkom u prošlost, bez ikakvih bitnijih, istaknutijih veza sa svojom neposrednom književnom savremenošću i za vrijeme svojeg nastanka praktično – anahron.

Izuzev pjesama domovinsko-domoljubne patetike (najčešće u pjesničkoj zbirci *Bosni*) ili pojedinih pjesama strogo privatnog intimo-ispovjednog karaktera, a koje najčešće i nisu bile pisane prvenstveno za objavljivanje (kakve su uglavnom pjesme u *Knjizi majci*), i drugih sličnih pjesničkih primjera, od ovog obrasca odstupa – i to značajnim svojim dijelom – jedino Čolakovićevo pjesništvo (barem ono objavljeno u pjesničkoj zbirci *Izabrane pjesme*

[27] Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 110–118.

[28] Usp.: Zdenko Lešić, "Priča kao sanjarija: O pripovijetkama Edhema Mulabdića", u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost*, knj. IV, *Proza*, prir. Enes Duraković, Alef, Sarajevo, 1998, str. 105–126.

te izboru iz pjesničkih zbirki *Minijature*, *Haiku* i *Biblijske priče XX. stoljeća*), koje u svojim najsupješnijim trenucima pokazuje čak i znake nesumnjive modernosti, nerijetko vrlo cjelovito korespondirajući s književnim aktuelitetima i vladajućim poetičkim tendencijama svojeg vremena. Ovakvo što nije slučaj isključivo uslijed naročitog piščeva razumijevanja fenomena pjesničke umjetnosti kao takve i sebe kao pjesnika,[29] već, čak možda i prije svega drugog, i stoga što je – zahvaljujući specifičnoj poziciji pisca – Čolakovićevo pjesništvo imalo barem tu sreću da se – u piščevoj javnoj izolaciji – razvijalo sve vrijeme neprekidno, na način književnopovijesnog kontinuiteta, i da je kao takvo nesumnjivo nastavljalo i međuratna književna iskustva bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, ali isto tako i barem u naznakama sačuvana iskustva mađarskog međuratnog književnog konteksta kao onog okvira za koji su vezani piščevi pjesnički počeci, baš kao i uopće iskustva savremenog evropskog pjesništva, s kojim je pisac ostao u trajnoj i neposrednoj vezi s obzirom na svoj prevodilački rad – sve to, dakle, bez naglih i radikalnih poetičkih zaokreta kao kod drugih bošnjačkih i bosanskohercegovačkih pisaca u vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata, a koji su, naime, u ovom povijesnom trenutku imali nesreću izvršavanja obaveze služenja socijalističkoj Revoluciji i poratnoj obnovi domovine, uz poštivanje strogih poetičkih okvira književnosti NOB-a i socrealizma. A na taj način, upravo isti oni razlozi koji su ga izopćili iz javnosti književnog života, i koji su njegovo prozno djelo učinili književnohistorijski dekontekstualiziranim i izgubljenim u povijesti u negativnom smislu, ovdje – u slučaju značajnog dijela Čolakovićeva pjesništva – ostvarili su se *pozitivnim* učincima, istina i dalje potvrđujući drugačijost piščeve književnohistorijske pozicije, ali isto tako istovremeno stvarajući osnovu i za to da upravo pjesnički rad Envera Čolakovića postane neke vrsta *čuvara moderne književne svijesti* i sasvim konkretni, stvarni most između književne prakse međuratnog avangardizma te njegovih poetičkih alijansi i neoizama, na jednoj strani, i poratnog predmodernizma i modernizma u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti, na drugoj strani, bez njezina povijesnorazvojnog diskontinuiteta u vremenu i neposredno nakon Drugog svjetskog rata, odnosno vremenu književnosti NOB-a i socrealizma.

3.

Književnohistorijski, a posebno kulturalno-poetički konteksti odigrali su, dakle, nedvojbeno izrazito važne uloge i u produkciji, baš kao i u recepciji književnog djela Envera Čolakovića. Uz izuzetak piščeva početničkog mađarskog pjesništva (koje se nije sačuvalo u pisanom tragu i o kojem praktično nema saznanja), sigurno je da je Čolakovićev književni rad uvijek bio i ostao na neki način književnohistorijski dekontekstualiziran i izgubljen u povijesti, s negativnim ili pozitivnim učincima ovakvog čega, osim, možda, u jednom trenutku – u vremenu objavljivanja romana *Legenda o Ali-paši*, mada je, uprkos svojem nesumnjivom onovremenom uspjehu, i ovaj tekst na svojevrstan način ipak jednim dijelom stranstvovao u književnoj

[29] Usp.: Enver Čolaković, "O mom pjesničkom razvoju", u: Enver Čolaković, *Izabrane pjesme*, Izabrao iz rukopisne pjesničke ostavštine i dnevničkih zapisa, pripremio i biobibliografskim bilješkama popratio dr. Zlatan Čolaković, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1990, str. 361–397.

praksi NDH, u kojoj je veću pažnju mogao izazvati prije svega tek svojom muslimanskom osnovom i post- ili pseudoorijentalnom egzotikom, koja ga dominantno obilježava.

Na ovu svoju specifičnu povijesnu poziciju pažnju će – iako na drugačiji način – skrenuti i sam pisac u brojnim zapisima u svojoj književnoj zaostavštini i dnevnicima, pa tako i onda kad 1954. godine, u, dakle, prvim godinama svoje javne izolacije, uz brojne pasaže o svojoj ljudskoj i književnoj samoći, između ostalog s gorčinom, pa čak i s ironijom i sarkazmom, piše:

> "Dakle – Bosna me se odrekla. Ona me ne treba. Nju danas reprezentiraju Mak Dizdar, Hromadžić, Ilija Kecmanović i t.d. Mogao bih o tome pisati još mnogo, ali mi se pomalo gadi. Dosta."[30]

Kako to pokazuje kasnija povijest bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, od triju pisca čija imena spominje, Čolaković se ozbiljno prevario u vezi s čak dva, dok je samo s jednim u vezi bio gotovo u potpunosti upravu: Ilije Kecmanovića, poratnog istaknutog bosanskohercegovačkog književnog i kulturnog radnika, sjeća se još manje-više samo historija književnosti i kulture, dok je Mak Dizdar vrlo brzo izrastao u jednog od najznačajnijih pjesnika bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti uopće, a Ahmet Hromadžić u isto tako jednu od najvažnijih figura u cjelini bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti za djecu i omladinu. A ovakvo što – konačno – na osoben način uokviruje i slijedeći Čolakovićev dnevnički zapis, također iz 1954. godine, posebno važan u smislu piščeva vlastitog razumijevanja pozicije svojeg književnog rada, kao i u smislu njegova današnjeg književnohistorijskog razumijevanja:

> "Ne bih nikome nikada oprostio, ako bi u kritičkoj analizi moje poezije pokušao govoriti o nekakvoj zaostalosti, reakcionarnosti, desničarstvu, i tome slično. Nisam i ne želim biti borac protiv novoga, niti branilac onoga, što spada u povijest, u muzeje, u vitrine kao relikvije, ili kao primjerci nečega što nije valjalo, jer je nadrašćeno, prerašćeno, korigirano prirodnim odabiranjem. Nisam i ne želim biti zloguka ptica kukavica, koja uzalud plače nad razorenim hramom svečovječanskog razbora! Duboki jaz koji dijeli moju generaciju od nove, koja istom diže svoja slabašna krila u želji da uzleti na nebo poezije i nagleda se odozgor, iz perspektive nadoblačne bistirine, svijeta, i života na njemu, da, taj duboki jaz ja ne želim produbljivati, nego suziti. Ne želim čak ni baciti most preko njega i tako prijeći u 'novi' svijet, ili omogućiti novome da dođe k meni, ako to – razumije se – hoće i može, nego ja upravo bolesno žudim za tim, da taj jaz između generacija zatrpam lešinama zabluda, kako bih opet uravnao razvojni put literature."[31]

Riječ je, dakle, o onome što su Čolakovićeva strahovanja i nadanja – o piščevoj indirektno iskazanoj bojazni o anahronosti i izvjesnosti zaborava njegova književnog djela, s jedne strane, kao i – jednako tako – o piščevoj dokraja neiskazanoj, skrivenoj nadi o željenoj

---

[30] Usp.: Zlatan Čolaković, "Dnevnički zapisi Envera Čolakovića o *Lokljanima* i pripovijetkama", u: Enver Čolaković, *Lokljani – Iz Bosne o Bosni*, prir. Zlatan Čolaković, Islamska zajednica, Zagreb, 1991, str. 299.

[31] Enver Čolaković, "Boje", u: Enver Čolaković, *Izabrane pjesme*, Izabrao iz rukopisne pjesničke ostavštine i dnevničkih zapisa, pripremio i bio-bibliografskim bilješkama popratio dr. Zlatan Čolaković, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1990, str. 67, 68.

važnosti njegova pisanja i u savremenosti, nadi da ipak možda može opet biti "pisac *Legende o Ali-paši*", dakle autor priznat i važan za tekuću i buduću književnu praksu, s druge strane. A upravo ova i ovakva nekadašnja Čolakovićeva strahovanja i nadanja, bez obzira na to bila ona realna ili nerealna, ispostavit će se danas – paradoksalno na prvi pogled – na poseban način važna te naročito književnohistorijski indikativna u onom što je perspektiva vrlo specifičnih povijesnorazvojnih procesa i pojava novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, odnosno onog posebnog dijela ukupne bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse koji započinje preporodnim dobom s kraja 19. i početka 20. st. i traje praktično sve do danas, baš kao i naročito značajna za razumijevanje Čolakovićeva književnog rada u ovom okviru.

Naime, na nov i drugačiji način sagledano u cjelini, književno djelo Envera Čolakovića (sa svim rizicima koji proizlaze iz čitalačke nedostupnosti ukupnosti njegove književne ostavštine) pojava je ne neobična, strana, a pogotovo ne književnohistorijski neobjašnjiva, već – naprotiv – sasvim karakteristična za ono što je jedan značajan dio novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse vremena između dvaju svjetskih ratova, ali i kasnije jer, naravno, Čolaković nije jedini autor novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti koji je u međuratnom dobu te vremenu što za njim neposredno slijedi na svoj način nastavljao ranije, preporodne književne tendencije, s tek manjim i ne posebno značajnim izmjenama ovog nekadašnjeg poetičkog okvira. Preciznije govoreći, u pitanju je specifičan kulturalno-poetički okvir novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse – njezin *politradicijski kulturalno-poetički makromodel*, a koji – smješten između kanonskog i postkanonskog kulturalno-poetičkog makromodela novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti kao njezina druga dva temeljna kulturalno-poetička okvira ove vrste[32] – ne samo da ih spaja i međusobno povezuje u smislu književnopovijesne dinamike već, isto tako, počev od međuratnog doba pa sve do vremena nakon Drugog svjetskog rata u sebi okuplja upravo elemente i jednog i drugog, počivajući upravo na miješanju kulturalno-poetičkih značajki različitih vrsta i karaktera, pa čak i onih sasvim suprotnih i međusobno isključujućih (poput npr. elemenata folklornog romantizma i prosvjetiteljskog realizma preporodnog doba iz okvira kanonskog, odnosno elemenata poratnih modernističkih književnih tendencija iz okvira postkanonskog kulturalno-poetičkog makromodela), sve to nerijetko u književnom djelu jednog autora, pa čak katkad i u jednom te istom književnom žanru ili pojedinačnom književnom tekstu,[33] baš, dakle, kao kod Čolakovića. Ovaj, politradicijski kulturalno-poetički makromodel, koji između ostalog obuhvata i apostrofirani postprepordni tradicionalizam, kao i modernije književne pojave međuraća te pojedine pojave poslijeratnog književnog stvaranja, učinak je vrlo specifičnih i složenih povijesnorazvojnih procesa i pojava novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, pa tako i njezine od kraja 19. i početka 20. st. trajuće traume "evropeizacije", "modernizacije" i "emancipacije", njezina u početku "zakašnjelog" razvoja, a zapravo vrlo osobene povijesne dinamike, njezinih razvojnih skoko-

[32] Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 104–130, 174–200.

[33] Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 131–174.

va, lotmanovskih "eksplozija", ali i književnohistorijskih "retardacija" i "retrospekcija", njezina (post)kolonijalnog kretanja od preporodne adoptivne, preko mahom međuratne adaptivne te kasnije adeptivne faze itd., konačno – učinak vrlo specifične i složene lokalne povijesti, kao i, posebno, jednako specifične i složene kulture sjećanja bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse vremena o kojem je riječ,[34] a što je – sve zajedno – ono u čemu na vrlo važan i indikativan način učestvuje i Čolaković sa svojim postpreporodnim tradicionalizmom, s jedne strane, i elementima književne modernosti, s druge strane. Istina, Čolakovićevo prisustvo u javnosti književnog života u jednom je trenutku nasilno i vještački prekinuto, pa njegovo književno djelo i nije tokom niza godina neposredno učestvovalo u zbilji književnog života svojeg vremena, ali je i to jedna od karakterističnih pojava onda kad je riječ politradicijskom kulturalno-poetičkom makromodelu u novijoj bošnjačkoj književnosti, a posebno o njezinu postpreporodnom tradicionalizmu, jer – slično Čolakoviću – iz neposrednosti književnog života nakon Drugog svjetskog rata bili su isključeni i pojedini drugi pisci koji su svoj književni rad započeli u međuraću, poput npr. Ahmeda Muradbegovića ili Alije Nametka, također opterećenih njihovom NDH-ovskom prošlošću, ali i drugih autora bez ovakvih biografskih okolnosti. A sve ovo, najzad, na poseban način smještajući književno djelo Envera Čolakovića u ono što su povijesnorazvojni procesi i pojave novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, govori – napokon – i o nužnosti promjene odnosa i prema Čolakoviću, ali i prema drugim sličim pojavama u onom što je bošnjačka i bosansko-hercegovačka književna historija danas.

Danas, dakle, barem onda kad je riječ o historiji bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, nema potrebe lamentirati nad Čolakovićevom nepravednom književnom sudbinom i u osnovi jalovo insistirati na nepravednosti njegova dosadašnjeg književnohistorijskog tretmana. Umjesto ovog, potrebno je okrenuti se zbilji književnog života bošnjačke i bosanskohercegovačke kulturalne prošlosti i u njoj prepoznati stvarni, nepatvoreni književnopovijesni značaj (i) književnog djela Envera Čolakovića jer on je književnopovijesna *realnost*, naročito s obzirom na ono što su specifični i složeni povijesnorazvojni procesi i pojave novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti i njihovi kulturalno-poetički konteksti. A u ovim povijesnorazvojnim procesima i pojavama i njihovim kulturalno-poetičkim kontekstima književno djelo Envera Čolakovića ne predstavlja tek neki usputni eksces ili izuzetak, već – naprotiv – čak i ono što je književnopovijesna *pravilnost*. To, pak, što su kasniji povijesnorazvojni procesi i pojave bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse krenuli drugačijim putem, baš kao i to što je u ovoj kasnijoj književnopovijesnoj dinamici Čolakovićevo književno djelo postalo sadržajem bošnjačkog i bosanskohercegovačkog književno-kulturalnog "arhiva", također je književnopovijesna realnost koju treba uzeti u obzir. A tad – uvaži li se ovakva književnohistorijska zbilja u svoj svojoj cjelini, a posebno s obzirom na složenosti kulturalno-poetičkih konteksta bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti vremena o kojem je riječ – književno djelo Envera Čolakovića napokon će se ukazati i kao ono koje je u jednom trenutku, barem u jednom dijelu bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse, onom koje je vezano za NDH, "bljesnulo" svojom

[34] Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 131–174.

književnom mogućnošću, pa čak i istinski ostvarenom književnom snagom, da bi potom postalo tek "saputničko", dakle izvan onog što je glavni tok kasnije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, ali i dalje važan dio novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnopovijesne zbilje, taman i izolirane i tek naknadno čitalački dostupne, tim prije što – suprotno tzv. koncepciji "književnih generala" – istinsku stvarnost književnog života nikad ne čine samo autori glavnog književnog toka, već, isto tako, i njihovi književni "saputnici", pa čak i kad su na neki način "utišani", poput upravo Envera Čolakovića.

Hrvatska književna historija, za koju je Čolakovićevo književno djelo također na svoj način predmet interesa (kao i historija mađarske književnosti, ukoliko je realno očekivati da će ona iskazati stvarno zanimanje za Čolakovićevo književno stvaranje), svakako će naći svoj put za pristup piščevu književnom radu. Pa ipak, kakav god on bio i ma na čemu se temeljio, posebno hrvatski pristup književnom djelu Envera Čolakovića nesumnjivo bi dobio ukoliko bi uzeo u obzir položaj i karakter piščeva književnog rada u njegovu izvornom – bošnjačkom i bosanskohercegovačkom kulturalno-poetičkom kontekstu, odakle je, između ostalog, moguće krenuti i u pravcu rasvjetljavanja načina Čolakovićeva osobenog vezivanja i za hrvatsku književnu povijest (naročito u vremenu NDH i nakon Drugog svjetskog rata, kad pisac konačno počinje stalno živjeti u Zagrebu), a poseban bi dobitak predstavljala interliterarna i interkulturalna razmatranja njegova književnog stvaranja, izrazito važna i za bošnjačku i bosanskohercegovačku i za hrvatsku recepciju Čolakovićeva književnog rada (kao i, barem potencijalno, za onu mađarsku).

Tek tad, ovakvim, integralnim pristupom, pristupom koji bi se, dakle, na nov i drugačiji način vratio povijesnoj zbilji cjeline književnog života čiji je Čolaković bio dio, i to u svim književnohistorijskim i kulturalno-poetičkim kontekstima za koje je njegov književni rad vezan na ovaj ili onaj način, književno djelo Envera Čolakovića pokazalo bi se kao djelo koje nudi znatno više od često isticane slike "nepoznate Bosne", predstave njezina post- ili pseudoorijentalnog svijeta, a koja se najčešće – uz apostrofiranje njezine nepravedne zanemarenosti i zaboravljenosti – u osnovi bespotrebno naglašavala, pa i prenaglašavala, u pravilu stoga ne bi li se njome ovom piscu i njegovu u povijesti izgubljenom književnom radu u savremenosti dala kakva-takva važnost, a da se pritom gotovo bez izuzetka ipak zaboravljalo upravo ono po čemu ovo književno djelo jeste *realno* književnohistorijski i kulturalno-poetički značajno i relevantno. I tad bi se, barem donekle, u perspektivi historije književnosti, razriješila i Čolakovićeva nesretna književna sudbina.

A LITERARY WORK LOST IN THE PAST AND ITS PLACE IN HISTORY OF LITERATURE TODAY
(On the Occasion of the 100th Anniversary of the Birth of Enver Čolaković)

Sanjin Kodrić

Summary

Except for the period between the two world wars and during the Second World War, the literary work of Enver Čolaković has been neglected for decades in both readers' perspective

and perspective of traditional literary history. Reasons for this are ideological ones on the one hand, while on the other hand they concern cultural and poetic features of Čolaković's literary writing. However, if seen today from a slightly different, contemporary literary-historical perspective, the cultural and poetic features of Čolaković's literary work are exactly what can provide this writer and his literary writing much more important position in generally specific processes and phenomena of historical development of modern Bosniak and Bosnian-Herzegovinian literature.

Key Words: Enver Colakovic, modern Bosniak and Bosnian-Herzegovinian literature, cultural and poetical features, post-revival traditionalism and modernity

UDK 821.163.43*.09 Sijarić, Ć.

Ćamil Sijarić (1913-1989):
(povodom 100. godišnjice rođenja)

Melika Pašalić
Ekonomska škola
Brčko

Ćamil Sijarić je pisac čije se pisanje zasniva na mitovima i legendama koje on oživljava i u svojim „svevremenskim'' pričama upoznaje s običnim ljudskim sudbinama i nevjerovatnim životnim situacijama. Piše o stalnoj čovjekovoj borbi sa samim sobom, o odnosu muškarca i žene, o čovjeku i prirodi iz koje je iznikao i za koju je iskonski vezan. Romani nastali na istorijskoj osnovi upoznaju nas sa tragičnim a ponekad i komičnim pričama balkanskog čovjeka raspolućenog između Istoka i Zapada; između vjere i nevjere; između Turaka i Austrijanaca i mnogih drugih repera udarenih davno na granicama ovog prostora. U svom obimnom književnom djelu obuhvatio je široku lepezu tema, motiva i formi, s ponekad neujednačenom snagom izraza, ali uvijek sa zadivljujućim smislom za pričanje.

Ključne riječi: Ćamil Sijarić, bošnjačka književna kritika

Sijarić nekad i sad

U vrijeme *cyber* i *facebook* generacije, kad je čitanje postalo luksuz koji si među mladim ljudima samo rijetki priušte, priče o nekakvom hrtu (većina učenika nije čula da je to vrsta psa), o nekakvoj kozi koja je zapela negdje gore među stijenama, a da kozu nikad vidjeli nisu, o Džimširu Tuhovcu i njegovom traženju vode i kopanju bunara po suhom Melajskom polju da bi spasio žedne karavane (a da ne znaju šta je karavana), postavlja se pitanje kako približiti ovog pisca, nepravedno zapostavljenog, mladoj generaciji i predočiti im magiju i umijeće pripovijedanja koje samo rijetki imaju kao nešto urođeno, a Sijarić je sigurno jedan od njih. Za one kojim čitalačka radoznalost nije jača strana, poznavanje književnog stvaranja ovog pisca svodilo se na par priča o čudnim likovima čudnih i, za nas, neobičnih imena i krajevima sa čudnim običajima i još čudnijim nazivima. Pišući o djelu Miljenka Jergovića, prije nekoliko godina, pronašla sam jednu njegovu kolumnu s posebno istaknutim naslovom „Ćamil", u kojoj on opisuje kako su osamdesetih godina 19. vijeka sarajevski gimnazijalci doživljavali ovog pisca:

*Mrzili smo seljake, smijali smo se njihovim naglascima...U svakom slučaju bilo je krajnje nepreporučljivo u Sarajevu ili društvu Sarajlija biti seljak... A onda bi u školi za lektiru dobili neku seljačku knjigu... Eto, recimo, priče od Ćamila Sijarića... Bila je, recimo, neka rečenica u kojoj se autor pitao kako bi lovac mogao pucati u međeda koji gleda zalazak sunca. Joj, kako je to nama bilo glupo i koliko smo se trudili smijati se i piscu, i lovcu, i međedu. Sve ono što su tada ismijavali sarajevski gimnazijalci kao glupost, tek kada je u modu ušlo čitanje latinoameričke književnosti Sto godina samoće, Markes i ,,neki čudni pisci koji su pisali o seoskim ludama..." postalo je drugačije u novom svjetlu. Tek tada, nakon novog iščitavanja Sijarić je ,,postao i ostao pisac sa iste stalaže kao Gabrijel Garsija Markes. Ćamil je prvi Gaucho bosanske književnosti, vitez sandžačkih pampasa i eglen-efendija iz predgrađa Buenos Aires*a.[1]

A gdje je Sijarić danas?

U jednoj svojoj pjesmi i sam kaže:

Gdje sam to ja?
To jest:
Gdje to trajem...?
To što me sunce obasjava sjajem –
I mene, i drvo, i kam
Još ništa nije;
Može biti da me sunce grije
Na nekom drugom svijetu
Za koji ne znam.
(Ć. Sijarić, *Lirika*, BIGZ,1988)

Široj čitalačkoj publici malo je poznato da je svoj književni rad Sijarić počeo pisanjem pjesama, objavljujući ih u književnim časopisima *Mlada kultura*, časopisu studenata Beogradskog univerziteta, kao i u sarajevskim časopisima *Gajret* i *Pregled*. Nakon toga piše i objavljuje pripovijetke u zbirkama: *Ram-Bulja* (1953); *Zelen prsten na vodi* (1956); *Naša snaha i mi momci* (1962); *Sablja* (1969); *Na putu putnici* (1970); *Kad djevojka spava, to je kao da mirišu jabuke* (1973); *Francuski pamuk* (1980); *Priče kod vode* (1982); *Rimski prsten* (1985); *Drvo kraj Akova* (1990 – posthumno).Napisao je romane: *Bihorci*, *Konak*, *Mojkovačka bitka*, *Kuću kućom čine lastavice*, *Carska vojska* i *Raška zemlja Rascija*. Osim navedenog, napisao je i veći broj reportaža i putopisne proze objavljenih u zbirkama *Zapisi o gradovima*, *Putopisi* i *Herceg-Bosno i tvoji gradovi*. U svom obimnom književnom djelu obuhvatio je široku lepezu tema, motiva i formi, sa ponekad neujednačenom snagom izraza, ali uvijek sa zadivljujućim smislom za pričanje. Pisac je koji nas svojim bezvremenskim ili bolje reći svevremenskim pričama, zasnovanim na mitovima, legendama, upoznaje s običnim ljudskim sudbinama, nevjerovatnim životnim situacijama, obratima, patnjama, govoreći o stalnoj čovjekovoj borbi sa samim sobom, o odnosu muškarca i žene, o čovjeku i prirodi iz koje je iznikao i za koju je iskonski vezan; pisac je koji nas svojim romanima zasnovanim na historijskoj osnovi upoznaje s tragičnim, a ponekad i komičnim pričama balkanskog

[1] M. Jergović: "Ćamil", *Dani*, 2000.

čovjeka, raspolućenog između Istoka i Zapada; između vjere i nevjere, između Turaka i Austrijanaca, i mnogih drugih repera udarenih davno na granicama ovih prostora. Nema isključivosti u njegovom pričanju, nema pobjednika i pobijeđenih, nego se sve prepliće, miješa, živi i putuje putevima davno određenim nekim prstom sudbine.

Pisac je čije smo putopise rijetko spominjali, a koji predstavljaju pravo bogatstvo i riznicu opisa starih bosanskih gradova za koje smo, nažalost, zaboravili i da postoje. Pišući o njima Sijarić oživi u nama neki daleki život i neke daleke srednjovjekovne gradove kao što su Bobovac, Kraljeva Sutjeska, Srebrenica, Počitelj i mnogi drugi.

Sijarić i pisanje

Sam Sijarić je govoreći o svom pisanju rekao da pisac ima ulogu „bogočovjeka" koji stvara jedan novi svijet, likove kojim udahnjuje dušu, vodi ih različitim putevima, stavljajući im u usta riječi koje je sam smislio, a sve sa ciljem da se živi jedan drugi život, život priče.

U priči "Hasan, sin Huseinov" Sijarić govori o toj čaroliji pričanja, o sposobnosti pripovjedača da slušaoca ili čitaoca omađija i prenese ga u neki imaginarni svijet koji mu se uvuče pod kožu i često ne zna koji je život ili svijet pravi.

A Hasan, sin Huseinov, dok se večera pripremala, pričao priče... Pričao im je toliko čudne priče, i toliko lijepim glasom da su svi ljudi umuknuli. Nisu disali. Nisu više znali ni gdje su. Bili su tamo gdje ih je odveo Hasan svojom pričom... Bili su u sasvim drugom vremenu, u davnom vremenu; ovo svoje su zaboravili, i sebe su zaboravili... Nije važno je li ono što se priča istina – da pouči, ili izmišljeno – da zabavi, nego da se pričajući i slušajući dva puta živi.[2]

Iz tih davnih vremena, a po motivima iz narodnih priča, legendi, mitova, stvarao je Sijarić neke nove, svoje priče. Isprepliću se u njima različiti utjecaji, od kojih se Sijarić ne ograđuje. On kaže da su mu uzor bili poznati ruski pisci, da je za svakog pisca važno da uči od drugih, kao i da svakom mladom, talentovanom čovjeku treba puhnuti vjetar u krila, a ne „ugasiti plamen" koji se poput svijeće lako ugasi.[3]

Slavko Leovac u predgovoru Sijarićevom romanu *Bihorci* secirajući njegovo prozno djelo konstantno provlači različite utjecaje pod kojim je Sijarić pisao, ostavljajući malo prostora onom nečem originalnom i prepoznatljivo „sijarićevskom". Ima tu, kako on kaže, i Gorkog i Tolstoja, i Bunjina i Andrića, i Stankovića i Crnjanskog... Ali i „Rimljani su umjeli da se vješto ugledaju na Helene, ali su, između redova, pa i u cijelom tekstu, naglasak, ton, dah znali da nametnu..." Znao je to i Sijarić.

Ekspresivnost Sijarićevog pisanja

Taj specifičan ton, snaga i ekspresivnost njegovog zapažanja i izraza prisutni su u većini priča. U priči "Doći će Cigani", poput Markesa uvodi elemente magijskog realizma, predskazanja, snova, erotskog zanosa.

---

[2] Ćamil Sijarić: "Hasan, sin Huseinov", *Naša snaha i mi momci*, Sarajevo, 1981.

[3] Dokumentarna TV emisija, 1989.

Ležala je na leđima, široko razbačenih ruku i nogu na žutoj, od mjesečine kao zlatnoj slami. Činilo nam se da je mjesečina, od svih nas u slami, na nju najviše navaljivala; gotovo se nije moglo ni znati šta je tu na slami mjesečina a šta tijelo Hurtulovice. Nije bila gola, a nama se činilo da je sasvim gola, i zbog toga stala da nas hvata neka naša muška muka – ne od nje, nego od mjesečine po njoj goloj.[4]

Malo je pisaca koji su prirodu tako snažno oživjeli, onomatopejskim riječima probudili, sinestezijski isprepleli kao što je to uradio Ćamil Sijarić. Miriše i šušti orahovo lišće, orahovina opija, mjesečina navaljuje, zvijezde kaplju pravo na zjenice, gledaju iz konjskih griva, vjetar se poigrava dok na gumnu za vrijeme vršidbe žita u slami spavaju muškarci i žene, radnici, opijeni prirodom i razapeti unutrašnjim porivima i čežnjom za nečim što im je tako blizu, a opet zabranjeno i daleko.

Ni u jednom selu ne miriše toliko orahovo lišće koliko u našoj Grki; mi koji smo iz Grke možemo reći da nas u jesen opije miris orahovine – i možemo reći da u jesen ni u jednom selu nijesu zvijezde toliko svijetle kao u našem: kad vršemo žito i noću spavamo na slami kraj gumna sve rukama navlačimo orahovo lišće na oči da ih sakrijemo od zvijezda, jer nam kaplju pravo na zjenice i ne daju nam da zaspimo. Ako glavom zaronimo u slamu, one nas gledaju iz slame, ako se okrenemo tamo ledini i na njoj konjima, one nas gledaju iz konjskih griva, ako se okrenemo na onu stranu gdje je na slami do nas muškaraca ležala žena Hurtulova, one nas gledaju iz žene Hurtulove; tamo smo se, ka Hurtulovici, najviše i okretali.[5]

Hurtulovica, iz već spomenute priče "Doći će Cigani", na svojim nogama išaranim ko zna kakvim slamčicama, pomalo naivno privlači mušku pažnju, poigrava se njihovim strpljenjem i proriče nešto što se na zaprepaštenje svih i ostvaruje.

Kroz tu propuklu mjesečinu žena Hurtulova digla je – odozdo iz slame, svoju golu nogu i držala je uspravno, kao što uspravno stoji stožer u gumnu. Rekla je – a mi nijesmo razumjeli šta to znači: da su se na njenoj nozi, sve od koljena pa do stopala, upisali Cigani; neka dođemo i vidimo. Digla je zatim iz slame i drugu nogu... Pitali smo ženu Hurtulovu: – Jesi li još kuda ispisana, sem to po nogama? – i ako jeste htjeli smo cijelu da je vidimo, i pročitamo kako umijemo (a bili su nepismeni, op. a.). Odgovorila nam je da Cigani pišu samo po nogama, i sve što ima na njoj napisano to je dolje ispod koljena, gore iznad koljena neka ruke ne pružamo... – Ne dam gore; nijesam knjiga da me vi noćas ovdje na slami otvarate i zatvarate. Ostavite vi te moje noge kad ne umijete da čitate; kad ne umijete, ja ću vam kazati šta na njima piše – doći će Cigani![6]

Kolektivna, plemenska komponenta u Sijarićevom djelu

Jedna od prepoznatljivih karakteristika Sijarićevog jezičkog izraza u većini priča je pisanje u prvom licu množine. Pisac na taj način participira u svemu što se dešava i uvodeći

[4] Ćamil Sijarić: "Doći će Cigani", *Naša snaha...* str. 81.

[5] Ibidem.

[6] Ibidem, str. 82.

na mjesto pripovjedača kolektiv, pleme, što je opet jedna od bitnih odrednica sandžačkog kraja od kojeg se pisac rijetko kad odvaja. U tom kolektivitetu i jeste snaga i autentičnost specifične sredine, posebnih geografsko-klimatskih pojava i ljudi koji su gromade, opaljeni suncem i vjetrovima, obdareni prirodnom inteligencijom i bistrinom. Skrivajući se iza zamjenica mi, nas, naša, sebi daje slobodu da može da se, identifikujući se s grupom, igra s likovima koji su drugačiji, koji se ne uklapaju u pleme, a ono mi, to pleme, želi pomoći, najčešće mu nehotice odmažući, dovodeći ga u tragikomične situacije, i na kraju gurajući u propast. U priči "Kako smo ženili Šerifa", Šerif postaje žrtva nagovaranja da se oženi, udvarajući se djevojkama po tuđim selima, u pozajmljenom odijelu kupljenom od Cigana, bez vlastitog identiteta, jadan i nikakav, dobijajući svaki put teške batine, od kojih na kraju umire, „oženivši" se crnom zemljom.

Naš Šerife, naš jadane, htjeli smo da s nevjestom spavaš, a nosimo te da pod crnom zemljom spavaš!

Mrtvom se čovjeku ne može dokazati, a mi smo htjeli baš sad – dok ga nosimo, da svakom na svijetu – mrtvom i živom, kažemo da smo učinili sve što smo mogli da se Šerif oženi. Obukli smo ga u odijelo od čohe, i u tome odijelu – kakvo niko od nas ne nosi, slali ga u sela djevojkama. I lijepo smo ga učili: neka prođe uz selo i niz selo desetak puta – nek ne žali odijelo ni na kiši ni na suncu jer njegovo i nije, nek ne žali vrijeme jer i onako kod kuće nema posla... A što su ga tamo – zbog njegovog šetanja gore-dolje po tuđem selu i gledanja u prozore seljaci gonili i bili mi mu nijesmo krivi...Hrabrili smo ga da izdrži: – A dotle, Šerife, nek ti nije krivo kad te izbiju; ne biju te zbog toga što hoćeš da im ukradeš brava iz tora – što nije lijepo, nego djevojku iz kuće, što je lijepo, a uboj po tijelu zbog djevojke nešto je što samo momcima pripada, kao Šerife, rana na prsima junaka!'[7]

U priči "Naša snaha i mi momci" dovedena snaha je naša, ona je poput lutke kojom su svi zaluđeni, ona je nešto što pripada svima, koju, na simboličkom planu, svi obožavaju, brinu za nju, „foknerovski" se poigravajući s njom dozivanjem kroz vlati žita. Većina Sijarićevih priča počinje, moglo bi se reći, pitomim opisima ljudi, situacija i pojava, da bi se odjednom, neočekivano i pomalo bizarno, s dramskom napetošću sve stubokom preokrenulo i čak se iz ponekad komičnih situacija odjednom preobratilo u tragediju i smrt.

Eros, tanatos, humor – komponente su koje čine osnovu Sijarićevog pripovijedanja. Ponekad se ima osjećaj kao da se u silovitosti pričanja utrkuju za dominacijom. Na početku navedene priče snaha je predmet želje, ona je igra, ona je sve, ali sve se mijenja kad poklekne i ode s drugim dok je muž u vojsci, da bi se na kraju, ponižena i po zakonima patrijarhalne sredine vraćena mužu, objesila.

Mi smo u našem selu imali divnu snahu... Bila je srednjeg rasta, a nama se baš to dopadalo što je srednjeg rasta... Bila je udata za jednog našeg komšiju, kojeg smo mirne duše mogli da otpišemo iz našeg sela, i kojeg je i naša snaha mogla da otpiše isto tako kao i mi... Kad bi obukla svoju crvenu haljinu i stala da šeta više kuće po brijegu, koji se vidio sa svakog kraja našeg sela, mi smo onda znali da joj je srce mirno – i bili smo i sami tada mirni. A kad bismo joj se ponekad javili kroz

[7] Ćamil Sijarić: "Kako smo ženili Šerifa", *Naša snaha*... str. 72.

vlati žita, i ona nam otud s brijega odgovorila isto tako kroz vlati žita, nas bi tada spopala želja da joj se neprestano javljamo, a i nju bi tamo spopala želja da nam neprestano odgovara – i mi bismo se tada cijelo veče dozivali kroz žito, mi odovud, ona otud, i bilo nam je svima ugodno, i nama i njoj.[8]

Osjećaj „ugode" i spokoja biva poništen surovom realnošću, neumitnom kaznom i neminovno tragičnim završetkom, kao u antičkoj tragediji:

A sutradan smo kad smo došli u kuću koju smo okrečili da našoj snahi bude prijatno, zatekli u njoj čudo; zatekli smo snahu obješenu... Mi smo zatim htjeli da se popnemo gore na tavan i da joj sa grla odvežemo konopac i spustimo je dolje na ruke, ali nam njen brat nije dopustio, nego je presjekao konopac i ona je pala dolje – pala je grozno pred naše noge, a brat je njen tako i htio da ona padne odozgo s konopca.[9]

Sandžački motivi

Ako pratimo Sijarićev rad od prve zbirke priča *Ram Bulja*, možemo, osim pripovjedačkog sazrijevanja, zapaziti i promjene u izboru tema i motiva, njihovu raznovrsnost koja je u početku isključivo vezana za Sandžak i prošlost, za likove visokih moralnih načela, tvrdoglave i neumoljive i kad ljube, i kad mrze, osjećajne divove, požrtvovane majke, vučice, koje će zbog morala i časti žrtvovati i vlastitu djecu, borce koji su prošli sve bitke i vraćajući se kući gube život, mireći se sa sudbinom koja im je to odredila jer postaju predmet krvne osvete. U svakoj od priča kao u ogledalu bljesne nešto prepoznatljivo jer sugestivnošću svog pripovijedanja, kao čarolijom, Sijarić u nama samim probudi nešto potisnuto i neizrečeno. Tako u priči "Sablja" kaže: „... jer se svi mi u pričama nalazimo, u njima je po dio našeg dijela, po dio naše sudbine, pa je – zbog toga, dobro slušati svačiju priču radi sebe".

Osim već spomenutih, sandžačkih motiva, u njegovom proznom djelu ističu se motivi lirski obojenih priča iz perioda turske vlasti, među kojim se posebno izdvajaju "Kad morija Sarajevo smori", "Top za Fejzagu, "Stajanje starca pod prozorom" i roman *Raška zemlja Rascija*.

Dirljiva priča "Kad morija Sarajevo smori", sadržajno smještena u vrijeme austrijsko-turskih ratova i kuge o kojoj je pisao i Mula Mustafa Bašeskija, govori o pošasti koja je zadesila ne samo Sarajevo nego i cijelu Evropu. Priča počinje pjesmom koju su preživjeli ispjevali i tako sačuvali od zaborava jedan dio prošlosti:

Kad morija Sarajevo smori,
Te pomori i staro i mlado...
Od kuća se zatvoriše vrata,
Uz pragove pođe mahovina,
Strehe plaču a imaju za kim,
Kugo pusta , da te bog ubije!
("Kad morija Sarajevo smori", *Naša snaha...,* str. 102)

[8] Ćamil Sijarić: *Naša snaha...*, str. 168.

[9] Ibidem, str. 174.

Motivi tragičnih, izgubljenih ličnosti

Motivi rascijepljenih, podvojenih ličnosti, koje se ne snalaze u vremenu u kojem žive, i koje su razapete nekim tajnim unutrašnjim i vanjskim silama, sujevjerjem i neznanjem, osuđene su na tragičan kraj. To su ljudi obuzeti svojim snovima u koje jedino vjeruju, i na kraju, ostvarivši ih, ostaju bez smisla života, sami i izgubljeni. Takav je Džimšir Tuhovac u priči "Bunar", koji sanja vodu i u njoj cvijet bijel, a zaboravlja na stvarni život, žrtvujući ga radi ostvarenja sna. Ništa manje nije tragičan lik strica u priči "Miris lišća orahova", za koga je, shvativši da je kupio kuću u čijoj neposrednoj blizini je orah, čije ga lišće, njegov miris i šuštanje stalno podsjećaju na to da blizina oraha po narodnom vjerovanju donosi smrt, to postalo opsesija od koje stric, nekada glavni stup porodice, postaje samo uplašena sjena koja lagano kopni i poprijeko umire dopustivši da ga sujevjerje proguta. O sugestivnosti ove priče govori primjer jednog učenika koji je također kod kuće imao orah u blizini temelja i koji je ispričavši ocu o priči koju je pročitao na sljedeći čas došao ozaren i skoro pobjednički izjavio: − Moj babo je srušio onaj naš orah!

Ranije sam napomenula da su humor, komično i tiha piščeva ironija prisutni u pričama koje govore o ljudskom neznanju, ludosti i primitivizmu. Jer kako bi drugačije mogli objasniti postupke ljudi u priči "Kamen" koji svog sumještanina Bahta, da bi ga izliječili, zatrpavaju vrućim kamenjem, zidajući na njemu zid, a ubijeđeni da mu čine dobro, dok ga živog ne zatrpaju i umore. Takve su i priče "Rođak", "Talak", "Skakač", a sličnih motiva ima i u romanima *Bihorci* i *Raška zemlja Rascija*.

Ženski likovi

Osim već spomenutih motiva, neizostavno je naglasiti da ženski likovi zauzimaju posebno mjesto u Sijarićevom djelu. Oni svjedoče o mjestu i ulozi žene u patrijarhalnoj sredini u vrijeme velikih historijskih previranja na našim prostorima. Sve „Sijarićeve" žene su kao potka bez koje se ne može zamisliti nijedno tkanje, dobile su različite uloge u njegovim pričama, smještene su u različite sredine i čine lepezu od onih grubih, potčinjenih, zarobljenih i obeščašćenih pa do onih namirisanih, bijelih, u šuštavoj svili i kadifi, od moralnih i nepokolebljivih do nevjernica i preljubnica. Potresna je slika zarobljenih i obeščašćenih djevojaka u romanu *Raška zemlja Rascija*, u kojoj prepoznajemo vrijeme koje je Sijarić opisao a da se ovdje još ni slutilo nije:

To je da se skameniš, šta čovjek može da vidi kad se zarati... One su djevojke jadne sirotice. Ako oca imaju, više ga nemaju, ako majku imaju više je nemaju i još su ovdje kod nas muškaraca, i gole... Činilo se da su tu samo svojim tijelima a bez duše; od njih kao da su ostale samo njihove sjenke, tu po travi. Nijesu više bile ni djevojke, ni ženska bića nego kao razrušen dućan u kojem se šareni tek pokoje puce...[10]

Zanimljive su i priče o Todori, Jagliki, udovici, hodžinici, Nurovoj ženi za koju pisac kaže: „Samo je jedna tuga na zemlji: ona kad se izjutra mlada žena izvlači iz postelje u kojoj je noć provela sa starcem." Ženski likovi isprepleteni su s historijskom tematikom, one su te koje su iz pozadine određivale tokove životnih priča na ovim prostorima.

[10] Ćamil Sijarić: *Raška zemlja Rascija*, str. 162.

Historijski motivi

Historijski motivi u Sijarićevim romanima razlog su više za ponovno iščitavanje i sklapanje mozaika sa djelima slične tematike drugih pisaca, kao što su *Seobe* Miloša Crnjanskog, neki od romana Mirjane Đurić-Habjanović, Ive Andrića, Bore Stankovića, Meše Selimovića. Prosto je nevjerovatno kako se od svih tih djela složi jedna slika Balkana s tragedijom naroda koji ga naseljavaju, oduvijek ratuju, negiraju se međusobno, protjeruju, mrze, vole, miješaju, bez pobjednika i pobijeđenih, umiru, a Bosna, Sandžak... Raška, ostaju, žive. Žive, između ostalog i u djelu Ćamila Sijarića.

Sa vašom odivom Oliverom, kćerkom kneza Lazara a ženom cara Bajazita došla je rakija na turski dvor. Zao miraz vaše odive. Njen brat Vuk pijan se valjao po odajama svoga zeta cara Bajazita; Jedrene su strahovale, telali su izvikivali da se narod sklanja kad se, pijan, Vuk otisne niz čaršiju, sa sabljom u rukama, sa kaftanom na leđima, sa čelenkom na glavi – kad stane na dvoboj da izaziva cijele Jedrene. Niko mu nije izlazio, bojeći se da nije i suviše pijan, jer tada je strašan. Poslije je došla vaša druga odiva na dvor. Bila je to Mara, kćerka vašeg despota Đurđa, žena cara Murata Drugog, i ona sa mirazom – sa rakijom!

Epsko, dramsko i lirsko u Sijarićevom djelu

Sijarić se u svojim pričama majstorski poigravao kombiniranjem epskog, lirskog i dramskog. Neka od njegovih djela su zahvaljujući tome ekranizovana, a većina priča su prave „male drame" koje bi uz neznatan napor mogle scenski da se postave i približe široj publici. Jedna od takvih priča je "Gdje su ona prava vrata" o vojniku Šemsi Bajriću i njegovoj ljubavi prema Sarajki djevojci, o njegovom umijeću pričanja kojim i žednog preko vode prevodi. Taj „žedni" je djevojka Hajra. Jedan dio te priče, donekle dramski uobličen, još jednom potvrđuje kako je u Sijarićevom djelu prisutna magija pripovijedanja zasnovana na nevjerovatnim dramskim sukobima, nadahnuta izvornim životnim situacijama.

Gdje su ona prava vrata

Carski vojnik, nizam Šemso Bajrić, zaljubi se u djevojku Hajriju iz mahale Bistrik na lijevoj obali Miljacke i izgubi pamet. Njegovim drugovima,vojnicima kao i on, nije bilo žao što je Šemso izgubio pamet; govorili su da jedan seljak iz Korita – iz najgoreg sela na svijetu, u kojem po svu noć urlaju vuci i motaju se hajduci, u kojem se ne večera ako se ruča jer se nema šta, u kojem ljudi konopcima biju žene i ne razlikuju se od volova a djeca od teladi – da jedan Šemso, iz takvog sela Korita između Akova i Sjenice, iz planine i divljine, nije ni imao pameti pa je nije mogao ni izgubiti, i nisu ga žalili...Nisu ga razumjeli... Nije ni on sam sebe razumio: bio se zapalio od ljubavi i sav gorio... Stajao je uveče u sokaku s ove strane džama. A ona je stajala u sobi, s one strane džama. A da bi se još više jedno drugom primakli ona bi, polako da se ne čuje, odškrinula prozor. A tada, kad bi ga odškrinula, vojnik iz divljeg sela Korita, nizam Šemso, izgubio bi i srce, koje je imao, a i pamet, koju nije imao, i ostajale mu samo riječi – hiljadu riječi iz jedne glave. Umio je da joj priča... Da joj veze... Da djevojci gradi zlatne dvore u koje će je, ako ona hoće, uvesti čim ga puste iz vojske... Rekao joj je da su ta Korita jedna velika varoš, malo veća ili manja od Sarajeva i da se nalaze između Akova i Sjenice...

− Kad bi se ti obrela u Stambolu, pa na sokaku srela čovjeka i pitala ga koje su varoši najveće on bi ti nabrojao dvije-tri a četvrta bi bila Korita; ne znam bi li Sarajevo pomenuo... Kod nas dolaze iz Stambola te se žene, a ne vjerujem da neko kod vas dolazi da se oženi. Naše su djevojke najljepše, one su tanke, tanke, a visoke, ruke i noge su im bijele, lijepe, a oči kakve hoćeš; crne, zelene, i drukčije; imali smo jednu djevojku sa jednim okom, sa lijevim, a da je imala i drugo za cara bi se mogla udati...
− A gdje živiš, jadan? Imaš li kuću u tim Koritima?
− Gdje živim...! Kako bih ovoliki porastao kad ne bih imao gdje da živim. I rodio sam se, i porastao, živim na vrh čardaka. Nesrećan sam zbog tog mog čardaka! Na tri je kata! A ja sam na najvišem. Pa mi se mučno peti uz toliko katova... Kad sam gore, na čardaku, ja sjednem i gledam Korita. Što bi za tebe bilo lijepo da sjedneš gore i da gledaš: hodaš po sobi u papučama a kad se nahodaš, sjedneš te gledaš Korita, a ona puna dućana, u dućanima o čivijama sve vise šareni đerdani i sve noću po sokacima sijaju fenjeri i oči da izgubiš gledajući ovamo i onamo; blago onoj djevojci što nije imala jedno oko pa nije mnogo vidjela, mi sa dva oslijepićemo od gledanja šarenih Korita... Odškrini malo više taj pendžer. Kod nas u Koritima djevojke sasvim otvore prozor i momku pruže obadvije ruke da ih drži u svojima i pokraj srca; kod nas je to dobro od djevojaka a kod vas ne valja; kad te odvedem u Korita vidjet ćeš šta tamo djevojke rade.
− A što da me vodiš?
− Da mi šetaš po čardaku, sve u papučama, sve iz jedne sobe u drugu; zapalio bih ga kad te ne bih odveo u moj čardak.
− Šteta ti je da zapališ čardak!
− Zapalio bih ga cijelog! Sva tri kata. Poslije bih otišao u Stambol i ne bih se vraćao!
− U Stambol, diko, a jesi l' bio u Stambolu?
− Šetao po njemu kao po Koritima. Da me sudbina nije dovela tebi i oženio bih se iz Stambola. Ali mi sudbina odredila da se oženim iz Sarajeva.
− Kojom ti je odredila da se oženiš iz Sarajeva?
− Ne znam, tebi ne nalazim greške, sem što taj džam ne otvoriš no me mučiš...
Hajra je povjerovala u sve Šemsine priče, povjerovala mu je i u čardak, i u drvo, i u ptice, i u vodu, mnogo joj se sviđalo što umije da priča.
− Hajde da te vodim!
− Ne smijem, daleko je.
− Ne boj se, vodiću te sve po noći. Odvešće tebe tvoj hajduk sve kroz goru zelenu; s brijega ćeš se okrenuti da još jednom vidiš Sarajevo a poslije ćeš gledati Korita.
Blago sunce kupalo je crne borove šume oko sela, odbijalo se od golog bijelog kamenja i treperilo... Od šume, pa tamo dalje niz kamenjar, počinjale su male, za zemlju prikrpljene kućice od drveta na kojima su se crnili krovovi od borove kore; da ti krovovi nisu bili crni, selo ne bi izgledalo tužno.
− Vidiš li one kuće...?
− Vidim. Što su male!
− Male su zato da ih vjetar ne odnese, digne vjetar po cijelu kuću i odnese je. Pa ljudi trče da stignu svoju kuću ali je vjetar brži.
− Koliko imamo do tvojih Korita ?

− Jaši konja i ne pitaj.
− Nemoj me provoditi kroz ovakva sela, mene je strah; ja ovo nisam vidjela, ja sam gledala Sarajevo, ja ću da zažmurim.
− Neću te više ni kroz jedno provesti. A ovo je selo lijepo, meni je ovo selo najljepše. Svaka je srećna koja se uda u ovo selo.
− Ja ne mogu da ga gledam.
− A ja ga gledam otkad sam se rodio. I gledaću ga dok ne umrem. I ti sa mnom.
− Koliko imamo do Korita?
− Do onih Korita sa šarenim dućanima o kojim sam ti pričao nećemo nikad stići. Ni do onog mog čardaka od tri kata; imao je tri kata kad sam ti u Sarajevu pričao pod prozorom, a sad nema nijednog. Nećemo stići ni do onog drveta što na njemu ptice pjevaju... Moja sestro, da te tako zovnem i da ti više ne lažem, ovo su ti ona moja Korita! A ona kuća što je na kraju vidiš − ona ti je onaj moj čardak! Došli smo u moja Korita! Vidiš da u njima nema dućana; što će ti dućani, ja sam ti dućan. Ja tvoj dućan, ti moj dućan. Ne treba ti ništa drugo da gledaš sem mene. Ti mene i ja tebe. Da se gledamo dok smo živi.
− Pa ti si mi lagao...
− Kod nas se nijedan momak ne bi oženio kad ne bi djevojku lagao. Neću te više lagati, ne treba mi da te lažem kad sam te doveo u Korita, niko od nas ne laže kad se oženi. Što da se laže svoju ženu, lagao je kad je bio momak a ona djevojka, ne treba mu više.

(Tekst je dio izlaganja sa obilježavanja stogodišnjice rođenja Ćamila Sijarića koje je održano u julu 2013. u Brčkom.)

ĆAMIL SIJARIĆ (1913-1989): (ON THE OCCASION OF MARKING A CENTENARY OF HIS BIRTH)

Melika Pašalić

Summary

Ćamil Sijarić was a writer whose writing was based on myths and legends which he revived in his "timeless" stories and met with ordinary people's destinies and incredible situations. He wrote about the constant struggle of a man with himself, about the relationship between man and woman, a man and nature, from which he has emerged and for which he has primeval bound. Novels formed on historical basis acquainted us with tragic and sometimes comical stories of Balkan man, divided between East and West, between faith and unbelief, between the Turks and the Austrians and many other rappers established long time ago on the borders of this area. In his extensive literary work he included a wide fan of themes, motifs and forms, with sometimes uneven power of expression, but always with an amazing sense of story-telling.

Key words: Ćamil Sijarić, Bosniaks literary critique

UDK 929 Mujezinović, M.:28

Osvrt na život i naučni doprinos Mehmeda Mujezinovića: (1913-1981-2013): u povodu stogodišnjice rođenja

Enes Pelidija
Filozofski fakultet
Sarajevo

Među istaknutijim orijentalistima i osmanistima XX stoljeća iz Bosne i Hercegovine nezaobilazno je ime Mehmeda Mujezinovića. Naučnim radom bavio se pune četiri decenije. Brojne radove, priloge i osvrte objavio je u više stručnih časopisa, kao i nekoliko listova. Pažnju naučne javnosti skrenuo je na sebe svojim radovima, a kasnije i knjigama o islamskoj epigrafici Bosne i Hercegovine, kao i šire regije. Stručno, jasno i precizno pronašao je brojne natpise na osmansko-turskom, arapskom i perzijskom, te ih preveo na bosanski jezik. Time je iz zaborava istrgao na stotine manje poznatih ličnosti koje su u svome vremenu na ovim prostorima, ali i u drugim dijelovima Osmanskog carstva, ostavile vidne i vrijedne tragove. Među njima su mnoge poznate ličnosti, kao i pojedinci o kojima se do objavljivanja islamskih epigrafskih natpisa malo ili nikako nije znalo. Zahvaljujući tome, Mujezinović je svojim radom uspio oživjeti čitave biblioteke u kamenu. Nažalost, jedan dio tih kulturno-historijskih spomenika je uništen u posljednjoj deceniji XX stoljeća, ali pisani tragovi u Mujezinovićevim knjigama su ih za sva vremena sačuvali.

Ključne riječi: Mehmed Mujezinović, osmanisti, islamska epigrafika, Bosna, Hercegovina, nišani, tarihi, mektebi, medrese, tekije, spomenici kulture

a) Biografski podaci

Među značajnijim osmanistima Bosne i Hercegovine XX stoljeća koji su svojim radom i djelima ostavili neizbrisiv trag nezaobilazno je ime Mehmeda Mujezinovića. Na njegov životni i naučni put nesumnjivo je utjecala i porodična tradicija. Rodio se u obrazovanoj sarajevskoj porodici Mujezinovića. Njegov otac hafiz Mustafa Mujezinović (1883-1946) bio je obrazovana i cijenjena ličnost. Hafiz Mustafa je pored mektepskog obrazovanja završio i ruždiju.[1] Školovanje je nastavio u sarajevskoj medresi Ismail

[1] *Ruždije* su bile prve državne svjetovne škole u Osmanskom carstvu. Sa radom su počele sredinom XIX stoljeća. U njima su se upisivali učenici koji su završili *sibjan mekteb*, kao i djeca iz

ef. Misrije, koja je bila poznatija pod imenom Atmejdanska.[2] Dalje školovanje nastavlja u Dar-ul-mualliminu[3]. Mustafa Mujezinović je i ovu školu završio sa odličnim uspjehom 1909. godine. Već 17. maja 1909. godine imenovan je za imama i hatiba Vekil Harčove džamije (Hadžijska). Povjereni imamski poziv u ovoj džamiji uspješno obavlja u naredne četiri decenije, do smrti 1949. godine. U međuvremenu je naučio cio Kur'an napamet i time stekao zvanje hafiza. Zahvaljujući obrazovanju i pedagoškim sposobnostima, bio je učitelj u više škola. Od 1936. do smrti 1949. godine radio je kao nastavnik Islamske ženske vjerske škole, u narodu poznatije pod imenom Ženska medresa. Držao je dopunsku nastavu za djecu mnogih značajnijih Sarajlija. Savremenici su ga znali kao tihu, nenametljivu ličnost, koja je u društvu bila poštovana i rado slušana.[4] Ovakve osobine su krasile i njegovog sina Mehmeda Mujezinovića. Mehmed je rođen je u Sarajevu 29. jula 1913. godine. Poslije završene osnovne škole, dalje obrazovanje nastavio je 1927. godine u Gazi Husrev-begovoj medresi, koju je završio u redovnom roku 1935. godine. Dalje obrazovanje teče u Višoj islamsko-šerijatsko-teološkoj školi, gdje je diplomirao u junu 1939. godine. Zatim slijedi vojni rok 1940. godine, a do 1945. godine radi kao profesor-vjeroučitelj na srednjim školama u Sarajevu. Istovremeno je aktivan i u radu El-Hidaje. Od druge polovine 1945. godine radi kao profesor prvo ženske, a zatim i muške Gazi Husrev-begove medrese. Profesorski poziv u medresi napušta u augustu 1949. godine. Tada se zapošljava na mjesto korektora u Državnoj štampariji. U to vrijeme uči i grafički zanat. Kao jedan od istaknutijih učenika akademika Hamdije Kreševljakovića, koji je o svojim učenicima vodio pažnju i usmjeravao ih u profesionalnom pozivu, Mehmed je 1951. godine primljen na mjesto referenta za orijentalnu odnosno islamsku epigrafiku u Zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine. Na tom radnom mjestu ostao je do odlaska u penziju u zvanju naučnog saradnika 1. januara 1980. godine. Stečeno znanje bit će mu dragocjeno za stručni i naučni rad do kraja života.

Uporedo sa tim poslom vršio je imamsku i hatibsku dužnost u Vekil Harčovoj ili Hadžijskoj džamiji. U tome zvanju naslijedio je oca Mustafu, koji je ovu časnu službu obavljao punih 36 godina. Njegov sin Mehmed je na ovoj dužnosti bio narednih 35 godina. Time je stečenu naobrazbu upotpunjavao praktično i teoretski. Po mišljenju njegovih kolega, Mujezinović je bio dobar poznavalac islamske mistične filozofije (*tesavvuf*). Iz ove discipline je držao više predavanja i objavio nekoliko radova. Posebnu je pažnju posvećivao Dželaludinu Rumiju

---

drugih konfesija koja su znala čitati i pisati. Ruždije su odgovarale nižoj srednjoj školi. U toku četverogodišnjeg školovanja njeni učenici su se osposobljavali za niža činovnička zvanja. Vidi: Hajrudin Ćurić: *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*. Sarajevo: 1983, 135, 136.

[2] Ismet Kasumović: *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave.* Mostar, 1999, 172-180.

[3] *Dar-ul-muallimin* je škola za obrazovanje mektepskih učitelja. U Sarajevu je ova škola počela sa radom 1869. godine. Učenici su u toku trogodišnjeg školovanja sticali opće obrazovanje iz više predmeta. Poslije okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine je ukinuta. Njen rad je obnovljen 1891. godine. Od 1914. godine, umjesto trogodišnje, učenici pohađaju nastavu četiri godine. Školske 1917/1918. godine Dar-ul-muallimin se ujedinjuje sa Gazi Husrev-begovom medresom, te time prestaje i njen rad. H. Ćurić: *Muslimansko školstvo,* 241-245.

[4] Hfz. Mahmud Traljić: *Istaknuti Bošnjaci,* drugo dopunjeno izdanje. Sarajevo, 1998, 219-224.

i njegovoj *Mesneviji*. Pored ostalog, redovno je pohađao tzv. privatne dersove kod najpoznatijih sarajevskih alima, kao što su bili: Muhamed ef. Tufo, Ahmed ef. Burek, hadži Mehmed ef. Handžić, Kasim ef. Dobrača i hadži Mujaga Merhemić. Zahvaljujući predavanjima navedenih ličnosti, usavršavao je znanje iz arapskog, osmansko-turskog i perzijskog jezika. Osim toga, stalno je čitao stručnu literaturu na ovim jezicima. Vremenom je postao jedan od najcjenjenijih orijentalista. Među značajnijim aktivnostima u kojima je Mujezinović ostavio vidan trag je i njegovo angažiranje u pokretanju i štampanju časopisa *Anali* Gazi Husrev-begove biblioteke. Od njegovog prvog broja koji je publikovan 1972. godine u narednih šest brojeva do smrti bio je član Redakcije i njegov tehnički urednik. Također je bio i član Savjeta Gazi Husrev-begove biblioteke. Sve navedeno vremenom je imalo direktnog utjecaja na naučni opus ovog vrijednog orijentaliste i osmaniste.

b) Naučni opus

U toku svog životnog vijeka Mehmed Mujezinović je najveći dio vremena posvetio nauci i naučnom radu. Savjestan, odgovoran, uvijek je vodio računa da sve ono o čemu govori i piše bude tačno, jasno i precizno. Rezultat takvog rada su sedam napisanih i objavljenih knjiga i brošura, te 82 rada. Radove je objavio u više stručnih časopisa i listova. Između ostalog 12 u *Glasniku* Vrhovnog islamskog starješinstva (Glasnik VIS-a), 17 u *El-Hidaji*, sedam (7) u *Prilozima za orijentalnu filologiju*, 18 u *Našim starinama*, tri (3) u *Starinama Kosova i Metohije*, sedam (7) u *Analima* Gazi Husrev-begove biblioteke, četiri (4) u *Takvimu*, tri (3) u listu *Preporod*, dva (2) u *Bakije – Almanah*, dva (2) u *Islamskoj misli*, te preostalih sedam (7) u časopisima, manjim publikacijama i u listovima *Odjek*, *Život*, *Bilten* Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, *Novopazarski zbornik*, *Šebi-arus*, *Islamski obiteljski život* i *Zemzem*.[5]

Gledajući cjelokupni naučni opus ovog cijenjenog osmaniste, može se vidjeti da je iza sebe ostavio veliki naučni trag u daljem poznavanju prošlosti Bosne i Hercegovine osmanskog perioda. Brojne studije, članci, prilozi, osvrti i prijevodi mogu se grupisati u četiri osnovna historijska područja: "(1) predstavljanjem graditeljskog nasljeđa u određenju kronogramskih svjedočanstava; (2) prevođenje kronogramskih svjedočanstava iz raznolikih grafijskih i jezičkih oblika u bosanski jezik; (3) prevođenje bošnjačkih književnih djela nastalih na arapskom, turskom i perzijskom jeziku; i (4) tumačenje oblika i sadržaja u bošnjačkom nasljeđu i predanju".[6]

1. Prva faza naučnog rada (1940-1965)

U prvih 17 radova koje je objavio između 1940. i 1945. godine u *El-Hidaji* Mehmed Mujezinović je najviše pisao o pojedinim istaknutijim ličnostima iz bliže i dalje prošlosti, te

[5] Mahmud Traljić: "Bibliografija Mehmeda Mujezinovića". *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga IX-X, Sarajevo, 1983, 329-333.

[6] Rusmir Mahmutćehajić: "Mehmed Mujezinović i bošnjačko predanje: zapis kazivanja u *Času sjećanja* petnaest godina nakon Mujezinovićeve smrti. Sarajevo, 7. studenoga 1996.", *Čas sjećanja Mehmed Mujezinović (1913-1981)*, Sarajevo, 1996, 38.

na temu o islamu.[7] U periodu od 1946. do 1951. godine nije objavio nijedan rad. Vjerovatno su profesorske obaveze u Gazi Husrev-begovoj ženskoj i muškoj medresi, kao i dužnost sekretara u ovoj školi,[8] te druge okolnosti utjecale na takvo stanje. No, vjerovatno je i u tom periodu započeo pisati svoj prvi rad na temu islamske epigrafije. To nam potvrđuje rad objavljen na ovu temu pod naslovom *Turski natpisi u Sarajevu iz XVI vijeka*.[9] I narednih godina u stručnim časopisima objavljuje radove na temu islamske epigrafije. Među njima su: *Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine,*[10] *Džamija bobovačkog Dizdara Osmanage u Janjićima*, *Iz istorije naših vakufa*,[11] *Obnova natpisa na Sokolovićevom mostu u Višegradu,*[12] *Džamija u Ustikolini*,[13]*Musafirhana i tekija Isa-bega Ishakovića u Sarajevu*,[14] *Epigrafika i kaligrafika pjesnika Mehmeda Mejlije*,[15] *Autogram Evlije Čelebije u trijemu džamije Aladže u Foči*,[16] *Kaligrafski zapisi u Sinanovoj tekiji u Sarajevu i njihova konzervacija*,[17] *Konzervacija Hadži Sinanove tekije u Sarajevu*,[18] *Konzervacija nadgrobnog spomenika Ferhada, sina Skenderova u Tešnju*,[19] *Turski natpisi iz XVI vijeka u Bosni* i *Hercegovini*,[20] *Stari Alifakovac u Sarajevu*,[21] *Groblje na Kovačima u Sarajevu i pitanje njihova uređenja*,[22] *Bibliografija štampanih radova u Našim starinama, I-X po materiji*,[23] *Turski natpisi iz XVII vijeka u nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine i Natpisi na nadgrobnim*

---

[7] M. Traljić, 45-46.

[8] M. Traljić: Mehmed Mujezinović. 211.

[9] *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*: II, 1951, Sarajevo, 1952, 95-114.

[10] *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*: III-IV/1952, Sarajevo, 455-484.

[11] *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva FNRJ*, XVI/1953, br. 5-7, 141-143.

[12] *Naše starine, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine,* I/1953, Sarajevo, 1954, 183-188.

[13] (u koautorstvu sa Evangelosom Dimitrijevićem), *Naše starine, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine,* II/1954, Sarajevo, 1954, 217-220.

[14] Isto, III/1956, Sarajevo, 1956, 245-252.

[15] Isto, IV/1957, Sarajevo, 1957, 131-168.

[16] Isto, IV/1957, Sarajevo, 1957, 291-29.3

[17] Isto, V/1958, Sarajevo, 1958, 95-104.

[18] Isto (u koautorstvu sa Matom Biškom), VI/1959, Sarajevo, 1959, 161-166.

[19] Isto, VI/1959, Sarajevo, 1959, 247-250.

[20] *Prilozi za orijentalnu filologiju,* VIII-IX/1958/59, Sarajevo, 1960, 181-191.

[21] *Naše starine, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine,* VIII/1962, Sarajevo, 1962, 119-138.

[22] *Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture S.R. Bosne i Hercegovine,* IX/1964, Sarajevo, 1964, 123-132.

[23] Isto, X/1965., Sarajevo, 1965, 267-274; 275-283.

spomenicima Suzi-Čelebije i Neharija u Prizrenu,[24] *Turski natpisi u Travniku i njegovoj okolini*,[25] *Ferhadija džamija u Sarajevu (U povodu konzervatorskih radova na objektu izvršenih u 1964-1965. god.*,[26] *Kronogram na novopazarskoj banji.*[27] Među zapaženijim Mujezinovićevim radovima iz prvih decenija njegovog naučnog opusa je i pisanje o epigrafičarima: *Merhum šejh Sejfudin Fehmi ef. Kemura kao epigrafičar*[28] i *Mehmed Enveri Kadić kao epigrafičar*[29] te *Kolekcija orijentalnih rukopisa Biblioteke Mehmed-pašine džamije u Prizrenu.*[30]

2. Druga faza Mujezinovićevog naučnog opusa (1965-1981)

Već u ovo vrijeme Mehmed Mujezinović je svojim znanjem orijentalnih jezika i sa više objavljenih radova skrenuo pažnju istaknutijih osmanista. Vjerovatno je Mehmedovo druženje i razgovor sa kolegama dr. Hazimom Šabanovićem i Salihom Trakom doprinio da u narednom periodu intenzivnije radi na prevođenju značajnijih djela pisanih na osmansko-turskom jeziku, kao i čitanju svih vrsta natpisa na brojnim nišanim istaknutijih ličnosti, ali i brojnih drugih ljudi, te natpisa na sakralnim i profanim objektima nastalim u osmanskom periodu u Bosni i Hercegovini. O tome Salih Trako: "... tada smo se često viđali i kontaktirali. U to vrijeme, u razgovorima sa rahmetli Hazimom Šabanovićem, rodila se ideja o radu na islamskoj epigrafici i spomeničkim natpisima, kao i na prevođenju *Ljetopisa* Mula Mustafe Bašeskije. Ukratko, bez razmišljanja sam pristao na Mehmed ef. poziv.... Bila je to sretna prilika da se uz glavni zadatak, ubiciranje i opisivanje nekropola, usput prikupe podaci o mezarovima značajnijih ličnosti u muslimanskim grebljima, iščitaju i ispišu tarihi na nišanima i uopće na spomenicima, dakle, da se prikupi materijal o islamskoj epigrafici...

Što se tiče muslimanskih grebalja, a to je bio naš usputni posao, u njima smo pronalazili nišane značajnijih ličnosti, a to su bili uglavnom nišani umjetnički isklesani i sa uklesanim tarihima, što je bilo od posebne važnosti za naš zadatak. Takve nišane smo čistili zelenom travom ili kredom u boji, osvježavali tekst tariha i ako je bilo moguće odmah iščitavali i ispisivali tarihe; ako čitanje nije uspijevalo, tarihe smo fotografisali i kasnije iščitavali.

---

[24] *Prilozi za orijentalnu filologiju,* XII-XIII/1962/63, Sarajevo, 1965, 175-207 i 265-268.

[25] *Prilozi za orijentalnu filologiju,* XIV/XV/1964/65, Sarajevo, 1969, 141-187; *Prilozi za orijentalnu filologiju* XVI/XVII/1966-67, Sarajevo, 1970, 213-306.

[26] *Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture S. R. Bosne i Hercegovine,* XI/1967, Sarajevo, 1967, 59-66.

[27] *Prilozi za orijentalnu filologiju,* XX-XXI/1970/71, Sarajevo, 1974, 437-484.

[28] *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ,* XXI/1958, br. 3-5; br. 6-8, Sarajevo, 1958, 158-167; 285-308.

[29] Isto, XXII/1959, br. 4-6, Sarajevo, 1959, 175-76; Isto, XXIII/1960, br. 1-3; br.7-9; br. 10-12; Sarajevo, 1960, 12-19; 316-326; 466-481.

[30] *Starine Kosova i Metohije, Antikitete te Kosove e Metohius, Antiquites de Kosovo et Metohija,* Oblasni zavod za zaštitu spomenika kulture, II-III/1963, Priština, 1963, 197-203 + 4 lista faksimila.

Ovo terensko istraživanje započeli smo (prema planu) od Gornjeg Vakufa sa okolinom pa nastavili preko Bugojna, Donjeg Vakufa, Travnika, Novog Travnika, Visokog i Kiseljaka, obišavši sva mjesta i terene okoline... Imao sam, dakle, samo jednu kratku epizodnu ulogu u velikom Mehmed ef. višegodišnjem zadatku na prikupljanju, prevođenju i stručnoj obradi i sistematiziranju bogate islamske epigrafije u Bosni..."[31]

Kao što mu je profesor Hamdija Kreševljaković pomogao da se zaposli u Zavod za zaštitu spomenika kulture, tako ga je kasnije dr. Hazim Šabanović ohrabrio da sa većim intenzitetom nastavi započeti rad na islamskoj epigrafici. Orijentalista Salih Trako proveo je godišnji odmor na navedenom području iščitavajući zajedno sa g. Mujezinovićem tarihe sa brojnih nišana i drugih objekata. U prevođenju Bašeskijinog *Ljetopisa* Mujezinoviću su pomagali prijatelji. O tome hafiz Mahmud Traljić piše: "Kad je Mehmed ef. preveo s turskog jezika *Medžmu'u* Mula Mustafe Bašeskije, dva puta smo zajednički pročitali prijevod i opremili ga potrebnim bilješkama... Kako je Mehmed ef. pored posla u Zavodu, češće morao ići na teren, a žurilo se sa izdavanjem Bašeskijine *Kronike*, izradio sam rječnik turcizama i manje poznatih riječi. Svi nedostaci u rječniku idu na moju a ne Mehmed-efendijinu adresu."[32] Tada je izašlo prvo izdanje Bašeskijinog *Ljetopisa*.[33]

Zbog velikog interesovanja, izdavačka kuća "Veselin Masleša" u svojoj poznatoj ediciji "Kulturno nasljeđe" pokazala je interesiranje da se ovo djelo ponovo štampa. Kako u prvom izdanju nije preveo dio Bašeskinog *Ljetopisa* koji se odnosi na hićaje i druge zabilješke, to je ovoga puta pristupio i njihovom prijevodu. Bilo je to u zadnjim godinama života Mehmeda Mujezinovića. O tome prof. dr. Fehim Nametak piše: "Kao da je predosjećao da mu se približava smrt – jednog dana mi je donio prijevod većeg dijela Bašeskijinih hićaja i tražio da to nastavim i završim. Drugo izdanje *Ljetopisa* sadrži i ove hićaje. Bašeskija je od Mujezinovićevog prijevoda inspirirao mnoge književnike, folkloriste, muzikologe i druge da dalje tragaju za vrijednotama ovog dijela. Mnogi pri tome i ne pomišljaju na to kako je iz dosta nečitkog rukopisa, starog gotovo 200 godina, bilo teško iščitavati Bašeskijine poruke."[34] Tako je došlo do štampanja drugog, a zatim i trećeg izdanja Bašeskijinog *Ljetopisa*.[35] U nastojanju da čitaocu pruži što bolji i stručniji prijevod, *Ljetopis* je snabdjeven i sa preko 700 bilježaka, te rječnikom manje poznatih riječi sa blizu 600 pojmova.[36] Na ovom mjestu oko prevođenja

---

[31] Salih Trako, "Jedan godišnji odmor sa Mehmed ef. Mujezinovićem": *Čas sjećanja, Mehmed Mujezinović (1913-1981)*, Sarajevo, 1996, 26, 27.

[32] Hafiz M. Traljić: "Poznanstvo, prijateljstvo i suradnja", 12.

[33] Mula Mustafa Ševki Bašeskija: *Ljetopis 1746-1804.* Prevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović. Sarajevo: "Veselin Masleša", 1968, 490+2 (Biblioteka Kulturno nasljeđe).

[34] Fehim Nametak: "Sjećanje na Mehmed ef. Mujezinovića", *Čas sjećanja Mehmed Mujezinović (1913-1981).* Sarajevo, 1996, 16, 17.

[35] II izdanje: Mula Mustafa Ševki Bašeskija: *Ljetopis (1746-1804),* Prevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović, Biblioteka "Kulturno nasljeđe", "Veselin Masleša", Sarajevo. 1987. 472; III izdanje: Mula Mustafa Ševki Bašeskija: *Ljetopis (1746-1804)* Prevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović. Pogovor: Fehim Nametak, Biblioteka "Kulturno nasljeđe", Publishing, Sarajevo, 1997, 472.

[36] M. Traljić: "Mehmed Mujezinović", 215.

Ljetopisa jasno je ukazano da Mehmed Mujezinović nije bio sujetan čovjek i da je sa puno povjerenja tražio savjete, mišljenje i pomoć od svojih prijatelja i kolega. Tako je postupao i u drugim sličnim situacijama.

Sljedeći značajan Mujezinovićev naučni rad bio je o Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Ovaj rad štampan je u posebnom izdanju pod naslovom *Gazi Husrevbegova biblioteka.*[37] Tema o Gazi Husrev-begovoj biblioteci zaokupljala je Mujezinovića tokom cijelog njegovog naučnog rada. To je i razlog da o njenom značaju i ulozi piše i u narednom periodu. Zajedno sa svojim prijateljem i kolegom hafizom Mahmudom Traljićem napisao je veći rad pod naslovom *Gazi Husrevbegova biblioteka*. Ovaj rad je, pored bosanskog, preveden i štampan posthumno kao posebno izdanje na arapskom i engleskom jeziku.[38] Stalna istraživanja i rad u ovoj značajnoj naučnoj ustanovi koja čuva neprocjenjivo arhivsko blago historije Bosne i Hercegovine, posebno njenog osmanskog perioda, rezultirali su pisanjem novih radova koji su objavljeni u časopisu *Anali* Gazi Husrev-begove biblioteke, kao i u drugim stručnim i naučnim publikacijama. Bio je jedan od pokretača i prvih članova Redakcije ovog časopisa. Od prvog (I) do sedmog (VII) broja bio je ujedno i njegov tehnički urednik. Kao tehnički urednik bio je od VI do XIII broja i u časopisu *Naše starine* Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine.[39]

U *Analima* Gazi Husrev-begove biblioteke napisao je i objavio sedam članaka: Diplome kaligrafa Islamovića u Gazi Husrevbegovoj biblioteci,[40] Neobjavljeni natpisi sa Gazi Husrevbegovih građevina u Sarajevu,[41] Nekoliko rukopisa prepisanih u Gazi Husrevbegovoj medresi u Sarajevu,[42] Biblioteka Mehmed-Razi Velihodžića, šejha i muderisa Husrevbegova Hanikaha u Sarajevu, Tri stara orijentalna rukopisa u jugoslovenskim zbirkama prepisana u Iraku.[43] Ranije napisana dva rada su mu posthumno objavljena u VII-VIII knjizi "Anala". To su: Nekoliko kronograma i zapisa na objektima Gazi Husrevbegova vakufa u Sarajevu i Povodom izlaska iz štampe II sveska kataloga rukopisa Gazi Husrevbegove biblioteke.[44]

U drugoj fazi naučnog opusa Mehmed Mujezinović se sa radovima javlja i u drugim časopisima i listovima. Tako je u ovom periodu u "Glasniku Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ" objavio sljedeće radove: *Sarajevske hadžije druge polovine XVIII vijeka*,[45] *Vakufnama iz 1630. godine o osnivanju biblioteke Mevla Husamuddina Bošnjaka u Banjoj Luci*.[46] U

---

[37] Društvo konzervatora Bosne i Hercegovine, Sarajevo. 1968, 12.

[38] Sarajevo, 1982, 40.

[39] M. Traljić: "Mehmed Mujezinović", 217.

[40] *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Knjiga I, Sarajevo, 1972, 91-94 + 3 lista faksimila

[41] Isto, Knjiga II-III, Sarajevo, 1974, 185-191.

[42] Isto, Knjiga IV, Sarajevo, 1976, 21-32.

[43] Isto, Knjiga V-VI, Sarajevo, 1978, 65-82, 205-215.

[44] Isto, Knjiga VII-VIII, Sarajevo, 1982, 41-55; 287-289.

[45] *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFR,* XXVII/1964, Sarajevo, 1964, br. 1-2, 41-2, 42-48; br. 3-4, 148-151, br. 5-6, 221-228, br. 7-9, 333-338.

[46] (U koautorstvu sa Mahmudom Traljićem), Isto, LX/1977, br. 1, Sarajevo, 1977, 28-39.

isto vrijeme piše i objavljuje radove i u drugim publikacijama. U časopisu *Starine Kosova i Metohije,* br. IV-V objavljuje dva rada: *Natpisi na Sinan-pašinoj džamiji u Kačaniku iz 1003. (1594-1595)* i *Natpisi na nadgrobnim spomenicima Halil-bega iz 1545. i defterdara Hadži Muhamed efendije iz 1623. godine u Peći*.[47] O islamskoj epigrafici piše i u *Takvimu*, časopisu Udruženja ilmije u SR Bosne i Hercegovine radove pod naslovom: *Pronađen zagubljen nišan Mula Mestvice*,[48] *Natpis na nišanu hafiza Saliha Gaševića u Bijelom Polju*,[49] kao i *Dva autorgrama Evlije Čelebije u Foči iz 1074. (1664) godine,*[50] te *Mjesto života – Kronogram iz 1129. (1716-1717) godine o obnovi tekije na izvoru Bune u Blagaju*.[51] Ovaj rad je preštampani pod istim naslovom objavljen je i u *Glasniku VIS-a*.[52] Pred kraj ovosvjetskog života napisao je i u više časopisa i listova objavio sljedeće radove: *Sačuvani natpisi na nišanima Sarajlija poginulih 19. VIII 1878. godine, Muhamed efendija Enverija Kadić*,[53] *Muslimanske nekropole na Kovačima i Alifakovcu u Sarajevu*[54] i *Hadži Jusuf Livnjak: Putopis sa hadža 1615. godine.*[55] Dva kratka osvrta o putovanju Jusufa Livnjaka i Evlije Čelebije napisao je i objavio pred smrt pod istim naslovom u istom godištu *Glasnika VIS-a* iz 1981. godine.[56] Također, napisao je i objavio sljedeće radove: *Hadži Mujaga Mehremić-Hajri kao mesnevihan i epigrafičar,*[57] *Hazreti Mevlana Muhamed Džemaludin Rumi*,[58] *Islamski epigrafski spomenici Novog Pazara*,[59] *Zajedničko blago: Bogata riznica Gazi Husrevbegove biblioteke*,[60] i u islamskoj periodičnoj štampi objavljivao je radove. Među njima su*: O islamskoj umjetnosti kod nas*[61]

---

[47] *Starine Kosova i Metohije, Antikitete te Kosove e Metohius, Antiquites de Kosovo et Methija, Prizren,* Oblasni zavod za zaštitu spomenika kulture Prizren, Priština, IV-V/1971., 323-326 + 1 list faksimila; IV-V/1971. 327-330 + 3 lista faksimila.

[48] *Takvim za 1971. godinu*, Sarajevo, 1970 , 149-154.

[49] *Takvim za 1973. godinu (hidžretsku 1392-1393)*, Sarajevo, 1973.

[50] Isto, Sarajevo, 1976, 226-231.

[51] Isto, Sarajevo, 1979, 235-241.

[52] *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ,* XLIV/1981, br. 4, Sarajevo, 1981, 428-432.

[53] *Bak je - Almanah,* Sarajevo, 1972, 92-95; 123-128.

[54] (U koautorstvu sa dr. Smailom Tihićem), *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU u Zagrebu,* III, Zagreb, 1964.

[55] Preveo s turskog Mehmed Mujezinović, *Život,* XXIII, knjiga XLV, br. 4, april, 439-477.

[56] Hadži Jusufovo putovanje na hadž 1615. godine, *Glasnik VIS-a,* XLIV/1981, Sarajevo, 1981, br. 1, 65-70; Dva autograma Evlije Čelebije u Foči iz 1074. (1664), *Glasnik VIS-a,* XLIV/1981, br.4 , Sarajevo, 1981, 433-437.

[57] *Šebi-arus, Povodom 700. godišnjice smrti Mevlana Dželaludina Rumije (17. XII 1273.-17.XII 1973.),* Sarajevo, 1974, 20-30.

[58] *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ,* XLII/1981, br. 3, Sarajevo, 1981, 245-251.

[59] *Novopazarski zbornik*, br. 1, god. I, Novi Pazar, 1977, 137-155.

[60] *Odjek,* XXXIV/1981, br. 10, (15-31. maj), Sarajevo, 1981. 9

[61] *Preporod, islamske informativne novine,* god. III, br. 34, Sarajevo, 1972, 10.

i *Prepisivanje Kur'ana.*[62] Posebno je interesantno kako i zbog čega je u listu *Preporod* napisao članak Nekoliko kronograma Muhameda Fadil-paše Šerifovića.[63] O tome prof. dr. Fehim Nametak piše: "Ovom prilikom bih želio spomenuti i jednu konkretnu pomoć koju mi je rahmetli Mujezinović pružio. Kada sam negdje prije dvadesetak godina otišao u Beograd da bih pokušao prijaviti doktorsku disertaciju o Fadil-paši Šerifoviću, tamošnji profesori su sa skepsom gledali na takvu temu jer nisu nikad čuli za ovog našeg pjesnika. U početku su me pokušali uvjeriti da to nije prava tema koju je moguće obrazložiti tako da bi bila prihvaćena na nastavničkom vijeću Fakulteta. O tome sam razgovarao sa rahmetli Mehmed ef. Fejzulah ef. Hadžibajrićem i hafizom Mahmudom Traljićem. Uskoro su se u listu *Preporod* pojavila tri članka o Fadil-paši Šerifoviću: po jedan hadži Fejzulah ef. Hadžibajrića, hafiza Mahmud ef. Traljića i Mehmed ef. Mujezinovića. Poslao sam članke u Beograd i to je bilo dovoljno kao obrazloženje za moju disertaciju, koja je bila prihvaćena. Ta tri imena i sadržaj njihovih članaka nisu mogli biti nerespektirani."[64]

I preostala tri Mujezinovićeva članka objavljena tokom 1980. i 1981. godine zaslužuju pažnju. To su: *Hadži Mustafa Skopljak: Od Skoplja do Bejtullaha*,[65] *Natpis na Šarenoj – Pašinoj džamiji u Tetovu*[66] i *Islamski rukopisi u Bosni i Hercegovini i njihovo ukrašavanje*.[67] Pored navedenih radova, Mujezinović je napisao još nekoliko članaka u kojima piše o pojedinim ličnostima i temama iz islama. Osim navedenog, bio je saradnik i autor više natuknica koje su štampane u *Enciklopediji Jugoslavije*, *Enciklopediji Leksikografskog zavoda* i *Enciklopediji likovnih umjetnosti*.[68]

Zahvaljujući ovako relativno velikom broju radova, vremenom je jedan dio napisanog, sa još novim istraživanjima, rezultirao pojavom knjiga. Nerijetko, neke teme koje su životno važne nisu do Mujezinovićevog pisanja bile u fokusu naučnika. Jedna od takvih tema je i pisanje o komunikacijama. No one su bile interesantne za ovog vrijednog naučnika. Posebno su ga interesirali mostovi. Radeći na ovoj temi zajedno sa ing. arh. Džemalom Čelićem, vremenom je nastala velika i interesantna građa sa brojnim podacima o preko 100 mostova koji su podignuti na svim značajnijim rijekama Bosne i Hercegovine. Rezultat toga vrijednog i korisnog rada je štampanje knjige u Biblioteci "Kulturno nasljeđe" pod naslovom *Stari Mostovi u Bosni i Hercegovini.*[69] U knjizi su, pored tekstualnog dijela, donesene brojne slike mostova, tariha, skica , tlocrta i šematskih prikaza. Sve to skupa predstavlja jednu vrlo korisnu,

---

[62] Isto, god. IV, br. 3, Sarajevo, 1973 , 10.

[63] Isto, god. VII, br. 3, Sarajevo, 1976, 6.

[64] F. Nametak: "Sjećanje na Mehmed ef. Mujezinovića", 16.

[65] *Islamska misao:* S turskog preveo Mehmed Mujezinović, II/1980, br. 24, Sarajevo, 1980, 24-40.

[66] Isto, III/1981., br. 30, Sarajevo, 1981, 44-47.

[67] *Zemzem, list učenika Gazi Husrev-begove medrese,* XIV/1981., br. 1, Sarajevo, 1981, 11-15.

[68] M. Traljić, "Mehmed Mujezinović", 215

[69] Džemal Čelić, Mehmed Mujezinović: *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, 1. Izdanje. Sarajevo: I.P. "Veselin Masleša", 1969, 290. (Biblioteka "Kulturno nasljeđe"); 2. izdanje, Sarajevo: Sarajevo – Publishing, 1998, (Biblioteka "Kulturno nasljeđe") 338.

interesantnu i značajnu studiju. Dvije godine kasnije (1971) u koautorstvu sa dr. Muhamedom Hadžijahićem objavio je u posebnom izdanju rad pod naslovom "Uloga džamije Mehmed-bega Stočanina u formiranju Gornjeg Vakufa".[70]

Interesantan je i Mujezinovićev prijevod putopisa hadži Jusufa Livnjaka sa turskog na bosanski jezik. Ovo je do sada prvi poznati putopis jednog Bošnjaka o hadžu iz 1615. godine. Prvi prijevod štampan je u časopisu *Život* 1974. godine, a osvrt na ovo putovanje i u časopisu *Glasnik VIS-a*.[71] Pod naslovom *Hadži Jusuf Livnjak: Odazivam Ti se, Bože ... Putopis sa hadža 1615. godine* prijevod ovog putopisa štampan je kao posebno izdanje.[72] U želji da bude što jasniji i precizniji, Mujezinović je cijeli prevedeni putopis popratio sa 172 napomene.

c) Islamska epigrafika

Skoro cio naučni rad Mehmed Mujezinović posvetio je islamskoj epigrafici. Bio je jedan od rijetkih osmanista svoga vremena koji je uočio njen značaj. U tome je imao podršku dijela svojih kolega i prijatelja, kao i Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine. Već od sredine XX stoljeća u stručnim časopisima javlja se sa svojim radovima na ovu temu. To nije bilo slučajno. Bio je svjestan da su ljudi, bez obzira na mjesto i vrijeme, u svim prilikama nastojali da obilježe događaje u materijalima trajne vrijednosti. Zato su nastojali da trajno obilježe ono o čemu pišu ili rade. Tragove su ostavljali podjednako u kamenu, metalu, pečenoj glini i dr. Zahvaljujući tome, vremenom se razvila posebna disciplina pod imenom epigrafika. Njen zadatak je da pronalazi, proučava, dešifruje i ispituje natpise i zapise.[73] Kako je naša zemlja bogata tom vrstom natpisa, posebno onih koji su nastali u četiristoljetnom osmanskom periodu, to je njihovo naučno istraživanje i pisanje zasluživalo posebno mjesto u Bosni i Hercegovini i susjednim teritorijama koje su bile u sastavu Bosanskog ejaleta. Na ovom poslu vrlo predano, precizno i strpljivo Mehmed Mujezinović radio je pune tri decenije (1951-1981). Rezultat toga je objavljivanje više radova u brojnim časopisima i listovima. No, posebno je značaj ovog rada došao do izražaja u tri posebno publikovane knjige. Kao i mnogi drugi naučnici za svoga života, na ovom izuzetno vrijednom i značajnom radu, izuzev usmenih pohvala, nije dobio nijedno zvanično priznanje. Tek, godinu poslije odlaska sa ovog svijeta, izdavačka kuća "Veselin Masleša" iz Sarajeva je Mehmedu Mujezinoviću za knjigu *Islamska epigrafika* 1982. godine posthumno odala zaslužno priznanje za naučni i kulturni doprinos iz oblasti kojom se bavio.

Tih i skroman, ovaj nenametljivi naučni radnik, koji je dugi niz godina kao veliki poznavalac svog posla strpljivo i uporno, ali i sa velikim entuzijazmom, obilazio ne samo sva mjesta u Bosni i Hercegovini, nego i u drugim republikama ex-Jugoslavije (Crna Gora, Srbija

---

[70] Odbor Islamske zajednice, Gornji Vakuf, 1971, 48.

[71] Vidi napomene 330 i 331.

[72] Starješinstvo Islamske zajednice za Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Sloveniju, Sarajevo, 1981., 86.

[73] Mehmed Mujezinović: *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*. Knjiga I, 3. izd., Sarajevo: Sarajevo – Publishing, 1998, 7.

i Kosovo), uspio je da pročita i prevede preko 5000 natpisa na arapskom, osmansko-turskom i perzijskom jeziku. Do tako velikog broja došao je upornim obilaskom starih muslimanskih grobova gdje je uzimao kalkove sa već gotovo izbrisanih arapskih natpisa na nišanima, koje je kasnije kopirao, dešifrovao ih i preveo. Također je u toku dugogodišnjeg rada uspio da pročita i prevede natpise i tarihe na brojnim džamijama, turbetima, medresama, te drugim zdanjima kao što su česme i mostovi. Taj posao je jedno vrijeme radio kao jedini orijentalista – osmanista u Jugoslaviji, direktno angažiran u službi zaštite historijskih spomenika. Vremenom se razvio u jednog od najvećih stručnjaka za kaligrafiju i epigrafiku.

Ako se zna da je u posljednjoj godini života počeo raditi na prevođenju i sređivanju dokumenata osmanske provenijencije koji se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, onda možemo vidjeti ne samo raznovrsnost i obimnost posla nego i naučnog doprinosa koji je autor iza sebe ostavio u brojnim radovima i knjigama. Imajući u vidu naučni opus, već sada se može konstatovati da je Mehmed Mujezinović iza sebe ostavio vrijedne prijevode i napisane radove koji su mu još za života pronijeli ime u naučnom svijetu i van granica domovine.

U velikom broju epitafa koji su majstori radili sa najbujnijom maštom i skladnošću, o umrlom su pored imena, te godine rođenja i smrti, doneseni, kao i danas, izvanredni podaci o ljudima, njihovom položaju koje su u društvu zauzimali, pogledima na svijet, te odnosu prema životu i smrti. Na taj način su mnoga muslimanska groblja postala velike arhivske riznice u kamenu koje o mnogim ličnostima i vremenu njihovog života i djelovanja pružaju interesantne i dragocjene podatke.

Sve te pročitane i prevedene natpise Mujezinović je vremenom objavio u tri toma. U prvoj knjizi *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*[74] doneseni su natpisi sa spomenika (nišana) sa područja Sarajeva i njegove okoline iz osmanskog perioda. Tu su uvršteni svi hronogrami sa objekata sakralne i profane arhitekture. U knjizi su dati prijevodi natpisa sa 28 džamija, 20 česama, 12 mostova, četiri (4) tekije, tri (3) mekteba, tri (3) medrese, tri (3) muvekithane, dvije (2) biblioteke, dva (2) stambena objekta, jedne (1) musafirhane i jedne (1) kafane. To ukupno iznosi 79 natpisa koji su do ovog prijevoda široj javnosti bili nepoznati. Istovremeno, autor je u knjizi donio prijevode sa ukupno 1346 nadgrobnih spomenika (nišana). Od toga ih je 449 prevedeno u cjelini, a ostali su eksceptirani.

Godine 1977. sa istim naslovom objavljena je i druga Mujezinovićeva knjiga.[75] U njoj su dati natpisi sa područja istočne i centralne Bosne. U cijelom djelu doneseno je ukupno 670 natpisa na orijentalnim jezicima, sa autorovim prijevodima. Na ovom mjestu Mehmed Mujezinović je donio prijevode natpisa sa 85 džamija, 16 česama, osam (8) medresa, pet (5) mostova i po tri (3) prijevoda sa vojnoodbrambenih objekata i sahat-kula. Na stranicama knjige donesena su po dva (2) prijevoda natpisa sa mekteba, dućana i hanova, te po jedan (1) sa tekije, musafirhane, bezistana i biblioteke. To čini 130 prijevoda sa sakralnih i profanih spomenika. Autor je u toku rada vršio selekciju. To se vidi i iz podatka da je od 529 epitafa njih 196 donio u cjelini, odnosno u prijepisu i prijevodu a preostalih 344 samo registrovao, dajući o njima samo najosnovnije podatke. Među natpisima koje je donio u punom prijepisu

[74] Biblioteka "Kulturno nasljeđe", Sarajevo: I.P. "Veselin Masleša", 1974, 558 + 6 +1 prilog.

[75] Biblioteka "Kulturno nasljeđe", Sarajevo: I. P. "Veselin Masleša", 1977, 515.

i prijevodu 142 su hronogrami u pjesmi, a od njih se u 52 javljaju i njihovi autori sa svojim pjesničkim imenima.

Treća knjiga, *Islamska epigrafija Bosne i Hercegovine – Bosanska krajina, Zapadna Bosna i Hercegovina*, objavljena je kao i prve dvije u biblioteci "Kulturno nasljeđe" I.P. "Veselin Masleša".[76] I ova treća po redu knjiga o islamskoj epigrafici na tlu Bosne i Hercegovine je stručno obrađena kao i prethodne dvije i po istoj naučnoj metodologiji. Zbog brojnosti, bogatstva i vrijednosti spomenika, više su zastupljena neka mjesta u odnosu na druge gradove sa navedenog područja. Među takvima su: Mostar, Stolac, Konjic, Bihać i Livno. Mehmed Mujezinović je u trećoj knjizi objavio 317 epitafa. Od njih je 59 u stihu. Također je donio i 544 natpisa u skraćenoj verziji. Sa sakralnih arhitektonskih spomenika preveo je i objavio 122 natpisa, a sa memorijalnih spomenika 195 epitafa. Po namjeni i vrstama spomenika natpisi su sa 71 džamije, po tri (3) sa tekija i musafirhana, te po jedan (1) sa mekteba, česme, šadrvana i vodovoda, 10 sa izvora, šest (6) sa mostova, osam (8) sa stambenih objekata i 18 sa tvrđava, kula i saraja, tri (3) sa turbeta, jedan (1) sa izgradnje puta i dr. Posebnu vrijednost u knjizi imaju natpisi i prijevodi sa 195 natpisa koji se nalaze na nadgrobnim spomenicima (nišanima). Autor se potrudio da tematski i hronološki donese prijevode sa orijentalnih jezika. Zato ih je svrstao po njihovoj namjeni. Vrijedno je napomenuti da je u knjizi doneseno 59 natpisa u stihu, te da se navode imena 34 pjesnika koji su bili autori dijela ovih epitafa. Cijela treća knjiga donosi ukupno 2560 prevedenih natpisa različitih povoda, sadržine i mjesta gdje su ispisani. Sve tri knjige (I, II, III) ponovo su štampane u istoj biblioteci "Kulturno nasljeđe" Izdavačke kuće Sarajevo – Publishing, koje je naslijedilo ranije I.P, "Veselin Masleša".[77]

I pored brojnosti i raznovrsnosti podataka, orijentalista i osmanista Mehmed Mujezinović je smatrao da je na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine ostao relativno veliki broj još nepročitanih i neprevedenih epitafa, kojima treba pokloniti pažnju i učiniti ih dostupnijim široj naučnoj javnosti i čitalačkoj publici. Nažalost, iznenadna smrt ga je onemogućila da u potpunosti završi započeto djelo, koje je tokom višedecenijskog rada učinio dostupnim. Bez obzira na sudbinu njihovog materijalnog ostatka, učinio je prevedene i publikovane natpise i same spomenike sačuvanim za sva vremena.

Već sada se može kazati da je islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, zahvaljujući Mehmedu Mujezinoviću, skoro u cijelosti obrađena, prevedena i sačuvana. Ta potpunost se ogleda u činjenici da je autor prošao i bio u svim većim i manjim mjestima Bosne i Hercegovine.

Do sada sve tri Mujezinovićeve knjige predstavljaju jednu cjelinu i krunu istraživačkog napornog i strpljivog naučničkog rada. Tokom višedecenijskog posla, autor je ostvario spoj terenskog, bibliotečkog i arhivskog rada. Pored pokazane strpljivosti, prevodilačkog znanja, stručnog prikazivanja, do izražaja je došao i Mujezinovićev osjećaj za vrijednost ove vrste naučne djelatnosti i davanja zaslužnog mjesta prijevodu donesenih natpisa.

Time je ovaj staloženi, tihi i nadasve odmjereni naučnik ne samo uradio džinovski posao nego je ujedno svojim djelima, kako je to lijepo kazao njegov kolega dr. Zdravko Kajmaković, iza sebe: ".... podigao čvrst, svjetao i neuništiv nišan, veći od onog kolosa na Jakir groblju kraj Glamoča kome se divio kao i svi oni koji su vidjeli".

---

[76] Isto, Sarajevo, 1981, 474.

[77] Sarajevo, 1998.

REFLECTIONS ON MEHMED MUJEZINOVIĆ'S LIFE AND SCIENTIFIC CONTRIBUTION: (1913-1981-2013): MARKING THE CENTENARY OF HIS BIRTH

Enes Pelidija

Summary

Among the prominent Orientalists and Ottoman scholars of the twentieth century from Bosnia and Herzegovina, it is inevitably mention Mehmed Mujezinović. He dealt with scientific work over the four decades. Papers, articles and reviews are numerous that he published in several professional periodicals, as well as in a few journals. He drew public attention to his work by his papers, and later by his books on Islamic epigraphy in Bosnia and Herzegovina, as well as in wider region. Professionally, clearly and accurately he found numerous inscriptions in Ottoman Turkish, Arabic and Persian language, and translated them into Bosnian. This was the way of pulling out of oblivion hundreds of lesser-known personalities who left visible and valuable traces during that time in the region, but also in other parts of the Ottoman Empire. Among them were many well-known personalities, as well as the individuals that were completely unknown or less known before publishing the Islamic inscriptions. Thanks to his work, Mujezinović managed to "revive" the entire libraries in stone. Unfortunately, one part of the cultural and historical monuments was destroyed in the last decade of the twentieth century, but the written records in Mujezinović's books were preserved for good.

Key words: Mehmed Mujezinović, Ottoman Scholars, Islamic epigraphy, Bosnia, Herzegovina, tombstones, inscriptions, Maktab (Muslim religious primary school), Madrasah (Muslim religious secondary school), Tekke (Muslim monastery), Mahmud Traljić, monuments of culture

UDK 94 (497.6) “1943”: 394.46

ZAVNOBiH – sedamdeset godina poslije

Amir Duranović
Filozofski fakultet
Sarajevo

Autor se u radu esejistički osvrće na značaj Prvog zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a) koje je održano 25. novembra 1943. godine u Mrkonjić Gradu. Na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a donesena je Rezolucija kojom je oživotvorena državnost Bosne i Hercegovine i kojom se Bosna i Hercegovina definira kao slobodna zemlja u kojoj se garantira ravnopravnost svih Srba, Muslimana i Hrvata, te ravnopravan status Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj državi. Autor govori o potrebi njegovanja kolektivnog sjećanja na ovaj značajan historijski datum za Bosnu i Hercegovinu.

Ključne riječi: Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a, Drugi svjetski rat, Bosna i Hercegovina

Kako da nađemo smisao u kratkom dvadesetom veku, što će reći u godinama od izbijanja Prvog svetskog rata do kolapsa SSSR-a, koje, kako sada možemo videti u retrospektivi, sačinjavaju koherentan istorijski period koji se sada završio?
Eric Hobsbawm

Na svjetskoj historijskoj pozornici kraj 20. stoljeća donio je krupne društveno-političke i ekonomske promjene, čije pojedine posljedice osjetimo i danas, jednako kao što u našoj tegobnoj svakodnevnici osjetimo i nedovršenost nekih od tih procesa. I pored toga, postoje određeni momenti iz naše skorije ili nešto dalje prošlosti čiju vrijednost i značaj posebno vrijedi naglašavati. Sa završetkom “kratkog 20. stoljeća” Bosna i Hercegovina ušla je u novu fazu svoga savremenog historijskog hoda. Iako bismo o stvarnom početku njene savremene historije mogli veoma argumentirano debatirati u kontekstu nekoliko značajnih događaja, vrijeme Drugog svjetskog rata i borbe protiv fašizma ipak ima veoma posebno mjesto u bosanskohercegovačkoj historiji.

Todor Kuljić, beogradski profesor, u jednom od svojih brojnih radova koji govore o društvenom odnosu prema prošlosti, sjećanju, izgradnji i održavanju kolektivnih identiteta,

ratove je nazvao "markantnim mjestima sjećanja". Time je želio naglasiti značaj koji pojedini momenti iz ratnog perioda, ili ratovi uopće, mogu imati za jedno društvo. Naše razumijevanje značaja koji Drugi svjetski rat ima, ili bi trebao da ima, u kolektivnom sjećanju proizlazi iz nekoliko činjenica. Prije svega, stalno podsjećanje na zlo fašizma i civilizacijsku vrijednost antifašističke opredijeljenosti moglo bi doprinijeti kvalitativnom unaprjeđenju našeg antifašističkog stava. Pored toga, također, vrijedi iznova podsjetiti kako je veoma značajan teret antifašističke borbe u Drugom svjetskom ratu podnijela Bosna i Hercegovina, što bjelodano možemo vidjeti analizom toka Drugog svjetskog rata. I konačno, najvažnije za savremenu historiju Bosne i Hercegovine, Drugi svjetski rat svakako predstavlja polazišno mjesto zajedničke, bosanskohercegovačke kulture sjećanja. Štaviše, mogli bismo s pravom kazati kako savremena historija Bosne i Hercegovine počinje upravo u toku Drugog svjetskog rata, odnosno održavanjem prvog zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH).

Ideje čijom se realizacijom ostvarilo prvo, a zatim i naredna zasjedanja ZAVNOBiH-a, svakako su osnova svakog ozbiljnijeg promišljanja savremene historije Bosne i Hercegovine. U uvjetima destrukcije svjetskih razmjera, kakvi su vladali tokom Drugog svjetskog rata, pokrenuti procesi obnove bosanskohercegovačke državnosti u poslijeratnom su periodu krenuli ka višem stepenu razvoja. Tako je tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća Bosna i Hercegovina prošla iznimno važne integracijske procese koji su joj omogućili status ravnopravne članice jugoslavenske federacije, da bi u konačnoj fazi razvojnoga puta izgradnje državnosti, tokom devedesetih godina, stekla međunarodno priznanje i nezavisnost.

Integracijski procesi šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća, pored toga što imaju značajno mjesto u savremenoj historiji, svakako mogu poslužiti i kao model jedne dobro osmišljene političke agende čiji je krajnji cilj bila modernizacija i ekonomsko-političko uzdizanje Bosne i Hercegovine. U tom smislu vrijedi naglasiti dva pravca integracijskih procesa. S jedne strane, bili su to integracijski procesi unutar Bosne i Hercegovine kroz investicijske cikluse u slabije razvijene krajeve, čime su dotadašnji periferni dijelovi više vezivani za republički centar, a time i za republiku. S druge strane, integracijski procesi kroz borbu za ravnopravnu političku zastupljenost naroda koji žive u Bosni i Hercegovini, uz već spomenuti ekonomski razvoj, omogućili su, u konačnici, ravnopravan status Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj federaciji.

Iako je Bosna i Hercegovina na kraju 20. stoljeća doživjela još jedno destruktivno razdoblje, kada se nelegitimnim i nelegalnim metodima i sredstvima nastojalo uništiti pozitivno naslijeđe savremene izgradnje bosanskohercegovačke državnosti, pojedine tekovine razvojne linije nadživjele su agresiju i destrukciju. Jedan od pozitivnih primjera svakako je i odnos prema samom činu prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Upravo je odnos prema 25. novembru, datumu prvoga zasjedanja, pokazatelj kako određeni momenti, odnosno naš odnos prema njima, mogu i trebaju nadživjeti destruktivni val brisanja i uništenja kakav je bio nametnut tokom devedesetih godina 20. stoljeća. Ipak, treba naglasiti i to kako nedovoljno zalaganje za temeljne vrijednosti i ideje ZAVNOBiH-a ni u kom slučaju ne umanjuju njegov stvarni značaj. Ta činjenica mnogo više govori o sistemu vrijednosti savremenih bosanskohercegovačkih elita. Kao najviše političko predstavničko tijelo Bosne i Hercegovine, ZAVNOBiH je utemeljio put izgradnji bosanskohercegovačkih političkih institucija, kao i bosanskohercegovačkog predstavljanja na jugoslavenskom nivou. Istovremeno je nudio formulu unutrašnjeg društvenog

uređenja. U daljoj liniji razvoja zemaljska antifašistička vijeća postala su temeljem izgradnje zakonodavne i izvršne vlasti.

Polazišne ideje ZAVNOBiH-a, uz simboličku vrijednost datuma preko kojeg se utjecalo na integracijske procese u društvu, doživjele su destabilizaciju otvorenom konfrontacijom suprotstavljenih ideologija. Prateća pojava navedenoj negativnoj tendenciji bilo je ideološko revidiranje prošlosti. U takvom ambijentu ugroženosti temeljnih antifašističkih vrijednosti ideja ZAVNOBiH-a je ipak uspjela preživjeti.

Kada danas razmišljamo o našem odnosu prema skorijoj prošlosti, vrijedilo bi insistirati upravo na činjenici da pojedini momenti, kao što je ZAVNOBiH, i dalje postoje u našem kolektivnom sjećanju i budu dio našeg kolektivnog identiteta. Mogla bi to opet biti polazišna tačka naših novih integracijskih procesa. Sedamdeset godina od prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u ukupnom toku bosanskohercegovačke historije i nije nešto naročito veliko. Ipak, za savremenu historiju Bosne i Hercegovine to je vrijedan jubilej. S tom namjerom valja ostati ustrajan u nastojanju da pozitivne tekovine antifašističkog opredjeljenja i dalje budu polazišna tačka naših savremenih društvenih debata. Otvaranje ozbiljno utemeljenog društvenog dijaloga u Bosni i Hercegovini o Bosni i Hercegovini ne bi moglo polučiti dugoročne rezultate ukoliko bi se bilo ko, iz bilo kojih razloga, udaljio ili odrekao bazične vrijednosti ideje ZAVNOBiH-a. Na tom mukotrpnom putu sigurno će biti uspona i padova. No, bez obzira na to, postoje ideali koji imaju svoje historijsko utemeljenje za čije se ostvarenje i danas vrijedi boriti. I sedamdeset godina poslije, ideal vrijedan borbe ostaje Bosna i Hercegovina.

ZAVNOBiH – SEVENTY YEARS AFTER

Amir Duranović

Summary

The paper deals with reflects on the importance of the First Session of the National Anti-Fascist Council of National Liberation of Bosnia and Herzegovina (ZAVNOBiH) which was held on the 25th November,1943 in Mrkonjić Grad. At the first session of ZAVNOBiH adopted Resolution which was brought to life the statehood of Bosnia and Herzegovina and that Bosnia and Herzegovina was defined as a free country in which was guaranteed the equality of all Serbs, Muslims and Croats, and the equal status of Bosnia and Herzegovina in the Yugoslav state. The author deals with the need of cherishing the collective memory of this historically significant date for Bosnia and Herzegovina.

Key words: The First session of ZAVNOBiH, The Second World War, Bosnia and Herzegovina

UDK 32: 929 Izetbegović, A.

Diplomatske posjete Alije Izetbegovića Sjedinjenim Američkim Državama 1991-1995[1]

Hamza Karčić
Fakultet političkih nauka
Sarajevo

Cilj ovog članka je analizirati diplomatske posjete predsjednika Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Sjedinjenim Američkim Državama od izbora 1990. godine do dejtonskih mirovnih pregovora. Ovaj članak će, na osnovu dostupne arhivske građe, predočiti narativ o posjetama Izetbegovića SAD-u, o susretima sa zvaničnicima koje je imao, te o porukama koje je poručivao. O Dejtonskom mirovnom sporazumu dosta je napisano, tako da će se ovaj članak ograničiti na period do početka dejtonskih pregovora. Cilj članka je i da služi kao svojevrsni prilog biografiji Alije Izetbegovića.

Ključne riječi: Alija Izetbegović, diplomatske posjete, Bosna i Hercegovina, Sjedinjene Američke Države

Prema zvaničnim podacima State Departmenta, Alija Izetbegović je u posjeti SAD-u u periodu od 1991. do dejtonskih pregovora boravio 8. i 9. septembra 1993. godine, kada se susreo sa predsjednikom Billom Clintonom, 17-19. marta 1994. godine, kada je prisustvovao potpisivanju sporazumu o muslimansko-hrvatskoj federaciji, 25. septembra 1994. godine, prilikom učešća na Generalnoj skupštini UN-a, te 24. oktobra 1995. godine, kada se također susreo sa predsjednikom Clintonom u okviru zasjedanja Generalne skupštine UN-a.[2] Zašto je bitna analiza Izetbegovićevih posjeta SAD-u? Analiza Izetbegovićevih posjeta jedinoj svjetskoj velesili u periodu agresije na BiH značajna je jer govori o tome koliko je napora prvi predsjednik Predsjedništva RBiH uložio da pridobije podršku Bushove i kasnije Clintonove administracije. Izetbegovićevi susreti sa najvišim zvaničnicima su

[1] Rad objavljujemo povodom desetogodišnjice smrti političara Alije Izetbegovića (2003-2013)

[2] "Visits by Foreign Leaders of Bosnia and Herzegovina", *U. S. Department of State Office of the Historian*, pristupljeno 16. 8. 2013. http://history.state.gov/departmenthistory/visits/bosnia-herzegovina

također pokazatelj u kojoj je mjeri rat u BiH predstavljao vanjskopolitički prioritet američkim zvaničnicima. Poruke koje je slao Izetbegović ukazuju na ciljeve njegovih posjeta, dok institucionalne platforme sa kojih je slao te poruke odražavaju naklonjenost tih institucija odbrambenoj borbi RBiH. Ovaj rad će dokumentovati Izetbegovićeve posjete u periodu od 1991. do početka dejtonskih pregovora na osnovu Izetbegovićevih memoara, tadašnje bosanskohercegovačke i američke štampe, te video arhiva C-Spana.

Prema sjećanjima prvog predsjednika Predsjedništva nezavisne BiH, Izetbegovićeva prva posjeta SAD-u realizovana je u julu 1991. godine. Izetbegović u svojim memoarima spominje ovu posjetu 25. i 26. jula 1991. godine. Tokom posjete imao je sastanke sa senatorima Bobom Doleom, Claiborneom Pellom, Donaldom Nicklesom i Larryjem Presslerom. Od spomenutih ličnosti s kojima se susreo, Izetbegović je mnogo godina kasnije napisao da je "nesumnjivo najmarkantnija figura bio Bob Dole". Izetbegović je tokom ove posjete imao sastanak sa zamjenikom državnog sekretara Lawrenceom Eagleburgerom. "Primijetio sam da u administraciji predsjednika Busha ne postoji razumijevanje za jugoslovensku krizu", napisao je u svojim sjećanjima Izetbegović.[3]

Dvadeset i šestog jula 1991. Izetbegović se obratio u National Press Clubu u Washingtonu, gdje je i odgovarao na pitanja novinara. Rekao je da je cilj posjete upoznati domaćine sa situacijom u Jugoslaviji i zatražiti veći stepen angažmana SAD-a u BiH, što je i iznio tokom susreta sa spomenutim senatorima. On je istakao da se mnogo promijenilo od posjete državnog sekretara Jamesa Bakera Jugoslaviji (u junu 1991), uključujući i početak rata u Hrvatskoj. Istakao je mišljenje da postoji prijetnja građanskog rata, te da ukoliko do toga dođe moguće je rasplamsavanje sukoba u ostatku Jugoslavije, kao i potencijalno aktiviranje žarišta u Sovjetskom savezu. Rekao je da je cilj posjete da upozna domaćine sa prijetnjom sukoba te dodao da će ove utiske prenijeti i zamjeniku državnog sekretara Lawrenceu Eagleburgeru i savjetniku za nacionalnu sigurnost Brentu Scowcroftu. Izetbegović je ovom prilikom iznio mišljenje da SAD možda dovoljno ne poznaje situaciju u Jugoslaviji s obzirom na to da je tokom Bakerove posjete poslata poruka o podršci jedinstvu Jugoslavije (što je različito tumačeno u Jugoslaviji), te da je ubrzo nakon toga došlo do sukoba u Hrvatskoj. Na pitanje novinara o planovima za podjelu, Izetbegović je rekao da obje strane u BiH (i srpska i hrvatska) demantuju te navode, ali da je sam uvjeren da su o tome vođeni razgovori. Naglasio je opasnost takvih planova za mir u zemlji i regiji. Također je rekao da se zalaže za "mali Helsinki" za Jugoslaviju, aludirajući na princip nepovredivosti granica.[4]

Nakon početka agresije na BiH, prema pisanju *Oslobođenja*, Izetbegović je 7. januara 1993. godine boravio u SAD-u. Izetbegović je zatražio provedbu zabrane letova nad BiH te posebno istakao tešku situaciju u BiH. Izetbegovićeva posjeta, prema pisanju *Oslobođenja*, vezana je za tadašnje razmatranje rezolucije UN-a o odobravanju upotrebe sile u procesu uspostave nadzora zračnog prostora BiH.[5] U toku ove posjete Izetbegović se sastao sa predstavnicima Clintonovog tranzicionog tima kojima je iznio svoje viđenje mirovnih

[3] Alija Izetbegović: *Sjećanja: Autobiografski zapis*. Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2001, 88-89.

[4] C-SPAN Video Library, "Events in Yugoslavia", National Press Club, July 26, 1991, (39 min) http://www.c-spanvideo.org/program/Yugosla (pristupljeno 24. novembra 2012).

[5] "Spriječiti ljudsku katastrofu". *Oslobođenje*, 8. januara/siječnja 1993., str. 8. i "Izetbegovićevo obraćanje novinarima". *Oslobođenje*, 9. januara/siječnja 1993, str. 8.

pregovora predvođenih Cyrusom Vanceom i Lordom Owenom. Također se sastao i sa savjetnikom za nacionalnu sigurnost Busheve administracije Brentom Scowcroftom i sa podsekretarom za politička pitanja State Departmenta Arnoldom Kanterom.[6] U arhivskoj građi senatora Georgea Mitchella memorandum jednog od savjetnika podsjeća da je *bipartisan coffee* (kafa sa članovima obje stranke) sa Izetbegovićem predviđena za 7. januar 1993. Isti dokument podsjeća senatora Mitchella da se ranije sastao sa Izetbegovićem u Zagrebu, te da je jedan od ciljeva njegove posjete SAD-u da se odbaci Vance-Owenov plan i da se ne usvoji stav Vijeća sigurnosti UN-a o podršci Vance-Owenovom planu.[7] Iz bosanskohercegovačkih medija nije jasno da li je ovaj susret (drugi po redu sa Mitchellom) realiziran.

Narednog dana – 8. januara 1993. – Izetbegović je održao izglasanje i odgovarao na pitanja novinara u Carnegie Endowment for International Peace. Predsjednik ovog *think tank*a u to vrijeme bio je bivši američki diplomata Morton Abramowitz. Izetbegović je posjetio Washington u pauzi ženevskih pregovora. Istakao je da je cilj posjete prisutnima i putem njih američkoj javnosti objasniti situaciju u BiH i tok ženevskih pregovora. Rekao je da su predviđeni susreti sa Eagleburgerom i Scowcroftom. U svom izlaganju je opisao stradanje stanovništva u BiH i rekao da se radi o "otvorenom genocidu" i "urbicidu". Naglasio je da mu je predsjednik George H. W. Bush u Helsinkiju obećao da će humanitarna pomoć bez obzira na sve biti dostavljena. Izetbegović je rekao da agresorske snage koriste hranu kao instrument protiv naroda te da u BiH nije u pitanju klasični rat, već rat jedne vojske protiv naroda koji je goloruk, i rat koji se pretvorio u genocid. Rekao je da su mu Vance i Owen direktno rekli da ako ne prihvati pregovore mirovni proces bit će zaustavljen, sukob i stradanje naroda nastavljeni, a da će on (Izetbegović) biti odgovoran za to. Istakao je da zahtjev Vancea i Owena za otvaranje direktnih pregovora sa okupatorima predstavlja jednu od najtežih odluka koju je donio, ali da nije mogao propustiti šansu za mir. Što se tiče Vance-Owenovog plana, Izetbegović je istakao da su dokumenti prihvatljivi, ali da ponuđene mape nisu jer su suprotne dotadašnjim stavovima međunarodnih institucija da etničko čišćenje i prisvajane teritorije silom neće biti nagrađeni. Također je iznio mišljenje da sukob u BiH ne može biti ograničen samo na BiH i da bosanska nesreća ima globalne implikacije. U toku pitanja i odgovora, Izetbegović je pojasnio da kada govori u intervenciji misli isključivo na zračne udare, a ne na slanje kopnenih snaga. Dodao je i precizirao zahtjev za ograničenim kontingentom odbrambenog oružja kako bi se narod u BiH zaštitio.[8]

Prema pisanju *Oslobođenja*, naredna Izetbegovićeva posjeta SAD-u bila je 27. februara 1993. godine kada je imao sastanak sa potpredsjednikom Alom Goreom. Delegaciju su činili i ministar Haris Silajdžić, ambasador pri UN-u Muhamed Šaćirbegović, Ivica Mišić iz Misije pri UN-u i Kasim Trnka.[9] Razgovor je trajao dvadeset minuta, a bosanskohercegovačka

---

[6] Steven A. Holmes: "Word of Bosnian's Killing Cuts Clinton Briefing Short". *The New York Times*, January 9, 1993.

[7] The George J. Mitchell Papers, George J. Mitchell Department of Special Collections & Archives, Bowdoin College Library.

[8] C-SPAN Video Library, "Conflict in Former Yugoslavia", Carnegie Endowment for International Peace, January 8, 1993, (1 hr 21 min) http://www.c-spanvideo.org/program/Conflictin FormerYu goslavi (pristupljeno 26. novembra 2012)

[9] Mujo Delibegović: "Kako zaustaviti tragediju". *Oslobođenje*, 28. februara/veljače 1993. godine, 1.

delegacija je zatražila snažniji angažman SAD-a i ukidanje embarga.[10] Prema pisanju *New York Times*a, nova administracija je pozvala Izetbegovića u Washington da ga ubijedi da se uključi u mirovne pregovore u New Yorku pod okriljem Evropske zajednice i UN-a. Izetbegović je početkom februara 1993. obznanio da neće nastaviti učešće u pregovorima zbog neprihvatanja Vance-Owenovog mirovnog plana.[11] Clinton u svojim memoarima kratko konstatuje da se Izetbegović susreo sa Alom Goreom, čiji je savjetnik za nacionalnu sigurnost Leon Fuerth bio zadužen za provedbu sankcija.[12] U toku ove posjete Izetbegović se sastao i sa Reginaldom Bartholomewom i Vitalijem Čurkinom, diplomatama angažovanim u mirovnim inicijativama.[13] Izetbegović se sastao i sa liderom demokrata u Senatu Georgeom Mitchellom, koji je izrazio podršku suverenosti i teritorijalnom integritetu BiH. U nastavku ove posjete Izetbegović imao je susrete i sa Vanceom i Owenom, te izjavio da sam neće učestvovati u ovom krugu razgovora, ali da će Silajdžić predvoditi bosanskohercegovačku stranu u pregovorima.[14]

U okviru ove posjete Izetbegović je 1. marta 1993. imao obraćanje na Carnegie Endowment for International Peace nakon čega je odgovarao na pitanja novinara. Izetbegović je pojasnio da ova posjeta SAD-u ne znači da je član državne delegacije koja je na pregovorima u New Yorku. U svom izlaganju je rekao da se od januara 1993. godine situacija i vojno i politički pogoršala. Što se tiče plana administracije izloženog u šest tačaka s početka 1993. godine, on je rekao da je sretan da se SAD uključio u mirovni proces. Izostanak intervencije iz tog plana su, prema Izetbegoviću, agresori smatrali ključnim jer oni samo razumiju silu, te su nakon toga intenzivirali etničko čišćenje. Rekao je da posebno podržava dostavu humanitarne pomoći iz zraka, te ponovio zahtjev za ograničenim kontingentom odbrambenog oružja. Također je izrazio zadovoljstvo što je SAD iskazao spremnost da učestvuje u provedbi mirovnog plana kada do toga dođe. Nakon susreta sa Goreom i drugima iz administracije posebno je istakao zadovoljstvo što su apsolutno podržali opstanak i teritorijalni integritet BiH. Upitan o Vance-Owenovom planu, Izetbegović je rekao da vlada RBiH neće prihvatiti etničku podjelu BiH, te da je strukturiranje provincija zanemarilo ekonomske i geografske kriterije. To je ocijenio neprihvatljivim jer bi etnički očišćene teritorije ostale pod kontrolom onih koji su izvršili etničko čišćenje.[15]

Sljedeća Izetbegovićeva posjeta realizovana je 26. marta 1993. godine, kada se u Washingtonu susreo sa potpredsjednikom Goreom, i nakratko se vidio sa predsjednikom Clintonom. U obraćanju medijima nakon susreta on je izrazio zadovoljstvo sastancima te ponovio zahtjev za

---

[10] Mujo Delibegović: "Efikasnije američko angažovanje". *Oslobođenje*, 1. marta/ožujka 1993. godine, 1.

[11] David Binder: "Beleaguered Bosnian President Meets With Gore. "*The New York Times*, February 28, 1993.

[12] Bill Clinton: *My Life*, Arrow Books, 2005, 512.

[13] Mujo Delibegović: "Početak novog procesa". *Oslobođenje*, 2. marta/ožujka 1993. godine, 1.

[14] Mujo Delibegović: "Artiljeriju pod međunarodnu kontrolu". *Oslobođenje*, 3. marta/ožujka 1993. godine, 1.

[15] C-SPAN, Video Library, "Conflict in Former Yugoslavia", Carnegie Endowment for International Peace, March 1, 1993, (51 min) http://www.c-spanvideo.org/program/ConflictinFormerYugoslavia17 (pristupljeno 27. novembra 2012)

odbrambeno oružje. Na pitanje šta konkretno očekuje od američke politike, rekao je da se nada provedbi zabrane letova nad BiH, kao i podršci da se u BiH povuče teško naoružanje.[16]

Druga Izetbegovićeva posjeta SAD-u u 1993. godini realizovana je u septembru. Osmog septembra 1993. Izetbegović je imao sastanak sa Clintonom u Bijeloj kući i, prema Clintonovim memoarima, istakao je da je privržen mirovnom rješenju ukoliko takvo rješenje bude pravedno za bosanske muslimane. Clinton ističe da je Izetbegović tražio njegovo obećanje da će snage SAD-a zajedno sa NATO-vim snagama biti poslane u BiH u cilju provedbe mirovnog rješenja kada ono bude postignuto. Clinton se prisjeća da je obećao svoju namjeru da to učini.[17] Inače, Clinton u svojim memoarima Izetbegovića opisuje kao "vodećeg muslimanskog političara".[18] Clinton je deset godina kasnije, prisjećajući se napora koji su kulminirali Deytonskim sporazumom, napisao da su "naši napori neizmjerno potpomognuti... hrabrošću i nepopustljivim odbijanjem Izetbegovića i njegovih saradnika da se predaju pred agresijom bosanskih Srba".[19]

Osmog septembra 1993. Izetbegović je, prema pisanju *Oslobođenja*, imao i niz susreta sa kongresmenima i senatorima (kao i sa članovima Helsinške komisije), sa senatskim vanjskopolitičkim odborom te sa senatorima i kongresmenima pri grupi za podršku BiH. Prema pisanju *Oslobođenja* iskazana je podrška BiH i narodu u BiH.[20] Nisu navedeni precizniji podaci o ovim susretima. Prema dostupnoj arhivi senatora Mitchella, delegacija, uključujući Izetbegovića, Ganića, Šaćirbegovića i Mičića, trebala se susresti sa Mitchellom 9. septembra 1993. godine.[21]

O Izetbegovićevim susretima u Kongresu pisao je i uticajni *New York Times.* Izetbegović je održao sastanke sa članovima Kongresa nakon što se Clinton nije saglasio sa zahtjevom Izetbegovića da se precizira vremenski rok za upotrebu sile ukoliko snage bosanskih Srba ne obustave opsadu glavnog grada BiH. Na sastancima sa zakonodavcima Izetbegović je tražio američko učešće u mirovnim snagama ukoliko bude postignut mirovni sporazum, a posebno je naglasio da ovo bude slučaj sa sarajevskom regijom. Tražio je da SAD osigura trupe za provedbu mira, da se ruske trupe isključe i da komandant sarajevske oblasti tokom tranzicije ka miru bude Amerikanac. *New York Times* je primijetio da je Izetbegović usmjerio svoje napore s ciljem pridobijanja podrške Kongresa nakon što je odbijen Izetbegovićev zahtjev upućen administraciji.[22] Istog dana Izetbegović se obratio novinarima u Carnegie Endowment for International Peace, nakon čega je odgovarao na njihova pitanja. Uz Izetbegovića su bili njegova kćerka i prevoditeljica Sabina Berberović i Ejup Ganić. Izetbegović se obratio novinarima na engleskom, a na njihova pitanja je odgovarao na bosanskom, što

---

[16] C-SPAN, Video Library, "Conflict in Former Yugoslavia", March 26, 1993, (6 min) http://www.c-spanvideo.org/program/ConflictinFormerYugoslavia20 (pristupljeno 27. novembra 012)

[17] Clinton: *My Life*, 541.

[18] Ibid., 509.

[19] Ibid., 684.

[20] "Američke trupe će čuvati mir". *Oslobođenje*, petak 10. septembra/rujna, 1.

[21] The George J. Mitchell Papers, George J. Mitchell Department of Special Collections & Archives, Bowdoin College Library.

[22] Steven A. Holmes: "Bosnian Seeks Aid from Capitol Hill". *New York Times*, September 10, 1993.

je gđa Berberović prevodila. On je rekao da je relativno zadovoljan sastankom sa Clintonom prethodnog dana i da je cilj posjete bio dobiti uvjerenje da će SAD učestvovati u provedbi potencijalnog mirovnog sporazuma. Rekao je da je dobio to uvjeravanje. Učešće SAD-a bilo bi u okviru NATO snaga, dok je Clinton istakao da će za to biti neophodno odobrenje Kongresa. Izetbegović je rekao da je tog dana – 9. septembra – imao sastanak sa više kongresmena na čelu sa Leejem Hamiltonom. Njegov utisak je, kako je istakao, da je većina kongresmena spremna podržati slanje snaga za provedbu mirovnog sporazuma. On je rekao da je spreman vratiti se za pregovarači sto, ali da je minimum za RBiH nepristanak da genocidom očišćene teritorije ostanu pod kontrolom snaga koje su to učinile. Izetbegović je rekao i da je od Clintona tražio da se odredi rok do kojeg bi se trebalo povući teško naoružanje oko Sarajeva i na taj način obustaviti opsada grada. Od Clintona je dobio odgovor da SAD to ne može jednostrano učiniti te da to treba poduzeti NATO. Izetbegović je od Clintona zatražio i da UN i NATO iniciraju provedbu Rezolucije 836 o zaštićenim zonama. Predsjednik Predsjedništva je prisutnima istakao i da BiH i SAD imaju jednu sličnost, a to je i da je i BiH bila multietnička i multireligijska država, ali da je taj pluralizam u BiH poražen. U tom kontekstu, rješenje ponuđeno u Ženevi ocijenio je kao ispod minimuma bosanskohercegovačke strane. Što se tiče implementacije potencijalnog mirovnog sporazuma, naglasio je značaj učešća SAD-a i izrazio nadu da će te snage pretežno biti iz NATO-a. Na kraju je istakao da su snage koje ruše BiH fašističke, boljševičke, i kombinacija ove dvije, ali i podsjetio da su obje osuđene na neuspjeh.[23]

Naredne godine, preciznije 18. marta 1994., upriličeno je potpisivanje hrvatsko-bosansko -muslimanske federacije. Sporazum su potpisali Alija Izetbegović i Franjo Tuđman, kao i Haris Silajdžić i Krešimir Zubak. Domaćin je bio predsjednik Clinton. U svom obraćanju Clinton je zahvalio prisutnima, a od zakonodavaca je zahvalio senatorima Richardu Lugaru, Theodoru Stevensu, Carlu Levinu, Orrinu Hatchu, kao i kongresmenima Tomu Lantosu i Franku McCloskeyu. Sporazum je ocijenio kao prvi korak ka obustavi nasilja te izrazio nadu da će i Srbi pristupiti ovom sporazumu. Rekao je i da su američki interesi spriječiti proširenje sukoba u Evropi, potvrditi da je NATO kredibilna sila, zaustaviti priliv izbjeglica kao faktora destabilizacije te humanitarni interes u zaustavljanju stradanja. Rekao je i da je SAD spreman doprinijeti ekonomskoj obnovi u BiH, što će dodatno ojačati potpisane sporazume. Obraćajući se prisutnima, Izetbegović je spomenuo "posebno prijatelje iz Senata i Kongresa". On je zahvalio SAD-u, posebno predsjedniku Clintonu i državnom sekretaru Warrenu Christopheru, na njihovom doprinosu. Naglasio je značaj očuvanja državnih granica, kao i zahvalnost za spremnost da se podrži ekonomska obnova zemlje. Tuđman i Zubak su također iskazali zahvalnost SAD-u na naporima koji su omogućili ovaj sporazum.[24] Prije zvaničnog potpisivanja sporazuma Izetbegović je održao sastanak sa Clintonom.[25]

---

[23] C-SPAN Video Library, "Conflict in Former Yugoslavia", Carnegie Endowment for International Peace, September 9, 1993, (42 min), http://www.c-spanvideo.org/program/ConflictinFormerYugoslavia75 (pristupljeno 30. novembra 2012.)

[24] C-SPAN Video Library, "Bosnian Muslim and Croat Federation Agreement", March 18, 1994, (27 min), http://www.c-spanvideo.org/program/Bosna (pristupljeno 1. decembra 2012.)

[25] Kemal Kurspahić: "Potpis za bosansku federaciju". *Oslobođenje,* 19. III. 1994, 1.

U toku 1994. godine predsjednik Izetbegović sastao se 25. septembra u New Yorku sa predsjednikom Clintonom. Na sastanku koji je trajao pedeset minuta prisustvovali su i premijer Haris Silajdžić, potpredsjednik vlade i ministar odbrane Jadranko Prlić, ambasador RBiH pri UN-u Muhamed Šaćirbegović te ambasador RBiH u SAD-u Sven Alkalaj. Delegacija RBiH je predložila demilitarizaciju pojasa od 5 km oko glavnog grada te je konstatovala nezaštićenost UN-ovih "zaštićenih zona". Predsjednik Clinton je obavijestio delegaciju RBiH da će SAD Federaciju BiH podržati sa 20 miliona dolara, uz prethodnih 10 miliona dolara. Delegacija RBiH je Clintonu izložila i nove ideje u pogledu ukidanja embarga na oružje.[26] Izetbegović je pojasnio da je interes RBiH da UNPROFOR ostane u BiH zbog Srebrenice i teritorija uz Drinu, kao i zbog aerodroma u Sarajevu. Istakao je da je cilj da se pronađe formula kako bi se zadržao UNPROFOR a istovremeno ukinuo embargo.[27]

U svom izlaganju pred Generalnom skupštinom UN-a Izetbegović je iznio kompromisno rješenje da RBiH ograniči svoj zahtjev na donošenje odluke o ukidanju embarga a da se implementacija te odluke odgodi za šest mjeseci. Na taj način bi UNPROFOR ostao u BiH, obećanje Kontakt-grupe bilo bi ispunjeno, a političkom rukovodstvu Karađićevih Srba poslata poruka. Ovaj kompromis predložen je uz šest uslova koje je Izetbegović uputio Vijeću sigurnosti i Skupštini UN-a, uključujući provedbu svih rezolucija, efikasniju kontrolu granice Srbije i Crne Gore sa RBiH, donošenje mjera o sprečavanju davljenja Sarajeva te obustavu olakšavanja sankcija Srbiji i Crnoj Gori.[28]

U toku 1995. godine, a prije početka dejtonskih pregovora, Izetbegović je jednom boravio u SAD-u. Predsjednik Izetbegović se 24. oktobra 1995. godine obratio Generalnoj skupštini UN-a. On je pozdravio inicijativu SAD-a za mirovne pregovore. Od međunarodnih faktora je zatražio da, ukoliko mir bude postignut, pomoć za obnovu uskrate onima koji ne budu poštovali ljudska prava i slobode. Zatražio je isključenje i izolaciju ratnih zločinaca u postratnoj BiH. U okviru svog govora istakao je i da je ravnoteža u naoružanju bitan faktor za održivi mir, te je pozvao na uspostavu takve ravnoteže redukcijom (oduzimanjem oružja srpskoj strani) ili naoružavanjem Armije RBiH. U okviru svoje posjete Izetbegović se sastao sa predsjednikom Clintonom.[29]

Zaključak

Iz ovog pregleda Izetbegovićevih posjeta vidimo da je predsjednik Predsjedništva šest puta u toku rata boravio u SAD-u. Zanimljivo je da predsjednik Clinton u svojim memoarima piše o dva susreta sa Izetbegovićem, dok Izetbegović u svojim *Sjećanji*ma nije zabilježio svoje utiske sa susreta sa Clintonom. U najmanje dva slučaja njegov domaćin – odnosno institucija koja mu je omogućila platformu za obraćanje američkoj javnosti – bio je Carnegie Endowment for International Peace. Važno je istaći da je u to vrijeme predsjednik ovog *think*

[26] "Nove ideje o podizanju embarga". *Oslobođenje*, 26. septembra 1994, 1.

[27] Ivica Puljić: "Bez embarga, sa UNPROFOR-om," *Oslobođenje*, 27. septembra 1994, 3.

[28] "Provesti sve rezolucije". *Oslobođenje*, 28. septrembra 1994, 1.

[29] "Hoćemo pobjedu u miru". *Oslobođenje*, 25. oktobra 1995, 3; Kemal Kurspahić. "U Ohajo ipak preko Moskve". *Oslobođenje,* 26. oktobra 1995, 5.

*tank*a bio Morton Abramowitz, inače naklonjen bosanskohercegovačkoj strani. Iz ovog se također vidi da je predsjednik Izetbegović imao četiri susreta sa predsjednikom Clintonom od početka mandata Clintonove administracije do početka dejtonskih mirovnih pregovora. Koliko su značajni Izetbegovićevi susreti sa vrhom administracije, toliko su bili važni i njegovi susreti sa kongresmenima i senatorima iz obje stranke. U najmanje jednom slučaju – iz kasne 1993. godine – Izetbegović se okrenuo Kongresu i traženju kongresne podrške uslijed izgleda da administracija mijenja politiku prema BiH.

Izetbegovićevi zahtjevi i poruke vrhu američkih administracija (Busheve i Clintonove) mogu se sumirati na sljedeće: zahtjev za implementaciju rezolucija UN-a s fokusom na provedbu zabrane letenja u zračnom prostoru BiH i ukidanje embarga na oružje RBiH, stvarnu zaštitu UN-ovih "zaštićenih zona", uključujući upotrebu sile za obustavu opsade Sarajeva, te zahtjev za obećanjem o američkom i NATO-vom učešću u provedbi mira nakon pronalaska mirovnog rješenja.

Ovaj pregled diplomatskih posjeta predsjednika Izetbegovića SAD-u dokumentovao je četiri susreta Izetbegovića sa predsjednikom Clintonom. Iz ovoga proizlazi da su u ime RBiH za predstavljanje bosanskohercegovačke stvarnosti američkoj publici uglavnom bili zaduženi ministar (i kasniji premijer) Silajdžić i ambasador (i kasniji ministar) Šaćirbegović. Četiri susreta Izetbegovića i Clintona ukazuju da iako je BiH predstavljala jedan od važnijih vanjskopolitičkih izazova prve Clintonove administracije za rješavanje pitanja BiH u administraciji su bili zaduženi zvaničnici na nivou kabineta ili nižerangirani zvaničnici u hijerarhiji administracije.

ALIJA IZETBEGOVIĆ'S DIPLOMATIC VISITS TO THE UNITED STATES OF AMERICA 1991-1995

Hamza Karčić

Summary

The aim of this article is to analyze diplomatic visits to the U. S. by President of Bosnia and Herzegovina Alija Izetbegović from 1991 until the beginning of the Dayton peace talks. Based on archival sources, this article will lay out the chronology of the visits of President Izetbegović to the U.S., the meetings with high-ranking officials that he conducted and the substance of the messages he sought to convey. Given that much has been written about the Dayton peace talks, this article is limited to the period until the beginning of the peace talks. The aim of the article is to contribute to this aspect of Izetbegović's political biography.

Key words: Alija Izetbegović, diplomatic visits, Bosnia and Herzegovina, United States of America

GODIŠNJAK 2013

IZ HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE _____

UDK 908 (497.6 Tjentište) “04/14”

Tjentište u srednjem vijeku

Sejfudin Isaković
III ciklus (Doktorski studij)
Filozofski fakultet
Sarajevo

Kroz prizmu dubrovačkih izvora nastoji se ukazati na mjesto i ulogu Tjentišta u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Radi se o naselju čiji je nastanak i razvoj podstaknula karavanska trgovina. U radu se nastoji ukazati na tipologiju naselja i upravno-teritorijalnu organizaciju, a zatim na privredni život sagledan kroz trgovinske i druge poslovne aktivnosti. Kao područje sa značajnim prometom robe i putnika značajnu aktivnost pojedinaca na području Tjentišta predstavljalo je drumsko razbojništvo, a posljedice takvih aktivnosti bile su tužbe u Dubrovniku, različitog karaktera i sadržaja. Na tragove kulturne djelatnosti upućuju materijalni ostaci na području Tjentišta, u najvećoj mjeri srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci, sudačke stolice i crkve.

Ključne riječi: Tjentište, srednjovjekovna Bosna, Kosače, karavanska trgovina, carina, drumski razbojnici, stećci

Uvod

Smješteno u kanjonu rijeke Sutjeske, Tjentište nije izraslo u veće naselje, ali je ostavilo značajnog traga u izvornoj građi. Prošlost naselja moguće je pratiti tek od druge decenije 15. stoljeća, kada se počinje intenzivnije spominjati u izvorima. Bez obzira na mali broj izvora, za određene segmente iz života ovog naselja mogu se donijeti precizni podaci. Najznačajniji izvori za proučavanje historije i razvoja Tjentišta nalaze se u Državnom arhivu u Dubrovniku. Najviše podataka sadrže arhivske knjige zaduženja (*Debita Notariae*) i tužbi (*Lamenta de foris*), a određen broj podataka se može naći u knjigama *Diversa Notariae*, *Divresa Cancellariae*, *Consilium Rogatorum* i *Lettere di Levante*.[1] Tjentište u srednjem vijeku nikad nije bilo predmet posebne studije. U literaturi se mogu naći određeni podaci o Tjentištu stavljeni u opći kontekst prilikom istraživanja širih tematskih cjelina.

[1] Za istraživanje ove teme potrebne dokumente iz Dubrovačkog arhiva ustupio nam je prof. dr. Esad Kurtović, kojem ovom prilikom iskreno zahvaljujem.

To su uglavnom osnovni podaci koji govore o nastanku naselja, njegovom razvoju i značaju, te djelatnosti pojedinih trgovaca. Nekoliko istraživača se prilikom istraživanja pojedinih tema doticalo Tjentišta, ali je u tome najdalje otišla Desanka Kovačević-Kojić u knjizi o gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne.[2]

U prvom dijelu rada posvetit ćemo pažnju okolnostima u kojima je nastalo naselje, porijeklu imena, značaju i razvoju naselja, te pokušati odrediti o kakvom tipu naselja sa radi. Zatim ćemo dati kraći osvrt na okolinu Tjentišta, te sagledati ulogu i značaj Tjentišta na širem području. Također, bitno je utvrditi pripadnost Tjentišta i okoline u pogledu upravno-teritorijalne organizacije. Osim općih karakteristika naselja, značajno pitanje odnosi se na privredu. Kroz prizmu dubrovačkih izvora sagledana je kreditna trgovina. Određen broj ugovora o zaduženjima trgovaca iz Tjentišta osvjetljava ovu stranu privredne djelatnosti. U Tjentištu kao karavanskoj stanici počele su da se razvijaju određene uslužne djelatnosti, odnosno svratišta ili stanovi za smještaj trgovaca i putnika. Postoje određeni pokazatelji o drugim granama privredne djelatnosti, kao što su stočarstvo i određena vrsta zanata.

Kao mjesto situirano na prometnom putnom pravcu, sa značajnim prometom putnika i karavana s robom, Tjentište je bilo pogodno za drumsko razbojništvo. Nekoliko tužbi spominje Tjentište kao mjesto gdje se desila pljačka ili oduzimanje novca i robe. Tužbe se nisu uvijek odnosile samo na pljačku, nego su podizane u situacijama kada pojedinci nisu izvršavali svoje poslovne obaveze, o čemu će biti više govora u posebnom poglavlju. O kulturnim tekovinama stanovništva sa prostora Tjentišta može se govoriti samo na osnovu materijalnih ostataka, jer nam pisani izvori u tom pogledu ne mogu pomoći. Posebno su za ovo pitanje značajni stećci i objekti sakralne namjene.

Tjentište i okolina − razvoj, značaj i tipologija naselja

Tokom perioda samostalnosti srednjovjekovne bosanske države Tjentište nije izraslo u naselje od većeg značaja, ali je ipak ostavilo traga u izvornoj građi i zadržalo svoje ime do danas. Osim po svojoj srednjovjekovnoj historiji, ovo naselje je ostavilo traga u događajima tokom Drugog svjetskog rata. Prostor Sutjeske, a time i Tjentišta, bio je poprište značajnih ratnih operacija, koje su ostavile dubok trag u novijoj historiji. Kada je rat okončan, Tjentište i njegova okolina proglašeni su za nacionalni park, a zatim je tu podignuta Spomen-kuća, Muzej bitke na Sutjesci, i monumentalni spomenik u znak sjećanja na pale borce u borbi protiv fašizma.

O počecima samog naselja ne mogu se dati precizni podaci, a u izvorima prije druge decenije 15. stoljeća nemamo nikakvih podataka o Tjentištu. Međutim, o životu i djelovanju ljudi na ovom prostoru imamo potvrdu zahvaljujući rezultatima istraživanja koje nam pruža arheologija. Postoji nekoliko lokaliteta u blizini Tjentišta čiji se ostaci datiraju u period bronzanog i željeznog doba. Najbliže Tjentištu su Mrkalji, gdje je pronađeno osam kamenih

[2] Ковачевић-Којић, Десанка: *Градска насеља средњовјековне босанске државе.* Сарајево, 1978.

tumula.[3] Pored Mrkalja, tumuli su pronađeni na lokalitetima Gromile, Jarčina, Rudine i Zborna gromila u Šadićima, zatim na lokalitetu Gromila u Vrbnici.[4] Nekoliko kilometara sjeveroistočno od Tjentišta nalazi se Prijeđel, gdje su otkriveni tumuli na lokalitetima Kaldrma i Zavojnica, a na uzvisini iznad Drine na lokalitetu Gradac vidljiv je trag gradinskog naselja u čijem podnožju su pronađeni fragmenti grube keramike i kućnog lijepa.[5]

Periodu ranog srednjeg vijeka pripadaju ostaci ranokršćanske bazilike u Prijeđelu, pronađeni 1973. godine na lokalitetu Crkvina u okviru naučnoistraživačkog programa "Gornje Podrinje u doba Kosača". Bazilika je u obliku dvojne crkve. U osnovi je imala dva broda koji su se na istočnoj strani završavali oltarskim apsidama. Izgrađena je na specifičan i neuobičajen način jer su njeni zidovi prilagođeni konfiguraciji terena, pa se savijaju i krive u zavisnosti od terena.[6] Izgradnja bazilike pripisuje se domaćim majstorima – zanatlijama. Kako se može vidjeti iz prethodno izloženog, prostor oko Tjentišta pružao je povoljne uvjete za život, pa stoga ne čude arheološki nalazi iz daleke prošlosti. Znatno bogatiji su materijalni ostaci iz perioda razvijenog srednjeg vijeka o kojima ćemo dati širi osvrt u posebnom poglavlju.

Razvoj i kontinuitet naselja u kanjonu rijeke Sutjeske prema dosadašnjim istraživanjima u velikoj mjeri podstaknula je karavanska trgovina. Prostor na kojem je Tjentište izniklo je jedino veće proširenje u kanjonu Sutjeske pogodno za formiranje naselja na jednom od najprometnijih puteva u istočnoj Bosni. Konfiguracija terena u istočnoj Bosni, odnosno u gornjem Podrinju, nije davala mogućnost da se po zahtjevnom i nepristupačnom terenu formira više putnih pravaca kojima bi se moglo doći do većih i značajnijih naselja sjeverno od Tjentišta, kao što su Foča i Goražde. Jedini, najkraći i najisplativiji put u gornjem Podrinju prema sjeveru morao je prolaziti kroz Tjentište, što su istraživači odavno utvrdili i dali svoj doprinos izučavanju putnih komunikacija u ovom dijelu srednjovjekovne Bosne. Najiscrpniju sliku dao je Gavro Škrivanić, a pored njega značajan doprinos dali su Mihailo Dinić i Desanka Kovačević-Kojić. Ovaj putni pravac u gornjem Podrinju u dubrovačkim izvorima je poznat pod nazivima *via Drine*, *via Bosne*, *via Goze* i *via Trebigne*. Karavani su sa robom polazili iz Dubrovnika sa Ploča prema Brgatu, a zatim do Trebinja, nastavljajući prama Bileći, Gacku,

---

[3] *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3. Arheološka nalazišta regija 14-25, Sarajevo, 1988, str. 124.

[4] Isto, str. 124, 125, 130, 132.

[5] Isto, str. 122, 125, 132.

[6] Prilikom otkopavanja temelja bazilike pronađeni su tordirani i obični stubići rađeni vitlom, na kojima su uočljive figuralne predstave. Na jednom od njih četiri predstavljen je muškarac sa uzdignutim rukama kao orant s vijencem koji drži u podignutoj desnoj ruci. Na drugom impostu predstavljena je slična figura sa uzdignutom lijevom rukom, a desnu ruku drži na grudima s nekim predmetom sličnim orahu. U doba seobe narodna crkva na Prijeđelu je opustjela i na kraju pala, a kada se na njenim ruševinama formirao debeo sloj humusa i izrasla šuma, Slaveni su na ovom mjestu počeli da ukopavaju svoje mrtve, te je na crkvi, i sjeverno od nje, formirana nekropola sa stećcima. Kajmaković, Zdravko, "Srednjovjekovna arhitektura u Bosni i Hercegovini". *Radio Sarajevo – Treći program*, VII/20, Sarajevo, 1978, 851-853. Isti autor je saopćio rezultate istraživanja ove ranokršćanske bazilike u radu: "Drina u doba Kosača". *Naše starine,* godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine, XIV-XV, Sarajevo, 1981, 167-174.

Čemernu i Tjentištu.[7] Odavde se dalje išlo prema Popov-mostu pored sela Ćurevo i Kosmana, a zatim preko sela Brod stizalo se u Foču, odakle se put granao na istok prema Pljevljima, Breznici i Sjenici, spajajući se sa Carigradskim drumom. Dalje se prema sjeveru stizalo u Ustikolinu i Goražde, inače značajnu karavansku stanicu, odakle su se putevi račvali u više pravaca.[8]

U historiografiji je ustaljeno mišljenje da je Tjentište dobilo ime od latinske riječi *tenda*, što u prijevodu znači šator, jer se prilikom zaustavljanja karavana tu prvobitno noćivalo pod šatorima.[9] Desanka Kovačević-Kojić smatra da se Tjentište formiralo tek četrdesetih godina 15. stoljeća kao karavanska stanica[10], iako se kao naseljeno mjesto spominje znatno ranije. Dragomir Vujičić baveći se pitanjem hidronima u lijevom slivu rijeke Drine iznosi sasvim drugačije mišljenje o porijeklu imena, pa predlaže da korijen riječi Tjentište treba vezati za riječ *tentus*, što bi značilo *stanica, ostanovka, zaderžka*, jer kako kaže Tjentište i jeste bilo ostanovka.[11]

Dubrovački izvori, odakle crpimo naša saznanja, Tjentište spominju prvi put 15. februara 1418. u vezi sa zaduženjem dvojice trgovaca.[12] Od tada na spomen ovog naselja češće nailazimo u izvornoj građi, najčešće u vezi sa zaduženjem trgovaca, ali i raznih pljački koje su se dešavale na tom prostoru. Ime Tjentišta se spominje u sedam različitih oblika, pa tako najčešće srećemo izraze *Tintista, Tintiste*, dok rjeđe srećemo izraze *Tientista, Tentisti, Tentista*, i samo u dva dokumenta nalazimo izraze *Tintinista i Tintiniste.*[13]

---

[7] Шкриванић, Гавро: *Путеви у средњовековној Србији.* Београд, 1974, 43-47; усп. Динић Ј., Михаило: *Дубровачка средњевековна караванска трговина. Из српске историје средњега века* (приредили: Сима Ћирковић и Властимир Ђокић). Београд: Equilibrium, 2003, 693; Kovačević, Desanka: *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni.* Djela Naučnog društva NRBiH, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. XIII, Sarajevo, 1961, 158-159; Ковачевић-Којић: *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 43.

[8] Шкриванић, Гавро: *Путеви у средњовековној Србији*, 47-50.

[9] Динић: *Дубровачка средњевековна караванска трговина*, 701; Ковачевић-Којић: *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 93-94; Шкриванић, Гавро: *Путеви у средњовековној Србији*, 47; Vego, Marko: *Naselja bosanske srednjevjekovne države.* Sarajevo: Svjetlost, 1957, 115; Јиречек, Константин: "Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку". *Зборник Константина Јиречека*, Српска академија наука, Посебна издања књига CCCXXVI, Одељење друштвених наука, Нова серија књига 33, Београд, 1959, 290.

[10] Ковачевић-Којић: *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 93.

[11] Na istom mjestu donosi i tumačenja drugih autora, gdje se između ostalog smatra da ovaj toponim potječe od pojma *tjena*, što znači skrama (žabokrečina). Vujičić, Dragomir: *Hidronimi (imena voda) u lijevom slivu Drine*, ANUBiH, Djela, knjiga LVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 33, Sarajevo, 1982, 42-43, nap. 41.

[12] (15. 2. 1418) Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Debita Notariae*, XIII, 14 v.

[13] Izraz Tintista zabilježen je u sljedećim dokumentima: (22. 5. 1432), DAD, *Deb. Not*., XV, 209; (29. 11. 1439), Isto, XIX, 104; (10. 7. 1441), Isto, XX, 182v; (14. 5. 1445), Isto, XXII, 109; (31. 8. 1446), *Div. Not*., XXXI, 116; (2. 4. 1446), Isto, XXXI, 43v; (2. 1. 1447), *Lam. de foris*, XX, 274v; (12. 12. 1448), *Deb. Not*., XXIV, 99; (18-19. 5. 1445), Test. Not., XIII, 220; (19. 9. 1452), *Cons. Rog*., XIII, 84v; (24. 7. 1455), *Lam. de foris*, XXVIII, 169v; (18. 1. 1457), Isto, XXX, 25v; (5. 11. 1457), *Div. Canc*., LXVII, 20v; Izraz Tintiste: (15. 2. 1418), *Deb*. *Not*., XIII, 14v; (15. 12.

Odavno je uočen značaj kategorizacije i tipologije naselja u historiografiji. To pitanje do danas nije riješeno, niti su poduzimana veća istraživanja u cilju njegovog konačnog rješenja, osim što su izvjestan doprinos dali Desanka Kovačević-Kojić i Pavao Anđelić. Kriterij koji se uzima u obzir za tipološko razvrstavanje naselja je privredna djelatnost ljudi koji u naselju žive, a posebno za period srednjeg vijeka je važan kriterij položaja naselja u društvenom organizmu, odnosno njegov pravni status. Kakav je status imalo Tjentište teško se može s preciznošću odrediti s obzirom na to da smo ograničeni na dva podatka koji nam mogu pomoći pri rješavanju ovog pitanja. Jedan podatak kojim raspolažemo spominje Tjentište kao "mjesto" gdje se desila pljačka u sljedećem kontekstu *in loco dicto Tentisti*[14], dok drugi podatak svjedoči o postojanju gradskog kneza.[15] Kako je Desanka Kovačević-Kojić utvrdila da se riječju "locus" označavaju općenito mjesta u srednjovjekovnoj Bosni, kao Podvišegrad, Deževica, Prijepolje, Srebrenica, Visoko, Borač, Foča, onda se može reći da u obzir dolaze podgrađa i otvoreni trgovi, a ponekad i mjesta ili sela spomenuta samo jednom u izvorima. Termin "locus" je opći naziv u najširem značenju, ali s napomenom da on podrazumijeva naselje u cjelini.[16] Pavao Anđelić smatra da se za veći broj mjesta iz sadržaja izvora može zaključiti da se radi o trgovištima koja u izvorima imaju opći apelativ *loco* ili *locus*.[17]

Kako nemamo nikakvog osnova da Tjentište smatramo podgrađem, onda se iz prethodnih tvrdnji nameće zaključak da je Tjentište moglo imati elemente trga ili trgovišta s obzirom na to da je imalo kneza. Trgovište je naselje trgovačkog karaktera, gdje su trgovci i zanatlije ekonomski najsnažniji element. Za Tjentište bismo mogli reći da ima i elemente – uslovno rečeno – grada otvorenog tipa s obzirom na to da ima kneza, pa se može zaključiti da je moglo imati karakter upravno-političkog centra svoje okoline ili župe. Ako rezimiramo dosadašnje izlaganje, onda moramo naglasiti da se Tjentište može tipološki posmatrati kao naselje sa elementima trgovišta i grada, i možemo ga označiti kao trgovište-grad bez fortifikacijskih objekata. Na to upućuje i sam geostrateški položaj Tjentišta u odnosu na ostala mjesta. Tjentište je bilo u izvjesnom pogledu zaštićeno i nije bilo potrebe da ima fortifikacijske objekte. Sa zapada i istoka je zaštićeno planinama, dok je sjeverni prilaz naselju osiguravao utvrđeni grad Tođevac, a na jugu istu funkciju je imao utvrđeni Vratar.

1418), Isto, XIII, 70v; (24. 9. 1440), *Lam. de foris*, XIV, 47; (11. 3. 1443), *Div. Not*., XXVI, 165v; (14. 5. 1449), *Deb. Not*., XXIV, 174v; (6. 12. 1445), *Lam. de foris*, XX, 6; (7. 3. 1446), Isto, XX, 75; (3. 5. 1448), *Deb. Not*., XXIV, 7; (21. 3. 1450), *Lam. de foris*, XXIII, 71v; (20. 11. 1450), *Lett. di Lev*., XIV, 46; (10. 9. 1454), *Cons. Rog*., XIV, 86; Izraz Tientista (25. 9. 1439), *Deb. Not*., XIX, 75; (25. 6. 1443), *Div. Canc*., LVII, 270v; (26. 9. 1441), *Lam. de foris*, XV, 24v; (između 22 i 30. 1. 1449), *Deb. Not*., XXIV, 111v; Izraz Tentisti (7. 6. 1420), *Lam. de foris*, IV, 206; Izraz Tentista (23. 7. 1429), *Deb. Not*., XIV, 315; Izraz Tintinista (29. 10. 1444), Isto, XXII, 42v; Izraz Tintiniste (26. 12. 1445), *Lam. de foris*, XX, 23.

[14] (7. 6. 1420), DAD, *Lam. de foris*, IV, 206.

[15] "Brailus filius comitis de Tintiste" (6. 12. 1445), DAD, *Lam. de foris*, XX, 6.

[16] Ковачевић-Којић: *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 141-142.

[17] Anđelić, Pavao: "Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni – prilog tipologiji naselja". Posebni otisak *Glasnika Zemaljskog muzeja - Arheologija*, Sarajevo, 1963, 183.

Tjentište nije bilo usamljeno naselje, nego je u svojoj okolini imalo nekoliko značajnih tvrđava. Najbliži utvrđeni grad je Tođevac, čije se podgrađe spominje prvi put 1398. godine. Njegova uloga je značajna u pogledu sigurnosti cijelog područja. Sama tvrđava grada je izgrađena u tri nivoa, u vidu stepenasto povezanih platformi.[18] Naselje Podrinac je smješteno – prema dosadašnjim istraživanjima – u blizini Tođevca. Spominje se u vezi sa carinama koje je uspostavio vojvoda Stjepan Vukčić Kosača.[19]

Nejasna situacija dolazi do izražaja oko ubikacije tvrđave Đurđevac. Istočno od Tođevca, u selu Prijeđelu na brdu Đurđevica, prema mišljenju Zdravka Kajmakovića, nalazi se spomenuta tvrđava. To se zaključuje na osnovu podataka o pregovorima oko carine na so između vojvode Stjepana Vukčića i Dubrovčana, jer se spominju, pored Đurđevca, u njegovoj blizini Foča i Sokol kao mjesta održavanja pregovora. Kajmaković se oslanja na mišljenje Marka Vege da je ovu tvrđavu ispravnije ubicirati iznad Kosmana, dakle u neposrednoj blizini Tjentišta.[20] S druge strane, Mihailo Dinić donosi podatak iz Dubrovačkog arhiva prema kojem bi Đurđevac trebao biti smješten između Srebrenice i Foče, na lijevoj obali Drine, južno od Srebrenice, prema planini Tari.[21] Ono u čemu se istraživači slažu je da se Đurđevac nalazio u Podrinju. Rješenje problema leži u činjenici da su u pitanju dva različita grada. Đurđevac iznad Kosmana i Đurđevac južno od Srebrenice egzistiraju istovremeno, i oba su bili pod vlašću vojvode Stjepana Vukčića Kosače.

Značajan utvrđeni grad u blizini Tjentišta bio je i Kosman, smješten na hridini neposredno na ušću rijeke Sutjeske u Drinu. Spominje se 1430. prilikom boravka dubrovačkih poslanika kod Sandalja Hranića upravo u ovom gradu.[22] Nalazio se na povoljnom strateškom položaju, kako u pogledu odbrane tako i putne komunikacije, odnosno na sredini razdaljine između tvrđave Đurđevac i tvrđave Soko na sastavu Tare i Pive, upravo onako kako tvrdi dubrovački poklisar na Sandaljevom dvoru. U novije vrijeme ruševine ove tvrđave lokalno stanovništvo naziva Gradac.[23] Kako se iz prethodnog izlaganja može vidjeti, većina gradova bila je sjeverno od Tjentišta, dok je na jugu Vratar bio najznačajniji utvrđeni grad. Spominje se 1435. kao mjesto gdje je opljačkan jedan dubrovački karavan.[24] Ulazio je u sastav župe Sutjeska, o čemu svjedoče, osim dubrovačkih izvora, i povelje koje je herceg Stjepan dobio od napuljskog-aragonskog kralja Alfonsa V i kasnije od "rimskog kralja" Fridriha III, koji potvrđuju njegove posjede.[25]

---

[18] Detaljan opis terena i onoga što je ostalo od grada vidi u: Ninković, Aleksandar: "Srednjovjekovni gradovi Tođevac i Kožetina". *Radio Sarajevo – Treći program*, 26, Sarajevo, 1979, 537-540.

[19] Ћирковић, Сима: *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, САНУ, Посебна издања, књ. CCCLXXVI, Одељење друштвених наука, књ. 48, Београд, 1964, 23; Ковачевић-Којић: *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 105.

[20] Kajmaković: *Drina u doba Kosača*, 161; Vego: *Naselja bosanske srednjevjekovne države*, 38-39.

[21] Динић, Михаило: *Земље херцега светога Саве.* Српска краљевска академија, Глас XLXXXII, Други разред, Философско-филолошке, друштвене и историске науке 92, Београд, 1940, 227.

[22] Kurtović, Esad: *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača.* Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 323; Kajmaković: *Drina u doba Kosača*, 144.

[23] Kajmaković: *Drina u doba Kosača*, 144.

[24] Ковачевић-Којић: *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 104-105.

[25] Динић: *Земље херцега светога Саве*, 172.

Upravno-teritorijalna organizacija župe Sutjeska

Za župu Sutjesku se zna da je bila formirana u gornjem Podrinju, međutim nije se pristupilo detaljnijem istraživanju s ciljem da se pokuša predstaviti područje njenog rasprostiranja. To je složen i težak zadatak jer raspolažemo s malo izvorne građe da bismo pouzdano odredili područje njenog rasprostiranja. Od velike pomoći pri rješavanju ovog zadatka jesu pojedina mjesta koja se spominju u župi Sutjesci.

Na prvom mjestu valja izdvojiti Tjentište. U jednoj tužbi iz decembra 1445. saznajemo da je opljačkan izvjesni Radač u Tjentištu, inače po zanimanju obućar. U dokumentu je izričito naglašeno da se to desilo *apud Tintiste in Sutischa*. Radič Bogčinović i Radosav Goričanin oduzeli su Radaču 33 perpera i 3 groša, zbog čega je podignuta tužba u Dubrovniku. Među svjedocima pljačke spominje se Brailo, sin kneza u Tjentištu.[26] Navedeni podaci nam izričito potvrđuju da je Tjentište bilo smješteno u župi Sutjeska i da je imalo razvijenu upravnu strukturu sa knezom na čelu. Nije nam ostalo zabilježeno ime nijednog kneza u Tjentištu. Jedini podatak koji nas upućuje da je ovdje postojao knez je upravo spomenuta pljačka.

Nemamo podataka o tome kakvim se poslovima knez u Tjentištu bavio, ali na osnovu istraživanja Desanke Kovačević-Kojić može se reći da je njegova uloga bila slična onim koju su obavljali knezovi u drugim gradskim naseljima. Knez je mogao biti domaći čovjek ili Dubrovčanin, što je u prvom redu zavisilo od ličnih sposobnosti pojedinca, s napomenom da ova pozicija nije bila ni nasljedna ni doživotna. Desanka Kovačević-Kojić smatra da je u Tjentištu knez bio domaći čovjek, iz razloga što se tu Dubrovčani nisu duže zadržavali, pa stoga nisu ni bili u konkurenciji da budu izabrani za kneza. U većini slučajeva knezovi su bili trgovci, što je znatno utjecalo na njihov ugled, a time i na mogućnost da postanu knezovi u gradskim naseljima. Knez je bio lokalni organ vlasti, odnosno predstavnik vladara ili pojedine vlastele u rudnicima ili trgovima. On je lokalni posrednik između gradskog naselja i javne vlasti. Sarađivao je s bosanskim kraljem ili vlastelom, zavisno pod čijom upravom je bila određena oblast.[27] Kao lice koje radi na upravnim i sudskim poslovima, bio je dobro upućen u lokalne prilike, pa je zbog toga imao saradnju u određenim prilikama s dubrovačkim trgovcima, a prilikom raznih parnica Dubrovčani su kneza rado uzimali za svjedoka.[28] Treba naglasiti da obim njegovih poslova nije bio isti u svim naseljima,

---

[26] "Petrus de Nassis de Jadra coram domino Rectore ser Nicola Mat. de Georgio fecit lamentum supra Radiç Bogçinoich et Radosauum Gorizaninum, dicens quod ipse Petrus dedit Radaç caligario certam quantitatem denariorum ad eos inuesticione secundum comissionem sibi datam. Et dum ipse Radaç eius commisus iret ad viagium et esset apud Tintiste in Sutischa, dicti Radiç et Radosauus venerunt et per vim acceperunt sibi yperperis triginta tres grossis tres de denariis quos ipse Petrus sibi dedit secundum scripsit sibi dictus Radaç petens sibi de remedio oportuno prouideri contra suprascriptos robatores protestans de omnibus damnis et interesse quibus possit occurere pro predictis offerens se posse probare predictam per infrascriptos qui fuerunt presentes predictis. Radichoe Obradouich de Coza, Radosauus Vermlianin, Radoe [prazan prostor], Radogna [prazan prostor], Brailus filius comitis de Tintiste" (6. 12. 1445), DAD, *Lam. de foris*, XX, 6.

[27] Kovačević-Kojić, Desanka: "O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne". *Radovi*, knjiga VI, 1970/1971, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 1971, 336-340.

[28] Isto, 343.

pa je razumljivo da knez u Tjentištu nije mogao imati naročito istaknutu ulogu u odnosu na kneza u razvijenijim gradskim naseljima kao što su Foča ili Srebrenica.

Drugo mjesto za koje pouzdano možemo utvrditi da je ulazilo u sastav župe Sutjeske je grad Vratar. U dubrovačkim izvorima se spominje kao *Vratar in Sutischa*, što je odavno utvrdio K. Jireček. Po njegovom mišljenju Vratar se još nazivao jednostavno Sutjeska.[29] S druge strane, D. Kovačević-Kojić smatra da bi Sutjeska mogla biti podgrađe Vratara, ili mjesto u istoimenoj župi.[30] U poveljama Alfonsa V i Fridriha III izdatim Stjepanu Vukčiću Kosači također se spominje Vratar, a na povelji iz 1444. jasno je naznačeno *Vatrato Sucisti, castello con lo contato*.[31]

Nema drugih naselja za koja se može pouzdano utvrditi da ulaze u sastav župe Sutjeska. S obzirom na blizinu Tođevca, geografski posmatrano, bila bi logična i njegova pripadnost Sutjesci. Međutim, za njega znamo da pripada župi Drinaljevo, što potvrđuje izvorna građa.[32] Ako pokušamo utvrditi područje rasprostiranja župe Sutjeska, onda bismo mogli reći da se radi o manjoj župi koja se prostire u kanjonu rijeke Sutjeske. Njena sjeverna granica išla bi do Tođevca, dok bi na jugu mogla da se proteže do Vratara i njegove okoline. Značajnija naselja su Tjentište, koje je bilo karavanska stanica, a istovremeno i središte župe sa knezom na čelu. U pogledu sigurnosti, Vratar je s juga činio značajno uporište, dok je na sjeveru istu ulogu imao Tođevac, iako nije pripadao župi Sutjeska. S obzirom na to da se župa proteže kroz uski prostor kanjona, moglo bi se zaključiti da su njene istočne i zapadne granice svedene na širinu samog kanjona. Zašto je formirana župa Sutjeska, koja svojom veličinom nije predstavljala značajniju oblast, teško je odgovoriti. Izgleda da je strateška uloga cijelog područja bila od presudnog značaja, jer je glavni karavanski put upravo išao kroz Sutjesku prema srednjem Podrinju.

Župa Sutjeska je pripadala vlasteoskoj porodici Hranića/Kosače. Konkretno za Tjentište možemo vezati Sandaljevog brata Vukca Hranića. U maju 1432. spominje se njegov čovjek Kovač Bogosalić u Tjentištu.[33] Poslije Vukčeve smrti 1432. izgleda da na području Tjentišta djeluje njegova supruga Katarina, koja tu ubire carinu.[34] Istraživanja Esada Kurtovića vode prema zaključku da se porodica kneza Vukca čvršće vezala za područje Tjentišta. Knez Vukac ima svoje ljude u Tjentištu i na širem području, naprimjer u Cernici i Jeleču, koje geografski, zajedno s Tjentištem, mogu činiti jednu veću oblast. Dalje, Dubrovčani se jednom prilikom žale vojvodi Sandalju Hraniću za uvođenje novih carina i kršenje starih običaja u zemlji kneza Vukca, pa bi se u ovom slučaju moglo raditi upravo o području Tjentišta i drinskom putu koji se nalazio u oblasti kneza Vukca.[35]

---

[29] Јиречек: *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, 289, 293, нар. 269.

[30] Ковачевић-Којић: *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 105.

[31] Thallóczy von, Ludwig: *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter.* München und Leipzig 1914, 361; Динић: *Земље херцега светога Саве*, 172.

[32] Thallóczy: *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, 361; Динић: *Земље херцега светога Саве*, 170-171.

[33] (22. 5. 1432), DAD, *Deb. Not*., XV, 209.

[34] (20. 11. 1450), DAD, *Lett. di Lev*., XIV, 46

[35] Kurtović: *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, 57-58.

Poslije smrti kneza Vukca 1432. i Sandalja Hranića 1435. svi Sandaljevi posjedi pa i područje Tjentišta dolaze pod upravu vojvode Stjepana Vukčića Kosače. Bez obzira na to što u Tjentištu carinu ubire njegova majka Katarina, ipak glavnu riječ vodi Stjepan Vukčić. Kao što je knez Vukac imao svoje ljude u Tjentištu, tako ih ima i vojvoda Stjepan Vukčić. Za trgovca Radivoja Petkovića izričito je naglašeno da je čovjek vojvode Stjepana Vukčića.[36] Zahvaljujući intervenciji hercega Stjepana, 1452. je Stjepko Dubljević iz Tjentišta oslobođen iz dubrovačkog zatvora, što bi vodilo prema zaključku da se radi o njegovom čovjeku.[37] On je također bio trgovac, i o njemu će malo kasnije još biti riječi. Hercegov čovjek je i Jurak Vlašić. Prema raspoloživim podacima izgleda da je bio hercegov carinik u Tjentištu. On je u januaru 1457. dubrovačkom vlastelinu Dragoju Gučetiću kod kuće i carine hercega Stjepana oduzeo novac, konje i robu.[38] Iz priloženog se vidi da je Stjepan Vukčić posredstvom svojih ljudi ostvarivao uvid u prilike na području Tjentišta. Postojanje carinika i lokalnog kneza ukazuje na dobro organiziranu lokalnu upravu.

Privredni život

S obzirom na to da se nalazilo na važnom karavanskom putu koji je vezivao primorje sa istočnim krajevima srednjovjekovne Bosne, Polimljem, Podrinjem i dalje na istoku sa Despotovinom, Tjentište se formiralo kao nezaobilazna stanica za karavane upućene iz Dubrovnika. To je uzrokovalo i potrebu da se u ovom naselju razviju određene uslužne i trgovinske aktivnosti. Poslovni ljudi iz Tjentišta zadužuju se u Dubrovniku, na različite iznose. Izvori nam dozvoljavaju da pratimo nekoliko trgovaca čija se aktivnost vezuje za Tjentište. Istovremeno, poduzetnički duh pojedinaca iz Tjentišta govori o privrednom usponu naselja.

Kakva su bila zaduženja ljudi iz Tjentišta, u kolikim iznosima, pod kojim uslovima i na koji vremenski period, najviše nam govore podaci iz serije *Debita Notariae*. Zaduženja možemo pratiti u periodu od 1418. do 1449. godine. To su zaduženja u robi, ali su u dokumentima izražena u novčanoj vrijednosti i vraćaju se najčešće u novcu. Malo se šta može kazati za ljude čija imena nam nude dokumenti. Izvjesno je da su u pitanju trgovci, čije se porijeklo ili poslovna djelatnost veže za Tjentište. Zadužuju se na različite iznose, samostalno ili udruženo s drugim poslovnim partnerima. Nerijetko se za određenog trgovca pojavljuje i jamac, kao garancija da će dug biti vraćen na vrijeme. Donesena roba iz Dubrovnika plasirana je na tržište i brzo je prodavana, što svjedoči činjenica da su u kratkom periodu uspijevali vratiti svoje dugove kreditorima. Dešavalo se da dužnik ponekad nije na vrijeme izvršavao svoje obaveze prema kreditorima. Svaki odlazak trgovaca u Dubrovnik da prime robu podrazumijevao je i da oni nose neku vrstu robe iz svoje sredine u Dubrovnik, najčešće vosak, crvac, kože.

U knjigama zaduženja pojavljuju se sljedeći trgovci iz Tjentišta: Radoje Dubijević i Veselko Račić (1418), Radiša Radosalić (1418), Petko Brajković (1418), Budeč Tihojević

[36] "Radiuoi Petchouich de Tientista homo de vaiuoda Stiepano" (25. 6. 1443), DAD, *Div. Canc*., LVII, 270v.

[37] (19. 9. 1452), DAD, *Cons. Rog*., XIII, 84v.

[38] (18. 1. 1457), DAD, *Lam. de foris*, XXX, 25v.

(1429), Kovač Bogosalić (1432), Pribio Medošević (1439), Stijepko Dubijević, Radivoj Petković i Miljen Branković (1441), Bogeta Radohnić (1443), Radašin Radatović (1444, 1445, 1446, 1448, 1449), Radonja Mladinović (1448).

Prvi podaci o zaduživanju trgovaca iz Tjentišta vežu se za 1418. godinu, kada je izvršeno zaduživanje u svrhu daljeg poslovanja. Iznenađuje činjenica da se radi o velikim iznosima, datim bez jamaca, što upućuje na zaključak da je zaduženja moglo biti i ranije, iako nemamo podataka koji to mogu potvrditi. Radoje Dubijević i Veselko Račić 15. februara 1418. zadužuju se kod Mihaela Sorkočevića na iznos od 116 dukata, na period od tri mjeseca.[39] Istog dana, kod istog kreditora i na isti vremenski period zadužio se i Radiša Radosalić iz Tjentišta, na iznos od 74 dukata i 10 groša.[40] Krajem 1418. zadužio se Petko Brajković sa Zavlom Baldovinićem na iznos od 35 dukata kod Mihaela Sorkočevića.[41] Spomenuti Zavao Baldovinović i njegovi sinovi Radoje i Mihael Zavlović u različitim poslovnim aktivnostima povezani su za Tjentište, Foču i Gacko. Izgleda da je Zavao Baldovinović rođenjem ili rodbinski povezan za te sredine.[42]

Poslije ovih zaduženja uslijedila je decenija gdje nemamo nikakvih podataka o zaduživanjima trgovaca iz Tjentišta. Teško je zaključiti iz kojih razloga se ljudi iz Tjentišta ne zadužuju u Dubrovniku sve do 1429. godine, kada se Budeč Tihojević zadužuje kod Radača Ostojića

---

[39] "Radoe Dubieuich et Veselcus Racich de Tintiste confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere ser Michaeli de Sorgo et fratribus ducatos auri centum sexdecim usque ad tres menses proxime futuros" (15. 2. 1418) DAD, *Deb. Not*., XIII, 14v.

[40] "Ego Radissa Radosaglich de Tintiste, confiteor quod super me et omnia bona mea obligo me dare et soluere ser Michaeli de Sorgo et fratribus ducatos auri septuagintaquatour grossos decem, usque ad tres mensem proxime futuros" (15. 2. 1418), Isto.

[41] "Zaual Baldouinouich et Petchus Braicouich} de Tintiste confitemur quod super nos et super omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere ser Michaeli de Sorgo et fratribus ducatos triginta quinque auri usque ad tres menses proxime futuros" (15.12. 1418) DAD, *Deb. Not*., XIII, 70v.

[42] "Zaual Baldouinouich et Petchus Braicouich de Tintiste" (15.12. 1418), DAD, *Deb. Not*., XIII, 70v; "Nos Zauo Baldouinich et Mircho Pribignich dictus Cladoruph de Zerniza socii" (03.03. 1430.g.), Isto, XIV, 386; "Vocxa Bogcinouich homo voyuode Stipani de Gazcha fuit confessus habuisse et recepisse a Zaulo Baldouinouich et a Radoye et Michaely filiis dicti Zauli equam unam quam equam dicti Vocha super se et omnia sua bona se sollemniter obligando per aptay renuntiando promisit redere et restituere dictis Zaulo et eius filiis suprascriptis siue alteri eorum usii ad festum sancti Viti proxime futuros" (15. 2. 1436), *Div. Canc*., XLIX, 223; "Bocheta Miobratouich de Tribigna locauit se et opera sua hinc ad annum unum proxime futuros Bernabe Stani Iliich suo et nomine et vice Nouach Giurgeuich pro quo se constituit et de rato promisit stipulanti et conducenti, ... Pro quo Bogeta et eius precibus Zauao Baodouinich pro omnibus suprascriptis obseruandis et attendendis per dictum Bogeta se constituit plegium et principalem debitorem dicto Bernabe" (9. 4. 1437), *Div. Not*., XXI, 129; "Nos Radasinus Radatouich de Tintinista principalis debitor et Michal Zaulouich plegius ipsius Radasini" (29. 10. 1444), *Deb. Not*., XXII, 42v; "Radasinus Radatouich et Vucheta Bogdanouich de Choza confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Mathco Milsich ducatos auri treginta tres usque ad duos menses proxime futuros. ... Pro quibus Radasino et Vucheta suprascripti principalibus debitoribus Michal Zaulouich extitit plegius et fideuissor" (3. 5. 1448), *Deb. Not*., XXIV, 7; "Ego Radogna Mladinouich de Tintiste principalis debitor et ego Michal Zaulouich fideuissor eius" (3. 5. 1448), Isto, 7; "Ego Radogna Miladinouich de Tintista ... Pro quo Radogna Michal Zaulouich extitit plegius et fideuissor" (12. 12. 1448), Isto, 99.

na iznos od 40 perpera.[43] U narednim godinama vidimo da zaduženja nisu bila naročito velika, što će reći da se nije radilo o unosnim poslovima niti o krupnijim trgovcima. Godine 1432. Kovač Bogosalić, čovjek kneza Vukca Hranića, uzima od Radosava Miokanovića, inače poznatog dubrovačkog oružara, u vrijednosti od 36 perpera dva oklopa, koje je trebao isplatiti u roku od četiri mjeseca. Ukoliko ne bude u predviđenom roku isplatio navedenu sumu, morao je oklope vratiti nazad vlasniku.[44] Izgleda da je Kovač Bogosalić bio sitni vlastelićić kneza Vukca Hranića, a na to ukazuje njegova kupovina dva oklopa. Trgovci u većini slučajeva iz Dubrovnika donose i prodaju tkanine, a ne vojnu opremu, koja je sudeći po kupljenoj količini bila namijenjena za ličnu upotrebu. Trag je ostavio i Pribio Medošević, koji se tokom 1439. u dva navrata zadužuje na iznos od 60 i 30 perpera kod braće Vlatka i Ratka Gostišića.[45]

Nisu dužnici uvijek na vrijeme izvršavali svoje obaveze prema kreditorima, a to je zavisilo i od njihovog poslovnog uspjeha. Kompanjoni iz Tjentišta, Stijepko Dubijević, Radivoj Petković i Miljen Branković zadužili su se kod Vitka Živanovića početkom jula 1441. na iznos od 260 perpera i 9 groša. Dug nisu uspjeli vratiti u predviđenom roku. Trebao je biti isplaćen za dva mjeseca, međutim u dokumentu je naknadno zabilježeno da su tek 6. februara 1442. dužnici kreditoru Vitku Živanoviću isplatili 108 perpera kao dio duga.[46] Sličan slučaj

---

[43] "Ego Budeç Utichoeuich de Tentista confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Radaç Ostoich yperperos quadraginta grossos usque ad unum mensem proxime futuros" (23. 7. 1429), DAD, *Deb. Not*., XIV, 315.

[44] "Ego Chouaç Bogosalich homo comitis Vochaç in Tintista confiteor quod super me et omnia bona mea obligo me dare et soluere Radossauo Miochanouich armerio yperperos triginta sex pro loricis duabus michi venditis et datis cum conditione nisi illas vendere potuerit quod debeam et possim restituere ipsas dicto Radossauo presente eodem Radossauo et sit verum esse confitente et contentante, usque ad IIII^{or} menses proxime futuros" (22. 5. 1432), DAD, *Deb. Not*., XV, 209; Desanka Kovačević-Kojić smatra da se radi o zanatliji, dakle kovaču Bogosaliću, što ne može biti jer je očito da se radi o vlastitom imenu Kovač, i u ovom slučaju to ne označava zanat ili zanimanje kovač. O tome vidi: Ковачевић-Којић: *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 209, нар. 35.

[45] "Ego Pribius Medosich de Tientista confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Vlatcho et Ratcho fratribus Gostisich yperperos sexaginta grossos Ragusi hinc ad duos menses proxime futuros" (25. 9. 1439), DAD, *Deb. Not*., XIX, 75; "Ego Pribius Medoseuich de Tintista confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Ratcho Gostisich yperperos treginta usque ad unum mensem proxime futurum" (29. 11. 1439), *Deb. Not*., XIX, 104.

[46] "Nos Stiepchus Dubieuich et Radiuoy Petchouich et Miglien Branchouich de Tintista confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Vitcho Giuanouich yperperos ducentos et sexaginta et grossos nouem usque ad duos menses proxime futuros. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Hec autem etc. Judex et testis ut supra. Et similiter dare et soluere Radino Bogcinouich yperperos quinquaginta tres, terminus ad meliustenendum et in omnibus et per omnia ut supra. Judex et testis ut supra" (10. 7. 1441), DAD, *Deb. Not*., XX, 182v. Iznad: "1442 die sexto februarii infrascriptus Vitchus Giuanouich creditor confessus fuit habuisse ab infrascriptis tribus debitoris pro parte debiti infrascripti yperperos centum octo", Isto. U ovom dokumentu spomenuti Radin Bogčinović, koji se pod istim uslovima zadužuje na iznos od 53 perpera, izgleda da nije iz Tjentišta.

nalazimo 1443. kada su prilikom sređivanja zaostavštine Luke Sorkočevića navedeni dužnici iz nekoliko značajnijih naselja u Bosni. Među brojnim dužnicima iz Tjentišta se javlja kao dužnik Bogeta Radohnić, koji je ostao dužan 14 dukata i jedan groš.[47]

Trgovci su ponekad do robe dolazili na drugačije načine, odnosno nisu išli u Dubrovnik da se zadužuju, nego su uspijevali da prodaju dio svoje imovine i sebi obezbijede potrebnu robu. To svjedoči slučaj iz juna 1443. kada je spomenuti Radivoj Petković prodao Bogonu Radičeviću i njegovom bratu jednu kobilu za 19 komada plave tkanine.[48]

Četrdesetih godina 15. stoljeća u Tjentištu uspješno posluje Radašin Radatović sa svojim kompanjonima. To potvrđuje i broj zaduženja u Dubrovniku. U periodu od 1444. do 1449. zadužuje se u nekoliko navrata na različite iznose. Njegovo prvo registrirano zaduženje kod Vasilja Petkovića u oktobru 1444. iznosi 31 dukat. U dokumentu je navedeno da je Radašin glavni dužnik, dok je jamac Mihalj Zavlović, koji se u većini Radašinovih zaduženja javlja u ovoj ulozi.[49] U maju 1445. kod Klementa Gučetića zadužuje sa na iznos od 31 dukata na rok od dva mjeseca. Ovaj put Radašin je očito imao problema u svom poslu, jer nije uspio da vrati navedeni iznos na vrijeme. Tek nekoliko mjeseci kasnije, zabilježeno je 14. decembra 1445. da je dug isplaćen u potpunosti, odnosno 31 dukat koliko je prvobitno iznosio. Dug je namiren preko prokuratora Marina Gučetića, inače brata spomenutog kreditora Klementa Gučetića.[50] Kada dug nije vraćen na vrijeme, onda se naplata prepušta u ruke prokuratora, da se pobrine da dug bude isplaćen, kao što nam to oslikava prethodni slučaj. Tokom 1446. Radašin se zadužuje dva puta. Početkom aprila, uz jamstvo spomenutog Mihalja Zavlovića, kod dubrovačkog vlastelina Luke Gučetića zadužuje se na iznos od 63 dukata, dok u augustu samostalno pravi zaduženje kod zlatara Pavka Stojčića na iznos od 12 dukata.[51]

---

[47] (11. 3. 1443), DAD, *Div. Not*. XXVI, 165v.

[48] "Radiuoi Petchouich de Tientista homo de vaiuoda Stiepano fecit manifestum quod vendidit Bogono Radiceuich et fratri suo unam jumentam pro brachiis XVIIII boni panni blaui cum hoc, quod si dicti fratres emptores aliqua aliter molestarenter aut in Ragusio aut alibi pro dicta jumenta empta quod ipse Radiuoi super se et omnia sua bona teneater eos guarentare et deffendere quecumque persona et eos liberare ab omni molestia que sibi infereretur pro dicta jumenta et eos conseruare in dictum et sit promisit. Renuntiando" (25. 6. 1443), DAD, *Div. Canc*., LVII, 270v.

[49] "Nos Radasinus Radatouich de Tintinista principalis debitor et Michal Zaulouich plegius ipsius Radasini pro quo de rato promisit et se constituit confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Vasil Petchouich ducatos auri treginta unum usque ad duos menses proxime futuros" (29. 10. 1444), DAD, *Deb. Not*., XXII, 42v.

[50] "Nos Radassinus Radatouich de Tintista principalis debitor et Michagl Zaulouich marangonus tanquam plegius qui tamen me constituo principalem debitorem pro eo confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere ser Clementi Vite de Goze ducatos auri triginta unum usque ad duos menses proxime futuros... U istom dokumentu ispod: "1445 die XIIII decembris ser Marinus Vite de Goze procurator suprascripti ser Clementis eius fratris ut de procura patet in procuris notarie sub die XXV octobris suprascripti millessimi confessus fuit habuisse et recepisse a suprascripti debiti per solutione huius debiti ducatos auri XXXI." (14. 5. 1445), DAD, *Deb. Not*., XXII, 109.

[51] "Nos Radasin Radutouich de Tintista principalis debitor et Michagl Zaulouich tanquam plegius dicti Radasini qui me constituo principalem debitorem et solutorem pro eo confitemur quod super nos et super omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Luce Ni. de Goze ducatos auri

Radašin se u svojim poslovnim poduhvatima udružuje s ljudima iz Foče, što je razumljivo s obzirom na to da je Foča bila najznačajnije gradsko naselje u blizini Tjentišta, gdje je bilo pojedinaca spremnih za veće poslovne poduhvate. Takav je i Vukota Bogdanović iz Foče. Oni se u maju 1448. zadužuju kod Matka Milšića na iznos od 33 dukata.[52] Navedeni dug je trebalo vratiti u roku od dva mjeseca. Izgleda da je poslovni poduhvat dvojice trgovaca dobro prošao. Navedeni dug je uspješno otplaćen, a već naredne godine Radašin i Vukota se ponovo zadužuju kod Vladisava Gučetića, sada na još veće iznose. U januaru 1449. uzimaju 43 dukata i 12 groša,[53] a u maju iznos zaduženja bio je 72 dukata, koje je trebalo vratiti u roku od dva mjeseca.[54] Ujedno je ovo bilo posljednje Radašinovo zaduženje sačuvano u izvorima. O njegovoj daljoj djelatnosti nemamo dostupnih podataka. Predočeni podaci govore u prilog postojanju značajne poslovne aktivnosti u Tjentištu. Na primjeru Radašina Radatovića vidimo da su u pitanju veći iznosi zaduženja, koje pojedinci uzimaju u svrhu daljeg poslovanja. U periodu 1444-1449. ukupno se zadužio, bilo sam ili s kompanjonom Vukotom Bogdanovićem, na iznos od 285 dukata i 12 groša, što predstavlja značajnu sumu s obzirom na to da svoje poslovanje veže za Tjentište, koje nije bilo posebno poznato kao veći poslovni centar.

Bilo je i sitnijih trgovaca, koji se rjeđe javljaju i zaduženja su povremena i relativno skromna. Takav je Radonja Mladinović iz Tjentišta. On se tokom 1448. zadužuje dva puta. Kod Ruska Mirkovića se zadužio početkom maja 1448. na iznos od 4 dukata, a kao jamac se javlja Mihalj Zavlović.[55] Krajem iste godine ponovo se zadužio kod Matka Milšića, također na iznos od

sexaginta tres usque ad tres menses proxime futuros" (2. 4. 1446), DAD, *Div. Not*., XXXI, 43v; "Ego Radasin Radatouich de Tintista confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Paucho Stoicich aurifici ducatos auri duodecim cum dimidio usque ad unum mensem proxime futuros. Et sit de presenti viagio et si ultra etc. Renuntiantes etc. Hec autem etc. Judex et testis ut supra" (31. 8. 1446), *Div. Not*., XXXI, 116.

[52] "Radasinus Radatouich et Vucheta Bogdanouich de Choza confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Mathco Milsich ducatos auri treginta tres usque ad duos menses proxime futuros" (3. 5. 1448), DAD, *Deb. Not*., XXIV, 7.

[53] "Nos Vuchota Bogdanouich de Coza et Radassinus Radatouich de Tientista principales debitores et ego Michal Zaulouich plezius et principalis qui me constituo confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Vladissauo de Goze ducatos quadraginta tres auri grossos duodecim per totum mensem marcii proxime futuros" (između 22. i 30. 1. 1449), DAD, *Deb. Not*., XXIV, 111v.

[54] "Ego Vucheta Bogdanouich de Coza et ego Radassinus Radatouich de Tintiste principales debitores et ego Michl Zaulouich plezius et principalis, quem me constituo pro ipsis, confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Vladissauo de Goze ducatos septuaginta duos auri usque ad duos menses proxime futuros" (14. 5. 1449), DAD, *Deb. Not*., XXIV, 174v.

[55] "Ego Radogna Mladinouich de Tintiste principalis debitor et ego Michal Zaulouich fideuissor eius confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Ruscho Mirchouich ducatos auri quatuor usque ad duos menses proxime futuros" (3. 5. 1448), DAD, *Deb. Not*., XXIV, 7.

4 dukata.[56] Zajedno s bratom Radojem Mladinovićem spominje se kao svjedok jedne pljačke 1445, a u martu 1446. opljačkao je s bratom Radojem Vukića Gabrielovića.[57]

Osim brata Radoja, njegov brat je bio i Ivan Mladinović, za kojeg se u jednom dokumentu kaže da je iz Tjentišta.[58]

Izloženi podaci govore o značajnom razvoju trgovinske djelatnosti u Tjentištu. Broj trgovaca iz Tjentišta nije naročito velik, ali je njihova djelatnost zadovoljavala osnovne potrebe lokalnog tržišta. Oni se u Dubrovniku zadužuju u robi čija je vrijednost izražena u novcu, a zatim tu robu prodaju na području Tjentišta i okoline. Nakon što prodaju robu, za što je obično trebalo dva do tri mjeseca, oni svoje dugove vraćaju kreditorima u novcu. U ugovorima o zaduženjima trgovaca iz Tjentišta rijetko nailazimo na slučaj da dugovi nisu isplaćeni na vrijeme, što svjedoči da su robu donesenu iz Dubrovnika uspijevali da prodaju u kratkom vremenskom periodu. Najčešća zaduženja su bila u tkaninama koje treba lokalna sredina, a zatim i predmetima za svakodnevnu upotrebu.[59] U Dubrovniku ne nalazimo veći broj ugovora o zaduženjima trgovaca iz Tjentišta. Razlog tome može se tražiti u činjenici što su kroz Tjentište često prolazili karavani s različitom robom, pa je i na taj način zadovoljavano lokalno tržište.

Pregled zaduženja trgovaca iz Tjentišta od 1418. do 1449. godine

Trgovci	*Kreditori*	*Visina zaduženja*	*Datum*
Radoje Dubijević i Veselko Račić	Mihael Sorkočević	116 dukata	15. 2. 1418.
Radiša Radosalić	Mihael Sorkočević	74 dukata, 10 groša	15. 2. 1418.
Petko Brajković	Mihael Sorkočević	35 dukata	15. 12. 1418.
Budeč Tihojević	Radač Ostojić	40 perpera	23. 7. 1429.
Kovač Bogosalić	Radosav Miokanović	36 perpera	22. 5. 1432.

[56] "Ego Radogna Miladinouich de Tintista confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Metheo Miosich ducatos auri quatuor cum dimidio usque ad duos menses proxime futuros" (12. 12. 1448), DAD, *Deb. Not*., XXIV, 99.

[57] (26. 12. 1445), DAD, *Lam. de foris*, XX, 23; (7. 3. 1446), Isto, 75.

[58] "Iuan Mladienouich de Tintista frater quondam Radogne Mladienouich" (5. 11. 1457), DAD, *Div. Canc*., LXVII, 20v.

[59] Kovačević: *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 123-124.

Trgovci	*Kreditori*	*Visina zaduženja*	*Datum*
Pribio Medošević	Vlatko i Ratko Gostišić	90 perpera	25. 9. 1439. 29. 11. 1439.
Stijepko Dubijević, Radivoj Petković i Miljen Branković	Vitko Živanović	260 perpera i 9 groša	10. 7. 1441.
Radašin Radatović	Vasilj Petković Klement Gučetić Luka Gučetić Pavko Stojčić	137 dukata	29. 10. 1444. 14. 5. 1445. 2. 4. 1446. 31. 8. 1446.
Radašin Radatović i Vukota Bogdanović	Matko Milšić Vladisav Gučetić	148 dukata i 12 groša	3. 5. 1448. Između 22. i 30. 1. 1449. 14. 5. 1449.
Radonja Mladinović	Rusko Mirković Matko Milšić	8 dukata	3. 5. 1448. 12. 12. 1448.

***

Srednjovjekovna karavanska trgovina bila je najlakši i jedini način prijenosa većih količina robe iz Dubrovnika u zaleđe, i obratno. S obzirom na to da karavani nisu mogli doći do odredišta za jedan dan, niti su tovarne životinje mogle cijelo vrijeme bez odmora da nose robu, na pojedinim mjestima formirane su karavanske stanice. To je podrazumijevalo postojanje svratišta i drugih objekata za smještaj ljudi, robe i konja.[60] Nekoliko takvih mjesta poznato je u srednjovjekovnoj Bosni, a takvo je bilo i Tjentište. Karavani upućeni prema Foči (1368-1436), Ustikolini (1402-1404), Goraždu (1379-1443) i Višegradu (1433-1437) morali su prolaziti kroz Tjentište s obzirom na to da je ovo naselje ležalo na glavnom putu koji je spomenuta mjesta vezivao sa Dubrovnikom.[61] To se odrazilo na razvoj privrede, potrebu organizacije lokalne uprave, uspostavu carina i određenih uslužnih djelatnosti.

Radi se o stanovima (ital. *alberghi*), kućama ili svratištima podignutim u svrhu pružanja usluga putnicima. Svaki putnik mogao je kod stanjanina dobiti stan za odmor i noćenje te smještaj robe i konja.[62] U testamentu Ivana Lampre Bolice iz 1445. spominje se u Tjentištu

[60] U jednoj tužbi Maroje Krešević izjavljuje da mu je ukradeno 28 libri kalaja. Vjerovatno se to moglo desiti prilikom njegovog boravka u svratištu: "Maroe Cresseuich...conqueritur supra... dicti accusati furati fuerant accusatori predicto libras stagni XXVIII" (7. 6. 1420), DAD, *Lam. de foris*, IV, 206.

[61] Динић: *Дубровачка средњевековна караванска трговина*, 694.

[62] Ковачевић-Којић: *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 270. Usp. Јиречек, Константин: "Стањанин", *Зборник Константина Јиречека.* Српска академија наука, Посебна издања књига CCCXXVI, Одељење друштвених наука, Нова серија књига 33, Београд, 1959, 419.

neki Radoje albergar.[63] To znači da su tu postojali *alberghi*, odnosno stanovi ili svratišta za putnike. Kao karavanska stanica i naselje smješteno na važnoj putnoj komunikaciji, u Tjentištu je postojanje ovih objekata bilo neophodno kako za smještaj karavana i poslovanje pojedinaca koji nude usluge smještaja tako i za sam razvoj naselja i trgovine. Kroz Tjentište su uglavnom karavani iz Dubrovnika prolazili dalje prema većim gradskim naseljima. Međutim, u jednom ugovoru o prijevozu robe Mirosav Novaković trebao je prevesti osam tovara tkanine do Sutjeske.[64] Ako se radi o župi Sutjesci, onda je cilj ovog karavana trebalo biti Tjentište s obzirom na to da je na tom prostoru bilo najznačajnija karavanska stanica. U srednjovjekovnoj Bosni stanove su držali pojedinci različitog društvenog staleža, od pripadnika Crkve bosanske do kraljeva i vlastele.[65] Izgleda da je i sam herceg Stjepan imao u Tjentištu "kuću" namijenjenu smještaju putnika.[66] Izvjesni Pribinja Radosalić se žali da su mu pokradene neke stvari u "kući" nekog Milorada u Tjentištu, što upućuje na zaključak da se radi o kući ili stanu za smještaj putnika.[67]

***

Osim podataka o trgovini i postojanju svratišta, o drugim granama privrede nemamo direktnih podataka, ali to ne znači da se o određenim djelatnostima ne može govoriti. Planinski kraj, kakav je prostor Tjentišta, imao je pogodne uslove za bavljenje stočarstvom, jer na ovom prostoru okuženom planinama zemljoradnja nije mogla imati značajnije mjesto u cjelokupnoj privredi naselja.[68] Planina Zelengora, pogodna za ispašu, bila je idealna za uzgoj stoke i proizvodnju mesa, mlijeka, sira i kože.

Teško je zamisliti jedno naselje bez zanatlija. Rašireno zanimanje u srednjovjekovnoj Bosni bio je kovački zanat, koji ponekad može označavati i lično ime, kao što je slučaja s Kovačem Bogosalićem iz Tjentišta. Pod kovačkim zanatom podrazumijeva se obrađivač tvrde

---

[63] "Radiuoy Petchouich et Radoe albergar nostro di Tintista" (18-19. 5. 1445), DAD, *Test. Not*., XIII, 220.

[64] "Mirosauus Nouachouich frater Vlatchi se solemniter obligando et per aptay renuntiando promisit ser Marino Johanni de Goze et Radeglie Radoucich, presentibus et recipientibus, conducere salmas octo pannorum usque parigium de Sutischa quod est inferius Gorasde cum bonis equis et sufficientis" (7. 12. 1435), DAD, *Div. Canc*., XLIX, 183.

[65] Динић: *Дубровачка средњевековна караванска трговина*, 702. Usp. Ковачевић-Којић: *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 270.

[66] "Ser Dragoe domini Aluisii de Gozis...lamentatur contra Jurag Vlassich dicens quod cum ser Dragoe aplicuisset ad Tintista in domum et gabellam chercech Stepani" (18. 1. 1457), DAD, *Lam. de foris*, XXX, 25v.

[67] "Pribigna Radossalich Glumaç...fecit lamentum dicens quod ipse portauit in domo Miloradi [prazan prostor] in Tintiste unum par bisaciarum cum aliquibus rebus valoris ducatorum quindecim. Que bisacie cum dictis rebus valoris ducatorum XV subtracte fuerunt dicto Pribigne in domo ipsius Miloradi" (21. 3. 1450), DAD, *Lam. de foris*, XXIII, 71v.

[68] O stočarstvu iscrpnije vidjeti u: Катић В., Реља: *Сточарство средњовековне Србије.* САНУ, Посебна издања, књига DXIII, Одељење медицинских наука, књига 30, Београд, 1978, 1-32; Благојевић, Милош: "Сточарство". *Лексикон српског средњег века* (приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић), Београд, 1999, 710-714.

sirovine, odnosno obrađivač kovine ili kamena. Postojanje preko 300 stećaka u Tjentištu i okolini daje nam mogućnost da zaključimo da je takvih zanatlija bilo na ovom prostoru.

Tužbe i drumsko razbojništvo

Područje Tjentišta u srednjem vijeku nije bilo pošteđeno pljački i otimačine stvari različitih vrijednosti i namjene. Veliki protok robe i putnika na ovom prostoru pogodovao je pojedincima da na takav način steknu određenu materijalnu korist, najčešće nasilnim oduzimanjem dobara. Određen broj takvih razbojništava registriran je u dubrovačkoj arhivskoj seriji *Lamenta de foris*. Tužbe su različitog karaktera, a najčešći razlozi su pljačkaške akcije pojedinaca i neispunjavanje dogovorenih poslova.

Jedna od prvih registriranih tužbi zabilježena je 1420. godine. Maroje Krešević podigao je tužbu protiv Radiše Pervanovića i Radovana Novakovića, vjerovatno vlaha Bukvića (de Buchuich), zato zato što su mu ukrali 28 libri kalaja (kositra). Maroje Krešević je izjavio da se to dogodilo na dan svetog Mihovila u Tjentištu.[69] Navedenih 28 libri iznosi 10 kilograma kalaja. Kako je tužba registrirana početkom juna 1420, može se utvrditi da se navedena pljačka desila na dan svetog Mihovila 29. septembra 1419. godine. Ujedno je ovo bila jedina tužba zabilježena u ovom periodu, jer do početka četrdesetih godina 15. stoljeća nemamo poznatih pljačkaških akcija na području Tjentišta.

Tužba iz septembra 1440. je koncizna i obavještava nas o akterima i predmetu tužbe. Izvjesni Radojko Pribašinović podigao je tužbu protiv Radašina Vlašića iz Tjentišta jer ga je, kada je iz Prištine išao za Dubrovnik, u Tjentištu Radašin uhvatio i nasilu mu oduzeo 6 perpera i 1,5 groša.[70] Nasilni pljačkaški poduhvati pojedinaca nisu uvijek bili predmet tužbe, što svjedoči sljedeći primjer. Trgovac Mihoč Pavlović prilikom boravka u Bosni kupio je 87 libri (31,1 kg) krimiza, koji je držao u kući Radašina Vlašića u Tjentištu, kod Radašinovog sina i supruge. On optužuje Dubrovčanina Vlakušu Latiničića jer je njegov krimiz uzeo iz kuće Radašina Vlašića, a u ime vojvode Stjepana Vukčića, navodno po odredbi moćnoga vojvode da nijedan Dubrovčanin ne može kupovati krimiz.[71]

---

[69] "Maroe Cresseuich coram nobili et sapienti viro domino Martolo de Zamagno honor Rectore Ragusii conqueritur supra Radissam Peruanouich et supra Radouanum Nouachouich de Buchuich. Eo quia dicti accusati furati fuerant accusatori predicto libras stagni XXVIII. Et hoc fuit in die sancti Michaly propelapsi in [prekriženo: Tentisti] loco dicto Tentisti" (7. 6. 1420), DAD, *Lam. de foris*, IV, 206.

[70] "Radoichus Pribasinouigh coram domino Rectore ser Georgio de Goze fecit lamentum supra Radossinum Blasigh de Tintiste, dicens quia dum veniret de Pristina Ragusium ipse cepit eum in Tintiste per vim accepit yperperos sex et unum grossum cum dimidio pro uno alio Raguseo Sisat" (24. 9. 1440), DAD, *Lam. de foris*, XIV, 47.

[71] "Michoç Paulouich coram domino Rectore ser Johanne de Menze fecit lamentum supra Vlacusam Latinicigh, dicens quia dum esset in Bosina emit libris LXXXXVII crimisi quem recommdauit in domo Radasini Vlasigh in Tientista, videlicet, filio dicti Radasini et eius uxori. Et dictus Vlacusa fecit sibi ipsum accipi per vaiuodam Stiepanum. Eo quia fecit cum dicto vaiuoda Stiepan quod nemo Raguseus non posset emere crimicem nisi ipse" (26. 9. 1441), DAD, *Lam. de foris*, XV, 24v.

U Tjentištu su različite neugodnosti doživljavali najčešće putnici. Upravo je takvu sudbinu doživio Radač Bojaković, po zanimanju obućar, kad se nalazio na području Tjentišta, i tom prilikom bio opljačkan početkom decembra 1445. godine. Oduzeta mu je određena količina novca, a situacija je bila komplikovana jer novac nije pripadao njemu. Vlasnik novca Petar Nazis (Petrus de Nassis) iz Zadra je reagirao i podnio tužbu protiv Radiča Bogčinovića i Radosava Goričanina, koji su kod Tjentišta Sutjesci (apud Tintiste in Sutischa) od spomenutog Radača oduzeli 33 perpera i 3 groša.[72] Krajem decembra te iste godine i Radač Bojaković optužuje Radiča Bogčinovića i Radosava Goričanina da su ga, dok je išao u Bosnu, opljačkali i uzeli mu novac Petra Nazisa, te da su ga ranili. Među svjedocima navedeni su Radikoje Obradović iz Foče, Radoslav Vrmljanin, braća Radoje i Radonja Mladinović, te Brailo, sin kneza iz Tjentišta. Dalje se u dokumentu navodi da su pred Dubrovčaninom Marinom Bućom, Matkom postrigačem sukna i Radonjom Goičićem navedeni Radič i Radosav priznali da su uzeli novac od Radača.[73] Svjedoci pljačke Radača Bojakovića braća Radonja i Radoje Mladinović bili su glavni akteri jedne druge pljačke koja se desila početkom marta 1446. godine. Naime, Vukić Gabrielović podiže tužbu protiv spomenute braće jer su mu u Tjentištu nasilu oduzeli luk i strijele.[74] Jednog od dvojice braće, Radonju Mladinovića kasnije susrećemo u kreditnom zaduživanju u Dubrovniku.

Nepoštivanje poslovnih ugovora također je mogao biti razlog da se pokrene spor. Tako dubrovačka vlastela Nikola P. Rastić i Benedikt Kotruljević optužuju Vlakušu Peličića i njegovu karavanu. Izdvojena karavana iz Dubrovnika trebala je da preveze jedan tovar

---

[72] "Petrus de Nassis de Jadra coram domino Rectore ser Nicola Mat. de Georgio fecit lamentum supra Radiç Bogçinoich et Radosauum Gorizaninum, dicens quod ipse Petrus dedit Radaç caligario certam quantitatem denariorum ad eos inuesticione secundum comissionem sibi datam. Et dum ipse Radaç eius commisus iret ad viagium et esset apud Tintiste in Sutischa, dicti Radiç et Radosauus venerunt et per vim acceperunt sibi yperperis triginta tres grossis tres de denariis quos ipse Petrus sibi dedit secundum scripsit sibi dictus Radaç petens sibi de remedio oportuno prouideri contra suprascriptos robatores protestans de omnibus damnis et interesse quibus possit occurere pro predictis offerens se posse probare predictam per infrascriptos qui fuerunt presentes predictis" (6. 12. 1445), DAD, *Lam. de foris*, XX, 6.

[73] "Radaç Boiachouich calegarius coram domino Rectore ser Nicola de Georgio fecit lamentum supra Radiç Boghcinouich et Radossauum Gorizaninum, dicens quod dum dictus Radaç iret in Bossinam et portaret certam quantitatem denariorum ser Petri de Nassis pro ipsos inuestiendum. Et esset apud Tintiniste [?] in Sutisca, dicti Radiç Boghcinouich et Radossauus Gorizaninum acceperunt sibi per vim de dictis denariis yperperis triginta duos et grossis tres et ipsum verberauerunt extrahendo supra ipsum spatas et cortellessas ipsum minazando et ipsi inferendo timorem, petens sibi de remedio opportuno prouideri contra suprascriptos robatores protestans de omnibus damnis et interesse etc. [Testes:] Radichoe Obradouich de Choza, Radossaus Vermilianin, Radoe et Radogna Mladienouichi fratres, Braillus filius comitis de Tintiste. Ser Marinus Dobre de Buchia, Matchus cimator, Radogna Goicich} in quorum presentia suprascripti Radiç et Radossauus confessi fuerunt accepisse suprascripto Radaç suprascriptos denarios" (26. 12. 1445), DAD, *Lam. de foris*, XX, 23.

[74] "Vuchich Gabrielouich coram domino Rectore domino Alouisio de Goze fecit lamentum supra Radognam et Radoe Mladienouichi, dicens quod ipsi in Tintiste acceperunt sibi per vim arcum fulcitum cum friciis" (7. 3. 1446), DAD, *Lam. de foris*, XX, 75.

tkanine Nikole P. Rastića i tri tovara Vlakuše Peliočića, ali kada je karavana došla do Tjentišta Vlakušin ponosnik Radoje izgubio je tovar Nikole P. Rastića. Također je izvjesni Radivoj Silojević trebao za Nikolu P. Rastića da preveze jedan tovar tkanine do Foče, ali on to nije učinio, nego je tovar dovezao samo do Tjentišta.[75] Dakle, Vlakuša Peliočić i Radivoj Silojević nisu izvršili svoje obaveze, pa ih Nikola P. Rastić tuži jer je pretrpio štetu i troškove za izgubljene tovare tkanina.

Tužba registrirana u martu 1450. godine ne spominje počinioce nedjela. Pribinja Radosalić Glumač podigao je tužbu jer su mu ukradene bisage sa stvarima u vrijednosti od 15 dukata prilikom boravka u kući izvjesnog Milorada u Tjentištu. Svjedoci spomenutog nedjela bili su Vukašin i Vučeta iz Tjentišta i Radonja Malistrić.[76] Pribinja Radosalić Glumač je prilikom putovanja kroz Bosnu došao do Tjentišta, gdje se zadržao izvjesno vrijeme, te je u međuvremenu bio opljačkan. U takvim ili sličnim situacijama znali su se naći pojedini trgovci, o čemu govori tužba iz jula 1455. godine. Trgovac iz Tjentišta Božidar Magušić opljačkan je prilikom povratka iz Beograda u mjestu Serapes kod Užica. Tom prilikom oduzeto mu je zlato i srebro u vrijednosti od 600 dukata. U Božidarovo ime, njegov otac Pribil Magušić podiže tužbu protiv braće Stjepana i Lazara, koji su nećaci trgovca Radivoja i zlatara Ivana Radojčića.[77]

---

[75] "Ser Nicolaus domini Pasqualis de Restis [dodato: insimul cum Benedicto de Cotruglis] coram domino Rectore ser Georgio de Chaboga sedentes loco ser Andree de Babalio ... fecit lamentum supra Vlacussam Peliocich et charauanam dicti Vlacusse, dicens quod discendente charauana dicti Vlacusse de Ragusio cum una soma pannorum dicti ser Nicole et tribus somis dicti Vlacusse et euntibus insimul cum fuerunt in Tintista Radoe conductor somarum dicti Vlacusse demiserunt ibi conductorem some dicti ser Nicole cum dicta soma pannorum. Qui conductor dicte some dicti ser Nicola non inuerutur, unde dictus ser Nicola reseruat sibi jus quoniam fecit melius ut se habuit res. Item fecit lamentum supra Radiuoi Siloeuich, dicens quod promiist sibi conducere unam somam pannorum in Choza et non conduxit ipsam misi in Tintista et ipsum dimidit ibi in Tintista, unde conductor dicte some et dicta soma non inuenitur, unde dictus ser Nicola protestatur de omni danno et expensas" (2. 1. 1447), DAD, *Lam. de foris*, XX, 274v.

[76] "Pribigna Radossalich Glumaç coram domino Rectore ser Junio de Chalich fecit lamentum dicens quod ipse portauit in domo Miloradi [prazan prostor] in Tintiste unum par bisaciarum cum aliquibus rebus valoris ducatorum quindecim. Que bisacie cum dictis rebus valoris ducatorum XV subtracte fuerunt dicto Pribigne in domo ipsius Miloradi. [Testes:] Vocassinus de Tintiste, Radogna Malistrich, Voceta de Tintiste" (21. 3. 1450), DAD, *Lam. de foris*, XXIII, 71v.

[77] "Pribil Magiussich de Tintista coram domino rectore ser Jo. de Volzo lamentum detulit contra et aduersus Stiepanum nepotem Radiuoi mercatoris et nepotem Johanis Radoucich aurificis et fratrem Lazari, qui Lazarus est nepos suprascriptorum Radouini et Johanis, dicendo quod dum Bosiedar filius suprascripti Pribili recessisset alias de Belgrado de societate dicti Stiepahani et fesissent certam inuicem societatem quam diabolicam ac essent in loco vocato Serapes apud Usize dictus Stipanus videns quod suprascriptus Bosiedarus habebat plures ducatos et argentos laboratos et non laboratos inductus ipse Stipanus diabolica subiestione interfecit et mactauit dictum Bosiedar et accepit sibi in auro et argentis ac argenteriis pro valore et summa sucatorum sexcentorum. Et si de tali nephando delicto dominia vostra voluerit diligenter inquirere prout tantum delictum requirie pro justicia ministranda poterit some habere totius rei veritatem per infrascriptos, videlicet, Maroie Jude mercator habitans ale Pille, Gregorius Grubaceuich et Matchus Jude} de Ragusio" (24. 7. 1455), DAD, *Lam. de foris*, XXVIII, 169v.

Neugodnosti u Tjentištu doživio je i dubrovački vlastelin Dragoje Gučetić. On podiže ukupno tri tužbe zbog pretrpljene štete i neugodnosti početkom 1457. godine. Prvo optužuje Juraka Vlašića da mu je kod kuće i carine hercega Stjepana Vukčića Kosače u Tjentištu nasilno oduzeo novac, konje i robu koju su nosile njegove sluge. Na kraju je Jurak vratio oduzete stvari, ali je zadržao 30 dukata.[78] Nešto od navedenog novca Dragoje je uskoro povratio. U aprilu te iste godine na Dragojev zahtjev sekvestrirano je 10 dukata Juraka Vlašića koji su bili kod Venka Glavaša.[79] Također, kada je Dragoje nastavio put iz Tjentišta i stigao do Goražda, doživio je neugodnost kada je htio da plati carinu koju je ubirao herceg Stjepan. Vjerovatno hercegov čovjek, Vukac Tvrdošević zadržao je Dragojevog slugu zajedno sa srebrom koje je nosio. Od toga srebra izabrao je tri komada, koja je rafinisao i iz kojih je izvukao 12 libara finog srebra i 10 dukata.[80] Na kraju je Dragoje podigao tužbu i protiv svog sluge Marka, koji je uhvaćen svojom krivicom, zato što je bez njegove dozvole otišao sa srebrom na teritoriju hercega Stjepana.[81]

Jedan slučaj čini se naročito zanimljivim. Radi se o zatvaranju osobe iz Tjentišta u Dubrovniku zbog nekog nedjela. Septembra 1452. godine pratimo odluku dubrovačkog Vijeća umoljenih da se iz zatvora oslobode Brajan Radienčić iz Zubaca i Stjepko Dubljević iz Tjentišta u zamjenu za Brajana Slijepčića, kojeg je herceg Stjepan oslobodio.[82] Teško

---

[78] "Ser Dragoe domini Aluisii de Gozis coram domino rectore ser Zupano de Bona lamentatur contra Jurag Vlassich dicens quod cum ser Dragoe aplicuisset ad Tintista in domum et gabellam chercech Stepani et dictus Jurag per vim arripuit ipsi ser Dragoe et eius famulis omnes denarios, equos, res et bona que ipse ser Dragoe et famuli portabant. Ultimo ipse Jurag restituit dictas res. Verum retinuit ducatorum XXX auri et multa obprobuta et jurgia iundit in ipsum ser Dragoe que nulli mercatori nec nobili dicta nec illata fuere quare" (18. 1. 1457), DAD, *Lam. de foris*, XXX, 25v.

[79] "Die V aprilis 1457. Ad instantiam suprascripti ser Dragoe Stepan riuerius comunis etiam de mandato domini Rectoris ser Damiani de Menzis et suorum judicium sequestrasse in manibus Venchi Glauas acceptantis usque ad jus cognitum ducatorum decem de denarios prefati Jurag Vlassich" (18. 1. 1457), DAD, *Lam. de foris*, XXX, 25v.

[80] "Item lamentatur contra Vozzam Tuerdosseuich dicens quod cum ipse ser Dragoe applicuisse apud Gorazde et vellet soluere gabellam que soluitur chercech Stepano ipse Vozzam retinuit famulum ipsius ser Dragoe cum omni argento quod portabat duos dies et totidem noctes et de dicto argento accepit tres petias quas resinauit et de eis accepit libris XII argenti finis et ducatorum X auri" (18. 1. 1457), DAD, *Lam. de foris*, XXX, 26. Na ovom mjestu skrećemo pažnju da je Bogumil Hrabak prilikom iščitavanja dokumenta gdje se spominje Vukac Tvrdošević napravio grešku prilikom čitanja Vukčevog prezimena, pa je umjesto Tvrdošević (Tuerdosseuich) pročitao Tvrdosalić. Bogumil Hrabak: "Goražde od XIV do XVI veka". *Jugoslovenski istorijski časopis*, godina XXX, broj 2, Beograd, 1997, 23; Исти, *Гораждe од XIV до XVI века, Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књига I, Београд, 2003, 205.

[81] "Item lamentatur contra Marcum [prazan prostor] eius famulum, dicens quod ipse Marcus sine voluntate ac licentia ipsius ser Dragoe iuit cum argento dicti ser dragoe in territoria chercech Stepani et ea argenta rapta fuerit per culpamipsius Marci" (18. 1. 1457), DAD, *Lam. de foris*, XXX, 26.

[82] "Prima pars est de liberando de carceribus nostri Brayanum Radiençich de Xubzi et Stiepchum Dublieuich de Tintista loco Brayani Sliepzich qui fuit liberatus a cherzech Stiepano cum condicione quod illi duo relaxentur" (19. 9. 1452), DAD, *Cons. Rog*., XIII, 84v; Brajan Radienčić je tek početkom januara 1453. oslobođen iz zatvora. "Prima pars est de leuando compedis ferreos Braicho de Subzis qui est in carceribus" (8. 1. 1453). Isto, 131.

je zaključiti zbog čega su spomenute ličnosti, hercegovi podanici, bile u dubrovačkom zatvoru. Izgleda da je Stjepko Dubljević identičan sa Stijepkom Dubijevićem iz Tjentišta, kojeg smo upratili kao trgovca. Iako je Stijepko Dubijević, zajedno sa svojim kompanjonima, prilikom jednog zaduženja ostao dužan određenu sumu novca kreditoru Vitku Živanoviću, ne možemo tvrditi da je baš zbog toga bio u zatvoru, jer je prevelik vremenski raspon između zaduženja (1441) i njegovog boravka u zatvoru (1452).

Dvije odluke Vijeća umoljenih spominju pljačku dubrovačkih trgovaca, a kao glavni akter pojavljuje se herceg Stjepan Vukčić Kosača. On je izazvao reakciju Dubrovčana jer je početkom augusta 1454. Nalku Naliću i ostalim njihovim trgovcima oduzeo srebro što su imali kod sebe.[83] U sljedećoj odluci pod istim datumom saznajemo da je riječ o pljački dubrovačkog karavana u Tjentištu, te se ponovo govori o tome da je herceg Stjepan oduzeo srebro i novac od trgovaca.[84]

Kako se iz priloženih podataka može vidjeti, područje Tjentišta bilo je pogodno za drumsko razbojništvo. Uglavnom su pojedinci iskorištavali pogodne prilike i napadali putnike koji su sa sobom nosili značajna materijalna sredstva. Na meti su bili novac, srebro, zlato, kalaj, a ponekad i oružje. S druge strane, podizane su optužbe protiv pojedinaca koji nisu izvršili svoje ugovorene poslovne obaveze, o čemu svjedoči slučaj Vlakuše Peliočića i Radivoja Silojevića. Ponekad su se ljudi iz Tjentišta našli u situaciji da budu opljačkani, kao što je to slučaj s trgovcem Božidarom Magušićem, što govori u prilog tvrdnji da je drumsko razbojništvo bila raširena i svakodnevna pojava u srednjem vijeku.

Tragovi kulturne djelatnosti u Tjentištu

Najznačajniji pokazatelji kulturne djelatnosti su materijalni ostaci s obzirom na to da nam pisani izvori koji se odnose na Tjentište ne pružaju takve mogućnosti. U Tjentištu i okolini sačuvan je značajan broj srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika – stećaka, tri kamene stolice u Tođevcu, i ostaci jedne crkve na Prijeđelu. Također se može govoriti i o pismenosti u ovom naselju. Postojanje trgovaca u Tjentištu ukazuje na elemente pismenosti. Ugovori o zaduženjima, trgovina, ispunjavanje obaveza prema kreditorima navode na zaključak da su barem oni morali imati određen stepen pismenosti. O tome da li su vodili trgovačke knjige, kao što su to radili Dubrovčani, teško je govoriti, ali ni ta mogućnost nije isključena, posebno ako se radi o trgovcima čije poslovanje možemo pratiti nekoliko godina kao što je slučaj s trgovcem Radašinom Radatovićem iz Tjentišta.

Kroz stećke je najbolje izražena misao o smrti, i potreba da se dostojno obilježi i sačuva uspomena na pojedince. Stećci u sebi objedinjuju tri značajna duhovna osjećaja – za religiju, kulturu i umjetnost. Njihova osnovna funkcija je da kultu pokojnika kao jednoj od središnjih

---

[83] "Prima pars est de induciando super argento accepto Naucho Mar. de Nale pro chercech et alio argento aliorum pro quo dictus chercech dixit soluere et non soluit usque nunc usque ad aduentum ser Marini Ni. de Gondola" (10. 9. 1454), DAD, *Cons. Rog.,* XIV, 85v.

[84] "Prima pars est quod omnes illi de charauana argenti aut ducatos aut monete acceptis pro chercech Stiepanum in Tintiste ponere debeant in camere comunis nostri argentum recuperatum aut ducatos aut monetam aut valorem argenti quod stare debeat ibi in camera usque ad terminationem consilii rogatorum" (10. 9. 1454), DAD, *Cons. Rog*., XIV, 86. Usp. Ћирковић: *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, 213-214.

tački religioznosti dodijeli vidljivo i prepoznatljivo obilježje. S umjetničkim ambicijama je i ornamentika na stećcima, čija je uloga da kod posmatrača pobudi estetski osjećaj – osjećaj za lijepo.[85] Vrijedno je na ovom mjestu spomenuti nekropole u okolini Tjentišta radi uvida u brojno stanje i rasprostranjenost stećaka na ovom prostoru. Jedna nekropola sa tri očuvana stećka u obliku sanduka smještena je u Tjentištu, dok su ostali uništeni.[86] Sjeveroistočno od Tjentišta, na Kosman-polju, na lokalitetu Grčko groblje, nalazi se 50 stećaka, od toga 20 ploča i 30 sanduka. Slabo su obrađeni i nemaju nikakvih ukrasa. Na drugom lokalitetu – Gradac, unutar zidina i ispred ulaza srednjovjekovnog grada Kosmana nalaze se tri stećka, također bez ukrasa.[87] Blizu Kosmana, na Prijeđelu je sačuvano nekoliko stećaka u obliku sanduka i nišana, s motivima luka i topuza.[88] U Šadićima je evidentirano 200 stećaka, a od toga je ukrašeno njih deset, s motivima stiliziranih i antropomorfnih krstova, štita i scena lova na jelena.[89] Nekoliko kilometara istočno od Tjentišta u selu Igoče, na lokalitetu Grčko groblje, sačuvano je pet stećaka u obliku sanduka.[90] Nedaleko od sela Vrbnica, uz pravoslavno groblje leži nekropola od 20 stećaka. Ukrašena su dva primjerka, a ukrasni motivi su arkade, štitovi s mačevima, stiliziran krst i muškarac s konjem.[91] Zapadno od Tjentišta, na Zelengori, leži jedan usamljen stećak bez ukrasa na lokalitetu Ljubin grob, dok se na lokalitetu Lučke kolibe nalazi nekropola od 23 stećka, s jednim ukrašenim primjerkom s motivom stiliziranog krsta.[92]

Pored stećaka, u okolini Tjentišta otkrivene su tri kamene (sudačke) stolice. Aleksandar Ninković je među ostacima srednjovjekovnog grada Tođevca 1977. otkrio i opisao dvije kamene stolice uklesane u liticu.[93] Naknadno je Šefik Bešlagić 1981. otkrio još jednu kamenu stolicu.[94] O njihovoj funkciji nauka nije donijela konačan sud. Izgleda da su kamene stolice služile uglednijim velikašima da na njima sjede kada obavljaju javno suđenje svojim potčinjenim, pa odatle naziv sudačke ili sudijske stolice.[95] Na značaj kamenih stolica u javnom životu srednjovjekovne Bosne ukazao je i Pavao Anđelić, pripisujući im funkciju zbornih mjesta gdje su obavljani različiti poslovi iz sfere javnog života, a između ostalih i sudački.[96]

---

[85] Lovrenović, Dubravko: *Stećci – Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka.* II dopunjeno izdanje, Sarajevo: Rabic, 2010, 113.

[86] *Arheološki leksikon BiH*, 131.

[87] Bešlagić, Šefik: *Stećci – Kataloško-topografski pregled.* Sarajevo: Veselin Masleša, 1971, 276.

[88] *Arheološki leksikon BiH*, 123.

[89] Bešlagić: *Stećci – Kataloško-topografski pregled*, 276.

[90] *Arheološki leksikon BiH*, 123.

[91] Bešlagić: *Stećci – Kataloško-topografski pregled*, 276.

[92] Isto.

[93] Ninković: *Srednjovjekovni gradovi Tođevac i Kožetina*, 537.

[94] Bešlagić, Šefik: *Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine.* ANUBiH, knjiga LIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 34, Sarajevo, 1985, 34.

[95] O funkciji kamenih stolica iscrpno u: Bešlagić: *Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, 103-109.

[96] Anđelić, Pavao: *Bobovac i Kraljeva Sutjeska – Stolna mjesta bosanskih vladara u u XIV i XV stoljeću.* Sarajevo: Veselin Masleša, 1973, 252-255.

Od objekata sakralne namjene u Tjentištu do sada nisu otkriveni nikakvi ostaci. Međutim, u Tođevcu, smještenom blizu Tjentišta, spominje se crkva koju je najvjerovatnije podigao herceg Stjepan Vukčić Kosača.[97] Na Prijeđelu su pronađeni temelji manje mauzolejne crkve posvećene sv. Đurđu, podignute unutar fortifikacijskog objekta na brdu Đurđevici. Unutrašnjost crkve je bila oslikana freskama zapadnog stila, a uz južni zid je pronađena grobnica nepoznatog ktitora, ozidana sedrom.[98]

Kako se iz priloženih podataka može vidjeti, najbrojniji materijalni ostaci su stećci, čija rasprostranjenost na ovom području govori o značajnim kulturnim aktivnostima. Evidentirano je preko 300 stećaka, od kojih je većina bez ukrasa. Postojanje stećaka pokazatelj je materijalnih mogućnosti, ali i duhovnih potreba stanovništva s ovih prostora. Kamene stolice, crkva u Tođevcu i ostaci manje crkve na Prijeđelu dodatni su argumenti da se može govoriti o kulturnim prilikama u Tjentištu i okolini, te zaključiti da su kulturne prilike na ovom prostoru bile u skladu s općim razvojem i tokovima u srednjovjekovnoj bosanskoj državi.

Zaključak

Nastanak i razvoj Tjentišta u velikoj mjeri je podstakla karavanska trgovina. Smatra se da je naselje dobilo ime od latinske riječi *tenda* (šator), jer se prilikom zaustavljana karavana tu prvobitno noćivalo pod šatorima. Prvi put se spominje 1418. godine, i od tada se češće pojavljuje u izvorima. Tjentište se može tipološki posmatrati kao naselje s elementima trgovišta i grada, i možemo ga označiti kao trgovište-grad bez fortifikacijskih objekata, jer na to upućuje i geostrateški položaj Tjentišta u odnosu na ostala okolna naselja. U upravno-teritorijalnoj organizaciji Tjentište je pripadalo župi Sutjeska, a značajno je napomenuti da je imalo razvijenu upravnu strukturu s knezom na čelu. Župa Sutjeska s okolinom pripadala je vlasteoskoj porodici Hranića/Kosača. Tjentište možemo vezati za Vukca Hranića, jer se tu u maju 1432. spominje njegov čovjek Kovač Bogosalić. Poslije Vukčeve smrti Tjentište je pod upravom vojvode Stjepana Vukčića Kosače, na što upućuje spominjanje njegovih ljudi u ovom naselju.

Privredni život u Tjentištu najviše je ostavio traga kroz kreditnu trgovinu. Poslovni ljudi iz Tjentišta zadužuju se u Dubrovniku na različite iznose, samostalno ili udruženo s poslovnim partnerima. Zadužuju su u robi, ali je njihova vrijednost izražena u novcu. Trgovci donose iz Dubrovnika robu, najčešće tkanine, i prodaju tu istu robu na području Tjentišta. U periodu od 1418. do 1449. spominju se Radoje Dubijević i Veselko Račić, Radiša Radosalić, Petko Brajković, Budeč Tihojević, Kovač Bogosalić, Pribio Medošević, Stijepko Dubijević, Radivoj Petković i Miljen Branković, Bogeta Radohnić, Radašin Radatović, Radonja Mladinović. Od spomenutih, neki se samo povremeno zadužuju na manje iznose, što znači da ni obim njihovih poslovnih aktivnosti nije bio naročito značajan. Neki trgovci, kao što je Radašin Ratatović, poduzimaju veće poslovne poduhvate.

---

[97] Ковачевић-Којић: *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 302.

[98] Iscrpnije o crkvi u: Kajmaković: *Drina u doba Kosača*, 161-167; Isti: *Srednjovjekovna arhitektura u Bosni i Hercegovini*, 858, 865-866.

Drugi vid poslovanja vezan je za pružanje usluga za smještaj ljudi, robe i konja. Zbog toga u Tjentištu nalazimo *alberghe*, odnosno svratišta ili stanove. Svaki karavan upućen prema Foči, Ustikolini, Goraždu ili Višegradu morao je proći kroz Tjentište, pa je postojanje svratišta bilo neophodno, a također je donosilo materijalnu korist ljudima koji su pružali te usluge. Kako je smješteno u planinskom kraju, stanovništvo u Tjentištu je imalo pogodne uslove za bavljenje stočarstvom. Što se tiče zanatstva, može se tvrditi da je bilo kovača, odnosno klesara kamena, što potvrđuje značajan broj stećaka na ovom prostoru.

Na području Tjentišta dešavale su se pljačke i otimačina stvari različitih vrijednosti i namjene. Prolazak robe i putnika pogodovao je pojedincima da na taj način steknu određenu materijalnu korist, najčešće nasilnim oduzimanjem dobara. Posljedice pljačkaških akcija bile su tužbe u Dubrovniku. One su različitog karaktera i sadržaja. Predmeti pljačke u Tjentištu su najčešće bili novac, srebro, zlato, kalaj, ili oružje. Tužbe nisu uvijek podizane zbog neke pljačke, već i zbog neispunjavanja dogovorenih poslovnih obaveza. O tužbama vezanim za neispunjavanje ugovorenih poslova najbolje svjedoči slučaj Vlakuše Peliočića i Radivoja Silojevića, koje je tužila dubrovačka vlastela jer su izgubili po tovar tkanine.

Na tragove kulturne djelatnosti upućuju materijalni ostaci. To su prije svega srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci, kojih je preko 300 evidentirano u okolini Tjentišta. Zatim su tu sudačke stolice u Tođevcu, koje su imale funkciju zbornih mjesta gdje su obavljani različiti poslovi iz javnog života, pa i sudački. Također se u Tođevcu spominje jedna crkva, a na Prijeđelu su otkriveni temelji mauzolejne crkve posvećene sv. Đurđu. Postojanje trgovaca u Tjentištu, odnosno sama priroda njihovog zanimanja, upućuje na zaključak da su morali imati određen stepen pismenosti.

TJENTIŠTE IN MIDDLE AGES

Sejfudin Isaković

Summary

The efforts were made to point out the place and role of Tjentište in medieval Bosnian state through the prism of Dubrovnik- sources. Tjentište was a settlement which beginning and development were encouraged by caravan trade. This paper tries to point out the typology of settlement and administrative-territorial organization, and then point out the economic life seen through the trade and other business activities. As an area with important traffic of goods and passengers, significant activities of individuals in the field of Tjentište were robberies on road, and the consequences of such activities were complaints in Dubrovnik, different by character and content. The material remains in the area of Tjentište indicate on the traces of cultural activities, largely medieval tombstones – standing tomb-stones, benches and churches.

Key words: Tjentište, Medieval Bosnia, Kosača, caravan trade, custom, highwayman, standing tomb-stones.

UDK 929 Stipanović, Ž.: 336 (497.6) "1429/1459"

Vlah Drobnjak Žur Stipanović (1429-1459)

Esad Kurtović
Filozofski fakultet
Sarajevo

Na osnovu dostupnih podataka rad prikazuje vlaha Drobnjaka Žura Stipanovića (1429-1459). Okosnicu Žurove životne priče čine fragmentarni isječci očuvani u arhivskim knjigama kreditnog zaduživanja i tužbi koji ga određuju kao trgovca koji se bavi kreditnom trgovinom i pripada uglednijim predstavnicima među Drobnjacima.

Ključne riječi: vlasi Drobnjaci, Žur Stipanović, Kosače

Historija vlaha Drobnjaka u priličnoj mjeri poznata je zahvaljujući detaljnim istraživanjima i interpretacijama vrijedne autorice Marice Malović-Đukić.[1] Za očekivati je sintetsko zaokruživanje koje bi značajno unaprijedilo poznavanje Drobnjaka i potaklo slična zaokruživanja drugih vlaških skupina i katuna. U njenim razmatranjima s pravom je pretpostavljeno da će u dodatnim istraživanjima dubrovačke i kotorske građe biti prostora i za pojedinačnu obradu nekih od najvažnijih predstavnika među Drobnjacima.[2] Jednoj takvoj osobi, Žuru Stipanoviću, kao pokušaju u tom pravcu, na ovom mjestu posvećujemo posebnu pažnju.

[1] Маловић-Ђукић, Марица: "Дробњаци у караванској трговини Полимља у средњем веку". *Милешевски записи*, 2 (1996), Пријепоље, 1997, 25-33; Марица Маловић-Ђукић: "Прилог историји Дробњака у средњем веку". *Гласник Завичајног музеја*, 1, Пљевља, 1999, 145-155; Марица Маловић-Ђукић: "Дробњак под турском влашћу у XV веку". *Гласник Завичајног музеја* 2, Пљевља, 2001, 117-127; Марица Маловић-Ђукић: "Дробњаци у време Косача". *Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине.* Билећа-Гацко-Београд, 2002, 452-463; Марица Маловић-Ђукић: "Улога Дробњака у привредном животу пљеваљског краја у позном средњем веку". *Гласник Завичајног музеја*, 5, Пљевља, 2006, 25-28; Марица Маловић-Ђукић: "Которска и дубровачка архивска грађа о Дробњацима у средњем веку". *Гласник Завичајног музеја,* 6, Пљевља, 2007, 9-14; Марица Маловић-Ђукић, "Дробњаци – примићури и крамари у средњем веку". *Гласник Завичајног музеја*, 7, Пљевља, 2010, 9-17.

[2] М. Маловић-Ђукић: *Которска и дубровачка архивска грађа о Дробњацима у средњем веку*, 11.

Prema općim prilikama u vezi s građom za historiju jugoistočne Evrope u srednjem vijeku za izučavanje historije jedne osobe dvadesetak zasebnih arhivskih vijesti u vremenskom periodu od tri decenije je čak obilno polazište. Ako je kvalitet informacija dobar, a umješnost interpretatora barem solidna, može se očekivati skica preglednog životopisa. Oskudnoj srednjovjekovnoj građi ne treba zamjerati na stereotipnosti, no mora se priznati da broj informacija i njihov sadržaj nikada nisu usklađeni s mnoštvom pitanja i zahtjevima historičara i čitalaca. Uzimajući sve navedeno u obzir, neozbiljno bi bilo pred početak ovakvoga posla poželjeti išta više no da će se naš pristup završiti na razini pokušaja.

Uz navedene preglede M. Malović-Đukić, na ovom mjestu kao svojevrsni uvod spomenut ćemo nekoliko općih stvari o vlasima Drobnjacima. Vlasi Drobnjaci (*Drobignaçich, Drobgnach, Droggnaz, Dropgnach, Drupinach, Idobrignach*) bili su smješteni u slivu Komarnice i na visoravni Jezera do rijeke Tare. Savremeni izvori ih jasno vežu za područje Jezera.[3] Primjer čuvene tužbe Franciska de Grota iz Bergama iz 1423. pokazuje da se vlaha Drobnjaka moglo naći i u Prijepolju[4], najvjerovatnije po poslu, dok primjer iz 1443. godine Drobnjake povezuje i uz naselja Bijela kod Trebinja.[5] Vlasi Drobnjaci intenzivnije se u

---

[3] Pljačka se desila: "in Naysiregh penes Vuchotam Braichouich" (3. 12. 1429), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Lamenta de foris*, VIII, 291v. Spominjani Vukota Brajković je vlah Drobnjak: "Nos Vochota Braichouich vlachus Dropgnach et Milas Priboeuich confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Johanni Teo. de Prodanello yperperos sexcentos qudraginta duos grossorum usque ad unum mensem proxime futuros. Et sit de presenti viagio et si ultra etc. Tenendo se etc. Ad quorum solucionem realiter et personaliter conuenire possumus in Bosna, Sclauonia et ubiquam locorum etc. Renuntiando etc. Hec autem etc. Judex ser Andreas Bla. de Menze et Ruscus magistri Christofori testis" (13. 8. 1426), *Debita Notariae*, XIV, 47; "Radouaz Radusinouich coram domino Rectore ser Marino Mi. de Restis conqueritur supra Vuchotam Braychouich vlachum Droggnach. Eo quia sibi per vim accepit et derobauit octo brachias barchani et brachia quinque pannis. Item supra Nicolam hominem dicti Vuchote. Eo quia sibi accepit violenter castratas tres. Et predicta fuerunt iam sunt XV dies elapsi in Jesereg. Testes: Radiuoi Raspaycich, Dobre eius frater" (21. 8. 1433), *Lamenta de foris*, X, 44.

[4] "Francischus de Crota de Bergamo coram nobili et sapienti viro domino Raphaele de Gozis honor Rectore Ragusii conqueritur supra Radiuoi Boxich Drobgnach morolachum de Prepogle qui venit nuper cum presenti carauano et caput carauane predicte. Eo quia dum dictus Francischus accusator pepigisset cum dicto Radiuoi ut deferret Ragusium res suas infrascriptas pro uno yperpero in loco dicto Pripogle, tunc dictus Radouan [valjda: *Radiuoi*] accusatus sibi furatus fuit unum equm valoris unius libre argenti, unam manariam et unum cultellum, unam pelandam magnam nouam de beretino fino suffultam angellinis nigris, unum diploidem panni morelli, unum birretum nigrum suffultum schiriolis, unum lentiamen et unum tapetum, valoris in totum sine equo ducatorum quinquaginta. Et hoc fuit his elapsis diebus dum duceret secum per iter versus Ragusium ipsum accusatorem" (1. 9. 1423), DAD, *Lamenta de foris*, V, 195.

[5] "Vuchaç Radilich et Tunchus Striedanouich socii coram domino Rectore ser Antonio Cle. de Goze fecerunt lamentum supra Nixam Vitomierouich et Giurach Ratchouich et Nicolam eius nepotem, Velimier Ratchouich dictum Pribinouich, Vuch Viggneuich et Vuch Vocosalich de Drobignaci, dicentes quod ipsi per vim acceperunt sibi castronos 82 et tres jumentas et unum equum et brachia XIII pani ad valutam yperperorum CCLXX et verberauerunt eos" (13. 11. 1443), DAD, *Lamenta de foris*, XVII, 97v. Ispod: "Die IIII nouembris 1444. Nicola Blaxii de Crancho, Vuchaç Miochouich quibus suprascriptus Gurach Ratchouich confessus est quod accepit castronos 66, brachia X

arhivskoj građi prate od sredine XIV stoljeća.[6] Bili su vazali vojvode Sandalja Hranića Kosače[7] i njegovog nasljednika Stjepana Vukčića Kosače.[8]

---

panni et equos quatuor", Isto. Ispod: "Die XIII maii 1445. Radiç Stoicouich testis suprascriptus constitutus coram domino Rectore ser Nicola de Poza et suis judicibus ser Johanne de Volzo, ser Nicola Jo. de Caboga et ser Dimitrio de Ragnina juratus et examinatus supra dicto lamento suo sacro, dixit quod vera sunt omnia contenta in lamento et hoc scit de visu et quod hoc fuit in Biella in Droghgnazi preter eundo Tribignani. Ostoia suprascriptus testis constitutus etc., dixit in omnibus et pro omnia ut dixit suprascriptus Radiç", Isto.

[6] Ковачевић, Десанка: "Средњовјековни катун по дубровачким изворима". *Симпозијум о средњовјековном катуну*, Научно друштво Босне и Херцеговине, Посебна издања 2, Одјељење историјско-филолошких наука 1, Сарајево, 1963, 124; "Dragossius Costadinich vlachus Drobignaçich facit manifestum quod ipse confitetur habuisse et recepisse a Stiepoe Chiçenich centuram unam argenti quam ipse impignorauerat Radino Qualenouich, quam centuram ipse Dragossius redemit ab ipso Stiepoe pro perperis XVIII" (4. 11. 1365), DAD, *Diversa Cancellariae*, XX, 71; "Goitan Banilouich et Bogosclauus Dessiminich vlacchi de chatono de Dobrgnaçi" (30. 11. 1376), Isto, XXIV, 193; "Vulchota filius Dobroslaui Drobgnach facit manifestum quod ipse constituit se habuisse et recepisse a Iuanno Ogrea totum salem quem deposuerat dictis Dobroslauus deposuerat penes dictum Iuanum Ogrea ... Dubraueç Drobgnach, Vladoie Stiepanouich, Branchus Nouacouich Drobgnach et Jurech Bogutouich Drobgnach ad melius se promittunt et se obligant dare et soluere dicto Iuano Ogrea yperperos C pro apthay" (4. 5. 1377), *Debita Notariae*, VIII, 36v; "Dubraueç Chostadinich et Jurech Bogutouich Drobnachi faciunt manifestum quod ipsi ambo et quilibet eorum insolidum promittunt et se obligant Sredano Chranislauich ab hodierna die usque ad tres ebdomadas ire ad Praçam et debere honerare equas octuaginta plumbo dicti Sredani quod plumbum eis dabit ibi Miladinus Chranislauich frater dicti Sredani et conducere dictas equas octuaginta plumbi inde Ragusium", Isto, 37.

[7] "Dubrauaç Stipchouich vlachus Drobnach villanus vaiuode Sandai dedit et vendedit Nicole de Fore unum equm vocatum Merchxa nigram signatum signo Drobnach. Et hoc pro precio yperperos sexdecim et grossos quatuor. Quod precium dictus Dubrauaç venditor contentus et confessus fuit habuisse et recepisse, promittens dictus Dubrauaç venditor et Nicola Bogdanouich et Velimier Ratchouich vlachi Drobnach fideuissores promiserunt dictum equum defendere et guarentare a quacumquam persona, videlicet, quilibet eorum insolidum ad melius tenendem. Renuntiantes omnes" (31. 8. 1430), DAD, *Diversa Cancellariae*, XLVI, 209v; "Nos Vuchota Braichouich et Milasius Priboeuich} vlachi Drobignach voiuode Sandagl confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere ser Johanni Theo. de Prodanello yperperos centum octuaginta usque ad decem dies proxime futuros. Et sit de presenti viagio et sit ultra etc. Tenendo se etc. Renuntiando etc. Judex et testius ut supra" (13. 5. 1427), *Debita Notariae*, XIV, 115; "Radossauus Cranchouich, Radouan Grupsich et Radochna Pribiqualouich coram domino Rectore ser Michaele de Crieua conqueruntur supra Pribium Vocosalich, Vuchasinum Couaceuich et Bogutam Vuchoeuich et eius fratres vlacchos Droggnaz voyuode Sandagl. Eo quia de mense augusti proxime preteriti dicti morolachi ceperunt eos qui ibant in Comariza et sibi derobauerunt in pannis, rebus et mercibus quas secum portabant valoris iperperorum centum et septem" (23. 12. 1432), *Lamenta de foris*, IX, 174v; "supra Pribium Vuchosalich, Vuchasinum Couazeuich, Bogutam Vuchoeuich et eius fratres vlacchos Drognaz voyuode Sandagl" (23. 12. 1432), Lamenta de intus et de foris, Ia, 264.

[8] "Nos Radman Petchouich, Xur Stipanouich morlachi Drobgnazi homines voyuode Stipanum et Brayanus Terbutinich de Ragusio confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Steffano Ursi de Zamagno yperperos sexcentos octuaginta duos et grossos duos usque ad unum mensem proxime futuros" (21. 6. 1441), DAD, *Debita Notariae*, XX, 175-

***

Prva informacija o Žuru Stipanoviću vezana je za juli 1429. godine. Vlasi Drobnjaci Oliver Heraković i Žur Stipanović dobili su odobrenje Malog vijeća da mogu kupiti so u Dubrovniku i da im se na ime količine kupljene soli da na poklon po dva modija soli.[9] Ovakva aktivnost traženja i dobijanja soli u Dubrovniku predviđena je za istaknute predstavnike u vlaškoj skupini ili katunu, a koji predvode ili predstavljaju više osoba. Prema tome, možemo kazati da su ovdje prezentirana dvojica istaknutijih predstavnika među Drobnjacima.[10] Ranijih informacija o Žuru Stipanoviću nemamo. Možemo kazati da ga upoznajemo, u ovom podatku, u dobi kada je odrastao i kada je sposoban da učestvuje u značajnom poslu u privrednom saobraćaju između Dubrovnika i zaleđa. Odrastao je očito u miljeu uglednijih predstavnika u krilu Drobnjaka, koji su mu osigurali uspješan odgoj i brigu za budućnost, a svoju poziciju iz prvog spomena mogao je osigurati i talentiranošću koju su njegovi srodnici i ostali pripadnici katuna prepoznali i prihvatili. U svakom slučaju, kada dolazi po so jedan je od predstavnika veće skupine i družine za koju odgovara i koja mu daje povjerenje na mjestu predstavništva i vodstva. Ne možemo kazati da je katunar, ali praksa u ovakvim situacijama najprije ukazuje na to ili na izuzetno poslovnu osobu među vlasima Drobnjacima. Prema kasnijim informacijama, u njegovom slučaju radi se o poslovnoj osobi.

Identifikacija Žura Stipanovića u građi je specifičan okvir kojemu pažnju treba da posvete i lingvisti. Izvedeno prezime Stipanović upućuje na patronimik (u izvorima skoro uvijek kao *Stipanouich*, samo jednom prilikom *Stiepanouich*), i njegovog oca bismo najvjerovatnije mogli tražiti prema imenu Stipan. U dostupnoj građi među Drobnjacima nismo našli adekvatno uporište za pretpostavku o njegovom ocu. Ime Žur je rjeđe očuvano u izvorima. Egzistiralo je među vlasima i kao prezime. Najpoznatije je kao osnova po kojoj je prozvana vlaška skupina Žurovići, koji su bili smješteni na području neposrednog dubrovačkog zaleđa.[11] Nisu poznati ni nasljednici Žura Stipanovića. Poznata su samo njegova dva brata Dobrašin i Radosav Stipanović.[12]

Žur Stipanović je bio čovjek vojvode Stjepana Vukčića Kosače. To je zabilježeno juna 1441. godine.[13] Vjerovatno je ranije bio i čovjek Stjepanovog prethodnika vojvode Sandalja Hranića Kosače. I inače, upratili smo da se samo Kosače prate kao seniori vlaha Drobnjaka, barem od vremena vojvode Sandalja Hranića Kosače.

175v; "contra Radinchum Vochcich de vlachis Drobnacis jurisdictionis herceg et contra Stiepanum et Dragoe fratres dicti Radinchi et contra Radinaz Millosaglich et Radossauum Millossaglich et Iuanum Voccassinouich et Hateglum Pascasseuich et Iuanum Pascasseuich omnes predictos de vlachis Drobgnacis jurisdictionis herceg" (31. 7. 1461), *Lamenta de foris*, XXXV, 25.

[9] "Captum fuit de dando libertatem officialibus salinariis quod dare debeant Oliuerio Cherachouich et Xur Stipanouich vlachis Dropgnaci qui venerunt Ragusium pro sale ad modios duos salis pro quelibet in donum" (9. 7. 1429), DAD, *Consilium Minus*, IV, 252.

[10] Izostaju druge informacije o spomenutom vlahu Drobnjaku Oliveru Herakoviću.

[11] "Milini Lipçinich moroblachus de catuna Çur" (4. 6. 1367), DAD, *Diversa Cancellariae*, XXI, 101; "Nicola Sur vlachus" (28. 7. 1387), Isto, XXVII, 19; "Radosaum Xur patronum dictorum vlachum" (4. 6. 1392), Isto, XXX, 111.

[12] (20. 9. 1442), DAD, *Debita Notariae*, XXI, 162; (12. 6. 1444), *Lamenta de foris*, XVIII, 7.

[13] "Nos Radman Petchouich, Xur Stipanouich morlachi Drobgnazi homines voyuode Stipanum et Brayanus Terbutinich de Ragusio" (21. 6. 1441), DAD, *Debita Notariae*, XX, 175-175v.

***

Već smo najavili da Žur Stipanović nije bio katunar, već poslovna osoba, trgovac, među vlasima Drobnjacima. Pored prvog pokazatelja u kojem smo ispratili da je dolazio po so u Dubrovnik 1429. godine, na to upućuje najveći dio informacija koje su o njemu pronađene. Uglavnom ga pratimo u kreditnoj trgovini, u uobičajenom poslovnom aranžmanu domaćih trgovaca iz zaleđa s kreditorima na području Dubrovnika. Nju je najbolje prezentirati putem tabele.

Dužnici	*Kreditori*	*Kredit*	*Datum i signatura*
Zur Stipanouich, Bogossauo Dudlouich et Miglien barberius	Bogmillo Radouanich et Radouan Bogosalich sociis	420 perpera	30. 5. 1432, Deb. Not., XV, 215v
Zur Stipanouich, Bogossauus Dudlouich et Miglien barberius	Maroe Miocinouich becario	80 perpera	1. 6. 1432, Deb. Not., XV, 218v
Giurien Rascouich, Xur Stipanouich et Miglien barbitonosor	ser Martolo de Georgio	64 perpera	29. 5. 1433, Deb. Not., XVI, 45v
Giurien Rascouich. Xur Stipanouich et Miglien Biogugnouich olim barberius	Bogmil Radouanich et Radouan Bogosalich	575 perpera i 5 groša	29. 5. 1433, Deb. Not., XVI, 46
Giurien Rascouich. Xur Stipanouich et Miglien Biogugnouich olim barberius	Maroe Mioçinouich becario	100 perpera	29. 5. 1433, Deb. Not., XVI, 46
Xur Stipanouich, Radiç Vucich, Bosigcho Miobratouich et Milien Pleszich olim barberius	ser Dragoe de Goze	105 perpera	14. 1. 1435, Deb. Not., XVII, 38
Xur Stipanouich vlachus Dropgniach et Rachoe Radmilouich becarius	Bogmillo Radouanich et Radouan Bogosalich sociis	417 perpera	25. 7. 1435, Deb. Not., XVII, 134
Radiuoy Raspacich et Dobrie eius frater et Sur Stipanouich	Radossauo Raspacich	830 perpera	28. 5. 1438, Deb. Not., XVIII, 56v

Dobrie Raspacich, Xurus Stipanouich Drobgnach, Radossauus Miloseuich dictus Rolin	Radossauo Raspacich	880 perpera	10. 6. 1439, Deb. Not., XIX, 39v
Sur Stipanouich vlacchus	ser Marino Iunii de Georgio	109 perpera	10. 4. 1440, Deb. Not., XVIII, 161v
Giurin Raschouich, Xur Stipanouich et Radossauus Milutinouich de Drognach	Radoano Goysalich	324 perpera	22. 6. 1440, Deb. Not., XX, 29
Giurin Raschouich, Xur Stipanouich et Radossauus Milutinouich de Drognach	Dobraxino Braychouich	327 perpera	22. 6. 1440, Deb. Not., XX, 29
Radman Petchouich, Xur Stipanouich morlachi Drobgnazi homines voyuode Stipanum et Brayanus Terbutinich de Ragusio	ser Steffano Ursi de Zamagno	682 i 2 groša	21. 6. 1441, Deb. Not., XX, 175-175v
Radman Petchouich, Xur Stipanouich morlachi Drobgnazi homines voyuode Stipanum et Brayanus Terbutinich de Ragusio	Dobroman Dabisinouich et Milutino Obradouich	34 perpera	21. 6. 1441, Deb. Not., XX, 175-175v
Radman Petchouich et Xur Stipanouich vlachi de Drobgnaz	Iuan Bogdanouich et Bielan Radosalich	52 dukata	28. 9. 1441, Deb. Not., XXI, 18v
Xur Stipanouich de Dropgnach	Dobrasino Braychouich	650 perpera	21. 8. 1442, Deb. Not., XXI, 153
Petrus de Paxe, Xur Stiepanouich et Giurien Radinouich Drognach vlachi	Johanni de Paxe	980 perpera	zaduženje od 22. 6. 1443, (28. 11. 1455), Div. Not., XL, 94v

Kreditna trgovina predstavlja najčešće zaduživanje u robi (a najčešće tkanine), koju krupniji trgovci daju sitnijim trgovcima na dalju preprodaju. Obično se izražava u novčanim iznosima. Podrazumijeva da osoba koja uzima robu na kredit (dužnik) vrati kredit u novcu svome kreditoru poslije dogovorenog vremena. U periodu 1432-1443. godine (13 godina) sam ili u društvu sa svojim kompanjonima Žur Stipanović sklopio je 17 takvih kreditnih ugovora (1432 - 2; 1433 - 3; 1435 - 2; 1438 - 1; 1439 - 1; 1440 - 3; 1441 - 3; 1442 - 1; 1443 - 1). Ukupan iznos zaduživanja je 52 dukata, 6577 perpera i 7 groša. Iskazano u dukatima po zvaničnom kursu to bi bilo 2244 dukata, a u perperima 5963 perpera. To su cifre koje u kontekstu mjerenja kreditnog zaduživanja značajno premašuju skoro sve domaće trgovce u Bosni koje pratimo u sakupljenim podacima akademika Desanke Kovačević-Kojić.[14] No kada se zna da se Žur Stipanović rijetko sam zaduživao, onda ti podaci dobijaju drugačiju snagu i treba ih drugačije razumijevati.

Žur Stipanović se sam zaduživao samo u dva navrata – aprila 1440. (109 perpera) i augusta 1442. godine (650 perpera). Ostalih 15 zaduživanja pravio je u društvu sa svojim kompanjonima kroz više kombinacija. To su Dubrovčani (Miljen Bogunović Pliščić, 6; Dobro Raspačić, 3; Radivoj Raspačić, 2; Brajan Tributinić, 2; Radič Vučić, 1; Božićko Miobratović, 1; Rakoje Radmilović, 1; Radoslav Milošević, 1; Petar de Paxe, 1) te njegovi zemljaci, vlasi Drobnjaci, među kojima i istaknuti predstavnici Drobnjaka (Jurien Rašković, 6; Radman Petković, 3; Radoslav Milutinović, 2).[15] Pred ovim brojem kompanjona pregled ukupnog zaduživanja i pregled poslovnosti Žura Stipanovića trebaju drugačiju kontekstualizaciju.

Njihovi kreditori su dubrovački trgovci Radoslav Raspačić, kod kojeg se zadužuju u dva ugovora na ukupan iznos od 1710 perpera, Bogmil Radovanić i Radovan Bogosalić, kod kojih se zadužuju u tri ugovora na ukupan iznos od 1402 perpera, te Dobrašin Brajković, u dva ugovora 977 perpera, i Maroje Miočinović, u dva ugovora 180 perpera. Po jedanput se prate zaduženja kod Radovana Gojsalića (324 perpera), Dobromana Dabižinovića i Milutina Obradovića (34 perpera), Ivana Bogdanovića i Bjelana Radosalića (52 dukata) te Ivana de Paxe (980 perpera). Pored toga, sam ili u društvu sa svojim kompanjonima Žur Stipanović sklapao je ugovore i s dubrovačkom vlastelom: Martolom Đorđićem (64 perpera), Marinom Junija Đorđićem (109 perpera), Stefanom Ursa Zamanjićem (682 perpera i 2 groša) i Dragojem

---

[14] Ковачевић-Којић, Д.: *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Sarajevo: Веселин Маслеша, 1978, 174-176.

[15] Nekoliko pokazatelja za dvojicu koji su poznatiji među vlasima Drobnjacima, za Juriena Raškovića i Radmana Petkovića: "Vuchotta Brayachouich, Jurien Raschouich, Ratchus Iurchcich omnes de vlachis Dragnaz" (16. 5. 1430), DAD, *Diversa Cancellariae*, XLVI, 180; "Ego Giurin Raschouich vlacchus" (11. 7. 1438), *Debita Notariae*, XVIII, 66v; "Nos Radossauus Gudeglieuich et Radman Petcouich catunne de Dropgnach" (28. 6. 1432), Deb. Not., XV, 229; "Radman Petchouich vlacchus Drobgnach" (4. 5. 1434), *Diversa Notariae*, XVIII, 249v; "Nos Radossauus Cranchouich, Radman Petchouich Drobgnach et Radouan Grupsich" (16. 11. 1434), *Debita Notariae*, XVII, 21v; "Nos Miluth Radouagnich lanarius}, Vigagn Bogutouich et Radman Petchouich} vlachi Dropgnach et Radouan Starzich lanarius" (25. 7. 1435), Isto, 134v; "Nos Milutinus Obradouich, Vigagn Bogutouich et Radman Petchouich vlacchi de Droggnazi" (1. 6. 1439), Isto, XIX, 36; "Nos Radochna Pribisalich de Ragusio, Radman Petchouich et Radiz Gradisalich de Drognach" (23. 6. 1440), Isto, XX, 29v; "Nos Radman Petchouich et Vigan Bogutouich vlachi Drobgnaci, Bossidar Radognich de Ragusio" (25. 5. 1442), Isto, XXI, 125v.

Gučetićem (105 perpera). Broj ugovora i visina zaduživanja su različiti. U detaljnijoj analizi i ovaj pregled kreditora i iznosi zaduživanja mogu biti relativni i nepouzdani pri površnom sagledavanju. Detaljnije promišljanje pokazuje da je, primjera radi, kreditor na najveći iznos Radoslav Raspačić zapravo kreditirao svoju braću (Radivoj i Dobro Raspačić) uz Žura Stipanovića. Po svemu, u široj analizi trebalo bi sagledati ukupno poslovanje svih članova dužnika kompanjona i kreditni opus kreditora da bi se dobila vjernija slika. I bez toga, na osnovu iznesenog može se kazati da je Žur Stipanović bio istaknuti predstavnik trgovačkog sloja među vlasima Drobnjacima. U 17 kreditnih ugovora on je u najvećem broju slučajeva ona domaća pokretačka snaga koja na terenu treba da obavi najveći dio posla. Najvjerovatnije da osigura prijevoz robe do tržišta, da trguje u lokalnoj sredini i da pomaže dubrovačkim kompanjonima da olakšano trguju u zaleđu.

Svoje kredite Žur je uspješno vraćao, što se vidi prema sklapanjima novih ugovora sa istim kreditorima. Jednom prilikom to nije bilo u predviđenom vremenu, o čemu svjedoči dokument iz novembra 1455. godine. Njime se aktuelizira nenamireni kreditni ugovor iz juna 1443. godine u kojem su Petrus de Paxe, Jurien Rašković i Žur Stipanović napravili zaduženje kod Ivana de Paxe na iznos od 980 perpera.[16] Ne znamo koji je razlog ovog dužeg izostajanja vraćanja kredita.

Mimo navedenih ugovora o zaduživanju u kojima učestvuje vlah Drobnjak Žur Stipanović očuvan je i jedan ugovor o trgovačkom društvu. Maja 1437. godine, sa ovdje već spominjanom braćom Dobrom i Radoslavom Raspačićem kao jednom stranom, Žur Stipanović sačinio je trgovačko društvo koje je trebalo da traje jedan mjesec ili više, u skladu s dogovorom učesnika. Braća su u društvo uložila 800 perpera u zajedničko trgovanje u Dubrovniku i izvan Dubrovnika. Poslije vraćanja glavnice dobit ili štetu bi dijelili na tri jednaka dijela.[17]

---

[16] "Infrascriptum instrumentum ad instantiam et cautionem creditoris in eo denominati mandato domini Rectoris ser Trifoni de Bonda cum suo consilio hic transactatum et transcriptum fuit prout in eo legitum ad literam huius infrascripti tenoris, videlicet: In Christi nomine amen. Anno Natiuitatis eiusdem millessimo quadringentessimo quadragesimo tertio, indictione sexta, die vigesimo secundo junii, Ragusii. Coram testibus infrascripstus. Nos Petrus de Paxe, Xur Stiepanouich et Giurien Radinouich Drognach vlachi confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Johanni de Paxe yperperos nonigentos et octuaginta hinc usque ad unum mensem proxime futurum. Et sit de presenti viagio. Et si ultra dictum terminum ipsos denarios tenuerimus sint ab inde in antea in pena de quinque in sex per omnia donec illos cum integritate soluerimus. Tenendo se dicto creditore ad nos omnes tres vel duos aut unum ex nobis pro toto et parte ipsius debiti prout et sicut eidem creditori melius videbitur et placuerit. Renuntiantes omnibus et singulis dillationibus, terminis, feriis, statutis, legibus, reformationibus ac juris auxiliis uniuersis cum quibus contrascripta facere possimus seu a presenti obligatione tueri. Hoc autem carta nullo testimonio rumpi possit. Judex ser Damianus de Sorgo et Nicola de Stella testis" (28. 11. 1455), DAD, *Diversa Notariae*, XL, 94v.

[17] "Dobrie Raspacich et Radossaus Raspacich et Sur Stipanouich faciunt manifestum quia ipsi fecerunt et faciunt collegantiam et societatem insimul duraturam usque ad unum mensem proxime futuros et tanto plus quanto partes fuerunt concordes, videlicet, Dobrie et Radossauus ex una parte siue alter eorum et suprascriptus Sur Stipanouich ex parte altera. In qua societate dicti Dobrie et Radossaus posuerunt de suis propriis denariis yperperis octingentos ut ibi sponte confessus fuit dictus Sur Stipanouich, cum quibus denariis dicti Dobrie et Radossaus et Sur debeat emere et vendere ac mercari ac negociari res et de rebus in quibus sibi videbitur pro maiori utilitate et

***

Druge informacije koje posjedujemo o Žuru Stipanoviću povezane su za dubrovačke tužbe. Augusta 1432. godine Branko Predojević i Miljen brijač podigli su tužbu protiv braće Strojča, Buše i Nikole Veljanovića, ljudi vojvode Sandalja Hranića Kosače, braće Bareja, Raška, Dmitra i Ljuboja Krajsalića, te Radelje, Vladimira, Ragčea, Ivaniša, kao i braće Danoja i Vučete, a zbog pljačke 133 koze i konja sa sedlom i uzdama koje je zamijenio sa 40 komada lanenih tkanina i dva zvona za velike krave. Kao svjedoci navedeni su Radoslav Vlašić, Bogosav Dudlović, Jurin Rašković i Žur Stipanović.[18] Neki od navedenih tužitelja i svjedoka već su spominjani. Očito je da su tužioci i svjedoci poslovno povezani i da se Žur Stipanović u poziciji svjedoka pojavljuje ne samo kao svjedok pljačke nego i kao svojevrsni zaštitnik interesa poslovnih ljudi kojima je i sam pripadao.

Juna 1444. godine braća Čeprnja i Vukac podigli su tužbu protiv vlaha Drobnjaka i Riđana zbog pljačke 600 grla stoke, ovaca i koza. Za pljačku su optužena braća Žur, Dobrašin i Radoslav Stipanović te ljudi Juriena Raškovića (Radienko Radosalić, Vukota Radeljić, Bogmio Krepković, Milj Borovčić, Petko Radovanović i još neki kojima tužioci nisu znali imena).[19] Osim direktne optužbe za pljačku, uobičajene okolnosti u kojima se nalaze brojni

comerli dicto societatis tam extra Ragusium quam in Ragusio, pactis, modis et condicionibus infrascriptis, videlicet, quia finita suprascripti societate primus et ante omnia suprascripti Dobrie et Radossaus fratres Raspacich habere debeant et extrahere de dicta societate dictos perperos octingentos, videlicet, capitale suum. Et quod lucrum quod fiet ex dicta societate diuidi debeat in tres partes quarum due partes sint et esse debeant suprascriptorum Dobrie et Radossaui Raspacich et aliam terciam pars sit et esse debeat suprascripti Sur Stipanouich. Et similiter de damno si damnum esset quod Deus auertat. Et quod dicte partes teneatur et debeant et sit sibi vicissim promiserunt reddere sibi racionem, videlicet, una pars alteri et altera alteri ad clarum factum ad omnem requisicionem ipsarum partium et cuiuslibet earum, videlicet, dictorum Dobrie et Radossaui siue alterius eorum ex parte una et suprascripti Sur Stipanouich exaltera parte. Que omnia et singula suprascripta suprascripte partes promiserunt sibi vicissim attendere et obseruare et hinc firma et rata. Renuntiantes omnes" (10. 5. 1437), DAD, *Diversa Cancellariae*, L, 248.

[18] "Branchus Predoyeuich et Milyen barberius coram domino Rectore ser Thoma de [Bona] conqueritur supra Stroyce et supra Bussam et Nicolam fratres Vellanouich homines Sandagly et supra Barey Craysalich et Raschum et Dmitar et Liuboe fratres dicti Barey et supra omnes suprascriptorum acusatorum vicinos et supra Radeliam et Vladimir et supra Ragce et Iuanis et supra Danoe et Voceta eius fratrum. Eo quia dicti accusati acceperunt suprascripti Barancho et Millien per vim castratos CXXXIII et unum equum cum sella et habena quam cambiunt cum brachiis XL panni lane et duas campanellas a vachis peruas. Testes: Radossaus Vlassich, Bogossaus Dudlouich, Giurin Raschouich et Zur Stipanouich" (29. 8. 1432), DAD, *Lamenta de foris*, IX, 115v.

[19] "Cepregna et Vuchaç fratres [nije navedeno prezime] coram domino Rectore ser Johanne de Goze fecerunt lamentum supra vlachos Dobrignaçi et vlachos Rigiani, dicentes quod ipsi per vim acceperunt sibi capita sexcenta animalium, videlicet, pecudum et castronorum, que recomandauerant Xuro Stiepanouich et fratribus, quare etc." (12. 6. 1444), DAD, *Lamenta de foris*, XVIII, 7. Ispod: "Die XXVIIII augusti 1444. Conquerentes suprascripti venerunt et dixerunt quod isti fuerunt robatores qui acceperunt sibi per vim dicta animalia secundum inuenerunt, quorum tunc non dixerunt nomina, quia non sciuerunt, Sur Stiepanouich, Dobrasinus, Radosauus eius fratres et homines Giurien Raschouich, videlicet, Radienchus Radosalich, Vuchota Radelich, Bogmius Chrepchouich et Miglium Boroucich et alii quorum nesciut nomina", Isto. Ispod: "Die XIII aprilliis 1445. Conquerentes suprascripti venerunt et dixerunt quod inuenerunt in infrascriptos robatores, videlicet, Petchum Radouanouich et alios quorum nomina nesciunt, unde reseruat sibi jus", Isto.

vlasi bez obzira na njihov ugled, pa i oni za koje bismo to najmanje očekivali, ovdje je najinteresantniji segment koji spominje Žurovu braću Dobrašina i Radoslava Stipanovića. Za Dobrašina to je jedino dosad pronađeno mjesto u izvorima. Radoslav Stipanović se spominje i prije ove situacije. Na njega se odnosi spomen iz septembra 1442. godine u knjigama zaduženja. U društvu sa Radosavom Raspačićem i Radosavom Pribisalićem zadužio se kod dubrovačkog vlastelina Marina Gučetića na 578 perpera.[20] Za druge njegove poslove ne znamo.

***

Posljednji spomen Žura Stipanovića je iz testamenta dubrovačkog trgovca Radiča Grubačevića. Među brojnim trgovcima koji su spomenuti kao dužnici (iz Cernice, Podmičevca, Prijepolja, Pljevlja i Novog) bio je i Žur Stipanović, koji je bio dužan 53 perpera.[21] Ne znamo da li je Žur Stipanović tada bio među živima.

Zaključak

Žur Stipanović (1429-1459) pripada uglednijim predstavnicima među vlasima Drobnjacima u prvoj polovini 15. stoljeća. O njegovom životu se malo zna. Ime njegovog oca formom patronimika najvjerovatnije mu je ostavilo osnovu za njegovo prezime. Imao je dvojicu braće Dobrašina i Radoslava Stipanovića (1442-1444). Kao ni prethodnici, ni njihovi nasljednici nisu nam poznati. Žurova životna priča u izvorima kroz arhivske knjige zaduženja i tužbe predstavljena je njegovim zrelim dobom. To su fragmentarni isječci koji daju malo prostora za detaljniju analizu njegovog života. On je pripadao poznatijem dijelu vlaškog stanovništva koje je bilo vezano uz promet s Dubrovnikom. U značajnoj mjeri učestvovao je u kreditnoj trgovini. Ona ga određuje kao trgovca. U periodu 1432-1443. godine pravi zaduženja sam u dva navrata i 15 puta u društvu s Dubrovčanima i zemljacima vlasima Drobnjacima na ukupan iznos od 52 dukata, 6577 perpera i 7 groša (tj. 2244 dukata, ili 5963 perpera). Veliki iznosi, ali uz udruženo poslovanje pokazuje nastojanje da se dodatno

---

[20] "Nos Radossauus Stiepanouich vlacchus de Drognach, Radossauus Raspacich et Radossauus Pribisalich confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Marino Antoni de Goze yperperos quingentos et septuaginta octo usque ad unum mensem proxime futuros" (20. 9. 1442), DAD, *Debita Notariae*, XXI, 162.

[21] "Testamentum Radiz Grubaceuich. M^{o}CCCC^{o}LVIIII°, indictione VII, die XXI marcii, Ragusii. Hoc est testamentum Radiz Grubaceuich pridie defuncti ... Petar Vochosalich de Zerniza dieme dar yperperi V grossos III come apar in notaria et in mio libro ... Vochaz Miochanouich lo qual sta Soto Mizeuaz die dar duchati quatrodexi come apar in notaria et in mio libro ... Radoe Pribilouich Spodcosice de Pripogle die dar duchati trentacinque ... Pribio Milinouich de Pripolie die dar duchati XXXIIII ... Dragobrat Silchouich die dar duchati XX noue come apar in notaria et in libro mio ... Radoe Drugalich de Pripoglie die dar duchati XXII sopra sua consciencia ... Io sio carta cauata in casa mia Sur Stipanouich de Drobgnachi die dar yperperi LIII. Radogna Ogudonouich de Spleugle die dar yperperi cinquecento sesanta sopra la sua fede et li sui fioli. Radochna Braicouich lo qual sta Soto a Noui die dar duchati X" (21. 3. 1459), DAD, *Testamenta Notariae*, XVII, 34v-35v. Iscrpno o Radiču Grubačeviću i o njegovom testamentu, Ружа Ћук: "Радич Грубачевић – дубровачки сукнар и трговац". *Историјски часопис*, 39, Београд, 1992, 59-70.

osiguravaju sklopljeni poslovni aranžmani u kojima učestvuje više osoba. Njegov angažman je trgovački, naročito u lokalnoj sredini, a vjerovatno se angažirao i na prijevozu i distribuciji robe na relaciji između Dubrovnik i zaleđa, te na olakšavanju poslovanja svojim kompanjonima Dubrovčanima s kojima je bio u zajedničkim poslovima. Jednom prilikom Žur Stipanović je zabilježen kao svjedok (1432) a drugom sa svojom braćom među optuženima za krađu stoke (1444). Posljednje informacije o Žuru Stipanoviću nalaze se u testamentu istaknutog dubrovačkog trgovca Radiča Grubačevića (1459), koji ga spominje kao svoga dužnika.

ŽUR STIPANOVIĆ (1429-1459), DROBNJAK VLACH

Summary

Esad Kurtović

Žur Stipanović (1429-1459) was a distinguished representative of the Drobnjak Vlachs during the first half of the 15th century. Little is known about his life. His father's name, judging by his patronymic surname, was Stipan. He had two brothers, Dobrašin and Radoslav Stipanović (1442-1444). Their antecedents and descendants are not known. The story of Žur's life is presented in the archival books through debts and prosecutions from the time when he was already a mature individual. These are fragmentary notes which do not allow a sufficient basis for a more detailed analysis of his life. He belonged to the more notable part of the Vlach population which was connected to trade with Ragusa. He was significantly involved in credit commerce which defined him as a merchant. During the period from 1432 until 1443 he is recorded to have taken credit two times by himself, and 15 times with accomplices from Ragusa and his fellow Vlach Drobnjaks. These credits amounted to 52 ducats, 6577 perpers and 7 grossus (cumulatively around 2244 ducats, or around 5963 perpers). These were significant amounts but the fact that they were taken with an affiliation shows the desire to additionally ensure the business arrangements undertaken by several persons. Žur's activities were rooted in commerce, especially in the local community, and he was probably also engaged in the transfer and distribution of goods between Ragusa and its hinterland, as well as in the lightening of the burden of his companions. On one occasion he was documented as a witness (1432), and on another on he was accused, together with his brothers, for the theft of cattle (1444). The last information on Žur Stipanović can be found in the will of the Ragusan merchant Radič Grubačević (1459) which mentions him as a debtor.

Kaywords: Žur Stipanović, Drobnjak Vlach

UDK 323.1: 316.022.4 (497.11): 930.25

Jedan manje poznat elaborat Vase Čubrilovića o rješavanju manjinskog problema u novoj Jugoslaviji od 3. novembra 1944.

Šerbo Rastoder
Udruženje "Almanah"
Podgorica

Nedovoljno poznat elaborat prof. Vase Čubrilovića o manjinskom pitanju u Jugoslaviji prvi put se integralno objavljuje u obliku u kakvom je sačuvan u Arhivu. Motivi su višestruki: njih je moguće pronaći u vremenu kada je nastao elaborat (3. novembar 1944), samom sadržaju teksta i činjenici da autor nije bio samo profesor Univerziteta, već i značajna istorijska ličnost (učesnik Sarajevskog atentata) i osoba koja je za potrebe Srpskog kulturnog kluba već razrađivala slične elaborate (7. marta 1937). Uobličavanje ideje o "nelojalnim manjinama" nije bilo originalno ni autentično, ali je u svakom slučaju proizvodilo posljedice koje se mogu analizirati u posljednja dva vijeka. Sa stanovišta srpske nacionalne ideje problem se može posmatrati i u kontekstu činjenice da je Srbija "izgubila" Kosovo na jugu, ali je "dobila" Vojvodinu na sjeveru. Naravno, ovakav zaključak može proisteći iz analize konkretnih posljedica realizacije ideja naznačenih u elaboratu bez obzira na to što će većina autora koji su ga izučavali tvrditi da partizansko rukovodstvo nije prihvatilo Čubrilovićev elaborat. Suština je ipak u tome što niko od njih ne osporava da je Vojvodina "očišćena od njemačke etničke manjine". Bitan motiv objavljivanja dokumenta sastoji se i u potrebi kritičkog raščlanjivanja pojma "nelojalna manjina". Posebno u okviru ideološko-političkog konteksta stanja u ratu na ovim prostorima. Jer, postavlja se pitanje da ako bi se tada važećim ideološko-političkim kantarom vagali svi onda bismo došli do paradoksa da bi neki narodi koji su bili "većina" (npr. Srbi i Hrvati) s obzirom na snagu "četničkog" i "ustaškog" pokreta i kvalifikacije tih pokreta u komunističkoj politici takođe, po vrijednosnom sistemu prisutnom u elaboratu, trebali biti predmetom pažnje. Naravno, to što se takva mogućnost i ne nazire, postaje jasno da navedene ideje ne treba posmatrati kao posljedicu ideološko-političke konstrukcije nastale trenutno u osvit pobjede komunista, već kao kontinuitet realizacije nacionalne ideje i projekata prisutnih još u 19. vijeku.

Ključne riječi: manjinski problemi, Jugoslavija, Vasa Čubrilović

Put do nacionalne države popločan je represijom. Njegov zakon glasi: ili – ili. To znači: prema vani isključivanje, konstrukcija tuđinaca, slika neprijatelja i njihovo uklanjanje (ubijanje) u (prijetećim) ratovima; prema unutra prisilna asimilacija, protjerivanje, zatiranje kulture i života "devijantnih" grupa koje se ne priklanjaju "materinskom" jeziku državne istovjetnosti − napisao je Ulrich Beck[1] pokušavajući da odgonetne suštinu istorijske pojave nacionalne države. Naime, teško je imajući na umu istorijsko iskustvo 19. i naročito 20. vijeka ne složiti se sa zapažanjem Mari Žanin Čalić, koja već u predgovoru svoje knjige o Jugoslaviji potencira sljedeće stanovište: "Ipak u Evropi i danas dominira jedno gledište, koje nacionalnu državu razume kao tobož prirodno agregatno stanje istorijskog razvoja i koje nastoji da nacionalne razlike i 'posebne puteve', kontingenciju i divergenciju shvati kao primarne, konvergenciju i unifikaciju nasuprot tome kao podređene procese."[2] Teško je ne razumjeti protivrječan hod istorijskog razvoja u kojem carstva (kao najveće multinacionalne tvorevine) "razara ideja" nacionalne države[3] kao istorijskog ideala počev od 19. vijeka, da bi se tek stvaranjem takvih država i poslije skoro dva vijeka utvrdilo da samo 0,5 odsto svjetskog stanovništva živi u jednonacionalnim državama.[4] Znači li takvo iskustvo da je jednonacionalna država utopija do koje se stiže samo represijom i nasiljem, jer je jedno sigurno: ona nije bitno, a posebno ne dominantno stanje u društvu. Sigurno je da nije ni "prirodno agregatno stanje istorijskog razvoja",[5] pa bi samim tim svaki cilj ka tome morao biti definisan kao protivprirodan antistorijski i nasilan čin. U svakom slučaju, pitanje nacionalne države i problem manjina u njoj je novijeg istorijskog datuma, ali je svakako stariji od Drugog svjetskog rata, iako se u međunarodnom pravu ovo pitanje pojavljuje, u savremenom kontekstu, tek od početka 20. vijeka. Odnosno, do tada je ovo pitanje posmatrano više u kontekstu vjerskih a ne nacionalnih manjina. Dovoljno je podsjetiti da Bečki kongres 1814. prvi put u jednom međunarodnom ugovoru proklamuje slobodu svih vjera, dok su na Berlinskom kongresu 1878. godine odredbe o vjerskim slobodama nametnute Osmanskom carstvu, kao i novopriznatim državama (Crnoj Gori, Rumuniji, Bugarskoj, Srbiji), i to na prijedlog Francuske, a uz podršku Njemačke, Austro-Ugarske i Italije.[6] Manjine se prvi put pominju nakon Prvog svjetskog rata u Vilsonovom nacrtu Pakta Društva naroda.[7]

---

[1] Cit. prema: Vrcan, Srđan: *Nacija: nacionalistička ili građanska ili postnacionalna konst-elacija? Između autoritarizma i demokratije*, Beograd: Cedet, 2004, 149.

[2] Čalić, Mari Žanin: *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd: Clio, 2013, 9.

[3] O pojmovima nacije i nacionalne države vidi više: B. Đukanović, B. Kuzmanović, M. Lazić, M. Bešić: *Nacija i država*, Podgorica: CID, SoCEN, 2001.

[4] Despić, Aleksandar: "Pozdravna reč na naučnom skupu". *Položaj manjina u SRJ.* Vidi: Mitić, Miodrag: *Nacionalne manjine. Prava pripadnika manjina i zaštita teritorijalnog integriteta država*, Beograd, 1998, 49.

[5] Vidi: Čalić, Mari Žanin: *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd: Clio, 2013, 9.

[6] Vidi: Pržić, Ilija A.: *Zaštita manjina*, Beograd, 1933, 25-67.

[7] "Društvo naroda tražiće od novih država kao predhodni uslov da bi ih priznalo kao nezavisne ili autonomne države, da se obavežu da pruže svim rasnim ili narodnosnim manjinama u svojoj pravnoj nadležnosti kako pravno tako i faktički, potpuno isto postupanje i bezbednost koju pružaju većini rase ili narodnosti svog naroda"; Vidi: Mitić, Miodrag: *Nacionalne manjine, Prava pripadnika manjina i zaštita teritorijalnog integriteta država*, Beograd, 1998, 14.

Iako je navedena Vilsonova inicijativa doživjela neuspjeh, odredbe o manjinama su ipak unijete u mirovne ugovore, prvo u odnosu na Poljsku i Čehoslovačku, a potom i na Rumuniju, KSHS, Grčku, Austriju, Mađarsku, Bugarsku i Tursku. Delegacija KSHS-a nije potpisala navedene odredbe ugovora (u instrukcijama je stajalo da ga ne potpisuje "ako je štetan po našu državu"). Predsjednik tadašnje vlade Ljubomir Davidović je tim povodom podnio ostavku, a PNP[8] je također odbio da odobri potpis ovih ugovora. Ugovor je tek naknadno potpisan na insistiranje predsjednika Mirovne konferencije u Parizu Klemansoa.[9] Navedimo još samo činjenicu vezanu za međunarodnopravni razvoj ovog pitanja, da je loše iskustvo, među kojima je posebno bila važna zloupotreba prava manjina od Njemačke bio glavni razlog, što je ovo pitanje potpuno bilo isključeno iz rada UN-a, nakon Drugog svjetskog rata.

Od svog nastanka 1918. godine Jugoslavija je bila složena višenacionalna zajednica. Nacionalna struktura te složene tvorevine izvodi se posredno iz podataka za maternji jezik, vjeroispovijest i prema istraživanju Branislava Gligorijevića ona je 1921. godine izgledala: Srbi, 4.704.876 (39%); Hrvati 2.889.102 (23,9%); Slovenci 1.023.588 (8,5%); Muslimani 759.656 (6,3%); Makedonci 630.000 (3,3%); Nijemci 512.207 (4,3%); Mađari 472.079 (3,9%); Albanci (Arnauti, Šiptari) 483.871 (4%); Rumuni 183.563 (1,6%); Turci 143.453 (1,2%); Italijani 11.630 (0,1%); slovenske manjine 198.857 (1,6%); Ostali 42.756 (0,3%). Prema podacima iz 1921. godine ukupno je na području tadašnje jugoslovenske države živjelo 12.055.715. stanovnika.[10] Iako je matematički bila država u kojoj su svi narodi mogli biti manjina ili većina, zavisno od trenutnih političkih kalkulacija. Ustavima te države iz 1921. i 1931. načelno su proklamovana opšta građanska prava[11], no između norme i prakse bilo je velikih razlika. Istraživanja pokazuju da na područjima na kojima su priznati narodi (Srbi, Hrvati, Slovenci) bili manjina nijesu bili u istovjetnom položaju kao na prostoru na kojem su bili većina u kompaktnim zajednicama. S druge strane, položaj manjina bio je veoma raznolik i iznad svega je zavisio od snage matične države i rešpekta i odnosa prema njoj. U tom kontekstu je sigurno postojala velika razlika u odnosu prema njemačkoj, italijanskoj, mađarskoj manjini u poređenju sa albanskom, turskom ili nekom drugom manjinom. Manjine su u principu uvijek smatrane "ježom u tuđem stomaku", te ih je po pravilu trebalo odstraniti ili "nacionalizovati". U tom smislu su već postojala zavidna iskustva. Od "kolonizacije" do potpisivanja ugovora o "preseljenju" sa drugim državama. Kolonizacija je kao mjera državne politike i stare i nove Jugoslavije proklamovana sa ciljem da riješi "agrarno pitanje", odnosno da se obezbijedi zemlja bezemljašima. Nije nimalo slučajno da se takva politika provodila uglavnom na prostorima koje su u većem broju naseljavale "manjine", a to su

---

[8] To je bilo privremeno narodno predstavništvo koje je do izbora za Ustavotvornu skupštinu obavljalo zakonodavnu vlast. Ovo tijelo nije bilo birano, već imenovano po teritorijalnom principu.

[9] Vidi više: Mitrović, Andrej: *Jugoslavija na konferenciji mira 1919-1920*, Beograd, 1969; Mitić, Miodrag: *Nacionalne manjine. Prava pripadnika manjina i zaštita teritorijalnog integriteta država*, Beograd, 1998, 14-15.

[10] Vidi: Petranović, Branko: *Istorija Jugoslavije* I, Beograd, 1988, 3.2.

[11] Član 4. *Državljanstvo je u čitavoj Kraljevini jedno. Svi su građani pred zakonom jednaki. Svi uživaju jednaku zaštitu vlasti*; član 5. Ujemčava se lična sloboda; član 12. *Ujemčava se sloboda vere i savesti...* Vidi: *Ustavi i vlade Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS, Kraljevine Jugoslavije 1835-1941*, Beograd, 1988, 209-231.

bili prostor Vojvodine i Kosova i Metohije. Tako se ovo pitanje rješavalo kao pitanje "agrarne reforme", kojoj je država pristupila već 1919. godine. Tada su donesene "Predhodne odredbe za pripremu agrarne reforme" kojima je proklamovano raskidanje kmetovskih odnosa (u BiH, nekim krajevima Srbije i Crne Gore), uz oslobađanje čivčijskih odnosa i nadoknade agama, zatim raskidanje kolonatskih odnosa (u Istri, Dalmaciji, Goričkoj), razdioba velikih posjeda (100-500) jutara. Ustanovljen je i poseban "državni fond za agrarnu reformu", u čiji je djelokrug poslova spadalo pitanje unutrašnje kolonizacije, repatriranje jugoslovenskih iseljenika u Americi i drugim zemljama i uopšte pitanje "preseljenja Srba, Hrvata i Slovenaca, koji žive u drugim državama".[12] Subjekti ove reforme bili su "dobrovoljci" kojima je srpska vlada još na Krfu 29. februara 1917. godine obećala da će svako lice koje stupi u srpsku vojsku i u njoj učestvuje u predstojećim borbama, po završetku rata, kao znak priznanja za zasluge, dobiti dovoljno obradive zemlje za naseljenje.[13] Sljedstveno tome, Ministarstvo za agrarnu reformu je već 8. septembra 1919. izdalo raspis kojim je naređeno nižim agrarnim organima da svim dobrovoljcima, bez obzira na imovno stanje pojedinaca, dodijele besplatan zakup po pet hektara (ako se radilo o borcu), odnosno tri hektara (ako se radilo o neborcu). Uredbe su mijenjane, osnivani su razni savezi dobrovoljaca, kojih je, prema zvaničnim državnim podacima iz 1924. bilo 32.219 na Solunskom frontu, od kojih 219 iz Crne Gore, ali aljkavost, nemarnost i korupcija su sve ove mjere obesmislili. Sve u svemu, raspoloživi nepotpuni podaci Vrhovnog povjereništva agrarne reforme u Skoplju s kraja 1932. godine govore o broju od 19.764 korisnika koji su naseljeni na površini od 131.859 hektara. Istovremeno, u periodu od 11. juna 1931. do kraja 1939. podijeljeno je 118.725 hektara na 30.604 interesenta. U cjelini bi se moglo zaključiti da ove mjere nijesu dale očekivane rezultate kako sa socijalnog (nije do kraja riješeno agrarno pitanje) tako ni sa nacionalnog (nije postignuta "većina" u oblastima naseljenim "anacionalnim" elementima) stanovišta. U svim dokumentima Crnogorci su označavani kao najpogodniji element u procesu "nacionalizovanja".[14] Zato su oni bili i "najveće žrtve" takve politike, jer s jedne strane nijesu riješili svoje goruće socijalno-ekonomske probleme, dok su s druge strane u teškim okolnostima bili izloženi "gnjevu" onih koji su smatrali da su ove mjere bile usmjerene protiv njih.

Politiku *humane razmjene* stanovništva promovisale su Grčka i Turska nakon Prvog svjetskog rata. Ove dvije zemlje su u Lozani 30. januara 1923. godine potpisale Konvenciju[15] o razmjeni grčkog i turskog stanovništva (pripadnika vjerskih manjina) kojom je već u članu 1 naznačeno: *Od 1. maja 1923. pristupit će se obaveznoj razmeni turskih građana grčke pravoslavne vere nastanjenih na turskim teritorijama i grčkih građana muslimanske vere nastanjenih na grčkim teritorijama. Ova lica neće moći ponovo da se nastane u Turskoj odnosno Grčkoj bez dozvole turske odnosno grčke vlade.*[16] S obzirom na to da je proces iseljavanja Turaka (muslimana) sa prostora jugoslovenskih zemalja tekao još od 1876. do

[12] AJ, 96-45-126, Predhodne odredbe za pripremu agrarne reforme 1919.

[13] Erić, Milivoje: *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941*, Sarajevo, 1958, 246.

[14] Vidi više: Rastoder, Šerbo, *Životna pitanja Crne Gore 1918-1929*, Bar, 1995, 70-79.

[15] Konvencija je ratifikovana od Turske 23. avgusta 1923, a od Grčke 25. avgusta 1923.

[16] Vidi više: *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996, (II tom 1919-1945)*, priredio Momir Stojković, Beograd, 1988, 156-162.

1878. godine i da je intenziviran nakon Prvog svjetskog rata, kada se prema nekim podacima iselilo između 40 i 50 hiljada Turaka (muslimana),[17] sve dok turska vlada nije riješila da ovo pitanje uredi međudržavnim sporazumom. Na konferenciji predstavnika ovih zemalja koja je počela 8. juna 1938. godine parafiran je sporazum već narednog mjeseca. Sporazumom se predviđalo da se iz Jugoslavije iseli 40.000 muslimanskih porodica u Tursku počev od 1. juna 1939. Bilo je predviđeno da se prve godine iseli 4000 porodica, druge 6000, treće i četvrte po 7000, pete i šeste po 8000. porodica. Sporazum je trebalo s jugoslovenske strane da potpiše jugoslovenski poslanik u Ankari, pošto ga prethodno odobri vlada. Međutim, zbog protivljenja albanske manjine u Jugoslaviji i same Albanije, koje su sporazum tumačile kao sredstvo iseljavanja Albanaca,[18] a ne Turaka, sporazum nije potpisan, tako da nije ni realizovan.[19]

Prethodno navedene činjenice pojašnjavaju istorijski kontekst koji pomaže boljem i svestranijem razumijevanju dokumenta koji integralno objavljujemo, a koji je do sada fragmentarno i necjelovito objavljivan i vezuje se za ime poznatog istoričara i akademika SANU, Vase Čubrilovića.[20] Dokument koji prvi put integralno objavljujemo čuva se u Arhivu Srbije,[21]

---

[17] Ovim imenom su uglavnom označavani svi pripadnici islamske vjere sa ovih prostora.

[11] Prema podacima Istorijskog instituta u Prištini, od 1919. do 1940. godine iseljeno je ukupno 255.878 muslimana iz Jugoslavije u Tursku, od kojih 215.412 Albanaca. Vidi: Damjan Pavlica, "Kosovo, savremena istorija Kosova", *Peščanik*, 19. septembra 2011.

[19] Vidi: *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996 (II tom 1919-1945)*, priredio Momir Stojković, Beograd, 1988, 416-417.

[20] Vaso Čubrilović (Bosanska Gradiška, 14. januara 1897. – Beograd, 11. juna 1990.) bio je srpski akademik i istoričar. Osnovnu školu i gimnaziju je pohađao u Sarajevu. Za vrijeme gimnazijskih dana upoznao se sa Danilom Ilićem, i postao član organizacije "Mlada Bosna". Bio je učesnik u atentatu na prestolonasljednika Franju Ferdinanda 28. juna 1914. godine u Sarajevu. Zbog maloljetnosti, sud ga je poštedio smrtne kazne i osudio na 16 godina teške tamnice, koju je izdržavao u Sarajevu. Poslije raspada Austro-Ugarske monarhije krajem 1918. oslobođen je i odlazi u Srbiju. Po završetku rata je diplomirao, a kasnije i doktorirao istoriju (filozofiju) na Beogradskom univerzitetu. Do početka Drugog svjetskog rata radio je kao profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu od 1930. godine. Na tom mjestu, sa kraćim prekidima za vrijeme rata, ostao je punih 40 godina. Sedmog marta 1937. objavio je svoje djelo *Istjerivanje Albanaca.* Po izbijanju rata i okupacije Jugoslavije počeo je propovijedati antinjemačku propagandu, odbio da prihvati mjesto na Beogradskom univerzitetu za vrijeme okupacije, pa je zato uhvaćen i odveden u logor na Banjicu. Pušten je krajem 1943. godine i ostao je u Beogradu. Po formiranju prve privremene vlade DFJ-a, kao ugledni naučnik, zauzeo je mjesto ministra poljoprivrede (1945). Prestao je biti član Zemljoradničke stranke i prihvatio je liniju NKOJ-a i postao član KPJ-a krajem 1945. Po oslobođenju Beograda, Vaso Čubrilović je postao dekan Filozofskog fakulteta umjesto akademika Veselina Čajkovića, kome je Sud časti grada Beograda oduzeo tu funkciju. Također je bio i član Komisije za obnovu Beogradskog univerziteta i inspektor za Filozofski fakultet. Po formiranju Vlade FNRJ-a Vaso Čubrilović je bio ministar poljoprivrede (1945-1946) i ministar šumarstva (1946-1950). Osnivač je Balkanološkog instituta u Beogradu 1970. i bio je redovni predavač na katedri Istorija Jugoslavije, zajedno sa njenim osnivačem dr. Jovanom Marjanovićem. Dobitnik je Oktobarske nagrade i Sedmojulske nagrade. Autor je više naučnih radova i monografija iz istorije južnoslovenskih naroda.

[21] AS, G-16, f, 1, br. 1.

ima ukupno 15 stranica, od čega je 11 stranica gusto kucanog teksta mašinom na ćirilici i četiri stranice tabela. Iako stoji datum na dokumentu 3. novembar 1944, dokument je ostao potpuno nepoznat u narednih 45 godina jer ga je prvi put objavila *Mladina*, br. 49, od 18. novembra 1988, a zatim i *Nedeljni telegraf*, 18. i 25. novembra 1996. Na engleskom jeziku ga je objavio Robert Elsie u: *Gathering clouds: the roots of ethnic cleansing in Kosovo and Macedonia: early twentieth century documents*, Peja, 2002, 68-76. U Crnoj Gori je 1997. godine dokument prvi objavio Hamdija Šarkinović,[22] preuzimajući tekst objavljen kao posebna studija iz knjige Vase Čubrilovića.[23] Prema našim saznanjima ovim dokumentom se bavio i ugledni časopis *Hereticus*, u okviru temata o albanskom pitanju i Kosovu i Metohiji 2007. godine.[24] Imajući na umu vrijeme kada je dokument napisan, ko je njegov autor, bez obzira na dileme o tome da li se radi o skici, nacrtu, memorandumu, usvojenom ili neusvojenom prijedlogu, pa čak i na činjenicu da je pokazivan i u tribunalu u Hagu, kao dokaz za upotrebu termina "etničko čišćenje", ipak smatramo da su brojni aspekti ovoga dokumenta nedovoljno analizirani ili tumačeni izvan realnog istorijskog konteksta. No, pođimo redom. Počev od datuma nastanka dokumenta. Naveli smo da na dokumentu stoji datum 3. novembar 1944. To je samo dvije nedjelje po oslobođenju Beograda, što opravdano provocira pitanje da li je "elaborat, memorandum, skica, nacrt", kako god da ga nazovemo, naručen ili je to bila inicijativa samog Čubrilovića? Odgovor može biti potvrdan ili ne, ali je činjenica da se za ovog autora vezuje memorandum *Iseljavanje Arnauta*,[25]odnosno predavanje pod tim nazivom održano u Srpskom kulturnom klubu 7. marta 1937. godine. Upravo ta činjenica daje dodatni značaj ovom dokumentu u kontekstu geneze ideja. Usporedba sadržaja ova dva dokumenta to nedvosmisleno potvrđuje i pošto se o prvom mnogo više pisalo[26] usredsrijedit ćemo pažnju na ovaj drugi iz više razloga. Prvi je zapažanje da Čubrilović "manjine" u Jugoslaviji vidi kao "neslovenske narode" (Nijemci, Mađari, Arnauti, Rumuni, Italijani), odnosno one etničke zajednice koje imaju matične države u susjedstvu. Drugi aspekt tog zapažanja je vezivanje rasprostranjenosti manjina i njihovo dovođenje u vezu sa geostrateškim položajem zemlje kao cjeline. Razumijevanje pitanja perspektive manjina u kontekstu ponašanja tokom Drugog svjetskog rata i otvorene ili prikrivene kolaboracije sa okupatorom u suštini je politički sud reduciran samo na ponašanje manjina. Jer u dominantnom ideološkom kontekstu iz vremena nastanka dokumenta kao kolaboracionistički pokreti bili su i neki u kojima su masovno participirali pripadnici dva najveća naroda (ustaški i četnički pokret), te se s pravom postavlja dilema o opravdanosti primjene ovog kriterijuma bez obzira na to što se činjenično (posebno u slučaju njemačke manjine) može činiti razumnim. Ono što se čini više problematičnim je opisivanje jugoslovenske

[22] Vidi: Šarkinović, Hamdija: *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, Podgorica, 1997, 243-259.

[23] Vidi: Čubrilović, Vasa: *Manjinski problem u novoj Jugoslaviji*, Beograd, 1994.

[24] *Hereticus*, 1/2007, 379-391.

[25] AVII, K69, f 4, br. 2.

[26] Vidi: Beljo, Ante: *Ideologija Velike Srbije*; Hamdija Šarkinović, n. d., 213-230; Jusuf Buxovi, *Kosova*, III, Priština, 2012, 198, 203-208, 285-287...

politike prema manjinama kao *širokogrude i trpeljive*, što je moralo zasmetati komunističkoj vrhuški, bar u onom dijelu u kojem je takav sud bio apsolutno nesaglasan sa politikom KPJ i njenom ideološkom retorikom. Očigledno je da to nije zasmetalo Čubriloviću da ubrzo postane dekan, ministar i član KPJ, što samo ukazuje na daljnju detaljnu i sistematsku provjeru svih dokumenata, činjenica i okolnosti vezanih za nastanak ovog dokumenta. Drugo, ne manje intrigantno pitanje, jest i ono, ako se prihvati stanovište da dokument Vase Čubrilovića nije prihvaćen kao osnova političkih ideja i ciljeva od najviših zvaničnika, kako se moglo desiti da se mnoge od ideja iz dokumenta kasnije nalaze kao odluke, praksa i politika. Imamo li pravo tvrditi da je u pitanju slučajnost? Ili, konačno, da li se u bilansima ukupne politike mogu prepoznati neke od ideja iz elaborata Vase Čubrilovića? Zato je važno analizirati poziciju apostrofiranih manjina: (Nijemci, Mađari, Arnauti, Italijani) u kasnijem periodu. Posebno sudbinu Nijemaca, iz razloga što se stiče utisak da je najveći dio mjera primijenjen u odnosu na njih praktično operacionalizacija ideja iznijetih u elaboratu Čubrilovića. Tek će studioznije bavljenje ovim problemom potvrditi ili odbaciti navedeno stanovište, no neke činjenice se prosto nameću i one su već ugrađene u dokumentarne filmove koji se posljednjih godina prave na tu temu. Stradanje vojvođanskih Nijemaca na kraju rata, osnivanje logora u koje su zatvarani, oduzimanje imovine i masovne grobnice tema su filma Eve Hiš. Prema istraživanjima CNA pošlo se od pretpostavke da je na području bivše Jugoslavije živjelo između 510. i 540.000 Nijemaca. U vrijeme istraživanja (2010) bilo ih je 3901, od kojih u Vojvodini 3154. Istraživanje ukazuje na brojku od 67.000 stradalih civila Nijemaca. Stradanje se vezuje za odluku AVNOJ-a od 21. novembra 1944. godine kojom je odlučeno da se eksproprišе imovina[27] svim građanima Jugoslavije njemačkog porijekla,[28] čime je nad Nijemcima primijenjen institut *kolektivne krivice* i proglašeni su neprijateljima nacije. Oduzeto im je jugoslovensko državljanstvo i izgubili su sva građanska prava. Od oktobra 1944. počelo se sa njihovim interniranjem u logore, a do avgusta 1945. sva sela gdje su živjeli Nijemci bila su *očišćena*. Izuzetak je pravljen samo prema onim Nijemcima koji su bili vjenčani sa osobom druge nacionalnosti ili su se borili na strani partizana. Od kraja oktobra u Banatu i od sredine novembra do juna 1945. u Bačkoj pobijeno je 7000 civila, uključujući žene i djecu, deportovani su u SSSR u radne kampove (umrlo oko 2000 zbog gladi, bolesti), pobijeno oko 5000 ratnih zarobljenika, izvršena tzv. slavizacija djece tako što su deportovana u jugoslovenske domove za nezbrinutu djecu, oko 167.000 civila, od 195.000 koliko ih

[27] O istorijatu eksproprijacije B. Petranović piše: "Od izvršenika je zavisio i postupak oduzimanja imovine: za imovinu Trećeg rajha i pripadnike njemačke nacionalne manjine bilo je dovoljno da se utvrdi objekt eksproprijacije pa da se odlukom upravnog organa narodnooslobodilačkog odbora imovina prenese u svojinu, dok se saradnicima neprijatelja imovina oduzimala pravosnažnom sudskom presudom, na bazi utvrđene krivice u dokaznom postupku..." Vidi: Petranović, Branko: *Istorija Jugoslavije*, II, Beograd, 1988, 345.

[28] Ova odredba je potvrđena i kasnije: Jugoslovenski zakon od 31. 7. 1946. određuje: Eksproprijacija se odnosi na sve Nemce, osim onih koji su se borili za partizane, ili su bili aktivni u pokretu oslobođenja, koji su asimilovani pre rata, zatim oni koji su venčani za Južne Slavene ili nekom drugom manjinom, nacionalnošću koja nije bila neprijatelj partizana (Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge, und Kriegsgeschädigte, 2004: 103E.).

je bilo ostalo u Jugoslaviji, bilo je zatvoreno u kampove, a između 1944. i 1948. je umrlo oko 48.500 podunavskih Nijemaca zbog egzekucija, maltretiranja, nedovoljne hrane i teškog rada, od toga u Vojvodini 35.000. Za ovu populaciju je postojalo oko 100 logora, a najzloglasniji su bili oni u Knićaninu (Banat), Gakovu (Bačka), Kruševlju (Bačka), Sremskoj Mitrovici, Molinu, Bačkom Jarku.[29] U svakom slučaju, "njemačko pitanje" je u istoriografiji otvoreno tek početkom XXI vijeka i sudeći po nekim najavama ono će biti tek aktuelizovano, prije svega u kontekstu savremenih integracionih procesa. Naime, Nijemci odbijaju da prihvate institut *kolektivne krivice* i u tom kontekstu "predsednik Nemačkog narodnog saveza Rudolf Vajs izjavio je da će Nemci tražiti da im se vrati imovina koja je oduzeta nakon Drugog svetskog rata, potencirajući da je ta imovina u Srbiji procenjena na 32,5 milijardi evra".[30] Dakle, posmatrano iz perspektive posljedica uočava se da je njemačka manjina najviše stradala i da su nad njom primijenjene neke norme odmazde, koje se pronalaze u dokumentu Vase Čubrilovića.[31] Zanimljivo je da argumente slične Čubrilovićevim pominje i Milovan Đilas u obrazloženju ove odluke: *I ratnicima i narodu su "naši" Nemci toliko dozlogrdili da je u CK mnogo puta spominjano i isterivanje nemačkog življa sa našeg tla. No možda bi*

---

[29] Vidi više: *Horozović, Nedžad, Helena Rill i Jessica Žic: Izveštaj sa puta po Vojvodini*, CNA, 30. decembar 2010; Donaudeutsche Landsmannschaft in Rheinland-Pfalz e.V. 2003: 74; Arbeitskreis Dokumentation, 1994: 16; Arbeitskreis Dokumentation, 1994: 16; Donaudeutsche Landsmannschaft in Rheinland-Pfalz e.V. 2003: 75; Arbeitskreis Dokumentation, 1994: 4; Arbeitskreis Dokumentation, 1994: 17; Arbeitskreis Dokumentation 1994: 17; *Izvještaj Radne grupe za dokumentaciju*, 2004: 150 (Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944-1948); Nenad Stefanović, Jedan svet na Dunavu, http://www.drustvosns.org/nemacka%20manjina/stefan ovics/jedan%20svet%20na%20dunavu.html.; Zoran Žaletić, *Nemci u Vojvodini i drugi svetski rat*, Novi Sad, 2010; Rudolf Weiss: *Nemci u Vojvodini: Prošlost, sadašnjost i budućnost*, Beč, 2013.

[30] Prema ovim podacima, posljednja procjena imovine koja je oduzeta Nijemcima poslije rata datira iz 1990. godine i govori o tome da je vrijednost oduzete imovine u bivšoj Jugoslaviji oko 50 milijardi evra, od čega na Srbiju otpada 32,5 milijardi. Vidi: "Zbog restitucije Mađarska razmatra podršku srpskoj kandidaturi", 2. oktobar 2011. Izvor: Tanjug, Beta. Vidi: Radio 021, nedjelja, 2. oktobar 2011: "Prema njegovim rečima, bez prava na povrat imovine praktično su ostali svi oni čiji su preci za vreme Drugog svetskog rata nosili uniforme domobrana, honveda i Vermahta, iako je među njima bilo najviše prinudno mobilisanih. 'Za vreme rata u Vojvodini su razne vojske mobilisale ovdašnji živalj, a poznato je da je za odbijanje poziva na mobilizaciju u to vreme kazna bila samo jedna – smrt', rekao je Vajs. Podsetio je da su Nemci u Vojvodini nedavno dobili podršku četrdesetak nemačkih udruženja iz 10 zemalja, da se izbore za ostvarivanje svojih prava. Vajs je naveo da se nemačka udruženja iz ostalih zemalja sada više neće zadovoljiti samo skidanjem kolektivne krivice, već će tražiti ono što je od njihovih rođaka oduzeto. 'Opljačkana imovina, dokle se god ne vrati, uvek ostaje opljačkana imovina. Ovo je čist bezobrazluk prema nama i bačena rukavica prema svim žrtvama ratnog i poratnog perioda', kazao je Vajs. Prema njegovim rečima, poslednja procena imovine koja je oduzeta Nemcima posle rata datira iz 1990. godine i govori o tome da je vrednost oduzete imovine u bivšoj Jugoslaviji oko 50 milijardi evra, od čega na Srbiju otpada 32,5 milijardi."

[31] Vidi: *Posle onih strahota što su ih Nemci počinili po našim zemljama i po celoj Evropi, oni su izgubili svako pravo a nikakav obzir zato ih treba nemilosrdno goniti.* Čubrilović, Vasa: *Manjinsko pitanje u novoj Jugoslaviji.*

se mi i predomislili da Rusi, Poljaci i Česi već nisu zaključili a delimično i izvršili isterivanje Nemaca. Mi smo stav prihvatili bez zasedanja, bez diskusije – kao nešto što su "nemačka zločinstva" učinila shvatljivim i opravdanim.[32]

Uvođenjem instituta "kolektivne krivice" inaugurisan je princip "osvete", koji može podijeliti javnost sa stanovišta (ne)opravdanosti, ali ne može biti promovisan kao načelo utemeljeno u pravnoj normi i međunarodnom pravu. O argumentima koji su motivisali ovakvu odluku najubjedljivije govore radovi objavljeni u partijskom glasilu, gdje se pored ostalog navodi: *Ne može se odvajati nemački narod od hitlerovskog režima, jer se on skoro u celini solidarisao sa hitlerovskim zločinima. A nemačka nacionalna manjina u Vojvodini je bila najkrvaviji i najpodmukliji izvršilac Firerovih ludačkih planova. Stoga bi bilo čudovišno dati toj nacionalnoj manjini ona prava koja su odlukom Avnoja zagarantovana drugim nacionalnim manjinama.*[33] Pogrešno bi moguće bilo odluku pripisivati isključivo partijskom aparatu, jer je u kontekstu vremena u kojem je donesena očigledno to bilo veoma raširena mišljenje. Potvrdu tome možemo pronaći i u listu *Politika*.[34]

Odlučujući se da integralno objavimo dokument Vasa Čubrilovića, motivisani smo činjenicom da i pored toga što je, kao što smo pokazali, više puta publikovan to ni u jednom slučaju nije urađeno saglasno principima recenzije istorijskih izvora, standardima moderne naučne ekspozicije i potrebe afirmacije stanovišta da je svako naučno stanovište prihvatljivo ako je sistematično, logično, mjerljivo i provjerljivo.

MANJINSKI PROBLEM U NOVOJ JUGOSLAVIJI

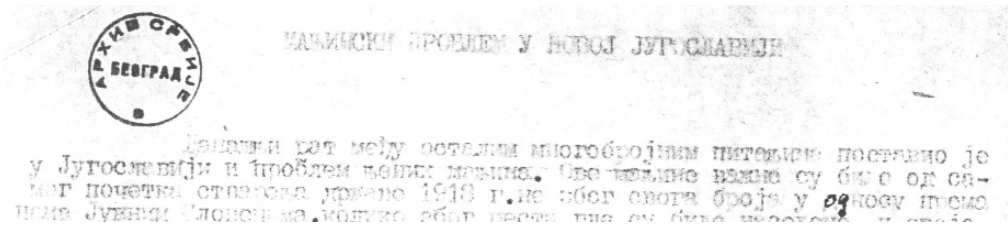

Str. 1.

Današnji rat među ostalim mnogobrojnim pitanjima postavio je u Jugoslaviji i problem njenih manjina. Sve manjine važne su bile od samog početka stvaranja države 1918. g. ne zbog svog broja u odnosu prema nama Južnim Slovenima, koliko zbog mesta gde su bile naseljene i svoje povezanosti

[32] Vidi: Đilas, Milovan: "Revolucionarni rat". *Književne novine*, Beograd, 1990, 540.

[33] Vidi: "Učvršćuje se snaga i jedinstvo Federativne Jugoslavije". *Borba*, 23. novembar 1944, str. 3.

[34] Vidi: "Nova narodna dobra". *Pitanje konfiskovanja neprijateljske imovine i nemačkih građana... je samo mali deo odštete koju naša država potražuje od Nemačke i nemačkog naroda za sva nedela i razaranja počinjena u ovom ratu... Politika*, 24. novembra 1944, str. 2.

sa sebi srodnim narodima u susednim državama. Geopolitički položaj jugoslovenskih zemalja na raskršću civilizacija, imperija i naroda, na prelazu između istoka i zapada, severa i juga, delovao je u toku vekova, da su se u njih naselili ili pokušali u većim masama naseliti i drugi narodi osim Južnih Slovena. Svojom žilavom vekovnom borbom mi smo uspeli da suzbijemo Italijane od našeg Jadrana, da zadržavamo Nemce na Karavankama, da uspešno vodimo borbu sa Mađarima i Nemcima u ravnicama Bačke, Banata i Srema, da zadržavamo širenje albanskog talasa od Drima prema Moravi i Vardaru. Međutim, za vreme vladavine Venecije, Austrije i Turske ovi narodi su ipak uspeli, da se infiltriraju u naše zemlje, stvarajući negde veća, negde manja svoja etnička ostrva u našim najbogatijim pokrajinama. U 18. i 19. veku, Austrija je prekrila Vojvodinu, Hrvatsku i Slavoniju sa nemačkim i mađarskim kolonijama. Od seobe Srba pod Arsenijem Čarnojevićem 1690. u Ugarsku, Arbanasi sistematskim pustošenjem srpskih sela preplavili su[35] Kosovo i Metohiju, niz padine Šar planine, oni se u to doba spuštaju u gornji tok reke Vardara u Makedoniji. U to vreme pojačava se italijanska civilizacija po našim gradovima na Jadranu, kad je 1918. g. došlo do stvaranja Jugoslavije, mi smo Jugosloveni dobili razgraničenje sa susednim narodima na načelu narodnosti. Iako smo izgubili zbog toga velik deo zemlje, kojim smo etnički vladali još pre 100 god. mi smo (zbog toga)[36] ih dobili u okvir svoje države veliki dio stranih naroda, koji su sačinjavali tako zvane narodne manjine. Njih je bilo u svemu (——)[37] Nemaca; (——)Mađara; (——) Arnauta; (——)Rumuna; (——) Italijana.

Mi smo posle oslobođenja 1918. g. prema nacionalnim manjinama zauzeli stanovište najveće širokogrudosti, iako su neke od njih već u ratovima 1914-1918 g. tako se prema nama ponašale, da su opravdano zaslužile i drugi postupak. Mirovni ugovori sklopljeni između nas i pobeđene Nemačke, Austrije, Mađarske, pored toga su nam naturali čitav niz obaveza kako da postupamo sa nacionalnim manjinama. Mi smo te obaveze savesno i pošteno ispunjavali. Kod nas su manjine uživale sva građanska prava, imale potpunu prosvetnu autonomiju i pravo održavanja kulturnih veza sa sebi srodnim narodima. Posebice ove povlastice iskorišćavali su jugoslovenski Nemci. Oni su imali svoje osnovne i stručne škole, preko kulturbunda bili su kulturno usko povezani među sobom, čitav niz privrednih ustanova počev od zadružnih saveza do banaka, služio je privrednom unapređenju nemačkog čoveka u Jugoslaviji. I politički su Nemci bili organizovani i zastupljeni preko Nemačkog kluba u Narodnoj skupštini. Ne tako svestrano i čvrsto, ali ipak dosta jako bili su organizovani i Mađari u Vojvodini. Arnauti u Staroj Srbiji i Makedoniji uspeli su preko autonomije islamske verske zajednice, da dobiju u ruke jednu organizaciju, koja će svestrano služiti njihovim kulturnim i nacionalno političkim ciljevima.

Kako su jugoslovenske manjine iskorišćavale ovu našu širokogrudost i trpeljivost?Kod nas, kao i svugde u Evropi, pokazalo se da nikakva popustljivost nije u stanju da odvrati težnje pojedinih manjina, još pre rata zapaženo je jačanje separatističkih težnja nacionalnih manjina u svim državama, pa i u našoj. Sve povlastice kulturne i prirodne, poslužile su im, samo zato, da ih iskoriste, kao sredstvo za razbijanje država, kojima su uživalo. Poslije pojave nacional-socijalističkog pokreta u Nemačkoj, njene manjine prednjače ostalim manjinama u tom pitanju. Vođi Trećeg Rajha (i njihovi teroristi),[38] svesno i sa planom su iskorišćavali svoje[39] manjine,[40] kao minu za razbijanje njima neprijateljskih država. Nemački teoretičari nemačkog nacional-socijalizma otišli su toliko daleko, da su izgradili novu teoriju o pripadnosti narodnoj. Po toj teoriji osećanje nacionalne svesti jače je od osećanja lojalnosti prema državi. Zato svaki Nemac, bez obzira u kojoj državi živio i čiji građanin je bio, pre

---

[35] Dopisano rukom.

[36] Precrtano u originalu.

[37] Na ovim dijelovima teksta je prazan razmak, što navodi na sumnju da su tu bile vjerovatno ispisane cifre koje su naknadno uklonjene ili one bar nisu vidljive na kopiji kojom raspolažemo.

[38] Precrtano.

[39] Upisano rukom.

[40] Ovdje se završava prva stranica teksta u originalu.

svega je Nemac, dužan na poslušnost Rajhu i njegovom vođstvu. Širećи ovu novu nauku o građanskim obavezama, nemački nacional-socijalizam je od manjina svoga naroda po raznim državama, stvorio jedno moćno sredstvo za borbu protiv samih država. Godine pre početka ovoga rata agenti Trećeg Nemačkog Rajha razmilili su se bili i po našoj državi, organizujući kulturno-politički, privredno i vojnički našu nemačku manjinu na ovoj osnovi. Neki uviđeniji i trezveniji jugoslovenski Nemci pokušali su tome da se odupru, ali su bili pregaženi talasom nacionalnog oduševljenja koga je Adolf Hitler umio da ulije u duše nemačkih ljudi, naročito nemačke omladine. Tako su sve manjinske povlastice nemačkog naroda u Jugoslaviji bezobzirno iskorišćene da pre početka rata sa nama izgrade jednu moćnu petokolonašku armiju. Daleko bi odvelo opisivanje toga rada u našoj zemlji, svi znamo koje su bile posledice. Naši merodavni faktori u to doba, bili su o svemu tačno obavešteni ali nisu imali moralne smelosti da na vreme preduzmu mere, nažalost mnogi od njih su bili i sami petokolonaši, a još više ih je bilo, koji su svesno zatvarali oči pred činjenicama iz straha pred moćnim Nemačkim Rajhom. Videćemo, dalje od kakvih je posledica to bilo. Slično držanju Nemaca bilo je i držanje Mađara. Oni su bili mnogo slabije organizovani od Nemaca, siromašniji i kulturno zaostaliji, ali zato su imali neposredan naslon na susednu Mađarsku. U poslednjim godinama pred rat, naglo otvaranje mađarskih privrednih preduzeća, pokretanje časopisa i listova i osnivanje mnogih kulturnih organizacija po Vojvodini, sve snabdeveno sa velikim novčanim sredstvima, govorilo je da iza sve te pojačane aktivnosti stoji mađarska vlada sa svojim dispozicionim fondovima.

Arnautska separatistička akcija, naročito je bila jaka na Kosovu i Metohiji. Tu je oduvek bio aktivan Kosovski komitet, obično pomagan i novčano i politički od fašističke Italije. Kad je izborio sporazum sa Stojadinovićem preko Mehmeda Spaha, Ferat beg Draga uspeo je da proširi autonomiju Islamske verske zajednice i na Staru Srbiju i Makedoniju sa sedištem u Skoplju. Albanski separatisti su dobili naše oružje u ruke, oni su za dve do tri godine tako spretno iskoristili da su u svoje ruke dobili celokupnu versku i prosvetnu organizaciju Muslimana na Jugu. Preko nje oni su se politički organizovali i prešli u napad tako da je vlada u Beogradu u jesen 1939. bila prisiljena da tu autonomiju ukine.

Kao što se vidi, još pre početka rata još 1941. naše nacionalne manjine su manje više neskriveno pokazivale svoju težnju da iskoriste prvi ratni sukob izađu iz okvira naše državne zajednice i priključe se susednim državama. Kako se u upućenim političkim krugovima o tome dosta znalo, niko nije ni slutio, da se kod tih manjina nagomilalo tako velika količina mržnje prema nama. Ta mržnja i neobuzdana težnja za našim uništenjem nekima od njih je elementarni nagon posle 6. aprila ili već prvog dana rata i vojnik i građanin kod nas osjetio je da Nemci, Mađari i Arnauti, čine glavni kadar petokolonaške vojske, koja se pojavila kao organ zavera i slugu u svakom mestu, da je bilo jasno da se ta organizacija morala stvarati sistematski i dugo vremena još pre početka rata. Izlišno bi bilo navoditi primere za njihov petokolonaški rad. Pomenuću samo glavne stvari.

Već prvog dana rata celokupna nemačka manjina u Jugoslaviji zaboravila je na građansku lojalnost i zakletvu državi u kojoj je živela. Stavlja se na raspoloženje vojsci Trećeg nemačkog Rajha. Kulturbund se preko noći pretvorio u političku organizaciju Folksdojčera. Privredne organizacije Nemačke u Jugoslaviji smesta su se ukopčale u nemačku ratnu privredu. Nemačka manjina organizovala se čitavim nizom naredaba odozgo, odvojeno od ostalih naroda, privilegisana i isticana kao vladajuća rasa. Svi muškarci Folksdojčeri stavili su se na raspoloženje nemačkoj vojnoj upravi. Jedan deo stupio je odmah u SS odrede i Gestapo, i služio kao policijska vojska po našim zemljama. Svi mi znamo da su ti Folksdojčeri iz Gestapoa i SS odreda bili gori o od najgorih Rajhdojčera. Ko ne zna u Beogradu[41] folksdojčere dželate, Rihtera, Krigera, Kana, i čitav niz sličnih beštija u ljudskom obliku, koji su tri godine ubijali i pustošili ovu zemlju. Princ Eugenova divizija sastavljena od folksdojčera pročula se ne po junaštvu u borbi sa narodnooslobodilačkom vojskom nego po svireposti, paljenju i pustošenju naših sela u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini. Drugi folksdojčeri koji nisu bili u vojnoj službi, radili su u organizaciji Tot, bili su u privrednim preduzećima komesari i eksperti za sva moguća pitanja, samo gde se mogla prigrabiti koja para. Od našeg Banata bila

[41] Ovdje je kraj druge stranice u originalu.

je napravljena posebna upravna oblast u kojoj su folksdojčeri imali celokupnu vlast. Treba pitati ljude iz tog kraja, da pričaju kakva je to bila to uprava, kakvu je pravdu delila. Mi smo bili građani drugog reda, često izjednačavani sa progonjenim Jevrejima, šikanirani, pljačkani i za najmanju sitnicu u masama streljani. Ovakvo ponašanje Folksdojčera u Jugoslaviji izazvalo je ogromno ogorčenje kod svih Jugoslovena. Mi se možemo slagati ili neslagati u pojedinim pitanjima državne politike, ali smo danas složni u jedno, da sa Folksdojčerima u Jugoslaviji, treba jednom zauvek prečistiti račune. Oni su to zaslužili svojim nelojalnim držanjem prema državi u kojoj su živeli, svojom svirepošću i verolomnošću, svojom grabljivošću i i bezobzirnošću.

Kada je Mađarska u proleće 1941. propustila nemačku vojsku da nas napadne sa severa, ona je za nagradu dobila Bačku. Već u ratu 1914 do 1918. Mađari su se pročuli zbog svojih zverstava počinjenih po Srbiji i nasilja izvršenim nad Srbima u Vojvodini. Pored svega toga, kada je Vojvodina pripojena Jugoslaviji 1918. prešlo se preko svega. Nijedna glava mađarska nije pala kad je srpska vojska ušla u Vojvodinu. Međutim, kada je mađarska vojska 1941. prodrla u Bačku, bez borbe i krvi, ona je odmah počela sa sistematskim istrebljivanjem našeg življa u Bačkoj. Već u aprilu 1941. mađarska vojska izvršila je pokolje u Novom Sadu, Somboru i titelskom srezu. Glavni potkazivači i huškači bili su domaći Mađari. Koncem 1941. i početkom 1942. pokolji nad Srbima u Bačkoj su ponovljeni, nove hiljade ljudi, žena i djece pobijeno je iz pušaka ili pobacano u zamrznuti Dunav i Tisu. Na hiljade dobrovoljačkih porodica, što nije pobijeno odvedeno je u koncentracione logore u Mađarsku, gde ih je veliki deo propao. Računa se da je tokom okupacije Bačke pobijeno 20-25.000 Srba. Ne malu ulogu pri tom je imala i mađarska manjina u Bačkoj, mnogo manje kriva nego Folksdojčeri za pokolje nad Srbima; od njih se kasnije branila Kalajeva vlada u Pešti i tovarila odgovornost na leđa mađarskih fašista, ali ipak, objektivno uzevši njihovo učešće u tome je bilo tako veliko da se ne mogu oprati.

Kada su u proleće 1941. g. prodrle nemačke motorizovane divizije na Kosovo i Metohiju, ceo arnautski svet je skočio na oružje i pritekao im u pomoć. Naoružani od Nemaca, Arnauti su počeli besomučno da pustoše srpska sela, po tim predelima. Na hiljade je kuća popaljeno, narod bez igde ičega najuren i ko je u to doba bio u Crnoj Gori i Srbiji, mogao je videti reke izbeglica koje beže prema severu ili jugu, da spasu samo goli život. Italijanske i nemačke trupe išle su u svemu na ruku arnautskoj težnji da unište naš živalj u Staroj Srbiji. One su Arnautima dale oružje i celokupnu spremu, i kad su u susednim zemljama Srbiji, Crnoj Gori, Albaniji i Makedoniji počeli ustanci narodno-oslobodilačkog pokreta i partizana protiv okupatora, Arnauti iz ovih krajeva služili su kao glavna pomoćna snaga okupatoru u borbi protiv tih ustanika. Metohijski i kosovski Arnauti išli su sa Nemcima i Italijanima u stalne pohode protiv partizana u svim okolnim zemljama. Njihovi odredi zbog svoje svireposti i grabljivosti bili su strah i trepet za stanovništvo tih zemalja. Oni i danas, kada je nemačka vojska na izdisaju služe kao glavni oslonac nemačkoj vojsci koja se iz Grčke i Makedonije, preko Kosova i Metohije povlači prema severu. Oni su u toku cele narodno-oslobodilačke borbe bila glavna smetnja spajanju narodno-oslobodilačkog pokreta iz Crne Gore, Bosne i Srbije sa pokretom u Albaniji i Makedoniji. Ljudi koji su upravljali operacijama narodnooslobodilačke vojske najbolje to znaju[42].

Govoreći o držanju Arnauta u Staroj Srbiji i Makedoniji u ovom ratu, izuzimam časne izuzetke. Posebice treba da se oda priznanje junačkom držanju Albanaca iz prave Albanije. Oni su od samog početka poveli borbu protiv fašističkih osvajača njihove otadžbine, drugarski i lojalno sarađivali sa narodno-oslobodilačkim pokretom u Crnoj Gori i Makedoniji, stavljajući se na raspoloženje i pod vođstvo maršala Tita. Narodi Jugoslavije ne smeju nikada to zaboraviti i što god bude u njihovoj moći trebaju se truditi da im vrate vernost za vernost, pomažući siromašne brđane s ovu stranu Drima, da i ovi što pre privrednim i kulturnim napretkom stanu u red kulturnih naroda u Evropi. Ali simpatije koje mi osećamo prema narodu u Albaniji, ne smeju nas omesti da raščistimo račune sa kvislinškim razbojnicima Kosova i Metohije.

---

[42] Ovdje se završava treća stranica originalnog teksta.

Iz gore napisanih redaka vidi se, da su tri glavne manjinske grupe u Jugoslaviji same su se odrekle svojih građanskih prava, nastupajući otvoreno i neprijateljski prema državi u kojoj žive. Zato su izgubili pravo da se i dalje zovu naši građani. Njih treba ukloniti iz naše države jer su to zaslužili.

Razlozi zašto treba rešiti manjinsko pitanje u Jugoslaviji

Osim nelojalnog držanja ima i drugih dubokih državnih razloga koji nas prisiljavaju da iskoristimo ovaj rat i da rešimo manjinsko pitanje iseljavanje manjina. Naše manjine, već smo podvukli, nisu za nas opasne zbog svog broja već zbog svog geopolitičkog položaja i zbog svoje povezanosti sa sebi srodnim susednim narodima. Zato su one iskorišćavane od tih naroda u borbi protiv nas, a služile su ujedno kao kamen spoticanja između naše države i susednih naroda. Demokratska Federativna Jugoslavija može imati mira i osiguran razvitak samo onda, ako bude etnički čista i rešenjem manjinskog pitanja jednom za uvek ukloni uzroke trvenjima između sebe i susednih država.

Kad gledamo na priložene karte (3 tabele)[43], mi vidimo, da su naše manjine skupile na vrlo važnim privrednim i strategijskim položajima naše države. Naprimer Vojvodina, koja vlada ušćima reka srednjeg Podunavlja u Dunav i gospodari pristupom iz srednje Evrope na Balkan, geo-politički uzevši, strateški je ključ Balkana. Bez nje glavne jugoslovenske zemlje Srbija i Hrvatska izgubile bi svoj oslonac na Dravi, Savi, Dunavu i Moravi i opet postale beznačajne periferijske zemlje neke Austrije, ili Turske. Vojvodina je žitnica cele Jugoslavije a da u njoj nema nijednog Srbina ili Hrvata, morali bi se za nju boriti zbog ishrane miliona naših građana južno od Save i Dunava. Kad čovek pokušava da stvara (privredni)[44] plan za buduću izgradnju jugoslovenskih zemalja, on ga ne može zamisliti bez Vojvodine, kao žitne rezerve. Zemlje južno od Save i Dunava sa svojim rudnim bogatstvom, sa bogatim šumama i velikom hidroelektričnom energijom, pružaju sve uslove za izgradnju savremene industrije. Ali, ona će se moći tamo podići samo u tom slučaju ako vojvođanske ravnice pruže dovoljno životnih namirnica za ishranu radničkih masa po tim novim industrijama. Međutim, u toj Vojvodini mi Srbi i Hrvati činimo samo relativnu većinu, zato nam se moglo desiti u ovom ratu da Mađari uzmu Bačku, a Nemci od svojih manjina u Banatu, da od njega naprave mali Rajh.

Sličan je položaj zemalja oko Šar planine naseljene sada pretežno Arnautima. Ti predeli su razvođe balkanskih reka, što odatle teku u tri mora, zato su Kosovo i Metohija oduvek smatrani, kao strategijski centar Balkana. S druge strane držeći centralni deo Balkana ovi predeli razdvajaju Crnu Goru od Srbije, a njih obadve od Makedonije. Ove zemlje demokratske federativne Jugoslavije, sve dotle neće biti čvrsto povezane, dok ne dobiju i neposrednu etničku granicu. Ovo je naročito važno pitanje za Makedoniju. Od reke Vardara, njegov gornji tok drže Arnauti, njegov donji tok imaju u svojim rukama Grci. Mi, Južni Sloveni držimo samo srednji tok. Pozicije su suviše slabe i da ne bi mogle biti dovedene u pitanje onako, kako je to napravila Italija u ovom ratu, pripasjajući Albaniji, ne samo Kosovo i Metohiju, nego i Debar, Kičevo, Gostivar i Tetovo. Mi ne smemo da imamo iluziju o razvitku budućih odnosa u Evropi. Ovaj strašni rat teško da će biti i poslednji. Mi ćemo i dalje ostati na raskrsnici svetova, zato i opet izloženi prvom udarcu, u nekom novom ratu.[45]

Stoga je dužnost ljudi, koji upravljaju sudbinom ovih zemalja, da sada, već predviđaju sve mogućnosti i osiguraju ih od ponavljanja događaja iz ovog rata. Državnici stare Jugoslavije nijesu to imali u vidu 1918. kada su zadržali nacionalne manjine. Još više iz partijsko-političkih razloga oni su te manjine pomagali a mi smo u ovom ratu platili to sa desetinama hiljada glava. To se više ne sme ponoviti. I privredno važne su za nas plodne kotline Podloga, Kosova i Metohije. Oko njih se nalaze naše siromašne zemlje kao Crna Gora, Sandžak Novopazarski severno od Šar planine, i siromašna

---

[43] Dopisano rukom.

[44] Riječ je precrtana u originalu.

[45] Ovdje se završava četvrta stranica originalnog teksta.

pečalbarska naselja Makedonaca južno od Šar planine. Oni s pravom traže da im se natrag povrati zemlja odakle su ih Arnauti najurili poslednjih 150 godina.

Ja namerno u ovom referatu usredsređujem pažnju na Vojvodinu i Staru Srbiju, jer smatram da je tu čvor našeg manjinskog problema. Pri rešavanju ovog pitanja nas ne sme da vodi nikakva želja za osvetom zbog počinjenih nasilja od njihove strane nad našim narodima. Samo hladni državni račun mora da upravlja našom politikom po ovom pitanju. Mi imamo tih manjina rasutih i po drugim pokrajinama. Bez sumnje, posle onih strašnih nasilja,što ih uz pomoć domaćih Nemaca počiniše Nemci iz Rajha po slovenačkim zemljama, Slovenci imaju puno pravo da traže čišćenje svojih zemalja od folksdojčera. Nova granica između nas i Austrije mora biti etnička granica između Slovenaca i Nemaca. Samo, tu je u pitanje desetina hiljada Nemaca i posao će moći svršiti sami Slovenci bez velikih komplikacija. Njemačke i Mađarske manjine po Hrvatskoj i Slavoniji, Bosni i Hercegovini, rasuta su ostrvca u etničkom moru jugoslovenskih naroda, i da će se proterati ili pretopiti bez velikog otpora. Za nas je glavni problem kako razbiti manjinske blokove na važnim geo-političkim položajima. Tu će morati priskočiti u pomoć snaga celokupne države preko federalne vlade.

Pošto smo izneli razloge zašto treba očistiti državu od manjina, da vidimo ima li mogućnosti za izvođenje toga plana. Objektivno uzevši, uslovi za taj posao su veoma povoljni. Ako se 1918. prilikom izgrađivanja Evrope polazilo sa stanovišta da se manjinsko pitanje može rešiti preko povlastica tim manjinama iskustva iz ovoga rata su pokazala celoj Evropi da to nije tačno. Bezobzirno iskorišćavanje nemačkih manjina od strane Trećeg Rajha, doveli su do saznanja, da je jedino pravično rešenje tog pitanja, preseljavanje manjina. Sam Treći Rajh poveo je jednu brutalnu kolonizatornu politiku prebacujući milione s jednog kraja Evrope na drugi. Šta više, on je spremao planove za iseljavanje čitavih naroda i putem jedne smišljene kolonizacione politike težio je da zavlada jugoistočnom i istočnom Evropom. Da je on pobedio u ovom ratu, nas Južnih Slovena, posebice Srba nestalo bi sa lica zemlje. Ovaj način rešavanja manjinskog pitanja primili su bili i nemački saveznici Italija i Mađarska. Zato, je i razumljivo da su i naši saveznici stali na stanovište da se u ovom ratu manjinsko pitanje reši putem preseljavanja. Prvi bratski Sovjetski Savez primenjuje još pre rata ovu metodu u rešavanju manjinskih problema. On je već davno raselio Karelce na granicama Finske. Iz primorskih oblasti na Dalekom istoku iseljeni su Koreanci i Kinezi čak u Turkestan. Kada je Sovjetski Savez još 1940. zaposeo Besarabiju on je iselio iz nje 150.000 Besarabskih Nemaca. Čitav grad od baraka izgradili su te godine Nemci na ušću Save u Dunav u zemunskom polju. Mi Beograđani imali smo tada prilike da gledamo transporte tih Nemaca, u tom logoru prilikom odlaska za Nemački Rajh. I sada vrši Sovjetski Savez još u toku rata izmenu stanovništva, preseljavajući Poljake iz Ukrajine i Bele Rusije preko nove poljsko-sovjetske granice, a dovodeći otud Ukrajince i Belo-Ruse u Sovjetski Savez. Pozivajući se na ove primere i mi ćemo imati pravo, da tražimo od naših saveznika, da se i naše manjinsko pitanje reši na isti način, iseljavanjem.

Tražeći od naših saveznika da nam dozvoli iseljavanje manjina mi će mo na to imati više pravo, nego ijedan drugi narod u Evropi. Ni jedan drugi narod nije toliko podneo, od naroda, s rodnim svojim manjinama, kao mi. Preko milion ljudi, žena i dece izginulo je u ovom strašnom ratu kod nas i to tri puta više je poklano nejači, nego što je ljudi palo na bojnom polju sa puškom u ruci. Veliki deo krivice za te pokolje nose na sebe kao što smo videli manjine. To našim saveznicima treba kazati i dokazati. Duboko sam uveren da će nas oni razumeti i izaći u susret našim željama. Naročito, veliko uzdanje polažem u bratski Sovjetski Savez. Mi smo bili jedini narod pregaženi od nemačkog okupatora, što je digao ustanak Nemcu iza leđa, onda kad je Hitler u ljeto 1941. poveo nemačke horde na Lenjigrad, Moskvu, Staljingrad[46].

Tri godine mi smo se preko narodno-oslobodilačkog pokreta borili pod najtežim uslovima. Zato se s pravom možemo nadati da će nas bratski Sovjetski Savez pomoći, da onako rešimo manjinsko pitanje kod nas, kako ga je on rešavao i rešava kod sebe.

---

[46] Ovdje se završava tekst pete stranice originalnog teksta.

Manjinsko pitanje rešeno putem iseljavanja najlakše se vrši za vreme ratova kakav je ovaj. Narodi na čiju će štetu to ići naši su (ratni)[47] protivnici u ovom ratu. Oni su napali nas, ne mi njih. Oni su pustošili naše zemlje i sami svesno iskoristili svoje manjine u borbi protiv nas. Mi nemamo prema njima nikakvih teritorijalnih zahteva, izuzev prema Italiji u pitanju Istre, Gorice i Gradiške. Zato, s tim većim pravom možemo tražiti kao pobednici da prime svoje manjine iz naše države.

Ovaj rat sa svojim pokretima masa stvorio je i predhodno psihološko raspoloženje za iseljavanje. Naše manjine svesne su šta su počinile, zato se neće dugo ni braniti ako ih proteramo. Općenito uzevši kada se uzmu u obzir svi elementi o kojima smo govorili mi nikada nismo imali povoljnije uslove za rešenje manjinskog pitanja, nego u ovom trenutku. Ovisi od širine pogleda, uviđavnosti i energije ljudi,što odlučuju sudbinom našeg naroda, hoće li se to pitanje pravilno rešiti. Duboko sam uveren da oni shvataju značaj celog problema i da će znati pristupiti njegovom rešavanju. Zato i pišem ove redove.

Način rešenja manjinskog pitanja u novoj Jugoslaviji

Kada se stane na stanovište da je jedino pravilno rešenje manjinskog pitanja za nas, iseljavanje, nameće nam se čitav niz zadataka, koji se pri tom moraju rešiti. Da li seliti sve manjine ili samo pojedine narode, iz kojih pokrajina prvenstveno isterati manjinski elemenat, kako organizovati iseljavanje, a još je važnije kako naseliti napuštena sela i gradove. Daću o tome nekoliko napomena.

Po pitanju naroda koje trebamo iseliti mišljenja sam, da treba uzeti u red: Nemci, Mađari, Arnauti, (Italijani)[48] i Rumuni. Već smo izneli šta su sve u toku rata počinile kod nas nemačke, mađarske i arnautske manjine. Načelno gledajući, oni su svi zaslužili da izgube građanska prava u svojoj zemlji. Međutim, politički obziri zahtijevaju diferencijaciju. Posle onih strahota što su ih Nemci počinili po našim zemljama i po celoj Evropi, oni su izgubili svako pravo a nikakav obzir zato ih treba nemilosrdno goniti. Mađarski narod i kod nas, kao i u Mađarskoj, i pored pokolja u Bačkoj i pandurske službe Nemcima po Rusiji, ipak zaslužuju nešto obzira. Na njih ne bi trebalo primeniti sve one mere, koje će se primeniti protiv Nemaca. To isto važi i za Arnaute u Staroj Srbiji i Makedoniji. Međutim, prilikom rešavanja manjinskog problema mi morasmo po svaku cenu etnički osvojiti Bačku, Kosovo i Metohiju, izbacujući pri tom koju stotinu (hiljada)[49] Mađara i Arnauta iz naše države. Fašistički režim u Italiji strahovito je postupao sa našim svetom u Istri, Gorici i Gradišci. Kad dobijemo te zemlje natrag mi se moramo potruditi da ih ponovo etnički osvojimo, iseljavajući iz njih sve one Talijane, koji su se tamo naselili posle 1. decembra 1918. god. Samo Rumunima stvar će biti najlakša. Nekoliko desetina hiljada Rumuna živelo je u Banatu našem a nešto manje našeg sveta ima u rumunskom Banatu. Jednim političkim sporazumom sa vladom u Bukureštu dala bi se izvršiti razmena.

Drugo važno pitanje je, koje zemlje treba prvenstveno očistiti od manjina. Već sam podvukao zašto za nas nije važno koliko isterati manjina, nego odakle ih isterati. One manjine, koje su rasute po našim zemljama, kao i pojedinačne porodice i manja naselja, nisu za nas opasne. Za nas predstavljaju opasnost veliki manjinski blokovi u strategijski i privredno važnim graničnim pokrajinama. Posebice ti manjinski blokovi su opasni onda kada se graniče sa sebi srodnim susednim narodima. Polazeći od ovog stanovišta za nas je važno očistiti Nemce, Mađare iz Vojvodine a Arnaute iz Stare Srbije i Makedonije. Isto tako treba potisnuti Nemce iz Kočevja, Maribora i drugih graničnih oblasti u Slovenačkoj. Ovim pitanjem će mo se zabaviti podrobnije.

Počećemo od Vojvodine. Kada uzme čovjek preda se etnografsku kartu ove naše zemlje, videće da je tako šarena, kao najljepši pirotski ćilim. Ali pažljivi posmatrač će vrlo brzo da izdvoji pojedine

---

[47] Riječ precrtana u originalu.

[48] Naknadno umetnuto manuskriptom.

[49] Isto.

etničke blokove, koji daju osnovnu potku ovom ćilimu. Zapazit će naprimer da je glavna masa mađarskih etničkih naselja smeštena u severo-istočnoj i srednjoj Bačkoj. Tu se nalazi počevši od Horgoša (.....)[50] na severu, preko Sente, Bačke Topole,[51] Kuli i (Odžacima),[52] Novom Sadu[53] nalazi se glavni etnički mađarski blok u našoj zemlji. Od pola miliona Mađara koliko ih je bilo otprilike 1941. u Jugoslaviji, skoro 300.000 živi u Bačkoj. Ostalih 200.000 rasuto je po Banatu, Sremu, Hrvatskoj i Slavoniji kao beznačajne manjine. Ukloniti iz Bačke 200.000 Mađara značilo bi rešiti mađarski manjinski problem kod nas.

Problem nemački nije tako jednostavan. Nemci žive rasuti po celoj državi ali oni su uglavnom naseljeni po bogatim ravnicama Bačke, Banata i Srema. Ako Mađari zauzimaju srednju i severo-istočnu Bačku (vidi priložene karte), Nemci zauzimaju jugozapadnu. Srezovi: Apatin, Novi Vrbas, Odžaci, Stara Palanka i dobrim delom Novi Sad i Sombor naseljeni su Nemcima. Ako želimo da stvorimo svoju apsolutnu većinu u Bačkoj, mi te srezove moramo očistiti od Nemaca. Uopšte, Bačka je ključ naših položaja u Vojvodini. Na nekih pola miliona Mađara i Nemaca u toj oblasti dolazi nešto više od 300.000 svih Slovena: Srba, Hrvata, Slovaka. Zato prilikom rešavanja manjinskog pitanja na ovu oblast treba naročito obratiti pažnju.

U Banatu je položaj mnogo bolji. Ova oblast nije tako pustošena u ratu kao Bačka. Mi imamo u njoj apsolutnu većinu a kao nacionalnu manjinu od većeg značaja, samo Nemce. Oni su smešteni u srezovima: Pančevo, Bela Crkva, Vršac, Bečkerek, Itebej i odatle ih treba isterati. U Sremu naseljeni su Nemci u srezovima: Zemun, Stara Pazova, Ruma, Šid. Oni drže najbolje i najplodnije zemlje i te srezove treba od njih očistiti. U Sloveniji predeli oko Kočevja i Maribora moraju biti oslobođeni od Nemaca. U ostalim našim pokrajinama treba po mogućstvu razbiti i raseliti Nemačka i Mađarska naselja, ali nabrojane srezove, treba bezuslovno od njih očistiti. Ako bi mi uspeli da izbacimo iz Bačke, Banata, Srema i označenih srezova 5-600.000 Nemaca i Mađara i na njihovo mesto da dovedemo naš svet, Vojvodina bi jednom za uvek postala naša.

Pošto u pitanju Arnauta Stare Srbije i Makedonije, moramo i etnički da zavladamo Kosovom i Metohijom, a da izbegnemo sukob sa susednim albanskim narodom, tu treba još smišljenije i taktičnije raditi nego u Vojvodini. Zato, treba dobro proučiti, koje predele moramo raseliti od Arnauta i naseliti svojim narodom, ne dirajući nijedno selo, ni jednu kuću arnautsku više nego što je potrebno. Ako se želi da se postigne cilj međusobnog povezivanja Crne Gore, Srbije i Makedonije, Kosovo i Metohija moraju iz temelja izmeniti svoj etnički sastav. Pre svega, treba očistiti Metohiju kao graničnu oblast, susednu Crnu Goru, zato najzgodniju za kolonizaciju Crnogoraca. Pored toga, metohijski i drenički Arnauti najvernije su sluge danas Nemaca, kako su juče bili fašističke Italije. Čuda i pokora počinili su Arnauti sa makedonskim selima na gornjem Vardaru. Zato Makedonci imaju pravo, da traže njihovo iseljavanje. Prilikom detaljnijeg izrađivanja plana, treba tačno utvrditi koja sela i koje srezove u Staroj Srbiji i Makedoniji treba očistiti, prema tome postupati.

Načelno čovek ne bi imao ništa protiv toga, kad bismo mi mogli sve manjine da uklonimo iz svojih zemalja. Zato treba na tome i raditi. Ali ovo što navodimo za Vojvodinu, Sloveniju, Staru Srbiju i Makedoniju, to je minimum, što se mora postići, ako želimo da osiguramo sebi za budućnost posed tih zemalja. Ako smo načelno složni, da se manjinsko pitanje kod nas može rešiti samo putem iseljavanja i na način na koji smo naveli, postavlja se problem, kako to izvesti.

Prvo što moram da kažem po tom pitanju, to je ovi ratovi su najpogodniji za rešavanje tih problema. Oni kao kakva bura, hujeći preko država čupaju korene i raznose narode. Ono, zašto bi u mirno doba trebale decenije i vekovi, za vreme ratova svršava se za koji mesec i koju godinu. Ne

---

[50] Nečitka riječ dopisana rukom.

[51] Ovdje se završava tekst šeste stranice originala.

[52] Riječ prekrižena u originalu.

[53] Dopisano rukom.

treba da se varamo. Želimo li da rešimo to pitanje, možemo ga rešiti samo sad dok je rat. Ljudi, koji su posle 1918. god. vodili staru Jugoslaviju, mislili su da putem kolonizacije mogu razbiti manjinske etničke blokove u našim zemljama. Mi smo potrošili milijardu dinara naseljavajući dobrovoljce i druge koloniste po Vojvodini, Kosovu i Metohiji. U Vojvodini pomerili smo u roku od 20 god. razmer snaga u našu korist za nekoliko procenata, ali i pored toga u Bačkoj je ostala nemačka i mađarska većina. Na Kosovu i Metohiji, Arnauti su od 1918. god. do 1938. god. porasli više prirodnim priraštajem, nego što smo mi iselili kolonizacijom[54].

Zato je bez po muke uspelo Mađarima i Arnautima, da i to malo rezultata poništе isterujući naše koloniste iz Bačke, sa Kosova i Metohije. Da nam se to ne bi desilo i drugi put, vojska još u toku ratnih operacija mora planski i nemilosrdno da očisti od nacionalnih manjina sve ove krajeve, koje želimo da naselimo svojim, nacionalnim elementom. Neću da ulazim u detalje kako to treba izvoditi. Ako bi se ovo stanovište načelno usvojilo, od sveg srca bih stavio na raspoloženje svoje znanje i svoja iskustva Vrhovnoj komandi narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda za izradu detaljnih planova po tom pitanju.

Zasad, samo napominjem, da bezuslovno treba očistiti Nemce i Mađare iz srezova u Vojvodini, koje sam naveo, a Metohiju, Kosovo i Polog od Arnauta. Pored čišćenja od strane vojske u toku operacija, treba primeniti i druga sredstva, da bi se narodne manjine prisilile na iseljavanje. Pre svega, zbog njihovog držanja u ovom ratu, treba im oduzeti sva manjinska prava. Nemilosrdno treba staviti pred ratni sud sve one članove narodnih manjina, koji su se stavili na bilo koji način u službu okupatora. Za njih treba stvoriti koncentracione logore, njihova imanja zapleniti, a porodice im isto poslati u logore, pa prvom prilikom prebaciti u njihove nacionalne države. U tom pitanju mnogo nam može pomoći u odnosu Mađara i Nemaca bratska sovjetska vojska. Prilikom čišćenja manjina naročito treba obratiti panju na inteligenciju i bogatije društvene slojeve. Oni su i inače bili prema nama najgori, a najvernije služili okupatorima, najopasniji su kad ostanu na svom mestu. Radnička i seljačka sirotinja inače nije mnogo simpatisala nemački i mađarski fašizam, zato je ne treba ni goniti. Isto ovo važi i za arnautske begove, i arnautsku čaršiju. Oni isti ljudi, koji su služili za vreme stare Jugoslavije svim režimima, zarađivali pare na prljavim poslovima, bili su naši najveći krvnici posle 1941. god. Ima još niz pitanja uvezi sa iseljavanjem manjina, ako se tome pristupi. O njima ćemo govoriti docnije.

Kolonizacija napuštenih zemalja

Od neobično velike važnosti je naseljavanje napuštenih sela i gradova od strane našeg sveta. Evo zašto. Interesi državni zahtevaju da se napuštene zemlje od manjina što pre nasele, da bi i njih i celu Evropu što pre stavili pred gotov čin. Privredni interesi države traže da se ovo etničko pomeranje izvrši sa što manje štete za privredni život naše države, zato, napuštene zemlje ne smeju ostati neobrađene, fabrike moraju dalje da rade, a zanatske radionice da se ne zatvaraju. Sve to nije tako lako izvesti. Koliko god uneli volje, smisla za organizaciju i veštine za izvođenje ovih poslova, mi nećemo moći izbeći privremene privredne štete zbog iseljavanja narodnih manjina. To nas ne sme da odvrati od glavnog cilja, ali upravo stoga moramo preduzeti sve što je u ljudskoj snazi, da te štete svedemo na najmanju moguću meru. Ovo je pitanje tim važnije, što su naše manjine naseljene po bogatim poljoprivrednim oblastima Vojvodine, Stare Srbije i Makedonije. Naročito Nemci drže u svojim rukama proizvodnju industrijskog bilja. Ako želimo da održimo našu šećernu, lanenu i konopljanu industriju, mi ćemo se morati pobrinuti da brzo zamenimo proteranog nemačkog proizvođača. Isti slučaj je sa zanatstvom i industrijom, preko 80% svih zanata u Vojvodini nalazi

[54] Ovdje se završava šesta (sedma) stranica u originalu. Razlika se javlja u pogrešnoj paginaciji stranica.

se u rukama Nemaca! Mnogo manji procenat zanata u Hrvatskoj i Slavoniji, ali opet vrlo važan nalazi se u njihovim rukama. Nemci gospodare mlinarskom, pivarskom i konopljanom industrijom u Vojvodini, Mađari šećernom. Sve to moramo imati u vidu, i unapred spremiti aparat, koji će to sve preuzeti i osigurati pravilno funkcionisanje privrednog života i posle odlaska Nemaca i Mađara iz naših zemalja. Da bi napuštene zemlje od manjina bile što pre obrađene, njih treba odmah naseliti našim svetom. Posle 1918. god. kod nas se kolonizacija izvodila sa dobrovoljcima i domaćim kolonistima. Dat im je zemljišni posed 5 hektara, nešto alata i po negde zidane kuće. Posedi su bili isuviše mali, alat slab, nedostajala je stoka i zato su naše kolonije sporo napredovale. To tim pre, što su planinci iz Crne Gore, Hercegovine, Krajine i Like svođeni u barovite ravnice Vojvodine, i teško se privikavali[55] *novoj klimi, novom načinu rada na zemlji. Zato su mnogi od njih počeli rasprodavati svoje posede, i pred rat 1941. god. država je morala posredovati, da spreči da te zemlje putem kupnje ponovo ne dođu u ruke narodnih manjina. Sad treba pristupiti poslu kolonizacije mnogo temeljnije, sa više ozbiljnosti i naučnih metoda. Prilikom kolonizacije Narodno-oslobodilački pokret nalaziće se pred istim zadatkom kao i vlada stare Jugoslavije posle 1918. god. Najbolji borci pokreta regrutovali su se iz pasivnijih krajeva južno od Save i Dunava i od siromašnog sveta severno od tih reka. Seljaci iz hiljada popaljenih sela Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Dalmacije, Like, Banije, Hrvatske i Srbije, zahtevaće od svojih vođa nagradu za svoje patnje, odštetu za svoja popaljena imanja, i oni će im morati nešto dati. Njihova kolonizacija po napuštenim nemačkim, mađarskim i arnautskim selima biće im najbolja nagrada. Ali, pritom se ne smeju praviti pogreške rađene posle 1918. god. Načelno, zemlje i imanja napuštene od manjina, treba prvenstveno davati partizanskim borcima i svima članovima Narodno-oslobodilačkog pokreta uopšte. Ali, pritom se mora poći od stanovišta, da zemlju uzme samo onaj, koji je voljan sam da je obrađuje. Zemlja je alatka, s njom se ne sme spekulisati. Zato, ona ne sme služiti kao nagrada ni najboljem borcu, ma koliko inače bio zaslužan, ako je neće sam da obrađuje. U novoj Jugoslaviji, ne sme da bude ni malih ni velikih spahija.*

Prilikom naseljavanja Vojvodine, Kosova i Metohije, treba poći od jednog pravilnog stanovišta: ne rešava se problem agrarnog proletarijata u Jugoslaviji na taj način, što će se jedan mali njegov procenat pretvoriti u sitnog posednika. Taj se problem može rešiti samo putem ubrzane industrijalizacije. Zato vojvođanske ravnice trebaju da posluže, ne kao smestište za koju stotinu hiljada gladnih Crnogoraca, Hercegovaca i Krajišnika, nego kao poljoprivredna osnova za ishranu celokupne države, za njenu industrijalizaciju. Polazeći sa ovog stanovišta, mi višak hrane u Vojvodini za ishranu ostale države možemo dobiti na dva načina: 1) da stvaramo putem kolonizacije veće seoske posede od 5 hektara, koji će veliki deo svojih proizvoda izvesti na pijacu. Drugi je način, da državna vlast zadrži dobar deo zemalja napuštenih od manjina za sebe, i da ih obradi u svojoj režiji. Da se kombinovati i jedno i drugo rešenje, i to bi može biti bilo najzgodnije. Ne mogu dovoljno da podvučem značaj ovog pitanja, prostor mi ne dozvoljava da u njega ulazim podrobnije. Pitanje industrije i zanatstva je isto tako važno kao i poljoprivredno, samo to će se mnogo lakše rešavati. Poljoprivrednu industriju u Vojvodini treba etatizovati. Isto to uraditi sa svima velikim neprijateljskim preduzećima po državi. Sa zanatima neće ići tako lako, ali bi se i tu dalo mnogo učiniti, pomažući domaće zanatlije i njihove pomoćnike, da preuzmu napuštene zanatske radnje.

Neobično je važno pitanje u vezi sa napuštenim zemljama od strane nacionalnih manjina, da kolonizacija bude vršena po svim propisima međunarodnih običaja i prava. Zato, treba što pre potražiti odobrenje saveznika i već sad se potruditi, da nam se dade pravo konfiskovanja imanja neprijateljskih manjina. Državna komisija za ratne krivce morala bi staviti na raspoloženje materijal kojim bismo mogli svetskom javnom mnjenju i saveznicima dokazati, šta su sve počinile narodne manjine po našim zemljama u ovom ratu. Ovaj predlog sam trebao staviti ranije, ali sam izostavio, pa ga ovde ubacujem.

---

[55] Ovdje se završava stranica sedam (osam) u tekstu originala.

Organizacija posla

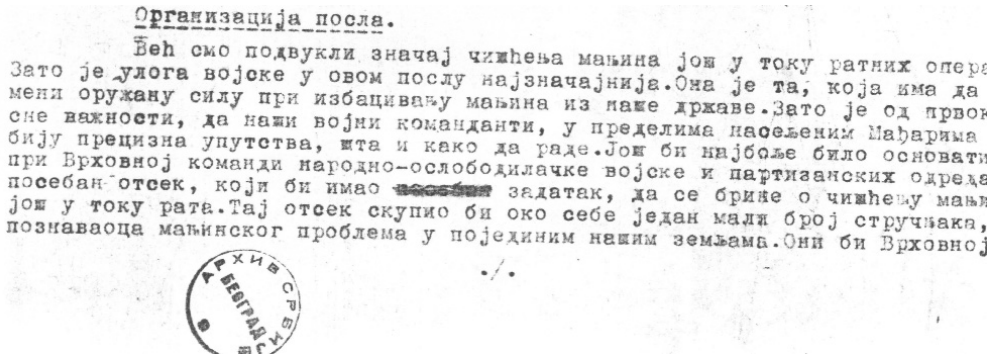

Организација посла.

Већ смо подвукли значај чишћења мањина још у току ратних опера
Зато је улога војске у овом послу најзначајнија.Она је та, која има да
мени оружану силу при избацивању мањина из наше државе.Зато је од прво
сне важности, да наши војни команданти, у пределима насељеним Мађарима
бију прецизна упутства, шта и како да раде.Још би најбоље било основати
при Врховној команди народно-ослободилачке војске и партизанских одреда
посебан отсек, који би имао [redacted] задатак, да се брине о чишћењу мањ
још у току рата.Тај отсек скупио би око себе један мали број стручњака,
познаваоца мањинског проблема у појединим нашим земљама.Они би Врховној

./.

АРХИВ СРБИЈЕ БЕОГРАД

Str. 9

Već smo podvukli značaj čišćenja manjina još u toku ratnih operacija. Zato je uloga vojske u ovom poslu najznačajnija. Ona je ta, koja ima da primeni oružanu silu pri izbacivanju manjina iz naše države. Zato je od prvoklasne važnosti, da naši vojni komandanti, u predelima naseljenim Mađarima, dobiju precizna uputstva, šta i kako da rade. Još bi najbolje bilo osnovati pri Vrhovnoj komandi narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda poseban odsek, koji bi imao zadatak da se brine o čišćenju manjina još u toku rata. Taj odsek sakupio bi oko sebe jedan mali broj stručnjaka, poznavaoca manjinskog problema u pojedinim našim zemljama. Oni bi Vrhovnoj[56] *davali potreban stručni materijal i u detalje razrađivali predloge kako da se postupa sa raznim manjinama u našim zemljama još u toku rata. Vojska bi u prvo vreme dok se ne stvore civilne vlasti, osim proterivanja manjina morala preuzeti na sebe i čuvanje napuštenih objekata i instalacija. Ona bi morala, može biti, i da se pobrine i za jesenju setvu. Sve se to može izvršiti samo onda, ako se stvori poseban aparat preko koga će se to raditi. Njega treba zadržati kod vojske i onda, kada celo pitanje pređe u nadležnost Ministarstva ili Povereništva. Zamršenost poslova oko iseljavanja koga miliona nacionalnih manjina iz naše države i naseljavanje stotina hiljada našeg sveta po napuštenim selima i gradovima, zahtevaju stvaranje jedne posebne ustanove, koja će sve te poslove voditi. Tu ustanovu, ministarstvo ili povereništvo, treba što pre stvoriti. Mi smo posle 1918. god. imali ministarstvo agrarne reforme. Ono je imalo zadatak, da putem agrarne reforme zadovolji glad jednog dela našeg seljaka za zemljom. U osnovi uzevši, organizacija tog Ministarstva nije bila hrđava, ako ono nije ispunilo svoj zadatak, to je krivica do njegove birokratije i nesposobnosti naših partijskih vođa. Sve od 1918. god. imao sam prilike, da pratim rad činovnika toga Ministarstva. Ono se vrlo brzo korumpiralo, birokratisalo, i Ministarstvo je godinama postojalo ne zbog kolonista, već zbog svojih činovnika. Od 1.000.000.000 din. koliko je stara Jugoslavija izdala na agrarnu reformu po proračunima poznavaoca, samo 200.000.000 otišlo je za koloniste, a oko 800.000.000 progutale su činovničke plate. Pri organizaciji novog ministarstva za kolonizaciju, ovo se mora izbeći. Zato se ovaj posao ne sme poveriti starim činovnicima Ministarstva poljoprivrede, Odeljenja za agrarnu reformu. U njega se moraju potražiti i dovesti ljudi, koji će shvatiti značaj pitanja i biti spremni da svo svoje vreme i energiju utroše na ovaj veliki posao. Zato, prilikom osnivanja ovog Ministarstva, koje će inače biti privremeno, treba putem posebne Uredbe omogućiti izbor činovnika iz privatnih i javnih preduzeća za taj posao, njima treba dati dobre plate, osigurati napredovanje, ali zato nemilosrdno se obračunati sa svakim od njih, koji podlegne korupciji. A korupcije u ovoj vrsti poslova, gde se raspolaže sa milionima tuđeg imanja, uvek je bilo, pa će i biti.*

[56] Ovdje se završava tekst na stranici 9 originala.

Podrobnije izlaganje kako da se organizuje ovo ministarstvo odvelo bi daleko. Zasad napominjem, da pored strogog izbora činovništva treba pojačati nadzor nad njegovim radom preko Narodnooslobodilačkih odbora. Ovi odbori mogu igrati vrlo veliku ulogu u rešavanju pitanja kako da se isele manjine i kako da se nasele novi kolonisti. Federalna vlada i onako će morati po ovom pitanju da veliki deo poslova prepusti Narodnooslobodilačkim odborima u pojedinim pokrajinama. To treba imati u vidu, kad se izrađuju smernice naše kolonizacione politike. Samo već unapred treba ograničiti delokrug rada ovakvoj ustanovi. Sukob kompetencija u ovakvim pitanjima može da zakoči svako pravilno otpravljanje poslova. U ovom trenutku, za nas su pored vojske, najvažniji činilac Narodnooslobodilački odbori na terenu. Ono ogromno ogorčenje, što se nakupilo u duši naših naroda u toku ovog rata protiv narodnih manjina zbog njihovih zločina, počinjenih nad nama, dolazi do izraza u svima našim pokrajinama u neodoljivom naletu našeg sveta protiv tih manjina. Tu mržnju i neutoljivu želju naših masa da raščiste sa manjinama, treba konstruktivno iskoristiti. Ona ne sme da se izvrgne u anarhiju i pljačku, nego ima da posluži državnim ciljevima, koje smo naveli. Zato, treba što pre uputiti precizna uputstva Narodnooslobodilačkim odborima po celoj zemlji, šta i kako imaju da rade. Ti odbori imaju da organizuju proterivanje manjina, ali isto tako i da se pobrinu, da se napuštena imanja očuvaju, zemlje obrade, radionice i fabrike očuvaju. Može biti, da bi bilo dobro, da počev od seoskih odbora, do zemaljskih, stvore svugde posebne sekcije za ovo pitanje. Od samog početka treba naviknuti naše ljude, da se zna ko za šta ima pravo, ali ko i za šta odgovara. Ovo pitanje je tako važno, da bi može biti bilo vrlo korisno, da Maršal Tito, kao Vrhovni komandant Narodno-oslobodilačke vojske, izdajući uputstva vojsci, izda što pre i posebna uputstva Narodnooslobodilačkim odborima, kako da se postupa po ovom pitanju. Pitanje je vrlo hitno, a osnivanje posebnog ministarstva i stvaranje njegove organizacije traži dosta vremena[57].

Isto toliko mogu biti korisni narodnooslobodilački odbori i za dovođenje kolonista u napuštena sela, koliko i pri čišćenju manjina iz njih. Već sam podvukao da je jedan od glavnih razloga neuspeha naše kolonizacije od 1918–1941. god. bio taj, što su zemlju dobijali ljudi, koji je sami nisu hteli obrađivati. Ovaj put ta se pogreška mora izbeći. Mi moramo pronaći puta i načina da za kolonizaciju pridobijemo seljake, domaćine. Ti se vrlo teško kreću, ali kad se jednom presele u novo mesto, brzo se ukorene. Narodnooslobodilački odbori po našim zemljama odakle ćemo dobijati koloniste, imali bi zadatak, da vrbuju ovu vrstu kolonista za iseljavanje. Oni bi isto tako morali da se pobrinu, kako popuniti nedostatak zanatlija i stručnog radništva po Vojvodini pole proterivanja Nemaca. Tome poslu mnogo bi mogla pripomoći razna stručna i staleška udruženja, komore, zadruge, sindikati, preko njih bi naročito bio olakšan posao preseljavanja gradskog stanovništva.

Pitanje organizacije celog posla oko iseljavanja narodnih manjina i nove kolonizacije, nabacio sam ovde samo u glavnim crtama. Ima još mnogo stvari o kojima će se morati razmisliti, ali otišlo bi se suviše u pojedinosti. Ostavićemo to za slučaj detaljnijeg proučavanja celog problema. Reći ću nekoliko reči o neposrednim zadacima po ovom pitanju, koji se već sad nameću. Dok mi raspravljamo, treba li iseljavati ili ne manjine, kako bi i na koji način naselili opustele zemlje, vihor rata huji preko naših zemalja. Iz svih krajeva, gde se vode ratne operacije, stižu izveštaji da se naše narodne mase nemilosrdno obračunavaju sa onim narodnim manjinama, koje su u ovom ratu bile protiv nas. Tu narodnu bujicu treba što pre kanalisati. Najvažnije, što bi sad odmah trebalo uraditi bilo bi: 1) Izdati uputstva vojsci, narodno-oslobodilačkim odborima šta da rade, 2) Kod bratske sovjetske vojske preduzeti korake, da nam pomogne u čišćenju Nemaca i Mađara, 3) Preduzeti sve mere da se napuštene zemlje još jesenas urade, a fabrike i radionice očuvaju, 4) Početi odmah sa naseljavanjem opustelih sela i gradova sa našim svetom, zabraniti svaku pljačku i raspolaganje sa imovinom neprijateljskih naroda pod pretnjom smrtne kazne. To bi bile prve mere, koje bi se morale odmah preduzeti. Ostale poslove započeti što pre. Zaboravio sam da napomenem, da je vrlo važno ona imanja po gradovima

[57] Ovdje se završava tekst na stranici 10 originala.

i selima, koja ćemo dati kolonistima, odmah i preneti na njih. U staroj agrarnoj reformi, činovnici, politički korteši terali su čitavu trgovinu sa sirotim kolonistima, sad im dajući, sad im oduzimajući zemlje. To sad treba izbeći. One zemlje, koje se dadu seljacima, treba na njih i preneti, isto tako i kuće i zanatske radionice. Drugo je pitanje da li se tom prilikom seljaci mogu vezati, da moraju pristupiti zadrugama za zajednička obrađivanja zemlje. Mislim da bi to bio najbolji način kako da se pomoću savremenih poljoprivrednih mašina zemljišta bolje obrade. I o tom bi trebalo više govoriti, jer je pitanje vrlo značajno. Napominjem samo, da bi se zajedničko obrađivanje zemljišta kod nas dalo najlakše uvesti, baš u onim krajevima, gde se bude vršila ova kolonizacija.

Zaključak

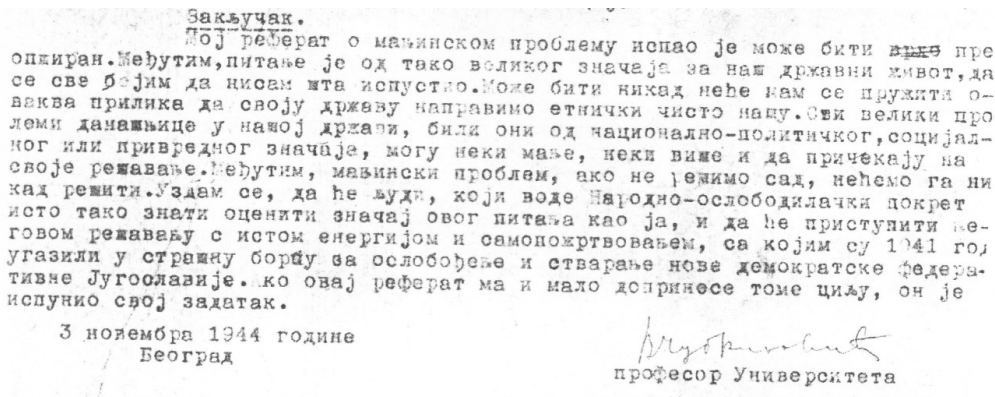

Закључак.

Мој реферат о манјинском проблему испао је може бити преопширан. Међутим, питање је од тако великог значаја за наш државни живот, да се све бојим да нисам шта испустио. Може бити никад нам се неће пружити овакава прилика да своју државу направимо етнички чисто нашу. Сви велики проблеми данашњице у нашој држави, били они од национално-политичког, социјалног или привредног значаја, могу неки мање, неки више и да причекају на своје решавање. Међутим, манјински проблем, ако не решимо сад, нећемо га ни кад решити. Уздам се, да ће људи, који воде Народно-ослободилачки покрет исто тако знати оценити значај овог питања као ја, и да ће приступити његовом решавању с истом енергијом и самопожртвовањем, са којим су 1941 год угазили у страшну борбу за ослобођење и стварање нове демократске федеративне Југославије. Ако овај реферат ма и мало доприносе томе циљу, он је испунио свој задатак.

3 новембра 1944 године
Београд

професор Универзитета

Moj referat o manjinskom problemu ispao je može biti preopširan. Međutim, pitanje je od tako velikog značaja za naš državni život, da se sve bojim da nisam šta ispustio. Može biti nikad nam se neće pružiti ovakva prilika da svoju državu napravimo etnički čisto našu. Svi veliki problemi današnjice u našoj državi, bili oni od nacionalno-političkog, socijalnog ili privrednog značaja, mogu neki manje, neki više i da pričekaju na svoje rešavanje. Međutim, manjinski problem, ako ne rešimo sad, nećemo ga nikad rešavati. Uzdam se, da će ljudi, koji vode Narodnooslobodilački pokret isto tako znati oceniti značaj ovog pitanja kao ja, i da će pristupiti njegovom rešavanju s istom energijom i samopožrtvovanjem, sa kojim su 1941. god. ugazili u strašnu borbu za oslobođenje i stvaranje nove Demokratske Federativne Jugoslavije. Ako ovaj referat ma i malo doprinese tome cilju, on je ispunio svoj zadatak.

Beograd, 3. novembar 1944. godine
Profesor Univerziteta
Vasa Čubrilović[58]

[58] Ovdje se završava tekst na stranici 11 originala.

PRILOG: TABELE SA ETNIČKOM STRUKTURUM STANOVNIŠTVA SE NALAZE NA 12, 13. i 14. STRANICI ORIGINALNOG TEKSTA

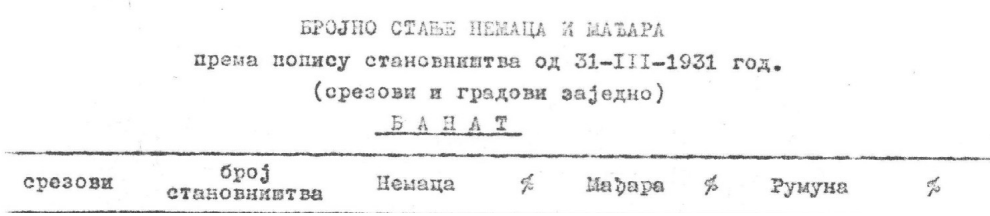

БРОЈНО СТАЊЕ НЕМАЦА И МАЂАРА
према попису становништва од 31-III-1931 год.
(срезови и градови заједно)
Б А Н А Т

срезови	број становништва	Немаца	%	Мађара	%	Румуна	%

BROJNO STANJE NEMACA I MAĐARA
Prema popisu od 31. III. 1931.god.
(Srezovi i gradovi zajedno)

BANAT

Srezovi	*Broj stanovništva*	*Nemaca*	*%*	*Mađara*	*%*	*Rumuna*	*%*
Alibunar	41.432	6.923	16,7	2362	5,7	14.214	34,3
BelaCrkva	44.190	3.666	19,6	1.136	2,7	7.438	16,8
JašaTomić	45.838	14.243	31	9.134	20,3	288	0,6
Kovačica	47.826	1.665	3,5	5.288	11,0	4.872	10,3
Kovin	36.973	7.376	19,9	4.838	13,1	4.333	11,7
Novi Bečej	46.379	750	1,6	12.062	26,0	31	0,1
Nova Kanjiža	32.659	1.059	3,2	15.096	46,3	71	0,2
Vel. Bečkerek	95.713	24.935	26	19.509	20,4	9.376	9,8
Vel. Kikinda	58.612	11.026	18,8	12.734	21,7	215	0,4
Vršac	68.127	19.104	28,1	7.645	11,2	12.043	17,7
Pančevo	69.173	25.513	34,0	4.737	7,1	9.379	13,6
UKUPNO	536.922	118.581	20,2	94.258	16,1	62.284	10,6

BAČKA

Srezovi	*Broj stanovništva*	*Nemaca*	*%*	*Mađara*	*%*	*Rumuna*	*%*
Apatin	45.690	20.236	44,3	10.795	26,7	-II-	-II-
Bačka Palanka	46.637	23.064	54,2	1764	4,1	-II-	-II-
Bačka Topola	50.167	6.637	11,0	40.836	68,0	-II-	-II-
Kula	53.479	27.495	51,4	7.372	13,0	-II-	-II-
Novi Sad sa Petrovaradinom	125.473	21.568	17,2	26.890	21,4	-II-	-II-
Odžaci	51.466	28.231	54,9	2.134	4,1	-II-	-II-
Senta	92.141	495	0,5	71.754	78,0	-II-	-II-
Sombor	99.469	33.591	33,8	23.239	13,4	-II-	-II-
Stari Bečej	57.974	773	1,3	30.739	53,0	-II-	-II-
Subotica	100.058	2.285	2,3	38.958	38,9	-II-	-II-
Titel	25.805	3.865	15,0	3.182	13,5	-II-	-II-
Ukupno	784.896	169.782	21,6	262.705	33,4	-II-	-II-

BARANJA

	Broj stanovništva	*Nemaca*	*%*	*Mađara*	*%*	*Rumuna*	*%*
UKUPNO	52.846	15.682	29,7	13.903	26,3	-II-	-II-

SREM

Srezovi	*Broj stanovništva*	*Nemaca*	*%*	*Mađara*	*%*
Ilok	29.839	3.160	10,6	2.271	7,6
Irig	21.998	720	3,3	2.624	11,9
Ruma	49.836	10.739	21,6	3.371	6,8
Sr. Mitrovica	46.890	3.735	8,0	1.687	3,6
St. Pazova	41.617	7.069	17,0	164	0,4
Šid	34.353	3.047	8,9	324	0,9
Vinkovci	48.092	909	19,0	2.330	4,8
Vukovar	47.336	7.542	15,9	5030	10,6
Zemun	63.532	12.159	19,1	1.127	1,8
Županja	34.719	1.859	5,4	720	2,1
Sr. Karlovci	28.379	3.717	30,7	1.278	4,6
UKUPNO	446.591	67.855	15,2	20.926	4,7

BOSNA I HERCEGOVINA

Srezovi	*Broj stanovništva*	*Nemaca*	*%*	*Mađara*	*%*
Banja Luka	93.002	1.511	1,5	-II-	-II-
Bijeljina	78.602	2.315	2,9	737	0,9
Bos. Dubica	33.129	317	1,0	-II-	-II-
Bos.Gradiška	57.235	2.753	4,8	-II-	-II-
Derventa	67.305	648	1,0	-II-	-II-
Prnjavor	63.653	1.687	2,7	-II-	-II-
Sarajevo	143.910	2.507	1,7	-II-	-II-
UKUPNO	541.836	11.748		737	

HRVATSKA

Srezovi	*Broj stanovništva*	*Nemaca*	*%*	*Mađara*	*%*
Bjelovar	73.664	705	1,0	3.267	4,4
Čakovec	48.825	-	-	710	1,5
Đurđevac	52.258	-	-	697	1,3
Garašnica	30.971	1958	6,3	1.989	6,4
Grubičino Polje	24.179	306	1,3	2.208	9,1
Koprivnica	54.087	-	-	757	1,4
Kutina	23.041	348	1,2	985	3,5
Zagreb	249.895	6.534	2,6	-	-
Čabar	10.223	395	3,9	-	-
UKUPNO	572.143	10.246		10.613	

Pri dnu tabele je dodato da u Dalmaciji živi oko 600 Nemaca i oko 150 Mađara.

SLAVONIJA

Srezovi	*Broj stan.*	*Nemaca*	*%*	*Mađara*	*%*
Brod	66.639	2.115	3,2	1.181	1,8
Daruvar	35.935	2.705	7,5	3.405	8,4
D. Miholjac	26.961	498	1,9	850	3,2
Đakovo	52.941	12.016	22,7	3.059	5,8
Našica	50.792	3.566	7,0	3.263	6,4
N. Gradiška	40.178	252	-	155	-
Osijek	73.851	16.521	22,4	9.161	12,4
Novska	24.467	114	-	537	-
Pakrac	14.051	1642	4,1	1.791	4,5
Požega	60.045	2.462	4,1	1.119	1,9
Slatina	45.695	1.800	3,9	2.698	5,9
Valpovo	24.096	1920	8,0	512	2,1
Virovitica	49.804	3.202	6,4	4.416	8,9
Okučani	20.935	78	-	61	-
UKUPNO	612.380	48.891	8,0	32.248	5,3

SLOVENIJA

Srezovi	*Broj stan.*	*Nemaca*	*%*	*Mađara*	*%*
Celje	66.779	1.010	1,5		
Črnomelj	16.741	566	3,4		
D. Nidava	35.120	86	-	5646	14,8
Dravograd	32.358	1037	3,6	-	-
Kočevje	37.954	8.819	23,2	-	-
Konjic	21.234	308	1,4	-	-
Ljubljana	139.284	2.136	1,5	-	-
Ljutomer	41.381	2.721	6,6	-	-
Maribor desni breg	54.656	991	1,6	-	-
Maribor levi breg	88.008	4.422	5,0	-	-
Murska Sobota	52.597	1403	2,7	1.961	3,7
Novo Mesto	50.405	2.349	4,7	-	-
Ptuj	75.299	942	1,3	-	-
Srezovi kod kojih su Nemci i Mađari ispod 1%		2121	-	344	
UKUPNO	1.144.298	28.911	2,6	7.981	0,7

BROJ ARNAUTA u Staroj Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori po srezovima prema popisu od 31. marta 1931.god.

Srezovi	*Br. stan.*	*Arnauta*	*%*
Lab	34.797	26.926	77,3
Vučitrn	32.248	20.565	63,7
Andrijevica	27.221	373	1,4
Bar	32.926	12.504	38,0
Bitolj	65.164	5.108	78,5 ?
Donji Polog	70.983	7.645	53,0
inica	25.811	21.347	82,6
Galičnik	12.051	1.902	15,8
Gnjilane	91.037	53.083	58,3
Đakovica	45.378	36.399	80,2
Istok	25.918	12.872	49,7
Kruševo	23.570	1.335	5,7
Gornji Debar	16.296	4.181	25,7
Gornji Polog	32.658	14.845	45,4
Gračanica	57.858	23.845	41,2
Jablanica	58.322	3.195	5,5
Kačanik	12.466	11.624	93,4
Kičevo	32.101	10.064	31,4
Ohrid	33.066	841	2,6
Kos. Mitrovica	30.788	5.788	18,8
Podgora	16.220	13.558	83,6
Poreč	18.740	1.581	8,4
Prespa	21.631	1.841	8,5
Preševo	44.405	17.305	39,0
Prilep	54.480	1.114	2,0
Skoplje	128.052	25.132	19,6
Struga	28.055	8.219	29,3
Šar planina	46.154	19.500	42,3
Peć	44.688	27.259	61,1
Podgorica	42.904	5.005	11,7
Podrina	36.191	27.768	76,7
Pigavica	16.602	410	2,5
Veles	42.236	1.664	3,9
Vekligovo	66.501	13.485	29,3
Vorsin?	14.127	6.608	46,9
Ukupno	1.381.655	474.771	

A LESS KNOWN STUDY BY VASA ČUBRILOVIĆ ON MINORITIES ISSUE SOLUTION IN NEW YUGOSLAVIA ON 3RD NOVEMBER, 1944

Šerbo Rastoder

Summary

Insufficiently known study on minority issues in Yugoslavia by professor Vasa Čubrilović, for the first time was published in form that was preserved in the Archives. The motives are multiple: they can be found in time when study appeared (3rd November, 1944), the contents of the text and the fact that the author was not only a professor at the University, but also a significant historical figure (participant of Sarajevo assassination) and the person who has already made similar studies for the Serbian Cultural Club needs (7th March, 1937). Shaping the ideas of "disloyal minorities" was not original and authentic but in fact, it produced effects that can be analyzed in last two centuries. From the standpoint of Serbian national idea, the problem can be viewed in the context of the fact that Serbia "lost" Kosovo in the south but "obtained" Vojvodina in the north. Certainly, this conclusion may arise from the analysis of the specific effects of the ideas realization outlined in the study, regardless the majority of authors who have studied it, claimed that partisan leadership did not accept Čubrilović's study. However, the essence is that none of them did not dispute that Vojvodina was "cleaned of German ethnic minority." An important motive for publishing the document consists in need of critical dividing the term "disloyal minorities". Especially, it is important within the ideological- political context of the situation during the war on these areas. Because, the question is that if the current ideological- political scale-beam measures all, then you have come to the paradox that some people who were "majority" (eg. Serbs and Croats) with respect to the power of "Chetnik" and "Ustasha" movement and the qualifications of these movements in communist politics, should also, by the system of values presented in the study, be the object of attention? Certainly, the fact is that such possibility was not in a sight, it becomes clear that these ideas should not be seen as a consequence of ideological and political construction formed in the dawn of the current Communist victory, but as a continuity of national idea's realization and projects existed in the nineteenth century.

Key words: minorities issues, Yugoslavia, Vasa Čubrilović

UDK 911.375.12 (497.6 Zenica): 711.4 (497.6 Zenica)

Pitanje stambene izgradnje u Zenici u prvim decenijama nakon Drugog svjetskog rata kao primjer socijalističke urbanizacije

Mirza Džananović
Muzej grada Zenice

Zenica nakon Drugog svjetskog rata postaje metalurški centar i glavni pokretač ukupnog privrednog razvoja Jugoslavije, ali također doživljava i najveću urbanističku ekspanziju u svojoj historiji. Problem stambene izgradnje, namijenjene smještaju nove radne snage, postaje prioritet lokalnih vlasti. Ovaj rad, napisan prvenstveno na osnovu novinskih članaka iz lokalnog sedmičnika *Naša riječ*, analizira odnos lokalnih vlasti prema ovom problemu, načine njegovog rješavanja i posljedice koje su uslijedile.

Ključne riječi: Zenica, socijalistička urbanizacija, stambena izgradnja, generalni urbanistički plan, stambena reforma

Socijalistička urbanizacija je poseban tip urbanizacije, karakteristična za socijalističke zemlje, gdje je akcent stavljen na ubrzanu industrijalizaciju, pa se urbanizacija gradskih naselja zapravo javlja kao posljedica ili nusprodukt industrijalizacije. Za ovaj tip urbanizacije karakteristična je ubrzana izgradnja radničkih naselja, koja su se uglavnom sastojala od velikih i istovrsnih stambenih objekata, bez estetskog i arhitektonskog značaja.[1] Osnovni cilj socijalističke urbanizacije od samog početka bio je stvaranje socijalističkog grada, koji je trebao biti bitno drugačiji od grada u kapitalizmu. To je podrazumijevalo *podizanje gradova na novim osnovama u skladu s idealima društva u kome se iščezavanje klasnih antagonizama i segregacije na urbanističkom planu izražava kao iščezavanje suprotnosti centar – periferija, luksuzne rezidencijalne četvrti – radnička predgrađa, i, na kraju, suprotnosti grad – selo.*[2] Socijalistički grad treba da omogući i

[1] Caves, W. Roger (ur.): *Encyclopedia of the city.* London and New York: Routledge, 2005, 660.

[2] Vujović, Sreten: *Grad i društvo, marksistička misao o gradu.* Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1982, 65-66.

poseban, socijalistički način života ljudi, koji je bio kolektiviziran i socijaliziran.[3] Centar socijalističkog grada, za razliku od kapitalističkog, koji je visoko komercijaliziran, odlikuje nedostatak poslovnog, kancelarijskog i maloprodajnog prostora, jer je prednost davana stambenoj izgradnji. Nedostatak ovih prostora bio je još izraženiji u perifernim dijelovima grada.[4] Sama industrijalizacija se vrši na trošak urbane infrastrukture, jer se investicije u infrastrukturu odgađaju u beskonačnost, i na račun jeftine radne snage, čemu su potpomogle značajne kategorije radnika – seljaka kojima nije bilo potrebno osigurati stanove jer su u gradu samo radili. Čak i u slučaju trajnog naseljavanja u gradu ta nova radnička klasa je još dugo godina kako po svojim kulturnim obrascima tako i po življenju i privređivanju bila *jednom nogom u gradu, a drugom na selu*, a s obzirom na niske socijalne i egzistencijalne zahtjeve i aspiracije većine takvih radnika lokalne vlasti su mogle bez problema graditi stambene objekte niskog kvaliteta i uslova života. Međutim, ni za ostale kategorije radnika nije sistemom osigurano da mogu svojim dohotkom doći do stana, troškovi stambenog zbrinjavanja nisu bili uključeni u troškove reprodukcije radne snage, to jest u lične dohotke radnika. Rješavanje stambenog problema radnika bilo je u nadležnosti "društva", koje to obavlja na načelu "pravedne raspodjele".[5]

Do 1956. godine Zenica je sa oko 30.000 stanovnika izrasla u grad srednje veličine u Bosni i Hercegovini, s perspektivom još bržeg rasta. Intenzivna ulaganja u Željezaru "Zenica" privlačila su mnogobrojne stanovnike iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, što je stvorilo mnogobrojne probleme, naročito u pogledu njihovog smještaja. Iako su nakon Drugog svjetskog rata izgrađeni mnogi stambeni blokovi namijenjeni stambenom zbrinjavanju stanovništva, ovo pitanje nije bilo ni blizu riješenog. Naprotiv, bilo je sve izraženije, i kao takvo ostalo je u fokusu tokom čitavog perioda.[6] Stambena reforma koja je 1957. godine provedena na saveznom nivou otvorila je nove perspektive u rješavanju ovog gorućeg problema uvođenjem doprinosa na lični dohodak stanovnika, kojim je omogućena akumulacija ogromnih novčanih sredstava. Ta sredstva su raspodjeljivana u niz namjenskih fondova, od kojih je jedan bio za stambenu izgradnju. Novom stambenom reformom 1966. godine ovi fondovi su ukinuti, a finansijska sredstva namijenjena stambenoj izgradnji ostaju na raspolaganju radnim organizacijama. Na ovaj način pitanje rješavanja stambenog problema je spušteno na niže nivoe upravljanja.[7]

Prvu deceniju po završetku rata obilježila je provizorna izgradnja stambenih objekata lošeg kvaliteta, pa je Zenica do 1956. godine imala izgled grada malih i najvećim procentom prizemnih stambenih zgrada.[8] Iako se nakon usvajanja prvog Generalnog urbanističkog

---

[3] Isto, 68.

[4] Backović, Vera: "Evropski gradovi u postsocijalističkoj transformaciji". *Sociologija*, Vol. XLVII, No. 1, Beograd, 2005, 33.

[5] Korošić, Marijan: *Jugoslavenska kriza*, 97-100.

[6] Bjelovitić, Miloš: *Zenica i njena okolina*, 183-184.

[7] *Enciklopedija Jugoslavije, Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina.* Separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983, 223.

[8] "Biće to moderan grad", *Naša riječ*, 10. augusta 1960, 7.

plana 1955. godine počelo sa izgradnjom prvih višespratnica, izgled grada se još zadugo nije značajno promijenio.[9] Usvajanjem Generalnog urbanističkog plana 1955. godine[10] prvi put se prišlo planskom rješavanju stambene krize u gradu, ali nedostatak razrađenih rješenja za pojedine gradske četvrti doveo je do velikih odstupanja od njegovih koncepcija. Takva praksa je bila naročito uočljiva u izgradnji pratećih objekata, vodovoda, kanalizacije, električne mreže, pristupnih puteva, čije je podizanje u novim naseljima planom bilo predviđeno, ali je zbog nedostatka sredstava bilo usmjeravano u stambenu izgradnju.[11] Zbog toga je život stanovnika novoizgrađenih naselja u početku bio izrazito težak i neuslovan.

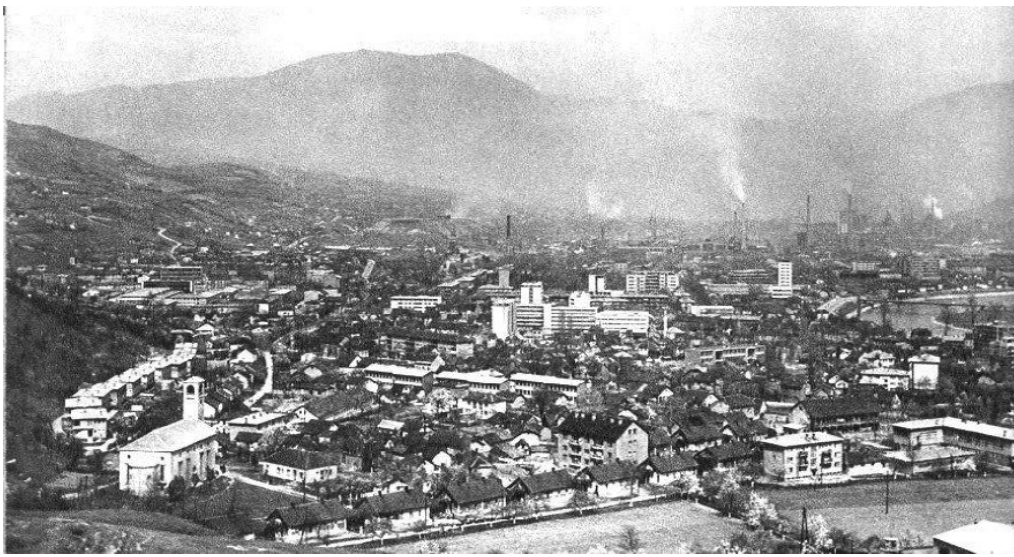

Panorama Zenice 1964. godine

Kvalitet izgrađenih stambenih objekata u prvim decenijama nakon rata bio je izrazito nizak. Osnovni razlozi zbog kojih su građeni takvi objekti su velik priliv stanovnika i mala novčana sredstva koja su bila na raspolaganju za stambenu izgradnju. Zbog toga su stalno traženi načini za što bržu i što jeftiniju izgradnju, što je imalo presudan utjecaj na kvalitet samih objekata. Građevinske firme su poslove na stambenoj izgradnji dobijale na licitacijama

[9] Finci, Jahiel: *Problemi stanovanja Zenice i prigradskih naselja*, Urbanistički zavod NR BiH, Sarajevo, 1962, 37.

[10] U Bosni i Hercegovini je, kao i u ostatku Jugoslavije, 1959. godine usvojen republički Zakon o urbanističkom planu kojim je uvedena obavezna institucija urbanističkog planiranja, a istim zakonom određena je i obavezna izrada generalnih urbanističkih planova svih gradova najkasnije do 1970. godine. *Dvadeset i pet godina građevinarstva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine 1943-1968.* Sarajevo: Savez građevinskih inženjera i tehničara SR BiH, 1968; Taubman, Ivan: *Urbanizam i prostorno planiranje*, 89.

[11] "Zenica – budući grad sa 120 hiljada stanovnika". *Naša riječ*, 6. decembra 1961, 1-3.

organiziranim od Općine, u čijoj nadležnosti je bilo određivanje projekta i mjesta gradnje objekata te procjenjivanje vrijednosti radova. Preduzeća su bila prinuđena da daju što jeftinije ponude kako bi dobila posao na izgradnji, ali su onda pribjegavala raznim uštedama (npr. jeftinijim zanatskim uslugama i korištenjem jeftinijeg građevinskog materijala) prilikom izgradnje ionako skromnih stambenih objekata.[12] Općinske vlasti su poduzimale brojne mjere kako bi izgradnja stanova pojeftinila, a neke od njih, poput korištenje lokalnih izvora, bile su krajnje logične i praktične. Naime, dešavalo se da preduzeća nabavljaju potrebni građevinski materijal iz Srbije i Hrvatske, dok su firme iz naprimjer Busovače i Turbeta koje su se bavile proizvodnjom istih materijala, a mnogo su bliže Zenici, svoje proizvode izvozile u Crnu Goru. Razlog za ovakvu praksu ležao je u činjenici da je na području Zeničkog sreza bilo samo jedno domaće građevinsko preduzeće, to jest "Izgradnja" Zenica, koje u to vrijeme nije imalo dovoljan kapacitet za izvođenje potrebnih radova.

Stambeno naselje u Zenici 1954. godine

Zbog toga su pojedina građevinska preduzeća imala monopol, pa se često dešavalo da su investitori bili prinuđeni gotovo da ih mole da učestvuju na licitaciji. Zato je odlučeno da se zenička "Izgradnja" dodatno ojača i osposobi za izvođenje svih radova, ali i da se formiraju nova preduzeća, naprimjer u Travniku.[13]

---

[12] "Zašto su slabe zanatske usluge u građevinarstvu". *Naša riječ*, 21. marta 1956, 3.

[13] "Šta poskupljuje izgradnju?". *Naša riječ*, 8. januara 1958, 5.

Osnovan je i Zavod za stambenu izgradnju, po uzoru na iste u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu, odnosno preduzeće koje je imalo zadatak da priprema svu potrebnu dokumentaciju za izvođenje radova na izgradnji objekata, priprema i obavlja licitacije, vodi tehnički nadzor nad izgradnjom te proučava i analizira probleme izgradnje stanova i društvenih objekata, kao i urbanističke probleme Zenice, i predlaže mjere za njihovo prevladavanje.[14] Osnivanje ovog preduzeća omogućilo je brže prikupljanje kompletne tehničke dokumentacije potrebne za izgradnju, pa je uvedena praksa organiziranja licitacija za sve radove na više objekata, što je pojeftinilo izgradnju, ali i privuklo druge, veće građevinske firme, te povećalo konkurenciju.[15] Međutim, uštede su se pravile i projektiranjem takozvanih praktičnih, odnosno malih i jeftinih stanova, čija je gradnja najviše forsirana upravo u Zenici. Protivnici gradnje ovakvih stanova bila su i pojedina preduzeća, prvenstveno "strana", pa je izgradnja takvih objekata prepuštena zeničkoj "Izgradnji".[16] Autor tog projekta bio je Karlo Kužatko, koji je pored Zenice realiziran i u drugim dijelovima Zeničkog sreza (Kakanj, Zavidovići, Travnik, Novi Travnik), a koji je predviđao izgradnju dvosobnog stana vrlo male kvadrature.[17] Insistiralo se i na brzoj izgradnji stanova, ali su rokovi najčešće bili nerealno postavljani, o čemu svjedoče i vrlo česta probijanja.[18] Međutim, uskoro su na vidjelo izašli rezultati "jeftinije gradnje" i brojnih ušteda na građevinskom materijalu. U nekoliko stambenih blokova došlo je do pucanja zidova, tako da se *može kroz pukotinu i ruka provući*, a iako su pojedini stanari pokušali da gipsom zatvore pukotine, zidovi su i dalje pucali, tako da su se za nekoliko centimetara pomjerili. U drugom slučaju došlo je do rušenja dijela zgrade u Crkvicama koja još nije bila ni dovršena, pri čemu je jedan radnik "Izgradnje" zadobio teške povrede, a dvojica lakše, dok je sama zgrada *izgledala kao poslije bombardovanja*.[19] Kako je vrijeme prolazilo, situacija se dodatno pogoršavala, a svi nedostaci "brze i jeftine" izgradnje su izlazili na vidjelo. Naginjanje i pucanje zidova postali su standardnim slučajevima, kao i pucanje vodovodnih i kanalizacijskih cijevi. I najmanje padavine dovodile su da poplavljivanja podruma, a dešavalo se i propadanje balkona, što je predstavljalo veliku opasnost kako za stanare tako i za ostale građane. Stanari su podnosili primjedbe i apele općinskim vlastima, pa čak i Izvršnom vijeću Bosne i Hercegovine i Saveznom izvršnom vijeću.[20] Općina, koja je bila vlasnik stanova i odgovorna za njihovo održavanje, formirala je stručne komisije koje su utvrdile greške prilikom izvođenja radova. Međutim, izvođači radova, preduzeća "Izgradnja" i "Krajina", odgovornost su prebacivali na projektanta i greške u samim projektnim planovima. Odgovornost je prebacivana s jednih na druge, a stanovi su se i dalje rušili, dok se na kraju nije utvrdilo da je za sanaciju i uklanjanje nedostataka potrebno investirati oko 70 miliona dinara, a najugroženijim stanarima dodijeliti druge stanove, što je konačno i učinjeno.[21]

---

[14] "Osnovano preduzeće za izgradnju objekata društvenog standarda". *Naša riječ*, 8. januara 1958, 5.

[15] "Grupisanje gradilišta". *Naša riječ*, 15. januara 1958, 5.

[16] "Savremeno, brzo i jevtino". *Naša riječ*, 25. decembra 1957, 5.

[17] "Šest pitanja projektantu". *Naša riječ*, 29. januara 1958, 5.

[18] "Zenički rokovi ili pričam ti priču". *Naša riječ*, 13. januara 1960, 5.

[19] "Srušio se dio nedovršene stambene zgrade". *Naša riječ*, 31. maja 1961, 9.

[20] "Naselje Curukovića umire uspravno". *Naša riječ*, 25. augusta 1965, 3.

[21] "Ko treba da odgovara?" *Naša riječ*, 9. februara 1966, 5.

***

Rješavanje stambenog problema hiljada radnika zaposlenih u industrijskim kapacitetima grada bilo je u središtu zanimanja političkih elita Zenice u prvim decenijama socijalističke izgradnje, ali i poslije. Stepen rasta stanovnika bio je mnogo veći od broja izgrađenih stambenih objekata, za koje je trebalo izdvojiti ogromna novčana sredstva, a kojih nikada nije bilo dovoljno. Ovakva situacija definirala je dva najvažnija prioriteta u rješavanju akutne krize stambenog prostora, a to su pronalazak odgovarajućeg modela finansiranja stambene izgradnje i izrada projekata izgradnje što jeftinijih stanova. Pronalaženje najboljeg načina finansiranja stambene izgradnje bilo je u nadležnosti saveznog nivoa vlasti, koji je to pokušao riješiti provođenjem dvije stambene reforme, 1957. i 1966. godine, dok su izrada i odabir najjeftinijeg stambenog projekta bili prepušteni općinskim nivoima vlasti, pa je zbog toga u Zenici i osnovano preduzeće "Projekat". U periodu do donošenja prvog Generalnog urbanističkog plana 1955. godine u Zenici su građene jeftine jednospratne zgrade ili drvene barake rasute po čitavom gradu, a najčešće u blizini samih preduzeća. Pred samo donošenje urbanističkog plana počelo se sa izgradnjom niskih dugih zgrada na tri ili četiri sprata, a odlika svih tih objekata je mala kvadratura stanova i niska cijena troškova izgradnje zbog korištenja nekvalitetnih građevinskih materijala. Naselja su građena po principu "brže i jeftinije", a iako su pomogla u djelomičnom suzbijanju stambene krize u Zenici, u kasnijem periodu su stvarala velike probleme zbog visokih troškova njihovog održavanja. Pritisak novopridošlog stanovništva bio je zaista ogroman i uprkos svim naporima lokalnih vlasti problem stambenog smještaja u gradu nije bio ni blizu riješenog.

Literatura:

Backović, Vera: "Evropski gradovi u postsocijalističkoj transformaciji". *Sociologija*, Vol. XLVII, No. 1, Beograd, 2005.

Bjelovitić, Miloš: *Zenica i njena okolina, Ekonomskogeografska studija.* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga XXXI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 18, 1968.

Caves W., Roger (ur.): *Encyclopedia of the city.* London and New York: Routledge, 2005.

Dvadeset i pet godina građevinarstva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine 1943-1968. Sarajevo: Savez građevinskih inženjera i tehničara SR BiH, 1968.

Enciklopedija Jugoslavije, Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983.

Finci, Jahiel: *Problemi stanovanja Zenice i prigradskih naselja.* Urbanistički zavod NR BiH, Sarajevo, 1962

Korošić, Marijan: *Jugoslavenska kriza.* Zagreb: ITRO Naprijed, 1988.

Naša riječ, Zenica, 1957, 1958, 1960, 1961, 1965, 1966.

Vujović, Sreten: *Grad i društvo, marksistička misao o gradu*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1982.

Zenica: fotomonografija. Zenica: Banjaluka: Muzej grada Zenice, NIGRO "Glas", OOUR "Grafika", 1987.

ZENICA TOWN MUSEUM
THE ISSUE OF HOUSING IN ZENICA IN THE FIRST DECADES AFTER WORLD WAR II AS AN EXAMPLE OF SOCIALISTIC URBANIZATION

Mirza Džananović

Summary

Zenica after World War II has become a metallurgical center and the main initiator of economic development in Yugoslavia, but also has experienced the greatest urban expansion in its history. The problem of housing designed for the accommodation of the new work-force, has become a priority of the local government. This paper, written primarily on the basis of newspapers' articles in the local weekly newspapers *Our Word*, analyzes the relationship of local authorities towards the problem, the ways to solve it and the consequences that followed.

Key words: Zenica, socialistic urbanization, housing, general urban plan, housing reform

UDK 341.7 (100+497.11) "1991"

Uloga međunarodne diplomatije u procesu disolucije SFRJ[1]

Zijad Šehić
Filozofski fakultet
Sarajevo

U članku autor razmatra tri faze aktivnosti međunarodne diplomatije u procesu disolucije SFRJ u toku 1991. godine: u posredovanju do augusta, u okviru Konferencije u Haagu od septembra do novembra te u procesu koordiniranog priznanja jugoslavenskih republika u decembru 1991. godine. Posebna pažnja posvećena je aktivnostima zemalja koje su imale ključnu ulogu u međunarodnim odnosima.

Ključne riječi: disolucija SFRJ, međunarodna diplomatija, EZ, SAD, Francuska, Velika Britanija, Njemačka, SSSR

Ujednom dokumentu o politici SAD-a prema Jugoslaviji iz 1984. naglašavan je njen značaj za zapadne saveznike. Kao opozicija Moskvi, i njena uloga u Pokretu nesvrstanih bila je posebno korisna za SAD. Tada su također spominjane finansijske teškoće u kojima se nalazila, ali je obećano da će se pronaći rješenje tog problema. Sredinom osamdesetih godina promijenila se politička situacija u Evropi. Generalni sekretar Komunističke partije SSSR-a Mihail Gorbačov počeo je provoditi reforme u koje je bilo uključeno i povlačenje *Crvene armije* iz istočnoevropskih zemalja. Uskoro je došlo do popuštanja zategnutosti između dva bloka velikih sila i okončanja *hladnog rata.* Jugoslavija je za SAD sve više gubila značaj.[2] Simptome galopirajuće dezintegracije međunarodna zajednica gotovo da nije uzimala u obzir. Svjetska javnost je bila zaokupljena kolapsom komunizma u istočnoj i jugoistočnoj Evropi, *Zaljevskim ratom*, pučem u Moskvi i raspadom Sovjetskog saveza. Članice EZ-a i SAD-a su, uprkos jasnim pokazateljima krize, čvrsto stajale na fikciji da

[1] Članak predstavlja dio knjige Zijada Šehića: *Eksperiment u svjetskoj laboratoriji Bosna. Međunarodna diplomatija u vrijeme disolucije SFRJ i agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (do Vašingtonskog sporazuma 1994).* Sarajevo: Dobra knjiga, 2013.

[2] Schmidt Martin: *Die Rolle der USA im Zerfallsprozess der jugoslawischen Federation*. Diplomarbeit Universität Wien, 2008, 18.

jugoslavenski državni savez treba održati u bilo kojoj formi.[3] Iz State Departmenta je saopćeno da je SAD za jedinstvenu, demokratsku Jugoslaviju, i da neće podržati njeno cijepanje. To je bila jasna poruka republičkim rukovodstvima.[4] Od marta do juna 1989. u američkom Kongresu je bilo predloženo nekoliko rezolucija koje su izražavale veliku zabrinutost zbog nagovještaja budućih događaja u Jugoslaviji i uvjerenje da bi trebalo poduzeti sve korake kako bi se izbjeglo krvoproliće. U nekim od njih tražilo se da SAD, zbog događaja na Kosovu, ukine Jugoslaviji povlašteni trgovinski status ili da zabrani uvoz jugoslavenskih automobila. Druge rezolucije pozivale su predsjednika Georgea Busha da State Departmentu proslijedi uputu kojom će Jugoslaviji prenijeti podršku SAD-a za nastavak autonomije Kosova kako je bilo po ustavu iz 1974. Međutim, nijedna od tih rezolucija nije dobila potreban broj glasova.[5] Za način razmišljanja u američkoj administraciji bilo je karakteristično mišljenje Lawrencea Eagleburgera, novoimenovanog zamjenika državnog sekretara i osobu koja je najviše utjecala na jugoslavensku politiku State Departmenta i Bijele kuće. Na nominacijskom saslušanju pred senatskim Odborom za vanjsku politiku, 15. i 16. marta 1989. godine, kritizirao je Miloševića zbog toga što je s obzirom na nacionalno pitanje stvorio najgoru situaciju otkako je završio rat. Međutim, još uvijek je smatrao da je Milošević na ekonomskim pitanjima bio nesumnjivo zapadnjački tržišno orijentiran čovjek koji igra na kartu srpskog nacionalizma i djelomično ga iskorištava kako bi prisilio centralnu vladu da se uhvati ukoštac s nekim vrlo teškim privrednim problemima. Eagleburgerov stav tada je u potpunosti odgovarao stavovima administracije u odnosu na Istočnu Evropu. Tokom prvih mjeseci mandata predsjednika Busha, koji je započeo u januaru 1989. godine, administracija se gotovo potpuno distancirala od tog područja. Početkom 1989. zanemarivanje cijele Jugoslavije postalo je njihova službena politika i pobrinuli su se da to Jugoslaveni shvate. Na polasku u Jugoslaviju marta 1989. godine novom ambasadoru SAD-a Warrenu Zimmermannu Eegleburger je dao da poruči Beogradu i jugoslavenskim republikama da Jugoslavija više nema nekadašnju geopolitičku važnost kao faktor ravnoteže između NATO-a i Varšavskog pakta.[6]

Jugoslavenska kriza dešavala se paralelno s temeljnim promjenama u Evropi nakon 1989. godine, što je vodilo njenoj internacionalizaciji. Za EZ predstavljala je prvi ozbiljan test evropske političke saradnje i njene sposobnosti da djeluje kao međunarodni subjekt. Diplomatski napori EZ-a na smirivanju situacije u Jugoslaviji, koji su se temeljili na strahu od širenja nemira, bili su pogrešni od početka. Članice EZ-a bile su svjesne prilike za testiranje svoje kolektivne snage, ali su bile nepripremljene za buduća zbivanja. Evropska zajednica nije imala status izvan teritorija svojih članica, oružane snage, zajedničke ciljeve, niti aparat za usklađivanje svoje vanjske politike.[7] Kod formuliranja zajedničke politike, Evropska zajednica se suočila s brojnim problemima. Pogledi njenih članica na budućnost

[3] Schönfeld, Roland: *Balkankrieg und internationale Gemeinschaft.* München: Südosteuropa Mitteilungen, 1994, 260.

[4] Jović, Borisav: *Posljednji dani SFRJ.* Kragujevac: Prizma, 1996, 180.

[5] Glaurdić, Josip: *Vrijeme Europe. Zapadne sile i raspad Jugoslavije.* Zagreb: Mate d.o.o., 2011, 34.

[6] Ibidem, 37-39.

[7] Calvocoressi, Peter: *Svjetska politika nakon 1945.* Zagreb: Globus, 2003, 336.

Jugoslavije su se razilazili. Sklonost prema jugoslavenskim narodima bila je različito zastupljena, pri čemu su značajnu ulogu igrale i tradicionalne predrasude, kao i sjećanja na savezništvo ili neprijateljstvo u svjetskim ratovima. Pored toga, zemlje članice su slijedile i vlastite političke interese. Vlade Francuske, Španije i Velike Britanije, koje su imale teškoća sa separatističkim pokretima u svojim zemljama, nastojale su po svaku cijenu održati zajedničku jugoslavensku državu. Za SAD jugoslavenska kriza je predstavljala šansu da isproba svoju novu ulogu u Evropi, a za SR Njemačku priliku da demonstrira dostignutu snagu nakon ujedinjenja i da se sama oslobodi poslijeratnih vanjskopolitičkih i vojnih ograničenja. Za Konferenciju o evropskoj sigurnosti i saradnji (KESS) i Ujedinjene nacije (UN) radilo se o mogućnostima da stave na probu svoje sposobnosti. Za većinu evropskih zemalja jugoslavenska kriza je bila povod da, nakon kraja perioda *hladnog rata* redefiniraju svoju vanjsku politiku i geopolitičke interese.[8]

U SAD-u je bilo prisutno mišljenje po kojem je u toku Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji bilo ubijeno oko 1.700.000 Srba i Židova, te da nije bilo Srba koji su bili fašisti ili sarađivali sa silama Osovine. Milan Nedić, Kosta Pećanac, Dimitrije Ljotić, Pavle Đurišić, koji su sarađivali s Nijemcima, nisu se spominjali, ili su, kao Draža Mihailović, prikazivani kao hrabri antifašistički borci. Srbi su prikazivani kao žrtve, a Hrvati kao izvršioci zločina, čime je zamagljivana složenost jugoslavenskog sukoba u Drugom svjetskom ratu, u nastojanju da se te interpretacije projiciraju na trenutne odnose u zemlji. Ipak, bilo je senatora i kongresmena koji su bili dobro obaviješteni o problemima na području Jugoslavije, poput republikanskih senatora Boba Dolea iz Kanzasa i Dona Nicklesa iz Oklahome te demokratskog kongresmena Toma Lantosha iz Kalifornije, ali i onih čiji su istupi iskazivali znatno neznanje ili pristranost, poput Helen Delich Bentley, Amerikanke srpskog porijekla, ili kongresmena Jima Moodyja.[9]

Jedan strogo povjerljivi dokument američkog Ministarstva vanjskih poslova iz augusta 1988. upozoravao je na spektar revanšističkog nacionalizma koji teži dominirati Jugoslavijom, kao što je to bilo i u razdoblju između dva svjetska rata. Godinu dana kasnije zapadni stručnjaci počeli su upozoravati da postoji opasnost od izbijanja rata između Srba i nesrpskih naroda. Američki kongres pažljivo je pratio događaje na Kosovu, zahvaljujući prije svega naporima republikanskog kongresmena Josepha DioGuardija iz New Yorka, kao i senatora Dolea. Oni su kao i neki drugi kongresmeni bili svjesni Miloševićeve politike usmjerene protiv Albanaca, poput proglašavanja srpskog jezika jedinim službenim jezikom na Kosovu u proljeće 1988. godini, čime je zabranjeno korištenje albanskog jezika u državnoj upravi, sudovima i drugim službenim poslovima. Znali su o masovnim okupljanjima koja su organizirana na Kosovu, a čiji je cilj bio poduzimanje poteza koji su vodili ukidanju ustavom zagarantirane autonomije Kosova, otpuštanju Albanaca s posla i prekidu nastave na albanskom jeziku na Univerzitetu u Prištini. U maju 1990. sedmorica senatora, među kojima je bio i Dole, otputovala su na Kosovo, bez bilo kakve saradnje s jugoslavenskim vlastima, stupivši u vezu s Albancima i informirajući se o njihovim pritužbama. Vratili su se u SAD uvjereni

[8] Šehić, Zijad: "Bosna i Hercegovina i međunarodna diplomatija 1992-1994". *Radovi* Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2003, 388.

[9] Ramet P., Sabrina: "Priznati, ili ne priznati – Politika Sjedinjenih Američkih Država prema Hrvatskoj, 1990-1991". *Časopis za suvremenu povijest*, god. 40, br. 1 (2008), 142-143.

da srpske vlasti na Kosovu u velikoj mjeri krše ljudska prava Albanaca. U međuvremenu se braniteljica srpskih interesa u Kongresu Helen Bentley obraćala Odboru za ljudska prava, zamagljujući cijeli problem lažnim tvrdnjama da su Srbi po njenom viđenju svi i bez izuzetka tokom Drugog svjetskog rata bili na strani saveznika, i da su, prema njenom mišljenju, u međuratnom razdoblju kosovski Albanci i Srbi živjeli u slozi, uprkos činjenici da su jugoslavenske vlasti nasilno konfiscirale najmanje 47.044 hektara obradive zemlje od Albanaca na Kosovu u razdoblju od 1918. do 1941, tjerajući oko 45.000 Albanaca iz njihovih domova i doseljavajući oko 60.000 srpskih kolonista na zemlju oduzetu od njih. Nakon što je u maju 1990. Tuđman došao na čelo Hrvatske, američki senatori i kongresmeni su počeli obraćati više pažnje na nju. Početkom ljeta 1990. Tuđman je u *New York Timesu* objavio uvodni članak, što je utjecalo na Dolea da se zauzme za hrvatske težnje, tvrdeći u Senatu da hrvatski narod jasno pokazuje svoju težnju da stavi sve na kocku kako bi se izborio za demokratiju. Na njegov zahtjev, Tuđmanov članak je ušao u službene spise Kongresa, što je onima koji su ih čitali omogućilo da obrate pažnju na Tuđmanovo upozorenje da *građanskog rata neće biti ako ga Beograd ne izazove vojnom intervencijom*. U oktobru 1990. Hrvatska i Slovenija su objavile plan kojim bi Jugoslavija bila preuređena u konfederaciju. Tuđman je nastojao da dobije američku podršku, ali se Washington na to nije obazirao. Bushova administracija uputila je tada nekoliko poruka svojim evropskim saveznicima, raspitujući se o njihovim stavovima prema jugoslavenskoj krizi, ali Evropljani nisu odgovorili.[10] Američka vlada nije bila neinformirana o zbivanjima u Jugoslaviji i u Bosni i Hercegovini. Jugoslaviju su dobro poznavali i Bushov savjetnik za nacionalnu sigurnost Brent Scowcroft i državni sekretar Eagleburger, a CIA je od kasnih osamdesetih godina redovno upozoravala na predstojeće sukobe. Ali, poput britanske vlade, i Bushova administracija je svu pažnju usmjerila na zbivanja u bivšem Varšavskom paktu i u Sovjetskom savezu, zbog čega nije htjela još više otežati život Gorbačovu, stvarajući presedan priznanjem slovenskog i hrvatskog zahtjeva za samostalnost. Ujedno je, s događajima 1989/1990, Jugoslavija izgubila i posljednji ostatak strateškog značaja koji je uživala tokom *hladnog rata*. Njeno urušavanje je odjednom postalo nevažno za američku nacionalnu sigurnost. Amerikanci su dijelili s Britanijom ključne političke ciljeve, posebno potrebu da se jedinstvena Jugoslavija što duže održi.[11] Zahvaljujući lobiranju ambasadora Zimmermanna i Eagleburgera, Marković se u oktobru 1989. sastao s Bushom. Međutim, on nije pokazao zainteresiranost za ekonomske reforme u SFRJ, a njegove stavove su podržavali državni sekretar James Baker i ministri finansija i trgovine. Tom prilikom Bush je obećao Markoviću finansijsku pomoć ako uspiju njegove ekonomske reforme. Zbog tadašnjeg stanja u SFRJ, Washington je finansijsku pomoć radije usmjeravao prema Poljskoj, Mađarskoj i Čehoslovačkoj, insistirajući na cjelovitosti SFRJ. Američka administracija je globalne geopolitičke interese stavljala iznad načela demokratije, ljudskih prava i volje naroda, braneći jedinstvo Jugoslavije. Prilikom službene posjete Beogradu u februaru 1990. Eagleburger je izjavio da SAD neće koristiti silu da bi očuvao Jugoslaviju, ali nije rekao kako će reagirati bude li koja od jugoslavenskih strana,

[10] Ibidem, 148.

[11] Simms, Brendan: *Najsramniji trenutak. Britanija i uništavanje Bosne.* Sarajevo, 2003, 41-42.

Srbija ili JNA, upotrijebila silu da bi sačuvala federaciju koja se raspadala.[12] Još 1989. američko ministarstvo vanjskih poslova skretalo je pažnju administraciji na zbivanja u SFRJ, ali bezuspješno. Jedan američki diplomat se kasnije prisjećao da su se na to *Francuzi držali suzdržano, a Britanci i Nijemci upozorenja smatrali pretjeranim*. Vjerovao je da oni jednostavno nisu bili spremni prihvatiti da se stvari koje su se dešavale u Somaliji mogu desiti i u njihovoj blizini. Kada je SAD 1990. predložio Evropljanima da se u okviru NATO-a obave konsultacije o zbivanjima u SFRJ, oni su to odbili, nastojeći da, po želji Francuske, svoju politiku formuliraju u okviru EZ-a.[13] Borisav Jović je 29. augusta 1990. vodio razgovor s delegacijom Senata SAD-a, koju je predvodio Dole, a kojem je prisustvovao i Zimmermann. Govoreći o unutrašnjim dešavanjima u Jugoslaviji, Dole je naglasio da SAD čvrsto podržava demokratska kretanja koja se odvijaju u Sloveniji i Hrvatskoj, gdje su održani višestranački izbori, izražavajući želju da se oni ostvare i u ostalom dijelu zemlje.[14]

U decembru 1990. predsjedavajući Evropske komisije Jacques Delors je izjavio da republike koje istupe iz SFRJ neće biti primljene u EZ. Vijeće za saradnju Jugoslavije i EZ-a odbilo je pregovore sa SFRJ s obzirom na nesigurnu političku saradnju. Da bi podržala jedinstvo SFRJ, Evropska zajednica je obećala finansijsku podršku u visini od 730.000.000 ekija (milijarda američkih dolara). Kada je porasla opasnost od eskalacije nasilja, SAD je od EZ-a tražio da nešto zajedno poduzmu. Evropska zajednica je insistirala na privrednoj podršci, prijetnjama, kao i na retorici o potrebi da suprotstavljene republike ostanu u okviru SFRJ.[15] Jović se 1. oktobra 1990. u New Yorku sastao s Bushom, koji je naglašavao da će SAD pružiti punu podršku jedinstvu, nezavisnosti i teritorijalnom integritetu Jugoslavije, te političkim i ekonomskim reformama njene Vlade.[16] Razlike prema pitanju sudbine SFRJ bile su sve vidljivije. U SAD-u je rasla zabrinutost za zbivanje u njoj, što je bilo razlog za razmatranje mogućnosti *da pokažu svoj aktivni interes za očuvanje jugoslavenskog jedinstva*. Na toj liniji bila je i instrukcija da se prenese američki stav Komisiji EZ-a o tome *da je došao trenutak da se svi stvarni prijatelji Jugoslavije aktivno postave u prevazilaženju jugoslavenskih teškoća, a ne da promatraju i čekaju*. Amerikanci su nastojali utjecati na EZ da prihvati taj stav, posebno na Njemačku, Veliku Britaniju, Holandiju i Grčku, koje su imale rezerve prema *3. finansijskom protokolu* s Jugoslavijom.[17] Tokom rasprave o Jugoslaviji na sastanku Vijeća ministara EZ-a u Luksemburgu 22. oktobra 1990. godine gotovo bez izuzetka iskazan je stav o neophodnosti podržavanja jedinstva i integriteta Jugoslavije i provođenja daljnjeg procesa demokratizacije i ekonomskih reformi. Prema ocjenama američkih eksperata, raspad Jugoslavije na manje državice ne bi riješio nijedan jugoslavenski problem, nego bi se unutrašnji

---

[12] Podobnik, Zoran: "Politika SAD-a spram raspada SFRJ 1989-1991". *Međunarodne studije*, god. V, br. 2 (2005), 65-66.

[13] Witte A., Erich: Die Rolle der Vereinigten Staaten im Jugoslawien – Konflikt und der außenpolitische handlungsspielraum der Bundesrepublik Deutschland (1990-1996). Mũnchen: Mitteilungen Osteuropa-Institut, Nr 32, 2000, 44.

[14] Jović, Posljednji dani SFRJ..., 185.

[15] Ibidem, 145.

[16] Ibidem, 197-200.

[17] Ibidem, 207-208.

problemi prenijeli na nivo odnosa između više suverenih državica. Dok su se zapadne zemlje čvrsto zalagale za jedinstvo Jugoslavije, obeshrabrivale njen raspad i ratne sukobe, u Vijeću za nacionalnu sigurnost SAD-a su ocjenjivali da su oni neminovni. Eagleburger je izjavio da SAD neće okrenuti leđa Sloveniji ako ona odluči da se odvoji. SAD je jasno naglašavao da *daje izvjesnu prednost demokratizaciji u odnosu na jedinstvo Jugoslavije. Istovremeno je ocjenjivao da su ekonomske reforme bile u sjenci katastrofalne političke situacije i međunacionalnih odnosa*.[18] Ocjena američkih senatora o situaciji na Kosovu i u Jugoslaviji bila je u skladu s medijskim izvještajima i s obavještajnim procjenama budućnosti federacije. Nalazi CIA-e o situaciji u Hrvatskoj, navedeni u izvještajima u augustu i septembru 1990, bili su sastavljeni sa analizama situacije u cijeloj federaciji u *Nacionalnu obavještajnu procjenu* (*Nationa Intelligence Estimate*, NIE) pod naslovom "Preobražaj Jugoslavije". Prema njoj, Jugoslavija je kao federalna država trebala prestati funkcionirati u roku od jedne godine i raspasti se za dvije. Procjenjivalo se da se nije pojavio nijedan svejugoslavenski politički pokret koji bi ispunio prazninu poslije propasti titoističke vizije jugoslavenske države, niti da će se on pojaviti. Ta procjena je uključivala i premijera Markovića, čija su reformska nastojanja smatrana iluzornima. Sve alternative raspadu, a posebno konfederalni plan Slovenije i Hrvatske, bile su pred neuspjehom zbog protivljenja Srbije. Prema toj procjeni najvjerovatniji scenarij međurepubličkog sukoba bio bi *pokušaj Srbije da uz pomoć buntovnih manjinskih srpskih skupina u drugim republikama uključi sporni teritorij u Veliku Srbiju s (...) i krvavim preseljavanjem stanovništva*. Neki analitičari su smatrali da je razlog zanemarivanja te procjene bilo oslanjanje Busha i Bakera na Eagleburgerove odnose s Miloševićem. S druge strane, ambasador Zimmermann i direktor Odjela za evropske poslove Vijeća za nacionalnu sigurnost Robert Hutchings su objašnjavali razloge zbog kojih izvještaj nije utjecao na političke odluke svaljujući krivnju na konstataciju da se ništa više ne može učiniti.[19] Jugoslavija je predstavljala veliki test i događaji u proljeće 1991. doveli su do nekih promjena u reagiranju zapadnih vlada, a najznačajnija se dogodila u SAD-u, gdje je pritisak Kongresa primorao State Department i administraciju da konačno preispitaju situaciju i javno potvrde glavni problem u Jugoslaviji. Nakon posjeta delegacije istaknutih članova američkog Kongresa Jugoslaviji i Kosovu, važni članovi iz republikanske stranke (senatori Dole, Alfonse D'Amato i Donald Nickles) izrazili su ogorčenost zbog srbijanske politike, zahtijevajući da SAD ne ostaje postrani. Iako su njihovi napori za donošenje kongresnih rezolucija o situaciji u Jugoslaviji i na Kosovu bili neuspješni zbog protivljenja Bijele kuće i State Departmenta, u novembru 1990. senatori su ipak uspjeli progurati značajan amandman – poznat kao *Nicklesov amandman* – na *Zakon o namjenskim sredstvima za aktivnosti u inostranstvu* (*Foreign Operations Appropriations Act*) za fiskalnu 1991. godinu, po kojem je SAD trebao prekinuti sve oblike ekonomske pomoći Jugoslaviji, uključujući podršku MMF-u i Svjetskoj banci, ako se potvrde sistematske i grube povrede ljudskih prava u narednih šest mjeseci.[20] Na početku 1991. u Washingtonu je rasla zabrinutost da bi JNA mogla vojno intervenirati u Hrvatskoj, posebno nakon 9. januara 1991, kada je Predsjedništvo SFRJ umalo donijelo

[18] Ibidem, 219-223.

[19] Glaurdić: *Vrijeme Evrope*..., 102-103.

[20] Ibidem, 145.

takvu odluku. Ambasador Zimmermann je 11. januara 1991. u razgovoru s Jovićem upozorio da bi *upotreba sile, ili zastrašivanje od strane JNA, ubrzali raspad, a ne sačuvali jedinstvo Jugoslavije*. On mu je zaprijetio da će oni koji koriste silu biti izolirani i štetiti američkim nastojanjima da pomognu jugoslavenskoj ekonomiji. Zimmermann je 17. januara 1991. Joviću uručio promemoriju SAD-a o Jugoslaviji i Kosovu, prenoseći mu zabrinutost američke vade i upozoravajući ga da se ona protivi svakoj *primjeni sile ili prijetnji silom, koja bi mogla zaustaviti demokratske promjene*. Istovremeno je podvlačio da SAD podržava jedinstvo Jugoslavije, ali ne i takvo koje bi ugrozilo demokratiju. Američka strana je smatrala da bi upotreba sile u rješavanju spornih pitanja dovela do ozbiljnih sukoba. Zimmermann je prenio poruku svoje vlade da će, ako u rješavanju situacije bude upotrijebljena vojna sila, SAD-u biti veoma teško da odobri ekonomsku pomoć. SAD je snažno podržavao jedinstvo Jugoslavije, smatrajući da se ono može očuvati kroz demokratske promjene, poštivanje ljudskih prava i reforme tržišne privrede. Insistirao je da je ustavno uređenje pitanje o kojem trebaju odlučiti jugoslavenski narodi u skladu s principima KESS-a, putem mirnog, demokratskog dijaloga.[21] Američka administracija je tada lavirala između hrvatskog i slovenskog nacionalizma na jednoj i velikosrpskog hegemonizma u sprezi s komunističkom ideologijom armijskog vrha na drugoj strani. Bush je 28. marta 1991. poslao pismo Markoviću u kojem je iznio stavove podrške saveznoj vladi, te, kao najvažnije, naglasio da SAD ne daje, niti će davati, prednost bilo kojoj nacionalnoj ili etničkoj grupi u Jugoslaviji. Istovremeno je izrazio nadu da će se razlike među narodima riješiti u okviru jedinstvene, demokratske Jugoslavije. Članovi američkog Kongresa, koji su pratili situaciju u Jugoslaviji, pozdravili su demokratske izbore 1990. u Hrvatskoj i Sloveniji. Senator Dole je zagovarao pomoć nekomunističkim republikama, smatrajući da se SAD mora staviti na stranu demokratije u Jugoslaviji jer su bila ugrožena ne samo ljudska prava već i životi.[22]

Tri bitna razloga su utjecala da američka administracija odbije daljnje posredovanje u jugoslavenskoj krizi. U američkoj vanjskoj politici je, nakon zbivanja u Iraku, došlo do zamora. Od augusta 1990, kada je Irak okupirao Kuvajt, do proljeća 1991. američka diplomatska i vojna mašinerija bile su angažirane oko krize u Zaljevu. Najveću brigu administracije predstavljala je kriza u Sovjetskom savezu. Gorbačov je pružio podršku međunarodnoj koaliciji u *Zaljevskom ratu*, a SAD ga je zauzvrat podržavao u nastojanju da sačuva Sovjetski savez. Nakon neuspjelog puča u Moskvi, u augustu 1991, postalo je jasno da Gorbačov gubi kontrolu i da se Sovjetski savez raspada. Američkoj administraciji bilo je najvažnije da se taj raspad provede mirno i da sovjetsko nuklearno naoružanje bude pod punom kontrolom. SAD je jugoslavensku krizu tretirao kao evropski sigurnosni problem, pa ga je prepustio Evropi. Američka politika prema raspadu Jugoslavije demonstrirala je nemoć njenog sistema kolektivne sigurnosti nakon *hladnog rata*. Ne smatrajući više Jugoslaviju važnim područjem za američke nacionalne interese i pogrešno percipirajući uzroke jugoslavenske krize, SAD je počeo voditi suzdržanu politiku.[23] Angažirao se u međunarodnoj diplomatiji povezanoj

[21] Jović: *Posljednji dani SFRJ*..., 248-253.

[22] Podobnik: "Politika SAD-a spram raspada SFRJ 1989-1991". *Međunarodne studije*, god. V, br. 2 (2005), 68-70.

[23] Ibidem, 72-76.

s raspadom Jugoslavije iako je politika prema njoj od samog početka bila nedosljedna. Na nju su u velikoj mjeri utjecali rezultati ispitivanja domaćeg javnog mnijenja i postupci Kongresa, pri čemu su također važnu ulogu imali i etničko porijeklo njegovih članova i njihovih biračkih tijela, kao i aktivnosti lidera različitih grupa koje su se u SAD doselile s prostora bivše Jugoslavije. Uprkos upozorenjima CIA-e, SAD nije želio da se u većoj mjeri uključi u jugoslavensku krizu. Predsjednik Bush se pribojavao da bi mjere njegove administracije mogle imati utjecaja na ishod predsjedničkih izbora u novembru 1992. godine, zbog čega se SAD suprotstavljao priznavanju novih država, plašeći se da će jugoslavenska kriza utjecati i na vrlo složenu unutrašnjopolitičku situaciju u Sovjetskom savezu.[24] SAD je bio spreman prepustiti jugoslavensku krizu Evropljanima jer je htio da oni dokažu kako su sposobni sami rješavati sigurnosne izazove ili – čak i bolje – da pokažu kako za to nisu sposobni. Prema Bakeru, administracija je tada bila zaokupljena ozbiljnim neslaganjem s nekim zapadnoevropskim državama (najviše s Francuskom) u vezi odnosa NATO-a i odbrambenog krila EZ-a, ZEU-a, koji se temeljio na tvrdnji tih zapadnoevropskih faktora da je Evropi u posthladnoratovskom svijetu potreban poseban odbrambeni identitet, nezavisan od SAD-a. Baker i Eagleburger su smatrali da ne treba pasti na evropski blef. Kladili su se na dva jedina moguća ishoda. Ako Evropljani uspiju, to će omogućiti lakše rješavanje dnevnog reda na kojem su već prevladavali Irak i raspad Sovjetskog saveza; ako ne uspiju, to će ih naučiti da budu ponizniji.[25]

Pod utjecajem tradicionalnog francuskog prijateljstva sa Srbijom, francuska administracija se borila za opstanak jedinstvene Jugoslavije, smatrajući da bi se na taj način izbjeglo širenje separatističkih nacionalističkih tendencija na druge evropske regije, a također bi omelo planove za stvaranje nove *Mitteleurope* pod njemačkim vodstvom. Francuska politika je zauzela stav da će prava i interesi srpske manjine u Hrvatskoj biti ugroženi nakon što Hrvatska proglasi nezavisnost. Velika Britanija nastojala se ne miješati pretjerano u jugoslavensku krizu, pogotovo zato što je jednako postupao i SAD. Iako je u prošlosti imala intenzivne kontakte sa Srbijom, u to vrijeme nije izgledalo da ta činjenica igra neku važniju ulogu. Nekoliko zapadnih diplomata u Beogradu je zatražilo od svojih vlada da podrže konfederalni prijedlog, ali se niko nije obazirao na njihove savjete. Prema jednom bivšem visokom dužnosniku u britanskoj ambasadi u Beogradu, izvještaji ambasadora Petera Halla (Foreign Office) svodili su se u sve većoj mjeri na to da je federacija propala stvar. On je podsticao London da ga ovlaste kako bi mogao što energičnije zagovarati vrlo labavu konfederaciju, ali nikada nije dobio takva ohrabrenja iz Londona. Takav stav britanske vlade u oktobru i novembru 1990. bio je razumljiv s obzirom na unutrašnjopolitičke prilike u zemlji zbog ostavke ministra vanjskih poslova Geoffreyja Howea 1. novembra i predsjednice vlade Margaret Thatcher 22. novembra, ali ni druge zapadne sile nisu se obazirale na plan za jugoslavensku konfederaciju, niti su ga odobravale. Jedini tračak neslaganja s najvišim nivoima kreatora vanjskih politika u to doba bila je tvrdnja njemačkog ministarstva vanjskih poslova koja se temeljila na tek završenom procesu ujedinjenja Njemačke 3. oktobra 1990: *Ako izbor između stabilnosti*

[24] Klemenčič, Matjaž: "Međunarodna zajednica i SRJ / zaraćene strane, 1989-1997". *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, 154.

[25] Glaurdić: *Vrijeme Evrope*..., 168.

i jedinstva Jugoslavije s jedne strane i demokratije i ljudskih prava s druge postane neizbježan, tada prioritet treba dati potonjem.[26] Britanski ministar vanjskih poslova Douglas Hurd, pokušao je opravdati politiku podržavanja opstanka Jugoslavije pogrešno tvrdeći da je Jugoslavija izmišljena 1919. kako bi se riješio problem različitih naroda u istom dijelu Balkana s dugom historijom međusobne borbe. Prema njegovom mišljenju, izraženom u intervjuu BBC-u 30. juna 1991. godine, jugoslavenski narodi jednostavno nisu bili sposobni živjeti zajedno ako republike postanu nezavisne države.[27]

Na stavove Holandije prema jugoslavenskoj krizi naročito je utjecala činjenica da je ona u drugoj polovini 1991. predsjedavala EZ-om. Na početku konflikta premijer Ruud Lubbers i ministar vanjskih poslova Hans van den Broek vodili su politiku podržavanja jedinstvene Jugoslavije i nepriznavanja Slovenije i Hrvatske. U drugoj polovini 1991. Broek je bio najveći protivnik njemačke inicijative za njihovo priznavanje. Izjave austrijske vlade u vezi s Jugoslavijom morale su biti u skladu sa izjavama EZ-a jer nije željela da bilo šta ugrozi njenu molbu za ulazak u EZ. Na njenu poziciju u vezi s jugoslavenskom krizom utjecala je i činjenica da su Slovenci i Hrvati živjeli u toj zemlji kao manjina, kao i da je u Austriji radilo mnogo *gastarbajtera* iz Jugoslavije. Međunarodne organizacije i njihova radna tijela, kao što su bili KESS, EZ, Evropski parlament, NATO i UN, također su pokušavali da se izbore s jugoslavenskom krizom. Pozicije pojedinih zemalja članica su se razlikovale. Često su održavale zvaničnu politiku njihove državne administracije ili političkih stranaka. Ponekad su pojedini predstavnici iznosili i vlastito mišljenje. Međutim, sve do početka oružanih sukoba u Jugoslaviji konsenzus međunarodnih organizacija je glasio da bi Jugoslavija trebala sačuvati teritorijalni integritet i postati demokratska zemlja.[28]

U novembru 1990. CIA je opominjala da je jugoslavenski eksperiment propao i da se najkasnije za osamnaest mjeseci mogu očekivati sukobi.[29] Bushova administracija je nastojala po svaku cijenu spriječiti raspad SFRJ. Uskoro je došlo do konflikta. Jedna grupa u Kongresu, okupljena oko Dolea, opominjala je jugoslavensku vladu smatrajući je krivcem za povrede ljudskih prava i rastući nacionalizam pod Miloševićevim vodstvom, zahtijevajući politiku SAD-a koja će se temeljiti na vrijednostima demokratije i poštivanju ljudskih prava. Na početku 1991. Baker je naglašavao kriterije koji su bitni za buduću saradnju sa SAD-om, a to su poštivanje ljudskih prava, državnosti, uvođenje višepartijskog sistema i provođenje slobodnih izbora. Prema mišljenju poslanika okupljenih oko Dolea, kao i organizacije za ljudska prava *Helsinki Watcha*, trebale su biti uvedene privredne sankcije i ukinuta finansijska podrška da bi se pojačao pritisak na centralnu vladu i srpsko vodstvo. Budući da je Bushova vlada u to vrijeme davala prednost reformama koje je provodio Marković, izbjegavala je zauzeti tvrđi stav prema Beogradu.[30] Do jula 1991. njemački ministar vanjskih poslova

---

[26] Ibidem, 116.

[27] Ibidem, 181.

[28] Klemenčič: *Međunarodna zajednica i SRJ / zaraćene strane*…, 157-158.

[29] Kirste, Klaus: *Der Jugoslawienkonflik.* DFG-Projekt, Zivilmächte, Universität Trier, 1998, 8.

[30] Zeitler, Klaus Peter: *Deutschland Rolle bei der Volkerrechtlichen Anerkennung der Republik Kroatien unter besonderer Berűchsichtigung des deutschen Außenministers Genscher*. Marburg: Tectum Verlag, 2000, 47.

Hans Dietrich Genscher nije bio previše zaokupljen krizom u Jugoslaviji. Početkom marta 1991. obratio se ministrima EZ-a govoreći o nedostatku demokratije u Srbiji i potrebi da se osudi upotreba sile. Kada se 20. marta 1991. sastao s Kučanom i slovenskim ministrom odbrane Dimitrijem Rupelom, izrazio je brigu Zapada za jugoslavensko jedinstvo. Slovence je savjetovao da ne žure s priznanjem i ne pribjegavaju jednostranim koracima, već da tragaju za načinima kako bi se očuvalo jedinstvo jugoslavenske federacije.[31] U mjesecima koji su prethodili rasplamsavanju krize Njemačka se priklonila izjašnjavanju EZ-a u korist jedinstva jugoslavenske države, ostajući vjerna tom pristupu. Uprkos Markovićevoj bespomoćnosti u provođenju reformi, njemački savezni kancelar Helmut Kohl i francuski predsjednik Francois Mitterrand su 28. maja 1991. podržali nastojanja savezne vlade za očuvanje jedinstvene Jugoslavije. Njemački ministar finansija Theo Waigel je smatrao federalizam EZ-a kao primjer budućnosti Jugoslavije. U prvoj polovini maja 1991. bivši njemački savezni kancelar Willi Brandt predlagao je stvaranje evropskih snaga za intervenciju koje su trebale očuvati mir u SFRJ.[32]

NATO je stalno razmatrao situaciju u SFRJ. Rezime gledanja na aktuelno stanje vidio se iz dokumenta pripremljenog za sastanak Vijeća NATO-a 27. marta 1991. Opća situacija izazivala je veliku uznemirenost. U vezi s tim očekivalo se da Zapad neće intervenirati trupama da bi izmijenio stanje do kojeg bi došlo nasilno, ali je imao na raspolaganju veliki broj drugih instrumenata djelovanja koji bi bili aktivirani u slučaju izbijanja rata ili vojne intervencije u političke svrhe.[33]

Njemačka je zastupala stav da jugoslavenski narodi moraju sami odlučiti o budućnosti svoje države, ali se moralo voditi računa da tok razrješavanja svih spornih pitanja ne smije ugroziti stabilnost Evrope i mora se odvijati na miroljubiv i demokratski način. Ona je bila protiv nasilnog očuvanja državnog jedinstva, ali isto tako i protiv nasilnih jednostranih akata izdvajanja. Bon je raspolagao informacijama da se JNA izmakla kontroli političkih institucija i da namjerava silom riješiti krizu, ne ostavljajući prostor za dijalog i sporazum. Evropa se podijelila. Njemačka je htjela priznati odvajanje Slovenije i Hrvatske, dok su se Francuska i većina članica EZ-a tome suprotstavljale. U SAD-u je zauzet stav da odvajanja mogu izazvati poboljšanje, ali i pogoršanje situacije, kako zbog mogućeg revolta srpske strane tako i razlika unutar EZ-a. SAD se dvoumio oko pitanja da li treba podržati Kohla ili Mitterranda, na čijoj strani je bila većina članica EZ-a. Američka pozicija *kako se Jugoslaveni dogovore* bila je izložena velikoj kritici unutar EZ-a. Njemačku podršku Sloveniji Francuzi su ocjenjivali kao veliku igru na račun integriteta Jugoslavije. U SSSR-u su se zalagali da se sačuva Jugoslavija jer bi njen raspad mogao biti zarazan primjer.[34]

Predsjedavajući evropske *Trojke*, ministar vanjskih poslova Luksemburga Jacques Poos izjavio je 4. aprila 1991. da EZ neće podržati raspad Jugoslavije, niti će prihvatiti posebne pregovore s njenim pojedinim dijelovima ako do toga dođe.[35] Na samitu EZ-a četiri dana

---

[31] Libal, Michael: *Njemačka politika i jugoslavenska kriza 1991-1992*, Zagreb, 2004, 17.

[32] Kirste: *Der Jugoslawien Konflikt*…, 8-9.

[33] Jović: *Posljednji dani SFRJ...,* 317.

[34] Ibidem, 361-363.

[35] Ibidem, 314-317.

kasnije jasno je stavljeno do znanja da Jugoslavija ne može računati na bržu integraciju s Evropom, posebno na status pridruženog člana EZ-a, ako ne sačuva svoje jedinstvo i teritorijalni integritet. Ukazano je na činjenicu da se granice ne mogu mijenjati jer su one u Evropi bile vrlo osjetljivo pitanje. Uporedo s predsjednicima država i premijerima o jugoslavenskoj krizi raspravljali su i ministri vanjskih poslova koji su usvojili zaključke do kojih je došla evropska *Trojka* nakon posjete Beogradu. Oni su potvrdili opredjeljenje da i dalje sarađuju s Jugoslavijom kao jedinstvenom i demokratskom zemljom, naglašavajući da će samo tako ona moći biti partner EZ-a, te da se neće ići ususret snagama koje žele razbijanje države. Budućnost Jugoslavije je viđena u evropskoj opciji koja je naglašavala nastavak političkih i ekonomskih reformi i demokratsko prevazilaženje ustavne krize, bez pribjegavanja sili. Poos je izrazio nadu da su jugoslavenski rukovodioci i javnost shvatili poruku koju im je uputio EZ.[36]

Nakon susreta s predsjednikom EZ-a Delorsom i predsjednikom Evropskog vijeća premijerom Luksemburga J. Santerom, Bush je potvrdio da je postignut dogovor da se nastavi pružati podrška narodima Jugoslavije u njihovom nastojanju da prevladaju međusobne razlike na miran način i putem demokratskog dijaloga. Na konferenciji za štampu u Washingtonu 11. aprila 1991. Delors je saopćio da je stav EZ-a da se treba sačuvati jedinstvo Jugoslavije, a njena stvar je bila kakav će biti njegov oblik. Također je potvrdio da je veliki broj saveznih i republičkih funkcionera u Jugoslaviji iskazao spremnost za što tješnje odnose sa EZ-om, ocjenjujući to vrlo povoljnim za budući ekonomski razvoj, uspjeh reformi u zemlji, ali i ukupnu evropsku situaciju i EZ. Santer je ponovio principe s kojima je Evropa već duže vrijeme dosljedno pristupala jugoslavenskoj krizi, naglašavajući da je glavni cilj da se sačuva jedinstvo i teritorijalni integritet Jugoslavije. Evropa i SAD su nastojali uvjeriti Jugoslaviju i njene dijelove da su EZ i svijet spremni da se udruže s njom jedino ako se ona *međusobno udruži na demokratskim osnovama i mirnim putem*.[37]

U Beogradu su 29. maja 1991. održani razgovori Delorsa i Santera s članovima Predsjedništva SFRJ, Mesićem, Tupurkovskim i Jovićem. Odbili su posredničku ulogu u jugoslavenskoj krizi obrazlažući to činjenicom da se ne žele miješati u unutrašnje nadležnosti SFRJ. Naglasili su da se pitanje jednostranog odvajanja od SFRJ ne postavlja i potcrtali da *Dvanaestorica* neće dijelovima podijeljene SFRJ pružiti finansijsku pomoć.[38] Vijeće Evrope je 8. juna 1991. pozdravilo pregovore koje su prethodno vodili predsjednici jugoslavenskih republika, označavajući ih kao korak za vraćanje na ustavne odredbe.[39]

Do preokreta u stavu američke administracije došlo je u proljeće 1991. kada je ona shvatila da je očuvanje jedinstvene Jugoslavije pod vodstvom premijera Markovića postalo nemoguće. Eagleburger je izrazio sumnju da vlada ima kontrolu nad JNA, pa su nakon toga za strategiju očuvanja, zalažući se za njeno preoblikovanje u labavu konfederaciju

---

[36] "Samit EZ o Jugoslaviji. Granice se ne mogu mijenjati". *Oslobođenje*, broj 15376, 10. april 1991, 1.

[37] Mišić, Ivica: "Vašington. Za jedinstvenu Jugoslaviju", *Oslobođenje*, 13. april 1991, 3.

[38] *Archiv der Gegenwart*, Sankt Augustin, 1. juli 1991, 35.795; Up: Jović, *Posljednji dani SFRJ*..., 328-337.

[39] EA; EPZ - *Erklärung zu Jugoslawien*, Bruxelles, 8. 6. 1991, Nr 21/1991, D. 528.

suverenih država. U kongresnim zapisima tokom prve polovine 1991. bila je primjetna jasna i odlučna sklonost članova Kongresa da prikažu Miloševića kao tvrdokornog komunistu, dok su Srbi prikazivani kao *zagovornici umiruće ideologije*. Nasuprot tome, Tuđman i Hrvati su prikazivani kao nacionalisti kojima je odluka o samostalnosti njihove republike postala jednaka s opredjeljenju za ličnu slobodu. Naklonost koju su članovi Kongresa osjećali prema Hrvatskoj nije dovela ni do kakve odlučne akcije administracije, koja se zadovoljila time što je prepustila EZ-u vodstvo u oblikovanju onoga što se smatralo zajedničkim odgovorom Zapada na situaciju u Jugoslaviji. Početkom juna 1991. kongresmen Lipinski iz Ilinoisa je upozoravao svoje kolege da opasnost od izbijanja rata u Jugoslaviji neprestano raste, smatrajući da je odluka administracije da ukine zabranu na pomoć Jugoslaviji došla u pogrešnom trenutku. Dole je i tada pokazivao naklonost ne samo za kosovske Albance nego i za Hrvate. Zimmermann je bio više naklonjen srpskoj manjini u Hrvatskoj. U svojim sjećanjima zabilježio je da je snažan hrvatski lobi u SAD-u našao omiljenog saradnika u Doleu, koji se zalagao za hrvatsku nezavisnost, ne vodeći puno brige za sudbinu srpske manjine u Hrvatskoj, kao ni za činjenicu da će nezavisnost Hrvatske gotovo sigurno dovesti do rata. U međuvremenu je Senat prihvatio rezoluciju koja je pozivala Vladu Republike Srbije da prestane blokirati izbor novog predsjednika Predsjedništva Jugoslavije i saveznu vladu da prekine koristiti JNA za rješavanje postojeće jugoslavenske krize. Državni sekretar Baker, koji je već bio izrazio svoju naklonost jedinstvenoj Jugoslaviji, izjavio je da je SAD veoma uznemiren onim što se događalo u Jugoslaviji, zahtijevajući ponovo pregovore i dijalog.[40] S tom idejom je 21. juna 1991. Hrvatskoj i Sloveniji jasno stavio do znanja da u slučaju jednostranog proglašenja nezavisnosti neće biti međunarodno priznate i moći računati na privrednu pomoć. Od JNA su njegova nastojanja shvaćena kao ohrabrenje. Međutim, Bakerovo posredovanje između savezne vlade i republika uskoro je propalo jer su Hrvatska i Slovenija 25. juna 1991. proglasile nezavisnost, nakon čega je JNA vojno intervenirala u Sloveniji, a uskoro i Hrvatskoj.[41]

Za promjenu raspoloženja njemačkih parlamentaraca prema zbivanjima u SFRJ ključnu ulogu imali su stavovi jednog od vodećih vanjskopolitičkih stručnjaka iz Socijaldemokratske stranke, potpredsjednika parlamentarne grupe, Norberta Gansela, koji je boravio u Jugoslaviji i o tome načinio izvještaj u kojem je dijagnosticirao vrlo ozbiljnu političku krizu koja je dovela zemlju na rub rata. Od EZ-a je tražio da odustane od stereotipnog zalaganja za jedinstvo SFRJ i da prizna jugoslavenskim narodima pravo na samoopredjeljenje. Tradicionalni odnosi Njemačke, Hrvatske i Slovenije imali su značajnu ulogu na stav njemačke vlade. Izvještaji u njemačkim medijima trebali su napraviti unutrašnjopolitički pritisak kako bi se promijenio stav u pogledu njihovog priznanja. U medijima naglasak je bio na agresiji srpskog vodstva iz Beograda i pobunjene hrvatske Krajine, kao i na statusu žrtve republika koje su se odvajale od SFRJ.[42]

Na ministarskoj konferenciji KESS-a održanoj u Berlinu 19. i 20. juna 1991. ponovo je data podrška jedinstvu i teritorijalnom integritetu SFRJ. Međutim, Bundestag je donio

---

[40] Ramet: *Priznati ili ne priznati*…, 151-152.

[41] Kirste: *Der Jugoslawien Konflikt*…, 9-10.

[42] Libal: *Njemačka politika*..., 18.

rezoluciju u kojoj se prvi put prihvaćala ideja da narodi u SFRJ sami trebaju odlučiti o svojoj sudbini, uz pravo na otcjepljenje. Istovremeno su predstavnici EZ-a, Poos, Broek i Gianni de Michelis tražili da se priznavanje Slovenije i Hrvatske odgodi tri mjeseca.[43] Uprkos svim apelima, Slovenija i Hrvatska su 25. juna 1991. proglasile nezavisnost.[44] Istog dana pripadnici slovenske Teritorijalne odbrane (TO) pokušali su zaposjesti granične prijelaze prema Austriji. Ispaljeni su prvi kuršumi, a bilo je i poginulih. Toga dana počeo je rat u Jugoslaviji. Zahvaljujući dobro opremljenoj i naoružanoj vojsci, Srbija i Crna Gora su započele prvu u nizu agresija protiv ostalih naroda Jugoslavije s ciljem ujedinjenja svih Srba u jednu državu. Beograd se mogao pomiriti s gubitkom Slovenije, ali nikako da izvan srbijanskih granica ostanu srpske manjine, pogotovo u granicama Hrvatske i Bosne i Hercegovine.[45]

Tek nakon angažiranja JNA protiv Slovenije i Hrvatske, Evropska zajednica se aktivnije uključila u jugoslavensku krizu. *Ovo su sati Evrope, ovo nisu sati Amerike*, tvrdio je luksemburški ministar vanjskih poslova Poos.[46] Austrija je pokrenula krizni mehanizam KESS-a, što je obavezivalo Jugoslaviju da obrazloži svoje vojno angažiranje. Na sastanku Vijeća Evrope 28. juna 1991. razlike u mišljenju su se jasno ispoljile. Kohl je isticao pravo na samostalnost jugoslavenskih republika, dok su Francuska, Velika Britanija i Španija ukazivale na značaj teritorijalnog integriteta SFRJ.[47] Velika Britanija i Francuska su imale slične poglede na jugoslavensku krizu. Francuska politika se svodila na historijske odnose ili, kako je rekao Mitterrand, *sve povijesne datosti ovog stoljeća nalaze se tu ujedinjene na jednom opasnom terenu*. *Dvanaestorica nemaju snagu za bitku, ili intervenciju. SSSR, koji ima svojih nacionalnih problema, neće intervenirati. Mi ne smijemo zanemariti naša tradicionalna prijateljstva. Za nas, kao i za Rusiju, to je Srbija. Slovenija i Hrvatska su više okrenute Njemačkoj. Dakle, ne možemo utjecati, navijajmo za prijatelje*.[48] Dok je većina članica EZ-a podržavala uvođenje zajedničkog evropskog sigurnosnog sistema, Velika Britanija je predstavljala veliku prepreku. Francuski prijedlog da se u Jugoslaviju pošalju snage za razdvajanje, prvi put stavljen na raspravu krajem juna 1991, dobivao je, kako se sukob širio, sve snažniju podršku većine evropskih država. Ali Velika Britanija se tome

---

[43] EA; *Erklarung des Außerministers des KSZE zu Jugoslawien*, abgegeben am 19. juni 1991 in Berlin, 14/1991, D. 355-D. 357.

[44] EA; Unabhängigkeitserklärung der Republik Slowenien vom 25. juni 1991, 21/1991, D. 528-D. 531, i Erklärung űber die Schaffung der souveränen und unabhängigen Republik Kroatien vom 25. Juni 1991, 21/1991, D. 531- D. 534.

[45] Reuter, Jens: "Die Entstehung der jugoslawische Krise und ihre Internationalisierung". *Südosteuropa*, Vol. 40, Nr 7/8, 1993, 343-344. Slovensko proglašenje nezavisnosti odgovaralo je srpskim nacionalistima jer je time praktično prestala egzistirati Jugoslavija, što je im je dalo mogućnost da mogu vojnički krenuti u realizaciju ciljeva na prostorima Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Slovenija se nije nalazila u domenu njihovih interesa. Odlaskom Slovenije, Jugoslavija se raspala, a s njom i posljednja kočnica srpskim velikodržavnim ambicijama. Nestankom Jugoslavije, ni JNA nije preostalo ništa nego se potpuno prikloniti Miloševiću kako bi se sačuvala od propasti.

[46] Witte: *Die Rolle der Vereinigten Staaten*…, 6.

[47] Ibidem, 57.

[48] Starešina, Višnja: *Vježbe u laboratoriju Balkan.* Zagreb: Naklada Ljevak, 2004, 50-51.

prijedlogu sistematski suprotstavljala, dok ga, tri mjeseca kasnije, nije podržalo i jugoslavensko predsjedništvo, koje je tada bilo pod potpunom Miloševićevom kontrolom. U tom trenutku JNA i srpske paravojne jedinice su već bile okupirale gotovo trećinu Hrvatske. Britanska podrška Beogradu postala je glavno obilježje njene politike u regiji i znatno je utjecala na oblikovanje politike međunarodne zajednice prema Balkanu.[49] Velika Britanija je nastojala sačuvati status velike svjetske sile, zbog čega je nastojala spriječiti svaku inicijativu oko zajedničke evropske vanjske politike. Britanci nisu podržavali francusku inicijativu, koja je težila zapadnoevropskim integracijama u oblasti sigurnosti, plašeći se da će ujedinjena Njemačka preuzeti ključnu ulogu. Na kraju je dogovoreno samo upućivanje evropske *Trojke*, pod vodstvom Poosa u Beograd i Zagreb. Ona je dogovorila primirje, čije su tri glavne tačke bile: povratak JNA u kasarne, suspendiranje proglašenja nezavisnosti Hrvatske i Slovenije za naredna tri mjeseca i poštivanje zakonskih odredbi o Mesićevom izboru za predsjednika Predsjedništva SFRJ. Međutim, sukobi su nastavljeni, pa se uskoro Vijeće Evrope oglasilo izjavom u kojoj je pozivalo sve strane da se pridržavaju do tada postignutih dogovora.[50] Istovremeno su intenzivirani posrednički pokušaji KESS-a, koji se zajedno sa zemljama EZ-a uključio u rješenje konflikta, i 3. jula 1991. u Pragu, u okviru kriznog mehanizma, usvojena je izjava o slanju *misije dobre volje* u kojoj su obećali Beogradu pomoć i podršku da bi se *sukobljene strane* pokrenule na nove pregovore.[51] U svom stavu od 5. jula 1991. Vijeće Evrope je pozdravljalo odluku KESS-a o slanju promatračke misije i o uvođenju embarga na uvoz oružja u cijelu SFRJ. Van snage je stavljen 3. finansijski protokol. Francuski ministar Dima predložio je plan kojim se SFRJ priznavalo pravo da sama odlučuje o svojoj sudbini.[52] Nakon neuspješnih razgovora u Beogradu, Genscher je zahtijevao priznanje jugoslavenskih republika ukoliko se borbena djelovanja JNA ne obustave. On je 6. jula 1991. izjavio da narodi Jugoslavije trebaju sami odlučiti o svojoj budućnosti i da je *samo njihova stvar kako će se dogovoriti.* U prilogu za časopis *Welt am Sonntag* podsjetio je da su se tako opredijelili ministri vanjskih poslova trideset pet zemalja KESS-a na sastanku u Berlinu 19. juna 1991. Predvidio je nastanak konfederativne Evrope u kojoj više neće biti mjesta nacionalizmu i dominaciji. Tvrdio je da tamo gdje se ne poštuju ljudska i manjinska prava, pravo na samoopredjeljenje i demokratija postoji opasnost novog nacionalizma i balkanizacije Evrope.[53]

Na početku ratnih sukoba u Jugoslaviji Kongres i State Department su reagirali vrlo neodlučno. Kongres je usvojio rezolucije u kojima je poticao, pozdravljao i ohrabrivao, ali nije od predsjednika zahtijevao odlučnu akciju, niti je ikome prijetio. Jedan viši američki dužnosnik u svojoj izjavi je sažeo tadašnje razmišljanje u Washingtonu tokom prvih mjeseci

---

[49] Hodge: *Velika Britanija i Balkan od 1991. do danas*, Zagreb: DETECTA, 31.

[50] EA; EPZ- *Erklärung zur Lage in Jugoslawien*, Bruxelles, 2. juli 1991, 21/1991, D. 536.

[51] EA; Komunique des Ausschlusses Hoher Beamten in Rahmen des Krisenmechanismus der Konferenz űber Sicherheit und Zusammenarbeit in Europa (KSZE) űber die Angebot einer Mission der Guten Dienste nach Jugoslawien, podneseno 3. jula 1991. u Pragu, Nr 21/1991., D.534-D.536.

[52] EA; EPZ - Erklärung zur Lage in Jugoslawien, Den Haag, 5. juli 1991, 21/1991, D.536-D.537.

[53] Genšer nakon Haga, "Jugosloveni sami odlučuju o svojoj sudbini", *Oslobođenje*, broj 15462, 7. juli 1991, 3.

rata: U vezi s Jugoslavijom, *shvatili smo da su njeni narodi voljni krenuti u međusobni obračun, a mi ih u tome ne možemo zaustaviti.* U Kongresu je sve više rasla spoznaja o odgovornosti Beograda za sukobe, kao i o Miloševićevim planovima, pa je već 11. septembra 1991. demokratski senator Claiborne Pell iz Rhode Islanda upozorio da će Bosna i Hercegovina biti naredni cilj srpske agresije. Dvije sedmice kasnije JNA je razorila hercegovačko selo Ravno u kojem su živjeli Hrvati. Istoga dana Pell, Dole i nekoliko drugih senatora su predložili rezoluciju u kojoj su osudili srpsku agresiju na Hrvatsku i pohvalili EZ zbog njezinih napora da okonča sukob. Tražili su od predsjednika da na sastanku KESS-a, koji se održavao u Moskvi, postavi pitanje agresije na Hrvatsku koju podstiče srbijanska vlast.[54]

Na poziv jugoslavenske vlade *Trojka* se 7. jula 1991. sastala na Brijunima. Evropska zajednica je i dalje čvrsto stajala na stanovištu da se Jugoslavija kao državna zajednica treba očuvati i da se pregovori trebaju nastaviti. Postignuti sporazum je predviđao slanje promatračke misije, kao i odgađanje odluke o nezavisnosti Slovenije i Hrvatske.[55] Nekoliko dana nakon potpisivanja Brijunskog sporazuma Borisav Jović se nagodio s Drnovšekom da će potpuno povući jedinice JNA iz Slovenije i da ih neće ostaviti u kasarnama, kako je bilo predviđeno Brijunskim sporazumom. Uprkos jakim protestima Mesića i Markovića, nova koalicija je u saveznom predstavništvu 18. jula 1991. glasala za napuštanje Slovenije, upravo po Miloševićevoj želji. Namjera Jovića i srbijanskog bloka bila je jasna. Jedinice JNA su se trebale premjestiti u Bosnu i Hercegovinu i Srbiju, odakle su se mogle iskoristiti u budućim bitkama koje su Milošević i njegov režim željeli. Kako se tvrdilo u CIA-inu izvještaju od 19. jula 1991, ta odluka je značila *de facto* priznanje slovenske nezavisnosti. Dok su širom Hrvatske tih ljetnih mjeseci planuli sukobi, a JNA nagomilala velike oklopne snage, te ih otvoreno koristila pomažući krajiškim Srbima, bilo je jasno da pravi rat tek počinje. Vrhovna komanda armije je tada prihvatila Miloševićev program, a Hrvatska je ostala sama. Tuđmanova odluka da vojno ne pomogne Slovencima bila je kontroverzna i nije prošla bez otpora u njegovu kabinetu. Iako je vjerovao da akcija JNA u Sloveniji ne može uspjeti jer nije imala podršku Srbije, pretpostavljao je da vrhovna armijska komanda planira zbaciti hrvatske vlasti ako se otvoreno angažiraju na strani Slovenaca. Sudeći po događajima na terenu i kasnijem Kadijevićevom prikazu, Tuđmanove procjene su bile ispravne.[56]

Od sredine jula 1991. JNA je u svakom pogledu postala najmoćnije sredstvo u Miloševićevom arsenalu. Niz tadašnjih presretnutih njegovih razgovora sa saradnicima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, koji su korišteni kao dokazni materijal na suđenju u Den Haagu, jasno ukazuje na takav razvoj događaja. U snimci jednoga razgovora od 8. jula 1991. koji je privukao veliku pažnju dva mjeseca kasnije kada ga je Marković objavio, a koji je po svemu sudeći dobio od bosanskohercegovačkog SDB-a, Milošević je Karadžiću dao upute:

> *Od strateškog značaja je za budući RAM (...) da banjolučka grupacija bude sposobna i mobilna (...) zato moraš, pod jedan, obezbediti da ona bude sposobna i mobilna da nema nikakvih problema. I dva, za jedan sat se javi (komandantu banjolučkog*

---

[54] Ramet: *Priznati ili ne priznati*…, 155.

[55] EA; Gemeinsame Erklärung der Ministertroika der Europäischen Gemeinschaft und der jugoslawischen Konfliktparteien űber einem Friedensplan fűr Jugoslawien vereinbart in Brioni (Jugoslawien), 7. jula 1991, Nr 21/1991/1991, D.537-D.539.

[56] Glaurdić: 176-177.

korpusa generalu) Uzelcu sa pozivom na dogovor (...) na najvišem mestu (...) Sve koliko ti daš ljudi dodatnih (...) sve će ih naoružati, sve će ih obezbediti, helikoptere ćemo doterati i sve to.[57]

Na sastanku u Londonu sredinom jula 1991. zemlje članice G-7 su se saglasile da ne mogu učiniti ništa da bi spriječile sukob u Hrvatskoj, te su se sakrile iza izjave da narodi Jugoslavije moraju sami odlučiti o svojoj budućnosti. Dio rezoniranja u prilog takvom stavu temeljio se – kako se Russell Johnston sjećao svojih interakcija s Johnom Majorom – na uvjerenju *da će se zaraćene strane jednostavno međusobno iscrpiti*. Dio takvog stava, u slučaju Francuske i Velike Britanije, temeljio se i na više-manje otvorenim simpatijama prema Srbiji i njenim ciljevima.[58] Nakon *Trojke* došlo je do sastanka ministara vanjskih poslova EZ-a 6. augusta 1991. u Den Haagu, koji je završen još jednom javnom izjavom. Poštujući načelo nepristranosti, nije bilo moguće postići opću saglasnost da se Srbija nazove agresorom, pa je u izjavi samo osuđena jedna neimenovana republika, a nije postignut ni dogovor o sankcijama. Od komisije je zatraženo da *Dvanaestoricu* obavijesti o mogućim privrednim i finansijskim mjerama prema republikama koje sarađuju ili ne sarađuju. Ministri su izrazili spremnost da zakažu pregovore o budućnosti Jugoslavije izlažući načela na kojima su se oni trebali temeljiti – da se neće prihvatiti nikakve promjene vanjskih ili unutrašnjih granica silom, a svako rješenje je trebalo garantirati prava manjina u svakoj republici. Da bi se Srbija pokrenula na saradnju, Vijeće Evrope je opunomoćilo komisiju koja je trebala podržati pozitivne i negativne mjere da bi se strane, prema njihovoj spremnosti na saradnju, nagradile ili kaznile. Istovremeno je Vijeće Evrope pozdravilo spremnost Zapadnoevropske unije (ZEU), vojnog tijela EZ-a, da doprinese održavanju postignutog primirja.[59]

Na vanrednom savjetovanju ministara vanjskih poslova EZ-a 27. augusta 1991. jasno je ukazano na činjenicu da je Srbija glavni krivac: *Evropska zajednica i njene članice su preneražene primjenom nasilja u Hrvatskoj*. Ministri su podsjećali odgovorne za nasilje da su odlučni da nikada neće priznati promjene granica koje ne budu uspostavljene mirnim sredstvima i kroz dogovor. Još više uznemirujuće je bilo poricanje da dijelovi JNA aktivno podržavaju srpsku stranu. Na prijedlog Francuske primirje je trebalo biti osnova za održavanje mirovne konferencije. U slučaju da se do 1. septembra 1991. ono ne postigne, Evropska zajednica je najavila da će poduzeti dodatne mjere, uključujući i međunarodne korake. Na sastanku su se ponovo ispoljili različiti stavovi njenih članica. Dok su se Holandija i Velika Britanija zalagale da se konferencija odgodi zbog trajanja intenzivnih borbi, Italija, Njemačka i Francuska odlučno su istupile zalažući se za hitni nastavak pregovora.[60] Dok su u pogledu priznanja Hrvatske i Slovenije Njemačka i Francuska vodile rasprave, Velika Britanija je držala pod kontrolom cijeli proces. Kada je krajem augusta 1991. JNA ušla u otvorenu agresiju protiv Hrvatske, Evropska zajednica je sazvala mirovnu konferenciju. Konačno je njena odlučnost pokazala svoje djelovanje, pa je 1. septembra 1991. u Beogradu

[57] Ibidem, 178-179.

[58] Ibidem, 180.

[59] EA; EPZ - Erklärung zu Jugoslawien, Den Haag, 6. august 1991, Nr 21/1991, D. 540 - D. 541.

[60] EA; EPZ - Erklärung zu Jugoslawien, Außerordentliche EPZ Ministertagung, Bruxelles, 27. augusta 1991, Nr 21/1991, D.543 - D. 544.

potpisano primirje, što je omogućilo održavanje mirovne konferencije.[61] Jugoslavenska kriza je Velikoj Britaniji pružila priliku da unutar EZ-a djelimično ponovo preuzme inicijativu kada je u pitanju bilo nametanje njenih stavova, ondje gdje je bila najjača, u diplomaciji. Lakoća kojom je uspijevala dovoditi ostale članice EZ-a do konsenzusa djelimično se mogla pripisati i strukturama uspostavljenim unutar EZ-a koje su zahtijevale konsenzus o vanjskoj i odbrambenoj politici. To je dijelom bilo prouzrokovano i nastojanjem holandskog predsjedništva da se očuva jedinstvo unutar EZ-a u periodu pred Maastricht, ali i nespremnost evropskih zemalja da preuzmu odgovornost za vojno djelovanje. Istovremeno, ni SAD nije bio spreman da se aktivno uključi u jugoslavensku krizu.[62] U septembru 1991. Britanija se odlučno suprotstavila francuskoj ideji o slanju interpozicijskih snaga Zapadnoeuropske unije u Hrvatsku. Na hitnom sastanku ministara vanjskih poslova EZ-a u Den Haagu Hurd je upozoravao kolege da bi slanje takvih snaga *odvelo Evropu u močvaru bez izlaza*. Istovremeno, britanski službenici su saopćili medijima kako ondje *nema mira koji bi trebalo čuvati*. To bi značilo slati snage da razdvoje zaraćene strane, na što javno mnijenje nije bilo spremno smatrajući tu situaciju dramatičnom. Umjesto toga, Hurd je predlagao da se uvede naftni embargo protiv čitave Jugoslavije, da bi se *zemlja dozvala pameti*. Završna deklaracija sastanka na vrhu, koja je utvrdila zajednički stav da neće biti vojne intervencije, predstavljala je trijumf britanske diplomatije.[63] Međutim, nije bilo dovoljno samo relativizirati i minimalizirati stvarna zbivanja, nego je trebalo također zamagliti razliku između agresora i žrtve. Stavovi o moralnoj jednakosti bili su prisutni od samog početka rata. Hurd je početkom jula 1991. rekao: *Ako su oni na kraju svega odlučili da baš hoće građanski rat, bit će to prijekor Evropi, ali mi ga ne možemo spriječiti*. Kao što je rekao Douglas Hogg u Donjem domu u oktobru 1991. godine, u vrijeme najžešće opsade Vukovara i Dubrovnika: … *nažalost, došlo je do ponovljenih prekršaja primirja – na objema stranama*. Nedugo potom, lord Brabazon od Tare, ministar saobraćaja, izjavio je kako je *propalo 12 uzastopnih sporazuma o primirju zbog manjka volje na objema stranama da ih poštuju.* Ta navodna simetrija nije uzimala u račun asimetriju oružja. Hrvati su primirja kršili ličnim oružjem, dok su se Srbi služili punom snagom svojih topova.[64]

Predstavnici EZ-a su na Brookeov prijedlog 3. septembra 1991. u Haagu usvojili *Deklaraciju o nepovredivosti granica* i izabrali predsjedavajućeg mirovne konferencije.[65] Ona je sazvana za 7. septembar 1991. Predstavljala je prvo djelovanje kriznog mehanizma EZ-a, a vodio ju je Peter Carrington, koji je ranije bio generalni sekretar NATO-a i ministar odbrane Velike Britanije u vladi Margaret Thatcher. Učesnici konferencije bili su predstavnici državnog predsjedništva, savezna vlada, kao i predsjednici jugoslavenskih republika. Za kompetentnost razmatranja spornih pitanja imenovana je sudačka komisija pod vodstvom predsjednika Ustavnog suda Francuske Roberta Badintera i pet članova iz evropskih zemalja. Prvi cilj

---

[61] EA; Abkomen űber einen Waffenstilstand in Kroatien unterzeichnet am 1. September in Belgrad, Nr 21/1991, D. 544-D.545.

[62] Hodge, *Velika Britanija i Balkan...* 59.

[63] Simms, *Najsramniji trenutak...,* 4-5.

[64] Ibidem, 20.

[65] EA; EPZ - Erklärung zu Jugoslawien, Außerordentliche Ministertagung Den Haag, 3. septembra 1991, Nr 21/1991, D. 545-D. 546.

konferencije bio je uspostavljanje dugotrajnijeg primirja. Uprkos teškim borbama u Hrvatskoj, 12. i 13. septembra 1991. održana je prva radna sjednica na kojoj je Italija predložila da se umjesto Jugoslavije priznaju nove, suverene države. Zatim je i Tuđman tražio priznanje Hrvatske.[66] Za nastavak konferencije trebalo je prvo dogovoriti primirje. Carrington je poslao Fitzroya MacLeana u Beograd na sastanak s generalom Kadijevićem i admiralom S. Brovetom, koji im je prenio poruku da bi trebali više pritisnuti Francusku jer je ona kolebljiva, a sve kako bi ona i Velika Britanija zajedno zaustavile Njemačku. Carrington se protivio priznanju Hrvatske i Slovenije, pa je insistirao da se nezavisnost ne prizna sve dok se ne nađe ustavno rješenje na nivou cijele Jugoslavije, koje bi bilo prihvatljivo za sve republike. U pismu Brookeu povezivao je problem priznanja Hrvatske s budućim zbivanjima smatrajući da će to djelovati kao iskra koja će zapaliti Bosnu i Hercegovinu jer Milošević i JNA to neće prihvatiti.[67] Genscher i Mikelis sastali su se 14. septembra 1991. u Veneciji. Genscher je izjavio da će, ako pregovori propadnu zbog nastavka oružanih sukoba, nastupiti vrijeme za priznanje jugoslavenskih republika. U Holandiji, predsjedavajućoj EZ-om, ta izjava je protumačena kao jednostrano napuštanje zajedničkih stavova EZ-a, čime će se obeshrabriti glasovi umjerenosti u Hrvatskoj i Sloveniji.[68] U njemačkim parlamentarnim debatama u septembru 1991. Kohl je tvrdio da će Njemačka, ako već Jugoslavija više ne može živjeti u miru, morati razmotriti pitanje priznavanja onih republika koje više ne žele biti njen dio. Genscher je bio još eksplicitniji tvrdeći da će narodima Jugoslavije koji priželjkuju nezavisnost, a ne mogu je ostvariti kroz pregovore, Njemačka priznati njihovu jednostrano proglašenu nezavisnost.[69]

Primirje je postignuto 17. septembra 1991. u Igalu.[70] Dva dana kasnije sastali su se ministri vanjskih poslova EZ-a i vodili raspravu o tome je li vrijeme da se Vijeće sigurnosti UN-a obavijesti o jugoslavenskom pitanju s ciljem da se dobije podrška za mirovne snage, po mogućnosti iz redova ZEU-a. Tome se oštro suprotstavljao ministar vanjskih poslova Velike Britanije Hurd, koji je smatrao da će se, ako započne vojna intervencija, prije ili kasnije, morati suočiti sa izborom između napuštanja misije ili povećanja uloga insistirajući da se zaoštre ili poboljšaju sredstva političkog i ekonomskog pritiska, posebno za kontrolu embarga na uvoz oružja. Ministri su pozdravili sporazum iz Igala o prekidu vatre kao posljednju priliku za nastavak pregovora. Pozvali su strane da se suzdrže od vojnog i političkog djelovanja, što bi moglo štetiti konferenciji koja je zbog nastavka nasilja dovedena u pitanje. Bili su krajnje oprezni kada je bilo riječi o uključivanju ZEU-a. Pozdravili su činjenicu da će razmotriti načine kako bi se mogla podržati djelatnost promatrača EZ-a i učiniti ih što efikasnijim na održavanju mira.[71] Milošević je iskoristio rasulo u EZ-u i uputio JNA i srpske dobrovoljce

---

[66] *Archiv der Gegenwart*, 8. 11. 1991, 36202.

[67] Jović: *Poslednji dani SFRJ*…, 384.

[68] Kirste: *Der Jugoslawienkonflikt*…, 18.

[69] Klemenčič, *Međunarodna zajednica i SRJ / zaraćene strane*…, 161.

[70] EA; Erklärung zu einem Waffenstilstand in Jugoslawien abgegeben vom EG - Beanfragten Lord Carrington, des Presidenten der Republic Kroatien und Serbien und dem jugoslawischen Verteidigungsminister in Igalo (Jugoslawien) am 17. 9. 1991, Nr 21/1991/199, D. 548.

[71] EA; EPZ *Erklärung zu Jugoslawien, Den Haag, 19. September 1991*, Nr 21/1991, D. 549-D. 550; *Bulletin*. Presse und Informationsamt der Bundesregierung, Nr 103, 25. 9. 1991. Up: Libal, *Njemačka politika*..., 74-75.

na hrvatske granice i rasporedio ih za napad u tri smjera. Već je bilo blokirano sedam hrvatskih luka na Jadranu. Dubrovnik je bio pod opsadom, a Vukovar i neki drugi gradovi izloženi artiljerijskom djelovanju. Srbija je sve pripremila da u Hrvatskoj zauzme oko trećine njezina teritorija, a istovremeno su se u Bosni i Hercegovini pojačavale napetosti između Srba i ostalih naroda. Srbi su osnovali četiri *srpske autonomne oblasti* (SAO), a iz Beograda je vođena operacija njihovog naoružavanja preko JNA. Odluka EZ-a da se vojno ne intervenira bila je jedna od četiri uzajamno povezane političke odluke prihvaćene u septembru 1991. kojima je uobličena uloga Evrope na Balkanu za period od naredne četiri godine.[72] Kada se situacija zaoštrila, pozivajući se na član 7 Povelje UN-a i konstatirajući da je jugoslavenski sukob postao *direktna prijetnja međunarodnom miru i sigurnosti*, Vijeće sigurnosti UN-a je 25. septembra 1991. donijelo prvu od šezdeset sedam rezolucija, koliko će ih biti usvojeno do januara 1995. Tek tada je jugoslavensko pitanje došlo na dnevni red Vijeća sigurnosti UN-a. Rezolucijom 713 zahtijevano je primirje u Hrvatskoj i uveden embargo na uvoz oružja u sve jugoslavenske republike.[73] *Krnje* Predsjedništvo SFRJ je 3. oktobra 1991. odlučilo da se proglasi stanje neposredne ratne opasnosti i preuzme ingerencije Skupštine shodno tom stanju. Proglašena je i djelimična mobilizacija oružanih snaga.[74] Na sastanku s Carringtonom 4. oktobra 1991. Milošević se u načelu složio s tri glavne tačke mirovnog plana o labavom savezu suverenih ili nezavisnih država, uz odredbe o zaštiti manjina, ljudskim pravima i mogućem posebnom statusu nekih od njih. Taj mirovni plan podsjećao je na prijedlog Izetbegovića i Gligorova iz juna 1991, koji je Milošević odbio. U oktobru 1991. godine, kada su JNA i srpske paravojne formacije već okupirale znatne dijelove Hrvatske, konfederalno rješenje srbijanskom predsjedniku je postalo još manje privlačno.[75] Mesić je za 4. oktobar 1991. sazvao sjednicu Predsjedništva SFRJ na Brijunima. Njeno održavanje JNA je spriječila blokadom aerodroma. Iako je EZ kritizirala dešavanja, ona se još držala svoje neutralne uloge. Uprkos teškim okolnostima, pregovori su ipak napredovali. U razgovoru između Brookea, Carringtona i predstavnika *strana u sukobu*, 4. oktobra 1991. u Den Haagu, prvi put je razmatran stav po kojem je u okviru globalnog rješenja bilo moguće priznavanje jugoslavenskih republika. Njegove glavne tačke bile su: labava asocijacija ili veza suverenih i nezavisnih država; reguliranje zaštite manjina, uključujući garancije ljudskih prava i moguć poseban status za određene regije; nema jednostrane promjene granica.[76] Borbe su i dalje trajale i uskoro je došlo do djelimične mobilizacije JNA i opće mobilizacije hrvatske policije. Nakon toga ministri vanjskih poslova EZ-a su na informativnom sastanku u Holandiji usvojili deklaraciju koja je osuđivala djelovanja *krnjeg* Predsjedništva SFRJ i naglašavala da ministri EZ-a nisu spremni priznati nijednu odluku koju ono donese. Zaključeno je da *sukobljene*

---

[72] Hodge: Velika Britanija i Balkan..., 38-39.

[73] EA; Resolution 713 (1991) des Sicherheitsrates der Vereinten Nationen űber ein bindendes Waffenembargo gegen Jugoslawien, objavljeno am 25. septembra 1991, New York, 21/1991, D. 550.

[74] *Hronologija 1990-1995*…, 48.

[75] Hodge: *Velika Britanija i Balkan...,* 42.

[76] EA; Erklärung zu Vereinbarung von Den Haag űber den Konflikt in Jugoslawien abgegeben anlässlich eines Treffens zwischen den Konfliktparteien unter vermittlung der EG in Außenministerium von Den Haag am 4. Oktober 1991, Nr 21/1991, D. 555.

strane ne žele sporove okončati na miran način, zbog čega su najavljene restriktivne mjere u formi privrednih i trgovačkih sankcija krivcima. Također je podržana ideja da politička rješenja treba tražiti u perspektivi priznanja jugoslavenskih republika.[77] Posljednji dan tromjesečnog moratorija, uspostavljenog *Brijunskim sporazumom*, isticao je 8. oktobra 1991. Generalni sekretar UN-a Perez de Cuellar odlučio je na Balkan, kao svog ličnog izaslanika, uputiti Cyrusa Vancea, bivšeg američkog državnog sekretar. Prema njegovom mišljenju, Evropska zajednica nije mogla biti neutralna u nametanju pravednog mira. U saradnji s Carringtonom, Vance je bio ovlašten da započne pregovarački proces pod okriljem EZ-a i UN-a.[78] Budući da Predsjedništvo SFRJ nije vršilo svoje dužnosti po ustavnim odredbama, jer je sazvana sjednica *Srpskog bloka* koji je uputio ultimatum Hrvatskoj i prijetio da će u slučaju insistiranja Hrvatske na proglašenju nezavisnosti odgovoriti masovnim napadima JNA, situacija se u velikoj mjeri zaoštrila. Naredni krug pregovora održan je 9. oktobra u Beogradu i 10. i 14. oktobra 1991. u Den Haagu, ali su završeni bez važnijih rezultata. Predsjedništvo EZ-a je još 10. oktobra u saopćenju za štampu najavilo da će na završetku političkog procesa za jedan, ili najkasnije dva mjeseca, za EZ nastupiti vrijeme da odluči o priznanju republika koje su izrazile želju za nezavisnošću. Konferencija o Jugoslaviji dostigla je zenit evropskim planom za rješenje jugoslavenske krize u okviru zasjedanja u Den Haagu 18. oktobra 1991. godine, kada su se sastale sve strane i kada su Carrington i Brooke predložili nacrt koji je unutar postojećih granica predviđao labavi državni savez, konfederaciju, plan koji su predložili Izetbegović i Gligorov u junu 1991, ali je on tada naišao na odbijanje Srbije. Osim toga, bio je predviđen poseban status autonomija za određene skupine i područja na cijeloj teritoriji Jugoslavije. Na plenarnoj sjednici Milošević nije prihvatio ponuđeni dokument smatrajući da on praktično znači ukidanje Jugoslavije. Visoki predstavnici EZ-a postavili su jasan plan u slučaju pozitivnog ili negativnog ishoda razgovora, tako da je priznanje jugoslavenskih republika izgledalo već kao gotova činjenica. Genscher je zastupao stav da Srbija neće moći blokirati mirovni proces.[79] Odredbe mirovnoga plana trebale su vrijediti na cijeloj teritoriji Jugoslavije, uključujući i Kosovo, pa su stoga Miloševiću bile neprihvatljive. Nakon što je Srbija odbila mirovni plan, komisija je dobila nalog da izradi

---

[77] EA; EPZ - Erklärung zu Jugoslawien, Informelle Tagung der Außenminister, Haarzulens, 6. 10. 1991, Nr 21/1991, D. 555-D.556.

[78] Klemenčič: *Međunarodna zajednica i SRJ / zaraćene strane*…, 162.

[79] Neubeck von Arne: *Die Eurpäische Union als außenpolitischer Akteur. Konfliktmanegement auf den Balkan*. Bonn: Grűn Verlag, 2002, 49.

Prema okviru za generalno rješenje krize bilo je predviđeno:
- suverene i nezavisne države s međunarodnim subjektivitetom za one republike koje to žele,
- slobodna asocijacija republika s međunarodnopravnim subjektivitetom kako je to predviđeno sporazumom,
- sveobuhvatni sporazum, uključujući i kontrolne mehanizme za zaštitu prava čovjeka i specijalnog statusa za pojedine grupe i oblasti, evropsko angažiranje u slučajevima gdje je to potrebno,
- u sklopu globalnog rješenja, priznavanje nezavisnosti onih republika koje to budu željele, u okviru njihovih postojećih granica, osim ukoliko se ne postigne drugačiji sporazum. Up: Begić, Kasim: *BiH od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma.* Sarajevo: Bosanska knjiga i Pravni centar Fonda otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, 1997, 24-27.

preporuke o nezavisnosti svih republika koje to žele, a problem Crne Gore je trebalo što prije riješiti. Prihvaćajući Carringtonov plan, predsjednik Crne Gore Momir Bulatović samo je nakratko izišao iz Miloševićevog kruga. Osim što bi to ostavilo Srbiju bez izlaza na more, otcjepljenje Crne Gore bi značilo i kraj jugoslavenske federacije, a time i pokušaja Srbije da sačuva ime Jugoslavije zajedno s njezinom imovinom, uključujući vojsku i naoružanje. Provedeni referendumi u Sloveniji i Hrvatskoj već su nagovijestili da bi se, ako se one otcijepe, većina stanovnika Bosne i Hercegovine i Makedonije također mogla opredijeliti za nezavisnost. Crna Gora je postala životno važna za Srbiju.[80]

Najbolju potvrdu katastrofalnog učinka Zapada na zbivanja nakon neuspjeha Carringtonove konferencije predstavlja transkript presretnutog razgovora Karadžića i Ćosića, samo tri dana nakon rimskog sastanka na vrhu. Ćosić je tvrdio da je *ujedinjenje južnih Slavena historijski propalo, ali ujedinjenje Srba nije,* smatrajući da se sada historijski dovršava ili gubi. Hvalio je Karadžićevu taktiku i strategiju u toku referenduma bosanskih Srba o ostanku u zajedničkoj državi sa Srbijom i Crnom Gorom i samo nekoliko sedmica nakon što su demonstrativno napustili Skupštinu Bosne i Hercegovine. Nakon dvomjesečne Konferencije o Jugoslaviji, na kojoj Milošević nije ništa prihvatio, srpska koalicija je bila u dobroj situaciji. Nalazila se nadomak postizanju vojnih ciljeva, a uspjela je izbjeći sve kaznene mjere. Neuspjeh EZ-a je omogućio Miloševiću da premjesti žarište međunarodnog posredovanja s Evrope i neugodnih Nijemaca na jednu drugu međunarodnu organizaciju kojom je mogao mnogo lakše manipulirati – na Ujedinjene nacije.[81]

Zahvaljujući umreženosti jugoslavenske obavještajne službe, raštrkane širom svijeta, Milošević je u oktobru 1991. posjedovao tajne analize NATO-a, iz kojih je doznao da on ne namjerava poduzeti nikakvu direktnu intervenciju u Jugoslaviji, ni političku ni vojnu. Osim toga, uvjerio se da se oružana ruka zapadnih sila, jedina koje se istinski pribojavao, neće uplitati u lokalne sukobe naredne tri ili četiri godine. Znao je da je upravo u toku bio osjetljiv i složen politički proces koji je trebao redefinirati ulogu NATO-a u posthladnoratovskom periodu u kome su sudjelovale sve zemlje članice i koji će potrajati nekoliko godina. Cijelo vrijeme trajanja tog procesa svi će mehanizmi odlučivanja biti paralizirani, sprečavajući tako svako direktno sudjelovanje NATO-a.[82]

Unutrašnjopolitički pritisak na njemačku vladu sve više je rastao. Pod utjecajem medijskih izvještaja, a posebno *Frankfurter Algemeine Zeitunga*, stranke u Bundestagu (CDU/CSU i SPD) su se 16. oktobra 1991. zalagale da se izvrši pojačani pritisak na evropske partnere da prihvate proglašenje nezavisnosti Slovenije i Hrvatske. U jednoj anketi o stavu Nijemaca o ratu u Jugoslaviji, u julu 1991, 39 posto anketiranih se izjasnilo za priznanje Slovenije i Hrvatske, 34 posto je to vidjelo kao miješanje u stvari druge države, dok ih 27 posto nije imalo stav prema tom pitanju.[83]

Ministarsko vijeće EZ-a uputilo je 28. oktobra 1991. ultimatum Srbiji – ili će prihvatiti mirovni plan ili će joj biti nametnute sankcije – a konferencija će se nastaviti bez nje. U ultimatumu

---

[80] Hodge: Velika Britanija i Balkan..., 41.

[81] Glaurdić: *Vrijeme Evrope*..., 228.

[82] Hartmann: *Milošević: dijagonala luđaka.* Rijeka: Adamič – Zagreb: Globus, 2002, 238.

[83] Kirste: *Der Jugoslawienpolitik*…, 16.

se naglašavalo da se neće dopustiti korištenje mirovne konferencije za nastavak ratnih aktivnosti.[84] Novo zasjedanje konferencije zakazano je za 4. novembar 1991. Ministri vanjskih poslova zemalja članica EZ-a predložili su uvođenje sankcija Srbiji i Crnoj Gori ako i dalje budu nepopustljive prema mirnom rješenju krize, dok se za kooperativne republike predlagalo nagrađivanje uvođenjem pozitivnih mjera.[85] Na novom sastanku Konferencije o Jugoslaviji, održanom u Rimu 8. novembra 1991, usvojen je paket sankcija protiv Jugoslavije, uz najavu da su one predviđene za one jugoslavenske republike koje ne prihvaćaju mirovni proces.[86] Stav Francuske se promijenio, pa je Mitterrand 12. septembra 1991. izjavio da je *nakon posljednjih događaja nezavisnost Slovenije i Hrvatske moguća*. Sedam dana kasnije rekao je da te republike ne žele živjeti u jednoj državi. Zvanični predstavnici Francuske izbjegavali su se izjašnjavati u stilu srpske propagande koja je nastojala rat u Hrvatskoj predstaviti kao nastavak borbe protiv nacističke Njemačke i NDH. Moto *Evropa Evropljanima* trebao je značiti da su evropske zemlje same u stanju određivati svoju sudbinu. Obilježje francuske politike bile su činjenice da je ona, kao nezavisna atomska sila, bila stalni član Vijeća sigurnosti UN-a s pravom veta. Za njenu ulogu bila je od značaja i činjenica da je Njemačka imala ograničenu vojnu moć. Na sastancima održanim tokom novembra i decembra 1991. jasno su se pokazali suprotni stavovi Francuske i Njemačke. Mitterrand je insistirao na tvrdnji da je pitanje granica i zaštita manjina centralno pitanje, naglašavajući da se u Sloveniji to pitanje ne postavlja, nego u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Zbog toga je predloženo da se odluka o priznanju jugoslavenskih republika donese konsenzusom, uz ispunjavanje kriterija od republika koje žele priznanje, čime se željelo odgoditi priznanje Hrvatske.[87]

U EZ-u se razmišljalo o definiranju vlastite doktrine o priznavanju novih država. Ta ideja nastala je pod francuskim autorstvom i podrazumijevala je donošenje principijelne odluke da bi se izbjeglo da se o tim pitanjima opredjeljuje od slučaja do slučaja. Francuski prijedlog temeljio se na Povelji KESS-a, pravu naroda na samoopredjeljenje, međunarodnim garancijama granica i poštivanju prava manjina. Ali, već 15. novembra 1991. Kohl je obavijestio Mitterranda o njemačkoj namjeri da prizna nezavisnost Hrvatske i Slovenije. Tu namjeru objasnio je raspoloženjem u njemačkoj javnosti, a francuski predsjednik nije bio oduševljen njemačkom diplomatskom inicijativom, zalažući se za saglasnost svih članica EZ-a. Ali Kohl je 27. novembra 1991. u Bundestagu objavio njemačku odluku o priznavanju dviju jugoslavenskih republika najkasnije do Božića 1991.[88]

Usvajanjem preporuke Vijeća za operacionalizaciju plana akcija za Jugoslaviju, 5. decembra 1991, u Parizu je završeno četverodnevno zasjedanje Skupštine ZEU-a. Plan, koji je još u toku zasjedanja, zbog suštinski različitih mjera u njemu, popularno nazvan taktikom *vruće-hladno*, praktično je bio sastavljen iz dva dijela. Parlamentarci su stavili

[84] EA; EPZ Erklärung zur Lage in Jugoslawien, Bruxelles, 28. 10. 1991, Nr 3/1992, D-117 – D-118.

[85] "Pripremljen paket sankcija". *Oslobođenje*, broj 15583, 5. novembar 1991, 1.

[86] EA; EPZ Erklärung zu Jugoslawien, Rim, 8. 11. 1991, Nr 3/1992, D-118 - D-119.

[87] Neubeck, *Die Europäische Union*..., 96.

[88] "Prije Božića priznavanje nezavisnosti". *Oslobođenje*, broj 15606, 28, 29. i 30. novembar 1991, 1.

u zadatak Vijeću, kojim je predsjedavao Genscher, da nastavi s akcijama radi političkog rješenja jugoslavenske krize i podrži dalje korake EZ-a, KESS-a i UN-a na tom planu. Međutim, u drugom dijelu preporuke dobio je tipične vojne zadatke sa istim ciljem, adresiran na interarmijsku grupu devet članica.[89] Uoči susreta na vrhu *Dvanaestorice* u holandskom gradu Maastrichtu, Francuska je prihvaćala priznanje jugoslavenskih republika shodno pravu naroda na samoopredjeljenje, uz dva uvjeta: garantiranje svih prava etničkih manjina i poštivanje međunarodnog prava. To je bio Mitterrandov stav koji je naglašavao da, kada nastaju nove države, obaveznu riječ ima međunarodno pravo i međunarodna zajednica što se tiče granica. Na tom skupu govorio je i šef francuske diplomatije Rolan Dima ukazujući na potrebu očuvanja izvjesnog zajedništva, čak federalnog oblika, što nikako nije značilo negiranje prava na samoopredjeljenje i nezavisnost naroda. Smatrao je da su procesi u Sovjetskom savezu i Jugoslaviji i te kako podudarni u nastojanjima da se stvori novi oblik zajedništva, jer je stari oblik, koji je bio neodrživ, praktično bio razrušen. Zagovarao je očuvanje centra, ali *ne centra hegemonije jedne ideologije, već centra organizatora, zajedničkog rješenja zajedničkih problema*. Zvanična Francuska je bila za uvjetno priznavanje Slovenije i Hrvatske, što je praktično značilo da je prvo trebalo riješiti glavne probleme, posebno položaj i pravo etničkih grupa i utvrđivanje novih granica, jer su, po njegovom mišljenju, *stare ponegdje mogle biti ispravljene*, pa je onda trebalo priznavati nove republike.[90]

SAD i Grčka su smatrale da priznavanje nezavisnosti bilo koje jugoslavenske republike ne bi doprinijelo uspješnom razrješenju krize. Do tog zaključka su došli Bush i grčki premijer Konstantin Micotakis tokom zvaničnog susreta u Washingtonu 13. decembra 1991. Obje strane su dale podršku nastojanjima Carringtona i EZ-a da pronađu rješenje jugoslavenske krize na duži rok. Sagovornici su bili saglasni da priznavanje statusa nezavisne države bilo kojoj od jugoslavenskih republika ne bi vodilo ili ne bi doprinosilo uspješnom razrješavanju krize.[91]

Nova inicijativa EZ-a pokrenuta je 10. decembra 1991. Na samitu u Maastrichtu na kojem je trebalo donijeti odluku o prerastanju EZ-a u Evropsku uniju (EU). Ipak, to nije bilo moguće postići bez saglasnosti Njemačke, koja je u tom trenutku bila najmoćnija zemlja zapadne Evrope. Njemačka vlada je jasno stavila do znanja da će unilateralno priznati nezavisnost Slovenije i Hrvatske. Osim toga, i Velika Britanija je bila sklonija ideji da se o priznavanju novih država poslije raspada dvije komunističke federacije odlučuje parcijalno, bez unaprijed utvrđenih obavezujućih normi.[92]

Glasnogovornik njemačke vlade Dieter Vogel izjavio je 13. decembra 1991. da je Njemačka ostala pri stavovima da prije Božića prizna jugoslavenske republike koje to žele. Predstavnik njemačkog ministarstva vanjskih poslova Hans Schumacher naglasio je da je Hrvatska prihvatila

---

[89] "Skupština Zapadnoevropske unije. Vruće-hladno za Jugoslaviju". *Oslobođenje*, broj 15612, 6. decembar 1991, 1.

[90] Pudar, Momo: "Pariz uoči susreta na vrhu EZ-a. Dva uslova za priznavanje". *Oslobođenje*, broj 15613, 7. decembar 1991, 5.

[91] Mišić, Ivica: "Buš i Micotakis o zbivanjima u Jugoslaviji. SAD i Grčka protiv otcjepljenja YU republike". *Oslobođenje*, broj 15620, 14. decembar 1991, 6.

[92] "Uspješan ishod samita u Mastrihtu". *Oslobođenje*, broj 15618, 12. decembar 1991, 6.

zakon o pravima manjina u skladu s načelima KESS-a, ispunjavajući time jedan od načelnih uvjeta koje je Njemačka postavila za priznanje.[93] Ministrica za evropske poslove u francuskom Senatu Elisabeth Guigou je u vezi s aktuelnim zbivanjima tvrdila da je Francuska odlučila *preći Rubikon*, odnosno, priznati sve nove države širom Evrope, pa tako i u *umrloj Jugoslaviji*.[94]

Kao reakcija na procjenu Badinterove komisije i upute Vijeća Evrope ministri vanjskih poslova EZ-a su u noći između 16. i 17. decembra 1991. raspravljali o jugoslavenskoj krizi. Nakon rasprave, koja je trajala više od deset sati, u tri sata ujutro uspjeli su postići kompromis po kojem će EZ priznati nezavisnost svih jugoslavenskih republika koje žele ukoliko to zatraže do 23. decembra 1991, ali i udovolje uvjetima za priznanje. Tim kompromisom Evropska zajednica je izbjegla podijeljenost ako bi se odlučivalo samo o priznanju Slovenije i Hrvatske. Istovremeno se udovoljavalo i stavovima Carringtonovog mirovnog nacrta koji je insistirao na takvom rješenju jugoslavenske krize koje bi udovoljilo svim jugoslavenskim republikama. Ministri EZ-a usvojili su i francusko-njemački prijedlog uvjeta za priznanje samostalnosti, odlučujući se da o zahtjevima jugoslavenskih republika najprije presudi Arbitražna, Badinterova komisija, koja je do 15. januara 1992. trebala donijeti odluku, a ukoliko ispunjavaju sve uvjete EZ bi ih tog dana priznala kao nezavisne države. Među zahtjevima koje su morale ispuniti sve republike koje su željele međunarodno priznanje bili su poštivanje Povelje UN-a, direktiva KESS-a, *Pariške povelje za novu Evropu* na temelju poštivanja principa demokratije i pravne države, prava manjina, nepromjenjivosti državnih granica koje bi se mogle mijenjati samo mirnim putem i preuzimanje obaveza za razoružanje. Pored toga, sve republike su se morale obavezati da će nastaviti sa učešćem na mirovnoj konferenciji.[95] Velika Britanija došla je na sastanak odlučna spriječiti donošenje odluke o priznanjima. Njene stavove pokušao je nametnuti Carrington, koji je tumačio kako prvi paragraf njegovog plana nudi perspektivu osamostaljenja republikama koje to žele, ali tek nakon što se postigne opće rješenje.[96] Francuski mediji su 17. decembra 1991. prenosili udarnu vijest da Slovenija i Hrvatska neće dobiti obećani božićni poklon – priznanje nezavisnosti – jer je Francuska ponovo spriječila njemačke namjere. Sudeći po njenim reakcijama, činilo se da je to posljednji put. Istoga dana Kohl je poručio Mitterrandu da svako strpljenje ima kraj i svako savezništvo granice, čvrsto naglašavajući da će Njemačka konačno priznati Hrvatsku i Sloveniju 15. januara 1992. Dima je u Bruxellesu, prilikom zasjedanja Vijeća ministara vanjskih poslova EZ-a, privolio Genschera, inače svog kućnog prijatelja, da ne učini ono što je najavio – da će priznati Hrvatsku i Sloveniju prije Božića. *Nadam se da će solidarnost Njemačke potrajati*, rekao je Dima, već dovoljno pritjeran uza zid pod pritiskom Bona. Za Francusku su bila ostala dva osnovna problema – utvrđivanje granica

---

[93] "Bon ne odustaje". *Oslobođenje*, broj 15620, 14. decembar 1991, 6.

[94] "Francuska i YU kriza. Pariz prelazi Rubikon". *Oslobođenje*, broj 15620, 14. decembar 1991, 6.

[95] EA; Richtlinien fűr die Anerkennung neuer Staaten in Osteuropa und in der Sowjetunion, Bruxelles, 16. 12. 1991, 3, 1991, D.120 - D.121; Up: Klemenčič: *Međunarodna zajednica i SRJ / zaraćene strane*…, 165; Giersch, Carsten: *Konfliktregulierung in Jugoslawien 1991-1995*, *Die Rolle von OSZE, EU, UNO und NATO*, Nomos, Baden – Baden, 1998, 138-139.

[96] Starešina: *U laboratoriji Balkan*…, 62-63.

i garantiranje prava etničkih grupa. U Parizu se smatralo da je riskantno priznati nove države bez jasnih granica. Francuska je uporno naglašavala da se granice između svih novih država tek trebaju utvrditi pregovorima. Zato se nametao zaključak da Pariz smatra da postoji granični problem između Hrvata i Srba i da Ustav Hrvatske mora solidnije garantirati demokratski sistem.[97] Francuska se nije zvanično oglašavala, ali nije krila svoja osjećanja, odbijajući *njemačku Evropu*, kako je navodio *Figaro* ocjenjujući jednostranu odluku njemačke vlade da prizna Sloveniju i Hrvatsku. Francuska vlada je 21. decembra 1991. ponovo stavila do znanja da Vijeće sigurnosti UN-a treba razmotriti upućivanje *plavih šljemova* u Jugoslaviju ne čekajući konačni prekid vatre. Ona je zauzimala čvrst stav protiv komadanja Evrope, iako se nije suprotstavljala nezavisnosti država po određenim međunarodnim uvjetima. Mediji su vrlo bučno ocjenjivali da je Markovićeva ostavka značila *pad posljednjeg simbola vlasti i bastiona federacije*. Pariski *Liberation* pisao je da njegov odlazak *obilježava kraj mita federacije i raspad Jugoslavije*, a *Figaro* je zaključivao da su nestale jugoslavenske institucije, a što je ostalo to je bilo samo srpsko i pod srpskom kontrolom. Ipak, Francuska je priznavala Jugoslaviju kao jedini međunarodni subjekt, iako je realnost svjedočila da ona više nije postojala u izvornom obliku.[98] Francuska je bila nezadovoljna *beskorisnim istrčavanjem* Njemačke, koju je slijedila Italija objavljujući da će ozvaničiti priznavanje Slovenije i Hrvatske. Pariz je smatrao da se tako krši sporazum *Dvanaestorice* o zajedničkoj doktrini i kriterijima za priznavanje novih država u Evropi. *Prekršen je svježi ugovor postignut u Maastrichtu*, poručeno je iz Francuske, koja je zazirala od toga da će raspad sloge *Dvanaestorice* i *istrčavanje* Njemačke pogoršati krizu. Posljednje vijesti iz Beograda i s ratišta su upravo to i pokazivale. Stav Pariza je glasio da je osnovni cilj *obuzdati ratne strasti i spriječiti rat na kontinentu.* Dima je izrazio nadu da će njemačka vlada očuvati solidarnost EZ-a, naglašavajući da je Arbitražna komisija u okviru Haške konferencije trebala 15. januara 1992. odlučiti da li pojedine jugoslavenske republike ispunjavaju uvjete za priznavanje nezavisnosti. Tako se nastavljala nesloga u taboru *Dvanaestorice* o rješavanju jugoslavenske krize.[99] Vlada u Parizu je bila nezadovoljna i ljuta na Bon i Kohla, tvrdeći da ujedinjena Njemačka ne može živjeti bez Bismarckovih ambicija, bez težnje da nameće vlastitu volju, politiku, interese i ukus evropskom biću. *Figaro* je pisao da *Kohl može zabrinjavati igrajući ulogu usamljenog jahača, ali Evropa, odlučena u Maastrichtu, nije njemačka Evropa*. Slično su reagirali i ostali francuski dnevnici, ocjenjujući da su dva posljednja njemačka poteza predstavljala izvor ozbiljne zabrinutosti svih demokrata u Evropi. Prema ocjeni francuske štampe, *Njemačka nije oklijevala da ujedinjena, trčećim korakom, igra ključnu ulogu u srcu Evrope*. Pariz je posebno šokirao Kohlov stav koji se u Maastrichtu, prije samo nekoliko dana, predstavio kao uvjereni Evropljanin i svi su se tome radovali. Od tada, Njemačka je povećala kamatne stope, primoravajući Pariz da učini isto, a onda priznala

[97] "Svijet o odluci Evropske zajednice o Jugoslaviji. Riskantno priznanje". *Oslobođenje*, broj 15624, 18. decembar 1991, 7.

[98] "Stav francuske vlade. Ubrzanje za plave šljemove". *Oslobođenje*, broj 15628, 22. decembar 1991, 3.

[99] "Pariz o njemačkom potezu. Nekorisno istrčavanje Bona". *Oslobođenje*, broj 15627, 21. decembar 1991, 6.

dvije republike prije ostalih. *Gdje je nestala Evropa iz Maastrichta koja je organizirala harmonizaciju o monetarnim i diplomatskim problemima EZ-a* – pitala se francuska štampa.[100] U britanskoj štampi se ocjenjivalo da ponašanje Njemačke počinje ličiti na diktat Evropi. Prvo su Kohl i Genscher primorali Evropu na uvjetno priznanje Hrvatske i Slovenije, a zatim su bez konsultiranja ostalih partnera povećali kamatnu stopu, što je izazvalo lančanu reakciju. To je posebno pogodilo britansku vladu, koja se spremala sniziti kamatne stope, što bi joj povećalo popularnost uoči predstojećih parlamentarnih izbora. Analizirajući njemačko ponašanje *Daily Telegraph* je tvrdio da se promijenio odnos snaga u Evropi i da bi bilo pogubno da Njemačka ponovo postane arbitar za zemlje srednje i istočne Evrope. Na uvijen način komentator se zalagao da se ponovo razmotri britanska odbrambena strategija smanjivanja oružanih snaga.[101] Njemačka je 23. decembra 1991. formalno priznala Sloveniju i Hrvatsku, a diplomatske veze s njima trebale su se uspostaviti sredinom januara naredne godine. Njemačko ministarstvo vanjskih poslova naglašavalo je da, prema mišljenju Vlade, Slovenija i Hrvatska ispunjavaju uvjete koje je postavila Evropska zajednica, za priznavanje novih država, uključujući poštivanje demokratije, prava manjina i stabilnih granica.[102] Odluka Njemačke da službeno prizna nezavisnost Slovenije i Hrvatske nije izazvala iznenađenje u predsjedništvu EZ-a u Den Haagu, budući da je to ranije najavila. Predstavnik Ministarstva vanjskih poslova Holandije smatrao je da je ta odluka bila u skladu s dogovorenom procedurom, *u najmanju ruku u skladu s njemačkom interpretacijom deklaracije iz Bruxellesa*. Većina članica EZ-a držala se drukčije linije, smatrajući da je kao prvo bilo potrebno da Arbitražna komisija do 15. januara 1992. podnese izvještaj o tome koliko pojedine republike ispunjavaju postavljene uvjete za priznavanje nezavisnosti da bi se potom donijela odluka u okviru EZ-a. Britanska vlada je i dalje ostala pri svom stavu prema priznavanju nezavisnosti Slovenije i Hrvatske. Odluka Bona nije imala utjecaja na stav Vlade u Londonu. Procjenjivalo se da Slovenija možda ispunjava kriterije EZ-a, ali ne i Hrvatska.[103]

Proces raspada SFRJ bio je potpun. Marković je 20. decembra 1991. podnio ostavku budući da je *krnje predsjedništvo*, po njegovom saznanju, 81 posto budžeta za 1992. namijenilo JNA.[104] Francuska se plašila da će rat zahvatiti Republiku Bosnu i Hercegovinu. *Figaro* je 23. decembra 1991. u alarmantnom naslovu pisao da se ona nalazi na rubu eksplozije. Strahovanja je izražavao i *Mond*, ocjenjujući da bi totalni rat bio neizbježan ako plamen

---

[100] "Francuska zabrinuta ponašanjem Njemačke. Pariz neće njemačku Evropu". *Oslobođenje*, broj 15630, 25. decembar 1991, 9.

[101] "Liči na njemački diktat". *Oslobođenje*, broj 15629, 24. decembar 1991, 6.

[102] "Slovenija i Hrvatska. Priznanje iz Bona". *Oslobođenje*, broj 15629, 24. decembar 1991, 2. Detaljnu analizu razloga i posljedica njemačke politike priznanja jugoslavenskih republika vidi u: Axt, Heinz Jűrgen: "Hat Genscher Jugoslawien entzweit", u: Volle, Angelika – Wagner, Wolfgang: *Der Krieg auf dem Balkan.* Bonn: Verlag fűr Internationale Politik, 1994, 95-103; Up: "Beschluß des Bundeskabinetts zur Anekennung der jugoslawischen Republiken", u: *Bulletin*. Presse und Informationsamt der Bundesregierung, Nr 145, 21. 12. 1991, 1183.

[103] "Bez iznenađenja u EZ-u. London ne mijenja stav". *Oslobođenje*, broj 15629, 24. decembar 1991, 6.

[104] Witte: Die Rolle der Vereinigten Staaten…, 73.

zahvati Bosnu i Hercegovinu. Procjenjujući situaciju, Dima je predložio da se što prije upute *plavi šljemovi* da bi se zaustavilo širenje ratnog požara.[105] Nakon donošenja odluke EZ-a o priznavanju i nepriznavanju bivših jugoslavenskih republika, gotovo svi francuski mediji su ukazivali na *evropsku bruku*. U *Mondu* se moglo pročitati da je *EZ rasturila jednu državu da bi se stavila u službu secesionista*. *Figaro* je pisao da *Evropa Dvanaestorice sahranjuje Jugoslaviju*. Iako se uporno ponavljalo da je EZ *konačno odlučila da iskopa raku Jugoslaviji*, pariski komentatori su tvrdili da će se očuvati krnja zajednica. Tako je *Mond* pisao da *Srbija stvara treću Jugoslaviju čije, bi jezgro trebala činiti Srbija, Crna Gora i autonomne srpske republike u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*. Dopisnik *Figaroa* iz Beograda je izvijestio da Milošević igra na stvar mira u pokušaju da obnovi Jugoslaviju u granicama *Velike Srbije*, *jugoslavensku državu sa izabranim parlamentom i novim Ustavom*. *Liberation* je tvrdio da je EZ uništila težnje da se očuva Jugoslavija, ali nije u osnovi ništa riješila.[106]

Petnaestog januara 1992, u odnosu na priznanje Republike Bosne i Hercegovine, Evropska zajednica se odlučila da zajedno s Washingtonom pruži podršku nastojanju predsjednika Izetbegovića da sačuva jedinstvenu državu. Ta promjena u stavu EZ-a mogla se pojasniti činjenicom da je do njenog sjedišta dospjela vijest da su Srbi na pragu da nađu zajednički jezik s Tuđmanom oko podjele Bosne i Hercegovine. U tom trenutku EZ je odlučila da joj da opipljiviju podršku nego do tada, izjavljujući da je samo referendum dijeli do priznanja. Izjava je data u Washingtonu, a samo nekoliko dana prije toga u Sarajevu je boravio Zimmermann i na sve strane tvrdio koliko su SAD privržene teritorijalnoj nedjeljivosti i cjelovitosti Bosne i Hercegovine. U nekim uglednim zapadnoevropskim glasilima, poput dobro informiranog *Financial Timesa*, odmah po priznanju Slovenije i Hrvatske počelo se agitirati u prilog teze da ni Tuđman ni Milošević ne zaslužuju nikakvo apriorno povjerenje Evropljana, već ih treba procjenjivati samo po tome kako se budu ponašali prema Bosni i Hercegovini.[107]

Mađarska je više od ostalih zemalja bila zainteresirana za ratna zbivanja u Jugoslaviji. Vojne operacije su vođene u Slavoniji i Baranji, na njenoj granici, a njen zračni prostor bio je povrijeđen više puta. Znatna mađarska manjina je živjela na tom prostoru i bila ugrožena na isti način kao i hrvatsko stanovništvo. Osim toga, mađarska manjina u Vojvodini je bila ugrožena dokidanjem autonomije. Tako je Mađarska podržavala Hrvate, ali je istovremeno bila oprezna želeći po svaku cijenu izbjeći da bude uvučena u sukob.[108] Austrija se od samog početka zalagala da vjerodostojno bude primijenjeno međunarodno pravo: od temeljnih ljudskih sloboda do Povelje UN-a i dokumenata KESS-a. U jednoj izjavi pred Nacionalnim vijećem (*Nationalrat*), 8. jula 1991, Alois Mock je ustvrdio da pojedinim narodima Jugoslavije mora biti omogućeno da svoju budućnost oblikuju prema načelima prava na samoodređenje, demokratije i ljudskih prava – i to u miru, odbijajući svaki pokušaj da se granice između

[105] Pudar: "Francuska štampa o Jugoslaviji. BiH na rubu eksplozije". *Oslobođenje*, broj 15629, 24. decembar 1991, 6.

[106] Pudar: "Francuska reagovanja na odluke EZ-a. Nemoćna jaka Evropa". *Oslobođenje*, broj 15653, 18. januar 1992, 6.

[107] Smajlović: "Dvanaestorica i sudbina BiH. Evropa odabrala građansku republiku". *Oslobođenje*, broj 15661, 26. januar 1992, 1.

[108] Garde, Paul: *Život i smrt Jugoslavije.* Zagreb: CERES, 1996, 383-384.

pojedinih republika mijenjaju nasilno.[109] Od samog početka krize Austrija je zastupala rješenja koja su bila zapisana u Povelji UN-a, završnim dokumentima KESS-a i Pariskoj povelji.[110] U Austriju su dolazile brojne izbjeglice, što je povećalo opće simpatije za Sloveniju i Hrvatsku. Slično se dešavalo u Italiji, gdje je jedina iznimka bila krajnja desnica, koja je postavljala teritorijalne zahtjeve prema Sloveniji i Hrvatskoj, tražeći povratak Istre, pa čak i Dalmacije.[111] U vrijeme jugoslavenske krize SSSR je pokušavao održati dobre odnose sa SAD-om i EZ-om i s njima uskladiti svoju politiku, što je uključivalo očuvanje jedinstvene jugoslavenske države, rješavanje sporova mirnim putem, kao i posredovanje UN-a i EZ-a. SSSR je osudio proglašenje nezavisnosti Slovenije i Hrvatske zalažući se za očuvanje jedinstva i teritorijalnog integriteta SFRJ, te nepovredivost granica. Bio je i protiv upućivanja mirovnih snaga. SSSR je temeljno promijenio stav nakon puča 19. oktobra 1991. i njegovog neuspjeha. Prije tog datuma nominalno je vladao Gorbačov, ali zapravo su vladali budući pučisti maršal Jazov, Krjučkov, šef KGB-a, potpredsjednik Janajev, ministar vanjskih poslova Besmertnih. Nakon toga, SSSR je počeo aktivno podržavati Srbiju. Još početkom oktobra 1991. je nastojao da razuvjeri Evropljane od slanja snaga za razgraničenje u Jugoslaviju. Sovjeti su se tome protivili jer su u tome vidjeli znakove evropske hegemonije i prste NATO-a. Sovjetska armija je čak dala do znanja da raspolaže oružjem i da će ga znati upotrijebiti. Na početku 1992, upravo u vrijeme primirja između Srbije i Hrvatske, počela je unutrašnjopolitička kritika ruske balkanske diplomatije. Rusija je do sredine 1992. vodila politiku u skladu s politikom SAD-a.[112]

Simpatije za dva naroda koji su se željeli osloboditi komunizma dolazile su do izražaja posebno u evropskim zemljama koje su proživjele isto iskustvo, Poljskoj, baltičkim zemljama, Bugarskoj. Vaclav Havel, čehoslovački predsjednik, izjasnio se u korist Hrvatske i Slovenije uprkos mogućnosti od odlaska Slovačke. Rumunija je činila je izuzetak – bila je bliska Srbiji. Ipak, i ona je priznala Hrvatsku i Sloveniju. Većina malih zemalja zapadne Evrope, skandinavske zemlje, Holandija, Belgija, Švicarska i Portugal su popustile pred dokazima o srpskoj agresiji i bile sklone priznati nezavisnost republika. Unutar EZ-a četiri zemlje su djelovale protiv priznanja novih nezavisnih republika – Velika Britanija, Francuska, Španija i Grčka.[113] Nakon priznanja Slovenije i Hrvatske, međunarodna kritika dovela je do Genscherovog povlačenja i slabljena njemačke politike u pogledu međunarodnog utjecaja. Budući da nije imala direktnog utjecaja na međunarodnom planu, od tada je djelovala neprimjetno, bez snage i inicijative. Zbog ustavnopravnih ograničenja uloga Njemačke na međunarodnom nivou bila je ograničena na civilnu i humanitarnu pomoć.[114]

---

[109] Dossier Balkan. *Svjedoci povijesti. Ratna agresija u bivšoj Jugoslaviji – perspektive za budućnost*. Pripremio Herbert Vytiska, Zagreb, 1998, 15. (dalje: Vytiska: Dossier Balkan...).

[110] Ibidem, 51.

[111] Garde: *Život i smrt Jugoslavije*…, 384.

[112] Lynch, Allen – Lukić, Reneo: "Ruslandund der Krieg in ehemaligen Jugoslawien", u: Wolle, Angelika – Wagner, Wolfgang: *Der Krieg auf dem Balkan. Die Hilflösigkeit der Staatenwelt.* Bonn: Verlag fũr internationale Politik, 1994, 126.

[113] Garde: *Život i smrt Jugoslavije*..., 384-385.

[114] Knut: *Jugoslawienkonflikt*…, 56.

INTERNATIONAL DIPLOMACY ROLE IN DISSOLUTION PROCESS OF YUGOSLAVIA

Zijad Šehić

Summary

The author discusses the three stages of the activities of international diplomacy in dissolution process of Yugoslavia during 1991: in mediation until August, as part of the conference in The Hague from September to November and in the process of coordinated recognition of Yugoslav republics in December 1991. Special attention was paid to activities of countries that have had a key role in international relations.

Key words: Yugoslavia dissolution, international diplomacy, European Community, United States of America, France, Great Britain, Germany, Russia

GODIŠNJAK 2013

KULTURNO STVARALAŠTVO BOŠNJAKA

UDK 821.163.43*-1

Džemaludin Latić

Večernje priče o Aliji Đerzelezu

Ahmetu Hromadžiću, piscu
Okamenjenih vukova

Navečer, iza jacija, kad sova počne
negdje da hukti,
prije odlaska u haljine, dok u peći vatra
posljednji put bukti,
dedo je počinjao svoju čarobnu priču od
početka
kako je nekad ovdje bilo more, koje je
neka velika rijeka
odvukla do Banje Luke, u neke nepre-
gledne ravnice,
i kako su, od njegovih bijelih đemija,
ostale luke i halkice
po brdima, a vesla po polju...

I sve je nekada bilo ostalo pusto, nikoga
nije bilo
osim gavranova po starome kolju...

A kad su ljudi, s konjima, u koloni, došli
iz daljine,
jedni sa mora (naši preci), a drugi sa sure
Kunare-planine,
počeli su da se tuku, jedni drugima zemlju
i žene da otimaju,
i tako je počela prva krvava bitka u našem
mirnome kraju...

I kad su naše dušmani bili stisli opkolivši
ih između Tura i Kika,
najednom su čuli doboše, najednom se
prosula silna ratnička vika...

A to je bio Đerzelezu Ale, na čelu svoje
vojske, na bijelome hatu,
s neprobojnom majčinom košuljom, s
kopljem i mačem i sa tokama u zlatu!
I on pobi dušmane, otjera ih iza sedam
gora, i ne htjede da se vrati,
gajb se učini, ne zna se kako je tačno bilo,
ko će sve da pamti...

Dedina me priča useli u san: pred
mnoštvom jahača
usnih Alu kako nam se na svom dori
vraća.

Bosanski ljiljan

Teufiku Velagiću Tofi

Svi ljiljani na bijelom svijetu svoj cvijet
su digli gore,
u nebesa, da njih gledaju i s njima vode
razgovore;

ti jedini svio si glavu zemlji − ne da je
gledaš,
već da joj šapćeš: ko majka iznad svoga
čeda!

Nad zemljom koju voliš − ti svijaš dva
turbana:
tvoja je baština sjemenjem samrtnim zasi-
jana!

I dva perčina spustio si nad djevojačku
zelen-travku
pa stražu ljubavi čuvaš, ti, *Lilium bosni-
acum*.

Tetkina divanhana

Nasihi Kapidžić-Hadžić,
banjalučkoj pjesnikinji

Ona je sva u cvijeću,
a ono sa nje visi, smiješi se i cvjeta.
Ono me prvo pozdravi
kad bahnem u avliju,
kad dođem tetki iz bijela svijeta.

Na namirisanoj divanhani,
žene se zumbuli razdragani
i udaju se latifice,
a jengije im menđušice...

A kad se vratim u dalek grad,
ja vidim đurđin u suzama
i premilu lica blijeda:

tetka je opet s ibrikom sama
i stalno na brijeg visok gleda.

Sipajte, sipajte

Draganu Kulidžanu,
bosanskohercegovačkom pjesniku

Sipajte, sipajte, pahulje – perje
iz nebeskih jastuka!
Kako je nježna, darežljiva,
ona iz koje hujite Ruka!

Sipajte, sipajte, vi s dječ'jom dušom:
bez zlobe i bez brige!
Zatrpat ćete zla sišavši
niz kose, nedogledne verige!

Sipajte, sipajte iz svih zembilja
po selu i po šumi!
Noćas pod bijelim jorganom
će sniti voćke, krovovi i drumi...

i brat i sestrica, što oči šire:
("Ah, dolazi nam zima!")
Gledaju uvis sa prozora
i grlili bi se s vama svima.

Jelenče

(Priča iz Bosne i Hercegovine)

Jesenjinu

Prije neg se zora pomolila,
šumama se čuo lavež ljuti:
nekoga su lovci i psi žuti
potjerali iz majčina krila!

Još kroza san, čusmo jedan pucanj,
a onda nas obvila tišina.
Veljača je, sipi sa visina;
po staklima suh sjeverac kljuca.

A kada se izbudismo kasno,
čusmo žamor kraj našeg mostića:
lovci su u grmlju Javorića
uhvatili jelenče prekrasno!

Drhtala je ta sirota lijepa
dok je svako po vratu je diro...
Nad lovčevim sa perjem šeširom
stršila je dvocijevka slijepa!

San u sijenu

Branku Ćopiću, pjesniku Bosanske krajine

"Već mornar Mjesec pučinom jedri...",
tjera b'jele talase;
u daljinama još žmire lampe,
u bukvi ćuk javlja se.

Ležim u s'jenu, ono me bocka,
i zv'jezda gledam sadžak;
jedna se otkida iz svog roja
i pada negdje u mrak.

Viš' mene javor u snu šumori,
a vatra dogor'jeva.
Za Crnim vrhom, iza Varvare,
stidljivo munja s'jeva,

al' ljetna rumen je nadjačava
i "Nema kiše!" kaže.
"Spavaj u s'jenu, vječit' dječače,
ušuškan i bez straže!"

Čergari

Bodleru

S proljeća, kad se zima oprašta bijela,
a iva žutim pupom iznenada plane,
jednog jutra, na okuci, do r'jeke, ispod sela,
izderana čerga ciganska, u dimu, osvane!

Iz nje glave – crne, kao trnje – provire
pa ih bunovne povuku iza cerade...
Trojica kotlokrpa, smrknuti, ustáčū šešire,
sa ruksacima kreću put sela, da rade.

Do čerge – kola. Kraj njih pase kljuse.
Najstarija, nad vatrom, siječe špil karata;
druge, uz kašalj, dim uvlačeći u se,
s torbom što zjapi, idu od vrata do vrata.

Umjetnici života, oni vjeruju u sreću:
igraju za druge, faletaju im, gude...!
A kad dođe utornik, na put novi kreću –

čim osjete da će bàbljē zímē stùdēn
ukrast koji dan sunčanom proljeću.

Slika dječaka s harmonikom

Borisu Novaku

Kako si lijep: izronio iz pjene
pa na sred Planete stao:
Harmonikom kazuješ svijetu
o sreći za koju nije znao!

Ti bje Apolon zaljubljeni
s kosom od dugih zlatnih hvoja!
Široke usne harmonike
sinoćnja pisma čitaju tvoja.

Snatriš daljine, dok prsti
tipku po tipku iza sna prenu!
Veselom dušom dolape
dozivaš daleku ženu.

Uzdahni pa pokrij rukom
toga anđela za koricom...,
al' njegov smijeh ugušit nećeš
rukom, već nesanicom!

Molitva za roba Božijeg Agana, bez ruke

Bože naš, Bože milostivni,
Eto Ti večeras dođe Agan, u tàbūtu drvenom;
Tvoji će meleci u snijegu lahko naći novu pjegicu,
A kada odgrnu ćefine, reći će potišteno:
To je on, zacijelo –
Jer na mjestu gdje drugi imaju desnicu,
prazno će biti pod kamrikom bijelom.

To mjesto smo uvijek vidjeli, a gledali nismo,
Jer to patrljak bješe koji se, kad se Agan nasmije ili naljuti,
Vrtio, tobe jarabbi, ko vreteno. (Budala bi se zasmijao,
A pametan na to odšuti.) I zato je stalno psovao rat,
I ko ga poče, i ko ga vabi,
Rat koji, ko psina, odgrize mu ruku pod ramenom.

I dok svako desnicom, ćàskom, u mimohodu,
Uzima lopatu, sikiru il' màčlīn, il' piše, ili se Češe, Agan se uvijek varako
Zaboravljajuć da mu je ruka bačena niz vodu –
Ona ruka bijela, sa podlakticom i još vrućom šakom.

I sada, pošto si Ti kádur da nas iznova stvaraš,
Aganu, čim mu novo tijelo skrojiš, sašij i ruku,

"Uzmi, Agane, blagodati Mojih, kimaj rajsko voće!"
Ti ćeš mu reći, a on će se, u tome bonluku, nasmijat ustima cijelim,
Neće Ti reći: Neću, već će Ti reći: "Allāhumme,
I to mi se hoće, al' kasnije, a sad mi Ti moju ruku previj
I daj mi da svoje unuke zagrlim i krompir oplijevim..."

Moja Barbaro

Preveru

Skojevko iz Afežea
Sa parada iz Prvog maja
Zatim sa Štafete

Ne dođe tvoje besklasno
Za tebe ne bî njihovog raja
Socijalističko dijete

Ti mene bogme ostavi
Nacionalistu kontraša
I teškog Muslimana...

A kad me uhapsiše
Ti poreče viđanja naša
Pokraj fontana

I ode ti za tipa
Koji ti zabi špîcu
U maternicu

I ostavi te samu

Kao kuče

O moja Barbaro iz Bresta
Što danas zagledaš lijepo okrečene kuće
Pored cesta
Za tuđom djecom pogled pružaš

Za njih si bila ždrebica
Za mene kap iz ružā

Kruh i vino

Nedjelja je, kiša rosi,
Nad gradom zvona zvone...
Jutro je razbudilo
Vas dvije, ikone.

Daj mi vino svojih usta
I ramena obla dva:
Od zagrljaja tvoga čvrsta
Anđeo ću postat ja...
Ti si moj kruh, moje vino,
Koplje koje ne ćutim...;
Pod v'jencem tvoje kose
U zanosu šutim...

Daj mi vino svojih usta
I ramena obla dva:
Od zagrljaja tvoga čvrsta
Anđeo ću postat ja...

Glorijo u vinogradu,
U visinama plavim,
U tvoju slamu spuštam
Zvijezdu ljubavi...

Daj mi vino svojih usta
I ramena obla dva:
Od zagrljaja tvoga čvrsta
Anđeo ću postat ja...

Tri sestre udovice

Tri sestre udovice,
tri n'jeme lastavice,
i tri panja...

Svaka žali svoga dragog,
svaka s dragim susret sanja...

Tri sestre – čet'ri zida,
tri ive bez proljećâ,
i tri priče:

jednog ubi dušman kleti,
drugog "kurva", trećeg piće...

Tri sestre – tri šamije...
Glazba u gradu svira ...
Tri koraka...

Otići će do džamije
i vratit se prije mraka...

Sve prođe sem bola

Aleksandru Bloku

"*Jer prođe mladost, sve prođe sem bola...*"
Gledam niz polje i iznad Borija...
Tvoj lik nestane iznad moga stola,
javi se nad njima, ko lijepa Marija...

pod plavim plaštom..., blijeda u licu... –
kao kad si, izgubljena u noći,
uz tanad vjetra, niz zimsku vijavicu,
u strahu pitala zar neću ipak doći...

I krenuo sam, našim putem vijugavim...
I zvao te... svoje mladosti plačem...
Al Život bî jači od naše ljubavi,
taj život što od sebe tjera nas korbačem!

Ne htje ni da ti ponese moje zadnje pismo
da znaš kako sam u krčmi izgaro...,
u strasti ..., bez ičeg svetog,...sa Iblisom...,
e, moja muslimanko pod zarom!

Zapis o vršnjacima

Dobriši Cesariću, majstoru versā

Sad kad se Osmi jedan
počeo osipati
i kad se viš' nikad sastat neće,
još mogu samo ridati, ridati
nad prolaznošću ljudske sreće.

Mi nismo gladni bili,
al' se života načekasmo,
mi – djeca socijalizma.

Štafete, radne akcije, pioniri,
dimnjaci, rudarska čizma...
a – kad je već bilo sasvim kasno –
prve fleke na plućima!

Akifa – koji je pjevao kao Safet,
u nebo zagledan:
u Hanku i momke s handžarima -
dovukli su iz Austrije...
Sabit – njega je neka vojska
izvela iz ludnice...,
ustrijelila! –
i tako pod zemljom smiri živce
naš Ajnštajn, naš genije!

"*Smrt radosti polahko truje...*"
Tako u meni Akifova
pjesma odjekuje.

Kumrijini napjevi
(savjet mladim pjesnicima)

Aliji Dubočaninu

Riječi ne mogu nositi svoj teret,
i zato ga ostavljaju kao svlak
na pola puta, il' još ranije.
Ono na što ciljaju – iza oklopa se stere.

Uzmi govor kumrije za primjer:
Ona samo vuče svoga traga znak
vješto skladajući tonove i rime,
a svijet koji probudi u nama –
beskrajan je, i dok vali njene glazbe fine
održavaju ga, riječi jedva stoje na svojim
ljestvama.

Božiji kist
(mesnevija)

Dželāluddīnu Rūmiju

Gledaj tu ruku koja polje šara:
njezinom kistu zbilja nema para!

Što god je u svom stvorila um'jeću –
svemu je dala šarenu odjeću!

Kad se, s proljeća, život opet javi,
listu i osi...sve boje nabavi,

ali i kad dah od jesenskog mraza
kratkom veselju najavi odlazak,

novih se boja ista ruka laća:
da rastanak bude l'jep, i bez plača.

Pa 'vako mudri Lukmān zborio je:
Onaj ko smisli ove divne boje

i ko šara njima ovaj sv'jet c'jeli
kada smo tužni i kad smo veseli,

kol'ko On ima još svjetova čarnih
koje još nikad nismo upoznali!

Kakvo li lišće koje tamo cvjeta,
koje ne pozna ni studi ni ljeta,
tamo sada pada?

(Iz rukopisne zbirke *Careve oči)*

UDK 821.163.43*-1

Haris Silajdžić

Kome je dugo ležati

Ti koji reče da dugo ti je ležati
Evo ispod biliga ti stojim
Ruku na kamen polažem
Dobru vijest da ti kažem
I hvalu ako hoćeš čuti
Jer pokudē i potvorē bî previše
Preko stoljeća preseže
Do mene seže
Moćnom i okrutnom, kad ustreba,
Povod da bude.

Dođoh da ti kažem:
Sad kad te nema
Svi te slave i štuju
Svojim nazivaju
Korijen zalivaju
Heres više nisi ni kazna Božija
Zabludjela ovca – kažu – njihova si.

I veseli me što ti za života
Iz tuđine glas zaslužen stiže
Kako dobrijem te zovu
Da plemenita te znaju
A ti sâm reče:
Za života ne zgriješih
Ne utčinih nažao
Ni ljudma ni stoci.
Još rekoše da tvrde si riječi i ponosa
Da mač dobar kuješ
A nerad ga nosiš
Da žuljem hljeb stičeš
A rad ga dijeliš
Da svakome gostu
Sve što imaš nudiš
I kamen nad glavom
Zadnjim dahom daješ:
I ove moj kâm ko istiše
I kutji svojoj vratja i projzore spravi
Dobro tce učiniti
I mojim kostjima i mom srdcu
Bitce malo toplije.
Tako ti reče
I ništa ti ne pomože
Jer si *prave vjere bosanske* bio
I po svome Boga si slavio
Hram si u sebi zidao
Dok nas silni ne natjeraše na drugo.

Osim što svoj zakon uzdrža
Ne pitaj me jer ne znam
Čime zasluži oganj i mač
Siročadi plač
Tužbu na te Bogu i svijetu
Porugu u narodu
Babūn pogani, heres trikleta
I đavo sâm da si.

To ne znam − rekoh −
Ali znam kao i ti:
Da su Pravda i Istina
Svijetom vladale,
Ne bi se svijećom tražile.

A za nas ako pitaš,
Oluja bî strašna i pogibelj,
Na Bosnu sa svih strana vojske udariše
Velike grane manje lomiše
A stablo nekako ostade.

Silni narod u tuđinu izbježe,
Tamo gdir je
In sonce drugatcije
I vjetar drugtciji
I Bog i voda i vazduh
I ljudi tuđi
I duši mojoj stráni.

Hrabri ratnici Bosnu braniše
Mnogi pod zemljom ostadoše
I dođe opet vrijeme
Da se kamenje reže.
Kad va ime Boga dobroga
Dobri Bostjani digoše ovaj kâm
Svojem plemenitim ratnicim.
Kako tad – tako i sad.

Jedino ne znam šta te navede da kažeš:
A iz plašta njihove slave
Svake godine
Sve više kopiladi izlazi.
To si sa sobom odnio.

Kako god bilo,
Na zemlji po starome:
Veliko mnoštvo a ljudi malo.

Ne reče li ti:
Legoh gřk kad je Bosnom
Vladala glad za posjedom?
Kako tad – tako i sad.

Dugo se spremah
Da ti hvalu kažem:
Hvala ti što volje ovu zemlju
Gdje posnu, gdje rosnu,
Gdje bez mlada zaraslu,
I godinu kad gladnu i plačnu,
Pokad mrsnu i poskočnu.

Hvala ti što znoj proli na žegi
A na studi sukno reza sebi
Da ja bez slova ostao ne bih...

Što u mraku loj žeže
Jer znade da je riječ tica:
Učas pobježe...

Što zorom mrzne prste
Na punu vimenu mlači...

Za prst na čelu ti hvala
Bolan od drači...

Što nedužna ne ubi
Sve da čiju krv ne htje –
Tvoju krv proli...

Što ne bî ko oni
Koji bi stablo bìli
A grane lomili...

Što mi prenese mudrosti iz starine
Pa sada znam da *človek*
Mozje vidjeti ono tsto nije vidio,
Tcuti ono tsto nije tcuo,
Okusuti ono tsto nije okusio,
Bit tami gdi nie bio,
Al uvijek i svugdi samo sebe moze najti ili ne najti.
Kako tad – tako i sad.

Evo brzo će hiljadu ljeta
Kako ti leže i reče:
I da ostavih kosti u tujini
I tad bih samo Bosnu sanjao.
Pa se ponekad pitam:
Sanjaju li Geda, Borna i Dostava
Što ih u roblje prodaše
Sanjaju li u neznanim grobovima
Lípū Bosnu, njine gore i ríke?
Je li im neko poželio
Mirno more
Od Raguze do Katalunje?
Il' zvuk lanca na sidru
Bî sve što čuše
Kad im se oči
Mutne od tuge
Još jednom prema gorju podigoše?

Od tada se mnoge kiše proliše
Mnoge pjesme utihnuše
Stoljeća nekud odoše
Ali u knjigama u Barseloni
Još uvijek ovaj zapis ima:
PATARENA DE BOSSINA, ROBINJA,
TRIDESET TALIRA.
Od njih eto osta toliko
A od onoga ko ih proda

I onoga ko ih kupi –
Ni toliko.

Nešto mislim:
Među ljudima
Bez smrti
Je li bilo
Može li
Pravde biti?

Nego vidjeh: na kamenu piše:
Sad hotju da budijem svojoj
Na plemenitoj baštini
Sa sobom malo sâm.
I zato – neću više.

Samo ću još na odlasku reći:
Hvala ti što kod svē muke i posta,
I kad *gřk leže*,
Nijem ne osta
Pa poslije tebe
In kad ne govore,
Stećci ne šute.

Sad suton pada jesenji tih
A meni je zemljom još hodit
Kada ću leći – ne znam
Kako ne znah kad ću se rodit.

Evo od tebe odoh vedra duha
Slovo kameno nek me doziva
Dok na baštini tvojoj i mojoj
Na vjetru kiši i suncu
Raste i ruža i kopriva.

UDK 821.163.43*-1

Enver Čolaković

Đerzelezu Ale

Osedlaj najbržeg ata,
najoštriju sablju opaši,
s majkom halali se brzo
i kreni, Đerzelezu Ale!
Prašinu otresi sa ruha
i čupavu podigni kosu
s očiju umrlih davno,
pa hitro izjaši iz groba
u borbu za opstanak Bosne!
U džennetu ne miruj više
ako si mumin i junak,
majčine ne gledaj suze
ako si ponosni Bošnjak.
S nebeskih kad modrih visina
snesu te meleci amo
do tvog zapuštenog groba,
nek at te već osedlan čeka.
Potegni buzdovan i sablju,
pa jurni kroz prašnjavu Bosnu
i gledaj, i bori se, Ale!
Nek te ne začude gladni,
poniženi, jadni i bosi
Bošnjaci u izlizan jaram
zapregnuti, kada ih spaziš.
Nek te ne začudi, Ale,
što nećeš čaršije naći,
ni kule begovske, hane
ni tople hamame, ni žene
u zaru, ili feredži crnoj.
Nek te ne začudi, kada
u džamiji mjesto džemata
pronađeš konje i ovce;
to narodu otet mal je
kog šejtanu daju na danak.
Ti samo razmahuj sabljom
i jaši kroz zamrlu Bosnu,
neka te očaj bar vidi
i u tebi nasluti spas.
Kad prva te opazi straža
i upita: Šta ovdje tražiš,
ne udri ga tim buzdovanom
nego mu ponizno reci:
Na rad se javljam, na prugu...
Kad s tvog vilenog konja
htjedne te skinuti dronjo,
da uzjaše namjesto tebe,
ti stisni junački zube,
pa sjaši – i nastavi pješke...
Kad dušmanin zaišće sablju,
buzdovan i s prsa ti toke,
i zlatni sahat, i saruk,
pa čak i kosu sa glave –
podaj mu, podaj mu, Ale,
pa nastavi kružiti
Bosnom...
Kad te na meeting pozovu
i brke da obriješ reknu,
otiđi obrij se, Ale.
I plješći, kad dušmanin
stane
o nekoj ti lagati sreći,
i nemoj nikome reći
da time boriš se hrabro,
hrabrije nego sa sabljom,
za novu, za sretniju Bosnu.
Kad kao šugavi prosjak
u džennet se materi vratiš,
reci joj: Ne strahuj majko,
za svoga sina, junaka...
Veći su, veći i jači
Đerzelezi danas Bošnjaci,
i hrabrije danas se bore,
jer žive i prkose vragu
ljubeć mu lukavo skute
dok smrt mu opaku slute...

(16. X 1950.)

UDK 821.163.43*-32

Priča o lijepoj Fatmi

Amir Talić

U bašču Ibrahimovu nije mogao ući baš svako. Ispred kuće u bosanskom adetu sagrađene, težačke kuće na podrum, u maju, rascvjeta se bašča puna raznolikog cvijeća. Cvjetanje se izmjenjuje do duboko u jesen, kad mrazovita jutra sprže svojim ledenim dahom posljednje pupove ruža. U bašču jasmina, jorgovana, zambaka, miloduha, limundžika, raznih ruža, šekerića, i da ne nabrajam sve posađeno bilje koje su Ibrahimove kćerke njegovale, ulazile su ptice pjevačice, pčele i bumbari, i samo oni gosti koje je Ibrahimova familija posebno cijenila. Bašča je mirisala mahalom do džamije, koja je bila udaljena stotinjak metara. Pa kad se tu dodaju kruške, šljive, jabuke i dunje u produžetku bašče, ima li šta ljepše ispred prekrasne bosanske kuće u bjelini krečnih zidova i zelenih pendžera iza kojih su cure pjevale sevdalinke dok su radile razne kućne poslove. Basamci u verandi su se žutjeli izribani i namirisani da si mogao na njima jesti sočne baklave kao sa sofre. U velikoj gostinskoj sobi bila je vješto izrezbarena vitrina, orijentalnog stila, u kojoj su bile poredane tevsije, tanjiri i džezvenjaci za kahvenisanje. Na zidu je bila omanja stalaža, na kojoj su bile vjerske knjige i musafi, a na drvenim rašljama u kutu sobe, također vješto izrezbarenim, bio je Kur‘an, prekriven heklanim malim pokrivačem. Drugi zid krasile su levhe, i u velikom okviru porodične fotografije rahmetlija i živih Ibrahimovih srodnika. Zidni ćilim je bio preko cijelog zida, a ispod krevet od tesanog hrasta, prekriven mirisnom perinom i dušecima. Na suprotnoj strani su bila šiljteta i vezeni tvrdi jastuci oko cijelog zida. Nasred sobe mangala, na kojoj se u bajramskim svečanostima na žaru krčkala kahva i dimila mirisna trava dok su hanume i didovi divanili i sevdisali poslije bajramskog ručka i dove. Čim dova završi, pa se stariji umaknu od sofre, sva djeca iz komšiluka i domaća čeljad sjedaju za takozvanu drugu sofru i dojedu ono što iza uglednika i hadžija ostane.

Dolje pod kućom u urednoj podrumskoj štali hrzalo je par konja, moćnih i raskošnih, pa nekoliko krava i telad u teočaku. Blistavost kuće na spratu se i ovdje ogledala, jer cure Ibrahimove i ovdje zajedno s babom održavaju red, kako i priliči muslimanskoj kući.

Ispod kuće, prema velikom voćnjaku, bile su magaze i hambari, pojata, kurzane, pa natkriveni tor u kojem je bilo uvijek pedesetak ovaca. Ibrahim je bio majstor za suho meso zimi, i sve je imalo svoj krug u kojem je život pulsirao. Na tavanu kuće sušit će se sudžuk i pastrma. Ti specijaliteti putovat će na izbirljive trpeze poguzija u Zagreb, Sarajevo i Banju Luku, pa i dalje. Za svoje ljepotice Ibrahim je štavio ovčije kože, za molitvene postekije. Cure bi Ramazanom u zimsko doba, na seoskoj đadi na nizbrdici sjedale na postekije, kao na sanke, i uz ciku na krivini sletjele u bodljikavu živicu. Kožice bi izdržale vratolomno klizanje, do Bajrama a i Ramazan umakne iz zime u jesen, pa naredne godine postekije ostanu čitave.

Ali da se vratimo u mirisnu bašču.

Na posebno izabranom mjestu, skoro sakrivenom, bio je hladnjak u sitnom ružičnjaku, natkriven lozom grožđa. Odmah pored bio je dubok bunar, čatrnja kamenom ljutcem zidana.

I tu se događao najljepši dio priče.

Običaj je nalagao da momci, koji bajramskim blagdanom ili na svadbenom piru budu meta rumenih djevojaka, dolaze noću pod pendžer i cure do neko doba ašikuju, uz strogi nadzor roditelja. Jer ako pažnja samo za tren umine, opasni momci donesu merdevine pa se uzbuđenim curama i u postelju uvuku. Ta strogost je kod Ibrahima imala smisla. On nije curama dozvoljavao da tajnoviti momci dolaze u bašču njihovu bez prethodnog dogovora s ocem. Momak je obavezno dolazio po danu kući u avliju, pa kad ga Ibrahim isljednički ispita, čiji je, koji, odakle, tek onda dobije dozvolu da i noću pod pendžer dolazi. A cure, voljele su svog babu, pa mu i referisale ujutro o tome kako su i šta pričale. Naravno, neke dijelove škakljive su prešutjele, ali su uvečer, kad na dušeke legnu, uz kikot jedna drugoj pričale svoje ljubavne doživljaje.

Najmlađa Ibrahimova kći zvala se Fatma. Dobila je ime po tetki, babinoj sestri, koja je bila ljepotica, ko biser među kapnicama. Udala se u Medarevo, daleko tamo u istočnu Bosnu. Ta njena tetka, Ibrahimova najdraža sestra, stradala je u onom ratu. Odveli su je jedne mrkle noći iz kuće u kojoj su sve poklali i nikada za nju ništa više nisu čuli. Bilo je svakojakih priča, ali Ibrahim ih nije volio slušati i čuvao je uspomenu na voljenu sestru, onako kako ju je volio dok su bili djeca i kad je pazio da joj ko bilo šta ružno ne učini. Tog svog muža, a bio je lijep, pametan i bogat, upoznala je kad je jednom dovozio suhe šljive i prodavao iz konjskih kola tu ispred kuće. Tako su dolazili u selo razni trgovci, prodajući zemljane lonce, ženske krpice, ćilime, bakarno suđe i razne drangulije. Dovozili su posavski bostan, voće iz Gradačca, koje je tamo rađalo bolje nego ovdje kod nas.

Kad se Fatma rodila, a Ibrahim nije imao muške djece, dobi to tetkino ime i ljubav očevu. Sestre su bile čak malo ljubomorne, ali pošto je bila najmlađa svi su je posebno voljeli. Naslijedila je naravno i ljepotu tetkinu. Ljepota je često i prokletstvo curama zbog najezde raznih momaka koji samo razmišljaju da je u svoj strastveni zagrljaj zgrabe. Zato je Ibrahimov nadzor bio poseban nad ovom vrckastom mjezimicom.

Momci koji su je salijetali nisu svojim udvaranjem dosezali do njenog srca. Sve priče i laskanja kao da su se odbijali od tvrdog zida neke neprelazne tvrđave u kojoj je ova ljepotica boravila. Sestre su imale momke i dolazili su u bašču pod pendžer, a Fatma se iznutra kikotala. Čak je jednom prilikom momku koji je nešto bezobrazno lanuo istresla kantu ledene vode na glavu, pa se pokunjeno ko mokar mačak izvukao preko visokih taraba na sokak. Drugom prilikom, na piru, kad se ženio Ismet Safetov, Fatma je u mladoženjinoj kući bila navrh basamaka. Drvena veranda bila je kao galerija na ulasku u veliki ganjak, ili hodnik, na kojem je bila vriska i pjesma, jer su upravo mladu uveli u sobu gdje će provesti prvu bračnu noć. U sobu je prethodno sve bilo uneseno što mladencima treba te noći. Uz basamke su se penjali i tiskali seoski momci, malo nacrvrcani rakijom, koja se u avliji služila pirdžijama. Jedan od momaka, kad se dokopao verande, bezobrazno dodirnu Fatmina prsa. Ona sva usplahirena snažno ga gurnu niz basamke, a on ko krpena kugla povalja momke, vašarske limene čaše, sve do ulaza, kao da su čunjevi. Kad je Ismet ustao, držao se za iščašeni zglob ruke i vriskao. I ostali momci su se dobro ugruhali. Fatma je tog trena strčala niz basamke i pobjegla kući. Zatvorila se u sobu i tek kasno uvečer, kad su joj se sestre vratile s pirovanja,

utihnula jecajući muklo. Ibrahimu ništa nisu govorile, ali je on ujutro sve saznao i umalo nije otišao da se obračuna s familijom stradalog momka. Poslije toga do Fatme se nije moglo lahko, pa su seoski momci zazirali da joj bilo šta kažu. Ali, gledali su je i divili se njenoj ljepoti.

To je trajalo nekoliko godina i napokon se pojavio momak kao na krilima oblaka. Fatma ga je vidjela jednom na piru kad se ženio njen amidžić Sefer. Taj momak, kasnije je saznala da se zove Omer, došao je iz čaršije kod nekih rođaka i pojavio se na piru, kao da ga je dragi Bog poslao. Stajao je postrani u grmu jorgovana, i pomislili bi da ga se ništa nije ticalo. Nije igrao ni kolo. Ali Fatma je uočila da lagahno kruži glavom i očima po uigranim curama i svakog trena pogled se zadrži na njoj. Fatma se sva zacrvenjela, ali joj je oko srca strujala neka toplina i uzvraćala je pogled kradomice. Omer je bio stasit i lijep momak, plavkaste kose, skoro žućkaste. Plave oči, ko nebeski svod otvorene, čas su bile blage i bistre a čas nekako stroge i pronicljive. Držanje je bilo čak preozbiljno, ali neka tajnovitost je iz njega strujala i Fatma je već bila zaluđena tim čaršijskim šarmom. Poslije svadbe, Omera dugo nije bilo, ali Fatma je o njemu mislila i molila Boga da dođe Bajram, ili kakav pir, samo da ga ponovo vidi.

Slučaj je htio da je s babom jednog pijačnog dana krenula u čaršiju. Dok je babo s nekim čovjekom razgovarao, pred njom se odjednom stvori Omer. Sva se ukočila, pa je obli rumen i ništa ne kaza. Samo ga je gledala i šutjela. On se pribra u trenu, pa prozbori nešto kao pozdrav, i onda Fatma progovori:

− Ja tebe znam, ti si bio na piru kad se moj amidžić ženio.

− I ja tebe znam, bila si na piru kad se tvoj amidžić ženio – smušeno odgovori Omer.

− Ah, ali nisi igrao u kolu.

− Nisam, samo sam tebe gledao.

− Baš mene.

− Tebe.

Tog trena otac je zgrabi za ruku i skoro nasilno je odvede ispred ukočenog Omera:

− Idemo ‘ćeri, haj‘mo dalje. Moramo kupiti fasungu za kuću jer će nas tvoja mati ureziliti ako šta zaboravimo.

Samo mu je uspjela kradomice mahnuti rukom i već se izgubiše među svjetinom. Omerova figura vrtjela joj se u glavi i skoro se onesvijestila. Sve joj se pred očima zanebesalo ko da je mokrim taračem dobila po glavi, kako su je ponekad starije sestre zadirkivale i smijuljile joj se bezazleno. Tih dana je sluđena hodala kućom, nije znala šta radi, pa je ponekad nešto što je trebala uraditi u kući iznosila na avliju, a kad dođe sebi udari se dlanom po čelu pa tiho prozbori:

− Šta je ovo sa mnom, Bože dragi, taj Omer će me zaludjeti, pa ću hodati baščom ko vilena Ajka.

Ali ni Omer nije bio ravnodušan. Hodao je pored Velike vode, opijen ko tetrijeb na Crnom vrhu Grmeča. Sreća da pored rijeke nije bilo vilenih konjskih zaprega, inače takvog bi ga i voz udario da ide prugom prema tunelima Sanice. Mislio je na Fatmu i mislio samo da dođe kakav pir pa da je vidi i da pokuša da joj se približi. Čuo je Omer da je Fatma opasna i da hoće klepiti po zubima ko je pokuša dirati, ali nadao se da će uspjeti ukrotiti tu opasnu ljepoticu. Znao je i to da to nije divlja ždrjebica koju moraš zauzdati ljutim đemom i stegnuti čvrsto kolan oko pasa, pa cimati uzdom i vodati je danima dok zapjenušana ne popusti. Ovu djevu možeš osvojiti samo šaptavim i umilnim milovanjem, slatkim riječima i pažnjom.

Ako se samo za tren pogrešno pomakneš, prhnuće ko jarebica iz vrbica u proljeće kad je šetajući poljem plahneš. Sve je to Omer u svojoj glavi slagao i planirao momačku strategiju da mu u postavljeno "gvožđe" uleti taj slatki plijen.

Da li je slučaj ili ne, ali je Božija volja zasigurno da je Zuhdija, Omerov otac, kupovao neku ormu za konje kod Ibrahima, pa kad to naš Omko saznade, zamoli babu da ga povede. Sav uzbuđen se umivao i kupao na avlijskoj pumpi, mirisao se metvicom i miloduhom ispod pazuha, laštio kosu šećernom vodicom. Obukao je bijelu košulju i hlače koje samo Bajramom nosi i sjeo pored babe na dasku utegnutu u ulaštene lotre. Konje je prethodno istimario i stavio praporce, kao da u prošnju idu. Zuhdija se čudio kako to njegovo dijete odjednom posta valjan, paradi konje i ormu, lotre glanca i uređuje.

Kad dođoše u Ibrahimovu avliju, odvede ih on u baščenski hladnjak, a jedna od cura odmah donese himber od ruža, da se osvježe prije kahve. Dvojica težaka pričali su o svojim poslovima, urodu žita, blagu u štali, prilikama u džematima, u čaršiji i ovdje na selu. Omer se uzvrpoljio i šarao je očima po pendžerima samo da ugleda Fatmu.

Ona je u trenu virnula kroz čipkanu zavjesu i vidjela Omera. Nabrzinu se ucifrala i obukla šareni iscvjetali haljetak, koji je izgledao ko ružičnjak u bašči ispod kojeg je vrio mravinjak. Izišla, kobajagi na čatrnju, pored hladnjaka i grabila kofom vodu, pa je lagahno istresala u kantu i nosila u kuću. To je izvodila ritualno kao ples i Omer se sav ukočio, gledajući je zadivljeno. Niko nije primijetio da se između ovo dvoje razmjenjuje nevidljiva ljubavna energija. Samo munja treba da bljesne i da se grom prolomi, pa da se sve razotkrije.

Poslije popijene kahve dvojica težaka su obavila kupoprodaju orme i potom se raziđoše. Jadni Omer nije imao priliku da prozbori ni riječi, a Fatma je, sva usplahirena, virila iza zavjese i gledala kako konji laganim kasom odvezoše njenu željenu ljubav iza prve mahalske krivine.

Bajram je!

Omer se drugog dana bajramske svečanosti spremao u Hatiraj. Tu se okupe mladi iz okolnih mjesta i cijeli dan se praši od igre i pjesme. Ibrahim je uprezao konje u ugizdana kola. Na široki šprajc može da sjedne desetak djevojaka, a momci u Hatiraj odlaze na kotačima ili zapregama koje samo momke vuku. Tih dana Fatma razmišlja samo o Omeru. Nije ga vidjela nekoliko mjeseci. Na meraji pored Blihe vrije mladost. Kasim harmonikaš pocupkuje razvlačeći harmoniku ko dvokrilna kućna vrata. Oko njega igraju cure i momci. Sve u bajramskom zanosu blista. Na nekoliko mjesta okreću se janjci na ražnju. Dva ringišpila uz škripavu muziku lošeg razglasa zamahuju nestašnu djecu i poneki zaljubljeni par. Tad momci na trkaćim ringišpilskim sjedalicama zavitlavaju cure nebu pod oblake, a one vriskajući iskazuju svoje ushićenje i uzbuđenje. Stariji u hladu vrbe kahvenišu. Didovi pričaju priče, kako je to za njihovog vakta bilo. Jedan malehni starčić se jada:

– Iskvarila se ova mladež, sad momak curu i za ruku drži.

Fatma je jednog trena sišla na pješčani nanos Blihe da opere prašnjave cipelice. Tad joj se Omer približi, kao da je tu negdje čučao jer se iznenada pojavi.

– Ha, evo me – izusti Omer.

– Pa neka te, šta ho'š.

– Neću ništ', hoću samo da ti nešto kažem.

– Pa kaži.

– Hoćeš biti moja?

– A zašto bi bila tvoja?

– Zato.
– Zašto, zato?
– Zato što mi se sviđaš.
– Ne prilazi mi, zvat ću babu.
– Zovi koga ho‘š, bit ćeš moja i ničija više.
– Ne prilazi.
– Dobro, neću. Al‘ ho‘š bit moja?
– Hoću, ako me ne‘š dirati.
– Dobro, neću, ako ti ne daš.

Tako se nađoše ko za dlaku svezani, ovo dvoje zaljubljenih, i od tog dana poče ašik. Omer je dolazio svaku večer u ružičnjak pod prozor, vrat mu se iskrivi da razazna u mraku lik Fatmin. Ona mu je nestvarno lebdjela u pomrčini. Molio je Boga da svaku noć bude mjesečina da je što bolje vidi.

Morao je. Kad je prvi put došao pred Ibrahima, pa kad ga Ibraga prepozna, bi mu drago jer je oca vrlo cijenio, a i poštena je to familija iz čaršije bila. Imali su puno zemlje i velik imetak. Valjani i dobri muslimani, što je Ibrahimu posebno bilo drago. Ako je Fatma izabrala svoj budući život, ima babin blagoslov.

Fatma se malo primirila, nije se onako divlje kikotala kad dođu momci njenim sestrama. Nije istresala kante vode uspaljenim momcima na glavu s pendžera. Uvečer su je cure zadirkivale kad polegnu na dušeke. Ona se pravila luckastom i ništa im nije govorila o svojoj ljubavi. Svoju tajnu je čuvala samo za se, i svog Omera.

I Omer se nekako primirio, nije izlazio s momcima u čaršiju, a nije više biciklom odlazio na okolne seoske teferiče i sijela. Sve je govorilo da je našao izabranicu svoga srca i da ga druge cure ne zanimaju.

Zima je. U bašči Ibrahimovoj mala prtina je očišćena i ugažena do čatrnje. Tu cure svakog dana nekoliko puta idu po vodu. Pod prozorom je ugažen snijeg samo onoliko koliko jedna osoba može da cupkajući na zimi napravi mali krug. Tokom dana momci nisu dolazili, ali Omer, kradomice, ponekad dođe tu u bašču i čeka da Fatma bar malo istrči na čatrnju. Ona bi, kad primijeti da je Omer stigao, istrčala bosa na snijeg, i dok nekoliko trenutaka stoji tu pored čatrnje snijeg progori ispod njenih bosih nogu. To u njoj uzvrije krv i ljubavni sokovi se pregriju, pa sve ključa u njoj i ispod nje. Noge od studeni poplave, i poslije nekoliko rečenica pobjegne u kuću. Omer sretan, okrene niz sokak, ali ponovo s prvim sumrakom dolazi pod prozor, i tu će ostati dok neka od cura ne vikne da već jednom odlazi da i njima momci mogu doći pod prozor. Momačka smjena pod prozorom se izmjenjuje kao vojnička straža, tiho i bez povika. Neka ašikovanja traju do zore.

Proljeće, pa ljeto stiže. Dvije Ibrahimove cure se udadoše. Fatma i Omer su već više od dvije godine u ašiku. Ibrahim se kao malo pogrbio, utihla je i njegova strogost. Postao je popustljiv. Čak povremeno pita kako Omera nema baš često iako je svaku noć dolazio. Ibrahimovca se lukavo smijuljila, pa je svog Ibrahima zadirkivala.

– A valja ti Omer, jer iz bogate je kuće, a čuvaj se ti, bogata kuća i bogat miraz traži.

Ova stara kona je bila mudrica, i ona je došla za Ibrahima iz bogate čaršijske familije. Babo je imao veliku pekaru, pekli se janjci u koritima, a ona je bila kći jedinica i četiri brata su posebno pazila na nju. Ibrahimov otac je isprosio iako se samo nekoliko puta vidjela s mladoženjom. Svidjeli su se jedno drugom, i evo proživješe sretni sa svojim kćerima lijep život.

Jednom je Omer nehotice, tu na čatrnji, dodirnuo Fatminu ruku. Kao da se opekla, povukla se korak nazad i pobjegla pljuskajući vodu iz prepune kante. Skupljao je tih dana hrabrost da je zaprosi i da napokon utiša svoju i njenu vatru koja im je buktala u mlađahnim tijelima.

Jednog jutra uzvodno iznad grada krenuo je Omer u njivu, gdje je bilo pokošeno sijeno. Otac ga je obavezao da u obližnjem šumarku usiječe nekoliko brkalja pa da ih zašilji. Trebalo ih je pobosti dužinom njive, pa kad poslijepodne dođu da se osušeno sijeno pokupi i sadije. Sve je to vješto obavio i krenuo prema rijeci da se osvježi. Sunce je već pregrijalo i bez razmišljanja je zagazio u prilično ledenu rijeku i počeo se pljuskati da svježinom vode ublaži vrelinu tijela. U zanosu je zagazio dublje i zaplivao. Tog trena mu se smračilo u glavi, pa neka svjetlost ga udari posred čela i osjeti da pada. Rijeka ga uze zanesena u svoj zagrljaj, i nikako nije mogao shvatiti šta se to s njim dešava. Voda ga ponese. U dubini mu se ukaza Fatma. Lebdjela je iza vodene zavjese, kao da mu se ukazuje na pendžeru, a on, sav iskrivljenog vrata, gleda i ne može da se odvoji od njenog lelujavog lika. Podvodna bašča mu se učini kao ružičnjak. Sve dublje je padao u neki slatki bezdan. Slike djetinjstva, porodice, Fatme i neki ringišpilski kovitlac ponesoše ga besciljnom vremenskom mašinom negdje daleko. Sve dalje i dalje je odlazio, i posljednje što vidje bi Fatma. A onda sve nestade u mraku podvodnih odaja.

Našli su ga istog dana u plićaku, širom otvorenih očiju i stisnutih usana. Gledao je u nebo, kao da iščekuje Fatmu na pendžeru.

Dženaza je bila sutradan. Kažu da odavno nije bilo više svijeta na dženazi. Pored ograde gradskog mezarja stajala je u grupi uplakanih žena lijepa Fatma. Svoje prekrasne uvojke kose zavila je bijelom maramom. Nije plakala. Nije, ustvari, ni znala šta se dogodilo. Njen mozak nije mogao primiti takvu vijest. Omer nije mrtav, nije, nije! U glavi joj neki košmar i borba da shvati istinitost onoga što gleda. U trenu pomisli da pritrči tabutu i da otkrije Omerovo lice, da se uvjeri da je on taj iza koga stoji tolika svjetina. Stajala je ukočena i sleđena. Slušala je umilno učenje, koje je tiho melodično dolazilo od mezara i ponavljala molitve za učačima. Svijet se lagahno razilazio.

Kad se vratila kući, sjela je pored pendžera i gledala u ružičnjak. Tamo je stajao Omer i smiješio se. Njeno sjedenje pored prozora je bila svakodnevnica. Ašikovala je, ašikovala. Tihim glasom mu je govorila da će biti njegova, samo njegova. A dolje u ružičnjaku na izgaženoj travi bila je božanska, nestvarna Omerova silueta. U nebo prhnu neka majušna ptica. Kao da duša Omerova odletje. Vratit će se večeras na ašikovanje, vratit će se. Čekat će ga Fatma na pendžeru i puhnut će mu s dlana poljubac u nasmijano lice.

Čekala je godinama, dok se nije ugasila i stopila s odlazećom Omerovom sjenkom. Vjenčanje je bilo u Božijoj bašči, u dženetskom ružičnjaku, gdje ljubav vječno boravi.

DK 821.163.43*-94

Bog u ćeliji
(književna logorologija)

Džemaludin Latić
Fakultet islamskih nauka
Sarajevo

"Nema ništa strašnije nego živjeti u duhovno tuđoj sredini."
(F. M. Dostojevski, *Zapisi iz mrtvog doma*)

Tu, u Staklari, u vrijeme kad su Ahmeta Jūsufa strpali u nju, glavni je bio jedan policajac koga su robijaši zvali "Preznaj", ponekad Omerica, a ponekad su spajali ova dva imena pa su ga zvali "Omerica – Preznaj" ili "Preznaj Omerica". On je bio strah i trepet cijeloga Kapedea, noćna mora svih robijaša, a naročito "političara". Jer kad on nešto kaže, nema robijaša koji smije reći da nije onako kako on hoće da jeste, nema robijaša koji smije reći "nisam" ako on kaže da *jeste* počinio to i to, jer on samo kaže: "Preznaj!", i čeka "robovo" priznanje, a ako to ovaj ne učini, on povlači svoj pendrek i tuče robijaša sve dok on ne prizna da je učinio i ono što nije, pa ga onda vodi Upravi, na pisanje izjave. Stvori se tamo gdje mu se ne nadaš, kao duh, i uvijek kad "robovi" počnu neku "nezakonitu" radnju.

Bio je malehan (valjda su ga zato nazvali Omericom), porijeklom iz nekog sela blizu Zenice. O velikom trbuhu nosio je svežanj "lisica", ključeva i brava, niz kukove su mu visili pendreci, a pozadi, na glomaznoj stražnjici, nosio je pištolj. Koračao je kao da je sav od federa, uvijek smrknut, s pogledom koji je prijetio ili u nešto zurio.

Ahmet Jūsuf i njegova grupa "upoznali" su se s njim nakon jednog objeda: kada je "rob" ubacio tacne sa tanjirima, a oni ih, uzevši samo hljeb i salatu od kupusa, ostavili netaknutim (osim Cvijana, koji je jeo svoj obrok i šutio). "Preznaj" je morao znati da "fundamentalisti" vraćaju sve njihove tacne jer neće da jedu ništa što je skuhano na svinjskoj masti. Škljocnu brava, vrata se otvoriše, na njima: "rob", koji je opsluživao u Staklari, i "Preznaj". "Rob" se odmah sage i podiže tacnu.

– Čekaj! Ostavi to i stoj mirno! – naredi mu "Preznaj", a onda se obrati "fundamentalistima":

– A vi, je li... nećete našu hranu?! A?!... Štrajkujete?!... A ješćete vi nju, ustaše, i to ćete tražiti repete! – i zalupi vratima iz sve snage. Tacne ostadoše u ćeliji. "Fundamentalisti" su samo šutjeli slušajući bat njegovih cokula niza Staklaru, i nisu bili ni odahli kad opet naglo škljocnu brava, vrata se otvoriše i na njima se ponovo pojavi "Preznaj".

– Ti! – pogleda u Ahmeta Jūsufa i uhvati ga za prsa.– Izlaz' van!

Vodio ga je niz dugu Staklaru, u kojoj se čuo samo bat njegovih cokula.

– Napred! Brže! – Stigoše do posljednje ćelije. – Stan'!

Otključa ćeliju i ubaci ga u nju! Ćelija je bila sva smeđa – od zahrđalih golih poljskih kreveta. Ahmet udari o jedan od njih, "Preznaj" ga ščepa za grkljan!

– Hoćeš jest?! – povika i palicom ga ubode u stomak. Ahmet je šutio, bez kapi krvi u sebi. "Preznaj" se izmače do praga i potеže palicu, ona se izvi u zraku...

U tom času Ahmet Jūsuf, sa dna srca, iz nepoznatih dubina svoje duše, potеže Božije ime: "Allah!" i sasu ga Omerici u lice kao kantu vode. Omerici palica ispade iz ruke, i on zašutje... Dugo su se gledali u oči: on je i dalje držao ruku u zraku. Osim Onoga koga je zazvao, nikoga nigdje nije bilo, niko – osim Njega – pod nebesima nije čuo šta se desilo u ovoj ćeliji. "Preznaj" se sâm sagnu i podiže palicu iz prašine. Ponovo se zagleda u Ahmeta Jūsufa, a Ahmet u njega... pa, koliko god je mogao jače, Omerica lupi vratima i ostavi Ahmeta u mraku punom smeđe prašine i smrada truhlih žica.

U toj ćeliji je mladi pisac ostao sve do kraja dana drhteći kao golub, bojeći se da se "Preznaj" ne vrati. Stajao je uspravno; nije mogao da se naslanja na prazni željezni krevet, nije smio da čučne ili sjedne. Bio je samo žedan, nikakve gladi nije osjećao vasbožiji dan. Mislio je na Majku... Po licu mu se slagala prašina od žice, prsti su mu bili žuti od nje. U tišini, da ne čuje ni samog sebe, proklinjao je Omericu najgorom kletvom, molio Allaha da mu se On osveti, da mu slomi silu... pa da više ne tuče nijedno ljudsko biće niti da u njega sasipa strah.

(Udbina inscenacija sudara vozova 1950. /?/ godine) – A kako čovjek koji se nađe ovdje, u mjestu gdje je Nečastivi komuniste nadahnuo da smisle najgore muke za one koje su označili "neprijateljima naroda i države", da ne drhti od straha? U tim mračnim ćelijama oni "dugoprugaše" (to je naziv za "političare" koji imaju dugu robiju, sve više od pet "kuka") vežu u sindžire i bukagije, i to za jedno nisko "sidro" – koje ne prelazi ni polovinu robijaševe potkoljenice. Bukagije su zavezane za to "sidro", i one stoje pozadi njega. "Dugoprugašu" se najprije na ruke nabiju sindžiri, zatim se on prisili da opkorači "sidro" i spusti zavezane ruke ispod mošanja, a onda se sindžiri ukoso, ispod njegovih nogu, zavežu za bukagije – tako da nesretni čovjek ne može ni stajati ni sjediti. Tako ga, u savijenom položaju, drže po čitav dan i odvezuju ga samo kad mu donesu zatvorske pomije i kad mora obaviti nuždu – nad WC šoljom koja se nalazi u kutku te ćelije. Pred spavanje mu odvežu sindžire od bukagija, i dopuste mu da legne na ćebe prostrto po betonu, ali i dalje u "lisicama"... Ne prođe ni koji dan a "drugoprugaš" počne da plače, kuka i zavija. Udbašima je to jasan znak da mogu prijeći u ofanzivu: najprije sačekaju da njihova žrtva padne u nesvijest, na "sidro", a kad ga bolno žuljanje o njega probudi, poneko od tih kukavnih stvorenja počne da ih moli za pomoć. Udba tada postavi prvi uvjet: saradnju sa njom, a to znači "šmekanje" svojih drugova ili nekih drugih robijaša.

Salih Behmen je prošao kroza sve te muke; K. D. je, u strahu da će ponovo proći kroz njih, u nekoj od ovih ćelija sebi prerezao vene; ali – oni nisu molili za pomoć. Saliha su

u nekoj od ovih mračara držali punu godinu dana. Kada su ga izvodili, bojao se danskog svjetla, da ga njegov snop ne oslijepi dok se ne privikne na nj, a bojao se i da govori – jer su mu se glasne žice bile osušile i toliko zakržljale da ga je grlo boljelo od prvih riječi izgovorenih na krugu, prilikom prvog susreta sa njegovim drugovima.

Ali ja se malo udaljih od teme. Govorim o Božijem kerametu koji se dogodio u ćeliji u koju su prebacili Ahmeta Jūsufa... Mladi pisac, dok je učio dove, jednu stvar je tvrdo shvatio u tim trenucima...

("Da li je prekrupno ovo što ću sada reći? Da li ću ja to moći izvršiti?" podvučeno je crnom olovkom u njegovom dnevniku.)

"... Mislim na sljedeće: Da li me je dragi Allah poslao ovdje sa jednom osnovnom svrhom: da to sve saznam, da, nakon razgovora sa Salihom, u studentskom stanu na Bjelavama, kada su mi se pred očima ukazivali i Centralni i Staklara, dođem i vidim i jedno i drugo "mjesto tuge i plača" – i da o njima svjedočim – jer su to zaslužile napaćene duše koje, iz ko zna kojih razloga, nisu smjele – ili nisu znale, ili – najprije će biti – nisu imale volje da o tome pišu?"

"Ja se nalazim u mjestu koje bih nazvao Muzejom slobode u Bosni" – dopisivao je u nastavku – "jer su ovdje patili, plakali, molili se, proklinjali i preklinjali najljepši umovi koje je ova zemlja dala u prošlom stoljeću, a da o tome naša javnost ne zna skoro ništa. Tu su robijali: Kasim-ef. Dobrača, dr. Jablanović (vodeći katolički teolog), dr. Čekada (dostojanstvenik Katoličke crkve), Rešad Kadić, pjesnik i prozaist, Alija Nametak, književnik, jedan Hadžiosmanović iz Mostara, Munir Gavrankapetanović... naš učitelj Salih Behmen... i mnogi drugi čijih se imena sada ne sjećam."

Odavde su ih – prema Ahmetovoj priči koja zauzima desetak strana u *Dnevniku* – odveli na Željezničku stanicu u Zenici, ali po noći, da niko ne vidi, i, zavezane, poredali ih u nekom prikrajku, a zatim smjestili u dva-tri vagona rekavši im da ih premještaju u zatvor u Sremskoj Mitrovici. Vagoni su bili puni "političara". Voz se pokrenuo – bez piska, jureći dolinom Bosne, a onda okrenuo ka istoku – u sudar s drugom, praznom kompozicijom od isto tako dva-tri vagona, koja je dolazila iz suprotnog smjera. Sudar je bio iznenadan i žestok, daleko od naseljenih mjesta. Alija Nametak, koji je držao ruke naprijed, nakon sudara ih je našao pozadi, a i dalje zavezane; mašinovođa i nekoliko katoličkih osuđenika su poginuli, a većina putnika je okrvavljena, polomljena i onesviještena. ("Rešadu Kadiću je pukla lobanja posred čela.")

Udba je, ovim insceniranim sudarom, bila odlučila da se riješi ondašnjih "neprijatelja naroda i države" tako što će ih poslati u smrt, a pričom o navodnoj željezničkoj nesreći da zataška svoju namjeru...

... Iz svoje nove ćelije, u polumraku, Ahmet Jūsuf je mogao samo da nazre zgradu Uprave... i drvored jablanova – ispod kojih su "Mitrovčane" odveli u voz...

Da dovršimo priču o "Preznaj – Omerici". Taj naopaki čovjek pisca *Dnevnika* više nikada nije mogao pogledati u oči, a kad je progonio "političare" po krugu zadajući im nove teške poslove i vitlajući palicom iznad njihovih glava, njega je zaobilazio kao da ga ne vidi, "kao da nisam političar..."

... Kada su pisca prebacili u fočanski zatvor, toga ljeta je saznao da je "Preznaj", nabacujući malter na svojoj kući, pao s visine, niza skele, lomeći jednu po jednu letvu. "Smrskavši kičmu, u nastupu najgorih bolova, ostavši sam, nekako je došao do svoga pištolja – i ubio se."

(Jedna šetnja 3992– d) – "Fundamentaliste" su raspodijelili ne samo po spavaonicama i smjenama nego i na šetnji. Hasan i Ahmet Jūsuf bili su u istoj smjeni, ali ne i u istoj spavaonici

niti na istoj "šetnji"; Husejn i Kemal su bili skupa u smjeni i na "šetnji", ali nisu mogli biti na "šetnji" s Hasanom i Omerom. A njima – i samo njima – bilo je zabranjeno da prelaze sa "šetnje" na "šetnju", da se duže viđaju i razgovaraju. Oni su to, u početku, pokušali jednom-dvaput učiniti, ali ih je budno oko "Lisca" (kako izgleda, najstrožijeg vodnika na krugu) ili "Preznaj – Omerice" otkrivalo i vraćalo na "šetnju" koja im je bila propisana. Zaneseni u priči, često ne bi ni primjećivali kako su se ta dva "satrapa" približili njihovom uskom prostoru, omeđenom zelenom živicom, pa motre ko s kime šeta, da li neko nekome prebacuje kakve papiriće, da li neko s nekim nešto sumnjivo planira, i tako dalje. (Već smo rekli kako je "Omerica – Preznaj" – zbog onog događaja u Staklari – izbjegavao pogledati Jūsufa.) Oni se taman zapričaju, kad – sva im "robija" viče da stanu. Podignu glavu: goropadni "Lisac" upire kažiprstom u nekog od njih i traži da izađe sa "šetnje". "Fundamentalist" mu priđe i on mu istim prstom pokaže novo mjesto kamo treba da se usmjeri. A tamo ga čeka metla – da pomete taj i taj dio kruga, ili šlauf – da opere stubište ispred Kuhinje, ili nešto slično tome što bi "Liscu" naumpalo u tom času.

Jednom je na njihovu "šetnju" došao Antaga, zapravo on ih je čekao na njoj. "Lisac" je svoj kažiprst uperio na njega, i kad su "fundamentalisti" došli da šetaju on je već razvlačio šlauf. Kotur je bio velik i težak, a Antina kičma povrijeđena u istrazi. Stenjao je i razvlačio debelo crijevo, "Lisac" ga je pratio svojim sitnim očima, a on je, sagibavši se do zemlje dok izvuče šlauf s kotura i ustajući dok ga uprti preko ramena, crven u licu, gledao u njih, poručujući im: 'Vid'te šta mi rade srbokomunisti!' Bio je to sažaljiv prizor, pomutio im je raspoloženje, te su oni samo "vrhli" po "šetnji" – bez suvišnih riječi.

"Lisac" nije bio nikakav Srbin, već vodnik iste nacionalnosti kao i oni, "fundamentalisti", idolopoklonik Tita i Partije. Ahmet Jūsuf je svakoga dana strepio kada će ga zapisati u svoj librić i odvesti "na raport" zbog njegovoga druženja s "najokorjelijim" neprijateljima njegovog režima. A za Jūsufa su to bili divni ljudi, svaki sa svojom nesretnom sudbinom koja ga je dirala u srce. O nekim od tih sudbina moramo reći nekoliko riječi.

S vrha "šetnje" redovno je dolazio – i istim putićem odlazio s nje – pjesnik Vjenceslav Čižek. To je bio gospodin čovjek. Mršav, uspravan, šetao je "akademski", uvijek u svojoj kapi, malom čamcu na glavi. Imao je preko sedamdeset godina, nosio je tešku robiju. On ni s kim nije pričao, samo je šetao i šetao. Grabio je zraka, otimao se smrti. Želio je samo da živ izađe na "slobodu" – jer i sama činjenica da nije umro u zatvoru za njega bi bila osveta komunistima. Nosio je tamne naočare s velikom dioptrijom, želio da izgleda ljepši, da se što manje gleda u lice koje ga je danonoćno podsjećalo na najgorči dan njegovog života: kada su mu udbaši, kidnapiravši ga u nekoj zapadnoevropskoj zemlji i ubacivši ga u hladnjaču (kojom su ga prebacili preko granice), izbili oko. Hrvatski intelektualac, sljedbenik Hrvatske seljačke stranke, izgubio je moć da čita i piše – jer je i preostalo oko davno počelo da se gasi. *Slijep* – izdiktirao je Anti svoje stihove koje je danima "brusio" u mislima, a ovaj filolog ih zapisao – *svezan, između dvojice / razbojnika crvenog podzemlja, pršti tanka kora poledice. // Gluha ura vrhbosanske šume / po nauku azijatskog Kremlja / strojnice su uperene u me. / Uskvasalo moje srce malo / nedužna bi htjelo obraniti / ko obalu napjenjeno žalo...*

Druga ljudska sudbina je još teža. U onim prvim večerima kada je Ahmet Jūsuf prebačen u novi šor, pokraj Š. Š.-a, prišao mu je jedan "smotan" stari robijaš. Sijed, sa zelenim očima i izbrazdanim licem. I on mu je donio neki dar (kao da mu je došao na naselje), ali se Jūsuf više

ne sjeća šta je to bilo. Rekao mu je da je "političar" i da nije dobro da ga viđaju s njim, na što su se obojica nasmijali. Zvao se Pero, bio je rodom iz Kreševa. Godinama prije hapšenja, možda već u svome dječaštvu, Ahmet Jūsuf je čuo za njegovo "djelo", jer se ono – prema tim glasinama – trebalo odigrati u relativnoj blizini njegovog rodnoga kraja, u Jablanici, na Hidrocentrali. Pričalo se, naime, kako su "organi bezbjednosti" otkrili jednog ustašu koji je htio da čuvenu hidrocentralu digne u zrak. Da je u tome uspio, Neretva bi poplavila sve do mora i usmrtila hiljade i hiljade ljudi koji dolje, u Hercegovini, žive. Pred njim je sada bio taj "terorist", koji je govorio jedva čujnim glasom i sažalijevao Jūsufa što je tako mlad "zaglavio".

– Ali, ..beš mu vraga, sve se izdrži. I ja sam – reče – mlad "zaglavio" prvi put!

Pero je imao svega šest godina kada se završio Drugi svjetski rat. Komunisti mu oca optuže da je bio "kolaboracionist" Endehazije, i, bez ikakve istrage i suđenja, jednoga jutra dođu u dvorište i strijeljaju ga – naočigled njegove žene. Ubistvo je, iza kuće, posmatrao malodobni sin ubijenog, i zauvijek ga ponio u sjećanju. Odrastao je, pošao u školu i završio je, ne družeći se s djecom i izbjegavajući razgovore s nastavnicima, kao i oni s njim. Čim je postao punoljetan, Udba mu je napakovala "verbalni delikt" i poslala ga u "Zenicu". Izišavši s robije, Pero je pobjegao na Zapad, u Njemačku, i učlanio se u neku ustašku organizaciju. Udba – koja je imala svoje filijale po zemljama Zapada – registrira ga i kidnapuje. Prebacili su ga u Centralni zatvor u Sarajevu i optužili za pokušaj terorističkog akta: rušenja jablaničke hidrocentrale. Sudio mu je zloglasni sudija Milorad Potparić. U zapisniku sa saslušanja nalazio se neki svjedok čije je ime Peri bilo potpuno nepoznato; taj je svjedok, naime, prema optužnici, "otkrio" Perine namjere i prijavio ga Službi državne bezbjednosti. Pero zatraži da na optuženičku klupu uz njega sjedne bilo ko – "pa da vidimo hoće li me taj svjedok prepoznati". Potparić nije mogao izbjeći ovaj "zahtjev odbrane", dozvoli da neki civil sjedne uz Peru. Uvedu svjedoka. On se uredno predstavi (na onom istom podiju na kome su svoje generalije deklamovali Jūsufovi svjedoci!) i ispriča kako je Pero namjeravao srušiti jablaničku hidrocentralu. Sudija, po službenoj dužnosti – jer je suđenje, "zbog delikatnosti djela", zvanično bilo zatvoreno za javnost – zatraži od svjedoka da prepozna "teroristu", "svjedok" se okrene – i pogriješi, pokaže na drugog čovjeka, onog civila. No ni taj događaj na suđenju nije imao nikakvog utjecaja na sudsku odluku: Pero je dobio 11 godina, i ta mu je kazna potvrđena na svim višim instancama!

... Njegova robija se približavala kraju (već je bio izdržao devet godina). Te večeri – i bogzna koliko puta na "šetnji" – on je prilazio Ahmetu Jūsufu, kao malo dijete, hvatao ga za ruku, molio ga da stane, pa bi ga onda upitaj:

– Tako ti Boga, Jūsufe, Amete, kako ti je ono pravo ime, ..beš mu vraga, zaboravim... ti si, onako, ... je li... pobožan čovjek... pravo mi reci jesam li ja malo... da kažemo – skreno!

– Ti si, mašalla... – i onda se obojica nasmiju, jer je Pero, katolik, znao za ovu muslimansku uzrečicu – osto pri punoj pameti. Što se, bolan, sikiraš zbog toga?

Pero bi se nasmiješi i zadovoljan otiđi od Jūsufa – kao da mu je on dao neki drag poklon.

– Aj' doviđenja!

– Doviđenja, gospon Pero!

Pero je šetao u vrhu ovog dijela robije o kome pričamo. Usamljen, gledao je dugo u ruže, dodirivao ih, nadnosio se nad njih, gledao ih iskosa i razgovarao s njima. Ili je gledao u nebo, razmišljao i govorio sa sobom.

Evo i čitave grupe hrvatskih "uznika", danas su veseli! Da, izišao Perica iz Staklare! Tu su Krešo, Mićo, i još neki Hercegovci. Od svih njih, Perica je prošao kroz najteže muke. Njega su, dok je bio na studiju elektrotehnike, uhapsili u Sarajevu i tukli u istim onim ćelijama gdje su robijali "fundamentalisti". O njemu su "političari" pričali jedan "krvavi" vic: dok je bio u Staklari, debejac (Hrvat po nacionalnosti) opsuje mu "ustašku" mater i zaprijeti da će ga "skratiti za glavu". Perica mu na to odgovori: "I kad me skratiš za glavu, opet ću biti viši od tebe!" Razbjesnjeli debejac pozove vodnika, i kad ga je napao Omerica – Preznaj, Perica, u strahu od smrti, braneći se, udari Omericu glavom u bradu i obori ga, nakon čega su pritrčali ostali stražari i na leđima mu "zaigrali Žikino kolo"! Na svaki njihov skok, debejac je uzvikivao: – To! To! To, to, to! – Jadni Perica: polomili su mu rebra i nagnječili bubrege!

Ti nepoznati mladići oko njih imali su poseban nadimak: "pjevači". Oni bi se "političarima" javljali neposredno pred izlazak s robije. Robijaši su dotle mislili da su oni sitni kriminalci (tako su se predstavljali), a oni su, ustvari, bili politički osuđenici na kratke staze. Osuđivani su zbog "pjevanja" "protunarodnih pjesama" ili poneke psovke Njega i Njegovog režima. Sve u svemu, svakog proljeća (kada je obično režim pokretao hajku na "državne neprijatelje") u Bosni i Hercegovini zbog političkoga "kriminala" zaglavilo bi između 50 i 100 ljudi!

A sredinom "šetnje", kao puž, šepajući, šetao je Hanefija Avdagić, ostarjeli čovjek s relativno malom robijom nakon svih žalbi koje je uputio sudskim instancama, sve do Beograda. On je bio tipični primjer našeg nacionalnog intelektualca koji je pri sebi zadržao elementarno poštenje. Školujući se u zeničkoj gimnaziji u predratno vrijeme, upamtio je višestranački sistem "druge" Jugoslavije i ostao vjeran principima građanske države. Misleći da je za to došlo vrijeme (takve pogrešne procjene imaju svi starci u prvoj fazi svoje senilnosti), počeo je da, umjesto o socijalističkom "radniku", agitira o "građaninu" u jugoslavenskom socijalizmu "koji konačno dobija humano lice". Udba ga je uhapsila i – na prvoj instanci – optužila za pokušaj rušenja ustavnog poretka, čemu se on čudio u istrazi, ali i na robiji, i čitav svoj slučaj smatrao "jednom ishitrenom greškom našeg sistema". Njegovoj naivnosti nije bilo kraja – sve dok mu na posjeti rodbina nije saopćila da se glavni svjedok na njegovom suđenju objesio u kupatilu svoje kuće odmah nakon što su radio i televizija objavili koliko je godina dobio optuženi.

– Dobar dan! – pozdravljao je "Građanin" – kako bi "fundamentaliste" preduhitrio da mu oni ne nazovu selam.

"Fundamentalisti" klimnuše glavom.

– Vidite – zaustavljao ih je osjećajući u kom grmu leži zec, to jest bivši uvrijeđen što mu oni ne primaju pozdrav – i ja sam vjernik, ali to je moja privatna stvar. Ja sam – za razliku od vas, naprimjer – protiv toga da se miješaju religija i politika...

– A zar smo mi to dvoje pomiješali? – upitao je Husejn.

– A zar niste?!

– Nismo, jer mi slijedimo vjeru u kojoj su to neodvojive stvari.

– Eto vidite! A to je nedopustivo u našem sistemu...

– Znamo mi to.

– Pa što ste onda...?

– A šta smo...?

Hanefija je zbunjeno gledao u njih.

– Predlažem da se odreknemo vjere koja se pomiješala s politikom, pa da budu rahat i naš sistem i mi... – cinično se u razgovor uključi Jūsuf.

– Ne, ne! Nisam to rekao! – požurio je da ga prekine "Građanin". – Ne možemo se odreći svoje vjere, nisam to rekao... I ja sam vjernik, ali ja mislim da je građansko društvo najbolji put za nas, Muslimane...

– Pa što ga niste sagradili, dragi građanine, pa da ne robijamo ni ja ni vi... a i vaš svjedok u njemu ne bi sebi vezao štrik oko vrata...

Zadihan, taj bošnjački intelektualac (živio je posljednje dane svoga života), stade i rukom dade znak "fundamentalistima" da nastave šetati bez njega.

– E, moj Tofa! – uzdahnu Ahmet Jūsuf.

Husejn, vječiti ilegalac, mašinski inžinjer koji je desetljećima živio sa "opasnim" idejama i knjigama (one "najopasnije" je vadio odnekud iz duvara u svojoj kući na Ašikovcu), znao je zašto je Jūsuf uzdahnuo. A evo zašto.

Davno, prije blizu četiri desetljeća, ovim istim popločanim stazama šetao je Teufik Velagić, zvani Tofa. Šetao je, siguran je Jūsuf, usamljen – jer su diskusije o bošnjačkom nacionalnom pitanju toliko nervirale ostale muslimanske političare da ga nisu mogli "variti". Mladi zagrebački student medicine, porijeklom od begova sa Bune, već tada je zagovarao Bošnjaštvo i bosanski jezik. Pripadnici "em-ema" ("Mladih Muslimana") o tome nisu htjeli da čuju "jer se to – pričao je Tofa Ahmetu Jūsufu u njegovom stanu u Beču – prema njihovom tumačenju, kosilo sa islamom!" "Ama, pobogu brate, kakve veze islam ima sa tim", govorio im je on, "islam je univerzalna, nadnacionalna religija, uostalom kao i katoličanstvo, a mi imademo svoje nacionalne korijene kao i svi narodi na Planeti...Pa i ti muslimanski narodi – oni jesu muslimani, ali su i Arapi, Afganistanci, Turci... svaki zna i čuva svoj nacionalni identitet, a samo mi, Bošnjaci, veći katolici od pape, kao neki marsovci, neka endemska nacionalna vrsta, odričemo se toga, i tu svoju glupost, nesabrani, nesvjesni, razjedinjeni, plaćamo svojom krvlju – i nestajemo, gasimo se kao meteor na nebu!"

Druga opcija među tim bošnjačkim mladićima, ondašnjim studentima pretežno sa zagrebačke Univerze, medresalijama i gimnazijalcima, bilo je Hrvatstvo. Neki od njih su i "zaglavili" kao agitatori te političke linije u muslimanskom bošnjačkom narodu. (Ahmet Jūsuf ih je sve poznavao; svi su oni bili pojedinci – institucije u vrijeme komunizma. Nisu mogli da se u sebi pomire s porazom svojih političkih ideala i zabluda, a svi su za Bošnjaštvo učinili koliko i legendarni revolucionar Tofa, ako ne i više.)

Tofa, koji je bio svjedok ustaških zločina nad Srbima Mostara (zločina koje je "endehazija" činila u fesovima, pa su se četnici i partizani onda za te zločine nad njihovim, srpskim narodom, svetili Bošnjacima istočne Hercegovine, čak i istočne Bosne!) i njihovih odvođenja bošnjačke lijeve inteligencije i uglednika koji su stajali na stranu srpskih žrtava u Jasenovac (odakle se nijedan nije živ vratio!), nije mogao da "smisli" "Hrvate islamske vjeroispovijesti". Prema tome, tvrdio je Tofa, ništa nije razvilo "komunu" u Mostaru i diljem Hercegovine kao to "naše hrvatovanje", pogotovo od strane uleme. "Potpuna, istorijska katastrofa! Molim ja vas!" othukivao je u svome stanu na trećem spratu u ... *strasse*, br. III/10.

Volio je svoje drugove s robije; oni su bili jedino blago koje je imao. Po puštanju iz zatvora, pobjegao je preko granice u Austriju. Nije se ženio, čitav život proveo je u samoći ćelija i bečkih azilantskih stanova, gdje su ga posjećivali svi "fundamentalisti" i uvijek iznova slušali njegove dramatične povike o povratku Bošnjaštvu.

– E jesmo mi neki baksuzan narod, tôbe jārabbi! – reče Ahmet Jūsuf svojim tamničkim drugovima kad su ostavili Hanefiju iza sebe.

– Nismo, nemoj tako! – veli mu Husejn. – Uči dovu, ona je naš spas...!

...

– Zlato moje! – širio je, iza živice, svoje ruke Džemo, Musliman iz Zagreba. – Zlato moje! Sve sam slušao... – i uredā se s njima, jedan džir, jer on je jedva čekao da se završi razgovor sa "Građaninom" pa da, kad se Husejn i Kemal odvoje, razgovara s Jūsufom. – Zašto gubite vrijeme sa starim magarcem? – reče stupajući ukorak s njima. – Krepat će, a neće se opametiti! I sad mu je Tîto u glavi iako ga njegovi lémaju...Slušaj svoga Džemu: *No East no West, Islam is the best!* Gledaj me kako koračam! Ne dam im se, majku im njihovu! Jesam li pravi revolucionar, ha?! Izgledam li tako?

– Izgledaš, Džemal-paša! Mogao bi na front!

– To i čekam! Čim izađem, odoh u Iran da zgnječimo prokletog Saddama!

Nisu se vidjeli bar mjesec dana, kada su ga odveli u Staklaru zbog "lajanja". – Pitaju me – priča sada Jūsufu – kako se zovem. Čuj, ne znaju kako se zove najveći homeinijevac u cijeloj Bosni i pola Hrvatske! Ja im kažem: Garibaldi! – Marš, izdera se na mene jedan drot, pa udri, udri... I sad me boli, majku im njihovu! Al' ništa mi ne mogu, uskoro ja odoh svojoj Ismihani, a onda – pravac Islamska Republika!

Ali Džemo više nikada nije vidio svoju Ismihanu, jedino biće koje je imao i za koje je živio. Ona je, prije koji mjesec, upravo bila odslužila svoju kaznu, a onda, umjesto da mu dođe u posjetu, poslala mu depešu u kojoj ga obavještava da se vratila u svoju raniju religiju i u svoju Čehoslovačku. (To je jedina depeša koja je Džemi stigla na vrijeme.)

Bila je Čehinja i pripadala je nekoj posebnoj kršćanskoj "sljedbi". Sa Džemom se upoznala na nekoj sesiji spiritista u Zagrebu. Džemo je bio lijep muškarac, sa dječačkim licem, uredno počešljanom, gustom bijelom kosom. Njegovu raniju biografiju Jūsuf nije saznao, a nije imao hrabrosti da ga pita za nju. Kada je upoznao svoju Čehinju, živio je kao samac. Imao je pristojnu uštedevinu, približavao se mirovini. Udavši se za njega, Čehinja je primila i islam. Oboje ih je obuzeo vjerski žar, posebno nakon pobjede islamske revolucije u Iranu.

Džemo je čeznuo za svojom Bosnom. Znao je da u njoj islam nestaje i – u svome revolucionarnom zanosu – poželi da zaustavi takav razvoj događaja. On je rođen u Tuzli, u staroj plemićkoj porodici. Došao je u rod da mu predstavi svoju Ismihanu i da "balije" vraća u islam. Ismihana je postala atrakcija cijelog tuzlanskog regiona, ako ne i bošnjačke "nacije". Službeno glasilo Islamske zajednice u Sarajevu – u vrijeme dok se bilo malo "izmaklo kontroli" Partije! – čak je objavilo intervju s njom. I onda je, jednog ranog jutra, dok se bračni par pripremao za povratak u Zagreb, na vrata zakucala Udba.

Džemino ponašanje u istrazi razbjesnilo je tužioca, sudiju i udbaše, koji mu – zauzvrat – na sud dovedu tadašnjeg tuzlanskog muftiju (budućeg reisu'l-ulemu), a on, sa svoje pozicije, osudi Džemino "neprijateljsko djelovanje" i tako javnost pripremi za visoku kaznu koja je čekala i njega i njegovu voljenu ženu. Da li je zaista rasturao neke letke ili je te letke u njegovu tuzlansku kuću unijela Udba – detalje oko toga Jūsuf nije uspio pohvatati. Udba je Tuzlu – i tuzlanski bazen, kičmu bošnjačkog naroda i islamijjeta u Bosni – tretirala na poseban način. U tako "crvenom" gradu "širiti islam" – kako je to bio nakanio činiti zaneseni Džemo – bila je unaprijed izgubljena misija. On je – za dva "krivična djela" – dobio 7, a Ismihana između 3 i 5 godina (?).

... Ismihana je robijala u ženskom zatvoru negdje na sjeveru Bosne. Imala je pravo na dopisivanje sa Džemom, svojim zakonitim suprugom. Njihova pisma su lutala mjesecima, i na Džemi se uvijek moglo osjetiti kad ih, u svitku, sva dobije od nje. Ali, Ismihanina ženska priroda nije mogla da se dalje nosi s nesrećom koja ju je zadesila. Mnogo mlađa od Džeme, svjesna da je njegov život pri kraju, pod utjecajem svoje rodbine i strahujući od Udbinog praćenja, napustila je Džemu, islam i Jugoslaviju.

...

"Gdje li je sada Džemo, vječiti dječak? Zar je moguće da su prošla ona teška vremena?" piše Ahmet Jūsuf." ... Sreli smo se još samo jednom u našim životima, pred Zagrebačkom džamijom, krajem osamdesetih. Bio je u mornarskoj majici, sa širokim naočarima. Ni traga onom veselom čovjeku s robije! O, kako je sloboda gorka bez žene koju voliš...!"

"Kao i u Zenici, i na 'slobodi' su svi bježali od njega. ('Opasan je, zašto se s njim družiš?' – šaptali su mi.) Sâm je klanjao u ćošku džamije i odmah odlazio iz nje – svjestan da ga njegova 'braća i sestre' ne žele vidjeti u svome društvu..."

"... Uskoro je umro ostavivši svoju oporuku i novac za dženazu. Ukopali su ga na muslimanskom greblju na Mirogoju..."

"... O, gdje li je sada taj vječiti zanesenjak? Na kojoj li je zvjezdanoj stazi izišao u šetnju – u roju anđela, konačno sretan i veseo, bez pratnje 'Lisca' i 'Preznaj – Omerice'?"

(Ivan i njegova *Regina noxtis*) – Na dan pred Prvi maj robijaši su se uobičajeno vraćali s doručka u Livnicu. Svečarsko raspoloženje već se osjećalo u cijelom zatvoru. Napolju – sunce, dan vedar, nebo se cakli.

Pred ulazom u Livnicu nalazi se kovačka radnja. U njoj je radilo tek nekoliko "robova", a šef im je bio također "rob", koji je, razumije se, imao civilnog šefa nad sobom. Kulturno-umjetnička sekcija i Kovačija, na čijem je čelu stajao takav jedan šef, najviše su se pobrinuli da se Praznik rada i te godine "dostojno" obilježi u "kazneno-*popravnom*" domu.

Ti robijaši-šefovi su prava napast za ostale osuđenike. Njih je vlast već unekoliko pomilovala, smanjila im kaznu, a malo zatim ih premjestila na "gospodsko" radno mjesto. Oni su bili dio sistema, rukovodioci i na slobodi, koji su se – igrom slučaja, a ne, prema tumačenju režima, zato što su u biti bili zlikovci – ogriješili o zakon. Ovaj šef o kome govorimo je *ucmekao* čovjeka, kako se znao hvalisati pred robijašima upotrebljavajući baš ovaj glagol.

Općenito uzevši, ubice se dijele u dvije vrste: kukavice – ti ljudi u društvu liče na vrapce među jastrebovima – koji iz straha zbodu čovjeka (kakav je, naprimjer, bio Jūsufov cimer N. u Centralnom i kakvih je on mnogo upoznao u Zenici), i hvalisavce, koji ubiju čovjeka iz želje da se istaknu pred drugim ljudima, da se time hvališu i svoje "djelo" smatraju nekim herojskim činom. Ni jedni ni drugi u trenutku ubistva nisu svjesni svoga čina, ali, za razliku od "kukavica", kod kojih se zna probuditi savjest, "hvalisavci" nemaju savjesti; oni se nikada nisu sažalili nad svojom žrtvom i njegovom djecom, već su tu jadnu žrtvu mrzili čak i na robiji.

"Šef" je bio riđokosi direktor nekog preduzeća iz Doboja. Nosio je tanke brkove koji su mu sezali sve do podvoljka (na slovo O). "Neprijatelje" je mrzio iz dna duše, i najradije bi ih *ucmekao* kao i svoju žrtvu. Vidjelo se to po njegovom prijeziru koji je iskazivao prema svim "političarima", a naročito prema "fundamentalistima". Ni s jednim od njih on se nikada nije pozdravio, a prilikom slučajnog susreta na poslu, na vodi ili u stroju za objed, pravio se da ih ne vidi i okretao im leđa.

On je toga jutra iznad vrata svoje kovačije od trave i cvijeća ispleo petokraku, a kredom, ili gipsom, ispisao velikim bijelim slovima: ŽIVIO PRVI MAJ, PRAZNIK RADA! – Velim, robijaši su se vraćali s doručka i tek tada primijetili njegov "umjetnički rad". Ahmet Jūsuf je bio u društvu s Ivanom.

Pokraj Kovačije, njima ususret, dolazio je "Crni Oblak", dežurni vodnik. "Šef" je dočekao svoj trenutak: s vrata je mahao svojoj vlasti, "Crnom Oblaku," i pozivao ga: – Druže vodniče, pogledajte! Pogledajte! – "Crni Oblak" prođe pokraj njega kao da ga Bog nije ni dao. "Šef" je zanijemio i trenutak-dva ostao tako razvučenog osmijeha ("brkovi na slovo O su mu se još jače isticali") i raširenih ruku. Njegov poraz je bio tim veći što su mu prisustvovali "neprijatelji" njegovog režima i, razumije se, njegovi "neprijatelji".

Ivo Jūsufu ispriča kratki životopis "Crnog Oblaka":

On je, u mladosti, učio bogosloviju u Sarajevu, gdje ga je Udba vrbovala najprije za "suradnju", a onda i izvela iz bogoslovije. Njegove daljnje godine bile su nepoznate crkvenim službama, a izgleda i njegovoj majci, koja ga je dala da uči za fratra. (Oca odavno nije imao.) Naposljetku je ovaj "raspop" dobio mjesto u KaPe-domu u Zenici. Po dolasku na ovu dužnost, "raspop" se počeo dokazivati svojim pretpostavljenima tukući osuđenike, naročito "političare". – "Izvede čovjeka na krug" – pričalo se na robiji – "i tuče ga, a čovjek skiči kao pseto i moli ga da ga 'malo lakše' tuče, ljubeći mu čizme. Ali on se nije obazirao na ljudska preklinjanja: i dalje je tukao 'roba' sve dok ga ne bi onesvijestio."

Čitava "robija" je satima šutjela nakon ovakvih premlaćivanja. – Robijaši su ga zbog toga nazvali "Crnim Oblakom".

"Crni Oblak" se, nakon dolaska u Zenicu, oženi s nekom "skojevkom" iz svoje branše. Majka, koja je već bila nepokretna, u međuvremenu sve sazna: kako je napustio bogosloviju, gdje se zaposlio i kako se ponaša na "robiji". (Do nje je, u njezino selo pokraj Fojnice, stizala rodbina pretučenih osuđenika, jer bi naš narod saznao sve što je režim skrivao.) Uskoro se razboli i osjeti da će umrijeti. Pozove sina preda se (a njegova žena je već bila u blagoslovljenom stanju!) i rekne mu ta "Božija grlica" – kako ju je Ivo, sjeća se Jūsuf, nazvao: "Sine, to što si učinio – sebi si učinio, nisi meni. Ja odo' na onaj svît Gospodinu našem, a tebe zaklinjem svojim mlikom: Ne tuci ljude! Ako nastaviš, neka ti sudi On, Sudija nebeski!" "Crni Oblak" je već bio "raščistio s religijom" i nije se obazirao na majčine kletve – sve dok mu se nije rodilo gluhonijemo dijete. ("Da Bog sačuva!") Od tada je postao drugi čovjek: više nikada nikoga nije istukao, i samo je šutio.

U Ivu je – kako je on pričao – samo dugo gledao, kao i u fra Franu. Njih dvojica najednom osjetiše kako ih na "robiji" štiti neka nepoznata ruka; znali su da je to "Crni Oblak", nesuđeni fratar. I "fundamentaliste" i njih, fratre, zaobilazio je kad god je mogao, a kada su morali da se susretnu – kao toga jutra – on je obarao glavu. Mogli su, što se njega tiče, svu "robiju" prevrnuti – on im ne bi ni riječi kazao.

"Šta li se događa u njegovoj duši – sada, i sve ove godine?" – pita se Ahmet Jūsuf u svojoj "svaštari."

...

Ćelavac nastavi da jede i podriguje, i robijaši bi zaspali slušajući njegovo podrigivanje da "robijom" nisu odjeknuli plotuni. U prvi mah robijaši pomisliše da oni dopiru iz grada, koji je bučno slavio dolazak radničkog praznika ("nebo nad Zenicom je sijevalo od petardi"), ali drugi plotun razbistri situaciju. Redar je već bio na vratima, negdje su zvonila zvona

za uzbunu, čuo se lavež pasa sa karaule...! U Trin'es'ku bahnuše naoružani policajci, jedni ostaše na vratima, a drugi prođoše putevima između kreveta.

– Na spavanje! – komandova jedan od njih. Robijaši se, bez iznimke, počeše zavlačiti pod ćebad.

... Te noći je organizovana grupa robijaša pokušala da pobjegne preko zida.

(Ilija Tolić ne zna izići iz zatvora) – Najveći "dugoprugaš" u Zenici bio je jedan hrvatski "političar" čiju sudbinu nikada niko nije uspio dokraja sklopiti. A i kako bi kad je on, taj robijaš, sâm bio poput zatvorene kutije, a niko drugi se nije usuđivao o njemu raspitivati ili ga šta o tome pitati. On je bio najteži slučaj na robiji i njezina najveća zagonetka.

Navodno zbog mladosti, a ustvari zbog nekih posebnih Udbinih razloga, izbjegao je metak u čelo. Robijao je preko dvadeset godina, mada je bio osuđen na dvadeset (prema jednom izvoru do koga je Ahmet Jūsuf naknadno došao: na četrnaest godina!), a što je još interesantnije – nije znao dokle će još robijati. Upravu nije smio pitati o tome, a i kad bi je pitao ona mu ne bi znala dati odgovor na to pitanje, to jest na pitanje svih njegovih pitanja. Ponekad se Ahmetu Jūsufu činilo, dok ga je posmatrao na Kernari, da se on pomirio sa sudbinom: umrijet će na robiji za svoj "hrvatski stijeg" ili će biti ubijen u "prometnoj nesreći" čim iziđe na neku od zeničkih avenija – kao što su bili poubijani i njegovi drugovi koji su robijali ovdje, u Zenici, ili u nekom drugom jugoslavenskom zatvoru.

Nikad ga niko nije vidio na "šetnji", nije se znalo u kojoj je spavaonici bio i da li je ikada imao posjetu. Zvao se Ilija Tolić. Bio je pomalehnog rasta, mršav i suh kao grana. Iz jutra u jutro išao je na rad u Livnicu sa svojim podmetačem pod pazuhom, u plavoj kapi sa kačketom, i svakog popodneva, u isto vrijeme, usamljen, mimo stroja, vraćao se s posla. Izgleda da se presvlačio negdje izvan Garderobe, ili se nije ni presvlačio. On je samom sebi napravio red i raspored u koji mu Uprava nije dirala. Možda nije ni brojio svoje dane.

Neumorno je pušio, sve jednu za drugom. Dok bi se robijaši preobuci kod Meše na Garderobi, on bi već savij i zapali svoju cigaru u dugom, ljubičastom cigarluku, i izdrobi hljeb svojim golubovima. Oni – samo što nisu pričali s njim: čim bi Ilija otvori svoje kese, slijetali bi sa livničkih santrača i ispod mračnih krovova na njegova ramena, gukali i otimali se za skorene mrvice rasute po ravnim stolovima Kernare. On im se smijao, gledao ih ispod oka na svome ramenu, tepao im: – Pi, pii! – i uživao u njihovom čavrljanju. Robijaši su započinjali svoj svakodnevni rad i nisu ni primjećivali kad bi ih ova Božija stvorenja ostavljala same sa njihovom mukom... Eto, kako se čovjek ne bi zapitao: Kako je moguće da je ovaj Samarićanin koji ih je hranio baratao bombama i u zrak dizao vozove, policijske "postaje" i zgrade komunističkih komiteta?

Pravo budi rečeno, Ilija to nije učinio, nego je samo *namjeravao* učiniti; Udba je otkrila njegov plan, pohvatala njegovu grupu negdje u Gorskom kotaru i presjekla akciju HRB-a ("Hrvatsko revolucionarno bratstvo"), čiji je član Ilija bio. Kako rekosmo, robijaši o tome ništa nisu znali dokle god su bili na robiji, nego je Ahmet Jūsuf njegovu životnu putanju pronašao u jednoj Udbinoj knjizi koju mu je, na sarajevskom buhljaku, poklonio prodavač – robijaš koji ga je prepoznao. Komentare iz te Udbine priče oprezan i razuman čovjek, naravno, ne može prihvatiti, ali neke činjenice ta služba nije imala potrebe ni izmišljati ni falsificirati.

Ta se knjiga zove *Dvadeseti čovjek.* Napisao ju je Đorđe Ličina, a objavljena je u Zagrebu 1980. godine od izdavačke kuće "znakovitog" naziva: Centar za informacije i publicitet.

Ilija Tolić je zarađivao svoj kruh svagdašnji kao vozač u Ljupljanici, selu pokraj Dervente, sve dok ga neki đavo, kako to već biva s mladim ljudima, nije navratio da – zvanično – ode na rad u Njemačku, a ustvari želio je da se priključi Legiji stranaca. Na slici koja se nalazi na kraju knjige vidi se on kao mladić s dugom kovrdžavom kosom, ozbiljnog pogleda, duguljastog lica. Odmah da kažemo: ne liči ni na kakvog avanturista, kako kaže spomenuti izvor. O toj dilemi debatirat ćemo malo kasnije.

"U subotu 28. lipnja 1958. 'Caster Felice', sa 350 putnika različitih nacionalnosti, u tijesnim kabinama i na palubi koja je mirisala na ribu, digao je sidro, isplovio iz bremenske luke i usmjerio pravac prema Australiji. Bilo je predviđeno da se zadrži u Dakaru, Capetownu i Singapuru. Krajnja luka bio je Melbourne." Ovakav preokret kod Ilije Tolića Ličina tumači njegovim prolaskom kroz "kandidacioni staž" kroz koji je prošao u nekom izbjegličkom logoru, nakon čega se pridružio izvjesnim "fašističkim organizacijama", kojima je plaćao članarinu. Pred samo ukrcavanje na "Caster Felice" Iliji prilazi emigrant koji izaziva posebnu pažnju i o kome, kao "Hrvatu islamske vjeroispovijesti", također kanimo govoriti. On se zvao dr. Mehmed Mehičić.

Ovaj ilegalac je Iliji predao tajnu depešu u kojoj je bila navedena adresa kojoj će se obratiti u Melburnu. Na depeši je, između ostaloga, pisalo: "... brat Jure Marić (vodeći hrvatski emigrant u Australiji, s mjestom prebivanja u Sidneju – op. a.) ima velike mogućnosti da pomogne izbjeglim Hrvatima koji su spremni da se priključe ustaškoj organizaciji". U podnožju su bile nanizane titule, zatim imena i nazivi i ostalih organizacija s kojima je Ilija dobio zadatak da "surađuje": šef HOP-a ("Hrvatski oslobodilački pokret"), šef Petog zbora za Bliski istok, zapovjednik Glavnog starješinstva hrvatskog domobrana, glavni povjerenik HNO-a ("Hrvatski narodni odbor") za Oceaniju... i tako dalje.

U blizini Melburna, na platou zvanom Wodonga, Ilija je prošao terorističku obuku, a zatim se vratio u Evropu, gdje, u šumama blizu Štutgarta, organizira terorističku grupu od osam članova, s kojom se ilegalno prebacuje u Jugoslaviju "sa zločinačkim planovima i zadacima". "Međutim, prije nego što su uspjeli ostvariti ijedan planirani zadatak, pali su u ruke Službe sigurnosti. Bilo je to u srpnju 1963."

U mnogim dijelovima ovih Udbinih "informacija" Ahmet Jūsuf je prepoznavao Ilijine izjave koje je bio prisiljen dati i potpisati tokom višegodišnjih istraga prije i poslije presude na tajnom suđenju u Rijeci. To što je u zeničkom zatvoru proživio više od dvije decenije (malo manje od cijelog tadašnjeg Ahmetovog životnog vijeka) i što toga dana kada su ga konačno pustili nije bilo nikakve "prometne nesreće" svjedoči o tome da je on, odmah nakon neuspjeha njegove operacije, postao slomljen čovjek u kome odavno nije bilo želje ne samo za "hrvatskim stijegom" nego ni za životom. Zgadilo mu se na sve: na režim koji je želio oboriti bombama, na saučesnike u njegovoj akciji (u ovoj, kao i u svim ustaškim operacijama, Udba je imala svoga, "dvadesetog" čovjeka!), na naredbodavce koji su mjesecima čekali poštu iz Jugoslavije sa šifrovanim jezikom, na Udbu i zatvor, a najviše – na sebe samoga, "koga je i Bog zaboravio". Evo kako je izišao s robije:

– Ilija Tolić?! – viknuo je kurir na livničkoj kapiji.

– Tu je! – rekao je Ilija kao da kurir proziva nekog drugog, a ne njega. Mršavo tijelo ispod širokog radničkog odijela je zadrhtalo, Iliji je ispao alat iz ruku. (Ahmet Jūsuf se i sad sjeća kako je čekić, zveknuvši, pao na jednu kantu.)

– Traže te!

Već smo rekli da su ga, u tih godinu i po dana koliko se pisac našeg *Dnevnika* viđao s njim, dva puta na isti ovakav način po čitav dan "puštali", izvodili do pred glavni ulaz, a onda ponovo vraćali u zatvor "iz bezbjedonosnih razloga".

Na Kernaru se vratio pred kraj smjene. Na sebi je imao plavo zatvorsko odijelo i, odnekud, bijelu košulju. Začešljan, s naočarima velike dioptrije, sada je izgledao još mršaviji i manji. Za njim je išao vodnik s formularima u ruci. Obilazili su sva radna mjesta na kojima je Ilija radio, kancelarije šefova smjene, Garderobu, svugdje se ispotpisivali i ponovo se vratili na Kernaru. Ilija je stao i pogledao u santrače, gdje se našao jedva koji golub.

– Ilija?! – viknuo je neko od robijaša. – Nemoj nas zaboraviti!

– Idemo! – vikao je vodnik sa kapije.

Ilija ništa i nikoga nije čuo.

– Idemo! – ponovo viknu vodnik.

Ilija krenu – pravo niz Livnicu, ka kukama.

– Ilija, bolan? – pozva ga Ivan, ali on je išao niz Livnicu ne okrećući se. Neko pritrča do njega i okrenu ga na lijevu stranu – prema kapiji, ali on krenu malo ukoso, na stolove Kernare, ukočen kao da je na procesiji.

– Ilija, čuješ li me? – prihvati ga Ivan i prodrmusa. On i dalje nikoga nije vidio. Čak ni Ivana. Priđe vodnik, uze ga za ruke... Ahmet Jūsuf se i sad sjeća njegove mršave figure kako posljednji put prolazi kroz kapiju kroz koju je prolazila dva desetljeća, i tek tada primijeti da je bio u papučama.

– Sretno, Ilija! – govorili su robijaši za njima, bolje reći: molili se i za sebe i za njega, gledajući u alat na kernarskom stolu, a, zapravo, ne videći ga.

Tada se u Ahmetu Jūsufu – naročito toga dana kada je izišao Ilija – po ko zna koji put javilo pitanje: "A što ću ja ovdje?" – i iz njega stotinu hladnih, teških misli, od kojih ćemo navesti one najvažnije:

Iliju su, dok je bio mlad, u avanturu koja ga je koštala života odvele priče o "srbokomunistima" i njihovim zlodjelima nad narodom kome je pripadao, dok je one druge priče o zlodjelima političkog i vojnog rukovodstva njegovog naroda nad Srbima smatrao "komunističkom propagandom". Dva naroda, koja su podijelile dvije religije nastale iz istoga korijena, srpski i hrvatski, na južnoslavenskom prostoru bore se za prevlast i teritorije, za svoj *Lebensraum*, i u toj borbi i jedan i drugi čini strašne zločine nad onim drugim, ali i nad narodom koji stoji između njih ili je pomiješan s njima. Ilija se bori za "neovisnost" svoje Hrvatske, u koju bi da ugura i republiku u kojoj je rođen; on pripada pokretu koji sa "svoje" zemlje želi da istrijebi pravoslavce, radi čega su u Drugom svjetskom ratu ustaše donijele rasne zakone i podigle Jasenovac – koncentracioni logor u kome su ubili... nikad se neće tačno saznati koliko Srba, Jevreja i Roma: srpskokomunistička propaganda je tu cifru podizala na 700.000, uzvraćala im je hrvatska propaganda i historiografija i tu cifru spuštala na 50.000...Zatim je došao Blajburg: 15. maja 1945, nakon što ih je britanski general Patrik Skot predao partizanskim jedinicama, u ovome malome mjestu na slovenačko- austrijskoj granici, tačnije: u njegovom polju, partizani su pobili... nikad se neće saznati koliko Hrvata: hrvatska propaganda i historiografija tu cifru podižu čak na 200.000, jedan jevrejski historičar, Slavko Goldštajn, smanjuje je na 20.000, srpski izvori govore o cifri između 55.000 i 99.000... Tu su pobijeni pripadnici svih poraženih vojski, najviše ustaše, domobrani, ljotićevci...

bez suđenja, takozvanim prekim sudom! I u jednom i u drugom stradanju bilo je Bošnjaka, ali o njima – u tim godinama – nigdje nije bilo ni riječi. O njima bez kojih bi se Srbi i Hrvati – nakon što su do tada u zajedničkoj državi proživjeli više od pola stoljeća – "namirili". Ma kako izgledao krotak, poput svojih golubova, Ilija Tolić je pripadao onoj tako jednostavnoj, priprostoj, a tako opasnoj monomanskoj ideji po kojoj se narodi mogu premještati ili, čak, uništavati kao da su jata komaraca. Njegov ustaški pokret je, u predvečerje Drugog svjetskog rata, kada se dočepao vlasti, isplanirao da pobije ili protjera sa njihovih ognjišta oko 700.000 Srba koji su dotle živjeli u Hrvatskoj i u Bosni; na drugoj strani, istovrsni pokret kod Srba, četnici, predvođeni generalom Kraljevske vojske Dražom Mihajlovićem, isplanirao je da pobije ili protjera sa njihovih ognjišta preko milion muslimana i katolika koji su živjeli u Sandžaku, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Slavoniji! Kakvi grozni planovi! Odakle su i kako su se ukvasili na južnoslavenskom prostoru?

Prema Dedijeru i Miletiću (v. njihovu dokumentiranu knjigu *Genocid nad Muslimanima*), Draža Mihajlović je te *genocidne* ideje preuzeo od Adolfa Hitlera, iz njegovog *Mein Kampfa*, a Hitler od anglosaksonskih rasista, engleskih naseljenika u Americi, koji su ih primjenjivali na Indijancima. (Ni Dedijer, član Raselovog suda, ni Miletić ne spominju Josifa Visarionoviča Staljina i Beriju, koji su, ništa manje i žešće od Hitlera, uništavali i "preseljavali" čitave narode nastanjene pod komunističkom "jurisdikcijom"!)

Hrvati su malobrojniji narod od Srba, a, osim toga, manje su – u tim godinama: gotovo nikako – opterećeni lošim historijskim pamćenjem u odnosu na muslimane i islam. U antagonizmu prema Srbima i svakoj formi Jugoslavije, njima su muslimani bili potrebni, a muslimani, Bošnjaci, živeći između čekića i nakovnja, primorani da se opredjeljuju sad na hrvatsku, sad na srpsku stranu, češće su se i iskrenije okretali Hrvatima i Hrvatskoj. Pogotovo tokom Drugog svjetskog rata. Ante Pavelić, vođa ustaškog pokreta, na nekim fotografijama nosi fes; kao "poglavnik" svoje države, u prvim godinama rata, obilazio je muslimanske krajeve u zapadnoj Bosni, čak prisustvovao otvaranjima džamija. (O tome v. u ratnim brojevima "El-Hidaje", naprimjer.) Potpredsjednik njegove vlade bio je dr. Džafer-beg Kulenović, bliski saradnik dr. Mehmeda Spahe, tajno umorenog vođe Jugoslovenske muslimanske organizacije u Beogradu, u predvečerje Drugog svjetskog rata. U svojoj Zakonskoj odredbi o rasnoj pripadnosti, kao i tokom čitave svoje političke karijere, Pavelić je u Bošnjacima gledao "Hrvate islamske vjeroispovijesti" i "čiste" arijevce. Takve poglede na ovaj narod on je preuzeo od "Oca hrvatske domovine" Ante Starčevića, osnivača hrvatske Stranke prava (čija je majka bila pravoslavka koja je prešla u rimokatoličku religiju). Starčević je Bošnjake nazvao "cvijećem hrvatskoga plemstva". (Na jednome mjestu u svojim *Političkim spisima* on piše: "U Bosni živi strana našega najčišćega, najnepokvarenijega naroda, koji lakše može biti bez nas, negoli mi bez njega. Za nas je njegov život znamenitiji negoli pariških proletera i njemačkih mudraca, njegovo je naravno stanje za nas korisnije i potrebitije negoli zapadna civilizacija koja smućuje pamet, truje srce i ubija nam život.") Pisao je afirmativne članke o Osmanskom carstvu i islamu, sukobljavao se sa Katoličkom crkvom (navodno zbog njezinog služenja stranim osvajačima Hrvatske) i mrzio "Serbe" u tolikoj mjeri da je skovao pojam "Slavoserba" koji je označavao "nenarodne elemente" niskog morala. Vukovoj krilatici "Srbi svi i svuda" i njegovim pogledima na jezik suprotstavljao je svoje poglede prema kojima je jezik koji Vuk naziva srpskim, zapravo, hrvatski, a zbog prisustva ekavice u kajkavskom i čakavskom dijalektu, služio se ekavicom podrivajući Vukovu namjeru da ijekavicu učini osnovom zajedničkog srpsko-hrvatskoga jezika.

"Allahselamet!... Bože, Bože, gdje si Ti nas posijao?!" ponavljao je Ahmet Jūsuf toga popodneva Memnuninu rečenicu iz Skenderove *Ponornice.* "Srbi i Hrvati se nikada neće ni oko čega složiti, i tu će svoju neslogu uvijek prebijati preko leđa nas i naše domovine u kojoj živimo i s jednima i s drugima, na 'velikoj granici' koja je, 1054. godine, kada se kršćanstvo podijelilo na dvije pole, pukla baš preko naše Bosne... A ja sam ovdje – kao i sva moja braća – ni zbog čega drugog osim da se namiri komunistički 'tronožac': jer samo 'Neopredijeljeni' ili 'Muslimani' nemaju masovnih zločina nad drugim narodima, nemaju ni Jasenovca, ni Jazovke, ni Blajburga... Da, imali su Handžar-diviziju, ali – gdje su njezini zločini? Imali su 'Mlade Muslimane' – gdje su njihovi zločini? – I pošto je njihov 'tronožac' u ovom dijelu krivao, nama su pripisali 'islamizaciju Muslimana' – a to je za Komunističku partiju, ništa manje terorističku organizaciju od Ilijinog HRB-a, bilo isto što i Jasenovac ili Blajburg!... Bože, Bože, gdje si nas posijao?!... Kud god se okrenemo, Srbima jal Hrvatima, ili ako se nikako ne okrećemo – uvijek grmi, uvijek po nama, uvijek mi izvučemo deblji kraj... Nikom krivi, a svakom na putu..."

"... Taj dr. Mehmed Mehičić, i taj Džafer-beg Kulenović, i Ademaga Mešić, i mnogi drugi, bez ikakve svijesti o svojoj nacionalnoj posebnosti, priklonili su se Hrvatima i Endehaziji; potiču uglavnom iz Krajine, za njih je jugoslavenstvo isto što i velikosrpstvo... Jedan od takvih, Vejsil Keškić, postao je član Ilijinog HRB-a, a nakon Ilijinog 'pada', ubačen je 1971. godine u Bosnu i Hercegovinu da bi se borio za veliku Hrvatsku, uhvaćen, osuđen na smrt strijeljanjem na tajnom suđenju u Sarajevu. Prije izvršenja presude zatražio je da mu ispune jednu želju: da se abdesti i klanja u Begovoj džamiji; želja mu je ispunjena!"

Ahmet Jūsuf gleda u njegovu sliku u *Dvadesetom čovjeku:* crn, lijep Krajišnik! Malo dalje: fotografije 19 ubijenih rezervista, svih nacionalnosti... Također lijepi i uglavnom mladi ljudi, većinom "Muslimani" iz okoline Prozora! Tu je mogla biti i fotografija Ahmetovog babe ili amidže, jer su obojica bili mobilizirani, hvatali ustaše po Raduši, među njima i Vejsila, koji je izgubio i naciju i državu, a ostala mu samo vjera...

Na drugoj strani, Mustafa Mulalić i Ismet Popovac priklonili se Srbima i četnicima – sve gubitničkim stranama Drugog svjetskog rata... Nakon što je izišao iz zatvora, s tim Mulalićem Alija Isaković napravi intervju i upita ga kad mu je bilo najteže u životu, a ovaj mu odgovori da je to bio onaj trenutak na suđenju, u Beogradu, kad su ga upitali šta je po nacionalnosti, on rekao: Srbin, a sva se sala nasmijala... "Dobro, Dajdža je otišao s partizanima, kao i profesor Čemerlić, tvorac ZAVNOBiH-a (čijeg su brata Asima ubili četnici u Srebrenici), kao i Nurija Pozderac, savezni poslanik ispred JMO-a (poginuo na Sutjesci)... – i šta smo dobili od partizanskog pokreta? Jedan kratki 'odmor nacije' – do novog srpsko-hrvatskog sukoba u kome ćemo ponovo morati spašavati živu glavu..." Ahmet Jūsuf uze olovku iz unutarnjeg džepa bluze i zapisa na papiru od cementne vreće:

(BREZE)
Sestre, u ovom času mirujete.
Al uskoro će pah vjetra
Uzbudit vaše stražare s vrhova.
Vas uvijek love!

I kada dišete poslije bijega,
U vašim dušama tinja

Strah od nepoznate ruke.

Jave vam da su lovci pospali.
Uto zapleše vaše lišće
I vaše duše izdišu radost.

Nekoliko kratkih događaja i doživljaja iz nenapisanog dnevnika...

"Husejn imao posjetu. Jedva sam čekao da se vrati, da mi prenese vijesti sa "slobode"... Vratio se, ja mu prišao u šor, a čovjek me ne vidi. Nazivam mu selam, zovem ga, a on samo šuti... Skunjio se pa samo šuti... Da se nije šta naljutio na me, pitam ga, a on i dalje šuti...

Otkravio se predvečer. Šta je bilo? Došle mu obje kćeri s majkom im na posjetu, u vrhu stola sjedio milicioner, on ne da da se 'političari' zagrle s rodbinom, ništa osim pozdrava rukom... Curice bile zbunjene... On (to jest, milicioner) u jednome momentu ustane da prošeta po sali, a jedna curica se zavuče pod sto i pravo bâbi u krilo! Milicioner zagalami, pritrči i nasilno je odvoji iz Husinog zagrljaja... Eto, čovjek zbog toga bio u behutu i ne zna da sam dolazio u njegov šor... Teško 'političaru' koji ima djecu!"

...

"Pismo od Nevze! Odlazim na 'šetnju', čitam: Mirzeta rodila kćerku, dali joj ime Nejra! Nejra? Svjetlica. Svjetlica vjere! – Radujem se, nek se širi ummet Muhammedov, a onda mi se u srce zabode strijela žalosti: Nevzi je sigurno teško, mi nemamo djece, plašimo se hoćemo li ih imati, nije mi do mene koliko do nje, uplašena je, ko zna šta će biti s mene kad, ako Bog da, izađem s robije, hoćē li me zatrovati, hoću li moći imati djece... Ko zna do koga je, ali njoj je sigurno teško, teže nego meni... Ali, zašto se pačamo u Božije, možda će, jednog dana, sve biti dobro, imat ćemo djecu, i to mnogo djece, da sva avlija odjekuje od njihovog cvrkuta – dok ih Nevzeta, u svojoj bijeloj šamiji punoj ljubičastih grana, gleda s prozora, malo njih, malo mene..."

...

"A šta ako se i meni, jednoga dana, kad me budu puštali ovako kao Iliju, desi saobraćajna nesreća?! Ili nešto slično tome?!...Neće, ako Bog da."

...

"U trećoj smjeni – tamo iza ponoći, kad zahlade i pijesak i alat, a glava samo što ne klone od premorenosti i nesanice, javlja se Basri sa svojim pitanjima o religiji. Sijedi Basri! Sijed kao ovca. Nastavnik u nekoj srednjoj školi u okolini Prištine, potpuno odan albanskoj stvari. Vuče debelu robiju, a osijedio je za jednu noć u istrazi. 'Ja nemam potrebe za religijom', stalno mi ponavlja, a kad god se osamimo na Kernari pita me o religiji. Vrlo inteligentan čovjek, Albanac od 'bèsē'. Kad sam ga sinoć upitao otkud mu ime Basri, sa smiješkom mi je odgovorio da mu je pradjed učio islamske nauke u Basri i da je po tome djedu dobio to ime."

...

"Danas ode Francika, fra Frano. Dođe da se pozdravi sa svima nama, onda se izgrli sa Ivanom. Ivan se skunjio, gleda u zemlju. 'Sad imam samo vas (to jest, Husu, Hasu i mene)!' reče i zaplaka kad se zatvori livnička kapija... Kako neće plakati: Francika dobio četiri i po, on četiri, onda njemu smontirali novi proces na kome je dobio nove dvije godine (o čemu sam pisao). Sad fra Frano ode, a Ivan ostade..."

...

"Konačno smo saznali kad i kako je umro Rušid! Čitav dan smo hodali tužni, a na šetnji smo mu učili Fatihe. Doktorica Vahida, od žalosti, promijenila stan, ne može da živi u onom na Bjelavama – gdje je sve podsjeća na njega." *O, smirena dušo, vrati se Gospodaru svome zadovoljna, a i On tobom zadovoljan, pa uđi među robove Moje, uđi u Džennet Moj...*

(Odlomci iz romana *Breze na vjetru*)

UDK 821.163.43*.09:398

Balada o Morićima

Munib Maglajlić
Filozofski fakultet
Sarajevo

Balada o Morićima je po više osnova u samom vrhu baladesknih tema u bošnjačkom usmenom pjesništvu. Pogibija sarajevskih janičarskih prvaka, Hadži Mehmeda (Paše) i Ibrahimage, koja pada u sredinu 18. stoljeća, bila je veoma omiljena među usmenim pjesnicima i živjela je u bujnom i neprekinutom toku sve do posljednjih baštinika usmenog pjevanja ovog usmjerenja, s kraja 20. stoljeća. Izrazitije nego i u bilo kojem sličnom primjeru pjesama sa lokalnim obilježjima u bošnjačkom usmenom pjesništvu, u slučaju teme Morića sačuvana su i historijska svjedočanstva o opjevanom događaju, i usmene predaje o samim junacima i porodičnom okviru tragičnog zbivanja, i – što je posebno važno – čitav niz pjesničkih uobličenja, od kojih su čak nekoliko na vrhunskoj pjesničkoj razini. Zahaljujući svjedočanstvima o kojima je bilo riječi, u primjeru balade o Morićima moguće je u značajnom obimu pratiti zamršeni tok – od događaja do pjesme o njemu, od zbivanja u historijskoj zbilji, koja je bila i zbilja lokalnih pjesnika, očevidaca opjevanog zbivanja, do nove zbilje jezičke umjetnine, koju u zabilježenim primjerima dijeli od vremena opjevanog događaja čitav niz decenija, čak i u najranije zabilježenom primjeru duže od jednog stoljeća. Balada o Morićima, u presjeku sačuvanih inačica, postignuće vrhunskog pjesničkog umijeća neznanih usmenih pjesnika, uzoran je i po mnogo čemu neponovljiv primjer za ustanovljavanje poetičkih zakonitosti uobličenja usmene balade općenito.

Ključne riječi: balada o Morićima, balade, braća Morići, bošnjačka usmena književnost

Povijesni okvir opjevane pogibije

Povijesnu jezgru balade o Morićima čini pogibija Hadži Mehmeda (Paše) i Ibrahimage, janičarskih prvaka koji su našli smrt u nemirima u Sarajevu sredinom 18. stoljeća. Opjevana pogibija dvojice Morića smještena je u širi povijesni okvir desetgodišnjih burnih zbivanja u Bosni od 1747. do 1757. godine. Pogubljenjem dvadesetak učesnika bune u sarajevskoj tvrđavi – među kojima su bili i braća Hadži Mehmed i Ibrahimaga Morić – u akšam 13. džumadel-ahira 1170. / 3. ožujka 1757. godine stavljen je krvavi pečat na događaje koji su potresali ne samo Sarajevo nego i čitav središnji dio Bosne. Sredina 18. stoljeća, kada se nižu događaji koji su u jednom kratkom isječku opjevani osmeračkom baladom, kod savremenika u Sarajevu i šire bili su poznati pod nazivom "Morića buna",

što uvjerljivo svjedoči o važnoj ulozi zlosretne braće u političkim gibanjima koja su privukla značajnu pažnju u središtu osmanske vlasti, u Carigradu. Važnost ovih zbivanja te uloga sarajevskih janičarskih prvaka u njihovu odvijanju nisu bili, sve do najnovijeg doba, rasvijetljeni u dovoljnoj mjeri. Nepotpun prikaz događaja koji su vodili pogubljenju Morića, Hadži Mehmeda i Ibrahim-age, kasnijih junaka balade, donesen je na početku ljetopisa sarajevskog hroničara Mula Mustafe Bašeskije. Ovaj osvrt, pisan na temelju tuđih zapamćenja i sa vremenskog odstojanja, usmjerio je kasnije historičare da ova složena događanja razmatraju pojednostavljeno.[1] Pri tome su posve gubili iz vida da je i sami ljetopisac Bašeskija, sedamnaest godina kasnije – u godini smrti majke historijskih Morića, glavne junakinje balade – temeljito drugačije gledao na pogibiju janičarskih prvaka i njihov položaj u gradu Sarajevu onoga doba. Uz Bašeskiju, ljetopisac na kojeg su se kasniji historičari oslanjali bio je također fra Bono Benić. Njihovi ljetopisni zapisi poslužili su historičarima iz druge polovine 19. i početka 20. stoljeća da oblikuju srazmjerno nepotpunu i dijelom jednostranu predstavu o Morićima i njihovu dobu. Prvi u nizu ovih historičara bio je alih Sidki Hadži-huseinović Muvekit, a nakon njega slijede Muhamed Enveri Kadić, koji se držao Muvekita, te Safvet-beg Bašagić, zatim Vladislav Skarić i u novije doba Avdo Sućeska, koji izvlači zaključak, u biti proistekao iz Benićeva viđenja pogibije Morića, a koji su i drugi ponovili, tj. da je pogubljenje braće uslijedilo kao posljedica sukoba sarajevskih janičarskih veterana i gradskih trgovaca. Tek su bavljenja Đenane Buturović ovom temom dala osnovu za svestranije sagledavanje događaja u Sarajevu i dijelu Bosne sredinom 18. stoljeća, u kojima su Morići igrali važnu ulogu, koje ona posmatra "u sklopu širih odnosa na liniji građanskog muslimanskog društva i njegove borbe za političku vlast, a u odnosu na centralnu vlast, tj. njene nosioce u Bosni". Potpuniji uvid u događaje u Bosni, posebno u Sarajevu, bio je moguć zahvaljujući otkrivanju novih izvora, dubrovačkih i osmanskih, do kojih je došla Đ. Buturović. Iz dubrovačkih izvora se jasno razabire da Morići spadaju među najmoćnije domaće janičare u Sarajevu, a osmanski izvori prilično iscrpno kazuju o njihovom društvenom položaju u sklopu tereta i obaveza koje im je donosilo stanje Carevine sredinom 18. stoljeća, odnosno Bosne kao njezine važne pokrajine, posebno u okviru složenih zbivanja u nemirima, među čijim su se kolovođama našli. Iz uvida u carske fermane vidi se da je u ljeto 1756. godine naređeno hvatanje čitave skupine kolovođa, među kojima su bili i Morići, a u isto vrijeme započinje se i sa pomilovanjima. Morići su bili među onima iz skupine za koje se osnovano očekivalo pomilovanje, koje je doslovno bilo "na putu" u času njihova smaknuća. Smišljena hitnja sa kojom su uhvaćeni i pogubljeni, prije prispijeća fermana o pomilovanju, uvjerljivo pokazuje kakav je značaj pridavan "Morića buni" i u kojoj se mjeri smatralo da ona predstavlja opasnost za stanje u graničnoj pokrajini Carstva. Ostvarujući podroban uvid u pronađene dokumente, Đ. Buturović je dosada najpotpunije osvijetlila okolnosti pod kojima su Morići uhvaćeni i pogubljeni. Po svemu sudeći, bilo je to u nekom okršaju, kakav je bio napad pobunjenika na Agin konak. Izvjesno je da su Morići bili pripravni za skoro smaknuće, jer su dan prije pogubljenja bili, po vlastitom zahtjevu, izvedeni pred kadiju da bi oporukom osigurali svoje porodice za razdoblje nakon njihove smrti. Đ. Buturović drži da su postojala

[1] Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis* (1746-1804), Prevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović, Sarajevo 1968, str. 34-35.

dva razloga za brzo smaknuće Morića: prvi je sadržan u činjenici da su uhvaćeni u posebnim okolnostima, u vrijeme oružanog okršaja, a drugi da se svakog časa očekivalo da stigne ferman o traženom pomilovanju. Na kraju, Đ. Buturović donosi dva važna zaključka koji se tiču ocjene zbivanja u kojima su našli smrt braća Morić. Prvi je da dokumenti daju valjanu osnovu da se pretpostavi da je ovaj buntovni pokret dijela sarajevskog stanovništva, esnafa i domaćih janičara – a okupljao je i gradsku sirotinju i pridošlice iz unutrašnjosti – bio izuzetno masovan. Drugi je da je čitav koloplet zbivanja svega onoga što je sažeto nazvano "Morića buna" uvjetovan zapravo posebnim događajima u najvećem gradu Bosne, te da su ti događaji duboko povezani sa pitanjima koja su pratila privredni i politički položaj sarajevskog esnafa.[2]

Odnos pjesme i zbilje

Zašto je nepoznati pjesnik između dvadesetak učesnika bune koji su bili pohvatani i zadavljeni u tvrđavi izabrao za baladične junake upravo braću Morić? U opisu toka nemira Bašeskija nigdje ne izdvaja braću, ali da su oni bili među kolovođama nema nikakve dvojbe, jer o tome sasvim određeno govore sačuvani historijski dokumenti. Osim toga, u spisku lica koja su pogubljena nalaze se kod ljetopisca Morići u samom vrhu, odmah iza pogubljenog janičarskog prvaka Sari Murata, čije je umorstvo prouzrokovalo janičarsku odmazdu nad šestoricom trgovaca, sudionika ovog čina, a ovaj je događaj – kap u prepunoj čaši – izazvao prema Bašeskiji srdžbu sarajevskih građana te hvatanje i davljenje, uz gruhanje topova, "jaramaza-ubojica", među kojima su bili i braća Morić. Sve govori u prilog zaključku da su Morići bili važni sudionici nemira u Sarajevu sredinom 18. stoljeća, poznatih u predaji pod nazivom "Morića buna", i to je bio jedan od preduvjeta da dođu u žižu zanimanja pjesnika-hroničara. Bašeskija ne navodi da je i u jednom slučaju, osim kod Morića, među pogubljenim postojao tako blizak rodbinski odnos, a da je postojao vjerovatno bi ga ljetopisac naveo, kao što ga je istakao i u primjeru Morića. Već sama činjenica da su dva brata skončala nasilnom smrću bila je dovoljna da privuče pažnju sarajevskih pjesnika-hroničara, ali su na njihovo konačno opredjeljenje vjerovatno presudno uticale životne prilike u kojima se, nakon pogibije braće, našla porodica Morića, prilike koje su prvim pjesnicima ove balade sigurno bile dobro poznate: ova janičarska porodica bila se zatekla bez odraslog muškog potomka i bez odraslog muškarca općenito. Otac nesretne braće, Mustafaga, tada je već bio preminuo, a njihov mlađi brat Alija umro je koju godinu prije 1757; njihova sestra Atija i majka Amina sa nevjestama ostale su u porodičnoj kući pod Alifakovcem bez odraslog muškarca sa kojom bi bile u užem srodstvu, sa potomkom mlađeg od pogubljene braće, Ibrahim-age, koji je iza sebe ostavio sinčića od nekoliko mjeseci. Ovo stanje moralo je privući pažnju usmenih lokalnih pjesnika, očevidaca dramatičnih zbivanja.[3]

---

[2] Vidi: Đenana Buturović, *Morići. Od stvarnosti do usmene predaje*. Sarajevo, 1983.

[3] Podaci o porodici Morić preuzeti su iz studije Hamdije Kreševljakovića: "Morići", *Novi Behar*, 12/938-39, ¼, 5-14.

Potpuniji podaci o porodici Morić te iscrpna literatura o ovoj temi doneseni su u novom izdanju knjige Đ. Buturović: *Morići. Smisao sjećanja i pamćenja*. Novo, dopunjeno izdanje, Sarajevo, 2009.

U rasvjetljavanju prilika u kojima je nastala balada o Morićima utemeljeno se može braniti postavka da je majka – nad čijom boli su se zaustavili pjesnici – svojim držanjem svratila pažnju okoline: i balada, i usmena predaja to potvrđuju. Također, na bol nesretne majke ukazuje i nadahnuti zapis pjesnika, sročen u formi tariha na turskom jeziku, koji se nalazi uklesan na kamenoj ploči, ugrađenoj u zidu harema Vekilharčove džamije, u kojem su braća sahranjena: "Braći Morić, Hadži Mehmedu i Ibrahim-agi, puhnu iznenada gorak i smrtonosan vjetar te obojicu pogubi za čas. Ostaviše majku u velikoj boli, a njima neka se Bog smiluje! Jednim uzdahom napisa se datum. Njima bi vječita pogibija 1170."[4]

Na sami čin uobličenja balade o Morićima i bujnost i trajnost njezina usmenog života svakako je uticala omiljenost braće u najširim slojevima sarajevskog stanovništva, o čemu svjedoče sačuvane usmene predaje. Braća Morić su u predaji prikazani kao prznice i nabodice, a ono što se o njihovu životu pouzdano znade daje mnogo složeniju slikuo njima kao historijskim ličnostima. Po jednom dokumentu, koji ujedno svjedoči da su uoči pogubljenja bili izvedeni pred kadiju, braća su uvakufila porodični mlin na Miljacki i odredili da se od prihoda šalje godišnje 50 groša sirotinji Meke i Medine. Po drugom dokumentu, braća su preotela jedan bostan (vrt) od Gazi Isa-begova vakufa, ali ne za sebe, već u korist vakufa Vekilharčove džamije, koja se nalazila u blizini njihove kuće na Alifakovcu.[5] U dugom usmenoknjiževnom životu, u zabilježenim predajama se nataložilo nanosa koji vjerovatno nemaju pokrića u zbilji života ličnosti opjevanih baladom, o čemu svjedoči i zvanje hadžije uz ime starijeg brata, koja govori o činjenici da je on obavio hodočašće u Meku i Medinu i sa čime je ponašanje braće što im ga pripisuje predaja posve nespojivo. Ali da su Morići ipak mogli dati povoda uobličavanju sličnih predaja pokazuje svjedočanstvo o držanju upravo starijeg brata, koji je bio član izaslanstva sa osmanske strane u pregovorima sa Crnogorcima, a u vezi sa graničnim sporom na području Gacka 1754. godine.[6] Napokon, predaja o izgledu

---

[4] Tarih kojim je opjevana pogibija braće Morić prvi je objavio Sejfudin Kemura u studiji "Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe", Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 2/1 910, str. 103.

[5] Hamdija Kreševljaković, nav. rad, str. 11.

[6] Dio zapisnika sa ovih pregovora koji je vodio Dubrovčanin Sorkočević na talijanskom jeziku, a u kojem se spominje stariji Morić, u prijevodu Hamdije Hajdarhodžića glasi: "…Kad je to rekao ovaj defterćehaja svi ostali pašini saradnici, koji su bili tu okupljeni, skočiše protiv crnogorskih knezova i kazaše im mnoge teške riječi. U tome se naročito isticao slavni Morić, kojem sam na početku moga boravka u Sarajevu dao neki sitni dar… Morić je napao te knezove rekavši im: 'Zar vas nisam upozorio još u šatoru da ove vaše laži nemaju nikakvog osnova (Crnogorci su, naime, tvrdili da 'Dubrovčani imaju blago Hercegovo, a oni su Crnogorci njegovi nasljednici') i da Dubrovčani moraju biti prvi uneseni u ovaj ugovor!' … Paša je naredio da se u hudžet stavi da je zaključen mir i da su ga zaključili ćehaja i spomenuti Morić, koji su založili sve svoje sile da mir bude zaključen i da posluži Porti… Odmah iza toga slavni Morić reče doktoru Paganiju i dragomanu: 'Vidjeste li vi šta ja učinih za vas. Recite vašem ambasadoru da mi nabavi jedan tespih od merdžana, jer ja sam vam dobar prijatelj i uvijek ću ostati u svakoj prilici, i u Sarajevu, i u Foči. Ako me želite takvog i ubuduće, nabavite mi jedan tespih. Doduše, istina je da sam dobio jedan poklon, iako mali, ali ovaj tespih mi zaista treba!' Na to je židov Danon dodao da – ako ga želimo imati za prijatelja – ne treba propustiti da se učini ono što traži. On to i zaslužuje jer nam je pomogao, a pomagat će i dalje…"

Kopija regesta u kojima se nalazi Sorkočevićev zapisnik nalazi se u arhivi ANUBiH u Sarajevu.

i naravi braće, koju je zabilježio I. J. Marunović, saglasna je zapisu o držanju starijeg Morića u razgovorima oko graničnog spora u Gacku, te na uvjerljiv način upotpunjuje predstavu o ličnostima opjevanih janičarskih prvaka: "Slika Morić Paše u narodnoj predaji je ozbiljna lica, pogleda oštra, usta zatvorenih, a desnice uvijek jake i teške; brata mu Ibre lice je veselo, oko ljupko, usta otvorena, a desnica sad za ćordu, sad za milovanje."[7]

Razmatranje odnosa pjesme i zbilje u kojoj je ponikla, kao jednog od vidova složenog procesa poetizacije životne stvarnosti, koju podrazumijeva svako pjesničko djelo, punosnažno je jedino kada se govori o prvom naraštaju pjesnika ove balade, dakle onih pojedinaca koji su bili očevici tragičnog zbivanja, jer se ovo pitanje nije otvaralo kod pjesnika kasnijih naraštaja koji su baštinili ovu temu: stvarnosti događanja u svijetu same balade nije u njihovoj svijesti bilo suprotstavljeno sjećanje na tok zbiljskog dešavanja. Poznato je, naime – upravo iz Bašeskijina ljetopisa – da je majka Morića, koja u svim razvijenim uobličenjima ove pjesničke teme izrasta u središnji lik balade, nadživjela svoje sinove za petnaestak godina. Usmena predaja dobro pamti ovu zbiljsku činjenicu: po njoj se majka na vijest o pogibiji sinova zatvorila u sobu u namjeri da umre od gladi, ali je osmi dan izašla, rekavši snahama: "Priteže glad jad!"[8] Međutim, u svim sačuvanim usmenopjesničkim uobličenjima teme stradanja Morića, junakinja balade, majka Morića, na kraju pjesme skončava nad mrtvim tijelima svojih sinova. Postavlja se pitanje: Da li su prvi pjesnici balade o Morićima, sugrađani pogubljenih janičarskih prvaka, koji su poticali možda i iz redova njihovih pristalica, mogli ponuditi ondašnjoj sarajevskoj javnosti pjesmu u kojoj majka presvisne nad tijelima umorenih sinova, unatoč svima znanoj činjenici da je ona preživjela ovaj strašni životni udes, dijeleći – u danima i godinama koji su uslijedili – veliku bol sa nevjestama u njihovoj porodičnoj kući pod Alifakovcem? U Sarajevu onoga vremena, kada je pjesma predstavljala usmenu lokalnu hroniku o zbivanjima i radosnim, i tužnim, takvo šta nije bilo moguće: sve dok je bila živa Morića majka, s jedne strane, i sve dok su u znatnijem broju bili u životu – i među pjesnicima-pjevačima, i među onima koji su ih slušali – pojedinci koji su pamtili činjenicu da je ojađena majka preživjela smrt svojih sinova, s druge strane, nije mogla biti uobličena pjesma u kojoj junakinja umire ponekad čak i na samu vijest o pogubljenju njezine djece. Osnovano se, dakle, može tvrditi da je u usmenom opticaju u međuvremenu živjela "tužna pjesma", koja je – čuvajući pjesničku temu za kasnije baštinike – neko vrijeme opjevavala samo smrtno stradavanje zlosretne braće i svakako jad, ali još uvijek ne i smrt njihove majke. Događaj kakav je bio pogibija sarajevskih janičarskih prvaka, sa svim onim što mu je prethodilo i svim onim što je nakon njega uslijedilo, bio je odveć privlačan da bi trebao čekati na svoje pjesnike: događaj je tražio i odmah našao pjesnika, a lokalni pjesnici-pjevači, savremenici i očevici tragičnog dešavanja, prepoznali su i prigrlili temu i prenosili je dalje i prostorno, i vremenski, tako da su usmenoj tradiciji nije prestala da živi ni do najnovijeg vremena. U tom višedecenijskom životu usmene tvorevine od pjesme o pogibiji braće Morić (Hadži Mehmeda i Ibrahim-age), nastala je uzorna balada, u kojoj majka (Morića) izrasta u vjerodostojnu tragičku junakinju u oblikovnom toku koji je školski prepoznatljiv i koji podliježe poetičkim zakonitostima pjesničke vrste o kojoj je riječ.[9]

[7] *Narodne pjesme*, po Herceg-Bosni sabrao i uredio: Ivan J. Marunović, Zadar, 1906, str. 96.

[8] Hamdija Kreševljaković, nav. rad, str. 11.

[9] Prateći se sazom baladu o Morićima pjevali su još osamdesetih godina 20. stoljeća omiljeni sarajevski pjevači Muhamed Mešanović zvani Hamić i Igbal Ljuca.

Uočljivo je da su pjesnička uobličenja teme Morića – mahom zabilježena u Sarajevu – na uvjerljiv način dočarala živopisnu sliku ovoga grada iz vremena u kojem se pogibija nesretne braće dogodila. Pjesma dobro pamti niz lokaliteta za koje se pretpostavlja da su činili pozornicu zbivanja vezanih za stradanje Morića. Put koji prelazi nesretna mati, hiteći da sustigne svoje zasužnjene sinove, mijenja se od pjesme do pjesme u inovirajućim pojedinostima, u kojima su činjenice o događajima, kako ih bilježi povijest, dopunjene usmenom predajom, po čemu su Morići u nekim varijantama uhvaćeni na molitvi u Bakrbabinoj džamiji na Atmejdanu, sprovedeni kroz Čaršiju, pa uz Kovače, preko Jekovca, odvedeni na Bijelu tabiju i tamo pogubljeni. Razvijenije inačice razgovijetno uočavaju dijelove Čaršije kroz koje su braća sprovedena: Halače, Sarače, Kovače, a u oproštajnoj pjesmi upečatljivo iskrsava slika rodnoga grada iz razdoblja života junaka balade: šarenilo Baščaršije, bogatstvo Ćemaluše, bekrijsko utočište Latinluka i Tašlihana, obilje bezistana.

Neke varijante sadrže i pojedinost o samom činu hvatanja Morića, ali se u lokalizaciji ne podudaraju sa predajom. Tako se u tri inačice vidi kako su braća upala u zasjedu kod Šeherćehajine ćuprije, kojom su historijski Morići zaista morali često prolaziti, odlazeći kući pod Alifakovac. U tri druge varijante Morići – kao i u predaji – bivaju uhvaćeni u džamiji: u jednoj se spominje Kuršumlija, u drugoj Magribija, dok je treća varijanta, koja ne sadrži ime džamije, zapamtila da su Morići zatečeni i uhvaćeni na molitvi: "u džamiji klanjajući, / i na sedždu padajući".[10] Da su Božiji hramovi ponekad bili na udaru te da u nekim neprilikama nije bila uvažavana nepovredivost okrilja svetih mjesta u razdoblju u koje padaju opjevani događaji, nalazimo potvrdu kod ljetopisca Bašeskije, koji u nekrologiju osoba poginulih u događajima što su prethodili pogubljenju Morića navodi da su ubijena "dvojica ljudi u džamji na Vogošći".[11]

Razmatranje složenog odnosa pjesme i zbilje u primjeru balade o Morićima ukazuje se kao značajno za upoznavanje procesa pretakanja stvarnosne građe u tkivo jedne pjesničke tvorevine. U primjeru ove balade sretna je okolnost u činjenici da su događaji koji čine povijesno jezgro pjesme vjerodostojno opisali savremenici-očevici, odnosno da je čitav kontekst zbivanja, u koje se opjevana pogibija uklapa, sagledljiv i dostupan zahvaljujući brojnim izvorima. Tako je moguće pratiti pjesnički postupak uvođenja građe – koju nudi stvarnosna zbilja – u samosvojan svijet što ga čini zaokružena jezična umjetnina; moguće je posmatrati kako se određena tema – istrgnuta iz zbilje povijesnog, ali i svakidašnjeg – oblikuje, podliježući zakonitostima nastanka balade kao pjesničke vrste.

Varijantska promicanja

Starije varijante balade o Morićima započinju viješću o zasužnjenju braće, dok mlađe imaju najavu u obavijesti o stizanju carske naredbe kojom se preko sultanovog predstavnika,

[10] Rukopisna zbirka Saliha Mešića iz Tešnja, pohranjena u Muzeju književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu pjesma br. 32.

[11] Mula Mustafa Bašeskija, nav. djelo, str. 33.

vezira u Travniku, nalaže hvatanje i kažnjavanje nepslušnih Morića.[12] U oba rješenja balada dobija početni zamah koji radnju ubrzano tjera naprijed. Pjesnik jedne od najcjelovitijih varijanti, koju je Ivanu Marunoviću po pjevao sarajevski obućar Muharem Porča, osim vijesti o stizanju sultanovog fermana, obrazlaže i okolnosti zbog kojih Morići postaju žrtve carske osude.

Postoje dalje sitnije razlike u rješavanju motiva zasužnjenja braće u inačicama koje imaju najavu sa carskom naredbom. U Hangijevoj Moriće zasužnjuju "dva buljuka sve Bošnjaka", u Marunovićevoj ih hvata "haskerija", dok ih u dvije mlađe varijante zarobljavaju janičari. Upadljivo je da samo tri najmlađa uobličenja podrobnije kazuju o mjestu hvatanja Morića: u jednoj braću sačekuje zasjeda kod Šeherije ćuprije, a u druge dvije ih janičari, opkolivši džamiju, zarobljavaju na molitvi, što se podudara sa usmenom predajom, po kojoj su Moriće zatekli kad su klanjali ikindiju (popodnevnu molitvu) u Bakrbabinoj džamiji na Atmejdanu i tamo ih uhvatili. U inačici koju je zabilježila Ljuba Simić prema pjevanju Mehmeda Varešanovića iz Sarajeva podrobno je dat opis zasužnjenja braće: na sultanski ferman Dizdar-aga, sakupivši travničke janičare, dolazi u Sarajevo da uhvati Moriće.

Prilike u kojima majka saznaje za hvatanje sinova upadljivo su slično riješene u svim sačuvanim uobličenjima. To je ujedno najpostojanije mjesto u sižejnom obrascu ove balade jer se nalazi čak i u sačuvanim odlomcima. Vijest o smrti sinova zatiče majku u slikovitom prizoru kuhanja pite, a njezino uzbuđenje nije iskazano riječima niti opisom onog što je u tom trenutku osjetila, nego – kako je to u narodnoj pjesmi općenito češće – opisom njezinih postupaka, čime se upečatljivo dočarava uzbuđenje koje je majku obuzelo čuvši strašnu vijest. Slika zaprepašćene majke koja, lomeći oklagiju i bacajući ibrik, bosonoga, gologlava i raspasana, unezvijereno hrli na mjesto gdje su joj sinovi uhvaćeni potresna je u svojoj izuzetnoj slikovitosti. Ovaj dio motivskog niza nadahnjivao je redom pjesnike svih zabilježenih inačica, jer na tom mjestu, u vilovitom nastupu majke koju pogubno pogađa vijest o zasužnjivanju sinova, balada istinski započinje. Nepoznati pjesnik varijante koju je zabilježio Antun Hangi izuzetno poletno rješava taj prizor.

Silazeći u čaršiju, majka se u svim uobličenjima obraća čaršijskim zanatlijama, saračima, kovačima i halačima, zamjerajući im što su pustili da joj odvedu sinove ili moleći ih da

---

[12] Najpotpuniji uvid u pjesnička uobličenja teme pogibije sarajevskih janičarskih prvaka donosi Đ. Buturović u svojoj knjizi o Morićima.

U varijanti koju je 1984. godine pjevao, prateći se sazom, Selim Salihović (1910) iz Janje kod Bijeljine, nalazi se deseterački uvod od osam stihova o navodnim zulumima mlađeg Morića, kojim se motiviraju carski ferman i vezirova bujruntija, odnosno zasužnjenje Morića koje potom slijedi. Uloga koja se u ovom uvodu daje mlađem Moriću u skladu je i sa predstavom iz usmene predaje o izgledu braće, koju je zabilježio Ivan Marunović:

Sunce zađe, a Mjesec izađe,
Rahman-paša u Saraj'vo sađe,
birden sađe, haberdžija dođe,
haberdžija – lijepa djevojka.
"Aman, pašo, živjet se ne more,
od zuluma Morić Ibrahima:
momke kupi, a djevojke ljubi,
ostadoše cure neudate!"

joj pomognu da oslobodi djecu; čaršijske zanatlije ili šutke saslušaju majku, koja leti dalje da sustigne povorku u kojoj odvode sinove, ili ih slika očajne majke najtera u plač; tek u jednoj novijoj inačici čaršijske esnaflije (sarači, kovači i halači) naoružani odlaze Dizdar-agi da traže puštanje Morića, nudeći ispred majke mito.

Stanje u kojem majka stiže u čaršiju, među sarače, kovače i halače, predstavlja novi stepen u gradaciji njezina plahovitog nastupa očajanja što ga je izazvala potresna vijest o odvođenju sinova. Ojađenost koja obuzima majku, vidjevši vezane sinove u povorci koju sustiže, izlazi na vidjelo u dirljivom obraćanju za pomoć onima koji su bili očevici početka stradanja njezinih sinova, a u inačici Mehmeda Varešanovića oaj prizor je najživopisnije oblikovan.

Inače se majka redovito izravno obraća starješini oružane pratnje njezinih sinova, koji je najčešće imenovan kao Dizdar-aga, tražeći oslobađanje barem jednog sina. Pokloni koje očajna mati nudi, uz već pobrojane, u raznim uobličenjima jesu: "tri đerdana ispod vrata", "zlatni sahat sa duvara", suho zlato, dućani, "pola blaga", kmetovi, čifluci (na Glasincu), "b'jeli dvori", "tanka" ili "bijela" kula – u Saraj'vu, pokraj Bosne, "iza Grada" ili na Zagorju. Jedino u Marunovićevoj varijanti majka također i prijeti, osim što obećava darove, nastojeći da Dizdar-agu zaplaši "teškom dovom", molitvom-kletvom upućenom preko njega svim izaslanicima vlasti, sve do vrha, do samoga sultana.

Odgovor majki starješine oružane pratnje u svojoj biti se ne razlikuje mnogo u zabilježenim inačicama. Dizdar-aga – ili drukčije imenovan izaslanik vlasti: Dželal-paša, Ćamil-paša, Hećimhaja, kolćehaja, jenćehaja – obično odbijajući darove, uglavnom obećava da će pustiti zasužnjenu braću, naglašavajući ponekad da će to učiniti "bez dinara", a u ovom prenesenom govoru izaslanika vlasti krije se u predumišljaju bezočnost, pogubna za nesretnu majku po onom što u sebi sadrži: on će zasužnjene zaista pustiti, i to bez nagrade, ali neće ih pustiti žive, nego će – nakon što tamnički dželati završe svoj posao – izbaciti njihova mrtva tijela pred tvrđavsku kapiju. Zato izaslanik vlasti označava kao čas tobožnjeg oslobađanja zasužnjenih akšam, tj. dio dana po zalasku sunca kada se obavlja i istoimena molitva, odnosno vrijeme kada su na smrt osuđeni, u osmanskom razdoblju života u Sarajevu, pogubljivani, uz gruhanje topova sa gradske tvrđave, što je trebalo građane Sarajeva opomenuti i skrenuti im pažnju na zlosretnu sudbinu onih pojedinaca koji su se na različite načine ogriješili o vlast.

Nakon susreta majke sa povorkom u kojoj joj sprovode zasužnjene sinove i razgovora sa zapovjednikom pratnje, u većini uobličenja Morići izvijaju oproštajnu pjesmu. Motiv opraštanja na smrt osuđenih sa pjesmom kojom se jedan od braće, obojica zajednički ili naizmjenično, jedan pa drugi dijele sa životom i svijetom ili opraštaju sa najbližim i najdražim – jedno je od čvršćih mjesta u sižejnom obrascu koji se uobličio u pjesmama o stradanju sarajevskih janičarskih prvaka i udesu njihove majke. Oproštajnu pjesmu ili "pjesmu u pjesmi" – kao osobit pjesnički postupak koji se u bošnjačkoj baladi susreće još jedino u oblikovanju teme smrću rastavljenih dragih – izvijaju zlosretna braća u času suočenja sa neumitnošću kraja, na pragu smrti. Od varijante do varijante pomjera se težište u oproštajnoj pjesmi na smrt osuđenih, koji naizmjenično zazivaju majku-siroticu ili krčmaricu-milosnicu, a žal za životom i misao o krhkosti življenja i prolaznosti svijeta upečatljivo okončava ove jedinstvene iskaze. Suočeni sa odlaskom i dijeleći se sa Ovim svijetom, nesretna se braća prisjećaju svega što im je u životu bilo najdraže, ocrtavajući – u nizu uobličenja – živopisnu sliku rodnoga grada koji na smrt osuđeni gledaju sa uzvisine,

na putu u tvrđavu iz koje nema izbavljenja ni povratka. Iskrsava slika gizdavog i bekrijskog Sarajeva: kićene Baščaršije, bogate Ćemaluše, širokog ("bijelog" i "zelenog") Atmejdana, bekrijskog utočišta Varoši i Latinluka, prostranog kamenog hana, Tašlihana, prepunih bezistana, meraklijske Bembaše. Priziva se krčmarica, milosnica ili posestrima, lijepa Mara, Savka, Ana, dilber-Anđa ili dilber-Jelka, koja ih je nebrojeno puta napojila i "od dušmana zaklonila". Samilosno se doziva i žali majka koja će ostati sirotica, a u jednoj je varijanti sudbina majke koja gubi sinove zgusnuto predstavljena upečatljivom metaforom kojom je čin njihovog predstojećeg pogubljenja viđen kao svadba, u kojoj je smrt nevjesta: "Moja majko, jadna li si, / kad sinove svoje ženiš, / mile snahe i ne vidiš!" U većini pjesničkih uobličenja teme Morića oproštajna pjesma okončava se tegobnom viješću da je stigao smrtni čas, tj. da je došao vakat kada "valja mrijeti". Misao o čudu života i prolaznosti svijeta ponegdje je također sažeto i uspjelo saopćena – "Ovaj svijetu, lijep ti si, / lijep ti si, čudan ti si, / sad postani, sad nestani!" – a općenito je motiv opraštanja od života i Ovoga svijeta na smrt osuđenih najskladnije razvijen opet u inačici koju je s početka 20. stoljeća Ivanu Marunoviću iz Zadra pjevao sarajevski obućar Muharem Porča:

Ciče halke u sindžira,
povedoše dva Morića.
Kad su bili na Jekovcu,
progovara Morić Ibro:
"A borati, Dizdar-aga,
zastavider nubečije,
oprosti mi b'jele ruke,
i dodaj mi tamburicu,
da pogledam po Saraj'vu,
ne bi li mi lakše bilo!"
Kad to čuo Dizdar-aga,
zaustavi jasakčije,
naokolo nubečije,
oprosti mu b'jele ruke,
dodade mu tamburicu.
Ja da vidiš Morić Ibre,
kad se lati tamburice,
pritegnu joj tanke žice,
pa zakuca i zapjeva…
Sitno kuca Morić Ibro,
sitno kuca, jasno pjeva:
"Dunjaluče, golem ti si!
Sarajevo, sehir ti si!
Baščaršijo, gani ti si!
Ćemalušo, duga ti si!
Latinluče, ravan ti si!
Tašlihanu, širok ti si!
L'jepa Maro, l'jepa ti si,
dosta si me napojila,

od dušmana zaklonila,
vakat došo, valja mrijeti!"

Trenutak smaknuća braće Morić, u svim uobličenjima u kojima je označeno vrijeme pogubljenja, pada u smiraj dana, oko akšama. U znatnom broju inačica samo se obznanjuje pogubljenje braće, koje najčešće bude oglašeno i pucnjevima iz tvrđavskih topova. U nekoliko razvijenijih pjesničkih uobličenja ove teme potanko je opisano izvršenje smrtne presude nad sarajevskim janičarskim prvacima (Kulinovićevoj, Hangijevoj, Kemurinoj, Marunovićevoj). Kemurina varijanta u motivu pogubljenja zlosretne braće izvanredno je oživljena pojavom krvnika kolćehaje, koji sa svilenim gajtanom u ruci sam pristupa izvršenju, koji sa svilenim gajtanom u ruci sam pristupa izvršenju smrtne kazne nad utamničenom braćom. Slika katila (dželata) koji u suton ulazi u tamničko dvorište, tražeći od čuvara da mu izvedu na smrt osuđene, upečatljiva je po svojoj surovoj dokumentarnosti. Međutim, sami motiv pogubljenja braće Morić najrazuđeniji je u inačici koju je zabilježio Muhamed Fejzi-beg Kulinović. Postupak izvršenja smrtne kazne opisan je do u tančine, i to vrlo nadahnuto, a u potresnim slikama prikazano je ponašanje na smrt osuđenih u susretu sa krvnikom i tokom provođenja okrutnog čina pogubljenja. U ovom razvijenom motivu Kulinovićeve varijante nižu se jedna za drugom slike koje svjedoče da ih je konačno uobličio izuzetno obdaren usmeni pjesnik: slika kretanja okovanog starijeg brata sa opisom davljenja svilenim gajtanom i varirana ista slika s mlađim bratom, kojeg dželati ne mogu zadaviti dok mu, na njegovo zauzimanje, iz desnice sabljom ne izvade hamajliju, koja ga djelotvorno štiti:

Kao što postoji velika podudarnost u rješavanju početnog prizora u baladi, kada majku zatiče vijest o hvatanju sinova, uočljive su velike sličnosti i u rješavanju kraja balade, tj. motiva smrti Morića majke u inačicama u kojima mati ne umire na vijest o smrti sinova, nego odlazi pred tvrđavu (ili u Hangijevoj, banjalučkoj varijanti, na lokalitet označen kao Lužine), gdje zatiče mrtva tijela zadavljenih sinova, pred kojim prizorom bezglasno skončava. Sva pjesnička uobličenja sa ovim krajem završavaju jezivom slikom umorene braće, kojima su lisičine na rukama, bukagije na nogama i svilen gajtan (odnosno svilen ili zlatan tenef) o vratu. U Varešanovićevoj inačici, koja znade za vješanje Morića – što svakako predstavlja noviji, vjerovatno austrougarski nanos u baladi – ovo mjesto je najupečatljivije oblikovano:

Hangijeva varijanta se i na ovom mjestu odvaja od ostalih: strašnom viješću potresena, majka prolazi na putu do mjesta pogubljenja sinova kroz sve dijelove Sarajeva kroz koje je prolazila i na vijest o hvatanju sinova, obraćajući se čaršijskim zanatlijama, saračima i kovačima, prijekorom zato što su dopustili da joj u gradskoj tvrđavi zadave sinove. Ovo ponavljanje predstavlja unekoliko epski nanos u baladi. Potaknuti majkinim prezirom, sarači i kovači joj se pridružuju i odlaze s njom u Lužine, pa kada se ima na umu da je tamo već stigla gradska sirotinja, koja je prisustvovala pogubljenju Morića, te da je uz okovanu braću stigla brojna oružana pratnja, završni prizor u baladi – slomljena i očajna mati pred umorenim tijelima njenih sinova – dobiva veličanstven okvir u Hangijevoj inačici.

Ustrojstvo balade

S obzirom na razvoj radnje, baladu o Morićima odlikuje izrazito dramsko ustrojstvo. Naime, uočljive su sve etape koje čine cjelinu dramske radnje općenito. Ekspoziciju, kojom

se uvodi u radnju, sačinjavaju stihovi o carskom fermanu, koji najavljuju stradanje junaka balade. Zaplet, koji podrazumijeva javljanje dinamičkih motiva, započinje u ovoj baladi od časa kada glavna junakinja, majka Morića, saznaje da su joj sinovi zasužnjeni, nakon čega u ovoj pjesmi slijedi niz motiva koji radnju pokreću naprijed. Kulminacija, u kojoj napetost narasta do nužne potrebe da bude razriješena, bez jasnog pravca razrješenja, nastupa u času kad se majka vraća kući, ne uspijevši privoliti sprovodnike ili tamničare-dželate svojih sinova da ih puste, ali još uvijek sa nadom u spas njihovih života. Peripetija, u kojoj radnja kreće u određenom pravcu, nastaje u ovoj baladi u trenutku kada postaje jasno da će braća biti pogubljena, tj. kada im krvnici pristupaju, najprije jednom, a zatim i drugom. Rasplet, koji podrazumijeva razrješenje svih suprotnosti i sukoba, ukazuje se u prizoru majke koja umire od boli nad tijelima njenih umorenih sinova.

Majka Morića, kao svaki vjerodostojni tragički junak, žrtva je vlastite nesretne sudbine, u najširem smislu te riječi. Udes sudbine u kojem ona stradava sadržan je zapravo u udesu njezinih sinova, čiju smrt ona ne može preživjeti. Majka Morića stradava u sukobu ideala (materinske ljubavi) i zbilje (udesa njezinih sinova), a ovaj se sukob razrješava smrću junakinje koja, kao svaki istinski tragički junak, slijedeći svoj ideal, ulaže i žrtvuje vlastiti život.

Iako po onome što je uočljivo već na prvi pogled pjeva o nesretnoj sudbini dvojice braće, balada o Morićima kao težišni motiv iznosi golemu materinsku ljubav. Lik majke gospodari ovom baladom i kroz njezinu svijest prelamaju se sva zbivanja. Stradanje braće Morić mjereno je njezinom patnjom i postaje najočitije sa ispoljavanjem materinske boli nad udesom djece. Balada o Morićima u svojoj ukupnosti predstavlja, dakle, bolno intoniranu odu materinskoj ljubavi i materinstvu općenito.

Jedino je stradanje glavnog junaka balade, majke Morića, u potpunosti zaokruženo i obrazloženo: u većini inačica dato je samo stradanje njezinih sinova, ali ne i njihova krivica. Iz gotovo svih varijanata, međutim, osim podrobno predočenog stradanja, razaznaje se i tragička krivica majke Morića, njezino materinstvo, koje radnju balade vodi ubrzano i neodgodivo njezinom kraju: smrti glavne junakinje. (U nekim varijantama stradanje braće dijelom je motivirano njihovom samovoljom naspram vezira i sultana, ali se ni tu ne razabire njihova krivica i pjesnik ih ne osuđuje, nego kazuje dalje o udesu koji ih sustiže.) Ako se kod braće ipak može govoriti o nekoj stvarnoj krivici – koja nije u njihovim naravima, nego u postupcima koje čine – njihova majka je posve izvjesno pravi tragički junak jer je "bez krivice kriva".

Udes majke Morića u baladi je stepenovan, tj. ostvaren je u obliku gradacije. Prvi potres nastaje hvatanjem i sprovođenjem braće, ali punu životnu važnost i težinu ovoga čina saznajemo tek u razvijenoj slici očajanja, ponašanju majke koja saznaje za udes sinova. Drugi stepen u razvijenoj metafori materinstva, kako bi se ova balada također mogla označiti, predstavlja trenutak kada se majka, obnevidjela od goleme boli, obraća svjedocima stradanja njezinih sinova, oštro ih prekorijevajući što su dopustili da ih odvedu. Treći stepen gradacije ostvaruje se u času kad se majka izravno obraća izaslaniku vlasti koji joj odvodi sinove i njezina bol ukazuje se još većom suprotstavljena bezosjećajnom držanju onoga kome se upućuje molbe. Četvrti stepen oblikovan je osobenim pjesničkim zahvatom: majka nije izravno prisutna, ali se o njezinoj boli posredno kazuje kroz izjavu jednoga od braće: u samozaboravu pred vlastitim krajem, on – u činu smrti brata čije je pogubljenje gledao – usmjerava svoju pažnju ka udesu majke-sirotice, imajući na umu bol koja će joj biti

nanesena smrću sinova. Napokon, najviši stepen u ovoj gradaciji materinske ljubavi i boli nastaje u trenutku kada majka, saznavši za smrt sinova, unezvijereno hita na mjesto njihova pogubljenja i umire, ne mogavši preživjeti da ih vidi zadavljene.

Osim prevladavajućeg lika majke, čije stradanje uokviruje zbivanje u baladi, skladno i raznovrsno su oblikovani likovi njezinih sinova, Ibre i Paše. Njihovo stradanje jedno vrijeme je nijemo i pjesnici svih varijanata daju im da se oglase svega dva puta: prvi put kada traže od njihovog sprovodnika da im dopusti da se pjesmom oproste od Sarajeva, što u većini uobličenja čini Morić Ibro, a drugi put kada jedan od braće, koji je gledao pogubljenje drugog, odgovara na krvnikovo pitanje, što većina inačica opet pripisuje mlađem bratu. Dajući upravo mlađem od zlosretne braće da se pjevajući oprosti od "Dunjaluka" (Ovoga svijeta), pjesnici, zapravo, slijede usmenu predaju po kojoj – u Morić Ibre "lice je veselo, oko ljupko, usta otvorena, a desnica sad za ćordu, sad za milovanje", dok je stariji brat bio manje prikladan da se pjesmom dijeli od Ovoga svijeta, jer je bio "ozbiljna lica, pogleda oštra, usta zatvorenih, a desnice uvije jake i teške".[13]

Četvrti lik koji se izdvaja u baladi jeste lik izaslanika vlasti, najčešće imenovanog kao Dizdar-aga, koji se u nekim pjesničkim uobličenjima pojavljuje i u ulozi krvnika. Pjesnici uglavnom na umjeren način slikaju Dizdaragu – ili drugačije imenovanog izaslanika vlasti sa kojima su Morići u sukobu – ne izričući nad njim osudu, shvaćajući ga kao djelatnog izvršioca nadređene mu vlasti, više sile ili same Sudbine. Dizdaraga provodi volju viših i on se pred preklinjanjem ojađene majke spašava lažnim obećanjem, jer ga uistinu ne smije ni izvršiti, ali zato čini ono što smije i može: dozvoljava da oslobode ruke zasužnjenim nevoljnicima i pušta ih da se pjesmom uz tamburicu oproste od života i Ovoga svijeta i pozdrave sa rodnim gradom, gledajući ga sa uzvišenja na putu za tvrđavu iz koje nema spasa ni izlaska. Zamisli pjesnika ove balade i ne treba drugačiji lik Dizdarage, jer je on sporedni junak u pjesmi te izvršilac više sile, bez mogućnosti da izmijeni sudbinu zlosretne braće.

A BALLAD ABOUT MORIĆI

Munib Maglajlić

Summary

The Ballad of Morići is at the top of balladesque topics in Bosniaks oral poetry. Death of Sarajevo's Janissary champions, Hadji Mehmed (Pasha) and Ibrahim-aga, which happened in the middle of the 18th century, was very popular among the oral poets and lived in a lush and uninterrupted flow till the last heir of this direction oral singing, in the end of the 20th century. More pronounced than in any other similar examples of singing with local features in Bosniaks oral poetry, in case of topic Morići were preserved historical testimony of the singed event, as well as oral traditions of the heroes themselves within family frame of the tragic events, and - particularly important - a whole range of poetic embodiments, and several

[13] Ivan J. Marunović, nav. zbirka, str. 96.

of them were on supreme poetic level. Thanks to the testimonies that were discussed in the example of ballads about Morići, it is possible to follow complicated flow - from event to song about it, from event in historical reality, that was reality of local poets, eyewitnesses to singed event, to the new reality of language art, which was far away from time of singed event, for series of decades, even more than a century according to the earliest recorded examples. The Ballad of Morići, through preserved version, is the achievement of superior poetic artistry of unknown oral poets, a unique model and example in many ways for establishing the legality of poetic embodiment of oral ballads in general.

Key words: ballad about Morići, ballads, brother Morići, Bosniaks oral literature

UDK 821.163.43*.09: 398

Folklorni prostori u novijoj bošnjačkoj književnosti – modeli i paradigme
Figura roda i doma na primjeru bošnjačke pripovjedne proze i romana

Nehrudin Rebihić
Filozofski fakultet
Sarajevo

Rad ima cilj predstaviti mogućnosti analize prostora u književnosti, s posebnim osvrtom na ustaljene prostore koji su iz folklorne tradicije obnovljeni u pisanoj književnosti. Jedan od najučestalijih prostora koji je nastao u folklornoj tradiciji Bošnjaka i kao takav obnovljen u novijoj bošnjačkoj književnosti jeste prostor roda i doma. Obnavljanje prostora roda i doma praćeno je na primjerima nekoliko kanonskih pisaca od preporodnog doba pa sve do danas.

Ključne riječi: rod i dom, narativni prostori, diskurs, kulturalno pamćenje

Književnohistorijske i poetičke specifičnosti novije bošnjačke književnosti ogledaju se prije svega u njenom estetskom približavanju književnim vrijednostima zapadnoevropskog kulturno-civilizacijskog kruga ("teorija ubrzanog razvoja"), s evidentnim ciljevima nadomještanja i sustizanja evropskih literatura. Cjelokupna novija bošnjačka književnost čuva i obnavlja ono što je dio njene ukupne tradicije, smatrajući to vrijednošću i specifikumom vlastite duhovnosti i kulturne proizvodnje. Njen literarno najupečatljiviji i najizrazitiji element koji čuva, kao dio vlastitih konektivnih struktura, jeste svakako prepoznatljivo čuvanje folklorne tradicije, posebice sevdalinsko-baladesknog duha, a koji je suštinski sačuvan u romanesknom i pripovjednom žanru u obliku poetskog diskursa, ali i, uz njega, epskog postamenta, koji je evidentno literarno manje zastupljen s obzirom na to da su noviji literarni procesi u koje je tad ulazila bošnjačka književnost bili prezasićeni velikim pričama i velikom prošlošću. Ova literatura upravo se utjelovila u zapadnoevropski kulturni kontekst u onom trenutku kada je spomenuti kulturni kôd već uveliko bio prevaziđen. Međutim, taj nagli rez nije mogao biti takav da se epski postament s vremena na vrijeme ne javi u literarnim uobličenjima s obzirom na to da je jedan od konstitutivnih elemenata kulture, pa i samog kulturnog znanja. Nijedan od ovih modela

neće uspjeti zadržati ona osobena značenja kakva su imali u primarnom kulturnom i književnom repozitoriju, u kojem su nastali, nego će biti transformirani s obzirom na književnohistorijski kontekst u kojem se obnavljaju, postajući tako ponekad vrlo doslovan i namjeran literarni sadržaj. Pored folklornog, kulturnog i književnog elementa, drugi svakako značajan element koji se permanentno obnavlja jeste onaj dio književne baštine koji je nastao pod utjecajem orijentalno-islamske tradicije, čije literarno obnavljanje traje sve do danas, uz odgovarajuća estetska uobličenja. Unatoč svim ovim kulturnim i književnim elementima, novija bošnjačka književnost će svakako izgraditi i drugačije, vlastite unutrašnje konektivne strukture sukladno stilskim formacijama i poetičkim načelima nakon 1878. godine, što se može vidjeti u osobenoj "austrougarskoj temi", "diskursu o Bosni kao granici" itd.

Najčešće obnovljene konektivne strukture unutar novije književnosti svakako su one koje svoju inspiraciju pronalaze na vrelima folklorne tradicije, čiji elementi ulaze u sastav jednog šireg, univerzalnog razumijevanja života, izraslog, najprije, na mitskom razumijevanju svijeta, a koji kao totalitet nastoji dokučiti one nedovoljno razumljive i razumski neodgonetnute arhetipske čvorove u kojima se ne mogu lahko razlučiti odnosi ljudskog bića i svijet, i u kojima egzistiraju u svojoj fizičkoj ili duhovnoj punini. Stoga, kada je riječ o folklornoj tradiciji, ona se razvija i širi unutar vlastitog znanja, unutar vlastitog razumijevanja svijeta. Baveći se smislom života na poseban način, folklorna tradicija se zbog vremenske distance smatra završenim svijetom u namjeri i ideji, čiji svijet po konstituciji i vremenskoj distanci ne prelazi granice ka stvarnom životu. Njena suštinska ideja vodilja i jeste u ideji pronalaska smisla čovjekovog života na različitim stranama njegovog neprekinutog ritma, u njegovoj pulsirajućoj i živoj dinamici koja odražava ljudsku težnju ka savršenom biću kao protuteži njegovom rasredištenju u pojavnom svijetu. Otuda ideja života uobličena na ovakav način neće umanjiti partikularna razumijevanja života određenog naroda, u kojima će svaki narod još više, na samo njemu svojstven način života, oploditi ovako široko postavljen folklorni univerzum (svijet). Herderova ideja o narodu[1] kao jednoj svijesti oblikovat će jedinstvo na prvi pogled različitih načina razumijevanja života, običaja, koji na metaoznačiteljskoj razini objedinjavaju ono što je narod (kolektiv) stvorio kao vlastite simbole i figure prepoznavanja, pritom ih nesebično nudeći i drugim narodima i civilizacijama kao vrijednost, ostvarujući tako zajedničku i potpuniju svijest o samom čovjeku i svijetu u kojem živi. Tako je i folklorna tradicija na ovim prostorima izrasla na vrelima slavenske kolektivne svijesti, religije i kulture, potom oplođena sa dvije monoteističke religije – islamskom i kršćanskom, koje su nadišle uske religijske dogme, pa su se realizirale i kao kulture, običaji i načini života. Izrastajući na ovakvim zasadama, u debelom, plodnom i raznorodnom kulturnom humusu, bošnjačka folklorna tradicija i kultura realizirat će osobenu topografiju koja se uveliko oslanja na folklorne topografije i kartografije sublimiranih slavenskih, kršćanskih i islamskih tradicija, kao vlastitih "prauzora" ili prototipa. Ovakvo što možemo prepoznati u skoro svim usmenoknjiževnim vrstama (epika, balada, sevdalinka, bajka, legenda) koje su izrasle na/u folklornom svijetu, a koje su upravo realizirane kao prvotni kulturnomemorijski i književnomemorijski obrasci pamćenja folklorne tradicije.

Usmenoknjiževne vrste, oslanjajući se na prepoznatljivu folklornu geografiju, morale su izgraditi specifične načine kulturnog označavanja i reprezentiranja onog što je stil i način

[1] Usp. Peter Burke: *Junaci, nitkovi i lude*. Zagreb: Školska knjiga, 1991.

života određenog kolektiva. Zato je značajno definirati koji su to prostori i figure kulturnog označavanja folklorne tradicije s obzirom na to da kolektivni identitet upravo svoje pamćenje čuva pa i organizira na tim imaginarnim kulturnim mapama i njihovim simboličkim značenjima, koje često značenjski putuju iz onih profanih u sakralne smislove, iz stvarnih u utopijske, iz individualnih u kolektivne. Ako se malo bolje udubimo u pitanje folklornog prostornog sistema, onda ćemo prepoznati dva osnovna oblika.

Prvi oblik jeste svakako onaj koji strukturno i značenjski nastavlja empirijski doživljene prostore. Jedna od svakako najznačajnijih figura ovog oblika prostora jeste *figura doma i roda* u koju se upisuju skoro sve kolektivne i individualne vrijednosti – epska pjesma, sevdalinka i balada. Figura doma će itekako imati literarnu obradu u novijoj bošnjačkoj književnosti s obzirom na traumatičnu povijest u kojoj se razvijao ovaj kolektiv, koji će vlastiti spas potražiti upravo u tim intimnim, zaštićenim prostornim okvirima. Tako će svojevremeno Selimović reći:

Kuda je mogao da vodi njihov istorijski put? Nikud. To je tragični bezizlaz. U zatvorenim zajednicama koje su se stvarale u Bosni, najzatvorenija je bila muslimanska. Od kuće i porodice stvoren je kult, i sav neistrošeni vitalitet tu se ispoljio, te se na taj način stvorila intenzivna intimna sfera, s neobično jakom osjećajnošću... (Radovan Popović/Selimović, 1970: 180)

Ako ove dvije figure pogledamo u izvjesnom suodnosu, onda ćemo vidjeti da ponekad i figura roda poprima dimenzije intimnog prostora, mada po svojoj suštini ona reprezentira ono što je javno, društveno i kolektivno (npr. Bosna kod N. Ibrišimovića i A. Sidrana).

Ovdje valja, međutim, sagledati i folklorno-ambijentalnu atmosferu u kojoj su uronjene ove figure, njihovu puninu u stapanjima sa svim prostornim okvirima u kojima se one kao takve realiziraju. Kao odgovor nameće se važnost ovih figura kao izrazito jakih mjesta kognitivnih mentalnih procesa pamćenja, recepcija i doživljaja prostora, koje, zaista, snažno djeluju na oblikovanje ljudskog identiteta i njegovog samopoimanja. Pripisujući im odgovarajuću osobenost u kulturno-identitarnom smislu, ove figure često iz univerzalne prostornosti prelaze u poziciju mjesta (npr. bosanskog), ostvarujući na taj način individualizaciju ovih figura. Upravo u ovom smislu možemo reći da su prostori i doživljaji prostora intelektualni procesi u kojima čovjek nastoji da osmisli, opiše i definira okolnosti u kojima egzistira. Gledajući poetički na ovu figuru (figuru roda i doma), ona će unutar različitih književnih uobličenja imati drukčiji status, tim prije što će, naprimjer, u književnosti preporodnog perioda imati povlašteni status, pa sve do onih književnih pravaca i stilskih formacija u kojima se vrši njena dezintegracija. Međutim, na drugoj strani, također treba sagledati kako i sam diskurs vrši uobličenje ovih prostora, koji su to elementi koju ulaze u njihovu literarnu prezentaciju. Iako je prostor intelektualna tvorevina, ponekad ljudska mašta i osjećajnost nastoje u konkretan prostor upisati dio onoga što je mitsko, ono što ponekad nije svojstveno doživljenom, što se ne može pripisati pragmatičnom odnosu čovjeka spram svijeta, nego plodu njegovih fantazija prožetom dubljim arhetipskim naslijeđem. Pripisivanje nekom konkretnom, empirijski doživljenom prostoru drugačije simbolike i značenja prostora označava se kao *heterotopija*.[2] Međutim, isto tako heterotopijska značenja mogu se pojaviti

[2] Michel Foucault: *O drugim prostorima.* Vidi: http://pescanik.net/2013/08/o-drugim-prostorima/

kao kombinacije svjetova, s tim što je razlika u ovom slučaju u tome da se tad ne spajaju dva svijeta (mitski i pragmatični), dvije ideje u gledanju i reprezentiranju prostora, nego one odvojeno egzistiraju, istovremeno u svojoj estetskoj punini. Otuda će elementi fantastičnosti, naprimjer, ostvariti jedan paralelni prostor u kojem prevladavaju nemimetičke, irealne stvari, predmeti i bića. Ovi prostori su nastali kao dio ili religijskih učenja ili naslijeđenog mitskog svijeta kao vlastitog prauzora. Možda, zanimljivim se čini i treći oblik prostora koji se konstruira na relaciji *unutar – vani* (ovaj i onaj svijet), koja je, naprimjer, karakteristična za gnostike[3], a što se u folklornoj tradiciji može povezati s pričama o evlijama ili dobrim ljudima, barem kada je riječ o bošnjačkoj folklornoj tradiciji. Upravo taj hod, putovanje iz jedne u drugu prostornu dimenziju, može biti način da se zaokruži jedan svekosmički prostor[4].

Ako se vratimo književnom tekstu, onda ćemo uočiti da se prostori u književnosti mogu pojaviti u različitim oblicima. U književnim tekstovima rijetko je da se prostori doživljavaju doslovno, uvijek se tu javljaju dodatna značenja i simbolike. Prostorna čitanja književnosti su savremeni načini i metode analize književnog teksta koje uključuju odnose između autora i recipijenta, književnog teksta i historije, te različitih intertekstualnih i aluzivnih odnosa u tekstu.

Ono što se nameće kao prva dimenzija u analizi prostora jeste pronalaženja *prostornih okvira* za realizaciju radnje, na čijim smjenama se vrši premještanje akcija samih likova. Ovakvo što možemo ponajbolje ilustrirati u narativima koji operiraju figurom doma, u kojima prostorni okvir za radnju može biti soba, ili minder, ili čak ženski dio kuće naspram muškog. Naprimjer, Karahasanovo viđenje bosanske kuće kao "glavice luka" (*Izvještaj iz Tamnog vilajeta*) ilustrira hijerarhijsku organizaciju prostora, gdje različita hijerarhijska pozicija donosi odgovarajuće prostorne okvire, koji, opet, zahtijevaju poseban oblik naracije (npr. različite naracije u sobi i salonu). Kao nadomjestak ovoj vrsti narativne konstrukcije prostora javljaju se *društveno-politički i kulturni prostori*, u kojim se realizira i prvi oblik prostora, s razlikom da ga odlikuje konstantnost i nedinamičnost, što nije naročita karakteristika prostornih okvira. Ovakvo što možemo ilustrirati na primjeru patrijarhalnog uređenja svijeta na takav način da se patrijarhalni društveno-politički i kulturni sistem realizira kroz cijelu naraciju te, kao takav, zaposjeda i određuje i same okvirne prostore.

Treći oblik narativne konstrukcije može biti onaj koji Marie-Laure Ryan određuje kao *the thematization of space*[5]. Ova konstrukcija prostora je veoma česta jer se u ovom slučaju tematizira konkretan prostor, njegova topografska dimenzija: kuća, avlija, bašča, kafana, zatvor, ulica itd.

Dalje, narativno oblikovanje prostora može se ostvariti kao oblik diskurzivne tvorevine, to jest *diskurs (o) prostora(u)*[6], na takav način da se o određenom prostoru konstruira znanje. Međutim, ovakvo oblikovanje prostora itekako je ovisno o kulturnom znanju koje se upisuje ili čita iz datog prostora, pri čemu, kada je riječ o književnim tekstovima, oni operiraju

---

[3] Almir Bašović: *Čehov i prostori.* Sterijino pozorje, 2008, str. 25.

[4] Lucian Blaga će u tekstu *Kultura i prostor* u arapske prostore upisati simbolike duplje, šupljine i svoda. Lucian Blaga: "Kultura i prostor", *Izraz*, br. 3 (1991).

[5] Marie-Laure Ryan: *Space.* Handbook of Nararratology, Walter Gruyter, 2009.

[6] O odnosima diskursa vremena i diskursa prostora vidjeti u knjizi: Chatman, Seymour Benjamin: *Story and discourse.* Cornell University, 1978, str. 96-107.

svi oficijelnim tekstovima kulture koji govore o prostoru (ekonomija, politika, medicina), ne tražeći pritom nikakvu ekvivalenciju među tim tekstovima, nego prepoznajući tekstualna (iskaze) znanja koja ulaze u definiranje datog prostora. U analizi diskursa o prostoru treba voditi, zapravo, računa o tome kakve to oblike govora i znanja dobijamo od različitih narativnih instanci: naratora, likova itd. Jedan od najčešćih diskursa[7] o prostoru je naprimjer onaj diskurs koji govori o Bosni kao granici. Cilj ove metode analize je da utvrdi, kada je riječ o diskursu o granici, kako u oblikovanju navedenog diskursa o prostoru ulaze različiti iskazi, tekstovi, diskursi; naprimjer medicinski diskurs (rane ratnika), mitopolitički (ratnik, u ovom slučaju graničar), književni (putopisi), policijski (izvještaji) itd.

Međutim, unutar ovih oblika prostora možemo govoriti o odnosu prostora i teksta, njegovom cirkuliranju i prohodnosti određenim prostorom, što možemo nazvati *širenjem teksta u prostoru.* Širenje teksta u prostoru ovisi o njegovom kulturnom značaju i međukulturnoj ("međuprostornoj") saradnji, tako da ova razina analize teksta promatra tekst u njegovom itinerariju i migraciji kao materijalnom kulturnom predmetu koji cirkulira na relaciji pisac – čitalac. Ovakvo što u bošnjačkoj književnosti možemo vidjeti na primjeru romana *Imotski kadija* Irfana Horozovića, u kojem se tekst "Hasanaginice" iz Imotskog proširuje na prostor Mediterana.

Međutim, ono što je karakteristično za književnost, osobito prozu, ona često ukazuje na stvarna mjesta (prostore) događaja, čija reprezentacija izričito mimetički oslikava mjesto o kojem govori. S obzirom na to, književni tekst ovdje ne tematizira prostor, nego konkretne prostore posuđuje kao kontekst u kojem se realizira radnja. Tako je u bošnjačkoj pripovjednoj prozi preporodnog perioda prizivanje gradova Mostara, Maglaja ili Sarajeva u funkciji da se prostor realizira *kao kontekst* za odvijane radnje. S druge strane, veliki broj prostora u književnom tekstu poprima i simbolički karakter – *simbolički prostori*. Za ilustraciju ovih prostora najbolje nam mogu poslužiti simboli tvrđave i avlije kod Selimovića i Andrića, koji, pored svog primarnog, topografskog značenja, poprimaju simbole zatvora, metaforu sistema itd.

Dalje, razlaganje narativnih prostora i njihovo opisivanje itekako možemo vršiti u okvirima ovih navedenih, mada bi nas takvo što odvelo u daljnje teoretiziranje prostornih koncepcija, pa ćemo se stoga ovdje zaustaviti i vratiti se konkretnim analizama folklornih prostora u novijoj bošnjačkoj književnosti.

U bošnjačkoj književnost preporodnog doba (Rizvić), osobito u njegovom modelu folklornog romantizma (S. Kodrić), posebno se afirmiraju folklorni obrasci i motivi. S obzirom na to da je to vrijeme u historiji književnosti koje se odlikuje velikom prisutnošću folklorne tradicije i svega onog što je iz nje proizašlo, to ga nije moglo sačuvati od promjena koje donosi duh vremena, pa se u nekim književnim tekstovima osjeti velika prisutnost folklorne tradicije u cilju njene afirmacije, dok u drugima ti tradicionalni motivi bivaju podvrgnuti izvjesnim modernim preobrazbama. Iako se u ovom periodu procesi literarnih i kulturnih prekodiranja odvijaju istovremeno, realitet života i istovremeno egzistiranje dviju svijesti o životu – "staroj" i "novoj", nužno će se odraziti i na narativno oblikovanje prostora s

[7] O diskursu i načinu na koji se on oblikuje i definira vidjeti u knjizi M. Fuko: *Arheologija znanja*.

obzirom na to da postoje izrazito upečatljive analogije i preklapanja između vremena i prostora ispričanih događaja. Ovako atribuiranje prostorno-vremenske specifičnosti proizvest će izrazito jaku dijalektičku napetost između onih prostora koji reprezentiraju stara vremena i onih koji su nastali pod utjecajem novog, zapadnoevropskog kulturno-civilizacijskog kruga. Pisci preporodnog perioda, osobito E. Mulabdić i Osman – Aziz, vlastitu pripovjednu prozu ispisivat će na inspirativnim vrelima folklorne tradicije, oslanjajući se najčešće na sevdalinsko-baladeski narativ, koji će u te narative unijeti folklornu koncepciju vremena i prostora, te se tako intertekstualno obnavljati i pamtiti. S obzirom na živu tradiciju epskog kulturnog kôda, koji je manje od baladeskno-sevdalinskog narativa, njegova osobena tematizacija izričito će imati folklorno- romantičarsku i ideološku funkciju.

Možda najupečatljivije narativno uobličenje ove vrste možemo prepoznati u pripovijetki "Ago Šarić" Osmana – Aziza, u kojoj kod glavnog lika prepoznajemo osobine epskog lika. Ali ono što razlikuje ovu figuru od klasičnog epskog lika jeste njegovo smještanje u realni svijet, u kojem on ne može izrasti do klasične epske figure, samim tim što je individualiziran, dok epski junaci imaju neka ustaljena obilježja, što ih svodi na vrste. S druge strane, Azizovo konstruiranje ovog lika prije svega insistira na njegovom portretiranju, što u biti nije osobena karakteristika za epske junake, iako u njima imao izrazito duga opisivanja itd. Dakako da su ove razlike ontološke prirode, tim prije što klasični epski prostori u ovoj pripovijetki nisu zastupljeni čak ni kao okviri u kojima se kreće glavni lik, već su dezintegrirani, što mogu potvrditi sugestivne slike krajolika koji konstruira narator, dok u epskoj pjesmi narator ostaje ravnodušan prema krajoliku.

Glavni lik uronjen je u drugačiji svijet – realni. Ako ovu pripovijetku sagledamo u poetici folklornog romantizma, uvidjet ćemo njen veliki značaj za kolektivnu memoriju. Naime, posebna karakteristika epskih junaka jeste u tome da se njihov itinerarij ogleda u odlasku od kuće u boj, a potom povratak kući, što možemo vidjeti i kod Age Šarića. Također, za folklorni svijet i za događaje koji se u njemu odvijaju ne postoje mjesta simultanosti – nespojivost akcija koje se odvijaju u različitim trenucima – što za svijet ove pripovijetke nije karakteristično. Zajedničko epskim prostorima i prostorima radnje ove pripovijetke jest svakako da su oni javni, kolektivni – prostori roda. Da prostorima ove pripovijetke pristupimo iz metode analize diskursa, analizirajući diskurs koji oblikuje njen prostor, onda bismo mogli doći do vidljivijih veza između ova dva prostora, tim prije što bi za predmet analize njenog prostora iskoristili akumulirana kulturna znanja koja cirkuliraju u samoj priči.

Mulabdićeve i Osman – Azizove pripovijetke također pronalaze tematsku ukorijenjenost u sevdalinsko-baladesknom svijetu, čija se značenjska osnova "crpi iz homogenog horizonta patrijarhalne interpretativne zajednice i još uvijek žive tradicije usmenog pripovijedanja i folklornog pamćenja"[8] zasnovanog na "dominantno lirskoj pjesničkoj tradiciji o *mitu roda i doma*"[9]. Zanimljivo je, međutim, da se većina pripovjedne proze navedenih autora upravo oslanja na *poetski diskurs*[10] inspiriran na vrelima duboke lirske tradicije čija je osnova

[8] Enes Duraković: *Obzori bošnjačke književnosti.* Sarajevo: Dobra knjiga, 2012, str. 268.

[9] Ibidem, str. 266.

[10] Usp. Dijana Hadžizukić: *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu.* Sarajevo: Slavistički komitet, 2011.

prepoznatljiva u cjelokupnoj bošnjačkoj književnosti. Stoga je evidentno da će ove pripovjedne proze, na strukturnom planu, afirmirati osobene kutke tradicije, koristeći se kulturnim, psihološkim i simboličkim potencijalima lirske tradicije koja zaranja ispod javne, ideološke stvarnosti, dopuštajući nam tako da zavirimo u najintimnije dijelove ljudskog života. Durakovićevo prepoznavanje *mit roda i doma* kod Mulabdića te Begićevo kod Selimovića predstavlja upečatljiv arhetipski motiv preuzet iz tradicije i kolektivne memorije, ne tretirajući ga isključivo kao kulturnomemorijsko mjesto[11], nego kao izvanrednu i plodnu figuru sa izrazitim narativnim potencijalima.

Odnoseći se prema tradiciji kao *živom palimpsestu*[12], kako će to u naslovu svoje knjige istaći Hatidža Krnjević, bošnjački pripovjedači tu živost baladeskno-sevdalinskog narativa prepoznaju kao vezu između čovjeka i svijeta, kao najskriveniju ljudsku težnju prema životu, a čija je životvornost najvidljivije prikazana u figuri roda i doma. Stoga će pripovjedna proza s kraja 19. i početka 20. stoljeća na arhetipskim značenjima doma i roda na psihopoetičkom planu izgraditi sliku života tog perioda. Međutim, figura doma na psihopoetičkom i mitopoetičkom planu ponekad djeluje kao subverzivno mjesto na patrijarhalni sistem kao personifikaciju roda. Sevdalinka je, kao porodična pjesma, primjer ovakvog odnosa.

Kada je riječ o domu u pripovjednoj prozi preporodnog perioda, on je predstavljen kao hijerarhiziran prostor, što se vidi na psihopoetičkoj razini tekstova, jer je u njima vidljivo prenošenje folklorno-patrijarhalnih reprezentacija prostora. Iako je dom po svojoj prirodi izrazito dinamičan prostor, u ovim pripovijetkama ne izgleda tako jer su u njega upisane i neke figure izrazito statičnog karaktera, kakva je figura oca. Kombinirajući ga s moralnom i religijskom dimenzijom, poprima tako simboliku prostora za sanjarenje.[13] Tako je Mulabdićeva pripovijetka "Tvrdo srce"[14] dom u statičnoj slici očevog prava na riječ, te kao prostor u kojem figura oca, na semantičkoj razini, zaposjeda taj prostor. Konačno, ta njegova pozicija omogućit će njegovo simboličko utjelovljenje u prostor doma. Uz muškarca, vezujući ženski lik (majku) za dom kao "tamnu sjenu koja se vidjela kroz prostor" (Mulabdić), Mulabdić skicira unutrašnju simboličku topografiju muslimanske porodice, u kojoj se figura žene uvijek vezuje za muškarčev *personaliti* (*House of the Father*). Žena otuda izrasta kao najpotpuniji simbol intimnih i moralnih vrijednosti doma. Međutim, narušavanje intimnih prostora od drugih (momak, ašik) biva izričito sankcionirano od patrijarhalnog sistema, jer istinska moć i kontrola intimnih prostora pripada muškarcu (ocu), što ga određuje kao njihovog moralnog zaštitnika.

O samo da mi je znati, ko to ima obraza, ko to ima srca da kroči preko moga praga (...) O pasiji sine! Ti ne znaš šta je obraz! (Mulabdić, 2007: 482)

Međutim, kultura je pronašla legitimne načine narušavanja ove hijerarhije na takav način da muško ulaženje u zaštićene intimne prostore zbog ljubavi i ašikovanja biva premješteno iz avlije u bašču – kao mjesto sveopćeg mira i životnog zadovoljstva. Za razliku od avlije,

---

[11] Usp. Sanjin Kodrić: *Književnost sjećanja: Kulturno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti.* Sarajevo: Slavistički komitet, 2011.

[12] Hatidža Krnjević: *Živi palimpsest ili o usmenoj književnosti.* Beograd: Neolit, 1980.

[13] Bachelard, Gaston: *Poetika prostora.* Zagreb: Ceres, 2000.

[14] Edhem Mulabdić: *Na obali Bosne.* Sarajevo: Preporod, 2007.

koja je prednji međuprostor što odvaja dom od javnog prostora, iza kuće je uvijek bivala bašča, preko koje je zaljubljenik, ašik, ulazio u prostor koji mu je bio osporen avlijom. Otuda i karakteristična arhitektura kuće u patrijarhalnom sistemu, na kojoj su prozori prema ulici bili "široki i visoki"[15], a prema bašči "uski i niski".

Primjere odnosa tijela i prostora imamo u slučajevima kada se za figuru doma vezuju različite metafore, od toga da se muško tijelo, zapravo, upisuje u vanjski oblik kuće i njen društveni status, pa do ženskog tijela koje se tretira kao njena duša i njena etička dimenzija. Zato će za književnost između dva svjetska rata biti značajna tematizacija ovih prostora s obzirom na to da će upravo ovaj period biti utoliko specifičan što se u poetičkom smislu pravi izvjestan otklon od tradicionalnih, poetičkih i kulturnih oblikovanja prostora u književnosti, a što se ogleda u tome da se književni angažman okreće ka ideološkim i socijalnim načinima narativne deskripcije svijeta i života. Otuda je značajna pojava u ovom periodu Ilijasa Dobardžića i Zije Dizdarevića, koji pregovaraju s folklornom tradicijom, više na idejnom i semiotičkom planu nego što ga prenose u svoj književni svijet. Oblikovanje figure doma karakteristično je za Ilijasa Dobardžića (1902-1945), tim prije što on u vlastitu pripovjedačku prozu unosi sevdalinski diskurs kao ambijentalni i prostorni za okvir radnje, koji iskazuje puninu ženskog života. Njegovo viđenje doma ogleda se kroz žensku patnju. Individualizirajući njihov život i njihove osobne traume, Dobardžić u ženama nastoji prepoznati njihovu melanholiju i osjećajnost, a ponekad, zbog društveno-političkih odnosa, i preveliku jezu za budućnost.

Oslanjajući se na sevdalinsko-baladeskni narativ u oblikovanju priče, Ilijas Dobardžić dom predstavlja kao centralni prostorni okvir u koji smješta radnju pripovijetke, što će, otuda, i njegova pripovijetka "Zineta"[16] osvjedočiti kao žensku gorčinu i čežnju za mladićem i njenu "melanholičnu slutnju" da se nikad neće udati budući da je nakon smrti svoga oca morala prodati vlastito ruho kako bi preživjela s majkom. Ona vlastiti dom vidi kao metaforu "kaveza", s oikofobnim elementima. Zineta čezne za prošlošću, ona "bludi u prošlosti"[17], tim sretnim danima života, koje će Dobardžić na narativnom planu uzdići kao kolektivnu žensku čežnju u trenutku kada u ambijentalnoj atmosferi bašče – u kojoj srastaju svjetovi i koja poprima simboliku *oslobađajućih prostora* – zažive u akšam ženski glasovi u pjevanju sevdalinki, u kojima one "stvaraju neke nove svjetove i dragog koji će ih grliti u naručju i dugo ih u slasti, sreći i mladosti cjelivati". Oblikujući lik Zinete u prirodnom ambijentu bašče – "čarobnom vrtu", predstavljenom naspram kuće, u kojoj je "čežnjivo stezala šipke od prozora, grizla ih", Dobardžić u njenom slučaju dom ne vidi kao mjesto transcendentalnog smiraja i sklada, već, zapravo, kao ono negativno u kojem "dani odmiču kao u zatvoru".

S druge strane, pripovijetka "Adembegova Fatima"[18], na psihopoetičkoj razini teksta, predstavlja dramatičnu sliku simboličke ovisnosti žene o domu u koji su upisani porodični društveno-politički statusi. Dobardžić nastoji prikazati porodičnu kuću kao harem, koja je "odvojena od cijelog svijeta", i u kojoj "svuda miriše prošlost", predstavljajući je u pre-

---

[15] Alija Nametak: "Sunce", u: E. Duraković: *Antologija bošnjačke pripovijetke XX stoljeća.* Sarajevo: Alef, 1995, str. 165.

[16] Ilijas Dobardžić: "Zineta", *Novi Behar*, 2 (1928-299), br. 23, str. 346-348.

[17] Ilijas Dobardžić: "Zineta", *Novi Behar*, 2 (1928-1929), br. 23, str. 346-347.

[18] Ilijas Dobardžić: "Adembegova Fatima", *Novi Behar*, 2 (1928-1929), br. 1-2, str. 13-15.

poznatljivom ruhu orijentalno-patrijarhalnog svijeta. Ako bismo nastojali nominirati prostor doma u pripovijetkama Ilijasa Dobardžića, onda bismo vidjeli da je on izričito upotrijebljen kao *prostor ženske patnje*, u kojem je, ako uzmemo ovu pripovijetku za primjer, Fatima ta koja pati za Seferom – koji je "haremsko dijete" – i čije neostvarenje ljubavi priziva jednu melanholičnu patnju i ženski jecaj kao posljednji kliktaj osujećene ženske želje i čežnje, u ovom slučaju određenih ambijentom sevdalinke. Stoga, tretirajući baladu i sevdalinku kao "porodičnu pjesmu"[19], Hatidža Krnjević u tome vidi univerzalni karakter njenog značenja bez obzira na to da li se preuzimaju kao motiv za njen nastanak.

U bošnjačkoj književnosti međuratnog perioda realiziraju se dva poetička modela – folklorni i moderni (socijalna literatura), koji se često preklapaju, čemu može posvjedočiti i Dobardžićeva pripovijetka "Salihbegovica". Njenu naraciju upravo odlikuje izuzeće muške figure iz teksta, kao simboličkog čuvara patrijarhalnog svijeta, a kao centralni model pripovijetke uzima se figura žene i prostor kuće kao okvir za radnju pripovijetke. Iako je ova pripovijetka uveliko ukorijenjena u poetiku socijalne literature, ona na vremenskoj dimenziji priče prikazuje i sukob dvaju vremena: "staro vrijeme", u kojem figura doma ima povlašteno i sakralno značenje, mjesto sveopćeg smiraja i ljepote življenja, i "novo vrijeme", u kojem figura doma postaje anti-dom, gubeći simbol životvornog i napredujućeg i postajući simbolom straha i jeze. Otuda je međuratni period, kako primjećuje E. Duraković[20], insistirao na emancipaciji žene, čime se, u ovom kontekstu, značajnim čine pripovijetke Zije Dizdarevića, koje tematsko-motivski govore o statusu žene u kulturi, što se osobito vidi u njegovim paradigmatičnim pripovijetkama "Majka" i "Otmica". Kod ovih pripovijedaka zanimljivim se čini analizirati jezik prostora patrijarhalne zajednice u kojoj je ženi oduzeto pravo na jezik, što se očituje najprije u fenomenološkoj topografiji prostora i na prostornim relacijama unutar i vani, privatnog i javnog.

Ilustrativan primjer za analizu prostornih relacija je svakako pripovijetka "Majka", koja, na zavidnom metonimijskom potencijalu, govori o majci u njenom arhetipskom značenju kao "srcu kuće", predstavljajući njenu idejno-semantičku funkciju koju ostvaruje na relaciji *dom – majka*. Uzimajući *sobu* (halvat)[21], kutiju, kao prostorni okvir za realizaciju radnje, te vezujući majčino tijelo ("napaćeno", "mršavo") za nju, Zija Dizdarević do u tančine analizira odnose žene (majke) i prostora. Preko priče o majci, kao centralnoj ličnosti intimnih prostora, Dizdarević demaskira cjelovito širi kulturni položaj žene, tim prije što za narativnu figuru uzima dijete i njegov doživljaj majke i doma.[22] Na kraju pripovijetke, dramatična slika majčinog izlaska u javni prostor bez *vale* ilustrira odnos *majka – dom – otac* u patrijarhalnom kulturnom sistemu. Pripovijetka "Otmica", na drugoj strani, kao podtekst imat će motiv iz folklorne tradicije, koji je preuzet iz priče/pjesme "Siv-zelen-Soko". Motiv ove pripovijetke preuzet je iz usmenoknjiževne folklorne tradicije, a koji se javlja kao motiv spašavanja doma u pjesmi "Ropstvo Janković Stojana", te kao muški princip u sevdalinci "Soko leti iznad Sarajeva".

---

[19] H. Krnjević, ibidem, str. 34.

[20] E. Duraković: *Obzori bošnjačke književnosti*, str. 304.

[21] Zija Dizdarević: *Blago u duvaru.* Sarajevo: NIRO "Zadruga", 1983.

[22] Odnos majke i doma u bošnjačkoj književnosti ponajbolje je predstavljen u poemi *Na pravi put sam ti, majko, izišo* Skendera Kulenovića.

Ovdje ovaj motiv ima oslobađajuće značenje za zarobljenu djevojku od okova patrijarhalnog sistema. Ako bismo frojdovski analizirali ovu pripovijetku, čin njenog tamničenja osvjedočio bi očevo pravo doma i ženski svijet u njemu, ali i cilj maksimalnog obuzdavanja ženske seksualnosti, to jest "kada djevojka zatreperi".[23] Otuda se patrijarhat može promatrati i kao kultura mrtvih žena. Iako se ovdje prenosi arhetipski obrazac poimanja žene, on afirmira arhetipske sklonosti žene, čija se funkcija ogleda u tome da subverzivno djeluje na muški, patrijarhalni svijet.

Metafora "kamene kule" u ovoj priči ima funkciju patrijarhalnog svijeta, dok je motiv Siv-zelen-Soko personifikacija za žuđeni i nagonski ženski princip ("Kada ju je uzeo oko struka, popucali su zidovi od kamena, a kada je lego s njome u dušeke i obljubio je, kula je sva helać bila, nestalo je sa bijela svijeta"[24]). Kombinirajući fikcionalno-fantastično s mimetičko-realnim načinom pripovijedanja, Dizdarević, na narativnom planu, kreira sinkretički narativ. Stoga će ovakva narativna kombinatorika pridodati domu heterotopijska značenja, u čijem se nastajanju prepliću elementi folklorne fantastike s realističkim sadržajem.

Tako se kod Mulabdića, Dobardžića i Zije Dizdarevića figura doma isključivo promatra kao *prostorna metafora memorije* ili *prostorna metafora sjećanja*, čineći ga tako osobenom, *aktivnom i permanetnom memorijom i sjećanjem*.

Specifično narativno oblikovanje folklornih prostora, osobito figure roda i doma, nastavit će se u literaturi modernizma i postmodernizma. Ako pogledamo autore koji su kao narativnu potku koristili folklorne prostore, onda ćemo tu uočiti pojavu dva obrasca. Najprije ona književna djela koja su folklornu tradiciju koristila kao pogodno mjesto za kreiranje priče, ali i kao mehanizam da se folklorna tradicija, osobito slavenska, afirmira u ideološko-političkoj funkciji, dok je u postmodernizmu odnos prema tradiciji njena dezintegracija, u cilju dekonstruiranja njihove dijalektike. Kao posebno zanimljivi autori izdvajaju se: Enver Čolaković s romanom *Jedinac*[25], u kojem se afirmira epski postament unutar socrealističke ideologije i prakse, te Ćamil Sijarić. Sijarićeva pripovijetka "Hrt" preuzima motiviku folklorno-ambijentalnog prostora za kreiranje priče, kombinirajući je sa ustaljenim motivima, npr. djevojačkog ruha u hrtu, te priča "Kad morija Sarajevo smori"[26], koja nastaje kao metatekst narodnoj pjesmi, a u kojoj se figura doma predstavlja kao *dom smrti* (*House of Death*).

Zatim, Skender Kulenović u romanu *Ponornica* na izvanredan način, na sjećanju moralnog i historijskog svjedoka Muhameda, sažima sliku istovremenog egzistiranja dvaju prostora – epskog i sevdalinskog (figura roda i doma). Upravo u *Ponornici* Kulenović na najsugestivniji način predstavlja bošnjačku kulturu u vremenu promjene sveukupne kulturne prakse koncem 19. stoljeća s obzirom na to da se u to vrijeme osjeti prisustvo dvaju svjetova: epski svijet, koji je dio "slavne prošlosti", i sevdalinski, koji se osobito vidi u njegovanju

[23] Dizdarević, ibidem, str. 67.

[24] Dizdarević, ibidem, str. 69.

[25] Također, na ovom fonu karakteristična je pjesma E. Čolakovića inspirirana epskim kulturnim kodom i likom Đerzelez Alije, naravno oblikujući ga u kontekstu zadate poetike tog vremena. Pjesma nosi naziv *Đerzelezu Ale*.

[26] Ćamil Sijarić: *Naša snaha i mi momci.* Sarajevo: Veselin Masleša, 1981, str.102.

"tipičnog kulenovićevskog 'kućnog kulta'"[27], kako će to dobro uočiti Sanjin Kodrić[28]. Tako sjećanja u *Ponornici*, o kojima govori S. Kodrić, svoje utemeljenje crpe upravo iz arhetipskih figura doma i roda. Neprestano prelaženje iz prostora roda u prostor doma, odnosno iz epskog u sevdalinsko, u ovom romanu očituje se u konvulzivnoj psihokulturnoj manifestaciji bošnjačkog kulturnog bića na prijelazu stoljeća. Prikrivajući ono što je plod rodovskog (epskog) kulturnog identiteta, te njegovo prekrivanje preko prostora doma, predstavlja, dakako, unutrašnji psihokulturni fenomen stidljivog odnosa prema onom što je rodovsko, javno i kolektivno. To živo prisustvo folklorne tradicije s modernitetom iz 19. u 20. stoljeće ostaje kao kognitivni doživljaj bosanskog prostora kod naratora i autora, jer su upravo i autor i narator baštinici istog oblika kulturnog znanja o predočenom prostoru.

Posebno oblikovanje arhetipskih figura roda i doma vidljivo je u priči "Posmrče" Fatime Muminović, u kojoj se predočava tragika žene koja se našla između surovih odnosa roda i doma. Iako pripovijetka sadrži baladeskne motivike zle svekrve, ona uveliko nadrasta baladeskni narativ i prelazi u kulturološku priču o ženi. *Upisivanje po srodstvu i upisivanje po braku* specifični su načini upisivanja tijela u prostor. Upravo ova dva načina upisivanja tijela u prostor karakteristična su za kolektiv. Odnosi tijela i prostora su veoma značajni. Tijela se označavaju u skladu s prostorom u koji se upisuju: bilježenjem, pisanjem, ožiljcima itd. Stoga, prvo upisivanje u prostor jeste upravo po krvnom srodstvu, i ono je rodovsko, što u pripovijetki vidimo kada Vasvu otac vraća u rod ("*Vratih se u rod. Kome gore kom teže no meni*"[29]), te kada joj kaže da ona ne smije roditi dijete u rodu, nego u domu, odnosno da to dijete (posmrče) ne smije biti rođeno izvan njegovog roda, čuvajući tako rodovsko biopamćenje. S druge strane, vidljivo je da se i Vasvina udaja za Dervu – brata njenog umrlog muža – može promatrati kao *upisivanje u prostor po braku*, što ženu simbolično određuje kao "dugotrajni i opticajni kapital"[30] između dva roda, u čemu se ogleda i proces prelaska iz biopamćenja u kolektivno pamćenje, koje, zapravo, nadrasta i rodovsku pri-

---

[27] Otud je karakteristična geneza praćenja ove pojave unutar bošnjačke književnosti, što Kulenović na univerzalnom planu osobito prepoznaje u *Grozdaninom kikotu* H. Hume. "U ovom svijetu, pred kućnim pragom svi spoljni tragovi ostavljaju se za obućom. Unutar je stalna sutonska tišina, govor je ispod glasa, zidovi bez šara I slika, samo na ponekom visi levha: to je neki, uokviren, kaligrafski ispis iz Kurana (…) Mati je ovdje živa svetinja (ženu čovjek uvijek nađe, majku nikada), pred starošću se ustaje na noge, brat i sestra dvojnici su jedne ljubavi kakva samo među njima može da bude (i dvojnici najvećeg grijeha). Svijet je ovdje dozlaboga čulan: i mašta o raju mu je čulna. A pod kamenom patrijarhalnog tabua izračio se u najčešći ljubavni fluid – ispjevao, u svojoj drevnoj riječi, jednu od najrafiniranijih i najdramatskijih ljubavnih lirika u svijetu. Mrtvi se poštuju, ostaju u dugom spominjanju, ali nema pompe smrti ni mnogo plača poslije nje; prije sahrane hodža će upitati vjernike je li umrli bio dobar čovjek, oni će reći da jest i na tabutu spustiti ga u crnu zemlju. Jednostavni nadgrobni spomenici stoje u zelenoj travi nagnuti svaki na svoju stranu, kao vesela pripita braća." Skender Kulenović: "Iz smaragda Une", u: *Eseji.* Sarajevo: Veselin Masleša, 1971, str. 210-211.

[28] S. Kodrić, ibidem, str. 262-385.

[29] F. Muminović, "Posmrče", u: E. Duraković: *Antologija bošnjačke pripovijetke XX vijeka.* Sarajevo: Alef, 1998, str. 470.

[30] Žil Delez i Feliks Gatari: *Anti-Edip.* Sremski Karlovci: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, 1990, str. 118.

padnost. Ako figuru žene promatramo u kontekstu kapitalnog i političkog odnosa između dva roda, prema Žilu Delezu i Feliksu Gatariju[31], ona se ostvaruje kao figura na međi, to jest njeno tijelo ne može biti upisano isključivo u rodovski teritorij. Ona je figura koja migrira između dva roda, te figura kojom se potire biopamćenje i uspostavlja put prema kolektivnom pamćenju.

U kontekstu ovoga zanimljivim se čini posmatrati i roman Safeta Sijarića *Rod i dom* (1998), koji po svojoj temi ne spada u romane savremene postmoderne poetike, već obnavlja tradicionalne teme, temeljeći ih na usmenim pričama o udajama žena. U kontekstu ove teme, ovaj roman je utoliko interesantan što tematizira i mit o rodu i domu, ali s nesvakidašnjim pogledom na ovu temu. Safet Sijarić priču romana smješta u folklorni prostor na ideološkoj razini, unutar patrijarhalne kulturne norme, uzimajući upravo ove prostorne okvire za akcije svojih junaka. Ovaj roman unijet će jednu novinu na ideološko-političkoj organizaciji prostora, tim prije što za patrijarhalnu interpretativnu zajednicu, kao glavnu prostornu figuru, uzima ženu. Praveći dijalektičku napetost između patrijarhalne kulturne norme na ideološko-političkoj razini oblikovanja prostora i između figure žene kao njenog često subverzivnog i subalternog reprezenta, Sijarić se oslanja na jedan kulturni arhetip koji je naša kultura razvila jednim dijelom kroz sevdalinku, ali i epsku pjesmu, a to je *arhetip divlje žene*. Iako književna kritika[32] ovaj roman opisuje kao reprezentativni narativ u kojem se predočava odnos patrijarhalnog sistema prema ženi, mišljenja sam da glavni ženski lik ovoga romana itekako narušava patrijarhalno običajno pravo samim tim što u pojedinim dijelovima narušava kodekse te norme. Ženska arhetipska funkcija u ovom romanu ima za cilj kršenje kulturnih normi, predstavljena u arhetipskom simbolu moći tijela i njegovoj ljepoti. Stoga, na početku Sijarić kao narativni okvirni prostor za radnju uzima kuću, u kojoj promatra lik Paše, sa svim njenim unutrašnjim porivima i željama. Prostor kuće, za ženu, predstavlja mjesto sanjarenja i maštanja. Na psihološkoj ravni vidi se subverzivan odnos prema patrijarhalnom sistemu, na takav način što Paša imaginira mogućnost ostvarenja vlastitih žudnji koje su joj osporene u vanjskom svijetu – rodu. Međutim, ono što ona čini i u javnom prostoru u cilju je narušavanja patrijarhalne norme (rodovske), i to u njenom konstitutivnom elementu, preuzimajući na sebe simboliku ratnika/ratnice – obilježje muškog i patrijarhalnog svijeta – što se vidi u pobjeđivanju u nadmetanju s muškarcima u svatovima.

Pašina udaja odmotat će drugi sloj njene psihe, koji pokazuje njenu želju za nadvladavanjem svatova ("Muštuluk! – reče kršeći staro pravilo da nevjesta ne smije progovarati"[33]) i njen dolazak bez vela u rod, koji je simbol čuvanja ženskog erosa, tajanstvenosti njene divlje prirode i suzbijanja erotičnosti, što je očit primjer da se radi o arhetipu divlje žene. Kad je riječ o arhetipu divlje žene i njenog tretmana u kulturi, za takvo što u romanu su karakteristične dvije scene: prva, kada se u svatovima rodovi međusobno nadmeću u hrvanju, bacanju kamena, što pokazuje javnu, epsku osobenost tradicije, i druga, završna scena romana, kada Pašu braća tjeraju od kuće nakon što je prekršila uspostavljeni rodovski odnos činom udaje. Kažnjavanje Paše na kraju romana predstavlja upisivanje u tijelo nepripadnosti

[31] Žil Delez i Feliks Gatari, ibidem.

[32] Vidjeti kritičke osvrte E. Kazaza i A. Kujovića o ovome romanu.

[33] S. Sijarić: *Rod i dom.* Tuzla: Bosanska riječ, 1999, str. 74.

rodu iz kojeg je otišla, dok u činu bičevanja patrijarhalna norma vidi jedinu mogućnost nadvladavanja tog ženskog arhetipa. Međutim, ovdje, kao i u priči "Posmrče", dom je predstavljen kao anti-dom, ali i kao neželjena nužnost s obzirom na to da žene činom udaje više ne pripadaju rodu. Na diskurzivnom planu, ovaj roman uronjen je u folklorno znanje, a da bi se valjano otključao roman recipijent se mora osloniti na topografiju folklornog imaginarija i njen osobeni način označavanja kulturnog smisla.

II

Širenje teksta u kulturnom prostoru – uprostorenje teksta i estetizacija folklornih prostora

U okvirima ove problematizacije folklornih prostora posebnim se nameće tematski okvir s pogledom na narativno oblikovanje folklornih prostora u bošnjačkoj književnosti u periodu modernizma i postmodernizma. Ako pogledamo bošnjačku književnost modernizma i postmodernizma, vidjet ćemo da se tu posebno ističu dva autora: Alija Isaković i Irfan Horozović, čiji narativi pregovaraju s folklornom tradicijom oblikujući je u okviru moderne i postmoderne poetike na takav način da preuzimaju narativne obrasce iz folklornog usmenog stvaralaštva i onda, u okviru zadanih poetičkih načela, vrše njihovu restauraciju, preoblikovanje i transformaciju, najčešće s ciljem da popune tekstualne nedorečenosti usmeno-književnog prototeksta. Ova dva autora, a svaki na svoj osoben način, uzimaju za prototekst baladu "Hasanaginica" i tematiziraju je u svom djelu. Alija Isaković, zadivljen famom oko nastanka ove balade, napisat će svoju najznačajniju dramu, čime će je, iz medija nulte i dvodimenzionalne prostornosti, to jest usmene tradicije i zabilješke Alberta Fortisa, estetski uprostoriti u trodimenzionalni mediji scene i scenskog prostora u okviru dramskog žanra, s jedne strane, dok će s druge strane njegova zadivljenost njenom i strukturnom i semantičkom nedorečenošću inspirirati drugu dimenziju njegovog narativnog oblikovanja ove balade kroz putopis, što se vidi u njegovoj želji da prostorno lokalizira njen sadržaj, na način da slijedi *pisani trag* i tekstualne mape prostora – kritičke, povijesne itd., te tako na osnovu njih nastoji udomiti baladu u određeni, konkretni prostor. Irfan Horozović takvo što čini na još specifičniji način, samim tim što tekst balade sagledava u širem, mediteranskom prostornom okviru, pretačući spomenuti tekst sa drugim kulturnim tradicijama i tražeći njegov mogući pandan u drugim kulturama, kakve su, ponajprije, zapadnoevropska (italijanska) i orijentalno-islamska. Izmjestivši tekst "Hasanaginice" u drugi kulturni i mitološki prostor, Horozović će na neizravan način obraditi tekst balade, tražeći paralelni tekst u drugoj tradiciji, te pokazujući kako se tekstualno značenje širi izvan matične tradicije, to jest u prostor Mediterana.[34] I A. Isaković i I. Horozović na tematsko-motivskoj razini imaju kao prototekst baladu u cilju otvaranja njenih svekolikih značenja: Isaković u lokalizaciji teksta balade i njenog pamćenja u konkretnom prostoru – kada je riječ o putopisu, te obradi tragičnog motiva sukoba muža i žene u baladi – kada je u pitanju drama[35], a Horozović u metafori *nedovršene knjige*, koju komentarima ispisuje Nazim Garib Busnewi. Prepoznajući tako tekst balade kao jedan od oficijelnih tekstova kulture, i ovi autori pronalaze, ali i naknadno

[34] L. Buturović: "Putovanje "Hasanaginice" Mediteranom", *Život*, br. LII/2004, str. 135-141.

[35] H. Krnjević: *Živi palimpsest ili o usmenom pjesništvu.* Beograd: Nolit, 1980.

crtaju mape i trase kulturnog znanja koje se šire jednim, po Horozoviću, još nedovršenim tekstom – na kojem se "uobličila ova i ovakva knjiga"[36], ali i na kojim se temelji "početak nove knjige i novog puta".[37]

Ne mogavši proći "ćutke i ravnodušno", kako bi kazala H. Krnjević, pored teksta balade, Alija Isaković će mu pristupiti veoma obazrivo i bojažljivo, nastojeći što tačnije, vjerodostojnije predstaviti njegov duh, s ciljem da ne naruši sam tekst balade. Pogodnost baladesknog narativa za dramatizaciju Isaković će iskoristiti da u dramsku obradu ove pjesme uvrsti moguće razloge patnje i tragične sudbine Hasanaginice na takav način što će zaplet dramske radnje smjestiti upravo u tada najosjetljiviji društveno-hijerarhijski statusa, odnos između begova i aga. Promatrajući Isakovićevu "Hasanaginicu" kroz teoriju narativnim prostorima možemo vidjeti da je radnja drame konstruirana tako da su scenski prostori – drama[38] ili okvirni prostori za akciju likova smješteni u dvije odaje: *odaja u kuli bega Pintorovića na Klisu* i *odaja na kuli Hasan-age Arapovića na Zagvozdu*, čime se zadovoljava prostorna topografija konstruirana u tekstu balade. S tim u vezi, i scenski i narativni prostorni okviri za radnju preuzeti su iz folklornog *mita o rodu i domu*, što se posebno vidi u baladesknom narativu – kada Hasan-aga poručuje da ga Hasanaginica "ne čeka u dvoru b'jelomu, ni u dvoru, ni u rodu momu".[39] Prenoseći ovaj motiv u dramu, kao nagovještaj turbulentnog zapleta događaja, Isaković na drugačiji način narativno oblikuje prvotna značenja ove folklorne figure, samim tim što motiv *bijelog dvora* kod Isakovića postaje semiotiziran i simbolički prostor Hasan-agine društveno-političke moći, s jedne strane, dok, s druge strane takvo što za Hasanaginicu predstavlja, prvotno, protjerivanje iz doma, ali i nepoželjnost njenog prisustva u "bijelom dvoru", kao mjestu čistote, odanosti i vjernosti. Upisivanje u prostor simbolike društvene moći od Hasan-age, prostor dvora biva uzdignut kao konstantna simbolika u kojoj se negira bilo kakva prisutnost doma.

Odvajajući simboličku privrženost majke, žene za dom, Isaković dramski zaplet gradi upravo na drugostepenoj narativnoj instanci oblikovanja prostora, a to je sukob na rodovskom planu ili društveno-političkom prostoru. Hasan-agini dvori na Zagvozdu su za Hasanaginicu anti-dom, ali i mjesto i prostor njene smrti. Dok njegov imperativ da ga ona ne čeka *u rodu* predstavlja negiranje njene veze s teritorijaliziranim simbolikama krvi, negirajući njenu rodovska pripadnost i roditeljsku funkciju. Simbolika dvora u njenom slučaju je metafora za *prognane prostore*.

U ovom kontekstu značajno je, međutim, istaknuti Isakovićev odnos prema usmenoj književnosti i folklornoj tradiciji, samim tim što on ispisivanje putopisa oslanja na "pisane tragove", kao mape i mnemotope kulturnog pamćenja, osobito o Hasanaginici, naslovljavajući svoj putopis kao *Hasanaginici u pohode*, a potom i o baladi *Svatovsko groblje na Morinama*. Koristeći književni tekst kao mjesto pamćenja, ali i kao mjesto u koje se upisuje topografija kulturnih prostora, Alija Isaković nastoji materijalizirati pisanu građu u konkretni prostor,

---

[36] H. Krnjević, str. 293.

[37] I. Horozović: *Imotski kadija.* Sarajevo: Sedam, 2002, str. 281.

[38] Gordana Muzaferija: "Zadani život Isakovićevih junaka", u: A. Isaković: *Drame.* Sarajevo: "Preporod", 1995.

[39] M. Maglajlić: *Usmena balada Bošnjaka.* Sarajevo: BZK "Preporod", str. 297.

te ga tako sačuvati u dubokoj kolektivnoj memoriji. Stoga imenica *pohode* na semantičkom planu zahtijeva jedno realno, vidljivo i opipljivo, a ne imaginativno i fikcionalno, čime Isaković svoj putopis smješta u jedan živi svijet, s evidentnom mimetičkom estetizacijom mogućih prostora na kojim je nastala i ispjevana pjesma o Hasanaginici. Međutim, Isaković ide dalje, pa tako Hasanaginicu vidi i kao jedan od oficijelnih tekstova kulture, ali i kao osnovni tekst, koji u svojoj značenjskoj bremenitosti porađa druge tekstove, što će Isaković slikovito predstaviti u putopisu:

> Naš život imao je vlastite udesnosti i knadio pjesme o njima, a bogato predanje stajalo nam je kao neizbježna inspiracija, toplo kao ognjište, veliko kao najveće biblioteke, kojih nije bilo.[40]

Vidjevši da jedino putopisnim žanrom može preći pisane topografske kulturne mape upisane u književne tekstove, Isaković se nije mogao oduprijeti svom izrazito tačnom i preciznom izražavanju prostora jezikom, njegovoj estetskoj funkciji, pa će, uz to, njegovo tekstualno uobličenje i balade "Svatovsko groblje na Morinama"[41] imati za cilj estetsko i topografsko traganje za usmenim (napisanim) književnim tekstom, tim prije što u putopisu *Morine* izražava potrebu za estetizacijom i lokalizacijom *folklornog mjesta pamćenja*, ili lokalnih obilježja u baladi kako ih definira M. Maglajlić.[42] Deskribirajući "realni" prostor Morina, te istovremeno mu podastirući realnu i pseudodokumentarnu građu, Isaković ovaj mnemotop oblikuje suprotno od baladesknog predloška tako što Morine ne doživljava kao prostor smrti, hladnog snijega itd., nego upravo kao prostor smiraja i ljepote za oko.

Koristeći heterotopijsku funkciju Morina (groblje), Isaković na kraju putopisa pravi jednu sliku oksimoronskog karaktera kao *cvjetnog pakla*[43], u kojoj kombinira baladesko usvojeno znanje o Morinama i piščevo stečeno znanje viđenjem i imaginiranjem, a istovremeno stvarajući novu heterotopijsku sliku prostora – u cvijetu kao životu i radosti i paklu kao smrti i patnji. Pritom se on koristi i figurama (likovima) koje su upisane putem balade u problematizirani prostor. Stoga ovakav odnos prema folklornoj tradiciji i usmenoj književnosti Isakovića stavlja nekako u vrh onih autora koji su svoju inspiraciju pronalazili na vrelu folklorne bošnjačke tradicije.

Zajedno sa Isakovićem, pod ruku, možemo podvesti i Irfana Horozovića, jednog od najznačajnijih postmodernih autora u bošnjačkoj književnosti, autoru koji inspiraciju za svoja djela pronalazi u tradiciji i na njenim nepresušnim vrelima priča i sudbina. Operirajući kulturnim znanjem i diskursima koji oblikuju takvo što, Horozović u romanu *Imotski kadija* postavlja nekoliko narativnih figura koje se međusobno na različitim narativnim instancama – od usmenog pripovjedača do pisca (Čolaka) pa sve do komentatora (Nazim Garib Busnewi) – nadopunjuju u oblikovanju i prenošenju istih znanja, čuvajući ga tako kao dio žive diskurzivne prakse. Ono što je vidljivo jeste da sve narativne figure, i autodijagetičkog i ekstradijagetičkog

---

[40] A. Isaković: *Jednom.* Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1997, str. 96.

[41] Narativno oblikovanje ove balade vidljivo je i u romanu Huseina Đoge Dubravića. Na osnovu ovoga može se vidjeti kako se intertekstualno formira diskurs o ovoj baladi. Husein Đogo Dubravić: *Sreća mladog Ljubovića.* Sarajevo: "Preporod", 2007.

[42] Maglajlić, Munib: *Usmena balada Bošnjaka.* Sarajevo: "Preporod", str. 25-55.

[43] A. Isaković, ibidem, str. 91.

naratora, operiraju istim znanjem, koje nije proturječno jedno drugom, s tim što Horozović kolektivno nesvjesno, rečeno Jungovim jezikom, pozicionira u formu knjige, koja je, opet, jedan u nizu diskursa o Hasanaginici kao načina njenog prenošenja i čuvanja.

Međutim, narativno izmještanje smisla Hasanaginice u druge prostore, prema Veneciji i Stambolu, Horozović pronalazi slične književne arhetipove u tim tradicijama, što će uočiti i Asmir Kujović vidjevši u *Imotskom kadiji* "sufijsku verziju Odiseja"[44], ali i istovremeno preslaganje kulturnih znanja i arhetipova s drugim tradicijama: Cervantesom, Torquatom Tassom, Danteom Alighierijem – zapadni kulturno-civilizacijski krug, te s Arebijem, Pruščakom, Ibn Sinaom – istočni kulturno-civilizacijski krug, te s tradicijom unutar epskog i baladesknog narativa. Ponutrenje kadijine lične drame te duhovno kretanje i sazrijevanje njegovog bića Kujović prepoznaje kao sufijski moment, što je u dosluhu sa često u romanu prizivanim islamskim misticima i njihovim učenjem o spoznajnom putu čovjeka, dok, isto tako, E. Kazaz takvo što prepoznaje kao pisanje topografije unutrašnjeg puta u "metonimijskom prostoru unutrašnje zemlje".[45]

Nasuprot ovim unutrašnjim topografijama o spoznaji vlastitog bića i prostora zanimljivim se čini i čitanje Lade Buturović ovog romana u kontekstu putovanja priče o Hasanaginici u konkretnom prostoru Mediterana[46], i kako baladeskni tekst bošnjačke tradicije postaje sastavnim i konstitutivnim elementom širokog znanja toga doba. Tako će Lada Buturović istaknuti da je "teza Horozovićevog romana *Imotski kadija* valorizacija ljudskog sjećanja i kolektivne svijesti, čitavog života koji se uklapa u jedno podneblje i njegov širi prostor Mediterana", te da "viđeno očima junaka i pisca Bosna je istovremeno granica i centar, i pulsira od Zapada prema Istoku, i od Istoka prema Zapadu".[47]

To pulsiranje Bosne od Zapada prema Istoku, i od Istoka prema Zapadu, čini ovaj prostor izrazito značenjski i semiotički plodnim, što se, kada je riječ o ovom romanu, vidi u ezoteričkoj topografiji i pounutarnjenju prostora s jedne strane, dok se na drugoj strani takvo što vidi u permanentnom pronalaženju načina za pozicioniranjem vlastitog identiteta u svekolikom preslaganju i pretakanju kultura na bosanskom prostoru, a osobito u bošnjačkoj etnokulturnoj zajednici. Širenje teksta u prostoru i vremenu te širenje, uz njega, i osobenog kulturnog smisla, roman *Imotski kadija* predstavit će sublimat iskustva jedne tradicije i kulture pretočen u poetiku knjige, kao svojevrsnog prostornog okvira za adaptaciju, sistematizaciju kulturnog smisla, ali i odveć dobro mjesto za smještanje i arhiviranje kulturnog znanja. Horozović je svjestan da uspostavljeno znanje i njegovo prenošenje itekako ovisi *o putu* i načinu njegove akumulacije i kruženja u kulturi, pa otuda metafora knjige izričito predstavlja mjesto čuvanja i širenja tradicije, ali i mjesto njene internacionalizacije, pretačući je tako s drugim tekstualnim i diskurzivnim poljima.

---

[44] Asmir Kujović: "Knjiga puta i knjiga o putu", u: Irfan Horozović: *Imotski kadija.* Sarajevo: Sedam, 2002, str. 299.

[45] E. Kazaz: "Romaneskni labirint Irfana Horozovića", u: Irfan Horozović: *Imotski kadija.* Sarajevo: Sedam, 2002, str. 302.

[46] Lada Buturović, ibidem, str. 135-141.

[47] Buturović, ibidem, str. 134-141.

Stoga, pronalaženje temporalne i prostorne bliskosti između "Hasanaginice" s drugim djelima Istoka i Zapada postavlja način na koji se jedan tekst širi i producira kulturni smisao, ali i kako on, istovremeno, u prostoru Mediterana predstavlja jedan "kanonski" tekst koji je dio upravo tog šireg znanja obuhvaćenog u prostor Mediterana. To traganje za neotkrivenim smislovima tradicije te njeno izmještanje iz lokalnog prostora predstavlja Horozovićev doprinos u afirmaciji i artikulaciji značaja tradicije u širim i paralelnim tradicijama Mediterana toga doba. Dakako da pronalaženje rukopisa Horozović smješta u Orijentalni institut u Sarajevu kao metaforu čuvanja i arhiviranja znanja, ali i mjesta koje producira novo znanje, pa će, stoga, biti evidentno i to da on razdvaja *putovanje pjesme* i *putovanje priče* o Hasanaginici, razdvajajući takvo što tim prije što putanja pjesme ima svoju jasnu topografsku putanju, dok je putovanje priče topografski neodredivo i nepresušno. Traganje za smislom tradicije i njeno prepoznavanje i razumijevanje u sadašnjosti je itekako bitno, postajući tako nepremostivo vrelo u traganju za identitetom.

Literatura i izvori:

Bachelard, Gaston: *Poetika prostora.* Zagreb: Ceres, 2000.

Baaka van, Joost: *The House in Rusian Literature: A Mithopoetic Exploration.* Amsterdam-New York, NY: Radopi, 2009.

Bašović, Almir: *Čehov i prostori.* Sterijino pozorje, 2008.

Blaga, Lucian: "Kultura i prostor", *Izraz*, br. 3, mart 1991.

Burke, Peter: *Junaci, nitkovi i lude.* Zagreb: Školska knjiga, 1991.

Buturović, Lada: "Putovanje 'Hasanaginice' Mediteranom", *Život*, br. LII, 2004.

Chatman, Seymour Benjamin: *Story and discourse.* Cornell University, 1978.

Delez, Žil i Feliks Gatari: *Anti-Edip.* Sremski Karlovci: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, 1990.

Dizdarević, Zija: *Blago u duvaru.* Sarajevo: NIRO "Zadruga", 1983.

Dobardžić, Ilijas: "Zineta", *Novi Behar*, 2 (1928-1929), br. 23.

Dobardžić, Ilijas: "Adembegova Fatima", *Novi Behar*, 2 (1928-1929), br. 1-2.

Duraković, Enes: *Obzori bošnjačke književnosti.* Sarajevo: Dobra knjiga, 2012.

Foucault, Michel: *O drugim prostorima.* Vidi: http://pescanik.net/2013/08/o-drugim-prostorima/

Garry, Jane, Hasan M. El-Shamy: *Archetypes And Motifs In Folklore And Literature*: A Handbook, 2005.

Hadžizukić, Dijana: *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu.* Sarajevo: Slavistički komitet, 2011.

Horozović, Irfan: *Imotski kadija.* Sarajevo: Sedam, 2002, str. 281.

Isaković, Alija: *Jednom.* Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1997.

Kazaz, E.: "Romaneskni labirint Irfana Horozovića", u: Irfan Horozović: *Imotski kadija.* Sarajevo: Sedam, 2002.

Kodrić, Sanjin: *Književnost sjećanja: Kulturno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti.* Sarajevo: Slavistički komitet, 2011.

Krnjević, Hatidža: *Živi palimpsest ili o usmenom pjesništvu.* Beograd: Neolit, 1980.

Kujović Asmir: "Knjiga puta i knjiga o putu", u: Irfan Horozović*: Imotski kadija.* Sarajevo: Sedam, 2002.

Kulenović, Skender: "Iz smaragda Une", u: *Eseji.* Sarajevo: Veselin Masleša, 1971.

Lotman, M.: *Semiosfera. U svetu mišljenja. Čovek – tekst – semiosfera – historija.* Novi Sad: Svetovi, 2004.

Maglajlić, Munib: *Usmena balada Bošnjaka.* Sarajevo: KDB "Preporod", 1995.
Ryan, Marie-Laure: *Space.* Handbook of Narratology, Walter Gruyter, 2009.
Matvejević, Predrag: *Mediteranski brevijar.* Zagreb: Grafički zavod, 1990.
Mulabdić, Edhem: *Na obali Bosne.* Sarajevo: "Preporod", 2007.
Muminović, Fatima: "Posmrče", u: E. Duraković: *Antologija bošnjačke pripovijetke XX vijeka.* Sarajevo: Alef, 1998.
Muzaferija, Gordana: "Zadani život Isakovićevih junaka", u: A. Isaković: *Drame.* Sarajevo: "Preporod", 1995.
Nametak, Alija: "Sunce", u: E. Duraković: *Antologija bošnjačke pripovijetke XX stoljeća.* Sarajevo: Alef, 1995.
Prop, Vladimir: *Theory and history of folklore.* University of Minnesota, 1984.
Sijarić, Ćamil: *Naša snaha i mi momci.* Sarajevo: Veselin Masleša, 1981.
Sijarić, Safet: *Rod i dom.* Tuzla: Bosanska riječ, 1999.

FOLKLORE AREAS IN RECENT BOSNIAK LITERATURE - MODELS AND PARADIGMS THE FIGURE OF "ROD I DOM" - THE EXAMPLE OF THE BOSNIAK NARRATIVE PROSE AND NOVELS

Nehrudin Rebihić

Summary

The paper aims to present the analysis capabilities of area in literature, focusing on established areas that were reconstructed from the folk traditions in written literature. One of the most common spaces that were created in a folk tradition of Bosniaks and as such restored in recent Bosniak literature is the area of "Rod i dom". Renewing the area was observed on a few examples of canonical writers of the revival era until today.

Key words: "Rod i dom", narrative areas discourse, cultural memory

UDK 821.163.43*:929 Nametak, A.
811.163.43*‘367: 398

Rečenica usmenog pripovjedača

(na primjeru zbirke A. Nametka)

Tarik Ćušić
Rektorat Univerziteta
Sarajevo

U radu su izdvojena jezičko-stilska obilježja rečenice usmenog pripovjedača na primjeru *Narodnih pripovijesti bosanskohercegovačkih Muslimana*, zbirke usmenih priča nastale kao rezultat sakupljačkog rada Alije Nametka, objavljene 1975. godine. Stoga će predmetom analize biti jezičko-stilski i pripovjedni postupci svojstveni usmenim pripovjedačima zbirke A. Nametka.

Ključne riječi: rečenica, *Narodne pripovijesti bosanskohercegovačkih Muslimana*, jezičko-stilska obilježja, pripovjedni postupak

Paralelno s razvojem bošnjačke usmene književnosti u stihu razvijalo se tematski raznovrsno usmeno stvaralaštvo Bošnjaka u proznom obliku. Prozni oblici usmenog stvaralaštva nastajali su u različitim situacijama, njihova namjena je bila višestruka, a oslanjali su se na priče sa Istoka, iz djela *Hiljadu i jedna noć* i *Hajatul-hajvan*, koje su u povratku hadžije i trgovci prenosili u bošnjačku sredinu, dok je pojedinim pripovjednim oblicima kao podtekst služila neka misao iz Kur’ana i hadisa.

Prve zbirke usmenih pripovjedaka nastale u bošnjačkoj sredini pojavile su se krajem 19. stoljeća. Kamilo Blagajić je 1886. godine objavio zbirku *Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke iz Bosne* navodeći da je 31 pripovijetku, koliko ih je zabilježio, čuo od “muhamedovaca”. Različiti oblici usmenog pripovijedanja zabilježeni su u zbirci Omer-bega Sulejmanpašića Skopljaka i *Narodnom blagu* Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka kao rezultat njihovog sakupljačkog rada. Značajan doprinos u objavljivanju usmenih pripovjedaka imali su bošnjački časopisi, među kojima naročito “Behar” u brojevima koje je uređivao Edhem Mulabdić. Godine 1944. štampana je zbirka usmenih pripovjedaka naslovljena kao *Muslimanske pripovijesti iz Bosne* koju je uredio Alija Nametak.

Valja izdvojiti zbirku priča A. Nametka koja je objavljena 1975. godine. Zbirka tematski raznovrsnih priča, naslovljena kao *Narodne pripovijesti bosanskohercegovačkih Muslimana*, plod je Nametkova sakupljačkog rada tokom 50-ih, 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća. Zbirka

predstavlja prvi samostalni rad na sakupljanju usmenih priče, a sve priče (ukupno 44) zabilježene su u bošnjačkoj sredini. Za razliku od mnogih zapisivača, Nametak nije pravio nikakve stilsko-gramatičke korekcije, nego je zapisivao priče onako kako ih je čuo od kazivača. Šest priča zabilježio je na magnetofonskoj traci.[1]

Upravo će zbirka *Narodne pripovijesti bosanskohercegovačkih Muslimana*[2] biti istraživačkim korpusom ovoga rada kako bi se izdvojila i ispitala jezičko-stilska obilježja rečenice usmenog pripovjedača. Stoga će predmetom analize biti jezičko-stilski i pripovjedni postupci svojstveni usmenim pripovjedačima Nametkove zbirke, a prije svih eliptične rečenice, pripovjedna ponavljanja, implicitne rečenice, retorička pitanja, specifične glagolsko-imeničke veze te kohezioni elementi i inkoativne i finitne rečenice.

1. Jezičko-stilski postupci

1.1. Eliptične rečenice

Jedno od osnovnih obilježja usmenog pripovijedanja su eliptične rečenice. Pod eliptičnim rečenicama u ovome radu smatraju se nepotpune rečenice u kojima je izostavljena jedna ili više riječi, a pri čemu ne dolazi do narušavanja smisla rečenica.

U zbirci pripovjedaka Alije Nametka sve eliptične rečenice dijele se u dvije grupe: djelimično eliptične i potpuno eliptične rečenice.

A) Rečenice u kojima je izostavljena riječ izrečena u nekoj od prethodno navedenih rečenica ili u drugim klauzama iste rečenice, najčešće uslijed dijaloške forme pripovijedanja, te rečenice čije pojedine sintakseme kategorijalno preobražene pripadaju grupi djelimično eliptičnih rečenica.

Radi karakterizacije likova usmeni pripovjedač često uvodi dijalošku formu karakterističnu po mnogobrojnim eliptičnim rečenicama. Izostavljeni dijelovi u tim eliptičnim rečenicama izrečeni su u prethodnim rečenicama ili u drugim klauzama rečenice, te bi bilo redundantno navoditi ih ponovo i to usmeni pripovjedač ne čini, npr.:

Mi, beli, tebe hoćemo dalje. (str. 30) – izostavljen je infinitivni oblik "tjerati" koji čini leksičko značenje u futuru I; *Mi tebe nećemo, jer bi i nas naša djeca bacila*. (str. 30) – u prvoj, nezavisnoj klauzi je izostavljen glagol "baciti" u infinitivu, naveden u zavisnoj klauzi (u drugom glagolskom obliku); *Ako ne dovede da će mu osjeći glavu*. (str. 32) – u pogodbenoj klauzi izostavljen je bliži objekt ("najvećeg prijatelja i neprijatelja"), koji je naveden u prethodnoj rečenici; *Ja ću nać*. (str. 44) – izostavljen bliži objekt ("lopova"), naveden u prethodnoj rečenici; *Sutra im natovare na kobilu*. (str. 56) – izostavljena riječ je "pare" u funkciji bližeg objekta, navedena u prethodnoj klauzi itd.

Kako ne bi ponavljao iste, pretežno supstantivne sintagme, usmeni pripovjedač elidira supstantivnu sintaksemu u ulozi upravnog člana, pri čemu se neka od adjektivnih sintaksema kao zavisni član tih sintagmi, mijenjajući svoja leksička i gramatička svojstva, kategorijalno preobražava i postaje supstantivna sintaksema, npr.:

---

[1] Navedeni podaci su korišteni iz: Softić, Aiša: *Antologija bošnjačke usmene priče.* Sarajevo: Alef, 1997; i: Nametak, Alija: *Narodne pripovijesti bosanskohercegovačkih Muslimana*, Sarajevo, 1975.

[2] U radu će se koristiti sintagma *zbirka pripovijedaka* kao kraći izraz za ovu zbirku.

I oni su dobro poštivali svog starog. (str. 30) – od "starog oca"; *E kad si ti svog bacio, ja tebe neću*. (str. 33) – od "svog babu"; *Pa mlađi ima troje djece, a stariji šestero*. (str. 33) – od "mlađi brat" i "stariji brat"; *Ne fali ni jedan*. (str. 38) – od "nijedan hajduk"; *I on dođe, uzme najstariju*. (str. 138) – od "najstariju kćer"; *I dovede on kući onu*. (str. 139) – od "onu kćer"; *Tako su jedna tkala, druga vezla, a treća po kući majila*. (str. 166) – od "jedna sestra", "druga sestra", "treća sestra" itd.

B) U potpuno eliptične rečenice ubrajaju se rečenice u kojima je izostavljen pomoćni glagol *biti*, bilo u nekom od ličnih glagolskih oblika koji čine predikat rečenice, bilo kao sastavni dio imenskog (/kopulativnog) predikata, kao i rečenice u kojima izostavljena riječ nije eksplicirana u prethodno navedenim rečenicama nego se ona smisaono implicira u rečeničnom ustrojstvu.

Rečenica usmenog pripovjedača prepoznatljiva je po izostavljanju pomoćnog glagola *biti* kao dijela nekog od glagolskih oblika ili imenskog predikata. Premda nije izrečen, pomoćni glagol *biti* gramatički se implicira u rečeničnom ustrojstvu, a mnogobrojni su primjeri sa eliptičnim rečenicama ove vrste u zbirci pripovjedaka A. Nametka, npr.:

Oni mislili da niko ne sluša. (str. 15); *I imala još dosta sitne dice*. (str. 18); *Tu oni njega dočekali, bio nekoliko vremena kod njiha*. (str. 19); *Ležao pas u zimsko doba pred kućom gospodarevom.* (str. 220); *Išao putnik kroz goru, a vjetar i snijeg ne dali mu oka otvoriti*. (str. 225); *Bila zima, a on poslo djecu da mu iz bunara izvade kovu vode*. (str. 226); ili: *Samo ovaj mali fin i okretan*. (str. 14*)*; *Taj vaš momak fin i brz*. (str. 14); *Oni poletu da vide šta je, kad car mrtav*. (str. 15); *Bila jama duboka, kojoj je teško bilo nać kraj*. (str. 26); *I nenina kuća prid njegovom kućom*. (str. 29); *Jedan bio oženjen, a jedan momak*. (str. 70); *I on hamal*. (str. 91); *Tvoj san dobar, pašo...* (str. 99) itd.

Nerijetko usmeni pripovjedač izostavlja riječ u rečenici koja nije eksplicirana u već navedenim rečenicama niti u ostalim klauzama iste rečenice, pa je on smisaono implicira u rečeničnom ustrojstvu. Najčešće se u ovoj vrsti potpuno eliptične rečenice elidira predikat ili njegovi sastavni dijelovi, a rijetko neki od drugih rečeničnih članova, npr.:

Kad tamo, aždaha počela žderat jelena. (str. 18) – implicira se predikat u zavisnoj klauzi; *Mali, tebi će moj otac svašta davat, a ti nemoj ništa nego oni crni prsten s ruke!* (str. 18) – implicira se glagol sa leksičkim značenjem u složenom glagolskom predikatu; *Onda on uzme kobilicu svoju, skupi malo šume, natovari i kući*. (str. 20) – implicira se predikat, tj. neki od glagola kretanja koji bi trebao stajati uz imenicu "kući"; *On brdu u onu paprat đe je sjedio i uzme svoju sikiru i vrati se djeci toj svojoj* (str. 37) – implicira se predikat, tj. glagol kretanja u poziciji između subjekta rečenice i adverbijalne odredbe za mjesto; *A on uzu i bismillu pa skoči na konja i ufati ga za grivu*. (str. 170) – implicira se glagol sa značenjem *(pro)učiti* u funkciji predikata; *I pokupi svoj halat i u njegovu musafirhanu sa njime*. (str. 44) – impliciran je glagol kretanja u funkciji predikata; *I na vrata*. (str. 35) – implicira se neki od glagola kretanja u funkciji predikata; ili: *I ja mu volim neg ijednom svom djetetu*. (str. 14) – impliciran je komparativni oblik nekog od priloga u adverbijalnoj ulozi i sl.

Djelimično i potpuno eliptične rečenice u usmenom pripovijedanju rezultat su težnje usmenih pripovjedača za ekonomičnošću izraza i dinamičnošću pripovijedanja, što uključuje da se rečenice iskazuju jezgrovito i što kraće jer treba uzeti u obzir da se usmeno pripovijedanje odvija u trenutku izvođenja, stoga su eliptične rečenice korisne usmenom pripovjedaču tokom samog izvođenja pred publikom.

1.2. Pripovjedna ponavljanja

Čest postupak usmenog pripovjedača jeste ponavljanje. Različita ponavljanja, kako dijelova rečenice tako i cijelih rečenica, korisna su usmenom pripovjedaču za stvaranje ekspresivnijeg ritma i isticanje iskaza.[3]

U zbirci pripovjedaka A. Nametka ponavljaju se riječi, sintagme, dijelovi rečenice, nezavisne i zavisne klauze te cijele rečenice.

Pri ponavljanju iste riječi u rečenici i ponovljena riječ i riječi koje su u suodnosu s tom riječju imaju iste rečenične funkcije u različitim klauzama. Naprimjer, u rečenici *I tako Aladin raste, ždrijebe raste*. (str. 131) glagol "raste" ima funkciju predikata u objema klauzama, dok je imenica "Aladin" u ulozi subjekta u prvoj, a imenica "ždrijebe" u drugoj klauzi. Prema istom modelu nastale su brojne rečenice u zbirci pripovjedaka, a neke od njih su: *Imo je strina: nekoja podoji, nekoja operi, nekoja povi, i mali je dobro napredovo*. (str. 14); *... jer neko doji, neko proji...* (str. 50); *Polahko piju, polahko razgovaraju*. (str. 73) i sl.

Posebnu vrstu ponavljanja riječi čini nizanje istoga glagola u rečenici. Rečenica se gramatički i semantički može ustrojiti i bez ponavljanja istoga glagola u nizu; dovoljno bi bilo jednom iskazati glagol u rečenici. Međutim, postupak nizanja istoga glagola korisno je jezičko-stilsko sredstvo za usmene pripovjedače koji tako ističu kontinuitet vršenja određene radnje ili trajanja nekog stanja. Mnogobrojne rečenice u zbirci pripovjedaka nastale su prema ovom modelu, zbog čega se može tretirati inherentnim obilježjem rečenice usmenog pripovjedača. Naprimjer:

On ope broji, broji, ope osamnes – nijedan ne fali. (str. 35); *On u sebi broji, broji, osamnes ji opet*. (str. 38); *On trpio, trpio i, kad nije više mogao trpit, ode izvan grada...* (str. 69); *... živi, živi, živi i dedo umre...* (str. 133); *I tako idu, idu, idu danima, noćima, dođu u jedan grad*. (str. 133); *I ide, ide, ide, kad dođe u jednu pustinju*. (str. 134); *Putuju, putuju i dođu u drugu carevinu...* (str. 134); *Te on uho žvači, žvači, žvači*. (str. 139); *Te on traži, traži, kad nađe nekakav prsten, zarđao, crn*. (str. 144); *Kad on traži, traži, kad nekakav ćullah*. (str. 147); *Te opet hoda, hoda, kad ugleda bijelu smokvu*. (str. 149); *I tako ti ona sve radi, radi, spremi zimnicu*. (str. 153); *Te on bacaj, bacaj, bacaj, a kad je nabacao, kaže...* (str. 160); *Jedno vrijeme trpi, trpi*. (str. 162); *Car je gonio, gonio do pod jedne planine sve dok prije nego se sunce rodilo*. (str. 201) itd.

Slično kao ponavljanje iste riječi u rečenici, pri ponavljanju istih sintagmi i dijelova rečenice ponovljene sintagme i dijelovi rečenice te riječi koje su u suodnosu s njima imaju iste rečenične funkcije u različitim klauzama. U rečenici *Vidi, moja tetka, šta sam nabrala paprika, šta sam nabrala mohuna, kavada!* (str. 153) ponavlja se "šta sam nabrala", pri čemu "šta" ima adverbijalnu ulogu (u značenju nekog od količinskih priloga), a "sam nabrala" ima oblik perfekta u ulozi predikata, dok genitivni množinski oblik imenice "paprika" ima funkciju daljeg objekta u jednoj, a genitivni oblik imenica "mohuna" i "kavada" u množini ima istu funkciju u drugoj klauzi. Nemali je broj rečenica u zbirci pripovjedaka u kojima se ponavljaju iste sintagme i dijelovi rečenice, poput:

Te tu je pita, te tu je meso, te tu je halva, te baklava, te pelte tamam prid sobna vrata. (str. 20) – ponavlja se inicijalna konstrukciji "te tu je" u različitim klauzama; *Evo ti bardak,*

[3] Bošković-Stulli, Maja (1975): *Usmena književnost kao umjetnost riječi.* Zagreb: Mladost, str. 156.

evo ti legen, evo ti postekija, evo ti tespih, i uči i klanjaj. (str. 21) – ponavlja se "evo ti" u različitim klauzama; *Hoću te bacit ovde, babo, u 'vu jamu*. (str. 33) – *E pa de, sine, baš sam i ja svog babu bacio u 'vu jamu*. (str. 33) – ponavlja se supstantivna sintagma "u 'vu jamu"; *Harambaša mu baci čohu, a baci mu i dukat*. (str. 46) – ponavlja se isti predikat ("baci") i dalji objekt ("mu"); *I nabavi mi jedne ćemane*. (str. 125) – *I ondar nabavi mi jednu valjugu od metar dugu*. (str. 125) – *I nabavi mi jednu malu valjugicu od jedno deset senata dugu*. (str. 125) – ponavlja se inicijalna konstrukcija u različitim klauzama, sačinjena od sastavnog veznika ("i"), imperativa u funkciji predikata ("nabavi") i daljeg objekta ("mi"); *Najstarija je ošinula vezireva sina, druga je ošinula pašina sina*… (str. 61) – ponavlja se predikat iskazan perfektom ("je ošinula") te bliži objekt ("sina"); *Tetka, hoćemo li jesti?* (str. 153) – *Tetka, hoćemo li spavat?* (str. 153) – *Tetka, hoćemo li popit kahvu?* (str. 153) – ponavlja se vokativni oblik imenice "tetka", pomoćni glagol *htjeti* u prvom licu množine ("hoćemo") i upitna riječca ("li").

Usmeni pripovjedači često se služe tehnikom ponavljanja iste radnje i događaja, pri čemu ponavlja iste klauze manje-više u cijelosti, bilo nezavisne bilo zavisne, i rečenice (uz neznatne izmjene rasporeda riječi) koje se odnose na ponovljene radnje i događaje, uglavnom u dijaloškoj formi pripovijedanja, npr.:

Da me hoće naš patišah uzet, svidila bu mu jemek... (str. 167) – *Da me hoće naš patišah uzet, ja bi mu otkala jedan ćilim...* (str. 167); *Kad dotira suhi', on ga suje, kad dotira sirovi', on ga suje*. (str. 189); *Sve sama govori i odgovara*. (str. 152) – rečenica se doslovno ponavlja; *Da ti, harambaša, ne znaš, ne bi ti bio harambaša*. (str. 43) – *Da ti ne znaš ne bi ni bio harambaša*. (str. 46); *Pa bi l' oni mene uzeli u najam? Bogme, sinko, otidi pa upitaj!* (str. 179) – *Bi l' me, bako, uzeli u najam? Otiđi, sinko, pa upitaj!* (str. 180)

Kako je ponavljanje istih radnji i događaja čest postupak u usmenom pripovijedanju, tako i ponavljanje sintagmi, dijelova rečenice, klauza i cijelih rečenica karakterističnih za te radnje i događaje postaje predvidljivo kao način pripovijedanja, stoga i svojstveno rečenici usmenog pripovjedača.

1.3. Implicitne rečenice

Jedan od jezičko-stilskih postupaka u usmenom pripovijedanju jeste nizanje implicitnih rečenica. Usmeni pripovjedači Nametkove zbirke koriste implicitne rečenice u pripovijedanju radi stvaranja dinamičnosti samog usmenog izvođenja. Naprimjer:

Letio je kroza šumu, dojde na jedno polje, tu najde vrilo, vodu i on se naprije. (str. 14); *Kad je car obašo, dojde svojoj kući, topovi ispucaju, car se nazad povratijo*. (str. 14); *Doveli je, pir prošo, proveselili se, njiha se dvoje vrlo zavolili*. (str. 21); *Posjedoše malo, kahvu popiše, slatkiše pojedoše, poče se sijelo razilazit*. (str. 75); *Ne mere jes, ne mere pit, hoda, hoda i razboli se*. (str. 151); *Onda on dođe kući svojoj, izkupuje zemlju, namisti kuće, nabavi mal, digne ovce na planinu*. (str. 191) itd.

Važno je napomenuti da učestala upotreba implicitnih rečenica umnogome ovisi o publici. Bez obzira na to što je usmeni pripovjedač – izvođač, u "stvaranju" usmene pripovijetke učestvuje i publika kao njegov izravni kritičar. Stoga ubrzani pripovjedni tok postignut nizanjem implicitnih rečenica valja dovesti u vezu sa slušalačkom publikom.

1.4. Retorička pitanja

Kako bi pažnju slušalačke publike u potpunosti usmjerio priči koju kazuje, usmeni pripovjedač nerijetko se služi retoričkim pitanjima. Retorička pitanja spadaju u red ekspresivno-emocionalnih jezičko-stilskih sredstava, zato su pripovjedaču korisna tokom samog izvođenja, npr.: *Šta će ona sad?* (str. 139); *Šta će on, kud će tamo?* (str. 144); *Šta će sad, kud će, gdje je prispio rogat?* (str. 149); *Šta će jadna?* (str. 151); *Šta će ona?* (str. 152); *Šta će sad?* (str. 162); *Jadni, tužni, kako će caru dževap učiniti?* (str. 185) i sl.

1.5. Glagol *(u)činiti* i orijentalna imenica

Poznato je da je model glagol *(u)činiti* + (apstraktna) imenica orijentalnog porijekla jedan od najfrekventnijih glagolsko-imeničkih modela u bošnjačkoj epskoj poeziji. Međutim, manje je poznato da se ovaj model koristi, premda u manjem broju, u usmenim proznim oblicima. U zbirci pripovjedaka A. Nametka glagol *(u)činiti* najčešće se upotrebljava uz imenice *dževab* (*dževap*), *hizmet*, *konak* i dr., npr.:

Jadni, tužni, kako će caru dževap učiniti? (str. 185); *Čuješ, šeh-islamu, sutra ako mi ne učiniš dževab što sam s težakom govorio, nije na tebi glave*. (str. 202); *... a ko hizmet čini*... (str. 14); *... a nema nam niko hizmeta činiti*... (str. 59); *... nema niko hizmet da joj čini*... (str. 151); *I tako nema joj ko hizmeta činit*... (str. 151); *... bi li mogo konak učiniti kod nje*... (str. 61); *... i zatražio je da bi konak učinio*... (str. 65); *... i tudi su konak učinili kod nje*... (str. 65); *Tu su zatražili konak da učine i tu su konak učinili*. (str. 66) i sl.[4]

Budući da je svojstven i stihovnim i proznim oblicima usmene književnosti, model sačinjen od glagola *(u)činiti* i imenice orijentalnog porijekla ima se, dakle, smatrati općim glagolsko-imeničkim modelom inherentnim različitim oblicima usmenog stvaralaštva Bošnjaka.

2. Kohezioni elementi

A) Najčešću subjekatsko-predikatsku vezu u zbirci pripovjedaka A. Nametka čini imenica kojom se označava neki od likova i glagol (uglavnom) govorenja, npr. "Rekne car" (str. 15). Ova veza sa svojstvom predikativnosti obično zauzima početnu poziciju u rečenici, a njeni članovi pretežno se navode jedan za drugim, a rjeđe su odvojeni, npr.:

Rekne Dobri... (str. 14); *Rekne cigo*... (str. 69); *Kaže mlada*... (str. 73); *Đul-čehra kaže*... (str. 163); *Dedum-Fatma kaže*... (str. 163); *Onda Đul-Šemsa veli*... (str. 163); *Onda halifa reče*... (str. 17); *A on zaviče*... (str. 20); *Imam mu reče*... (str. 17); *Rekne joj jedan dan nena*... (str. 21) itd.

Ovom subjekatsko-predikatskom vezom uvode se druge klauze u rečenicu – bilo kao upravni govor subjekta iz ove veze, bilo kao dijalošku formu u usmenom pripovijedanju – odnosno ostvaruje se lančana veza među rečenicama na nivou priče, stoga je uloga ove veze kohezione prirode.

[4] Prema istom modelu nastala je konstrukciji *zabun (ne) činiti* u primjeru *Nemojte ga, nek me zabun ne čini!* (str. 208), s tim što se umjesto orijentalne imenice javlja orijentalni pridjev (*zabun*); prema: Škaljić, Abdulah (1985): *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 5. izdanje. Sarajevo: Svjetlost, 1985, str. 643.

B) Slično kao subjekatsko-predikatska veza imenice i glagola sa značenjem govorenja, i konektori u zbirci pripovjedaka imaju kohezionu ulogu. Konektori su korisni usmenom pripovjedaču kako u stvaranju jače veze među klauzama u rečenici ili među rečenicama u većim cjelinama tako i u razvijanju pripovjednog toka.

Ovu ulogu u zbirci pripovjedaka najčešće ima spacijalni konektor *onda* koji uglavnom zauzima početnu poziciju u rečenici, npr.: *Onda nakon nekog vremena dođe u drugo selo*... (str. 17); *Onda halifa reče*... (str. 17); *Onda dođe u treće selo*... (str. 17); *I onda on jedan dan ode u drva*. (str. 18); *Onda rekne on da ide*. (str. 19); *Onda kad je vidila mater njezina da će otić s njima*... (str. 19); *Onda on uzme prsten i rekne na šćer njegova*... (str. 19); *Onda on ga zamolio*... (str. 22); *Onda on uzme njezinu košulju i spali je*... (str. 163); *Onda se one naspavale, ustale sve tri*. (str. 182) itd., a rjeđe neki drugi spacijalni konektor, poput *zatim*, npr.: *On je zatim se vratio iz džamije*. (str. 174); *Zatim su zdravo došli do u Carigrad*. (str. 175); *Ona je zatim progovorila caru*... (str. 176) i sl.

3. Inkoativne i finitne rečenice

Inicijalnu poziciju većeg broja inkoativnih rečenica u zbirci pripovjedaka A. Nametka popunjavaju perfekt, i to samo pomoćni glagol *biti* u glagolskom pridjevu radnom (pomoćni glagol *biti* u prezentu nije izrečen), i neka od imenica (imenica "čovjek" češće od ostalih), dok između perfekta i imenice pretežno stoji broj (uglavnom "jedan"); ostali dijelovi inkoativne rečenice variraju od pripovijetke do pripovijetke. Inkoativne rečenice imaju *otvaračku* ulogu, njima usmeni pripovjedač uvodi slušalačku publiku u izvođenje pripovijetke. Naprimjer:

Bio car i vezir. (str. 13); *Bila žena i imala sina*. (str. 19); *Bila dva brata u jednoj čaršiji*. (str. 33); *Bio jedan car i carica*. (str. 131); *Bio jednom jedan čojk*. (str. 139); *Bila jedna siromašna žena i imala jednog sina*. (str. 144); *Bio jedan čojk*... (str. 151); *Bio jedan hadžija i imo tri šćeri*. (str. 155); *Bio jedan gazda*... (str. 189) itd.

I dok inkoativne rečenice imaju ustaljenu inicijalnu formu, finitne rečenice zbirke pripovjedaka (različitih usmenih pripovjedača) skoro su u cijelosti istovjetne. Finitne rečenice strukturirane su od dvije klauze: od zavisne pogodbene, koja najčešće zauzima prvu poziciju u rečenici, rjeđe je umetnuta, i nezavisne klauze, koja zauzima završnu poziciju u rečenici. U objema klauzama predikat je imenski: u zavisnoj klauzi leksičko jezgro predikata čini pridjev *živ*, pretežno u množinskom obliku, a u nezavisnoj prilog *dobro*. Njihova je uloga *zatvaračke* prirode, tj. finitnim rečenicama pripovjedač završava usmeno izvođenje. Naprimjer:

Ako su živi, i danas jim je dobro. (str. 13); *I tako su i dalje živili i, ako su živi, i sad im je dobro*. (str. 57); *Ako su živi i danas im je dobro*. (str. 119); *Ako su živi i sad su dobro*. (str. 178); *I, ako su živi, i sad im je dobro*. (str. 183); *Ako su živi, i danas im je dobro*. (str. 196); *Ako su živi i sad su dobro*. (str. 200) i dr.

4. Zaključak

Svojstvena rečenici usmenih pripovjedača zbirke A. Nametka jesu jezičko-stilska obilježja i postupci koji se najfrekventniji, s jedne, i koji su uvjetovani pripovjedačkom tehnikom, s druge strane. Prema zahtjevima publike koja je "sudionik" u kreiranju neke priče, usmeni pripovjedač mijenja pripovjedačku tehniku, uslijed čega dolazi do različitih promjena na

nivou rečenice. Neka od obilježja tih jezičko-stilskih postupaka su eliptične rečenice, pripovjedna ponavljanja, implicitne rečenice, retorička pitanja, upotreba glagola *(u)činiti* u kombinaciji sa imenicom orijentalnog porijekla, te kohezioni elementi i inkoativne i finitne rečenice.

Djelimično i potpuno eliptične rečenice u usmenom pripovijedanju rezultat su težnje usmenih pripovjedača za ekonomičnošću izraza i dinamičnošću pripovijedanja, što uključuje da se rečenice iskazuju jezgrovito i što kraće jer treba uzeti u obzir da se usmeno pripovijedanje odvija u trenutku izvođenja, stoga su eliptične rečenice korisne usmenom pripovjedaču tokom samog izvođenja pred publikom.

Kako je ponavljanje istih radnji i događaja čest postupak u usmenom pripovijedanju, tako i ponavljanje sintagmi, dijelova rečenice, klauza i cijelih rečenica karakterističnih za te radnje i događaje postaje predvidljivo kao način pripovijedanja, stoga i svojstveno rečenici usmenog pripovjedača.

Učestala upotreba implicitnih rečenica umnogome ovisi o publici. Bez obzira na to što je usmeni pripovjedač – izvođač, u "stvaranju" usmene pripovijetke učestvuje i publika kao njegov izravni kritičar. Stoga ubrzani pripovjedni tok postignut nizanjem implicitnih rečenica valja dovesti u vezu sa slušalačkom publikom.

Kako bi pažnju slušalačke publike u potpunosti usmjerio priči koju kazuje, usmeni pripovjedač nerijetko se služi retoričkim pitanjima. Retorička pitanja spadaju u red ekspresivno-emocionalnih jezičko-stilskih sredstava, zato su pripovjedaču korisna tokom samog izvođenja.

Svojstven i stihovnim i proznim oblicima usmene književnosti, model sačinjen od glagola *(u)činiti* i imenice orijentalnog porijekla može se smatrati općim glagolsko-imeničkim modelom inherentnim različitim oblicima usmenog stvaralaštva Bošnjaka.

Konektori i subjekatsko-predikatska veza sačinjena od imenice i glagola govorenja u zbirci pripovjedaka imaju kohezionu ulogu, jer su korisni usmenom pripovjedaču kako u stvaranju jače veze među klauzama u rečenici ili među rečenicama u većim cjelinama tako i u razvijanju pripovjednog toka.

Inkoativne i finitne rečenice u zbirci pripovjedaka imaju ustaljenu strukturu; njima usmeni pripovjedač uvodi slušalačku publiku u izvođenje pripovijetke i završava svoje pripovijedanje.

Literatura:
Bal, Mike: *Naratologija: Teorija priče i pripovedanja.* Beograd: Narodna knjiga Alfa, 2000.
Bošković-Stulli, Maja: *Usmena književnost kao umjetnost riječi.* Zagreb: Mladost, 1975.
Jahić, Dževad i dr.: *Gramatika bosanskoga jezika.* Zenica: Dom štampe, 2000.
Lešić, Zdenko: *Teorija književnosti.* Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2005.
Lord, Albert Bates: *Pevač priča*, knjiga I. Beograd: Nolit, 1990.
Maticki, Miodrag: "Pevači, kazivači – pesnici (I)", u: *Književnost i jezik*, br. 2, 1980.
Softić, Aiša: *Antologija bošnjačke usmene priče.* Sarajevo: Alef, 1997.
Škaljić, Abdulah: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku.* Sarajevo: Svjetlost, 1985.
Izvor:
Nametak, Alija (ur.): *Narodne pripovijesti bosanskohercegovačkih Muslimana*, Sarajevo, 1975.

NARRATOR'S SENTENCE: (IN THE EXAMPLE OF A. NAMETAK'S COLLECTION)

Tarik Ćušić

Summary

This paper marks linguistic characteristics of the sentence from the oral narrator, based on the example of a collection of stories told by narrators: *Native stories of Bosnian-herzegovian Muslims* (*Narodne pripovijesti bosanskohercegovačkih Muslimana),* which is a product of a collection by Alija Nametak, published in 1975. Regarding this, the subject of this analysis are linguistic characteristics and narrative procedure which are common for oral storytellers/narrators of Nametak's collection.

Key words: sentence, native stories of Bosnian-Herzegovian Muslims, linguistic characteristics, narrative procedure

UDK 930.85 (497.1=163.43*)

Kulturno nasljeđe Bošnjaka Sandžaka od balkanskih ratova do danas: retrospektiva razbaštinjenja jednog naroda

Mustafa Baltić
Skupština Općine Sjenica

Ovaj rad ima za cilj predstaviti sliku kulturnog nasljeđa Bošnjaka Sandžaka, tačnije njegov položaj, status u periodu od 1912. godine do danas. To podrazumijeva definisanje bošnjačkog materijalnog i nematerijalnog kulturnog nasljeđa, određivanje historijskih i teritorijalnih okvira u kojima postoji, i društvenih i drugih uslova u kojima je nastajalo, odnosno probleme pred kojima se našlo nakon balkanskih ratova, i nove izazove pred kojima se tek nalazi. Bošnjačko kulturno nasljeđe u Sandžaku nastajalo je tokom 800 godina bitisanja na prostoru koji danas smatramo Sandžakom. Cijelo to vrijeme može se podijeliti na tri velika perioda: srednjovjekovni, osmanlijski, i postosmanlijski nakon 1912. godine. Pod kulturnim nasljeđem Bošnjaka Sandžaka podrazumijeva se cjelokupno stvaralaštvo Bošnjaka, sve one vrijednosti i sva materijalna i nematerijalna dobra koja sami Bošnjaci smatraju važnim za svoj identitet. Kulturno nasljeđe je plod načina mišljenja, življenja i društvenih pravila po kojima su se vladali Bošnjaci Sandžaka. Vodeći se činjenicom da su najznačajnija kulturna dobra, materijalna i nematerijalna, koja Bošnjaci baštine nastala do 1912. godine, kada dolazi do jednog kulturnog, političkog, pa i biološkog šoka i degradacije cjelokupnog bošnjačkog bića, moralo se zaključiti da je posljednji vijek vrijeme kada se ta ista dobra preoblikuju, definišu kao tuđa, njihovi titulari nestaju, a nestaju i sama dobra zbog različitih razloga. Stiče se dojam da su period od balkanskih ratova do danas što se tiče bošnjačkog kulturnog nasljeđa obilježila devastacija, prisvajanje i negacija, institucionalna i vaninstitucionalna nebriga, dijelom od drugih dijelom krivicom nas samih.

Ključne riječi: kulturno nasljeđe, Prvi balkanski rat, negacija, devastacija, prisvajanje

Prošlo je cijelo stoljeće kako Bošnjaci Sandžaka egzistiraju u potpuno drugačijim društveno-političkim uslovima u odnosu na onaj period u kom su kao narod nastajali i u kom su doživjeli kulturni, politički i ekonomski vrhunac. U takvom stanju historijskog preokreta, balkanskih turbulencija pred Bošnjacima se našlo nekoliko egzistencijalnih pitanja, i nekoliko rješenja, od onih kojim se utapaju u novi sistem, u novu društvenu realnost, nestajući, preko ideje da se kao "strani kulturni element" uklone iz Evrope, ali su,

koliko svjesno toliko sticajem historijskih okolnosti, opstali kao autohton evropski narod, "staro evropsko plemstvo" islamske tradicije i duhovnih uvjerenja.

Kulturna dobra Bošnjaka u novom društvu, novoj historiji, tom drugom periodu, doživljavaju stanje potpunog egzistencijalnog šoka, pri čemu se oduzimaju od onih koji su je stvarali, obezvrjeđuju, negiraju i uništavaju. Ovaj rad nastao je kao pokušaj da se uvide i opišu posljedice svih društvenih promjena nastalih nakon 1912. godine po kulturno nasljeđe Bošnjaka. Postoji potreba da se bošnjačka kultura definiše, odredi njen položaj u 21. stoljeću na Balkanu, te da se uvide mehanizmi zaštite kulturnog nasljeđe Bošnjaka Sandžaka, u "kulturnom proljeću" Bošnjaka sa kraja 20. i početka 21. stoljeća.

Izuzetno je važno naglasiti da ovdje nije riječ o klasičnom nabrajanju i deskripciji kulturne baštine Bošnjaka Sandžaka, koja je ponajviše nastala do Prvog balkanskog rata, već, kao što je već rečeno, upravo da prikaže njegove posljedice na nju. Postoji više pristupa ovoj temi, jedan od njih je hronološki, a drugi je uvidjeti promjene na posebne segmente bošnjačke kulture u Sandžaku. U ovom radu će biti kombinovane obje ove metode.

Kultura, kulturno nasljeđe, savremeni habitus

Kultura predstavlja sveukupno djelovanje i stvaralaštvo određene grupe ljudi koja egzistira u istoj ideološkoj matrici. To je jedna od definicija koje mogu da se primijene na skoro sve aspekte ljudskog djelovanja. Kultura predstavlja sve ono što pojedinac ili zajednica koji funkcionišu pod istim uslovima ostavlja iza sebe u materijalnoj i nematerijalnoj formi. Kultura je uvijek značenjska i podrazumijeva komunikaciju onih koji je kreiraju, ona predstavlja idealan prikaz naših uvjerenja, društvenih normi i saznanja o svijetu oko sebe i društveno prihvatljivom ponašanju, odnosno habitusu.

Kulturno nasljeđe u užem smislu obuhvata sve ono što jedna zajednica smatra svojom kulturom, odnosno sva ona djela, materijalne spomenike, duhovne vrijednosti, rituale, obrede i procesije, pisane i nepisane zakonitosti, običaje svakodnevnice i upotrebne stvari, proizišla iz ideologije, uvjerenja i načina života te iste zajednice.

Na određenom nivou kulturno nasljeđe je istovjetan izraz kao i kultura, sa razlikom da je kultura živa, egzistira u savremenosti, i obuhvata i kulturno nasljeđe, koje je samo jedan dio, jer samo po sebi ne mora da se mijenja. Međutim, važno je napomenuti da dobija svaki put novo značenje, koje mu se takoreći upisuje u zavisnosti od ideoloških normi zajednice koja ga smatra svojim. Ako čak zaista i postoji direktna historijska veza sa određenim kulturnim dobrom, ono nužno ne mora i, čak naprotiv, najčešće i nema isto značenje koje je imalo u trenutku stvaranja. To nas dovodi do zaključka da značenje određenog kulturnog dobra, ili neke kulturne pojave, koja je dio cjelokupne kulture, zavisi od onog pojedinca ili, češće, zajednice koja iščitava kulturnu pojavu.

Dakle, značenjska karakteristika kulture zavisi od habitusa određenog društva, kako postmodernisti smatraju, historija ne figurira kao strano, odvojeno tijelo, i linearno, već postoje faze i ciklusi u kojima važe određena pravila, koja imaju svoj diskurs, i koja su nevezana za neka druga. Sadašnjost samim tim postaje skup naslaga tih historija koje su imale određene kritične momente koje ih odvajaju. Ovo je suštinski važno za temu kojom se bavimo u ovom referatu.

Kulturno nasljeđe Bošnjaka

Bošnjačko kulturno nasljeđe predstavlja sva ona kulturna dobra, materijalna i nematerijalna, koja Bošnjaci kao narod smatraju svojom, sa kojom se identifikuju, i koja je važna za njihov identitet na određenom prostoru.

Pod ovim se podrazumijeva sve ono što su tokom hiljadugodišnjeg postojanja na ovim prostorima Bošnjaci stvarali pod određenim društvenim uslovima. To se kulturno nasljeđe kroz historijske periode mijenjalo, razvijalo, neki pojmovi, predmeti su iz sfere svakodnevnog prelazili u simboličke i tako dobijali novo značenje i ulogu u društvu. Kako je etnos prolazio kroz transformacije, prihvatajući određene društvene norme, kreirajući nove ideološke matrice, tako su određene kulturne pojave i dobra bila odbacivana, usklađivana sa novom ideologijom, mijenjala funkciju, a neka nova prihvatana i uklapana u već postojeći društveni poredak.

Najdrastičniji primjer je prihvatanje islama kao religije od Bošnjaka. Na taj način se cjelokupni kulturni poredak Bošnjaka promijenio, dobio nove tokove, dobio nova pravila, novi vrijednosni sistem, te su određena pravila, kulturne norme koje su bile važne, za novi ideološki koncept postali višak i potpuno nepotrebni balast kog se trebalo osloboditi i velikim dijelom negirati. Ono što je važno napomenuti je da ta promjena nije bila nagla, te da se u materijalnoj kulturi, posebno sakralnoj, primjećuju određene naznake zadržavanja starih kulturnih vrijednosti.

Historijski tok razvoja bošnjačke kulture uopšte može se podijeliti na tri perioda:

− srednjovjekovni period
− osmanlijski period
− postosmanlijsko i savremeno doba

Srednjovjekovno doba predstavlja period prve države Bošnjaka, srednjovjekovne Bosne, "krstjana", period stvaranja etnosa i ukapanja u evropsku porodicu naroda, sa potpunim zapadnoevropskim modelom društveno prihvatljivog. Taj period predstavlja mitsko doba, koje, iako je postojalo u realnosti, tokom dugih vjekova odrođivanja i kreiranja sopstvenog etničkog bića i kulture u drugoj ideološkoj matrici, biva na izvjestan način odvojeno od običnog svijeta, strano i sa njim se malobrojna skupina identificirala. Međutim, kolektivno pamćenje na taj period ipak nije iščezlo, i Bošnjacima je danas identifikacija sa srednjovjekovnom Bosnom i njezinim simbolima i nasljeđem apsolutno prihvatljiva i živa.

Osmanlijski period predstavlja najdužu i možda najznačajniju fazu razvoja bošnjačke kulture. To je jedna, iz naše perspektive, idealizirana prošlost u kojoj su Bošnjaci postali upravo onakvi kakvi su danas. U tom periodu vladajuća srednjovjekovna bosanska elita postaje nova elita, koja u potpuno novim uslovima nastavlja kreiranje jednog naroda i njegove kulture. Bošnjaci upravo tada, postajući dijelom osmanlijske zajednice naroda, bivajući aktivnim kreatorom historije i kulture, doživljavaju vrhunac i stvaraju najviše onoga što se danas smatra bošnjačkim kulturnim nasljeđem. Bošnjaci su danas direktni baštinici osmanlijske zaostavštine na zapadnom Balkanu, jer su bili njeni kreatori i živjeli su po mjerilima i pravilima te kulture.

Postosmanlijski period, odnosno doba od balkanskih ratova do danas, period je izvjesne kulturne dekadencije Bošnjaka, i upravo je to tema ovog rada.

Materijalno kulturno nasljeđe Bošnjaka u Sandžaku predstavlja sva materijalna nepokretna i pokretna kulturna dobra koja su Bošnjaci stvarali tokom ova tri perioda a nalaze se na

teritoriji Sandžaka. Posebna lista, koja naravno nije konačna, jer kulturno nasljeđe je živ entitet, bitna je za ovaj rad te stoga treba biti ovdje navedena: stećci, džamije i mesdžidi, musale, nadgrobni spomenici, nišani i mezarluci, česme, šadrvani i sebilji, hanovi, hamami, sahat-kule, mejtaši, tvrđave, utvrđenja, kule i bedemi, mektebi i medrese, ćuprije i mostovi, vakufske zgrade, stare porodične bošnjačke kuće, rezidencijalni objekti, ograde i kapije, turbeta, kahve, kahvane, restorani i dućani, tekije, bezistani, pekare, ljetni stanovi (katuni), ambijentalne cjeline, sandžački mlinovi.

Pored materijalnog kulturnog nasljeđa Bošnjaka u Sandžaku, postoji i nematerijalno kulturno nasljeđe, koje obuhvata sve aspekte duhovnog stvaralaštva, obreda, običaja, upotrebnih znanja i vještina, kosmoloških saznanja i uvjerenja, umjetničkog stvaralaštva i izražavanja, koja Bošnjaci Sandžaka baštine kao svoje i među njima su: usmena epika Bošnjaka (epske pjesme Bošnjaka, tzv. kraješnice, pjevane uz gusle), sandžačka sevdalinka, sandžački ćilim, mevludski obredi, teferiči, kaside, bošnjački folklor, muštuluk i muštulugdžije, svadbeni običaji, pogrebni obredi i običaji, muslihunluk, ženski svadbarske pjesme uz tepsiju, hićaje, hamajlije, sihir, slijevanje strave, čuma i moruna, kupljenje želuca i zavijanje pupka, dizanje vrata i guka, bajanje i učenje na vodu, sandžačka leksika u bosanskom jeziku, prelo i sijeloposjedak, sandžačke dječije igre, čobanske pjesme i heganje, obredi pri sunećenju, kujundžijstvo, pazarski ćevap, sandžački sudžuk i pršuta, sjenički sir, pešterska ovčavina i jardum, pazarske mantije, pešterska pita, sandžačke kosačke mobe i obredi.

Određivanje historijskih okvira u kojima je došlo do formiranja bošnjačke kulturne posebnosti u Sandžaku, te definisanje same bošnjačke kulture, bilo je nužno da bi dalji rad i analiza perioda nakon Prvog balkanskog rata, te onoga što se do danas dešavalo sa bošnjačkim kulturnim nasljeđem, imalo smisla.

Balkanski ratovi, prekid historijskog kontinuuma i kulturni šok

Početak 20. stoljeća donosi velike društvene promjene. Balkanske nacionalne države nastale krajem prethodnoga stoljeća stoje u direktnoj suprotnosti sa starim konceptom multinacionalnih država, kulturnih konglomerata, kao što su Osmanlijsko carstvo i Austro-Ugarska monarhija. Bošnjaci su živjeli u ovim potonjima, a kulturološki su pripadali osmanlijskoj grupi naroda i osmanlijskom kulturnom miljeu. Jedna nenacionalna kultura, sa izvjesnim varijacijama, bila je manje-više zajednička muslimanskim narodima Osmanlijskog carstva. Međutim, Mladoturska revolucija mijenja taj poredak star nekoliko stoljeća i uvodi nacionalni model u samo carstvo.

Prvi balkanski rat označava najveću historijsku prekretnicu u političkom, kulturnom, društvenom i ekonomskom životu Bošnjaka Sandžaka. Sandžak postaje dio Srbije i Crne Gore, a Bošnjaci se nalaze u novim državama, pod novim zakonom, i u potpuno novoj društvenoj realnosti, koja predstavlja potpuni prekid jednog historijskog trajanja u kom su se Bošnjaci definisali kao narod, i u kom se njihova kultura razvijala kao dio šire, može se reći državne kulturne strategije.

Spomenuti historijski preokret zatekao je cio jedan narod potpuno nespreman, ostavljen vanvremenski u određeni prostor koji više nije bio njegov. Historijski kontinuum je prekinut i novi poredak, potpuno stran autohtonom stanovništvu, dovodi do kolektivnog preispitivanja, identitetskih dilema, neke vrste kulturnog šoka.

Promjene koje nastaju nakon 1912. godine su prije svega političke prirode, one prouzrokuju čitav spektar novih odnosa, preispitivanja relacija moći, te novih društvenih uloga svakog pojedinca i cijele bošnjačke zajednice uopšte. Biološki opstanak zajednice doveden je u pitanje, a identitet Bošnjaka od samog početka biva negiran. Novi ekonomski poredak donio je direktnu izmjenu uloga u društvu, i svi ovi faktori, pored izravnoga nasilja koje se dešavalo početkom 1913. posebno u crnogorskom dijelu Sandžaka, životna i materijalna nesigurnost, doveli su do velikih migratornih procesa, te se i etnička slika samog Sandžaka mijenja. Bošnjaci, čiji je identitet potpuno negiran, u očima nove vlasti postaju vjerska skupina. To dovodi do identitetskih preispitivanja samih Bošnjaka, koji, ušuškani viševjekovnim vladajućim položajem, i kao muslimanski narod, nisu imali duboko razvijen nacionalni osjećaj, posebice u nižim slojevima društva.

Navedene promjene su se odrazile na dotadašnju bošnjačku kulturu, na nasljeđe koje su baštinili stotinama godina i slobodno ga na sebi osoben način razvijali prema pravilima koja su sami postavljali. Kao što je već rečeno, bošnjačka zajednica doživljava svojevrstan kulturni šok, koji se ogleda u neuklapanju u nove kulturne norme i saznanja o društveno prihvatljivom ponašanju, u potpunom prekidu razvoja, jer stvaraoci tzv. elitne kulturne baštine prestaju biti elita i gube svoj položaj, a referentni sistem prema kom se Bošnjaci razvijaju nisu više oni sami i njihova uvjerenja.

Bošnjačko kulturno nasljeđe se negira, vezuje se za prethodnu državu, i od državnog establišmenta postaje neprijateljska baština, postaje nezaštićeno, što je apsolutno razumljivo i karakteristično za velike historijske preokrete kakav je Prvi balkanski rat.

Sociokulturna dekadencija, multikulturalizam i građanski liberalizam (hronologija i karakteristike)

Kulturno nasljeđe Bošnjaka Sandžaka nakon balkanskih ratova dijeli sudbinu svojih baštinika. Ratne neprilike, agrarna reforma, ukidanje školstva na maternjem jeziku, te opšte osiromašenje doveli su do opšte stagnacije bošnjačkog društva na svim poljima. Kulturno nasljeđe predstavlja dokaz postojanja Bošnjaka na prostoru Sandžaka i Balkana uopšte, te je stoga, u skladu sa opštim stanjem Bošnjaka, kao što je već rečeno, podvrgnuto procesima koji su u direktnom skladu sa odnosom nove države prema Bošnjacima. Tako se odnos prema kulturnom nasljeđu Bošnjaka u posljednjih sto godina mijenjao prema stanju u položaju Bošnjaka u samom društvu.

Vremenski period na koji se odnosi ovaj rad može se podijeliti, prema nekim historijskim potresima koji su bitno uticali kako na bošnjački narod tako i na njegovu kulturu, na:

- period od Prvog balkanskog rata do Drugog svjetskog rata
- period nakon Drugog svjetskog rada do raspada SFRJ
- period od raspada SFRJ do demokratskih promjena
- savremeno doba

Ova, samo za ovu priliku napravljena podjela, nastala je na osnovu ideoloških i političkih promjena koje su se dešavale u posljednjih sto godina, a koje su svaka na svoj način uticale na Bošnjake i kulturu Bošnjaka.

Pitanje Bošnjaka u periodu između dva svjetska rata rješavano je na više načina, kroz agrarnu reformu, oduzimanjem zemlje agama i begovima, velikim iseljavanjima u Tursku

i slično, pri čemu su Bošnjaci tretirani kao Srbi muslimanske vjere ili kao Turci. Kako je princip multikulturalizma bio primaran u novoj državi, to je svaka etnička i vjerska skupina imala svoje posebne kolektivne slobode, koje su se formalno-pravno ogledale kroz postojanje posebnih sudova, naprimjer za običajno pravo i slično.

Taj pravni princip imao je efekta na kulturu Bošnjaka u Sandžaku, negiranje postojanja Bošnjaka kao naroda, uzrokovao je maksimalno negiranje postojanje posebne bošnjačke kulture. Nematerijalna kultura Bošnjaka Sandžaka čuvana je kroz usmenu tradiciju i običaje, kao i kolektivno sjećanje na prethodno, osmanlijsko vrijeme, koje je bilo jako svježe. Sa druge strane, zvanično, vjerovanja, rituali, običaji, pisana i usmena lirika i epika posmatrani su samo kao produkt vjerske posebnosti Bošnjaka. Poezija i muzika je otuđena i definisana je kao srpska. Materijalna kultura Bošnjaka između dva svjetska rata na prostoru Sandžaka, a često i na teritoriji Bosne i Hercegovine, bila je podvrgnuta rušenju. Ona je smatrana stranom, azijskom, okupatorskom, te se nije mogla uklopiti u ideju o troimenom narodu. U tom periodu posebno su stradali objekti sakralne arhitekture, a poseban primjer je džamija osnivača Novog Pazara, Gazi Isa-begova džamija, u centru grada, koja je porušena 1936. godine. Posebno su u ovom periodu stradali vjerski objekti u južnom dijelu Sandžaka, koji je danas dio Crne Gore, i to u vrijeme i nakon zločina u Šahovićima, kada su stradale džamije u Limskoj dolini, Vranešu i Šahovićima. Broj porušenih seoskih džamija još nije poznat. Slična situacija bila je i u Bosni i Hercegovini, kada u samom centru Sarajeva u periodu od 1925. do 1939. bivaju srušene tri džamije. Karakteristika tog vremena je da su vjerski objekti Bošnjaka bili dovedeni, nebrigom i drugim faktorima, do faze ruiniranja, u njihovo održavanje nije ulagano i oni bi se u principu sami urušili. Zemljište je koristila Islamska zajednica za izgradnju svojih novih objekata, ili sami gradovi u druge svrhe. Rezidencijalni objekti Bošnjaka klasične bošnjačke arhitekture, karakteristični za više stoljeća, nisu stradali u tom periodu, osim u toku ratova, jer su bili u privatnom vlasništvu.

Kulturno nasljeđe Bošnjaka između dva svjetska rata, kako materijalno, nepokretno i pokretno, tako i nematerijalno, usmeno i pisano, otuđivano je sistemski od Bošnjaka, i smatrano je stranim, pa se o njemu nije ni vodila nikakva briga. Poseban doprinos ovakvom stavu dao je Jovan Cvijić, koji je, proučavajući antropologiju Južnih Slavena, Bošnjake definisao kao Srbe dinaride, koji su pod uticajem islamske religije izmijenili običaje, način života i slično.

Nasuprot tome, Bošnjaci su u tom periodu ljubomorno čuvali svaku ideju na svoju posebnost. To se najviše vidjelo po nošnji, svakodnevnom životu, stambenoj arhitekturi, običajima i procesijama. Takav vid zaštite od asimilacije omogućen im je multikulturalnim osnovama države, koja (osim u kratkom periodu 1929-1934) nije imala želju da stvori jednu jedinstvenu kulturnu matricu za sve stanovnike. Kulturno nasljeđe Bošnjaka tako je sačuvano u privatnoj sferi, i sama kultura Bošnjaka bila je getoizirana.

Kreiranje jedinstvene kulturne matrice za sve stanovnike zapadnog Balkana počinje nakon Drugog svjetskog rata. Naime, SFRJ je koncipirana tako da se ideologija zajednice odnosi na pojedinca, to jest društvo se sastoji od pojedinaca, koji su hipotetički svi rasli, razvijali se pod istim uslovima, i naravno imaju istu ideologiju. Samim tim svaka posebnost neke od grupa, a naročito one koje nisu u skladu sa novom ideologijom, nije bila poželjna i guši se kroz obrazovanje, društveni sistem i norme ponašanja. Bošnjacima se priznaje etnička posebnost, te u skladu sa tim drugačije se tretira i bošnjačka kultura uopšte.

Na prostoru bivše Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata počinje doba socrealizma u arhitekturi. To se pogubno odražava na urbane cjeline u Sandžaku. Cjelokupna naselja nestaju, to su mahom mahale koje predstavljaju urbanistički biser bošnjačke kulture, i sama bošnjačka arhitektura se odbacuje kao nešto zastarjelo, što koči opšti progres, te sandžački gradovi naglo mijenjaju izgled. Primjeri takvih urbicida su dijelovi Novog Pazara u današnjem centru, ili Sjenice, gdje je cijela stara čaršija porušena jednom odlukom, slično se dešava sa Bijelim Poljem, dok je u izvjesnoj mjeri sačuvan izgled Pljevalja, Prijepolja i starog Priboja. U suštini, u periodu socijalizma, gradska bošnjačka rezidencijalna arhitektura postala je raritet, definitivno odbačena kao simbol "starog vremena".

Vjerski objekti, kao što je musalla u Prijepolju, jedinstveni i po stilu i funkciji, bivaju uništavani, a dijelom zaklanjani od javnosti novim, velikim zgradama. Najdrastičniji primjer "raščišćavanja" sa prošlošću je rušenje sjeničke tvrđave i u njoj džamije sultana Murata IV, koja je srušena do temelja, a kamen upotrijebljen za izgradnju zgrada skupštine opštine i doma kulture, tih simbola nove narodne vlasti.

Nematerijalno kulturno nasljeđe Bošnjaka u Sandžaku u ovom periodu institucionalno je izbrisano, izuzev folkloristike, koja se probudila krajem 70-ih i tokom 80-ih godina 20. stoljeća, kada polako počinje nacionalno buđenje Bošnjaka i samim tim javlja se briga za kulturnim dobrima koja su Bošnjacima Sandžaka bila potrebna za samoidentifikaciju, što se u svjetlu nematerijalnih dobara opet ogledalo samo na folkloristici i religiji.

Institucije zaštite, koje nastaju u tom periodu, bave se fragmentarno i nesistemski onim što je bošnjačko kulturno nasljeđe, i to veoma skromno, dajući mu epitete stranog, orijentalnog, islamskog, vjerskog u krajnjem smislu. To se posebno odnosi na nepokretna materijalna dobra, kao što su džamije, hamami, stare čaršije. Srednjovjekovno bošnjačko nasljeđe, vezuje se za srednjovjekovnu Bosnu, ali ne pripada nikom, ili se (doduše tek od 90-ih godina 20. stoljeća) tretira kao srpsko. Ipak, u tom periodu obavljena su istraživanja objekata i pojava koje danas smatramo bošnjačkim, to jest dijelovima bošnjačke kulture. Obavljeni su prvi zaštitni radovi na sakralnim objektima, iako nisu adekvatno valorizovani, a dijelovi pojedinih gradova, to jest stare čaršije Novog Pazara i Prijepolja bivaju proglašene kulturnim dobrom. To je svakako veliki civilizacijski pomak u odnosu na prethodni period.

Raspad SFRJ označio je početak romansiranog pogleda na sopstvenu prošlost i potvrđivanja nacionalnih identiteta. Bošnjaci u tom smislu vraćaju u upotrebu svoje pravo nacionalno ime, i sve jasnije percipiraju svoje kulturno nasljeđe kao nešto što je egzistencijalno važno za čitav etnos. Taj je period sa jedne strane obilježilo prenaglašeno konzumiranje simbola, užurbana briga za svakim dijelom kulturnog bića zajednice, ali sve ima karakter stihijskog pristupa pitanju sopstvenog kulturnog nasljeđa. Ono se ponovo kreira izgradnjom novih vjerskih objekata, afirmisanjem masovnih folklorističkih procesija samoidentifikacije, nagomilavanjem podataka i neselektivnim pristupom. Potpuno je razumljiv ovakav pristup jer je zasnovan na snažnoj potrebi da se odbrani svoje nacionalno biće i afirmiše posebnost kulture, a pri tome ne postoji ni dovoljno znanja o njoj, niti institucija koje se brinu o njoj. Sa druge strane, odnos postojećih institucija postaje ignorantski, a srednjovjekovno bošnjačko nasljeđe tretira se kao srpsko. To se isto dešava i sa nematerijalnim kulturnim nasljeđem, kao npr. muzikom i poezijom.

Takvo stanje se mijenja početkom 21. stoljeća.

Svaki od navedenih perioda ima svoje posebne karakteristike, koje su se drugačije reflektovale na bošnjačko kulturno nasljeđe i na koje su Bošnjaci drugačije reagovali, ali zajedničke karakteristike svih perioda u odnosu na bošnjačku kulturu jesu negacija, prisvajanje i devastacija.

Negacija

Kulturno nasljeđe Bošnjaka Sandžaka je u posljednjih sto godina najčešće sistemski negirano. Postoje razni vidovi što direktne što indirektne eufemističke negacije. To proizlazi iz odnosa prema Bošnjacima, koji nisu smatrani posebnim narodom, te samim tim nisu ni mogli imati svoju kulturu. Pojedini istraživači, kao O. Zirojević, smatrali su kako je "orijentalna reka Osmanlija protekla kroz Balkan ne izlivajući se", što će reći da je sve to što su oni donijeli i otišlo 1912. i da nikakav uticaj nije imalo na okolinu, to jest da se ništa od te kulturne matrice nije odomaćilo, ili imalo neku posebnu autohtonu ovdašnju varijantu. Ovakav stav je negiranje realnosti, jer materijalna kultura iz tog perioda postoji svuda oko nas, a svoju autohtonu varijantu ima upravo u Bosni i Hercegovini i Sandžaku.

Druga, uslovno rečeno, blaža varijanta negiranja bošnjačkog kulturnog nasljeđa u Sandžaku, i uopšte, jeste njeno definisanje kao *islamska kultura*. Bošnjačko kulturno nasljeđe, bilo ono materijalno ili nematerijalno, pokretna ili nepokretna dobra, čak i kad su sakralna kulturna dobra u pitanju, samo je jednim dijelom islamsko, to jest to je samo jedan segment bošnjačke kulture. Ona je opet samo dio svjetskog islamskog kulturnog kruga, jer je potpuno drugačija od onoga što se može sresti u drugim krajevima naseljenim muslimanima. Ono što je važno jest da su kulturna dobra gradili i o njima brinuli upravo Bošnjaci, te da su samim tim u njih ugrađivali svoja vjerovanja, svoj pogled na svijet, jer materijalna kultura jeste objektivizacija duha i vrijednosti koje postoje u jednom društvu, tako da je u najmanju ruku nepristojno kvalifikovati čitavo kulturno stvaralaštvo jedne zajednice kroz jedan, ma koliko važan, segment ideološke matrice te zajednice.

Drugi su pak smatrali kako je osmanlijska kultura u stvari turska kultura, što je takođe pokušaj preslikavanja našeg nacionalno definisanog društva u jedno nadnacionalno, kakvo je osmanlijsko, i gdje su u kreiranju kulture učestvovale sve vladajuće zajednice koje se mogu smatrati osmanlijskom grupom naroda.

Prisvajanje

Srednjovjekovno kulturno nasljeđe Bošnjaka Sandžaka je u periodu nakon balkanskih ratova prisvajano od srpske naučne javnosti i tretirano kao srpsko, posebno početkom i krajem 20. stoljeća. Stećci se u pojedinim radovima smatraju pogrebnim običajima svih stanovnika dinarskog prostora, i negira se postojanje posebne Crkve bosanske iako za to postoje pisani i materijalni dokazi, opšteprihvaćeni u naučnom svijetu.

Nematerijalno kulturno nasljeđe se takođe u potpunosti prisvajalo, od igara i muzike, preko lirike i epike, do hrane, običaja, nošnje i slično. Karakterističan primjer je pazarska mantija, kao nematerijalno kulturno dobro za čije su nosioce kandidovani i Bošnjaci i Srbi iako ne postoji nijedan primjer koji to može potvrditi. Paušalne procjene pojedinih "istraživača" dovele su do utvrđivanja pojedinih "naučnih istina" a nauštrb bošnjačke zajednice u Sandžaku.

Devastacija

Materijalno kulturno nasljeđe Bošnjaka u Sandžaku bilo je, a i danas je, izloženo devastiranju, planskom, sistemskom, aktivnom i pasivnom, kako od države, pojedinaca, tako i od same zajednice koja baštini to nasljeđe.

Aktivna devastacija dešavala se u ratu, u toku balkanskih ratova, u Prvom i Drugom svjetskom ratu, međutim ono što je poražavajuće jest da je najveći broj spomenika kulture nestao u miru.

Između dva svjetska rata devastirane su brojne džamije i nekropole, kao npr. već spomenuta Isa-begova, a nakon Drugog svjetskog rata dolazi do devastacije čitavih urbanih cjelina. Tako su porušene stare čaršije u Novom Pazaru i Sjenici, dijelom u Bijelom Polju. Planski je srušena tvrđava u Sjenici, musalla u Prijepolju, devastirana tvrđava u Novom Pazaru. Tragična je činjenica da su veliki dio svoje sopstvene kulturne baštine uništili sami Bošnjaci, što iz neznanja što nebrigom, te su tako nestali privatni rezidencijalni objekti u svim sandžačkim gradovima, koji su davali sliku begovskog grada, bogatstva i raskoši jednog vremena.

Pasivna devastacija predstavlja postepeno urušavanje nastalo nebrigom i prepuštanjem zubu vremena. Najveći broj spomenika kulture Bošnjaka Sandžaka na ovaj način je nestao. Neki od njih su Gazi Isa-begov hamam u Novom Pazaru, Smailbegovića han i Amir-agin han u Novom Pazaru, Jusovića kula u Prijepolju, Atlagića kula u Pljevljima, nekropole stećaka u Divicama, Hisardžik…

Uzroci ovakvom stanju u kom se našlo bošnjačko kulturno nasljeđe nakon balkanskih ratova su direktni projekti kulturne i sveukupne asimilacije Bošnjaka tokom punih sto godina, zatim nedostatak institucija koje se bave kulturom i zaštitom kulturnog nasljeđa, nebriga postojećih, i na kraju, ali isto toliko važno, nepromišljeno ponašanje i nebriga samih Bošnjaka za svoje kulturno nasljeđe.

Mehanizmi zaštite

Kulturni aktivizam danas početkom 21. stoljeća ima istu onu atraktivnost koju je ekološki aktivizam imao posljednjih decenija prethodnoga stoljeća. Kako je svijet postao jedinstvena komunikaciona cjelina, i kako se skoro svi nalaze pod istim kulturnim uticajem, to je želja za očuvanjem posebnosti mnogo veća, i briga o onome što nas definiše i razlikuje, čuvajući naše karakteristike, mnogo značajnija. Društvo se nalazi u stalnom redefinisanju, te je stoga kreiranje novih zajednica, sa posebnom kulturnom matricom, svakodnevno, one danas ne moraju biti fizički na istom mjestu i pod istim uslovima, povezane su i komuniciraju na drugi način, indirektno, kreirajući posebna pravila, obrede i rituale karakteristične baš za tu zajednicu, koja može biti ogromna i imati mnogo veću sferu uticaja nego tradicionalne.

Mehanizmi pomoću kojih Bošnjaci u Sandžaku mogu zaštititi svoje kulturno nasljeđe determinirani su unutarbošnjačkim konsenzusom u shvatanju samih sebe, spoljašnjim uticajima, kako države tako i okruženja, i geopolitičkim stanjem.

Potrebno je prije svega jasno definisati bošnjačko kulturno nasljeđe uopšte, i to isto u Sandžaku, zatim otvoriti institucije koje se bave zaštitom i proučavanjem kulturnog nasljeđa, aktivno učestvovati u radu već postojećih, promovisati sopstvene kulturne vrijednosti, kako između sebe, obrazovanjem budućih generacija, tako i među drugima. A zatim zaštititi spomenike kulture i nematerijalna kulturna dobra koja smatramo važnim za svoj identitet.

Zaključak

Posljednje stoljeće razvoja bošnjačke kulture do danas predstavlja doba redefinisanja bošnjačke nacije i nacionalnih vrijednosti, snalaženja u novim društvenim uslovima, drugačijim od onih u kojima je narod kreirao svoj ideološki koncept, i kulturne norme.

Kulturno nasljeđe Bošnjaka Sandžaka je u periodu od balkanskih ratova do danas doživjelo svojevrsnu stagnaciju, bilo je izloženo negiranju, prisvajanju i devastaciji, i konačno novom definisanju kroz vrijednosti koje danas Bošnjaci baštine.

CULTURAL HERITAGE OF BOSNIAKS FROM SANDŽAK SINCE THE BALKAN WARS UP TO THE PRESENT: DISINHERITANCE RETROSPECTIVE OF A NATION

Mustafa Baltić

Summary

The aim of this paper is to present a picture of the cultural heritage of Bosniaks from Sandžak, more precisely the position and its status in period from 1912 up to the present. This involves defining the Bosniak material and non-material cultural heritage, determination of historical and territorial framework in which exists, and social and other conditions in which it was produced, or issues that were emerged after the Balkan Wars, and the new challenges that were just in front. Bosniak cultural heritage in Sandžak was composed during the 800 years of people's life in the area, today considered as Sandžak, all that time can be divided into three major periods: medieval, Ottoman and post-Ottoman period after 1912. Under the cultural heritage of Bosniaks from Sandžak, it means the entire creativity of Bosniaks, all those values and all material and non-material goods that Bosniaks themselves considered as important for their identity. Cultural heritage is the result of the way of thinking, living and social rules by which Bosniaks from Sandžak were governed. Guided by the fact that Bosniaks inherited the most important cultural goods, material and non-material, created up to 1912 when it came to a cultural, political and even biological shock and degradation of the entire Bosniak beings. It must be concluded that the last century was a span when the same goods became transformed, defined as someone else's, their titulars as well as goods disappeared for different reasons. It seems that the period from the Balkan Wars up to the present, regarding the Bosniak cultural heritage was marked by devastation, usurpation and negation, institutional and non-institutional neglecting, partly by the fault of another people, partly of ourselves.

Key words: cultural heritage, The First Balkan War, negation, devastation, usurpation

GODIŠNJAK 2013

PRIJEVODI

UDK 821.112.2-992=163.43*

Tri slike Sarajeva u njemačkoj putopisnoj literaturi sedamdesetih i osamdesetih godina XX stoljeća

Siegfried Gliewe
Klaus Liebe
Wolfgang Libal

Šta ima u ljudskoj duši sakrosanktnije od sjećanja? Naša prolaznost uvjetuje i našu nespornu bliskost s prošlošću, a ona pobuđuje nostalgiju, resentiment, prirođenu idealiziranu sliku o vremenima koja su se zamela kao trag lovačkog plijena u snijegu. I svaki pročitani redak o ljudima, gradovima, pojavama i običajima od nekad postaje naš prtljag sreće kojim se ponosimo jer je svijet ipak imao svoja tobože sretnija vremena. To ljudsko trajanje, u nekom hronometarskom skalom zabilježenom vremenu, svima je drago, ali ga rijetko ko umjesto samo u srcu čuva između korica knjige. Za takvu rabotu treba mnogo više od nostalgične misije kojoj se ne mogu othrvati lokalni pripovjedači kada u toplim sobama s društvom svojih vršnjaka pripovijedaju o veličanstvenosti nekadašnjih druženja i ljepoti međusobnog poštovanja. Tri autora oslikala su prilike u Sarajevu u vremenskom okviru od 15 godina. Njihovi zapisi predstavljaju svjedočanstvo toga vremena.

Siegfried Gliewe[1]: *Agave i munare. Putopisne slike iz Jugoslavije* (Agaven und Minarette, Reisebilder aus Jugoslawien, Bern-Stuttgart: Hallwag, 1973.)

Glavni grad Bosne ima dva lica. On je, možemo slobodno reći, podijeljen grad, iako zbog toga ne pati: slavenski i turski, balkanski i orijentalni. Čudan spoj zaostalog srednjeg

[1] Njemački pisac i historičar Gliewe Siegfried rođen je 1902. godine u u Stolpu, gdje je završio osnovnu i realnu školu. Sa 15 godina je kao vojnik učestvovao u Prvom svjetskom ratu. Od 1919. do 1922. pohađao je seminar za učitelje u Pyritzu, a od 1923. do 1927. studirao je na Friedrich-Wilhelms univerzitetu u Berlinu i na Univerzitetu Greifswald. Nakon završetka studija do početka Drugog svjetskog rata radio je kao nastavnik u okrugu Stolp. Kao vojnik u ratu upoznao je Jugoslaviju. Nakon 1945, kada je njegovo rodno mjesto došlo pod poljsku upravu, iseljava se u Schleswig-Holstein. Od 1946. do penzionisanja 1964. radio je kao nastavnik u mjestima Wendorf i Laboe. Umro je u Kielu 1982. godine. Autor je 10 knjiga, od kojih su dvije putopisi o Jugoslaviji (*Agaven und Minarette. Reisebilder aus Jugoslawien* je objavljena u Bernu i Stuttgartu 1973, a knjiga pod naslovom *Jugoslawien* u Hamburgu 1982. godine.

vijeka i ubrzanog zapadnog napretka. Obiluje zamišljenim i stvarnim osobinama, nespojivim suprotnostima, iznenađujućim disonancama i zbrkanim uporedbama. Pokušajte uporediti tramvaj, koji su u ovaj grad od 150 hiljada stanovnika donijeli iz Amerike, i autobus uvezen iz Londona, s neravnim i lošim ulicama, ostalim još iz vremena Gazi Husrev-bega, po kojima se čak i magare na uzdi mora vući. Najveću i najugledniju džamiju u zemlji samo jedan ćošak dijeli od moderne i ogledalima ustakljene robne kuće. U zanatskim ulicama kazandžije i majstori filigrana lupkaju i drijemaju baš kao i zanatlije u Bagdadu ili Isfahanu. To što se njihovim rukama radi, urezuje, tranšira, gravira, turpija, ubada i štanca na svoj je način prelijepo jer se naslanja na 500 godina dugu orijentalnu tradiciju. Već iza ćoška trguje se najjeftinijim plastičnim materijalom. Dvadeset koraka dalje, u limarskoj ulici, nasred ulice rasklapaju motor. Plinske boce koje koriste za varenje stoje im također nasred ulice. U zelenoj oazi stabala preko puta nalazi se renovirana islamska škola Medresa. Na obližnjem obronku dominira veliki svijetleći transparent s imenom maršala i predsjednika Tita. Odozdo nagore pozdravljaju tri tuceta munara, koliko ih je ostalo od nekadašnjih legendarnih tri stotine, koliko se pretpostavlja da ih je bilo u prošlom vremenu. U tvorničkim halama smještenim na sjeverozapadnom ulazu grada radi se po normama, nagrađuje po učinku, i vodi se računa da se dividende jednako i pravilno raspodijele na radnike. Jedan radnik se žali: *Mi nismo kadri preuzeti ovaj američki način rada. Fizički smo preopterećeni. Naša klima ne dozvoljava rad na industrijskoj traci*.

U muslimanskoj četvrti grada dućani se zatvaraju kad je vruće. Tržnica opusti, a alat se iz ruku ispusti kada mujezin na molitvu pozove. Njegov glas se i bez zvučnika razliježe preko cijele Čaršije. Zađe li se s ove vrućine među debele zidove i bijelo okrečene svodove jedne građevine, koja je nekad vjerovatno služila kao kupatilo, odjednom ćete se naći među bijelim keceljama i pregačama muškaraca i žena, te među primamljivim *barikadama* od jaja, sira i putera, kao da ste u Holandiji. Ovdje vlada potpuna čistoća za jednu tržnicu. Takva da biste je kod kuće poželjeli. Pred ulazom okače prodavači vijence crvenog i bijelog luka oko vrata, trpaju kupcima paprike u vunene cekere, slažu kruške, grožđe i šljive... Po zapadnoj modi odjevene žene žongliraju u visokim potpeticama preko čaršijske kaldrme, kojom muslimanske domaćice i muslimanske djevojke sigurno kroče u nanulama. Gorštaci i seljanke čvrsto koračaju u izlizanim, blatnjavim, pletenim opancima. Pored studentica u lepršavim suknjama, koje kikoćući se traže sladoled i slatkiše, hodaju seljanke u vunenim suknjama sa tri kata podsuknji, koje su toliko duge i prostrane da dižu prašinu s vrelog pločnika. Prve farmerice još uvijek se tek tu i tamo stidljivo pokažu. Ove uske hlače pokazuju tijelo mnogo više nego što se u ovoj zemlji smatra primjerenim. U ovoj zemlji još se uvijek mogu vidjeti sijede, stare žene, koje nose izlizane kožne japanke i dimije, neku vrstu hlača široko, široko nabranih. Ti odjevni predmeti muslimanki boje ulice šarenilom svojih cvjetnih dezena, poput livada Anadolije ili Sirije u proljeće. Ako želimo dimije najpodrobnije opisati, reći ćemo da su to hlače sašivene od šest do osam metara platna, koje slobodno padaju do članaka – mjesta na kojem njihovu bogatu širinu obuzdava guma, čineći pokrete tijela praktičnim. Dimije su i oko struka jako nabrane, pa mnogobrojni nabori čine da se kukovi doimaju širim, što se u ovim krajevima cijeni kao značajan element ženske ljepote. Ovdje su i muškarci i žene dugo ovisili o jahaćim životinjama, pa nije čudno da su koristili ovakvu odjeću, koja ne može biti prikladnija za jahanje. Žene koje rade u poljoprivredi koriste sličnu odjeću, s tim što se njihove nogavice sužavaju na nogama oko listova kako platno ne bi

smetalo pri radu. Muškarci i žene nose iste pojaseve, napravljene od platna, među kojima dominiraju crveni, a potom i žuti ili plavi. U izlogu robne kuće nude se skupi ljetni šeširi, kojih se ne bi postidjeli ni u Zagrebu ili Opatiji. Odmah pored tog izloga je mali pokretni štand, na kojem se nude svilene mahrame u svim bojama Orijenta, koje se divlje njišu na blagom vjetru, a okolo se guraju žene i djevojke, žureći da potroše svoju malu zaradu koju su tog dana stekle na tržnici. One žele makar ove mahrame, pošto je 1950. godine ovdje zabranjen veo – ogromna tkanina kojom se žena pokrivala od glave do pete, nalikujući na pokretnu vreću. Ta pojava potpuno je nestala iz grada i za njom izgleda ne žali niko.

Međutim, nije baš onako kako izgleda. Skidanje vela ovdje je doživljeno kao sramoćenje žene i od vjernika koji Kur'anu vjeruju žestoko je osuđeno. Slično su se osjećali i kada je naređeno da se s vrhova džamija odrežu polumjeseci kako bi se uklonio vanjski simbol višestoljetne omražene vladavine. Bilo kako bilo, zabrana nošenja vela ustupila je mjesto ovim šarenim mahramama. One se doimaju mnogo veselije od burki, koje su samo male otvore za oči ostavljale. Muslimanka smije u javnosti pokazati samo šake, stopala i lice. Za to su služile do poda duge suknje i široki ogrtači, u kojima se čovjek morao osjećati komotno u svim položajima. Preko nošnje nekad su se nosile kratke jakne s rukavima koje, kad žena spusti ruke, potpuno ruke pokriju, ali zato otvor na unutrašnjoj strani rukava omogućava slobodne pokrete. Uprkos zabrani nošenja vela koja ih je zadesila, jugoslavenske muslimanke (Bosna i Hercegovina, Kosovo i Metohija, Makedonija i južna Srbija) pronašle su rješenje: spretno poput mađioničara vežu mahrame ispod brade, a preko nosa i usta stavljaju manje krpice, koje im mašu od ispod očiju, do ispod brade. To nismo vidjeli na Baščaršiji, ali zato jesmo po selima. U gradu razlike više nisu zamjetljive. Kada se jedan ovakav običaj (koji uopće nije bio loš) opečati kao moralno, politički i ideološki nepodoban, i kao takav zabrani, rezultat mora biti destruktivan. Odlaskom tog običaja izgubljena je izrazito naglašena karakteristika Orijenta, u obliku u kojem se on primio na ovim prostorima. Veo je, u smislu golicanja znatiželje, zaista jedan erotiziran stimulans. Međutim, ko je vidio zemlje Zapada i nakon toga se vratio ovdje nikad neće zažaliti za onim što je bilo. Evropa je šutjela kada je veo zabranjen. Zapadne žene, nošene idejama emancipacije i izjednačavanja, čudile su se zašto su se muslimanke bunile protiv zabrane vela. Muškarci prozapadnjački orijentirani zahvaljuju Bogu što je veo prošlost, jer su se, kako kažu, iza tog vela mogla sakriti različita lica, pa i ona ružna, unakažena kožnim bolestima i boginjama. Danas možete vidjeti brižljivo pletene pletenice kako se njišu niz leđa ovdašnjih muslimanki. Veo ih više ne sakriva. Djevojački nestašluk – mahramom uokvire lice, a nehajno, kao slučajno, puste pletenicu niz leđa. To je danas veoma lijep prizor, tim prije što je mnogo pletenica, pred nadirućom modom sa Zapada, već odrezano. Uskoro će mnogi žaliti što nestaje ovaj jedinstveni ukras u vidu debele pletenice i lahkog šuštanja širokih dimija. To šuštanje bilo je rezultat zanosnog ženskog koraka, za razliku od onog kakvim koračaju mladići – žustro, brzo, energično i dostojanstveno.

U blizini dojmljivog kamenog zida kojim je opasan Gazi Husrev-begov vakuf nalazi se pijaca. Ona je svaki dan drukčija. Na čvrstim drvenim pultovima, djelimično natkrivenim, kupci se skupljaju oko balkanskih seljaka, koji tu prodaju crveni i bijeli luk, buraniju, paradajz, paprike, patlidžan, grožđe malih boba, ogromne dinje i lubenice, smokve, krastavce, endivije, u čistim vrećicama upakovane plodove mahunarki i svako drugo domaće voće i povrće. U luksuz, međutim, spadaju limuni i narandže, kao i neukusne isflekane banane. Kokoši se vezanih nogu batrgaju po podu. Jedan tihi čovjek prodaje kao papir tanko pecivo, hljeb

i kolače. Tekućina se presijava u bocama i bokalima; žuto, smeđe, crveno, uljasto – tu je domaće vino, crno i bijelo, šljivovica iz vlastite proizvodnje, kiselo mlijeko, maslinovo i suncokretovo ulje, voćni sokovi. Odmah do toga je tvrdi ovčiji i koziji sir. Šareniji od cvijeća su stolovi na kojima su poredana brda slatkih sitnih šećernih kolača. A još veći praznici za oči su štandovi trgovaca ćilimima. Ćilimi su ovdje neizbježan inventar, pa čak i u skromnim domaćinstvima. Molitveni ćilim je za vjerski ritual muslimana također prijeko potreban. Stoga ne treba čuditi što se trgovina ovom robom ovoliko proširila – ćilimi se šarene po zidovima, ogradama, stolovima, stolicama i prostrti su po dobro pometenim kaldrmama na tržnici i oko nje. Ćilimi se tkaju ručno, u kućnoj radinosti. Boje i oblici su specifični za ovo podeblje. Ćilimi preferiraju geometrijske uzorke i lomljene linije, koje u svom krivudanju čine jedinstvenu apstraktnu mustru, nimalo sličnu s onom koju možemo vidjeti na perzijskim i orijentalnim ćilimima. Vuna za ove ćilime je grubo končana i ima kvržice. To je zato što se ručno prede na vretenima, što žene ponekad rade i na ulici. Također ručno se i boji, i to u kućama ili specijaliziranim zanatskim radionicama. Od istog materijala proizvode se prostirke, staze i rasprostranjeni cekeri. Šarenilo ovih boja kao da je temperom slikano. Uporan kupac u tom mnoštvu pronaći će uvijek jedan primjerak koji je ljepši, vredniji i drugačiji od svih ostalih, a istovremeno i jeftiniji. Ovi ćilimi, odnosno njihovi prodavači, uvijek nađu načina da svoju robu *zaštite* od *šape* carine i poreza.

Pravoslavke sa šarenim i prugastim pregačama, uglavnom tamnijih boja, ponose se svojim prslucima, srebreno obrubljenim i resama ukrašenim. Međutim, dojam i nije tako lijep, pogotovo ako se uzmu u obzir njihove mahrame, ružnih boja, pohabane, kao da ih je vatromet izrešetao. Mnoge od njih su u mračnoj crnini, koja je obavezna nakon smrti bliskog srodnika. Teške i duge plisirane suknje od svijetlog lana na ovoj vrućini stvaraju zaista neugodne asocijacije. Za razliku od njih, muslimanke puste da im, ispod trofrtaljne suknje, stidljivo hlače provire. Malo dalje dvojica trguju oko magareta. Jedan mladić drijema između drečavih, zelenih, glinenih posuda. Mladi muškarci, ponosni na svoje sintetičke košulje, nude duge bosanske lule, koje su ustvari imitacije turskih čibuka. Ručno rezbareno suđe, kašike i kutljače nudi se izloženo na stolovima prekrivenim tkaninom. Ovako muškarac može biti obuven: bosonog, u debelim vunenim čarapama, kožnim opancima, svileno pletenim papučama ili sandalama, tenama, debelo pođonjenim *amerikankama*, dubokim čizmama od nježne ovčije kože. Na ulicama možete vidjeti i hlače boje duhana, stegnute ispod koljena, kakve se najčešće nose na Kosmetu i u Albaniji, od prirodnog vunenog materijala. Otvoreni i ukrašeni prsluci, kao i široki odjevni predmeti, doneseni s obronaka Karpata ili s Peloponeza, ovdje su još uvijek omiljeno ruho. Novoj muškoj odori nedostaje mač ili pištolj za pojasom, što je u ranijim nošnjama bilo neizbježno.

Pravoslavci, međutim, to nadomještaju tako što puste brojanicu da visi za pojasom umjesto mača, koristeći to kao znak raspoznavanja kojoj vjeri pripadaju. Arnauti iz albanskih predjela nose žućkastu filcanu kapu, kao i bijele, sive ili crne šubare od janjećeg krzna. Fesova, crvenih ili crnih, ne fali, ali je zato turban skoro potpuno nestao. Zadržao se ponegdje, samo kod starijih muškaraca, i to najjednostavnije motan. Česta je i kapa šajkača, vojna kapa bivše srpske vojske, koju pripadnici ovog borbenog i raspoloženog naroda, uprkos socijalnom napretku, vole da nose u znak sjećanja na, kako kažu, slavna ratna vremena. Sve je ovdje raznoliko i šareno, smješteno jedno do drugog: jeftine i ružne igračke, roba za domaćinstvo, šerpe, obućari, kapari, trgovci tkaninom, pekari, slastičarne, male i jeftine

gostionice, stolari izrađuju krevete, limari kade repariraju, krojači mjeru uzimaju i hlače peglaju, mesari i neizbježna vojska čistača cipela. Na koga čekaju ovi čistači, kojih je toliko da čine jedan lanac od obala Miljacke do visokih muslimanskih četvrti? To se upitam svaki put kad pogledam u naše bijele lanene cipele i sivu obuću ovdašnjih stanovnika. Oni čak i ne uzvikuju hvaleći svoje usluge. Moguće je da se u Parizu, Madridu ili Napulju njihov posao smatra zanatom, ali ovdje!? Ako ću biti još malo zloban, reći ću da mislim kako oni svoja mjesta ne bi napustili čak ni kada nekoliko dana tim putem ne bi naišao niti jedan čovjek. Njihov radni moto glasi: *Ne mora se raditi da bi se živjelo*. Zarada je tek jedna lijepa usputna prijatnost.

Ulazimo u malu zanatsku radionicu, u kojoj jedan čovjek veze jorgane po turskim mustrama i uzorcima. On nas dočekuje uljudno, ali hladnokrvno i smireno. Moramo priznati da ovakav nastup, u poređenju sa agresivno ažurnim prodavačima u zapadnim robnim kućama, djeluju na nas skoro smirujuće. Njegova mirna prirodnost kojom se pokrene dok prima novac samo upotpunjuje dojam. Ipak, na Baščaršiji se krije jedna *opasna* ulica. Onaj koji želi da kupi kakvu uspomenu neće se suzdržati da tu ne potroši više nego što je planirao. Opasna je naročito zato što je široka samo dva koraka, pa je kao takva puna zapreka. Radi se o Kazandžijskoj ulici. Ovdje se turist oduševi obiljem egzotičnih petrolejskih lampica, antiknih uljanica, rezbarenih kotlova, ibrika za vodu. Iskusan turist ovdje zna da se radi o robi koju bi u svojoj zemlji platio izuzetno skupo kao uvoznu robu. Tu je također mnoštvo žutog mesinga, šarenih legura, crvenkastog bakra, medaste bronze, galvaniziranih, posrebrenih i filigranskih predmeta, pozlaćenih i graviranih sitnica, nakita i robe za svakodnevnu upotrebu. Ovdje možete naći i niz antikviteta, kao što su crkveni lusteri, minđuše, ručno proizvedene sablje, mačeve, srebreni pribor za jelo, obrađene poludragulje, ogrlice, tanjire u obliku sjajnih sunca, metalne stolove... Na svu tu ponudu samo smo iskolačili oči. Zaključili smo da bi najbolje bilo da oborimo poglede te da je to jedini način da odolimo ovim iskušenjima. Pobjegli smo od škripe limova, zvukova koje proizvodi zavarivanje, kucanja čekića, struganja pila i pogleda ponosnih muškaraca, kojima su nas pratili dok smo prolazili, a oni sjedili besposleno na svom metalnom blagu, kao kvočka među žutim pilićima. Ipak, izreći ćemo ovdje pohvalu kazandžijama. Nijedan nas nije povukao za rukav, prepriječio nam put kako bi nas nagovarao da kupimo njegovu robu, ili nas pratio do kafane. U malom dućanu, prvom slijeva od džamije, prodaju se mali fildžani i ostali pribor, bez čega je ovdje nezamislivo popiti tursku kahvu. Kada smo ušli, vlasnik dućana, sa izrazom lica pametnog i dobroćudnog seljaka, obučen u crno-bijelu nošnju (široke hlače i prsluk bili su zadivljujuće bijeli), ustao je sa svoje sećije, koja se nalazila usred *arsenala* alata, malog nakovnja i jedne jedine stoličice. Ispred je bila spretno poredana skromna količina zaliha koje su činile njegovu ponudu. U ovoj prostoriji, koja se mogla obići u tri koraka, ovaj čovjek osiguravao je egzistenciju sebi i svojim najbližim. Čovjek je bio toliko suzdržljiv, nenametljiv i simpatičan dok smo obavljali ovu malu kupovinu da bih ga rado, samo da mi je vrijeme dozvolilo, počastio u njegovom dućanu kahvom i rakijicom. Međutim, pitanje je bi li on pristao. Napustili smo budžake *turskog grada* prije mraka, dok su se dućani polahko zatvarali. Potpuno relaksirano i skoro meditirajući prošli smo pored dvorišta Gazi Husrev-begove džamije, odakle su se mogli čuti ležerni razgovori ovdašnjih muškaraca. Ovako bi stanovnik pustinje, polupustinje ili stepe zamišljao sliku raja: oaze drveća, voda na svakom koraku i mir. Zaista, ni u raju nije drugačije. Ovdje se, uprkos bliskosti svakodnevnice, može osjetiti konačnost vremena, mistično i onostrano. Samo u ovakvoj tišini moguće je skrenuti misli sa svakidašnjih problema. Drugačije bi to

bilo nemoguće. Iako nismo ušli u ovu rajsku bašču (tako smo doživjeli džamijsko dvorište), osjetili smo blagi dodir spokoja. Sve mora biti skladno, pa ovo mjesto ne trpi visoke kuće. One sužavaju životni prostor i doimaju se rogobatnim. Ovom mjestu mogli bismo zamjeriti loše ulice, kao i još mnogo toga što smeta razmaženim turistima. Malo ulaganja ne bi bilo zgoreg, naravno s ciljem da se na ovo mjesto slije daleko više turista nego što ih je danas. Zasigurno bi bili oduševljeni ljepotom ovih cvjetnih bašča, a vidjeli bi i osjetili još mnogo toga. Munara i sahat-kula Gazi Husrev-begove džamije skoro su iste visine. Sahat-kula i munara ovdje međutim nisu povezane, kao naprimjer u Travniku. One stoje jedna nasuprot drugoj kao Zapad nasuprot Orijentu. Ovdje je duhovni centar starog Sarajeva, najvažniji dio grada i *mala meka Bosne*. To je svijet potpuno različit od onoga kakav vas dočeka samo ulicu dalje, na užurbanoj pijaci. Kamene klupe smjestile se su se udobno ispod krošnji stoljetnih stabala. One tonu u dubokoj sjeni teških grana ovog drveća. Taj prelijepi zeleni svod obećava prijatnost i osvježenje tokom čitavog dana. Uranjanje u ovaj tamnozeleni mir godi očima, zaslijepljenim jarkim ljetnim suncem. Milostivo poput Allaha, ovaj hlad poziva u mir i spokoj čak i nemuslimane. Stara lipa, poput drveta života, potpuno natkriljuje džamijski sebilj. Lipa ovdje dobija skoro mistični značaj, jer pod njenim korijenjem teče čista izvorska voda, koja život daruje. Izvor života koji počinje u posudama za ritualno pranje. Muškarci na ovim česmama pred molitvu peru naborana čela, čvornata stopala i ruke koje podsjećaju na zemlju. Kako se samo vjerom propisano čišćenje sa osvježenjem usklađuje! Iz sredine bunara, odakle teče hladna voda, ritmično se, poput nekog podmlatka, izdiže mermerni stup, oko kojeg je korito. Taj stup je jednostavni, dražesni i vrlo uspješan rad nekog majstora kamenorezačke umjetnosti. Po nježnim serpentinama prelijeva se voda, odlazeći neprekidno u odvod prekriven mrežom. Kompletna fontana kruškastog je oblika, šireći se lagano od vrha prema dnu. Ako pogledate izdaleka, učinit će vam se da oko fontane lebdi veo od srebrenih vodenih niti. Izrađena mreža od kovanog željeza, čiji se vršci završavaju polumjesecima, doprinosi skladu ovog bunarskog osmokuta. Krov koji natkriva objekt pomalo liči na kineski paviljonski krov. Strop je prekriven izrezbarenom ornamentikom, koja prati osmokutni oblik. Tako ukrašen strop podsjeća na ćilimsku mustru, koja se iz sredine, svog ishodišta, nezaustavljivo širi ka krajevima. Slikanje likova je i sada, kao i uvijek kod muslimana, izbjegnuto. Bunar je paralelan s džamijskim mihrabom, iza kojeg se vjernici mole. Da li se takva gradnja poduzela iz simetrijskih razloga ili iz pitanja koja se tiču mistike, ostaje otvoreno. Džamijsko predvorje leži na okruglim uglačanim stupovima, visokim oko osam metara. Pažljivijem promatraču neće pomoći da su ovi stupovi restaurirani, nažalost daleko nekvalitetnijim materijalom od onog od kojeg su prvobitno napravljeni. Da li se ovako neodgovorno pristupilo restauraciji zbog nedostatka sredstava, ili zbog toga što se osjeća odbojnost vlasti prema svemu što su Turci ostavili ovdje, na *Zlatnom rogu* svoga carstva. Isto se pristupa i restauraciji ornamenata, koji su već dobro nagriženi zubom vremena i nebrige. Kad žbuka otpadne, samo napune šupljinu običnim materijalom, ne poštujući okrnjene oblike naslikane vrijednim rukama starih umjetnika. To je zaista šteta, jer su ovi radovi spomenik seldžučkoj umjetnosti na ovim prostorima, a znamo da su oni preferirali kombinaciju reljefa i kista po svodovima. Tako je urađeno i u ovoj džamiji. Kist je poslužio samo kao finesa glaziranim površinama. Slična remek-djela možemo vidjeti u Buhari, Samarkandu i Isfahanu. Takav rad najaktivniji je oko mihraba, ali ne zaostaje mnogo ni na propovjedaonici, odakle muslimanski svećenici drže prigodne govore. Renoviranjem su

učinili još jedan nedopustiv gest – smanjili su ulaze, pa se sada, ovako niski, doimaju profano, a ne sakralno. Pošto su izgubili sedamdesetak centimetara visine, izgledaju kao da su u *nesporazumu* za portalom. Trijem je zatvoren, ali svjetlost ukoso ipak ulazi kroz velike prozore. To zatamnjeno staklo, opet u osmokutnu mustru razdijeljeno, simbolizira Allaha, Muhammeda i njegove ashabe, posredujući između svjetla i unutrašnjosti džamije. Atmosfera koju stvara na ovaj način *filtrirano* svjetlo doprinosi blagotvornoj, skladnoj i ugodnoj sakralnosti. Ukupnom dojmu, ponovit ćemo, smetaju skraćeni prozori i vrata. Nastojala se ova greška ublažiti forsiranjem osmokutnih oblika. Ali, je li se uspjelo? Sadašnji oblik boja i formi ne dozvoljava više ni da se nasluti prvobitni sjaj. Ipak se mora priznati da je predvorje ostalo ono što i treba da bude – mjesto sastanka i mjesto na kojem će se vjernici pripremiti, psihički i fizički, za predstojeću molitvu. Patina ovdje vlada. Nedostatak nekadašnjeg sjaja nadoknađuje se ponosom koji nosi starost i trajanje. U vrijeme kada je namjesnik Bosne Gazi Husrev-beg naredio da se počne klesati kamenje za izgradnju ovog mjesta molitve Jedinom Bogu, osim Kojeg drugog nema, luteranci su oštrili svoje mačeve protiv Katoličke crkve. Bilo je to 1529-1531. godine. Prvo što je moralo biti tačno utvrđeno bilo je određivanje samo jednog položaja – kible. Osim toga, za razliku od crkvenih freski, gdje postoje slike Bogorodice, oltari itd., ovdje ništa više nije posebno naglašeno. Ipak, svjetlo koje ovdje upada pod izvrsnim uglom doprinosi da se čovjek ugodno osjeća. U džamiji nema mračnih uglova. I ne smije ih biti, jer u svakom uglu ove *kuće* mora biti moguće čitati Kur'an. To se potpuno razlikuje od utiska koji ostavljaju srednjovjekovne crkve, u čijim su se mračnim aulama držale liturgije. Stalci na kojima stoji Kur'an dok ga učač čita nalaze se okolo i njima se može poslužiti svako ko poželi. Natpisi ugravirani ili naslikani na pločama (levhe) stoje na zidovima. Oni sadrže citate iz Kur'ana ili mudre izreke (hadise). Za nas oni, nažalost, ostaju samo lijepa kaligrafska slova, koja ne umijemo pročitati. Molitva se obavlja na podu. Mi ne znamo koliko su određene i ograničene molitvene kretnje muslimana koji klanjaju. Koso popodnevno svjetlo smjestilo se na leđima dvojice vjernika koji se mole kod desnog zida. U našoj blizini kleči mladić čija nas glava podsjeća na glavu Titusa, rimskog velikodostojnika, kakvu je prikazuju statue. Jedna kapa na glavi, zanimljivog dezena, obuzdava čuperak kose i štiti čelo od neposrednog dodira s ćilimom. Očigledno to je više higijensko nego ceremonijalno pomagalo. Mladić se savija naprijed, a zatim sjedne na pete, ljuljajući tijelo i u zanosu učeći sure, a onda opet rukama i licem krene ničice u stupove svjetla. Njih ne ometaju strani gosti, koji neće da saviju koljena i spuste čela pred Allahovom sveobuhvatnom milošću i mudrošću. Pogledima nas mole da budemo tihi i obazrivi. Na podu je ćilim do ćilima. Iako su naše čarape znojne, niko nas ne upozorava. Tražimo stoga nezastrto mjesto na koje bismo stali, ali takvog nema. Sav pod, širok i dug po četrdeset metara, prekriven je ćilimima od zida do zida. Tu pod nogama su zasigurno mnoge skupocjene orijentalne vrijednosti. Jedan od ćilima je star 350 godine i još uvijek je u upotrebi. Vidimo velike ćilime, 15-20 metara kvadratnih. Među njima su i pokloni poglavara mnogih država. Odgoj i obazrivost ne dozvoljavaju nam na prekoračujemo vjernike koji se mole. Propovjedničko mjesto je prazno. Niko ne uzvikuje vjerske parole. Nijedan muzički instrument neće zasvirati. Nijedan svećenik oštrim pogledom ne očekuje pokoru i kajanje. Samo će mujezin dostojanstveno pozvati vjernike na molitvu.

Strani glas

U dvorištu se slijeva spajaju sa džamijom i druge građevine. One ne služe samo za smještaj vjerskih službenika, koji iz okrilja lagodnog života pozivaju na ono što sveti spisi obećavaju. Kuća molitve ovdje je povezana sa ustanovama koje brinu o bolesnima i siromašnima: ambulantom, narodnom kuhinjom i školom. U Sarajevu, odmah preko puta džamije, egzistira viša škola u kojoj se obrazuje islamski vjerski podmladak, koja je dotirana i kroz državnu potporu. Država i Islamska vjerska zajednica poštuju se međusobno iz praktičnih razloga, uinat crkvenom neprijateljstvu i krajnostima marksizma. Poglavar Islamske vjerske zajednice reisu-l-ulema ima sjedište u Beogradu. Na naše veliko iznenađenje, ispred džamijskog predvorja ugledali smo položen lijes. Tkanina tamne boje pokriva ovaj drveni pokrov, a preko toga je prebačen mali molitveni ćilim (serdžada) na kojem se umrli molio Bogu. Tamnocrveni fes poput šljema postavljen je iznad uzglavlja mrtvaca. Umrli je, dakle, muškarac. Izlažu li se lijesovi s umrlim ženama u predvorju? Sumnjam u to! Ženama je dozvoljeno da prisustvuju ceremoniji, ali s velike udaljenosti. Nije preporučljivo da žene prisustvuju sahranama. To se razlikuje od prakse drugih konfesija da se na sahrane dovode narikače, žene zadužene da prave što tužniju atmosferu. Baš kao što propis nalaže, i ovaj je mrtvac položen u odgovarajući položaj prema Meki. Iza lijesa čuči jedan *nepokretni* starac. On mrtvacu kao da čuva stražu. Nijedan trzaj nećete vidjeti na njegovom licu. Njegovo usko lice, smješteno ispod fesa, i uramljeno kratko podšišanom bijelom bradom, zrači pribranošću i mirom. Uzalud na okolnim licima tražimo bol i žalost. Samo mir i pribranost odlika je muslimanske psihologije u ovim trenucima. Jer u Allahovim rukama sve počiva. Kismet je određena sudbina. Ovo mjesto ne dopušta mrmljanje, glasan govor, raspravljanje i svađu. Taj izraz šutljivog zajedništva mrtvaca i živih ljudi i nas dotiče – i mi napregnuto očekujemo da se začuje glas mujezina s visine. Ova munara, visoka 47 metara, vjerovatno je najviša u zemlji. Odavde možemo vidjeti samo njegovu glavu, na kojoj je moćni, crni turban, koja se pojavljuje na verandici ispod vrha munare. On diže ruke u visini ušiju, a zatim ih postavlja oko usta, u položaj u kojem služe kao pojačala zvuka. Taj glas zavitla se preko čitavog džamijskog dvorišta i drhtureći zalebdi preko mrtvaca. Potom nastavi svoj put preko čitave Baščaršije. Mi stranci ostajemo zatečeni tim glasom, tako čudnim, tako zbunjujućim, tako stranim. Ništa slično u životu nismo čuli. Ne možemo ga opisati, jer nam na usluzi ne stoje adekvatne vokalne ili instrumentalne poredbe. Ipak, dopušteno nam je kazati da nam se učinilo da taj glas lebdi. To nipošto nije monotono dozivanje. Rekli bismo da se taj glas dojmio kao nježan, razvučen i mehak. Kratko rečeno, doživjeli smo ga kao vanzemaljski glas, koji ljudskom ne sliči i koji se otima našim spoznajama, bježeći u visine kamo i pripada. Sve četiri strane svijeta taj glas mora obavijestiti: Allahu ekber! (Allah je najveći), i da je vrijeme da se molitva obavi. Još jedan trenutak vidimo turban i glas nestaje. Verandica je opet prazna. Kazaljke na sahat-kuli pokazuju puni sat. Zašto bih ja sada ovdje prešutio da nas je u tom momentu obuzela tiha jeza strahopoštovanja i osjećaj bliskosti sa egzotičnom tuđinom. Ta nas jeza nije popustila čitav dan. Strani glas bio je glas duhovnog svijeta Azije i Afrike. Taj glas ušutio je zvona kršćanskih crkvi čak i po Evropi.

Hipoteka

Mržnja zbog ubistva cara lebdi nad glavnim gradom Bosne. Ima mnogo gradova u Evropi u kojima su visoke ličnosti stradale u atentatu ili masakru, ali nijedan pucanj nije ostao upamćen kao onaj koji je devetnaestogodišnji student Gavrilo Princip ispalio u austrijskog prestolonasljednika Franza Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju 28. juna 1914. godine. On je bio posljednja i najvažnija karika u lancu od šesterice zavjerenika, koji su bombama i pucnjevima pištolja trebali dati signal za ustanak Južnih Slavena protiv Habsburške monarhije. Njihovi srpski naredbodavci htjeli su rat. Ovi mladići (među njima je u fazi planiranja bio i jedan Musliman koji je odustao od tog čina) nisu slutili da će poslije njihovog pucnja u austrijskog prestolonasljednika uslijediti jedan, a potom još jedan svjetski rat. *Prva krv* pala je na strani ruskih fanatičnih zanesenjaka i Srba, dakako. Sarajlije nemaju poseban odnos prema ovom atentatu. Do tog zaključka dolazimo nakon što nas hotelijer ljubazno upućuje na mjesto odakle je Princip pucao, nonšalantno iznoseći mišljenje da to mjesto može postati tek dobra turistička atrakcija. Svako dijete u Sarajevu znat će vam pokazati to mjesto, s kojeg je Evropa sunovraćena u ponor haosa. Ukoliko želite doći do starog dijela grada, skoro da ne možete zaobići to mjesto. Na ubojicu podsjeća most koji na mjestu atentata vezuje dvije obale Miljacke, nazvan Principov most. To je kratak i uzak most, s tijesnim prolazom za pješake – prikladna asocijacija za pucanj iz drhtave ruke na metu koja se nalazi na bliskoj udaljenosti. Toliko blizu da se, uslijed eventualnog obrta situacije, čak i bomba mogla ubaciti na stražnje sjedalo automobila. Moramo priznati da nam je postalo vruće kada smo prešli preko ovog mosta te da vrućina nije potjecala samo od visokih temperatura tog ljetnog dana. Više gestikulirajući nego riječima, pokušao sam objasniti hrvatskom i bosanskom vodiču koliko su gorke asocijacije koje ovo mjesto projicira na našu psihu. Priznajem da mi je laknulo kada su mi rekli da su to gorka *sjećanja* i za njih. U muzeju *Mlada Bosna* čuvaju se, međutim, relikvije koje podsjećaju na pokret *Mlada Bosna*, čiji je i Princip bio član. Oni se promoviraju u narodne heroje, borce protiv okupacije, čije je djelovanje utabalo put ka stvaranju mlade socijalističke države na ovim prostorima u 20. stoljeću. Koliko god nas je nadmoćni *strani glas* nešto ranije ganuo, toliko nas je susret s Principovim mostom bolno kosnuo – stajali smo na tački s koje je jedan skoro maloljetnik prije pola stoljeća dao zeleno svjetlo za dva svjetska rata.

Doviđenja, Sarajevo!

Asfaltnim putem, koji vodi strmim planinskim putem, provlačeći se kroz visoka brda njihovim veselim okukama, krenuli smo put jedne preporučene osmatračnice. Rekli su nam da se odavde, s ove prirodne terase na visini od preko 300 metara, pruža jedinstven pogled na skupine kuća smještene u planinsko korito. U ravnici daleko vidimo nastajući Novi Grad, dok se na sjeverozapadu sive *grbave* grupice šumaraka, koje razbijaju monotoniju pustih obronaka, prostiru na putu prema Srbiji. Kako je impozantan pogled odavde. Sve me malo podsjetilo na položaj Stuttgarta, koji sam jedne zime također imao priliku gledati s visine. Odozgo posmatrano, stari i novi dio grada spojeni su bez vidljivog šava. Ipak, ne treba biti posebno pronicljiv da se uoči dokle i kuda seže *turski* grad. Taj, sačinjen od stiješnjenih kućica i baraka, veoma odudara od *mlađeg* grada, gdje je red gradnje bitna

karakteristika. Nagomilane munare u *turskom* gradu nesumnjivo mu daju orijentalnu osobinu. S ove udaljenosti izgledaju poput svijeća u smeđoj torti. Nobelovac Ivo Andrić, koji je mnoge svoje književne pripovijesti baš ovdje smjestio, napisao je o pogledu na Sarajevo sljedeće: *Kada se grad odozgo posmatra dok još uvijek jutarnja izmaglica preko kuća spava, izdižu se vrhovi munara iz te magle poput jarbola potonulih brodova*. Mi se potpuno slažemo s ovakvim dojmom iako Sarajevo posmatramo u vrijeme kada je dnevna svjetlost prosula svoje zrake na grad u punoj snazi. Ponos Novog Grada su nove, svijetle, sjajne i moderne gradnje. Kroz te šarene, pjegave, kockaste, svjetlucave, smeđe, roza i sive boje kuća, Sarajevo se lagano kreće prema putu za Travnik i Mostar. Široke asfaltirane ulice vode prema sušnoj ravnici, visokim stupovima, benzinskim pumpama i tvorničkim pogonima. Tramvajske i autobuske linije u stopu prate preobražaj lica i duha grada. Međutim, onaj ko u grad dolazi s druge strane, iz pravca Višegrada, neće nabasati na ovaj prizor, nego će ga morati potražiti. On će stići u onaj prvoopisani dio grada. Već smo govorili o dva lica grada. Kao na velikom starom dlanu, Sarajevo miješa Orijent i Zapad, koji se pred našim očima prelijevaju u svim svojim delikatnim nijansama. Polumjesec zalazi. Habsburgove boje, koje su ovdje donesene s batom vojničkih čizama, također blijede. Na njihovo mjesto stupila je crvena zvijezda. Ali šta se to tiče Cigana koji su se u međuvremenu okupili iza naših leđa pored tek raspaljene vatre?!

Doviđenja, Sarajevo! Doviđenja!

Klaus Liebe[2]: *Šest puta Jugoslavija jedanput Albanija* (6 Mal Jugoslawien 1 Mal Albanien, München-Zürich, 1974.)

Sarajevo je glavni grad jedne jugoslavenske republike. Zbog svog orijentalnog šmeka važi za jedan od najljepših gradova Jugoslavije. Njegov položaj u uskom klancu Miljacke je fascinantan. Nijedan grad po tome mu ne može biti konkurencija. Na skoro svim obroncima grada srest ćete muslimanska groblja, koja odaju utisak tuge i napuštenosti, ali i oslikavaju odnos muslimanske religije prema smrti. Muslimanska sahrana je skroman obred, bez ikakvih pompeznih primjesa, kao što je to slučaj kod kršćana. Smrt je za njih potpuno prirodan prelazak na "onaj svijet", koji je za muslimane daleko važniji od ovog. Samo jednostavni neisklesani kamen označava mjesto gdje umrli počiva. Zub vremena uskoro pojede i taj trag. Nedugo poslije možete vidjeti ovce kako pasu među ovim nadgrobnim kamenima. Nadgrobni humci uskoro propadaju u zemlju. I već nakon prve smjene godišnjih doba sve se utopi u jednolično zelenilo livadske trave. Skromne posmrtne pokrove muslimana možete svakodnevno vidjeti ispred glavne džamije, odatle, prekriveni zelenim ili ljubičastim prekrivačima, odlaze na vječni počinak. Ako je umrli musliman muškarac, onda na mjestu gdje mu je glava stoji znak, nešto kao turban za glavu, koji se može vidjeti isklesan na nadgrobnim kamenom bogatih i utjecajnih ljudi. Hodža, koji je muslimanski svećenik, tokom ove ceremonije izgovara molitve, dok familija i prijatelji nose umrlog na ramenima van grada, gdje će u miru, bez ikakvih dodatnih rituala, biti predat zemlji. Najljepša i najveća džamija nalazi se u srcu sarajevske stare čaršije, pored sahat-kule. To je Gazi Husrev-begova džamija i izgrađena je u 16. stoljeću. Gazi Husrev-beg vladao je ovdje od 1521. do 1541. godine. Bio je guverner i sultanov namjesnik za Bosnu. Doba njegove vladavine naziva se *zlatnim dobom* sarajevske arhitekture. Osim džamije, on je ostavio i brojne druge zaklade: Medresu, Hamam, Imaret (kuhinja za ishranu siromašnih, bila je aktivna sve do 1942. godine), Bezistan, veliko trgovište... Sve te zaklade i danas nose njegovo ime. Gazi Husrev-beg sahranjen je u posebnom mauzoleju, neposredno uz džamiju. Nije baš islamski običaj da se iko, pa i najveći uglednici, sahranjuju direktno u džamiji. Ovu džamiju gradio je čuveni Sinan. Njeno zdanje pod velikom kupolom smatra se najmonumentalnijim na Balkanu. Raskošni ornamenti koji krase ulaz i unutrašnjost džamije ostavljaju gledaoca bez daha. Međutim, treba naglasiti da je ornamentika urađena mnogo poslije gradnje džamije. Izvori kažu da je prvobitna ornamentika nestala u katastrofalnom požaru 1879. godine. A ovo što danas vidimo djelo je minhenskog umjetnika i datira iz 1886. godine. Posmatrač skoro tokom čitavog dana može vidjeti ritualna pranja vjernika pred molitvu. Taj obred obavlja se na otvorenom, u dvorištu džamije, oko velikog šadrvana. Većinom su to stariji muškarci koji brižno čuvaju vjeru i tradiciju. Mlađe ljude možete vidjeti petkom, posebnim muslimanskim praznikom, koji je odavno u Jugoslaviji običan radni dan. Oni stižu moderno obučeni, s aktovkama u ruci, u toku pauze na poslu ili poslije radnog vremena. Brzo skinu cipele, uđu u džamiju i iziđu već poslije nekoliko minuta, da bi se odmah potom izgubili u uskim uličicama Starog Grada.

---

[2] Klaus Liebe, rođen u Berlinu 1938, a nakon 1948. je živio u Kölnu, gdje je završio studij prava i filozofije. Od 1968. djelovao je kao slobodni novinar. Autor je i režiser brojnih televizijskih filmova i dokumentacija s težištem na jugoistočnoj Evropi i na pitanju nacionalizma.

Sarajevo, grad triju religija, čvrsto je povezan i s četvrtom, sefardskom jevrejskom zajednicom, čije porijeklo vuče iz Španije. Oni su u 16. stoljeću protjerani iz svoje domovine. Mnogi od njih ovdje su našli svoju novu domovinu. Osmanski sultan pružio im je sigurnost i slobodu vjere, što su malo gdje drugo uspjeli dobiti. Vremenom su oni, skupa s ovdašnjim muslimanima i kršćanima, ovdje pustili korijene i postali jedno od fundamentalnih obilježja prirode grada. Zemaljski muzej u Sarajevu posjeduje jedno od najvećih blaga za Jevreje širom svijeta – Hagadu, zbirku sačinjenu od religijskih pripovijesti, stihova, molitvi, tumačenja Starog zavjeta. Vjeruje se da je ova knjiga nastala u Španiji u 14. stoljeću, napisana na bogato ilustriranom pergamentu, te da su je prognani Jevreji donijeli prilikom dolaska ovdje. Ovi Jevreji vjekovima su ovdje, u srcu Bosne, imali domovinu i sigurnost. Sve do Drugog svjetskog rata, kada su ovdje, kao i diljem Evrope, ponovo postali žrtve, ali ovaj put opakih ustaša i nacista. Danas u Sarajevu nema mnogo Jevreja. Oni nedostaju ovom gradu, jer je on bio njihov grad, više nego bilo koji jugoslavenski grad. Baščaršija je stara trgovačka četvrt, preživjeli komad propalog Orijenta. Vrijeme, ratovi i požari suzili su ovaj kraj, ali ipak šetnja između ovih radnji, iz kojih dopiru karakteristični zvuci starih zanata, vodi vas unazad najmanje dvije stotine godina. Ovdje se čini da je još uvijek zlatno doba zanatstva. Zanatlije, međutim, duže zadržavaju poglede na novčanicima turista, nego na predmetima koje izrađuju. Dominiraju kazandžije i majstori filigrana, premda su se još zadržali sedlari i kožari. Nostalgično srce užurbanog zapadnjaka ovdje može naći sve o čemu je sanjalo. Cijene su veoma visoke. Kažu da je Sarajevo jedan od najskupljih gradova Jugoslavije. Možda na to utječe činjenica da se grad nema kuda širiti, zarobljen u ovom klancu bosanskih planina. Posjetilac bi mnogo propustio ukoliko ne bi posjetio jednu od mnogobrojnih turskih kafana. Većinom su to male odajice, u čijem uglu na šporetu vrije voda za kahvu. Uprkos malom prostoru, nekim čudom uvijek se može naći mjesto za niskim stolom. Kahvedžije radi ugođaja nose fesove, koje zamijene kačketom poslije radnog vremena. Ipak, nije nam moglo promaći da se kahva ovdje sprema na sasvim drukčiji način nego u Srbiji. U Srbiji se voda stavi u džezvu, tradicionalni turski sud namijenjen za spremanje kahve, u vodu stave šećer i čekaju da voda prokuha. Potom se malo vode odlije, stavi se kahva, vrati da se napitak podigne na vatri i posao je gotov. Takva kahva, čim se nalije u šoljice, spremna je za pijenje. Ovdje u Bosni, kao i u Hercegovini, kahva se sprema drukčije, više po turski, kažu ljudi. Mljevena kahva stavi se na dno džezve, a voda se stavi na vatru u drugom sudu da proključa. Potom se voda prelije preko kahve, te se stavi na vatru da se podigne. Šećer i kocka serviraju se odvojena, kako bi svako zasladio po ukusu. Bosanci obično ne šećere kahvu, oni radije umaču u nju kocke šećera i ližu ih između gutljaja ili šećer stave u usta da se polagano topi. Zbog ovakvog načina ispijanja kahve, u Bosni se troši mnogo više šećera nego u Srbiji. Ovdje, i nigdje drugo u Jugoslaviji, možete popiti i čaj spremljen na turski način. Turci su kahvu na ove prostore donijeli kao posrednici iz arapskih zemalja, ali su lično preferirali čaj. To su nastojali prenijeti i na ovdašnje stanovništvo. Bosanci, međutim, više piju kahvu, ali su ipak sačuvali običaj tradicionalnog spremanja čaja. Ako dođete u bosansku kuću, servirat će vam ratluk (rahatlokum op. pr.), voćni žele uvaljan u šećer u prahu. To je sasvim različit običaj od onog u Srbiji ili Makedoniji, gdje će vam servirati slatko, voće u šećernom sirupu. Putnik će odmah primijetiti koliko se bosanska kuhinja razlikuje od drugih kuhinja Jugoslavije. Mnogi će se složiti da je to najbolja kuhinja u Jugoslaviji. Bosanska kuhinja se ne bazira potpuno na mesu, kao što je to slučaj u Srbiji. Ne bazira se potpuno ni na tjestenini, kao

što je to slučaj u Sloveniji i dijelu Hrvatske. Njena baza je šarolika lepeza povrća, premda ne fali ni mesa ni tjestenine. Klasični đuveč, jelo od povrća i mesa koje je čuveno u cijeloj Jugoslaviji, tipično je bosansko jelo. Još poznatiji je bosanski lonac. To je pravi lonac, kažu Bosanci, pun različitog povrća, mesa i začina. Nešto slično se i kod nas pravi. Ko voli kukuruz, ni toga mu u Bosni neće faliti. Naime trpeza na selima većinom se sastoji od sljedećih namirnica: ovčije i kravlje mlijeko, sir, meso, kukuruz i voće, uglavnom šljive.

Stari dio Sarajeva, skupa s muslimanskim naseljima koja se stepenasto penju uz obronke, još lebdi u dahu starog Orijenta. Ovaj prizor najbolje ćete osmotriti iz žičare koja vozi za Trebević. Slika koja se tada ukaže slobodno se može porediti s reportažama o starom Damasku. Idući niz rijeku srest ćete obrise austrijskih godina. Sve je to spontano povezano modernom gradnjom. Građani su, naime, veoma ponosni na novi trgovački i kongresni centar Skenderija. Na selima još uvijek vladaju starinski običaji, jer su gradovi geografski postavljeni tako da su širenje i modernizacija skoro nemogući. Stoga je islamski mentalitet, neprilagodljiv evropskom napretku, još uvijek ovdje duboko ukorijenjen. Ali to je draž Bosne, koju ova zemlja, nadam se, dugo neće izgubiti. Kako kaže jedna bosanska poslovica: *Bolje da se sruši selo nego običaji u selu.*

Wolfgang Libal[3]: *Sarajevo – zelena Poslanikova zastava*

Sarajevo je poznato kao *grad sa stotinu džamija*. Ne znam je li to istina. Ipak, s prozora svoje sobe u hotelu *Evropa*, odakle se pruža prilično skučen pogled, uspio sam izbrojati trinaest munara. Bez obzira na to ima li ih stotinu ili ne, džamije i danas čine osnovnu karakteristiku siluete glavnog grada Bosne i Hercegovine, a pogotovo njegovog starog dijela. Sa svojih 450 hiljada stanovnika, Sarajevo je po veličini četvrti grad u Jugoslaviji. Sarajevo se razvilo u moderan grad sa neboderima, bankama, državnim zgradama, modernim cestama i pomalo sumornim stambenim kvartovima, kakvi se mogu sresti u mnogim gradovima Evrope. Ipak, nećemo sada govoriti o tom Sarajevu, nego o onom Sarajevu koje u našim vizijama neminovno nosi pečat prošlih vremena. Jednog proljetnog popodneva poželjeli smo vidjeti Begovu džamiju, najveću i najznačajniju muslimansku bogomolju u Sarajevu. Mnoštvo starih i mladih, u džinsu, samtu, džemperima i jaknama ulazilo je u džamiju, a mi smo zamoljeni da pričekamo dok se molitva završi. I tako smo sjeli na kamenu klupu u dvorištu džamije, nedaleko od osmougaone fontane iz koje voda žubori i ispod stabla u čijim granama vrapci cvrkuću. U našoj blizini starci razgovaraju. To je čest prizor u džamijskim dvorištima. Često smo posjećivali džamije i uvijek smo imali dojam da ulazimo u jedan svijet prošlosti; ali i tuge i rezignacije. Svuda ista slika – starci tužnim očima gledaju u strance, kao da se pitaju zašto su još uvijek na ovom svijetu, zašto već i oni nisu dio prošlosti. Između mezara u dvorištu raste visoka trava i korov. Kao da nikog nije briga. Ipak, htjeli – ne htjeli, morali smo primijetiti različitost Begove džamije od drugih koje smo posjetili. Na skupocjenim perzijskim ćilimima, koje su poklanjali muslimanski vladari i bogataši širom svijeta, mnogo mladosti obavlja molitvu. Oni nam daju sliku vitalnosti i nade da sve ovo neće otići u prošlost, da će preživjeti. Ovi mladići očigledno nose islam u svojim balkanskim srcima. Jesu li oni novi nosioci islamskog duha u Jugoslaviji? Prije nego što pokušamo odgovoriti na to pitanje, moramo se prvo još malo pozabaviti ovom džamijom u čijoj sjeni sjedimo.

Izgrađena je 1530. godine, po nalogu i od sredstava Gazi Husrev-bega, tadašnjeg guvernera u Bosni. Ona i danas važi za najljepšu islamsku bogomolju koje je Osmansko carstvo ostavilo na evropskom tlu. Malo džamija može se pohvaliti ovakvim kupolama, napravljenim rukama najboljih majstora, koje moćno natkrivaju prostor u kojem se vjernici mole. Sarajevo treba zahvaliti Gazi Husrev-begu zbog ovakve građevine, koja je sagrađena po uzoru na najljepše zgrade Osmanske imperije. Gazi Husrev-beg sigurno se ugledao na sultana Sulejmana Veličanstvenog, koji je širom Imperije gradio dobra za narod. U zgrade koje je uz Begovu džamiju izgradio Gazi Husrev-beg ubrajamo i Medresu, visoku islamsku školu, na čije

[3] Wolfgang Libal, sudetski Nijemac, rođen je 1. maja 1912. u Melniku u blizini Praga, a umro u Beču 3. februara 2008. Bio je jedan je od najboljih poznavalaca jugoistočne Evrope. Radio je kao dopisnik za Njemačku novinsku agenciju (DPA) od njenog osnivanja 1949. Autor je više knjiga o Balkanu. U knjizi putopisa iz 1987. historijska problematika je naišla na značajnu pažnju, ali će nekoliko godina kasnije posvetiti pažnju raspadu jugoslavenske države i njegovim posljedicama (Vidi između ostalog knjige: *Das Ende Jugoslawiens: Chronik eine Selbstzersterung.* Europaverlag, 1991; *Mazedonien: zwischen den Fronten: Junger Staat mit Alten Konflikten.* Europaverlag, 1993; *Die Serben: Blüte, Wahn und Katastrophe.* Europaverlag, 1996; *Der Balkan. Stabilität oder Haos in Europa*, Europaverlag, 2000...

kupolom natkriveno dvorište sjenu pruža munara džamije. Tu je i 109 metara dug Bezistan, koji i dan-danas služi kao trgovačko središte. Guverner je također dao izgraditi šest kilometara dug vodovod, koji opskrbljuje 40 javnih česmi i bunara i jedan veliki hamam. Sarajevo je u 17. stoljeću bio grad s pedeset hiljada stanovnika. Bio je u to vrijeme veći grad od Kölna, koji je brojao 37 hiljada stanovnika, pa i od Beča. U osmokutnom turbetu, koje se nalazi u dvorištu ove džamije, Gazi Husrev-beg je našao svoj vječni mir. Ipak, vratimo se omladini koju smo maloprije zatekli kako hita u džamiju. Dio njih stigao je iz Medrese, a dio sa Islamskog fakulteta, koji se također nalazi u komšiluku džamije. Rad Islamskog fakulteta obnovljen je tek sedamdesetih godina. On je danas jedina takva ustanova na evropskom tlu. Time je Islamska zajednica Jugoslavije – koja djeluje nad oko tri i po miliona muslimana – dobila priliku da obrazuje svoj svećenički kadar. Do sada su ih morali slati da se obrazuju na visokim islamskim školama na Bliskom istoku. Ova ustanova potaknula je mnogo snažnije životno zadovoljstvo među muslimanima nego što to čini renoviranje ili izgradnja samih džamija. Inače, saznajemo da se od kraja Drugog svjetskog rata ovdje izgradilo oko šest stotina džamija, u čemu su veliku ulogu odigrale donacije gastarbajtera sa Zapada i iz arapskih zemalja. Poslije desetljeća samoće, sloma i napuštenosti, muslimani dobijaju novi životni zamah. Koliko je tu bilo tuge i samoće u bliskoj prošlosti možemo saznati iz riječi Meše Selimovića, najznačajnijeg jugoslavenskog književnika muslimanskog porijekla, koji je nedavno umro i čije je roman *Derviš i smrt* preveden i na njemački jezik. Tokom jednog govora Selimović je rekao: *Mislim da nikad nijedan narod u historiji nije bio usamljen kao bosanski Muslimani, koji su se svoga odrekli, a strano nisu prihvatili. Kuda je njihov historijski put mogao voditi? Nikuda! U jedno tragično bespuće...*

Određeni od svoga, a ne prihvaćaju tuđe – to je sudbina bosanskih Muslimana, metaforički nalik na orahovu ljusku... Stoljeća koja su protutnjala ostavila su na njima pečat religiozne, socijalne i duhovne vrline, na drugačiji način i u drugačijoj formi od katolika i pravoslavaca. Tokom ta četiri stoljeća osmanske vladavine bosanski Muslimani obrazovali su svoju posebnu civilizaciju, karakterističan mentalitet, pa čak i specifičnu književnost, mada je ona napisana na srpskohrvatskom jeziku. Iako je Osmansko carstvo, korak po korak, izgurano, bosanski Muslimani ostali su u Evropi. Pitanje njihove budućnosti postavilo se već 1878. godine, kada je Bosna i Hercegovina pripala Austriji. K.u.k. Monarhija željela je pomoći razvoju i opstanku tog naroda, jer su se, još u staroj Austriji, čuli mnogi hvalospjevi na račun *Bošnjaka*. Pod tim imenom nisu se podrazumijevali samo muslimani, nego i pravoslavci i katolici. Upravo takvim neodređenim pojmom željelo se zaobići komplikovano nacionalno pitanje. Međutim, svijest o bosanstvu, kao općoj karakteristici, nije se mogla očuvati. U tome se nije moglo uspjeti jer je nacionalizam među Srbima i Hrvatima već značajno narastao. Kraljevina koja je osnovana između dva rata također nije bila rješenje. Pravoslavni Srbi s mržnjom su gledali na bosanske Muslimane kao na otpadnike od vjere. Željeli su ih se otresti jer su ih poistovjećivali sa zlom koje su trpjeli u periodu osmanske vladavine. I Tito se još u vrijeme partizanskog rata našao pred pitanjem: Šta s Muslimanima? Nije mu bilo lahko odlučiti koja je opcija najbolja. S jedne strane bili su žrtve srpskom kralju odanih trupa koje su sebe nazivale četnicima, a s druge strane mnogo ih je bilo na strani fašista u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, koju su Hitler i Mussolini osnovali na ovim prostorima. Kako bi se izbjegao sukob Muslimana, Srba i Hrvata, bilo je odlučeno da se Muslimanima prizna nacionalnost i tako ih se dovede u istu i ravnopravnu ravan sa Srbima, Hrvatima,

Slovencima, Crnogorcima i Makedoncima. Muslimani su se tek na popisu iz 1971. godine prvi put mogli izjasniti kao pripadnici svoje nacije. Popis je pokazao da su Muslimani, sa četrdeset posto stanovništva, bili najbrojniji narod u Bosni i Hercegovini. Tu poziciju drže i danas. Srba je, prema popisu, bilo 32 posto, dok su Hrvati činili 18 posto stanovništva. Međutim, treba imati u vidu da se ni tada svi muslimani po vjeri nisu izjasnili kao Muslimani u nacionalnom smislu. Ali ako se nacionalnost ne oslanja na vjeru, na šta se onda oslanja bit Muslimana. Njihova patrijarhalna i stroga životna i društvena pravila ustupaju mjesto nadirućoj modernizaciji. Muslimani danas izgledaju isto kao Srbi i Hrvati, isto se oblače, njihove kuće i namještaj su slični, idu u zajedničke škole, kupuju na istim mjestima... Ako razvoj svijesti ne bude počivao na vjerskim osnovama, moći se se razviti novi, bosanski nacionalizam, koji će moći parirati srpskom i hrvatskom. U ovoj zemlji, punoj sklada i suprotnosti, razvila su se posebna obilježja, znatno drukčija od onih koja postoje u komšiluku. Ovdje je u srednjem vijeku postojala Crkva bosanska, koja je bila u konfliktu i sa Bizantom i Rimom. Stoga se islam na ovim prostorima relativno brzo udomaćio. Ipak, ovdašnje plemstvo zadržalo je mnoga slavenska obilježja, pa je, slijedeći vlastite interese nerijetko dolazilo u sukob s Velikom Portom. Je li moguće da je baš religija islam taj faktor koji daje poticaj razvoju jednog novog identiteta? Mora se konstatirati da je ovo područje i u prošlosti bilo specifično i drukčije od drugih krajeva Jugoslavije.

Mnoga se pitanja postavljaju dok šetamo kroz uličice bazara, oko Begove džamije i Sahat-kule, koja i sada pokazuje vrijeme u Meki. Mora proći dosta vremena i moraju sazreti mnoge činjenice da bi se na njih ozbiljno odgovorilo. Zasad se nećemo time mnogo zamarati. Radije ćemo uživati šetajući i probijajući se uličicama bazara. Krznari i obućari su u Čurčiluku, zlatari u Kujundžiluku, kotlari u Kazandžiluku itd. Sve je to prošarano malim kafanama i ćevabdžinicama, u kojima se na vatri od drva roštiljaju ćevapi i ražnjići, šireći nadaleko svoj miris. Naravno, tu su i slastičarne sa svojim ljepljivim turskim slatkišima, kao i kafane u kojima možeš sjesti na tabure, piti kahvu i biti zadovoljan i sa sobom i sa svijetom i sa Dragim Bogom. Dojam o Sarajevu upotpunjuje i Sinagoga, smještena nedaleko od bazara, koja danas služi i kao Muzej Jevreja. Ona svjedoči da je ovdje za vrijeme osmanske vladavine živjela jedna značajna zajednice sefardskih Jevreja, koji su nakon progona iz Španije našli utočište u okrilju Osmanske carevine. Još do Drugog svjetskog rata sarajevski Jevreji govorili su judeo-španskim ili ladino jezikom, koji predstavlja neku iskrivljenu varijantu španskog jezika. Taj jezik smatrali su sponom koja ih povezuje sa njihovom izgubljenom domovinom. Jevrejsko groblje nalazi se na lijevoj obali Miljacke. Na nadgrobnim spomenicima, koje je odavno načeo zub vremena, još uvijek se mogu vidjeti natpisi na tom jeziku. Na jednom od tih spomenika, pod kojim je sahranjen ugledan član jevrejske zajednice, piše "hombre prejado yentelegente" (ponosan i mudar čovjek). Predanja kažu da su onda sarajevski Jevreji govorili četiri jezika: španski u kući, hebrejski u sinagogi, srpskohrvatski s narodom i turski sa službenicima.

Najznačajnije što su Jevreji donijeli iz Španije u svoju novu domovinu možete naći u Muzeju – to je čuvena sarajevska Hagada. Radi se o šarenim minijaturama ukrašenoj i ručno pisanoj knjizi iz 14. stoljeća, u kojoj su zapisane pjesme, stihovi i molitve za Pesah, osmodnevni jevrejski praznik kojim oni slave izlazak iz egipatskog ropstva. Iako je u periodu 1941-1945. Sarajevo bilo pod NDH, odanoj fašistima, uposlenicima Zemaljskog muzeja pošlo je za rukom da taj rukopis sakriju u jednom bosanskom selu i tako ga sačuvaju. Jevrejska zajednica je, djelovanjem Nijemaca i ustaša, skoro iskorijenjena; od 14 hiljada pripadnika (u Sarajevu je živjelo njih deset i po hiljada) rat je preživjelo sveukupno njih 1.600.

Još jedno mjesto u Sarajevu podsjeća na mračne godine: u blizini mosta Gavrila Principa u betonu su utisnute stope ovog mladog srpskog studenta, koji je 28. juna 1914. godine hicima iz pištolja zadao smrtne rane austrijskom prestolonasljedniku i njegovoj supruzi, što je bio povod Prvom svjetskom ratu. Kuća na uglu pored tih stopa danas je Muzej, koji sadrži eksponate i podatke o organizaciji *Mlada Bosna*, kojoj je pripadao Gavrilo Princip. Način na koji su izloženi i tretirani muzejski dokumenti i fotografije upućuje na to da su ovi urotnici u Jugoslaviji ovjenčani slavom uprkos tome što je djelo koje su počinili zločin i što je Jugoslavija zbog toga mnogo propatila u godinama koje su uslijedile. To nam ilustrira slobodarski duh ove šarolike zemlje koja je Monarhiju smatrala tamnicom naroda.

(Preveo s njemačkog jezika Zijad Šehić)

UDK 821.512.161-1=163.43*

Sezai Karakoç[1]

Mona Rosa

Mona Rosa, crne ruže, i b'jele.
Ruže Gejve i bijela postelja.
Krílā strtîh ždral moli milost, mehlem −
Ah, zbog tebe su krvlju oblivena!
Mona Rosa, crne ruže, i b'jele.

Urlik na mjesec nakaznih vukova,
Zeko uplašen gleda u planinu.
Mona Rosa, šta mi se to dešava?
Dažd koso pada na travu zemljinu,
Urlik na mjesec nakaznih vukova.

Ah, ne otvaraj prozor, već zarice
Povuci! Moram te vidjeti, Mona!
Jedan pogled − da umrem netremice.
Mona Rosa, ja sam naspram balkona!
Ah, ne otvaraj prozor, već zarice...

Za stablom masline, pod vrbe sjenom,
U srcu sunce izašlo je davno.
Kucanje na vrata, ruka s prstenom
Na te me podsjećaju stalno, stalno.
Za stablom masline, pod vrbe sjenom.

Za gorom i dolom zambak cvjeta plav
I svaki se cvijet jutros jordami,
A vjetar za sv'jećom čeka hladan sav
Da trese dušu zamrlu u čami.
Za gorom i dolom zambak cvjeta plav.

Eh, zagrljaj tvojih ruku, prstiju
Zgnječio bi garnat crvenih rana...
To su ruke ženinih čari sviju,
Ženē što šeta ispod okeana.
Eh, zagrljaj tvojih ruku, prstiju.

Znaj, Mona, naši dani brzo prođu.
Ponoćni su sati, svjetla se gase.
Spavaj, nek ti ždralovi u san dođu...
Ne gledaj nebo, gdje oblak trza se!
Znaj, Mona, naši dani brzo prođu.

---

[1] Sezai Karakoç (Ergani kod Dijarbekira, 1933) savremeni je turski pjesnik, mislilac i islamski politički aktivist. Jedan je od pionira turske literature čiji je cilj napraviti most između tradicionalnih islamskih vjerovanja i modernih poetičkih tehnika. Najpoznatije zbirke poezije su mu: *Körfez* (*Zaljev*, 1959), *Sesler* (*Glasovi*, 1968), *Zamana Adanmiş Sözler* (*Riječi posvećene vremenu*, 1970), *Ayinler* (*Ibadeti*, 1977)

Mona Rosa je najslavnija pjesma ovog pjesnika (u kojoj se mogu razaznati spomenute moderne poetičke tehnike), nazvana "turskom ljubavnom himnom". Posvećena je "muhadžirskoj djevojci" iz Gejve po imenu Muazzez Akkajam (čije se ime i prezime nalazi u akrostihu pjesme). Prema jednoj legendi, Muazzez, koja i danas živi i nosi prezime Giray, Bošnjakinja je čiji su se roditelji doselili u Tursku, gdje su, kao i ostali muhadžiri, promijenili bošnjačko prezime. Postoji i legenda o zaljubljenoj djevojci koja se ubila nakon čitanja ove pjesme.
Sezai Karakoç, osamdesetjednogodišnjak, danas živi u Sirkedžiju (Istanbul, blizu Sultan-Ahmetove džamije) - u tišini. Neobično je vezan za Bosnu i Bošnjake. U znak protesta protiv genocida nad njima, tokom agresije 1992-1995. godine, javno je odbio da piše bilo šta dok se taj genocid ne zaustavi. Tokom nedavnog susreta razmijenili smo svoje knjige i dugo razgovarali. Prevodilac se nada da će legendarni turski pjesnik ipak posjetiti Sarajevo – kada upriličimo promociju antologije njegove poezije na bosanskome jeziku.

Akšam pada, i trepteljke vesele
Na smokve u mojoj bašči slijeću.
Jedne su b'jele, druge požutjele.
Kad bi gađale u me, ne po cv'jeću...
Akšam pada, i trepteljke vesele...

Kako ja, Mona Rosa, tebe nađem
U svakom pogledu trepteljaka tih!
Tvoje čedne oči ispune lađe
Moga života sa jedrima svitim.
Kako ja, Mona Rosa, tebe nađem...

Kako me možeš, Rosa, gledat gruba,
A moje balade nisi čula ti?
Nema strune da kaže moju ljubav,
Kuršum će to najbolje učiniti!
Kako me možeš, Rosa, gledat gruba...

Aj, djevojko muhadžirska, vjeruj mi
I čuj ove moje ispovijedi:
C'jelo moje t'jelo u plamenu vri,
A to je bol plav, od kojega ledim.
Aj, djevojko muhadžirska, vjeruj mi...

Jest: nakon kiše zametne se klasje,
A voće zrije, zrije u samoći.
Shvatit ćeš što su žive oči zgasle
Kad vidiš dubine njihove noći.
Jest: nakon kiše zametne se klasje...

A zlatni nakit i koža mošusna
Odgovor neka ovom peru daju:
Tvoj osm'jeh dosad čekala mu usna,
Noću i danju r'ječi mu spavahu,
A zlatni nakit i koža mošusna...

Mona Rosa, crne ruže, i b'jele.
Ruže Gejve i bijela postelja.
Krílā strtîh ždral moli milost, mehlem.
Ah, zbog tebe su krvlju oblivena!
Mona Rosa, crne ruže, i b'jele...

(Prijevod s engleskog i bilješka
Džemaludin Latić)

UDK 821.18=163.43*

Ibrahim Kadriu[1]

Čovjek šeta sam

1. O prvom čovjeku

Zaključat ću svoja vrata i biti siguran
Da sam ostao sâm sa sobom,
Daleko od groznice i lajanja koji mi upropastiše dan.

Sakrit ću se među knjige i kleknuti,
Pred slavom i nabusitim skitnjama molit ću,
Nalik našoj historiji i pjesmama.

Prolazit ću kroz knjige stojeći poput ranjene savjesti
Četkat ću prašinu – koja se uvijek nađe tamo gdje stanem
Braneći svoje ime od pljuvanja.

Ljubit ću jednu po jednu stranicu i maziti ih
Da ne ostave me lišena sjećanja
Da ne ostave me sa bolovima koje mi donosi dan
Da ne ostave me u noći, gospodarici tjeskobe
Dok između korica bacam sidra svoje žeđi
Da pronađu me na putovanju koje kraja nema
Ja milovat ću jednu po jednu stranicu – ljubeći ih,
Ljubeći bijele stranice mračnog života.

2. Čovjek šeta sam

Pusti ga da šeta i prelazi kuda god želi,
Pusti ga da ide gdje god mu sjenka kaže;
On nije sam; sa svojim snima on je;
U društvu od kojeg boljeg nema.

Pusti ga da procijeni sebe – šta je to za tebe
Njegova ljubav za ritmom njegovih umornih koraka...
Putovanje će posljednje biti, završit će se pod njegovom kožom;
Ispod prtljaga kože poludjele od čekanja.

Pusti ga da govori onako kako on to čini: u tišini.
On zna kako da liječi dušu svoju lijekom koji mu treba;
On zna kako da stvori svoj svijet u draži kakvu on želi,
Pusti ga da živi u ovoj otmjenosti.

Pusti ga da gleda preko svih planina,
Možda granica njegove žeđi tamo skrivena leži,
Jednom kada je dostigne, on nadići će svoj bol –

[1] Ibrahim Kadriu (1945, Zhegër kod Gnjilana) objavio je preko 50 djela poezije, proze, scenarija i drama. Prevođen je na francuski, arapski, engleski, njemački, turski, italijanski, srpski, crnogorski i rumunski jezik. Dobitnik je svih najviših priznanja i nagrada za svoj rad kako u Republici Kosovo tako i u Albaniji. Najpoznatija djela su mu: romani: *Karadačkikonjanik, Vražiji rod, Momak iz vremena Leke*; zbirke poezije: *Koprena vremena, Narod je kriv, Nešto se desilo...*

Pusti ga nek pije, i nek u piću ispriča život svoj.

Putevi su se otvorili pred njim. Pusti ga da šeta slobodno,
On poznaje staze, on može daljine stići
Taj starac čuva svoje vječito ime
Pusti ga, pusti ga da ide svojim putom obećanim...

3. Ko god da dođe u moju samoću

Ko god da dođe večeras
Zateći će me budnog
Ja mjerim se sa sjenkom na zidu
Uz treperavu svijeću

Vrata su otvorena
Ona ne mogu uspravna pred udarcima biti
Ona se boje udaraca nogom
Njihovi zvekiri su polomili kosti
A ljubav je nestala
I neće se vratiti

Ko god da dođe u moju samoću
Naći će me umotana u krpe vremena
Uglavnom vrištim
Svijajući svoja koljena i moleći se da u stihu izrazim
Spas koji na vrijeme dolazi

Večeras ko god da dođe
Naći će me sa uzdahom da ne želim otići.

4. Na ovom putu

Ispred mene je staza
Šetnja njome je puna smisla
Njome se može proći samo s ljubavlju
Drukčije će ti se saviti vrat
I vrata zaključati za sva vremena
Na ovom putu

Svaka je tugovanka otpjevana
Najbolje su riječi izabrane
Da bi se uzdigla ljubav
I uzdah sačuvao

Na ovom putu mnogi putnici
Sanjaju preduge snove

Izmučeni u beskraju sna
Ka nekom zamišljenom kraju

Oni koračaju ivicom mača.

5. Obično

Čak i prije hiljadu godina jezik Ljubavi
Bijaše isti, sa istim narječjem
On nikada nije imao potrebu da se prevodi
Niti da se namami u mikročip

Jezik Ljubavi se uvijek dobro nauči

Obične stvari nemaju protokola
One dolaze poput mirisa koji ispuni sobu
I govore kako današnji dan, sedmica, mjesec, godina
Postaju patroni Ljubavi

Ljubav imade istu težinu kada se mjeri
Pod mjesečinom dok zaklon traži
Nesretna danas kao i prije hiljadu godina
Lije svoje suze i otvara srca zaljubljenih.

(Preveo s engleskog Džemaludin Latić)

UDK 821.42/.45-1=163.43*

Kofi Anydoho[1]

Mjesto koje zovemo zavičajem

Doći ću opet na ove obale
Moram ponovo doći u ove krajeve

Još jednom se vratiti u vrijeme predaka
Još jednom osjetiti posljednji zagrljaj
prve radosti
rođenja voda koje zaplju zaplju
zapljuskuju
ove tabane ispucale od lutanja

Hodio sam dalekim prostranstvima
letio sve do oblaka
gazio sam horizontima
ogrnut tmurnom nijansom tuge

U Wellingtonu sam jedne prilike gledao
Maurkinju
kako igra i pjeva o izgubljenim zemljama
i božanstvima svojih predaka

Od dalekog sna Medellina
do Baranquija na kolumbijskim
karipskim obalama
o vremenu mučne nade u Santiago de Cuba i
u haićanskim košmarima Santo Dominga
ja sam gledao ja sam slušao ja sam osjećao
ja sam mirisao ja sam čak i kušao
krvave tragove naše Povijesti i njezin
konačni uzdah

Ali danas
Ja moram da se vratim u ove krajeve
Ja još jednom moram šetati ovim obalama

Ima nešto u mjestu koje zoveš zavičajem

Neki poznati obrisi Zemlje
neki okus zraka
neki suštinski miris tla
neki osjećaj stvari
geografija izgubljenih biljega
hemija pronađenih sjećanja
čak i ništavilo Vremena

ove male radosti
umotane u magli sjećanja
i nerazgovijetni odjeci
davnog smijeha

Ima nešto u jutarnjim vidicima
koji nestaju tamo gdje pucaju gromovi
u večernjim oblacima
tako nemirnim sa duginim radostima

[1] Kofi Anydoho je poznati savremeni pjesnik, naučnik i književni kritičar iz Gane. Potječe iz porodice Ewe, koja čuva tradiciju ganskog usmenog pjesništva, tako da on svoju poeziju, na internacionalnim festivalima, ne govori, već pjeva. Dobitnik je najvećih nagrada za poeziju u svojoj zemlji, Africi i na Zapadu, posebno u Engleskoj (npr. Nagrada "Pjesnik godine" u Gani, "Knjiga godine" u Gani, BBC-jeva nagrada za afričku poeziju, Le Grand Prix de Poesie en Langue Nationale – Togo i dr.). Na engleskome jeziku objavio je pet knjiga poezije, a posljednja mu nosi naslov *The Place We Call Home and Other Poems* – Mjesto koje zovemo zavičajem i druge pjesme, objavljena na Oksfordu u izdavačkoj kući Arts Council England, sa cedeom na kojem pjesnik pjeva svoje stihove u Ewe tradiciji. Predsjednik je Asocijacije afričkih pisaca i član Akademije nauka i umjetnosti Gane.

treći pijevci pjevaju
jutarnja šetnja do vodopada kraj sela
travurina još mokra od rose

razuzdani vjetar i njegov oštri dodir
ponoćni huk samotne sove
jecaj galebovog sirotana

termiti jedu plot
gdje si često stajao
na jednoj nozi
drhteći čuvajući
svoj uzdisaj za dragu
koju sada gubiš u djetinjim snima

***

U mjestu koje zoveš zavičajem
ima jedna ukleta kuća iza crkve

staro groblje s novim nadgrobnim spomenicima
gdje si nekad pjevao svoju posljednju pjesmu
za druga iz razreda izgubljenog u blijesku munje

U mjestu koje zoveš zavičajem
ima staro školsko zvono sa unjkavim zvukom

ogromna pojava Direktora
njegov vitki štap koji stalno prijeti
poziv na godišnje ispitivanje
i nervoza svih učitelja

razredni šeret koji je sada samo strašilo za vrane
i – ah! – vodeća atletičarka sa vitkim vratom
koja je donijela brojne medalje u našu školu
koja te je nagrađivala stidljivim osmijesima sa mahramicom
na kojoj je tajno izvezla tvoje ime.
Mjesto koje zovemo zavičajem
određuje nas same u Vremenu i Prostoru
Moram ponovo doći na te obale
Doći ću opet i opet u ove krajeve
preplavljene prvim sjećanjima.

Lorne Lodge – Tegbi, 13. 1. 2004

Jedanaesti deveti

Ovdje će biti ponovo vremena za Ljubav
Ovdje će biti ponovo vremena za Smijeh

Ali sada Samo Rana ostaje
Samo Bol preživljava

Nakon što su sirene jaukale svojim putem
prema ovoj novoj tuzi ovaj novi
teret teži od šila

Samo Bol ostaje
Samo Rana Bijes preživljava

Ovdje će ponovo biti vremena za nadu
Ovdje će ponovo biti vremena za snove

Ali sada samo sumnja ostaje
Samo dim ostaje

jedna hiljada leševa u vrećama
deset hiljada dijelova tijela
deset milijardi DNA

Ovdje će ponovo biti vremena za maštanje
Ovdje će ponovo biti vremena za smijeh

Ali sada samo sumnja ostaje

Nakon što su tornjevi eksplodirali u plamenu
budućnost je smrvljena u ruševinama

O, kako je naša bića teško natovariti
bijesom ruševinama dimom.

Preveo s engleskog Džemaludin Latić

UDK 821.411.21-1=163.43*

Abdul-Aziz Su'ud al-Babtin[1]

Šapat pustinje: ljubavne pjesme

Posveta

Šapat pustinje poklanjam onoj koja je voljela davno,
a koju okrutni rastanak odnese bolno, nezaboravno.

Ona me poduči ljubavi, čistoj ko oblak zore, višoj od puti...
Volio sam je čitav život...dok me ne iscrpi nehat njen bešćutni.

Čezn'o sam za njom, jecao pateć... Srce je stalno u bolu bilo,
i ni za stihove ni za pjesmu, ni za što osim nje nije marilo.

Životni saputniče, ako klevetnici naši saznaju ikad
da othranili smo nade kroz svađanja duga, velika,

svijet će im postati tijesan, nepodnošljiv, kao u onoga
čije su oči oslabile pa hoda tužan bez vida svoga.

Život svog srca iznosim pred nju što sa mnom bješe u ovoj patnji.
Sjećam se oproštaja: oči su rekle da ćemo zajedno uvijek ostati

do Sudnjeg, posljednjeg dana... dok ne budemo izmoreni
zbog našeg rastanka što čemer u duši donio je meni.

Životni saputniče, nadahnuće moje, dižem ti spomenik
pjesmama svojim... kako bi ljubav i sa njom zaljubljeni

sjećali se mladosti koju tvoj odlazak ovremeni.

Tvoja boravišta u srcu mome

Znah te prije nego što ljubav upozna mene,
i tada oboljeh od bolesti nepreboljene.

Tvoj lik danonoćno pred očima mojim sija,
a sve nada mnom se njiše, draga se i ćarlija!

U srcu mome tvoja će ljubav stajati, mila, zauvijek, ljubav koju je nježnost odgajila.

[1] Abd al-Aziz Su'ud al-Babtin (1936) – savremeni kuvajtski pjesnik. Objavio je dva divana poezije *Bawh al-bawadi* ("Pustinjski šapat"), 1995. godine, i *Musafir fi al-qifar* ("Putnik u pustinji"), 2004. godine. Član je Društva pisaca Kuvajta. Dopisni je član Akademije za arapski jezik u Damasku. Jedan je od utemeljitelja Fondacije za arapsku misao i član žirija pri toj fondaciji. Utemeljitelj je i finansijer Fondacije "Abd al-Aziz Su'ud al-Babtin" za poetsko stvaralaštvo, al- Babtinove Centralne biblioteke (neke vrste muzeja) za arapsku poeziju u Kuvajtu, Babtinovog centra za prevođenje, Babtinovog centra za međucivilizacijski dijalog i dr. Dobitnik je više nagrada za doprinos na polju arapske kulture.

Kada bi vjernost dala, sa njom bih živio
godine duge; uza te, ljubavi, istinski bio.
Čim se spomene ljubav, u meni oživi ona,
i moje tijelo otrne, oh, od sjećanja bolna.

Sjetim se kol'ko sam dugo spavao u srcu tvom
dok ti si bila pljačkana svojim umilnim snom.

U tvojim očima spavah miran kao klada,
siguran tokom života tvoga mlada.

I niko ti od mene tada bio bliži nije
niti si ikome nježnost dijelila pravije.

Ljubavi, našu prošlost da li si zaboravila
ili si uspomene drage u vatri zapalila?

Ili su duge prepirke te tragove odnijele
i u tvom srcu moj lik zauvijek zamele?

U mome srcu, u mome oku, u mojoj duši cijeloj
postoje boravišta tvoja, visoko, u srmi bijeloj!

Moja čista ljubav vječno će ostat da živi,
ko Džemil i Busejna, dvoje srdaca divnih!

Da li je tvoja ljubav ostala ko moja čista?
I sad te volim u bolu, i moja bolest ostaje ista.

30. 12. 1993.

O, moje palmino drvo

Palmo u Nisi, sad se rastajemo. Hoće li se ponovo sresti nas dvoje?
U mašti sklapam ljubavna sjećanja, tuga je obuzela sve misli moje.

Sva moja osjećanja, svi snovi moji, palmo, čekat će tvoje vijesti!
Ti ponavljaš svoj stari savjet: "U srce sabur beskrajni smjesti!"

Moji se srsi vraćaju u zebnji, poput tužnoga što ništa nema.
Minuše mjeseci dugi, dugi, a ti mi nikakav haber ne spremaš?!

Stidljivim smiješkom ti mi reče: "Ja čuvam tvoju tajnu noćnu!"
Spaljene, sumnje se javiše, srce se potuži na davnu samoću.

Da moja tajna nije otkrivena, da svako o njoj ne priča na sijelu?
Tako je moja briga razglašena, suze je u pjesme preslažu cijelu.

O palmo, ne prigovaram zbog straha da mi klevetnik ne zaprijeti;
već dugo, godinama, to poričem, bez brige i bez ikakve pameti,

jer ja se bojim samo, kad se rašire sve o mojoj tajni vijesti,
hoće li se vratiti ona, moja draga, hoćemo li se još jednom sresti!

1. 9. 1982.

Putnik u pustinji

Divan poezije
U ime Boga, Svemilosnika, Milostivnog

Uvod
Musafirun fi a'l-qifar (*Putnik u pustinji*) moja je druga zbirka pjesama; prva koju sam objavio zvala se *Bawh al-bawadiyy* (*Pustinjski šapat*). Ono što me okuražilo da objavim ovaj drugi izbor svojih pjesama bile su studije koje su napisane o mojoj prvi zbirci, što mi je u znatnoj mjeri pomoglo u pripremi ove

kolekcije. Korigirao sam neke ranije kaside, zamijenio neke riječi i izraze i, sve u svemu, mislim da sam dobro učinio. Isto tako, izvršio sam neka dodavanja ili izbacivanja u nekim stihovima, što je, nadam se, poboljšalo ove moje pjesme.
Moja ljubav prema pustinjama i opustjelim predjelima, po kojima sam nazvao svoje zbirke, dolazi otuda što su pustinje, te domaje beduina, meni jako bliske i što su one veoma značajne za moj život. U pustinji se osjećam beskrajno slobodno, u njoj su moji vidici otvoreni do krajnjih granica. Ja mislim da je pustinja prirodna domovina moje duše i srca; u njoj ja mogu da napunim svoja pluća i zadovoljim svoje oči, kao što, isto tako, u njezinim otvorenim horizontima, mogu da pronađem udobnost svake vrste i sreću i rahatluk svojoj duši.
Neobično mi je drago što je ovaj divan ugledao svjetlo dana u Qurtubi/Cordobi, gradu ibn Zayduna u kome se on rodio, u kome je proveo svoje djećaštvo i u kome je, već od svoje mladosti, svojim genijem vršio snažan utjecaj u poeziji. Zavolio sam njegovu poeziju svom svojom ljubavlju i čitavim svojim bićem, i neobično sam sretan što se objavljivanje ovog moga divana vremenski podudarilo sa svečanošću ustanovljenja nagrade "Abdulaziz Su'ud al-Babtain" za poetsko stvaralaštvo, i to na devetu godišnjicu te nagrade. Svečanost je održana od 4. do 8. oktobra 2004. u ibn Zaydunovoj Qurtubi (Andalus).
Nadam se da će ove moje pjesme biti lijepo primljene svugdje kod pjesnika i ljubitelja poezije kao i kod književnih kritičara.

August, 2004.
Abdul-Aziz Su'ud Al-Babtin

Vrijeme nesreće

Molio sam svoju Voljenu da zaspi one noći,
Da noćna tmina njezine očne kapke prekrije,
A ona reče: "Voljela bih da ostanemo sami,
Da nas, Ljubavi, ničije oko večeras ne otkrije.
Tako bih ti pričala svoju priču daleko od svih
I ti bi meni pričao svoje bolno putešestvije,
Tako bih, prijatelju, slušala tvoju pjesmu dugu,
Pjesmu slavuja – zagubljenu davno ranije-
Tako bi mogao čuti moje srce što gori,
Isječeno po dubini, gdje moj život vrije.
Tako bih ti ja izlila sva sjećanja svoja
u jedan bokal tužni, sve svoje davorije,
a ti bi pio, pio, pio iz njega do mile volje,
a ja bih popila ostatak, ostatak muke gorčije.
I onda bi naša večer sva pijana bila,
Sva bez srca, bez razuma, sve do zore divne.
I mi bismo pijani bili dok drugi svijet spava,
Naša bi srca slušala odjek te davne memorije,
Našu bi noć savilo u se Vrijeme što neumitno leti,
Što se ponaša okrutno spram naše sudbine.
I mi bismo prizvali doba naših sastanaka,
I oblaci bi noći postali svijetli, kao da sunce grije.
Mi sjedimo zajedno, gledamo jedno drugo,
A naše usne šute, do razgovora im nije.
I slušamo jecaje i uzdahe jedno drugog;
Oni umuknu, odjek se njihov u šutnji savije.
Kada rastanak dođe, o čemu da razgovaramo ovdje, večeras, mi, dvije osobe postarije?
Sada se ne sjećam gdje su stali putovi moji;
Podsjeti me na to svakog akšama i svake jacije.
Sjećam se, sjećam kada su me dozivali
Da slušam svog srca nježnog tužne melodije.
Bijasmo rastavljeni, a te večeri bjehu izgubljene,
I izgubljen bi naš susret u noći igrom čudne sudbine,
I mi smo opet daleko, mi smo opet rastavljeni;
neka je prokleta ruka vremena koja nas tako vije!

Kairo, 17. 7. 1976.

Vječni puteljak

O, vječni puteljče moje drage, moje voljene,
Zar još nisu po tebi stope zarasle njene?
Zar u tebi više ni zrna pijeska nema ni za mene,
O, puteljče, prugo koja rastavi šetače zaljubljene?
Kada ljubav kisela posta, jedan šetač se okrenu
od onog drugog, koji zakletvu pogazi vjernu
I nikad ne prevrnu mišlju da ljubav vatrena
Može sačinit okove za čovjeka neljubljena.
Moj život se zakoturao, moje su želje neispunjene,
Ja ostah sam, izvan svoje brazde ispružene.
Pašnjak i drveće patnje – davno su isušeni,
Poput obećanja onih koji nisu vjerni.
O, puteljče, naše su godine prošle davno;
Naši koraci ne vode nikud u ovom traženju trajnom.
Jesmo li te zaboravili ili smo zalutali, otišli prijeko,
kad je ona, koju zovemo sada, daleko, daleko?
Mi nismo zaboravili! Pozdravi je od mene!
Ti si moje nađeno blago, moje uspomene.

Ženeva, 5. 7. 1978.

Zavodljive grudi

Grudi su tvoje poput gnijezda u kome dojke spavaju,
Ruka ljepote izvaja ih za one koji ih gledaju!
Njihove dvije ptice, gole, željele bi da se vinu
i obraduju svakog ko prati ih u visinu.
Gnijezdo je bilo uhvaćeno, njih dvije stoje usprav, uplašene, odbaciv nakite suvišne svoje.
Nesmotrenost je njihovo svojstvo, a opsjene čudne
O mladosti im zbore dok se lilanjem nude.
One poslaše moju patnju da lunja gore-dolje
I zbog njih ječi život onih koji se uzalud vole.
Ti uzmi mladost moju, kćeri dana proljetnoga,
Sačini bašču jasmina okolo vrata svoga!
Ne želim da gledam ljepotu tvoju da vehne.
Ti budi vječita, to ti je pozdrav od mene!
Jer ti si miomiris, najljepša melodija,
Za svakog onog ko se pod skutom ljubavi svija.
Ti si zora – sa svjetlom što vječno sija,
I ti si Ljubav koja životu donosi lijek i smiraj.
O, kćeri Proljeća, neka tvoj šarm vječito živi,
I tvoje grudi, kojima ostajem da se divim.

Nica, 14. 7. 1978.

Preveo s arapskog Džemaludin Latić

GODIŠNJAK2013

PRIKAZI I OSVRTI

UDK 004: 004.738.12

Utjecaj i posljedice socijalnih medija na društvo

Mustafa Sefo
(Doktorski studij)
Fakultet političkih nauka
Sarajevo

Glavna karakteristika koncepta web 2.0 je sudjelovanje korisnika u stvaranju, obogaćivanju i razvoju sadržaja. Ono što je važno jest njegova funkcionalnost, odnosno šta korisnik dobija njime, a dobitaka je zaista mnogo. Web 2.0 će svakako ostati zapamćen kao fenomen koji je uveliko promijenio način na koji primamo ali i serviramo informacije. Radi se o webu sljedeće generacije, gdje se web tretira kao platforma koja korisnicima omogućava interakciju, jednostavno praćenje, ali i zajedničko učestvovanje u kreiranju sadržaja.

Ključne riječi: web sajtovi, web 2.0, društvene mreže, internet

Neutaživa potreba ljudi za manipuliranjem informacijama ima korijene u dalekoj prošlosti, kada je čovjek počeo da kodira glasove klinastim pismom još u Babilonu, a kasnije i na papirusu u starom Egiptu. To su možda i prvi korijeni informacionih tehnologija. Godine 1455. čovječanstvo je doživjelo prvu medijsku revoluciju − objavljena je Gutenbergova *Biblija.* Bila je to prva knjiga štampana upotrebom nove tehnologije, zahvaljujući pronalasku Gutenbergove štamparske prese. Ovo se smatra jednim od najznačajnijih događaja u savremenoj historiji. Štamparska mašina je učinila informaciju dostupnijom nego ikada ranije u ljudskoj historiji, što je omogućilo razvoj renesanse, pokreta reformacije i naučne revolucije, i postavilo osnove za razvoj savremene ekonomije. Nekih pet stotina godina poslije Gutenberga ljudsku civilizaciju je zahvatio drugi talas medijske revolucije − masovni elektronski mediji (radio i televizija) su počeli da dominiraju životima ljudi. Tradicionalni mediji, kao što su televizija, radio, novine i časopisi, predstavljaju jednosmjerne platforme za "guranje" poruka, koje karakterizira često i neželjeno prekidanje pažnje i aktivnosti ljudi koji ih prate.

Medijske revolucije koje ne prestaju

Kraj osamdesetih i početak devedesetih godina 20. stoljeća označili su početak treće medijske revolucije. Englez Tim Berners-Lee i Belgijanac Robert Cailliau, zaposleni u

Evropskoj organizaciji za nuklearna istraživanja u Ženevi, 1989. godine predstavili su revolucionarno novi internetski servis *World Wide Web,* koji predstavlja sistem međusobno povezanih hipertekst dokumenata koji su dostupni putem interneta. Prvi web sajt je ugledao svjetlost dana 1991. godine. Dok je Berlinski zid padao 1989. godine, svega oko 400 ljudi je znalo šta je *World Wide Web*. Danas, web koristi više od dvije milijarde ljudi širom svijeta. Umjesto 500 televizijskih programa, sada nam je na raspolaganju više od 130 miliona web sajtova. Od pojave interneta i World Wide Weba 1990. godine, pa sve do 2004. godine kada se koncept Web 2.0 prvi put pojavio, veliki broj korisnika nije bio u mogućnosti da aktivno sudjeluje u kreiranju i organizaciji sadržaja koji se pojavljivao na webu. Tu činjenicu u korijenu mijenja pojava paradigme nazvane Web 2.0

S društvenog aspekta gledano, kritičari poput Andrewa Keena tvrde da je Web 2.0 stvorio kult digitalnog amaterizma i narcizma, koji potkopava ideju stručnosti, dopuštajući da bilo ko, bilo gdje, daje svoja mišljenja o bilo kojoj temi, bez obzira na njihovu stručnost, talent, znanja... Andrew Keen, u svojoj knjizi, na sarkastičan način opisuje društvene mreže:

> *Ta beskrajna čežnja za privlačenjem pozornosti na sebe pokreće najvrući dio internetske ekonomije – društvene mreže kao što su MySpace, Facebook, Twitter. One postoje da bismo mogli reklamirati sami sebe: sve, od svojih omiljenih knjiga, filmova, pa do fotografija s ljetnih praznika, svjedočanstava u kojima se hvalimo svojim ljupkim osobinama ili rekapituliramo svoja najnovija pijanstva*.[1]

Nastankom društvenih medija, medijska scena se drastično promijenila u posljednjih nekoliko godina. Nove tehnologije zasnovane na internetu omogućile su ljudima da stvaraju multimedijalne sadržaje i dijele ih s drugim ljudima na globalnom nivou. Razvoj informacionih i komunikacijskih tehnologija toliko je napredovao da je danas gotovo nemoguće zamisliti život bez kompjutera, interneta, kako u svakodnevnom životu tako i u biznisu.

Kako do prijatelja i do sljedbenika?

Način razmjene informacija, njihovog prihvaćanja i reagiranje od strane potrošača se, u uslovima ekspanzije novih tehnologija, potpuno izmijenio. Polazeći od prednosti koje nudi internet, komunikacija i druženje u realnim uslovima zamijenjeni su virtualnim. Ljudi sklapaju prijateljstva bez obzira na prostornu pripadnost, i oslanjanju se na svoje prijatelje i poznanike kada im je potreban razgovor, opuštanje, zabava, druženje i dobijanje savjeta. Jedna osoba komunicira sa stotinama ili čak hiljadama ljudi razmjenjujući svoje stavove. Ljudi koriste društvene medije da bi bili vijest, informacija, a ne za praćenje informacija.

Društveni mediji uključuju sve vrste *online tehnoloških alata* koji omogućavaju da ljudi putem interneta lakše komuniciraju i dijele brojne sadržaje − tekstove, slike, zvučne i video zapise. Društveni mediji su, više nego ikada, pružili pojedincima šansu da iznesu svoje mišljenje u javnost. Društveni mediji, iako postoje od samih početaka interneta, pojam i poimanje društvenih medija nastao je kao fenomen web 2.0 evolucije internetskih trendova.

Interesantna je O'Reillyjeva definicija weba 2.0:

[1] Andrew Keen: *Kult amatera.* Fraktura, 2010, 22.

Web 2.0 je poslovna revolucija u kompjuterskoj industriji uzrokovana tretiranjem mreže kao platforme i nastojanje da se shvate pravila uspjeha na toj platformi.[2]

Društveni mediji svojim korisnicima omogućavaju jedan ili više kanala komunikacije s drugim korisnicima u vidu samoprezentacije i stvaranja publike (sljedbenika) ili interaktivne komunikacije (prijatelja).

Društveni mediji predstavljaju kanal savremene "on-line" komunikacije, a činjenica je i to da transformiraju način uspostavljanja odnosa i poslovanja na internetu. Socijalni mediji širom svijeta stječu sve veći broj pristalica i aktivnih korisnika, kojima, zahvaljujući brzom tempu života, "Facebook", "Twitter", blogovi i slični vidovi "on-line" umrežavanja postaju osnovni način komunikacije. Upravo iz ovih razloga korištenje društvenih medija za ostvarenje različitih ciljeva sve je značajnije u cijelom svijetu, pa i kod nas.

Društvenim medijima danas se koriste stotine miliona ljudi. Osim općenitih (npr. *Facebook*), postoje i sa ciljanim udruživanjem (npr. poslovni *LinkedIN*), no i općeniti nude mogućnost stvaranja ciljanih udruživanja (npr. Facebook grupe).

Web 2.0 ili novi internet je pojam koji je omogućio razvoj virtualnih zajednica, donio sa sobom fenomen društvenih mreža s velikim grupama ljudi, koji je potakao korisnike na sudjelovanje u stvaranju sadržaja, omogućio brži protok informacija. To je sistem koji daje sve veću demokratiju i slobodu odabira, od prvobitne razmjene informacija došlo se do razmjene ideja, stavova, emocija. Ljudi više ne dolaze na internet da traže informacije, već da se uključe u razgovor.

Može li mreža zamijeniti osobu

Časopis Time u svom izdanju od 18. decembra 2006. godine na svojoj naslovnoj stani izabrao je "tebe", odnosno svakog od nas koji koristimo ili stvaramo sadržaje na webu, za osobu godine. Naslovnica časopisa sastojala se od bijele tastature s ogledalom na mjestu monitora u kojem je svaki čitatelj mogao vidjeti svoj vlastiti odraz. Ta naslovnica odražavala je da je 2006. godina, godina weba, i to nove, poboljšane, korisnički generirane druge verzije weba.[3]

Najveća promjena u odnosu na prvu generaciju weba ogleda se u tome što je u prvoj komunikacija bila jednosmjerna, dok je u drugoj dvosmjerna. Sadržaj za web sada zahvaljujući web 2.0 *kreiraju obični ljudi koji su nekad bili poznati kao publika*. Web 2.0 dobija snagu iz povezivanja ljudi, njihovih ideja, informacija i virtualnog postojanja koje sam omogućuje. Glavna karakteristika koncepta web 2.0 je sudjelovanje korisnika u stvaranju, obogaćivanju i razvoju sadržaja. Ono što je važno je njegova funkcionalnost, odnosno šta korisnik dobija njime, a dobitaka je zaista mnogo. Web 2.0 će svakako ostati zapamćen kao fenomen koji je uveliko promijenio način na koji primamo ali i serviramo informacije. Radi se o webu sljedeće generacije, gdje se web tretira kao platforma koja korisnicima omogućava interakciju, jednostavno praćenje, ali i zajedničko učestvovanje u kreiranju sadržaja. Dakle, ne radi se o novinama u samoj internetskoj tehnologiji, prije bi se moglo reći da web 2.0 mijenja način

[2] Dostupno na http://oreilly.com/web2/archive/what-is-web-20.html.

[3] Izvor: Slavoj Žižek: *O nasilju.* Naklada Ljevak, 2008, 33.

na koji ljudi doživljavaju i koriste internet. Posjetioci nisu više pasivna publika, koja samo prima informacije, već učestvuju u stvaranju, dopunjavanju i dijeljenju sadržaja.

Pojam web 2.0 je pronašao svoje mjesto u leksikonu, 2009. godine *Global Language Monitor* ga je proglasio milionitom engleskom riječju.

Svijet se mijenja brzinom koju ranije nismo mogli ni zamisliti. Društvene mreže i mobilne tehnologije su ubrzale razvoj odnosa, širenja informacija i utjecaja. Ljudi sada koriste tehnologiju društvenih mreža za oblikovanje svjetskih događaja i kulture. Društvene mreže se sve više koriste i za samoorganiziranje pojedinih grupa građana. Početkom godine ljudi u sjevernoj Africi su izrazili nezadovoljstvo na društvenim mrežama, putem kojih je krenula pobuna protiv tamošnjih režima. Preko Facebooka su se slali pozivi za okupljanje i organiziranje protesta. Društvene mreže i mobilni telefoni su neko vrijeme bili jedina infrastruktura za slanje vijesti i slika o zahtjevima demonstranata i intervencijama policije i vojske. Svjedoci smo snage društvenih medija i njihovog utjecaja na društvo. Od Arapskog proljeća do pokreta Okupiraj Wall Street, građani svijeta su osnaženi kao nikad prije. Moć društvenih medija prepoznali su i političari. Tako su Barack Obama i Hillary Clinton koristili *YouTube* kao medij za predsjedničku kampanju. Pojedinci su se povezali u mnoštvo i srušili političke ustanove, sve uz pomoć komuniciranja putem društvenih mreža. Također smo svjedoci utjecaja društvene revolucije na poslovanje.

Iako mnogi smatraju da je utjecaj društvenih mreža u najvećoj mjeri determiniran individualnim karakteristikama korisnika, čini se da više niko ne sumnja u to da smo svjedoci razvoja jedne nove digitalne kulture koja već oblikuje navike stotina miliona ljudi širom svijeta. Ako se decenijama unazad raspravljalo o dominantnom utjecaju televizije, nema sumnje da je sve bliži trenutak kada će fokus biti pomjeran ka virtuelnim "čulnim dodacima".

No i tada, kao i sada, ostat će važno moralno pitanje budućnosti – može li, ili, hoće li mreža moći zamijeniti individuu? Nisam siguran da će odgovor na to pitanje biti potvrdan.

SOCIAL MEDIA'S IMPACT AND CONSEQUENCES ON SOCIETY

Mustafa Sefo

Summary

The main feature of the concept of Web 2.0 is user's participation in creation, enrichment and development of facilities. The most important is its functionality, i.e. what the user gets by it, and gains are numerous. Web 2.0 will certainly be remembered as a phenomenon that has considerably changed the way we receive information, but also to serve them. It is the next generation web, where the Web is treated as a platform that allows users to interact, to enable them easy tracking, and joint participation in content creation.

Key words: Web sites, Web 2.0, social networks, Internet

Poruka Indijanaca nekad – poruka Bosne danas

(*Poruka Indijanaca*, priređivač i prevoditelj Mehmed Karahodžić, Sarajevo: Connectum, 2013.)

Dok sam iščitavala ove mudrosti Indijanaca, a mislim da ih vrijedi svako malo nanovo iščitavati i vraćati im se kao svetome tekstu, do ruku mi je došla sjajna drama posvećena budućem događaju – obilježavanja stogodišnjice Sarajevskog atentata kao povoda Prvog svjetskog rata. Bernard-Henry Levy, poznati francuski filozof i zaljubljenik u Bosnu, piše dramu *Posljednji dani Evrope*, koja bi se trebala izvesti naporedo s programom obilježavanja sto godina od sarajevskog atentata, u ljeto 2014. Autor ponavlja da je s ovim datumom jednako važno obilježavati i godišnjicu opsade Sarajeva. Bezuvjetno. U toj svojoj drami autor citira Paula Valeryja: *Evropa nije imala politiku na visini svoje misli*, i Dostojevskoga: *Evropa je postala veliko groblje, na kome smo došli odati počast velikanima...* On, suprotno svim drugim važnim Evropljanima koji će se spominjati uz atentat, vidi u opkoljenom i oslobođenom Sarajevu tu 'drugu Evropu', koja nije ovo što ona sad jeste, projekt *Hitlerove imperije*, i koja se mora razlikovati. I on vidi pobjedu Dobrote i Ljubavi nad zlom imperijalizma i fašizma. On želi Evropu Husserla, Erasmusa, Stefana Zweiga i branitelja Sarajeva. Pisac u ovoj drami nagovještava pustinju koja se širi, haos u svijetu, siromaštvo u velikim gradovima Evrope u propasti... Potom vidi reinkarnaciju ili oživljavanje istruhle Evrope u povratku Gasparija, Adenauera, Monneta, i povratku Bosne u Evropu! Mala Bosna, kojoj je vraćeno njeno mjesto, istinsko mjesto koje joj pripada, u srcu Evrope. To bi bila pravda, najvažnija reparacija. Eliksir života, napitak mladosti, smatra ovaj pisac. Skromno bih dodala da se u ovoj tački dodiruju sudbine Indijanaca u genocidu – i Bosne i Bošnjaka u genocidu. Takvo bi mjesto, kao Levyjevo o Bosni u Evropi, trebalo pripasti indijanskom narodu u SAD-u, Kanadi kao tamošnji prekookeanski američki ili kanadski eliksir, napitak mladosti i najvažnija povijesna reparacija!

U ljeto 2013. godine iz štampe je izašla knjiga odlične opreme i dizajna u izdanju sarajevske izdavačke kuće 'Connectum', koja je po mnogočemu kulturni i izdavački događaj, kako je to ponovio na promociji ove knjige, 26. oktobra u Bošnjačkom institutu, profesor doktor Hilmo Neimarlija. Naime, knjiga donosi mnoštvo mudrosti i sjajnih misli filozofije i psihologije ovih drevnih naroda iz dviju Amerika, južne i sjeverne. Ali knjiga, kako je to prilikom promocije naglasio priređivač hafiz Mehmed Karahodžić, izravno posvjedočuje, potvrđuje koliko je sjajnu radost života i puninu stapanja s Prirodom i Stvoriteljem posjedovao ovaj iskonski narod. Istovremeno demantira i na stup srama postavlja sve one brojne historijske falsifikate i preinake koje smo izučavali u stoljećima zvaničnog obra-

zovanja a koje je Indijance predstavljalo kao zaostale, primitivne i divlje ljude. Zvanično obrazovanje i službena historija su nas, po ko zna koji put, grdno prevarili. Zahvaljujući velikoj energiji, upornosti i prevodilačkom zanosu priređivača, pred nama se otvara jedan neizmjerno bogat, prebogat svijet plemenitosti, uzvišenosti i dobrote, kakve posigurno nismo mogli ni zamisliti. Sa svake stranice, odlomka, iz svakoga stiha ove sjajne literature do nas dopiru vodotoci mudrosti: Svaki istinski čovjek je Indijanac. Svaki istinski Indijanac je istinski čovjek. Svakoga i sve živo mora odista paziti – zemlju, mjesec, sunce, zvijezde, siromaška, dijete, biljku, životinju, kamen, odsjaj, paučinu, vjetar, uzdah...baš kako znadosmo iz svoje svete Knjige da 'i zora diše' (Kur'an) i čusmo da 'stabla govore', samo se treba navrnuti na tu frekvenciju, naštimati čula i sluh te osluhnuti...'zoru koja diše' i govor stabala...ali osluhnuti najprije tišinu, potom ritam, potom glas, potom riječ...

Dok nas stranice ove knjige poput slatke magije vode nekamo kamo zadugo nismo odlazili, dok nas bude i uspavljuju, naizmjence kako kad, ne možemo se ne trznuti začuđeni iz ovoga našeg vremena i mjesta – pa ko to danas čini? A čarolija tišine noćnoga neba je još uvijek tu. Tu oko nas, za nas, dobre ljude. Kao od postanja svijeta i nas ljudi u njemu. Ali, pitam se i dalje, ko to danas čini?

Danas, u našoj civilizaciji plastičnih kesa i smrdljivih benzinskih pumpi, ne zna se šta gore zaudara, zapaljena plastika kao produkt nafte ili gusta sirova nafta trovačica, koja ne teče, ustajala je i stoji, smrdi, truje sve oko sebe... No, i povrh toga, danas joj se klanjaju, nafta je glavni dunjalučki jular kojim je ova civilizacija zajularena. Mnogi žude biti kraljevi nafte. Moderni vladari, faraoni moći traže naftu da bi bili bogati, bez truda i rada. Makar koliko to bogatstvo ružnog mirisa zelenu Planetu u propast vodi, i koje ne može pustinju u zelenilo pretvoriti. Jasno, nafta smrdi, ne pije se, guši... Oduzima život, a voda ga daje. Vi iz vode Gospodara pogledajte... vele svete riječi. Pa ipak vodu malo cijenimo.

A samo nekoliko običnih radnji i korisnih prihvaćenih savjeta učinilo bi nas zadovoljnim, sretnim... boljim ljudima. 'Intima sa zemljom, radost u poljima i svime što raste – jednostavan sklad s prirodom', kako drevni Indijanci preporučuju. Nasuprot bezumlju kojemu se moderna većina predala: trka za novcem, konzumerizam, egoizam, neodgojene duše, svuda oko nas. Tako se 'potencijalni halifa', 'sultan zemlje' prepustio Đavoljim rabotama, postao besprizorni čisti rob materijalnog dunjaluka, kako u vrijeme dok izlazi ova knjiga govori veliki sufija s Kipra, šejh Nazim Hakkani.[1]

Ili, kako govori duhovni učitelj Erckhart Tolle u sjajnoj knjizi *Moć sadašnjeg trenutka*. Pa ipak, nema ga na dunjaluku a da kaže 'ja sam s dunjalukom zadovoljan, sretan', dodaje Hakkani. Gotovo sam sigurna da ovaj šejh nije iščitavao ovu najnoviju kod nas prevedenu i priređenu knjigu *Poruka Indijanaca*, ali je nevjerovatno koliko zajedničkih ideja, mudrosti i istina sa identičnim smislom gotovo svakodnevno izgovara, pozivajući ljude na dobro i spas. Ovako govore sufije čistih srca, ovako zen majstori, ovako genuini narodi američkog kontinenta – Indijanci. Niste to znali? I nama je, većinom, to skorije saznanje. Zato je ova knjiga, priređivača i prevoditelja hafiza Mehmeda Karahodžića, otvorila sjajne svjetove i pružila nam svjetlo koje smo tako rado upalili u svojim nutrinama i zadovoljno se osmjehnuli ovdje u Sarajevu – *Similis simili gaudet!* – Sličan se sličnome smiješi.

[1] (http://www.saltanat.0rg/Blog/tabid/271/Default.aspx)

Pregolema je ova šutnja među Nebom i Zemljom, malehan je u njoj čovjek, svaki, pa i osvajač. "Odgoj smirenosti i šutnje otpočinje vrlo rano. Mi učimo svoju djecu da mirno sjede i da su pri tome radosni... Dijete koje ne može mirno sjediti zaostalo je u svom razvoju... Čovjeka koji neprestano govori, smatramo neuljudnim i nepromišljenim... zaista, učimo i da mudrom započinjanju razgovora, prethode zajednička šutnja i promišljanje".[2] Ima li boljeg odgojnog obrasca? Pedagogije ili preporuka? Rane socijalizacije djece i mladih? Edeba? Edeba šutnje i edeba smjernog govora? Prekrasno! Za Dakota Indijance šutnja je imala veću snagu nego riječ (61). Čime je, šutnjom i tišinom, naročito udivljen bio autor Pogovora i promotor knjige profesor doktor fra Mile Babić.

Naročito nakon iščitavanja ovih mudrosti, željna sam ponoviti: kako su lijepe razne boje kože: bronzana, crvena, žuta, crna, smećkasta, bijela. Što tamnija koža, to jači imunitet i otpornost na sve što je napast na harmoniju trajanja. Što tamnija put − to insan zdraviji. Šta ako je i prvi čovjek, može biti i sami Adem a.s., bio zapravo tamnoput? Prije jest nego da nije, jer je njegov gen, takav tamnoputi gen, dominantni gen. Ne recesivni gen, koji se lakše gubi i mutira kao kod čistih bijelaca. Bolje je biti dobri Indijanac, poražen, no loši bijelac, osvajač. To je veliki paradoks. Za današnjicu veliki paradoks. Neshvatljiv. Nepojmljiv. Kako to da je bolje biti donji nego gornji? Biti slabiji nego jači? Mislim da je tu glavna tajna postojanja. Ovu neobičnu tajnu, diskurzivni um, kako ga naziva jedan od predgovarača ove knjige, profesor doktor Samir Beglerović, taj racionalni um ne može svojim uskim diskurzivnim kao izvanjskim i jednodimenzionalnim kao metričkim metodama zahvatiti. Ne može stoga ni prihvatiti. Jer bijeli danas, pa i globalni um, shvata samo materijalno, vidljivo, čulno, čujno, isplativo, plativo, doplativo, korisnoljubno. Svega je to onih četiri posto od ukupnosti svijeta, kako su to dokazali i ovogodišnji dobitnici Nobelove nagrade za fiziku, kao vidljivi svijet, a sve ostalo od 96 posto spada u nevidljivo, u *gajb*[3]. U što bijeli čovjek u pravilu ne vjeruje. *Batin*[4], skriveno je ogromnost, *zahir*[5], materijalno i vidljivo je sitnica. I zato je, pored ostalog, ispravno poslaničko upozorenje poslanika islama, makar i tužno, da živeći spavamo, tek kad umremo budimo se. No tad je za korekcije i kajanje za počinjena nedjela odviše kasno. Ali, šeref, svjetlo plemenitosti obasjava iz Batina, ne iz Zahira. Iz nematerijalnog (duhovnog), nikako ne iz materijalnog. Prije iz vode no iz nafte, simbolički kazano.

---

[2] Karahodžić: 2013, str. 55.

[3] Prema duhovnom učenju islama *gajb* predstavlja sve ono što se ne vidi uobičajenim ljudskim čulima, predviđenim za komunikaciju s materijalnim svijetom. Gajb se ne vidi okom, ne čuje uhom (sluhom), ne miriše nosom, ne dotiče rukom ili nogom, ali svakako postoji. To je preogromni spektar nevidljivih kao nematerijalnih ili duhovnih potencijaliteta ili epifanija koje egzistiraju u dubokim, dubokim prostranstvima Kosmosa, koji neprestance titra, vibrira, mijenja se, harmonizira i utječe na svijet i čovjeka znatno više nego materijalni, opipljivi svijet.

[4] *Batin* je sufijski termin za ono neobuhvatno čulima, za gajb, i česta je metafora u sufijskoj poeziji, prozi ili mudrim sentencama kojima se pokušava obujmiti i pojasniti ovaj svijet, što prolazni kao Dun'ja, što trajni, transcendentni, ili vječni kao Ahiret.

[5] Naspram ili nasuprot batinu je *zahir*, vidljivo, materijalno, uočljivo, normalnim ili prosječnim čulima dosezljivo, i čest je sufijski termin kojim se pojašnjava svijet vidljivih, čujnih i dosezljivih epifanija božanskoga stvaranja.

Dakle, kako shvatiti paradoks života? Tajnu uspjeha i biće uspjeha? Rekoše Indijanci: Uprkos njegovoj pameti i pronicljivosti, bijelcu nedostaje nešto veoma važno. On je izgubio pristup svome Stvoritelju (61), pa su dodali i ovo: Mi Indijanci nećemo posjedovati organizacije i lobije...ali ćemo putem naše unutarnje snage se suprotstaviti bijelom čovjeku i naposlijetku ćemo biti jači od njih. Mi ćemo preživjeti (83). Za ovakvu utopijsku rečenicu potrebna je hrabrost, ne samo izgovaranja već i hrabrost prihvatanja. Stoga je i u ovom tekstu ova rečenica više od utopije. Rekoše zen majstori, sufije, Indijanci − svjetlost, šeref izlazi samo iz skromnih pobožnjaka. Iz onih koji bježe od Dunjaluka. Iznutra, ne izvana. Tamo je *keramet*[6]. Čudo. Bismillah... je ključ 'keramet-kapije'. Iz zdravog zrna sedam klasova niče, iz jednog pravog zrna sedam zumbula. Ne zna to većina. "Jer su iz insanluka izašli. Samo svoj nefs služe. Ego služe, samo ne Uzvišenoga... A oni Koji Mevlanu Uzvišenoga služe vazda su rahli, ferahli, zadovoljni, lica sjajna ko mjesec... Bismillah će vam danas donijeti najveće svjetlo. Upalite tu sijalicu nad sobom stotine hiljada puta na dan, zaogrnite se sjajnim imanskim odijelom, sjaj mu se do Neba vidi, ništa ne brinite" (Hakkani), to svi istinski Indijanci znaju. Sultanima sjaj svjetlosti ostaje, magarcima julari. Već smo ih spominjali. Naftno carstvo, zlatna groznica i srebrne draguljarnice. Kod dileme – magarac ili sultan – jasno je: Ne budi magarac! Budi sultan! 'Šeref Rabb od vode daje, nikada ne od nafte!'[7]

Na Dunja od strane Gospodara nismo spuštani da budemo roblje zauzdano jularima Dunjaluka kao isključivo materijalnog svijeta, spuštani smo da budemo halife, plemeniti i pravedni vladari tog svijeta. Tu smo spuštani da postanemo sretni 'robovi Neba', gdje je sve uzvišeno i čisto. Moderni čovjek robovanje Dunjaluku i šejtanu – đavolu, smatra najvišom slavom, srećom, karijerističkom svjetlošću. A zapravo, neprestano tegli jularе poput klasičnih robova, jularе zlata, jularе srebra, jularе rubina, jularе nafte... potpuno neslobodan... U golemom Dunjaluku svijetlih i čistih insana nestaje. Koji je zulum (nepravda) na zemlji. Jer je 'bijela civilizacija' kazala, sve ću ja napraviti, iznova, ne gledajući u nebo, ne gledajući u zemlju, videći samo sopstveni ego. Pravi plastično nebo i vještačku zemlju. Još je ranom psihologu ličnosti Jungu nakon iscrpnog razgovora s jednim indijanskim poglavicom, ovaj mudri čovjek, Indijanac, rekao: *Većina bijelaca ima napeto lice, oči koje zure i okrutno se ponašaju, uvijek za nečim tragaju. Šta to traže? Bijelci uvijek nešto traže. Bijelci uvijek nešto žele. Uvijek su nemirni i nelagodno im je. Mi mislimo da su ludi*.[8]

Kad sam bio dijete, shvatio sam davanje i dijeljenje. Sad kad sam postao civiliziran, ja sam ove vrline zaboravio (25), veli jedan iskreni Indijanac. Naše je samo ono što damo, velimo poneki od nas. Ako još tako zbilja i postupamo, ima li veće sreće, baš u ovo vrijeme otimačina i *felaketa*[9], kad dovikuju lideri s kraja na kraj Planete: *Ovo je moja obala, - Ne*

---

[6] *Keramet* je standardna sufijska riječ kojom se pokušava pojasniti čudotvornost, ili mogućnost velikih mistika da u svijet zahira, vidljivog, ubace nešto od svojih tajnih moći. Istina, oni to nerado čine, ali je povijest sufijskih redova i velikih mistika prepuna osvjedočenja u njihove prisutne nadnaravne moći, keramete, kojima su u nekim neuobičajenim prilikama pokazivali i dokazivali svoju nadmoć nad prosječnim svijetom zahira.

[7] Hakkani; (http://www.saltanat.0rg/Blog/tabid/271/Default.aspx.

[8] Tolle, 2003, str. 54.

[9] *Felaket*, turcizam koji se još koristi u bosanskom jeziku, a označava neopisivo veliki nered, elementarnu strahovitu nepogodu koja ruši sve pred sobom.

ovo je moja šuma, A ovo će biti moje more nije više tvoje, Daj mi ovu planinu i pride ovo brdo neka je sve moje. Iscrpljuje dobru životnu energiju. On, bijelac, ne samo da truje i uništava plastikom i naftom pojedince već i čitavu Zemlju kadar je uništiti. Nažalost, bijeli čovjek, tzv. demokrata i tzv. liberalni kosmopolit, danas je i prvi i najjači razarač dobrote svijeta. Njegovo najjače oružje – racionalni um i egoizam, vole *probleme* jer im rješavanje problema daje neku vrstu identiteta.[10]

To je normalno i bezumno. Ljudi, takvi ljudi stvaraju sve lokalne i globalne probleme. I sebi i drugima. Tako moderni čovjek i lični i kolektivni identitet gradi na problemima. Na proživljenim i izmišljenim patnjama. Ne znaju ništa i nikome oprostiti. Ko bi zaboga bili ako toga nemaju? *Strah* je središnji motiv, pokretački poriv modernog ljudskog djelovanja. I mišljenja. A kao vrsta možemo preživjeti samo ako napravimo to čudo u svojoj svijesti, u svojoj nutrini, u svojoj duši. *Učinite nešto ili pustite da se dogodi* – to je jedan te isti proces! Jer to onda znači da ste u dubini sebe osjetili Boga, Jednoga, Jedinoga, Rahmana, (Milostivog) Rahima, (Samilosnog) Gospodara svih događaja, Zul-Dželala, (Vlasnika Uzvišenosti) Rabbul-alemina (Gospodara svih svjetova). Ako ste osjetili Uzvišenoga, složili se s njim, stopili se s njim, dotakli Ga... zavoljeli ste sve oko sebe, sve što diše i postoji, zavoljeli ste svako biće, svaku osobu, i ne možete mrziti. Kad ne mrzite, tad nemate straha. Tad vas ljubav pokreće i ljubav održava. Tada nastaje harmonija svih početnih elemenata: vatre-vode-zraka i zemlje, kako nas naučava svako Prvo Znanje. To zna svaki Indijanac, i prijašnji i sadašnji. Kao potpuna i smirena bića više nemate rupa u sebi, niti boli koja vas razdire, sve ostalo konkretno ili pojavno doći će ionako samo po sebi. Ne govorim uzalud – sve što imam došlo je samo od sebe. Jer trajnost se i ne traži u materijalnom i prolaznom svijetu – gdje su oblici koji se rađaju i nestaju, gdje je sve prepuno gubitaka i dobitaka. Sve su to Indijanci na vrijeme shvatili. Oni su spoznali sebe, Planetu i Velikog Duha. Oblici ih i materija nisu smarali, zato su unatoč *genocidu* nad njima, najstrašnijem genocidu u Novom vijeku, oni preživjeli. U esencijalnom smislu su preživjeli. Ostavljaju tragove oko sebe i iza sebe, pa tako i ova knjiga među nama, ove 2013, u našem Sarajevu. Otuda ovaj sadašnji trenutak, drag i neponovljiv. *Sve treba poštovati, ali ništa nije važno*[11], a Indijanci upravo zato sve poštuju, ali im ništa nije važno osim Vječnosti i Duha Velikoga, nije im važan čak ni genocid nad njima, oni doista znaju da ništa što stvarno postoji ne osjeća prijetnju.

Oni su to *proživjeli.* A istina se mora osobno proživjeti. Drugačije ne može. Tu, na mjestu duhovnoga iskustva nastaje 'radost života' i 'spoznaja Gospodara', tu su visoke frekvencije... frekvencije kosmosa... Najokrutnije 'niske frekvencije', naporedo s njima, započele su titrati svakako prije uspona zapadne industrijske civilizacije, ali se baš u ovoj civilizaciji, koja je postala globalna, očituje njihova učestalost i stoga nezapamćena okrutnost. U temelju njenom je zaborav Boga. Taj je poremećaj još zreli klinički psiholog Freud primijetio, ali ne i način kako zaborav izbjeći. U toj civilizaciji većina komunicira isključivo umom. Usko i rigidno. Ne umije komunicirati kao ljudsko biće s ljudskim bićem, dakle *u zajedništvu*. Početni impuls, osnovica za izlječenje zapadne industrijske bijele civilizacije je *komuniciranje u zajedništvu.* Zato je potrebno ovu civilizaciju tome činu i stilu života podučavati. Ta

[10] Tolle; 2003, str. 47.

[11] Tolle; 2003, str. 50.

poduka je bezbeli duga i zahtjevna. Ko zna hoće li biti prilike i vremena da se ona doista dogodi u skorije vrijeme? Zato bijelci imaju toliko sukoba i ratova planiranih i slučajnih u svojim glavama. U svojim projektima. Pred nama su teška, preteška vremena, ali sam sigurna da će Dobrota i Ljubav nakon toga pobijediti.

Dok sam iščitavala ove mudrosti Indijanaca, a mislim da ih vrijedi svako malo nanovo iščitavati i vraćati im se kao svetome tekstu, do ruku mi je došla sjajna drama posvećena budućem događaju – obilježavanju stogodišnjice Sarajevskog atentata kao povoda Prvog svjetskog rata. Bernard-Henry Levy, poznati francuski filozof i zaljubljenik u Bosnu, piše dramu *Posljednji dani Evrope*, koja bi se trebala izvesti naporedo s programom obilježavanja sto godina od sarajevskog atentata, u ljeto 2014. Autor ponavlja da je s ovim datumom jednako važno obilježavati i godišnjicu opsade Sarajeva. Bezuvjetno. U toj svojoj drami autor citira Paula Valeryja: *Evropa nije imala politiku na visini svoje misli*, i Dostojevskoga: *Evropa je postala veliko groblje, na kome smo došli odati počast velikanima...* On, suprotno svim drugim važnim Evropljanima koji će se spominjati uz atentat, vidi u opkoljenom i oslobođenom Sarajevu tu 'drugu Evropu', koja nije ovo što ona sad jeste, projekt *Hitlerove imperije*, i koja se mora razlikovati. I on vidi pobjedu Dobrote i Ljubavi nad zlom imperijalizma i fašizma. On želi Evropu Husserla, Erasmusa, Stefana Zweiga i branitelja Sarajeva. Pisac u ovoj drami nagovještava pustinju koja se širi, haos u svijetu, siromaštvo u velikim gradovima Evrope u propasti... Potom vidi reinkarnaciju ili oživljavanje istruhle Evrope u povratku Monneta, Gasparija, Adenauera i povratku Bosne u Evropu! Mala Bosna, kojoj je vraćeno njeno mjesto, istinsko mjesto koje joj pripada, u srcu Evrope. To bi bila pravda, najvažnija reparacija. Eliksir života, napitak mladosti, smatra ovaj pisac. Skromno bih dodala da se u ovoj tački dodiruju sudbine Indijanaca u genocidu – i Bosne i Bošnjaka u genocidu. Takvo bi mjesto, kao Levyjevo o Bosni u Evropi, trebalo pripasti indijanskom narodu u SAD-u, Kanadi kao tamošnji prekookeanski američki ili kanadski eliksir, napitak mladosti i najvažnija povijesna reparacija!

Ljudi današnjice poznaju svijet, ili misle tako, ali ne poznaju Boga. Poistovjećuju se samo s fizičkim svijetom. A svaki je oblik nepostojan, te stoga žive u strahu. Taj strah vodi ih u pogrešno shvaćanje sebe i drugih.[12] Život, Bog, dar života i Stvoritelj su s onu stranu oblika. Tako ni Indijanci nisu postali zločinci jer su i dalje imali Boga u sebi i moć iznalaženja harmonije. Oni poznaju tajnu tišine i cijene njene blagodati. I zato ih ima i danas, rahat su i ogledalo ostalima. SAD su osnovane na otetoj zemlji, veli Indijanka pjesnikinja Lesly Silko[13], i ko zna šta i njih čeka...

Fahira Fejzić-Čengić

[12] Tolle; 2003, str. 99.

[13] Karahodža; 2013, str. 105.

Reprezentativni izbor novije bošnjačke pjesničke prakse

(Ervin Jahić: *Zašto tone Venecija: bošnjačko pjesništvo od 1990. do naših dana.* Zagreb: KDBH "Preporod", 2012.)

Antologija *Zašto tone Venecija: bošnjačko pjesništvo od 1990. do naših dana* Ervina Jahića performativni aspekt književnoga izričaja temelji u projektu tematsko-poetičkog ujedinjavanja autora/autorica posljednjih godina, markira kao inicijalnu tačku potrebu učvršćivanja i očuvanja bošnjačkog identiteta, s jedne strane, i pokazuje da identitet kojemu se teži nije toliko spoznajni koliko društveni, a to znači usmjeren prema kulturalnom, spolnom, rasnom, klasnom samo(prepoznavanju) autora/autorica i njihovih čitatelja, što i čini poetički *credo* ove antologije naznačen u polilogu predgovora u kojem jedno "ja" nije moguće bez onoga "drugoga". No, prije svega, ona jeste reprezentativni izbor iz najnovije, to jest savremene i recentne bošnjačke pjesničke prakse, i obuhvata pjesnički rad čak 68 bošnjačkih pjesnika i svega 8 pjesnikinja, zastupljenih u rasponu od jedne do cijelih 14 pjesama. "Ako je ovakvo stanje u bošnjačkoj književnosti realno, vjerovatno prouzročeno (ne)svjesnom primjenom muških vrijednosti, onda nam se valja zapitati zašto je to tako i na koje se načine ta rodna diskriminacija i raspodjela moći reprodukuje." Nirman Moranjak-Bamburać u tekstu *Signature smrti i etičnost ženskog pisma* (a u kojemu se između ostalog obračunava sa dvama prethodnim antologijama bosanskohercegovačke poezije) zaključuje da problem ženskog subjekta, kao i ženskog pisma u bosanskohercegovačkoj književnoj zajednici, ili je marginalan ili jednostavno ne postoji, te da se "prizivati vrijednosti ženskog autorstva, ženske povijesti i drugosti, te tako potencijalno uzdrmati kanonske nacionalne hijerarhije, dapače čini zazornim..." Poetski svjetovi bošnjačkih pjesnikinja s jedne strane *naglašavaju* potrebu za rodno osviještenim čitanjima, dok su s druge strane to i tekstovi koji problematiziraju aktuelna pitanja "mirnodopskog" stanja bosanskohercegovačkog društva: pitanja viktimizacije, memorijalizacije, kao i prostore marginalnih i manjinskih diskursa. Poezija bošnjačkih pjesnikinja u kontekstu suvremene bošnjačke književne produkcije reprezentira specifičnu drugost teksta, tijela, tradicije, a čije ispisivanje je moguće pratiti kroz teorijske konceptualizacije ženskog pisma. Vizure iz kojih se govori diferentne su spram dominirajućih okvira, pa na taj način *lecriture feminine* postaje prostor koji dešifruje povijesne, i kulturalne procjepe, i tako legitimira svoju ulogu u postojećem valorizacijskom (simboličkom) sistemu. Ali s obzirom na to da su male književnosti, kako kaže Šuvaković, osuđene baviti se velikim/"muškim" temama, dakle pitanjima nacionalnog identiteta, potrage/a za S/smislom, pri čemu se neprestano otkrivaju nove upotrebne vrijednosti jezika, takve, dakle, književnosti ne definirane prema "formalističkim, estetičkim, poetičkim, ili čak egzistencijalnim kriterijumima umetničko-književnog značaja i vrednosti, već po lokalnim infrastrukturama i njihovim političko identifikacionim ili kulturalno identifikacionim kri-

terijumima" nikako ne stižu da se bave marginalnim/ženskim iskustvom i jezikom – u kome se poezija prije svega drugog zbiva.

Antologija E. Jahića, inherentno samoj poziciji, akumulira šire i slabije poznat autore i autorice, one etablirane i one koji to nisu, s tim da među izostavljenima nedostaje i ime priređivača ove knjige, skromnog i vrsnog Ervina Jahića, ali i nekolicine, već spomenute, najmlađe generacije bošnjačkih pjesnikinja (naročito Gorčinove pjesnikinje!).

Usmjerimo li pozornost na generacijsku, poetičku, statusnu, pa i prostornu profiliranost uvrštenih autora, doista ćemo uvidjeti konfrontacijsku napetost koja problematizira mogućnosti obnavljanja trauma rata i na taj način nastoji unormaliti i unormirati jaz koji je nastao u svijetu koji je nastavio da se okreće. Antologija, dakle, sasvim očekivano, prezentira autore koji svoj rad započinju prije nekoliko desetljeća, autore srednje, stabilne generacije, i one koji tek ulaze u književni svijet, a koji nam opet potvrđuju svu poetičku raskoš i raznolikost naše ponajbolje književnosti, grupirajući se u nekoliko poetičkih modusa, od visokog modernizma do nove osjećajnosti, od intimističko i lirsko intoniranih slika, preko palimpsestnih upisivanja, do socijalno i etički odgovornih sedimenata.

Neki od uvrštenih autora čine trenutni bosanskohercegovački književni milje, žive i rade u Bosni, drugi su prostorno na rubovima bošnjačke književnosti, poput pjesnika iz Sandžaka, Hrvatske, Srbije, s Kosova i iz Makedonije, pa sve do drugih kontinenata. U ovoj knjizi ima ih, dakle, raznih i različitih, ali svi su zajedno svjedoci ratne i tranzicijske drame, na što asocira i sam naslov ove antologije citatno ostvaren stihovima istoimene pjesme Abdulaha Sidrana. I svi oni, sa svim svojim sličnostima, ali i razlikama, upućuju na ono što predstavlja suvremena bošnjačka književnost.

Naida Osmanbegović

Staroslavenska čitanka u novom ruhu

(Stjepan Damjanović: *Slovo iskona: staroslavenska/starohrvatska čitanka.* Treće popravljeno izdanje. Zagreb: Matica hrvatska, Biblioteka Theoria, 2012, 324 str.)

U Zagrebu je 2012. godine iz štampe izašlo treće izdanje knjige *Slovo iskona*, uglednog hrvatskog slaviste i akademika Stjepana Damjanovića (ranija izdanja su iz 2002. i 2004. godine). Rođen je 2. novembra 1946. godine u Strizivojni. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu diplomirao je jugoslavenske jezike i književnosti te ruski jezik i književnost. Iznimnu karijeru na matičnom fakultetu otpočinje 1971. izborom za asistenta na Katedri za staroslavenski jezik. Godine 1982. izabran je za docenta, a 1986. za redovnog profesora. Od 2004. godine primljen je u Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti. Objavio je veći broj priloga i knjiga na temu srednjovjekovnih glagoljskih tekstova hrvatskog kulturnog kruga. Među poznatije naslove ubrajamo: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša* (1984), *Opširnost bez površnosti* (1988, ²2006), *Staroslavenski glasovi i oblici* (2000, ranija izdanja iste knjige objavljena su 1993. i 1995. pod nazivom *Glasovi i oblici općeslavenskog književnog jezika*), *Staroslavenski jezik* (2003, 2005), *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik* (u saradnji s I. Jurčevićem, T. Kuštović, B. Kuzmićem, M. Lukić, i M. Žagarom, 2004, 2009) i *Jezik hrvatskih glagoljaša* (2008). Urednik i član više stručnih časopisa Hrvatske i inozemstva.

Izdavač ovog izdanja je Matica hrvatska. Knjiga predstavlja odličan udžbenik za studente slavističkih studija, ali isto tako čini izvanredan priručnik za historičare, posebno one srednjovjekovnog naučnog usmjerenja. Ova kvalitetno opremljena publikacija obiluje izuzetno lijepim slikovnim prilogom koji u većini slučajeva prikazuje dijelove najznačajnijih južnoslavenskih srednjovjekovnih rukopisa. Toj grupi pripadaju esencijalni kanonski staroslavenski spisi, kao što su: Kijevski listići (KI), Zografsko evanđelje (ZO), Marijinsko evanđelje (MA), Assemanijevo evanđelje (ASS), Sinajski psaltir (PAS, PS. SIN.), Sinajski molitvenik (SIN. EU.), Glagolita Clozianus (CLO), Savina knjiga (SA), Suprasalijski zbornik (SUPR). To su temeljni tekstovi za proučavanje razvojne linije glagoljičnog pisma.

S obzirom na to da je knjiga zamišljena kao udžbeničko štivo, a ranija izdanja ipak su bila raritetna, osjećala se potreba za osavremenjenim pristupom. Stoga je želja autora bila da pored reprodukcije staroslavenskih tekstova ponudi "i neka temeljna filološka znanja" kojima bi "trebao raspolagati student kada se počinje sustavnije uvoditi u povijest" izučavanja savremenog jezika. Ova knjiga sadrži sasvim vjerni historijski prikaz o razvoju pismenosti kod Južnih Slavena. Kroz ovaj dio autor svoje čitaoce uvodi u same početke nastanka ćiriličnog i glagoljskog pisma, koji se nepobitno vežu za misiju Ćirila i Metodija krajem 9. stoljeća. Slavenska pismenost se izražavala putem dva pisma, a to su ćirilica i glagoljica. Iako danas većina stručnjaka smatra ćirilicu starijom od ova dva pisma, ovo pitanje se još uvijek ne može promatrati kao konačno riješeno. Ćirilska grafija poslužila je mnogim slavenskim

narodima u razvoju pismenosti, a kod mnogih je, doduše u različitim varijantama, ostala do danas u upotrebi. Njom se služe Rusi, Ukrajinci, Bjelorusi, Srbi, Crnogorci, Makedonci i Bugari. Iako je glagoljica tokom prvih stoljeća razvoja pismenosti bila u najmanju ruku ravnopravna ćirilici, ona se vremenom skoro u potpunosti povukla na dio hrvatskog prostora. Smatra se naučno deplasiranim promatrati povlačenje glagoljice sa osobinom tog pisma, kojem se često pripisivala složenost. Razloge za njeno povlačenje prije možemo naći u društvenim i ekonomskim okolnostima.

Za razliku od ćirilice, koja se razvila od grčkog uncijalnog pisma, glagoljica je imala drugačije temelje. Stjepan Damjanović uz istančan pripovjedački stil na veoma razumljiv način približava složenu, zapravo često i suhoparnu, kategorizaciju ovih dvaju pisama. Ukazuje se na razlike i sličnosti s grčkom grafijom kao ishodišnom za nastanak ćirilice. Koliki je utjecaj grčkog pisma na ćiriličnu azbuku pokazuje čak 26 slova koja uopće nisu mijenjala oblik slova. Kod glagoljice je situacija znatno drugačija. U ovom pismu se mogu prepoznati svega šest znakova, te je ta činjenica dovela do mnogih pretpostavki nastanka glagoljične grafije. Stoga je autor mnoge teorije o nastanku grupirao u tri kategorije: *egzogenu*, *egzogeno-endogenu* te *endogenu* teoriju.

Egzogeno gledište, koje u raznim oblicima grčkog alfabeta vidi uzore koji su korišteni pri formiranju glagoljske grafije. Zagovarači ove teze uzimaju *grčko kurzivno pismo* iz 8. i 9. stoljeća kao varijantu iz koje se razvila glagoljica. Utjecajni predstavnici ove škole su engleski paleograf Isaac Taylor i hrvatski slavist Vatroslav Jagić, što je u naučnoj javnosti dovelo do toga da se u ovom slučaju govori o Taylor-Jagićevoj teoriji. Ovu teoriju je prihvatio čitav niz istraživača, a vremenom je proširivana i na druge jezike. Pored teorije da se glagoljično pismo ugledalo na starožidovsko, koptsko, hazarsko, sirijsko, gruzijsko, armensko i druga, do pokušaja da se za njenim porijeklom traga izvan grčke grafije, kao naprimjer u albanskom i gotskom jeziku. Složeni grafijski sistem ćirilice, čiji se postanak veže za autorstvo jedne osobe, nazvan je *egzogeno-endogena* teorija. Naučna strana ove teorije dakako odbacuje Konstantina-Ćirila kao njenog tvorca, ali ne isključuje nekoga od njegovih učenika iz kruga onih koji su osmislili cijeli grafijski sistem. U svojim tezama zagovarači ove teorije, kao što su Thorvi Eckhardt i Josip Hamm, oslanjali su se na formalne i stilske elemente. Prema ovoj postavci, prvotno pismo ćirilice sastojalo se od dva niza grafema iz kojih su se jedni razvili nezavisno od grčkog pisma, dok su drugi izvedeni iz njega, kao što je slučaj sa ćirilicom. Na koncu, *endogeno* gledište ne traži uzor ni u jednom pismu, jer prema predstavnicima ove teze Konstantin se nije želio ugledati na grafije grčkog, latinskog i židovskog pisma. Jedan od predstavnika ove teorije je finski slavist Georg Černohwostow, koji je pokušao oživjeti Konstantinov način razmišljanja. Prema njegov predodžbi glagoljica je originalno pismo koje počinje *križem* – simbolom otkupljenja, zatim krugom, koji predstavlja vječnost i Božiju savršenost, i na koncu trokut, koji predstavlja Sveto Trojstvo. To su simboli iz kojih se, prema mišljenju ovog autora, razvila glagoljica u svom konačnom obliku. Druga varijanta, koja danas ima veći broj zagovarača, jeste teorija bugarskog slaviste V. Jončeva, koji je podijelivši kružnicu na četiri dijametra, te time dobivši mrežu od osam jednakih dijelova, zamislio pojednostavljeni model iz kojeg bi svaki njegov dio mogao da predstavlja jedno glagoljično slovo. Postojeće teze rijetko su zaobilazile pitanje prvenstva, odnosno goruće pitanje koje je od pisama ranije nastalo. Unatoč ogromnom napretku slavističke nauke, ovo pitanje se još uvijek nalazi na samom početku, te nije moguće utvrditi da li je ćirilica

ili glagoljica starija. Oba pisma se u materijalnim spomenicima pojavljuju tokom posljednje dvije decenije 10. stoljeća.

Ponuđenim materijalom Stjepan Damjanović uvodi čitaoca u početke nastanka staroslavenske pismenosti nudeći, u sažetom obliku, historijski presjek. Pregledno je predstavljen period o ranim sukobima između poklonika obaju pisama. Nakon što je preslavskim crkvenim saborom prihvaćena ćirilica kao službeno pismo u Bugarskoj u doba kneza Borisa, za glagoljicu više nije bilo mjesta. Stoga su se i tekstovi koji su ranije pisani glagoljicom počeli prepisivati ćirilicom. U toj vrsti procesa možemo uočiti političku pozadinu, jer bi prihvaćanje glagoljice moglo biti promatrano kao želja za zaoštravanjem odnosa s grčkim crkvenim krugovima, a time i sa bizantskim državnim vrhom. Jedan od učenika solunske braće – Kliment, nije se slagao s takvom odlukom, te je potražio utočište u Ohridu, koji je u to doba predstavljao protutežu preslavskoj književnoj školi. U Ohridu će stoga djelovati izvorna ćirilo-metodska tradicija koja nije odbacivala glagoljicu.

Značajan dio knjige posvećen je kanonu staroslavenskih spisa (67-120). Riječ je uglavnom o evanđeljima pisanim glagoljicom, za koja se smatra da su najstariji spomenici slavenske pismenosti. Stari slavenski tekstovi, a osobito sakralni tekstovi tipa evanđelja, pisani su na pergameni. Za pisanje su stari Slaveni često koristili pero, a rjeđe trstiku. Najčešće su koristili guščije pero. Metalne pisaljke su upotrebljavane često prilikom pisanja sakralnih tekstova, a materijal od kojih su bile napravljene je zlato i srebro. U nastavku ćemo istaći najznačajnija staroslavenska evanđelja kojima i autor poklanja punu pažnju. Napominjemo da svako evanđelje prati veoma lijep i u boji kvalitetno reproduciran slikovni materijal.

Najstarije staroslavensko tetraevanđelje (tetraevanđelje označava kodeks u kojem su sakupljena potpuna evanđelja i poredana po autorima, a to su Matej, Marko, Luka i Ivan) jest Zografsko evanđelje. Nastalo je krajem 10. ili početkom 11. stoljeća na prostoru Makedonije. Pisano je glagoljicom, a naziv je dobilo po manastiru Zografu, koji se nalazi na Svetoj Gori. Za njegov pronalazak možemo zahvaliti hrvatskom književniku i diplomatu Antunu Mihaniću, koji ga je pronašao 1843. godine. Danas se čuva u St. Peterburgu u Rusiji. Zografsko evanđelje je prvi put objavio cijenjeni filolog Vatroslav Jagić 1879. godine u Berlinu. Ovo evanđelje se ističe po tome što se starije varijante glasova pojavljuju u njegovom drugom dijelu, što se tumači postepenim privikavanjem na jezik pramatice s kojeg je on prepisan. Stjepan Damjanović ističe da se od postojećih karakteristika mogu izdvojiti rjeđe vokaliziranje *jerova* kao i fakultativna duljenja, čuva se epentetsko *l*, te u većem dijelu teksta mogu se pronaći asimilacije *jerova*. Starije varijante staroslavenskog jezika, za razliku od glasovnih oznaka, manje su zastupljene na razini morfologije i sintakse.

Marijinsko evanđelje potječe s područja na kojem se govorilo štokavskim narječjem. Autor knjige objašnjava da ono spada u krug četveroevanđelja i također je pisano glagoljicom. Ime je dobilo po manastiru Rođenja Bogorodice Marije, koji je situiran na Svetoj Gori, a poznato je i po nazivima *Bogorodično* i *Ksilurško evanđelje*, jer je riječ Bogorodica ranije bila zamijenjena terminom Ksilurg u značenju: prebivalište isposnika. Pronašao ga je Viktor Ivanovič Grogorovič, koji ga je ponio u Rusiju, te se danas čuva u Javnoj biblioteci u Moskvi, dok se dva lista ovog evanđelja nalaze u Beču u Narodnoj biblioteci. Kao i prethodni, i ovaj rukopis izdao je V. Jagić, s tim što je ovo izdanje objavljeno je St. Peterburgu 1884. godine. Prema mišljenju Jagića, ovaj dragocjeni spomenik je nastao na području hrvatskog ili srpskog govornog područja tokom 11. stoljeća, dok je Josip Hamm prije sklon ovaj rukopis smjestiti na makedonsko područje.

Kategoriji aprakosa, što u prijevodu znači izborno ili nedjeljno, pripada Assemanijevo evanđelje. Čitalo se u pojedine dane liturgijske godine, pa su tekstovi (odlomci evanđelja) složeni prema datumima u crkvenoj (liturgijskoj) godini, za takvu vrstu spisa koristi se i naziv *evanđelistar*. Ovom tipu rukopisa pored Assemanijevog evanđelja pripada spis u nauci poznat pod nazivom Savina knjiga. Od strane struke datirano je na prijelaz između 10. i 11. stoljeća i smatra se da potječe iz Makedonije. Zbog svoje izuzetne grafije i zanimljivih iluminacija ovo evanđelje se smatra najljepšim staroslavenskim rukopisom. Za razliku od prethodnih knjiga, ova je najkraća i sadrži 158 listova. Ime nosi po isusovcu sirijskog porijekla J. Assemaniju, poznatom crkvenom historičaru. On ga je 1736. godine pronašao i kupio u Jerusalemu, a njegov nećak ga je poklonio Vatikanskoj biblioteci, u kojoj se i danas nalazi. Doživjelo je veći broj izdanja, prvi ga je objavio Franjo Rački 1865. u Zagrebu, a nakon njega I. Crnčić, J. Vajs i J. Kurz. Posljednje izdanje pojavilo se u Bugarskoj 1981. godine.

U narednom poglavlju autor je priredio *Izvod iz staroslavenske gramatike* (123-140). Tu se nalaze osnovni tabelarni pregledi staroslavenskih glasova, zatim deklinacije imenica, zamjenica i pridjeva, te stupnjevanje pridjeva i na kraju uvid u gramatičke osnove glagola i načini upotrebe brojeva. Ovi podaci pružaju čitaocu mogućnost da se upozna, a studentu da obnovi gradivo iz gramatičkih osnova. Za proširivanje znanja autor upućuje na odgovarajuću stručnu literaturu.

O jezičnim osobinama drugih slavenskih idioma autor piše u poglavlju *Staroslavenski u dodiru sa srodnim idiomima* (143-201). Naime, od 12. stoljeća dolazi do izraženijeg miješanja i interakcije među brojnim varijetetima slavenskih jezika, tada se govori o redakcijama i o recenzijama staroslavenskog jezika. U prvom slučaju riječ je o prirodnim ili nehotičnim utjecajima drugih slavenskih elemenata na već izgrađeni odnosno prvotni oblik, dok se u drugom slučaju radi o namjernim intervencijama. Autor je izdvojio nekoliko geografskih prostora koji su čuvali, razvili i mijenjali jezične osobine u odnosu na druge. Tom prilikom sagledani su Češka i Moravska i njihova staroslavenska tradicija te izvodi iz *Praških listića*, uz njihovu transliteraciju; Panonija s panonsko-slavenskom redakcijom i *Brižinskim spomenicima*, koji su također transliterirani i prevedeni, te *Govor* Klimenta Ohridskog u spomen apostolu ili mučeniku; Rusija – ruska redakcija; bugarska redakcija s njenim najpoznatijim članom Crnoriscem Hrabrem, njegovim traktatom; zatim makedonska redakcija i njena sličnost/razlika s bugarskom; Srbija i Crna Gora sa srpskom redakcijom, Knjiga zvana *apostol*, i Žitije svetog Save napisano od Teodosija.

Na samom kraju autor je posvetio dio Bosni i Hercegovini, to jest nekim posebnostima staroslavenskih tekstova nastalih na njenom području. Ukratko su predstavljeni osnovni podaci o Humačkoj ploči iz 12. stoljeća, koja je napisana ćirilicom s nekoliko glagoljskih slova, i Grškovićevom odlomku apostola, koji čini glagoljični fragment od svega četiri lista. Kao karakteristične predstavnike bosanskog kulturnog kruga Damjanović ubraja glagoljicom napisani *Splitski odlomak misala* iz 13. te Divoševo i Batalovo evanđelje iz 14. stoljeća. Narednom stoljeću pripadaju Hvalov zbornik i Mletački zbornik. Autor je na kraju odjeljka o Bosni uvrstio odlomak nedavno umrle najpoznatije proučavateljice bosanskih rukopisa – Herte Kune, gdje ona piše o porijeklu bosansko-humske tradicije.

Posljednje poglavlje odnosi se na *Ćirilometodsko naslijeđe u hrvatskom srednjem vijeku* (205-307). Autor primjećuje da se "književnojezična kultura hrvatskog srednjovjekovlja često" naziva "trojezičnom i tropismenom misleći na to da su njeni tekstovi ostvareni na

latinskom, staroslavenskom i starohrvatskom jeziku te u latiničnom, glagoljičnom i ćiriličnom pismu". Stoga istraživanje ovog osobenog kulturnog kruga, koji ugledni hrvatski historičar Tomislav Raukar sažima sintagmom *raznorodnosti i spajanja*, čini posebno zahtjevnim. Nakon pregleda hrvatskog glagoljaštva, koje se ipak odlikuje najdužim kontinuitetom na hrvatskom historijskom prostoru, Damjanović predstavlja *Pismohrane u kamenu*, u koji spadaju: Hrvatski glagoljski epitafi, Plominski natpis, Volunska ploča, Baščanska ploča, Kninski ulomak, Konavoski glagoljski natpis i drugi. Naredni odlomci se odnose na *Glagoljicu na oltaru* i *Glagoljicu van liturgije*, gdje pripadaju: Hrvatskoglagoljski liturgijski tekstovi, Bečki listići, Mihanovićev odlomak apostola, Londonski odlomak brevijara, Regula Svetoga Benedikta, Pariški zbornik, Pismo Nikole Modruškoga i mnogi drugi. Posljednji osvrti sadržinom se već odnose na prijelazno razdoblje između srednjeg i ranog novog vijeka i tretiraju *Glagoljaše u Gutenbergovoj galaksiji* i karakteristike hrvatskog jezika pisanog ćirilicom i latinicom. Olakšavajuću okolnost u služenju ovom knjigom predstavlja registar imena i predmetni registar (309-314).

Treće popravljeno izdanje knjige *Slovo iskona: staroslavenska/starohrvatska čitanka* sadrži koncizan i jasan pregled historije staroslavenske književnosti, objašnjava razvoj ćiriličnog i glagoljskog pisma, zatim njihovo razgranavanje u različite oblike redakcija i njihove osobenosti, uvod u osnove staroslavenske gramatike, a povrh svega obiluje izuzetno kvalitetnim slikovnim prilogom koji obuhvaća najznačajnije staroslavenske tekstove. To je, nakon pojave *Staroslavenske čitanke* Josipa Hamma prije više od četiri desetljeća, prvo djelo koje sintetski tretira najvažniji razvoj staroslavenskog jezika. Posebnu vrijednost predstavlja objašnjavanje pojedinih filoloških pojmova koji osobama van slavističke struke mogu predavati određene poteškoće. Ovo djelo sintetski pristup čini zanimljivim ne samo studentima staroslavenskog, stručnjacima i profesionalnim filolozima nego i široj čitalačkoj publici, a iz nje mogu vrijedna saznanja crpiti i naučni radnici ostalih grana humanističkih nauka, posebno historičari. Pored toga što je pregledno i jasno, ovo djelo Stjepana Damjanovića donosi nova shvaćanja i stvara osnovu za dalje istraživačke napore.

Nedim Rabić

Lice i naličje britanske politike u Bosni i Hercegovini

(Edin Radušić: *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – Od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije.* Sarajevo: Institut za istoriju, 2013, 422 str.)

Evropsku povijest 19. stoljeća obilježila je borba "velikih" sila za premoć na kontinentu, ali i šire. Istočno pitanje, odnosno pitanje opstanka i sudbine Osmanskog carstva, možda je najeklatantniji prikaz suparništva evropskih sila u tom periodu. U zamršenoj diplomatskoj igri, gdje su značajnu ulogu igrale Francuska, Rusija i Austrija, Velika Britanija je zauzimala posebno mjesto. Ona je bila kolijevka parlamentarizma, industrijske revolucije i znanosti te vodeća imperijalistička sila tog doba. Njen primarni cilj je bio očuvanje balansa i mira u Evropi kako bi britanski politički i ekonomski interesi ostali netaknuti. Očuvanje ravnoteže podrazumijevalo je očuvanje integriteta i nezavisnosti Osmanskog carstva kojem su prijetnju predstavljale Rusija i Austrija. Budući da je Bosna bila najistureniji osmanska provincija u Evropi, naseljena brojnim muslimanskim stanovništvom, ona je, posebno od sredine 19. stoljeća, privukla pažnju evropskih sila koje su na ovom prostoru počele otvarati svoja konzularna predstavništva. Velika Britanija je otvorila svoj konzulat u Bosni 1857. godine. Iako je pitanje mjesta Osmanskog carstva i Bosne unutar britanske politike 19. stoljeća iznimno važno, ono do sada nije bilo predmetom ozbiljnijeg znanstvenog istraživanja.

Knjiga *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – Od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, autora Edina Radušića, vanrednog profesora na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, prati razvoj britanske politike u drugoj polovini 19. stoljeća na dva nivoa: širem – nivou Osmanskog carstva, i užem – nivou Bosanskog ejaleta/vilajeta. Ona predstavlja još jedan naslov koji je izašao zahvaljujući izdavačkoj djelatnosti Instituta za istoriju u Sarajevu, a rezultat je rada na arhivskoj građi raspoređenoj u različitim fondovima *National Archives of the United Kingdom* u Londonu i koja do danas uglavnom nije bila predstavljena naučnoj zajednici i široj javnosti. Ovo djelo, upakovano u dizajnerski sjajno riješene korice, ima 422 stranice i podijeljeno je u više poglavlja.

U uvodnim razmatranjima (9-21) autor kratko oslikava zamršenu mrežu diplomatskih odnosa evropskih vodećih sila u 19. stoljeću. Taj osvrt završava analizom Istočnog pitanja i specifičnog položaja Bosne i Hercegovine unutar njega, te posebno unutar britanske politike. Specifičan položaj definira sljedećim faktorima: geostrateški položaj Bosne i Hercegovine, prisustvo značajnog broja muslimanskog slavenskog stanovništva, pojačano interesiranje Rusije i Austro-Ugarske nad ovim područjem, kao i težnje kneževina Srbije i Crne Gore da se prošire na ovaj teritorij. Autor ukazuje i na činjenicu da u historiografiji nije postojalo djelo koje se bavilo pitanjem položaja Bosne i Hercegovine u britanskoj politici u razdoblju

od 1857. do 1878. godine. Knjiga je stoga najvećim dijelom zasnovana na neobjavljenoj arhivskoj građi te nešto manje na publiciranim izvorima i putopisima. Osnovni cilj autorova istraživanja je bila rekonstrukcija mjesta Bosne i Hercegovine u britanskoj politici u posljednje dvije decenije osmanske uprave.

"Britanska politika prema Osmanskom carstvu od sredine 19. stoljeća do istočne krize sedamdesetih: nezavisnost i teritorijalni integritet" (21-56) uvodno je poglavlje u kojem se daje pregled politike velikih evropskih sila prema Osmanskom carstvu u naznačenom periodu. Odnos evropskih sila – u prvom redu Velike Britanije, Francuske, Rusije i Habsburške monarhije – prema Osmanskom carstvu bio je prilično kompliciran, a na momente čak i konfuzan i nedefiniran. Sve navedene sile, osim Rusije, čija je politika prema Osmanlijama ipak držala određeni kurs u kontinuitetu, Carstvu su mogle biti kako zaštitnice tako i neprijatelji. Autor analizira karakter ovih odnosa i njihovu uvjetovanost unutrašnjopolitičkim dešavanjima s jedne te previranjima u evropskoj politici s druge strane. Krimski rat i Pariski kongres 1856. godine su na izvjestan način donijeli predah Osmanskom carstvu, jer je donekle bio anuliran utjecaj Rusije. Međutim, početkom 70-ih godina 19. stoljeća sudbina Osmanskog carstva je ležala u rukama Rusije, Velike Britanije, Austro-Ugarske, dok se utjecaj Francuske postepeno gubio. Radušić ističe da je ovako postavljen sistem međudržavnih odnosa mogao imati osnova kada je u pitanju Carstvo u cjelini. Međutim, ako se pokuša analizirati politika pojedinih provincijskih vlasti, kao naprimjer u Bosanskom ejaletu/vilajetu, prema stranim silama i njihovim konzulima, onda je austrijski interes najviše izražen. Osnovni britanski ciljevi su bili zaštita strateških političkih i ekonomskih interesa. Stoga je Velika Britanija bila protiv komadanja Osmanskog carstva. Jedinstveno i stabilno Osmansko carstvo je bilo garant sigurnosti na Levantu i oduzimanja taktičke prednosti velikih sila – suparnica: Francuske i Rusije.

Drugo poglavlje, naslovljeno kao "Uspostava konzulata u Bosni i britanska konzularna i diplomatska služba" (56-95), donosi osvrt na britanske interese u okviru Istočnog pitanja, koji su išli tragom održanja nezavisnosti i integriteta Osmanskog carstva, za što je garant trebao pružiti *hatti-humajun*, važan dokument u periodu reformi i modernizacije Carstva. Kako bi bila pravovremeno informirana, Velika Britanija otvorila je veliki broj konzularnih predstavništava na području Osmanskog carstva. Otvaranje takvih predstavništava bilo je očekivano i u najisturenijoj provinciji Carstva – Bosanskom ejaletu, naseljenom velikim brojem slavenskih muslimana. Kraljica je 5. septembra 1856. godine imenovala Henryja Churchilla konzulom u Bosni i Hercegovini, sa sjedištem u Sarajevu. Za vicekonzula, sa sjedištem u Mostaru, bio je imenovan Zohrab. Vicekonzulat u Hercegovini nije bio aktivan u periodu od 1864. do 1876. godine. Posebno važan dio poglavlja odnosi se na zadatke koje je britanski konzulat trebao realizirati u Bosni i Hercegovini. Djelatnost konzulata je išla u pravcu održavanja mira u provinciji, anuliranja utjecaja konzulata Rusije i Austrije, čije je držanje bilo neprijateljski nastrojeno prema Carstvu, te poduzimanje određenih mjera koje bi pomogle u provođenju zagovaranih reformi u Carstvu. Konzul je bio dužan pisati generalne izvještaje, te godišnje trgovačke izvještaje. Autor je u daljem tekstu dao detaljan opis smjene britanskih konzularnih službenika u Bosni (1857-1878). Također je potcrtao osnovne karakteristike poslova koje su obavljali konzuli i vicekonzuli. S tim u vezi su od posebnog značaja bili njihovi izvještaji. Vicekonzul ih je bio dužan slati konzulu, a ovaj ambasadi u Carigrad. Ako bi izvještaj britanskog konzula iz Sarajeva bio posebno interesantan, njegovi dijelovi ili izvještaj u cjelini su mogli biti upućeni Foreign Officeu.

"Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od osnivanja konzulata 1857. do početka ustanka 1875." (95-217) naziv je sljedećeg poglavlja, u kojem autor oslikava britansku politiku prema Osmanskom carstvu općenito. Iako su se konzervativci i liberali u Britaniji razlikovali u svom pristupu rješavanja Istočnog pitanja i odnosa spram sudbine Osmanskog carstva, bili su usaglašeni u stavu da se Carstvo ne smije komadati, mada nisu bili spremni ni preuzeti ulogu potpunog zaštitnika osmanskih interesa. Međutim, prijetnju im je predstavljala ruska vrlo asertivna politika, kako u Evropi tako i u Aziji. Autor ističe da su se Britanci u politici očuvanja osmanskog integriteta i suvereniteta dosta uzdali u provođenje reformi, koje su bile neophodne osmanskom društvu. Reforme su bile neophodne kako bi se u okviru Osmanskog carstva zadržale i određene provincije, među kojima je svakako bila i Bosna. Britanska politika u Bosni je bila suglasna britanskoj općoj politici prema Osmanskom carstvu. Provođenje reformi je podrazumijevalo očuvanje mira, čiji su garant mogle biti britanska diplomatska i konzularna služba. Osim političkih, Britanija je imala i određene ekonomske interese: prodor britanske robe na balkansko područje je bio jedan od njih. Glavni zadatak britanskog konzula u Bosni je bila zaštita britanskih interesa, kao i interesa britanskih podanika, te promocija trgovine i trgovačkih interesa. Stoga je bilo neophodno djelovati u tri pravca: raditi na očuvanju mira i stabilnosti, provođenje reformi te anuliranje negativnog utjecaja konzulata onih sila koje su imale neprijateljsko držanje spram Osmanskog carstva, a to su u prvom redu bile Rusija i Austrija.

U narednom poglavlju "Bosna i Hercegovina u ekonomskoj politici Velike Britanije i tretman privrednih kretanja u djelatnosti britanskog konzulata u Bosni" (217-254) razmatran je britanski trgovački utjecaj u Osmanskom carstvu, koji je sve više rastao kroz 19. stoljeće. U ovom dijelu je izostalo konsultiranje turskih autora, čija je perspektiva oslikavanja britansko-osmanskih trgovačkih interakcija također jako interesantna i obiluje zanimljivim informacijama, posebno u odnosu na provođenje reformi na kojima insistira autor. Ortajli smatra da je britansko-osmanski trgovački ugovor iz 1838. godine direktno utjecao na donošenje Hatišerifa od Gilhane. Britanska trgovina u Bosni nije bila značajnije razvijena niti organizirana, te ni britanski konzulat nije imao naglašene privredne zadatke. Ipak, bio je dužan sastavljati polugodišnje trgovačke izvještaje, dok su i generalni izvještaji sadržavali važne stavke o privredi. Radušić ukazuje na težnju britanske vlasti da se otvori mogućnost protoka britanske robe u Bosni, što bi bilo omogućeno otvaranjem luke Klek za slobodnu trgovinu te njeno povezivanje sa Sarajevom i Mostarom. Posrednička uloga Austrije i njena privredna dominacija na ovom prostoru predstavljala je problem. Međutim, za razvoj trgovine u Bosni bile su potrebne i korjenite promjene: izgradnja puteva, željeznica, unapređenje poljoprivredne proizvodnje i sl. Budući da je britanska politika bila dugoročna, ove prepreke su bile samo faze koje treba prevazići.

Posljednje poglavlje knjige nosi naslov "Bosna i Hercegovina u politici Velike Britanije za vrijeme Istočne krize 1875-1878" (254-383). Iako na kraju, ono je okosnica knjige, jer se tu oslikava mijenjanje pravca britanske politike prema Osmanskom carstvu i Bosni. Za kratko vrijeme trajanja istočne krize, britanska politika prema Bosni i Hercegovini je prošla dvije faze: 1. od početka nemira do potpisivanja mirovnog ugovora u San Stefanu, i 2. od San Stefana do Berlinskog kongresa. U prvoj fazi britanska politika nije mijenjala kurs koji je podrazumijevao održanje integriteta Osmanskog carstva i ostanak Bosne i Hercegovine unutar njega, uz provođenje administrativnih reformi. Nakon San Stefana ova politika kreće

u pravcu ograničavanja Osmanskog carstva na područje "Azijske Turske", dok je Bosnu i Hercegovinu trebalo vezati uz Austro-Ugarsku. Približavanje Austro-Ugarske i Velike Britanije posljedica je držanja Rusije u istočnoj krizi. Tako je na Berlinskom kongresu, uz blagoslov Britanaca, Austro-Ugarskoj dat mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu i upravlja njome.

Na kraju, možemo zaključiti da je knjiga odlično koncipirana i da je autor uspio rekonstruirati vrlo zamršene diplomatske odnose Velike Britanije i Osmanskog carstva te ocrtati osnovne pravce britanske politike prema Osmanskom carstvu i Bosni. Ova znanstvena studija predstavlja još jedan vrijedan prilog povijesti posljednjih godina osmanske uprave u Bosni i Hercegovini, uz vrlo turbulentan kraj obilježen velikom istočnom krizom i Berlinskim kongresom.

Amila Kasumović

Dvije decenije kontinuiranog uspješnog rada

(U povodu 20. godišnjice *Almanaha*, časopisa za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana, Podgorica)

U posljednjim decenijama 20. i prvim godinama 21. stoljeća na prostorima bivše Jugoslavije desili su se brojni događaji koji su uticali na sve segmente života i rada ljudi sa ovih prostora. Nažalost, puno toga je lošeg u odnosu na pozitivne strane. Jedna od rijetkih pozitivnijih pojava iz "olovnog vremena" je pojava *Almanaha* – časopisa za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana. Nastao je u vrijeme kada je srpsko-crnogorska agresija na Bosnu i Hercegovinu bila u punom jeku i kada je bošnjački narod na prostorima Srbije i Crne Gore, a posebno na teritoriji Sandžaka, preživljavao najteže dane u svojoj povijesti. U to vrijeme su pojedini istaknutiji intelektualci s navedenog prostora pisanom riječi i pokretanjem novog časopisa željeli pokazati da se i u tom dubokom mraku može pokušati upaliti tračak svjetlosti i nade, te kazati da zlo nije pobijedilo dobro i da nije sve gotovo. Kako je pisao jedan od pokretača časopisa i njegov prvi urednik rahmetli Husein Bašić, pojavom *Almanaha* željelo se u ovom časopisu ukazati *na kakvu-takvu mogućnost da se makar registruju i naznače elementarne kulturne vrijednosti muslimanskog naroda u Crnoj Gori i Srbiji, koji je sticajem tragičnih okolnosti ostao još više izolovan i usamljen, s nanovo raspirenom hipotekom "vječite krivice", ali i one, nimalo lakše, koju mu već, kao težak kamen vješaju o vrat uskovitlani nacionalistički korpus, aktuelna vlast i njihovi mediji*.

Od inicijative te 1993. godine i 1-2. broja, pa u protekle dvije decenije, *Almanah* je pod uredništvom književnika Huseina Bašića u prva četiri, a od 5-6. do sada štampanog 56. broja, pod uredništvom akademika Šerbe Rastodera te sekretara prva četiri broja akademika Zuvdije Hodžića, a od 5. do sada Atvije Kerovića, prolazio kroz brojna iskušenja. U tome su nesebičnu ulogu imali i članovi Redakcije: Milika Pavlović, Asim Dizdarević, Senad Gačević, Esad Kočan, Suljo Mustafić, Aldemar Ibrahimović, Adnan Čigrić te brojni saradnici. Oni su u granicama svojih mogućnosti pomagali i pomažu da časopis izlazi što redovnije i sa dobrim sadržajem.

I pored otežanog rada, posebno slabog finansiranja, na desetine stvaralaca iz reda književnika, naučnih radnika iz svih naučnih disciplina pomogli su da *Almanah* pređe lokalne, državne, pa i regionalne granice. Danas je to časopis koji je dostupan u brojnim evropskim i vanevropskim zemljama. Posebno se s pažnjom prati u ozbiljnim naučnim krugovima.

Do toga nije došlo slučajno. Od prvog broja časopis je postao otvoren za saradnju za sve ljude dobre volje koji svojim radovima i prilozima približuju narode, zemlje, kulture i civilizacije. Kako je vrijeme prolazilo, *Almanah* postaje sve veći i sigurniji most preko koga se međusobno povezuju i približavaju svi stvaraoci koji su željni istine i znanja. Kao što su to zamislili i njegovi osnivači, a prihvatili svi drugi, na stranicama ovog časopisa

nalaze se imena ne samo Bošnjaka nego i naučnika, umjetnika iz reda drugih naroda, konfesija te različitih političkih uvjerenja i iz šireg regiona. Time je *Almanah* izbjegao sudbinu onih koji se isključivo bave sami sobom i nalaze se *pod staklenim zvonom*.

Naprotiv. Časopis *Almanah* od prvog do zadnjeg broja otvoren je za saradnju svima onima koji pokazuju interes da doprinesu njegovom još bogatijem i interesantnijem sadržaju. U tome imaju otvorena mjesta u rubrikama: *Baština, Istorija, Portreti, Aktuelnosti, Književnost, Iz rukopisa, Iz starih rukopisa, Zapisi, Pisma, Dokumenti, Prikazi, In memoriam* i *Jubileji.*

Među saradnicima *Almanah*a su i autori s više članaka, priloga, prikaza i osvrta. Kao što se vidi iz priložene bibliografije koju je uradio mr. Sait Š. Šabotić za prvih 50 brojeva *Almanaha*, njegovi saradnici su ne samo sa teritorije Crne Gore i bivše Jugoslavije nego i iz drugih evropskih i vanevropskih zemalja. Sa radovima javile su se desetine poznatih i priznatih autora iz oblasti koje su predmet njihovog stvaralaštva. Sa svojim člancima, prilozima i književnim djelima punili su i pune do sada oko 10.000 stranica ovog cijenjenog časopisa.

Gledajući sa ove vremenske distance, u protekle dvije decenije *Almanah, časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana* iz Podgorice, i pored svih poteškoća i izazova, kontinuirano izlazi i sa svakim novim brojem stiče sve nove i nove saradnike i čitaoce. Kao đulistan ušao je u srca velikog broja ljudi koji ga sa zadovoljstvom i velikom pažnjom iz broja u broj sve više čitaju i žele mu dugovječnost. Vremenom, tračak svjetlosti koji je najavljen ovim časopisom sve više širi svoje svjetlosne zrake i potiskuje mrak i mitske zablude.

Enes Pelidija

Bosanskohercegovačka slovarica

(Merima Čamo: *Urbana abeceda Bosne i Hercegovine.* Sarajevo: Autorsko izdanje, 2013.)

U maju 2013. godine iz štampe je izašla knjiga dr. Merime Čamo, profesorice na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, pod naslovom *Urbana abeceda Bosne i Hercegovine*. Knjiga je rezultat dugogodišnjeg ne samo naučnog i predavačkog nego i istraživačkog angažmana u prikupljanju podataka o bosanskohercegovačkim gradovima. Urbana je, a pritom se bavi urbanitetom Bosne i Hercegovine, abeceda – jer su gradovi poredani abecednim redom, i čini se važnijim, u knjizi su sabrana osnovna znanja i podaci o svakom gradu naše države, što je jednako bitno kao znati abecedu…

Djelo je prezentirano na 174 stranice teksta, a obuhvata opis 42 gradska naselja predočena abecednim redom, odnosno utvrđenim redoslijedom slova u latinici kojim se, prema riječima autorice, željela osigurati što bolja preglednost i jasnoća teksta. Osim toga, u tekstu su opisani i zanimljivi ambijenti urbanog karaktera koji do sada nisu bili predmetom istraživanja, a radi se o lokacijama/građevnim cjelinama iz ranijeg perioda, smještenim u neposrednoj blizini Cazina, Čapljine, Mostara, Trebinja, Vareša, Visokog i Zenice, a to su Ostrožac, Počitelj, Blagaj, Kraljeva Sutjeska (Bobovac), Ravno, Visočica i Vranduk. U uvodu se ukazuje na to da je socijalna egzistencija bosanskohercegovačkih naselja prezentirana kroz različite historijske etape, "čime se nastojalo ukazati na važnost hronološkog (pre)poznavanja urbanih mijena, izazvanih djelovanjem mnogovrsnih internih i eksternih činilaca, koji su različitom intenzijom upotpunjavali, preobražavali i oplemenjivali autohtoni gradski ambijent". Budući da (naše) savremeno društvo sažima različite tradicijske, ideološke, kulturološke, religijske i druge elemente, namjera ovog udžbenika je da se u historijskoj ovojnici Bosne i Hercegovine osvijetli socijalnoantropološki milje bosanskohercegovačkog grada, odnosno njegov optimum, dinamika, ljudski resursi, privredni potencijal, način života, konfesionalna struktura, društvena (dez)organizacija, kulturološke tvorevine, demografski debalansi, konflikti itd.

Urbana abeceda Bosne i Hercegovine značajan je doprinos bosanskohercegovačkoj sociološkoj literaturi iz najmanje nekoliko razloga. Prvi je, svakako, jer je ovo prvo djelo ovakve vrste na našim prostorima, iako se urbana problematika unazad nekoliko desetljeća svrstala u temeljna pitanja našeg vremena. Zatim, pisana s velikom ljubavlju i (patriotskom) naklonošću prema bosanskohercegovačkim gradovima, a istovremeno veoma sistematično, knjiga je na jednom mjestu sažela sve bitne ali i zanimljive informacije o gradovima u Bosni i Hercegovini, čime je značajno obogaćen bosanskohercegovački knjižni fond. U nju je uložen značajan znanstveni napor da se upotpuni mozaik proučavanja urbane problematike, a osim faktografskih podataka, knjiga je maštovita i predstavlja splet historijske zbilje i mitoloških doživljaja, što nas navodi da nekim drugim očima pogledamo ljepote Bosne i Hercegovine. Ovaj svojevrsni katalog bosanskohercegovačkih gradova, bez suvišnih slika, daje veoma precizan i temeljit pregled dešavanja na ovim prostorima od Kulina bana do

savremenih dana. Zanimljivo i ne tako često za ovaj žanr – izrazito faktografski, iz knjige nije izostala emocija, ali ona umjerena, nenapadna…

Knjiga je potkrijepljena sa 135 značajnih i recentnih bibliografskih jedinica iz oblasti sociologije grada, etnologije i antropologije, te 16 internetskih stranica, uz konsultiranje svih službenih stranica gradova koji su opisani u tekstu.

Kao rezultat višegodišnjeg marljivog prikupljanja podataka, istraživanja i bavljenja urbanom problematikom, *Urbana abeceda Bosne i Hercegovine* predstavlja istinsku riznicu znanja i podataka o gradovima BiH. Namijenjena široj čitalačkoj publici, bit će od koristi svima: turističkim djelatnicima, sociolozima i onima koji se na bilo koji način bave urbanitetom; značajna i zanimljiva nama, građanima Bosne i Hercegovine, ne samo zato što na jednom mjestu imamo najvažnije podatke o svim bosanskohercegovačkim gradovima nego i zato što će nam kao podsjetnik poslužiti svaki put kad nas daleki rođak ili kakav prijatelj posjeti iz inostranstva, pa nam ponestane ideja gdje ga odvesti ili šta mu zanimljivo ispričati o nekom gradu Bosne i Hercegovine. Za njom će posegnuti i svi oni koji namjerno dođu ili slučajno zalutaju ovdje, pa zastanu i zamisle se šta to lijepoga i zanimljivoga ima da se posjeti, obiđe – stoga se čitaoci ove knjige ne mogu svesti čak ni na građane Bosne i Hercegovine… *Urbana abeceda Bosne i Hercegovine* će zasigurno svakoga ko pročita barem nekoliko stranica pozvati da prije neke daleke, skupe svjetske destinacije, posjeti gradove Bosne i Hercegovine, da s knjigom u ruci prošeta i obiđe sve znamenitosti i zanimljivosti koje autorica u knjizi navodi.

Kako je istaknuto, knjiga je namijenjena širem čitalačkom auditoriju, no kao svojevrsni udžbenik univerzitetskog karaktera naročito se preporučuje nastavnom kadru i studentima društvenih nauka općenito. Nesumnjivo je da će knjiga pobuditi veliki interes i veoma brzo biti prevedena na neki od svjetskih jezika.

Enita Kapo

Dvodimenzionalno društvo

(Manfred Prisching: *Die zweidimensionale Gesellschaft: Ein Essay zur neokonsumistischen Geisteshaltung*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften – GWV Fachverlage, 2009, 2. Auflage)

Manfred Prisching[1], istaknuti naučnik i član Austrijske akademije nauka, autor je desetak knjiga i brojnih naučnih i stručnih članaka u oblastima političke sociologije, ekonomske sociologije i sociologije kulture. U većini svojih radova tretira pitanja postmodernih društava. Knjiga *Dvodimenzionalno društvo: esej o neokonzumerističkom stanju uma* pokreće diskusiju o društvenim tokovima u sadašnjosti i ukazuje na problem konzumerizma kao krucijalnog faktora našeg bivstvovanja. Autor govori o dvodimenzionalnom društvu gdje pojam dvodimenzionalnosti bazira na novcu i zabavi, što su dva ključna pojma koja se prožimaju kroz ovaj rad. Autor definira i pojam "neokonzumerizma", kojim detektuje znatne razlike u odnosu na prethodne kritike konzumerizma koje svoje uporište nalaze u šezdesetim godinama prošlog stoljeća. Upravo *kritika konzumerizma* koju Prisching karakterizira kao staru pomaže autoru da opiše i objasni pojam neokonzumerizama u savremenom društvu koji se bazira na novcu i zabavi. Knjigu čini dvanaest poglavlja na 296 stranica teksta. Nakon kraćeg uvoda u problematiku, Prisching pojašnjava prirodu konzumerizma i ustanovljava da individue ili pojedinci nikada u historiji čovječanstva nisu posjedovali tolika dobra kao danas. Na ovom tragu Prisching nastavlja u drugom poglavlju govoriti o pojmu "starog konzumerizama" te pravi razliku između teorije otuđenja ili alijenacije, koja se odnosi na nešto što je čovjek stvorio, a onda mu se ta tvorevina ukazuje kao strana (Adorno, Horkheimer, Marcuse), kritičari ove teorije smatraju *da savremeno potrošačko društvo vodi otuđenju i tzv. komodifikaciji čitavog društva kroz promociju potrošnje kao najveće vrijednosti*[2], također spominje i teoriju manipulacije gdje kroz istraživanje i analize radova Vancea Packarda, koji tvrdi da pojedinci nisu krivi za sve veću želju za konzumerizmom iz prostog razloga što *moraju* konzumirati jer bivaju manipulirani. Svoj "obračun" sa slabostima teorija starog konzumerizma Prisching završava sa teorijom zavjere (Pasolini). Prisching tvrdi da fenomen materijalizma[3] koji svoje utočište ima u staroj potrošačkoj politici nema više sigurnu opstojnost. U trećem poglavlju, koje nosi naslov *Überbietunglogik*, koji bismo mogli prevesti kao *logiku nadmetanja*, a koju Prisching

[1] Manfred Prisching, austrijski sociolog, od 1994. godine profesor na Univerzitetu u Grazu, sa težištem interesiranja u oblasti političke i ekonomske sociologije. Autor je više stotina stručnih i naučnih članaka u oblasti sociologije.

[2] Vidanović Ivan: *Rečnik socijalnog rada*; pojam alijenacija.

[3] Materijalno ne sprečava težnju ka idejnom; ono prvenstveno postavlja uslove, unutar kojih se ono može razvijati.

tretira kao tipično obilježje neokonzumerističkih društava. Ova logika analizira fenomen prijašnjeg ili normalnog koje brzo zadovoljava ljudske potrebe te analogno tome dolazi do zasićenja i mora se na neki način nadmašiti. Kao dobro vrijedi jedino ono što je više, koje se već sutra gleda kao prijašnje i ponovo mora biti nadmašeno, i tako ukrug. U četvrtom poglavlju autor se bavi *multiopcionalizmom* (mogućnost više izbora), gdje smo kontinuirano prisiljeni da od prekomjerne ponude dobara odaberemo ona "prava". Peto poglavlje analizira put od "čeličnog kućišta" do konzumerizma, a u ovom poglavlju autor kroz prizmu velikih teoretičara Webera, Habermasa, Eliasa i Bella te njihova stajališta pokušava doći do novih spoznaja o shvatanju konzumerističkog društva. Šesto poglavlje nosi naslov *Svijet kao tržni centar (Die Welt als Einkaufszentrum)*, a Prisching u ovom poglavlju vidi tržni centar kao mjesto društvenog i kulturnog zbivanja, i ukazuje na transformaciju čina kupovine koja je prije bila odvojena od života i koristila isključivo svrsi. Danas je kupovina postala doživljaj, ali u nekim slučajevima i bolest, te veliki broj ljudi svoje slobodno vrijeme provodi upravo u tim "centrima zabave" u kojima uvijek ima nešto za svakog posjetioca. U sedmom i osmom poglavlju Prisching utvrđuje da savremeni (moderni) čovjek uvijek teži za stimulacijom, te ne prihvata dosadu i normalnost. Stimulacija, spontanost i trenutna satisfakcija obilježja su neokonzumerističkih društava. Kupovina u današnjem društvu ima i još jednu važnu ulogu, a to je da na određeni način formirate svoj identitet; na pitanje *ko sam ja?* danas imate mogućnosti da kroz investiranje određene sume novca dobijete potpuno drugi identitet, pa iako on bio isključivo vizualni (*dekorativna različitost*), bivate prihvaćeni ili odbačeni od društva kojem stremite. Pojam dekorativne različitosti i mentalnog konformiteta (usklađenosti) Prisching detaljno analizira u narednom poglavlju, gdje navodi da je *moderna individualnost sklad između mentalnog konformiteta i dekorativne različitosti.* U naredna tri poglavlja autor analizira tržišne procese koji kako direktno tako i indirektno utječu na konzumerizam pojedinca, skreće pažnju na društva koja ne uspijevaju u namjeri da zadovolje svoj nivo kunzumerizma, jer što više tržište nudi luksuznih artikala utoliko brže će rasti i nezadovoljstvo, razlog tome kod pojedinca je stalni osjećaj da je nešto propustio. U posljednjem, dvanaestom poglavlju, Prisching govori o "dobrom životu", koji je po autoru u neokonzumerističkim društvima povezan s novcem, jer ko ima novac taj i konzumira. Nadalje, slaže se s Bolzom i tvrdi da je *imuni sistem svjetskog društva upravo konzumerizam koji se bori protiv virusa fanatičnih religija*. Prisching također primjećuje da su društva prilično otporna na revolucije iz prostog razloga jer više vole da idu u kupovinu, bave se sportom ili posjećuju razne predstave nego da svoj kratki životni vijek rasipaju na revolucije.

Knjiga *Dvodimenzionalno društvo: Esej o neokonzumerističkom stanju uma* daje odličnu analizu neokonzumerističkog društva, gdje Prisching pokušava definirati proces nastanka *modernog zapadnog društva* kada je riječ o konzumerizmu i njegovom utjecaju na društvo. Knjiga je svakako preporučljiva ako želimo shvatiti koliko i kako se odnos pojedinca prema konzumerizmu kontinuirano i dinamično mijenjao. Ova knjiga je vrlo bogata stajalištima mnogih savremenih mislilaca koji su se dotakli problema konzumerizma te je autor njihove radove vješto inkorporirao u svoj rad, dakako ni zadnja rečenica u ovoj knjizi nije slučajna jer govori o trenutnom, a možda i budućem stanju društva i društvenih vrijednosti, jer Prisching kaže: *ne postoji život izvan konzumerističke egzistencije*.

Amer Osmić

GODIŠNJAK 2013

IZ "PREPORODOVE" DJELATNOSTI _____

Izvještaj o radu BZK "Preporod" Sarajevo za 2013. godinu

Ove godine navršilo se 110 godina od osnivanja "Preporoda", koji je u ovom turbulentnom vremenu prošao put neujednačenog djelovanja u kulturi na nacionalnoj osnovi: od romantičarskog zanosa, potom "gluhog doba" – zabrane rada, te ponovnog organiziranja u rješavanju uskraćenih pitanja u kulturi bošnjačkog naroda.

Ideja vakufa u kulturi, koja je bila prisutna i potvrđena u "Gajretu" i "Narodnoj uzdanici", danas skoro da ne postoji. Finansijska sredstva za opstanak ove zajednice u kulturi mogu se očekivati samo od države. Sredstva koja dobivamo u posljednje dvije godine su nedovoljna kako na razini Matičnog odbora tako i na razini općinskih društava.

Ograničeni skromnim sredstvima, prvi put u posljednjih 17 godina nismo održali tradicionalni Zbor predsjednika općinskih društava. U nemogućnosti održavanja Zbora predsjednik i članovi Matičnog odbora BZK "Preporod" nastojali su to nadoknaditi svojim čestim posjetama općinskim društvima širom Bosne i Hercegovine, gdje su se putem tribina članovi općinskih društava upoznavali s aktualnim pitanjima vezanim za položaj Bošnjaka i stanje u državi Bosni i Hercegovini.

Dodatni razlog za obilazak općinskih društava, pogotovo u entitetu RS, bio je popis stanovništva u Bosni i Hercegovini. U oktobru ove godine osnovana je Fondacija "Popis 2013", koju su utemeljili BZK "Preporod", Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Muslimansko dobrotvorno društvo "Merhamet" i Bošnjački institut – Fondacija "Adil Zulfikarpašić". Na područjima Bosne i Hercegovine Fondacija "Popis 2013" valjano je informirala stanovništvo u vezi s popisom i koordinirano djelovala među građanima s ciljem da popis bude izveden uspješno.

Brojna pitanja u vezi s daljnjim unapređenjem naše države Bosne i Hercegovine nametana su i postavljana pred ovu zajednicu u kulturi. U tom smislu održani su savjetodavni sastanci i javne tribine na kojim su raspravljana sljedeća pitanja: Parcijalna reforma Ustava FBiH, a ne cijelog Ustava BiH, na osnovama legalnog Ustava Republike BiH; Mostar – kako urediti raspodjelu vlasti u gradu; Entitet RS ostaje dok se reformira FBiH ili...; Popis stanovništva – oktobar 2013. godine; Sarajevo distrikt – šta to znači za grad; Parainstitucionalno djelovanje Bošnjaka i svođenje naroda na religijsku skupinu: Kome to odgovara?; Imamo li svijest o važnosti državnih institucija koje moramo razvijati i unapređivati? U radu ovih savjetodavnih sastanaka učestvovao je veliki broj univerzitetskih profesora i znanstvenih radnika.

Na okruglom stolu u Brčkom, koji je organizirao BZK "Preporod" 31. oktobra 2013. godine povodom onemogućavanja djece iz Konjević Polja da uče bosanski jezik, kao i činjenice da njihovi roditelji ne mogu da budu članovi školskog odbora, te neproporcionalnog

broja zaposlenih Bošnjaka u školi gdje su apsolutna većina bošnjačka djeca, postavljeno je pitanje: Ima li danas u Evropi postoji narod kojem vlast ne dozvoljava da uči svoj maternji jezik? Imajući u vidu dramatičnu situaciju u kršenju osnovnih ljudskih prava Bošnjaka u obrazovnom sistemu entiteta RS kroz onemogućavanje izučavanja bosanskog jezika i grupe predmeta iz kojih se uči narodna i nacionalna kultura, suprotno Ustavu BiH i evropskoj Konvenciji o osnovnim ljudskim pravima i slobodama, učesnici konferencije usaglasili su se sa sljedećim zahtjevima i tražili njihovo ispunjenje:

1. Onemogućavanje Bošnjaka da budu ravnopravni građani države Bosne i Hercegovine i njezinih entiteta sistematsko je kršenje dejtonskog Ustava BiH i Povelje o ljudskim pravima. Također, onemogućavanje učenika iz reda bošnjačkog naroda da uče bosanski jezik u školi je protuzakonito i protuustavno djelovanje. Zahtijevamo da ovakvo djelovanje prestane i da se pitanje bosanskog jezika razriješi bez politikantskih igara bilo kojeg aktera u ovome procesu.
2. Negiranje drugih naroda kroz sistem obrazovanja u entitetu RS samo je dio organiziranog i sistematskog projekta srbiziranja i pravoslaviziranja polovice Bosne s koje su protjerani Bošnjaci. Zato se bošnjačkoj povratničkoj djeci natura srpski jezik i srpska povijest, srpska interpretacija disolucije bivše zajedničke države i početak agresije na Republiku BiH, a to bi trebalo voditi njihovom ljudskom obezličenju, rastemeljenju i asimilaciji. Zato su u školama pravoslavna obilježja i ikonografija. Zato se onemogućava zapošljavanje Bošnjaka u obrazovnom sistemu entiteta RS. Zahtijevamo da se škole oslobode od religijskih simbola kojima je mjesto u crkvama i da se u obrazovni sistem entiteta RS zapošljavaju Bošnjaci.
3. Sasvim je jasno i vidljivo da entitet RS nema namjeru da osigura bošnjačkom narodu demokratski okvir života i u njemu normalno obrazovanje. Diskriminacija koju entitet RS provodi nad Bošnjacima jasan je znak da je ova tvorevina nedemokratski sistem vlasti u Bosni i Hercegovini i neprestani generator konflikta među narodima Bosne i Hercegovine. Zahtijevamo od države BiH na svim njezinim razinama (kanton, entitet, državna ministarstva) da zaštiti Bošnjake u bosanskohercegovačkom etnitetu RS i da im osigura sistem obrazovanja u skladu s evropskim standardima.
4. Zahtijevamo od države Bosne i Hercegovine na svim njezinim razinama da pokrene pitanje odgovornosti i procedure kažnjavanja onih koji aktivno provode i stimuliraju aparthejd nad bošnjačkim narodom u entitetu RS i vrše ponižavanje povratnika, prije svega krivičnu odgovornost ministara koji ne poštuju zakone. Predstavnici evropskih institucija u BiH također trebaju reći da li bošnjačka djeca imaju pravo na obrazovanje u slobodi ili za njih ne važe standardi i vrijednosti evropskog života.
5. Zahtijevamo od države Bosne i Hercegovine, OSCE-a i OHR-a da osiguraju uslove za kvalitetno i slobodno obrazovanje Bošnjaka i da ih otrgnu iz ruku manijakalnih velikosrpskih politika koje još nisu prestale s negacijom Bosne i Bošnjaka. Visoki predstavnik mora aktivno učestvovati u rješavanju ovoga pitanja i koristiti svoje ovlasti – sad ne može stajati postrani.
6. Pozivamo Bošnjake u entitetu RS da organizirano i dostojanstveno stanu na put borbe za očuvanje bošnjačkog narodnog identiteta i kolektivnog prava na vlastiti jezik, bosansku historiju, geografiju i bosansko-bošnjačku književnost. Na ovaj način želimo zaustaviti proces negacije i asimilacije Bošnjaka koji ni nakon rata 1992-1995. nisu

uspjeli relegirati s dijela Bosne i Hercegovine koji se danas nalazi u okviru dejtonskog entiteta RS.

7. Zahtijevamo da se stave pod znanstveno-kritičku lupu udžbenici iz historije i geografije koji su pretrpani lažnim i netačnim informacijama. Takvi udžbenici su sasvim prilagođeni ideološkim i političkim konstrukcijama koje nemaju veze s historijskim izvorima i činjenicama. Potpuno je nedopustivo da se učenicima podmeću "istine" koje su znanstveno nedokazive i koje predstavljaju neviđene falsifikate i historijske mitove.
8. Danas vidimo jasno nepriznavanje naziva/imena *bosanski jezik*. Bez obzira na to što su prema Dejtonskom mirovnom sporazumu i Ustavu BiH službeni jezici u Bosni i Hercegovini bosanski, hrvatski i srpski, u entitetu RS situacija je sasvim drugačija. Izbjegava se navesti ime maternjeg jezika Bošnjaka – *bosanski jezik*. Zahtijevamo da se svi zakonski akti entiteta RS usklade s Ustavom i ustavnim odredbama države BiH, te da se jasno i precizno navede *bosanski jezik* kao jezik kojim govore Bošnjaci i drugi koji ga smatraju svojim maternjim jezikom. Visoki predstavnik je dužan da u sklopu svojih ovlasti izvrši nadzor nad procesom usklađivanja zakonskih akata entiteta RS sa Ustavom i zakonima države BiH.
9. Zahtjevi će biti predati nadležnim institucijama i dati na uvid domaćoj i stranoj javnosti. Ovim zahtjevima iskazujemo solidarnost s Bošnjacima u entitetu RS, odlučnost i odgovornost za dugoročnu zaštitu i aktivnu ustrajnost u očuvanju bošnjačkog identiteta na prostoru države Bosne i Hercegovine. Na kraju, ističemo da Bošnjaci nisu "nacionalna manjina" u entitetu RS – oni su ravnopravan narod s drugima u Bosni i Hercegovini.

U radu okruglog stola učestvovali su dr. Munib Maglajlić, dr. Refik Bulić, dr. Sead ef. Seljubac, mr. Jasna Hadžiselimović, mr. Nermin Tursić, mr. Muhamed Mujkić, mr. Sejfudin Tokić, Salim ef. Kanlić, Mirsad ef. Arnautalić, Ćazim Suljević, Azra Gazibegović, Elvir Hodžić, Amer Redžić, mr. Mustafa ef. Gobeljić, Sanela Bešić-Mujanović, profesorica bosanskog jezika i književnosti iz Brčkog i dr. Senadin Lavić, predsjednik BZK "Preporod".

Zaključci s okruglog stola poslati su na sve relevantne domaće i inozemne adrese.

Na istom tragu polovinom godine u Sarajevu održan je sastanak na kome je predsjednik BZK "Preporod" obavio iscrpne razgovore s predsjednikom Bošnjačkog nacionalnog vijeća Sandžaka Esadom Džudževićem, kao i članovima Vijeća Redžepom Škrijeljom i Ismetom Rebronjom. Svjesni svekolike rasutosti bošnjačkoga naroda tokom događanja posljednje decenije, a u cilju njegovog sabiranja i jačanja svijesti o sebi kao cjelini, data je puna podrška Bošnjačkom nacionalnom vijeću u provođenju koncepta uvođenja nastave na bosanskom jeziku u osnovnim školama u Sandžaku.

Predsjednik i članovi Matičnog odbora i ove godine su napravili niz posjeta općinskim društvima gdje su prisustvovali izbornim skupštinama i promocijama knjiga "Preporodovih" izdanja. Promocije knjiga iz izdavačke djelatnosti BZK "Preporod" i posjete radnog i konsultativnog karaktera bile su u: Banjoj Luci, Blagaju, Bratuncu, Brčkom, Bužimu, Doboju, Foči, Glamoču, Goraždu, Gračanici, Gradačcu, Jajcu, Kaknju, Kladnju, Konjicu, Livnu, Mostaru, Orašju, Prnjavoru, Srebreniku, Stocu, Tešnju, Travniku, Tuzli, Visokom, Vitezu Zenici, Zvorniku, Žepču, Živinicama itd. Skromnim finansijskim sredstvima pomogli smo neka općinska društva u njihovom radu: plaćanje sudskih troškova, potpora oko štampe knjiga i tome slično. Promocije knjiga, učestvovanje na tribinama, radnim ili konsultativnim sastancima

s čelnim ljudima u navedenim gradovima obavili su: Senadin Lavić, Munib Maglajlić, Šaćir Filandra, Hadžem Hajdarević, Muhamed Filipović, Enes Durmišević, Džemaludin Latić, Esad Zgodić, Sejfudin Tokić i dr. Posjete izvan zemlje obavljene su u Srbiji (Beograd, Rožaje i Novoi Pazar) i Austriji (Klagenfurt).

U nedostatku finansijskih sredstava XII kolo iz edicije *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* nismo uspjeli štampati u ovoj godini. U našem izdanju objavljena je knjiga Nihada Halilbegovića: *Uništavanje kulturno-historijskog naslijeđa u Sarajevu 1992.–1995. godine: Spašavanje zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u ratnim uvjetima.*

Iskustva stečena u organiziranju prethodna dva naučna skupa potvrdila su opravdanost odluke Izvršnog odbora BZK "Preporod" da se jedanput godišnje održava naučni skup "Bosansko-hercegovačka država i Bošnjaci". Naučni skup, treći po redu, održan je ove godine u Sarajevu 1. juna u hotelu "Europe". Ovom prilikom važno je naglasiti da je skup održan u okviru obilježavanja 110 godina postojanja "Preporoda".

Skup je podijeljen u tri panela: *Bosanskohercegovačka država-nacija u vidicima internacionalnog političkog poretka*, *Bošnjačka politička, kulturna i ekonomska emancipacija u okviru bosanskohercegovačke državne pluralnosti – dekonstrukcija ideologijskih i sentimentalističkih stereotipa* i *Nacijska, narodna i regionalna diversificiranost bosanske dijahronijske i sinhronijske cjelovitosti.*

Treći naučni skup otvorio je predsjednik BZK "Preporod" Senadin Lavić. U svome kratkom obraćanju učesnicima skupa predsjednik je rekao:

Na Drugom naučnom skupu, koji je održan 20. oktobra 2012. godine u Sarajevu, naglasili smo da je bosanskohercegovačkom društvu potrebna ravnopravnost građana i naroda, koja je narušena strašnom ratnom agresijom na Republiku BiH i zaokružena nametnutim dejtonskim ustavom (Aneks IV), koji perpetuira konflikte i ilegalne političke aktivnosti u cijeloj državi. Nametanjem ustava kao aneksa u okviru mirovnog sporazuma, internacionalna zajednica se nametnula kao ustavotvorac, a mirovni pregovori "zaraćenih strana" pretvoreni su u pregovore oko promjene i suspendiranja Ustava Republike Bosne i Hercegovine.

U našim intelektualnim promišljanjima naglašeno je da postoji mogućnost i plan uništenja države Bosne i Hercegovine. To nije slučajna procjena, jer ona proizlazi iz znanstvenog uvida u proces iskorjenjivanja muslimana s Balkana. To znači da treba imati u vidu mogućnost novih zločina nad Bošnjacima, koji su već dva stoljeća glavna meta velikodržavnog ekspanzionizma prvih susjeda.

Mnogi politički teoretičari smatraju da je neophodno razviti etatistički um u Bosni i Hercegovini, odnosno odbaciti strah od etatističkog mišljenja ili državnog uma u politici. U tome se prepoznaje zahtjev za državotvornim mišljenjem i političkom logikom koja u osnovi anticipira gradnju kvalitetne moderne države. Bosna i Hercegovina je 177. članica OUN-a i postavljena je u internacionalni (međudržavni) poredak prava i obaveza. To je apsolutno važna pravno-politička činjenica koju nikako ne smijemo izgubiti iz vida. Pred nama je imperativ da razvijamo politiku izgradnje multietničke države u 21. stoljeću.

Došli smo do uvida da je postojao osmišljen proces sistematskog razaranja kulturnog pamćenja kod Bošnjaka i da im je potrebna unutarnja konsolidacija, da im je potrebno vrijeme i mišljenje o strašnim traumama koje nose kao stradalnici

nerazumnih ideologija i politika zločinačkog istrebljivanja drugog i drugačijeg. Bošnjacima je suštinski potreban intelektualni dijalog unutar vlastitog narodnog bića, kao i otvoren dijalog s prvim susjedima kao sagovornicima oko zajedničke drame ljudskog postojanja na ovim prostorima. U ovome povijesnom času moramo pretpostaviti da će među nama biti racionalnih i kompetentnih sagovornika koji će na moralnim pretpostavkama voditi ljudski dijalog.

U radu Trećeg naučnog skupa svoja izlaganja su imali: Jasna Bakšić-Muftić, Samir Beglerović, Enes Durmišević, Sinan Gudžević, Mehmedalija Hadžić, Hariz Halilović, Amra Hadžimuhamedović, Enver Kazaz, Tarik Kulenović, Senadin Lavić, Rusmir Mahmutćehajić, Fatima Mahmutćehajić-Novalija, Mirsad Priganica, Vahidin Preljević, Lada Sadiković, Abdulah Sidran, Džemal Sokolović, Amra Šarančić-Logo, Redžep Škrijelj i Ugo Vlaisavljević. Svi učesnici koji su dostavili svoja izlaganja u pismenoj formi štampana su u ovom broju *Godišnjaka.* Pored učesnika, koji su izlagali svoje radove, skupu su prisustvovali brojni ugledni profesori, javni i kulturni djelatnici iz zemlje i inostranstva.

Postupajući po propozicijama natječaja za nagradu "Alija Isaković" za najbolji dramski tekst na bosanskom jeziku žiri je odlučio da se nagrada ne dodjeljuje ako ne zadovoljava umjetničke kriterije, a što se dogodilo prošle godine. Stoga je natječaj za ovu bijenalnu nagradu raspisan i ove godine. Na anonimni konkurs stiglo je pet drama, žanrovski raznolikih i neujednačenih književnih dometa. U ovoj konkurenciji ipak se izdvojila drama *Igra sjena* Amira Bukvića, kojoj je troclani žiri, u sastavu Zlatko Topčić, Vedad Spahić i Nedžad Fejzić, jednoglasno dodijelio nagradu "Alija Isaković", smatrajući je po svemu najdostojnijom da ponese to priznanje. Drama *Igra sjena* direktno se referira na *Hiljadu i jednu noć* i priču o caru Šahrijaru, pred kojim Šeherzada umijećem pripovijedanja otkupljuje svaki novi dan života, jer on nevjeru svoje žene pripisuje cijelom ženskom rodu te iz osvete dovodi djevice u dvorsku ložnicu, a jutrom im presuđuje. Intertekstualno se igrajući drevnim motivom knjige, koja jeste i svojevrsna pohvala čovjekovoj generičkoj potrebi za pričanjem priče, autor od egzistencijalne drame preživljavanja i poetičke drame pripovijedanja gradi, na klasičnom aristotelijanskom diktumu, tekst uzorne dramske strukture u kojem "lica djelaju a ne pripovijedaju". Po riječima žirija "autor reinterpretirajući arhetipski kontekst u rafiniranoj, eruditnoj, ali i žanrovski 'opušteno' postmodernoj maniri – dosljedno osnovnoj zamisli i visokom književno-civilizacijskom uzoru, uspijeva napisati dramsko djelo koje će, nesumnjivo, značiti i doprinos bosanskohercegovačkoj dramskoj literaturi. U stilski superiornoj formi – za 'idej' teksta posve 'pogođeno' blago arhaiziranoj intonaciji – autor uobličava dramu koja kroz eros jezika/jezik erosa, kroz 'igru sjen', uspijeva upriličiti teatarski uvijek inspirativnu autopoetičku igru čiji topos i jeste između iluzije i stvarnosti". Dodjela ove nagrade bit će upriličena 3. februara 2014. godine.

U ovoj godini imali smo niz zapaženih promocija koje su važne za kulturu bošnjačkog naroda. Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" u Bosni i Hercegovini i Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske "Preporod" zajednički su predstavili knjigu *Zašto tone Venecija*: *Bošnjačko pjesništvo od 1990. do naših dana*. Knjiga je objavljena u izdanju zagrebačkog "Preporoda", a riječ je o prvom raznogeneracijskom pregledu novije bošnjačke poezije uopće. Priređivač ove izuzetno vrijedne antologije je Ervin Jahić, istaknuti pjesnik, kritičar, urednik i antologičar. Ovo impresivno izdanje, ne bježeći od vrednovanja, na 500 stranica donosi tekstove 76 pjesnikinja i pjesnika iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije, Makedonije, Evrope i svijeta.

Izbor sadrži šest-sedam naraštaja bošnjačkoga pjesništva i barem toliko "škola pjevanja", orijentacija i tendencija. On je i po duhu i po nakani transgeneracijsko i transpoetičko pretraživanje novije bošnjačke poezije. O knjizi su govorili: dr. Sanjin Kodrić, dr. Mirsad Kunić, dr. Muris Bajramović, akademik Tonko Maroević i Faris Nanić. Uz predstavljanje knjige svoje pjesme su govorili autori zastupljeni u knjizi: Abdulah Sidran, Bisera Alikadić, Kemal Mahmutefendić, Zilhad Ključanin, Ferida Duraković, Admiral Mahić, Hadžem Hajdarević, Sead Begović, Mujo Musagić, Husein Hasković, Asmir Kujović, Senadin Musabegović, Fuad Kovač, Šefik Daupović, Ahmed Burić ...

Promocija knjige Jusufa Trbića *Istine i laži* održana je u prepunoj sali "Drina" u hotelu "Holiday Inn". Autor ove knjige svjedoči i analizira događaje uoči agresije na Bosnu i Hercegovinu te ratne zločine nad Bošnjacima i njihov progon iz Bijeljine i sjeveroistočne Bosne. O knjizi su govorili: Svetlana Broz, Senadin Lavić i Duško Tomić. U diskusiji je učestvovao veliki broj ljudi koji su kazivali potresna svjedočenja o stradanju svojih sugrađana.

Promocija knjige *Sučeljavanje sa predrasudama – dokumentarna pripovijest* Sanje Seferović-Drnovšek, koja živi i radi u Chicagu, održana je u Galeriji "Preporod". Radi se o dokumentarnoj prozi iz raznih oblasti njezinog angažmana u posljednjih dvadeset godina, pri čemu autorica pokušava napraviti realan most između domovine i nove sredine. Po riječima promotora Muniba Maglajlića i Senadina Lavića autorica je pokušala znanjem nadvladati predrasude. Njezina pripovijest dobija posebnu vrijednost u kontekstu očuvanja bošnjačke memorije i iskustva svijeta, a usto je priča samosvjesne Bošnjakinje iz Chicaga koja putovanjima kroz vrijeme i prostor oblikuje ljudsku budućnost. Osnova njezinog feminističkog kapaciteta je u refleksivnom odnosu prema pojavama i događajima iz prošlosti i sadašnjosti s kojima se autorica suočava, primarno sa ženskim senzibilitetom svijeta, ali i kao misleći subjekt, u svome iskustvu.

U organizaciji Bošnjačke zajednice kulture "Preporod", Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca i Bošnjačkog instituta – Fondacija "Adil Zulfikarpašić" na godišnjicu proglašenja bosanske autonomije (12. 9. 1831. – 12. 9. 2013.) u Bošnjačkom institutu održan je čas sjećanja na Husein-kapetana Gradaščevića. Na času sjećanja su učestvovali: Ahmed Aličić, Omer Ibrahimagić, Senadin Lavić i Ibrahim Pašić.

U oblikovanju savremenog bošnjačkog identiteta posljednjih decenija 20. stoljeća nezaobilazna je činjenica Husein-kapetan Gradaščević. U tom smislu učesnici časa sjećanja skrenuli su pažnju na Gradaščevića i podsjetili javnost na 12. septembar 1831, kada je Husein Gradaščević, gradačački kapetan i jedan od bošnjačkih prvaka, proglasio autonomiju Bosne.

Jedanaesti konkurs "Preporoda" za literarne i likovne radove učenika osnovnih škola u Bosni i Hercegovini na temu *Osmijeh moje majke najljepši je dar* karakterizirao je, ponajprije, velik broj kvalitetno ujednačenih literarnih radova, a stiglo ih je 940 iz svih krajeva zemlje. Učesnici konkursa, svako na svoj način, željeli su "svoju nježnu riječ da zabodu u debelo uho naše društvene svakodnevice". Majka je, kao centralna figura, pogotovu kroz prizmu dječijeg gledanja, obuhvatila svu dramu našeg poslijeratnog vremena, koje još nazivaju i tranzicijskim dobom, prepunim raznih i neočekivanih promjena. Mnogo je i okrnjenih porodica. To svjedoči većina prispjelih i literarnih i likovnih radova.

Zbog malog broja konkursom predviđenih nagrada i ograničenog prostora u katalogu nismo bili u mogućnosti prezentacijom svih koji to zaslužuju adekvatno pokazati kvalitet prispjelih radova. Posljednje tri-četiri godine voditeljica dodjele nagrada i otvaranja izložbe bila

je naša mlada aktivistica iz Hadžića Lejla Musto. Njezino vođenje ove manifestacije nije prošlo nezapaženo, tako da je sada angažirana u dječijoj emisiji "Ringišpil" na Radiju BH1.

Žiri za vrednovanje literarnih radova na konkursu "Preporoda", o temi: *Osmijeh moje majke najljepši je dar*, u sastavu: Bisera Alikadić, Mujo Musagić i Alija Musić, nakon pažljive analize radova iz najužeg izbora, donio je sljedeće odluke: da se nagrada za prvo mjesto dodijeli Sabiri Jukan, učenici VIII^{c} razreda OŠ "Edhem Mulabdić", Međđa Donja – Gradačac; da se nagrada za drugo mjesto dodijeli Lejli Ramić, učenici VIII^{1} razreda "Druge osnovne škole", Grčica – Brčko Distrikt; da se nagrada za treće mjesto dodijeli Hani Hasanbegović, učenici VII^{d} razreda OŠ "Musa Ćazim Ćatić", Zenica.

Žiri za vrednovanje likovnih radova u sastavu: Mirsada Baljić, Mušo Šahman i Jasminko Mulaomerović, nakon pregledanih likovnih radova, odlučio je da za nabolje proglasi radove sljedećih učenica i učenika: prvo mjesto dodijelio je Taniti Zukić, učenici V^{a} razreda OŠ "Blagaj", Blagaj, drugo Amaru Sabljici, učeniku VI^{2} razreda OŠ "Hasan Kikić", Sarajevo, i treće mjesto Adni Softić, učenici VIII razreda OŠ "Osman Nakaš", Sarajevo.

U skladu sa ustaljenom praksom za doprinose u realizaciji konkursa dodijeljene su i nagrade jednom broju prosvjetnih radnika. Ovoga puta nagrade za poseban doprinos u realizaciji literarnog dijela konkursa dodijeljene su: Sabiri Bečirović, "OŠ Bužim", Bužim, Murveti Zalihić, OŠ "Grbavica I", Sarajevo, i Majdi Ovčini, OŠ "Klokotnica"", Doboj-Istok. A za poseban doprinos u realizaciji likovnog dijela konkursa Velidi Bašić, OŠ "Safvet-beg Bašagić", Visoko, Dariji Osmanagić, OŠ "Osman Nakaš", Sarajevo, i Amiri Ćosić, OŠ "Pazar", Tuzla.

Hatidža Duman

Izvještaj o radu Galerije “Preporod” u 2013. godini

Januar

− Stalna postavka u Galeriji “Preporod” u ulici Maršala Tita 54.

Februar

− Lisa Ouintos (SAD) “Balkanska Odiseja”, u suorganizaciji s festivalom “Sarajevska zima 2013”

Mart

− Izložba povodom Dana nezavisnosti BiH, na poziv Ambasade BiH u Bruxellesu: Ana Kovač, Mirsada Baljić, Irena Sladoje: “Izložba skulptura, akvarela i video rad”
− Samostalna izložba Merime Ivković “Začudni pejzaži”, u suorganizaciji s festivalom “Sarajevska zima 2013”

April

− Samostalna izložba slika Aldemara Ibrahimovića “Memorija prostora”

Maj

− Samostalna izložba crteža Mehmeda Slezovića “Zapisi iz Počitelja”
− Izložba umjetničke fotografije “Ahlat”, Tuncay Bayar, Ahlat (Turska) u Dubrovniku (u saradnji s drugim galerijama)
− Tradicionalna izložba školskih radova s godišnjeg konkursa likovnih i literarnih radova BZK “Preporod”

Juni

− Samostalna izložba slika Juse Nikšića “Odjeci Hercegovine”

Juli

− Izložba crteža Dževdeta Nikočevića “Dodiri duhovnosti”, Gazi Husrev-begov hanikah

August

− Stalna postavka Internacionalna izložba Galerije “Preporod”

Septembar

- Prva internacionalna umjetnička kolonija “Sarajevo 2013”, Gazi Husrev-begov hanikah i izložba “Osmanlijski period u 550 godina Sarajeva”

Oktobar

− Samostalna izložba objekt Selme Đulizarević-Karanović “Nevidljiva”

Novembar

− Internacionalna prodajna izložba umjetnina od 500 do 5.000 KM (40 djela, 20 autora). Razne tehnike: ulje na platnu, akvarel, akril na platnu, kaligrafija i umjetničke fotografije.

Decembar

− Zajednička izložba: Ćazim Hadžimejlić, Dževdet Nikočević, Mirsada Baljić i Mensura Jahić: “Sjećanje na Mevlana Dželaludina Rumija (Šeb-i Arus)“

Mirsada Baljić

Izvještaj o radu Biblioteke Instituta za bošnjačke studije BZK "Preporod" za 2013. godinu

U 2013. godini u biblioteci su rađeni uobičajeni poslovi: nabavka knjiga, njihova katalogizacija i klasifikacija, unos u kompjutersku bazu, rad s korisnicima, prikupljanje podataka za bibliografiju "Preporodovih" izdanja i bibliografiju o aktivnostima "Preporoda" te prezentiranje sadržaja na facebook profilu biblioteke u svrhu populariziranja novih i zanimljivih izdanja. Aplicirali smo na konkurse Fondacije za bibliotečku djelatnost i od njih očekujemo odobrena sredstva za police za knjige i stolice za čitaonicu. Osim ovih bibliotečkih poslova, uključeni smo i u koordinaciju rada u Redakciji *Godišnjaka* BZK "Preporod".

Nabavka knjiga

Bibliotečki fond obogaćen je sa 845 novih naslova, od kojih je određen broj kupljen, ostalo smo nabavili razmjenom i poklonima pojedinaca i ustanova. Ističemo gest Mufida Memije, koji je prepoznao vrijednost naše biblioteke te poklonio 320 naslova iz kućne biblioteke njegove rahmetli sestre prof. dr. Emine Memije. Od profesorice Lamije Hadžiosmanović zaprimili smo 98 naslova iz njene kućne biblioteke. Ništa manje nisu važni pokloni naših dragih darodavaca: Ajnije Omanić, Ajnuše Horozović, Aladina Husića, Amira Brke, Refika Bulića, Mirze Hasana Ćemana, Enesa Halilovića, Hatidže Duman, Jasminka Mulaomerovića, Dževada Jogunčića, Senadina Lavića, Muje Okovića, Rasima Muratovića, Sanje Seferović, Vefika Hadžismajlovića, Husnije Kamberovića i dr. Od ustanova najviše knjiga smo primili od Fondacije za bibliotečku djelatnost, zatim Filozofskog fakulteta, Gazi Husrev-begove biblioteke, HKD "Napredak", Instituta za istoriju, Instituta za etnologiju i folkloristiku iz Zagreba, Međunarodnog foruma "Bosna", Muzeja Hercegovine, Naučnoistraživačkog instituta "Ibn Sina", Općine Hadžići, Orijentalnog instituta, PEN centra, Pravnog fakulteta, "Preporodovih" općinskih društava, Rijaseta Islamske zajednice, Sarajevskog univerziteta, Sarajevskog otvorenog centra, Slavističkog komiteta, Udruženja "Monos", Udruženja "Odjek", Udruženja Ilmijje, Veterinarskog fakulteta i dr.

Obrada knjiga

Upisano je 845 novih naslova, a ukupan broj do sada upisanih bibliotečkih jedinica u inventarskoj knjizi je 15.230 i pokazuje stvarni broj knjiga u biblioteci. Knjige su kataloški obrađene po međunarodnim standardima UDK i ISBD(M)-u, a zatim su zapisi pohranjeni u kompjuterski katalog.

Rad na online katalogu

Nove knjige i periodika su kompjuterski obrađene i pohranjene u kompjutersku bazu naše biblioteke. Pored toga, uradili smo i bibliografiju "Preporodovih" časopisa: *Godišnjaka*,

Blagaja i *Bosnian Studies*, te se u kompjuterskoj bazi mogu naći zapisi članaka iz ovih časopisa. Tako se uz knjige određenog autora izlistaju i članci tog autora ako se nalaze u ovim časopisima. S bibliografskom obradom pojedinih časopisa nastavit ćemo i dalje, time će naša kompjuterska baza biti potpunija i više će služiti svojoj svrsi. U prošloj godini imali smo tehničkih problema s "Preporodovom" web stranicom, koja je nekoliko mjeseci bila izvan funkcije, a samim tim i online katalog biblioteke. Stranica je vraćena u funkciju, a online katalog se trenutno dopunjuje novim naslovima i bit će uskoro opet dostupan na: www.preporod.ba

Bibliotečko-informacijske usluge

S ciljem pomaganja naučnoistraživačkog rada i obrazovanja, biblioteka pruža idealne uslove za rad: besplatno korištenje, rad u čitaonici sa 12 mjesta, brzu pretragu online kataloga, za korištenje knjiga ne treba ranija najava, knjige su odmah dostupne u čitaonici. Knjižni fond najčešće koriste istraživači, studenti i učenici za seminarske, maturske, diplomske, magistarske i doktorske radove. Usput, da kažemo i za ostalo građanstvo, ko god ima želju da koristi knjige iz našeg knjižnog fonda može to bez problema učiniti besplatno.

Koordinacija s "Preporodovim" općinskim bibliotekama

Prošla godina je bila teška za sve, te je teško stanje utjecalo i na rad općinskih društava i njihovih biblioteka. Prema izvještajima većine općinskih društava (čast izuzecima), smanjene su sve aktivnosti, pa prema tome i bibliotečke. Određen broj knjiga poklonili smo bibliotekama u Vitezu, Bosanskoj Dubici i Brčkom.

Bibliografija "Preporodovih" izdanja

U prošloj godini s pečatom "Preporoda" objavljeno je 20 novih knjiga i 5 kataloga izložbi. Prikupljeno je oko 40 zapisa o "Preporodovim" aktivnostima u časopisima, novinama, listovima i drugim publikacijama.

Rad u Redakciji Godišnjaka BZK "Preporod"

Obavljene su koordinacije sa Central and European Online Library u Frankfurt am Main, gdje je indeksiran *Godišnjak* za 2012. godinu. Izvršena je koordinacija aktivnosti oko rada Redakcije, prijema članaka i pripreme za objavljivanje *Godišnjaka* za 2013. godinu. Klasifikacija članaka po UDK za *Godišnjak* za 2013. godinu urađena je u našoj biblioteci.

Facebook profil biblioteke

Vođeni namjerom da popularizirамo bošnjačku književnost, postavili smo fotografije značajnijih književnika i književnica, zatim smo napravili izbor novih knjiga iz našeg knjižnog fonda, te predložili neke zanimljive naslove za čitanje i prezentirali značajnije godišnjice u 2014. godini

Isma Kamberović

Aktivnosti općinskih društava BZK "Preporod" u 2013. godini

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Bijeljina − Janja

I u 2013. godini BZK "Preporod" Bijeljina − Janja nastavio je s redovnim aktivnostima, u dvije kancelarije i sa dvije biblioteke, od kojih ona u Janji ima više od 10 hiljada knjiga i izuzetno je aktivna. Broj čitalaca se povećava iz godine u godinu, posebno među mladima, jer u osnovnoj školi u Janji, koju pohađa više od 500 bošnjačke djece, nema knjiga potrebnih za nesmetano odvijanje nastave iz bosanskog jezika, pa je biblioteka "Preporoda" za njih nezamjenjiv izvor te literature.

Prethodnu godinu obilježilo je, prije svega, pokretanje web stranice (www.preporodbn.com), na kojoj je od juna do kraja godine objavljeno oko 200 tekstova, od toga više od stotinu naših, autorskih kolumni i vijesti. Na facebooku smo dobili i fan klub, a dnevna čitanost naših tekstova je preko stotinu. Stranica je pokrenuta uz pomoć Bijeljinca Mensura Mehmedovića, koji živi u Švedskoj.

Drugi važan događaj je izlazak knjige *Istine i laži* Jusufa Trbića, knjige publicistike, eseja, analiza i rasprava, a vrlo uspješne promocije održane su u Sarajevu, Tuzli, Janji i Bijeljini.

I u 2013. godini obilježili smo početak aprila, godišnjicu masovnih zločina nad civilima Bijeljine, kao i godišnjicu velikog zločina nad tri bijeljinske porodice, u septembru 1992. godine. Održane su već tradicionalne "Ljetne večeri" u Janji, s bogatim sedmodnevnim programom, a posebne aktivnosti "Preporoda" odvijale su se prije i u toku popisa stanovništva.

Objavljena je i knjiga Asima Osmanbašića o znamenitim ljudima Janje, a predsjednik "Preporoda" Jusuf Trbić bio je u posjeti našim ljudima u Švedskoj, na njihov poziv, a zatim i u Rusiji, na poziv Vlade Ruske Federacije, kao gost Univerziteta "Lobačevski" iz Nižnjeg Novgoroda, u okviru programa izučavanja međunacionalnih i međureligijskih odnosa.

Bijeljinski "Preporod" je i u prošloj godini nastavio aktivnosti koje čine prekretnicu u životu i javnom djelovanju Bošnjaka ovoga kraja. Činjenica da u dugoj historiji ovoga grada nijedan Bošnjak koji je živio u Bijeljini nije nikad objavio nijednu knjigu (osim dvije zbirke pjesama Mustafe Grabčanovića), a da je "Preporod" za deceniju rada objavio 19 knjiga, dovoljno govori o značaju ovakvog rada.

Predsjednik
Jusuf Trbić

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Bosanska/Kozarska Dubica

Početkom 2013. godine naše društvo je bilo prisiljeno zaustaviti aktivnosti na određeno vrijeme zbog hladnoće. Tokom protekle godine uspjeli smo ostvariti neke zacrtane ciljeve: uvećali smo broj narodnih nošnji u našem asortimanu, uspjeli smo da sašijemo jednu novu nošnju koja nam je bila neophodna zbog novih koreografija. Pokušali smo dobiti novu prostoriju za naše društvo kako bismo imali kancelariju i ostavu za nošnju i instrumente, nažalost u tome nismo uspjeli, ali ne predajemo se tako lako.

U prošloj godini učestvovali smo na sljedećim manifestacijama:

− Humanitarni koncert "Vratimo Nataši osmijeh" u saradnji sa KUD "Una" Kozarska Dubica
− Smotra folklora u Ključu
− Manifestacija Gastrodani 2013. Kozarska Dubica
− Festival folklora Otoka 2013.
− Smotra folklora Kozarac 2013.
− Smotra folklora Dubica 2013.
− Bajramski teferič sa OC "Horozovac"
− Smotra folklora Vučkovci (Gradačac)
− Smotra folklora Gornji Vakuf

Nažalost, puno poziva koje smo imali ove godine morali smo odbiti jer nismo imali finansijsku mogućnosti da se odzovemo na sve nastupe.

Važno je napomenuti da smo na nastupima dobili velike pohvale od drugih društava i naša saradnja s njima je nastavljena. Stekli smo mnoge prijatelje za koje vjerujemo da će biti s nama i narednih godina.

Našem uspjehu prošle godine puno su doprinijeli: predsjednica Društva, umjetnički rukovodilac, naša djeca, koja su redovna na probama i koja su voljna za rad, roditelji i svi ostali koji podržavaju naš rad.

Naše ambicije za budućnost su održati kontinuitet našeg dosadašnjeg rada i naravno proširenje aktivnosti vezanih za našu tradiciju i kulturu.

Predsjednica
Elvira Šanta-Čaušević

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Brčko

Za brčanski "Preporod" protekla, 2013. godina, bila je izuzetno uspješna, kako po obimu tako i kvalitetom realiziranih aktivnosti. Među najznačajnijim su aktivnosti vezane za popis stanovništva. Dom "Islahijet" bio je središte koordinacije aktivnosti Fondacije Popis 2013. za regiju Brčko, Bijeljina, Lopare i Ugljevik. Prve preliminarne procjene na osnovu izvještaja aktivista ukazuju na dobre rezultate i odjek realiziranih aktivnosti.

Povodom Međunarodnog dana maternjeg jezika, koji se odlukom UNESCO-a obilježava 21. februara svake godine, BZK "Preporod" Brčko organizirao je konkurs za učenike osnovnih i srednjih škola za najbolje literarne i likovne radove, najljepšu lutku i razglednicu. Na konkurs je pristiglo 415 radova, od toga: 287 likovnih, 89 literarnih, 23 razglednice i 16 lutaka. Na konkursu su učestvovale osnovne i srednje škole iz Brčkog, Tuzle, Dobrinje (Visoko), Sapne i Vražića (Čelić). Tema konkursa za literarne radove za učenike osnovnih škola je bila *Moj maternji jezik*, a za učenike srednjih škola teme: *Jezik je duša naroda* i *Dok živi jezik, živi i narod*.

Žiri u sastavu Rasema Dedić, prof. bosanskog jezika, Suada Krako, prof. bosanskog jezika i Hakija Karić, književnik, izabrali su najbolje radove u kategoriji osnovnih i srednjih škola, i to za osnovne škole:

1. Said Memišević, VII osnovna škola Gornji Rahić
2. Melisa Bahor, II osnovna škola, Brčko
3. Lejla Čardaklija, V osnovna škola Brčko (radovi učenika osnovnih škola)

A u kategoriji srednjih škola izabrani su radovi učenika:

1. Belma Babić, Gimnazija "Ismet Mujezinović" Tuzla
2. Emir Ljuca, Poljoprivredno-medicinska škola Brčko
3. Esmeralda Mrkaljević, Gimnazija "Vaso Pelagić" Brčko

Tema za likovne radove učenika osnovnih i srednjih škole glasila je *Sve se ovo Bosna zove*, dok je tema za izradu lutki za učenike osnovnih škola bila *Lutka iz mog zavičaja*. Tema konkursa za izradu razglednica za učenike srednjih škola bila je *Razglednica iz mog zavičaja*.

Žiri u sastavu Fadil Tursunović, nastavnik likovne kulture, te slikar Idriz Muminović izabrali su sljedeće radove:

1. Tatjana Stokić, II osnovna škola Brčko
2. Irma Lazarević, V osnovna škola Brčko
3. Jasmina Karić, VII osnovna škola Gornji Rahić (likovni radovi učenika osnovnih škola)

Najbolje likovne radove poslali su srednjoškolci:

1. Suada Bešlagić, Poljoprivredno-medicinska škola Brčko
2. Enida Mulamujić, Gimnazija "Vaso Pelagić" Brčko
3. Ramiza Ibišević, Gimnazija "Ismet Mujezinović" Tuzla

Prva tri osvojena mjesta u kategoriji izrada lutke:

1. Grupni rad VIII osnovna škola Brka Zajednica 3
2. Knežić Jovana, II osnovna škola podružnica Grčica
3. Asmira Gorani i Elma Hamidović, VII osnovna škola Gornji Rahić

Prva tri osvojena mjesta u kategoriji izrada razglednice osvojili su:

1. Ajdin Begović, Ekonomska škola Brčko
2. Ljuca Emir, Poljoprivredno-medicinska škola Brčko
3. Učenici IV razreda Ekonomske škole, smjer turistički tehničari

Kao završni dio programa povodom Međunarodnog dana maternjeg jezika 21. februara u zgradi "Islahijeta" upriličena je izložba jednog broja radova, te proglašenje najboljih radova i uručivanje nagrada. Ukupna vrijednost nagrada iznosila je 3.500 KM.

Nakon svečane ceremonije dodjele nagrada prisutnima se obratio dr. Ibrahim Kajan, književnik iz Mostara, koji je iste večeri na posebno organiziranoj javnoj tribini govorio o temi "Bosanski jezik i oko njega".

U okviru manifestacije "Dani vakufa u BiH", koju organizira Vakufska direkcija Bosne i Hercegovine već treću godinu zaredom, na inicijativu brčanskog "Preporoda" među gradovima partnerima u 2013. bilo je i Brčko, te su 6. i 8. juna u Brčkom realizirani sljedeći sadržaji:

− "Izložba dokumenata Alijage Kučukalića", Dom "Islahijet", svečano otvaranje 6. juna u 19,30 sati.

− Okrugli sto "Uloga vakufa u razvoju Brčkog" − s posebnim osvrtom na vakuf Alijage Kučukalića, "Islahijet", 8. juna od 14,00 do 15,30 sati.

− Svečana akademija "Brčko je grad vakifa", Dom kulture Brčko, subota 8. juni u 19,00 sati.

Na okruglom stolu pod nazivom "Uloga vakufa u razvoju Brčkog sa posebnim osvrtom na Vakuf Alijage Kučukalića" bilo je govora o zapostavljenom i zaboravljenom vakifu Brčkog, koji je svojom nesebičnošću zadužio Bošnjake ove regije. Veoma interesantno izlaganje je imao dr. Enes Kujundžić na temu "Vakufi u BiH i otvoreni univerzitet". O životu i djelu rahmetli Alijage Kučukalića govorio je glavni imam Medžlisa Islamske zajednice u Brčkom Mustafa ef. Gobeljić. Na kraju tribine prisutnima se obratio ugledni brčanski advokat Osman Mulahalilović, koji je u svom referatu obradio nacionaliziranu i oduzetu vakufsku imovinu Kučukalića vakufa.

U nastavku cjelodnevnog programa u Brčkom održana je i svečana akademija u okviru koje je prikazan bogat kulturno-umjetnički program. U prepunoj dvorani Doma kulture u Brčkom prisutnim gostima je prikazan dio dokumentarnog filma "Bosna i Hercegovina – zemlja vakufa" te upriličena multimedijalna prezentacija vakufname Alijage Kučukalića. Brčanskoj publici se predstavio i hor "Mošus" iz Brčkog sa nekoliko prigodnih ilahija. Poseban dojam na prisutne ostavili su nagrađeni literarni radovi brčanskih učenika na temu vakufa Alijage Kučukalića. Literarni radovi koji su prezentirani u okviru akademije bit će uvršteni u zbornik radova koji Vakufska direkcija tradicionalno izdaje po završetku manifestacije "Dani vakufa". Na kraju se gostima obratio muftija tuzlanski Vahid ef. Fazlović. Muftija je nadahnutim i inspirativnim riječima govorio o vakufu kao vizionarskom otjelotvorenju ljudske iskonske potrebe da na ovom svijetu ostavi trag i još za života svojim djelima ostavi spomen na ovom svijetu. Obraćanjem muftije tuzlanskog Vahid ef. Fazlovića uspješno je završen dio manifestacije "Dani vakufa" koji je ove godine realiziran u Brčkom. Program manifestacije "Dani vakufa u BiH" u Brčkom su zajednički realizirali brčanski "Preporod" i Medžlis Islamske zajednice Brčko.

Povodom 100 godina od rođenja velikog književnika Ćamila Sijarića brčanski "Preporod" je organizirao književnu večer u srijedu, 3. jula 2013. O književnom stvaralaštvu Ćamila Sijarića govorila je Melika Pašalić, profesorica bosanskog jezika i književnosti iz Brčkog. Odlomke iz romana i pripovijedaka Ćamila Sijarića čitali su učenici Ekonomske škole Medina Zahirović, Edina Musić i Eldin Ibrahimbašić. Prisjećanje na Ćamila Sijarića kroz lična sjećanja i anegdote o njemu na jedinstven način sa Brčacima je podijelio akademik Abdulah Sidran. U okviru programa prikazan je odlomak iz dokumentarnog filma "Čovjek i vrijeme" koji je televizija Sarajevo producirala 1989. godine. Videomaterijal "Preporodu" je za ovu svrhu ustupio Ćamilov sin Faruk Sijarić.

BZK "Preporod" u Bosni i Hercegovini organizirao je u četvrtak 31. oktobra 2013. u Domu "Islahijet" u Brčkom javnu tribinu i konferenciju za štampu "Budućnost obrazovanja u entitetu Republika Srpska − onemogućavanje učenja bosanskog jezika". Na ovom skupu

učestvovali su: prof. dr. Senadin Lavić, prof. dr. Munib Maglajlić, mr. Sejfudin Tokić te predstavnici organizacija "Preporoda" iz Bratunca, Zvornika, Bijeljine i Janje, Orašja, Bosanskog Šamca, Srebrenika, Tuzle i Brčkog. Na skupu su usvojeni zaključci koji su dostavljeni na adrese relevantnih međunarodnih i domaćih institucija.

Predstavljačka djelatnost

Brčanski "Preporod" i Medžlis Islamske zajednice Brčko organizirali su promociju romana *Slučajno čovjek* autora Enesa Karića. Promocije su upriličene u Domu kulture u Gornjem Rahiću i Domu "Islahijet" u Brčkom, u petak, 27. septembra 2013. U predstavljanju romana, pored autora, učestvovali su prof. dr. Hilmo Neimarlija i prof. dr. Džemaludin Latić. Moderator promocija bila je Emina Hajdarević, profesorica bosanskog jezika i književnosti iz Brčkog.

Povodom Međunarodnog mjeseca knjige, koji se tradicionalno u svijetu obilježava od 15. oktobra do 15. novembra, brčanski "Preporod" organizirao je književnu večer s mladim i nagrađivanim brčanskim književnicima Ernadom Osmićem, Borisom Marićem i Jasminom Ibranovićem. Književna večer je održana u petak, 1. novembra 2013. u Domu "Islahijet".

Povodom 25. novembra, Dana državnosti Bosne i Hercegovine, brčanski "Preporod" organizirao je predstavljanje knjige *Knjiga pamćenja* autora prof. dr. Mustafe Imamovića. U predstavljanju su učestvovali prof. dr. Enes Durmišević, doc. dr. Edin Mutapčić i mr. Mehmed Bećić.

Izložbe

Ova godina je započela izložbom slika Damira Nikšića "Put u središte Zemlje". Izložba je otvorena 3. aprila u galeriji "Islahijet".

U petak, 19. aprila 2013. u galeriji "Islahijet" s početkom u 19.00 sati otvorena je 16. izložba dokumentarne fotografije Ataha Mahića "Brčko kroz vrijeme – 2" (1945-1992). Organizatori su bili BZK "Preporod" Brčko Distrikt BiH i Islamska zajednica BiH – Medžlis IZ Brčko.

Izložba dokumenata Alijage Kučukalića − Galerija "Islahijet", otvorena je 6. juna 2013. Pripreme za postavku ove izložbe brčanski "Preporod" rade se već dvije godine. U pitanju su nastojanja da se pristupi dokumentaciji koju je Ferid Kučukalić, Alijagin potomak, poklonio brčanskoj biblioteci 1984. Nakon uvida i skeniranja dokumenata (ukupno 1260) napravljena je selekcija i postavka. Postavku izložbe i uvodni referat na otvaranju izložbe je pripremila Jasmina Begić, diplomirana ekonomistica iz Brčkog. Asistenciju u pripremi i postavci izložbe su pružili Atah Mahić, Edin Jašarević i Almir Denić. Izložbu je otvorio Alijagin potomak Rizo Kučukalić. Kompletna građa je digitalizirana i postavljena na web stranici "Preporoda" Brčko.

Povodom Ramazanskog bajrama, u utorak, 6. augusta 2013. (29. ramazana 1434. h. g.), Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" i Medžlis Islamske zajednice Brčko organizirali su u Galeriji "Islahijet" izložbu fotografija "Stare džamije u Bosni i Hercegovini" autora Ataha Mahića. Ova zanimljiva izložba je 17. autorski projekt Ataha Mahića. Izložbu je otvorio mr. Muhamed Mujkić. Izložba je nakon Brčkog postavljena u Arhivu Tuzlanskog kantona 13. septembra 2013. godine.

Ciklus predstavljanja Brčanki i Brčaka

Brčanski "Preporod" je u 2013. godini započeo realizaciju programa nazvanog "Ciklus predstavljanja Brčanki i Brčaka" koji su kroz obrazovanje, stručno usavršavanje i rad u Bosni i Hercegovini i svijetu postigli zapažene rezultate u nauci, kulturi i umjetnosti. Aktivnost je započela 3. aprila predstavljanjem konceptualnog umjetnika mr. Damira Nikšića. Ovo

bogato umjetničko veče je pored izložbe slika iz Ciklusa "Put u središte zemlje" upotpunjeno razgovorom sa umjetnikom koji je moderirao Ćazim Suljević, predsjednik "Preporoda".

Ovaj program je nastavljen 5. aprila kada je u prepunom "Islahijetu" upriličeno predstavljanje dvoje mladih doktora nauka, sestre i brata, Nadire i Mirze Ibrišimovića. Doc. dr. Nadira Ibrišimović je prezentirala temu "Biomimetrički senzori za detekciju mikroorganizama", a njen mlađi brat dr. Mirza Ibrišimović je elaborirao temu "Virusom protiv virusa – genska terapija, terapija budućnosti".

Nastavljajući započeti ciklus aktivnosti predstavljanja uspješnih Brčanki i Brčaka, u petak, 24. maja 2013, u domu "Islahijet" predstavljene su sestre Šehanović, Jasmina i Dženana. Domaćin i moderator večeri bio je doc. dr. Saša Leskovac, Brčak koji živi i radi u Sarajevu. Program je osmišljen i realiziran kao razgovor s mladim umjetnicama uz neizbježnu interpretaciju poznatih djela klasične muzike i zajedničkom izvedbom nekoliko sevdalinki za koje je aranžmane napisao poznati bh. kompozitor Asim Horozić.

U srijedu, 2. oktobra 2013, u Domu "Islahijet" predstavljen je mladi i afirmirani književnik iz Brčkog Bekim Sejranović. Objavio je romane *Nigdje, niotkuda* i *Ljepši kraj*, zbirke kratkih priča *Fasung* i *Sandale*, te je preveo desetak knjiga s norveškog na bosanski/hrvatski/srpski. Za roman *Nigdje, niotkuda* dobio je nagradu "Meša Selimović" za najbolji roman izdat u BiH, Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori u 2008. godini. Moderator večeri bio je Almir Denić, prof. bosanskog jezika i književnosti iz Brčkog. Program iz ovog ciklusa za 2013. godinu zaokružen je 14. decembra predstavljanjem novinara, književnika, publiciste Uzeira Bukvića. Na ovoj književno-filmskoj večeri učestvovali su prof. dr. Enes Kujundžić i dr. Nedžad Akšamić. Pored predstavljanja književnog stvaralaštva Uzeira Bukvića, upriličena je projekcija dokumentarnih filmova "Dženeta" i "Hećim avlija".

Rad sa mladima

Dramski studio "Arlekino"

U devetoj godini postojanja članovi dramskog studija "Arlekino" koji djeluje u okviru BZK "Preporod" Brčko Distrikt BiH pripremili su, devetu po redu, pozorišnu predstavu "Teenage Show", prema tekstu Nikole Zavišića iz Beograda, u režiji Rubine Sarajlić, diplomirane glumice iz Brčkog. U predstavi igraju: Vedran Marić, Amina Alagić, Medina Zahirović, Asja Čandić, Kristian Bilić, Eldin Glinac, Ayla Korajac, Arnela Podbićanin, Vedad Podbićanin, Uroš Dimitrijević. Kostimi i šminka: Saira Čandić, Rasvjeta: Eldin Fazlović. Foto&Video: Bojan Josić, Ton: Rasim Korajac, Design: Rasim Korajac. Predstava je premijerno izvedena u prepunoj sali Doma kulture u Brčkom 9. maja 2013. godine. Reakcija brčanske publike nagovijestila je pozitivan i uspješan prijem ove predstave kod publike i kritike u BiH i regionu. Velika potvrda je uslijedila vrlo brzo nakon premijere. U okviru 56. međunarodnog festivala "Majske igre" u Bečeju odlukom žirija predstava i akteri su nagrađeni nagradama, i to: Srebrni paž u konkurenciji predstava za mlade; Nagrada za najbolju režiju Rubini Sarajlić; Nagrada za najbolju sporednu ulogu Vedranu Mariću. Uspješnu godinu arlekinovci su zaključili izvedbom ove predstave u okviru programa obilježavanja Dana Evrope u Brčkom 11. maja, a trenutno je u toku rad na novoj predstavi, i to Antoinea de Sainta-Exuperyja *Mali princ*. Premijera je planirana za proljeće 2014. godine.

Ansambl pjesama i igara

Ovaj ansambl je nastavio uspješan rad tokom 2013. godine. Zabilježeno je nekoliko nastupa i jedan cjelovečernji koncert. Tako je ansambl nastupio povodom Dana Armije BiH u Domu

kulture 16. maja, zatim na prvu godišnjicu obdaništa "Evlađ" 15. maja te na svečanoj akademiji povodom 20 godina osnivanja Udruženja žena Bošnjakinja upriličenoj 6. novembra u Domu kulture u Brčkom.

U srijedu, 29. maja, realiziran je program u trajanju od skoro dva sata, nazvan "Veče igre, pjesme, poezije, mladosti...", zamišljen kao prilika za predstavljanje "Preporodovog" ansambla pjesama i igara, mladih i talentiranih interpretatora sevdalinke, čitanje poezije i zanimljiv umjetnički perfomans. Poeziju i prozu Safvet-bega Bašagića, Meše Selimovića i drugih autora nadahnuto su govorili učenici Medina Zahirović i Adnan Didić, a u ulozi voditelja odlično se snašla mlada učenica Edina Musić. Najmlađi "Preporodov" ansambl se predstavio koracima igara i pjesama iz Bosne i Hercegovine, koreografijom "Svatovski običaji" i prvi put u Brčkom izvedenom koreografijom "Stare pjesme i igre iz okoline Sarajeva". Nastup najmlađih članova ansambla, među kojima je najmlađem pet a najstarijem članu trinaest godina, izazvao je oduševljenje prisutnih. To je još jedna potvrda da su u ovom segmentu bošnjačke kulture Jusuf Saletović (koreograf) i Alosman Ahmetović (korepetitor) neprikosnoven dvojac stručnjaka.

Dio programa činio je i umjetnički performans "Djetinjstvo u ratu" urađen prema istoimenoj knjizi Jasminka Halilovića. Performans su izveli članovi dramskog studija "Arlekino" BZK "Preporod" pod vodstvom profesorice bosanskog jezika i književnosti i magistrice Amele Selimović i Džane Krasnić-Matanović. Amina Ademović i Alma Muratović su pročitale prvonagrađenu i drugonagrađenu pjesmu sa konkursa likovnih i literarnih radova organiziranog povodom Međunarodnog dana maternjeg jezika. U muzičkom djelu programa nastupili su Fatmir Sulejmani, Mejdi Sulejmani, Enida Mulamujić uz pratnju magistra Elvisa Sivčevića na gitari, Emina Hajdarević, Ernad Osmić, Lejla Imamović i Enida Ćejvanović.

Škola starnih jezika

Krajem godine provedena je opsežna anketa među učenicima osnovnih škola u Brčkom, uzrasta od pet do deset godina, sa ciljem prikupljanja informacija o interesiranju za učenje stranih jezika (engleski i njemački). Formirane su prve grupe i za sada je u program učenja engleskog jezika po Cambdrige programu uključeno 40 polaznika. Nastava se realizira u mektepskoj učionici džemata u Gornjem Rahiću i Domu "Islahijet" u Brčkom. U pripremi je program kursa za sve uzraste i nivoe koji će biti ponuđen početkom septembra 2014. godine. Planovi su da ovaj program preraste u malu školu stranih jezika, informatike i prirodnih nauka.

U Domu "Islahijet" i ove godine realizirani su brojni kulturni i drugi sadržaji i aktivnosti udruženja građana, institucija i pojedinaca, a pružena je maksimalna podrška realizaciji programa odjeljenja dislocirane nastave Univerziteta Sarajevo te programu aktivnosti udruženja "Viva žene" iz Tuzle za rad sa grupama u Brčko Distriktu BiH.

Predsjednik
Ćazim Suljević

BZK "Preporod" – Općinsko društvo Bužim

U toku 2013. godine članovi i aktivisti BZK "Preporod" Bužim uspjeli su realizirati veliki broj planiranih sadržaja i aktivnosti. Svojim nesebičnim angažmanom građanima općine Bužim ponudili su mnoštvo novih kulturnih događaja, a "Preporodu" su vratili dostojno mjesto, kakvo i zaslužuje u ovoj lokalnoj zajednici. Po broju kulturnih sadržaja, te značaju nekih od njih, a koji su realizirani u organizaciji ili suorganizaciji članova bužimskog "Preporoda", 2013. godinu bi s pravom mogli nazvati godinom kulture u općini Bužim. Pored toga, pojedini članovi "Preporoda" kroz izložbe i promocije svoje su radove promovirali širom Bosne i Hercegovine, kao i na internacionalnoj sceni. Izdvajamo sljedeće kolektivne i pojedinačne aktivnosti i projekte po mjesecima:

3. januar – održano je predavanje "Rasim Muminović (1935-2012) – bošnjački filozof i mislilac evropskog i svjetskog formata". Predavač je bio Amir Sijamhodžić, prof. U dvosatnom druženju i predavanju bilo je govora o moralnim principima, ključnim pojmovima i fenomenima kojima se u svojih trinaest objavljenih studija i preko 500 znanstvenih, stručnih i publicističkih radova na originalan način bavio filozof i etičar, prof. dr. Rasim Muminović.

13. januar – djelatnici "Preporoda" Sead Emrić i Amir Sijamhodžić gostovali su na TK USK-a u emisiji "Nedjeljom zajedno", povodom oživljavanja rada bužimskog "Preporoda" u 2012. godini, dvije decenije nakon osnivačke skupštine u februaru 1992.

7. februar – učešće Halide Emrić na internacionalnoj izložbi "Zvončari i keramika 13", u Matuljima, Republika Hrvatska. Umjetnica Emrić, koja se već duži niz godina bavi maskom kao temom u svom keramičkom opusu, na ovoj izložbi je postavila maske iz umjetničkog ciklusa "Dobri Bošnjani".

19. februar – održana promocija monografije *Bužim kroz vrijeme* autora Amira Sijamhodžića i Adnana Softića u amfiteatru MSŠ "Bužim", sa početkom u 18 sati. U ovom projektu "Preporod" se uz Udruženje mladih Bužima pojavio u svojstvu suizdavača. Promociji je prisustvovalo preko 300 sugrađana, a promotori su bili akademik Enver Mandžić te književnik Zlatko Dukić.

21. februa – izložba fotografija Nedžiba Vučelja u Zagrebu s motivima Bužima i Bosanske krajine.

27. februar – članovi "Preporoda" organizirano su posjetili izložbu pod nazivom "Život i običaji ljudi Travničkog kraja", koju je organizirao Zavičajni muzej grada Travnika u prostorijama Doma kulture Bužim. Istu je 20. februara, na Dan općine Bužim, otvorio načelnik općine Agan Bunić, a o izložbi su govorili Sead Emrić, referent za kulturu Općine Bužim, te Fatima Maslić, direktorica Zavičajnog muzeja Travnika.

1. mart – svečana akademija povodom Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine.

4. mart – postavljena izložba umjetničke keramike Halide Emrić u Domu kulture u Bihaću, u sklopu obilježavanja Dana općine Bihać. Izložbu je otvorio Smail Toromanović, savjetnik načelnika općine Bihać, a uvodnu riječ o izložbi imao je Alen Zulić, direktor Kulturnog centra Bihać.

28. mart – u sali Općinskog vijeća općine Bužim, s početkom u 18 sati, održano je kvalitetno i zanimljivo predavanje djelatnice "Preporoda" Emine Vučelj na temu "Andragoška recepcija romana *Tvrđava* Meše Selimovića – teorija o ljudskim potrebama u analizi romanesknih likova i događaja".

11. april – druženje članova "Preporoda" povodom održavanja značajne državne manifestacije Collegium artisticuma, na kojoj su, prošavši strogu selekciju, sa svojim radovima učestvovali bužimski umjetnici Sead i Halida Emrić.

13. april – djelatnici "Preporoda" Sead Emrić, Mirsad Ljubijankić, Muhamed Kržalić, Elvedin Grošić te Amir Sijamhodžić prisustvovali su izložbi Pabla Picasa u Klovićevim dvorima te posjetili Tehnički muzej u Zagrebu, gdje je učestvovalo 160 fotografa iz 12 zemalja svijeta.

30. april – Elvedin Grošić, profesor sociologije te djelatnik bužimskog "Preporoda", održao predavanje "Anomija bosanskohercegovačkog društva – razlozi anomije bošnjačke svijesti".

Održana izložba fotografija Nedžiba Vučelja u Tutinu. Fotografije su ostale kao stalna postavka u tutinskoj vijećnici.

5. maj – održana je izborna skupština, na kojoj je, kako je i ranije najavljeno, izabrano novo rukovodstvo. U Izvršni odbor su imenovani: Muhamed Kržalić, Sead Emrić, Amir Sijamhodžić, Elvedin Grošić, Izudin Mulalić, Mirsad Ljubijankić, Amra Sijamhodžić i Aid Alešević. U Nadzorni odbor ušli su: Asim Ljubijankić, Zeid Suljadžić i Emir Kazaferović, a u Sud časti: Husein Bajraktarević, Mirela Muratović i Sejfudin Melkić. Za predsjednika Izvršnog odbora izabran je Muhamed Kržalić, a za zamjenika Amir Sijamhodžić. Dugogodišnji predsjednik Sead Emrić, koji je "Preporod" vodio od 1997. godine, vođenje "Preporoda" je predao Muhamedu Kržaliću, dipl. ekonomisti.

25. maj – službena posjeta članova Izvršnog odbora BZK "Preporod" Bužim Matičnom odboru "Preporoda" u Sarajevu te prijem kod predsjednika "Preporoda" prof. dr. Senadina Lavića.

6. jun – održana promocija monografije *Bužim kroz vrijeme* u Domu kulture u Cazinu, u organizaciji Udruženja mladih Bužim. Promotori su bili mr. Samil Kličić te likovni umjetnik Sead Emrić.

8. juni – u prostorijama Torlakove kuće u Jajcu otvorena izložba Halide Emrić, u sklopu Pozorišnih igara BiH. Izložbu je otvorio književnik i umjetnički kritičar Vojislav Vujanović.

22. juni – održana promocija monografije *Bužim kroz vrijeme* na tvrđavi u Travniku, u sklopu manifestacije "Dani Ajvatovice". Organizatori su bili Zavičajni muzej grada Travnika i Udruženje mladih Bužim, a promotori su bili Fatima Maslić i Sead Emrić.

31. juni – u Bužimu održan predramazanski koncert ilahija i kasida, u organizaciji hora duhovne muzike islama "Gazija" iz Bužima. Koncertu su među brojnim poznatim gostima prisustvovali i Eldin Huseinbegović i Zeid Šoto. Tim povodom je promoviran novi videospot hora "Gazija", pod nazivom *U hladu arša*. Također je postavljena samostalna izložba "Summa Bosniaca" Seada Emrića u Komendi kod Kranja, Republika Slovenija. Kompletna izložba je ostala kao stalni postav poslovnog centra IMP-a u kolekciji Duške i Damira Popovića.

30. juli – djelatnici "Preporoda" su posjetili nacionalni spomenik Stari grad Bužim. U društvu sa njima boravio je i novoizabrani načelnik općine Bužim Agan Bunić. Tim povodom bilo je govora o dosadašnjim radovima na istraživanju i rekonstrukciji tvrđave, postojećim idejnim i projektnim rješenjima, vidnim greškama i propustima koji su rezultat površnog pristupa, nedovoljnog savjetovanja i sve prisutnijem diletantizmu u rekonstrukciji naslijeđa. Cilj je bio da se razgovara o ovom za Bužimljane najznačajnijem kulturno-historijskom spomeniku, narednim koracima koje treba poduzimati kako bi rekonstrukcija i revitalizacija pratila već utvrđene standarde, te kako bi se izbjeglo skrnavljenje i odstupanje od prvotnog izgleda i oblika bužimske tvrđave.

U sklopu manifestacije "Slobodarski dani viteškog grada Bužima 2013", koja se održava od 5. do 15. augusta, djelatnici "Preporoda" su bili organizatori više sadržaja u Domu kulture Bužim. Izložba slika dr. Asima Dželilovića otvorena je 6. augusta. Naredne večeri održana je Poetska večer sa Amirom Talićem, članom Društva pisaca BiH. U četvrtak, 8. augusta, promovirano je nekoliko knjiga mr. Rifeta Šahinovića, profesora akaida u Medresi "Džemaludin Čaušević". Promotori knjiga *Nadnaravno i naravno u Nasrovoj teologiji prirode*, *Akaidske teme*, *Akaid 4* te *U hladovima Kur'ana* bili su Zuhdija Handanović i Suad Mahmutović, također profesori u Medresi "Džemaludin Čaušević" u Cazinu. Prvo bužimsko književno kazivanje održano je 11. augusta, na kojem su učestvovali lokalni zaljubljenici pisane riječi: Elvin Dervić, Nedžib Vučelj i Amir Sijamhodžić. *Bosanska savremena zbilja* autora Osmana Brke naziv je knjige koja je promovirana 12. augusta, a promotori su bili prof. dr. Navzet Veladžić i Zijad Ljevaković. Pozorišna predstava "Državni lopov" Fadila Hadžića privukla je veliki broj posjetilaca. Posljednji kulturni sadržaj manifestacije bio je Prvi bužimski likovni salon, na kojem su svoje radove izlagali Halida Emrić, Nedžib Vučelj, Murisa Emrić, Ajla Livaković i Sead Emrić.

U augustu je završena tromjesečna škola umjetničke keramike Halide Emrić koja se održavala u Sanskom Mostu.

Septembar – aktivnosti "Preporoda" su se najvećim dijelom odnosile na popis stanovništva 2013, koji je slijedio u oktobru. Tako je 15. septembra održan zajednički sastanak s predstavnicima svih političkih stranaka na kojem je usaglašen jedinstven nastup u vezi prije svega etničkog izjašnjavanja na popisu stanovništva. Na sastanku su bili prisutni predstavnici svih političkih stranaka, te se jednoglasno došlo do konsenzusa o ovom važnom nacionalnom pitanju. Dogovoreno je da "Preporod" bude nosilac aktivnosti oko popisa. Djelatnici "Preporoda" su u saradnji sa predstavnicima Skupštine mjesnih zajednica organizirali tribine na kojima je bilo govora o identitetu Bošnjaka, kao i o svim ostalim važnijim pitanjima vezanim za popis. Tako je u periodu od 13. do 22. septembra održana 14 tribina, na koje se odazvao veliki broj zainteresiranih sugrađana. U kampanju su najdirektnije bili uključeni Muhamed Kržalić, Sead Emrić, Amir Sijamhodžić, Elvedin Grošić, Nisvet Jusić i Haris Suljadžić. Cijenimo da je "Preporod", kao i 1993. godine, kada je nakon vraćanja u službenu upotrebu imena Bošnjak, te naziva bosanski jezik, organizirao niz tribina po bužimskim džematima o našem narodnosnom identitetu, i ovaj put odigrao značajnu ulogu u afirmaciji imena za naš narod, vjeru i jezik, što za rezultat ima enormno visok procent Bošnjaka u Bužimu.

12-15. septembar – na Eko biseru u Bihaću, općina Bužim se predstavila slikama i grafikama Seada Emrića, keramikom Halide Emrić, te monografijom *Bužim kroz vrijeme* Amira Sijamhodžića i Adnana Softića.

29. septembar – nagrada Nedžibu Vučelju na Grad prixu na međunarodnim fotosusretima u Zagorju, gdje su organizatori bili više klubova iz Zagreba i Zagorja, a učestvovalo je oko 60 fotografa iz više zemalja Evrope.

6. oktobar – u Hrvatskoj Kostajnici, na manifestaciji pod nazivom "Kestenijada", nastupali umjetnici Sead i Halida Emrić. Postavkom "Kafe sa Japodima" te "Una iz mog sna" publici se predstavila Halida Emrić, dok je tema Seadove postavke glasila "Ciklus Summa Bosniaca".

21. oktobar – na 7. bijenalu minijaturne umjetnosti Bosne i Hercegovine, održanom u BKC-u u Tuzli, učestvovali Sead i Halida Emrić iz Bužima.

25. oktobar – otvorena izložba fotografija "Zapis o zemlji" Bužimljanina Sulejmana Muratovića u Galeriji Bošnjačke nacionalne zajednice za grad Zagreb i Zagrebačku županiju.

U *novembru* je otvorena izložba Seada Emrića u Zavodu za kulturu i umjetnost ARTE-VIDA u Ljubljani.

7. novembar – priznanje Nedžibu Vučelju na međunarodnom takmičenju u Zagrebu na temu "Čovjek i bicikl".

Višednevnom manifestacijom od 14. do 16. novembra u Bužimu je obilježen značajan jubilej pod nazivom "100 godina savremenog osnovnog i 20 godina srednjeg obrazovanja na području općine Bužim". Organizatori manifestacije bili su BZK "Preporod" Bužim, Općina Bužim te OŠ "Bužim", OŠ "Čavnik" i "Konjodor", kao i MSŠ "Bužim". Bogat i raznovrstan četverodnevni program započeo je 13. novembra u 19 sati otvaranjem "Dokumentarne izložbe nastavnih učila i starih dokumenata osnovnih i srednje škole" u Galeriji Muzeja Unsko-sanskog kantona. Dan kasnije u amfiteatru MSŠ "Bužim" proglašenje najboljih literarnih i likovnih radova bužimskih školaraca, te izložba umjetničke keramike s motivima glagoljske ploče, autorice Halide Emrić, o kojoj je govorio Vojislav Vujanović. Centralni događaj bio je naučni simpoziji u formi okruglog stola, na temu "Osnovnoškolska i srednjoškolska tradicija na području općine Bužim, te zahtjevi odgojno-obrazovne reforme u Bosni i Hercegovini", okupio je brojne prosvjetne radnike. Prigodne referate o bužimskoj glagoljskoj ploči, počecima pismenosti na bužimskom tlu, stogodišnjem razvoju školstva, te osvrt na najvažnije informacije i činjenice o navedenim školama, kao i osnovnoj muzičkoj školi u Bužimu, ponudili su Sead Emrić, Amir Sijamhodžić, Razija Bakija, Enver Kauković, Senad Šahinović i Karmela Hanzić. Posebno zadovoljstvo bilo je ugostiti brojne naučne i akademske radnike iz zemlje i inostranstva. Govoreći u kontekstu zahtjeva odgojno-obrazovne reforme u Bosni i Hercegovini, učesnici su ponudili brojne stručne i naučne opservacije. "Samovrednovanje odgojno-obrazovnog procesa i razvoj kvaliteta izvrsnosti", naziv je teme dr. Izeta Pehlića, dr. Rašid Durić je govorio o temi "Tolerancija različitosti i rat olovkom – trajni izazovi u odgoju i obrazovanju", s težištem izlaganja u argumentaciji (ne)tolerancije u abrahamskim religijama. Kao poseban gost skupa bio je predsjednik BZK "Preporod" prof. dr. Senadin Lavić, koji je prisutnim govorio o temi "Obrazovanje – osnov kulturnog identiteta Bošnjaka". "Teorija i filozofija savremenog obrazovanja" naslov je teme mr. Rifeta Šahinovića, profesora Medrese "Džemaludin Čaušević" u Cazinu. Temom "Reformski odgojno-obrazovni procesi u BiH, te obaveza usklađivanja sa evropskim standardima" prisutnima se obratio dr. Husein Nanić. Posljednji učesnik dr. Husein Muratović govorio je o temi "Obrazovanje kao faktor razvoja". Posljednji dan, u kabinetu načelnika općine Bužim Agana Bunića, koji je bio i generalni sponzor manifestacije, upriličen je prijem za brojne goste.

22. novembar – izložba Seada Emrića u Gradskoj galeriji u Jajcu povodom Dana državnosti, koja je bila postavljena do 3. decembra.

U Bosanskom kulturnom centru Tuzla otvorena je izložba fotografija "Zapis o zemlji – od Une do Drine, od mora do Save" fotografa Sulejmana Muratovića iz Bužima, sa adresom u Tuzli. Izložba je održana u povodu Dana državnosti Bosne i Hercegovine.

25. novembar – svečana akademija u Domu kulture Bužim povodom Dana državnosti Bosne i Hercegovine. Udruženje Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka u BiH, povodom Dana ZAVNOBiH-a i ZAVNOS-a, Zlatnu plaketu dodijelilo Nedžibu Vučelju.

Decembar – održane tri promocije monografije *Bužim kroz vrijeme*. Na promociji u Ljubljani koja je održana 6. decembra u sklopu Kulturnog zavoda Averos, pri Islamskoj zajednici u Sloveniji, pored autora Sijamhodžića, o knjizi su govorili Haris Suljadžić i Sead Emrić.

Isti dan održane su promocije u Srebreniku i Tuzli. Organizator promocije u Srebreniku bio je BZK "Preporod" Srebrenik, te JU dom kulture.

Na promociji u Tuzli, u sklopu Narodne i univerzitetske biblioteke, pored Seada Emrića, promotor je bio i akademik Enver Mandžić.

U decembru Sead Emrić je učestvovao na međunarodnoj likovnoj koloniji u Bihaću.

25. decembar – otvorena izložba fotografija Nedžiba Vučelja u Bužimu.

27. decembar – Udruženje likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine i Centra za kulturu Mostar organizirali su 16. po redu izložbu Anala crteža Bosne i Hercegovine Mostar Grand prix 2013, na kojoj je među brojnim umjetnicima svojim radovima bio prisutan i Sead Emrić.

28. decembar – na novogodišnjem sajmu knjige i umjetnina u Bihaću svoje radove izlagali Sead i Halida Emrić.

30. decembar – na kraju veoma uspješne i kulturnim sadržajima bogate 2013. godine, u sali Općine Bužim održano je predavanje Harisa Suljadžića "Mitomanija kod nas – mi mitomani".

Predsjednik
Muhamed Kržalić

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Doboj Istok

− "'Preporodovo' posijelo" upriličeno je u prostorijama Društva u Klokotnici 5. 1. 2013. godine, a u povodu uspješnog rada Društva u 2012. godini. Bilo je to druženje uz sevdah, kahvu, sokove i kolače svih članova, roditelja i simpatizera Društva. Naravno, razgovaralo se i o aktivnostima u 2013. godini, poput održavanja sedmih tradicionalnih književnih susreta "Kasim Deraković", V međunarodne smotre folklornog stvaralaštva, štampanju i promocijama knjiga itd.

− "Zumro dušo, pendžer mi o'škrini". Dana 7. 2. 2013. godine upriličeno je prikazivanje šezdesetominutne drame u velikoj sali JU BKC Tuzla.

− Dana 9. 2. 2013. godine BZK "Preporod" Doboj Istok je bio organizator humanitarnog koncerta pod nazivom "Amire, nisi sam", a za potrebe liječenja teško oboljelog mladića Amira Pilavdžića iz Miričine kod Gračanice.

− Dana 17. 2. 2013. godine u prostorijama Društva upriličena je javna tribina "Bitno je biti Bošnjak". Na ovu temu, članovima, roditeljima i ostalim posjetiocima govorili su Muhamed Mahmutović, novinar i književnik koji je stigao čak iz daleke Švedske tim povodom, zatim, višestruki svjetski šampion u kick-boksu mr. Salko Zildžić te načelnik općine Kemal Bratić. Nakon tribine upriličena je i promocija knjige autora Muhameda Mahmutovića *Pokošeni cvjetovi Krajine*.

– U povodu 1. marta, Dana nezavisnosti RBiH, kao i uvijek do sada, Društvo je u sali Doma kulture u Klokotnici, dana 2. 3. 2013. godine, organiziralo svečanu akademiju. Da bi obogatili kulturno-zabavni dio akademije, učešće su uzeli i članovi UG "Sijedi krš" iz MZ Babići kod Gračanice.

– U nedjelju, 8. 4. 2013. godine, Društvo je bilo organizator još jednog humanitarnog koncerta: "Zvijezde Hayata za malu Marizelu", koji je upriličen u sali Doma kulture u Klokotnici, a za liječenje teško oboljele petogodišnje djevojčice, Marizele Tirak iz Tuzle. Pored sekcija našeg društva, ovaj plemeniti, prije svega ljudski gest, svojim nastupom pomogle su i zvijezde Hayata, i to: Jasmin Malkočević, Azra Musić, Adnan Koljenović, Elvin Kadrić Kadra i Jasmin Redžepović.

– Dana 13. 4. 2013. godine Društvo je bilo domaćin članovima KUD-a "Mladost" Višnjevo kod Travnika, koji su za građane Doboj Istoka u Domu kulture u Klokotnici upriličili cjelovečernji kulturno-zabavni program.

– "Jedinstvo Bošnjaka i održivi povratak" naziv je javne tribine upriličene u MZ Sjenina kod Doboja, kojom prilikom je Bošnjački hor "Ašk", dakle hor BZK "Preporod" Doboj Istok uzeo učešće, naravno, na poziv organizatora.

– Već 5. 5. 2013. godine članovi našeg društva su otputovali u uzvratnu posjetu u Travnik, kojom prilikom smo za mnogobrojne posjetioce upriličili bogat cjelovečernji kulturno-zabavni program, a što je podrazumijevalo recitacije, izvedbu drame, sevdah, ilahije, saz i folklor.

– "Majski dani otpora" naziv je tradicionalne manifestacije upriličene 11. 5. 2013. godine u sportskoj sali u Klokotnici, a u povodu obilježavanja godišnjice pružanja prvog oružanog otpora agresoru na ovim prostorima. Pored prigodnih referata o ovom važnom danu, uručenju zahvalnica i priznanja, BZK "Preporod" je mnogobrojnim posjetiocima poklonio i jedan sahat bogatog kulturno-zabavnog programa.

– Na poziv organizacionog odbora vjersko-kulturne manifestacije "Dani Hasana Kaimije" u Zvorniku, a u sklopu tih dana, dana, 8. 6. 2013. godine u Domu kulture u Zvorniku upriličeno je prikazivanje drame "Zumro dušo, pendžer mi o'škrini."

– U sali Doma kulture u Klokotnici 22. 6. 2013. godine upriličena je promocija monografije *109/224. brdska brigada Doboj u odbrambenooslobodilačkom ratu 1992- 1995.* autora Mirsada Sinanovića, komandanta brigade, a čiji je izdavač naše društvo, a urednik predsjednik BZK "Preporod" Doboj Istok Ismet Suljić.

– Dana 28. 6. 2013. godine Društvo je bilo organizator pete po redu, sada već tradicionalne smotre folklornog stvaralaštva, "Spreča 2013". Na ovoj međunarodnoj smotri folklora, pored desetak folklornih ansambala iz BiH, nastupili su i ansambli iz Makedonije, Hrvatske i Turske. Ovu, petu po redu manifestaciju folklora, otvorio je općinski načelnik Kemal Bratić. Članovi KUD-a "Mladost" Kičevo, Makedonija, učesnici smotre, četiri dana su bili naši dragi gosti, raspoređeni po kućama naših članova.

– U drugoj polovini mjeseca ramazana, tačnije, 27. 7. 2013. godine, Društvo je bilo organizator drugog po redu tradicionalnog "Iftara u 'Preporodu'". Kao i prošle godine, cilj nam je bio da otrgnemo od zaborava naše lijepe adete i običaje kada je u pitanju i ovaj dio naše duhovnosti. Nakon tradicionalnog polijevanje na ruke postača, postači su na stari, tradicionalni način, dakle za sinijama, pristupili iftaru. O vrijednosti mjeseca ramazana postačima je govorio Idriz ef. Bešić, glavni imam vukovarsko-srijemske županije u Hrvatskoj i pomoćnik općinskog načelnika u Gunji, dok nam je akšam namaz predvodio mladi imam iz Srebrenika Jasmin ef. Oštraković.

− Na poziv BZK "Preporod" Sapna, a u povodu Ramazanskog bajrama, naš hor "Ašk" je 9. 8. 2013. godine učestvovao na ovoj bajramskoj akademiji.

− U povodu Ramazanskog bajrama, kao i svake godine, 10. 8. 2013. godine, u Domu kulture u Klokotnici, Društvo je upriličilo bajramsku akademiju za građane Doboj Istoka, koji su se odazvali u zaista velikom broju.

− Već 11. 8. 2013. godine, na poziv organizatora, naši najmlađi članovi folklornog ansambla otputovali su u Kičevo u Makedoniji, gdje su uzeli učešće na trodnevnom svjetskom festivalu dječijeg folklora "Kičevo 2013". Ovo je bila uzvratna posjeta našim prijateljima, članovima KUD-a "Mladost" Kičevo, na čemu im i ovom prilikom najtoplije zahvaljujemo. Dani provedeni u Kičevu, obilazak glavnog grada Makedonije, ljetovanje i kupanje na jezeru u Ohridu, te ljubaznost naših domaćina, ostali su u našem sjećanju. Ostao je dogovor da nastavimo našu kako kulturnu tako i prijateljsku saradnju.

− Na poziv naših starih prijatelja, članova KUD-a "Đerđef" iz Cazina, naš folklorni ansambl je od 23. do 25. 8. 2013. godine gostovao u ovom krajiškom gradu i učestvovao na smotrama folklora u Cazinu i Velikoj Kladuši.

− U petak, 11. 10. 2013. godine, Društvo je bilo organizator VII književnih susreta "Kasim Deraković" u Doboj Istoku. U sklopu susreta, upriličen je omaž zavičajnom piscu Bajruzinu Hajri Planjcu, te su promovirani roman *Tamo kad odemo* autora Rasima Hadžića i zbirka poezije *Karazeman* autora Huseina Tokića.

− U povodu Kurban-bajrama Društvo je u sali Doma kulture u Klokotnici 10. 10. 2013. godine upriličilo bajramsku akademiju "Bajrama se miris širi".

− U povodu obilježavanja Dana JU BKC Tuzla dana, 24. 10. našem društvu je pripala čast da u velikoj sali JU BKC Tuzla upriličimo cjelovečernji kulturno-umjetnički program. Aplauzi i ovacije mnogobrojnih posjetilaca bili su najbolja nagrada i priznanje našem radu i pregalaštvu.

I na kraju, u povodu obilježavanja Nove hidžretske godine, 3. 11. 2013. godine, u novootvorenoj kulturno-sportskoj sali u Brijesnici Velikoj, općina Doboj Istok, skupa sa ostalim učesnicima, naš folklorni ansambl Bošnjački hor "Ašk", recitatorska i muzička sekcija dali su veliki doprinos obilježavanju Nove hidžretske godine.

Predsjednik
Ismet Suljić

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Foča

U toku 2013. godine došlo je do odstupanja od planiranih aktivnosti zbog finansijskog dotoka novčanih sredstava. Ali to ipak ne znači da se BZK "Preporod" Foča predao i pomirio s činjeničnim stanjem u kojem se našao. Kao predsjednik BZK "Preporod" Foča, sa svojim potpredsjednikom prof. dr. Hasanom Balićem, učinio sam sve unaprijed da uvažimo ovakvo stanje. Pismenim putem smo se obraćali svim relevantnim institucijama za pomoć kako u Federaciji BiH tako i u Republici Srpskoj. Jedna od prepiski je urodila plodom, pa smo dobili neka sredstva od Ministarstva za izbjegla i raseljena lica, a zahvaljujući ponajviše

ministru Adilu Osmanoviću. Moram priznati da su ova sredstva stigla kasno u toku godine, a i po nesreći zbog bolesti predsjednika, ta sredstva su ostala na računu tako da ćemo naše aktivnosti preusmjeriti na 2014. godinu.

Mi smo usmjerili akcent na poboljšanje kontakata s ambasadama kao što su Ambasada Turske Republike i Ambasada Makedonije, gdje smo na njihov poziv imali prijeme, a i uzvratne posjete kod nas na iftaru, održanom u Foči.

BZK "Preporod" Foča je jako zadovoljan ovim prijemima jer se ubuduće nadamo boljem razumijevanju za naš daljnji rad i opstanak.

Na tim prijemima smo dobili uvjeravanja i od srbijanske i od crnogorske ambasade da će nas posjetiti u Foči 2014. godine, što nas čini veoma sretnim.

BZK "Preporod" Foča je također imao prijem kod uvaženog reisu-l-uleme Huseina ef. Kavazovića. Tom prijemu smo prisustvovali ja i prof. dr. Hasan Balić, i tom prilikom smo ukazali na probleme koji nas prate, poput nedostatka prostorija, kao i novčanih sredstava. Također smo ukazali na postojanje problema sa IVZ Foča. Tom sastanku je prisustvovao i kompletan Upravni odbor Merhameta iz Sarajeva na čelu s njihovim direktorom. Dobili smo obećanje da će Merhamet pomoći naše aktivnosti u smislu iznalaženja prostorija za BZK.

Tu inicijativu je podržao i predsjednik IVZ-a Foča Salem Ćemo.

U toku 2013. smo imali i kontakte s atašeom za sport i kulturu iz Turske, tako da smo jako zadovoljni razgovorom kojim smo ukazali na naše probleme.

Jedna od aktivnosti u kojoj smo učestvovali je i aktivno sudjelovanje u popisu stanovništva. Obavili smo niz posjeta povratnicima u Foču i tom prilikom smo im ukazali na ponašanje tokom popisa.

Također smo aplicirali i televiziji Hayat za emisiju "Ispuni mi želju" kako bismo pomogli jednu od porodica povratnika, a koja je socijalno ugrožena. Naime, riječ je o Mini Hasanagić. Na našu aplikaciju dobili smo potvrdan odgovor, pa su sve naredne aktivnosti medijski propraćene.

BZK "Preporod" Foča, nažalost, nema nikakve odnose s gradskim vlastima u Foči, jer ih oni ne žele. Tako već evo četiri godine neće da nas uvrste u svoj budžet. Naravno da smo se pismeno obraćali, ali ni bivši načelnik Zdravko Krsmanović ni sadašnji Radisav Mašić nisu nam nikad odgovorili na naše dopise. Sa žaljenjem moramo konstatirati da takav način komunikacije ne doprinosi boljoj saradnji i razumijevanju. Mi ćemo i dalje nastojati da te odnose svedemo u okvire normalnog i nastojat ćemo ukazivati na naše postojanje i da ćemo tu ostati, jer BZK "Preporod" Foča ne postoji od jučer kako to neki misle.

Mi smo egzistirali na ovim područjima i ako Bog da egzistirat ćemo i dalje, bilo to nekome milo ili krivo.

BZK "Preporod" Foča je imao tu sreću da je njen potpredsjednik prof. dr. Hasan Balić mnogo učinio i čini da se čuje za BZK "Preporod" Foča ne samo u regiji već i šire, to jest i van granica BiH.

Na kraju posebno želimo da još jednom zahvalimo reisu-l-ulemi Huseinu ef. Kavazoviću, Merhametu iz Sarajeva i IVZ Foča na ukazanoj podršci.

Predsjednik
Ismet Hotović

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Gornji Vakuf

Godina 2013. je za BZK "Preporod" Gornji Vakuf kao i sve protekle bila uspješna. BZK "Preporod" Gornji Vakuf teži ka poboljšanju svog rada, pa je tako za potrebe rada svojih sekcija nabavio nošnju za svoj folklorni ansambl. Zahvaljujući materijalnoj pomoći Fondacije za bibliotečku djelatnost Sarajevo, realiziran je projekt "Dopunjavanje fonda biblioteke" koji je povećao fond u biblioteci za još 250 novih izdanja. Organizirane su razne manifestacije i posjećeni gradovi u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Povodom 1. marta, Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine, održana je svečana akademija na kojoj su učestvovali HKD "Napredak" Uskoplje i Narodni ansambl BZK "Preporod" Gornji Vakuf.

Kako bi pokazali da nisu zaboravili svoju rodnu grudu i proslavili Dan nezavisnosti BiH, članovi Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" Dubrovnik su u saradnji sa BZK "Preporod" Gornji Vakuf iz Gornjeg Vakufa − Uskoplja, organizirali cjelovečernji koncert u subotu 9. 3. 2013.

Koncert je održan u hotelu "Lero" u Dubrovniku, čijem vlasniku a i našim domaćinima ovaj put iskreno zahvaljujemo na gostoprimstvu. Kao znak zahvalnosti predsjednik BZK "Preporod" Gornji Vakuf Alija Filan je domaćinima uručio prigodne hedije/poklone, kao i poklone zahvalnosti za mogućnost prezentacije našeg grada u ime načelnika općine Gornji Vakuf − Uskoplje.

Širom Bosne i Hercegovine u subotu 18. 5. 2013. godine upriličena je velika ekološka volonterska akcija "Let´s do it – očistimo zemlju za jedan dan", koja se sastojala u čišćenju ilegalnih deponija smeća, zelenih površina i drugih prirodnih vrijednosti u jednom danu. U ovoj akciji učestvovalo je preko 40.000 građana i građanki iz 110 bosanskohercegovačkih općina. U akciji "Let´s do it – očistimo zemlju za jedan dan", koju u Gornjem Vakufu − Uskoplju podržava Centar za obrazovanje i kulturu, JKP "Radovina", kao i Općina Gornji Vakuf – Uskoplje, učestvovali su i članovi BZK "Preporod" Gornji Vakuf.

Osnovni cilj je čišćenje otpada, a pored toga potrebno je skupiti oko 100 volontera koji će svojim učešćem probuditi svijest građana kako ne treba bacati smeće na lokacije koje nisu predviđene za odlaganje.

Iz tima "Let´s do it – očistimo zemlju za jedan dan" su istakli zadovoljstvo realiziranjem ovogodišnje ekološke akcije.

BZK "Preporod" Gornji Vakuf i JU "Centar za obrazovanje i kulturu Gornji Vakuf – Uskoplje" su istog dana organizirali pripovijedanje za žene na temu "Žena u islamu". Predavanje je održala pjesnikinja, Ammara Šabić-Langić iz Travnika.

U organizaciji Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" Gornji Vakuf u Centru za obrazovanje i kulturu je i ove godine upriličen 6. međunarodni festival ilahija i kasida "Gornji Vakuf 2013", koji je trajao od 14. do 16. 6. 2013. Festival je počeo s radom 2008. godine i postao je tradicionalna i najjača manifestacija u našem gradu i kantonu. Uvršten u Strategiju razvoja općine Gornji Vakuf − Uskoplje i turističku ponudu Turističke zajednice SBK-a. Nosilac i vlasnik projekta je BZK "Preporod" Gornji Vakuf. Pored navedenih organizatora u realizaciji učestvuje još 50-ak mladih članova našeg društva (polaznika osnovnih i srednjih škola, studenata i mladih profesora). Navedeni su zaduženi za pripremu bine, doček zvanica, doček horova i solista kojima u pauzama između proba i ručka nude turistički obilazak grada.

Glavni ciljevi Festivala su:

− Afirmiranje amaterskog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini
− Afirmiranje mladih i stvaranje uslova za njihovo kreativno djelovanje
− Održavanje tradicije i običaja naroda Bosne i Hercegovine
− Afirmiranje univerzalnih ljudskih vrijednosti
− Poboljšanje turističke ponude naše općine

Festival se kao i svake godine održava u prvoj polovici juna. Festival je projekt trajnog karaktera i postojat će dok god postoji njen organizator, volja za učešćem i finansijska sredstva.

Ovogodišnji Stručni žiri je bio u sljedećem sastavu: profesori Edin Fazlić, Dunja Fazlić, Aida Cerić, Samira Merdžanić i mr. Enes ef. Omerović.

Prema ocjeni stručnog žirija sljedeći horovi su prikazali najbolje izvedbe ilahija i kasida:

U kategoriji solista:

1. mjesto Ilhana Zahiragić, Zenica
2. mjesto Benjamin Redžić, Gornji Vakuf – Uskoplje
3. mjesto Dženana Bajraktarević, Gornji Vakuf – Uskoplje

U kategoriji horova:

1. mjesto Hor "Selimija" Doboj Istok
2. mjesto Ansambl Ornament – Potoci Mostar
3. mjesto Hor "Ismihan" Donja Orahovica

Tradicionalni koncert ilahija i kasida "U susret ramazanu" u okviru kulturne manifestacije "Ljetne večeri Janja" 2013. održan je u nedjelju, 7. 7. 2013. ispred Doma kulture u Janji.

Učesnici programa su svečanim defileom prošli ulicama Janje te proučili Fatihu na spomen-obilježja šehidima ispred Atik džamije u Janji. Učesnici programa bili su: Hor "Bilal" Janja, Hor "El Aziz" Kikači, Hrustan ef. Noćić, Hor "Azizija" Orašje, Hor "El Bedr" Orašje, Hor "Ismihan" Orahovica, Narodni ansambl BZK "Preporod" Gornji Vakuf.

U okviru tradicionalne kulturno-sportske manifestacije: "Dani otpora Privor 1992 − Dani slobode Privor 2013", organizirane od UG "Bolja budućnost" Privor, 10. augusta 2013. godine organizirano je Peto veče bošnjačke kulture, na kojem su učestvovali i BZK "Preporod" Prozor, BZK "Preporod" Jajce, horska sekcija i folklorni ansambl BZK "Preporod" Gornji Vakuf.

Nakon Dana trgovine, koji su održani od 1. do 7. jula 2013. godine, došao je red i na Dane kulture i sporta u okviru "Visočkog ljeta 2013", koje je ove godine podijeljeno u dva dijela.

Dani kulture i sporta planirani su od 23. do 29. augusta 2013. godine. Nosilac aktivnosti manifestacije "Visočko ljeto 2013" za Dane trgovine je Služba za privredu, razvoj, budžet i finansije, a za kulturno-zabavni i sportski program Služba za poslove Općinskog vijeća i općinske načelnice te Služba za društvene djelatnosti, boračko-invalidsku zaštitu i raseljena lica. U nedjelju, 25. 8. 2013. godine, dramska sekcija BZK "Preporod" Gornji Vakuf publici se predstavila dramskim komadom "Knja". Dramski komad je izveden u gradskom kinu u Visokom pred mnogobrojnom publikom.

Svečanom sjednicom Općinskog vijeća Gornji Vakuf – Uskoplje, koja je održana 1. oktobra sa početkom u 10 sati, završen je sedmodnevni program obilježavanja Dana općine Gornji Vakuf − Uskoplje. U proteklih sedam dana održan je niz kulturnih i sportskih manifestacija.

Povodom obilježavanja Dana općine Gornji Vakuf − Uskoplje, Povelja sa grbom Općine u oblasti kulture za 2012. godinu pripala je BZK "Preporod" Gornji Vakuf. Povelju sa grbom Općine načelnik općine uručio je predsjedniku BZK "Preporod" Aliji Filanu. Tom prilikom

predsjednik Društva je izjavio. "Danas sam imao veliku čast da primim u ime BZK 'Preporod' Povelju sa grbom Općine za doprinos u oblasti kulture. Zahvaljujem svim članovima našeg društva na trudu koji su uložili u stvaranju našeg ugleda kod naših sugrađana, pa tako i dalje."

Tako je 23. 9. 2013. godine održano predavanje "Žrtve manipulacije" predavača Vladimira Pavića, 24. 9. 2013. održana je promocija knjige *I ja sam iz Srebrenice* autora Fikreta Hodžića, 25. 9. 2013. upriličena je projekcija filma "Epizoda u životu berača željeza" oskarovca Danisa Tanovića, 26. 9. 2013. najmlađi su mogli pogledati predstvu "Od kamena priča" – Studio lutkarstva Sarajevo, 27. 9. 2013. održana je 3. smotra folklora na kojoj su nastupili gosti iz Bosanske Dubice, Gradačca, Donjeg Vakufa, Bugojna te domaćini BZK "Preporod" i HKD "Napredak".

Članovi BZK "Preporod" iz Gornjeg Vakufa publici su se predstavili igrama s Kosova, kao i orijentalnim igrama, dok su se članovi folklorne sekcije HKD "Napredak" predstavili spletom kola. Gosti iz Donjeg Vakufa, članovi KUD-a "Nakib Abdagić" iz Donjeg Vakufa publici su se predstavili spletom igara iz srednje Bosne, kao i igrama iz Sandžaka, dok su gosti iz Jajca, članovi Kulturno-umjetničkog društva "Stari grad" publiku počastili izvedbom muslimanskih igara iz sjeveroistočne Bosne. Gosti iz Bosanske Dubice izveli su begovske igre i igre iz Leskovca, dok su se članovi BZK "Preporod" iz Ilijaša predstavili muslimanskim igrama iz okoline Sarajeva i spletom bošnjačkih igara. Travničke igre i Vranje izveli su članovi KUD-a "Sevdah" iz Vučkovaca, Gradačac. Smotra folklora je održana na platou malonogometnog igrališta pored osnovne škole u Gornjem Vakufu.

28. 9. 2013. godine održan je II međunarodni turnir u sjedećoj odbojci "Open 2013. Gornji Vakuf – Uskoplje", na kojem je prvo mjesto osvojila ekipa SKISO "Sloga" Gornji Vakuf – Uskoplje, koji je folklorni ansambl BZK "Preporod" Gornji Vakuf podržao na sebi svojstven način, otvarajući ga igrom i plesom.

29. 9. 2013. godine održan je koncert Vokalnog ansambla Bugojno sa solistima u organizaciji BZK "Preporod" Gornji Vakuf. Na **"**Uskopaljskim jesenima**"**, u nedjelju, 27. 10. 2013. godine, koje organizira HKD **"**Napredak" Uskoplje, nastupili su članovi folklornog ansambla Bošnjačke zajednice kulture "Preporod".

Predsjednik BZK "Preporod" Alija Filan dodaje da je svakim danom primjetan sve snažniji napredak suživota u Gornjem Vakufu – Uskoplju, što potvrđuje i saradnja sa HKD "Napredak". Ističe da je BZK "Preporod" na "Uskopaljskim jesenima" dočekan gromoglasnim aplauzom.

Omladinska banka Gornji Vakuf – Uskoplje u 2013. godini podržala je 10 projekata mladih, od kojih je svih 10 uspješno realizirano u periodu od juna do septembra na području općine Gornji Vakuf – Uskoplje. Jedan od projekata je i "Izletište Bistrička Rika", koji su članovi BZK "Preporod" Gornji Vakuf u saradnji sa učenicima OŠ Gornji Vakuf realizirali. Gornji Vakuf – Uskoplje posjeduje jako kvalitetno izletište koje je pogodno za kampovanje, izlete, fešte, igru i zabavu. Mnogi ljubitelji prirode ga koriste. Prije rata na ovom izletištu je bio i dom od kojeg danas postoje samo ruševine. Sve ljepote Bistričke Rike su nestale zbog nesavjesnosti građana. Kako bi se to poboljšalo, lokalitet je očišćen, postavljeni su znakovi upozorenja i izgrađena dva vanjska WC-a, kao i nekoliko ložišta za vatru.

U organizaciji Javna ustanova "Centar za obrazovanje i kulturu" Gornji Vakuf – Uskoplje, 25. novembra 2013. godine održana je svečanost obilježavanja dana državnosti Bosne i Hercegovine. Različitim programima, igranjem folklora, recitacijama, izvođenjem različitih

predstava i slično učenici osnovnih škola Gornji Vakuf, Pajić Polje i Voljevac počastili su prisutne građane Gornjeg Vakufa koji su u velikom broja došli da obilježe Dan državnosti Bosne i Hercegovine. Na manifestaciji je učestvovao i folklorni ansambl BZK "Preporod" Gornji Vakuf.

Predsjednik
Alija Filan

BZK "Preporod" – Općinsko društvo Gradačac

BZK "Preporod" Gradačac, kao rijetko koja "Preporodova" zajednica u Bosni i Hercegovini, posjeduje prostor u centru grada s bogatom bibliotekom i šah-klubom smještenim u tradicionalno bošnjačkom enterijeru. Ako se uzme u obzir da su ove prostorije svakodnevno otvorene stalnim članovima, prolaznicima, ekskurzijama i delegacijama, možemo ustvrditi da već samim tim "Preporod" realizira jedan od ciljeva očuvanja bošnjačke kulture i tradicije, a programski sadržaji i aktivnosti u prošloj godini bili su uslovljeni smanjenim finansijskim sredstvima iz budžeta Općine. Od OD "Preporod" TK dobili smo samo obećanja, koja nisu ispunjena.

Ipak, uz napore članova Upravnog odbora i razumijevanje učesnika u sadržajima, BZK "Preporod" je u 2013. godini imao dovoljno kulturnih sadržaja koje ćemo, da ne zamaramo čitaoce *Godišnjaka*, samo nabrojati:

– U čast Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine u "Preporodu" je organizirana promocija knjige *Džemal Bijedić (politička biografija)* autora prof. dr. Husnije Kamberovića, direktora Instituta za historiju iz Sarajeva. Knjigu su posjetiocima predstavili prof. dr. Munib Maglajlić i mr. Amir Duranović, uz prisustvo autora i gosp. Asima Krhana kao izdavača, dok je promociju vodila predsjednica "Preporoda" Kadira Abdulahović.

– Svjetski dan poezije, 21. mart, BZK "Preporod" je obilježio promocijom pjesama Fatime Bulić iz Tuzle.

– Dana 23. marta organizirano je otvaranje izložbe slika pod nazivom "Bosnom kroz gradove" autora Emina Skomorca iz Zenice. O izložbi i likovnom stvaralaštvu govorile su predsjednica BZK "Preporod" Gračanica slikarka Refija Čajić i menadžerica ateljea "Skomorac". Izložba je bila začinjena zvucima saza i sevdalinke mladog Zenina Berbića iz Tarevaca kod Modriče.

– U okviru manifestacije "Gradačački književni susreti 2013", u prostoru "Preporoda" otvorena je izložba akademskog slikara Zorana Dragičevića iz Brčkog. Izložbu je otvorio i o likovnom stvaralaštvu govorio kritičar prof. Vojislav Vujanović iz Sarajeva. Prisutnima se obratio i sam autor, koji je, koristeći i svoj pjesnički dar, dodijelio nagrade za najbolje likovne radove učenika osnovnih škola na likovnom performansu pod nazivom "Svijet koji mi knjiga otvori" realiziranom tog dana u Gradskom parku. Medijator i domaćin izložbe bila je Kadira Abdulahović.

– Drugi sadržaj u okviru GKS u organizaciji "Preporoda" bila je promocija knjige antologija bošnjačke poezije *Zašto tone Venecija* autora Ervina Jahića. Promotori su bili prof. dr. Munib Maglajlić, književnik Zilhad Ključanin i književnik Dinko Delić.

– Istog dana u večernjim satima "Preporod" je bio domaćin i završnoj književnoj večeri GKS-a sa učesnicima: Nijaz Alispahić, Ibrahim Kajan, Radmila Kartaš, Vahid Klopić, Šimo Ešić, Amir Brka, Evin Jahić, Ilijaz Dudić, Zilhad Ključanin, Zejćir Hasić, Fadila Nura Haver, Dinko Delić i Enisa Osmančević-Ćurić. Moderator večeri je bio mr. Nijaz Alispahić, a uvodnu i završnu riječ u ime domaćina imala je Muamera Bristić, prof.

– U okviru manifestacije "Dani Vakufa Bosne i Hercegovine", Vakufska direkcija Sarajevo i Medžlis Islamske zajednice Gradačac u saradnji sa BZK "Preporod" priredili su 9. juna izložbu arhivske građe o vakufima u Gradačcu. Izložbu je otvorio i o njoj govorio glavni imam mr. Nusret ef. Kujraković.

– Tradicionalno Predramazansko sijelo organizirano je 5. jula u dva okvirna sadržaja: o značaju i vrijednostima ramazana govorio je mr. Nusret ef. Kujraković, a ilahije je učila Mediha Kujraković. U zabavnom dijelu sijela sevdalinke su izvodili Džavid Pamuković, Suad Iskrić uz pratnju Izeta Muratovića, Refije Husejnagić, Huseina Šaldića i Mine Mustafić. Voditeljica programa je bila predsjednica Kadira Abdulahović.

– Trećeg dana ramazana članovi IO BZK "Preporod" prisustvovali su Iftaru na otvorenom, uz vjersko-kulturni program koji je upriličila općina Bajrampaša iz Turske u saradnji s Općinom Gradačac. Spomenuta istambulska općina ove je godine u Bosni i Hercegovini počastila Sarajevo, Srebrenicu, Mostar i Gradačac.

– Povodom obilježavanja godišnjice smrti Husein-kapetana Gradaščevića u tradiciji je da se u augustu u džamiji Husejniji, prije džume-namaza, prouči tevhid.

– Na manifestaciji "Dani Djevojačke pećine u Kladnju" 24. augusta BZK "Preporod" Gradačac se predstavio Folklornim ansamblom "Zmaj od Bosne" pod rukovodstvom Indire Gibić. Tom prilikom su predsjednici BZK "Preporod" Kladanj uručeni primjerci knjiga iz izdavačke djelatnosti gradačačkog "Preporoda".

– Za vrijeme Sajma šljive BZK "Preporod" je imao stalni štand sa knjigama iz svoje izdavačke djelatnosti, a 31. augusta bili smo domaćini grupi građana iz Indonezije, među kojima su bili ambasadori u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini s vodičem Zinom H. Muhamedovićem, koji je gostima predstavio aktivnosti i značaj "Preporoda". Tom prilikom predsjednica je prisutnima poklonila po knjigu prof. dr. Mustafe Imamovića na bosanskom i engleskom jeziku.

– Dana 13. septembra upriličena je promocija književnih djela Senada Imamovića, sugrađanina koji trenutno živi u Americi. Promotori su bili prof. dr. Mustafa Imamović, prof. Mirzet Hamzić, i novinarka Lejla Selimović. Prisutnima se obratio i autor, a promociju je vodila Kadira Abdulahović.

– Povodom Dana općine Gradačac u "Preporodu" je promovirana *Knjiga pamćenja* autora prof. dr. Mustafe Imamovića. Promotori su bili prof. dr. Adnan Jahić i doc. dr. Edin Mutapčić. Promociji je prisustvovao i autor prof. dr. Mustafa Imamović, a u ulozi domaćice bila je Sadeta Subašić, prof.

– U novembru su vršene pripreme za izdavanje knjige *Vakufi begovske porodice Gradaščević* čiji je autor mr. Nusret Kujraković.

– U dane 18. i 25. decembra prostorije "Preporoda" su poslužile kao mjesto održavanja seminara o pčelarstvu i voćarstvu. Predavači su bili profesori Banjalučkog univerziteta u organizaciji UG pčelara i voćara općine Gradačac uz međunarodne organizacije na čelu sa USAID-om.

Predsjednica
Kadira Abdulahović

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Hadžići

BZK "Preporod" – Općinsko društvo Hadžići, svoj rad u 2013. godini, trećoj zaredom, obavljao je bez finansijske podrške. Naime, načelnik općine Hadžići Hamdo Ejubović je, bezrazložno i samovoljno, donio odluku o prestanku finansiranja "Preporoda". Tako smo 2011, 2012. i 2013. godinu bili bez finansijske podrške, radili vrlo teško i s minimalnim aktivnostima. U razgovoru s nekoliko vijećnika, čija su djeca članovi folklornog, dramskog ili horskog ansambla, a koji su i sami bili upućeni u rad "Preporoda", saznala sam da ukidanje finansiranja nije bila odluka Vijeća, nego samog načelnika. Međutim, tu nije bio kraj nemilosti prema radu "Preporoda", nego se išlo još dalje ka gašenju rada ovog, do tada, veoma uspješnog i aktivnog društva. Naime, početkom maja 2013. godine zaprimila sam pošiljku od Općine Hadžići, ponovo bez stava vijećnika, koja je nagovještavala deložaciju "Preporoda" iz prostora koji je, nakon prethodne dvije deložacije, dodijelila Općina. Tada sam poduzela aktivnosti na informiranju vijećnika o nastaloj situaciji i predsjednicima klubova vijećnika svih političkih partija koje participiraju u Vijeću obratila se lično i dopisom sljedeće sadržine:

Klub vijećnika

Poštovani!

Obzirom da činite dio Vijeća općine Hadžići, obraćam vam se ovim dopisom da, na predstojećoj sjednici, razmotrite i zauzmete stav na trenutno nastalu situaciju po pitanju, od Službe za razvoj, stambeno komunalne poslove i Mjesne zajednice najavljenog "deponovanja" zatečenih stvari iz prostora koji je općina Hadžići dodijelila BZK "Preporodu" Hadžići za rad i aktivnosti i koje koristi već više od 10 godina u ul. Hadželi 185 (slovenačka zgrada). Radi kratkog podsjećanja, Bošnjačka zajednica kulture "Preporod", Općinsko društvo Hadžići, koja djeluje u sastavu BZK "Preporod" BiH, je osnovana 1994. godine. Od osnivanja, punih 19 godina, aktivnosti "Preporoda" su se odvijale u kontinuitetu upotpunjujući kulturni milje općine Hadžići. Taj kontinuitet krasi na desetine i stotine: izložbi, promocija, izdavaštvo, rad sekcija (okupljao veliki broj djece i omladine), razna gostovanja (Konjic, Donji Vakuf, Bugojno, Kozarac, Prijedor, Crna Gora i sl.) što je znatnim dijelom evidentirano u Monografiji povodom deset godina rada. Posebno se može istaći manifestacija "Preporodovo kulturno ljeto", čiji su sadržaji, pet godina za redom, bili osvježenje u toplim ljetnim danima. Osim ovih aktivnosti, veoma mnogo se radilo na nabavci materijalno tehničkih sredstava, kao i formiranju biblioteke "'Preporod", koja, danas, posjeduje znatan broj naslova. Radi svega navedenog, BZK "Preporod" Hadžići ima visok rejting i u Matičnom odboru BZK "Preporoda" BiH. Planske aktivnosti, kao i godišnji izvještaji o radu "Preporoda" redovno su dostavljani Službi za opću upravu, društvene djelatnosti i zajedničke poslove, koji su u svom obimu, kao

globalno predstavljena slika stanja kulture, nažalost, ostali zanemarivi. U skladu sa prethodno rečenim, izostavljanjem finansijske podrške, izostali su i pomenuti izvještaji. Sve ove godine, ambijentalno su obilježila i tri prostora koja su dodjeljivana i ustupana za rad "Preporoda", koji ne bi bio moguć bez finansijske podrške iz budžeta općine Hadžići, koja je, evo već treću godinu, izostavljena. U potpunom razumijevanju, možda, važnijih i prioritetnijih potreba za finansiranjem, "Preporod" je minimizirao svoje aktivnosti, ali ne i ugasio. Međutim, odbijanje finansiranja iz budžeta BZK "Preporoda" nije bilo dovoljno, pa je Služba za razvoj, stambeno komunalne poslove i Mjesne zajednice uputila Poziv, broj: 08-23-6-3912/13 od 24.04.2013.god., (i to ne na ime institucije, već lično), kojim traži da ... *dostavite ključeve poslovne prostorije, bivšeg sjedišta "Preporoda", vlasništvo Općine Hadžići, čiji ste korisnik ranije bili, kako bi ovaj organ mogao dalje raspolagati sa predmetnim prostorom...*, bez alternative za novi prostor.

Tekst poziva je veoma tendenciozan i usmjeren ka potpunom onemogućavanju rada i gašenja nacionalne institucije kulture bošnjačkog naroda na području općine Hadžići, i ponovo rađa sumnju da rušilački nagoni, prema onome što je Bošnjačko, ipak nisu ugašeni potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma za BiH.

Kako zdrav duh BZK "Preporoda" Hadžići još uvijek vjeruje da ima dovoljno prostora za razumijevanje potrebe za njegovanjem vlastitog i kulturnog identiteta drugih i drugačijih, očekujemo od vas konstruktivan stav po pitanju prethodno iznesenog, jer, naprosto, ne možemo vjerovati da želite saučestvovati u linču nad kulturnom institucijom Bošnjaka u civilizovanom 21-om vijeku!

S lijepim željama

Bošnjačka zajednica kulture "Preporod"
Općinsko društvo Hadžići

Prilog:
Co: Poziv, broj: 08-23-6-3912/13 od 24.04.2013.

Također, bezrezervnu podršku sam imala i od predsjednika BZK "Preporod" BiH prof. dr. Senadina Lavića, koja mi je dala još veću motivaciju za ustrajnost. Iako su predsjednici svih klubova izrazili svoju podršku ostanku "Preporoda" u prostoru koji koristi, na sjednici Vijeća o problematici deložacije je naročito komentirao i usprotivio se Dževad Handžo, predsjednik Kluba SDP-a i sam aktivista "Preporoda", te Mujo Ibrica, predsjednik Kluba SBiH, koji su svojim komentarima utjecali da ih je nekolicina vijećnika i podržala. Također sam dopise, slične sadržine, uputila Enesu Kaziću, pomoćniku načelnika u Službi za opću upravu, društvene djelatnosti i zajedničke poslove, predsjedavajućem Općinskog vijeća Adnanu Prohi i zamjeniku predsjedavajućeg Salki Gosti. Niko od njih se nije pismeno oglasio sa odgovorom, ali ni deložacija "Preporoda" nije izvršena. Još smo na istoj adresi i u istom prostoru, ali i dalje bez finansijske podrške.

Ipak, uprkos svim nedaćama, tokom 2013. godine organizirane su sljedeće aktivnosti:

− 23. 1. 2013. godine održano je javno predstavljanje knjige *Historijska dimenzija općine Hadžići* autora Hidajeta ef. Hujića u atriju OŠ "6. mart" u Hadžićima. Po želji autora, izdavač knjige je bio BZK "Preporod" Hadžići. Ašere je proučio Almir Majdančić. Program je vodila Zehra Mustoo, a na promociji su učestvovali promotori prof. dr. Ismet Bušatlić, prof. dr. Safet Halilović, prof. dr. Jusuf Žiga i prof. dr. Smail Čekić.

− 3. 6. 2013. godine u prostorijama "Preporoda" je održan muzičko-poetski program pod nazivom "Dobra vam noć, prijatelji". Program je bio posvećen vijećnicima kojima je

upućen dopis za razmatranje opravdanosti deložacije "Preporoda". U programu su učestvovali: Lejla Mustoo, Sejo Handžo i Negra Handžo. O početku rada u ratnim uslovima i kontinuiranom nastavku sa vrlo sadržajnim aktivnostima "Preporoda" govorili su vrlo emotivno Jusuf Avdić, Zehra Mustoo, Dževad Handžo, Sejo Handžo, Derviš Jasika, Vera Avdić, Fadila Mešanović i dr. Tom prilikom predsjednicima klubova vijećnika su uručeni kompleti knjiga Monografija u povodu 10 godina BZK "Preporod" Hadžići, u znak zahvalnosti za podršku radu "Preporoda".

− 8. 7. 2013. godine u prostorijama "Preporoda" održan je program pod nazivom **"**Iz naše sehare". Program je bio posvećen sjećanjima na početak rada i korištenje, u ratnim uslovima, prostora slastičarne "Željezničar" u Pazariću. Program je interpretacijama uljepšao muzičar Sejo Handžo, a recitacijama Lejla Mustoo. Tom prilikom vlasniku objekta slastičarne "Željezničar" je, u ime "Preporoda", Zehra Mustoo uručila zahvalnicu.

− 18. 11. 2013. godine u prostorijama "Preporoda" održan je program pod nazivom "O, jesenje noći duge". Sadržaj programa je bio posvećen afirmiranim i neafirmiranim pjesnicima s područja Hadžića. Program je vodila Lejla Mustoo, a svojim stihovima su se predstavili Hava Sakić, Sejo Handžo, Derviš Jasika, Đuro Fišer, Dževad Handžo i Zijad Ismić. Jusuf Avdić, urednik knjiga *Sunčani zagrljaj* autorica Dženise Joldić i Vernese Fatić i *Rastimo zajedno* autorica Amile Đelilović i Ehlimane Kurgaš predstavio je svoje učenice, mlade pjesnikinje, i njihovu poeziju. Ovu veoma nadahnutu poetsku večer je zvukom gitare i pjesmom uljepšao, kao i uvijek, Sejo Handžo. Prijatelji "Preporoda" su i ovu večer glasno i jasno rekli *da* u znak podrške radu.

− 30. 10. 2013. godine u prostorijama "Preporoda" održan je "Performans rahmetli Kemi Bolobanu". Svom istaknutom prijatelju i aktivisti, vrsnom slikaru, "Preporod" se nastojao odužiti sjećanjem na njega, njegov rad i nesebičnu ljudskost koja je krasila njegovo biće. Većina nas je donijela slike iz svoga stana, pa smo priredili skromnu izložbu. Te slike ne samo da ukrašavaju zidove naših stanova nego nas i svakodnevno podsjećaju na rahmetli Kemu. Sjećanja su navirala, emocije kulminirale, a priču o ljudskosti i dobroti rahmetli Keme Bolobana pričali su Jusuf Avdić, Zehra Mustoo, Dževad Handžo, Fadila Mešanović, Šerif Šera Mešanović, Vera Avdić, Lejla Mustoo, Melina Dupovac, Derviš Jasika, Đuro Fišer, Sejo Handžo, Fadil Bandić, Hamdo Alagić i dr. Ovom prilikom, porodici rahmetli Keme Bolobana Jusuf Avdić je uručio skromnu novčanu pomoć koju su darovali prijatelji ovog nam nikad zaboravljenog sugrađanina i umjetnika. Koliko god bili skromni, ovi programi su organizirani da bi se, iako bez novca – bez koga se ništa ne može, kontinuitet rada "Preporoda" održao i uprkos svemu dokazalo da smo zajedno mnogo jači i bolje razumijemo potrebu za održanjem kulture u našoj sredini.

Na kraju, želim da ova priča bude podstrek drugima ukoliko se nađu u istoj ili sličnoj situaciji.

Predsjednica
Zehra Mustoo

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Ilijaš

Bošnjačka zajednica kulture "Preporod", Općinsko društvo Ilijaš, u izvještajnom periodu realizirala je većinu aktivnosti predviđenih programom rada za 2013. godinu. Važno je istaći i određen broj vanprogramskih aktivnosti koje su uspješno realizirane. U daljnjem tekstu dajemo detaljan pregled aktivnosti po oblastima.

Izdavačko-produkcijska djelatnost

11. 6. 2013. godine – promocija i izdavanje knjige mlade autorice Nejre Šehić pod nazivom *Pjesme i priče naše Bošnjakinje*.

Rad sekcije Društva

Od sekcija koje djeluju pri našem općinskom društvu i ove godine najviše aktivnosti imao je Ansambl "Preporod", koji je i glavni nosilac većine kulturnih manifestacija koje organizira naše društvo. Ansambl ove godine bilježi značajne nastupe kako u Bosni i Hercegovini tako i izvan granica domovine, od kojih izdvajamo:

− 11. 1. 2013. godine nastup hora u Domu mladih povodom obilježavanja pete godišnjice emitiranja programa radija "Bir"

− 24. 1. 2013. godine nastup hora na koncertu "Salavat tebi Poslaniče" u Visokom

− 25. 1. 2013. godine nastup hora povodom ispraćaja ef. Ibrahima Kahrimana u penziju, Misoča

− 13. 2. 2013. godine nastup hora na humanitarnom koncertu u Brezi za prikupljanje sredstava za liječenje sugrađanke Eldine Šišić iz Breze

− 16. 5. 2013. godine nastup hora na Gala koncertu koji je održan u Domu mladih Skenderija

− 8. 6. 2013. godine nastup hora povodom obilježavanja godišnjice bitke za brdo Žuč

− 10. 6. 2013. godine nastup hora "Novogradski dani 2013"

− 18. 6. 2012. godine nastup na programskom sadržaju 503. Dana Ajvatovice učenjem ilahija i kasida pred više hiljada posjetilaca u Gornjem Vakufu

− 27. 6. 2013. godine nastup hora i folklora na otvaranju pješačke zone u Ilijašu

− 3. 7. 2013. godine nastup u Mostaru sa "Mostarskim kišama"

− 4. 7. 2013. godine nastup ansambla i folklora na manifestaciji "Ilijaški dani 2013"

− 7. 7. 2013. godine nastup na predramazanskom koncertu u Novom Gradu Sarajevo

U sklopu bajramskih programa naš ansambl zabilježio je više nastupa, a drugog dana Bajrama nastupao je na bajramskom koncertu u Brčkom

−28. 8. 2013. godine nastup muzičkog ansambla na Visočkom ljetu 2013

−16. 9. 2013. godine folklorni ansambl je imao nastup u Gornjem Vakufu

Aktivnost biblioteke Društva

Biblioteka BZK "Preporod" Ilijaš osnovana je 2009. godine odlukom Izvršnog odbora Društva. Od tada bilježi stalni porast broja naslova. Knjige i druge publikacije se nabavljaju uglavnom iz sredstava Općinskog društva, prilozima Biblioteke Instituta za bošnjačke studije BZK "Preporod" te prilozima simpatizera i građana.

Organizaciona pitanja

− 23. 5. 2013. godine održana je redovna izvještajna Skupština Društva

− 24. 5. 2013. godine uspješno smo realizirali javnu tribinu pod nazivom "Bošnjaci i njihova kultura", gost predavač je bio prof. dr. Munib Maglajlić

– 2. 10. 2013. uspješno je realiziran 7. po redu tradicionalni koncert duhovne muzike, koji je ove godine nosio naziv "Bitno je biti Bošnjak"

Na koncertu su uzeli učešće Latif Močević, Armin Muzaferija, Mošus iz Brčkog, El-Fatih – Ilijaš i domaćin koncerta Ansambl "Preporod".

Predsjednik
Adem Alić

BZK "Preporod" – Općinsko društvo Kladanj

Društvo je svoju aktivnost u izvještajnom periodu ostvarivalo u različitim oblicima, na raznim poljima kulture, umjetnosti, prosvjete i nauke, koristeći se metodama koje su do sada davale dobre rezultate.

U 2013. godini u BZK "Preporod" – Općinsko društvo Kladanj, realiziran je niz projekata čiji su efekti neprocjenjivi za našu lokalnu zajednicu jer se njima prezentira bogatstvo i raznolikost tradicije narodnih običaja Bosne i Hercegovine, popularizira ideja o potrebi očuvanja i promocije tradicijskih vrijednosti s ciljem aktivnog i konstruktivnog uključivanja mladih ljudi u projekte na tom polju, te pruža primjer mladim ljudima kako da se sopstvenim angažiranjem i promoviranjem tradicijske aktivnosti uključe u društveni i kulturni život.

Posebno je važno istaći da je "Preporod" svojim aktivnostima očuvanja istinskih vrijednosti naše kulture i baštine dodao još jedan jako bitan segment za sve nas, humanitarni aspekt svog rada i djelovanja.

Društvo je po potrebi održavalo sjednice Izvršnog odbora u skladu sa Statutom i programskim ciljevima Bošnjačke zajednice kulture "Preporod", učestvovalo u radu Zajednice općinskih društava Tuzlanskog kantona, radu Matičnog odbora. Sarađivalo je s udruženjima, organizacijama i ustanovama, okupljalo stvaraoce iz različitih sfera umjetnosti, najveće bošnjačke intelektualce, autore iz različitih područja umjetnosti i književnosti.

Među značajnijim projektima Društva u ovom izvještajnom periodu su projekti promocije Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" – Općinsko društvo Kladanj, i uspješni nastupi u Njemačkoj, Austriji, Turskoj, Hrvatskoj, Crnoj Gori i Srbiji, gdje smo se na najljepši način predstavili biserima bosanske kulturne baštine i pokazali kako se prenosi i diže na visoku razinu vrijednost i ljepota naše kulture.

Između brojnih predstavljanja, posebno se ističe nastup u Hrvatskoj, gdje su na najljepši način, u prelijepom slavonskom ambijentu, predstavljene naše narodne igre, a kao kruna uspješnih nastupa došao je izbor naše članice Enise Selimbašić kao najljepše djevojke u narodnoj nošnji u konkurenciji devet društava.

Najveće vrijednosti i poseban ponos kladanjskog "Preporoda" su prije svega mladi članovi, koji su svoj polet, darovitost, entuzijazam i mladost stavili u službu "Preporoda", na čemu im treba istaći posebnu zahvalnost. Mladi su posebna briga "Preporoda", o čemu svjedoče pored ostalog i obrazovanje uključivanjem u razne vidove seminara kojima prisustvuju predstavnici naših sekcija (seminar za rukovodioce i koreografe folklornih grupa u Donjem Vakufu, Tuzli i dr.). Na ovaj način pokušavamo dati svoj doprinos educiranju mladih, motivirajući ih da se uključuju u rad i aktivnosti Društva.

Tokom proteklog perioda odvijale su se kontinuirano probe i aktivnosti folklornog ansambla, muzičke, dramske i recitatorske sekcije.

Društvo je učestvovalo i nosilo aktivnosti u vezi sa obilježavanjem značajnih datuma, događaja i ličnosti na području općine Kladanj.

U uvodnom dijelu izvještaja spomenut je humanitarni aspekt "Preporodovog" rada, koji je bio omogućen zahvaljujući uspostavljenoj saradnji i humanitarnom mostu sa Danskom, prije svega našim prijateljem Vezuvom Bašićem Bašijem. Na taj način je objezbijeđena značajna vatrogasna oprema za Dobrovoljno vatrogasno društvo u Kladnju, zatim pošiljka s prijeko potrebnim stolicama za osnovnu i srednju školu, prehrambeni paketi za najugroženije porodice u Kladnju, pošiljka sa školskim namještajem, priborom odjećom i obućom, igračkama, koja je usmjerena Osnovnoj školi u Kladnju, te udruženjima "Naše dijete", RIV-u, Dječijem obdaništu. Potom, ponovno pošiljka sa 64 prehrambena paketa za najugroženije porodice, motorna invalidska kolica za oboljelu osmogodišnju djevojčicu Melisu Mazalović. Uspostavljena saradnja sa Danskom se nastavlja kao i naša nastojanja da pomognemo svima onima kojima je pomoć potrebna.

Također, kroz naše angažiranje u humanitarnim programima nastojimo animirati naše građane koji žive i rade i inostranstvu da razmotre mogućnost i uključe se u različite vidove humanitarne pomoći Kladnju. Među svijetlim primjera su naša sugrađanka Hajrija Rustemović i njen suprug Muhidin koji su kroz svoj humanitarni rad u Austriji obezbijedili vrijednu medicinsku opremu koja će poslužiti najtežim oboljelim slučajevima u Kladnju.

Napominjemo da smo imali dobru saradnju sa elektronskim i printanim medijima, kao i da smo u više navrata gostovali na TV kućama Tuzlanskog kantona i šire. "Preporod" je u svakoj prilici na najprimjereniji način predstavljao općinu Kladanj, njenu tradiciju, kulturu i kulturnu baštinu.

Važno je istaći da je rukovodstvo Društva prepoznalo da je bitan segment rad Društva i praćenje javnih poziva na koje se apliciralo s vlastitim projektima i na taj način obezbjeđivala potrebna sredstva za rad.

Kao ilustraciju navest ćemo projekt realiziran u prošloj godini, izrada kalendara Društva za koji smo obezbijedili podršku BH Telecoma, Općine Kladanj, JP Šume, TK-a, Zlatare "Keka", Kafe bar "Blue Sky", Apoteka "Muška voda", D.o.o. "Rad-expot" i dr. Zahvalnost za praćenje svih naših aktivnosti dugujemo Općini Kladanj, ali i svima koji su pratili naš rad, pružali nam podršku i time davali svoj doprinos da "Preporod" načini kvalitetan iskorak u svom radu.

Svi izvještaji su redovno upućivani Matičnom odboru u Sarajevu, Zajednici općinskih društava TK-a, Općini Kladanj te nadležnim službama.

Društvo je i pored teške ekonomske situacije imalo podršku Općine Kladanj u svim aktivnostima i sadržajima kojima je prezentiran njegov rad.

Konačno, ovaj osvrt bio bi nepotpun bez ukazivanja na konkretan rad Društva i sadržaje u proteklom periodu:

– Promocija XI kola "Bošnjačke književnosti u 100 knjiga". Promotori su bili prof. dr. Senadin Lavić i prof. dr. Munib Maglajlić (10. 1. 2013)

– Prigodan program u okviru obilježavanja 20 godina od osnivanja Prve muslimanske podrinjske brigade (8. 2. 2013)

– Veče ilahija "Noći blaga, noći mila" (23. 3. 2013). Najljepše ilahije, prave bisere bošnjačkog vjerskog naslijeđa, izvodili su: članovi hora Medžlisa Islamske zajednice Kladanj, Hor "Kelf" – Amra Halilović, Erna Sejdinović, Zerina Đerzić, Hata i Nusreta Mujić, Asim Hajdarević, Muharem Karasuljić, Mensur Mujić, Osman Hrnjić, Sanel Ćosić i Safet Omerović.

– Učešće na svečanoj akademiji u povodu obilježavanja 21. godišnjice formiranja Armije R BiH (15. 4. 2013)

– Učešće u zajedničkom obilježavanju 23. aprila, Svjetskog dana knjige i autorskih prava pod nazivom "Čuvajmo knjigu, družimo se s njom", sa "JU Javna biblioteka" Kladanj u saradnji sa Osnovnom školom Kladanj (22. 4. 2013)

– Podjela humanitarnih paketa (donacija Bošnjačkog kulturnog centra "Sabur", BH Radio Odense Danska; nosilac aktivnosti Vezuv Bašić) organizacijama UG "Naše dijete", RVI, porodicama šehida i poginulih boraca i ugroženim licima (4. 2013)

– Obilježavanje Dana općine Kladanj, učešće na manifestaciji obilježavanja 50 godina rada Biblioteke u Kladnju, promocija knjige Vezuva Bašića *S obje strane Drine* (6. 5. 2013)

– Svečana akademija, prigodan program i posjeta spomen-obilježju "Zubeta" (10. 5. 2013)

– Učešće u programu za defile maturanata MSŠ "Musa Ćazim Ćatić" (11. 5. 2013)

Ozvučenje BZK "Preporod" Općinsko društvo Kladanj za izvođenje monodrame "Ćorkan" Harisa Burine (24. 5. 2013)

– Prigodan program za vjersku manifestaciju "Šehidska dova" na Stanovima (26. 5. 2013)

– Učešće u programu za defile malim maturantima Osnovne škole Kladanj (29. 5. 2013)

– Zajedničko druženje članova Folklornog ansambla BZK "Preporod" Općinsko društvo Kladanj sa članovima KSD iz Olova u Olovu (9. 6. 2013)

– Učešće u manifestaciji "Dani Titove pećine Kladanj 2013" (29. 6. 2013)

– Održavanje prigodnog programa u okviru 5. biciklističkog rekreativno-turističkog kampa maratona "Stazama bosanskih kraljeva 2013" (20. 6. 2013)

– Učešće VKM "Dani Djevojačke pećine Kladanj 2013"

– Okrugli sto na temu "Bošnjački identitet u 21. Stoljeću", učesnici: prof. dr. Hilmo Neimarlija, prof. dr. Senadin Lavić, mr. Emir Zlatar (23. 8. 2013)

– X smotra folklora 2013, učesnici: "Preporod" Kladanj; KUD "Zvonko Cerić" iz Tuzle; KUD "Zmaj od Bosne" Gradačac; KSD "Tik-tak" Olovo; KUD "Mladost" Kladanj (24. 8. 20 13)

– Podjela prehrambenih paketa najugroženijim porodicama u općini Kladanj (11. 9. 2013)

– Tribina na temu "Popis stanovništva u BiH 2013", učesnici: mr. Nermin Tursić i prof. Midhat Čaušević (24. 9. 2013)

– Učešće članova Folklornog ansambla na seminaru u Tuzli za koreografe i rukovodioce grupa (9 i 10. 11. 2013)

– Učešće u obilježavanju 25. Novembra, Dana državnosti Bosne i Hercegovine

– Održavanje redovne izvještajno-izborne skupštine BZK "Preporod" BiH, Općinsko društvo Kladanj (14. 12. 2013)

Nemjerljiv doprinos u radu "Preporoda" dali su članovi Izvršnog odbora, na čemu im posebno zahvaljujem, naša saradnja i koordinacija te nesebičan rad i požrtvovanje dali su ovakve sjajne rezultate i obim aktivnosti.

Predsjednica
Nevzeta Rustemović

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Livno

Početkom 2013. godine održana je izvještajno-izborna skupština općinskog društva BZK "Preporod" Livno. Izvještaj o radu Općinskog društva podnio je dotadašnji v. d. predsjednika Sead Hadžijahić, istaknuvši pored ostalog kako je izvršni odbor BZK "Preporod" u proteklom periodu radio intenzivno na uređenju i stavljanju u funkciju prostorija BZK "Preporod" Livno. Na skupštini je izabrano novo rukovodstvo skupštine na čelu sa Ahmetom Burekom kao predsjednikom skupštine, Sulejmanom Ormanom, zamjenikom predsjednika skupštine, te Ajišom Jarebica kao sekretarom skupštine. U novi Izvršni odbor BZK "Preporod" Livno izabrani su: Ibrahim Velić, Suada Dilaver, Mirsad Karaosmanović, Sead Hadžijahić, Fikret Sitnić, Adin Lemo, Sulejman Palić, Esad Bajraktarević i Haris Jeleč.

Izvještajno-izbornoj skupštini je prisustvovao i predsjednik BZK "Preporod" BiH prof. dr. Senadin Lavić, koji se i sam obratio članovim skupštine, čestitao na izboru novom izvršnom odboru te zahvalio prethodnom na uloženom trudu na uređenju i stavljanju u funkciju prostorija BZK "Preporod" Livno.

Poslije izbora novog izvršnog odbora uslijedila je konstituirajuća sjednica Izvršnog odbora na kojoj je za predsjednika Općinskog društva BZK "Preporod" Livno izabran Haris Jeleč.

Aktivnosti koje je BZK "Preporod" Livno realizirao u 2013. godini su:

− Održavanje svečane akademije povodom Dana nezavisnosti BiH. Učesnici akademije su bili prof. dr. Šaćir Filandra, HKUD "Dinara" iz Livna, muzička škola "Franjo Vilhar" iz Livna, literarna sekcija BZK "Preporod" Livno.

− BZK "Preporod" Livno se zajedno sa ostalim bošnjačkim organizacijama koje djeluju u općini Livno i Medžlisom IZ-a Livno aktivno uključio u aktivnosti oko popisa stanovništva u BiH koji se održavao u oktobru 2013. godine, te je vrhunac tih aktivnosti bilo organiziranje javne tribine na temu "Bošnjaci i popis u BiH". Učesnici tribine su bili prof. dr. Senadin Lavić, predsjednik BZK "Preporod" BiH, i Sejfudin Tokić, koordinator koalicije nevladinih organizacija "Bitno je biti Bošnjak".

− BZK "Preporod" Livno je organizirao i promociju knjige autora Osmana Brke *Bosanska savremena zbilja*. Pored samog autora knjige, svoj doprinos promociji dao je i prof. Zijad Ljevaković, direktor Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu.

− BZK "Preporod" je u protekloj godini organizirao i svečanu akademiju povodom 25. novembra, Dana državnosti Bosne i Hercegovine. Svoj doprinos programu svečane akademije dali su HKUD "Dinara", muzička škola "Franjo Vilhar" iz Livna, literarna sekcija BZK "Preporod" Livno te gosti iz Sarajeva gudački kvartet Dževada Šabanagića.

− Također u organizaciji Općinskog društva BZK "Preporod" Livno promovirano je 11. kolo edicije *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*. Promociju su uveličali prof. dr. Munib Maglajlić i prof. dr. Džemaludin Latić.

Predsjednik
Haris Jeleč

BZK "Preporod" – Općinsko društvo Sanski Most

BZK "Preporod" iz Sanskog Mosta 2013. godine nije obavljao svoju djelatnost u normalnim uslovima. Zbog neprincipijelnog odnosa općinskih vlasti naša organizacija je već četvrtu godinu uskraćena za osnovna sredstava iz budžeta iako uredno podnosi finansijski zahtjev, izvještaj o radu i program rada.

Iz tih razloga djelatnost je onemogućena i BZK "Preporod" se tokom protekle godine angažira kao suorganizator različitih programa zajedno sa ostalim organizacijama kulture općine Sanski Most.

BZK "Preporod" je učestvovao u realizaciji nekoliko izložbi slika u Gradskoj galeriji, promocija knjiga u Općinskoj vijećnici, tribina i akademija povodom praznika.

Najznačajniji program u kojem učestvujemo u realizaciji ukupnog kulturnog programa je Ljetni sajam knjige, gdje se tokom pet dana sajma održavaju različite promocije knjiga i poetsko-muzički programi.

Pošto je djelatnost BZK "Preporod" Sanski Most upitna u narednom periodu, molimo da autoritetom Glavnog odbora uputite pismo nadležnim institucijama općine Sanski Most i pomognete prevazilaženju ovog problema. U protivnom, ako reagiranje izostane, prijeti gašenje aktivnosti ove važne organizacije.

Predsjednik
Amir Talić

BZK "Preporod" – Općinsko društvo Srebrenik

BZK "Preporod" iz Srebrenika svojim angažmanima znatno je doprinio kulturnom nadahnuću naše općine kroz svoje aktivnosti u 2013. godini od kojih izdvajamo:

Januar

Uređene su tri emisije na NTV JATA kojima se promovira bošnjački identitet putem sevdalinke i tradicionalnog instrumenta saz s nazivom "Divan o sazu". Nosilac aktivnosti je bio klub sazlija koji djeluje u sklopu "Preporoda".

Februar

Akivno učešće BZK "Preporod" Srebrenik u manifestaciji "Dani povelje" koja je održana u kinosali Doma kulture.

Obilježavanje manifestacije "Dani maternjeg jezika". Učešće u manifestaciji su uzeli učenici, profesori i nastavnici SMŠ Srebrenik i OŠ Srebrenik. Manifestacija je održana u kinosali Doma kulture.

Mart

Prvog marta održana je svečana sjednica povodom Dana nezavisnosti BiH

April

U održavanje manifestacije "Zavičajni pjesnik" aktivno se uključilo pet područnih osnovnih škola sa 70 učenika i preko 80 literarnih radova. Ove godine manifestacija se održavala povodom 15. aprila, Dana armije RBiH. Nosilac aktivnosti je klub pisaca koji djeluje u sklopu

"Preporoda". Manifestacija je održana u prepunoj Plavoj sali Doma kulture, a za najbolje radove uručene su pismene zahvalnice kao i prigodan pokloni u drvorezbariji.

Maj

Promotivno predavanje akademika Ibrahima Pašića u prepunoj Plavoj sali Doma kulture.

Promocija knjige akademika Ibrahima Pašića *Predslavenski korijeni Bošnjaka* u Plavoj sali Doma kulture.

Juni

Dana 21. 6. obilježavanje Dana općine Srebrenik. Večer saza i sevdaha. Program posvećen očuvanju muzičke tradicije Bošnjaka u izvedbi kluba sazlija koji djeluje u sklopu "Preporoda".

Juli

"Sahat u mojoj avliji" – Emisija o sazu koja je predstavila klub sazlija BZK "Preporod" OO Srebrenik u realizaciji TVTK.

Promocija knjige *Pod zastavom UN* autora Hasana Nuhanovića.

Izložba fotografija "Srebrenica 1995. godine" – Arhiv TK

August

Manifestacija "Veče sa Preporodom" u sklopu OGUS-a 2013, bina ispred Doma kulture. Veliki broj naših sugrađana je s oduševljenjem pratio ovu manifestaciju.

OGUS 2013 – FESS – Festival saza i sevdaha Srebrenik.

Septembar

Posjeta Republici Kosovo u povodu obilježavanja manifestacije "Dani Bošnjaka Kosova".

Promocija knjige *Moj pogled iz kolica* autora Damira ef. Babajića. Promocija je upriličena u prepunoj Plavoj sali Doma kulture.

Tribina "Popis 2013" sa predavačima prof. dr. Senadinom Lavićem, prof. dr. Omerom Ibrahimagićem, mr. Nerminom Tursićem, Plava sala – Dom kulture.

Oktobar

Promocija knjige *Bosna je jedna il' je nema* autora Kemala Tursunovića – Dom kulture.

Promocija knjige *Od Gazimestana do Haga* autora Avde Husejnovića. Promotori su bili Naser Orić i Avdo Husejnović. Promocija je održana u prepunoj kinosali Doma kulture.

Novembar

Posjeta BZK "Preporodu" Dubrovnik

25.11. Svečana sjednica povodom obilježavanja Dana državnosti BiH

Decembar

Promocija knjige *Bužim kroz vrijeme* u Plavoj sali Doma kulture.

U 2013. godini BZK "Preporod" OO Srebrenik je održao sedam redovnih i dvije svečane sjednice društva.

Predsjednik
Nermin Tursić

BZK "Preporod" – Općinsko društvo Tomislavgrad

Aktivnosti Općinskog društva "Preporod" iz Tomislavgrada za 2013. godinu, za razliku od prethodnih godina, bile su uistinu raznovrsne i bogate kulturnim događajima, a sve u granicama raspoloživih finansijskih sredstava. Zahvaljujući upornosti predsjednika ovoga društva i pojedinih kulturnih poslenika te razumijevanju Matičnog odbora i predsjednika prof. dr. Senadina Lavića i Ministarstva za kulturu i šport Livanjskog kantona uspjeli smo jedan dio sadržaja realizirati.

Prije svega tu mislimo na sljedeće:

– Izdato je kratko saopćenje za javnost u kojem smo predstavili najznačajnije programske sadržaje putem Radija Tomislavgrad, Radio Livna, Radija Studio "N" i drugim oblicima izvještavanja, te novinara s područja općine.

– Aktivno smo se uključili u realizaciju intervjua akademika Dževada Karahasana na Radiju Tomislavgrad u emisiji "U dnevnom zrcalu" i "Razgovori ugodni".

– Učestvovali smo u organizaciji tradicionalne večeri "Ilahije i kaside".

– U saradnji sa G. U. Ž. "Duvanjke" organizirali smo prodajnu izložbu rukotvorina žena s područja Duvna i šire.

– U šestom mjesecu ovo društvo je uspješno organiziralo razgovor s književnikom Duvnjakom akademikom Dževadom Karahasanom, a gost večeri je bio fra Mile Babić.

– Upriličena je književna večer i javno predstavljanje knjige sa književnikom Mujom Musagićem Šokom, Duvnjakom.

– U devetom mjesecu organizirali smo javnu tribinu na temu "Bosna i Bošnjaci – popis 2013. godine", a predavači su bili prof. dr. Senadin Lavić, Sejfudin Tokić, član Fondacije "Bitno je biti Bošnjak".

– Organizirane su javne tribine na temu "Alkohol, droga mladih" te "Bošnjački dijalog" u vezi s vjeronaukom kao predmetom u osnovnim i srednjim školama.

– U suradnji sa ostalim bošnjačkim institucijama organizirana su bajramska sijela, iftari za vrijeme ramazana.

– Posebno bismo istakli doprinos u proslavi "100 godina Mehrameta", kada je organiziran kulturno-zabavni program.

– U akciji tokom ramazana "Knjiga jedna – zlata vrijedna" obogatili smo knjižni fond biblioteka sa podznakom "Preporoda" sa 700 naslova iz beletristike, bošnjačke književnosti i dr.

– U skladu s mogućnostima izdat je i bilten *Glas Bošnjaka* lokalnog karaktera

– Ženski hor je u više navrata učestvovao u manifestacijama u općinama Livno, Glamoč, Mostar, te posjetama Zenici i Sarajevu.

– Tokom ljetnog raspusta organizirali smo i aktivno učestvovali u malonogometnom turniru u mjesnim zajednicama gdje žive Bošnjaci.

– U skladu s finansijskim mogućnostima za prošlu godinu učestvovali smo u kupovini knjiga za potrebe biblioteka u gradu.

– Ovih dana smo svim udrugama, institucijama i članovima dostavili na adresu jedan letak pod nazivom "Paradoks našeg vremena" te apel za uključivanje u rad ovog društva.

Predsjednik
Senad Džanković

BZK "Preporod" – Općinsko društvo Travnik

U skladu sa Statutom Bošnjačke zajednice kulture "Preporod", a prema programu rada Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" – Općinskog društva Travnik za 2013. godinu, travnički "Preporod" je tokom 2013. godine uspješno realizirao niz aktivnosti. U ovom izvještajnom periodu održano je 16 sastanaka na kojima je razmatrana problematika u vezi s realizacijom aktivnosti planiranih programom rada Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" – Općinskog društva Travnik za 2013. godinu, kako ga je utvrdio Izvršni odbor. Radi preciznog obavještavanja o ključnim aktivnostima Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" – Općinskog društva Travnik, podnosimo izvještaj koji sadrži opis najznačajnijih djelovanja i hronološki popis aktivnosti realiziranih u 2013. godini, kako slijedi u nastavku.

18. februara, u sali Centra za kulturu Općine Travnik, održana je Skupština Društva, na kojoj su izabrani novi članovi tijela "Preporoda", i to:

Skupština:

− Haris Tenić, predsjednik, dr. Alen Salkić, zamjenik predsjednika, Elvedin Kanafija, sekretar

Izvršni odbor:

− Amra Čampara-Lolić, predsjednica, mr. Senid Gerin, zamjenik predsjednika, Taik Ganić, zamjenik predsjednika, Jasmina Hopić, blagajnica, Fatima Maslić, Aida Ramčić-Salkić, mr. Hamid Indžić, Elmedina Alić, Dino Lolić, Zakir Vareniković, Safet Beganović, Abdulah Vrselj, sekretar

Nadzorni odbor:

− Admir Hadžiemrić, predsjednik, Munevera Hodžić, Samer Dolovac

Sud časti:

− dr. Ahmed-efendija Adilović, predsjednik, Kanita Talam, Mustafa Indžić

Nakon radnog dijela nastavljeno je druženje članova "Preporoda" uz bogat kulturno-zabavni program.

17. marta, u sklopu obilježavanja Dana općine Travnik, u "Preporodovim" prostorijama održan je "Šahovski turnir za mlade" na kojem su nastupili mladi šahisti, učenici travničkih osnovnih škola. Nakon pet odigranih kola prvo mjesto osvojio je Tarik Ekmeščić, učenik Osnovne škole "Travnik", sa osvojenih 5 poena, drugi je bio Faris Begić, učenik Osnovne škole "Kalibunar", sa 4 poena, a treće mjesto, sa 3 poena, pripalo je Abdulkerimu Hadžiću, učeniku Osnovne škole "Travnik".

18. marta, također u sklopu Dana općine Travnik, "Preporod" je priredio program u znak obilježavanja 20. obljetnice izlaska prvog broja lista *Divan*, te u znak sjećanja na rahmetli Seada Sarića, prvog predsjednika travničkog "Preporoda" i rahmetli Mustafu Gafića, prvog urednika lista *Divan*. Obojica su obilježili jedan period historije grada Travnika, također i profilirali rad "Preporoda" te pokrenuli aktivnosti koje i danas njegujemo u "Preporodu". Jedna od tih aktivnosti je pokretanje lista *Divan*.

28. marta, održana je promocija knjige *Razgovori sa šejhom* autorice Esme Bandić. Promotor ove sufijske poezije bio je prof. dr. Džemaludin Latić, prema čijim riječima je za razumijevanje simbolično-alegorijske poetike ovoga djela potrebno poznavanje temeljnog mističnog stava o supstancijalnom jedinstvu sa univerzumom. U ime "Preporoda" govorila je gospođa Aida Ramčić-Salkić. Uz autoričino predstavljanje, ukupnom dojmu promocije doprinijeli su i vrsni naratori Vildana Kalčo, Matej Baškarad i Enes Škrgo.

14. aprila u Gradskoj knjižnici u Slavonskom Brodu pjesnik Taik Ganić predstavio je svoju zbirku *Zemlja dobrih ljudi – Dječija planeta*, djelo štampano u izdanju travničkoga "Preporoda". Tako su na poseban način spojeni Travnik i travnički književnici s Ivanom Brlić-Mažuranić i Slavonskim Brodom. Predstavljanju knjige prisustvovali su predstavnici grada Travnika i Slavonskoga Broda. Autor Ganić, inače savjetnik za kulturu u Općini Travnik i član Izvršnog odbora "Preporoda", opisao je svoju knjigu kao škrinju dječije mašte, igre i veselja. Uz predstavljanje knjige, otpjevao je, u pratnji gitare, i nekoliko svojih pjesama koje se nalaze u zbirci. Pjesme su se svidjele brodskoj publici, a posebno su mali posjetitelji bili obradovani darovima – izdanjima Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" Travnik.

18. jula članovi "Preporoda" su se družili na zajedničkom iftaru.

1. augusta, u okviru projekta Općine Travnik "Prvi u centru", prvog dana mjeseca augusta travnička publika je prisustvovala "Preporodovom" programu "O travničkim džamijama kroz film i knjigu". U okviru ovog svojevrsnog prigodnog ramazanskoga programa, "Preporod" je šarolikoj travničkoj publici predstavio drugo dopunjeno izdanje knjige *Džamije Travnika* Envera Sujoldžića, a prikazan je i dokumentarni film "Travnik i njegove džamije" autora Mehe Šiljka i Fatime Maslić, čiji je producent travnički "Preporod". O knjizi i filmu govorili su autori Fatima Maslić, diplomirana historičarka umjetnosti, inače direktorica Zavičajnog muzeja Travnik, i Enver Sujoldžić, jedan od najboljih poznavalaca prošlosti travničkoga kraja.

5. augusta, u organizaciji travničkoga "Preporoda", u saradnji s Muftijstvom travničkim i uz realizaciju Muslimanskog dobrotvornog društva "Merhamet" Travnik, u dvorištu zgrade Muftijstva upriličen je zajednički iftar na otvorenom za 200 građana Travnika. Iftar na otvorenom organizira se već nekoliko godina, a karakterističan je po tome što se odazivaju kompletne porodice čiji su članovi raznih životnih doba. Prilika je to za upoznavanje, druženje i razmjenu mišljenja.

7. septembra održan je koncert grupe "Divanhana". Učešćem u organiziranju ovoga koncerta pod nazivom "U Travniku na izvoru sevdaha", travnički "Preporod" želi dati svoj doprinos očuvanju i njegovanju tradicionalne bosanske pjesme.

Kulturna manifestacija "Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka" bila je centralna kulturna manifestacija u Travniku tokom jeseni 2013. godine, a trajala je od 17. oktobra do 14. novembra.

17. oktobra u prostorijama "Preporoda" održana je svečana ceremonija otvaranja "Preporodove" manifestacije "Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2013".

Istoga dana u amfiteatru Edukacijskog fakulteta Univerziteta u Travniku upriličena je promocija "Preporodovog" izdanja monografije *Travnička šahovska hronika – 65 godina šaha u Travniku (1947-2011)*, autora Smaila Dautovića i Dženana Dautovića. Osim što prikazuje nastanak i razvoj ove plemenite igre u Travniku, ovo impozantno djelo, po riječima recenzentice Fatime Maslić, u isto vrijeme donosi jednu osebujnu galeriju likova, sudionika travničkoga šaha… Premda je monografija velika po svome fizičkom obimu i zaprema skoro 900 stranica, a predmet njenog interesiranja ne obećava posebno interesantan i dinamičan sadržaj, već na samom početku čitanja ove knjige ruše se sve predrasude o šahu kao monotonoj temi. Za svakog laika i prosječnog čitaoca ova knjiga postaje neočekivano i zanimljivo otkriće. Promotor i domaćin u ime "Preporoda" bio je mr. Senid Gerin. Knjiga je veoma dobro primljena i van Travnika, i to ne samo kod ljubitelja šahovske igre nego i kod šire publike.

27. oktobra u Maloj sali Centra za kulturu Travnik održana je promocija romana Mustafe Mastura *Poljubi Boga od mene*, u prijevodu dr. Namira Karahalilovića. Domaćin promocije ovoga djela iranske književnosti u ime "Preporoda" bila je Jasmina Hopić, diplomirana orijentalistica.

31. oktobra u prepunoj sali Edukacijskog fakulteta u Travniku održano je predavanje "Uskufijev rječnik". Predavanje je održala prof. dr. Kerima Filan, redovna profesorica na Odsjeku za orijentalistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Profesorica Filan je izrazila zadovoljstvo što baš u Travniku, pred Travničanima, može govoriti o vrijednosti i važnosti Uskufijevog rječnika, prvog tursko-bosanskog rječnika iz 1631. godine, izvorno poznatog pod nazivom *Makbuli – arif* ili *Potur Šahidija*. Uime Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" – Općinskog društva Travnik, prisutne je pozdravila članica Izvršnog odbora Elmedina Alić, a uime Edukacijskog fakulteta mr. Dženan Kos. Diskusija i konstruktivni razgovor nakon predavanja, između profesorice Filan i posjetilaca predavanja, dokaz su koliko je tema Uskufijevog rječnika interesantna Travničanima.

3. novembra u prepunoj Velikoj sali Centra za kulturu travničkoj publici je predstavljena knjiga Fikreta Hodžića *I ja sam iz Srebrenice*. Dobroj komunikaciji između autora i publike na ovoj promociji na, kojoj su prštale emocije, doprinijela je moderatorica koja je uime "Preporoda" bila domaćin večeri, gospođa Aida Ramčić-Salkić.

8. novembra prvi put je predstavljena knjiga Rusmira Agačevića Rusa *Snovopriče o travničkim Akšenazima i Sefardima*, u izdanju Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske "Preporod", Zagreb. Promocija je organizirana u saradnji Bošnjačke zajednica kulture "Preporod" Općinskog društva Travnik i Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske "Preporod", Zagreb. Brojnu publiku, oko 150 posjetilaca, uime travničkog "Preporoda" pozdravio je zamjenik predsjednika Izvršnog odbora mr. Senid Gerin. Promotor knjige urednik Filip Mursel Begović, književnik iz Zagreba i urednik časopisa *Behar*, u kratkim crtama je istakao izuzetnu vrijednost ovoga djela. Autor knjige Rusmir Agačević Rus, voditelj dječijeg "Preporodovog" Zvrk-teatra u Zagrebu, pročitao je jednu od 12 priča iz knjige – priču *Rosa Ibrinica*. Članovi grupe Atelje Travnik izveli su u toku promocije više prikladnih muzičkih numera.

9. novembra, također kao rezultat saradnje Bošnjačke zajednice kulture – Općinskog društva Travnik, i Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske "Preporod", Zagreb, održan je i koncert Ženskog zbora Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske "Preporod". Zbor je, predvođen maestrom Ismetom Kurtovićem, travničkoj publici predstavio aktuelni album obrada tradicionalnih bosanskih pjesama.

Koncert je priređen u Velikoj sali Centra za kulturu, u ambijentu posebno prilagođenom za takvo izvođenje. Prisutnima su se obratili Midheta Ibrahimpašić, u ime Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske "Preporod" Zagreb, te prof. dr. Senadin Lavić uime Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" u Bosni i Hercegovini.

9. i 10. novembra održana je dvodnevna Likovna radionica ebru-tehnike. Radionicu je vodio Elvis Hajdarević, a asistirala i, uime "Preporoda", rukovodila radionicom Jasmina Hopić. U radu radionice, na kojoj je nastalo oko 150 ebru-radova, učestvovala su 54 polaznika. Likovna radionica je izazvala veliko zanimanje javnosti te je, osim učesnika, radionici prisustvovao i veći broj posmatrača, što predstavlja rekordnu posjetu jednoj likovnoj radionici.

10. novembra travnički "Preporod" bio je domaćin članovima "Preporoda" iz Vareša, koji su se tokom boravka u Travniku uključili u rad Likovne radionice, te im je domaćin upriličio i druženje s članovima Ženskog zbora Bulbuli zagrebačkog "Preporoda".

13. novembra proučen je zikr u Osojskoj tekiji u Travniku, gdje je proučena i dova u znak sjećanja na Ilhamiju kao derviša i imama Ferhat-pašine džamije, a hafiz dr. Džemail Ibranović održao je prigodno predavanje. Travnički "Preporod" se svojim aktivnostima uključio i u obilježavanje Jevmul-ašure.

I u okviru ovogodišnje manifestacije "Preporod" je među srednjoškolskom omladinom raspisao konkurs za najbolji literarni rad. Na ovogodišnji konkurs odazvale su se četiri travničke škole: Elči Ibrahim-pašina medresa, Mješovita srednja škola Travnik, Mješovita srednja tehnička škola Travnik i Mješovita srednja ekonomsko-ugostiteljska škola Travnik. Pristigle radove pisane na temu "Umjetnost je snaga oluje, svježina proljeća, snaga života" (M. Selimović, *Krug*), pregledala je Stručna komisija u sastavu: Aida Lončar, Esma Bandić, Alma Hujdur-Bečiragić i mr. Nermin Šušić, profesori bosanskog jezika. Radom Komisije, uime "Preporoda", koordinirala je Elmedina Alić.

14. novembra u prostorijama "Preporoda" upriličena je svečanost povodom objavljivanja najuspješnijih učesnika konkursa te su im dodijeljene nagrade. Prvo mjesto i novčanu nagradu u iznosu od 150 KM osvojila je Emina Ljuma, učenica Elči Ibrahim-pašine medrese; drugo mjesto i novčanu nagradu u iznosu od 100 KM osvojio je Ammar Cikotić, učenik Elči Ibrahim-pašine medrese; a treće mjesto i novčanu nagradu u iznosu od 50 KM osvojila je Alma Karajko, učenica Mješovite srednje škole Travnik. Novčane nagrade nagrađenim učenicima i zahvalnice članovima Komisije uručila je Amra Čampara-Lolić, predsjednica Izvršnog odbora Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" Travnik.

9. decembra, u saradnji s Turskim kulturnim centrom "Yunus Emre" i Elči Ibrahim-pašinom medresom u Travniku, travnički "Preporod" je bio domaćin članovima najstarijeg vojnog orkestra na svijetu, osmanskog vojnog orkestra Mehter iz Ankare, koji su u Travniku održali promenadni koncert "Ulicom bosanskom". Također, "Preporod" je upriličio susret gostiju iz Turske s načelnikom općine Travnik.

Kao i prethodnih godina, nastavljena je dobra saradnja s općinskim i kantonalnim organima vlasti. Općina Travnik je u budžetu za 2013. godinu planirala sredstva za Bošnjačku zajednicu kulture "Preporod" – Općinsko društvo Travnik, bez kojih rad ovoga društva ne bi bio moguć, dok je Vlada Srednjobosanskog kantona većim dijelom sufinansirala kulturnu manifestaciju "Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2013". Nadalje, ističemo dobru saradnju s medijskim kućama, te su svi programski sadržaji bili medijski praćeni, kao i s određenim institucijama iz oblasti kulture i obrazovanja.

Manifestacija "Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2013". je, kroz saradnju Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" – Općinskog društva Travnik, i Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske "Preporod", Zagreb, dobila internacionalnu notu, a aktivnosti koje su obilježile ove "Ilhamijine dane" svakako su prva promocija knjige *Snovopriče o travničkim Akšenazima i Sefardima* autora Rusmira Agačevića Rusa, te nastup Ženskog zbora "Bulbuli", pod dirigentskom palicom maestra Ismeta Kurtovića. Također, potrebno je napomenuti i saradnju s organizacijom "U svijetu bajki Ivane Brlić-Mažuranić" iz Slavonskog Broda, te s Turskim kulturnim centrom "Yunus Emre" iz Sarajeva. Također ističemo saradnju s Bošnjačkom zajednicom kulture "Preporod" – Općinskim društvom Vareš.

Dešavanja i aktivnosti u okviru "Preporodovih" aktivnosti tokom 2013. godine provedeni su na sljedećim lokacijama: prostorije BZK "Preporod" Općinskog društva Travnik, Centar za kulturu Općine Travnik, Amfiteatar Edukacijskog fakulteta Univerziteta u Travniku, Tekija u Gornjem Osoju, park i dvorište Muftijstva travničkog, ulice Travnika.

Posjećenost svih "Preporodovih" programskih sadržaja i aktivnosti bila je veoma dobra. Travnička publika je svojim dolaskom podržala skoro sva dešavanja u "Preporodovoj" organizaciji. Po posjećenosti mogla bi nam pozavidjeti i veća sredina, a naročito su bili zapaženi programi u okviru manifestacije "Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2013". Nakon obavljene analize, cijenimo da je "Ilhamijine dane" u 2013. godini posjetilo 1500-1700 ljudi, što je, po našoj procjeni, značajan porast u odnosu na posjete prethodnih godina.

I u 2013. godini u "Preporodovoj" kancelariji svakoga radnog dana radi sekretar Društva (pola radnog vremena), a realizacija svih sadržaja bila je moguća zahvaljujući nesebičnom zalaganju članova Izvršnog odbora, kao i drugih Travničana koji na razne načine pomažu rad "Preporoda".

Predsjednica
Amra Čampara-Lolić

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Vareš

Sve aktivnosti osnivača oko osnivanja i registracije BZK "Preporod" Vareš počele su početkom aprila 2013. godine. Radilo se na pripremi i izradi Statuta udruženja i druge potrebne dokumentaciju. Vršene su pripreme za osnivačku skupštinu, koja je održana 12. 6. 2013. godine u Velikoj sali općine Vareš. Na Skupštini je usvojen Statut udruženja, izabrani su organi udruženja, i to Izvršni odbor, Nadzorni odbor, Sud časti, članovi sekcija i dr. Osnivačka skupština je pripremljena, organizirana i održana u potpunosti u skladu s očekivanjima.

− 7. jula BZK "Preporod" Vareš je organizirao "Predramazanski koncert" na platou Zelene pijace u Varešu. Izvođač je bio Armin Muzaferija s pratećom grupom.

− 25. i 26. jula postavljena je izložba "Bosanska soba" u prostorijama Osnovne škole Vareš, u sklopu "Ljetnog festivala". Eksponati koji su korišteni za ovu izložbu prikupljeni su od Avdije Kovačevića, zatim iz kuće Šišića – Atlagića, od porodica Seje i Senada Parić i od porodice Beganović.

− 14. augusta organizirana je izložba i prezentacija tradicionalnih bosanskih jela, gdje su prisutni mogli da degustiraju izložene specijalitete. Izložba je organizirana uz pomoć vareških hanuma. Ove aktivnosti su propraćene od TV Hayat, Radija Bobovac, dnevnog lista *Oslobođenje* i lista *Bobovac*.

− Posljednju sedmicu "Ljetnog festivala" članovi BZK "Preporod" Vareš bili su zaduženi za dežurstvo u izložbenim prostorima Osnovne škole Vareš.

− 23. augusta organizirana je akcija čišćenja prostorija u objektu vlasništva MIZ Vareš, a koje je planirano da koristi BZK "Preporod" Vareš.

− 25. augusta u okviru udruženja organiziran je jednodnevni izlet za žene, na dovište "Djevojačka pećina" u blizini Kladnja.

− 10. septembra raspisan je prvi literarni konkurs povodom obilježavanja 20 godina stradanja Bošnjaka u Stupnom Dolu i Varešu. Konkurs je objavljen na internetu i putem Radija Bobovac.

− BZK "Preporod" Vareš je 14. septembra organizirao muzičko-kulturni događaj pod nazivom "Tur Bo Ge Ce" – Tursko-bosanska večer. Izvođači su bili članovi asocijacije "Mostovi prijateljstva", i u programu je učestvovalo 60 učesnika. Tom prilikom je u holu kinosale postavljena izložba fotografija Novinske agencije "Anadolija" pod nazivom "20 godina od dolaska Turske vojne misije".

− 20. septembra organizirana je javna tribina u prostorijama mekteba MIZ Vareš, na temu "Popis 2013". Predavač na tribini je bio prof. dr. Hilmo Neimarlija.

− 28. Septembra, zajedno sa MIZ Vareš, organizirana je javna tribina na temu "Popis 2013" u kinosali Vareš. Predavači na ovoj tribini su bili Hajrudin Šahić, Timur Numić, Ćazim Hadžimejlić i Ismar Taljić.

− 11. oktobra formirana je komisija za pregled literarnih radova koji su pristigli na objavljeni konkurs u povodu 20 godina stradanja Bošnjaka iz Stupnog Dola i Vareša.

Komisija u sastavu Adisa Nahić, Jasminka Ibrišimović, Naida Numanović i Sahudina Beganović donijela je sljedeću odluku: u konkurenciji radova učenika osnovne škole u prozi na temu "Vrijeme sporo prolazi onima koji tuguju" prvu nagradu u iznosu od po 100 KM podijelile su učenice Nejra Čučuković i Sabina Mahmutović. U konkurenciji učenika srednjih škola na temu "Spokoj nalazimo u onima koje volimo" nagrade u iznosu od po 200 KM dobili su učenici Alija Likić i Emira Beganović. U konkurenciji odraslih, na temu "Suze 23. oktobra", nagradu u iznosu od 300 KM dobila je Irmela Suljić .

− 17. oktobra BZK "Preporod" Vareš, zajedno s Medžlisom IZ Vareš, organizirao je bajramski prijem u prostorijama mekteba.

− 21. oktobra BZK "Preporod" Vareš je organizirao akademiju u povodu 20 godina od stradanja mještana Stupnog Dola i Vareša. Akademija je održana u općinskoj sali Vareš.

− 22. oktobra u organizaciji našeg udruženja održana je promocija knjige autora Fikreta Hodžića pod nazivom *I ja sam iz Srebrenice*.

− 23. oktobra organiziran je komemorativni program u povodu stradanja Bošnjaka Stupnog Dola i Vareša u Stupnom Dolu, kojem su prisustvovali visoki državni i politički dužnosnici te veliki broj građana.

− 10. novembra članovi BZK "Preporod" Vareš su organizirali posjetu vezirskom gradu Travniku. Posjeta je bila edukativnog karaktera, gdje smo bili gosti BZK "Preporod" Travnik. Osim obilaska kulturno-historijskih i vjerskih znamenitosti, članovi "Preporoda" učestvovali su u likovnoj radionici ebru tehnika (slikanje na vodi). U toku ove posjete obišli smo rodnu kuću Ive Andrića, gdje je održan historijski čas. Također smo posjetili Šarenu džamiju u Travniku, Tvrđavu i Stari grad, Medresu u Travniku… Upriličen je i susret sa članovima BZK "Preporod" iz Zagreba.

− U toku novembra stavljena je u funkciju jedna prostorija u zgradi IZ-a Vareš, koja je očišćena i pripremljena te je nabavljen sto i oprema za stoni tenis. Začeta je i ideja o osnivanju stonoteniske sekcije, gdje se okuplja sve veći broj mladih.

− 27. novembra BZK "Preporod" Vareš je realizirao odlazak u Narodno pozorište u Sarajevu.

− 16. decembra održana je audicija za prijem članova u horsku sekciju BZK "Preporod" Vareš. Nakon toga je formiran hor na čelu s Almirom ef. Mešićem.

− 18. decembra podnesena je molba Općini Vareš za uvrštavanje BZK "Preporod" Vareš u budžet za 2014. godinu.

− 19. decembra BZK "Preporod" Vareš je aplicirao na Javni poziv koji je raspisalo Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Zeničko-dobojskog kantona. Na konkurs je aplicirano sa dva projekta za opremanje folklorne sekcije i projekt za opremanje hora BZK "Preporod" Vareš.

Svi navedeni projekti i zadaci su uspješno realizirani, što se vidjelo i po broju posjetilaca i pozitivnih kritika, kao i velikoj želji da se sve aktivnosti prošire.

Predsjednica
Sahudina Beganović

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Vitez

Plan i program rada Općinskog društva BZK "Preporod" Vitez za 2013. godinu definiran je i usvojen na sjednici Upravnog odbora održanoj 19. 1. 2013. godine. Kao osnovne aktivnosti izdvojene su sljedeće:

− Organizacija kulturno-zabavne manifestacije "Večer s prijateljima" (januar 2013)

− Organizacija kulturno-zabavne manifestacije "6. međunarodna smotra folklornog stvaralaštva – Vitez 2013"

− Izrada i promocija publikacije *Godišnjak* Općinskog društva BZK "Preporod" Vitez za 2012.

− Organizacija manifestacija povodom državnih praznika (Dan nezavisnosti BiH, Dan državnosti BiH)

− Organizacija kulturno-zabavnih manifestacija u sklopu obilježavanja vjerskih praznika (Ramazanski bajram i Kurban-bajram)

− Organizacija minimalno dvije promocije knjige

− Učešće na Međunarodnoj smotri folklora u Ključu

− Učešće na Međunarodnoj smotri folklora "Konjička sehara" u Konjicu

− Učešće na Smotri folklora u Karauli kod Travnika

− Organizacija kulturno-zabavne manifestacije "2. festival sevdalinke − Sevdah u Vitezu"

− Učešće na Dječijoj smotri folklora u Brčkom

− Realiziranje minimalno dva nosača zvuka u produkciji muzičke sekcije i sekcije vokalnih solista

− Učešće u svim kulturnim, vjerskim i sportskim događajima na području općine Vitez za koje Društvo dobije poziv od organizatora.

Veći dio navedenih aktivnosti i realiziran je tokom 2013. godine, osim onih za koje nisu obezbijeđena dovoljna finansijska sredstva (izrada i promocija *Godišnjaka* Općinskog društva za 2012. godinu, Festival sevdalinke − Sevdah u Vitezu i realizacija dva nosača zvuka u produkciji muzičko-vokalne sekcije). Bitno je napomenuti da je BZK "Preporod" Vitez tokom 2013. bio organizator ili učesnik na ukupno 47 kulturno-zabavnih manifestacija, društvenih, edukativnih i sportskih događaja što u prosjeku predstavlja skoro jednu aktivnost sedmično.

Pregled učešća BZK "Preporod" Vitez na događajima i manifestacijama održanim na području općine Vitez u 2013. godini

− Kulturno zabavna manifestacija "Večer s prijateljima" održana 19. 1. 2013. (organizatori)
− Vjerska manifestacija "Večer Kur'ana", Lupac, Vitez, 25. 1. 2013. (učesnici)
− Svečana akademija "Moja jedina domovina zove se Bosna i Hercegovina" održana 1. 3. 2013. (organizatori)
− Zabava za članove društva, restoran "Label" Vitez, 24. 3. 2013. (organizatori)
− Humanitarni koncert za Mahira Šehića održan u Vitezu 4. 4. 2013. (učesnici)
− Kulturno-zabavna manifestacija "Pjesmom i igrom kroz Vitez" održana 27. 4. 2013. (organizatori)
− Sportska manifestacija "Memorijal Rebihić Sulejman, Patković Amel i Trako Đenan", Preočica, Vitez, 19. 5. 2013. (učesnici)
− Obilježavanje godišnjice osnivanja 1. dobrovoljačkog odreda 21. 5. 2013. (učesnici)
− Humanitarna akcija za Senahida Memića, Vitez, 8. 6. i 9. 6. 2013. (učesnici)
− Kulturno-zabavna manifestacija "6. međunarodna smotra folklornog stvaralaštava – Vitez 2013" održana 15. 6. 2013. (organizatori)
− Ispraćaj konjanika na dovište Ajvatovica održano u Kruščici,Vitez, 27. 6. 2013. (učesnici)
− Pohod "Marš mira Vitez − Nezuk − Srebrenica 2013" od 7. do 11. 7. 2013. (učesnici)
− Sportska manifestacija "Memorijalni turnir Galib Mujčić" održana 20. i 21. 7. 2013. (učesnici)
− Kulturno-vjerska manifestacija "U susret ramazanu" održana 5. 7. 2013. (učesnici)
− Vjersko-zabavna manifestacija "Bajramsko sijelo" održana 9. 08. 2013. (organizatori)
− Otvorenje obnovljenih prostorija OŠ "Bukve" Bukve,Vitez održano 20. 9. 2013. (učesnici)
− Javna tribina "Zašto je bitno biti Bošnjak" održana 1. 10. 2013. (organizatori)
− Vjersko-zabavna manifestacija "Bajramsko sijelo" održana 16. 10. 2013. (organizatori)
− Kulturno-zabavna manifestacija "Tursko-bosanska noć" održana 9. 11. 2013. (organizatori)
− Obilježavanje 21. godišnjice 325. bbr održano 1. 12. 2013. (učesnici)
− Otvaranje prostorija BBI banke u Vitezu 26. 12. 2013. (učesnici)

Pregled učešća BZK "Preporod" Vitez na događajima i manifestacijama van matične općine u 2013. godini

− Kulturno-zabavna manifestacija "Zaigraj i zapjevaj", Opara, Novi Travnik, 2. 2. 2013.
− Kulturno-zabavna manifestacija "Večer s prijateljima", Tojišići, 10. 2. 2013.
− Seminar za koreografe i umjetničke rukovodioce održan 12. 3. i 13. 3. 2013. u Donjem Vakufu
− Humanitarni koncert za Mahira Šehića održan u hotelu "Rudar" Zenica 24. 4. 2013.
− Izborna skupština KUD-a "Karaula" Karaula, Travnik, 4. 5. 2013.
− Etno festival Gorica, Zenica 18. 5. 2013.
− Kulturno-vjerska manifestacija "Dani Ahdname − Milodraž 2013", Kiseljak, održana 28. 5. 2013.
− Kulturno-zabavna manifestacija "1. međunarodna smotra folklora – Šatorovići 2013", Šatorovići, Brčko, 1. 6. 2013.
− Kulturno-zabavna manifestacija "Veče sevdaha i folklora", Rostovo, N. Travnik, 8. 6. 2013.

− Kulturno-zabavna manifestacija "3. međunarodna smotra folklora", Opara, Novi Travnik, održana 16. 6. 2013.

− Vjerska manifestacija "Ajvatovica 2013" − ispraćaj konjanika iz Karaule kod Travnika, 28. 6. 2013.

− Kulturno-zabavna manifestacija "Druženje s dijasporom", Krasulje, Ključ, 13. 8. 2013.

− Kulturno-zabavna manifestacija "Konjička sehara", Konjic, održana 15. 8. 2013.

− Kulturno-zabavna manifestacija 2. međunarodna smotra folklora – "Kiseljak 2013", Kiseljak, 16. 8. 2013.

− Kulturno-zabavna manifestacija "Smotra folklora Busovača 2013", Busovača, održana 17. 8. 2013.

− Kulturno-zabavna manifestacija "Smotra folklora − Bijela 2013" Bijela, Brčko, 18. 8. 2013.

− Kulturno-zabavna manifestacija "Smotra folklornog stvaralaštva", Karaula, Travnik, održana 24. 8. 2013.

− Kulturno-zabavna manifestacija "6. dječiji festival folklora i pjesme", Gornji Rahić, održana 25. 8. 2013.

− Kulturno-zabavna manifestacija "Smotra folklora – Sanica", Sanica, Ključ, 7. 9. 2013.

− Kulturno-zabavna manifestacija organizirana povodom Dana općine Donji Vakuf, 14. 9. 2013.

− Obilježavanje Dana oslobođenja Bosanskog Petrovca, 14. 9. 2013.

− Otvaranje prostorija KUD-a "Neretva", Jablanica, 21. 9. 2013.

− Kulturno- zabavna manifestacija "Večer s prijateljima", Tojišići, Kalesija, 16. 10. 2013.

− Seminar za koreografe i umjetničke rukovodioce održan 19. i 20. 10. 2013. u Donjem Vakufu

− Sajam etno narodnog stvaralaštva OPEN-s, Zenica, 8. 12. 2013.

− Novogodišnji koncert KUD-a "Naša mladost", Ključ, 25. 12. 2013.

Između navedenih realiziranih aktivnosti potrebno je posebno izdvojiti njih nekoliko koje su zbog svoje specifičnosti doprinijele posebnoj afirmaciji Društva, programskih ciljeva i ukupne slike BZK "Preporod" Vitez u 2013. godini. Prije svega, posebno ističemo "6. međunarodnu smotru folklora – Vitez 2013", koja je zadržala svoj međunarodni karakter koji je potvrđen učešćem KUD-a "Lalapasa" iz istoimenog grada, država Turska. Gosti iz Turske ovom prilikom u Vitezu su boravili četiri dana, a uz članove spomenutog KUD-a gosti grada Viteza bili su i načelnik općine Lalapasa i četiri vijećnika, što je iskorišteno za uspostavu saradnje između dvije općine (svečani prijem upriličen kod načelnika općine Vitez). Smotra koja je održana 15. 6. 2013. u Gradskoj sportskoj dvorani ostat će zabilježena i po svome humanitarnom karakteru. Naime, prvi put BZK "Preporod" Vitez kao organizator odlučio je naplaćivati ulaz te su prikupljena sredstva (oko 10.000 KM) od prodaje karata direktno uplaćena u fond za liječenje našeg sugrađanina Elvisa Memića. Vrijedno je spomenuti da je pored društva iz Turske na ovogodišnjoj smotri učestvovalo i 11 drugih kulturno-umjetničkih društava iz Bosne i Hercegovine. BZK "Preporod" Vitez također je u skladu s planom i programom djelovanja obilježio sve značajnije državne i vjerske praznike na području općine Vitez, gdje smo organizacijom prigodnih kulturnih, vjerskih i zabavnih programa, tribina i predavanja na dostojanstven način potcrtali značaj ovih datuma. Aktivno smo uzeli učešće u kampanji "Popis" te smo uz konstantne aktivnosti vezane za ovu temu

održali i javnu tribinu na kojoj je gost predavač bio predsjednik BZK "Preporod" BiH, prof. dr. Senadin Lavić (koji je na prijedlog Upravnog odbora BZK "Preporod" Vitez proglašen počasnim građaninom općine Vitez). Što se tiče predstavljanja Društva i aktivnosti van matične općine, i u 2013. godini smo održali kontinuitet učešća na svim važnijim manifestacijama, pa smo tako bili prisutni u Konjicu, Ključu, Zenici, Brčkom, Bosanskom Petrovcu, Novom Travniku, Kiseljaku, Travniku, Busovači, Kalesiji, Jablanici i drugim gradovima i mjestima širom Bosne i Hercegovine.

Upravni odbor Društva u 2013. godini održao je 12 redovnih i 5 vanrednih sjednica, na kojima je doneseno 10 odluka i 12 zaključaka, koji su i provedeni.

Što se tiče članstva u 2013. godini, nije bilo značajnijih promjena, pa smo kalendarsku godinu završili sa 112 registriranih članova.

Folklorna sekcija BZK "Preporod" Vitez, koja radi podijeljena u tri ansambla (A, B i C), i koja je i najbrojnija, održala je ukupno 216 proba te učestvovala u gotovo svim realiziranim aktivnostima. Održan je kontinuitet što se tiče obrađenih koreografija te su na scenu postavljene i dvije nove koreografije. Koreografi folklorne sekcije uzeli su učešće na dva seminara za koreografe i umjetničke rukovodioce koji su održani u Donjem Vakufu.

Muzičko-vokalna sekcija BZK "Preporod" Vitez održala je kontinuitet rada i u 2013. godini i bogatija je za nekoliko novih mladih članova koji su već imali prilike za premijerne nastupe. Radi se o mladim vokalnim solistima i muzičarima koji su prvenstveno posvećeni afirmaciji naše sevdalinke.

Dramsko-recitatorska sekcija BZK "Preporod" Vitez također je bila vrlo aktivna i članovi ove sekcije dali su svoj doprinos u realizaciji velikog broja aktivnosti. Premijerno su izvedeni i neki novi sadržaji, od kojih posebno izdvajamo monodrame *Razbolje se sultan Sulejman* i *On meni nema Bosne*.

Bitno je napomenuti da je 2013. godina bila vrlo teška kada je u pitanju finansiranje rada Društva. Zbog cjelokupne ekonomske situacije u zemlji budžetska sredstva koja su i osnova u sadašnjem načinu finansiranja umanjena su za skoro 40%, sredstva od donatora i sponzora koja su u proteklim godinama također bila značajna smanjena su i za preko 50%, naplativost članarine (koja je po iznosu najmanja u odnosu na sva udruženja koja djeluju na području općine Vitez) vrlo je slaba, tako da je finansiranje rada Društva bilo vrlo otežano. Ipak, kalendarsku godinu završavamo bez značajnijih dugovanja i gubitaka, a imajući u vidu da smo broj aktivnosti zadržali i održali na nivou prethodnih nekoliko godina može se reći da je iza nas vrlo uspješna godina.

Predsjednik
Fejzulah Bešo

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Zenica

Januar

8. 1. – Prisustvo predsjednice i sekretara na božićnom prijemu u Sokolskom domu koji su organizirali SPKD "Prosvjeta" i Srpska pravoslavna crkvena opština i parohija u Zenici.

15. 1. – Priređen svečani program povodom obilježavanja 20. godišnjice obnoviteljskog rada BZK "Preporod" Zenica kojem su prisustvovali članovi Skupštine te brojne zvanice i prijatelji "Preporoda". Povodom ovog značajnog jubileja prigodnim referatom obratila se predsjednica Amna Sofić i dodijeljena su najveća "Preporodova" priznanja. Priznanje "Muhamed Seid Serdarević" za ukupan doprinos u radu "Preporoda" dobili su: Husejin Smajlović, Enver Talić i Muhamed Begagić. Priznanje "Muhamed Kondžić Hakija" za doprinos na polju kulture, umjetnosti i sporta dobili su Abdulah Hodžić, Sejida Ćehajić, Muhamed Bajramović, Šefika Korkut-Šunje, Ismet Hadžiahmetović (posthumno), Ahmo Muharemović, Melih Karan i Fadil Imamović (posthumno). Posebna priznanja za doprinos na unapređenju rada "Preporoda" dobili su Nejira Serdarević, Nedim Talić, Edbir Šarić, Jakub ef. Salkica, Meliha Salčinović, Amna Sofić, Zahida Šišić, Faruk Kadrić, fra Zoran Livančić, Alisa Ibraković, Ekrem Kahriman, Mato Zovko, Nihad Pašalić, Taib Spahić, Hasan Šestić i Abdurahman Hadžimejlić. Također, 29 članova i prijatelja Preporoda te 26 firmi, institucija i organizacija za doprinos i pomoć u radu dobili su zahvalnice. U ime dobitnika zahvalio je akademski slikar Muhamed Bajramović. Prigodne kulturno-umjetničke sadržaje izveli su Senad Alić, Berina Omerdić, Anida Sarajlić, Edbir Šarić, Narodni orkestar i Dječiji folklorni ansambl "Preporoda". Voditeljice programa bile su Nejira Serdarević i Emina Talić. Cio tok svečanog programa bio je popraćen video i foto zapisima o radu "Preporoda" koje je pripremio Semir Sofić. Scenarij i režiju programa potpisuje Faruk Kadrić.

26. 1. – Održano druženje članova "Preporoda" uz razgovore o rezultatima ostvarenim tokom protekle godine i spontane muzičke sadržaje. Priređeno je također i spravljanje ćetenije, tradicionalnog slatkog jela, kao priprema za program "Večer ćetenije".

30. 1. – U Domu "Preporoda" Udruženje "Kewser" održalo je prigodan književni program.

Februar

2. 2. – U Domu "Preporoda" održana Skupština Sportsko rekreativnog kluba "Bosna" Zenica.

17. 2. – Održan program ansambla "Bosnia folk" Zenica. U programu učestvovali članovi dječijeg folklornog ansambla. Program je održan u Domu "Preporoda", a namijenjen je roditeljima i medijima s ciljem promocije i afirmacije dječijeg stvaralaštva.

20. 2. – Održana promocija knjige *Bošnjačka kultura ponašanja* (drugo dopunjeno izdanje) autorica Mevlide Serdarević i dr. Ajnije Omanić iz Sarajeva. Pored autorica, promotor knjige bio je i Faruk Kadrić, sekretar BZK "Preporod" Zenica.

Mart

5. 3. – Povodom 8. marta – Dana žena, priređena je izložba dječijih ručnih radova nastalih u okviru "Preporodove" sekcije za rukotvorine. Izložba je imala prodajni karakter s namjenom u humanitarne svrhe. Izloženo je oko 80 radova. Promotori izložbe su bile Nejira Serdarević, voditeljica sekcije, i Amna Sofić, predsjednica "Preporoda". Izložbu je svečano otvorila Zahida Šišić, istaknuta članica "Preporoda".

6. 3. – Održana tradicionalna manifestacije "Večer ćetenije". Centralni događaj javno spravljanje slatkog jela – ćetenije, bio je popraćen prigodnim kulturno-umjetničkim programom i multimedijalnim sadržajima, a akteri su bili članovi "Preporodovih" sekcija: Dječiji folklorni ansambl; Narodni orkestar; vokalni solisti Anida Sarajlić, Senad Alić i Emma Džaferović; naratori Salko Klapuh, Sabina Kulenović i Faruk Kadrić. Kao gosti nastupili su članovi muzičkog ansambla "Istok-Orijent" i sazlija Zanin Berbić. Pred brojnom publikom javno spravljanje ćetenije obavile su Nejira Serdarević, Azra Telalović, Lejla Ćatić, Jasmina Fetić

i Belma Hubljar. Svojim prisustvom manifestaciju su uveličali predstavnici Turske vojne misije EUFOR-a u BiH, misionar bosanskohercegovačke kulture otac Zvonko Martić – karmelićanin iz Buškog blata, Indijka Gita Taneja i predstavnici BZK "Preporod" Travnik. Scenografiju je osmislila Amna Sofić, a scenarist i reditelj programa je Faruk Kadrić.

19. 3. – Povodom 135 godina od rođenja bošnjačkog pjesnika Muse Ćazima Ćatića u Domu "Preporoda" održano "Poetsko veče". U programu su učestvovali članovi dramske, literarne i recitatorke sekcije OŠ "Musa Ćazim Ćatić" Zenica.

30. i 31. 3. – Članovi "Preporoda" Nazif Džidić, Lejla Ćatić i Nadira Džanan pohađali Seminar za koreografe u organizaciji ansambla "Bosnia folk" Zenica. Seminar su vodili: Marica Filipović, etnolog, Svetlana Bajić, etnolog, Ajdin Smajkan, profesor muzike, Behrudin Hodžić, folklorist i Vehid Polovina, folklorist. U okviru seminara obrađene su teme: gradske nošnje u BiH, narodne nošnje Hercegovine, tradicionalne bošnjačke igre iz različitih krajeva BiH, te tradicionalne igre Hrvata i Srba iz BiH.

April

1. 4. – Prisutvo predsjednice i sekretara "Preporoda" tradicionalnom uskrsnom prijemu u hotelu "Dubrovnik" Zenica. Prijem su organizirali koordinacija hrvatskih i katoličkih institucija grada Zenice.

3. 4. – U Domu "Preporoda" održan kulturno-zabavni program u organizaciji ansambla "Bosnia folk". Program, u kojem su učestvovali folklorni ansambl i vokalni solisti uz pratnju muzičkog ansambla, bio je namijenjen za roditelje članova ovog ansambla.

3. 4. – Komisija Vlade FBiH izvršila obilazak Doma "Preporoda" (bivši Dom armije) s ciljem utvrđivanja stanja objekata vojne imovine koji su Odlukom Vlade dati na korištenje općinama. Komisija se također uvjerila da se objekt koristi namjenski u skladu s Odlukom o dodjeli na korištenje.

9. 4. – Posjeta članova Inicijativnog odbora za osnivanje općinskog društva BZK "Preporod" u Varešu (Sahudina Beganović, Sabina Librić i Sadžid ef. Ramić). Tokom razgovora predsjednica Amna Sofić i sekretar Faruk Kadrić prenijeli su kolegama iz Vareša iskustva iz rada zeničkog "Preporoda", te dali upute oko organiziranja osnivačke skupštine.

12. 4. – U okviru manifestacije obilježavanja 12. aprila – Dana oslobođenja Zenice, i 15. aprila – Dana Armije RBiH, BZK "Preporod" je bio suorganizator programa koji je održan na Centralnom spomen-obilježju "Kameni spavač".

13. 4. – U kompleksu drevne tvrđave Vranduk obavljeno snimanje dokumentacionog videomaterijala o spravljanju ćetenije, tradicionalnog slatkog jela. Akteri su bili članovi sekcija "Preporoda": Nejira Serdarević, Đevada Salčinović, Azra Telalović, Lejla Ćatić, Belma Hubljar, Jasmina Fetić, Nedim Talić, Halid Kobić, Senad Alić, Fuad Džaferović, Amna Sofić, Nazif Džidić, Davud Pašalić, Semir Sofić. Snimatelj je bio Husein Fetić, a reditelj Faruk Kadrić. Realizaciju projekta je pomogao Muzej grada Zenice. U produkciji "Preporoda" izrađen je DVD koji svjedoči o jednoj našoj svijetloj tradiciji.

17. 4. – Priređena prva samostalna izložba slika Asima Goralije iz Žepča. Slikarskom se bavi amaterski više od 10 godina. Njegova pretežna preokupaciju su slikarski motivi prirode. Na ovoj izložbi mladi slikar se predstavio sa 35 slika. Promotor izložbe bila je Amna Sofić, voditeljica Likovnog kruga "Preporoda", a moderator Faruk Kadrić. Izložba je priređena u Domu "Preporoda", a bila je otvorene do 23. aprila.

25. 4. – U Domu "Preporoda" održana promocija knjige *Genocid i istina o genocidu u BiH* prof. dr. Smaila Čekića. Pored autora, promotori knjige su bili prof. dr. Ismet Dizdarević, prof. dr. Safet Halilović, prof. dr. Enes Kujundžić, Midhat Kasap, prof. i sekretar "Preporoda" Faruk Kadrić.

Maj

4. 5. – Učešće "Preporoda" u organizaciji manifestacije obilježavanja 18. godišnjice pogibije Rešada Čalkića, komandanta 303 viteške brigade Armije RBiH.

6. 5. – Prisustvo predsjednice i sekretara vaskrsnom prijemu u Sokolskom domu koji su organizirali Srpska pravoslavna crkvena opština, Srpsko građansko vijeća i SPKD "Prosvjeta" Zenica.

9. 5. – Povodom obilježavanja Dana Evrope u Domu "Preporoda" održano kviz takmičenje pod nazivom "Riječ je o Evropi, riječ je o vama", a u organizaciji Delegacije EU u BiH. U takmičenju u znanju učestvovali učenici zeničkih osnovnih škola "Vladimir Nazor", "Meša Selimović" i "Edhem Mulabdić". Pobjednik kviza bila je OŠ "Meša Selimović". Kviz je bio popraćen bogatim kulturno-zabavnim programom u izvođenju učenika navedenih škola. Ovoj manifestaciji prisustvovali su Peter Sorensen, šef Delegacije EU u BiH, i načelnik općine Zenica Husejin Smajlović, koji su u prostorijama "Preporoda" upriličili i protokolarne razgovore.

16. 5. – U Domu "Preporoda" priređena dramska predstava "U Sandžaku je moje srce" u izvedi Dramskog studija ansambla "Bosnia folk" Zenica, a u režiji Emine Horić.

17. 5. – Učešće u programu obilježavanja 21. godišnjice formiranja Prve zeničke 303. viteške brigade i Željezarskog bataljona. U programu učestvovali učenici OŠ "Musa Ćazim Ćatić" i članovi "Preporoda".

23. 5. – U Domu "Preporoda" održan kulturno-zabavni program učenika privatne OŠ "Hasan Kjafija Pruščak" Zenica.

25. 5. – Učešće u manifestaciji "Majski zov slobode", koja se tradicionalno održava na zeničkom izletištu Smetovi, a povodom obilježavanja godišnjica svih zeničkih brigada i drugih jedinica odbrambeno-oslobodilačkog rata 1992-1995. U sklopu manifestacije "Preporod" je bio organizator kulturno-umjetničkog programa, u kojem su nastupili Dječiji folklorni ansambl i Narodni orkestar "Preporoda", zatim vokalni solisti Nusreta Kobić i Omer Kadrić uz pratnju orkestra "Rima band", te glumica Bosanskog narodnog pozorišta Sabina Kulenović.

31. 5. – "Preporod" je bio suorganizator koncerta pod nazivom "U inat godinama", koji je održan u Bosanskom narodnom pozorištu a povodom 50 godina rada Osmana Ćosanovića Ćose u kulturno-umjetničkom amaterizmu Zenice. Voditelj programa bio je novinar Radija BH1 Džemaludin Ramić, a reditelj Faruk Kadrić.

Juni

1. 6. – U Domu "Preporoda" održan završni koncert polaznika Škole muzike Udruženja "Istok-Orijent" Zenica koji su završili obuku na muzičkim instrumentima. Ova škola je jedina ovakve vrste u Zenici i Zeničko-dobojskom kantonu jer je mogu pohađati sve generacije i primjenjuje plan i program koji koriste sve muzičke škole u kantonu. Nakon održanog koncerta članovima su uručene i diplome. "Preporod" je u ovom projektu bio partner.

12. 6. – Član Upravnog odbora Midhat Kasap prisustvovao u Varešu osnivačkoj skupštini Općinskog društva BZK "Preporod" Vareš.

25. 6. – U Doma "Preporoda" održana Skupština SAUBNOR-a Zeničko-dobojskog kantona.

Tokom juna "Preporod" bio uključen u organizaciono-tehničke poslove za odlazak Zeničana na Marš mira Srebrenica – 2013. Oko 30 Zeničana svoju misiju su obavili pješačenjem od Zenice do Potočara.

Juli

2. 7. – U povodu ramazana u centru grada na Trgu Alije Izetbegovića organiziran Art bazar na kojem se predstavilo 10 umjetnika koji se bave primijenjenom umjetnošću. Oni su izložili svoje radove iz različitih sfera interesiranja, a učestvovali su: Meliha Družić (oslikavanje staklenih predmeta i slikanje na svili), Vildana Talić (slike od suhog cvijeća), Jasmin Fejzić (suveniri), Edina Hodžić (nakit), BZK "Preporod" Zenica (dječiji ručni radovi), Hadžira Dračo (zlatovez), Mirsad T. (cvijeće od drveta), Šemsa Gacić (nakit), Asocijacija "Fatma" (oslikane svilene marame) i Amna Sofić (salveta tehnika *decoupage*). Ukupan ambijent bazara uljepšan je nastupom Dječijeg folklornog ansambla "Preporoda"

4. 7. – U ljetnoj bašči "Preporoda" priređen kolažni kulturno-umjetnički program pod nazivom "U susret ramazanu". U divnom ambijentu, pred brojnom publikom, program su izveli članovi "Preporodovih" sekcija. Nastupili su: Hor ilahija i kasida "Bedr" pod vodstvom Alije Šehića; vokalni solisti Nusreta Kobić, Senad Alić i Anida Sarajlić uz pratnju Narodnog orkestra pod vodstvom Halida Kobića; Dječiji folklorni ansambl, koreografi Lejla Ćatić i Nazif Džidić, korepetitor Samir Efendić. Prigodne poetske tekstove kazivala je Sabina Kulenović, glumica Bosanskog narodnog pozorišta. Scenografiju je osmislila Amna Sofić, a scenarij i režiju programa Faruk Kadrić.

7. 7. – Uključivanje u humanitarnu akciju za oboljelog Mevludina Smriku iz Zenice, koju je organizirao portal "Zenica 24 sata". Na velikom humanitarnom koncertu koji je tim povodom održan u Bosanskom narodnom pozorištu ostvareno je i učešće izvođača "Preporoda".

17. 7. – U ljetnoj bašči "Preporoda" priređen tradicionalni iftar za žene iz javnog, kulturnog i političkog života grada i Zeničko-dobojskog kantona. Već po običaju učesnice su same pripremale i donosile raznovrsna slana i slatka jela za iftar. Ovo je bila svojevrsna promocija bosanskih jela. Na iftaru je bilo oko 50 žena. Nakon iftara izveden je i prigodan muzički program u kojem su učestvovali vokalni solisti Nusreta Kobić i Senad Alić uz pratnju Narodnog orkestra te glumica Bosanskog narodnog pozorišta Sabina Kulenović.

20. 7. – U Domu "Preporoda" organiziran donatorski (humanitarni) iftar putem kojeg su prikupljene donacije za obezbjeđenje iftara za socijalno ugrožene porodice. Odziv donatora bio je veliki. Organizator iftara bila je organizacija "Pomozi" Sarajevo, ogranak Zenica, u partnerstvu s "Preporodom". Ovo udruženje iftare je dostavljalo korisnicima na kućne adrese, a akcija je trajala sve do kraja ramazana.

22. 7. – U Domu "Preporoda" održana Skupština Saveza sjedeće odbojke Zeničko-dobojskog kantona.

August

1. 8. – U ljetnoj bašči "Preporoda" priređen humanitarni iftar u organizaciji Udruženja građana za afirmaciju humanih ideja AHI Zenica s ciljem skupljanja sredstava za pomoć socijalno ugroženim porodicama. Prikupljena sredstva su upućena porodici Jusić iz Karaule. Radi se o sedmeročlanoj porodici ratnog vojnog invalida narušenog zdravlja i bez posla koji na razne načine pokušava da prehrani višečlanu porodicu.

8. 8. – U Staroj čaršiji, nakon klanjanja bajram-namaza, priređeno bajramsko druženje. Prigodan muzički program izveli su članovi Narodnog orkestra s vokalnim solistima Senadom Alićem i Anidom Sarajlić. Ovom prigodom članice folklornog ansambla dijelile su kolače, a u nekoliko ugostiteljskih objekata dijeljena je besplatna kahva. Bajramsko druženje postaje dio zeničke tradicije a organizira se u saradnji s Medžilsom IZ-a Zenica.

9. 8. – U Bosanskom narodnom pozorištu organiziran tradicionalni 21. bajramski koncert u kojem su učestvovali članovi "Preporoda" (hor "Bedr", Narodni orkestar s vokalnim solistom Senadom Alićem i Alijom Šehićem, Dječiji folklor, Nejira Serdarević – narator); Kamerni simfonijski orkestra pod dirigentskom palicom Tanise Mustafić; Zanin Berbić – saz; Jelena Pavlić (Maglaj); Ženski hor "Harmonija" (Fojnica). Scenarij i režija: Ahmo Muharemović i Faruk Kadrić.

10. 8. – U ljetnoj bašči "Preporoda" održan kolažni kulturno-umjetnički program pod nazivom "Priča o Bosni" a u sklopu vjersko-kulturne manifestacije "Lastavica" 2013. U programu su nastupili izvođači: "Preporod" (Narodni orkestar pod vodstvom Halida Kobića, vokalni solisti Anida Sarajlić i Senad Alić, hor "Bedr", naratori Nejira Serdarević, Edbir Šarić i Mirza Husetić); ženski hor "Fatma" Vitez; folklorni ansambl KUD "Gradina" Gadišće. Scenarij i režiju programa uradio je Faruk Kadrić.

11. 8. – Na platou Lastavica održana vjersko-kulturna manifestacija "Lastavica" 2013. u okviru koje je Muftijstvo zeničko dodijelilo "Preporodu" visoko priznanje Plaketa "Lastavica".

Septembar

3. 9. – Načelnik općine Tešanj Suad Huskić primio delegaciju ZOD "Preporod" u Zeničko-dobojskom kantonu, u kojoj su, pored predsjednika Nedima Talića, bili Amna Sofić i Faruk Kadrić. Ovom prilikom razgovarano je o mogućnostima osnivanja općinskog društva "Preporod" u Tešnju. Dogovoreno je da se u narednom periodu analizira i ispita zainteresiranost za eventualno pokretanje aktivnosti i osnivanje ovog društva u Tešnju.

12. 9. – U Domu "Preporoda" održan program "Druženje uz kahvu i kolače". U programu učestvovali članovi Narodnog orkestra i vokalni solisti "Preporoda". Svrha ovog programa bila je prikupljanje sredstava za kupovinu opreme (stolovi i stolice, dječije folklorne nošnje). Od sredstva prikupljenih putem ove akcije kupljeno je 15 PVC stolova.

17. 9. – Održana tribina pod nazivom "Bitno je biti Bošnjak" a u okviru "Preporodovih" edukativnih aktivnosti u općini Zenica pred popis stanovništva u BiH. Na tribini su učestvovali prof. dr Senadin Lavić, prof. dr. Enes Durmišević i prof. dr. Ibrahim Pašić. Moderator je bio Faruk Kadrić. Nakon tribine u večernjim satima o ovoj temi uživo u programu TV Zenica govorili su prof. dr. Senadin Lavić, prof. dr. Ibrahim Pašić i Amna Sofić.

25. 9. – U organizaciji udruženja "Pomozi" Sarajevo, ogranak Zenica, u Domu "Preporoda" priređena "Humanitarna večer". Druženju uz kafu, kolač i sok te prigodan program, na kojem je nastupila i spisateljica Ammara Šabić-Langić, prisustvovali su donatori i sponzori. Prikupljeni novac od ulaznica utrošen je za tekuće akcije ovog humanitarnog udruženja. "Preporod" je bio suorganizator ove manifestacije. Udruženje "Pomozi", ovom prilikom, dodijelilo je "Preporodu" Zahvalnicu za doprinos radu i djelovanju ovog udruženja.

27. 9. – U nastavku kampanje "Bitno je biti Bošnjak" na uličnom prostoru kod RK "Bosna" volonteri "Preporoda" dijelili prigodne letke i komunicirali sa građanima na temu zašto je bitno biti Bošnjak.

29. 9. – U domu "Preporoda" održana Skupština Saveza sjedeće odbojke Zeničko-dobojskog kantona

30. 9. – Povodom popisa stanovništva u BiH u emisiji na TV Zenica učestvovali Ismet Sarajlić (Savez za bolju budućnost), Ibrahim Šišić (Stranka demokratske akcije), Asim Čajlaković (Stranka za BiH) i Faruk Kadrić, sekretar BZK "Preporod".

Na poziv Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i sport ZDK-a BZK "Preporod" bio je uključen u izradu Strategije kulturne politike ZDK-a 2014-2019. godine. S tim u vezi "Preporod" je izradio odgovarajući materijal u kojem je identificirano stanje u općinskim društvima "Preporod", istaknute ključne prepreke i problemi, misija i vizija općinskih društava u ZDK-u, kao i prijedlozi za promjene.

Oktobar

10. 10. – Na poziv urednika NTV IC Kakanj Narodni orkestar i solisti "Preporoda" u TV studiju u Kaknju snimili prigodne muzičke sadržaje u sklopu šeme bajramskog programa ove TV kuće. O Bajramu i "Preporodovim" aktivnostima, tokom emisije, govorili su Amna Sofić i Faruk Kadrić. Snimljena jednoiposatna emisija emitirana je tokom Kurban-bajrama.

17. 10. – U atriju Medžlisa IZ Zenica priređen tradicionalni bajramski prijem za zvanice iz javnog, kulturnog, vjerskog, privrednog i političkog života grada. Prigodna obraćanja su imali Amna Sofić, predsjednica "Preporoda", i hfz. Enes ef. Beganović, zamjenik glavnog imama Medžlisa IZ Zenica. U prigodnom muzičkom dijelu programa učestvovali su Narodni orkestar i solisti "Preporoda" Senad Alić (vokal) i Ahmed Turčinović (saz).

17. 10. – Održano javno žrijebanje ekipa učesnica 17. bajramskog malonogometnog turnira zeničkih mahala, uz prisustvo predstavnika svih prijavljenih ekipa i TV Zenica, medijskog pokrovitelja turnira. Ovoj manifestaciji su prethodile brojne aktivnosti Organizacionog tima i Takmičarske komisije turnira.

17. 10. – U Domu "Preporoda" priređen bajramski program za djecu. Izvođači programa bila su djeca iz obdaništa "Sindibad" Zenica.

18. i 20. 10 – U gradskoj Areni odigrane utakmice prvog dijela takmičenja po grupama u okviru 17. bajramskog malonogometnog turnira zeničkih mahala. Prvog dana turnira održan je ceremonijal otvaranja na kojem su se obratili Amna Sofić, predsjednica "Preporoda", i Muhamed Begagić, predsjednik Medžlisa IZ Zenica.

22. 10. – U okviru manifestacije "Mjesec knjige" u Domu "Preporoda" održana promocija knjige *Prešućeni genocid* prof. dr. Šemse Tucakovića. O ovoj knjizi, pored autora, govorili su prof. dr. Ismet Dizdarević i prof. Hikmet Krkalić. Moderator je bio Faruk Kadrić.

23. 10. – Počela s radom Kreativna radionica za žene koja se odvijala u dvije grupe. Prva grupa je okupila 16 zainteresiranih žena koje su prošle kurs *decoupage* tehnike (salveta tehnika) na drvetu, platnu, staklu, porculanu i izrada minijatura. Druga grupa žena, 12 polaznica, bila je podijeljena u tri podgrupe i učile su: tehniku *decoupage* (5 polaznica), slikanje na svili (2 polaznice) i pravljenje nakita (5 polaznica). Voditeljice su bile Amna Sofić, Paša Begović, Aida Hodžić-Pašalić i Mediha Selman. Radionice za obje grupe odvijale su se u četiri termina po dva sata i trajale su sve do sredine decembra.

26. 10. – U gradskoj Areni održan završni, finalni dio, 17. bajramskog malonogometnog turnira zeničkih mahala. Na turniru je nastupilo 30 ekipa sa oko 300 takmičara. Pobjednik turnira je ekipa "Janjići". Drugo mjesto je pripalo ekipi "Goraždanska 84", a treće ekipi

"Zmaj od Bosne". Najbolje plasiranim ekipama dodijeljeni su pehari i novčane nagrade, kao i pismena priznanja.

28. i 29. 10. – U sklopu nastavnih aktivnosti učenici zeničke OŠ "Mak Dizdar" bili u posjeti "Preporodu". Sekretar Faruk Kadrić je na prikladan način upoznao učenike o radu i djelatnostima "Preporoda". Također, učenicima je za ovu prigodu priređena posebna dokumentaciona izložba.

31. 10. – Održane promocije knjiga *Ima jedna zemlja* Besima Spahića i *Kad dođe čas* Taiba Spahića. Uz autore, promotori su bili Gradimir Gojer, Kemal Mahmutefendić, Željko Grahovac, Midhat Kasap i Faruk Kadrić. Izdavač ovih knjiga je "Preporod". Program je upotpunio mladi sazlija Zanin Berbić. Promocija je održana u Domu "Preporoda" u okviru manifestacije "Mjesec knjige", a u organizaciji "Preporoda" i Opće biblioteke u Zenici.

Novembar

7. 11. – Održana promocija knjige *Svjetlost istine* književnika Husnije Krupića, a u izadnju "Preporoda". Radi se o poetskoj zbirci za djecu inspiriranoj kur`anskim ajetima. Pored autora, promotri su bili Zahir ef. Maglić, književnici Abid Jarić i Kemal Mahmutefendić, moderator je bio Faruk Kadrić. Stihove iz knjige kazivali su učenici OŠ "Vladimir Nadzor": Harun Smailagić, Amar Pašanbegović, Lamija Bećirević i Ajla Kobilica. Posebne impresije ostavila su kazivanja stihova u izvođenju djece iz obdaništa "Sindibad".

13. 11. – U povodu 10. muharrema 1435. hidžretske godine, Udruženje "Gračaničko keranje" Gračanica i BZK "Preporod" upriličili su u Bosanskom kulturnom centru Gračanica manifestaciju obilježavanja Dana ašure. Početak manifestacije bio je u znaku promocije i podjele tradicionalnog jela ašure, spravljenog po receptu članica gračaničkog udruženja i zenička ašura po receptu Nermane Kadrić. U ovom dijelu programa priređena je i zajednička izložba ručnih radova. U centralnom dijelu programa prisutnima su se obratili Smajo ef. Mustafić, glavni imam Medžlisa IZ Gračanica, te Amna Sofić, predsjednica "Preporoda" Zenica, i Azemina Ahmetbegović, predsjednica udruženja Gračaničko keranje, koje su najavile nastavak uspješno započete saradnje dvaju udruženja. Članovi "Preporoda" izveli su bogat cjelovečernji kulturno-umjetnički program u kojem su učestvovali Narodni orkestar pod vodstvom Halida Kobića sa solistima Anidom Sarajlić, Senadom Alićem i Eminom Sinanović, zatim sazlija Ahmed Turčinović, te Nejira Serdarević i glumica Bosanskog narosnog pozorišta Zenica Sabina Kulenović. Svojim izvedbama predstavili su se i hor "El-Emin", Hasan Huskić i prof. Miralem Mejremić iz Gračanice. Scenarist i reditelj programa bio je Faruk Kadrić.

16. 11. – U Domu "Preporoda" održan 6. internacionalni dječiji festival foklora "Folk inter fest" – Zenica 2013. u organizaciji ansambla "Bosnia folk" Zenica. Na festivalu učestvovalo šest KUD-ova iz BiH i Hrvatske. "Preporod" je bio partner u organizaciji festivala.

25. 11. – U suorganizaciji sa Udruženjem antifašista i boraca NOR-a općine Zenica u Domu "Preporoda" održana svečana akademija povodom Dana državnosti Bosne i Hercegovine. U sklopu programa, uz prigodne muzičke i poetske sadržaje, održana je i tribina na temu "Kontinuitet bosanskohercegovačke državnosti u svjetlu ZAVNOBIH-a", koju je vodio prof. Hikmet Krkalić.

28. 11. – U Domu "Preporoda" održan kulturno-umjetnički program pod nazivom "Večer sevdaha sa Damirom Galijaševićem". Bio je to susret tešanjskih i zeničkih muzičara. U programu su učestvovali Omladinski ansambl Tešanj pod vodstvom Damira Galijaševića

i vokalni solisti Nedžad Hasanbašić, Nermin Handžić, Nejira Brka, Selma Plančić, Adelisa Krdžalić i Selma Ahmetagić. Iz Zenice su nastupili Narodni orkestar "Preporoda" s vokalnim solistima Anidom Sarajlić, Senadom Alićem i Eminom Sinanović. Gost programa bila je estradna zvijezda sevdalinke Nusreta Kobić.

Decembar

6. 12. – U sklopu programskih sadržaja Sajma organske i poljoprivredne proizvodnje i etno stvaralaštva OPEN-s Zenica 2013, koji je održan na Trgu Alije Izetbegovića, Dječiji folklorni ansambl "Preporoda" predstavio se izvedbom "Vranducke igre". Za učešće na ovoj manifestaciji organizator je "Preporodu" dodijelio Zahvalnicu.

14. 12. – U Domu "Preporoda" održan Festival izviđačkih pjesama u organizaciji Saveza izviđača općine Zenice, kojem je "Preporod" bio partner. Festival je održan u sklopu treće faze projekta "Stvaramo bolji svijet" koji realizira Savez izviđača. U programu su nastupali ansambli i solisti članovi Saveza izviđača, kao i mali hor Osnovne muzičke škole Zenica, a pjevali su obrađene izviđačke pjesme.

24. 12. – Povodom uspješnog rada ostvarenog tokom tekuće godine održano tradicionalno druženje članova sekcija "Preporoda". U prijatnoj atmosferi, uz muzičke sadržaje i specijalno iznenađenje spravljanje ćetenije, u društvu sa predsjednicom i sekretarom vođeni su spontani razgovori o postignutim rezultatima i planovima i zadacima "Preporoda".

20. 12. – U mjestu Šerići održana manifestacija obilježavanja 20. godišnjice formiranja 330. lahke brigade Armije RBiH. "Preporod" je u organizacionom i tehničkom smislu potpomogao realizaciju ove manifestacije.

26. 12. – Prisustvo predsjednice i sekretara svečanom prijemu povodom blagdana Božić u hotelu "Dubrovnik" koji su organizirali koordinacija hrvatskih i katoličkih institucija grada Zenice.

Tokom godine, uz pauze za zimski i ljetni raspust, aktivno su jednom sedmično radile stalne "Preporodove" sekcije i ansambli:

– Sekcija za rukotvorine (20-ak djevojčica iz nekoliko zeničkih osnovnih škola). Pored voditeljice Sekcije Nejire Serdarević, kao instruktorice bile su Azra Telalović, Hajrija Numanagić i Irma Sofić.

– Narodni orkestar s vokalnim solistima (15 članova) pod vodstvom Halida Kobića

– Dječiji foklorni ansambl (20 članova) pod vodstvo koreografa Nazifa Džidića i Lejle Ćatić

– Hor "Bedr" (8 članova) pod vodstvom Alije Šehića.

– Povremene probe imala je Dramska sekcija (6 članova) pod vodstvom Sabine Kulenović, glumice Bosanskog narodnog pozorišta. Književni krug (5 članova) bio je angažiran pri odabiru književnih sadržaja u sklopu kolažnih programa, kao i na realizaciji promocija knjiga, dok je Likovni krug (7 članova) bio uključen u izbor likovnih sadržaja i realizaciju likovnih izložbi.

Tokom 2013. godine "Preporod" je bio izdavač i sljedećih knjiga:

Marifetnama – knjiga o tajnom znanju i mudrosti (drugi dio), autor Erzurumlu Ibrahim Hakki Hz, prijevod i urednik hadži šejh Mustafa Čolaković

Kratka historija Bošnjaka u Kanadi – Džemat bošnjačka Islamska zajednica "Gazi Husrev-beg" Toronto. Planirano je da se promocije ovih knjiga održe tokom 2014. godine.

Predsjednica
Amna Sofić

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Zvornik

BZK "Preporod" – Općinsko društvo Zvornik je u 2013. godini učestvovao u brojnim kulturnim sadržajima na području općine Zvornik, ali i cijelog Podrinja. U ovom izvještaju navest ćemo najvažnije.

Početkom 2013. godine raspisan je natječaj za najbolji literarni rad povodom nastupajućeg Dana nezavisnosti BiH 1. marta 2013. na temu "Bosno moja, zemljo najmilija". Na adresu "Preporoda" do kraja natječaja pristiglo je 20 radova iz svih dijelova Podrinja. Najbolji radovi su nagrađeni. Najbolji literarni rad je pročitan 1. marta na svečanosti koju je organizirala Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" u prostorijama Islamskog centra u Zvorniku pred stotinjak okupljenih građana koji su uživali u ovoj svečanosti.

Početkom maja otpočele su pripreme za organizaciju kulturno-vjerske manifestacije "Kaimijini dani – Zvornik 2013", paralelno s ovom organizacijom otpočele su i pripreme za obilježavanje stradanja Bošnjaka Zvornika u proljeće 1992. godine.

Uz saradnju s Medžlisom islamske zajednice Zvornik, Udruženjem porodica nestalih i zarobljenih osoba općine Zvornik, Udruženjem demobilisanih boraca ARBiH, BZK "Preporod" je uzeo učešće u obilježavanju stradanja Bošnjaka Zvornika 1992. godine. Program obilježavanja je trajao 30 dana, a obilažena su mjesta gdje su se desili masovni zločini, mjesta masovnih grobnica, strijeljanja i mučenja civila širom Zvornika. Kolektivna dženaza ubijenim Zvorničanima 1992. godine klanjana je na zajedničkom mezarju 1. juna 2013. godine.

BZK "Preporod" je kao i prethodnih godina suorganizator manifestacije "Kaimijini dani – Zvornik 2013", zajedno s Medžlisom IZ Zvornik. Manifestacija je trajala pet dana na području cijele općine Zvornik i općine Sapna.

Nastavljena je uspješna saradnja s humanitarnom organizacijom "Budućnost", koja stipendira djecu jetime iz Podrinja.

BZK "Preporod" – Općinsko društvo Zvornik početkom jula je nosilac aktivnosti za knjigovodstvene usluge naših općinskih društava razasutih cijelim entitetom. Prvi krug je uspješno i završen.

Za vrijeme ramazana "Preporod" je uspješno organizirao iftar za prijatelje kulturno-sportske manifestacije "Bajramski turnir u malom nogometu".

Saradnjom s udruženjem "Prosvjetitelj – Mualim" u prošloj godini oformljena je sekcija u naselju Križevići. Polaznici ove sekcije imali su godinu dana priliku da vježbaju svoje tijelo i duh kroz nogomet i dodatno obrazovanje o svom kulturološko-nacionalnom identitetu na jedan zabavno-edukativan način. Sekcija broji 55 polaznika. Od toga je 40 polaznika uzrasta od 1. do 9. razreda osnovne škole, a petnaest srednjoškolskog i starijeg uzrasta. Uspješnom saradnjom udruženja rad sekcije je nastavljen i u ovoj godini.

U augustu je održana sedma kulturno-sportska manifestacija "Bajramski turnir u malom nogometu – Zvornik 2013", koja tradicionalno počinje drugog dana Ramazanskog bajrama. Ove godine je zbog manjih finansijskih sredstava manifestacija trajala samo jedan dan u centru Zvornika. Kao i ranijih godina manifestaciju je posjetilo više hiljada ljudi.

Svečano je obilježen 25. novembar, Dan državnosti BiH, u organizaciji "Preporoda".

Nažalost, mnogobrojne aktivnosti koje smo planirali na početku godine nismo uspjeli realizirati zbog ograničenih finansijskih sredstava. Sredstva koja smo ove godine imali na raspolaganju jedino su dotacije iz općinskog budžeta, što je nedovoljno za osnovne režije

koje plaćamo, a kamoli za likovnu koloniju koju želimo organizirati i koju ćemo nadam se uspjeti realizirati naredne godine. Sve naše aktivnosti su odlično medijski popraćene od lokalnih medija.

Predsjednik
Amer Redžić

BZK "Preporod" – Općinsko društvo Žepče

– U povodu 240. godišnjice rođenja Abdulvehaba Ilhamije Žepčaka, Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" Žepče upriličila je u maju i junu kulturnu manifestaciju "Dani šejha Abdulvehaba Ilhamije Žepčaka". Manifestacija je otvorena književnom večeri pod nazivom "Ilhamija nekad i sad". O liku i djelu Ilhamije na književnoj večeri govorio je predsjednik Društva pisaca BiH književnik Amir Brka. Kroz retrospektivu književnih zapisa Brka je predstavio život i rad jednog od najplodonosnijih alhamijado pjesnika s kraja 18. i početka 19. stoljeća. Ilhamija je jedan od rijetkih pjesnika svoga vremena koji je pisao na bosanskom jeziku.

Nakon književne večeri, održano je "Veče sevdaha" na kojem je nastupila sarajevska grupa "Divanhana" u sali Doma kulture.

Ovim povodom održana je i javna tribini na temu "Popis stanovništva 2013. Lažne dileme Bošnjaka". Javnu tribinu o temi popisa stanovništva otvorio je prof. dr. Hidajet Repovac s Fakulteta političkih nauka u Sarajevu. Prisutnima sa obratio i predsjednik BZK "Preporod" u BiH prof. dr. Senadin Lavić.

Ovogodišnja manifestacija "Dani šejha Abdulvehaba Ilhamije Žepčaka" završena je u petak, 7. juna hutbom glavnog imama Izeta ef. Efendića na džuma namazu u Ferhat-pašinoj džamiji, koja je u cijelosti bila posvećena Abdulvehabu Ilhamiji, njegovom životu, liku i djelu.

– Organizirana je promocija knjige *Tajne psihoterapijske vještine* autora Elharuna Selimovića, jednog od vodećih kliničkih psihologa u BiH.

– Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" Žepče povodom obilježavanja druge godišnjice smrti književnika Nedžada Ibrišimovića upriličila je u Žepču književno veče i likovnu izložbu "Sjećanje na književnika Nedžada Ibrišimovića". Izložba Ibrišimovićevih slika i skulptura postavljena u sklopu Ibrišimovićeve porodične kuće u Gornjoj Mahali u Žepču u kojoj se nalazi i njegova spomen-soba. Na književnoj večeri o ovom istaknutom bosanskohercegovačkom umjetniku, koji je svoje djetinjstvo, mladost i jedan dio radnog vijeka preveo u Žepču, govorili su prof. dr. Šaćir Filandra, prof. dr. Senadin Lavić, prof. dr. Sanjin Kodrić i književnik Asmir Kujević.

– Pretposljednji dan Kurban-bajrama u Žepču uveličan bajramskim koncertom "Bajram dođe, mirišu avlije". Koncert je održan u organizaciji Medžlisa Islamske zajednice Žepče i Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" Žepče u kino dvorani Doma kulture. Učestvovali su članovi Bošnjačke kulturne zajednice "Ihlas" iz Brčkog i hor žepačkog "Preporoda".

– U povodu Dana državnosti BiH, Asocijacija "Mostovi prijateljstva BiH" Zenica, u saradnji sa Općinom i BZK "Preporod" upriličila je u Žepču koncert pod nazivom "Tursko-

bosanska noć muzike i folklornih igara". U muzičkom programu učestvovali su KUD "Plamen" Pehare, KUD "Bosnia Folk" te vokalni solisti Omer Kadrić, Aiša Zaimović, Mujo Aganović, Amel Kodić i Hana Žerić.

U sklopu manifestacije u Gradskoj kafani u Žepču upriličena je i izložba fotografija novinske agencije Anadolija "20 godina od dolaska turske vojne mirovne misije u BiH". Dan ranije, povodom državnog praznika, predstavnici boračkih udruženja obišli su i položili cvijeće na Gornjomahalskom šehidskom mezarju i partizanskoj spomen-kosturnici na Lazini u Žepču**.**

Predsjednik
Rusmir Agić

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Živinice

− Dana 5. 2. 2013. godine u Živinicama je održana promocija knjige pod nazivom *Bošnjaci nakon socijalizma* autor prof. dr. Šaćira Filandre. Promotor knjige je bio predsjednik BZK "Preporod" BiH prof. dr. Senadin Lavić. Promocija je održana u prepunoj sali Općinskog vijeća Živinice.

− 20. 5. 2013. godine održana je sjednica Izvršnog odbora Društva, pri čemu je između ostalog donesena odluka o održavanju likovne kolonije i izdavanju knjige.

− 23, 24. i 25. maja 2013. godine BZK "Preporod" Živinice ugostio je predstavnike Bošnjaka iz Prizrena i Dragaša u sastavu: Nuhija Tairovci, Adnan Redžepović, Ramadan Redžepović i Zinaida Elmazi. Naime, "Preporod" Živinice je skupio oko 2500 knjiga za učenike bošnjačke nacionalnosti za srednje i osnovno obrazovanje koje su namijenjene djeci općina Dragaš i Prizren. Delegaciju je primio i načelnik općine Živinice, pri čemu su dogovoreni i daljnji koraci međusobne saradnje između ovih općina. Ovaj projekt doniranja knjiga je i medijski propraćen.

− 1. i 2. juna u Živinicama je održana četvrta po redu likovna kolonija pod nazivom "Toplice 2013". Na koliniji je učestvovalo 19 slikara iz Novog Pazara, Mostara, Sarajeva, Zenice, Tuzle, Gračanice, Srebrenika, Lukavca, Kalesije i Živinica. Urađena su 42 likovna djela. Dio radova pripao je Općini Živinice kao najvećem pokrovitelju održavanja kolonije.

− 21. i 22. 6. 2013. godine prostoru BKC Živinice upriličena je izložba slika s likovne kolonije "Toplice 2013". Izložbu je posjetio veliki broj građana Živinica.

− Općinsko društvo "Preporod" Živinice je u augustu 2013. godine odštampalo i izdalo novu knjigu u tiražu od 1000 komada pod nazivom *Kuća na kraju grada* autora prof. dr. Redže Butkovića, koji je i član Izvršnog odbora našeg društva. Jedan primjerak knjige je dostavljen biblioteci Instituta za bošnjačke studije BZK "Preporod" u Sarajevu. Prva promocija knjige bit će u februaru 2014. godine u Živinicama.

− Predsjednik Društva Sakib Aljić, zajedno sa Azrom Gazibegović, predsjednicom ZOD-a TK, Lejlom Idrizović, članicom OD "Preporod" Tuzla, i Nerminom Tursićem, predsjednikom OD "Preporod" Srebrenik, 29. 9. 2013. godine boravili u dvodnevnoj posjeti u Prizrenu povodom Dana Bošnjaka.

− 1. 11. 2013. godine predstavnici Društva posjećuju Općinu Živinice i načelniku Hasanu Muratoviću uručuju određen broj umjetničkih slika s likovne kolonije. Slike se koriste za ukrašavanje prostorija Općine i kao pokloni Općine zaslužnim gostima.

− Do kraja godine održan je još jedan sastanaka (tačnije 12. 12. 2013. godine) Izvršnog odbora Društva, na kojem su analizirani rezultati rada iz tekuće godine i plan rada za 2014. godinu.

Predsjednik
Sakib Aljić

Adresar općinskih društava BZK "Preporod"

1. Općinsko društvo Banovići
Alije Izetbegovića 65
Predsjednik: Vehid Kudumović
Tel/Fax: 070/217-885
Mob: 061/737-886
vehid.kudumovic@hotmail.com
75290 BANOVIĆI

2. Općinsko društvo Banjaluka
Gorana Radulovića Bimbe 7
Tel: 051/251-343
78000 BANJALUKA

3. Općinsko društvo Bihać
Mali Lug
Predsjednik: Smail Kličić
Mob: 061/479-451
Fax: 037/226-084
77000 BIHAĆ

4. Općinsko društvo Bijeljina/Janja
Kozaračka 5
Predsjednik: Jusuf Trbić
Tel/fax: 055 / 204-258
Mob: 065 / 787-032
preporodbn@yahoo.de
76300 BIJELJINA

5. Općinsko društvo Bosanska/Kozarska Dubica
Đačka ulica 17
Predsjednica: Elvira Šanta-Čaušević
Mob: 065/186-344
bzkpreporod.bosdubica@hotmail.com
79240 BOSANSKA DUBICA

6. Općinsko društvo Bosanska Gradiška
Partizanska 6
Predsjednik: Ejub Biščević
Tel/fax: 051/815-317
78400 BOSANSKA GRADIŠKA

7. Općinsko društvo Bosanska Krupa
Dom kulture
Trg Avde Ćuka bb
Tel: 037/471-693
77240 BOSANSKA KRUPA

8. Općinsko društvo Bosanski Novi
Meše Selimovića 1
Predsjednik: Kasim Falan
Tel: 052/751-593
Tel: 065/592-821
Dom Urije
79220 BOSANSKI NOVI

9. Općinsko društvo Bratunac
Predsjednik: Elvir Hodžić
hodzicelvir@yahoo.com
Zgrada Medžlisa Islamske zajednice
Ulica Drinska bb
75420 BRATUNAC

10. Općinsko društvo Brčko Distrikt BiH
Ulica Islahijjet 3
Predsjednik: Ćazim Suljević
Tel: 049/230-120
Fax: 049/230-121
Mob: 061/344-946
preporodbrcko@gmail.com
76120 BRČKO Distrikt BiH
www.preporod-brcko.ba

11. Općinsko društvo Breza
Alije Izetbegovića bb
Predsjednik: Fikret Herco
Tel/Fax: 032/784-596 (O. Š.)
Mob: 061/783-260
josebreza@gmail.com
71370 BREZA

12. Općinsko društvo Bugojno
Sultan Ahmedova 71
Predsjednik: Muamer Terzić
Mob: 062 / 581-676
mterzic@bih.net.ba
70230 BUGOJNO
www.bugojno.org /preporod/

13. Općinsko društvo Busovača
Kaćuni bb
Predsjednica: Ferida Karić
Tel/Fax: 030/590-143
Mob: 061/361-031
ferida_karic@hotmail.com
72264 BUSOVAČA

14. Općinsko društvo Bužim
Konjodor bb
Predsjednik: Muhamed Kržalić
Mob: 061/767-162
77249 BUŽIM

15. Općinsko društvo Cazin
Indire Pjanić 27
Predsjednik: Selim Toromanović
77220 CAZIN

16. Općinsko društvo Čelić
Alije Izetbegovića bb
Predsjednik: Mersad Tanjić
Tel/Fax: 035/668-121
Mob: 061/665-009
mersed.tanjic@humci.net
75246 ČELIĆ

17. Općinsko društvo Doboj
Makljenovac − Plane
Predsjednik Almir Hadžikadunić
Mob: 061/451-340
066/898-780
74200 DOBOJ

18. Općinsko društvo Doboj Istok
Klokotnica b. b.
Predsjednik: Ismet Suljić
Tel: 035/720-189
Mob: 061/654-702
suljicismet9@gmail.com
74207 DOBOJ ISTOK

19. Općinsko društvo Donji Vakuf
770. Slavne brigade 18
Predsjednik: Kemal Čolak
Tel/Fax: 030/205-596
Mob: 061/132-119
kemal.colak@promo.ba
70220 DONJI VAKUF

20. KDB "Preporod" Dubrovnik
Obala pape Ivana Pavla 35
Predsjednik: Izet Spahović
izet.spahovic@du.t-com.hr
Mob: 00385-95-1606-954
20 000 DUBROVNIK
Hrvatska

21. Općinsko društvo Foča
Paunci bb
Predsjednik: Ismet Hotović
Fax: 058/ 238-003
Mob: 062/978-205; 062/417-244
bzkpreporod@yahoo.com
73300 FOČA

22. Općinsko društvo Fojnica
Numanagića 2
Predsjednik: Salko Hurko
71270 FOJNICA

23. Općinsko društvo Glamoč
Ive Lole Ribara 1
Predsjednik: Amel Saltaga
063/881-029
Tel/Fax: 034/272-465
80230 GLAMOČ

24. Općinsko društvo Goražde
Ferida Dizdarevića 21
Predsjednik: Nedžad Kurtović
Tel/Fax: 038/220-926
Mob: 061/331-302
preporodgz@hotmail.com
73000 GORAŽDE

25. Općinsko društvo Gornji Vakuf
Gradska bb
Predsjednik: Alija Filan
Predsjednik: 061/768 818
Tel/fax: 030/265 053
preporod.gv@gmail.com
70240 GORNJI VAKUF
www.preporod-gv.ba

26. Općinsko društvo Gračanica
111 Gračaničke brigade bb
Predsjednica: Refija Čajić
Tel: 035/702-070
Mob: 061/305-621
refka@mail.com
75320 GRAČANICA

27. Općinsko društvo Gradačac
Husein-kapetana Gradaščevića 96
Predsjednica: Kadira Abdulahović
Tel/Fax: 035/816-138
prep.grd@bih.net.ba
76250 GRADAČAC

28. Općinsko društvo Hadžići
Hadželi 185
Predsjednica: Zehra Musto
Mob: 061/377-100
zmustoo@yahoo.com
71240 HADŽIĆI

29. Općinsko društvo Ilijaš
I. F. Jukića 2
Predsjednik: Adem Alić
Mob: 062/345-215
alic.adem@bih.net.ba
71380 ILIJAŠ
www.preporod-ilijas.ba

30. Općinsko društvo Jablanica
Branilaca grada bb
Predsjednik: Resul Čilić
Tel: 036/753-333
Mob: 062/345-378
resul_c@hotmail.com
88420 JABLANICA

31. Općinsko društvo Jajce
Bravnice bb
Predsjednik: Almir Kunić
Mob: 062 / 347-720
info@mer-kunic.com
70101 JAJCE

32. Općinsko društvo Kakanj
RMK "Kakanj"
Predsjednik: Nazif Hrustić
Tel/Fax: 032/553-971
Mob: 061/477-910
hrustic.n@live.com
nazif.hr@gmail.com
Sekretar: Nevzet Kovačević
Mob: 061/421-983
72240 KAKANJ

33. Općinsko društvo Kalesija
Žrtava genocida 1
Predsjednik: Nermin Bukvar
Tel/Fax: 035/631-881
Mob: 061/635-561
nerminbukvar@gmail.com
75260 KALESIJA

34. Općinsko društvo Kiseljak
Đure Đakovića bb
Predsjednik: Munir Mujić
Tel/Fax: 030/594-005 (Medžlis IZ)
Mob: 06/1349-305
71250 KISELJAK

35. Općinsko društvo Kladanj
Kladanjskih brigada 2
Predsjednica: Nevzeta Rustemović
Tel/Fax: 035/621-150
Mob: 061/553-473
75280 KLADANJ
www.preporodkladanj.com.ba

36. Općinsko društvo Ključ
Trg Alije Izetbegovića 1
Predsjednik: Ibrahim Kapetanović
Tel/Fax: 037/661-116
78280 KLJUČ

37. Općinsko društvo Konjic
Varda bb, Narodni univerzitet
Predsjednik: Jasmin Mehanoli
Tel: 036/735-031
Fax: 036/735-030
062/172-386
preporodkonjic@yahoo.com
88400 KONJIC

38. Općinsko društvo Kotor-Varoš
Svetozara Miletića 30
Predsjednik: Nerim Abdić
78220 KOTOR-VAROŠ

39. Općinsko društvo Kupres
Kralja Tomislava 7
Predsjednik: Safet Pilić
Tel/Fax: 034/275-017
Mob: 063/349-328
88320 KUPRES

40. Općinsko društvo Livno
Kalajdžinica bb
Predsjednik: Haris Jeleč
harislivno@yahoo.com
Mob: 063/922-740
Tel/Fax: 034/200-634
80101 LIVNO

41. Općinsko društvo Lukavac
Dom kulture
75300 LUKAVAC

42. Općinsko društvo Modriča
J. Raškovića bb
Predsjednik: Husein Huseljić
Tel/Fax: 053/811-472
Mob: 0627584-884
74480 MODRIČA

43. Općinsko društvo Mostar
Mala tepa 3/1
Predsjednik: Damir Sadović
Tel: 036/552-537
Mob: 061/175-270
Sekretar: Kasim Mušinović
Mob: 061/891-139
kasimmusinovic@hotmail.com
88000 MOSTAR

44. Općinsko društvo Novi Travnik
Mehmeda Spahe bb
Predsjednik: Enver Veletovac
Mob: 061/751-566
Tel: 030/525-064
e.veletovac@bih.net.ba
72290 NOVI TRAVNIK

45. Općinsko društvo Odžak
Predsjednik: Mujan Duran
Tel/Fax: 031/761-029 (Općina)
063/341-042
mujan.duran@tel.net.ba
76290 ODŽAK

46. Općinsko društvo Orašje
Četrnaesta 5
Predsjednik: Husein Hadžispahić
Tel: 031/712-400
Fax: 031/ 712-833
76270 ORAŠJE

47. Općinsko društvo Osmaci
Mahala bb
Predsjednik: Samir Karić
Mob: 061/344-318
karic.samir@gmail.com
75406 OSMACI

48. Općinsko društvo Paprača-Šekovići
Predsjednik: Sejfudin Ferhatbegović
Mob: 065/060-839
75453 PAPRAČA-ŠEKOVIĆI

49. Općinsko društvo Prijedor Kozarac
Predsjednik: Sabiha Turkanović
79101 PRIJEDOR

50. Općinsko društvo Prnjavor
Predsjednik: Jusuf Latifović
preporodprnjavor@gmail.com
PRNJAVOR

51. Općinsko društvo Prozor-Rama
Kralja Tomislava 35
Predsjednik: Almir Muminović
Mob. 061/894-604
muminovicalmir@yahoo.com
88440 PROZOR

52. Općinsko društvo Sanski Most
Banjalučka bb
Predsjednik: Amir Talić
Tel: 037/684-018; 037/689-126
Mob: 061/137-457
amirtalic@yahoo.com
79260 SANSKI MOST

53. Općinsko društvo Sapna
Ulica 206. Viteške brigade bb
Predsjednik: Munir Kahrimanović
Mob: 061/179-816
preporod.sapna@yahoo.com
75411 SAPNA

54. BZK "Preporod" Sarajevo
Branilaca Sarajeva 30
Predsjednik: Senadin Lavić
Tel: (++387 33) 444-078;
033/215-665
Fax: 033/226-511
E-mail: preporod@bih.net.ba
bzkpreporod@bih.net.ba
www.preporod.ba
71000 SARAJEVO

55. Općinsko društvo Split
Trg Republike 4/3
Predsjednik: Ibrahim Duraković
0038598668043
00385953440951
ibrahimdurakovic@gmail.com
kdbpreporodsplit@gmail.com
21000 SPLIT
Hrvatska

56. Općinsko društvo Srebrenik
Dom kulture
Predsjednik: Nermin Tursić
Tel/fax 035/643-243
Mob: 061/345-471
nermint_007@hotmail.com
75350 SREBRENIK

57. Općinsko društvo Srebrenica
Crni Guber bb
Predsjednica: Fija Avdić
fiija_avdic@hotmail.com
preporod.srebrenica@gmail.com
Mob: 061/406-530
75430 SREBRENICA

58. Općinsko društvo Stolac
Vlatka Mačeka 13a
Predsjednik: Mensud Medar
Tel/kuća: 036/854-029
Mob: 061/935-539
88360 STOLAC

59. Općinsko društvo Teočak
Centar bb
Predsjednik: Munever Džuzdanović
061/658-883
75414 TEOČAK
www.preporod.teocak.ba

60. Općinsko društvo Teslić
Krajiška bb
Predsjednik: Aldin Sivić
Tel.: 053/430-510
065/758-899
preporod.teslic1@gmail.com
sivic_aldin@yahoo.de
74270 TESLIĆ

61. Općinsko društvo Tomislavgrad
Mijata Tomića bb
Predsjednik: Senad Džanković
Tel: 063/344-665
80240 TOMISLAVGRAD

62. Općinsko društvo Travnik
Bosanska 119
Predsjednica: Amra Lolić
Tel: 030/541-092
Fax: 030 /541-091
Mob: 061/340-458
divan@bih.net.ba
72240 TRAVNIK
www.preporodtravnik.ba

63. Općinsko društvo Tuzla
Turalibegova 20/2
Predsjednica: Jasna Hadžiselimović
Tel/Fax: 035/257-479
Mob: 063 / 032-780
75000 TUZLA

64. Općinsko društvo Vareš
Put mira bb
Predsjednica: Sahudina Beganović
Mob: 062/552-241
pivares@bih.net.ba
71330 VAREŠ

65. Općinsko društvo Velika Kladuša
Mahmuta Zulića 19
Predsjednik: Sakib Selimović
sakib.selimovic63@hotmail.com
Tel: 070/221-091
061/613-609
77230 VELIKA KLADUŠA

66. Općinsko društvo Visoko
Predsjednik: Mersed Šahinović
Mob: 061/136-417
mersed.s@gmail.com
71300 VISOKO

67. Općinsko društvo Vitez
OD "Behar"
Predsjednik: Fejzulah Bešo
Tel/Fax: 030/521-007
bzkpreporodvitez@yahoo.com
Branilaca Starog Viteza bb
72251 VITEZ

68. Općinsko društvo Vlasenica
Svetosavska bb
Predsjednik: Sakib Zubović
Tel/Fax: 056/734-830
Mob: 061/135-206
sakibzubovic@hotmail.com
75440 VLASENICA

69. Općinsko društvo Vogošća
Jošanička 66
Predsjednik: Selman Selhanović
Tel: 432-235
71320 VOGOŠĆA

70. KDBH "Preporod" Zagreb
Ul. grada Vukovara 235
Predsjednik: Senad Nanić
Tel/Fax: 00385 (0)1483-3635
kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
10 000
ZAGREB
Hrvatska
www. kdbhpreporod.hr

71. Zajednica Općinskih društava
Bosansko-Podrinjskog kantona
Ferida Dizdarevića 42
73000 GORAŽDE

72. Zajednica Općinskih društava
Tuzlanskog kantona
Turalibegova 20/2
Predsjednica: Azra Gazibegović
Mob: 061/859-325
Tel: 035/257-479
75000 TUZLA

73. Općinsko društvo Zavidovići
Ćumurana bb
Predsjednik: Samir Hasičić
Tel/Fax: 032/868-310
Mob: 061/754-572
72220 ZAVIDOVIĆI

74. Općinsko društvo Zenica
Ulica Armije R BiH 1
Predsjednica: Amna Sofić
Mob: 061/754-450
Tel: 032/463-291
Fax: 032/463-291
amnas@bih.net.ba
preporod.zenica@gmail.com
72000 ZENICA
www.preporodzenica.weebly.com

75. Općinsko društvo Zvornik
Svetog Save 119
Predsjednik: Amer Redžić
Tel/Fax: 056/215-757
Mob: 061/731-373
E-mail:
bzk.preporod.zvornik@gmail.com
amer_redzic@yahoo.com
75410 ZVORNIK
www.preporod-zvornik.org

76. Općinsko društvo Žepče
Sarajevska bb
Predsjednik: Rusmir Agić
Mob: 061 / 691-751
rusmir_agic@yahoo.com
72230 ŽEPČE

77. Općinsko društvo Živinice
Alije Izetbegovića 20
Predsjednik: Sakib Aljić
Tel.(kućni): 035/774-933
Mob: 062/ 976-308
asakib@tk.kim.ba
75270 ŽIVINICE

GODIŠNJAK 2013

BOŠNJAČKI MERHUMI (2013) _____

UDK 929 (497.6=163.43*)

Sudionici naše prošlosti – umrli u 2013. godini

Isma Kamberović
BZK "Preporod"
Sarajevo

Zadnje stranice *Godišnjaka* rezervirane su za umrle. U rubrici merhuma uvršteno je jedanaest istaknutih Bošnjaka i jedna Bošnjakinja. Velika praznina osjetit će se u oblastima veterine, medicine, kiparstva, lingvistike, historije, slikarstva, arhitekture, poljoprivrede, biologije, ekologije, stomatologije i novinarstva. U radu smo naveli njihove najznačajnije doprinose spomenutim oblastima kako ne bi pali u zaborav. Na ovaj način želimo proširiti informacije o njihovim značajnim djelima koja su važna za Bosnu i Bošnjake.

Ključne riječi: Bošnjaci, Ibrahim Arnautović, Ismet Bratović, Ahmed Bešić, Husnija Festić, Alma Granov, Raif Hajdarpašić, Mehmed Hrasnica, Dževad Jarebica, Izudin Porović, Sulejman Redžić, Zulfo Šehović i Arif Zulić

Nakon priče o politici, društvu, državi Bosni, godišnjicama, historiji, književnoj kritici, prijevodima, prikazima, "Preporodovim" aktivnostima, slijedi podsjećanje na smrt i umrle u 2013. godini. I u *Godišnjaku*, kao i u životu, zadnje stranice rezervirane su za priču o smrti i merhumima. Između nekoliko hiljada umrlih ove godine, izdvojili smo dvanaest merhuma koji su našu pažnju privukli svojim značajnim djelima u oblasti veterine, medicine, kiparstva, lingvistike, historije, slikarstva, arhitekture, poljoprivrede, biologije, ekologije, stomatologije i novinarstva. Zanimljivo je spomenuti čime su se, između ostalog, bavili ovi uspješni Bošnjaci: jedan se bavio pustinjskim životinjama kamilama, drugi je vajao ptice u svjetskim parkovima, treći je ispitivao cirozu jetre i karcinom želuca, četvrti je bio stručnjak za viroze voćaka, peti je proučavao komite i kapetanije, šesti je virtuozno slikao mahale, sedmi je poboljšavao urode jabuka, krušaka i šljiva, osmi je vješto slikao apstrakcije, deveti je istraživao šumske fitocenoze, deseti se bavio bolestima zuba i vilica i dr. Nije važno čime se čovjek bavi, važno je da ima afinitet prema izabranom zanimanju i da svoj posao radi srčano i za dobrobit sebe i svoje zajednice. Uvidom u godine i načine smrti umrlih, vidimo da je nekima došla rano i neočekivano, a nekima očekivano i prirodno, nekima je bila nasilna, a nekima nije. Nikad se ne zna kada će doći, ali obavezno dođe. Ovaj put posjetila je sljedeće naše savremenike:

ARNAUTOVIĆ, Ibrahim (1928-2013)

Redovni profesor Veterinarskog fakulteta u Sarajevu Ibrahim Arnautović rođen je 4. 3. 1928. godine u Travniku. Nakon završenog osnovnog i srednjeg obrazovanja diplomirao je na Veterinarskom fakultetu u Zagrebu 1954. godine. Izabran je za asistenta na predmetu Anatomija domaćih životinja na Veterinarskom fakultetu u Sarajevu 1955. godine, a 1958. odbranio je doktorsku disertaciju *Vaskularizacija mokraćnog sustava goveda* na Veterinarskom fakultetu u Sarajevu. Specijalizaciju je pohađao na Veterinarskom fakultetu u Cambridgeu (1958), a zatim je šest mjeseci boravio na specijalizaciji iz anatomije u Edinburghu, u Škotskoj (1959). Prošao je izbor u sva naučna i nastavna zvanja na Veterinarskom fakultetu u Sarajevu. Kao gostujući profesor boravio je na Veterinarskom fakultetu u Kartumu, u Sudanu (1966-1973) i na Veterinarskom fakultetu u Tripoliju u Libiji (1981-1988). Boraveći na ovim fakultetima izučavao je pustinjske životinje i postao je ekspert za kamilu. Naučnoistraživačke radove objavio je u brojnim svjetskim časopisima: *Journal of Camel Practice and Reserach*, *Sudan Journal of Veterinary Scinece and Animal Husbandry*, *Acta Anatomica*, *The Veterinary Record*, *Journal of Anatomy*, *Medicina Experimentalis*, *Slovenian Veterinary*, *Acta Veterinaria, The British Veterinary Journal, El Baitter, Folia Anatomica Jugoslavica, Assiut Veterinary Medical Journal, Journal of Egyptian and Zoological Society* i dr. Ovo je prvi naš doktor veterinarskih nauka s međunarodnim autoritetom i karijerom.

Objavio je sljedeće publikacije: *Osteology of Camel*, Kartum: Khartoum University Press, 1975; *Anatomija domaćih životinja* (sa U. Bego), Sarajevo: Izdavačko knjižarsko-trgovačko preduzeće, 1990; *Anatomija domaće peradi* (sa U. Bego, A. Gagić), Sarajevo: Univerzitetska knjiga, 1991.

Učestvovao je na brojnim međunarodnim kongresima, konferencijama i simpozijima koji su održani u Sarajevu, Beogradu, Zagrebu, Nišu, Sofiji, Parizu, Ohridu, Novom Sadu, Lenjingradu, Rijeci, Ljubljani, Portorožu, Mađarskoj, Bengaziju, Izraelu, Ujedinjenim Arapskim Emiratima, Rimu, Maroku…

Bio je član brojnih stručnih udruženja: The Association of European Anatomist, The Association of Great Britain and Ireland Anatomist, The Association of World's Anatomist, The Sudan Veterinary Association, Libian Veterinary Association, The American Association for Advancement of Science i dr.

Obavljao je funkciju prodekana (1974-1976) i dekana (1976-1980) na Veterinarskom fakultetu u Sarajevu. Promoviran je u profesora emeritusa 2003. godine, a Zijah Hadžiomerović i Nihad Fejzić objavili su knjigu o cijenjenom profesoru *Dr. Ibrahim Arnautović, prof. emeritus: život i djelo*, Sarajevo: Univerzitet, 2009.

Dobitnik je brojnih priznanja od kojih izdvajamo sljedeće: Orden zasluga za narod III reda, Medalja za hrabrost, Orden rada sa zlatnim vijencem, Spomen-plaketa Grada Sarajeva i dr.

Umro je 26. 10. 2013. u 85. godini života, a pokopan je na sarajevskom groblju Bare.

BEŠIĆ, Ahmed (1933-2013)

Vajar Ahmed Bešić rođen je 6. 11. 1933. godine u Starom Majdanu. Osnovno obrazovanje završio je u rodnom mjestu, a srednju školu u Banjoj Luci. Diplomirao je na Akademiji za primenjenu umetnost u Beogradu 1960. godine. Bio je zaposlen u Dječijem pozorištu

u Banjoj Luci, kao kreator animiranih lutki, od 1962. do 1995. Pri Domu kulture vodio je prvi vajarski atelje od 1964. do 1990. Stručno se usavršavao na studijskim putovanjima u Italiji i Francuskoj. Prvu samostalnu izložbu priredio je u 27. godini života u Beogradu. Zatim slijede izložbe u Banjoj Luci, Korčuli, Prijedoru, Tuzli, Sarajevu, Cazinu, Kruševcu, Novom Sadu, Vukovaru, Rijeci…

U srpskoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu doživio je tužnu i nepravednu sudbinu svojih sugrađana Bošnjaka. Istjeran je iz ateljea iz Doma kulture, izbačen iz vlastitog stana i protjeran u čamcu preko Save u daleki svijet, što dalje od Banje Luke i domovine, na daleki sjever, gdje su mu kasnije i kosti zakopane. Ali, zahvaljujući svom umjetničkom talentu, Bešić je i u dalekom svijetu stao na svoje noge. Otvorio je svoj vajarski atelje u dalekom Stockholmu, gdje je ponovo izvajao više od 300 prepoznatljivih skulptura i figura, koje je izlagao na brojnim izložbama u Švedskoj, Njemačkoj i Francuskoj. Kao umjetnik, doživio je posebnu čast kada mu je postavljena bronzana skulptura ptice prepelice "Ripe" u štokholmskom parku 2001. godine, koja predstavlja simbol slobode i neuhvatljivosti.

O umjetničkoj vrijednosti vajarskih djela Ahmeda Bešića svjedoči pedesetak bronzanih portreta rasutih širom Bosne i Hercegovine: biste književnika Ivana Frane Jukića, Ivana Gorana Kovačića, Petra Kočića, biste narodnih heroja u parku Kastel u Banjoj Luci, spomenik žrtvama fašizma u Orlovcima pod Kozarom, biste narodnih heroja u Čelincu, Vrbanji, Kotor-Varoši, Goraždu i drugim gradovima Bosne i Hercegovine.

Za svoj umjetnički rad nagrađen je brojnim nagradama i priznanjima: nagrada na izložbi u Beogradu (1960), nagrada za kiparstvo na izložbi likovnih umjetnika sreza banjalučkog (1964), nagrada "Veselin Masleša" (1967), prva nagrada za spomenik u Orlovcima (1975) i dr.

Godine 2008. u organizaciji BZK "Preporod" iz Banje Luke organizirana je, nakon svega, izložba skulptura Ahmeda Bešića u njegovom rodnom gradu, sa simboličnom porukom da se umjetnost ipak ne može protjerati i ubiti.

Bio je član Udruženja likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine.

Umro je 27. 8. 2013. u 80. godini života u Stockholmu, gdje je i pokopan.

BRATOVIĆ, Ismet (1938-2013)

Redovni profesor Medicinskog fakulteta u Sarajevu, gastroenterolog, Ismet Bratović rođen je 6. 8. 1938. godine u Podgorici, u Crnoj Gori. Nakon završetka osnovne i srednje škole diplomirao je na Medicinskom fakultetu u Sarajevu 1964. godine. Bio je zaposlen na Klinici za gastroenterohepatologiju. Obavio je specijalizaciju iz interne medicine 1974. godine i subspecijalizaciju iz gastroenterohepatologije 1975. godine. Odbranio je doktorsku disertaciju *Ispitivanje portalne cirkulacije kod difuznih hepatopatija metodom transendoskopske aplikacije radiotrasera* na Medicinskom fakultetu u Sarajevu 1986. godine. Prošao je izbor u sva naučna zvanja na Medicinskom fakultetu, od docenta (1989) preko vanrednog profesora (1993) do redovnog profesora. Bavio se naučnoistraživačkim radom u kojem su najvažnije bile sljedeće teme: ciroza jetre, hepatitis, karcinom želuca, Helicobacter pylori i dr. Rezultate svojih naučnih istraživanja prezentirao je u sljedećim časopisima i publikacijama: *Gastroenterohepatološki arh*., *Medicinski žurnal*, *Medicinski arhiv*, *Alt. liječ. vjesn*., *Acta chir Iugoslav*., zbornicima sa kongresa ljekara, gastroenterologa, hirurga, infektologa i dr.

Objavio je knjige: *Klinička propedeutika* (*et al.*), Sarajevo: Svjetlost, 2000; *Kronični hepatitis* (s N. Lačevićem), Sarajevo: Grafing, 2001.

Bio je član Sabora ljekara, Udruženja gastroenterologa BiH i Evropske asocijacije.

Umro je 22. 11. 2013. u 75. godini života, a pokopan je na Barama.

FESTIĆ, Husnija (1935-2013)

Redovni profesor Poljoprivredno-prehrambenog fakulteta Husnija Festić rođen je 1. 2. 1935. godine u Stocu. Nakon osnovnog i srednjeg obrazovanja diplomirao je na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu u Sarajevu 1958. godine. Magistrirao je na Poljoprivrednom fakultetu u Zemunu 1965. godine, a 1972. je na istom fakultetu odbranio doktorsku disertaciju *Prilog istraživanju sojeva virusa šarke*. Najveći dio svoje karijere proveo je u Institutu za poljoprivredna istraživanja, radeći na naučnoistraživačkim projektima iz biljne patologije. Njegova istraživanja obuhvatala su sljedeće teme: ispitivao je pojavu virusa šarke, virusa jabuke, uzročnike nekroze kore šljive, bavio se zaštitom poljoprivrednog bilja od patogenih i štetnih organizama i dr. Boravio je na specijalističkom usavršavanju u SAD-u, Holandiji, Bugarskoj, Engleskoj, Francuskoj i Njemačkoj. Godine 1994. izabran je za profesora na Poljoprivrednom fakultetu na predmetu Entomologija sa fitofarmacijom. Bio je saradnik Šumarskog fakulteta, te upravnik Instituta za zaštitu bilja i prehrambenih proizvoda u okviru Poljoprivrednog fakulteta. Učestvovao je na brojnim međunarodnim kongresima i simpozijima.

Objavio je sljedeće publikacije: *Viroze voćaka i vinove loze*, Sarajevo: Zadrugar, 1979; *Priručnik za suzbijanje bolesti i štetočina voćaka* (s S. Đurić, D. Ivanović), Sarajevo: Zadrugar, 1981; *Zaštita voćaka i vinove loze* (sa S. Đurić, D. Ivanović), Sarajevo: Zadrugar, 1987; *Šarka šljive*, Sarajevo: Zadrugar, 1990; *Poljoprivredna entomologija*, Sarajevo: Svjetlost, 1996.

Umro je 25. 4. 2013. u 78. godini života, a pokopan je na mezarju u Hadžićima.

GRANOV, Alma (1968-2013)

Profesorica Filozofskog fakulteta Alma Granov rođena je 22. 1. 1968. godine u Sarajevu. Nakon završetka osnovne i srednje škole diplomirala je na Filozofskom fakultetu na Odsjeku za bosanski, hrvatski i srpski jezik 1993. godine, gdje je dvije godine kasnije primljena za asistenticu. Godine 2003. magistrirala je s temom *GP metod u ASR: teorijski i praktični aspekti primjene u bosanskom jeziku*, a doktorsku disertaciju *Semiotički pristup znakovima u korisnički orijentiranim interfaceima* odbranila je 2008. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Kao mlađi kadar sa odličnim znanjem engleskog jezika, izabrala je savremenije teme. Bavila se pitanjima iz oblasti kompjuterske lingvistike: neurolingvistikom, semiotikom, *fuzzy* lingvistikom, kompjuterskom fonologijom, jezičkim tehnologijama, digitalizacijom jezika i dr. Unutar odrednica čovjek – jezik – kompjuter tekla su njena proučavanja, koja je obznanila u više stručnih radova i prezentirala na stručnim i naučnim skupovima.

Predavala je sljedeće predmete: Opću lingvistiku, Kompjutersku lingvistiku, Semiotiku i dr. Sarađivala je s Microsoftom u okviru nekoliko međunarodnih projekata. Puno je pomogla u projektu uvrštavanja bosanskog jezika na Google Translateu.

Njen otac Emin bio je jedan od osnivača udruženja "Mladi muslimani". Nakon smrti oca, Alma je dugo brinula o nepokretnoj majci. Uz sve životne probleme i bolesti, koji su bili poznati samo užem krugu ljudi, uspjela je ostvariti i akademsku univerzitetsku karijeru. Nakon majčine smrti posvetila se radu i proučavanju. Ipak se u njoj krila jedna nježna, krhka i ranjiva duša. Imala je više ideja i projekata na kojima je radila, ali ju je, nažalost, prerana smrt spriječila u tome. Njena posjeta bratu Ameru u Beču tragično se završila.

Umrla je 29. 3. 2013. u 45. godini života, a pokopana je u Beču.

HAJDARPAŠIĆ, Raif (1935-2013)

Historičar Raif Hajdarpašić rođen je 9. 9. 1935. godine u Vrševu kod Ivangrada u Crnoj Gori. Osnovnu i srednju školu završio u Petnjici i Beranama. Diplomirao je na Odsjeku za istoriju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1973. godine. Dugo je živio i radio kao profesor u Srednjoškolskom centru u Goraždu. Prešao je u Sarajevo, gdje je kao profesor, kasnije direktor, radio u Drvno-tehničkoj školi (1977-1980) i Saobraćajnom školskom centru (1981-1987). Nije bio samo profesor koji je držao nastavu i poučavao đake, već je strastveno istraživao prošlost sandžačkih i hercegovačkih mjesta, pojmove kao što su begovi, age, spahije, kapetanije, komite, genealogiju porodica i dr. Svoja istraživanja objavio je u časopisima, zbornicima i knjigama. Kao veoma plodan historičar, objavio je sljedeće knjige: *Prošlost kao budućnost*, Sarajevo, 1990; *Kolašinska kapetanija i bošnjački narod*, Sarajevo: Udruženje Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka, 1996; *Bosna i Bošnjaci Bihora*, Sarajevo: Udruženje Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka, 1997; *Trebinjska kapetanija u odbrani Hercegovine*, Sarajevo: Udruženje građana istočne Hercegovine, 1998; *Sandžak od 1912.-1929*., Sarajevo: Oko, 2003; *Hronika geneze Hajdarpašića od 1532. do 2007*, Sarajevo: Autor, 2008; *Begovi, age i spahije*, Sarajevo: Autor, 2009; *Herceg-novska kapetanija*, Sarajevo: Autor, 2012.

U ratnom periodu 1992-1995. bio je pripadnik Armije Bosne i Hercegovine. Bio je član Matice Bošnjaka Sandžaka i Udruženja Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka.

Umro je 31. 10. 2013. u 78. godini života, a pokopan je na sarajevskom groblju Vlakovo.

HRASNICA, Mehmed (1935-2013)

Redovni profesor Arhitektonskog fakulteta i slikar Mehmed Hrasnica rođen je 2. 7. 1935. godine u Sarajevu. Nakon završetka osnovne i srednje škole diplomirao je na Tehničkom fakultetu u Sarajevu 1959. godine. Izabran je za asistenta na predmetu Slobodno crtanje na Arhitektonskom fakultetu 1963. godine. Magistrirao je 1981, a doktorsku disertaciju *Arhitekt Josip Pospišil − život i djelo* odbranio je 1983. godine na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu. Na Arhitektonskom fakultetu prošao je izbor u sva nastavna zvanja, od docenta preko vanrednog do redovnog profesora. Uporedo sa univerzitetskom, gradio je i slikarsku karijeru. Prvu samostalnu izložbu priredio je 1967. godine u Sarajevu. Pošto nije često priređivao izložbe, spomenut ćemo izlaganja u Brčkom (1977), Mostaru (1991) i Sarajevu (1972). Svoje arhitektonsko umijeće spojio je s ljubavlju za staru bosansku graditeljsku arhitekturu, pa su tako najčešći motivi na njegovim akvarelima mostovi, kule,

tvrđave, turbeta, džamije, mahale i sl. Poznati su njegovi akvareli s mostovima u Višegradu, Trebinju, Stocu, Mostaru, Sarajevu, zatim stari gradovi i kule u Jajcu, Počitelju, Banjoj Luci, Bihaću, Sarajevu… U poznatoj *Mapi akvarela starog Sarajeva*, koja je objavljena 1997. godine, nalaze se reprodukcije njegovih akvarela sa ulicama iz sarajevskih mahala: Sagrdžije, Džinina, Glođina, Ploča te Čekrčijina, Brdo džamija itd. Nekoliko godina prije smrti, tačnije 2009. godine, u Bošnjačkom institutu Adila Zulfikarpašića priređena je izložba njegovih akvarela *Umjetnošću čaršiji.*

Sin je poznatog slikara i profesora Poljoprivrednog fakulteta Fahrudin-bega Hrasnice, o kome je BZK "Preporod" objavio knjigu *Čas sjećanja* 1997. godine u biblioteci *Dokumenti.*

Objavio je dvije knjige: *Arhitekt Josip Pospišil − život i djelo*, Sarajevo: Arhitektonski fakultet, 2002. i *Od kocke do vedute* (s Ladom Pervan), Sarajevo: Arhitektonski fakultet, 2010.

Na Arhitektonskom fakultetu obavljao je funkciju dekana u dva mandata. Bio je predsjednik Univerzitetskog sportskog društva "Bosna" i predsjednik Sportskog saveza Kantona Sarajevo.

Umro je 13. 12. 2013. u 78. godini života, a pokopan je na mezarju u Faletićima.

JAREBICA, Dževad (1934-2013)

Redovni profesor Poljoprivrednog fakulteta u Sarajevu Dževad Jarebica rođen je 18. 7. 1934. godine u Prozoru. Nakon završetka osnovne i srednje škole diplomirao je na Poljoprivrednom fakultetu u Sarajevu 1959. godine. Kasnije je primljen za asistenta na Poljoprivrednom fakultetu u Sarajevu. Odbranio je doktorsku disertaciju *Kompatibilnost pri oplođavanju višnje kereške sa važnijim sortama višnje* na Poljoprivrednom fakultetu u Sarajevu 1972. godine. Obavljao je funkciju direktora Zavoda za voćarstvo i vinogradarstvo i Instituta za istraživanje i razvoj Bosne i Hercegovine, šefa Odsjeka za voćarstvo i vinogradarstvo. Boravio je na specijalizaciji u Švicarskoj (1955). Bavio se temama iz voćarstva i vinogradarstva, kao što su: uzgoj i proizvodnja šljiva, jabuka, krušaka, borovnica, malina, kupina, oplemenjivanje voćaka i vinove loze i dr. Svoja istraživanja prezentirao je u sljedećim publikacijama: *Gustina sadnje i sistemi uzgoja u plantažama jabuka i krušaka*, Sarajevo: Institut za poljoprivredna istraživanja, 1967; *Šljiva* (sa saradnicima), Sarajevo: Zadrugar, 1969; *Proučavanje bioloških i tehnoloških osobina introduciranih sorti vinove loze i voćaka,* Sarajevo: Zavod za voćarstvo i vinogradarstvo Instituta za istraživanje i razvoj, 1973; *Mogućnost dobijanja novih prerađevina od stonih i industrijskih sorata šljiva, primjenom niskih temperatura*, Sarajevo: Zavod za voćarstvo i vinogradarstvo Instituta za istraživanje i razvoj, 1977; *Poljoprivredni informacioni sistemi*, Sarajevo: UPI, 1984; *Poznavanje i kontrola sirovina* (s T. Šarićem, Z. Čauševićem), Sarajevo: Studentska štamparija, 1996; *Oplemenjivanje voćaka i vinove loze* (s M. Kurtovićem), Sarajevo: EDIS, 1997; *Uzgoj jagode, maline i kupine*, Fojnica: Svjetlost, 1998; *Voćarstvo* (s A. Muratovićem, M. Kurtovićem), Sarajevo: Studentska štamparija, 1999; *Jagodasto voće* (s M. Kurtovićem), Fojnica: Štamprija "Fojnica", 2000.

Dobitnik je sljedećih nagrada: Ordena rada sa srebrenim vijencem, Prvomajske nagrade Saveza sindikata, Spomen-plakete Grada Sarajeva, Plakete za izuzetno ostvarenje u nauci i voćarskoj proizvodnji.

Umro je 11. 11. 2013. u 79. godini života, a pokopan je na mezarju Ravne Bakije.

POROVIĆ, Izudin (1952-2013)

Akademski slikar Izudin Porović rođen je 27. 1. 1952. godine u Seljanima kod Prijepolja. Nakon osnovnog i srednjeg obrazovanja diplomirao je na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu 1976. godine. Dugo je radio kao profesor likovne umjetnosti u srednjoj školi u Prijepolju. Bio je voditelj sekcije crtanja pri Domu kulture u Prijepolju, čime je razvijao ljubav prema slikarstvu u svojoj okolini. Godine 1990. počeo se baviti i političkim radom, te je jedan od osnivača Stranke demokratske akcije za Sandžak. Bio je uključen u osnivanje Kulturnog društva Muslimana Sandžaka "Preporod", te kao član Redakcije lista *Preporod*, koji je izlazio u izdanju istoimenog društva, dao doprinos kulturnim aktivnostima u svojoj sredini. Godine 1992. preselio se s porodicom u Njemačku, gdje je nastavio sa slikarskim radom kao slobodni umjetnik. Njegova umjetnost pripada apstraktnoj, a u toku boravka u Njemačkoj u svom radu razvio je digitalnu grafiku, te se pokazao kao izrazito moderan umjetnik.

Svoje radove prezentirao je na četrdeset samostalnih i kolektivnih izložbi. Iz dostupnih podataka vidi se da je njegov boravak u Njemačkoj bio veoma plodan, te je organizirao sljedeće izložbe: Beograd, Galerija '73, 1987; Heilbronn, Izložba u Rathaus "Lichthof", 1993; Stuttgart, Galerie Experiment, 1996; Bad Rappenau, Kunst im Kulturhaus, 1997; Sarajevo, Galerija "Mak", 1998; Mannheim, Galerie Friedrichsring, 1999; Heilbronn, Galerie U21, 2002; Ludwigshafen, Pfalzbau Theater, 2003; Mannheim, Modehaus Engelhorn, 2005; Prijepolje, Galerija B. N. V, 2006; Sarajevo, Kuršumli medresa, 2007; Heidelberg, Galerija Melnikow, 2010; Heidelberg, Galerija Melnikow, 2012;

Bio je član Udruženja likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine i Udruženja likovnih umjetnika Njemačke.

Za svoj umjetnički rad odlikovan je brojnim nagradama od kojih izdvajamo sljedeće: međurepublička nagrada za slikarstvo "Pivo Karamatijević", prva nagrada na Majskom salonu u Prijepolju i dr.

Umro je 21. 8. 2013. u 61. godini života u Mannheimu u Njemačkoj, a pokopan je u Prijepolju.

REDŽIĆ, Sulejman (1954-2013)

Redovni profesor Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu, akademik Sulejman Redžić rođen je 1. 2. 1954. godine u Selišću kod Jajca. Nakon osnovnog i srednjeg obrazovanja diplomirao je na Prirodno-matematičkom fakultetu na Odsjeku za biologiju u Sarajevu 1978. godine. Zaposlio se kao asistent na Biološkom institutu Univerziteta u Sarajevu, zatim je, nakon odbrane magistarskog rada 1984, izabran za višeg asistenta na Odsjeku za biologiju Prirodno-matematičkog fakulteta. Doktorsku disertaciju *Šumske fitocenoze i njihova staništa u uslovima totalnih sječa* odbranio je na Prirodno-matematičkom fakultetu u Sarajevu 1990. godine. Biran je u sva naučna i nastavna zvanja na matičnom fakultetu. Fascinira broj stručnih specijalizacija koje je pohađao: Odjel Geobotanike i ekologije biljaka u Zavodu za botaniku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta na Sveučilištu u Zagrebu, 1988; Royal Botanic Garden, Edinburgh, 1997; University Botanic Garden, Cambridge, 1997. i 2005; Department of Ecological Botany, Uppsala University, 1998; Botanic Garden and Department

of Vegetation Ecology, Universita La Sapienza di Roma, 1999; Dat Naturvidenskabelige Fakultet, Kobenhavns Universitet, 2000; Faculty of Science, University of Kongston, 2000; Ege Tarimsal Araştirma Enstitüsü, Izmir, 2003; Universitat Politecnica de Catalunya, Barcelona, 2007; Department of Pharmaceutical Sciences, University of Graz, 2007; Fatih Üniversitesi, Istanbul, 2007; Orto Botanico dell'Universita di Pisa, 2009. i dr.

Njegova naučna istraživanja obuhvataju nekoliko oblasti: ekologiju, botaniku i biogeografiju. Pisao je o ljekovitom bilju, prirodnim resursima, ekološkom planiranju, održivom razvoju, etnobotanici i dr. Objavio je sljedeće publikacije: *Šumske fitocenoze i njihova staništa u uslovima totalnih sječa*, Sarajevo: Biološki institut, 1988; *Biologija za 1. razred gimnazije* (s T. Bačić i R. Erben), Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2003; *Ekološki sistemi i modeli* (s H. Bašić, S. Barudanović), Sarajevo: Grafika Šaran, 2009. Uredio je sljedeće publikacije: *Uravnoteženi razvoj − put u budućnost* (s D. Šoljan), Sarajevo: Fondeko, 1996; *Bosna i Hercegovina − zemlja raznolikosti: pregled i stanje biološke i pejzažne raznolikosti Bosne i Hercegovine: prvi izvještaj Bosne i Hercegovine za konvenciju o biološkoj raznolikosti* (sa S. Barudanović i M. Radević), Sarajevo: Federalno ministarstvo okoliša i turizma, 2008; *Bosnia and Herzegovina − land of diversity: overview and state of biological and landscapes diversity in Bosnia and Herzegovina: first national Raport of Bosnia and Herzegovina for the Convention on biological Diversity* (S. Barudanović, M. Radević), Sarajevo: Federal Ministy of Environment and Turism, 2009; *Upravljanje animalnim otpadom i održivi razvoj. zbornik radova*, Sarajevo: ANUBiH, 2012; *Simpozijum − Panel "Darwin danas": povodom 200-godišnjice rođenja i 150-godišnjice "Postanka vrsta": zbornik radova* (s Lj. Berberovićem), Sarajevo: ANUBiH, 2010; *Drugi međunarodni kolokvijum Biodiverzitet − teorijski i praktični aspekti: zbornik radova*, Sarajevo: ANUBiH, 2012.

Naučne i stručne radove objavio je u brojnim časopisima i publikacijama, od kojih izdvajamo sljedeće: *Studio Botanica*, *Studies in Plant Ecology*, *Annali di Botanica*, *In vegetation science in retrospect and perspective*, *Plenary lecture at the XI Optima Meeting*, *Ecology of Food and Nutrition*, *Collegium Antropologicum*, *Biologia* i dr.

Bio je učesnik brojnih međunarodnih i regionalnih naučnih skupova, voditelj mnogih međunarodnih projekata. Zahvaljujući ogromnoj energiji, pored nastavnog rada na matičnom fakultetu, predavao je i na sljedećim visokoškolskim ustanovama: Farmaceutskom i Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu, te njihovim odjeljenjima u Tuzli, Visokoj zdravstvenoj školi u Sarajevu i Biotehničkom fakultetu u Bihaću.

Obavljao je funkciju dekana na Prirodno-matematičkom fakultetu i šefa Katedre za ekologiju i zaštitu prirodne okoline, bio je predsjednik Kruga intelektualaca '99. Dopisni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine postao je 2008. godine.

Bio je član Društva ekologa BiH, Biološkog društva BiH i International Ecological Society.

Javnost je bila zatečena njegovim misterioznim nestankom, a njegovo tijelo nakon potrage pronađeno je 21. 1. 2013. u kanjonu Miljacke kod Lapišnice u blizini Sarajeva. Ni do danas nije razjašnjeno šta se zaista dogodilo s profesorom Redžićem.

Sahranjen je 23. 1. 2013. godine na sarajevskom groblju Bare.

ŠEHOVIĆ, Zulfo (1934-2013)

Redovni profesor Stomatološkog fakulteta Zulfo Šehović rođen je 28. 5. 1934. godine u Nevesinju. Nakon osnovnog i srednjeg obrazovanja diplomirao je na Stomatološkom fakultetu u Beogradu. Izabran je za asistenta na Stomatološkom fakultetu u Sarajevu, gdje je odbranio magistarski rad 1970. godine. Odbranio je doktorsku disertaciju *Specifičnost pokreta donje vilice, odnosa bezubih vilica i problemi njihovog registrovanja* 1977. godine. Prošao je izbor u sva nastavna i naučna zvanja: od docenta (1977) preko vanrednog (1982) do redovnog profesora (1986). Predavao je nastavu iz predmeta Stomatološka protetika. Obavljao je funkciju šefa Katedre za protetiku od 1986. do 1994. godine. Sedam godina boravio je u Kuvajtu (1994-2001) kao konsultant kuvajtskog Ministarstva zdravstva.

Umro je 25. 10. 2013. u 79. godini života, a pokopan je na sarajevskom groblju Bare.

ZULIĆ, Arif (1933-2013)

Novinar i član Savjeta BZK "Preporod" Arif Zulić rođen je 29. 10. 1933. godine u Čapljini. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu na Odsjeku za istoriju jugoslovenskih književnosti 1961. godine. Kao novinar radio je u *Večernjim novinama*, *Oslobođenju*, na Radio Sarajevu i dr. Obavljao je funkciju direktora Televizije BiH. Bio je urednik izdavačke djelatnosti u Vijeću Kongresa bošnjačkih intelektualaca. Koautor je knjige *Informiranje u novim uvjetima* (s Asimom Gruhonjićem), Sarajevo: VKBI, 1994. Kopriređivač je monografije o *Vijeću Kongresa bošnjačkih intelektualaca: 1992-1997*, Sarajevo: VKBI, 1998. Pod njegovim uredništvom objavljene su sljedeće publikacije: o Muhsinu Rizviću, *Čovjek uspravnog hoda* i Aliji Isakoviću, *Književnik i mislilac*, zbornici *Stanje kulturnog blaga*, *Sandžak na putu autonomije* i dr.

Bio je član Izvršnog odbora Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Matičnog odbora BZK "Preporod" i Internacionalne lige humanista.

Dobitnik je Ordena zasluga za narod sa srebrenom zvijezdom i Zlatne značke RTV Sarajevo, Priznanja Udruženja novinara i dr.

Umro je 21. 6. 2013. u 80. godini života, a pokopan je na sarajevskom groblju Lav.

PARTICIPANTS OF OUR HISTORY – DEAD IN 2013

Isma Kamberović

Summary

The last pages of the Yearbook are reserved for the deceased. The section *Merhum* included eleven prominent Bosniak males and one Bosniak female. Large gaps will be felt in the fields of veterinary medicine, medicine, sculpture, linguistics, history, art, architecture, agriculture,

biology, ecology, dentistry and journalism. This paper deals with their most significant contributions to the above mentioned fields, in order not to be forgotten. In this way we want to disseminate information about their significant works important for Bosnia and Bosniaks.

Key words: Bosniaks, Ibrahim Arnautović, Ismet Bratović, Ahmed Bešić, Husnija Festić, Alma Granov, Raif Hajdarpašić, Mehmed Hrasnica, Dževad Jarebica, Izudin Porović, Sulejman Redžić, Zulfo Šehović and Arif Zulić

Autori:

Anydoho, Kofi, književnik, Gana

al-Babtin Abdul-Aziz Su'ud, književnik, Kuvajt

Bakšić-Muftić, dr. Jasna, Pravni fakultet, Sarajevo

Baltić, Mustafa, arheolog, Skupština Opštine Sjenica

Baljić, Mirsada, Galerija "Preporod", Sarajevo

Beglerović, dr. Samir, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo

Čolaković, Enver, književnik (1913-2013)

Ćušić, Tarik, prof., Rektorat Univerziteta, Sarajevo

Dedić, Enes, MA, III ciklus (Doktorski studij), Filozofski fakultet, Sarajevo

Duman, Hatidža, BZK "Preporod", Sarajevo

Duranović, mr. Amir, Filozofski fakultet, Sarajevo

Džananović, Mirza, MA, Muzej grada Zenice

Fejzić, mr. Elvis, Fakultet političkih nauka, Sarajevo

Fejzić-Čengić, dr. Fahira, Fakultet političkih nauka, Sarajevo

Gliewe, Siegfried, historičar i putopisac (1902, Stolp − 1982, Kiel)

Hadžić, Mehmedalija, Rijaset Islamske zajednice u BiH, Sarajevo

Hadžimuhamedović, dr. Amra, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, Sarajevo

Halilović, dr. Safet, Fakultet političkih nauka, Sarajevo

Halilović, dr. Enver, Univerzitet u Tuzli

Halilović, dr. Hariz, Monash University, Australia

Ibraković, dr. Dželal, Fakultet političkih nauka, Sarajevo

Isaković, Sejfudin, MA, III ciklus (Doktorski studij), Filozofski fakultet, Sarajevo

Kadriu, Ibrahim, književnik, Kosovo

Kamberović, Isma, BZK "Preporod", Sarajevo

Kapo, Enita, Fakultet političkih nauka, Sarajevo

Karakoç, Sezai, književnik, Istanbul, Turska

Karčić, mr. Hamza, Fakultet političkih nauka, Sarajevo

Kasumović, dr. Amila, Filozofski fakultet, Sarajevo

Kodrić, dr. Sanjin, Filozofski fakultet, Sarajevo

Kulenović, dr. Tarik, Filozofski fakultet, Zagreb

Kurtović, dr. Esad, Filozofski fakultet, Sarajevo

Latić, dr. Džemaludin, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo

Lavić, dr. Senadin, Fakultet političkih nauka, Sarajevo

Libal, Wolfgang, novinar i putopisac (1912, Melnik, Prag, − 2008, Beč)

Liebe, Klaus, novinar i putopisac (1938, Berlin)

Maglajlić, dr. Munib, Filozofski fakultet, Sarajevo

Mahmutćehajić, dr. Rusmir, Međunarodni forum "Bosna", Sarajevo

Osmanbegović, mr. Naida, Filozofski fakultet, Zenica

Osmić, Amer, mr. Fakultet političkih nauka, Sarajevo

Pašalić, Melika, prof., Ekonomska škola, Brčko

Pelidija, dr. Enes, Filozofski fakultet, Sarajevo

Preljević, dr. Vahidin, Filozofski fakultet, Sarajevo

Rabić, Nedim, MA, Institut za istoriju, Sarajevo

Rastoder, dr. Šerbo, Udruženje "Almanah", Podgorica

Rebihić, Nehrudin, MA, Filozofski fakultet, Sarajevo

Sadiković, dr. Lada, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Sarajevo

Sefo, Mustafa, MA, (Doktorski studij), Fakultet političkih nauka, Sarajevo

Silajdžić, dr. Haris, političar, Sarajevo

Sokolović, dr. Džemal, Bergen, Norveška

Šehić, dr. Zijad, Filozofski fakultet, Sarajevo

Škrijelj, dr. Redžep, Državni univerzitet, Novi Pazar

Talić, Amir, književnik, Sanski Most

Tursić, mr. Nermin, Dom kulture, Srebrenik

UPUTE AUTORIMA

Rukopisi koji se nude za objavljivanje u Godišnjaku BZK "Preporod" trebaju biti novi, neobjavljeni tekstovi. Potrebno ih je dostaviti u printanoj i elektronskoj verziji. Tekst mora biti u MS Wordu, font Times New Roman, veličina 12, prored 1, 5. Tekst u fusnotama i bilješkama treba biti veličine 10, sa proredom single (jednostruki). Veličina rukopisa ne treba prelaziti jedan autorski tabak (15 stranica). Rukopise čitaju i recenziraju glavni urednik i članovi Redakcije, te oni odlučuju hoće li se tekst objaviti ili ne.

Uz rukopis je potrebno poslati sljedeće podatke:

1. Naslov rada
2. Prezime i ime autora
3. Naziv institucije u kojoj je autor zaposlen
4. Adresa i e-mail
5. Sažetak sa ključnim riječima na bosanskom jeziku
6. Bilješke
8. Literatura

Literatura koja se navodi u tekstu treba slijediti sljedeći model navođenja:

– za knjige koje su djelo jednog autora:

Smailagić, Nerkez: *Politička vizija Dantea Aligijerija*. Sarajevo: "Veselin Masleša", 1964.

– za zbornike ili druge publikacije kolektivnog autora:

Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka: zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.

– za članke u časopisima ili drugim prublikacijama:

Rebronja, Nadija: "Priče o Božijim poslanicima u podtekstu romana "Derviš i smrt" Meše Selimovića". *Godišnjak BZK "Preporod"*, God. 8 (2008), str. 211-233.

Radove slati na sljedeću adresu:

BZK "Preporod"
(za Redakciju "Godišnjaka")
Branilaca Sarajeva 30
71000 Sarajevo
E-mail: preporod@bih.net.ba

Bošnjačka zajednica kulture “Preporod” Sarajevo

Adresa
Branilaca Sarajeva 30
71000 Sarajevo
Tel./Fax.: 226-511; 215-665;
Web: www.preporod.ba
E-mail: preporod@bih.net.ba

Štampa
Dobra knjiga